

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

નોંધ - મ. વનિજી
એ કાર્લિસ યુનિવર્સિટી
પરિવેશી સર્વિસ રામી

વર્ષ ૨-અ'ક ૧]

[ઓક્ટોબર, ૧૯૪૮]

નિશાઠનું વાતાવરણ

કામળ મળ્યો. તમારા કામળના મુદ્દાઓ અર્થતા પહેલાં મારે એક વાત તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ : આપણે જૂહીએ નહિ કે, બાળકો નિશાળમાં આવે છે તે કેળવણી માટે આવે છે, પ્રાર્થનિક જીવન જેમ માણે તેમ ચલાવવા નહિ. એટલે કેળવણીની શરૂઆતથી આખર સુધી છોકરાઓ પોતાના મનમાં જે સ્ફુરણ આવે તેનો અમલ કરી શકે એ સ્થિતિ ન જ હોઈ શકે. કેળવણીની એક વ્યાખ્યા આમ કરી શકાય — છોકરાઓને વ્યવસ્થિત જીવન અને સારી ટેવો, પ્રિય અને સ્વાભાવિક શર્ધા પર એમ કરવું તેનું નામ કેળવણી. વ્યવસ્થા અને સદાચાર તરફ છોકરાઓને પ્રવલનપૂર્વક વાળવા રહ્યા. કાવદા કે નિયમની લક્ષ્મી કવાયતથી તેમ કરવા જઈએ તો બાલ આચાર યત સુધરે ખરા, પણ અંતરની કેળવણીમાં તે વિધ્નકર્તા જ નીવડે. લક્ષ્મી નિયમન સ્વીકારી તેનો અમલ કરવાથી કેટલાંક ધણું સારાં પરિણામો નીપજે છે, પણ સાથે સાથે કેટલાંક બહુ જ ખરાબ પરિણામ પણ જરૂર આવે છે. સખતી કરવાથી છોકરો જગત્ક્રાંતિમાં માનતા થાય છે અને તેથી આખો જગતમાં તે પ્રમંથ પરત્વે જાણિમ અથવા મુશ્કામ અથવા બંને બને છે.

લક્ષ્મી કવાયતની પદ્ધતિ જુદી અને કેળવણીની પદ્ધતિ જુદી. કેળવણી પ્રથમ અંતઃકરણને વશ કરે છે, છુદ્ધિને બની શકે તેટલું સમજાવે છે, અને પછી અથવા સાથે સાથે અનુકૂળ ટેવો અને કુશળતા કેળવવામાં છદ્ધિને મદદ કરે છે.

હવે તમારા સવાલો જઈએ. સાવ નાના છોકરાઓ નિશાળમાં ટોપી પહેરે કે નહિ? નાના આવે તો માણે કે કેમ? એ સવાલોના જવાબ

શાળામાં આપણે કેવું વાતાવરણ રાખવા માગીએ છીએ અથવા રાખી શકીએ છીએ એના ઉપર આધાર રાખે છે. આપણા દેશમાં અને આપણા સમાજમાં ખરું જોતાં સાવ નાના છોકરાઓ દિગંબર રૂપમાં શાળામાં સહેજે રહી શકે છે, એવી મારી માન્યતા છે. પણ તેને માટે જોઈતું વાતાવરણ આપણે આપણી પાસે નથી એ પણ હું કબૂલ કરું છું. નિશાળમાં જો આપણાથી આદર્શ સંસ્કારી કુટુંબનું વાતાવરણ પેદા કરી શકાય તો હું જરૂર ઇચ્છું કે, સિમાળાના દિવસો બાદ કરતાં બાળકોના વખત નાનાં બાળકો નામાં જ રહે. તેમ કરતાં છોકરાઓને શરીરે સ્વચ્છ રાખી શકાય, ત્વચા ધરાવત કેળવણી અને નીરોગી રહે, હોદી ઉપર સારી બસર થાય, ઝગુના ફેરફારથી છોકરાઓ માંઠા ન પડે, અને ચિત્તવ્રત્તિ પણ સાંખા વખત સુધી નિષ્પાપ અને સુખ રહી શકે.

પણ આપણા સમાજમાં તો આપણે બાળકોને બનતી ઉતાવળે નામાર્મમાં શરમ માનતાં કરવામાં સંસ્કારિતા રહેલી છે એમ માનીએ છીએ. અને બાળકોને કપડાં સારી રીતે પહેરી દાવડાં ધઈને એસતાં આવડે એટલે તેઓ જગતીય બાળકોમાંથી ઊગરી થયાં એમ પણ આપણે માનીએ છીએ. એ સ્થિતિ છે ત્યાં સુધી સામાન્ય શાળાઓમાં છોકરાઓને નાના રહેવાનું ઉત્તેજન આપણે ન જ આપી શકીએ. હાલમાં નાના છોકરાઓ લગભગ-રક્ષણ પૂરતી લગોટી, બંધિયો અથવા પોતલી પહેરે એટલે જસ છે. ત્યાં સુધી સમાજમાં જમમદ સ્ત્રીઓ છે ત્યાં સુધી આદર્શ પોશાક તો બાળકોના રક્ષણને અર્થે પણ નહીં છે. જે જોઈએ છે કે, કેટલીક

બેવડાં બ્રીચો નાનાં બાળકોને મહે ત્યાં મદદથી
કરવામાં ન એક જાતનો રસ હો છે!

આ યક ડિપાર્ટમેન્ટની દૃષ્ટિએ ચર્ચો. વાદરૂના
અખતાર કરનાર નિશાએ ઉપલી રીતે ન વિચાર
કરે. પણ જુની શાળાઓ એક કોલેજની નથી હોતી.
સામાજિક વિજ્ઞાન અને પ્રતિજ્ઞાની ચોક્કસતાની
ચર્ચામાં કોલેજી વગર આકર્ષી કેળવણી આપવાના
ઉદ્દેશથી અને સામાજિક વિજ્ઞાનનું પાલન કરવાના
અભિપ્રાયથી જ સામાન્ય શાળાઓ કોલેજી હોય છે.
આપણે સામાન્ય વિજ્ઞાન એ છે કે. છોકરાઓ કે
મોટાં ધર ખડાર ત્યાં ત્યારે ધોતિયું અથવા
ધનર, એક પહેરણ અને ટોપી અથવા ફેટા,
એટલાં કપડાં તો જરૂર પહેરે. એથી વધારેનાં
કપડાં પહેરવાં નકામાં છે. તો કોઈ શાળા
ધોતિયું, પહેરણ, ટોપી એ ત્રણ-કપડાં પહેરવાં જ
જોઈએ એ સામાજિક નિયમનો કડક રીત અમલ
કરે, તો તેમાં બાળકોની સ્વતંત્રતા પર તરણ છે
એમ મિલકુલ મનાય જ નહિ. કેમ કે પશુજનની
સ્વતંત્રતાના આપણે હિમાયતી નથી, પણ સામાજિક
સ્વતંત્રતાના હિમાયતી છીએ. સ્વતંત્રતાને નામે
કોઈ પુખ્ત ઉંમરનો માણસ રસ્તા ઉપર નાગો કરે
તો સમાજ જરૂર તેને રોકે. છોકરાઓ ત્રણ કરતાં
વધારેનાં જરૂર વગરનાં કપડાં પહેરતા હોય ત્યાં
શાળાએ પ્રયત્નપૂર્વક તે તેવ છોડાવવી જોઈએ.

અંગાળી બોસની પેઠે વાળ રાખી સેથો પાડી,
તેજથી ચકચકતા વાળ શોભા માડુ માયા પર ધારણ
કરવાની ને નાટરંગ કરવાની પ્રથા એ સમાજમાં
બધે ફેલાઈ ન હોત, તો હું બધી નિશાએને બસાણ
કરત કે ગરીબ હિંદુસ્તાનમાં છોકરાઓને અને એમનાં
માથાપોને ટોપીનાં ખચકાંથી બચાવે. બધા જ
છોકરાઓ સાદા ટૂંકા વાળ રાખી ટોપી વગર
નિશાળમાં આવે તો તેમાં શું ખોટું છે! નિશાળના
બધા છોકરા નિશાળના છાત્રાસખમાં જ રહેલા હોય
તો તો એ નિયમ અવશ્ય કરવા જેવો છે.

હવે બીજી વાત.

છોકરાઓ વર્ગમાં વ્યવસ્થિત એ એ અત્યંત
જરૂરી છે. પણ વ્યવસ્થા વ્યવસ્થામાં ફેર હોય છે.
છોકરાઓ દારખંધ એસે એ કઈ એકમાત્ર અથવા
સર્વોત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા નથી. છોકરાઓ અવ્યવસ્થિત ન

હોય, વર્ગની સ્વચ્છતા ખરેખર ન હોય, તેને કેહવો
અવ્યવસ્થિત ન હોય. કારણ સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વચ્છતા,
એ વ્યવસ્થાનો મુખ્ય હેતુ છે. કોલેજી બાળકોનો
અભ્યસ રાખવાં છોકરાઓ ખુબ મક્કરી રીતી બધ
છે. વ્યવસ્થા સામાં રહેલી છે એના પાંદો છોકરા-
ઓને વારંવાર આપવા જોઈએ — સજાથી નહિ પણ
સમજાવીને. છોકરાઓ નારો તોરા બેસે ત્યારે
તેમની યોગ્ય એ પ્રકારની હોય, વાતી સાંભળવા
બેસે ત્યારે બીજી હોય, આજેખન શહેખનમાં વચો
ચીજ, અને ક્વામતમાં સાર નિરાળી.

વર્ગમાં છોકરાઓ ધોષાટ ન કરે એ જરૂરનું
છે. વર્ગમાં ખ્યાન દે એ પણ જરૂરનું છે. પણ કોઈ
પણ છોકરો પાસેનાં છોકરા કોરે એક સાબ પણ
ન બોલે એવો નેમનો નિયમ નિશાળમાં ન જ
હોય. વર્ગ નોનો હોય તો છોકરાઓ શિક્ષકથી ભે
કાયનું અંતર રાખી દૂરાળી વાળી બેસે એ જ
સ્વાભાવિક છે. એકાદ ચોપડીમાંથી છોકરાઓને
ચિત્રો બતાવતા હોઈએ ત્યારે બીડને કારણે કોઈ
નાનું બાળક શિક્ષકના ખજા પર જઈને બેસે તો
પણ તેને હું બગરથા જ મણું. પણ એ વિષે
નિયમ ન હોઈ શકે. કપાળા અને કુનાળા છોકરાઓ
પ્રત્યે પક્ષપાત રાખનાર શિક્ષક આવી દુરનો કુરુપયોગ
જ કરવાનો.

છોકરાઓ આપણે પારીએ છીએ તેટલા સુચારુ-
તાના દિગમતી નથી હોતા. શિક્ષકોને આવીન રહેવામાં
અને તેમને અનુકૂળ વર્તવામાં બાંજો સામાન્યપણે
જ આનંદ અનુભવે છે. ત્યારે શિક્ષક નોકૂકી
દારોગ્ય અને છે ત્યારે જ છોકરાઓ જીવી કે બળવા-
ખોર બને છે. નિયમની આર વતી છોકરાઓને શખ્યાં
રાખીએ એ કેળવણીનો મર્મ નથી. છતાં નિયમને
વજ્ર વયું એ વિવાદીઓનો મર્મ તો છે જ. તારિક
સિદ્ધાંતોને નામે દરોશો કઠિયા કરનાર કોઈ શિક્ષક
નિશાળમાં હોય, ત્યારે જ નિશાળનું વાતાવરણ બગડે
છે. કેળવણીના સિદ્ધાંતો પીતલ કાઢ — ફેલ્ડહારી
કાયદાની રસગો નથી કે ને દાંડી દાંડીને એક
શિક્ષક બીજા શિક્ષક માટે મવાઈનિદ્રમ મેળવી શકે,
બધે સ્વાભાવિકતા અને સમ્મતતા દોરી જોઈએ.

[એક બુના પત્રમાંથી]

લાલકા કાલેલકા

* આજી રાખનાર બેધાને દારોગી કહે છે.

યંત્રનો ઉપયોગ અને માનવહિત

[શ્રી. નરહરિભાઈના 'યંત્રની મર્યાદા' નામના લાક્ષ્મીના પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાંથી.]

બહેલી, મુધરેલી અને સમૃદ્ધિમાં ખૂબ આગળ વધેલી હોવાથી લગભગ બધાનો આદર પામેલી હિનિયાને ગાંધીજીએ પોતાના અસામાન્ય વિચારો અને આદેશોનોથી ઘણી યાજનોમાં ધરતીકંપના નેત્રો સખત આંચકાઓ અત્યાર સુધીમાં આપ્યા છે અને હજુ આપતા આવે છે. આંચકાનો એ સ્વભાવ જ છે કે પહેલાં તો એ બધાને ગમરાવી મૂકે : વિરોધી-ઓને, સાથીઓને, પાછળ રહેનારાઓને તેમ જ આગળ દોડતા ધમ્મનારાઓને. આ રીતે ગાંધીજીની વિચારસરણી એક આશ્ચર્ય પ્રાપ્તી રૂઢિપ્રિય સનાતની-ઓને જેમ મૂઝવે છે, તેમ જ પ્રગૃતિ વિશે રૂઢ થયેલા આ જમાનાના વિચારો પ્રત્યે જેમ ધરાવનારા-ઓને પણ મૂઝવે છે.

ગાંધીજીએ આપેલા આંચકાઓમાંથી ઘણાખરાનું પહેલું દર્શન તેમના 'હિંદ સ્વરાજ'માં યાપ છે. એમાં પાશ્ચાત્ય સભ્યતા સામે ઘણો તીવ્ર પુમ્મેશ છે. જોકે એમાં ટેકેકાણે સમનોશ જાળવનારાં વાક્યો પણ છે, છતાં ઉતાવળે વાંચનાં વાચક ઉપર એવી અસર રહી જાય છે કે, જાણે ગાંધીજી ધુરોપથી આવેલી એકેએક વિદ્યા તથા મુદારણા પર વજ્ર ઉગામી રહ્યા છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આને લીધે ઘણી ગેરસમજો જોવા થઈ છે. અને, પાછળથી તેને વિશે ઘણા ખુલાસા કરેલા હોવા છતાં, તે મહેત્તે દૂર ચલી નથી.

આવી એક ગેરસમજ યંત્રો વિષેના એમના વિચારો બાજત છે. અધ્યાપકો, વિદ્વાનો, તેમ જ મુત્સદ્દીઓના મનમાં પણ એવો એક ખચકાલુ દર કરી ખેંદો છે કે, ગાંધીજી યંત્રમાત્રના—તે જીવન યંત્ર હોવાને માટે જ—વિરોધી છે. વૈજ્ઞાનિક શોધોને એમની સભ્યતામાં તે સ્થાન જ ન આપે; એમનું યાત્રે તો તેઓ જગતને ઈસ્વી સનના દશમાબ્દારમાં સૈકામાં પાછું લઈ જાય.

જેમનું વાચન ગાંધીજીના 'હિંદ સ્વરાજ' જેટલું જ હોય તેમના મનમાં આવી ગેરસમજ જોવા યાપ તો તે કાંઈકે ક્ષમ્ય ગણાય. પણ અધ્યાપકો, વિદ્વાનો અને મુત્સદ્દીઓ તેમનાં પાછલાં લખાણો તરફ ફેરવેલા

કરી 'હિંદ સ્વરાજ'નો જ આધાર ટાંકે તો તે ક્ષમ્ય ન ગણાય. આ માટે, સૌ કોઈને સ્મરણ યાપ અને ગેરસમજ માટે માર્ગ ન રહે તે સારુ આ પુસ્તકના ત્રીજા ખંડમાં યંત્રો વિષે ગાંધીજીનાં સર્વે લખાણોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, તે ઘણું સારું થયું છે. તેમાં ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ કયું છે કે, 'મારો હેતુ યંત્રમાત્રનો વિનાશ કરવાનો નથી, પણ યંત્રોની મર્યાદા ઓળખાવો છે. . . . આપણે જો કાંઈ કરીએ તેમાં પ્રચલ વિચાર માનવહિતનો હોવો જોઈએ. ઇટલા માટે હું યંત્રોનો વિવેક કરું. લાલચા તરીકે, સિંગરા સીવવાના સંચાને હું વધારી લઉં છું.' તેને બનાવવા માટે બીજા શક્તિથી યાલતાં મોટાં કારખાનાંને પણ તેઓ સ્થાન આપે. માત્ર, 'આમાં કારખાનાં રાષ્ટ્રની માલકીની હોય અથવા પ્રજાકીય સરકાર તરફથી ચાલતાં હોય એમ કહું. અત્યંત મુદર અને આદર્શ પરિસ્થિતિમાં આમાં કારખાનાં ચાલતાં હોય. તેની દસ્તી નફાને માટે નહિ પણ લોકહિતને અર્થે હોય. લોકને સ્થાને પ્રેમને સ્થાપવાનો એનો હેતુ હોય. . . . તેનો ઉપયોગ કરવાની પાછળ હેતુ ધરના લોકમનો નહિ પણ પ્રમાણિક રીતે દવાનો હોવો જોઈએ. લાલચા તરીકે, ઠરાવેલી પ્રાકોને સીધી કરવાના યંત્રો હું વહુ સરકાર કરું; પણ હજારો પ્રાકો વળાવતા વંધ ચડે જાય એવો હેતુ હું ન રાહું.'* (પા. ૧૪૦-૧૪૨)

આ વાક્યોથી ગાંધીજીના યંત્રો વિષેના વિચારોની બાજતની ગેરસમજ દૂર થઈ જતી જોઈએ.

૨

ત્યારે, અહીં વિરોધ યંત્ર ખાતર યંત્રો નથી. યંત્ર ખાતર યંત્રો મોહ પણ નથી. યંત્ર હાથે ચલાવાનું હોય, પગે ચલાવાનું હોય, બળદ કે ઘોડાથી

* વાચક સાંજીને કદાચ આશ્ચર્ય પામશે કે, ત્રાક સીધી કરવાનું યંત્ર બનાવવા માટે ધુરોપના યંત્ર-નિષ્ણાતોને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું, પણ હજુ કોઈને તેની યાત્રિક સુક્તિ સૂઝી નથી. એક બાબતથી એ કામ કઠણ છે; ખીજી બાબતથી લાય અને નબર કેળવીને બાર-પંદર વર્ષનાં બાળક પણ તે રી સકે છે.

ચલાવાતું હોય, કે વરાળ, પેટ્રોલ, વીજળી વગેરે ભૌતિક શક્તિઓથી ચલાવાતું હોય, સાદું હોય કે અટપડું હોય, એકને માટે આંધળો વિરોધ નથી કે આંધળો મોહ નથી. માનવહિતનો વિચાર કરી, દેશહિતનો વિચાર કરી, વર્તમાન પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી, દરેક યંત્રનો અલગ અલગ વિચાર કરવો જોઈએ, તથા કયા પ્રકારના યંત્રનો કેવી રીતે અને કેટલો ઉપયોગ આપી કરવો જોઈએ અથવા રોકવો જોઈએ તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. એ નિર્ણય કોઈ પણ વિષયમાં કાયમનો કરી મૂકવાનો છે એમ પણ સમજવાની જરૂર નથી. પરિસ્થિતિ બદલાય તો આનો વપરાતું યંત્ર કાંશે બધ કરવું પડે, અને આજે મના કરેલું યંત્ર કાંશે ચલાવવું પડે.

દાખલા તરીકે, ખાદ્ય-પ્રવૃત્તિને આંગે રેડિયો, પીંજણ, ચરખાં વગેરેમાં કયેલા સુધારાઓનો જ વિચાર કરીએ તો, તેમાં કોતવા માટે આજે તકલીથી નાંદી મગનરેડિયા સુધી ક્રમશઃ વધારે સ્તર કાંતી આપનારાં ઘણા ચાર યંત્રો નિર્માણ થયાં છે, અને જેથી પણ વધુ ઉત્પાદન કરી આપનાર સુધારાને અવકાશ છે. પીંજણ માટે પણ એવું જ થયું છે. એ પ્રવેં યંત્રો કેવળ મનુષ્યના હાથપગની શક્તિથી જ ચાલે છે. પણ તેનેથી સત્કાર કે મનાઈ કરવામાં ધ્યાનિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વિવેક કરવાની જરૂર રહે છે. ઉદાહરણીય*, કુકાળને લીધે ઘણા માણસોને એકદમ કામ આપવું હોય, પણ ખૂબ સ્તર કે ખૂબ પૂણીઓ તૈયાર કરાવવામાં લાભ ન હોય, અને તેટલી મનુદ્રી આપવી પાસે એમ પણ ન હોય, તો ત્યાં સાગરમતી-પીંજણ કે મગનરેડિયાનો શું, પણ મોટી પીંજણ અને સાદાથે રેડિયાનો ઉપયોગ કરી ન શકાય અને શિકાયરખો, પીંખણીજમણન તથા તકલીથી જ સંભાળ માનવો પડે એમ જાને.

એક રીતે એમ પણ કહી શકાય કે, યંત્રની મુખ્યદાનો આપણે વિચાર કરવાનો છે તે ફરતું પુણીનાં, ઉત્પાદન, પ્રચાર, સ્થાનાંતર અને સેવકોવડ —

* પથ્થર પર સજિયાની મદદથી કપાસિયા દ્રશ પાડવાની રીત.

+ અંગ્રાંગીઓથી રૂને પીંખી, નાનકડી ધનુષપીંજણથી પીંજવાની રીત.

દુકામાં વાણિજ્ય — ની પદ્ધતિ અને તેની લોકહિત પર પડતી અસરને તપાસી તેની મર્યાદાઓ ફરાવવાની છે. ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં ગંગવર યંત્રોએ વાણિજ્યનો ઘણુ વેગથી વિસ્તાર કર્યો છે, અને લોકહિતની દૃષ્ટિએ તેનાં પરિણામો કાંઈક સારાં અને ઘણાં ખરાં આપ્યાં છે. તેટલા માટે તેવાં યંત્રોનો વિચાર પણ પ્રસ્તુત થાય છે. આ સારાંમાં પરિણામોનું મનોવેધક અને વીગતવાર ચિત્ર નરહરિભાઈએ પ્રમાણે સાથે પહેલા અંકનાં પ્રકરણમાં દોર્યું છે.

૩

યંત્ર કોને કહેવું અને યંત્ર તથા ઓળર વચ્ચે શો ફરક, એ વિષે જીજ્ઞા પ્રકરણમાં નરહરિભાઈએ ચર્ચા કરી છે. આ જાણત ન હોય એક જીજ્ઞા રીતે સમજાવવા પ્રયત્ન કરું છું.

સુધારની નાનકડી હથેલી, લુહારનો મોટો ઘણ, અને લોહાના મોટા કારખાનામાં વપરાતો ગ્રેજ ફૂટ ગ્રાસ લોહાને છૂંદી નાંખતો રાક્ષસઘણ, ત્રણે દીપવાનાં સાધનો છે. ત્રણેનો ઉપયોગ કરવા માટે — મતિ આપવા માટે — શક્તિ સગાડવી જોઈએ. હથેલીને તેનો ઉપયોગ કરનાર પોતાની જ શક્તિ લગાડે છે. ઘણ માટે લુહારને એક જીજ્ઞા સાથી કે મજૂર રોકવો પડે છે. કારખાનાના રાક્ષસઘણને વાપરવા માટે બેચાર મજૂરો કે વીસપચીસથી પણ ચારો નહિ. સો ગણો કે પાંચસો મજૂરો સામટા મોટીને તેને કોઈક રીતે વાપરે તો જ તે વાપરી શકાય. એ તો ઘણું અગવડભર્યું થાય અને જીવનમાં એકાદ બે વાર જ કરવું હોય તો તેમ કરી શકાય પણ રોજ એવા હથેલીને વાપરવો હોય તો? દેખીતું છે કે એ વરાળ, જેમ કે વીજળીની ભૌતિક શક્તિ વડે જ ચર્ચ શકે.

આ ઉદાહરણ પરથી ઓળર અને યંત્ર વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટી શકાય. કામ કરવાનું સાધન ઓળર છે. તે નાનું છે કે મોટું છે તે મુદ્દાની વાત નથી. તે ઓળરને વાપરવા માટે ચોક્કસ શક્તિ જેમાંથી લેવાય છે તે યંત્ર છે. તે શક્તિ નાની હોય કે મોટી, સજીવ હોય કે નિર્જીવ: તે જ સાચું યંત્ર છે. આમ માણસ યંત્ર છે, જાનદ કે ઘોડો યંત્ર છે, એન્જિન યંત્ર છે, કાંઈનેમો યંત્ર છે. દેશહિત માટે કયા યંત્રની પસંદગી કરવી એ વિચારવાનો મુદ્દો છે.

સાધારણ મનુષ્ય માણસનું જ્યાં ધોડાના બળના છઠ્ઠા ભાગનું ગણાય છે. એટલે કે તે કે અશ્વબળનું યંત્ર છે. મોટરગાડીમાં ચારથી છ અશ્વબળ, એટલે ૨૪ થી ૩૬ માણસો વપરાય છે. બંગાળમાં ઘણાં શહેરોમાં એક માણસથી ખેંચાતી રિક્ષાઓ વપરાય છે. મોટર એટલે ૪-૬ ધોડાની બગી અથવા ૨૪-૩૬ મજૂરાથી ખેંચાતી રિક્ષા. એ જ પ્રમાણે ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં નાનાં મોટાં સર્વે સાધનો વિશે સમજી શકાય.

પણ આટલેથી ભૌતિક શક્તિવાળા યંત્રનું યંત્ર પણ પૂરું થતું નથી. મોટરગાડીને ૩૬ માણસો ખેંચી તો જઈ શકે. મોટર અટકી પડે છે ત્યારે આપણે ઘણી વાર તેમ થતું જોઈએ પણ છીએ. પણ ૩૬ માણસો મળીને તેને ક્લાકના ૩ માર્ફિની ઝડપથી પણ ભાગ્યે જ ખેંચી શકે. ધોડા પણ બહુ તો ૧૫ માર્ફિની ઝડપ કરે. પણ ભૌતિક શક્તિથી મજૂરશ્રમ જોડવામાં આવે છે તે એને ક્લાકના ૫૦ માર્ફિની ઝડપે ખેંચી શકે છે. તે જ પ્રમાણે રાક્ષસી ઘણુ અને ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં બીજાં સાધનો વિશે.

વળી, આ ભૌતિક મજૂર નિર્જીવ હોવાથી એક બીજને ફેર પડે છે. મજૂર કે બળદ પરતો ખોરાક ખાઈનેથી મોતીસે ક્લાક કાલ કરી ન શકે. ઘણું ઘણું તો દસ અગિયાર ક્લાક કામ આપે. પણ ભૌતિક મજૂરને કેવળ ખોરાક જોઈએ, વિજ્ઞાંતિની ઝાઝી જરૂર નહિ. ઘણું કામ હોય તો તમે રાત-દિવસ તેને ચલાવી શકો. એનો ખોરાક પણ હલકો. એને કામ નહિ, કોષ નહિ, સંસાર નહિ, સંસારની જગજગ નહિ. આમ આ રાક્ષસી શક્તિવાળો નિર્જીવ ભૌતિક મજૂર, સજીવ માણસ કે પશુ-મજૂરનો જગજગ હરીફ હોય, એમાં શી નવાઈ? માત્ર કોલસા ખાઈ તથા ધોસલેટ પીને કોઈ ધટાલક કોઈ લક્ષાધિપતિને ત્યાં નોકરી કરવા તૈયાર થાય તો તેના બીજ નોકર-ચોકરોનું કામ ન રહે એમાં સમજવવાપણું ન હોય.

હવે આવા કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરનું શું સ્થાન છે તેનો વિચાર કરીએ. ઉપરની સમજાથી જોઈશું તો જણાશે કે, કારખાનામાં કામ કરતો મજૂર — દા. ત. જાસો ત્રાક પર દેખરેખ રાખનારો 'સ્પનર' — સાચું પછતાં મજૂર નથી, પણ તે યંત્ર

જેટલા અશ્વબળથી ચાલતું હોય તેટલા અશ્વોનો હાંકનારો અથવા તેથી છ ગણા મજૂરોનો અને તેની સાથે કામ કરનાર જાસો કાંતનારીઓનો મુકાદમ છે. એનો પગાર પણ મુકાદમના જેવો જ હોય છે. કારણ કે, કાંતનારીને દિવસને અને ત્રણ આના મજૂરી મોડ મળે; પણ આને ૧૨-૧૪ આના મજૂરી મળે છે — મુકાદમનો પગાર જેમ વધારે હોય તેમ. પણ પેલી જાસો કાંતનારી અને તેની મદદમાં રહેનાર અશ્વજોડેને ખોરાકી, સમરામણ અને ખરીદ-કિંમત સિવાય બીજી મજૂરી ચૂકવરી પડતી નથી.

આ બાબતનો હવે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો રહ્યો. ધારો કે ૬૦૦ સરકાત માણસોનું એક મામલું છે, તેઓ એક હમ્મર વીધાં જમીન ખેડે છે, અને બધાં મળી ખોરાક, વસ્ત્ર, ધરખાર વગેરેની બાબતમાં સ્વાવલંબી છૂટ્ટન ગાળે છે. પણ હવે ત્યાં એક ઓછાસપે આવે છે, એક યાંત્રિક ઘંટી આવે છે, એક મોખાની મિલ થાય છે, અને એક નાનકડી પણ ભૌતિક શક્તિથી ચાલતી કાપડની મિલ જીળી થાય છે. એ બધાંમાં મળી દરરોજ ૫૦૦ અશ્વબળ શક્તિ વપરાય છે. આનો અર્થ એ થયો કે એ ગામમાં ૩૦૦૦ સરકાત માણસોની સખ્યા વધી. જે ૬૦૦ માણસો આ નવા આવેલા માણસોના પૂરેપૂરા ઉપયોગ કરી શકે અને બધા જ મુકાદમ યર્ધ એસે તો તો આમાં — નિદાન આર્થિક દૃષ્ટિએ — કશું ખોટાનું નથી. પણ જે આનું પરિણામ એવું આવે કે એ નવા ૩૦૦૦ મજૂરો પર સો માણસો જ મુકાદમી કરવા પરતા થાય અને બાકીના ૫૦૦ માણસ કામ વિનાના યર્ધ પડે, તો ગામમાં આવી મોટી વસ્તી વધારીને શો જામ લાદ્યો, એ પ્રશ્ન જરૂર પૂછી શકાય.

યંત્રવાદનો પ્રશ્ન આ બાબતનો છે. ચાર કરોડની ઇંગ્લંડની વસ્તી. તેમાંથી ૪૦ લાકા મજૂરી કરી શકે એવાં એમ માનીએ તો લગભગ ૧૬૦ લાખ માણસ થાય. તેમાં તેમણે કરોડો અશ્વબળ વાપરનારાં કારખાનાંં દાખલ કર્યો. આનો અર્થ એ થયો કે તેમણે અશ્વને મજૂરોની વસ્તી વધારી. એ વસ્તી એવી રાક્ષસી, નિર્જીવ અને થોડી જગ્યા રોકનારી કે તેમના પર મુકાદમી કરવાને ૧૬૦ લાખનો થોડાક જ ભાગ રોકાય, અને છતાં કામ એટલું કરી શકે

કે ચીન, હિંદુસ્તાન અને બ્રહ્મદેશ જેવા દેશોને માટે એવી માલ તૈયાર કરી શકે.

પણ ઇંગ્લેન્ડને એવું કરતાં આવડે તો ખીજા દેશોને શું કામ ન આવડે? એટલે એટલે દેશે આમ પોતાની વસતીને અળગે ગણી કરી. આ ઉદકપ્રવાહ, વાતપ્રવાહ, વાપ્પસેન, વિદ્યુત્સેન જેવા કરોડો રક્ષસો ઊભા થયા પછી પેલાં બિચારાં મનુષ્યોનો એટલે મનુષ્યોનું કામ કેટલું રહે? તે રક્ષસોની ખરીદિમત તો ઘણી, પણ થઈ તે સરતા. તેથી જંગલો એમને મોકરીમાં રાખવા માંડ્યા તેમને પણા માનવમનુષીની જરૂર ન રહી, અને તેઓ બધા પૃથ્વી પર બારણ લાગવા માંડ્યા. 'ચોરને પકડવો' 'ચોરને પકડવો' એવી બૂમો મારતો કોઈક વાર ચોર પોને જ દોડે છે તેમ, 'માનવસંખ્યા વધી જાય છે, વધી જાય છે,' એવી બૂમો તેમણે પાડવા માંડી, અને રક્ષસસંખ્યા ઓછી કરવાને બદલે મનુષ્યસંખ્યા ઓછી કરવાના વિચારો ફેલાવવા લાગ્યા. ખીજા ઉપાયોથી મનુષ્યસંખ્યા ઓછી ન થાય તો છેવટે લાકડીયે મનુષ્યવસતી ઘટાડવામાં હરકત નહિ, એમ પણ માનવાવાળા વિદ્વાનો છે. પણ પેલા રક્ષસો ઓછા કરવાનો વિચાર તેમને ગમતો નથી; હજુ તેમાં તો ઉમેરો જ કરવા છે.

આમ લખવામાં હું વિજ્ઞાન પ્રત્યે વિરોધ પ્રગટ કરતો નથી. વૈજ્ઞાનિક ભૂદિ, શોધખોળ અને વિકાસને રોકવાનું કંઈતો નથી. 'રાક્ષસ' શબ્દ યોગ્યતામાં યંત્રોનું અપમાન કરવાનીયે વૃત્તિ નથી. રાક્ષસ એટલે હાથી કરતાંયે ઘણું વધારે જાતું પશુ એમ સમજો. તો જેમ હાથીનો ઉપયોગ કરીએ તેમ આનો ઉપયોગ કરી શકાય એટલે કે, જે કામો કર્યા વિના છૂટકો જ ન હોય, છતાં તે એવાં મોટાં હોય કે મેંકડો માણસો કે હાથીએને બેગાં કરીએ તોયે તેમનાથી ને કરી ન શકાય, ત્યાં એનો ઉપયોગ કરવા ફીટ ગણાય.

એટલે, એ રક્ષસોની વસ્તી કેટલી, ક્યાં અને કેવી રીતે વધારવી અને તેમની પાસેથી કેવાં કામ લેવાં, અને માણસોની વસ્તી તથા એવા યાંત્રિક મનુષ્યોની વસ્તી વચ્ચે પસંદગી કેવી કરવી, એ જ યંત્રવાદમાં મહત્ત્વનો મુદ્દો છે. અને ટૂંકમાં, એ વિષે એટલી જ માગણી છે કે, મનુષ્યવસ્તીને બોલે કે તેના વિનાશાર્થે, કે તેનું ઔદિક, નૈતિક, સારીરિક ધ.

નુકસાન કરી એ રક્ષસોનો ઉપયોગ થવો ન જોઈએ. એવું નહિ થાય એવી કાળજીપૂર્વક ખાતરી કરી લઈને એનો ઘટનો ઉપયોગ કરવાને હરકત નથી.

૪

ઉપર કહ્યું કે કામ કરવાનું સાધન તે ઓખર અને તેને ગતિ આપનાર શક્તિ તે યંત્ર, પણ જેમ ઘોડાગાડીનાં ઘોડા અને ગાડીને છૂટાં પાડી શકાય છે, તેમ યંત્રો સાધનોમાં થઈ શકતું નથી. એમાં ઓખર અને ગતિ આપનાર નોડાયેલાં જ રહે છે. માનવયંત્ર એવા પ્રકારનું છે.

આપણા શરીરમાં હાથ કામ કરવાનું સાધન છે અને પગ ગતિ આપનાર સાધન છે. પણ માણસના હાથ અને પગ તો નાના નાના અને નાન્યુક છે. એ એટલા જ રહે તો બહુ ઓછું કામ કરી શકે અને બહુ ઓછી ગતિ આપી શકે. આથી, માણસે પોતાના હાથ અને પગને સાધનો દ્વારા વધારે લાંબા કરવાની યુક્તિઓ શોધી. લાકડીની મદદથી ઘણી બારે ચીજો ઉપલાતી શકે, હથોડીની મદદથી બહુ કઠણ ચીજો તોડી શકે, પેડાંની મદદથી બહુ મોટી ચીજ ખેંચી શકે, આમ હાથવાળાં અને પેડાવાળાં અનેક પ્રકારનાં સાધનોથી માણસ કામ કરવા લાગ્યો.

પણ સામાન્ય રીતે, આપણા દેશમાં પગને ગતિ આપનાર શક્તિ તરીકે વાંપરી હાથને કામ કરનાર શક્તિ તરીકે વાપરવાનો પ્રયોગ ઘણો થયો નહોતો. ઘણાં ખસાં ઓખરોને વાપરવાની રીત એવી હતી કે એક હાથે ઓખરથી કામ કરવું અને ખીજે હાથે ઓખરને ગતિ આપવી, અથવા એક માણસ ગતિ આપે અને ખીજો માણસ કામ કરે.

ખીજા દેશોમાં પગનો પણ ઉપયોગ કરવાની રીત બહુ વહેલી શોધાઈ. ગતિ આપવા માટે પગ અને કામ કરવા માટે હાથ, એમ જન્મેનો ઉપયોગ થયો. આથી જન્મે હાથે કામ કરવાની, અને હાથ કરતાં પગ ગતિ આપવા માટે વધારે અનુકૂળ અવધન હોવાથી ગતિ વધારવાની સગવડ થઈ. સીવવાના હાથે ચણાવવાના સંચા અને પગે ચણાવવાના સંચા વચ્ચેનો ભેદ આપણે બધા જાણીએ છીએ. દવે તો મેંકડો સાધનોથી ગતિ આપવાને માટે પગનો અને કામ કરવાને હાથનો ઉપયોગ કરવાની યુક્તિઓ લખાય કરવામાં આવી છે.

પણ એ બધામાં છેવટનું એન્જિન-ગતિ આપનાર શક્તિ-તો માણસ જ છે.

આ ઉપરથી હું એવો નિયમ મૂકવું છું : માણસ પોતાના બે પગ અને બે હાથની મદદથી જે સાધનો વાપરી શકે તે સાધન વાપરતાં એને કોઈ રોકી ન શકે. પણ એ સાધનને ચલાવવા બ્યારે કોઈ બહારની શક્તિનો-પછી તે બીજો માણસ હોય, પશુ હોય કે ભૌતિક તત્ત્વ હોય-ઉપયોગ કરે, ત્યારે સામાનિક હિતનો વિચાર કરવાની જરૂર બીબી થાય, અને તેથી તેમ કરવાનો કોઈને નિરંકુશ અધિકાર ન હોઈ શકે. બીજા માણસની મદદ લે તો ભાગીદારીનો ધર્મ બિભો થાય, જનનવરની લે તો જીવદયાનો થાય, ભૌતિક શક્તિની લે તો શાસ્ત્રધર્મ તથા માનવ-ધર્મનો થાય.

સાધનોની સુધારણાના કેટલાક પ્રશ્નોના જવાબ આમાંથી મળી જાય. મારે કૃષામાંથી પાણી ખેંચવું છે. દોરીથી સીધું જોઈ શકાય, ગરેડીની મદદથી જોઈ શકાય. ગરેડી વાપરવામાં સગવડ રહેલી છે. એટલું જ કામ કરતાં એછા થાક લાગે, અને તેથી બે ઘડા વધારે જોઈ શકું. મારે ગરેડી વાપરતાં મને કોઈ રોકી ન શકે. ઘટમાળ બનાવી હું એકલે હાથે પચીસ ઘડા ખેંચવાની મુક્તિ કરું, તોયે મારા બે હાથ અને બે પગનો જ ઉપયોગ કરતો હોવાથી, તેમ કરવાનીયે મને છૂટ હોય. હાથપંપ પણ વાપરી શકવાને હરકત ન હોય. પણ જો હું બળદ જેવી કાસ ચલાવું કે એન્જિન મૂકું, તો તે જીવદયા તથા

શોકહિતને અનુકૂળ છે એમ મારે સિદ્ધ કરી આપવું જોઈએ.

એ જ રીતે બે પાનાંની સાદી કાતરથીયે હજાર વાળ કાપી શકે, અને વાળ કાપવાના સંચાથીયે કાપી શકે. જુદા વાપરીને એકી વખતે વીસ કાતર વાપરવાની મુક્તિ એણે સંચામાં ચોજી છે. કાતર ચલાવનાર તો એ એકલો જ છે. મારે એવા સંચો વાપરતાં એને અટકાવી શકાય નહિ. પણ જો તે વીજળીથી ચાલતી કાતરથી વાળ કાપવા માંડે તો તેમ કરવા દેવું કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર રાષ્ટ્રનો છે.

આમ દરેક યાંત્રિક સુધારણા વિષે વિચારી શકાય.

ભૌતિક શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, એવી કોઈ કુચ્છ મનુષ્ય પર નથી. પણ અસ્તિત્વમાં આવેલા દરેક જીવનું હિત કરવું એવો માનવધર્મ છે ખરો. આથી એક મનુષ્યના કે એક પશુનાયે હિતાર્થે ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં દસ ચંન્નને જતાં કરવાં પડે તો તેમાં અધર્મ નથી, ખરેકે તેમ કરવાનો ધર્મ જ છે. બ્યારે એમ સિદ્ધ થાય કે અમુક કામને મારે માનવ-કે પશુ-શક્તિ પૂરી પડી શકે એમ નથી, અથવા તેમ કરવા જતાં મનુષ્ય-કે પશુ-શક્તિનો તેમાં અપવ્યય જ થાય એમ છે, તો ત્યાં ભૌતિક શક્તિનો બેશક ઉપયોગ કરીએ.

જો આટલું સ્વીકારવામાં આવે તો પંચાલોગ અને હસ્તોલોગ વચ્ચે મેળ શોધી શકાય, અને પંચો વાદનો વિષય ન રહે.

કિરીસલાલ ધ. મશાવણા

કેન્ડળી-તંત્રનો સ્વાસિયત

શિક્ષણ-સંસ્થા અને રાજ્ય-સંસ્થા વચ્ચે મોટો ફેર હોય છે. શિક્ષણ-સંસ્થામાં આચાર્ય અને અધ્યાપકો બંધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખતાં છતાં પોતાની દેખરેખ તળે વિદ્યાર્થીઓને એ સત્તા વાપરવાની તક અને કેળવણી આપે છે. મોટર હાંકતાં શીખવતી વખતે કુશળ શોફર નિયામક ચક્ર ઉપર પોતાનો હાથ રાખે છે અને સાથે સાથે શેકના દીકરાને એ ચલાવવા દે છે; એમ કરતાં અને મોટરનું તંત્ર શેકના દીકરાને જ સોંપવાનું હોય છે, પણ જોખમ ન ખેડાય એની જુગ્મોદારી તો પેલા શોફરની જ હોય છે. મારે એવો હાથ તો નિયામક ચક્ર ઉપર હોવો જ જોઈએ. કેળવણી-તંત્રની આ આસિયત છે. મારે જોએ કેળવણી આપે છે અને વિદ્યાર્થીઓને પાપરધા બનાવવામાં જ પોતાની કળાની સફળતા માને છે એવા શિક્ષકોની ઈર્ષી નહિ કરતાં, વિદ્યાર્થીઓએ તેમની કળાને અનુકૂળ થઈ બંધી જતની આવડત અને બાહોશી કેળવવાનો એ અવસર છે.

ફાફા ફાલેલકર

કેળવણી અને આકાશદર્શન

જીવનની કેળવણી આપનાર સાળા જીવન જેટલી જ વિશાળ અને વ્યાપક હોવી જોઈએ. તેનું સ્વરૂપ હાલની સાળાના મકાન જેવું બંધિયાર અને સંકુચિત હોય તે ન ચાહે. જીવનનો આકાશ અને ધરતી સાથે સરખો જ સંબંધ છે. તેથી જીવનની સાળાનું પણ પગ તળેની ધરતીની જેમ, માથા પરના આકાશ સાથે જોડાયેલું કરવું જોઈએ. તેટલા માટે ડોઝ થોડા સમય માટે પણ શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને લઈને આકાશ નીચે ખુલ્લામાં બેસવું જોઈએ. એમાંથીના 'ફુલિન' છાદ કરતાં ખુલ્લા આકાશ તળે કંઈ નહિ તો પૂરનારોએ હમેશ અર્ધોએક કલાક માળ્યો હોય તો તેથી શરીરને આરોગ્યનો અને મનો પ્રસન્નતાનો. સાબ નહિને ખરે તેમ છે. કંઈ નહિ તો ગરબાંગાડ્યાં ચહેરા બાદ કરીએ તો ગામડાંઓમાં જે અસંખ્ય સાળાઓ આને ચાલુ છે અથવા તો હવે પછી ચાલવાની છે, તેમાં બહુતાં બાળકોને આકાશના દિવ્ય દર્શનથી વંચિત રાખવાની કરી જરૂર નથી.

આકાશદર્શનનો કેળવણી સાથે એટલો નિકટનો સંબંધ છે કે, અત્યાર લગી તેની જે ઉપેક્ષા થતી આવી છે તેની જ નવાઈ સામે છે. આપણી પૃથ્વીનો આકાશશય જ્યોતિષો જેડે એટલો ગાદ સંબંધ છે કે, તેની ઉપર થતા બનાવોનું જ્ઞાન તે આકાશ-જ્યોતિષોના પરિચય વિના થવું અશક્યપ્રાય છે. અતિમાન આપણી ભારતીય જીવનપદ્ધતિ તો ચન્દ્ર-સૂર્યની ચતિ સ્થિતિ ઉપર જ ચલાયેલી છે. આપણા વાર તો શુ, પશુ તિથિઓ, પક્ષો, મહિના, વર્ષ, એ બધાનો સૂર્ય તથા ચન્દ્ર સાથે અભેદ અંગક છે. આપણા તહેવારો, પર્વો તથા કિલાસરકારોને અંગે ડગલે ન પગલે નવ મઢા, તત્કાલીન નક્ષત્રો, તથા બાર રાશિઓનાં નામોનાં ઉચ્ચાર આપણે કરવો પડે છે આમાં જોડે જડ વહેમ જેવું જે કંઈ તત્ત્વ હોય તેને જરૂર નિર્મૂળ કરવાની જરૂર છે, તોપણ આપણી ચાલતી અવેલી પરંપરામાં વિચાર કરવા જેવો અંશ ધણો મળી આવશે. અને જીવનમાં તે ઉપયોગી હોવાથી કેળવણીમાં પણ તેને સ્થાન આપવાની જરૂર છે.

મઈ પેઢી સુધી બાલકોના છોકરાઓને તો વાર, મહિના, નક્ષત્રો, રાશીઓ વગેરેનાં નામ કમ-સૂર મેદિ કરવા પડતાં બરાં; પણ બીજાઓને એટલો પણ લાભ મળતો નહિ. અને બાલકોમાં પણ એ જ્ઞાન નામનું જ રહેતું. કારણ, આકાશમાંનાં નક્ષત્રોનાં સાક્ષાત્ પરિચય તો વડીલોને જ્યાં ન હોય ત્યાં છોકરાઓને તો ક્યાંથી જ. હોવાનો? આપણને આવું પેાપટિયું જ્ઞાન નથી જોઈતું. બાળકોને આકાશનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થવો જોઈએ, અને તે પણ બધી ન્યાતમતનાં બાળકોને થવો જોઈએ. અને આ સાધવું હોય તો થોડા સમય માટે પણ રાત્રે આકાશ નીચે ખુલ્લામાં નિશાળ લરવી જોઈએ.

આપણા મહિના ચાન્દ્ર અને વરસ સૂર છે. અને તેથી પૃથ્વીમાં - અમાસ, શુક્રપક્ષ - કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાવન - ઉત્તરાયણ, મકરસંક્રાન્તિ - રેવસંક્રમી વગેરેની ઘટનાઓ સાથે આપણો નિત્ય સંબંધ આવે છે. વરસાદનાં નક્ષત્રોનું પણ એમ જ છે. આ બધી ઘટનાઓ આકાશદર્શનથી છોકરાઓ સારી રીતે સમજી શકશે, તથા તેમાં રસ લઈ શકશે. શુક્રપક્ષમાં વહેલો આધમનો અને એક એક કલાક જેટલો વધતો જતો ચન્દ્ર કૃષ્ણપક્ષમાં થોડો બીગવા માંડે છે અને તેનું તેજ એક એક કલાક જેટલું ઘટવા માંડે છે: આ બિના આકાશ-દર્શનથી જ બરાબર સમજી શકાશે. દિશાઓનું જ્ઞાન તેમ જ રાત જેટલી પ્રસાર થઈ છે અને જેટલી બાકી છે તેનું જ્ઞાન ગેળપવા માટે પણ આકાશ-દર્શનની જરૂર છે જ. સૂર્યચંદ્રની જેમ જ મંગળ, શુક્ર, ગુરુ, શુક્ર, શનિ વગેરેની ઓળખાણ પણ આકાશમાં જ પ્રત્યક્ષ કરવી ધરે. દાખલા તરીકે, ગયા મહિનામાં (માર્ચ માસમાં) આ પાંચે મઢેા સૂર્યોત પછી રપટ દેખાતા હતા. પણ કેટલાયે તે પોને જોયા અને બીજાને બતાવ્યા હશે? આપણું પૂંચાંબ પાથાતોના કોમેડર કરતાં કેટલું બધું ઉદ્દેશીય છે? તે તો એક આકાશનો નક્ષો જ હોય છે. આકાશદર્શન દ્વારા તેનું જ્ઞાન પણ ઘણી સહેલાઈથી કરાવી શકાશે, અને તે દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના

બૌદ્ધિક જ્ઞાનનો સામાજિક જીવન સાથે મેળ સાધી શકાશે.

આકાશદર્શનનો સામાજિક જીવન સાથે જેમ સંબંધ છે તેવી જ રીતે તેનો ગણિત, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય પ્રત્યાદિ કેવળ બૌદ્ધિક વિષયો સાથે પણ છે. ઉત્તરે તરફનો મુખનો તારો તથા તેની આસપાસ ફરતા મુખમંત્ર્ય અને સપ્તર્ષિઓ, સપ્તર્ષિમાંના વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતી, દક્ષિણ તરફના અગસ્ત્ય અને ત્રિશંકુ, તેમ જ નક્ષત્રમાળામાંનાં કૃત્તિકા, મૃગ અને તેનો શિકાર કરતો વ્યાધ, અવધુ વગેરે નક્ષત્રો અને રાશિચક્રમાંની વૃશ્ચિકા જેવી રાશિઓ વગેરેની આકૃતિઓ જેવા જેવી અને રમણીય હોય છે. અને તેમને વિષે રસ પડે તેવી કથાઓ આપણા

પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઢગલાબંધ પડેલી છે. તેમની રિચિત્રિત ગીતનું જ્ઞાન પણ એવું જ મનોરંજક અને બૌદ્ધિક ક્ષુધા જાગ્રત કરનારું છે. આ બધા જ્ઞાનનો આકાશદર્શન સાથે સહજ સમવાય હોવાથી, આ જ્ઞાન બાળકો વાણી સહેલાઈથી ગ્રહણ કરી શકે તેમ છે.

આપણાં વૈદિક નૃપતિઓને આકાશદર્શનનું બારે વ્યસન હતું. આકાશમાંનાં નક્ષત્રો તથા તારાઓને તેઓએ દેવોનું કાવ્ય કહ્યું છે અને એ કાવ્ય અમર અને અગર છે એમ ગાયું છે. દેવોના આ અમર કાવ્યનો રસારવાદ લેવાની કળાને આપણી કેળવણીમાં અવશ્ય રથાન આપવું જોઈએ.

મરાઠી 'વર્ષ સિતળ'માંથી

એપ્રિલ, ૧૯૪૦

સં. ૭૦ બાગવત

અનંતશત્રુ લિંકન

૮. રાષ્ટ્રપિતા

લિંકનના જીવનના આ ટૂંકા પરિચયમાં આંતરે યુદ્ધનો વિગતવાર હેવાસ આપવો શક્ય નથી, પ્રસ્તુત પણ નથી. દક્ષિણના લોકો તો યુદ્ધમાં પેતાના અંતિમ વિજયની બાબતમાં બિલકુલ નિશંક હતા. તેમણે યાંત્રિય પરિસ્થિતિનું ઝીણવટપૂર્વક અવલોકન કર્યું હોત તો તેમણે ખેડેલા ભોખમની ગંદકીના તેમને સમજાત. પણ એ પ્રસંગે તેમને ભરમાવે એવી વાણી બાળેલી હતી. 'પહેલેથી જ કૃતનિશ્ચય હોવાને કારણે ઉત્તરના લોકો કરતાં તેઓ યુદ્ધ માટે વધારે સજ્જ હતા. દારૂગોળો તથા યુદ્ધ માટે જરૂરી બીજી બધી સામગ્રી તેમણે પૂરતા પ્રમાણમાં તૈયાર રાખી હતી તથા પહેલેથી જ સરકારની જમાવટ કરી તેને કદાવત વગેરે યુદ્ધની તાલીમ આપી સિરતબદ્ધ કર્યું હતું. વળી દક્ષિણના ગુલામોના માલિક, ધનિક ગોરાઓના છોકરાઓ મધ્યસ્થ સરકારના સરકારમાં મોટા મોટા હોદ્દા ધરાવતા હતા. એ બધા અનુભવી સરકારી અમલદારો પણ દક્ષિણના સરકારમાં ભેડાયા, તેમ જ એ સરકારના વડા સેનાપતિ જનરલ લી તે સમયે આખા અમેરિકામાં સૌથી બાકાત અને કુતેહબાજ સેનાપતિ ગણાતા હતા. આ બધી અનુકૂળતાઓને કારણે દક્ષિણના લોકો, ઉત્તરનાં અણધારે સરકારને

ટૂંક સમયમાં પરાભવ આપી, ઝડપી વિજય મેળવવાની અપેક્ષા રાખતા હતા. પણ તેમણે પેતાની ગણતરીમાં મોટી શાપ ખાંધી હતી. લાંબા યુદ્ધની તેમણે કલ્પના સરખી નહોતી કરી. એ શક્યતાનો વિચાર કરત તો તેમને સમજાત કે પરિસ્થિતિ તેમની તરફથી નહોતી. તેમની વસતી માત્ર ૯૦ લાખની હતી. અને તેમાંયે ત્રીજા ભાગથી વિશેષ તો ગુલામો હતા. બ્યારે ઉત્તરના લોકોની વસતી ૨૨૦ લાખની હતી. આ પરિસ્થિતિમાં, દક્ષિણના લોકો ઝડપી જીત મેળવવામાં ન શકે અને ઉત્તરના લોકોને દોરનાર ધીરવીર નેતા મળી રહે, તો તેમના વિજયનો સંભવ ઓછો હતો. કારણ, ઉત્તરના લોકો પાસે લડી શકે એવા માણસોનો અખૂટ અતામત સંધારો હતો. સહબાએ એ સમયે તેમને એવો અણુનમ નેતા મળી ગયો, જેણે પેતાના અડગ ધૈર્ય, અગાધ હઠાપણ, વિરલ દૂરદેશી અને ઉદાત્ત દૃષ્ટાંતથી ઉત્તરની આખી પ્રજાને એકત્ર કરી યુદ્ધના કામમાં ચોટ અને તેને વિજયને માર્ગે દેરી.

દક્ષિણના સરકારે પ્રથમ અમેરિકાની રાજધાની વોશિંગ્ટન ઉપર જ હસ્તી કર્યો. ઉત્તરના સરકારે રાજધાનીથી થોડે દૂર શુલરન નામના રથને તેનો

સામને કર્યો. પણ દક્ષિણના તાલીમ પામેલા લોકો આગળ તે લાંબો સમય ન ટકી શક્યું. એ સામનામાં ઉત્તરનાં હજારો માણસ મરાયાં, એથીયે વધારે ધામલ થયાં, અને બાકીના લોકોને નાસભાગ કરી મૂકી. શત્રુઓ ઠેક રાજધાનીના દરવાજા સુધી આવી પહોંચ્યા અને વોશિંગ્ટન શહેર ધવાયેલા અને નાસી છૂટેલા સૈનિકોથી ભરાઈ ગયું. આ બીજા ૬૨૪ નિંદાણી રાજધાનીના લોકો બેચાકળા બની ગયા, અને એ પરાજયથી ઉત્તરના પ્રદેશમાં સર્વત્ર નિરાશાનું ચેતનું ફરી વળ્યું તથા શરૂએ જવાની વાતો પણ થવા લાગી. પ્રજાની આવી કટોકટીની ધડીએ જયપરાજયનો મુખ્ય આધાર તેના નેતા ઉપર નિર્ભર હોય છે. એ પછે કટોકટીથી માત્ર ન થતાં કટોકટીને માત્ર કરવાનું વિરલ સામર્થ્ય હાખવે તો થોડા જ વખતમાં પ્રજામાં પણ સામર્થ્યનો સંચાર કરી તે તેની બિબિગીયા ધુનઃ જાગ્રત કરી શકે.

લિંકન માટે તો એ કસ પર ચડવાનો દિવસ હતો. પણ ચોતાના અતુલ ચારિત્ર્યજીએ કરીને તે આ અભિપરીક્ષામાંથી અક્ષત પાર જિત્યો અને એ કપરી તથા પ્રજાવ્યાપી આપત્તિથી ન હારતાં લોકોની પુનર્જાતના કાર્યમાં ગૂંથાયો. હવે તેણે લાંબા યુદ્ધ માટેની યોજના કરવા માંડી અને પ્રજા પાસે ત્રણ વરસની મુદતના સ્વયંસેવકોની માગણી કરી. વળી તેણે લોકોના વયોવૃદ્ધ યોનાપતિ જનરલ રોકોટને ખસેડી તેની જગ્યાએ મેક્લીન નામના યુવાન અને બાહોશ અજલદારને નીમ્યો. પરંતુ તે પણ લિંકનની મુશ્કેલી પાર પાડવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો. ઉત્તરના લોકોને જાણ મોરચાએ ઉપર પરાજય યોગ્ય જ નાહ્યો. આજ ઉપરાઉપરી સ્વાજન જાગ્રત જાતે હિંમત ન હારતાં લિંકન યુક્તરાજ્યને અખંડ રાખી આમજનનાની સ્વતંત્રતા સુરક્ષિત કરવાના ચોતાના ખ્યેષ ઉપર અચળ રહ્યો. ઐરિશ્જન નામને રથે થયેલા બીજા સંગ્રામમાં પડેલા સૈનિકોનું સમારક કરવાને પ્રસંગે કરેલા બાપજીમાં, આ યુદ્ધમાં તેને સતત પ્રેરણા આપનાર ખ્યેયની સમજ તેણે આપી છે. લિંકનનું આ બાળા સર્વોત્તમ મનાય છે અને આજે પણ જ્યાં ત્યાં તેની ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવે છે. આ વ્યાખ્યાન સાંભળવામાં ઓતાઓ એવા મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયા હતા કે તે પૂરું થયું ત્યારે જાણે

ઉંઘમાંથી ઊઠવા હોય એમ સોને લાગ્યું. તે બોલ્યો :

‘સત્યાગ્રી વરસ ઉપર આપણા પૂર્વજોએ આ ખંડ ઉપર એક એવી નવી પ્રજાને જન્મ આપ્યો કે, જેના પાયામાં સ્વાધીનતા હતી અને ‘સર્વ મનુષ્યો સમાન પેદા થયાં છે’ એ સૂત્રથી જેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. આ રીતે કલ્પાયેલી અને પ્રતિષ્ઠા પામેલી આ પ્રજા કે એવી બીજી કોઈ પણ પ્રજા લાંબા કાળ સુધી ટકી શકે કે કેમ એનું પારખું કરવા હાલ આપણે એક મહાન આંતર યુદ્ધમાં અંતર્યાયી છે. એ આંતર યુદ્ધના એક મહાન રણ-ક્ષેત્ર ઉપર આજે આપણે એકઠા થયા છીએ, પોતે મરે પણ જેથી કરીને પોતાની પ્રજા જીવતી રહે એટલા ખાતર જેમણે પોતાના પ્રાણની આજ્ઞા આપી છે તેમના અંતિમ વિશ્રામસ્થાનના આ ક્ષેત્રના થોડા ભાગની પ્રતિષ્ઠા કરવાને આપણે અર્દો આપ્યા છીએ. આપણે એટલું કરીએ એ સર્વથા ઘટિત અને વધાર્યું છે.

‘પરંતુ વ્યાપક અર્થમાં આ ભૂમિની પ્રતિષ્ઠા કરવા — તેને પુનિત કરવા કે કોતિયંત કરવા આપણે સમર્થ નથી. જીવતા રહેલા અને વિદેહ થયેલા જે વીર પુરુષો અર્દો લાગ્યા છે તેમણે જ એને પુનિત કરી છે. એમાં વધારો કે ઘટાડો કરવા આપણી પાંખર શક્તિ અસમર્થ છે. આપણે અર્દો જે કંઈ બોલીએ તેની દુનિયા ભાગ્યે જ નોંધ લેશે. પરંતુ તેમણે અર્દો જે કરી જતાવ્યું છે તેને દુનિયા કદી ભૂલનાર નથી. આ રથે લડીને જે કાર્યને તેમણે ઉમદા રીતે આટલે સુધી આગળ ધપાવ્યું તે અધૂરા રહેલા કાર્યને સાર સારમાં આપણી જાતનું તત્ત્વજ્ઞ કરવું, એ આપણા જીવતા રહેલાઓની દરજ્જા છે. હવે તો અધૂરું રહેલું જે મહાન કાર્ય આપણી સામે છે તેને આપણી જાત સમર્પણ કરીએ; આ કાર્યમાં જેવટ સુધી પોતાની અશેષ નિષ્ઠા અર્પણ કરી, તે વચગી શકીદો પાસેથી અધિકતર નિશાની દીક્ષા લઈએ; આપણે એવો આગ નિરધાર કરીએ કે, જેમણે અર્દો પ્રાણ પાયાય છે તેમનું જસિદાન વ્યર્થ નથી થયું; અને હથિરના આશરા નીચે આ પ્રજાને એવી નવીન પ્રકારની સ્વતંત્રતા લાધે કે જેથી કરીને જનતાની, જનતા મારફત માસતી અને જનતા કાળે

ચાલતી સરકાર આ પૃથ્વી ઉપરથી કદી નાશ ન પામે.'

આખરે મેક્સીકનની દીર્ઘસૂત્રી યુદ્ધનીતિથી યાદીને લિંકને ગ્રાન્ટ નામના સૈનિકને લશ્કરની સરદારી આપી. સદ્ભાગ્યે લિંકનની આ પસંદગી સફળ નીવડી, અને અનેક પરાજયો પછી હવે યુદ્ધની ભરતીનાં પાણી પાછાં ઊઘડી દિશામાં વહેવા લાગ્યાં. દરેક મોરચા ઉપરથી હવે વિજયના સમાચાર આવવા લાગ્યા, અને પરિસ્થિતિ એવી પલટાઈ ગઈ કે અતિમ વિજય માત્ર થોડા સમયનો જ પ્રશ્ન છે એમ સૌને લાગવા માંડ્યું. ઉત્તરના લોકોને હવે પોતાના અદિતીય નેતાની મહત્તા સમજવા લાગી. હવે તેમને સમજાયું કે, એ યુદ્ધ માત્ર અમેરિકાની અખંડતા કાયમ રાખવા પૂરતું જ નહિ, પણ તે બધાની — આખું-જનતાની — સ્વતંત્રતા કાયમ રાખવા અને સુરક્ષિત કરવા માટે લડાતું હતું. સૈનિકોનો તો લિંકન અતિશય પ્રીતિ-પાત્ર બન્યો. તેની ઊંઢી ઊતરી ગયેલી પણ કડુણ-પૂર્ણ આંખોમાં અને વિચારમય મંદ હારણમાં તેમણે પોતાને વિશેની અપાર મમતા અને પોતાનાં કષ્ટો માટે અગાધ સહાનુભૂતિ ભાળ્યાં. યુદ્ધ દરમિયાન ઘણી વખત તે સૈન્યની સુસાકાતે જતો અને કરા સંકાય વિના તેમની સાથે લળી જઈ, તેમની ખબરઅંતર પૂછતો, તેમનાં મુખદુઃખ જાણતો; તેમના ઘરની, કુટુંબકળીલાની, ખેતીવાડીની વિગતવાર પૂછપરછ કરતો, અને પ્રસંગ પડે તો તેમને રમૂજ દુઃખ અને વાતો સંભળાવી તેમનાં મનનું રંજન કરતો. પોતાના પ્રદેશ વિશે તથા ખેતીવાડી વિશે તેમના કરતાં પણ પ્રમુખને વધારે જ્ઞાન હતું એ જાણી સૈનિકો આશ્ચર્ય-ચકિત થતા. આ બધાથી તેઓ લિંકનના ભક્ત બન્યા અને 'બાપુ અક્ષહામ' કહીને તેને સંબોધવા લાગ્યા. છાવણીમાં આરામ કરતા હોય કે કૂચ કરતા હોય, પોતાની જિંદગી હોડમાં મૂકી લડવા માટે રણક્ષેત્ર ઉપર આવી ઊભા હોય કે ધાયલ યર્ષને જીવન મરણ વચ્ચે ડોલાં ખાતાઃ હરિપતાવમાં પડ્યા હોય, દરેક જગ્યાએ તેઓ 'બાપુ અક્ષહામ'ની જ વાતો કરતા અને તેની કેટલીક વિચિત્રતાઓ પ્રત્યે અતિ-શય વહાલથી હસતા. પરંતુ સૈનિકો સંથિના લિંકનના અતિપરિચયથી તથા તેની હૃદયનાની ક્ષમાશીલતાથી લશ્કરના સેનાપતિઓ અતિશય મૂંઝાતા. 'પ્રમુખ

જેવા મોટા માણસ બધા સૈનિકો સાથે ભળે, તેમની સાથે છૂટથી વાતચીત કરે અને શિરતબંગ માટે સજ્જ થઈ હોય તેમને માશી આપતો કરે, તો લશ્કરમાં શિરત કેવી રીતે જળવાય?' આવી ફરિયાદ સેનાપતિઓ વારંવાર કરતા. લિંકન અમલદારોની આવી ફરિયાદ માનપૂર્વક હસી જ કાઢતો. સાથે જ, યુનેગાર સૈનિકો પ્રત્યેની લિંકનની અમર્યાદ ક્ષમાશીલતા અમલદારોને મૂંઝવે એવી જ હતી.

કોઈ સર્વોપરી સત્તાધીશે આટલા ઓછા સમયમાં આટલા બધા યુનેગારોને માશી આપી તેમના જીવ બચાવ્યા હોય એવા બીજો દાખલો ઇતિહાસમાં મળવો મુશ્કેલ છે. ઘણાખરા યુનેગારો તો કાયરતાથી કે સૈનિકજીવનની હાડમારીથી ત્રાસીને લશ્કરમાંથી ભાગી જતાઓ હતા. લશ્કરમાં તો આ યુના માટે પણ ચોતની જ સજ્જ હતી. પરંતુ કોપાયમાન સેના-પતિઓને સમજાવીને કે વીનવીને લિંકન હમેશાં આવા બધા યુનેગારોને બચાવી લેતો. આમ કરવામાંયે તેનો ઉદાત્ત પણ એક રીતે સ્વાર્થી હતું જ હતો. તે કહે છે, 'દિવસભરના સખત કામ પછી, માણસની જિંદગી બચાવવા માટે હું કંઈક બહાનું શોધી શકું તો મને અનહદ રાહત લાગે છે.' વળી, પોતે વગર વિચાર્યો માશી આપ્યા કરે છે એવી ફરિયાદના જવાબમાં તે કહે છે, 'તમારી કલમના ગોદામાત્રથી એક માણસની જિંદગી બચી જાય એમ તમને લાગતું હોય ત્યારે કોઈ પણ માણસને મરવા દેવો એ કેટલું કપરું છે એ તમને નહિ સમજાય.' કોઈને શિક્ષા કરવા માટે સેનાપતિ કાયરતાનું કારણ આપે તો કહે, 'તમે કાયરતાની વાત કરો છો? યુદ્ધની હરોળમાં હોઈ ત્યારે હું પણ બંદૂક ફેંકીને ભાગી જઈ કે નહિ એનો મને પોતાને પણ પૂરા ભરોસો નથી.' એવા જ એક બીજા પ્રસંગે તે કહે, 'ને ઈશ્વરે કોઈ માણસને કાયર પગ આપ્યા હોય તો તે તેને ભાગત્વ કેવી રીતે રાખી શકે?' જ્યારે માશી આપવા માટે તેને કંઈ જ બહાનું ન મળે ત્યારે તે યુનેગારની જીવાનીને આગળ કરેલા અને કહેતો કે, 'આવા જીવાન છોકરાનો ધાત ન કરાય.' એવા જ એક છોકરાને માશી આપતાં તે કહે છે, 'મને લાગે છે કે આ છોકરો જમીન નીચે જવા કરતાં ઉપર રહીને જ આપણને વધારે ઉપયોગી નીવડશે.' મોટા કરતો વખતે ઊંઘી

જવાના શુના માટે એક ખેડૂતના છોકરાને ફાંસીની સજા થઈ હતી. તેને માશી આપતાં કહે, 'એમાં એ બિચારોનો શો દોષ? એ તો આખો દિવસ કામ કરવાને ટેવથેલો, રાત્રે ઉઠાગરો કરવાને નહિ.' કોઈને બચાવવા માટે તેના બધા જ પાસા નિષ્ફળ ગય ત્યારે છેવટની ધડીએ તારથી ખખર આપતો કે, 'એ મારા મિત્રનો છોકરો છે, એની સજા મંજૂર ન રાખી શકું.' અને સાચે જ આ માત્ર બહાનું નહોતું. કારણ, એના સ્વ-વર્ણનમાં આખી માનવ-જાતને એણે આવરી લીધી હતી. માનવમાત્રનો એ મિત્ર હતો. એક દિવસે બહાર બેઠેલા એક માણસ વિશે કોઈક કહેતું હતું કે દુનિયામાં એ બિચારોનો કોઈ જ મિત્ર નથી. એ સાંભળી લિંકન કહે, 'દુનિયામાં એનો કોઈ પણ મિત્ર ન હોય તો હું એની મૈત્રી કરીશ.'

કેટલાયે વૃદ્ધ પિતા, વિધવા કોશી, અને યુવાન પત્નીઓ પોતાના પુત્ર કે પતિને બચાવવા માટે સેનાપતિ કે યુદ્ધમંત્રી પાસે નિષ્ફળ નીવડ્યા પછી લિંકન પાસે પહોંચતાં. તેમને ખાતરી હતી કે 'બાપુ લિંકન' પાસે પહોંચ્યા પછી તેમનો ફેરો અફળ ન ગય. આ રીતે ફલાણા ફલાણાની ફાંસીની સજા અટકાવે એવા રોજિંદા કેટલાયે તાર યુદ્ધ-કચેરી ઉપર જતા. એક દિવસ સેનાપતિએ લશ્કરમાંથી એકસામટા ભાગી જનાર પચીસ મૈનિકોને ફાંસી દેવાનો હુકમ મંજૂરી માટે લિંકન આગળ ધર્યો અને ઇન્ક ઉપર આવી જઈને કહ્યું કે, 'પ્રમુખ સાહેબ, આ બધાને સજા કરીને દાખલો બેસાડવામાં ન આવે તો આખા લશ્કરની શિસ્ત ભેખમાશે.' લિંકને અતિશય નરમાયથી એ કોપાયમાન સેનાપતિને કહ્યું, 'જનરલ, અમેરિકામાં આજે રુદન કરતી વિધવાઓ કેટલી બધી છે! ખુદાને ખાતર એ સંખ્યામાં વધારો કરવાનું મને ન કહેા; કારણ, હું તમને સાધ સાધ કહી દઉં છું કે હું એમ કહી કરનાર નથી.'

તેને ખખર હતી કે ઘણી વખત આ રીતે તે છેતરાનો હતો. કારણ, કેટલીયે વખત, પોતાના પુત્રને બચાવવા ખાતર માતા બોલી રીને પોતે વિધવા છે એમ જણાવતી અને એ રીતે લિંકનનું હૃદય ધીગળાવી પુત્રનો છુટકારો મેળવતી. પણ શિશુ

કરતાં દયા એ જ વધારે અસરકારક શક્તિ છે એવી તેની શ્રદ્ધા હોવાથી, લિંકન ન્યાયના કરતાં દયાને પક્ષે જ જૂલ કરવાનું ઉચિત માનતો. આ રીતે તેણે આખી પ્રજાના હૃદય ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું. ન્યૂયૉર્કના ગિરિપ્રદેશનો એક વૃદ્ધ ખેડૂત લિંકન પાસે આવીને આકાશ તરફ આંગળી ચીંધીને કહે, 'એક ઈશ્વર ઉપર અને બીજો બાપુ અશ્રદ્ધામ ઉપર અમારો ઇતખાર છે.' અરબુપ્રદેશના આ અખોષ ખેડૂતના લિંકન વિષેના ઉદ્ગાર આખી અમેરિકન પ્રજાના હૃદયનો પડથો છે.

યુદ્ધના આ અત્યંત બારીક સમયમાં માત્ર એક વખત લિંકને મિળજ શુભાચ્ચાનો દાખલો નોંધાયો છે. એક વખતે તે દિવસભરના કામથી થાકીને શોષપોષ થઈ મોટી રાત્રે સૂવાની તૈયારી કરતો હતો, ત્યાં એક કર્નલ પાસપોર્ટ ઉપર તેની સહી લેવાને આવ્યો, તેની સ્ત્રી દરિયાઈ યુદ્ધમાં દુસ્ત્રમોએ ફુલાડેલા જહાજમાં મરી ગઈ હતી. એના શયના અંતિમ સંસ્કાર કરવાને તેને જવું હતું. પણ તે સ્થળે લડાઈ થવાનો સંભવ હોવાથી માત્ર યુદ્ધમંત્રી અને પ્રમુખ જ ત્યાં આગળ જવાની પરવાનગી આપી શકે એમ હતું. પેલા કર્નલે લિંકન પાસે ત્યાં જવાના પરવાના ઉપર સહી માગી. આ સાંભળી લિંકનની મિળજ ગયો અને તેણે કર્નલને બેચાર કડવી વાત સંભળાવી. નારીપાસ થઈને તે બિચારો પોતાની હોટેલમાં પાછો ફર્યો. લિંકને પથારીમાં ઘણાંયે પછાડા માર્યા પણ કેમ કરી તેને ઊંઘ ન આવી. આથી તે ઊઠ્યો અને માટી લઈને યુદ્ધમંત્રીને ત્યાં ગયો. પરવાના ઉપર તેની સહી કરાવી અને પછી પોતાની સહી કરીને મળસંકે તેણે હોટેલમાં કર્નલની ઓરડીનું બારણું ટોક્યું. કર્નલ બારણું ઉઘાડીને જુએ છે તો તેની સામે કરણ વદને તેની ક્ષમા ચાચ્યો અમેરિકાનો પ્રમુખ બેઠો છે. લિંકને તેની સાથે પ્રેમપૂર્વક હાથ મિલાવ્યા અને કહ્યું, 'વહાલા કર્નલ, રાત્રે હું સાવ પથુ બની ગયો હતો. મારા એ વર્તન માટે મારી પાસે કશો જ બચાવ નથી. હું થાકીને શોષ થઈ ગયો હતો એ ખરું, પરંતુ દેશને ખાતર જેણે પોતાની નિંદગી અર્પણ કરી છે એવા માણસ પ્રત્યે આવો જંગમી વર્તવ શખવાનો મને જરૂરે અધિકાર નથી — આ

કરીને ભારે દુઃખમાં આવી પડેલા માણસ મારી પાસે આવ્યો હોય ત્યારે તો નહિ જ. એ માટે આખી રાત મને બહુ જ પરતાવેા થયો. એટલે અત્યારે હું તમારી ક્ષમા ચાચવા આવ્યો છું.’ આમ કહી તેણે પરવાનો કર્નલના હાથમાં મૂક્યો અને નીચે બિભેશી પોતાની માડીમાં બેસાડી તેને બંદરે પહોંચાડી આવ્યો.

યુદ્ધમાં પોતાનો વિજય નિશ્ચિત બચાવતાં સિંકનના વિચારો યુદ્ધભોની મુક્તિ તરફ વળ્યા. એ અરસામાં પોતાના એક મિત્રને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છે કે, ‘યુદ્ધભોની પ્રથા જે ખરાબ ન હોય તો આ દુનિયામાં બીજું કશું જ ખરાબ નથી.’ નૈતિક અનિષ્ટ હોવા ઉપરાંત યુદ્ધભી સાચા પ્રગતંત્રની પણ વિધાતક છે એવી સિંકનની દૃઢ માન્યતા હતી. એ વિષે તે કહે છે, ‘હું યુદ્ધમાં ન થાઉં’ તે જ રીતે હું માલિક પણ ન બનું — એ સૂત્ર મારી પ્રગતંત્રની કક્ષના વ્યક્ત કરે છે. જે એનાથી ભિન્ન છે તે તેની ભિન્નતાના પ્રમાણમાં પ્રગતંત્ર નથી.’ આથી વિજય પછી રાજ્યની પુનર્ગઠના કરવા પહેલાં, જેને લીધે રાજ્યની એકતા બેખામી અને પરિણામે દેશમાં શોહીની નીક વહી, એવી અનિષ્ટ અને પ્રગતંત્રની વિધાતક પ્રથાને નાબૂદ કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. આ મુજબ યુદ્ધ પૂરું થવા પહેલાં જ એક જાહેરનામું બહાર પાડી તેણે આખા સંયુક્તરાજ્યના યુદ્ધભોને મુક્ત કર્યાં. આ જાહેરનામા ઉપર સહી કરતી વખતે તે કહે છે, ‘આના ઉપર સહી કરતી વખતે હું વાળખી કરી રહ્યો છું એવી દૃઢ પ્રતીતિ મને થાય છે એવી પ્રતીતિ મને મારા હૃદયમાં કદી થઈ નથી.’

હવે સિંકનની પ્રમુખ તરીકેની મુદત પૂરી થવા આવી અને નવા પ્રમુખની ચૂંટણીનો સમય નજીક આવી પહોંચ્યો. રિપબ્લિકન પક્ષે ફરીથી સિંકનને પ્રમુખપદ માટેના ઉમેદવાર તરીકે બોલો કર્યો. બીજા પક્ષના ઉમેદવારો પણ તેની સામે બોલા થયા. પણ જનતાએ તો ભારે બહુમતીથી સિંકનને જ ફરીથી ચૂંટી કાઢ્યો. ચૂંટણીના વિજય ઉપરાંત આ અરસામાં દરેક મોટા ઉપરથી ઉપરાઉપરી વિજયના સમાચાર આવવા લાગ્યા. પણ ડાઈ પણ પ્રકારનો દુન્યવી વિજય સિંકનને ગર્વિત કે હર્ષિત કરી શકે એમ

નહોતું. વિજય મેળવવાની આગતમાં તે કહે છે, ‘કોઈના ઉપર પણ વિજય મેળવવામાં મને આનંદ આવતો નથી.’ આવા અવેર પુરુષને યુદ્ધમાં વિજય પછી સામાન્ય વિજેતાની પેઠે હારેલા દુઃખનો ઉપર વેર લેવાની પાશવ તરસ ક્યાંથી હોય? હારવાની અણી ઉપર આવેલા દક્ષિણના શોહી માટે પણ તેના હૃદયમાં અપૂર્વ પ્રેમ, સહાનુભૂતિ અને સમજાવ હતો. આથી તે તેમની જોડે જેમ અને તેમ જમીદી અને હજીરી મુલેદ કરવા આવતુ હતો. હવે દક્ષિણ કે ઉત્તરના કશા બેદબાવ વિના પ્રજાશરીર ઉપર થયેલા કારમા ધા રૂઝવવાના તથા ઉભય પક્ષે યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલાઓનાં નિરાધાર બાળકો, વિધવા પત્નીઓ અને અસહાય માતૃપિતાઓની સંભાળ લેવાના વિચારોમાં તે ગૂંથાયો. તેની આ ચિંતા પ્રમુખ તરીકેના તેના બીજા વારના પ્રારંભિક વ્યાખ્યાનમાં તેણે વ્યક્ત કરી છે. એ વ્યાખ્યાનના અંતમાં સમગ્ર પ્રજાને ઉદ્દેશીને તે કહે છે, ‘કોઈના પ્રત્યે પણ કશા દ્રૃષ્ટાંત વિના અને સૌના પ્રત્યે ક્ષમાભાવ અને ઉદારતાથી તથા હૃદયે આપણને આપેલી દલિથી જે સત્ય લાગે તેના ઉપર મક્કમ રહીને આપણે જે કાર્ય ઉપાડ્યું છે તેને પૂરું કરીએ : આપણે પ્રજાના ધા રૂઝવો, જેમણે લડાઈનો બોલો વહી છે તેમની વિશ્વવાઓ અને અનાથ બાળકોની સંભાળ લઈએ, અને જેથી આપણી વચ્ચે તેમ જ બીજી બંધી પ્રાણોમાં પણ કાયમી અને ન્યાયી શાંતિ પ્રવર્તે તે બધું આપણે કરીએ.’

ચોડા જ વખતમાં દક્ષિણની રાજધાની રિયમંડ પડ્યું અને તેના સૈન્યનો વડો સેનાપતિ જનરલ લી પોતાના બાળીના સૈન્ય સાથે નાણી છૂટ્યો. સિંકને એક દિવસ રિયમંડની મુલાકાત લીધી. એ મુલાકાત વખતે, તેની સ્વનાથી, વિજયપ્રવેશનો કશો જ હાલ-માલ કે આડંબર રખાયો નહોતો, એટલું જ નહિ પણ પ્રમુખના સ્વાગતની સલામી માટે તોપના આવાળે પણ નહોતા કરવામાં આવ્યા. અહીં પોતાના દેવતુલ્ય મુક્તિદાતાનાં દર્શન માટે કેટલાયે સમયથી આહુરતાથી તણસતાં હજારોઓનાં જુદો તેની આસપાસ ફરી વળ્યાં. ભક્તિભાવ અને આભારની લાગણીથી ગ્રહગ્રહ થઈ તેઓ તેની આગળ ઘૂંટણિયે પડ્યાં અને તેના પગ ચૂમ્યા. સિંકન આ વધારે પડતા સન્માનથી ગૂંચવાયો અને ક્ષોભ પામ્યો. એ

હબ્સીઓને ઉદ્દેશને તે બોલ્યો, 'મારી આગળ તમે ઘૂંટણિયે ન પડો; એ વાળખી નથી. એક માત્ર ઈશ્વર આગળ ન ઘૂંટણિયે પડવું તમને ઘટે, અને તેમ કરીને હવે પછી જે સ્વતંત્રતા તમે ભોગવવાના છો તે માટે તેનો પાઠ મળે. હું તો ઈશ્વરનું મામૂલી સાધન માત્ર છું. પણ એની તમે ખાતરી રાખજો કે, હું છલું ત્યાં સુધી તમારા અંગ ઉપર કોઈ બંધાર લાદી શકનાર નથી અને આ પ્રત્યક્ષતા બીજા પ્રત્યેક સ્વતંત્ર નાગરિકને જે હજી ઈશ્વરે બક્ષા છે તે બધા તમને પણ મળશે.' એતજ્ઞતામાં તો લિંકનની આસપાસ હબ્સીઓની ડીડીર મેદની ધર્મ મર્ષ અને મર્ષ કાલની પોતાની પરાધીનતા બહીને આ પુણ્યપુરુષની હાજરીમાં તેઓ સાત નિર્ભય બની ગયા અને તેની ફરને એટલા નજીક વીંટળાઈ ગયા કે તેને માટે એક ડગલું પણ આગળ વધવાની જગ્યા ન રહી. વખત બહુ થોડો હતો અને આ મેદનીમાંથી ખસાય એમ નહોતું. આથી તેણે પોતાનો હાથ જામે કપે. કાણુવારમાં સર્વત્ર નીરવ શાંતિ પથરાઈ ગઈ. પછી હજારીઓના એ વિરાટ માનવસમુદાયને ઉદ્દેશને તે બોલ્યો, 'મારા રંક મિત્રો, તમે સ્વતંત્ર છો — વાણ નેટલા સ્વતંત્ર છો. શુદ્ધામ નામને કેંઈ દર્ષ તેને તમારા પગ નીચે તમે ચઢી શકો છો. હવે તે તમારી નજીક કદી પણ આવનાર નથી. સ્વતંત્રતા એ તમારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. બીજાઓની જેમ તમને પણ ઈશ્વરે એ બક્ષ્યો છે અને આટલા બધાં વરસો સુધી તમને એનાથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા એ પાપ છે. પણ એ અમૂલ્ય વરદાનને લાપક થવા તમારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ . . . કાપદા જાણો અને તેનું પાલન કરો; ઈશ્વરની આજ્ઞાઓનું પાલન કરો અને તમને સ્વતંત્રતા આપવા માટે તેનો પાઠ મળે. કારણ એ અધું તેને જ આખારી છે. હવે મને આગળ જવા દો, મારી પાસે સમય બહુ ઓછો છે.'

૧૮૬૧ના જુલાઈની ૮મી તારીખે જનરલ લી શરણે આવ્યો અને આમ બીજા આંતરયુદ્ધનો અંત આવ્યો. આથી દેશભરમાં ખારે આનંદ પ્રવર્તી રહ્યો. એ ખુનામરડી અટકવાથી લિંકનના હૃદયનો ખાર પણ હળવો થયો અને તે બાવિના

સુખી દિવસોનાં સ્વપ્નાં સેવવા લાગ્યો. એ વિશે પોતાની પત્નીને તે કહે છે, 'વોશિંગ્ટન આવ્યાં તારથી આપણા દિવસો બહુ કપરા ગયા છે. પણ હવે યુદ્ધ પૂરું થયું છે અને ઈશ્વરે આપી બાકીનાં ચાર વરસ સુખ અને શાંતિથી માળવાની આપણે આરામ રાખીએ. પછી આપણે ઇલિનોઈ જઈશું અને ત્યાં સુખેથી આપણા દિવસ પૂરા કરીશું. હું ત્રિંગલિફ કે ચિકાગોમાં વસીલાત કરીશ અને એ રીતે શુજરાન જોશું કમાઈશું.'

પણ લિંકનનું આ સ્વપ્ન સ્વપ્નદશામાં જ રહ્યું. વિજયના હર્ષમાં વોશિંગ્ટનમાં વંગરામ ચાલી રહ્યા હતા. તેમાં ભાગ લેવાને એક દિવસે પ્રમુખ માટે પણ નાટક જેવાનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. લિંકન અને તેની પત્ની એડમી જુલાઈની રાત્રે થિયેટરમાં તેમને માટે ખાસ મુકર કરેલી જગ્યાએ બેસીને નાટક જોઈ રહ્યાં હતાં. એવામાં દસ વાગ્યોને શુભારે પાછળથી પિસ્તોલનો બડાકો થયો. બધા નામના દક્ષિણના એક અત્યંત ને લિંકનનો ઘાત કરવા એ જાણી છોડી હતી. એ જાણની ચેટ લાગવાથી લિંકન ખુરસી ઉપરથી ટળી પડ્યો. આખા થિયેટરમાં તરખાટ ફેલાઈ ગયો. તરત જ લિંકનને પાસેના મકાનમાં લઈ જવામાં આવ્યો. એની સારવાર માટે અનેક નિષ્ણત દાકતરો દોડી આવ્યા, પણ તેમના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. ગોળી મગજમાં પેસી મર્ષ હતી. આથી લિંકન પાછો શુદ્ધિમાં જ આવી શક્યો. મગસે એની નાડી મંદ પડવા લાગી અને થોડી વાર પછી, 'તેના પ્રમિત મહેરા ઉપર અવધૂનીય શાંતિ પથરાઈ ગઈ'. જુલાઈની પંદરમી તારીખે સવારે તેણે દેહ છોડ્યો. પાસે બેઠેલા યુદ્ધમંત્રીએ કહ્યું, 'હવે એ દુનિયામાં અમર ધર્મ ગયો.' આ રીતે માનવજાતના એક અનન્ય સાહકનો અંત આવ્યો. એના મરણના સમાચારથી કાળા ગોરા કે ઉત્તર દક્ષિણના કસાયે બેડલાવ વિના આખું અમેરિકા શોકસાગરમાં ડૂબી ગયું.

લિંકનના મરણથી અમેરિકાએ પોતાનો પતોતો પુત્ર ખોલ્યો, હબ્સીઓએ પોતાનો તારણદાર ખોલ્યો, અને જગતે એક સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ અને સત્યનિષ્ઠ મહાત્મા ખોલ્યો.

(સંપૂર્ણ)

મણિભાઈ બ. દેસાઈ

કુરસદનું શાસ્ત્ર અને કળા

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ વિષય ઉપર કોઈ બોલવું કે લખવું હોય, તો તેની શરૂઆત તે વિષયની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાથી કરવામાં આવે છે. તેમાંય આઈસકુનના પદિતો તો તે વિષયની બાબતમાં પ્રાચીન ગ્રીક લોકો શું કહેતા કે સમજતા ત્યાંથી જ તેની શરૂઆત કરે. પરંતુ હું તો તે બંને શિષ્ટ માર્ગો છોડી, આજના જમાનામાં જે બંનેની કુરસદ આપણને લેવા મળે છે, તેને લગતી કેટલીક બીનાઓ તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચીને જ મારા વિષયની શરૂઆત કરીશ. કદાચ એ માર્ગે આપણે કુરસદના ઔદ્યોગિક પ્રસારના મુદ્દા તરફ જલદી વળી શકીશું, અને ઉપરાંતમાં તેની વ્યાખ્યા પણ આપણને થીકીધણી સમજાઈ જશે.

૧

પ્રથમ તો આપણે એ મુદ્દા ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ કે, આજના જમાનામાં માણસ ને કોઈ કુરસદ મેળવી શકે છે, તે બીજા લોકોની ડબલમીટી દ્વારા થતા આક્રમણથી વધુ પ્રમાણમાં નફા થઈ જાય છે. એવું બનવું લાગે છે કે, કોઈ માણસને કે વર્ષને કુરસદ મળી તેની સાથે જ તેની બાજુ બીજા માણસોને કે વર્ષોને તરત જ થઈ જાય છે, અને તેઓ તેની કુરસદનો ઉપયોગ પોતાનો લાભ સાધવામાં કરી લેવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરી દે છે; જોકે તેઓ હેખાવ તો એવો કરે છે કે, તેઓ તો તેની કુરસદનો સદુપયોગ કરવામાં તેને મદદ કરવાનો જ પ્રયાન કરે છે. ખાસ કરીને મોનમનનાં સાધનોના દલાલો તેની પાછળ ખાઈપીને મટે છે; અને તમે જોયું જ હશે કે, આજના જમાનામાં તેમનો ધંધો જ સૌથી વધુ નફાકારક છે. પ્રાચીન સારા જમાનાઓ દરમ્યાન માણસ પોતાના કુરસદના સમયનો જે પ્રમાણમાં માનિક હતો, તે પ્રમાણમાં આજનો માણસ હરાગિન નથી રહ્યો. બધી બાજુએથી બાહોરા ધંધાદારીઓ કે જે તેની નજીક બાજુઓના લાજુકાર હોય છે—અને ઘણી વાર તો માનસ-શાસ્ત્રની મદદ વડે—તેઓ તેને 'તૈયાર' ready made આનંદો પાસ પાડતા થેરી વળે છે, કે જે આનંદો માણસ માટે તેણે કદા ખોસામાંથી પૈસા કાઢવાની જ વડકીઈ લેવાની હોય છે.

આ વસ્તુસ્થિતિનો એક દાખલો થોડા દિવસ અગાઉ મેં લેન્ડેશાપર પરચેસના એક શહેરમાં જોયા. નવી ચોધી કાઢવામાં આવેલી શિશ્મરી કુતરાઓ દોડાવવાની શરૂઆત મેદાનની બહાર એક મોટું 'ટાળું' સંચારના પહોરમાં જ દેવાનું પૂલવાની રાહ ભેટું બેઠું હતું. તપાસ કરતાં માફમ પડ્યું કે તેમાંનો મોટો ભાગ

બેકાનેનો હતો. પંડોની ઘણી મિલો બંધ પડી હતી; પરંતુ કુતરાઓ દોડાવવાની શરૂઆત ધંધો ધમધોદાર ચાલી રહ્યો હતો. થોડા દિવસ બાદ પ્રોડે સિસ્ટમની પ્રશસ્તિમાં આવેલાની-અર્થે ક્ષાત્ર લેનાર એક ગૃહસ્થને હું મળ્યો ત્યારે મેં તેને પૂછ્યું, 'તમારા જિલ્લામાં ઘણી કુરસદને કારણે તમારા પ્રોડે સિસ્ટમના વર્ગો અને વ્યાખ્યાનોની ભાગ્યનીમાં વધારો થયો છે કે કેમ?' ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, 'ના.' લોકો સામે ખીબા કેટલાંય વિરોધી આકર્ષણો હતા. અને તેમાં તેણે શિકારી કુતરાઓની દરીદ્રાઈનું નામ પણ મણાવ્યું.

આપણામાંના જેઓ સિનેમા, થાટદોડની શરૂઆત મેદાન, કે હારનાં પીઠાનાં આકર્ષણોથી દૂર રહેવા છે, તેઓ પણ પોતે છતાં તેટલા પ્રમાણમાં પોતાની કુરસદના માલિક નથી. આપણી કુરસદ પણ આપણા પંડોશીઓના હથા ઉપર જ આધાર રાખે છે. કારણ કે, પ્રાચીન ગ્રીકો કે આપણા દાદાઓને ન હતી તેવી સગવડો આજે તેઓને આપણા ઉપર ચડી આવવાને મળે છે. ટેલિફોન, મોટર-કાર અને જેવી બીજી શીંધાને પ્રતાપે આપણા પંડોશીઓ પોતાની મરજી મુજબ આપણી કુરસદના સમયને રબરબંડીઓની હારમાંથી તપ-જ વળાવી દઈ શકે છે; અને તેઓની કુરસદ જેમ વધારે, તેમ તેઓ આપણી કુરસદનો નાશ કરવા વધારે તપર બને છે આપણે પણ તેમની કુરસદનો નાશ કરવામાં પાછા પડતા નથી. એમ આપણે આપણી કુરસદનો મોટો ભાગ એકબીજાને કંઈયો આપવામાં જ માળીએ છીએ.

તમે માણસને મને તે પરિસ્થિતિમાં મૂકો, પરંતુ તે પોતાની કુરસદનો ઉપયોગ એટલા પ્રમાણમાં જ કરી શકે છે કે જેટલા પ્રમાણમાં ખીબા લોકો તેમની કુરસદનો ઉપયોગ કરતા હશે. પરંતુ કુરસદના ઉપયોગ વિષેનાં ઘણાં લખાણોમાં આ મુદ્દાની શરત પ્રત્યે દુર્લભ જ કરવામાં આવ્યું હોય છે. દાખલા તરીકે, મિ. બર્ટ્રાન્ડ રસેલ એવું વિધાન કરે છે કે. સારી સમજાવણવરણાઈ એક લક્ષણ છે કે, તે પોતાના નાગરિકોને પુષ્કળ કુરસદ તથા તેનો ઉપયોગ કરવાને નિરંકુશ સ્વતંત્રતા બક્ષી દેાય. 'કોઈ પણ જવાબદારી વિનાની કુરસદ' એ તેમનું લક્ષ્યબિંદુ હોય તેમ લાગે છે. હવે પુષ્કળ કુરસદ પૂરી પાડવી એ બહુ સહેલી વસ્તુ છે—ખાસ કરીને ચર્ચા પૂરી તો. મિ. રસેલ એ વસ્તુ દોળના કામકાજના કઠાકો ધડાડીને ચાર કરી નાખવા દ્વારા સિદ્ધ કરી દે છે. પરંતુ ખરી મુશ્કેલી તો માણસ બાજીના દિવસનો નિરંકુશ રીતે ઉપયોગ કરી શકે એ વસ્તુ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

મિ. રોસે એમ માની લે છે કે, દરેક માણસ પોતાના કુરસદના સમયમાં પોતાની વસ્તીઓ અને કામનાઓને નિર્વાહપણે છૂટીદાર મૂકી શકે. એવું સમાજના તમામ માણસો ક્યારેક શખે, એટલે એ પ્રશ્નનો નિર્ણય આવી જશે. પરંતુ મને લાગે છે કે, એ રીતે તેઓ તે પ્રશ્નને વધારે પડતો સહેલો બનાવી મૂકે છે. એક માણસની પેટ જાકીતો બધા માણસો પણ ચોવીસ કલાકમાંથી ૨૦ કલાક પોતાની વસ્તીઓ અને કામનાઓને છૂટીદાર મૂકે, તો પહેલા માણસની કુરસદમાં બીજા લોકોનો કારવાઈઓથી ચારા પ્રમાણમાં ડબ્બ થાય એ કલ્પાઈ છે બધા એમ નહીં કહે કે, ૨૪ કલાકમાંથી કામકાજના ચાર કલાક ફરમાન ન દેલિકેનનો ઉપયોગ કરવો, તો કાંઈક ફેર પડે ખરો; પરંતુ તે પ્રમાણે તો તેની ખીટ દબારો વરતુઓને ઉપયોગ કરતા આપણે રોકાઈએ તો ન કોઈ પણ માણસ 'નિરંકુશ' રીતે પોતાની કુરસદ માણી શકે. તો તો પછી નિરંકુશ કુરસદ માણવાનો એક ન રહેતો માણસને માટે જાકી રહે, એવું મને તો દેખાય છે. અને તે એ કે, તેણે કોઈ અપ્રાપ્ય શુભપ્રદેશના બેંડાણમાં મૂકાઈ જઈ પડે. પરંતુ ત્યાં પણ તેને કોઈ ન ડબ્બ નહીં કરવામાં આવે એવી મને ખાતરી નથી. કોઈ ને કોઈ તેની સંતાવાની જગા બાળી ન કાઢવાનું, અને તેના ભલાને અર્થે—કશય તેને 'કુરસદનું ગાસ અને કળા' શીખવવાને અર્થે ન—એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવામાં આવવાનું.

૨

ઉપરાંત, ખીટ એક અગત્યની વસ્તુ પણ ખ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, કોઈના કુરસદનો વખત એ ન સેતોતનને પોતાનાં કારસ્તાન કરવાની વધારિમાં વધારે રાક્ષતાઓને વખત પણ છે. આખા જગતમાં એ કામકાજનો સમય ધરાશી નાખીને ચાર કલાકનો ન કરી નાખવામાં આવે, તો સેતોતનના ઘરમાં ને ધંધાચક્ષી મચી રહે તેની આપણે કલ્પના કરી શકીએ છીએ અવગત, કુરસદનો સમય વધતાં પ્રચુતા પાઈદોને પણ પોતાની અંકર દેલાવવાની તબ્બા પ્રશંગ વધે ખરા; અને તેથી આ તબક્કે કુરસદની એક વ્યાખ્યા આપતા જવાનું મને મન થઈ નય છે; કુરસદ એટલે મનુષ્યના જીવનનો તે અંશ કે જ્યાં તેના આત્મા કપરે પ્રભુત્વ મેળવવા ઇચ્છતા સેતોતન અને ઉશ્કેરી પાઈદો પુરવેનું યુદ્ધ સીધી વધુ તુચ્છ બની નય છે અને હું જ્યારે શિક્ષારી કુરસદોની દરીમંદીના મેદાનનો દરવાજો ઉપડવાની સાદ જોતા બેકંદાના ટોળા તરફ ખીટ માંડી રહ્યો હોતો, ત્યારે મને એમ લાગ્યા વિના ન રહ્યું કે, બરાબર તે ન ધકીએ સેતોતનનો પક્ષ વિજયવંત નીવડવા લાગ્યા હોતો. અવગત, તમે એ બીજાને ત્યાં

જમાનાના નીતિવાદીને પૂર્વમંદ ગણી કાઢી શકો છો. પૂર્વમંદની વાત બાબતે સમીપે; પરંતુ ત્રીજેના મોડાપણા આંકડાઓ ઉપરથી લોકો આજકાલ પોતાનો કુરસદનો સમય આતમાની ખિલવણી પાછળ ગાળે છે કે બીજા—કશાની ખિલવણી પાછળ ગાળે છે, એ આપણે નહીં કરી શકીશું. એ આંકડાઓ અમેરિકા ખંડના છે. પરંતુ તેમને આપણે બીજા ખંડમાં પણ ને કાંઈ ચાલી રહ્યું છે તેના નમૂનારૂપ ગણી શકીએ તે આંકડા મેં ચાર એવ ડચૂક્સના 'લુક્સ' નામના નાના પુસ્તકમાંથી લીધા છે; અને તેના લેખક પુસ્તકોના વેપારમાં પ્રમાણભૂત ગણાય છે એ બધા ન લખે છે.

તે આપણને જણાવે છે કે, અમેરિકામાં ૬૨ અડવાડિયે સાડા અગિયાર કરોડ લોકો—૧૧,૫૦,૦૦૦૦૦—સિનેમા જુએ છે; અને અમેરિકા ખંડની આખી વસ્તી એક વર્ષમાં થઈને પુસ્તકો પાછળ નેટલું ખર્ચ કરે છે તેટલું ખર્ચ માત્ર ત્રણ અડવાડિયાંમાં સિનેમા પાછળ કરી નાખે છે, આખું રાષ્ટ્ર ૬૨ વર્ષે પુસ્તકો પાછળ નીસ કરોડ ટોલર ખર્ચે છે. પરંતુ ખાલી મોનમન ખાતર મોટર દ્વારા કોલી મુસાફરી પાછળ તે ન રાષ્ટ્ર ૬૨ વર્ષે ત્રણ અર્બન ટોલર ખર્ચે છે. અમેરિકાના લોકો પોતાની વાર્ષિક કમાણીનો અર્ધો ભાગ પુસ્તકો પાછળ ખર્ચે છે. બારે મોટી ગભુરીઓ કરીને મિ. ડચૂક્સ એવા નિર્ણય કપર આવે છે કે, સામાન્ય અમેરિકાવાસી ૬૨ વર્ષે એ પુસ્તકો ખરીદે છે, અને એ પુસ્તકો લાયકેરીમાંથી બાંચવા લાવે છે. અમેરિકન સરકારે પ્રગટ કરેલા સરકારી મોપાનિયા ઉપરથી જણાય છે કે, અમેરિકા ખંડનું મીઠાઈ પાછળના ખર્ચનું બિલ પુસ્તકો પાછળના ખર્ચના બિલ કરતાં ૨૭ ગણું મોટું છે; સિનેમા પાછળના ખર્ચના બિલ કરતાં ૨૨ ગણું મોટું છે; દેડિયા પાછળના ખર્ચના બિલ કરતાં ૧૨૪ ગણું મોટું છે; અને 'દળવાં પીણાં' પાછળના ખર્ચના બિલ કરતાં ૧૧ ગણું મોટું છે. અમેરિકાવાસીઓ 'સખત' પીણાં પાછળ મું ખર્ચ કરે છે, તેના આંકડા તેમાં આપ્યા નથી.

આ આંકડાઓ ઉપરથી પણ બહુ સાવચેતીથી નિર્ણયો તારવવાના છે. નેટલાં પુસ્તકો ખરીદવામાં આવે છે કે પુસ્તકાલયમાંથી લાવવામાં આવે છે, તે બંધાને ન આત્મપ્રીતિ ખિલવણી કરનારાં કહી શકાય નહિ. તેમ ન બીજા બાબત, જાકીતો આંકડાઓ કુરસદની પ્રવૃત્તિઓ તરીકે ને વસ્તુઓ સૂચવે છે, તે બંધીને વગર વિચાર્યે કાંઈ પણ સંસ્કારિક મૂલ્યો વિનાની ગણી કાઢી શકાય નહીં; ભલે, અમેરિકાવાસીઓ પુસ્તકો કરતાં મીઠાઈ પાછળ ૨૭ ગણી વધારે ને રકમ ખર્ચે છે, તેમાં કાંઈ ખાસ સાંસ્કારિક મૂલ્ય હોય તેમ લાગતું નથી. પરંતુ એ બધું ખ્યાનમાં રાખીએ તોપણ, એ આંકડાઓ ઉપરથી સામાન્ય રીતે મેં રાજ કરેલા સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ ન મળે છે કે,

આજીવન આપણી સંસ્કૃતિના કુરસદ-વિભાગમાં સેત્તાનનું સૌન્દર્ય ધમધાકાર ચાલે છે.

૩

આ મુદ્દા ઉપરથી હવે બીજા એક અવતરની મુદ્દા ઉપર હું આવું છું. અને તે એ છે કે, જીવનના કુરસદ-વિભાગમાં ને કાંઈ બને છે, અને જીવનના કુરસદ-વિભાગમાં ને કાંઈ બને છે, તે એ વચ્ચે આંતરિક સંબંધ છે. ત્યારે મોટા ભાગના લોકોનું રોનિંગ કામદાર એકધારે-ચારિત્રિક હોય છે, અર્થાત્ મનને કાંઈ પણ રસ આપ્યા વિના સરીને ન ચકવનાર હોય છે. ત્યારે તેમની કુરસદનો સમય એવી ચાલ ઉત્તેજનાની શોધમાં ન ખર્ચાય છે કે ને પેલી કંઠાણની લાગણી દેખાવી દે. કાશ્વ કે યકેલું ચારી સ્વાભાવિક રીતે એ વસ્તુ ન શોધે. 'તેથી કરીને મીઠાઈ લેવા ચલ્યા અને કામદારીપદ નવચકાના જેવા ધમધમકારો આનંદો પૂરા પાડવા સારું મોટા મોટા હથોળો લેવા થાય છે પરંતુ એ હથોળો પણ કોઈને કોઈ ભતની મનુદરી વડે ન ચલાવવા પડે છે એ કથાઈ છે. એટલે આપણે એક વિચિત્ર ચક્રાવામાં ફસાઈએ છીએ. આને દિવસને છેડે કુરસદના સમય દરમિયાન તૈયાર આનંદો અને બાહ્ય ઉત્તેજનાઓની કરવામાં આવતી માગણીને સંતોષવા સારું હાનરી મનુદરીને જુદા જુદા હથોળોમાં કામે લાગવું પડે છે.

તે એવા પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે, કંઠાણો દૂર કરવા માટે તથા યાકેલી હથોળોને ઉત્તેજિત કરવા માટે કઈ ભતના તૈયાર આનંદોની માગણી કરવામાં આવે છે, તે ભાગમાં તેમના ચાર વ્યાપક પ્રકારો બતાવી શકાય તેમ છે. તેમાં પ્રથમ સ્થાન હું કામદારોને આપું છું. મોટે ભાગે તે વસ્તુ માત્ર સુચન કરી ન પૂરતા પ્રમાણમાં સિદ્ધ થઈ નથી. બીજું સ્થાન એક યા બીજા એમ અનેક પ્રકારોએ રમાતા જુદાંજુદાં છે. ત્રીજું સ્થાન બાહ્ય કૃત્રિમ છે. તે મોટે ભાગે બાહ્ય પોશાકની યાદીવનું રૂપ છે, અને તે કામદારો સાથે એક અસંબંધ નથી. ચોથું સ્થાન દરેક જોતા કરવાનું છે. તેના પણ અનેક પ્રકારો છે, જેવા કે કુરસદી દરેક જોવા, કસરતના કે અજબજતા પ્રયોગો લેવા, કે એક યા બીજા પ્રકારના ખેલો લેવા. એક ખેલમાંથી બીજા ખેલમાં જવા માટે ચડપી તથા સતવડામેરી મુસાફરીનો આનંદ તેની સાથે ન આવે નથી.

અલગ, તે ઉપરાંત બીજા ઘણા આનંદો છે; પરંતુ મને લાગે છે કે, કુરસદના સમય દરમિયાન બાહ્ય ઉત્તેજનાઓ અને તૈયાર આનંદો માટે કરવામાં આવતી ને માત્ર પૂરી પાડવા સમાજને ખાસ મનુદરી કરવી પડે છે, તેનો મોટો ભાગ આ ચાર વર્ગોમાં સમાઈ નથી છે.

તે ચારમાં કામદારોને પ્રથમ સ્થાન સારી આપું

છે તેનાં કારણોની વિગતમાં રચનકોચને કાણે હું નથી લેતરતો. હું માત્ર એટલું જ કહેતો નહીં છું કે, તે વસ્તુ જનસમુદાયની આનંદો માટેની સર્વ માગણીઓમાં અને તેને પૂરા પાડવામાં આવતા સર્વ આનંદોમાં નિયામક રૂપે મને સર્વવ્યાપી દેખાય છે. કોઈ વાર તે ખુલ્લું હોય છે, તો ઘણી વાર બીજાં તત્ત્વોની સાથે તેમની સાથે કુપાયેલું હોય છે. કોઈ પણ લોકપ્રિય દૈનિક કે સામયિકની સચિત્ર નહેરખબરો તરફ નજર ફેરો, તો તમને તે તત્ત્વ પાને પાને દેખાશે બધે પછી તે નહેરખબર મોટરગાડીની હોય, હાથમળની હોય, સિગારેટની હોય, પરના બેંચતળ માટેના વારનિશની હોય, ફેટો પાડવાના દેમેસની હોય, કે હરિયાકિનરિ દવા ખાવાના રથળ બાજતળી હોય; પરંતુ કોઈ આકર્ષક સ્ત્રીનું ચિત્ર જરૂર ત્યાં હોવાનું. સિનેમા, નાટક અને નવલકથા તો તેનાથી ક્ષોભક મરેલાં જ હોય છે. ને કેટલીક બાબતો જમતના આદિથી ચાલતી આવેલી છે, અત્યારે પણ મોન્ટુ છે, અને કદાચ હંમેશાં કામગીર રહેવાની છે, તેમાંની એ એક છે. તે તત્ત્વ મોટે ભાગે જીવનના કુરસદ-વિભાગમાં વધારે કામે લાગવું દેખાય છે, અને કેટલીક વાર તે સારાં પરિણામ લાવે છે, અને કેટલીક વાર ખરાબમાં ખરાબ. તે તત્ત્વને દેખાવી દઈને, વર્ગોની કાટીને કે તેનો નિષેધ કરીને આપણે તેને કામગીર લાવી શકવાના નથી. એ રીતે તો સમુદ્રની ભરતીને રોકવાના પ્રયત્ન એવી વિફળ છે. પરંતુ ને રીતે આપણા વેપારીઓ તે તત્ત્વને પોતાના હથોળોમાં યકો ફેરવવામાં કામે લઈ લે છે, તે પ્રભાવે ધર્મચાર્યો કે નીતિના ઉપદેશો તેના બચને પોતાને કામે લઈ શકવાનો કોઈ ઉપાય શોધી કાઢે, તો સતયુગ અત્યારે છે તે કરતાં જરૂર વધુ નજીક આવી નથી. તે વસ્તુ સિદ્ધ કરવાના તમામ શક્ય ઉપાયો શોધવા જોઈએ અને તેની પાછળ અત્યાર સુધી કદી ન લાખવવામાં આવેલી ઝીલવડામરી સંજોગતા અર્પવી જોઈએ.

૪

એ અવતરના મુદ્દા ઉપર હું મારી તેમ જ બીજા લોકોની કેટલીય કલ્પનાઓ રમ્મ કરી રાહ' તેમ છું. પરંતુ મેં કેટલાક પ્રયોગો એવા લેયા છે કે— તેમનાથી મને ખાતરી થઈ છે કે, કુરસદના પ્રશ્નને— ખાસ કરીને તેની કામવાસના સાથે સંકળાયેલી બાબતો— ઉદ્ધ કરવાનો માર્ગ ધાર્મિક કે નીતિક ઉપદેશ નથી. તે માર્ગ તો 'મુન્દરમ્' માટેની તમજા લેખી કરવાનો અને માનવ સ્વભાવની સર્વ બાબતોને ઉત્તેજિત કરવાનો છે. મારી માન્યતા એવી છે કે, સત્યમ્, શિત્તમ્ અને મુન્દરમ્ની ત્રિપુટિમાં મુન્દરમ્નું તત્ત્વ પ્રાણ પૂરવાનું કામ કરે છે; કારણ કે જ્યાં આગળ મુન્દરમ્નું તત્ત્વ બાજીનાં બેને મૃતિમત કરવા તથા તેમાં

પ્રાણ પૂરવા માટે મોતદ્દ નથી હોતું, ત્યાં પૈલાં બે ખાલી હાડકાંબર જ બની રહે છે એ માન્યતા હેઠળ દરવામાં આવેલા એક પ્રયોગનું દ્રઢ વર્ણન નરી સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા કરતાં બે બાબત કપર વધુ પ્રકાર પાડશે એમ માની, નીચે આપું છું.

તે પ્રયોગ અને ગયે વર્ષે ફ્લોરોસ્કોપીક શહેરમાં ભેવા મળ્યાં. તે શહેરમાં સેમ્યુઅલ ફ્લીશર (Samuel Fleisher) નામે એક દરદારી માણસ રહે છે. તે પ્રોટ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિના સંચાલક છે. પરંતુ ગર્ભો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ અને પુસ્તકિયા શિક્ષણની ચાલુ પદ્ધતિઓથી તેને સંતોષ થયો નહિ. તેને લાગ્યું કે, એ કરતાં તો ફરેક માનવ પ્રાણીમાં થોડા વત્તા પ્રમાણમાં રહેલી સૌંદર્યપ્રેમની ભાવનાને અને નવું કાંઈક સર્જવાની કુશળતાની શક્તિને નિમ્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ વધુ હિતકર નીવડશે. તેથી તેણે ધ્યાનને ધેરે એક સંસ્કૃત કાદો, તેનું નામ સાદું — 'હવા વિહાર' એવું રાખ્યું, અને તેમાં કુશળ શિક્ષકને રોક્યા. પછી તેણે ફ્લોરોસ્કોપીમાં જીવાળ સ્પિયુરોને બહાર ફેંકી દે, હું તમને સૌંદર્ય-સાધનાના માગોની — શારીરિક ખિતવણીથી માંડીને ઉત્તરોત્તમ લલિત કલાઓ સુધીની — તાલીમ આપવા તૈયાર છું. તેણે તે સંસ્થાના સંકલનને કળા-કારીગરીના નમૂનાઓથી બરી કાઢ્યું, અને તેને મુદરમાં મુદર રીતે સ્થાપ્યું. તે કોઈ 'સંસ્થા'ના સંકલન કરતા રાતના મહેલ જેવું વધારે લાગતું હવં વધારામાં તેણે પામે આવેલું એક દેવળ ખરીદી લીધું અને તેને 'ધ્યાનગ્રંથ' એવું નામ આપ્યું. ત્યાં કોઈ પ્રાર્થનાના મેળાવડા કે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો થતાં નહોતાં, પરંતુ બે કોઈને મરણ થાય તે ત્યાં જઈ શાંતિથી ધ્યાનમાં કેલ્પાસનામાં બેસી શકે. હું ત્યાં હતા ત્યારે મેં જોયું કે ત્યાં જીવાનિયાઓ અવારનવાર ચાલુ જ રહેતા હતા. ઘણા લોકોએ રાખાતમા તો માન્યું કે કશીશરતું 'બેલું મેપ' થઈ ગયું છે; પરંતુ પછાળી બપોરે કમલ કરવું પડ્યું કે, ફ્લોરોસ્કોપીમાં ફોટનું પછુ બેલું તે ખરેખર કેટલું હોય તો તેનું જ હવં.

એ સંસ્થા ઉભાં નીચ વર્ગથી ચાલુ છે; અને હવે તેમાં કામલ થનારાઓની અરજીઓનો સુધાર નથી. હું તે સંસ્થાનો કલોમનદિરો અને કળામંદિરોમાં ફરી જતો, અને અમેરિકામાં મેં જોયેલા તમામ પ્રકારના ઉત્તરોત્તમ રશાનિક કળાકારીગરીના નમૂના અને ત્યાં ભેવા મળ્યા. પરંતુ મારા કપર સૌથી વધારે અચર તે શુદ્ધીરિક ખિતવણીની બળવતા અને સુંદરતાની થઈ. તે વસ્તુને ત્યાં એક વાર્તાત્મિક સુંદર કલાનું રૂપ આપી દેવામાં આવ્યું હતું, અને મને ત્યાં ને ત્યાં રજૂરી આવ્યું કે, મારા દેશમાં પછુ આ નવની તાલીમ કામલ દરવામાં આવે

તો લાગે શુલકો અને શુલકોમાં કદચાલુ થઈ બધ. કારણ કે હું મારું છું કે, 'લેડોના આત્મની કેળવણીની ખિતવણી કરવાથી થોડાક લોકો બરડ સંત બનતા હશે; પરંતુ લોકોનાં શરીરોની કેળવણી પ્રત્યે ફરેક દરવાથી લાગે લોકો મદાંપોથી બની બધ છે' એ વાક્ય ખરેખર સાચું છે. મિ. ફ્લીશરની કેળવણીની પદ્ધતિમાં મન અને શરીરને જુદાં ગણવામાં આવતાં નથી. તે તેમને એક જ ગણે છે. તેથી તે શરીર અને મનના સદગિજ્જલમાં માને છે, અને મને તે તદ્દન સાચું લાગે છે.

ગમે તેમ તોય, આપણામાંના ઘણા જલુ દુરસદનો કપયોગ કરવાની એ કેળવણીને અતિશય અગત્યની માનીએ છીએ તે પૂરી પાડવાનો એથી વધારે સંજગ પ્રયત્ન મેં કરી જોયો નથી.

મિ. ફ્લીશરની જે આપણે પછુ દુરસદને, વાંચિક મનુષી હેઠળ માણસની જે સર્વક તથા કંપક શક્તિઓ દયરાતી બધ છે, તેમને અમંદમાં આલવા માટેની તક બણતા પછે, એવું હું ચાલ્યું છું. મારે એ દુરસદના જીવન કપર દરવાજે મૂકવા મુશ્કેલ બધવાનો હોય તો હું તેને નીચેના ત્રણ રાખોમાં લઉં — કુશળતા, સર્જન, સૌંદર્ય અને તે આખા જીવનને હું 'આનંદજીવન' નામ આપું. હું યત્રે દારા નીપજતા પદાર્થો સાથે નેહાદ નહીં ઉપાડું — ઘણી વાર તે પદાર્થો દાઢે બનાવેલા પદાર્થો કરતાં વધારે આરા હોય છે. — પરંતુ હું એ વસ્તુ બરડ સ્પષ્ટ કરીશ તથા યુવાનોમાં સતત પ્રેર્યા કરીશ કે, બાલ ઉત્તેજનાઓથી નીપજતા આનંદો સર્જનમાં કામચેલી કુશળતાથી નીપજતા આનંદો કરતાં સ્પર્ધા હવળી કોડીના છે, અને સર્વકશક્તિના ઉપયોગમાંથી પ્રાપ્ત થતા આનંદોની તુલનામાં ખરીદેલા તેવાર આનંદો કાંઈ વિચાતવા નથી. અને કોઈ ને કોઈ પ્રમાણમાં તથા કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં તે સર્વકશક્તિ ફરેક માણસમાં રહેલી હોય છે, એમ હું બરડ માનું છું. કેળવણીની મારી પદ્ધતિ બધવણથી માંડીને જ એ પાઠ શીખવવા સારુ ચોખવામાં આવી હશે, અને તે પાઠ શીખ્યાની સાબિતી ન આપે ત્યાં સુધી કોઈને વિષ્ણુભાવથી બંન્ની કરાની કપાય નહીં મળે.

૫

દરમિયાન આપણે એક પ્રધાની વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે, દુરસદની પ્રવૃત્તિઓ અને રોશનિ કામલાળની પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે ફરેક ખાસ ભેદ પાડી શકાય તેમ નથી.

૧ મિ. ફ્લીશરની કેળવણીની પદ્ધતિને અલેવાદ તેમના પૈતાના રાખોમાં 'દિબરો જનંદ' (—એપ્રિલ ૧૯૩૦)માં 'આર્ટ એન્ડ રિજિયેશન' એ મથાળા હેઠળ મળશે. બનશે તો તેનો સાર આ માર્ગિકમાં એક વાર આપીશ.

જે પ્રવૃત્તિ એક પગથિયે મળ્દરીરૂપ છે, તે બીજે પગથિયે કુરસદરૂપ થઈ પડે. દાખલા તરીકે, કોઈ પણ કળા શીખનારો શરૂઆતનાં પગથિયાં મળ્દરીરૂપ હોય છે, પરંતુ અંતિમ પગથિયાં આનંદરૂપ હોય છે. જે વસ્તુ શોખથી શીખનારને રમતરૂપ હોય, તે ધ્યાનદારીને સખત મળ્દરીરૂપ હોય. એવી બેટકું પછી એટલું જ સાચું છે. પ્રેક્ષકને મન જે વસ્તુ મળે છે, તે કલાનારને મન ચાસરૂપ હોઈ શકે. કવિ વ્યાસરને વર્ણવેલા મહેલને રામન લોકોને ઉત્સવનો આનંદ રીતે પાડવા જ રહેંસી નાખવામાં આવ્યા હતા ને ? મેં છાપામાં થોડા વખત પહેલાં વાંચ્યું હતું કે, દરિયાકિનારે આવેલા એક ફેરેટોરમાં એક તહેવારને દિવસે દિવસજાર ચાલેલી ધરાધીને કારણે એક નોકરી થાકથી લોચ થઈ જઈને જ મરી ગઈ. આજકાલ આપણે આપણો તહેવાર બેજનવા મલ્લોને રહેંસી નાખતા નહીં હોઈએ પણ અવારનવાર એકાદ નોકરીને મોતને શરૂ કરતા જઈએ છીએ. આટલાક મહાસાગર મોળખની વખતે એક થોડી રમીશર ઉપરના પીણું તૈયાર કરનારને હું ગમ્યા હતા. રમીશર બેપડી તૈયારથી તે સત્-દિવસ પહેલાં વગેરે શીખત વડાગુણ માટે ખ્યાલ ભરાઈ શકેતા હતા. જ્યારે મુસાફરીને અંત આવવાનો થયો ત્યારે તે મને કહેતા હતા કે, 'હું અધમગી થઈ ગયા છું.' આમ એક માણસની કુરસદ તે બીજા માણસની દારૂતોડ મળ્દરી છે એક ખાણિયાં મળ્દરીની પત્નીએ મને એક વાર કહ્યું હતું કે, પુરુષોને મળ્દરીના કલાક પડતા નથી, તેની સાથે સ્ત્રીઓને ધરતી મળ્દરીના કલાક વધતા નથી છે.

એટલે, કોઈ સમાજના કુરસદના કલાકે વધે એટલે તે પ્રમાણમાં તેની મળ્દરીનો કલાક વધે, એમ કહેવું દરજિજ સાચું નથી, તેકે 'સામાન્ય' રીતે તે લોકોમાં એવો જ ખ્યાલ પ્રવર્તે છે જે વસ્તુ તે જ સાચી પડે, જે કુરસદનો સમય બધા લોકો અચૂક બંધમાં, કે કમ્મ હાથ કર્યા વિના, કે મોનવચ્ચે પધાનમાં ગળે. પરંતુ આપણામાને મોટો ભાગ એ રીતે કુરસદનો સમય આળતો જ નથી. બંધનો સમય બાદ કરીએ તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે, આજના જમાનામાં માણસ તેની કુરસદના સમયમાં જ બીજા માણસોની મળ્દરીની વધારેમાં વધારે માગણી કરતા હોય છે, તથા વધારેમાં વધારે પડાર્યો ભોગથી નાખેલો હોય છે. દાખલા તરીકે, આસમનો દિવસ મણાતા રવિવારે બીજા દિવસે કરતાં આદારની માત્રા વધી નથી, અને નાતાલના દિવસમાં તો તે તેની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. એ બધા માટે કોઈ ને કોઈને તો મળ્દરી કરવી જ પડે છે; અને તે મળ્દરીને મોટો ભાગ કોઈ રીતે બહુ કાયા પ્રકારનો કહેવાય તેવો તો નથી જ દેખાતો — ન પધાવેલ જ હોય છે. મને લાગે છે કે, કેટલાય

લોકો તેને પરિણામે આજા મૃત્યુવશ થાય છે, અને કેટલાક તો કામ કરવાને રથળે જ, ઉપર વર્ણવેલી નોકરી જેમ, મરણ પામી ગયી પડે છે.

કુરસદના પ્રકારો અનંત છે. એક પ્રકાર એવો છે કે એનો અર્થ નહુ આગસુપણ હોય છે; બીજો પ્રકાર એવો છે કે જેને કલાતાં સખત મળ્દરી કરવી પડી હોય છે. જુવાનીની કુરસદનો પ્રકાર પણ છે અને રજાવરયાની કુરસદનો પણ છે. દવાખાનાનાં ફીઝિયોની કુરસદનો પ્રકાર પણ છે, તેમ જ ચિકિત્સાની સભા પામેલા ફીઝિયોની કુરસદનો પ્રકાર પણ છે. આપણે યાકપા હોઈએ ત્યારે આજની કુરસદનો પ્રકાર પણ છે, અને આપણે તાલ હોઈએ ત્યારની કુરસદનો પણ છે. આ સંજોગમાં 'કુરસદનું સાહ્ય અને તેની કળા'નો વિષય ચર્ચા મુરકેલ બની નથી. તેને અનુરૂપ 'મળ્દરીનું સાહ્ય અને તેની કળા'નો તેને આધાર ન હોય, તો તેની કશી કિંમત પણ નથી.

૬

આ બધા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થયું હતું કે કુરસદનો પ્રશ્ન એ બીજા નામથી કેળવણીનો પ્રશ્ન જ છે. બીજા પણ કેટલાય સામાજિક પ્રશ્નો અંતે કેળવણીના પ્રશ્નરૂપ જ બની રહે છે, પરંતુ આ કુરસદનો પ્રશ્ન તો સીધો પહેલો તેમ બની નથી. એ પણ કપાલ ધડું હતું કે, કુરસદ માટેની કેળવણીની કોઈ પણ પદ્ધતિ ને શોધ રીતે શોધવામાં આવી હોય, તો તે મળ્દરી માટેની કેળવણીની પદ્ધતિ પણ બની રહે. તે જ વસ્તુઓ છૂટી પાડી સમાય તેમ નથી.

જે નતની પદ્ધતિનું સ્વરૂપ કેવું હોય તેનું સામાન્ય વર્ણન કરીને હું આ વ્યાખ્યાન પૂરું કરીશ.

ગેરસમજ થવાનું નેજમ બેડયા વિના, ને સાદી ભાષામાં કહેવું હોય તો હું એમ કહું કે, જે પ્રકૃતિના પાણી શારીરિક ખિલવણી દરો, અને તેનું અંતિમ લક્ષ્ય કળા દરો. એ પાણીએ અંતિમ લક્ષ્યને — આદરે ને અંતરે — નેડવાર એક લાંબી લીટી દરો. તેની પ્રાથમિક બુધ્ધિ વાંચવું, લખવું કે ચણવું નહિ હોય. માનવ ઇતિહાસમાં પણ તેની જરૂર બહુ પછી બની થઈ છે. કાને સાંભળેલું, અને પુસ્તકમાં વાંચેલું જ્ઞાન આજકાલ કેળવણીના ધ્યાનો મુખ્ય માલ બન્યું છે. તેને પણ યોગ્ય બુધ્ધિકાએ કેળવણીમાં રચાત જરૂર છે, પરંતુ કેળવણીની પ્રધાન વસ્તુ તેના કરતાં વધારે વિવિધ દરો. પુસ્તકોનું જ્ઞાન પરંતુ મેળવી લીધું, એટલે પછીની બુધ્ધિકાએ તે કૌશલ્યના બારીક પ્રકારોમાં પરિભ્રમે એમ કરવામાં આવશે; આ રીતે તે જ્ઞાન તરીકે રૂપાંતર જનરો, અને એ બુધ્ધિકા પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈને 'પદવીદાન' થશે નહિ. આવી કેળવણીની આખી પ્રક્રિયા દરમ્યાન — કે જે છવત્તરમાં વ્યાપેલી દરો — તેનું

લક્ષ્ય મનુષ્યની 'સર્વાંગીય' કેળવણી રહેશે; મન કહેવાતા, કે આત્મા કહેવાતા, કે ચારિત્ર કહેવાતા, કે શરીર કહેવાતા, તેના કોઈ ભૂદા ભૂદા ભાગની તે કેળવણી નહિ હોય; પરંતુ તે ચારે મુખને અખંડ એકરૂપ બનતા સર્વાંગીય મનુષ્ય કે આજકાલી કેળવણી તે હશે માલુમોને તેમનાં મગજ વડે જ વિચાર કરતાં શીખવવામાં નહિ આવે (કે જે એક પ્રકારની બેહુદગી જ છે); પરંતુ તેમનાં સમગ્ર શરીર વડે વિચાર કરતાં શીખવવામાં આવશે. તમને કદાચ યાદ હશે કે, વર્તિએ પોતાના 'એનીડ' કાવ્યના પહેલા સર્ગમાં પેલી દેવીને એનીસ આગળ પોતાનું દેવીપણું કોઈ સામાન્ય દેવીની જેમ ચમત્કાર કરી બતાવતીને પ્રગટ કરતી નથી વર્ણવી; પરંતુ પોતાની ચાલવાની અદ્વિત્ય પદ્ધતિ દ્વારા પ્રગટ કરતી વર્ણવી છે. તેની ચાલવાની ગતિ તેનું કિંમ્પણું બદલે કરી દે—એ પરંતુ અચૂક સૂચવે છે, દેવાને ત્યાં 'પ્રાયશ્ચિક' કેળવણી પ્રત્યે દુર્લભ નથી કરવામાં આવતું.

એ ભવતી કેળવણીની પદ્ધતિ કુરુસહ તેમ જ મન્દીર બંનેને માટે સંપૂર્ણ સામર્થ્ય, એવી પદ્ધતિ હશે આપણે તેને મન અને શરીરના સહશિક્ષણની પદ્ધતિ કહી શકીએ શ્રી અને પુરુષના સહશિક્ષણ કરતો તે વસ્તુ કેટલીય વખારે અમલ્યની છે. જે લોકોને તે કેળવણી મળી હશે તે વર્તિભરી પેલી દેવીની જેમ પોતાના સમગ્ર શરીર વડે

વિચાર કરતા હશે. તેઓ પોતાના હાથ વડે યતા કામમાં અનુદિ માલુતા હશે, તથા કામકાજ કરતા હોય કે રમત કરતા હોય તોપણ આખો દિવસ દિવસ ગતિએ ચાલતા હશે. તેમનું જ્ઞાન માન સાંભળેલી વાતોનું બનું નહીં હોય. તેઓ હંમેશા 'ઉત્તમ અવસ્થા'માં જ રહેતા હશે. રમેગ્ગરે બાળેલાં હીન અવસ્થાવાળાં ટાળ્યાં કે જે આપણી સંસ્કૃતિના વિનાશકરૂપ થવાનાં છે, તે દેખાતાં બંધ થશે આજકાલ એ પદ્ધતિથી આપણે યશ્ન ફર લીએ.

મને ખબર છે કે, જે એ પદ્ધતિનું જે લક્ષણ બાંધ્યું છે—કે એનો પ્રારંભ શારીરિક ખિલવણી હશે અને અંતિમ હૃદય કથા હશે, —તે વિષે બારેમાં બારે ગેર-સમજ થવાનો સંભવ છે. કોઈના મનમાં તેનાથી એવું દરબ જ ખડું થવાનું કે, તે પદ્ધતિમાં પ્રાયશ્ચિક ભૂમિકા વખતે લોકો મદખમ કપર યુવાંટા ખાતા હશે, અને અંતિમ ભૂમિકાને વખતે બારીક કોતરકામ કરતા હશે. હું એ બીજા કોઈ સામાન્ય વર્ગને આ સખ્તો સંબોધતો હોય, તો તો મારે સમજવનું પડત કે મારા કહેવાનો અર્થ એ નથી. પરંતુ તમારા જેવા શ્રોતાઓને સંબોધતી વખતે એવી સમાવૃત્તિઓ આવશ્યક લેવી ન જોઈએ.

[પ્રિં જોડસના અંશિય પરથી] ૧૦૦ ૫૦

૧. આ વ્યાખ્યાન તેમણે 'મોડર્ન' ચર્ચમેન્સ કોન્ફરન્સ' આગળ ઈ. સ. ૧૯૩૦માં આપ્યું હતું.

તુકારામની વાણી

૨૧

તુજ પાઠવેં હે ધરિતોં વાસના ।
પરે આવળા નાહીં ઠાવ ॥ ૧ ॥
કરિણી કૈવાર ગાસુલિયા સંતા ।
તરિ ચ દેસતા હોઈન પાચ ॥ ૨ ॥
વાહિરત્યા મેંપે ઉત્તમ દંડિલે ।
મીતરી મુંડિલે નાહીં તૈમે ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે વોચાં મેલોં ચ મીં આઈે ।
જરી તુમ્હી સાહે ન મ્હા દેવા ॥ ૪ ॥

૩૦

કામ ક્રોધ આઢ પડલે પર્વત ।
રાહિલા અનંત પર્લાફડે ॥ ૧ ॥
મુંડપવે મજ ન સાંપડે વાટ ।
દુસ્તર હા પાટ વૈરિયાંવા ॥ ૨ ॥
જાનાં કૈવા મજ સલા નારાયણ ।
મેલા મંગતોન પંડુરંગ ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે વ્યપે મોલાવેં શરીર ।
મેલેં હા વિચાર કઠોં આજા ॥ ૪ ॥

૨૯

હોંચ રાખું મને તને દેખું એવી,
આચરણે નહિ પતો કાંઈ. ૧
નિજ જણે યાચ મને તું સહાય,
તો જ તારા પાપ દેખી શકું. ૨
ઉત્તમ તું સત્યો આજ આડંબરે,
મુંડન અંતરે નહીં તેનું. ૩
તુકા કહે જીવન ગયું સર્વ એણે,
જે નહિ વહારે ધાઓ, દેવ. ૪

૩૦

કામ ક્રોધ બિબા આઢા આ કુગર,
અનંતનું ધર પેલી કોરે. ૧
ઓળખી ન શકું, મળે નહિ વાટ,
કુસ્તર આ પાટ વૈરિઓતો. ૨
દવે કેમ મારા સખા નારાયણ,
રહ્યા અંતર્ધાન. પંડુરંગ. ૩
તુકા કહે મારો દેવ મહામૂસો,
એણે ભય માસો, બેઈ રપટ. ૪

કિં ૫૦ મરાજવાળા

વર્ધાચેજનાની નવીનતા

‘શિ’ સાંના ગયા વર્ષના ૧૧ મા અંકમાં ‘એક શિક્ષક’નો ‘વર્ધાચેજના — એક મુદ્દવતો પ્રશ્ન’ એ મથાળાનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેમાં તે બાઈએ ચેજનાનો અર્થ સમજવા અંગે એક બે મૌલિક પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા હતા. તેમના કહેવાનો મુખ્ય સાર એ હતો કે, વર્ધાચેજના એ શિક્ષણ આપવાની એક નવી પદ્ધતિ માત્ર નથી; તે કેળવણીમાં નવું જ દિલ્લિ હું રાત્ર કરનારી ક્રાંતિ છે, અને એનો મૂલમંત્ર ને યોગ્યતા હોય તે તે તેના જનક ગાંધીજીના જીવનમાંથી અને એમની કાર્ય-પ્રેરણામાંથી મળી શકે. અને એમ પ્રદર્શાવીને તે બાઈ કહે છે કે, ઉદ્યોગ એ કેળવણીનું વાહન છે એટલું જ નહિ, એ જ કેળવણી છે. અહીં માત્ર ઉદ્યોગનો અર્થ બરોબર સમજી લેવા જોઈએ. જે અર્થમાં ‘કમ’ મુક્તિ અને આધ્યાત્મિક વિકાસનું સાધન છે તે જ અર્થમાં ઉદ્યોગ કેળવણીનું સાધન છે; અને તે અર્થમાં ‘કમ’ચેજના જેમ ઉદ્યોગ-ચેજ શિક્ષણમાં સાધવા જોઈએ.

લેખકની ઉપરની સમજ વિશે થતો અર્થ હું મજા હું. તે સમજ અત્યારે હું અહીં નથી ચર્ચવા ઇચ્છતો. પરંતુ એમના મતભંગમાં લખી લખ, અથવા એ વિશે નવી વિચારદિશા તરફ આગળ ચાલે, એવું કેટલુંક ટાંચણ આજની આદરસ મહિના ઉપર એક બીજી ચર્ચાના પ્રસંગમાં મેં કરી રાખેલું, તે નાચે ઉઠાડું છું. ‘એક શિક્ષક’ની મુદ્દવતુ વિશે વિચાર કરવામાં આ ટાંચણ કાંઈક વિશદતા અર્પશે એમ માનું છું.

૧

વર્ધાચેજના એટલે ‘ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ’ આપવાની પદ્ધતિ; એ આ ચેજનાની નવીનતા છે; એમાં આ ચેજનાની ખૂબી રહેલી છે. પરંતુ એ ખૂબી પ્રગટ કરવાને માટે ચાંદ બહુતરમાં એકાદ મામ-ઉદ્યોગ ઉમેરો એટલે નહિ ચાલે. કારણ, ઉદ્યોગ આ પદ્ધતિનું વાહન કંપવામાં આવ્યું છે, એક વિષયમાત્ર નહિ. એટલે કે, આખા શિક્ષણમાં — તેનાં બધાં અંગોમાં — ઉદ્યોગ તેના બ્યાપકમાં બ્યાપક અર્થમાં આતેશત હોવો જોઈએ. કેન્દ્રવર્તી ઉદ્યોગમાંથી સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન ફેટું જોઈએ એટલું જ નહિ, એ ઉદ્યોગ દ્વારા એમની મર્યાદા, એમનો વિકાસ, અને એમની હેતુમતાની પણ આપ્યા યવી જોઈએ. આ વસ્તુને શ્રી. હાકાસાહેબ ‘અનુબંધ’ કહે છે.

એ શબ્દ ‘કોરિયેશન’ માટે એમણે સૂચવ્યો છે. ગાંધીજીની નવી શિક્ષણ-પદ્ધતિની ચર્ચામાં આ શબ્દ ગ્રામીર હુસેન સમિતિએ આણ્યો છે. ગાંધીજીએ તેમ ઉમેરેલા પોતાની પદ્ધતિને આટલા જ શબ્દોથી વર્ણવી છે

— ‘ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી.’ સમિતિએ તેની વ્યાખ્યા કરવામાં ‘બે’ અંગેજી શબ્દો વાપર્યા — ‘કોરિયેશન’, ‘કોર્સેડિંગશન’. જો સમિતિએ હિંદુસ્તાનીમાં જ વિચાર કર્યો હોત તો આપણને આ શબ્દો માટે ચોગ્ય પદ્ધતિ યોજવાની પંચાત ન આવત, અને વિચાર સરજ થાત, અને સૌ કોઈ કીચી રાકે એવી ભાષામાં તે વ્યક્ત થયો હોત.

ગ્રામીર હુસેન સમિતિએ પોતે જે વ્યાખ્યા કરી તેમાં તેમણે જ્ઞાની પ્રમા પ્રમાણે એક નવો અભ્યાસક્રમ પણ સૂચવ્યો; તેમાં તેમણે ઉદ્યોગને એક વિષય તરીકે ઉમેરી આપ્યો; અને એમ જ્ઞાની યરેડમાં આખો અભ્યાસક્રમ ધરી ખતાવીને છેવટે સૂચવ્યું કે, ઉદ્યોગના અનુસંધાનમાં આ અભ્યાસક્રમ શીખવવો. એને સાંતુ એમણે રાકચ અનુસંધાનો પણ પોતાના નિવેદનના એક પ્રકરણમાં વર્ણવી ખતાવ્યાં. આ પરથી સહેજે સમજશે કે, એ વસ્તુ સુધ્ધ અનુબંધ-પદ્ધતિ ન રહી. એ તો જ્ઞાની પદ્ધતિનો જ વિષયવાર ચોક્કસ અભ્યાસક્રમ થયો; અને એમ કહેવામાં આવ્યું કે, બહુવાના વિષયોનો તે આખો સમુચ્ચ ઉદ્યોગના અનુસંધાનમાં શીખવવા પ્રયત્ન કરવો. આપી ફરીને પેલા સવાલો બેઝવા કરતાં રહ્યા છે કે, અમુક વિષય અનુસંધાનમાં ન આવે તો શું કરવું? અને બીજી બાજુથી કૃત્રિમતાપૂર્વક કે મારીમચકીને સધાતાં હારવા-રપદ અનુસંધાનો ખાબત ચેતવણીઓ આપવી પડે છે.

કેટલાંક ગાંધીજીનાં લખાણોમાં પણ આ ભતના સમુચ્ચયનો ખ્યાલ દેખાય છે. જેમ કે, જ્ઞાનો ‘કેળવણીનો કોષ્ટક’ પા. ૪૪૪ પર નીચેનો ફરો:

“આને પ્રાથમિક, મિડલ અને હાઈફક્લના કેળવણીને નામે જે ચાલે છે તેની જગાં સૌત કે વધારે વરસ પહોંચે એવી પ્રાથમિક કેળવણીએ લેવી જોઈએ. એ કેળવણીમાં અંગેજીને બાંદ કરતાં મેટ્રિક લગીના સર્વ વિષયો, અને તે ઉપર એકાદ ઉદ્યોગ, એટલાનું જ્ઞાન આપાય. ઉદ્યોગ એ જ્ઞાનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં ઊકરાઊકરીઓનાં મનને વિકસ સાધવાનો સાધનરૂપ હોય.”

ગાંધીજીની નવી શિક્ષણપદ્ધતિના આ વિવરણનો આધાર લઈને ગ્રામીર હુસેન સમિતિએ પોતાનું ‘ક્રમ કહું’ હોવ એમ કાર્ય છે.

પરંતુ એ વિવરણ સાચા અર્થના અનુબંધને પ્રમાણુત નથી. સાચા અનુબંધને પ્રમાણુને પણ ગાંધીજીએ એક બીજે પ્રસંગે પોતાની પદ્ધતિને વર્ણવી છે, તે પણ સાથે સાથે જોડું જોઈએ. તે વર્ણન એમણે એક પ્રકારના જવાબમાં કરેલું છે. પ્રશ્ન આમ હતો:

“આ યોજનાની પાછળ કેન્દ્રબળી કલ્પના એવી છે ખરી કે, જેના તકલીની સાથે સંબંધ ન સાધી શકાય એવી એક પશુ વાત શિક્ષક વિદ્યાર્થીને ન કહેવી ?”

ગાંધીજી — “આ તો મારી નાણેશ છે. બધા શિક્ષણને કોઈક પ્રાધાન્ય હોય. અમે સંબંધ સાધવો જોઈએ એમ એ કહ્યું છે એ સાચું છે. તમે જ્યારે કોઈ હલોય માટે સાત કે દસ વર્ષના બાળકને જ્ઞાન આપતા હો ત્યારે, શરૂઆતમાં, એ વિષયની સાથે જેનું અનુસંધાન ન સાધી શકાય એવા બધા વિષયો તમારે છોડી દેવા જોઈએ. એમ રાજ રાજ કરવાથી તમે શરૂઆતમાં છોડી દીધેલી એવી ધણી વસ્તુઓનું અનુસંધાન હલોય જોડે સાધવાના રસ્તા શોધી શકશો. આવી રીતે તમે શરૂઆતમાં કામ હેરા તો તમે તમારી પોતાની અને વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ બચાવી શકશો....

“તમે પૂછશો કે, ને વિષયોનું અનુસંધાન ન સાધી શકાય તે ટાળી મૂકવાની કિંચો અમારે કેટલો વખત અડાવવી ? તો હું કહું કે નિઃકળીમર. અંતે તમે જોશો કે, ધણી ચીજો ને તમે પહેલાં શિક્ષણક્રમમાંથી બાદ કરી દેશો તો તમે સમજાવશો ક્યાં હશે, અને તમે આખરે મુખી ને બાદ રાખી હશે તે બધું નિહાળ ને તેથી બાદ રાખવા હાલક ન હશે.”

વાચક જોરો કે આ બરાબર અનુબંધ-ન્યાય છે. અહીં આગળ આખા અભ્યાસક્રમને હલોય દ્વારા — તેના અનુસંધાનમાં જેટલો સમાવ તેટલો — મર્યાદિત અને વ્યાખ્યાત કરવાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ ગાંધીજીએ કર્યો છે. અને ખરું પૂછવામાં આવે તો ગાંધીજીએ એ જ મૂળ કલ્પના પણ છે. તેથી જ તેઓ ઉપર આપેલા ઉત્તરમાં (૬૭ બંન્ડ ૧૬-૨-૨૭ તુલ્ય) આગળ કહે છે :

“આ મારો નિઃકળીમર અનુભવ છે. જે ધણી ચીજો બાદ રાખી દોઉં તો હું ને ધણી વસ્તુઓ કરી શક્યો છું તે ન કરી શક્યાં હોઉં.”

વાચકને અહીં આગળ હું ગાંધીજીના સ્વદેશધર્મની વાત અડાવવા હચ્ચું છું. સ્વદેશધર્મ એ કેયદાધર્મ છે : પ્રત્યક્ષ ઇવન દ્વારા સેવાપ્રેમની મર્યાદા આંકવાનું એમાં દક્ષિણેક રહેલું છે. એવી જ એમની વર્ણધર્મની કલ્પના તુલ્યો. જનમના ઋણ-અનુબંધથી ને ધર્મમાં આવી લાગ્યા તેને વફાદાર રીતે આલંબિકાનો માર્ગ સાધી લેવો, એવી કરીને આને જેને ઇવનકલ્પ કહેવામાં આવે છે અને જેમાં કંપવાવવામાં ઇવન-જેમ છે એમ કેટલાક માને છે, તેમાંથી માનવ-આત્મા બની બંધ અને પોતાના માનવને વિકસાવવા માટે ખરેખરી નજરાશ મેળવે. અરે, એવા પુરુષનો એ વર્ણધર્મ જ એક ઇવન-સાધના બની બંધ. કેમ કે, ગીતાકારે નથી કહ્યું કે, પોતપોતાના સ્વધર્મથી એ ઇવનદેવતાની અભ્યર્ચના કરવી, તો તેથી

પણ માણસ સંસ્કૃતિ મેળવી શકે છે ? એમ જ વાચક ગાંધીજીનો સ્વધર્મ-ન્યાય વાદ કરે. આ બધા પરથી તે જોરો કે, પ્રત્યક્ષ પરિરિપતિ અને વસ્તુરિપતિના ઇવન અનુબંધમાં રહેલો ઇવન બોલવત્ એ સ્વધર્મ છે, સ્વદેશ છે, વર્ણધર્મ છે. અને હવે, એ જ આખી એક ઇવનદેવતાની તેઓથી આગળ લઈ જઈ કહે છે : અને તેમાં જ માણસની કેળવણી પણ છે; તે જ ન્યાય અને સિદ્ધાંત કેળવણીશાસ્ત્ર યદાંતું જોઈએ; તો જ જગતમાં અર્થસંસારી કેળવણી નિર્મા શકશે. નહિ તો, બીજી બધી કેળવણી દરીદ્રાઈ, રોષપણ, અને પરિણામે અંતર-કલ્પ પર જ રચાશે. પછી તેને સાંવેલિક અને મફત તો નહીં જ કરી શકાય.

પરંતુ અહીં આગળ એ દિશામાં વધારે લખાવવાનું અરથાને છે. મારે કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે, શ્રી. કાકાસાહેબ જેને ‘અનુબંધ’ કહે છે એ ગાંધીજીની કેળવણીનું એક સાચું તત્ત્વ છે. પરંતુ, ગાંધીજીએ જ તેનું અન્ય નિર્દેશ પણ ક્યું છે અને તેને ઝાઝીર હુસેન સમિતિએ પ્રમાણિત આખી યોજનાતે ગતિ અને વ્યવસ્થિત આપી છે. અને એ વિના આજના જમાનામાં બીજો છૂટકો નહોતો. આને જાન-બોધ એટલો જણાવશે કે — માહિતીના બંદારો જોડવા બધા બહુરાજ્ય અતે બહુ-સૂત્ર યથા છે કે, રાષ્ટ્રીય રીતે શિક્ષણ આપવાને માટે અભ્યાસક્રમ યોજનારા એને પહેલાંથી વળવાને માટે વ્યવસ્થિત વિષયો જ પાડી શકે. અતે એ જાતની યુક્તિ અંગે કેળવણીએ આજ સુધીમાં આપણા દેશમાં બરાબર રાખી દીધી છે. તેથી કરીને ઝાઝીર હુસેન સમિતિને, તેણે જે રીતે ગાંધીજીના ‘કલ્યાણ-કાસ-શિક્ષણ’ મંત્રને વ્યાખ્યાત કર્યો, તે વિના છૂટકો નહોતો. ઉપર કહી આવ્યો એમ, એમણે અભ્યાસક્રમ યોજના તેમાં વિષયો આપ્યા, તેમાં કલ્યાણ કેમયો, એના અનુસંધાનમાં એ વિષયો રાખવા એવી પદ્ધતિ સૂચવી. આજના શિક્ષણ-તંત્રને સમલય એવી બાબામાં આ વાત થઈ; તેથી નવી યોજનાનો અમલ પણ તરત શરૂ થઈ શક્યો. અને એની એક સૂચક વાત એ છે કે, અભ્યાસન મહિદેમાં શિક્ષકોને હલોય રાખવામાં આવ્યો, અનુસંધાનને અંગે કોઈક સમજણ પાડવામાં આવી, અને ઝટ તેમને કામે અડાવવામાં આવ્યા. બીજી સૂચક વસ્તુ એ છે કે, તેથી જ કરીને કેટલાક ગાંધીજીની પદ્ધતિને ‘પ્રાનિક પદ્ધતિ’ જ સમજવા લાગ્યા, થી તે પદ્ધતિ દ્વારા જ અનુસંધાન યોજવા લાગ્યા.

આ બધું ને યહું છે તે અનિવાર્ય દલ્લ એમ કહી શકાય પરંતુ તે બધું વધારાના નામે ખર્ચે થા તેના ઉપરથી તે યોજનાના હાર્દનો આંક કદાચ તો તે બરાબર નથી. વધારાના થા તો ઉપર ને અધમાં

આપણે જોયા તેવા અનુબંધ છે. પણ તે આજે, ગાંધીજીના વર્ણધર્મ જેમ, કોઈ ન રવીકારે તે તેના બીજા અને અન્ય અર્થ એ છે કે, તે જ્ઞાનસાધનાઓ સમુચ્ચય નહીં પણ સમન્વય છે. અને હવે તે સમન્વય તરફ આપણે વળીએ.

૨

શ્રી. વિનોબાએ વધાયોજનાનું વસ્તુ સ્વયંવચા આટલે 'સમવાય' શબ્દ યોજ્યો છે. તેમણે કયા અર્થમાં તે ધરાવી બતાવ્યો છે એ મેં જોયું નથી. પરંતુ હું હવે પછી 'સમન્વય' ને અર્થમાં બતાવવા માહું છું તે અર્થમાં એ હોય તો 'સમન્વય' ને બદલે 'સમવાય' શબ્દ પણ ચાલે. સમન્વય અથવા સમવાય એટલે અનેકનું એકીકરણ; અનેકને એકરૂપતા અપાતી, એક-કરેલા બનાવતી (co-ordination) વ્યવસ્થિતિ. ઉપર આપણે જોયું કે, આશર હુસેન સમિતિએ અનેક વિપ્લો + ઉદ્યોગ + તેઓનું અનુસંધાનપૂર્વક શિક્ષણ વધાયોજના, એવું સમીકરણ મોટી બતાવેયું અને ગાંધીજીએ પણ એવું જ એક વળા કહ્યું છે. આ જો વધાયોજનાનું સાચું સમીકરણ હોય તો તેમાં વિરોધ પદ કયું આવ્યું? ગાંધીજીએ વારંવાર કહ્યું છે કે વિપ્લો + ઉદ્યોગ = વધાયોજના, એ સમીકરણ ખોટું છે. એટલે કહેવું સાચું વિપ્લોનું અનુસંધાન એ ત્રીજું પદ આ યોજનાની વિરોધતા થઈ એમ તરત કોઈ કહેશે- મને લાગે છે કે, આ ખોટું છે, તેને તાલેવરમાં મળેલી પૂના પરિપદમાં ધણું લોકો આ જ વ્યાખ્યાના જમમાં પડેલા લાગ્યા. તેથી જ તેઓ અનુસંધાન. ('કેરિસેશન') પર ખૂબ જ જોર દેતા હતા, — મણે એમાં જ આખી યોજનાનું હાંદ સમાયું છે. યોજનાનું હાંદ આ જ હોય તો તેમાં કયું જ કાંદિકારી નથી એમ હું તો માનું. અને એમાં કોઈ મોહિકતા પણ ન રહે, કેમ કે એ તો 'કેરિસેશન' દ્વારા ઉદ્યોગ સાથેનું શિક્ષણ બની ગયું એવું શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓ પશ્ચિમના દેશોમાં મળે અને 'કેરિસેશન' કાંઈ શિક્ષણસાઝમાં નવી સોધ નથી. પશ્ચિમનું શિક્ષણસાઝ એ પદવિધી અજ્ઞાત નથી. મારી દૃષ્ટિએ, આ યોજનાની મોહિકતા તેની સમન્વય-દિશામાં રહેલી છે. એક વિષયોના શિક્ષણના ન્યાય સંકુલેષો કરવામાં આવે ત્યાં તે બધામાં વ્યવસ્થિતિ ઊભી કરવી જ નોઈએ. તે બધાને ધરપર-પર-પર બેસાડી આપું શિક્ષણ એક કરવું નોઈએ. નહિ તો આજ જેમ યુરોપમાં એકદિશ વિઠાસના અનેક પ્રકારો ખીલ્યા છે તેમ સાય. જીવનના બધાં અંગોમાં જેમ આવેલા સમન્વય હોવા નોઈએ, તે જ જીવન સમૃદ્ધ અને એક અખંડ અથવા સર્વાંગ બની શકે, તેમ જ જીવનની કેળવણીને માટે પણ છે. ઇતિહાસ સુદ્ધ શીખવે અને ભૂગોળ લેટ શીખવે અને નીતિધર્મ અદિસા શીખવે અને લઘુપ્રથા

અસંપ્રથમ શીખવે અને નગરધર્મ રવાઈ શીખવે — એવું અસાધ્ય ન હોઈ શકે. એક થવા માટે એ બધામાં સત્વરે બ્યાપક સમવાય-કારણ રોપવું નોઈએ, યોજવું નોઈએ, અપાવું નોઈએ. કેળવણી એ કાંઈ પ્રકૃતિ નથી કે તમને એમાં આંતરભૂત કે વસ્તુભૂત એવું કોઈ કારણ આપોઆપ મળી રહે; કેળવણી તો સંસ્કૃતિ છે; એટલે 'તમારે' તેમાં કારણ યોજવું નોઈ શો, બહુ કરવું નોઈ શો, તેની બાવના કરવી નોઈ શો, અને તે મનોગત જ હશે. પ્રકૃતિમાં રહેતો આદિ-મનુષ્ય અનુબંધથી કામ લઈ શકતો હતો. આજ જે સંસ્કૃતિમાં આપણે છીએ ત્યાં સમવાય જ કામ ફઈ શકશે. બાકી આજના યુગને અનુબંધ જુઓ તો તે જોવા છે કે, આપણને યજ્ઞોગવાદ, રાજ્યવાદ, સામ્રાજ્યવાદ અને માનવ-વિનાશ તરફ જ દસરહે. એ વધાયોજનાનું વસ્તુ નથી; વધાયોજના તો અહિંસાની કેળવણી છે.

વધાયોજનામાં ગાંધીજીએ આપું સમવાય-બીજ અર્થમાં છે તે એમના જ શબ્દોમાં નોઈએ. એ છે વધાયોજનાને કહેતા હિંદી 'તથી તાલીમ' માસિક રાઠ થયું ત્યારે તેમણે તેમાં આ શબ્દોમાં એ કહેતા કહો હતા : "નવી કેળવણીનું નવાપણું સમન્વયની નજર છે. નવી કેળવણીમાં નેટવું સાડું છે તે નવીમાં રહેશે; પરંતુ તેમાં પૂરવું નવાપણું હશે. નવી કેળવણી ને ખરેખર નવી હશે તો એનું ફળ એ હોવું નોઈએ કે, આપણમાં નિરાશા છે ત્યાં આશા જન્મશે, ગરીબીની જગ્યાએ શ્રેષ્ઠતાની સામગ્રી તૈયાર થશે, બેકારીને બદલે ધંધોશીખવાર નજરશે, અધરાની જગ્યાએ એકતા થશે, અને આપણાં ઠાકરાઠાકરીઓ લખવાલખવાનું શીખશે અને તેની સાથે સાથે હુતર પણ શીખશે, કે એ હુતર મારફત તેઓ અપરજ્ઞાન હાંસલ કરશે."

આશર હુસેન સમિતિએ ગાંધીજીની આ વસ્તુને પોતાના નાગરિકતાના આદર્શમાં વળવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એ આદર્શ આ યોજનાની નવીનતા છે અને એ એની મોહિકતા પણ છે.

ખોટ મોહિકતા છે તે તો એ કે, આ હુતર લેવાપદક હોવા નોઈએ, અને એમ ને કશો તો શિક્ષણના અર્થનો કેટલોક ભાર 'સમિતિવાણી' વિદ્યાર્થીઓ ન વહી લેશે, એ ગાંધીજીની સૂચના છે. પરંતુ એ આજ પ્રયોગ પર જ હેમલી ડીક છે, અને કાંઈક લાગ ગયા પછી જ એ મહત્વ પર આવશે. તેથી આજ એને વિચારવા કોઈ તૈયાર નથી. પણ ગાંધીજીનું એ બાબતનું કહેવું યાદ રાખવું નોઈએ કે, સ્વાવલંબન આ યોજનાની સચોટ કસોટી ('તેનગી કસોટી' — એસિડ ટેસ્ટ) છે.

આ સમવાય સાધવા જતાં કેટલુંક અનુબંધનું રહસ્ય નજર હાંસલ થશે; પરંતુ કેળવ અનુબંધ પર નહિ નવો શકાય. જેમ કેળવ સ્વાવલંબન વધાયોજના નથી, તેમ,

જ કેવળ અનુબંધ આજ અશક્ય છે; આપણા રાષ્ટ્રની અને માનવ સંસ્કૃતિની સમગ્ર હિતરહિત સમવાય કે સમન્વય સાધવો એ જ વધારાના સાચા ઉદ્દેશ છે. એને માત્ર એક શિક્ષણપદ્ધતિ જ કરી નાખવાથી આ ઉદ્દેશ નજર બહાર થવાનો ખૂબ ભય રહે છે.

આમ ત્યારે અનુબંધ કે અનુસંધાન, સમવાય કે

સમન્વય, અને સ્વાવર્તન કે ઉત્પત્તિ એ ત્રણ લક્ષણોમાં વધારાનાનું રહસ્ય આજે નવું છે. એની શિક્ષણપદ્ધતિ છે ઉલ્લેખ દ્વારા. એને આપણે ફક્ત શિક્ષણની 'ઉલ્લેખપદ્ધતિ' કહેવી પડે, જેનાં બે લક્ષણ છે, અનુબંધ અને સમવાય કે સમન્વય.

૬-૧૧-૩૬

મગનભાઈ દેસાઈ

‘કે’-વિરામ

‘પાટીદાર’ મંદિર, આણંદથી થી. નરસિંહભાઈ પટેલ નીચે પ્રમાણે એક ચર્ચાપત્ર લખી મોકલે છે, તે તેમના જ વિરામચિહ્નો રાખી નીચે ઉતારું છું:

“શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ના ઓચરસા અંકમાં ‘વચિત્ર’માં શબ્દના પ્રયોગ ઉપર ચર્ચા આવી છે. આપ માની તે સાચું જ છે કે એ શબ્દ સમીપીના અર્થમાં વપરાયો છે અને તે યોગ્ય જ છે.

અહમ્મદિયાનું સ્થાન

‘હું જાણું છું, કે તમે સારા છો.’ આ વાક્યમાં અહમ્મદિયામ (.) ક્રિયાપદ અને ઉભયાન્વયી ‘કે’ વચ્ચે આવે છે અને તે જ યોગ્ય છે. કારણ, કે: ૧ એ વાક્યનું મુખ્યકરણ કરતાં જણાશે, કે ‘કે તમે સારા છો.’ એ બાધુ ઓછું વાક્ય ‘જાણું છું’ એ સમ્બંધ ક્રિયાપદના કમ’ રૂપે આવ્યું છે. આથી એ ‘કે’ એ કમ્બાકચની જ સાથે નવ્ય અને તેથી અહમ્મદિયામ તેની પહેલાં મુખ્ય, પછી નદિ જ.

૨. આપણે અંગ્રેજી બાધામાંથી તેનું અનુકરણ કરીને બધાં વિરામચિહ્ન ગુજરાતી બાધામાં સ્વીકાર્યાં છે, અને અંગ્રેજી બાધામાં પણ અહમ્મદિયાનું સ્થાન એ ઉપર બતાવ્યું તે જ છે. ત્યારે ખાસ કારણ વિના તે આપણે બદલવું ન લેઈએ.

પણ ‘નવજીવન પ્રકાશન મંદિર’નાં સી પ્રકાશનોમાં ‘કે’ પછી અહમ્મદિયામ મુકાય છે. ઉદાહરણ આપું: ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ના ઉપર જણાવેલા અંકમાં પૃ. ૪૨૫થી આપનો ‘ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સોસાયટીના બંધારણમાં ફેરફાર’ વિષે ને લેખ પ્રકટ થયો છે, તેના બીજા ફેરફારની તેમ જ ત્રીજા ફેરફારની પણ છઠી લીટીમાં એ જ પ્રમાણે ‘કે’ પછી અહમ્મદિયામ મુકાયું છે. આનું કારણ શું?

આ ચર્ચાપત્ર ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’માં પ્રકટ કરી એ પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા ચલાવેલી એવી આશા છે.”

‘કે’ અન્યયની આગળ કે પાછળ અહમ્મદિયામ. ચિહ્ન મૂકવું એ ચર્ચા જરૂર ઉપાડના જેવી મણાય. વિરામચિહ્નોના ઉપયોગ બાળત આપણાં ઉપલબ્ધ

વ્યાકરણનાં પુસ્તકો જોતાં, એની ચર્ચા થયેલી કયાંય જોવા મળતી નથી; તેથી એ ઉપાડની તે વિશેષ જરૂરી બને છે. થી. નરસિંહભાઈ, ‘શિ. સા. ૦’ ‘કે’ની પાછળ અહમ્મદિયામ ચિહ્ન વાપરે છે, એમ જે અનુમાને છે તે ખરોખર છે. અને તેનું કારણ શું એમ પૂછે છે. તે રજૂ કરવા અગાઉ ‘કે’ પ્રદેશાં મૂકવાને માટે તેમણે રજૂ કરેલી દલીલો તપાસી જઈએ.

પ્રથમ તો ‘કે’ને કયું અન્યય કહેવું એ બાળત મને એક શંકા છે તે કહી જાઉં. સામાન્યપણે તેને ઉચ્ચાચ્ચીકેવામાં આવે છે અને ઉપરના ચર્ચાપત્રમાં પણ એમ જ બતાવ્યું છે. એમાં ટીકાના વાક્યનું મુખ્ય ઉપવાક્ય ‘હું જાણું છું’ અને ગૌણ વાક્ય ‘તમે સારા છો’ એ ઉભયનો અન્યય કરનારો ‘કે’ હોવાથી, શબ્દસા: તે ઉભયાન્વયી તો હરે છે. પરંતુ એક વસ્તુ એમાં એ યાદ રાખવાની છે કે, આવું સ્થાને ‘કે’ ન પણ આવે તોય ચાલે છે.

“હું જાણું છું, તમે સારા છો.” એમ પણ કહી શકાય. ‘અને,’ ‘પણ,’ ‘અથવા-કે-ચા’ એ ઉભયાન્વયી અન્યયો છે; તેમનો, સામાન્યપણે, આ રીતે અધ્યાદાર રાખી શકોતો નથી. ચર્ચારૂપક ‘કે’નો અન્ય ઉભયાન્વયી અન્યયોથી આ એક ફેર બીજો એવી મોટા છે, જેને લઈને તેની ગત વિષે હું શંકા સેવું છું.

અને-પણ-અથવા-આદિ ઉભયાન્વયી અન્યયો ને બે પદ કે વાક્યોને જોડે તે સમાનાધિકાર હોય છે. જેમ કે, રામ અને લક્ષ્મણ, સાનું પણ મોંઘું; ખાધું પીધું અને રાજ કર્યું. આ દાખલાઓમાં નામ નામ સાથે, વિશેષણ વિશેષણ સાથે, ક્રિયા ક્રિયા સાથે અન્યય પામે છે. બિન પ્રકારનાં પદો—એટલે કે, નામ અને નામેતર પદ કે વિશેષણ અને

તદાંતર પદ — ઉભયાન્વયી અન્યથી નથી એડાતાં. તેવું જ ઉપવાચ્યોમાં પણ હોય છે. બે મુખ્ય વાક્યો, બે સમાનગતિ ગોણ વાક્યોને ઉભયાન્વયી અન્યથો એડે છે. તેથી અંગ્રેજ વૈવાકરણી ‘ઉભયાન્વયી’ના બે-ગ્રેંટા પ્રકાર માને છે — સમાનાધિકાર-અન્યથી અને ગોણાધિકાર-અન્યથી. ‘કે’ને મળતો લાગતો ‘that’ ગ્રીક પ્રકારમાં આવે છે.

આ તો ‘કે’ વિષે પ્રારંભિક વાત જ થઈ. તેના ઉપરિચત મુદ્દા તરફ વળીએ.

(૧) ‘કે’ને ગોણ કર્મવાક્ય ‘તમે સારા છો’ એના જ ભાગ તરીકે ચર્ચાપત્ર બતાવે છે. એ હું ખરાબર તપ્તી માનતા. ‘કે’ તો કર્મવાક્યનું પ્રારંભક અન્યથા છે, અને આગલા મુખ્ય વાક્યમાં કર્મની જે અપેક્ષા છે તેને ‘કે’ દ્વારા પૂરવામાં આવે છે. તેથી સ્વં કમળાશકરે તેનું મથાથે વર્ણન આપ્યું છે કે, ‘કે’ અપેક્ષાપૂરક વાક્યારંભક (ઉભયાન્વયી) અન્યથા છે. બે ‘કે’ અપેક્ષાપૂરક છે તો ભાઈ તે અપેક્ષા પૂરે છે ત્યાં તેનું સ્થાન બંધબેસતું નથી ?

(૨) અંગ્રેજીમાં ‘that’ આગળ પાછળ વિરામ-ચિહ્ન ન કરવાનો નિયમ ચાલે છે. એને જ બે અનુસરીએ તો ‘કે’-વિરામ ક્યાંય નોંધાઈ જ નહિ. અને આપણા શૈક્ષણિકગર્ભમાં ‘કે’-વિરામ નહિ વાપરનારા (તે સામિપ્રાય નથી વાપરતા કે વિરામ-ચિહ્ન બાળક સામાન્યપણે વર્તતી ઉપેક્ષાને અનુસરે અનુસરીને — તે બાળકો નથી. છતાં સામિપ્રાય લાગતા) બેવા મળે છે.

અંગ્રેજીમાં ‘that’ આગળ કે પાછળ અદ્ય-વિરામ મુકાયેલાં બેવા મળે છે તે રત્નત્રય કારણને લઈને — ‘that’ છે માટે નહિ — હોય છે, એ અહીં હું ચર્ચામાં નથી આણતો. ‘કે’-વિરામ અંગ્રેજીમાં તો નથી. એટલે અંગ્રેજીનું અનુસરણ કરવું જ હોય. તોપણ ‘કે’ પૂર્વે અદ્યવિરામ સિદ્ધ નથી થતો.

અને હું માનું છું કે, જે કરેલા જ હોય તો ‘કે’ પછી કરવાને કારણ છે. તે તરફ હવે વળું.

‘કે’-વિરામનો વિચાર તેના સ્તમ ઉપયોગને નોંધીને કરેલા નોંધાઈ. કારણ કે, એટલે કે, જેમ કે, વગેરેમાં પણ આ ‘કે’ છે. એ બધામાં ‘કે’ પછી જ સામાન્યપણે અદ્યવિરામ ચાલે છે; નોકે થી. નરસિંહભાઈ તેમના ચર્ચાપત્રમાં (કારણ, કે)

વચ્ચે મૂકવાની વિચિત્ર રીત અખત્યાર કરે છે, તે શું ચોતાના મતની નિરપવાદતા બતાવવા પૂરતું જ અવનવાપણું ?

અંગ્રેજીમાં નીચે મુજબનાં વાક્યોમાં ‘that’ વારંવાર આવે છે: “I tell you that he has not erred, that his record is clean on the point, that he is ready to stand any scrutiny, and that . . .”

હવે આવાં કથનોમાં, આપણા ‘કે’નો ઉપયોગ જુઓ. ‘હું તમને કહું છું કે, તે નિર્દોષ છે, તેનું પૂર્ણજન નિર્દોષ છે, . . .’ આવા પ્રકારના વાક્યમાં ‘કે’ દરેક કર્મવાક્યે ફરી નથી વાપરતા. વાપરીએ તો તે સારો નથી લાગતો. એટલા પૂરતો આપણે ‘કે’ ‘that’ની સરખામણીમાં નથી ખેસતો. ‘and that’ પેઠે ‘અને કે’ તો આપણને જુલમ જ લાગશે. તો પછી ‘કે’થી બધાં કર્મવાક્યોનો વિચ્છેદ છતાં અનુગ્રંથ બતાવવા, તેને મળ મુખ્ય વાક્ય-એડે, જ-શખવો એ કીક નથી ?

છેવટે, ‘કે’નો પદચ્છેદ ઉભયાન્વયી અન્યથા જ કરેલા ? અન્યથાનું કામ અન્ય જાતનું પદ પણ આપી તો શકે છે. જેમ કે, જે-ને સંબંધક સર્વનામ, ત્યારે-ત્યારે કાળવાચક, બે-તો શરતવાચક, ત્યાં-ત્યાં સ્થળવાચક ઇન્ એડાં ક્રિયાવિશેષણો. અંગ્રેજીમાં ગોણ-અન્યથી (ઉભયાન્વયી) અન્યથો જેવું આપણી બાપામાં છે એમ બે માનીએ તો તેવું અન્યથા કદાચ ‘કે’ એકલું જ લાગે છે. (આ લખતાં તરત મને છે તે પરથી કહું છું.) તો પછી એને ઉભયાન્વયી અન્યથાન્યથી અલગ પારી નવું જ અન્યથા ન કહી શકાય ?

આ જાતની વિચારણા પરથી, વિરામચિહ્ન મૂકવું હોય તો ‘કે’ પછી મૂકવું એમ મને લાગે છે. ન જ મૂકવું એમ બે પાળી શકાય તો તો અધડો જ મટે છે. પરંતુ કોઈ કોઈ વાક્યો એવાં લાંબાં આવે છે કે મૂકવાનું જરૂરી લાગે છે. ત્યાં ‘કે’ પછી મૂકવું ચોગ્ય છે. અને એ રીતે ‘શિં ૨૦૦’ જ એકલું વાપરે છે એમ નથી; સિદ્ધ શૈક્ષણિકા પણ દાખલા છે. વ્યાકરણશ્રેષ્ઠી અને શુદ્ધ-ભેષનશ્રેષ્ઠી વિદ્વાન વાચકો આ વિષે વધુ પ્રકાશ પાડશે એવી વિનંતી છે.

વહેવારુ ખગોળ - ૧૩

તિથિ, તારીખ અને વારનો હિસાબ

શુભરાતમાં જે જાતનું પંચાંગ ચાલે છે, તેની સમજણ આપણે પૂરી કરી. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં જુદી જુદી જાતનાં પંચાંગો ચાલે છે. સંવત, મહિના અને તિથિઓમાં પણ ફરક હોય છે. આનો સામાન્ય પરિચય કરીશું. પણ તે પહેલાં દેશી અને અંગ્રેજી પંચાંગોની વચ્ચેનો હિસાબ અને એ જાનેનો વારની સાથેનો હિસાબ સમજી લઈએ.

પહેલાં અંગ્રેજી તારીખ અને વારનો હિસાબ સમજીએ, કારણ કે આ હિસાબ સૌથી સહેલા છે. આ વિષય ઘણા જાણે છે. માસિકામાં આ ઉપર ઘણી વખત લેખો આવે છે. તેના કોષાઓ પણ તૈયાર થયા છે. અને કાગળના બે કડકાઓને અમુક નિયમ પ્રમાણે એક બીજા પર મૂકવાથી કોઈ પણ અંગ્રેજી વર્ષના કોઈ પણ મહિનાની તારીખોએ કયા વાર આવશે તે જાણવાનાં સાધનો પણ તૈયાર થયે છે અને તેને કાપી પંચાંગ (કેલેન્ડર) કહેવામાં આવે છે. આમ છતાં વાચકને આ બધાની શોધમાં જીવું ન પડે તે ખાતર અને આપણી લેખમાળાની સંપૂર્ણતા ખાતર આપણે તે અહીં આપીશું.

અત્યારે ઇસ્લામ પંચાંગની જે પદ્ધતિ ચાલે છે તે ત્યાં ઈ. સ. ૧૭૫૨માં દાખલ થઈ. અને 'નવી પદ્ધતિ' કહે છે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે, જે વર્ષના આંકડાને ૪ વડે ભાગતાં શેષ ૦ થયે, તે વર્ષમાં ફેબ્રુઆરીના ૨૯ દિવસ અને બાકીનાં વર્ષોમાં ૨૮ દિવસ આવે છે; પણ સંક્રાંતિ વર્ષના આંકડાને ૪૦૦ વડે ભાગતાં શેષ ૦ થયે, તો તે ફેબ્રુઆરીના ૨૯ દિવસ, નહિ તો ૨૮ દિવસ આવે છે. જેમ કે ૧૬૩૮, ૧૬૭૯, ૧૮૦૦, ૧૯૦૦, ૨૧૦૦, એ વર્ષોમાં ફેબ્રુઆરીના ૨૯ દિવસ, પણ ૧૬૩૬, ૧૬૪૦, ૧૬૪૪, ૨૦૦૦, ૨૪૦૦, ૨૮૦૦, એ વર્ષોમાં ફેબ્રુઆરીના ૨૮ દિવસ આવે છે. બાકીના મહિનાઓમાં એપ્રિલ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને નવેમ્બરના ૩૦ દિવસ અને બાકીનાં મહિનાઓના ૩૧ દિવસ હોય છે.

હવે પછીના ગણિતમાં, દુકાણ ખાતર, ફેબ્રુઆરીના ૨૮ દિવસવાળા વર્ષને ગ્રહ વર્ષ અને ૨૯

દિવસવાળા વર્ષને જુલ વર્ષ કહેવામાં આવે છે. શુદ્ધ વર્ષના કુલ દિવસ ૩૬૫ અને ૩૬૬ અને જુલ વર્ષના ૩૬૬ હોય છે. ૩૬૫ અને ૩૬૬ ને ૭ થી ભાગતાં અનુક્રમે ૧ અને ૨ શેષ થાય છે, તેથી તારીખને હિસાબે વાર શુદ્ધ વર્ષમાં ૧ અને જુલ વર્ષમાં ૨ દિવસ જેટલો આગળ વધે છે; જેમ કે ૧૬૩૮ના જન્યુઆરીની ૧લી તારીખે રવિવાર હતો, ૧૬૪૦ની જન્યુઆરીની ૧લી તારીખે સોમવાર હતો અને ૧૬૪૧ની જન્યુઆરીની ૧લી તારીખે બુધવાર આવશે. આટલા જાન ઉપરથી કોઈ પણ વર્ષની કોઈ પણ તારીખે કયો વાર હશે તે જાણી સહેલાઈથી જાણી શકાશે. આની રીત એક દાખલો ગણી જતાવવાથી બહુ સહેલાઈથી સમજાવી શકાશે :

ઉદા. ૧૯. મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૯ના ઓક્ટોબરની ૨૭ તારીખે થયો હતો; તે દિવસે કયો વાર હતો ?

૧૮૬૯ના ઓક્ટોબરની ૨૭થી ૧૯૪૦ના ઓક્ટોબરની ૨૭ સુધીના અરાબર ૭૧ વર્ષના ગાળામાં ફેબ્રુઆરીની ૨૯ તારીખ સૌથી પહેલાં ૧૮૭૨માં અને સૌથી છેલ્લે ૧૯૪૦માં આવી. ૧૮૭૨થી ૧૯૪૦ સુધીનાં ૬૮ વર્ષમાં જુલ વર્ષો, ૪ વર્ષો ૧ને હિસાબે, ૧૭ થાય. પણ તે પૈકી ૧૯૦૦નું વર્ષ જુલ નહોતું, તેથી ૧૬ થાય. તેમાં ૧૭૨નું વર્ષ ઉમેરતાં આ ૭૧ વર્ષના ગાળામાં ૧૭ જુલ વર્ષો આવ્યાં. (અહીં ૧૯૪૦ના ઓક્ટોબર માસની વાન હોવાથી ૧૯૪૦ના જુલ વર્ષાને હિસાબમાં લીધું છે. જન્યુઆરી કે ફેબ્રુઆરીની વાત હોત, તો આપણે આ જુલ વર્ષાને હિસાબમાં લેત નહિ. કારણ કે જુલ વર્ષાની અસર ફેબ્રુઆરી પછી થાય છે.) ૭૧ શુદ્ધ વર્ષોમાં-વાર ૭૧ દિવસ જેટલો આગળ વધે છે. તે ઉપરાંત ૧૭ જુલ વર્ષોના ૧૭ દિવસ ઉમેરતાં, આ ૭૧ વર્ષના ગાળામાં વાર એકંદરે ૭૧+૧૭=૮૮ દિવસ જેટલો આગળ વધ્યો; ૮૮ ને ૭ થી ભાગતાં શેષ ૪ થાય છે, તેથી વાર ૪ દિવસ જેટલો આગળ વધ્યો એમ જાણી શકાય. તેથી. ૧૯૪૦ના ઓક્ટોબરની ૨૭

તારીખે બુધવાર હોવાથી ૧૮૬૬ના ઓક્ટોબરની ૨૭ તારીખે વારે બુધવારથી ૪ દિવસ જેટલો પાછળ એટલે શનિવાર હતો.

ઉદા. ૨જું. ઈ. સ. ૧૮૬૬ના ઓક્ટોબરની ૨૭ તારીખથી ઈ. સ. ૧૯૪૦ના ઓક્ટોબરની ૨૭ તારીખ સુધી કેટલા દિવસો થયા? આ ઉપરથી ૧૮૬૬ના ઓક્ટોબરની ૨૭ તારીખનો વાર કોટો.

આ ૭૧ વર્ષો ને શુદ્ધ વર્ષો હોત તો તેના દિવસ ૭૧×૩૬૫=૨૫,૯૧૫ થાત. પણ આ દરમિયાન

૧૭ ખુત વર્ષો હોવાથી (જુઓ ઉદા. ૧જું) આ ૭૧ વર્ષોના કુલ દિવસ ૨૨૫,૯૧૫+૧૭=૨૨૫,૯૩૨ છે. આને ૭થી ભાગવાથી ૪ રોપ વધે છે, તેથી આ ગણનામાં વાર ૪ દિવસ આગળ વધે છે. તેથી, ૧૯૪૦ના ઓક્ટોબરની ૨૭એ બુધવાર હોવાથી ૧૮૬૬ના ઓક્ટોબરની ૨૭એ વાર બુધવાર કરતાં ૪ દિવસ પાછળ એટલે શનિવાર હતો.

આવતા અંકમાં તિથિ અને તારીખ વચ્ચેનો અને તિથિ અને વાર વચ્ચેનો હિસાબ સમજીયું.

હનિહર બદ

ગીતાધર્મ વિષે બે પ્રશ્નો

શ્રી. તત્ત્રીજી, શિક્ષણ અને સાહિત્ય.

ગીતા આત્મે અતિ પારીક પ્રશ્નને આપણને શું કહે કે કહીખવે છે એ બોળવું બહુ સ્વાભાવિક છે. તેથી આપે ગયા અંકમાં શ્રી. કિશોરલાલભાઈનો એક લેખ છાપેલો તે ધ્યાને ગમ્યો હતો—મને તો ગમ્યો. તે પરથી પ્રેરાઈને એક બે ખુલાસા પૂછું છું. તે આપવા તો કિશોરલાલભાઈ, ગાંધીજી યા અન્ય કોઈ અધિકારી પાસે રજૂ કરો તો સારું. મને લાગે છે કે, મારી જેમ બીજાને પણ એ પૂછવા જેવા લાગશે.

૧. અર્જુનને યુદ્ધવાનું ના પાડે છે ત્યારે તેમાં કોઈ ડરપોકપણું તો નથી જ તેને લડના કરવામાં એક દલીલ શ્રીકૃષ્ણે આપી કરી છે:

‘સ્વધર્મ’ ને કોઈ છાંડી પામીશ પાપને.....

ડરીને રહ્યું તે યજ્ઞું માનશે સૌ ગદારથી,

(આનું વિસ્તૃત કથન—નુઓ ગીતાધર્મ, ૨-૩૩થી ૩૬)

અને એ જ બાબત ચર્ચામાં પૂ. ગાંધીજીએ આવું કેવક કહી સમર્થન કર્યું છે: “કલાકતો ૪૦ માર્કસને જેને ચાલનારી ટ્રેનમાં બેઠેલાને મુસાફરી પ્રત્યે એકાએક વેરગમ થતાં તે ટ્રેનમાંથી બૂમકો મારે તો તેણે આત્મહત્યા કરી. તે કંઈ મુસાફરીનું કે ટ્રેનમાં બેસવાનું મિથ્યાત્વ નથી સીખ્યો. એમ જ અર્જુનનું હતું. આદિસક કૃષ્ણ અર્જુનને ખીજ સલાહ ન જ આપી શકે.” (નવજીવન તા. ૧૧-૧૦-૧૨૫)

આજ ઇંગ્લેન્ડને માટે પણ આ લાજ ન પડે? છતાં ગાંધીજી શું કામ એને ન લડવાનું કહે છે?

એને નિઃશસ્ત્ર લડવાનું કહેવું એ પરણેલ ધર્મ પરબાવવા જેવું નથી? ટ્રેનમાં બેઠેલા જેવી જ દસા ઇંગ્લેન્ડની નથી? પછી તેને પરધર્મમાં બૂમકો મારવાની સલાહ શું કામ?

૨. બીજો પ્રશ્ન પણ એવો જ છે. ગીતાકારે અર્જુનને લડના કરવાને માટે એક ખીજ દલીલ કરી છે:

‘કો’ આસક્ત અહોનો કરવા શુદ્ધિમેદ ના’

(આ દલીલનું વિસ્તૃત કથન નુઓ ગીતાધર્મ ૩-૨૫થી ૨૬.)

ગાંધીજી પણ શિષ્ટાચારને માનતા લાગે છે. હોકને ખાતર પણ કેટલીક વસ્તુઓ કરવી નોઈએ એવું એ કદાચ કહે. તો શું આદિસાની વાત હોકાની શુદ્ધિમાં બેદ ઉત્પન્ન કરવા જેવી નથી? માની કે વધારે સમર્થ હોકાને કે નીકર મને વહાલુ હોકાને એ ધર્મ અણસમજી કે ડરપોકને કહેવો, એ ઉપલા ગીતાવાક્યથી વિરુદ્ધ નથી જતું?

આશા છે કે આના ખુલાસા મેળવવા માટે આપ ઘટવું કરશેજી.

લિ. એક ગીતાભક્ત

[શ્રી ગીતાભક્તનો પ્રશ્ન સીધો પ્રતિજ્ઞ કરું છું એટલે કિશોરલાલભાઈ ઉપરાંત અન્ય અધિકારી વાચકો પણ તે વાંચશે. શ્રી કિશોરલાલભાઈ કે કાકાસાહેબ પાસેના ખુલાસો તો તમે મેળવી શકો; પણ પૂ. ગાંધીજી પાસેથી મેળવવાની તો લાચારી જ નહોતી કહું. કેમ કે એમને આને માટે સમય ન હોય, છતાં તમે એમની અહવાદિક પ્રશ્નચર્ચામાં આ પ્રશ્ન સ્વતંત્ર રૂપે મોકલાવી શકો છો. તત્ત્રી, ડિ. ૧૦ સા. ૦]

બારેજની દાકતરી તપાસ

[ડૉ. મનુભાઈ જી. ત્રિવેદી, એમ. ડી. એ અમદાવાદ નિઃસ્વા લોકલ બોર્ડની વતી, સેવાભાવે, બારેજ ગામની દાકતરી તપાસ કરી હતી. આ નિપાસ એવી વ્યાપક છે કે, તેનો હેવાલ શિક્ષકો અને પ્રમુખોએ તથા સામાન્ય પ્રમુખોને પણ આપણા ગામડાંનો સારો ચિતાર આપે છે. શહેરમાં વસતા પ્રમુખો તોમાંથી આપણા ગ્રામીણ પ્રજો વિશે ચોક્કસ અને શાસ્ત્રીય રીતે એકઠી કરેલી માહિતી મેળવી શકશે. આ હેવાલ અહીં લખી નથી. તેનો મુખ્ય ભાગ જોવા બાંધ બેસાર હપતે 'શિં સાં' ના વાચકો આગળ મૂકવા માંડું છું. આ તેનો પહેલો હપતો છે. તાંત્રી, 'શિં સાં']

દક્ષિણ દરિયાઈ તાલુકાનું સૌથી મોટું ગામ બારેજ છે. અમદાવાદ અને બારેજથી નજીક હોવાને લીધે આ ગામ આસપાસનાં ગામડાંઓ માટે વેપારનું મુખ્ય બન્યું છે. લગભગ ૨૭ ગામડાંઓ પોતાની વ્યવસાયતાની વસ્તુઓ બારેજના બજારમાંથી મેળવી લે છે.

ગામતળનું ક્ષેત્રફળ ૮૮ એકર ૧ જુદો છે. ગામની આસપાસ ઘણાં તળાવો છે. એમાં મુખ્ય ત્રણ છે. તળાવ, ઉકરડાં વગેરેની જમીન ગણતાં ગામતળની જમીન ૭૭૩ એકર જેટલી થાય છે. આ ગામથી અમદાવાદ સુધી ડામરનો રસ્તો છે બારેજની જવાની પાછી સડક છે; તેમ જ નવાગામનાયકા થઈ ખેડા જવાની પાછી સડક છે. ઉપર જણાવેલા રસ્તાઓને લીધે મોટાભણોની અવરજવર ઘણી વધી ગઈ છે. નહેરુખાવાની નહેર ખેતીનું પાણી મુખ્યત્વે પૂરું પાડે છે.

બારેજ વાર્ષિક રૂ. ૧૧,૫૩૫ જમીનમહેસુલ તરીકે ભરે છે. લોકલ ફંડ એસ ડી ૧૧૮૩ થાય છે. ગામ-પંચાયતને વાર્ષિક રૂ. ૫૫૦ની આવક છે.

ગામ પંચાયત તરફથી ગામમાં ૫૦ સીવાએ જુદા-જુદા સત્તાઓમાં મૂકવામાં આવ્યા છે; તેમ જ ગોમાસા સિવાય ગામ સાફ રાખવા માટે

રસ્તા ગામ-સુધાઈની યોજના રાખવામાં આવી છે આ વર્ષે વરસાદ મોટો વધારી આ કામ ૧૫મી જુલાઈ લગી ચાલુ રાખવામાં આવ્યું હતું. આ વર્ષે ધર્મશાળાથી બજારમાં થઈને અમદાવાદની સડક લગી પાકો રસ્તો બનાવવામાં આવ્યો છે. ગોમાસામાં વરસાદનું પાણી ભરાઈ ન રહે તે માટે પશુ વ્યવસ્થા કરી છે આ રસ્તાથી બજારની ઘણી મંદિરીઓ (ખાસ કરીને ગોમાસામાં) થશે એમ જરૂર માની શકાય. હવે બજારમાંથી ખેડા જવાની પાછી સડક સુધી પાકો રસ્તો બનાવવાની જરૂર છે.

ગોમાસામાં અવરજવરની ખાસ અડચણ દરિયાનો છે. દરિયાનવાસ જુદો હોઈ ગામથી નીચાણમાં એક ઉંડા ઉપર છે. ગોમાસામાં ગામમાંથી દરિયાનવાસ જવા

માટે લગભગ ખાસ જેટલા પાણીમાં થઈને પસાર થવું પડે એવો સામાન્ય માત છે. આ અવગતને લીધે દરિયાનો મેલેરિયા, શરદી અને બેબી થતા રોગો તથા આમશીના રોગોથી વધારે પીડાવું પડે એ વાત દેખાતી છે. ગોમાસામાં આ પાણીનો પ્રવાહ યોગ્ય કાંસ, અથવા અમુક પ્રકારના 'સાન સેઈટ ફેનેગ' વડે લીધો હોય તો સારું. આ ઉપરાંત દરિયાનવાસ લગી પાછી સડકની જરૂર તો છે જ.

આમથી તપાસ દરમિયાન, રસ્તા-સુધાઈનું કામ બંધ હોવાને લીધે અને ગામનાં ટોરોના અમુક રોખને કારણે રસ્તામાંથી છાણ કેળ કરવાની કાપેલી મનાઈને કારણે, ગામના અમુક રસ્તામાં સુધાઈના છાણની મંદિરી ઘણી જોવામાં આવતી હતી. ખાસ કરીને ટોરો રાખનારી ઉચ્ચ વર્ણ — પાટીદાર, વાણિયા વગેરે — ના ઘર આગળના રસ્તાઓમાં આ મંદિરી વધારે દેખાતી હતી. પુરુષવર્ગ તો સુધાઈનું કામ કરે જ નહિ અને આવી કાપેમાં બેરોગિયોથી પણ એ ન થઈ શકે.

ગામમાં પડી ગયેલાં પડો તથા પડતર જમીનની કક્કા ધણી છે. આવી જગ્યાઓનો ઉપયોગ ઉકરડા તથા મળત્યાગની જગ્યા તરીકે વિના સત્રોએ પડતર જમીન કરવામાં આવે છે. કુનાગમાં પૂવ તથા ઉકરડાં મારફત તથા ગોમાસા શિયાળામાં પાણી અને માખી મારફત આ મંદિરી લોકોની તબિયત સારી રીતે બગાડતી હોવી જોઈએ. અમુક સમય પહેલાં, મુકરર કરેલી જગ્યાઓએ જ ઉકરડાં કરાવવા, ખોદી જગ્યાએ ઉકરડાં હોય તો તે કદાચ નાંખવા એ તરફ યોગ્ય અમલદારી પગલાં લેવાના મંડાણમાં હતાં પણ આ અધિકારનો ઉપયોગ ખાનગી વેરઝેર હોય એવાઓ પ્રત્યે કરવામાં આવે છે એવી, ખરી કે ખોટી માન્યતા લોકોમાં ફેલાવેને લીધે, કાલ તો એ કામ સાચ મંદ પડી ગયું છે. ધરો પાસેની જગ્યાઓનો ઉપયોગ ઉકરડા અથવા બજાર તરીકે ન કરવા વિશે લોકોનું માનસ કેળવવાની ખાસ જરૂર છે. કાચકાની રીતે નિષ્પ્રસપાન

પણે ગામની તંદુરસ્તીના આ સહુ સામે પચાં લેવાની
પણ આસ જરૂર છે.

બારેલ ગામના ફવાઓમાં ત્રણ પ્રકારનાં પાણી મળે
છે : મીઠું, લાંબાં અને ખારું.
ફવા મીઠા માટેના પાણીના ફવાઓની
વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

૧. તળાવના કિનારા ઉપર 'ગાંધેરા ફવા.'
૨. તળાવના કિનારા ઉપર 'નવેરા ફવા.'
૩. તળાવના કિનારા ઉપરનો 'વાવનો ફવા.'
૪. ચોખાની મિલનો ફવા. (તળાવના કિનારા ઉપર છે.)

આ ચારે ફવાનાં પાણી મીઠાં છે. નં. (૪)નો
ફવા ખાનગી માલિકીનો છે. આ બધા ફવાઓને ઉપયોગ
આપી ગામ કરે છે હિન્દુ, મુસલમાન વગેરે બધા જ
એનો ઉપયોગ કરે છે.

ઉપર જણાવેલા ચારે ફવા "શેષો વેદસ" છે એની
આસપાસ કાંદવ અને ગંદવાડ હોય છે. એટલે ફવા ઉપરથી
કંકરો નથી. પાણી કાંદવા માટે ગરેલીની પછુ વ્યવસ્થા
નથી, એટલે ફવાની કોઈ એક બાજુએ બિઠા રહી ચોત-
ણાતાનાં દોરડાં તથા યદા જેટલા પાણી જોવામાં આવે
છે. જતાવરો પાસે આવી ગંદવાડ ન કરે તે માટે
ફવાઓથી અમુક અંતર ઉપર વાડ પણ કરવામાં આવી
નથી. પક્ષીઓ ફવામાં સહેકારૂંથી જઈ શકે તેમ છે.

નં. (૩)ના ફવાનું પાણી ન્યારે બગડે છે ત્યારે
'નવા ફવા' ના પાણીને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પણ
પાણી બિલકુલ પહેલિયું નથી. તેથી તેની અંદર 'બોરિંગ'
મુકાવવાની જરૂર છે. આ ફવાના કાંદાનો અમુક ભાગ
દુધી ગયો છે; તેમ જ ફવાની પાછોમાં આડ બિચાં છે.
આથી દુરસ્તીની જરૂર છે.

આ વાવનો ઉપયોગ છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી જમ
કરવામાં આવ્યો છે. જતાવરો પાણી લગી પહેલિયો રાકતાં
નથી, ને અમુક પચયિયાં નીચે

વાવ માતાનું સ્થાન છે ત્યાં લગી જ
માણસો પણ નય છે. વાવ

ઉપરથી ખુલ્લી છે, ઉપરનાં આડનાં પાન વાવમાં પડે છે
આ વાવનું પાણી ઉપર જણાવેલા નં. (૩)ના ફવાના
પાણીના જ ભાગ છે. નં. (૩)ના ફવાનું પાણી બગડે
છે એમ જ અમને કહેવામાં આવ્યું. એનાં દારણોમાં
વાવ પણ એક છે જ. આ ફવાનું પાણી નિષ્ક્રિય રાખવા
માટે વાવનું પાણી પણ ચોખ્ખું રાખવાનું આવશ્યક છે.
વાવ ઉપર કંઈ નહિ તો એક છાપરું તો બનાવવું
જ નેહીએ. પક્ષીઓ અંદર જઈ આવી ન શકે તેથી
પણ વ્યવસ્થા કરવી જરૂરની છે વાવને ફરતી લગાડ
ભુધી એક પાળ-હતી, તે દુધી ગઈ છે. આ પાળ ફરીથી
બંધાવવામાં નહિ આવે તો વાવને, ફવાને તથા ઘેરી

રસ્તોને લુકસાન થવા સંભવ છે.

"ઝવેરી-વગા"ના ફવામાં બોરિંગ મુકવાનું કામ
આજ છે. સો ફૂટ લગી પાણી આવ્યું નથી. વધારાના
૭૫ ફૂટ બોરિંગ મુકાવવાનું મંત્ર કરવામાં આવ્યું છે.
આ ફવાનું પાણી ધણું બેઠું છે, તેમ જ ખારું છે. આ
જે દારણોને લીધે બોરિંગની મંત્ર કરી મળી છે. જો
મીઠું પાણી મળે અને ઉપરનું પાણી અંદર ભળતું
અટકાવી શકાય તો તે પાણી સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ ધણું
સારું હશે. આ ફવાની આસપાસ પણ ગંદવાડ છે

"નવેરા ફવા" ગઈ સાક દરાળો છે. પાણી બાંમળું
છે અંદરી પ્રમાણમાં ઓછી છે.

ધેસેરા ફવા : પાણી ખારું છે. મીઠા પાણીના ફવાઓ
પ્રમાણમાં આધા છે. તેથી બોરિંગના ફવાની સ્વચ્છ
આવી આવી શકાય તો સારું.

બંગીના ફવાનું પાણી મીઠું છે. ફવા બેચાલ ઉપર
છે. આમાસમાં આસપાસની તીચાણની જમીનમાંથી
મંદુ પાણી જઈ હોવા સંભવ છે. પાણીને પ્રવાહ ધણો
નથી જણાતો, તેથી આ ફવાને ઉપયોગ થોડા થોડા
જ કરી શકે એવું છે.

ટેડના ફવાનું પાણી ખારું છે અને કાંદા વસ્તીના
અંદાજમાં લંગીની વસ્તી ૪૫ છે, ન્યારે ટેડની વસ્તી
૩૦૦ છે. ટેડ બંગીના ફવામાંથી પાણી લેવાની આનામની
કરે છે, ટેડોને આ રીતે પીવાના પાણીની ધણી હાડમારી
વેતી પડે છે. એમને માટે એમના ફવામાં અગર થોડા
સ્થળે બોરિંગનો ફવા બનાવવામાં આવે તો સારું.

તંપારોડા ફવાઓની ન્યૂનતાએ એટલી બધી છે કે આ
સ્થળે આરા ફવાનાં લક્ષણો નોંધ્યા વિના રહેવાઈ નથી.

૧. પાણીને બગડે એવાં સ્થળો, જેમ કે કંકરડા,
ધરમાં વાપરેલ પાણી જમીનમાં

સારા ફવાની ઉતાવળા નાખેલ કોડી વગેરે
જરૂરિયાતો ફવાથી ૧૦૦ ફૂટની અંદર ન જ
હોવાં નેહીએ. એવી જગ્યાઓનું

પાણી ફવાની દિશામાં ન જ આવવું નેહીએ.

૨. દોરોને દૂર રાખવા, ફવાની આસપાસ અમુક જગ્યા
ફરતી ફરતી અથવા કાંદાવાળા સજિયાની વાડ હોવી નેહીએ

૩. સિમેંટ અથવા કોંક્રીનાં સિંકિટોમાં, જેમાંથી
જે જ ન જઈ શકે એવી છોટા ચણી ફવાના પાણીથી
થોડેક નીચે લઈ જવી નેહીએ.

૪. આવી છોટાની પાળ જમીનથી જે કે ત્રણ ફૂટ
જિયાર્દ લગી બનાવવી નેહીએ અને ફવા થોડા દાંહણ
વડે ઢાંધી દેવા નેહીએ.

૫. ફવા ફરતી ઓછામાં ઓછી ૬ ફૂટની જગ્યા
સિમેંટ વડે ઢાંધી લેવી નેહીએ (ચાણું), અને ફવાથી
લંબી દિશામાં એનો દાળ કરવા નેહીએ.

૬. પંપની વ્યવસ્થા એ કરી હોય તો તે ક્ષણથી થોડા ફેર આવી રાખતો જોઈએ અને ત્યાં દોળાતા પાણીના નિકાસ માટે બરાબર વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

નૂના ક્ષણો, જેમાં આસપાસનું ગંદું પાણી આવી શકતું હોય, તેવાને તેમની અંદર કોંક્રીટની-પાઈપો વતારી, સાંધાઓને સિમેન્ટ વડે બંધ કરી, અમુક અંશે સુધારી શકાય.

ચોમાસાની શરૂઆતમાં ક્ષણોનું પાણી વધે તે વખતે ક્ષણોમાં ચૂનો (Quick lime) અથવા (ક્ષણનું પાણી જોછામાં જોછા અટકા કાઢાક ગુલાબી રહે જોડેલો) પોટેશિયમ પરમેંગેનેટ નાંખી તેમને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ નિષ્ક્રિય બનાવવા એ ઇચ્છવા જેવું છે. અમુક ક્ષણના પાણીને લીધે રોગ ફેલાય છે એમ શંકા લય તો તે ક્ષણને થોડા વખત માટે વપરાશમાંથી બંધ કરી, એમાં ચેપ કેવી રીતે પહોંચ્યો એની થોડી તપાસ કરી, તે અટકાવવાનાં પગલાં સત્તર લેવામાં જોઈએ પોટેશિયમ પરમેંગેનેટ વડે એમાં ક્ષણને સાફ કરવા એ ખાસ જરૂર છે.

બારેલમાં તળાવને કાંઈ એક જ દબાડા છે, જેની સફાઈની દૃષ્ટિએ તો હાલ દુર્લભ જ છે. તળાવમાં પાણી ખૂટી છે ત્યારે ખાસ વ્યવસ્થાથી દબાડામાં પાણી લવાય છે. દબાડા આગળ કાદવ છે. મેલેરિયા ફેલાવવા માટે મચ્છરની ભણે એ નર્સરી જ હોય એમ લાગ્યું.

ધર્મશાળા તથા મામન્યાવાસતાનું મકાન એક જ છે. ધર્મશાળા રેલસ્ટેશન પછી સુધારામાં આવી હતી.

અંદરનું ચોગાન વિશાળ ને ચારું છે.

ધર્મશાળા ક્ષેત્રમાં બગદાર વગેરે ત્યાં સાંધામાં આવે છે. એ લાંબા વરંડામાંથી હાલ એકનો જ ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે. બીજામાં ઉંટી વગેરેના કચરો પડ્યો હતો. મેડા ઉપરનો હોલ યલો જ ઉપયોગી તથા દવાદાર છે તેની પાસે એક નાનો ચોરસ છે, જ્યાં પાણિયાદુ તથા ચોકડી છે. આ ચોકડીનું પાણી ગામ-પંચાયતની એકિસમાં ગમે છે. હાલમાંની ચોકડીનું પાણી પણ બીંટમાં જ લઈ છે. ભજન છે પણ એના ઉપયોગ અમુક ખાસ સંસ્થામાં જ કરવામાં આવે છે. આ ભજનમાંનું પાણી તથા ચોમાસામાં કંપાઉડમાં ભેગું થતું પાણી નિરાળના કંપાઉડમાં કાઢાયું છે. આ પાણી સીધું રસ્તા ઉપર કાઢી શકાય તો સારું. પણ તે ન બની શકે તો ભજનનું પાણી તો નિરાળમાં ન જ કાઢાયું જોઈએ. આને મટિ દરજીની કોઠી ઉત્તરવાની અથવા કોઈ અન્ય વ્યવસ્થા કરવાની ખાસ જરૂર છે. ઉપરના દોલની નીચેના વરંડામાં છત ઉપર પરીઓના વર્ષે-નૂના માળા હતા, તેમાંના કેટલાક પરીઓ વાપરે છે એમ જણાવવામાં આવ્યું. આને લીધે અમુક અંદરી દવા પામે છે

બનદમાં લગભગ મધ્યમાં મસીદ આવેલી છે. અમુક પગથિયાં ચડી ઉપર જવાનું છે. ઉપરની બધી જ જગ્યા ઊંબળ છે. ચોખ્ખી તથા

મસીદ

બેસવાનું અને ઘાથ એવી છે. ત્યાં

એક બાજુએ ખાસ પાણીનો કોચ

છે. એનું પાણી હાથપગ ધોવા માટે વપરાય છે. આ પાણીને લીધે નીચેના રસ્તા પર કાદવ અને ગંદકાઈ કાયમ રહે છે. એની પાસેના, પાટીદારવાસમાં જવાને રસ્તા આને કારણે ધણી તકડીફાળો રહે છે. મામની વડે પાણીના વપરાશને લીધે થતી આ ગંદકી અટકાવવાનું ખાસ જરૂર છે. શ્રી. ભલેખાન સાથે આ મુદ્દા ઉપર ચર્ચા કરી છે, એમને આ સુધારો કરવાનું મંદતવ સમજાય છે. કુંભાર કોઠી કરી આપે કે તરત એવી કોઠી તૈયાર કરવાની તબદીલ કરવાનું એમણે મને લીધું છે.

મામના ચોરાને અડકીને ટવાતખાનું છે. ત્યારે કુંભાર અનાજ તથા અન્ય કચરો નાંખી જોવાના રક્ષણથી

(11) નાંખવામાં આવે છે

છવાતખાનું પરીઓ પણ જોવા લાભ લે છે

હાલની અને શહેરની તંદુરસ્તીની દૃષ્ટિએ આ વસ્તુ ધણી જ દેખાતી કાચક છે. શ્રીડી, મકોડા બંધ, ઇવલો વગેરે જોવાને તલાકીની ઓફિસ પાસે આવું સુંદર રહેણાં આપવા માટે ગામજનોએ ભણે મગફળી ઘડા હોય, પણ અમને તો આ ચીજ કોઈ રીતે સારી નથી દેખાતી.

મામમાં છ દિનું તથા ત્રણ મુસલમાન હોટેલો છે. એમાંથી અમે ચાર દિનું તથા બે મુસલમાન હોટેલો

તપાસી હતી. હોટેલોનાં નામ વગેરે

હોટેલો

આપવાં આ જગ્યાએ જરૂરનાં નથી

એક હોટેલવાળા આ માટેના કુધની

મલાઈ કાઢી લેતા હતા. મલાઈની સ્થિતિ ખરાબ હતી, માખીઓ એમાં બહુબાજીની હતી એએક હોટેલોમાં ખાંડનાં ડાંગાઓમાં શ્રીડી, મકોડા જવતા તથા મરેલા હતા. આ બનાવવાનાં વાસણો વિવિધમાં એકાદ બે વાર મંતવ્ય છે. લોકોને ખેંસવાની જગ્યા તથા ઉપજો માખી-ઓથી ભરપૂર હતાં. અજવાળું અને દવા પ્રમાણમાં જોઈતાં હતાં બે હોટેલોમાં કુધનાં વાસણો ઉપર ભણે મૂકી હતી માખીઓને આથી રાખવાનો આ ઉપાય સારો છે. એક હોટેલના કુધમાં મરેલી માંખી પણ હતી. દવા અજવાળાની દૃષ્ટિએ બસ રેડેડ આગળની હોટેલ જુડી જ છાપ પાડે છે. ચોખ્ખાઈ ઠીક જણાઈ.

કોઠાની આમમાં એક જ દુકાન છે. દરરોજ તાઝ મીઠાઈ બનાવવામાં આવે છે એમ આખરે કહેવામાં આવ્યું. મીઠાઈની વસ્તુઓ, પંદરાઈ અને ચવાણા ઉપરે પ્રેક્ષ માખીઓ સારી રીતે બહુબાજીની હતી. મીઠાઈ

એ તેવા હોયે જોખી આપવામાં આવી હતી. તે બાંધવા માટે વપરાતો કાચો પણ ખાસ ચોખ્ખો ન હતો. આપણા પૂર્વજોએ જનરની ચીજ ખાવા વિષે સખ આપણામાં શા સારુ કેળવી, એ આ જોયા પછી સમજતું મુશ્કેલ નથી સત્તાવીસ આમંડાના મધ્ય જનર માટે કંદોઈની કુકાન તથા હોટેલો વધારે સ્વચ્છ હોવી જોઈએ. મીઠાઈની ચીજ કાચના વાસણમાં અથવા, ઓળમાં એછી, જળી હોય તેા રાખવી જ જોઈએ, એવા કાચહો કરવાની ખાસ જરૂર છે. વાન કરવા માટે અને વગરનો કપાડવા માટે ખાસ ચમચા અને વાસન રાખવાની જરૂર છે. કંદોઈનાં કપડાંની સ્વચ્છતા ઉપર પણ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. મંદ પગ મીઠાઈ પાસેથી પસાર થાય એવું હલ્કું તેથી મીઠાઈ જોડવાની જગ્યા પથથી જોડાઈ બે ફૂટ જાડી હોય તેા સારું. આ મીઠાઈવાળાને ત્યાંથી મીઠાઈ લઈ આર પાંચ જણા તે છટકે વેચે છે.

હાણના વેપારીઓની કુકાન અને તપાસી હતી હાણા છટકે કાચળામાં લાવી સંધરવામાં આવે છે. ઉંદરોને ઉપદ્રવ છે, એમ વિના સંકેતે

હાણાની તેઓએ કપડું કર્યું હતું. “ઉંદરોને કુકાનો અંકુશમાં રાખવાનાં પથમાં શા કોઈયે છે,” એના જવાબ વિરમય

અને હાર્દયથી આપવામાં આવ્યો હતો. ‘સામ હોય ત્યાં જોમ રખડતાં ફરતાં હોય જ, તેમ અનાજના કોઠારમાં ઉંદર પણ હોય,’ એવું એમનું માનવું હતું. ઉંદર મારફત ફેલાતા રોગોની એક યાદી સીને જણાવવી જોઈએ.

ઉંદરો મારફત ફેલાતા અનેક રોગોમાંથી આપણા દેશમાં અને ખાસ કરીને ગામડાંમાં ઉદ્ભવી શકે એવા રોગોની એક નાનકડી યાદી આ રહી :

૧. પ્લેગ (ઉંદર ઉપરના અમુક ઉંદરોને ચાંચડ મારફત આ રોગ ફેલાય છે) ઉપદ્રવ. ૨. માથાના વાળના ઉંદરોને મળતા રોગો.

૩. ‘વૂઈલ્સ’નો રોગ (Weils Disease).

૪. ઉંદરના ફંદાણી આવવા લાવ.

૫. અનાજમાં અમુક ઢેરી તરતોથી ઉપરિયત થતા ૧૫, ૨૦ થી વધે (Food poisoning)

૬. ખસ, લપટ (Scabies).

૭. દાંદર અને

૮. કાચુ (અમુક સંજોગોમાં).

વળી, માંસાહારી એને અમુક (Trichinella spiralis) રમિયામાંથી ઉપરિયત થતા રોગ ઉંદરના ફેલાવ ઉપર અંકુશ મૂકવા માટે નીચેના હાથો ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ :

૧. ઉંદર પડકાવ માટે જાત જાતનાં પાંજરાં તથા ચંત્રો વાપરવાં.

૨. ખાણ પહોળી સાચવણ. હાણા કાચળામાં સંધરવા નહીં; ગામડાંઓમાં વપરાતી અનાજની કોઠીઓ અથવા ટિન, જસત કે લોહાના, નાના મોટા ડબાઓ તે માટે વાપરવાં.

૩. મામનેા કચરો એજા કરી તેના નિકાલની વ્યવસ્થા.

૪. ઉંદરોમાંથી ઉંદરોને ખારાક જ મળે છે એમ નહિ, પણ તેમાં તેમને જણવાને માટે એક મુંદર જગ્યા પણ ખાસ થાય છે.

૫ ધરની અંદર ઉંદર ન આવી શકે એવી ખાસ બાંધણી કરી શકાય છે ધરના કોઠારો, અને ખાસ કરીને હાણાના કોઠારો તથા વખારો — ખારેલમાં ઉંદરોની યથુચિ વખારો છે — આવી જાતનાં બંધાયેલાં હોવાં જોઈએ.

૬. બિલાડીઓ પાળવી

૭. ખાસ કરીને ખેતરોના ઉંદરોના નાશ માટે ફતરખીને કેળવી શકાય છે.

૮. ઉંદરને લક્ષ્યાવવા માટેના ખોરાકમાં નાખવા માટે છીં પાડકરા મળે છે.

૯. ઊંધ જેવાં પક્ષીઓ પણ ઉંદરનાં દુરમન છે. લોકોમાં ઉંદર વિષે સૂચ વેદા કરવાની ખાસ જરૂર છે.

ખારેલ ગામમાં બીજા મામના પ્રમાણમાં રખડતાં ફરતાં ઓળાં હતા. આપણા ગરીબ દેશમાં રખડતાં ખૂંચાં

જનાવરોની કુદશા જોઈ હૃદય કંપી હતું છે. જંગલી જનાવરોને આપણા

સ્થાપ માટે મામમાં રહેતાં બનાવવા

પછી એમની જિંદગીનો જરા પણ વિચાર ન કરવો, એ પાપ સમાન મણાવું જોઈએ. આવાં જનાવરોની ઉત્પત્તિ ઉપર અંકુશ મુકવવો જોઈએ. ન પાળેલા જનાવરને

રોટલો નાંખવાની ફવાના ખોટા ખ્યાલ ઉપર ટકી રહેતો ટેવ યજવા જરૂર થપાયા લેવા જોઈએ ખારેલમાં પણ

પથરા ડાંગના માણસોના મારથી પીડાતાં યોદાં ફતરાં નજરે પડ્યાં હતાં. એક ફતરાને યજા ઉપર અણીવાળા

હાંચવારથી યથેલી ઈને પરિણમે નીપજેલાં થા પાકવા પામ્યા હતા ને એ ફતરું અસલા યથું હાંચીને

ધર્મશાળાની સામે જોયેલું દૃશ્ય હજીયે નજર આમળ છે. આપણાં આશિત પ્રાણીઓ આપણથી જ બીજે એવી

વસ્તુવિયત આપણા દેશમાં ઘણી જગ્યામાં આવે છે ખારેલ ગામમાં સાવજનિક લગ્નગરો નથી અમે

તપાસેલાં દર ધરોમાંથી એને જ જાતે હતાં મનુષ્યને મળે એ તે જગ્યાએ પડ્યો

સાવજનિક રહેવા દેવાથી સમાજને ફેલા રોગો

જનરુ વેકવા પડે છે એ વિષે આપણી

જનતા સાવ અજાનમાં છે. એમ

કહેવાય છે કે ફરિયાદના (Hook Worm) દર્દીથી ગામડાંઓના ૧૦ થી ૮૦ ટકા ભેટલા લોકો પીડાય છે. ઉપલક્ષ્ય રીતે ખાસ મંદવાડનાં ચિદ્રામ ન દેખાડઈ આ દર્દ માણસોની શક્તિ અને ખાંધેલું દબાવ કરવાની તાકાત ઘટી લે છે. લોહીનું ફિક્કું પડવું, મંદાગ્નિ પણ આ રોગને લીધે કહેવાયી શકે. જ્યાં લગી લોકો ખાસ જાગરૂઓ વાપરતાં રહ્યા નથી,

ત્યાં લગી દિશાએ જતી વખતે પગમાં ભેડા પહેરવાને સર્વસામાન્ય નિયમ થાય; તે અમુક અંશે આ રોગ-માંથી બચી શકાય. યોગ્ય કરવાની પણ ખાસ જગ્યાઓ ગામમાં નથી. મરોઈ પાસેના ધીચ વસ્તીવાળા પાટીદાર મહોલ્લામાં બાંધેલી એક મુતરડી અને ચોખ્ખી હાલતમાં જેઈ હતી

(આકૃ)

ડૉ. મલુભાઈ ત્રિવેદી

ખાવું કે ખોવું?

શ્રી. તંત્રી, 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'
'પરિણામે' વિષે આપે જે ખુલાસો આપ્યો તે (જુઓ શિ. ૧૦ સાં ૧, પાન ૪૨૪) મારે આભાર માનું છું. એ બરાબર હોવાનો સંભવ છે.

એક ખીજ શંકા પૂછું છું. યાક, આજસ, બગામું, હીક વગેરે સાથે આપણે 'ખાવું' ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. મારુ પૈસાં, લાંબ વગેરે સાથે પણ એ જ ક્રિયાપદ વાપરીએ છીએ. આમાં શું તફાવત પ્રયોગ બરાબર લાગે છે. પણ પહેલામાં 'ખાવું' નહિ પણ 'ખોવું' પ્રયોગ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. 'ખાવા'માં કાર્મિક અંદર લેવું, પ્રાપ્ત કરવું, પચાવવું, એવો ભાવ છે. 'ખોવા'માં હોડવાનો ભાવ છે.

૨૫૬ છે કે, વિત્રાંતિમાં આપણે યાક છોડીએ છીએ; આજસ, બગામું, હીક વગેરેમાં કાર્મિક છોડીએ છીએ. યાક અને આજસ સાથે 'ઉતારવું' - ક્રિયાપદ પણ વાપરીએ છીએ. એમાં ખોવાનો, હોડવાનો ભાવ ૨૫૬ છે.

'યાક ખાવા' એમાં ના 'યાક' શબ્દ જ થોડો અશુદ્ધ રીતે વપરાતો લાગે છે. યાક એટલે તો શ્રાંતિ. યાક અથવા શ્રાંતિ ચડે કે ઊતરે. વિત્રાંતિ 'મળે' મારે વિચારો 'ખાઈ' શકાય. પણ 'યાક ખાવા' એ પ્રયોગમાં આપણે 'યાક'ને 'વિત્રાંતિ' 'વિસામા'ના અર્થમાં વાપરતા ધર્મ ગણાવીએ. પણ યાક કે આજસ 'ખોવા'માં હોય લાગતો નથી.

આ વિષે ખુલાસો કરશો.

હિ. ગિરિદાસ

[સામાન્યપણે નીરસ કે માયાદિયો મનાતો બાવા-શક્તિનો વિષય પણ સૈદ્ધિક અને નમ્રત-અરેલો છે એ શ્રી. ગિરિદાસની આ ગિરિદાસનાં વાંચીને ખાતરી થશે. ઉપર ને 'ખાઈ' બતાવ્યાં તેવાં ખીજ પદ આપણી બાંધમાં થયાં છે. કોઈને 'મારે' કે પૈસા જ નહિ, કોઈનું

માથું પણ ખવાય; અને માર ખાઈને મુખવાસ તરીકે ગમે પણ ખાવી હોય તો ખવાય. વળી આજસ કે યાક ખાઈને પણ મૂજ રહી હોય તો બૂસકો ખવાય, ઉવટે વા તો ખવાય જ. માત્ર બગામું કે હીક જ ખાવા બેસી રહેવાની કોઈ જરૂર નથી. કશું ન રહે તો વગર દામે શેયાં કે ગોદા તો તમે ખાઈ જ શકો. આમ જો આપણામાં ઉપલક્ષ્ય સુધિ હોય તો, બાવાના બંધારમાં આમાં 'ખાઈ' નથી.

યાક કે બગામું, હીક જ ખાવાને માટે અમુક રીતે તમે ત્યાસ તો ખાઓ જ છો - એટલે કે, મોઢું વાપરો છો ને વાહુ લો છો નહીં છો. પછી ખાવા જેવી મીઠી વાત હોય ખોવા ઉપર શું લાભ જરૂર? કોઈ જ આજસ, બગામું કે હીક ખાધે તુડિ વળે છે - આશય લાગે છે - મુખાનિવૃત્તિનો આનંદ અનુભવાય છે. ખોવાથી તો કોઈ લાભીયો જ આનંદી શકે.

અને આજક કઈ વસ્તુ નથી ખાવું? કદાચ બાણલી બાળજવરયામાં 'ખાવું' જોડે અનેકવિધ શબ્દપ્રયોગો આવા જ શેડ અગ્રમ્ય 'ખાન'ને કળી લઈને કરવામાં આનંદો દરો. તેથી દબે તો તેને 'ખોવા' કોઈતેયાર નહિ થાય એટલે આ બાબતમાં શ્રી. ગિરિદાસ એ ગમ ખાવી અને ધીરજ ખાવી નહિ.

જો કોણુવટથી જોવામાં આવે તો આ બધા પ્રયોગોમાં કોઈક પ્રાંતિ, લેવાપણું કે મટલું - સૂર્ય કે ચંદ્ર - રહેલું છે, એમ લાગે છે. 'આજસ ખાવી' અને 'આજસ મૂકવું, તાજવું કે છોડવું' એ ભિન્ન પ્રયોગો છે. આજસ એકલી ન ખવાય; તેની સાથે બંધન તરીકે હીક બગામું અને અંમરોડ હોય છે. તેમ જ યાક ખાવી વખતે દમ લેવાય, દમ ખવાય, ત્યાસ ખવાય - એ બધું ખાઓ તો યાક ખાઈ શકો. તો પછી યાક ખોવાને માટે સચોટ ઉપાય તરીકે આપણે જો એને ખાઈ જ નહીંએ તો તે ક્યાંથી રહે?

આવા ખીજ અને પ્રયોગો ખોળીને શ્રી. ગિરિદાસ અમને મોહાવાં તો સી યોગને આભાર માનશે

તંત્રી, શિ. ૧૦ સાં

સાચી કમાણીનો પૈસો

પ્રાચીન કાળમાં અણુલ અબ્બાસ નામે એક સુપ્રસિદ્ધ તપસ્વી યદ્ય ગયા. તે તપસ્વી હોવા છતાં, ભીખ માગવાને બદલે ટોપીઓ સીવીને નતમહેનતથી કમાણી કરતા. તેમનું એવું માનવું હતું કે, સાચી કમાણીનું અન્ન ખાવાથી જ ચિત્ત શુદ્ધ રહે છે. ગમે તેવી કમાણીનું અન્ન ખાવાથી ચિત્ત મહિન બની નય છે. પોતે સીવેલી ટોપીના પછુ તે બે સિક્કા કરતાં વધારે દામ લેતા નહિ; અને પહેલો જે ભિખારી તેમની પાસે આવે, તેને તેમાંથી એક સિક્કો આપી દઈ, બાકીનો એક જ સિક્કો પોતાની ખોરાકમાં વાપરતા. આવી રીતે બંને સિક્કા વપરાઈ રહે, ત્યારે જ તેઓ ખીજી ટોપી સીવવા બેસતા.

તે મહાત્માનો એક શિષ્ય હતો. તેની પાસે ઘણી સંપત્તિ હતી. એ સંપત્તિમાંથી સુસલમાન ધર્મના ધારા પ્રમાણે તેણે ચાલીસમો ભાગ દાન-પુણ્ય માટે જુદો કાઢ્યો હતો. તે સંપત્તિનું દાન કેને કરવું, તે વિષે તેણે અણુલ અબ્બાસને પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું, 'તને જે માણસ મુપાત્ર લાગે, તેને તે આપજે.'

શિષ્ય આ વાત સાંભળી ઘર તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં તેણે એક ગરીબ આંધળાને જોયો. તેને દાનપાત્ર સમજી પેલા શિષ્યે તેને એક સોનામહેર આપી દીધી. પછી ખીજે દિવસે તે શિષ્ય તે રસ્તે યઈને જતો હતો. તેવામાં તેણે પેલા આંધળાને એક ખીજા આંધળાને કહેતો સાંભળ્યો કે, 'કાલે એક માણસે મને એક સોનામહેર આપી હતી, તેના વડે મેં પીકામાં જઈ દારૂ પીધો, અને પછી અમુક વેશ્યાને ત્યાં જઈ જાનતાન સાંભળ્યાં.'

આ સાંભળી, પેલા શિષ્યના મનમાં અતિશય ખેદ થયો. તેણે અણુલ અબ્બાસ પાસે આવી આ હકીકત કહી સંભળાવી. તે સાંભળી તેમણે તેને એક પૈસો આપ્યો, અને

કહ્યું કે, 'જા, જે બિલુક તને રસ્તામાં પહેલવહેલો મળે, તેને આ પૈસો આપજે.' એ પૈસો તેમણે જાતે ટોપી સીવીને પ્રાપ્ત કરેલો હતો.

શિષ્ય પૈસો લઈને બહાર ગયો. તેને એક વૈરાગી જેવો લાગતો એક માણસ નજરે પડ્યો. તેને તેણે તે પૈસો આપ્યો. પેલા વૈરાગી ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો, ને શિષ્ય પણ થોડો છેટો રહી તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. પેલા વૈરાગીએ એક નિર્જન સ્થાનમાં જઈ એક મરેલું પક્ષી પોતાના લગડામાંથી કાઢ્યું અને ફેંકી દીધું.

હવે શિષ્યે તેની પાસે જઈને પૂછ્યું કે, 'તમે મરેલું પક્ષી શા માટે લગડામાં છુપાવ્યું હતું, અને પાછું તેને શા માટે નાખી દીધું?'

વૈરાગીએ કહ્યું: મને સાત દિવસથી અન્નના વાખા છે. પરંતુ ભીખ માગવાનું મને પક્ષદ નહિ હોવાથી, આ રથળે એક મરેલું પક્ષી પડેલું જોતાં, મારી ભૂખ મટાડવા, નિરુપાય થઈને તે પક્ષી મેં ઉપાડી લીધું હતું. પરંતુ તમે મને પૈસો આપ્યો, એટલે હવે મારે એ મરેલા પક્ષીની જરૂર નથી. તેથી જ્યાંથી તે મળ્યું હતું, ત્યાં જ મેં તેને પાછું મૂકી દીધું છે.

આ સાંભળી શિષ્ય ઘણી નવાઈ પામ્યો. તેણે અણુલ અબ્બાસ પાસે જઈને આ હકીકત કહી. તેમણે એ સાંભળીને કહ્યું: 'નક્કી જણાય છે કે, તે' અત્યાચારી-દુરાચારી લોકો સાથે મળીને તારું ધન પેલા કંઈ હશે; તેથી જ તેવા ધનનું દાન પેલા દુરાચારી આંધળાને થયું, અને તેણે તે સુરાપાન તથા બદ્દેલીમાં વાપર્યું. પરંતુ મારા ન્યાયપૂર્વક મેળવેલા એક પૈસાએ એક સાધુપુરુષને નિષિદ્ધ ખોરાકમાંથી બચાવી લીધો.'

કરવાને સંશોધનકારને હક નથી; એની ફરજ તો મૂળ પાઠ તારવી આપવાની છે; માત્ર ન્યાં અનેક પાઠ મળે અને એમાં અમુક જ મૂળ પાઠ છે એમ નિર્ણય કરવાનું સાધન ન હોય ત્યાં કવિની કૃતિને હતામમાં હવમ સ્વરૂપમાં દેખાડી શકે એવો પાઠ સ્વીકારી લેવાની એને છૂટ છે.' શ્રી. આનંદરાઈ કરભાઈના ચેતવણીના એ બોલ યુજ્જ્વલતા અનુવાદકો અને સંશોધકો માટે કાયમના ઉપદેશની હોવાથી, આ પ્રસંગે અહીં ઉતાર્યા છે.

નાટક તરીકે તો હવેનું આ નાટક અન્ય સંસ્કૃત નાટકોની જેમ અમુક નિયત શૈલીનું જ અનુસરણ કરે છે સંસ્કૃત ભાષાના પ્રસિદ્ધ નાટ્યકારો સામાન્ય રીતે કોણે લખે શાથી ?) રાજન-મહારાજાઓના અંતઃપુરની પ્રેમ-લીલાઓનું વસ્તુ જ સ્વીકારે છે. તે નાટકો રાજનઓના રાજન માટે જ લખાતાં હશે તેથી જ એમ બનવું હશે કે જેમ, તે કહી શકાય તેમ નથી. રાજને 'પ્રિયતમા' એવી પટરાણી મેળવે હોય, કેટલાય પ્રેમશીલ' અને સાહસ પછી તેને પ્રાપ્ત કરેલી હોય; પરંતુ ત્યાર બાદ કોઈ પણ મુગ્ધ યુવતી તેની નજરે પડતાં તે રાજ તેના 'પ્રેમમાં પડી જાય', બિના નિઃશ્વાસ નાખે, સરીરે ફરાઈ જાય, અને રાજકાજ (જે કોઈકે કરવો હોય તે) બંધી જાય. પટરાણીના નજીવામાં એ વાત આવતાં તે યુક્તે થાય, રાજના નવા પ્રેમપાત્રને અને તો ખસેડવાનો પ્રયત્ન કરે; રાજ પોતાની 'લીલા' પકડાઈ જતાં પટરાણીને મનાવવા-રીકડવવા પ્રયત્ન કરે; ફરકે નાટકમાં અર્થક તેના 'ચરણમંગમાં' ખાડું મૂકે! તેમ છતાં રાણી મનાય નહીં; પણ પછી કોણે લખે કોઈ નજીક પ્રસંગ આવતાં 'આર્થ'લક્ષના 'તેની સ્વાભાવિક કદારતાથી પતિને માફ કરે, અને તેનો પ્રેમ-પ્રસંગ સાંખી લઈ, તેને તેની પ્રિયતમા સાથે જલે જ મેળવી આવે—આ જ તે નાટકોમાંથી યજ્ઞાનું મૂળસૂત્ર હોય છે, વિકમેવંશીયમાં શું, માલવિકાગ્નિ-ગિત્રમાં શું, તેમ જ હવેનાં પોતાનાં જ પ્રિયદર્શના, અને રતનાવલીમાં પણ શું—બધે જ આ સારું વસ્તુ છે. કાલિદાસને દુષ્યંત તો રાકુંતલા પ્રત્યે પોતાને યુવા પ્રેમને પ્રમાણવા પોતાના 'આર્થ' હૃદયની સ્વાભાવિક ઊંડી રતિને ટેકો ટાકે છે. પરંતુ હવેના વત્સરાજને કે અમરનાથને તો સમગ્રી જીવન 'કન્યાકા' છે એટલું જ કાણુ પરંતુ થઈ પડે છે. વત્સરાજ તો પોતાને આસરે રહેતો, તથા જેને યોગ્ય રથે પસંદગીની જવાબદારી પોતાને હાથ છે, એવી એક અનાય કન્યાકને અધ્યાત્મક નેતાં, 'આટલો બધો વખત સૌ કાંઈમાં જ મુકું એટલું કહેતાકે, બમરાઓથી વ્યાકુળ થતાં પાલવના ઉડાથી મોં દોડી હઈ સખીને બોલાવી દોષ લાંબા કરતી તે કન્યા બોનેલી હોવાથી 'કોટ બાઝી પડશે' એવું 'ચાલુ જઈ', વહેલો વહેલો પાસે દોડી જાય છે અને પેલી તેને સખી માનીને વળે છે, ત્યારે 'ઊની સરસી ચાંપે છે.'

અને આ રાજ બીજી કોઈ નહીં, પણ વાસવદત્તાનો પતિ વત્સરાજ! વાસવદત્તાને તેણે શી રીતે પ્રાપ્ત કરી હતી તે રોમાંચક કથા રસપૂર્વક જેણે વાંચી કે સાંભળી છે, તેવા આજના વાચકની રસરતિ રાજની આવી કામ-વૃત્તિથી દુભાય છે, તો પછી મહારાણી વાસવદત્તા તો દુભાય એમાં નવાઈ શી? પતિનું અન્ય સ્ત્રીકોણપત્ન એટલે ખંડિત થયેલી આર્થ' પતિવ્રતાને માત્ર 'પગે પડવા' જેટલી નાજાયકી બતાવવાથી પુરા કરી શકશે—છાલીકી પાડી શકશે એથી એ બધા 'હંદાસચરિતો'ની ધારણા હોય છે. પરંતુ એ રાજ ધીમે ધીમે નકારું બનતું જાય છે. અને 'માલવિકાગ્નિત્ર' વાળી 'આર્થ' પતિવ્રતા કેટલો કંદોરો જ, પગે પડવા જતા પતિરાજ કે રાજપતિ ઉપર હાથે છે!'

'વિકમેવંશીય' સુધી તો સંસ્કૃત નાટ્યકાર અંતે પતિની દીન દશાથી દ્રવીભૂત થયેલી આર્થ'લક્ષનાની કદારતા દ્વારા જ 'બંધી મિંગડી મુઢારાથી દે છે' અને રાજનો પોતાના નવા પ્રેમપાત્ર સાથે સંયોગ કરાવે છે. પરંતુ પછીથી તો નાટ્યકાર રાણીને બીજી અપ્રેરણા દારણીથી જ અંતે રાજની ગરજથી બનાવે છે—રાણીને મામે કે માસો દુરમનેને હાથ કે પકડાય છે, તેને રાજ જ છોડાવી શકે તેમ હોય છે—એટલે રાણી પોતાના શેષમાં કોઈક નરમ પડે છે; અને પછી કથાની અત્યંત રાજની પેથી નવી પ્રેમપાત્રને પેલા મામા કે માસાની જ પુત્રી કરાવે છે, એટલે રાણી પોતાની બહેનને હોંસથી રાજને સમર્પે છે!

રાજનું તો સમજ્યા, પરંતુ તે સમયની કળાવાન સંસ્કારી કહી શકાય તેવી (રાજ) કન્યાઓ પણ 'રાકુંતલ'માં સખી કહે છે તેમ 'ધણા મોઢા અંતઃ-પુરવાળા' રાજના પ્રેમમાં જલે કરીને પડે છે, અને તેને પટરાણીના 'સદ્ગુણની સાંકળે જકડાયેલો' નજીવા છતાં તનમનથી ધમ્મે છે, એ નવાઈભર્યું લાગે છે. રાજ-કુળેમાં સામાન્ય રીતે બહુપત્નીત્વનો ચાલ હોય, અને તેને લીધે સંખંધીજન 'સામાન્ય પ્રીતિપૂર્વક' આના તરફ પણ જેને એટલું કદી સંતોષ માને, એ સમજ શકાય તેમ છે; પરંતુ સંખંધીઓ એ સંખંધ આઠને તે પડેલાં કન્યા જ નજીવજલે એવો પતિ પસંદ કરે, એ વસ્તુ આજનાં 'નંદીવત્ર'ની વસ્તુની જેમ અત્યંત જ રહે છે.

નાટકના આખા વસ્તુમાં ભાવનાને કે રતિને સંસ્કારી બનાવે—રુઝ કરે તેવું કોઈ નથી; હતિદાસમાં હવેનું અનેજી રમાન હોવાને કારણે તેની સાહિત્યકૃતિ નજીવા કે જોવાની કુટલવરતિ હોય, કે તેના સમયનો કોઈક હતિદાસ તેમાંથી નજીવા મળે એ બુદ્ધિ હોય—એ સિવાય એ નાટકને અનુવાદ કરવાની મહેનત લેવા જેટલું ઓરવ પણ અર્થવા જેવું નથી

બજાવનાર પિતાની તસવીર સંપાદક : શ્રી. કલ્પભાઈ કોઠારી, નવસોર : કાયાવિય, અમદાવાદ, પૃ. ૩૩૬.

આયર્લેન્ડના રાહીલ જંગલ કોનોલી વિષે એની પુત્રી નોરાએ લખેલાં સંસ્મરણોના 'પોર્ટ્રેટ ઓફ એ રોમાન્સ ફાધર' નામક ગ્રંથનો આ અનુવાદ છે. જંગલ કોનોલી આયર્લેન્ડનો એક મહાનૈતા હતા તે છેલ્લા મહાયુદ્ધ વખતે એની સમસ્ત આને આપણી સમસ્ત આવી ભોલો છે એવા જ પ્રશ્ન આવી ભોલો હતા. આયર્લેન્ડને બ્રિટિશ સરકારે તેની પ્રબળ પૃથ્વી વિના જ યુદ્ધમાં સમર્થ કરી દીધું હતું, તે રંગરોની ને નાણાંની મદદ માટે તકમાર તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી. ત્યાંના દેશ-પ્રેમીઓને મન ને કોઈ પણ દુરમન હોય તો તે પોતાના દેશને ગુલામ રાખનાર અંગ્રેજો જ હતા. ખીજી કોઈ પ્રબળ જોડે એમને રક્ષા તકરાર નહોતી. એટલે ખીજી પ્રબળ જોડે શા માટે લડાઈ કરવી ને પોતાનાં દેશજનોને શા માટે એમાં હોમાવા દેવાં, એ એમને સમજતું જ નહોતું. આથી ત્યાં બંધની મનોદશા બની. બ્રિટિશ સરકારે રેડમંડ નામક મવાલ પક્ષનાને મેળવી લઈ પોતાની હંમેશાની ચતુરાઈ ને મક્કમતાથી હોમરલ બિલ પસાર કર્યું; પણ એનો અમલ યુદ્ધ પૂરું થયા પછી થયો, અર્થાત્ સ્વશાન પછી, હાલ લડવામાં અમને સાથ આપે એવી નીતિ અપનાવ કરી. એથી હંમેશાવતીએ બહેચ્યા, ને તાત્કાલિક દૃષ્ટિએ ને નિઃશ્વ બંડ થયું એને પરિણામે એના આગેવાન જંગલ કોનોલીને ગાળાથી વીધી નાખવાની સબ થઈ.

આ સંસ્મરણોમાંથી જંગલ કોનોલીના જીવનચરિત્રની રૂપરેખા મળી જાય છે ને એ માણસ કેવા હશે એનો ઠીક ઠીક ચિતાર આવી જાય છે. એ દૃષ્ટિએ પુસ્તકનું નામ સાચું છે.

મૂળ અંગ્રેજી અને જોઈ શક્યા નથી. પણ ગુજરાતી લખાણ સહસ્રાહ વાંચી શકાય એવું ને અદ્ભુત રસથી બરેલું હોઈ શકે છે. અનુવાદનાં પુસ્તકોમાં ઘણી વાર રહી જાય છે એવી નાની નાની ભાષાની ભૂલો ને ખોટા પ્રયોગો

(એની વિચારમાં ભિતરતું અર્થ યોગ્ય માનવા નથી) તેવી આમાં પણ છે. શેરી અને ભાષા આનંદાલ વર્તમાન-પત્રોમાં લેખમાં આવે છે, એવી છે; અને એમાં જોવા મળતી ભૂલો આ પુસ્તકમાં પણ જોવા મળે છે. પરંતુ એકંદરે ભાષા વાચકને ગમશે.

આપણી મહાસભા ભા. ૧-૨ : લેખક : નાગરદાસ ઈ. પટેલ, ભાદરવિનાંદ કાયાવિય, મરાઠ. દરેક ભાગની કિંમત છ આના. પાનાં અનુક્રમે ૮૦ અને ૧૦૬.

હરિપુરાની મહાસભાના આકર્ષક પ્રસંગથી પ્રારંભ કરી, સંવાદ-શૈલીમાં આપણી આ પ્રધાન રાજકીય સંસ્થાનો ઇતિહાસ કે પરિચય આપવાનો આમાં લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. તેને માટે તેમણે મુખ્યત્વે શ્રી. પદ્મભટ્ટના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસનું પગલું જ પકડેલું લાગે છે. જેમ તે લેખકે ૧૯૧૭ પૂર્વેના ભાગ જગતમાં પઠાવ્યો, તેમ જ આ લેખકે પણ ૨૮ પાનમાં જ એ આટોપી લે છે. અને હરિપુરાથી આરંભ્યું તેમ ત્યાં જ આટોપે છે.

એક બાળક એક મેટરિસને પૂછતું જાય તેમ વાત ચાલે, એ રીતે આ ચોપડી લખવામાં આવી છે. પરંતુ બાળકના મોંમાં મૂકેલા પ્રશ્ન બાહ્યોચિત નથી; ઇતિહાસ આગળ ચલાવવાના આધારરૂપે તે ધરાયેલા છે. અને હાલમાં ને અનેક હંડીઓ, રાજકીય ખીતાઓ તથા કન્યાઓ વસ્તુઓ આવે છે, તેમની માહિતી ને બાળકને ન હોય, તો તે બિચારું બહુ સમજે કે કેમ, એવી શંકા, એક મેટરિસ તરીકે, અમને ભેટે છે. શરૂનાં ૩૦ વર્ષનો ઇતિહાસ ને શ્રીમતી એની જિંસડના ગ્રંથમાંથી સારાંથી હોત તો સાડું થાત. અને ને મુખ્ય મુદ્દાઓ માટે મહાસભા લઠની આવી છે તેમનું બાલ-ભોગ્ય રીતથી કથન થયું હોત, તો આ ચોપડી સામાન્ય જ્ઞાનરહિતમાં પણ વધારે કામ લાગત.

કિમનરું ધોરણ બહુ લઘુ ગણાય. પાં. ૧૦ પર ન્યાં હોડ' રિપનરું નામ છે ત્યાં રૂડીની ભેઈએ, ને લેખકે પાં. ૧૫ ઉપર તે બેરાબર આપ્યું છે.

મં

ધર્મસાક્ષાત્કાર

વિશ્વની સુંદરતા નિહાળીને આપણામાં ઊપજતો અનુભવ એ કલાનો આનંદ છે; વિશ્વનું શિલ સમજતાં ઊપજતો અનુભવ એ નીતિધર્મનો છે; અને તેનાં ભૌતિક સત્યોનો અનુભવ એ આપણું વિજ્ઞાન છે. પરંતુ, ધર્મ-સાક્ષાત્કાર કે ધર્મનો અનુભવ વિશ્વની સમગ્રતા નિહાળતાં આપણામાં ઊપજતો પ્રત્યેક કે સંવેદન છે; અને શિવ, સુંદર અને સત્ય એ ત્રણ આ સમગ્રતાનાં પાસાં છે કે એના આવિષ્કાર છે. . . . વ્યક્તિના વિચારો, ભાવનાઓ અને શક્તિઓ આવા અનુભવમાં એતરંગિત થયાઈને એકરૂપ બને છે એટલું જ નહીં, પરંતુ એ એકરૂપતા, અનુભવવાની વસ્તુ સાથે તાત્કાલિક સાધવા મુખી પહોંચે છે.

— સી. ઈ. એમ. જોડ

માસિક વિવેચન

નવું વર્ષ

આ અંકથી 'શિં સાં' બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. વર્ષ ઉપર ત્યારે એ શરૂ કર્યું ત્યારે થી. કાકાસાહેબે પોતાની શુભાશિષમાં જણાવ્યું હતું કે, "શિં સાં ના પુનરુત્થાન સાથે, દેશમાં નહિ પણ દુનિયામાં એક અસાધારણ અશાંતિ સળગી બિડી છે. એની આંધ આ પ્રતિભા ન આપે એવી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે." દુનિયા અને દેશનાં કમઆઝ છે કે એ અસાધારણતા હજી ટળી નથી. બહારે વધી છે અને દિન પ્રતિદિન પોતાનું રૂપ વધારે ભયંકર અને મિતાજનક કરતી જાય છે. અને વર્ષ ઉપર માસિક શરૂ કર્યું ત્યારે આપણા દેશની જે સ્થિતિ હતી તેમાં તો ખૂબ જ પસાર થયા છે. એ બધા આપણા સારાને માટે જ થયા છે એમ કહેવા જેટલી મંગળ-અક્ષા અને સિદ્ધ કરવા જેટલો આત્મવિશ્વાસ તથા પુરુષાર્થ હવે આપણે બતાવવાનાં છે. આ વર્ષ આપણે મટે એ કાર્ય લઈ આવે છે.

શિક્ષણ-ક્ષેત્રમાં ભેદ એ તો, વર્ધાયોજનાથી જે મહાન પ્રયોગનો પ્રારંભ દેશભરમાં થયો હતો તે આજ વાદળાં નીચે છવાયો લાગે છે. જે ઉત્સાહ તથા પ્રયોગશુદ્ધિ એ કામ ઉપાડ્યું હતું તેમાં આજે કાંઈક ઓસાર આવ્યો લાગે છે. જે સરકારી આ કામ ઉપાડ્યું હતું તેના પ્રજાકીય સંચાલકો આજે નથી; તેમને જાણે સરકારી નોકરી આજે કામ કરે છે. અને તેમને મુખ્ય ધ્યાન મુરોખીય કુદ તરફ આપવું જોઈએ છે. તેથી પ્રજાકીય કાર્યોમાં જેવું અને જેટલું ધ્યાન આપવું જોઈએ તેવું અને તેટલું આપી શકાતું નથી. એટલે આપોઆપ પ્રયોગમાં શિથિલતા આવે એ ઉવાડું છે.

ખીલ્તું, વર્ધાયોજનાનો એ પ્રયોગ કરવા હોય તો તે વખતે અને તેની સાથે, પ્રાયગિક શિક્ષણને જ માટે નવી નવી યોજનાઓ અને અભ્યાસક્રમો તથા ફેરફારો નહિ વિચારવાં જોઈએ. ઓછામાં ઓછું, વિચારનાં જ હોય તો તે વર્ધાયોજનાને આનુષંગીકી હોવાં જોઈએ, — વિરોધી કે વિરુદ્ધકારી તો ન હોઈ શકે. પ્રયોગશુદ્ધિ પણ કહેશે કે આટલી મર્યાદા તો હોવી જ જોઈએ. એ જ ન હોય તો

પ્રયોગ કંઈક, તેને સફલ કરવા માટે જે હવા જોઈએ તે ન મળી શકે. ઉપર જણાવેલી શિથિલતાને કારણે આ બીજી બાજતમાં પણ હીલાશ આવી ગઈ છે એમ લાગે છે, અને તેથી વર્ધાયોજનાની પ્રયોગદશા લાંબો વખત ચાલ્યા કરશે, એમ હવે લાગે છે.

છતાં હતાશ કે હારણ ભુદિ ધરવાની જરૂર નથી. વર્ધાયોજનાનો જે દાવો છે તે જો માયો હશે — અને તે સાચો છે એ હવે તો સૌ કબૂલે છે — તો તે ફરી પાછી સ્વ-શક્તિથી જ કેળવણીક્ષેત્રમાં પોતાનું પ્રભાવિત રચાન લેશે. અને તો એનું એ રચાન અક્ષત જ છે એમ જોઈએ છીએ, અને એથી અમારે માટે નવું વર્ષ ઉત્તરોત્તર વધુ ઉત્સાહથી જ અમારી નેમમાં આગળ વધવા માટે બાંધ્યું છે. તેમાં અમે સૌ વાચકોની મદદ માગીએ છીએ. તે મદદ તે આ પ્રકારની — એક વર્ષ સુધી આ માસિક ચાલ્યું; આપ સૌએ તે જોયું; હવે આપની અનુભવજન્ય સૂચનાઓ અમે માગીએ છીએ. અમને ખબર છે કે, ઘણા વાચકોને એ પસંદ પડ્યું છે. તે પસંદગીથી જરૂર સંતોષજનક આનંદ અને આભાર મનમાં ઉપજે છે. પરંતુ અમારે આગળ વધવું છે. તેથી અમે 'શિં સાં'ના વિકાસની સૂચનાઓ માગીએ છીએ. તેમને ધટવું ધ્યાન આપીયું એ કહેવાની જરૂર ન હોય. અમને અમારા વાચકો નિરાશ નહિ કરે એવી આશા છે.

કુલોથી મારી ન નાંખો

અવિથી ઉમાસંકર જોશીને રજુનિત સુવર્ણ ચંદ્રક આપવાનો ઉત્સાહ તા. ૨૫-૮-૪૦ને રોજ થયો. ને પ્રસંગે થી. કનૈયાલાલ મુનશીએ થી. ઉમાસંકરની ચંદ્રક માટેની પાત્રતા જણાવીને એક સામાન્ય એતરણી આપી, તે માત્ર સાદિલ-ક્ષેત્રમાં નહિ, પરંતુ રિદા અને કાર્યનાં સૌ ક્ષેત્રોમાં આપણે યાદ રાખવા જેવી ગણાય. તેમણે કહ્યું,

"એક બીજ વસ્તુ કે જેથી કદાચ ખોટું પણ લાગે તેપણ તે કહેવી જોઈએ કે જે જોઈ છે કે, ગુજરાતમાં સત્વિલ્લક્ષણને ઓળી શક્તિ અને સિદ્ધિ છતાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને પરિણામે એની શક્તિને પ્રવાહ પ્રસંગથી રેપાઈ જાય છે અને વિકાસ પામી શકતી

નથી. હું તો કહું છું કે, એ સરસ્વતીની સેવામાં સરસતા ઉપજવવા આપણે દીનતા (નમ્રતા ?) ઉપજવવાના પ્રયત્ન ન કરીએ તો સિદ્ધિ હાથમાંથી આવી નવ શકે” એ આવા ઘણા દાખલા લેવા છે જેમાં શક્તિ હોવા છતાં તે ન્યાય સ્પર્શથી એકાએક ત્યાં સ્પર્શી શકી નથી. . . . બિહતતા સાહિત્યકારને, મને આશા છે કે, ગુણસત વધુ પ્રશંસાથી બચાવી ન નાંખે, અને તેઓ પણ, જે એમ ધાય તો, પોતાના દિલથી તેને અરપૂષ્ટ સખે”

(‘પ્રત્યક્ષ’ તા. ૧-૮-૨૦માંથી)

ફક્ત આમ જોનાં કોમળતાની મૂર્તિ સમાન છે. પરંતુ એની એ કોમળતા હૃદયની નમ્રતાને માટે મોત સમાન નીવડી શકે છે. એટલે, આપણે માત્ર સાહિત્યમાં જ નહિ, પરંતુ જીવન અને પુરુષાર્થની સર્વ બાબતોમાં આ વસ્તુ સંભાળવાની છે કે, આપણે બિગતી શક્તિને કોથળી મારી ન નાંખીએ.

ત્યારે શું બિગતી શક્તિને કદરવાનીનું ખાતર પણ ન આપીએ ? ન્યાય યોગ્યતા દેખાય ત્યાં શું તેની કદર ન કરવી ? અવસ્થ કરવી. પરંતુ તે કરવાની ઉતાવળમાં પડવાની કે આપવા યા મેળવવાની ફિકરમાં શહેવાની જરૂર નથી; અને કદરનું પોરણ પણ કડક અને કોથું રાખવાનું છે એમ ન ભૂલવું. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈએ કદર કરવાને માટે કે માન આપવાને માટે એક સુભાષિત-રૂપ વાક્ય લખ્યું છે તે આ રમણે ઉતારવા જવું છે :

‘માતૃનું ઉત્તમ સ્વરૂપ માન છે.’

લેખક, કોઈકની કે કોઈ પણ માણસ કદર કરતાં સમભાવ કે ‘સમસંવેદન’ માને છે. એ જો યથાર્થ રીતે અને ઘટના પ્રમાણમાં મળે તો ઉભવ પક્ષે ફાયદો થાય છે અને ઘણા અનિષ્ટ આડકંડાઓમાંથી જળી જવાય છે.

ગૂં ૧૦ સો ૧૦ નું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન

ગૂં ૧૦ સો ૧૦ ના આ વર્ષના વ્યાખ્યાતા-શ્રી. કૈનાલાલ મુનશી હતા. તેમના વ્યાખ્યાનનો વિષય જે શબ્દોમાં જાહેર થયો હતો તે પરથી એવી કલ્પના ગઈ હતી કે, તેઓ દિંદ અને ગુપ્તરાતનો ઇતિહાસ લખના માગનારને તેના વેરણઉરણ પડેલા વિપુલ સાહિત્ય વિષે અભ્યાસપૂર્ણ ખચર આપશે. તેઓ તે માર્ગેત આપણી સામે પડેલા કામના ઓધના ઓધનો કોઈક મિનાર આપશે; ખાસ કરીને ગુપ્તરાતના ઇતિહાસને માટેની સાહિત્ય-સામગ્રીનો સમગ્રત વિચાર

કરીને, તે વ્યાખ્યાન અમલી સૂચનાઓ કરશે કે, આ રીતે કામ ઉપાડો કે તે રીતે કામ ઉપાડો.

વ્યાખ્યાનના વિષયના માત્ર નામ પરથી આજુ કાંઈક લાગેલું, તે વ્યાખ્યાન સાંભળનાં બૃહમ્બરેલું છે એ જોવું. શ્રી. મુનશીએ તો દિંદના ઇતિહાસ ઉપર લખાયેલી નાની મોટી — શાળાપયોગી અને બીજી બધી — ચોપડીઓ પોતાના અભ્યાસ માટે એકઠી કરી છે, અને તેમાંથી “જે કાંઈ થોડો અભ્યાસ કરી રહ્યો છું, તેને લીધે જે દરિયું મને સૂઝ્યું” તે આ વ્યાખ્યાનનો વિષય હતું.

વ્યાખ્યાનના મંતવ્ય સાથે જો શ્રીતા મળતો હોય અને વ્યાખ્યાતા પાસે તેને રજૂ કરવાની કળા હોય, તો શ્રીતાએને તે વ્યાખ્યાનમાં નવીન ન હોવા છતાં તે સાંભળવામાં મજા પડે. એવી મજા આ વ્યાખ્યાનથી સોને પડી હશે એમ માનું છું. શ્રી. મુનશીએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં જે દરિયું રજૂ કર્યું તે ખાસ નવું નહોતું; આજ સૌ કોઈ જોને ચાહતું થયું છે એવું રાષ્ટ્રમક્તિ ભરેલું કે લોકશાહીના જમાનાને રૂચતું એવું એ હતું. તેને રજૂ કરનાર તો નામોંકિત વકીલ જ હતા, એટલે એ વ્યાખ્યાનમાં તો પૂછવું જ શું ?

. કેવો ઇતિહાસ જોઈએ ?

એ દરિયું પ્રમાણે બારનોતો કેવો ઇતિહાસ જોઈએ તે શ્રી. મુનશીના શબ્દોમાં જ જોઈએ.

“લોકજીવનની સજ્જા કયા તે ઇતિહાસ. જીવન-પ્રણાલીના આદર્શરૂપ અને તેવા મહાપુરુષોનાં જીવન ને પરાક્રમેનો એમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. ‘સૌગોલિક’ ને આર્થિક પરિસ્થિતિએ લોકો પર જે વિશિષ્ટ અસર કરી હોય તેનું પણ દર્શન એમાં થવું જોઈએ. લોકજીવન પર અસર કરનારાં બનેા ને સંલેખો; તેના નિર્માતારૂપ રાજાઓ કે રેકાર્ડો ને વિપતિઓ; લાઘવિક સામાજિક સંસ્થાઓ, અન્યતાઓ ને ઘટનાઓ; સાહિત્ય ને કલાના ક્ષેત્રમાં મેળવેલી સિદ્ધિ; આ બધાં પણ અગત્યનાં અંગ છે. પણ ઇતિહાસ તો દેશના લોકોને; એટલે કે લોક-સમૂહની એકતાનતા સર્જનાર ને સમૃદ્ધ કરનાર વિચારો, આદર્શો ને સંસ્કારોનો.

ઇતિહાસ એટલે લોકો એકતાનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે સામુદાયિક ઇચ્છાશક્તિ એકત્ર કરે તેનો, અને તે શક્તિને સર્જનાર મૂલ્યોનો.

આ મૂલ્યોનો તપાસ, આંકણી ને વર્ણન; એ મૂલ્યો પર પ્રમથતી સામુદાયિક ઇચ્છાશક્તિની દિશાનું સંશોધન

ને પ્રયત્નરહુ; અને એ ઇચ્છારાજિ કેવી રીતે જીવનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ મારફત વ્યક્ત થાય છે તેનું દિગ્દર્શન — તે ઇતિહાસ.

હિંદો આવા ઇતિહાસ હજી લખાવાનો છે.”

શ્રી. મુનશીએ લોકજીવનને ધ્વજનારાં જે. બળા અને સંગેગો કહ્યાં છે તેમાં ધર્મબળ અને તત્ત્વબળ તથા દ્વિસૂત્રી અને તેના પ્રવર્તક પરાક્રમી મહાપુરુષો ગણાવ્યા નથી, તે ઉપરના બ્યાનમાં ઉમેરી શેવા નોંધીએ. એક અવતારી જેવા મહાપુરુષનો જન્મ યુગપ્રવર્તક સંલેગ જેવો ગણાય. એ જે દ્વિસૂત્રી કે તત્ત્વબળ અને તત્ત્વન્ય ધર્મબળ નિપજાવે તે એક સામાજિક શક્તિ બને છે; તેની અસર અર્થ અને કામનાં ક્ષેત્રોમાં પણ પહોંચે છે, હિંદમાં તો આ બાબત વિશેષે સાચી છે. એટલે હિંદો ભાવી ઇતિહાસકાર જે તેના ધર્મના ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ, અને તેના મહાપુરુષોના જીવન વિષે અજ્ઞાત હશે, તો કદાચ અધારમાં જ અથડાઈ મરશે. તેની ‘મૂલ્યોની તપાસ,’ અને ‘સામુદાયિક ઇચ્છારાજિતની દિશાનું સંશોધન’ કે પ્રયત્નરહુ’ અંધળા જેવું થઈ રહેશે. હિંદોના ઇતિહાસને પ્રજાના જીવનનો ઇતિહાસ હોવા નોંધીએ, તો પ્રજાના પ્રાણ ધ્વજનારું આ તત્ત્વ અને બળ તથા તેમાંથી ઊપજતા સંલેગો ભાવી ઇતિહાસકારે જૂલવા નહિ નોંધીએ.

સિંધની ગુજરાતી શાળાઓ

કરાંચીના ‘મહાગુજરાત’ પત્રના તંત્રીજી તા. ૧૦-૬-૪૦ના પોતાના એક પરિપત્ર દ્વારા જણાવે છે :

“દાહનું સિંધ સરકારે સિંધમાં પ્રાથમિક કેળવણીને લગતા નિયમો ધડ્યા છે. એ નિયમોમાં એવા એક છે કે બિન-સિંધી બાળાઓને સરકાર મંજૂર કરેલી નહિ બિન-સિંધી બાળાઓમાં અંગ્રેજી અને હિંદી (દેવનાગરી અને ઉર્દૂ લિપિ)ને અપવાદરૂપ ગણી છે. પ્રાથમિક પહેલાં ધોરણથી જ સિંધી બાળામાં શિક્ષણ આપવું નોંધીએ. દાહ બિન-સિંધી બાળાઓમાં કેળવણી આપતી શાળાઓ મટે એક ખાસ રહેમ લતાવવામાં આવી છે કે, ૧૯૪૬ સુધીમાં તેમણે સંપૂર્ણ સિંધી-ભાષા દાખલ કરી દેવી. ૧૯૪૬ પછી કોઈ પણ શાળા કે ન્યાં બિન-સિંધી બાળા દ્વારા કેળવણી આપતી હશે, તેને સરકાર વરદની મદદ (ગ્રાન્ટ) મળશે નહિ. અર્થાત્ સિંધ સરકાર ગુજરાતી બાળાને મંજૂર રાખશે નહિ.

“સિંધમાં ગુજરાતીઓ બસે ૧૫૬ કંપની વસે છે. હમણાં કુલ પણ લાખી કંપની ગુજરાતીઓની વસે

હશે, જેમાંના કરાંચી શહેરમાં જ લગભગ એક લાખ છે. દાહમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં કરાંચીમાં જ ૬૨૨૨ દબરથી વધુ સંખ્યા (૧૦,૭૬૫) (કુલ સંખ્યાનો ત્રીજો ભાગ) ગુજરાતી બાળકોની છે. કરાંચી શહેરમાં લગભગ ૫૫ ગુજરાતી નિશાળો (પ્રાથમિક) છે. જેમાં લગભગ અઢીસોથી ત્રણસો ગુજરાતી શિક્ષક શિક્ષણ આપી રહ્યા છે.”

આમાં જણાવેલો મંજૂર જે બરોબર હોય, તો સિંધ સરકારે બહાર પાડેલો હુકમ ન સમગ્રજ એવો જ નહિ, જુલમી ગણાય. પરરાજ્ય નીચે સખાતા આપણા કમનરણ દેશમાં પણ હજી સુધી કોઈએ, પ્રાથમિક કેળવણી પરબાપા દ્વારા આપ્યું, એવું તો નથી કહ્યું. સિંધ સરકાર જે ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓ ઉપર રાજ કરવા છાંડે છે, તેમની પાસેથી કર વસૂલ કરે છે, તો તેના ધર્મ છે કે તે વસ્તીને માટે ગુજરાતી દ્વારા પ્રાથમિક કેળવણી આપવાની પોતે જોઈવળુ કરે.

અને હિંદી અને અંગ્રેજી દ્વારા આપતી પ્રાથમિક કેળવણી શું કામ મંજૂર ગણાય? અંગ્રેજી તો રાજભાષા રહી; તેની તો પ્રસામત કરવી જ નોંધીએ; ઉપલા વર્ગો એ જ ભાષા દ્વારા બહોળે રાજકર્તા બનતા રહે; — આ બધું વિચાર્યું છે શું? અને હિંદી રાજભાષા માટે? રાજભાષાની બોલી પ્રસામત આ તો કહેવાય. જે બાળકોની માતૃભાષા હિંદી કે અંગ્રેજી છે એમને માટે જરૂર તે વાહનની શાળાઓ થાઓ. પણ તે ન્યાયે ગર્વે બાળાને આદરવી નોંધીએ.

કરાંચી અને ખીજે વસતા ગુજરાતીઓ આ જુલમ સામે એક જ રીતે યઈ શકે અને તે આ: તેમણે ગમે તે ભોગે પોતાની બાળાનું માન સાચવવું જ. એટલે કે, પોતાની શાળાઓ તેઓ ‘ગ્રાન્ટ’ વગર પણ ચલાવે રાજોને લો અને સરકારમાં પોતાનો દંક સિદ્ધ કરે અને સાધે.

એક બીજી વસ્તુ પણ ભેગાભેગી કહંચી નોંધીએ: ગુજરાતીઓ એ પણ ફરજરૂપે સામજી કે, પોતાના વસવાટના પ્રાંતની ભાષા સિંધી પણ તેમણે બહુની નોંધીએ. અને તે પ્રત્યક્ષ પરિચય-પદ્ધતિથી બહુાય એવી બોલી તરીકે જ નહિ, પણ એક વ્યવસ્થિત ભાષા તરીકે એ બહુની નોંધીએ. પ્રાથમિક શાળાનાં પહેલાં ચારેક વર્ષમાં માતૃભાષા ઉપરાંત ખીજી ભાષાનો બોલો સામાન્ય રીતે નથી લદાતો. એટલે આ વસ્તુ તે વર્ષોમાં સાચુ પડતી નથી. અ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૨-અંક ૨]

[નવેમ્બર, ૧૯૪૦]

નવી અને જૂની કેળવણી

હિન્દુસ્તાનમાં કેળવણીને જનસામાન્ય, લાભદાયક અને રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાતોને અનુસરતી બનાવવાનું ને કાર્ય મહાત્મા ગાંધીએ શરૂ કર્યું છે, એની અસલ મુશ્કેલીનો ખ્યાલ થણા સોંપેને આવ્યો નથી. પરંતુ ને આ કામમાં સફળતા મળી તો ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો પર એનું સ્મરણ હમેશાં રહેશે.

જૂની કેળવણી ફક્ત (સમાજના) શેડા જિંદા ધરે સુધી સીમિત હતી. નવી કેળવણી બધા હિન્દીઓને — બહેતે મજૂર હોય કે ખેડૂત, સરકારી નોકર હોય કે અમીર — પોતાના રક્ષણમાં સેવા માગે છે. જૂની કેળવણીની નગર હમેશાં શહેરો તરફ રહેતી હતી, અને ગામડાંના લોકો, જેમની વસ્તી ૮૦-૮૫ ટકા છે, તેમના તરફથી વિમુખ રહ્યું હતી. નવી કેળવણીની નગર ગામડાંઓ તરફ રહેશે અને શાળાઓનો પાઠ્યક્રમ બનાવવામાં અને બહુવચની રીતમાં એમની જરૂરિયાતોનો ખ્યાલ રાખવામાં આવશે. જૂની કેળવણી ફક્ત લખતું, વાંચતું, નોકરી શોધતી અને કમાણીની તલાશ કરતી, એટલું શીખવતી હતી. નવી કેળવણી હાથે કામ કરતાં, બીજાઓ સાથે હળીમળીને કામ કરતાં અને એમની સેવા કરતાં શીખવશે. જૂની કેળવણી બહેલા અને અમથ્ય લોકો વચ્ચે અંતર ઊંચું કરતી હતી. નવી કેળવણી બધાને એકબીજાના કામની કદર કરતાં શીખવશે, અને ખાસ કરીને મજૂરો, ખેડૂતો અને મહેનત કરીને રોટલો કમાનારને માટે બાળકોના મનમાં માન પેદા કરશે. જૂની કેળવણી બાળકોને ચૂપચાપ બેસવાની અને પોતાની કુદરતી ચપળતા, ચાલાકી અને પ્રજ્ઞા કરવાની હિચ્છાને રોકવાની ફરજ પાડતી હતી, નવી કેળવણી શાળામાં જીવન,

પ્રવૃત્તિ અને ક્રાંતિ પેદા કરશે અને એ રીતે શાળાઓને બાળકોને માટે આકર્ષક અને મનોહર બનાવશે. પરંતુ આ બધું એક શરતે થાય અને તે શરત એ છે કે, આ નવી શાળાઓમાં બહુવચનાર શિક્ષકો પોતાના કામને સારી રીતે જાણતા અને સમજતા હોય. તેઓ બાળકો પાસે ફક્ત ચરખો ન ફેરવાવે, ફક્ત ૩ ન કંતાવે, ફક્ત કરવત ન બેંચાવે; પણ આ બધાં કામોને — જે સાબકારક છે — બાળકોની તાલીમ, તેમના મનજની કેળવણી અને સુધારણાનું સાધન બનાવે. ને કાર્ય સમજીપણને કરવામાં આવે, શ્રદ્ધાપૂર્વક અને શ્રમપૂર્વક કરવામાં આવે, જેનું પ્લેય અને પરિણામ માલૂમ હોય, તેમાં બરકત હોય છે, — યુરતકવાચનથી કેટલીય વધારે બરકત હોય છે. નવી કેળવણી એવાં જ કામો અને એવી જ પદ્ધતિ શાળાઓમાં લાખલ કરવા માગે છે. ને આ પદ્ધતિ આવી તો લોકોનો એ બધ ખોટો દારો કે આ કેળવણીથી ટાલોર અને ઈકિયાલ જેવી વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન નહિ થાય, એવા લોકો તો અંતઃપ્રેરણાથી નીવડે છે; એમને વિદ્યાલેખો જગત્સરતીથી અથવા કેશિય કરીને બનાવી શકતાં નથી. પરંતુ નવી કેળવણી એમના માર્ગમાં જિલકુલ અડચણ નહિ નાખે. નવી કેળવણીનું એક ખાસ પ્લેય એ દુરો કે, એ જે લાખો બાળકોને તાલીમ આપે તેઓ સાચા, બહાદુર અને ચાલાક થાય, મહેનત કરવાને તૈયાર થાય, માણસોની સેવાને પોતાનું ગૌરવ માને અને તેમના પરના જીવમને ખરાબ માને, અને તેમની સેવાની મારફત પરમેશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરે.

‘નવી શાલીમ’ ગાંધી ખવાલ ગુલામ કૈયદન

સમબુદ્ધિયોગનું ક્ષેત્ર

[મારો 'અહિંસા કે સમબુદ્ધિથી હિંસા?' એ લેખ વાંચીને મારા પૂન્ય ગુરુદેવ શ્રી. નાથે મને લખેલો પત્ર સર્વને ઉપયોગી હોવાથી પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલું છું. —કે. ધ. મ.]

તમારો લેખ મને ગમ્યો. મૂળ શંકા વાંચીને મને પહેલાં તો એમ વહેમ પડ્યો કે આ અહિંસાની મશ્કરીરૂપે તો ન હોય? પણ બે સાથે જ કોઈ એવા વિચારોને સેવતું હોય તો હું દુઃકમાં તે વિષે મારા વિચારો લખી મોકલું છું.

પોતાનાં સુખદુઃખ, લાભહાનિ, યશઅપમાન, છવનમરણ, પાપપુણ્ય વગેરેની અનેક સાચીખોટી કલ્પનાઓ વડે કોઈનું મન ચંચળ થતું હોય, તે વખતે ચિત્તની સ્થિરતા જાળવી કર્મ કરી શકે તે માટે માણસને સમબુદ્ધિની જરૂર રહે છે. બીજાનાં સુખદુઃખ, ભદ્રબૂદ્ધિ, હિંસા-અહિંસા વિષે વિચારરહિત થવા માટે સમબુદ્ધિની જરૂર નથી. ગીતાનો સમબુદ્ધિનો ઉપદેશ અર્જુનની જે ધાર્મિક માન્યતાઓ અને દાર્શિક ભાવનાઓ હતી, અને તેને લીધે જે વખતે તેને સ્વજનોની હિંસા કરવામાં ભય અને પાપ લાગતાં હતાં, તે પ્રસંગે તેના પર આવેલા કર્તવ્યની તેને સમજણ આપી, ભય અને પાપમાંથી છૂટવાના ઉપાયરૂપે દેવાયો છે. 'સર્વ કર્મો મને અર્પણ કર', 'મત્પરાયણ યર્ષતે કર્મ કર', 'ધર્મરતું મુતધારપણું ઝોળાખીને કર્મ કર' વગેરે જે વચનો ગીતામાં કહ્યાં છે, તે એમ સમજાવવા માટે છે કે, માણસ જે નિરહંકારપણે — કટોપણાનું અભિમાન ન રાખતો — કર્મ કરે તો તે એ કર્મોનાં સારાં-નરસાં ફળો — પરિણામો — યી અભિમત રહી શકે. તેને કર્મનું બંધન નથી થતું એ વાત અર્જુનને હસાવવા અને તેનો પાપનો ડર ટાળવા સમબુદ્ધિનો સિદ્ધાંત રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં એ વાત યાદ રાખવાની જરૂર છે કે, મરણ પછી આપણી શી ગતિ થશે તેના ભય સાથે પાપનો સંબંધ ગીતામાં જોડાયેલો છે.

આને આપણી ધાર્મિક કલ્પના કે ભાવના-માન્યતા છો તે સમયના જેવી રહેતી નથી. વર્ણસંસ્કરતા, ધિડોલક ન મળે તો પિતરોની ધનારી કુદંડા, કર્મ-વિપાક, પુનર્જન્મ, ફલાસક્તિને લીધે ભોગવવી પડનારી જન્મમરણની પરંપરા, મોક્ષ, વગેરે જાગૃતોમાં આપણી શ્રદ્ધાઓ અને ભાવનાઓ આને ધણી જલાર્ધ

ગયેલી છે. આ દ્રિયતિમાં તે કાળનો ઉપદેશ આપણે માટે નથી એમ આપણે સમજવું જોઈએ. તે કાળની ધાર્મિક કલ્પનાઓને અનુસરીને તેમની પાપપુણ્યની કલ્પના હતી, અને તેને અનુસરી તે પાપમાંથી છૂટવાનાં પ્રાથ્મિકોના (કાલ્પનિક) ઉપાયો જાતાવેલા હતા,

વચનગૂણગુણજનિગ્ન એ શ્લોકમાં કરેલી સ્વાભાવિક ક્રિયાઓ પ્રમાણે જ શસ્ત્ર ચલાવવાં — લડવું, એ તે કાળના ક્ષત્રિયોને લગભગ સહજકર્મ થયેલું હતું. એ જ પોતાનો જન્મગત ધર્મ છે એવી તેમની શ્રદ્ધા હતી, અને તે પ્રમાણે જ તેમનો સ્વભાવ પણ ઘડાયેલો હતો. ધર્મ માનેલી બાળ્યત માટે પ્રસંગ આવ્યે પ્રાણ લેવા-દેવા, પ્રાણ લેવા-દેવા તૈયાર થઈ જવું, એ તેમના નિઃશ્ચયનમાં સ્વાભાવિક બની ગયેલી વાતો હતી. એમાં એમને કોઈ વિશેષપણું જ લાગતું નહિ.

હિંસાનો વિચાર કરતાં ક્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાંથી આપણા મનને અનુકૂળ લાગનારો ભાગ આપણે સ્વીકારી લઈએ છીએ, પણ તે સાથે ધાર્મિક મનાયેલી બીજી બાજુમાંથી તેમના આશયો કેટલા તીવ્ર હતા, તે આપણે ધ્યાનમાં લેતા નથી. કૌપદી સાધેના ગંધર્વમાં પાંચ ભાઈઓ વચ્ચે હરેલા નિયમનો અર્જુનથી ઘોડોક ભંગ થતાં જ તેણે તીર્થોટનનું પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું. તે બાળ્યતમાં કોઈ તેને તેના નિશ્વસથી ડગાવી શકવું નહિ. સાચું જોતાં, તે નિયમભંગ એક બીજા ધર્મનું આચરણ કરતાં, શુભ હેતુથી જ થયેલો. પણ શુભ હેતુનો આશ્રય લઈ પ્રાયશ્ચિત્ત ટાળવાનો તેણે પ્રાપ્ત કર્યો નહિ. સમગ્ર ગીતાધર્મ સમગ્રમા પછીયે તે જ્યદ્વચનથી જાળનામાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ ન થઈ તે જોતાં જ, સ્વપક્ષની, આખી લડાઈની, વિજયની બંધી મદાર તેના પર છે એમ જાણતાંયે, શસ્ત્ર છોડી ચિતા પર ચડવા તૈયાર થયો. ગાંડીવની નિંદા મુષિદિરે કરી લાંબે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા તરવાર લઈને તેમના પર ધમ્યો. આ બધાં પરથી એ જ દેખાય છે કે, શસ્ત્ર વાપરવું, પ્રાણ લેવા-દેવા પ્રવૃત્ત થવું, એ તેઓમાં રોમરોમમાં જિતરેલો સ્વભાવ હતો.

અને, આ બધું છતાં હિંસામાં દોષ છે એ પણ તેમને માન્ય હતું. તેથી, ભારતીય યુદ્ધમાં થયેલા પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પાંડવોને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો પડ્યો. હિંસાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઘીછ હિંસા વડે કેમ થાય એ તેઓ જ સમજી શકે! પણ એવી માન્યતા ને કાળમાં હતી એ વાત નહીં.

આપણી આજે આવા પ્રકારની માન્યતાઓ છે એમ કોઈ કહી શકશે એમ મને લાગતું નથી. અને તેમ ન હોય તો તેમની સમશુદ્ધિનો આધાર આજે આપણે માટે શા કામનો? અર્ચુનને આપેલા ઉપદેશ પરથી આપણે આપણાં આત્મનાં કર્તવ્યો દરારી શકીએ જ નહિ. કારણ કે કાળનાં વહેવા સઘિ ધર્મોધર્મની બાળતના આપણા વિચારોમાં ધણો ફરક પડી ગયો છે, તથા શિક્ષણ, સંસ્કાર, અનુભવ, પરસ્પર-સંબંધ વગેરેમાં ફેર પડી ગયો છે.

સમશુદ્ધિ, સ્થિરશુદ્ધિ, સદગુરુકર્મ, વ્યક્તિગત દલાસક્તિ ઊડીને કરેલું કર્મ, વગેરે પરથી એક કર્મ સાડું કે નરમું (યોગ્ય કે અયોગ્ય) તે દરારી શકાય નહિ. સારાન્વરસા વિષેની ભેરવાઈમાં સમશુદ્ધિનો આભાસ આવવા સંભવ છે. સતત અવ્યાસ (મહાવરા) ને ત્રીધે સ્થિરશુદ્ધિથી સદગુરુપણે કર્મ કરતાં આવડે એ શક્ય છે. વ્યક્તિગત લાભની દૃષ્ટિ ન રાખતાં, સાર્વજનિક લાભની દૃષ્ટિએ કરેલું કર્મ દલાસારહિન છે એમ માની શકાય. પણ તેથી એવાં બધાં કર્મો નિર્દોષ જ છે એમ ન કહી શકાય. કર્મોની સરોપતા નિર્દોષતા કેવળ કરનારની સમ-વિગમ શુદ્ધિ કે સકામ-નિષકામ હેતુ પરથી હસવાની નથી. તે કર્મ ન્યાય અથવા હિંસિત છે કે કેમ તે નેત્રે તેની યોગ્યભોગ્યતા હસવતી નેત્રેજી. સમશુદ્ધિ, સ્થિરશુદ્ધિ, ધ્યાન વિરે અનાસક્તિ, વગેરે બાજનો ત્યાર બાદ વિચારવાની છે. કેવળ સમશુદ્ધિથી દરેલી હિંસા અહિંસા જ છે એમ માનીએ, તો તો કેટલાંધે કર્મો સંદોષ હોવા છતાં સમશુદ્ધિથી થયેલાં હોવાથી નિર્દોષ લેખનાં પડશે. ચોરી, ધાડ, જુગાર, વ્યભિચાર વગેરે સર્વે કર્મોમાં તેના તેના નિષ્ણાત લોક કર્મ કરતાંએ અક્તતા ધર્મ શકશે. ધાપપાણુઓની ડાળોનો માથુસ કેવળ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે કર્મને લૂંટના નથી. ને પરથી એમ ન કહી શકાય કે, વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે નહિ, પણ સામાજિક સ્વાર્થ માટે હોવાથી તેનું કર્મ સરોષ નથી.

‘અશોભ્યાનવશોક્તવમ્.’ ‘ન જાયતે જિવતે ચા કતાચિત્.’ વગેરે શ્લોકો દ્વારા આત્માની અમરતાનો જ ઉપદેશ ગીતામાં કરેલો છે, તેને આધારે હિંસામાં દોષ નથી એમ માની ને કોઈ નિઃયંત્રણે તેનું સમર્થન કરવા છુટતો હોય તો, તેને તુકારામનો નીચેનો અર્થગ વિચારવા સ્વયંનું હું:

વાધે ઉપદેશિલા કોલ્હા । મુલે શાફં યાવે મલા ॥
ઝંતી મારી તે ન જુલે । મજ હિ મારિતોમી મુલે ॥
ચેરુ મ્હોળે મલા મલા । નિવાડ તુલ્લા તોંઈ શાલા ॥
દેહ તેવ જાળાર । પ્રવેલ હા જપારાર ॥
ચેરુ મ્હોળે મતી । ઝંતે જાવે સમજોતી ॥
મોંડી પડતી દવાડકા । લાવે વર્મ જાળે તુલા ॥ *

યસ્ય સાડંદુલ્લો મોઝો એ શ્લોકમાંના સિદ્ધાંતનો હિંસા માટે આધાર લેતાં પહેલાં, પ્રથમ એવો નિરંદકારી મનુષ્ય શોધી, તે કેમ વર્તે છે તે તો તપાસો. તેને હાથે કેવા પ્રકારનાં કર્મો થાય છે, તેની સ્થિતિ-ચિત્તિ-વૃત્તિ કેવી છે તે શોધો. પછી તે પરથી નિરંદકારી યુરુપના આત્મા વર્તનનું આપણને રાન થશે અને એ બાળતમાં આપણે કોઈ સિદ્ધાંત દરારી શકીશું. પણ તેનું કોઈ ન કરતાં, તે સ્થિતિને ન ઓળખતાં, કેવળ આપણી કલ્પનાની એક નિરંદકાર વ્યક્તિ બનાવી, તેના હાથમાં શસ્ત્રો આપી, તેને હાથે સર્વ લોકોનો સંહાર થાય તેણે તે નિર્દોષ છે એમ માની, તેના આધાર પર આપણા મનમાં હિંસાવતી હિંસાને અહિંસા હસવાની ઉતાવળ કરવી યોગ્ય નથી. કારણ, આમ થયું તાત્ત્વિક તેમ જ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ અસંમવનીય છે. કેમ કે, તેમાં રહેલી નિરંદકાર વ્યક્તિ કાલ્પનિક છે, તેનાં લોક, હિંસા-અહિંસા, નિર્દોષતા બંધી જ વ્યાપ્તો કાલ્પનિક છે. માત્ર તે કલ્પના કરનાર અને તેની હિંસાવૃત્તિ એ બે જ વસ્તુ સ્વયં છે! માટે પ્રત્યક્ષ નિરંદકાર મનુષ્ય મળે ત્યાં મુખી આપણે ધીરજ રાખવી જોઈએ. પછી, તે પરથી કોઈ ફરાવનું સહેલું થશે.

*વાધે ઉપદેશો શિવાગ, મુંજે દેહને ખવાડ;
અતે મરવું ન ચૂરે, મારે મરેયે વં બપે.
ચેલી દેહ ખરો, ખરો, તારે મોટે નિર્ણય કર્યો;
દેહ તો જતાર, હું-પર થાય કપકાર.
ચેલો જાણે છે અને, દેવે સિધાણું સમજાવે,
કેમ રમ થાય મોઝ પડયે, તુઝો નલે વાત.

હિંસામાં દોષ છે એ કલ્પના લાંબા કાળથી માનવસમાજમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે. આજે તે વિશેષ સ્પષ્ટપણે આપણી આગળ ખરી થઈ છે. તે સાથે જ મનુષ્યમાં સ્વાર્થવૃત્તિયે ભરપૂર છે. તે સ્વાર્થવૃત્તિ માટે જ્યારે જ્યારે તેને હિંસા કરવાની જરૂર બસે છે, ત્યારે ત્યારે તેને નિર્દોષ દરાવવાનોયે મનુષ્ય પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છે. સ્વાર્થ કદીક વ્યક્તિગત હોય, કદીક જાતિ, સમાજ, ધર્મ, રાષ્ટ્ર, દેશ વગેરે વ્યાપક રૂપનો હોય. યુગાર્થે, ધર્માર્થે, દેશાર્થે કરેલી હિંસા, અથવા પરમેશ્વરને નામે કરેલી હિંસા, હિંસા નથી પણ ઊલટું કર્તવ્યકર્મ છે, પુણ્યદાયી છે—એવા આશયનાં વચનો ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય ગ્રંથોમાંથી મળી આવશે. તે વચનોને આધારે મોટા મોટા મેંધો થતા. તેને જ આધારે પોતપોતાના સમાજને ઉચ્ચેરી 'કુસેડો'ના જેવી ધાર્મિક લાગણીઓ લાંબો સમય સુધી ચાલુ રખાતી. તેની જ મદદથી એક ધર્મના અનુયાયી બીજા ધર્મના અનુયાયી પર અભયાદ અભ્યાચાર કરતા. આજનો ધન્યૌર હત્યાકાંડ પણ આવા જ આધારો પર ચાલે છે. મનુષ્યમાં રહેલી કુદૃષ્ટતા, કઠોરતા, સ્વાર્થ વગેરે વૃત્તિઓ જ્યારે ધર્મ, દેશમંદિત ઇત્યાદિનો આશ્રય લઈ ઉઠે છે, ત્યારે તે બમ્બકરતાની પરાકાષ્ટાએ જઈ પહોંચે છે.

યુગના બસિદાનને આજ કોઈ ધર્મ સમજે કે? 'કુસેડ' જેવાં યુદ્ધોને તે ધર્મના અનુયાયી સિવાય બીજા કોઈ ધર્મયુદ્ધ સમજે કે? પુણ્ય કે સદ્ગતિની લાલચ પર કરાવવામાં આવતા સંહારને કેણુ ધર્મ સમજી શકે?

થોડા વિચાર કરતાં ગીતામાંયે આ જ વાત આવેલી માલુમ પડશે. "હતો વા પ્રત્યક્ષિ સ્વર્ગમ્" એ શ્લોકમાં મારી તો સ્વર્ગ, છતરી તો રાજ્ય મળશે—એ જન્ને વાતો હિંસાને નિર્દોષતા આપવા માટે જ છે. એ બેડેની જેને પરવા ન હોય, પણ જેને મોક્ષ કે એટી જ કોઈ ઉચ્ચ આશંકા હોય, અને તેથી હિંસાદોષરૂપ લાગતી હોય, તેના સમાધાનાર્થે 'સમજુદિતો માર્મ' શોધવો પડ્યો. પણ યજ્ઞ, ધર્મ, દેશ, સમજુદિક એ સર્વે સિદ્ધાંતો એક જ વર્ગના છે. બીજા અને રામ-જુદિના સિદ્ધાંતમાં દરક એટલે જ છે, સમજુદિના સિદ્ધાંતમાં પુણ્યની કે રમ્મની આશા ન દેખાડતાં, મોક્ષની આશા દેખાડી છે એટલું જ.

પાપપુણ્યની જૂની કલ્પના—માન્યતાએ આજે લગભગ નષ્ટ થઈ છે. તેનાં ભય અને લાલચની દવે આપણા ઉપર પહેલાં જેવી અસર પડતી નથી. હજારો વર્ષ જૂની એ કલ્પના, માન્યતા કે ભાવનાએને મુખ્ય આધારરૂપ બનાવી, તે પરથી આપણા આજના જીવનની સામાન્ય બાબતોનાં નિર્ણય કે ધોરણ આપણે દરાવતા નથી. એ રિયલિટીમાં, આજે પ્રલંભ જનતી બાબતો, તેનાં કારણો અને પરિણામો પરથી આપણે જાણુ તો એટલું જ કહી શકીએ કે, માત્ર વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક સ્વાર્થ ખાતર, કે વિલાસ અથવા વૈભવ વધારવા માટે થતી હિંસા કરતાં પોતાનાં કે પોતાના જેવા બીજાઓનાં ગ્રાણ્ય અને શીકના રક્ષણ માટે, ન્યાયપૂર્વક આજીવિકા ચાલે તે માટે, જે હિંસા કરવી પડે તે તદ્દન અશ્વદોષવાળી છે. તેટલેયે અશ્વદોષ ટાળીને જીવનનું ધારણ-પોષણ સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય હજુ મનુષ્યમાં આવ્યું નથી. માટે તેટલો દોષ સ્વીકારીનેયે એ ઇષ્ટ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. સાચી રીતે આપણે આટલું જ કહી શકીએ એમ છીએ.

આજે આપણે હિંસા-અહિંસાની બાબતની વિચારસરણી બદલવા ઇચ્છીએ છીએ. માનવજાતિનો ઇતિહાસ તપાસતાં અને આપણી આજની રિયલિટી લક્ષમાં રેતાં, લાગણી તથા તેને નિમિત્ત થતી હિંસા પરમાવધિએ પહોંચેલી દેખાય છે. હિંસાથી પ્રતિ-હિંસાવૃત્તિ વધતી જ જાય છે. તે પરથી હિંસાનું નિવારણ હિંસા નથી એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. જે ઉપાયથી ઉપાયો યોજવાના પ્રસંગો જ ઓછા થાય તે સાચો ઉપાય. એવો ઉપાય કયો તેની શોધ ચાકી રહી છે. યુદ્ધને લીધે થતી હિંસાથી સમગ્ર માનવ-જાત આજે કુંબ્ધી, ત્રાસેલી અને ભયભીન જણાય છે. નિરપરાધી અને કુર્મળનોયે વ્યર્થ સંહાર થઈ રહ્યો છે. કુદૃષ્ટતા, દંભ, કપટ, દગાયાજી, અન્યાય, અભ્યાચાર, અપિશ્વાસ વધતાં જાય છે. યુદ્ધમાં એ સર્વેને જામશે આવે છે. પણ યુદ્ધ ન હોય ત્યારેયે આ બધાંની છાપા માનવજીવન પર પડેલી છે, અને તેથી માનવ માનવ વચ્ચેના વ્યવહાર ધણાખરા અપવિત્ર, ભટ, કમુગિન અને કમંકિત થાય છે. માણસ જ આજે માણસનો સૌથી મોટો અને ભયંકર શત્રુ બનેલો છે. આજુ હિંસામય ઉપાયોથી

એ રિયતિ યદ્વાય એ શક્ય લાગતું નથી. માટે મનુષ્ય-સ્વભાવમાં વૃદ્ધિ પામતી આ રાક્ષસી વૃત્તિનું નિર્બંધણ કરી શકાય એવો સામુદાયિક અને સંગઠિત ઉપાય આજે આપણને જોઈએ છે. અહિંસા તત્ત્વનો કયા કયા ક્ષેત્રમાં કઈ રીતે પ્રસાર કરવાથી અને કઈ રીતે સંગઠિત યોજનાને અમલમાં મૂકવાથી આ રાક્ષસી-વૃત્તિ ઓછી થશે તે આપણે શોધવાનું છે. સમશુદ્ધિના તત્ત્વ પર હિંસાને નિર્દોષ કરાવવાથી અથવા રિયત-પ્રયોગની ફાજ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી માનવ-જાતિનો આજનો આ વિકટ પ્રશ્ન ઉકેલાશે નહિ. ગીતાનાં લક્ષ્યોવાળો કેઈ રિયતપ્રત્ન લડવાને પ્રવૃત્ત થાય એ દેટલું શક્ય છે એ વિષે શંકા છતાં, એ

સંભવનીય છે એમ માનીએ તોયે, તેનું પરિણામ જલ્દી તો એટલું જ આવે કે, રિયતપ્રયોગની ફાજ કરવાથી જો લડવાનું વધુ જળ ઉત્પન્ન થયાતો અનુભવ થાય, તો જગતમાં બધા દેશો રિયતપ્રયોગની સેનાઓ તૈયાર કરવા માંડે, અને આજે પામર લોકોમાં લડાઈઓ થાય છે તેને બદલે રિયતપ્રયોગમાં થાય! પણ મૂળ કાયડો માનવજાતિનો પરસ્પર સંહારરુચિ કેમ ટળે તે તો તેણે જ જાણે રહેશે. આથી, હાલની — અહિંસાત્મક — વિચારસંજ્ઞાથી જ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવો જોઈએ. એ સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

દેહારનાથ

એક ગીતાભક્તના પ્રશ્નો

આ જ અંકમાં પૂજ્ય શ્રી. કેદારનાથજીનો લેખ આવ્યો છે, તે પ્વાનપૂર્વક વાંચી જવા થી. ગીતા-ભક્તને (જુઓ ગયા અંકમાં આવેલા પ્રશ્નો) વિનંતી કરું છું. તે પરથી ગીતાના ઉપદેશના ક્ષેત્ર પર વધારે અનુવાણું પડશે, અને કદાચ એમની ઘણી શંકાઓનું સમાધાન થશે.

તેમાં તથા આગળ થયોર્થ ચૂકેલી વાતો ન બેવડાય એ રીતે એમના પ્રશ્નોના વિગતવાર ઉત્તર આપું છું.

૧. ગાંધીજીએ આપેલું દર્શાત આજની પરિસ્થિતિ માટે બરાબર બંધબેસતું નથી. એ દર્શાતમાં એવું અધ્યાહન રહેલું છે કે, એ દ્રેનને કેઈ રીતે જીતી શકીને બેનરી શકાય એમ નથી, તથા નીચે બેનરી પછી તે મુસાફરને પોતાને રચાને પહોંચવાનો કેઈ માર્ગ પછી નથી. ગીતામાંયે એમ અધ્યાહન છે જ કે યુદ્ધ ટાળવાનો કેઈ ઉપાય રહી જ નહોતો. અને અહિંસક યુદ્ધની કલ્પનાયે તે કાલે જન્મી નહોતી, તો તેના આચાર્ય તો કયાંથી જ હોય? પણ ‘અહિંસક કૃષ્ણ’ જે તેણે કેઈ ઉપાય બહુતા હોત તો તેણે તે અનુભવો હોત એ વિષે શંકા નથી. શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધ ટાળવાનો જોડો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો.

કહેવાનું કે શ્રીકૃષ્ણ પાસે અહિંસક શસ્ત્ર નહોતું. તે રિયતિમાં તેમની સલાહ સમાજના વિચારોને અનુસરીને હતી. અને તેમનો પ્રયત્ન તે વિચારોને

સમશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી શુદ્ધ કરવા એટલો જ હતો.

ગાંધીજી જે ઇંગ્લંડને એમ કહેતા હોત કે તમે બીજા માગીનેયે જીવો, યુવાની સ્વીકારો, પણ લડો નહિ, તો તેમણે ‘મિશ્ન વડે જીવવું તેજ સાચું’ એ અનુનંદના વિચારને અનુમોદન આપ્યું ગણ્યું. પણ ગાંધીજી અહિંસાનો વંધ્ય ઉપદેશ આપતા નથી. તે કહે છે કે હું તમને તમારી બહાદુરીનો વધારે સારો પ્રયોગ કરતાં સ્વીકારવા તૈયાર છું. હું તમને લડવાનું જોડા મુદ્દલ કહેતો નથી. દ્રેનમાંથી મૂકેલો મારો એજ નથી કહેતો. પણ જે દ્રેનમાં તમે બેસો છો તે પાંચ મિનિટમાં મોટી ખાઈમાં પડવાની છે, માટે સાંકળ એથી તેને જીતી કરો, બિતરી પડો અને સારી જોડે ચલો.

સાચું પૂછતાં, ઉપમાઓથી સિદ્ધાન્તો સમજાવવા-સમજાવવામાં ઘણી વાર સ્પષ્ટતા કરતાં ગોટાળા વધારે થાય છે. માટે આ દર્શાતને તેમ જ ગાંધીજીના દર્શાતને છોડી દેવા મારી સલાહ છે. મુખ્ય વાત એટલી જ છે-કે, ગાંધીજી લડાઈ જોડાવી મુરોતને દેરવા પોને તૈયાર છે, તેમ કરવા આત્મનિશ્ચાસ ધરાવે છે, અને પછી આ સલાહ આપે છે. એમ કરનારને ગીતાના ટોકો મોટો સાથે વિરોધ આવતો નથી. કેઈ જાણે એમ કહે કે, એ ગાંધીજીનો ખોટો ફાંકો છે, અને તેથી તેમનું ન માને, પણ એમાં આ મોટો તો આડો નથી જ આવતો.

૨. 'લોકોનો છુદ્ધિભેદ કરવો નહિ' એ ગીતા-વાક્યનો સમાજમાં ઘણો દુરુપયોગ થયેલો છે. સુધારામાત્રનો નિષેધ કરવા માટે એ શ્લોક દાંડવામાં આવે છે. એનું યોગ્ય ક્ષેત્ર હું આ પ્રમાણે સમજું છું :

જે કામો સમાજના ધારણ-પોષણ વગેરે માટે કર્યા વિના છૂટકો ન હોય, તે કામોમાં કાંઈક દોષો નોંધ, તેનો સાચ નિષેધ કરવો યોગ્ય નથી. તેનો નિષેધ કરનારે તેની અવેશમાં ધારણ-પોષણની યોગ્ય રીતો બતાવવી નોંધીએ. તેમ ન કરી શકે તો તે કમોના દોષો ટાળી તેને સારી રીતે અને અનાસક્ત છુદ્ધિ કરી બતાવી સમાજ આગળ દાખવે એસાં કરવો નોંધીએ.*

જે શ્લોકો, કાથો ધન દુષ્ટ જ હોય, ધારણ-પોષણ માટે નિરુપયોગી હોય, તેનો નિષેધ કરનારને આ શ્લોકનો વાંધો બતાવવો બરાબર નથી.

દા. ત. ખેતી અને દૂધ પર સમાજનું ધારણ-

* 'ગીતાધર્મિ'ના વાંચનાર જોશે કે અહીં 'યે' શ્લોકે નો અર્થ 'શોધવાં' - સુધારવાં, અશોધન કરવાં મ કરેલો છે. રાખડોશમાં રાખા ગણના ગુરુધાતુનો થ' વિચારવું, પરીક્ષા કરવી એવા આચેરો છે

પોષણ આને નમે છે. બનેલાં હિંસા થાય છે. તેટલા જ માટે તેનો નિષેધ કરી ધાર્મિક પુરુષે તે કામો ન કરવાં એમ કહીએ તો કાં તો સમાજનું ધારણ-પોષણ અશક્ય થાય, અથવા એ નિષેધને સમાજનો મોટો ભાગ નહિ માને, અને જે નાનો ભાગ માનશે તે ધન બનશે. આથી એ કામો કરનારનો છુદ્ધિભેદ કરવો યોગ્ય નથી. પણ જો તેવો નિષેધ કરનાર તે સાથે જ ખેતી તથા દૂધ વિના ધારણ-પોષણનો સર્વેને સિદ્ધ થઈ શકે એવો માર્ગ બતાવી શકે, તો તે જરૂર એનો નિષેધ કરી શકે.

પણ મૂઆ પાછળ રોડું ફૂટવું નહિ, બારડું ખવાડું નહિ, વિવાહ-વરસીમાં નકામું ખર્ચ કરવું નહિ, કોઈને અસ્પૃશ્ય લેખવો નહિ, એવા શિષ્ટ કે અશિષ્ટ આચારોની બાબતમાં છુદ્ધિભેદ કરી શકાય, કરવાનું કર્તવ્ય જ થાય. વહેમો, અંધશ્રદ્ધાઓ વગેરેને છુદ્ધિભેદ ન કરવાના નામ હેઠળ રક્ષણ ન આપી શકાય. નહિ તો સત્યની ઉપાસના જ અટકી પડે.

આ વિષે વધારે ચર્ચા 'સત્યમય જીવન' તથા 'ગીતાધર્મન' માં વાચક જોશે.

કે. ધ. મહારાજા

પ્રભુ જાગત હૈ તૂ સોવત હૈ

(આત્માને જિંગ નથી, જાતિ નથી. આપણે ને જોઈએ તો નરજાતિ કહી શકીએ અને મરજીમાં આવે તો નારીજાતિ પણ કહી શકીએ, બંને જાતિમાં એ તો સરખો જ છે. સંસ્કૃતમાં કે આપણી ભાષામાં આત્મા નરજાતિ મનાય છે, વ્યયારે ક્રીક ભાષામાં તેમ જ અરબી ફારસીમાં એ નારીજાતિ લાયો છે.)

વૈષ્ણવોના ભક્તિ સંપ્રદાયમાં પરમાત્મા એટલે શ્રીકૃષ્ણ અને જીવાત્મા એટલે ગોપી એમ કહીને ભક્તિનું સ્વરૂપ અને એની ઉત્કટતા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. એમ જોવામાં આવ્યું છે કે, અત્યંત પ્રેમ, એકાગ્ર નિષ્ઠા અને સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ, આ ગુણો સ્ત્રી-જાતિમાં વિશેષ રૂપે વ્યક્ત થતા હોવાથી, જીવાત્માનું પરમાત્મા તરફનું ખેંચાણ ગોપીની કૃષ્ણભક્તિના રૂપક દ્વારા જ બરાબર વ્યક્ત થઈ

શકે છે.

હવે જેમ પુરુષ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરતો રહે છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા પણ જીવાત્માને પોતાની પાસે ખેંચી લઈ, એનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પોતા તરફથી અખંડ પ્રયાસ ચલાવે જ રાખે છે. જે કાંઈ પણ અંતરાય હોય, તો તે જીવાત્માની ઉત્કટતાનો અભાવ, ગદ્ગદ અથવા બેખબરીનો જ હોય નહિ; અને ગ્રેમી પરમાત્મા જીવાત્માની સ્વતંત્રતા સાચવવા એટલે બધો ઇન્તેજાર હોય છે કે, પોતાની અસીકિક આતુરતા પણ કોરે મૂકી જીવાત્માના હૃદયમાં સુસુષ્ણ ભગત થાય ત્યાં સુધી ધીરજપૂર્વક રાહ જોતા રહેવાનું જ એ પસંદ કરે છે. પોતાની તાલમેલીની એની પાસે એટલી કિંમત નથી હોતી, જેટલી જીવાત્માની આત્માદીની એને હોય છે.

પણી વાર એવી શંકા જોડે છે કે, મધિરપ્રાપ્તિ

માટેની જીવાત્માની તાલાવેલી વધારે હોય છે કે જીવાત્માને પોતાની પાસે જેવી હેવાની ભગવાનની સાધના વધારે હોય છે ?

અહીં કોઈ મનમાં એવી શંકા ન આણે કે પૂર્ણ-પુરુષ, નિરુપદ અને નિત્યતૃપ્ત પરમાત્મા સાધના કરનાર સાધક શી રીતે બની શકે. પરમ કારુણિક અને સર્વસહ પરમાત્મા સાધક જ છે અને એની સાધના અનંત રીતે અખંડ સાક્ષી જ હોય છે. એ બે સાધક ન હોત તો માણસને સાધના કયાંથી સૂત્રત, અને એ ચલાવવાની શક્તિ કયાંથી મળત ? વિચાર કરતાં ખાતરી થઈ જાય છે કે, જેમ બાળકની માતૃ-ભક્તિ કરતાં માતાનો અપત્યપ્રેમ વધારે હોય છે, અથવા શિષ્યની ગુરુભક્તિ કરતાં ગુરુનું શિષ્ય-વાસત્ય વધારે હિંદ્ર અને વધારે સમજાણું હોય છે, તે જ પ્રમાણે માણસની દર્શનલાક્ષણ કરતાં ઈશ્વરની ભક્તનિષ્ઠ વધારે હોવી જ જોઈએ. અ-સંખ્ય વાર, અનેક જન્મ માણસે ઈશ્વર-વિમુખ કમોં કરવામાં ગાળ્યાં હોય, તોયે ઈશ્વરની ધીરજ કોઈ કોણે ખૂટી જ નથી.

ન્યારે જીવાત્મા ઘેર નિદામાં પડેલા હોય છે, ત્યારે ઈશ્વરના સાંનિધ્યનું બાન એને કયાંથી જ હોય ? પણ ન્યારે એ ઘેર નિદા એસરી જાય છે અને પ્રભાતની મીઠી ગુલાબી અને પાતળી ઊંધ હોય છે, ત્યારે એને ઈશ્વરના અસ્તિત્વની અને એની પ્રેમજ સાધનાની અરપટ ઝાંખી અવારનવાર યવા લાગે છે. કવિવર રવિબાણુએ નીચેના ભગનમાં એ સ્થિતિ વર્ણવી છે :

ગોપી પોતાને જ હૃદયેથીને કહે છે :

“ન્યારે એ તારી પાસે આવીને બેઠો, ત્યારે તું જાગી નહિ. -હે હતભાગિની, તને કેવી ઊંધ આવી હતી ? શાંત અને સ્તબ્ધ રાત્રિની વેળાએ તે આવ્યો, એના હાથમાં વીણું હતી, એનું સંગીત સાંભળીને હું જાગી નહિ, પણ માત્ર રવમ માત્ર એના ગંભીર રાગથી તરખોળ થઈ ગયું અને માત્ર સ્વપ્ન અસાધ્યરણુ સુખમય બન્યું.

“જાગીને જોઉં છું તો પોતાની સુગંધથી પામલ બનાવનાર દક્ષિણનો મધ્યાનિહ અધારાના પોલાણને બરી કાઢી ક્ષસે છે.

“શું માત્ર કુદૈવ કે મારી બધી રાત્રિએ આમ જ એણે જાય છે ! તે પાસે હોવા છતાં પાસે નથી હોતો ! એનું સંગીત સંભળાય છે, એની સુગંધ માણું બરી દે છે, અને છતાં એની માળાનો સ્પર્શ માત્ર મારા હૃદયને મળતો નથી. શું કરું ? કેવી કાળનિદા મને ઘેરી મૂકે છે !”

જે લોકોને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું બાન જ નથી અને જેઓ કેવળ એક નિરપવાદ શિવાજ તરીકે જ ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે અને ઈશ્વર વિષે બોલે છે, તેઓ આ ગાયનનું રહસ્ય નહિ અપનાવી શકે. માણસ ન્યારે બધી રીતે હારી જાય છે, ત્યારે વખતે એકાદ ક્ષણને માટે ઈશ્વરનું સાચું સ્મરણ યતું હશે. નહિ તો રોજ ઈશ્વરની નિયમિતપણે પૂજા કરતાં છતાં અને સવારસાંજ ઈશ્વરનું નામ જગાવતાં અને ગમજવતાં છતાં, એવા લોકોના જીવનમાં ઈશ્વર પ્રવેશ કરશે નથી હોતો. આવી ઘેર નિદામાં ઈશ્વરના સાંનિધ્યની અસંખ્ય નિશાનીઓ મળતી હોય તોયે એ એને શા કામની ? આગળ જતાં ન્યારે માણસ અંતરુપ યાય છે અને એના જીવનમાં ઈશ્વરનો સહેજસાજ પ્રવેશ યાય છે, ત્યારે જ સાચો અધોડો શરૂ થાય છે. ઈશ્વરનાં મુગિયાં બે માણસના જીવનમાં જરા સરખાં પણ પહોંચી ગયાં, તો તે ત્યાં પોતાનું ઘર ક્યાં વગર રહે જ નહિ. સાધનાને અભાવે બસેને માણસ ગમે તેટલી ગદલતમાં રહે, ઈશ્વરના સાંનિધ્યની નિશાનીઓ એની નજરે પડવાની જ, ઈશ્વરી કૃપાનો અનુભવ એને વખતોવખત થવાનો જ. પછી તો આપણે એટલા બધા સાધનાકુર્બાન કેમ છીએ એવી ચીડ ચઢીને માણસ પોતાની નિર્ભર્ત્સના કરવા લાગે છે, અને પછી એ આત્મનિંદા જ એક જાતની સાધના બની, માણસ પ્રગતિ કરવા લાગે છે.

જડજીવનને બે રાત્રિની ઉપમા અપાય તો ઉપર વર્ણવેલી પાતળી સાડર બિંદા વખતને બ્રાહ્મસુહૃત જ કહેવાય.

હવે તો બીંધનું જોર ઝાણું થયું છે, હવે થોડા જ વખતમાં જગાશે અને જાગૃતિનું સુખ મણાશે, એ વિષે મનમાં શંકા આણવાનું કારણ નથી.

વિદ્યાથીના પ્રશ્નો

પ્રશ્ન — જીવનનો માલગી ઉદ્દેશ શો?

આ પ્રશ્ન જરા અસ્પષ્ટ છે. જીવનનો એટલે કે કોના જીવનનો? માણસના? કોઈ વ્યક્તિના? કે જીવનનો એટલે સંસારનો?

પણ એનો ગમે તે અર્થ સમજાએ. આ ત્રણે માટે પહેલાં એક વાતનો નિષ્કર્ષ થયો છે. પોતાનું કે મનુષ્યનું જીવન મૂળે શી વસ્તુ છે, અને સંસાર શું છે? જ્યાં સુધી જીવન શું છે તે ન સમજાય ત્યાં સુધી એનો આખરી ઉદ્દેશ પણ ન સમજાય. જીવન સમજાય, તો વ્યક્તિ પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ સમજી શકે, માનવજીવનનોયે ધોષે ધોષે સમજી શકે, અને સંસારનોયે કાર્મિક સમજે. ઉદ્દેશ ન સમજે તોયે તેનું સ્વરૂપ અને તેમાં પોતાનું કર્તવ્ય તો સમજી જ શકે, અને તેટલું એને માટે પૂરતું થાય.

ત્યારે, જીવનનો આખરી ઉદ્દેશ શો, એની ગમે તેવી કલ્પના કરવા કરતાં, એ સમજવા માટે જે રચાને પહેલાં પહેલ્યાની જરૂર છે, તે જ જાણવું વધારે સારું છે. અને તેને આખરી નહિ તોયે આવશ્યક અને પ્રથમ ઉદ્દેશ તો કહી શકાય જ. તે જીવન શું છે તે જાણવું તે. ખીજી બાજુમાં કહીએ તો આત્માને જાણખવો તે.

“જે જાણીને સર્વ કરું,
જે નિરંતર અધ્યાસ જેવું,
જે પ્રથમે વળીને રહેવું—
નિરંતર.”

(પરમાશ્રુત-મરાઠી)

પ્રશ્ન : ધર્મો માલગી પોતાના પુણ્યને મર્યાદા છોડતાં જોડે રમવા દેતાં નથી. તો શું તે યોગ્ય છે? શું યાજક ઉપર ચારામ સંસ્કાર પડે છે?

અહીં ગરીબ શબ્દ આર્થિક દીનતા સૂચવે છે તે કરતાં આંતરિક અથવા જાતિની દીનતા વધારે સૂચવે છે. સાધારણ રીતે આજાએ પોતાની ન્યાત-જાતનાં ગરીબનાં છોકરાં જોડે પોતાનાં જાળકને બળવા દેવામાં અડચણ જોતાં નથી. પણ જેમને તેઓ પોતાના કરતાં હલકી જાતના કે હલકા સંસ્કારવાળા ગણે છે તેમની જોડે બળવા દેતાં નથી.

પણ, ઘણુંખડું, આમાં મિથ્યાભિમાન જ હોય છે. બળનારાં છોકરાં કેવા સ્વભાવનાં છે તે ઉપર જ ખ્યાલ આધાર રહે છે. નાનપણમાં મારા પિતાના એક હમાલગો છોકરો મારો નિકટ મિત્ર હતો. એની સાથે ખીજા પણ એ ત્રણ હમાલગો છોકરા મારી સાથે રમતા. એ છોકરાઓએ મને ઘોઘા ખરાબ ટેવ શીખવી હોય એમ મને યાદ નથી. એનો પ્રેમ મને હજી સાંભરે છે. પણ જે નિકટનાં સગાંવહાલાંના છોકરાઓ જોડે હું બચ્ચો હતો, તેમની પાસેથી તો હું ઘણા દોષો શીખ્યો. એકની સાથે રહીને મેં એને એક બે નાનકડી ચોરી કરવામાં મદદ કરેલી. કુટુંબો શીખવનાર ઘણુંખડું પોતાનાં સગાંવહાલાંના કે સમાન દરજ્જાના જ છોકરાઓ હોય છે. પેલા ‘ગરીબ’ તો છોકરો ખરાબ જાળ બોલે તો હું એમ સમજું કે, એની જાતમાં બોલવાની ટેવ, માટે એનાથી બોલાય, આપણાથી ન બોલાય. હું એને કહું કે જાળ કાઢવી નહિ. એ માની લે. પણ સગાના છોકરા બોલે ત્યારે હું તેને રોકવા જઈ તો દહે કે, હવે એસ, ડાહ્યા. ન ગમતું હોય તો આખરી જોડે રમવા ન આવતો. ધણી રમવાની ગરજે હું એમની જુડી બાપા મદદ કરતો અને તેમાં થોડાક રસ પણ લેતો ગયો. આ તો સમાન દરજ્જાના છોકરાઓએ આપેલા કુસંસ્કારોનો થોડોક છંદારો જ છે. મોટેરાઓ એવો અધિવિશ્વાસ રાખતા હોય છે કે, તેમના અને તેમની સમાન દરજ્જાના જાળકોનાં કોઈ અપલક્ષણો હોય જ નહિ. પણ કુસંસ્કારો ધણી વાર સમાન દરજ્જાના છોકરાઓમાંથી જ ફેલાય છે.

આથી. આમાં ગરીબ-જાતનાં, કે જાતી-હલકી જાતનો ભેદ કરવો જરાખર નથી. પોતાનો છોકરો કેવો છે અને તેના સોજાતીઓ કેવા છે તેનો વ્યક્તિ-ગત અધ્યાસ કરીને જ, તેમની સોજાત રહેવા દેવી છટે છે કે અનિષ્ટ, તે દરાવવું જોઈએ.

પ્રશ્ન — પહેલાંની દૃષ્ટિ અને ચત્તારની ગાંધીજીની દૃષ્ટિ ચતો હાજરમ કયો?

‘હરિમનજી’માં (તા. ૩૧—૮—૪૦)માં “મનુષ્યમાં અદિષ્ટા”વાળા લેખમાં વર્ણવેલા ક્ષત્રિયો ગાંધીજીને ગમે ખરા.

કિ. ઇ. અ.

અધ્યયનની નોંધો.

૧

વિચારવાલાયક પાઠાન્તર

ગીતામાં અંદારમે અધ્યાય, સતરમે શ્લોકશ્લોકો.

યસ્ય નાદંક્રતો માવો બુદ્ધિર્ઘસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાપિ સ હમાન્લોકાન્ત ન હન્તિ ન નિવૃણ્યતે ॥

બંગભંગ પછીના દિવસોમાં કાવતરાખેર લોકો આ શ્લોકનો આધાર લઈને કહેતા કે જે માણસની બુદ્ધિ લિપ્ત નથી થઈ અને જેને અહંકાર નથી તે ત્રણે લોકોને નાશ કરે, તોયે નથી એ કોઈને મારતો અને નથી એને કમનો બંધ થતો.

આદેશે આધાર ખખડી ખોળ કેંકનાર ધર્મવીરની બુદ્ધિ નિર્લેપ હોય છે અને એને અહંકાર નથી હોતો એમ માની લેતાં વાર કેટલી!

સંન્યાસોપનિષદ્માં એ જ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

યસ્ય નાદંક્રતો માવો બુદ્ધિર્ઘસ્ય ન લિપ્યતે ।

યઃ સમઃ સર્વભૂતેષુ જીવિતં તસ્ય શોભતે ॥ ૨૧ ॥

આ પાઠાન્તર કેણે, ક્યારે, અને કેમ કર્યું હશે? સુધારા મુંઝવે દેખાય છે.

૨

અગ્નિની નિહક્ષિત ।

નિરુક્તિ એટલે વ્યાખ્યા, વિવરણ, સ્પષ્ટીકરણ. ધણી વાર આ સ્પષ્ટીકરણ કૃત્રિમ અને કાદબનિક હોય છે પણ તેમાં ચમત્કૃતિ હોય જ છે.

[નિરુક્તિયોગતો નામ્નાં મન્યાર્થલ-પ્રકલ્પનમ્ ।]

તૈત્તરીય ઉપનિષદ્માં અગ્નિની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે આપી છે :

અગ્નયે અતિ ચ મૂતાનિ તસ્માદગ્નં તદુચ્યતે ॥

૨-૨.

પ્રાણીઓ તરફથી એ ખવાય છે અને એ પ્રાણીઓને ખાય છે માટે એને અગ્ન કહે છે. જૂખ જેટલું જ ખાઈએ તો અલભાંથી પ્રાણ વધે છે પણ ભિંઈસોડ્યથી વધારે ખાઈએ તો એ જ અગ્ન પ્રાણ હરે છે. એ જ આપણને ખાઈ જાય છે. માટે જ મનુષ્યે કહ્યું છે :

મનારોગ્યં મનાયુષ્યં મત્સર્ગ્યં ચાતિમોજનમ્ ।

મપુણ્યં લોકવિદ્વિંશં તસ્માન્ તન્ પરિવર્જયેત્ ॥

૩

તર્કુઃ કર્તન-સાધનમ્ ।

તાર્ક, તકલી, કાંતવું આ શબ્દો ક્યાંથી આવ્યા હશે?

‘કૃત્ (૬ વર્સમે.) કટકા કરવા, પીંચવું.

કૃત્ (૭ વર્સમે.) કાંતવું, લપેટવું.

તાર્કને પ્રથમ કર્તુ કહેતા હશે પાછળથી અક્ષરો ઉલટારીને (વર્ગવિપર્યયાન્) તર્કુ બન્યું છે. આનર્થી લગભગ સવાયે હજાર વર્ષ પહેલાં લખેલા એક ગ્રંથમાં તર્કુ શબ્દ છે. નગરવાસી ગૃહસ્થનું ધર કેવું હોય, તેમાં શું શું હોય એનું લાંબુ વર્ણન કરતાં વાતચાલન લખે છે કે, તર્કુ અને તસ્ (કાંતવાની તાર્ક અને મુધારની ફરશી) એ બે વસ્તુઓ ઓઠરી-પર જરર હોય, આ વર્ણન કોઈ કારીગર કે ગરીબ માણસના ઘરનું નથી પણ મોઝલા નાગરિકનું છે, એને ત્યાં પણ આ બે વસ્તુઓ તો હોવી જ જોઈએ.

તર્કુ એટલે તાર્ક અથવા તકલી.

તર્કુષિક
તર્કુષીકી
તર્કુલાસકઃ } એટલે તકલીના પૈસો અથવા ખાર, મોણા.

ગીર્વાણ લઘુકોષમાં એને તકલી રાખવાનું પાત્ર કહ્યું છે.

ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં ૨ કાંતવા આપીને સૂતર બેસું કરવાનું અને વણાટ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું સરકારી ચાસીલાનું વર્ણવ્યું છે.

૪

મુજ = પાસા

“અનેકમુખ છે મણિ ને જેને મુખે મુખે પ્રકાશ, એક દોષો મારે અંતર જેને રોમે રોમે ઉગમ્.”

ઉપશી લીટીઓ અખાની છે, હીરા માણેક જેવા રત્નમણિને જે આશુઓ હોય છે તેને આપણે ‘પાસા’ અથવા ‘દાણા’ કહીએ છીએ. અખાએ આપણને શબ્દ આપ્યો છે “મુખ”. અંગ્રેજીમાં પાસાને ‘ફેસેડ્’ કહે છે. એના શબ્દાર્થ પણ મુખ જેવો જ યાય છે. છતાં ‘મુખ’ એ તરણુમિયો શબ્દ નથી.

કાકા કાલેલકર

तुकारामनी वाणी

३१

करुनि राहों जरी अह्माचि प्रमाण ।
निश्चय नव्हें मन काय कहें ॥ १ ॥
जेवल्या विण कासाचि देकर ।
शब्दाचे प्रकार शब्द चि ठे ॥ २ ॥
पुरें पुरें आतां तुमचें ब्रह्मज्ञान ।
आम्हांसि चरण न सोडणें ॥ ३ ॥
विरोधे विरोध वाटे पुढतोपुढती ।
यासनचें हातीं गर्भवास ॥ ४ ॥
सांढीमांडी अंगी वसे पुण्य पाप ।
बंधनें संकल्प याचि नवें ॥ ५ ॥
तुका म्हणे नाहीं मुक्तता मोकळी ।
ऐसा कोण बळी निरसी देह ॥ ६ ॥

३२

तुजें वर्ण गुण ऐसी नाहीं मति ।
राहिल्या त्या धुती मोनपणें ॥ १ ॥
मोनपणें वाचा धोंडावल्या चारी ।
ऐसें तुजें हरी रूप आहे ॥ २ ॥
रूप तुजें ऐसें कोळीं न देतवे ।
जेथें हें शक्ये ब्रह्मादिक ॥ ३ ॥
ब्रह्मादिका देवां कर्मांची कबाटी ।
म्हणोनि आटाटी फार त्यासी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तुजें गुण नाम रूप ।
आहेसी अमूर्प वाणूं बार्डे ॥ ५ ॥

३३

तुज वर्णी ऐसा तुज विण नाही ।
दुजा कोणी तीहीं त्रिभुवनी ॥ १ ॥
सहस्रमुखें दोष सिंगला बापुबा ।
चिरलिया धडा जिन्हा व्याख्या ॥ २ ॥
अव्यक्ता अदृशा अपारा धनंता ।
सचिदानंद नासायना ॥ ३ ॥
रूप नाम घेसी आपुन्या स्वच्छता ।
होसी भाव तैसा त्या वारणें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे जरी दाविषी आपणा ।
तारिच नारायणा कळों देसी ॥ ५ ॥

३४

करी रडेवा छत्रं आत्मा न प्रमाथ्य,
निश्चय न रे मन, केम कुडु ? १
जम्भा विना शाले आवे ओडार ?
शब्दांना प्रधार ? ग्रन्थ वस्तु. २६ २
पुडु पुडु हवे लक्ष्म अक्षरान,
अमे तो यरक्ष शम्भु जावी. ३
विरोधे विरोध आगे आगे वाधे,
वासनाने ढावे गर्भवास. ४
धरडोडर अंगे वसे पुण्य पाप,
अधन-संकल्प तेनां नाम. ५
तुका कळे नहि मुक्ति पडी पीडी,
अवे कोण अंगी, निरसे देह ? ६

३५

तारा शुभ गावा नही मुन भति,
रही सर्व श्रुति मोन धरी. १
मोन धरी वाणी चारे धर्म रूप,
अबुं छे अनुप ३५ ताडुं. २
३५ ताडुं अबुं नेत्र नहि पेंजे,
त्यां सर्व थारि अक्षरदिक. ३
अक्षरदिक देवा यथा कर्मअक्ष,
तेथी अक्षरप तेने धरु। ४
तुकाराम तारा शुभ, नाम, ३५,
अतिशे अनुप, केम वरु ? ५

३६

तारा विषु नदीप वरुवे जे तने,
अबुं त्रिभुवने पीले भाई. १
सदस मुण याकां शेपनां जियारां,
जिह्वा भांडी चारी पड्या तेने. २
अव्यक्ता, अक्षर, अपार, अनंत,
सचिदानंद, नारायण. ३
निज छत्रा वडे ३५ नाम भटे,
जेवा जेने भावे, तेने इतर. ४
तुकाराम जेने हापवे पोताने,
तो न अक्षर गळे ताडुं ३५. ५

किं थं भराइवाजा

१. वागीश्वर. २. आ कुडु, आ छत्रं — अवे आश्रयभां.
३. अजिथे ४. निरास करे, विचारही इतर करे.

“આપણી પ્રાથમિક કેળવણીનો બગાડ”

૨

અંગ્રેજી રાજ્યમાં હિન્દની પ્રગતિમાં આવેલ સુધી જે કંઈ લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ થઈ છે તેમાં મુખ્યતઃ સહેરોની દરિજા નિર્ણયપણે રહી છે. આપણા ધુરધર લોકોનેતાઓ તેમ જ કેળવણીકારોએ પણ સહેરોમાં વસતી પ્રગતિનું લક્ષ્ય રાખી એમની બધી યોજનાઓ વિસ્તારી છે અને અમલમાં મૂકી છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ આ જ દરિજા મુખ્યતઃ રહી છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, ગામડાંમાં વસતી વિશાળ પ્રામજનતા કેળવણીથી વંચિત રહી છે અને પ્રાથમિક શાળાઓ મારફત જે કંઈ કેળવણી એને મળવા માંડી છે તે ઘણે અંશે નિરર્થક અને નિર્દેશ નીવડી છે. લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ પ્રમુખીય પક્ષના કબજામાં આવ્યા પછી પણ પ્રાથમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કશો ખાસ સુધારો થયો જણાતો નથી. હિન્દુસ્તાનમાં આવેલ જે કેળવણી-પદ્ધતિ ચાલી રહી છે તેનો પ્રભેદ મોટો છે. એ વખતનાં બ્રિટ ઇન્ડિયા કંપનીનાં લખાણો વાંચીએ છીએ તેમાં કેળવણી પાછળના સ્વાર્થી હેતુઓ દેખાઈ આવે છે. અંગ્રેજોને હિંદમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવું હતું અને તેને સ્થાયી રાખવું છે, એટલે એ તંત્રમાં મદદ કરનારા સંખ્યાબંધ કારકુનો અને મહેતાઓએ એમને નેહતા હતા. આથી જ એમને ‘કારકુનિયા’ કેળવણીની જ યોજના સૂચી. આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં જે કંઈ શિક્ષણ અપાય છે તે આ કારકુનિયા કેળવણીની જ પ્રસાદી છે. શુદ્ધ કેળવણીનો વિચાર કરીએ છીએ તો એમાં કેળવણીનો કક્કો પણ દેખાતો નથી. શિક્ષણના સાચા આદર્શોની દરિજા આખાં કેળવણી-તંત્રને અભ્યાસ કરીએ છીએ તો એમાં શિક્ષણ જેવું તો કશું દેખાતું જ નથી. ઘણાં વર્ષો પહેલાં મોડર્ન રિયુથમાં અમેરિકા-માંથી લાલા લગ્નપતરાયે આપણી કેળવણીની કડુણતા પર બહુ વેધક લેખ લખ્યો હતો. આ કેળવણીનું હુદૈવ એ છે કે એ ન-કેળવણી કરતાં જ બૂરી છે.

આપણી પ્રાથમિક કેળવણીની પ્રગતિના આંકડા તપાસીશું તો આપણી કેળવણીમાં કેટલો બધો બગાડ

થઈ રહ્યો છે તે જણાઈ આવશે. મુંબઈ સરકાર પ્રાંતની કેળવણીની પ્રગતિના આંકડા દર વર્ષે બહાર પાડે છે તેમાં આ બગાડનું બયાનક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ૧૯૩૫-૩૬ ના આંકડાઓ પરથી પ્રાથમિક શાળામાં થઈ રહેલા બગાડની તારવણી કરી છે. શ્રી. બાળાસાહેબ ખેર નવારે વડા પ્રધાન હતા ત્યારે વર્ષોમાં મળેલી કેળવણી પરિપદમાં એમણે આ આંકડા દર્શાવેલા. પ્રાથમિક શિક્ષણનો આ બગાડ એમાં રહેલો છે કે, બાળવર્ગમાં દાખલ થતાં બાળકોની કેળવણી વચમાં જ તૂટી પડે છે અને યુગરતી સાતમા ધોરણ સુધી પણ તે પહોંચતી નથી. પ્રાથમિક શિક્ષણના ગણેશ વર્ષો પહેલાં મોડર્ન ત્યારથી આ બગાડ ચાલ્યો આવે છે. કેળવણીખાતું એની નોંધ લે છે, પરંતુ એ બગાડ અટકાવવા કશા પ્રયાસો થતા જ નથી. એ બગાડ કેટલો ભયાનક છે તે નીચેના આંકડા પરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે.

વર્ગ	બાળકો	બાળાઓ
બાળવર્ગ	૩૦.૭	૪૨.૪
ધોરણ ૧	૧૭.૩	૧૮.૬
” ૨	૧૫.૮	૧૫.૦
” ૩	૧૩.૧	૧૦.૮
” ૪	૧૧.૫	૭.૬
સરેરાશ	૮૮.૪	૯૪.૭
ધોરણ ૫	૫.૨	૨.૬
” ૬	૩.૩	૨.૩
” ૭	૩.૧	૦.૧

ઉપલાં ધોરણની	૧૦૦	૧૦૦	
જે પધારે સારી રીતે આ બગાડ સમજવો હોય			
તો તેનું ચિત્ર-દર્શન આ રીતે કરી શકાય,			
બાળવર્ગ	ચોથું ધોરણ	સાતમું ધોરણ	
બાળકો	૩૦	૧૧	૩
બાળાઓ	૪૨	૭	૧

આનો અર્થ એમાં થાય છે કે, બાળવર્ગમાં દાખલ થતાં ૩૦ બાળકોમાંથી ૭મા ધોરણમાં તો ૩ બાળકો જ રહે છે. — બાળકોનાં ૨૭ બાળકોની કેળવણીની શી દશા થઈ તેનો પત્તો જ નથી. એ જ

રીતે ૪૨ બાળગ્રામીણી એક જ બાળા સાતમા ધોરણ સુધી પહોંચે છે. પરિણામ એ આવે છે કે, ૩૦ બાળકો પર જે ખર્ચ થયો તેમાંથી ૩ બાળકોનો ખર્ચ જ કંઈક ઉપયોગી નીવડ્યો: એટલે કે, એને ફીક ફીક પ્રાથમિક કેળવણી આપી શકાઈ. સુરત જિલ્લા લોકલ બોર્ડના ખર્ચના આંકડાનો હિસાબ જોતાં બાળક દીઠ રૂ. ૧૧ ખર્ચ આવે છે. ૩૦ બાળકો પાછળ થતા ૩૩૦ રૂપિયામાંથી કેવળ ૩ બાળકોનો જ ખર્ચ, એટલે કે ફક્ત ૩૩ રૂપિયા જ કંઈક સાચું નીવડે છે અને ૨૯૭ રૂપિયા કેવળ બરબાદ થાય છે. એ જ પ્રમાણે ૪૨ બાળાઓ પાછળ થતા ૪૬૨ રૂપિયાના ખર્ચમાંથી કેવળ ૧૧ રૂપિયા જ કંઈક સાચું નીવડે છે, બાકીના ૪૫૧ રૂપિયા કેવળ ફોગટ જાય છે. હિંદ જેવા અતિશય ગરીબ દેશની પ્રજાની કેળવણી માટે પરદેશી સરકાર માંડ માંડ થોડા રૂપિયા ખર્ચે છે તેમણે આટલો બધો જગાડ! અને લશ્કરી એ સ્થિતિ ચાલી આવે

છે, છતાં સરકાર કે પ્રજાકીય લોકલ બોર્ડો એ બગાડ અટકાવવા શા ઉપાયો લે છે! ૩૦ બાળકોમાંથી ૨૭ બાળકો બચવાનું શા માટે છોડી દે છે તેનો વિચાર કેળવણી-તંત્રના સંચાલકો કરે છે ખરા! આ બગાડ થઈ રહ્યો છે તેમાં દોષ કોનો છે! કેળવણી-તંત્રનો, કેળવણીના વહીવટનો, કેળવણીના આદર્શોનો, કેળવણીની પદ્ધતિનો, કે પ્રજાની અસંસ્કારિતાનો? આ વિશે કોઈએ કશું વિચાર્યું છે? આપણાં ગામડાંમાં રહેલી પ્રજાના જીવનનો, એમની સંસ્કૃતિનો અને એમના રીતરિવાજોનો જરાયે ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરીશું તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાશે કે, ગામડાંનાં બાળકોને મળતી આજની પ્રાથમિક કેળવણી અને એમની સંસ્કૃતિ વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે. એટલું જ નહિ, પણ એ આખીયે પદ્ધતિ આપણી ગ્રામપ્રજાની સંસ્કૃતિને વિઘાતક નીવડે છે. આનો વિચાર હવે પછી કરીશું.

દિલ્હીના દીવાનજી

‘કે’-વિરામ

આ વિષયમાં મેં જે થોડો વિચાર કરેલો છે તે રજૂ કરું છું. આની ચર્ચા એક વાર ‘પ્રસ્થાન’માં પણ થયેલી છે એમ મને યાદ આવે છે.

૧. ‘અને’, ‘પણ’, ‘કે’ વગેરે માટે મેં ‘સંયોજક અવ્યય’ એવું નામ ક્યાંક વાંચ્યું છે. મેં શબ્દો, વાક્યો વગેરેને જોડી આપનાર એ અવ્યયો છે. એ રીતે ‘કે’નો જુદો વર્ગ સમજવાની જરૂર લાગતી નથી.

૨. મારો એવો મત છે કે અલ્પવિરામના ચિહ્નનો સંખ્યામાં બે હેતુથી ઉપયોગ થાય છે: ૧: વાચકને ‘અલ્પ-વિચારિતિ’ સંવાનું સૂચવવા; ૨: અધ્યાહત શબ્દ બતાવવા. ‘વિરામ’ શબ્દ સૂચવે છે કે એનો મૂળ ઉપયોગ તો પહેલો જ છે. બીજાં વિરામચિહ્નો કેવળ વાચકને ક્યાં થોભવું, અને કેવી મુદ્રાથી થોભવું (દા. ત. પ્રશ્ન, આશ્ચર્ય ઇતિ) તે હેતુથી જ વપરાય છે.

પણ અલ્પવિરામનો અધ્યાહત શબ્દ બતાવવા (જેમ ‘નો’ અધ્યાહત અક્ષર બતાવવા થાય છે તેમ)

ઉપયોગ પણ ઉત્પન્ન થયો છે. આ રીતે ‘રામ અને લક્ષ્મણ અને ભરત અને શત્રુઘ્ન’ એમાંથી વચ્ચેના ‘અને’નો અધ્યાહાર કરીને ‘રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન’ એમ લખાય છે. એ સાચું પૂણી સંયોજક અલ્પવિરામો છે, અને જો આપણે જુદું જ ચિહ્ન વાપરવું હોય તો ‘રામ-લક્ષ્મણ-ભરત અને શત્રુઘ્ન’ એમ લખી શકાય. કોઈક વાર એમ કરવામાં આવે પણ છે, અને ક્યાંક એમ જ કરવું જોઈએ એમ મને ભાસે છે. દા. ત. આતું વાક્ય હોય — ‘ઉપવાસ, અસહકાર, સવિનયબંધ, કુટુંબ, સમાજ, રાજ્ય ઇતિ ત્યાગ, . . . ” અહીં ‘કુટુંબ, સમાજ, રાજ્ય ઇતિ’ને બદલે ‘કુટુંબ-સમાજ-રાજ્ય ઇતિ’ લખવું વધારે સ્પષ્ટ થાય. કારણ કે તે શબ્દોની આગળ-પાછળનાં અલ્પવિરામો અને આ શબ્દોની વચ્ચેનાં અલ્પવિરામોના મંથેનિત શબ્દો જુદા જુદા છે.

૩. આ-વાયે જેમ ‘અને’, ‘તથા’, ‘અથવા’, (તે જ અર્થમાં ‘કે’) વગેરે સંયોજકો વપરાય

ત્યારે—વાંચતાં ખાસ વિરામ લેવાનું સૂચવવાની જરૂર ન હોય તો—કથુએ વિરામચિહ્ન વપરાતું નથી, તેમ જ મુખ્ય વાક્ય અને કર્મવાક્યના સંયોજક ‘કે’ સાથે, અથવા ‘કારણ કે’, ‘જેમ કે’ વગેરે શબ્દો સાથે વિરામચિહ્ન આવશ્યક નથી. સાંખ્યાં વાક્યોને છૂટાં પાડવા માટે વાચકને યુનાનારૂપે મૂકવું પડે ત્યાં વાત જુદી, એવી રીતે અને, તથા, તેમ જ અંગ્રેજીમાં and અને thatની પૂર્વે અથવા પાછળ બને રીતે જેમ જ્યાં યોગ્ય હોય તેમ મુકાય છે. દા. ત. નીચેના વાક્યમાં ‘અને’ની પહેલાં જ વિરામચિહ્ન જોઈએ :

“ઉપવાસ, અસહકાર, સવિનયબંધ, . . . ચોતાંતા ન્યાય અધિકારનો શાંતપણે અમલ, અને એ બધું કરતાં જે સંકટો આવી પડે તેનું સહન. . .”

પણ નીચેનાં વાક્યમાં તે પછી જ મૂકવું ઠીક ગણાય : “સવિનયબંધ એ જાતનો થઈ શકે : કોઈ ખાસ કાપડાનો અને, અસહકારના જ ઉમ પગલારૂપે, સર્વે કાયદાઓનો.”

કે, પણ, છતાં, તેથી, વગેરેની બાબતમાં પણ આવે જ નિયમ હોવા ઠીક લાગે છે.

૪. કર્મવાક્ય સંયોજક ‘કે’ અને વિકલ્પાર્થક ‘કે’ એ તદ્દન જુદા જ શબ્દો છે એમ મારો નમ્ર મત છે. પહેલો સંસ્કૃત ‘કિન્’ પરથી છે, અને તેના હિંદી-અંગ્રાજી પડોયો કિ અને મરાઠી પર્યાય કી અથવા (શુદ્ધ સંસ્કૃત) કિવા છે. બીજો ‘કે’ શરસી-માંથી આવેલો ગણાય છે. સો દોડસો વર્ષ પહેલાં કર્મવાક્ય સંયોજક તરીકે ‘કે’ ને જદને ગુજરાતીમાં

‘જે’ વપરાતો. દા. ત. ‘તેણે કહ્યું જે . . .’ આ વિશે એક વાર ‘પ્રસ્થાન’માં ચર્ચા થઈ ચૂકી છે, તેથી ફરીથી કરવાની જરૂર નથી.

જેમ જોડણીના થોડાક નિયમો ઘડી કાઢવામાં આવ્યા છે, અને તેને અનુસરી. પ્રમાણરૂપ જોડણી-કોસ તૈયાર થયો છે, તેમ ગુજરાતી ભાષા માટે વિરામચિહ્નોના પ્રમાણરૂપ માગદર્શક નિયમો ઘડી કાઢવાની જરૂર છે. કમમાં કમ અલ્પવિરામ ક્યાં મૂકવું તે સૌથી વધારે કઠણ બાબત છે, અને તે વિશે નિશ્ચિત નિયમો બનાવી શકાય તો સારું.

કિં ૬૦ મં

[કલ્યાણ-વધી ‘અથવા’-અર્થનો ‘કે’ અને નામ-વાક્ય ને મુખ્યવાક્યનો સંયોજક ‘કે’ જુદા છે એ જરાબર છે. પહેલા ‘કે’ માટેનું વિરામચિહ્ન ચર્ચાસ્પદ નથી, બીજા ‘કે’ માટેની ચર્ચા છે; અને તેને અંગ્રેજી મેં સૂચવ્યું છે કે, જે અલ્પવિરામની જરૂર લાગે તો ‘કે’ પછી તે મૂકવું. એટલે કે, જેમ કે, વગેરેમાં ‘કે’ની પાછળ ધણે ભાગે મુકાય છે. ત્યાં જરૂર નથી જ એમ કાયદો ન કરી શકાય. કલમ (૨)માં ‘અને’નો અધ્યાદાર, સમાસ તરીકે ન લખી શકવાથી છે. ગુજરાતીમાં ‘દં’ સમાસ સંસ્કૃત જેવો નથી ચાલી શકતો, તેથી આમ (-) કરવું ક્યાંક જરૂરી લાગે. કલમ (૩) પરથી અને સ્વતંત્ર રીતે પણ લાગે છે કે, અલ્પવિરામનો ઉપયોગ અનેક કારણોથી જુદી જુદી રીતે ને જુદે જુદે પ્રસંગે કરવો પડે છે; તેથી એક જઠ નિયમ ન થાયે. પ્રસ્તુત ચર્ચા એક ખાસ સ્થાવરે અંગે છે. અને તે સ્થાને જે અલ્પવિરામ કરવું હોય તો ‘કે’ પછી કરવું. અલ્પવિરામ ન કરે’ આવે તો તે ન જ કરવું એ એક સામાન્ય કાયદો જ છે; અને તે ‘કે’-વિરામને પણ લાગુ પડે છે. —મં ૭]

માણસની હાડકામાં હાડી બૂખ કહ્યું શોધવાની છે,—હાલું એવું સરવે કે ચલા, કોઈક એવી શક્તિ કે અતિશીલતા કે જે જન્મતાના કાલીને ધડે છે, જે માણસ પોતે નથી પણ તેનાથી મદાન છે અને છતાં જેની સાથે પોતાનો સ્વભાવ સુસ્તરિત સાધી શકે છે એમ એને લાગે છે, જ્યાં પોતાની શક્તિઓને શાંત થવાનું અવલંબન મળી શકે છે, અને જેના પર અઘરા શબ્દો પોતે આશા અને વિશ્વાસ મેળવી શકે છે. માણસની હાડકામાં હાડી બૂખ આવું હાલું શોધવાની છે.

બુલિયન હકમલી

લોકશાસનની વ્યાપક ઉપયોગિતા

આ માસિકના માર્ચ માસના અંકમાં મારો 'લોકશાસન — સર્વોત્તમ રાજ્યપદ્ધતિ' લેખ વાંચ્યા પછી, એ લેખને કંઈક અંશે પ્રતિપક્ષ રજૂ કરતું લખાણ કર્યાં એક અભ્યાસી વાચકના વાંચવામાં આવ્યું. તે તેમણે 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના વાચક-ગણની જાણ ખાતર તેના અગિયારમા અંકમાં આપ્યું છે. એ લખાણમાં દર્શાવેલી લોકશાસનની જાણપો અને તેની વિરુદ્ધની દલીલોના જવાબ આપવા અહીં પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રસ્તુત લેખકે લોકશાસનની જાણપો દર્શાવતાં એક રીતે સ્વ-રાજ્યની અથવા કહો કે સુ-રાજ્યની એક આદર્શ અને મનોરમ કલ્પના રજૂ કરી છે. ઈશુના દેવીરાજ્યની કે આપણા રામરાજ્યની પાત જવા દઈએ, તોપણ પ્લેટોથી મોડીને કેટલાયે ગ્રેયદર્શી રાજ્યભીમાંસકાએ પણ રાજ્યની આવી ઉદાત્ત, મનોરમ અને આદર્શ કલ્પના રજૂ કરી છે અને એ વિષે માણસને અંતર્મુખ અને ઉન્નમુખ કર્યો છે. એ આદર્શ તરફ ઉન્નમુખ થઈને જ પ્રસ્તુત લેખકે પણ લોકશાસનનો પ્રતિપક્ષ રજૂ કર્યો છે અને તેથી એ દરેક લોકશાસનવાદીને પણ અંતર્મુખ કરે એટલે સચોટ અને યોગ્ય બન્યો છે.

લેખક જણાવે છે, "સ્વરાજ તે 'વીર લોકોનું, વીર લોકો ઉપર, વીર લોકો માટે ચાલતું રાજ્ય' છે. 'તેની જમણી બાજુ બડબડાટ બળતો અગ્નિ છે, અને ડાબી બાજુ કાળું અંધાર-પાણી છે.' તે રાજ્ય શક્તિશાળી, વફાદાર અને ઉચ્ચ માણસ માટે સારામાં સારું છે; પરંતુ નિર્મળ, ખંડખોર, ચૂસણિયા ઝોશંઆરામી અને નિર્માત્મ લોકો માટે ખરાબમાં ખરાબ છે." પણ એ ઉદાત્ત કલ્પનાને મનમાંથી સમાજની કરાલ વારતવિકાસમાં ઉતારવી કેવી રીતે? ઈશુના દેવીરાજ્ય, આપણા રામરાજ્ય, કે પ્લેટોના ધર્મરાજ્ય વિશે કાણ અસંમત છે? પણ બધી મુશ્કેલી તેને અમલમાં ઉતારવાની વ્યવહાર યોજના સિદ્ધ કરવામાં રહેલી છે. શ્રેયોન્નમ પ્લેટો પણ

અનુષ્ઠાન છટાથી ધર્મરાજ્યનું નિર્માણ સુંદર અને મંજળ સ્વિત્ત દોરે છે. પરંતુ તેને પૃથ્વી ઉપર અવતારવાની — તેનો અમલ કરવાની — વ્યવહાર યોજના ઘડતાં તેની અદ્વિતીય સર્વન-શક્તિ પણ કુદૃષ્ટિ યર્ષ જાય છે — તે ગોચર ખાઈ જાય છે. સુ-રાજ્યની ગંગા સ્વર્ગમાંથી ભૂમિ ઉપર ઉતારવાને પુરાતન કાળથી અનેક સત્પુરુષો આજીવન પુરુષાર્થ કરતા આવ્યા છે, પરંતુ એ મહાભારત કાર્યમાં હજી કોઈને ભગીરથી સફળતા નથી સાંપડી.

હવે, એ સફળતા પ્રાપ્ત થતાં સુધી સમાજનું સંચાલન કે નિયમન કેવી રીતે કરવું, એ પ્રશ્ન ઉપરિચત થાય છે. સમાજમાં (૧) અરાજક અથવા અરાજ્ય, (૨) રાજ્ય, કે (૩) સુરાજ્ય અથવા સ્વરાજ્ય એવી ત્રણ સ્થિતિ સંભવી શકે, આપણે જોઈએ કે સુરાજ્ય અથવા સ્વરાજ્યનો તો હજી પૃથ્વી ઉપર અવતાર નથી થયો. એ સ્થિતિમાં અરાજક અથવા અરાજ્ય અને રાજ્ય વચ્ચે પસંદગી કરવાની રહે છે. માણસને અનુભવે અરાજકના અધેરથી યાત્રીને જ રાજ્યની સ્થાપના કરી છે. તેમણે અનુભવ્યું કે અરાજક એ તો નિઃશંક નિર્ભેજ અનિષ્ટ જ છે. ગમે તેમ કરીને એને ટાળો અને વિનાશમાંથી બચાવો. આ રીતે રાજ્યની જરૂરિયાત જાણી ચર્ચ તેથી જ તેને અનિવાર્ય આપત્તિ તથા અદ્ય આપત્તિ — 'necessary evil' તથા 'lesser evil' કહેવામાં આવે છે. સ્વ-રાજ્યને મુકામને રાજ્ય આપત્તિરૂપ છે, પણ અરાજકને મુકામને તે અદ્યઆપત્તિ છે. વળી, સ્વ-રાજ્યની સરખામણીમાં રાજ્ય આપત્તિરૂપ છે એ ખરું, પરંતુ અરાજકની આપત્તિમાંથી બચાવવા એ જરૂરનું છે, એટલા માટે એને અનિવાર્ય આપત્તિ કહ્યું. અજગત, રાજ્યનું પ્યેય, અરાજક તરફ પંદ ફેરવી, સ્વ-રાજ્ય તરફ ઉન્નમુખ બની, તેને પોતાનો મુવતારો બનાવી, તે સ્થિતિએ પહોંચી તદ્દપ બનવું એ જ છે. સ્વ-રાજ્ય એ રાજ્યનો મોક્ષ છે. એટલે સ્વ-રાજ્યમાં રાજ્ય તદ્દપ જતી વિરેદ થાય છે — લય પામે છે.

આમ જો આપણે રાજ્યની આવશ્યકતા સ્વીકારીએ એ અને એકંદરે તે હિતકર છે એમ માનીએ,

● એ લખાણ પ્રિંટ જોડના એક પુસ્તકમાંથી છે, એમ તે લોકજ્ઞનાર ભાઈ લખી જણાવે છે. તે જ વખતે એ જણાવવાનું સરવૈક્ષી રહી ગયું હતું.

તો રાજ્યસત્તા કેના હાથમાં રહેવી જોઈએ એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. જેમણે 'પોતાની જાત,' ઉપર સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેમના હાથમાં એ સત્તા મુખેથી આવે; એની સામે જાણે જ કોઈની તકરાર હોઈ શકે. પરંતુ એવા શાસકો કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવા? અને પ્રાપ્ત કરીએ તોપણ તેમણે 'પોતાની જાત' ઉપર સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે એનું પ્રમાણપત્ર કોણ આપે? એ વાત પણ જવાબ દે અને ધારો કે સદ્ભાવે આવા સ્થિતપ્રજ્ઞ શાસકોના હાથમાં અકસ્માત રાજ્યસત્તા આવી, પણ એમના અનુગામીઓ પણ તેમના જેવા જ આવશે એની ખોળાધરી શી? અકસ્માત એ તો વિરલ ઘટના છે, રોજિંદી ઘટના નથી.

એટલે, હવે એ વિચારવાનું રહે છે કે, જેવા છે તેવા સમાજનું સંચાલન અને નિયમન કરવાને જોઈએ એવી જોખમીકારક અને આપા સમાજનું વધારેમાં વધારે હિત સાધવાની શક્યતા હોય એવી રાજ્યપદ્ધતિ કઈ? ઇતિહાસકાળમાં અનેક પ્રકારની રાજ્યપદ્ધતિઓ અજમાવાઈ છે, એ બધીના સાબાસાબ કે ગુણદોષનું નિરૂપણ કહી અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ સમાજની બધી વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા સચવાય, સમગ્ર નાગરિક સમુદાયને પોતાનો આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક અને નૈતિક ઉત્કર્ષ સાધવાની, અથવા ખીણી રીતે કહીએ તો ધર્મ, અર્થ અને કામ સાધવાની તક સાંપડે, શાસકો ઉપર લોકમતનો અંકુશ રહે, અને શાસક-શાસિતનું અદ્વૈત સધાય, તથા જેની પરંપરા અનુદ રહેવાનો વધારેમાં વધારે સંભવ હોય, એવી રાજ્યપદ્ધતિ તો લોકશાસન જ છે એમાં સંકા નથી. આ માત્ર તર્કસિદ્ધ અનુમાન જ નથી, પણ ઇતિહાસસિદ્ધ હકીકત છે. છેલ્લાં દોઢસો વરસનો ઇતિહાસ તપાસતાં જણાયે કે, તેણે જનતાના અધિકારોનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર્યું છે, કેળવણીનું ધોરણ વધારી બેઠોણ કર્યું છે, જનહિતની કલ્પના વ્યાપક કરી છે, જનમુખ્યકારી વધારી છે, અને વ્યક્તિના વિકાસને ફેંધતી કેટલીક શૃંખલાઓ તોડી છે, કેટલીકને સિધિલ કરી છે. મનુષ્યસમાજને સત્વશુદ્ધિ કરતાં કરતાં રાજ્યની શૃંખલામાંથી મુક્ત થઈ સ્વરાજ્યની મુક્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની અનુકૂળતા પણ એ પદ્ધતિમાં જ સૌથી વિશેષ છે.

હવે લેખકની લોકશાસન સામેની ફરિયાદ તપાસીએ. તે કહે છે કે, લોકશાસન 'રાજદારી કાવા-આજે અને શેમાણુઓનો શિકાર થઈ પડે છે.' સાચી વાત છે. લોકશાસનનાં આવાં પરિણામ આવે છે ખરાં. પણ એટલા જ કારણથી લોકશાસન ત્યાજ્ય નથી બનતું. એમ તો કોઈ પણ સારી વસ્તુનો દુરુપયોગ ક્યાં નથી થતો? અગ્નિ અને શિશુલુ જેની પાવક વસ્તુઓનો પણ દુરુપયોગ થતો આવ્યો છે. એથી આપણે તેને અસ્વીકાર્ય ગણી તેનો ત્યાગ નથી કરતા. કોઈ પણ વસ્તુનો સ્વીકાર કે ત્યાગ દુરુપયોગ થવાની તેની મર્યાદિત શક્યતા ઉપર નહિ પણ હિતકર થવાની તેની વ્યાપક શક્યતા ઉપર કરવો જોઈએ. લોકશાસન પણ બધી સારી વસ્તુઓની પેઠે દુરુપયોગ થવાના ભયથી વચિત નથી જ, પણ સમાજનું હિત સાધવાની એની વ્યાપક શક્યતાને કારણે જ એ સ્વીકાર્ય બને છે. વળી લેખક જણાવે છે તે, માણસની 'ખીજ'ઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની, . . . પ્રયત્ન શ્રુતિ નો પણ, લોકશાસનમાં દરેક વ્યક્તિને શક્તિ બનવાનો અવકાશ હોવાને કારણે છેક જોડી ભય છે. ભાવિષ્યુષાઓથી (demagogues) ભોળાવાઈને આમજનતા પોતાને મળેલા મતાધિકારનો દુરુપયોગ કરશે એ લેખકનો ભય માન્ય રાખીએ તોપણ, એ દેખીતું છે કે વારંવાર ઠોકર ખાઈને અનુભવે તેઓ તેનો સદુપયોગ કરતાં શીખશે. દુરુપયોગ થવાની બીજીથી ભયજોને, માણસ તરીકેનો મતાધિકારનો એનો મૂળજૂત હક શાને નકારવો? કે પછી આમજનતાના સુધરવાના સંજવની બાબતમાં લેખકે હાથ ધોઈ નાખ્યા છે?

મતાધિકારની બાબતમાં લેખક કહે છે કે, 'કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ જ્યાં સુધી પોતે પોતાની ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ કે શ્રુતિ વિનાનો હોય ત્યાં સુધી તેને મતાધિકાર મળવો જ ન જોઈએ.' એ રીતે સમાજમાંથી કેટલા મતાધિકારી નીકળશે? વળી ચોખ્ખાનું આ સૂક્ષ્મ ધોરણ કેવી રીતે લાગુ પાડવું? આવી સૂક્ષ્મ કસોટી લાગુ પાડવાની તરકીબ હજી આણે સિદ્ધ નથી કરી. એટલે રાજકારણે તો મનુષ્યની ચોખ્ખતા કસવાનું બાલ અથવા રથલ — તેની સંપત્તિ, શિક્ષણ, વય, અથવા મનુષ્યત્વનું — ધોરણ જ સ્વીકાર્યું છે.

પ્રસ્તુત શેખકની લોકશાસનની ટીકા કેવળ નિષેધાત્મક છે એમ કહી શકાય. ભાંસુધી કોઈ પણ વસ્તુ સંપૂર્ણ ન હોય—અને આ અપૂર્ણ જગતમાં તે અપ્રાપ્ય જ છે—ત્યાં સુધી પ્રત્યેક કિતકર વસ્તુની અનેક જિજ્ઞાસા બતાવી શકાય. એટલે કોઈ પણ વસ્તુની રચનાત્મક ટીકા ન કરતાં કેવળ નિષેધાત્મક ટીકા કરવાથી કંઈ જ અર્થ સરતો નથી. છેવટે શેખકની ભાષણિયાઓ વિષેની ટીકાનો જવાબ આપી આ જવાબ પૂરો કરીશું. તે કહે છે, ‘ભાષણિયાની ખાસ કળા એમાં રહેલી છે કે, તે લોકોમાં એવો ખ્યાલ જાગે કરે છે કે તેઓ (લોકો) પોતે જ પોતા ઉપર શબ્દ કરે છે; પરંતુ ખરી રીતે તો તેઓને ભરખાવીને ભાષણિયા જ પોતાની મરજી મુજબ તેમને હાંકતો હોય છે.’

પરંતુ જેમાં લોકોને છેતરાવાનો જરાયે અવકાશ ન હોય એવી સારી અને વ્યવહારુ પદ્ધતિ બતાવશે? અને શું તેઓ એમ માને છે કે લોકો તો અનાદિ કાળથી છેતરાતા આવ્યા છે અને અનંત કાળ સુધી છેતરાતા જ રહેવાના? મહાન લોકશાસનવાદી અને પરમ લોકનિષ્ઠ સત્યુચ્ચ લોકોની લોકો વિષેની અચળ શ્રદ્ધા ટાંકીને આ લખાણ સમાપ્ત કરીશ. તે કહે છે, ‘તમે કેટલાક લોકોને હમેશાં છેતરી શકશો અને બધા જ લોકોને કેટલીક વાર છેતરી શકશો, પરંતુ બધા જ લોકોને બધી જ વાર તમે નહિ છેતરી શકો.’ લોકો ઉપરની આ અનન્ય શ્રદ્ધા ઉપર જ લોકશાસન નિર્ભર છે.

મહિન્દ્રાઈ બ. દેસાઈ

વહેવારુ ખગોળ-૧૪

તિથિ, તારીખ અને વારનો હિસાબ (ચાલુ)

ગયા શેખમાં તારીખ પરથી વાર કેવી રીતે કાઢવો તે જોયું. આ શેખમાં તારીખ અને તિથિ વચ્ચેનો અને તિથિ અને વાર વચ્ચેનો હિસાબ જોઈશું.

આપણે જાણીએ છીએ કે તિથિનાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય યાચ છે. પણ વૃદ્ધિ કરતાં ક્ષય વધારે યાચ છે, કારણ કે એક તિથિની સરાસરી લંબાઈ એક દિવસ કરતાં સહેજ ઓછી છે. ૬૪ તિથિના લગભગ ૬૩ દિવસ યાચ છે : આ હિસાબ પણ સરાસરીનો છે. એટલે આ હિસાબે પણ કોઈ કોઈ વખત એક તિથિ કે એક દિવસનો ફરક આવે છે. પણ એ ફરક તરફ દુર્લક્ષ કરીએ તો એવો નિયમ કરી શકાય કે, તિથિની સંખ્યામાંથી તેનો ૬૪મો ભાગ બાદ કરવાથી દિવસની સંખ્યા આવે છે અને દિવસની સંખ્યામાં તેનો ૬૩મો ભાગ ઉમેરવાથી તિથિની સંખ્યા આવે છે.

૩૦ તિથિનો એક ચાંદ્રમાસ યાચ છે અને ૧૨ ચાંદ્રમાસનું એક ચાંદ્રવર્ષ યાચ છે, પણ લગભગ ૩૩ માસે એક અધિકમાસ આવે છે. વધારે સ્પષ્ટ હિસાબ એવો છે કે ૧૯ વર્ષમાં ૭ અધિક માસ આવે છે. તેથી લાંબા ગાળાનો હિસાબ કરવો હોય તો આ રીતે ગણતરી કરવી. અધિકમાસ

આવવાથી ચાંદ્રવર્ષનો મેળ સોરવર્ષ સાથે ખેસી જાય છે. તિથિની પેઠે અધિકમાસનો આ હિસાબ પણ સરાસરીનો છે, એટલે આ હિસાબે કોઈ કોઈ વખત એક માસનો ફરક આવે છે. આ બાબતની શંકા ટાળવા માટે અને આ શેખને છેડે વિ. સં. ૧૯૦૦ થી ૨૦૦૦ સુધીના અધિકમાસ આપ્યા છે. એટલે કોઈ પણ દાખલામાં ઉપલા ગણિત પ્રમાણે આવતી અધિક માસની સંખ્યા ખરી છે કે કેમ તેની ખાતરી કરી શકાય.

આટલું જાણ્યા પછી તારીખ પરથી તિથિ કે તિથિ પરથી તારીખ કે વાર કાઢી શકશો. માત્ર એટલું જ કે કોઈ વખત આ ગણિતમાં એક તિથિ, તારીખ કે વારનો ફરક આવશે. અહીં આપણે નિરુપાય છીએ. તેથી તિથિ પરથી નિશ્ચય રીતે એક પણ તારીખના ફરક વગર તારીખ કાઢવી હોય તો તિથિની સાથે વાર પણ જાણવામાં હોવો જ જોઈએ. તારીખ પરથી તિથિ કાઢવામાં કે તિથિ પરથી વાર કાઢવામાં ૧ તિથિ કે ૧ વાર જેટલો તફાવત આવવાનો સંભવ હંમેશાં રહેવાનો જ.

ઉદા• ૧૯૮. (તારીખ પરથી તિથિ) મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૯ના ઓક્ટોબરની

૨૭ તારીખે થયો હતો. તો તે વખતે હિંદુ તિથિ કઈ હતી ?

ગયા લેખના ઉદા૦ બીજામાં આપણે જોયું કે, ઈ. સ. ૧૮૬૬ના ઓક્ટોગરની ૨૭ તારીખથી ૧૯૪૦ના ઓક્ટોગરની ૨૭ તારીખ સુધીમાં ૨૫,૬૩૨ દિવસ થાય છે. આની તિથિ કરવા માટે આનો ૬૩મો ભાગ, એટલે ૪૧૨ ઉમેરવાથી ૨૬,૩૪૪ તિથિ આવી. ૩૦ તિથિના એક ચાંદ્રમાસને હિસાબે આટલી તિથિઓના ૮૭૮ ચાંદ્રમાસ અને ૪ તિથિ આવી. ૩૩ ચાંદ્રમાસે ૧ અધિકમાસના હિસાબે ૮૭૮ ચાંદ્રમાસમાં ૨૬ અધિકમાસ આવ્યા, તે ૮૭૮માંથી બાદ કરવાથી ૮૫૨ સૌરમાસ આવ્યા. તેનાં ૭૧ સૌર વર્ષ, ૦ માસ, ૪ તિથિ આવી. ૧૯૪૦ના ઓક્ટોગરની ૨૭ તારીખે વિ. સં. ૧૯૬૬ના આસો સુદિ ૧ હતી. તેથી આમાંથી ૭૧ વર્ષ, ૦ માસ, ૪ તિથિ બાદ કરવાથી વિ. સં. ૧૯૨૫ના ભાદરવા વદિ ૧૨ તે મહાત્મા ગાંધીજીની જન્મતિથિ આવી.

ઉપરના ગણિતમાં ૭૧ વર્ષના ગાળામાં ૨૬ અધિકમાસ ગણ્યા છે તેની ખાતરી કરવી જરૂરી છે. આ લેખને છેડે આપેલા કોષમાં જોતાં આ ગાળામાં ૨૬ અધિકમાસ આવે છે, એટલે અર્થ બરાબર છે. જો કોષમાંથી ૧ અધિકમાસ ઓછોવત્તો આવ્યો હોત, તો તે મુજબ હિંદુ માસ એક માસ જેટલો આગળપાછળ આવત.

ઉદા૦ ૨જું. (તિથિ પાંચી તારીખ). મહાત્મા ગાંધીજીની જન્મતિથિ વિ. સં. ૧૯૨૫ના ભાદરવા વદ ૧૨ હતી, તો તે દિવસે અગ્રેજ તારીખ કઈ હતી ? વિ. સં. ૧૯૨૫ના ભાદરવા વદિ ૧૨થી ૧૯૬૬ના ભાદરવા વદિ ૧૨ સુધીનો બરાબર ૭૧ વર્ષનો ગણો લો. આ સૌરવર્ષો છે. તેના સૌર-માસ=૭૧×૧૨=૮૫૨ આવ્યા. ૩૩ માસે એક અધિકમાસના હિસાબે ૮૫૨ માસમાં ૨૬ અધિકમાસ આવ્યા. તે ૮૫૨માં ઉમેરતાં ૮૭૮ ચાંદ્રમાસ આવ્યા. તેની તિથિ=૮૭૮×૩૦=૨૬,૩૪૦ આવી. તેના ૬૩મો ભાગ=૪૧૨, તેમાંથી બાદ કરવાથી ૨૫,૯૨૮ દિવસ આવ્યા. આ ૭૧ વર્ષના ગાળામાં પુણ્ય વર્ષો ૧૭ છે, એ આપણે ગયા લેખના પહેલા ઉદાહરણમાં જોયું. આ ૧૭ પુણ્ય વર્ષોના

વધારાના ૧૭ દિવસ ૨૫,૯૨૮માંથી બાદ કરતાં બાકી ૨૫,૯૧૧ દિવસ રહ્યા. આને ૩૬૫થી ભાગવાથી ૭૦ વર્ષ ૩૬૧ દિવસ એટલે ૭૧ વર્ષમાં ૪ દિવસ ઓછા આવ્યા. વિ. સં. ૧૯૬૬ના ભાદરવા વદિ ૧૨ને દિને ઈ. સ. ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બરની ૨૮મી તારીખ છે, તેમાંથી ૭૧ વર્ષમાં ૪ દિવસ ઓછા બાદ કરવાથી ઈ. સ. ૧૮૬૬ના ઓક્ટોગરની ૨૭ તારીખ આવી.

ઉદા૦ ૩જું. (તિથિ પાંચી વાર) મહાત્મા ગાંધીજીની જન્મતિથિ વિ. સં. ૧૯૨૫ના ભાદરવા વદિ ૧૨ હતી, તો તે દિવસે કયો વાર હતો ?

વિ. સં. ૧૯૨૫ના ભાદરવા વદિ ૧૨થી વિ. સં. ૧૯૬૬ના ભાદરવા વદિ ૧૨ સુધીમાં ૨૫,૯૨૮ દિવસ આવે છે એ આપણે ઉદા૦ બીજામાં જોયું. ૨૫,૯૨૮ ને ૭મી ભાગવાથી શેષ ૦ વધે છે. વિ. સં. ૧૯૬૬ના ભાદરવા વદિ ૧૨ને દિને શનિવાર હતો, તેથી વિ. સં. ૧૯૨૫ના ભાદરવા વદિ ૧૨ને દિને પણ શનિવાર હતો.

વિ. સં. ૧૯૦૦થી ૨૦૦૦ સુધીના અધિકમાસ (પ્રચલિત ગ્રહકક્ષીય પંચાંગ પ્રમ.એ)

૧૯૦૦ શ્રાવણ	૧૯૫૨ જેઠ
૧૯૦૩ જેઠ	૧૯૫૪ આસો
૧૯૦૬ વૈશાખ	૧૯૫૭ શ્રાવણ
૧૯૦૮ ભાદરવો	૧૯૬૦ જેઠ
૧૯૧૧ અસાડ	૧૯૬૩ ચૈત્ર
૧૯૧૪ જેઠ	૧૯૬૫ શ્રાવણ
૧૯૧૬ આસો	૧૯૬૮ અસાડ
૧૯૧૯ શ્રાવણ	૧૯૭૧ વૈશાખ
૧૯૨૨ જેઠ	૧૯૭૩ ભાદરવો
૧૯૨૫ વૈશાખ	૧૯૭૬ શ્રાવણ
૧૯૨૭ ભાદરવો	૧૯૭૯ જેઠ
૧૯૩૦ અસાડ	૧૯૮૨ ચૈત્ર
૧૯૩૩ જેઠ	૧૯૮૪ શ્રાવણ
૧૯૩૫ આસો	૧૯૮૭ અસાડ
૧૯૩૮ શ્રાવણ	૧૯૯૦ વૈશાખ
૧૯૪૧ જેઠ	૧૯૯૨ ભાદરવો
૧૯૪૪ ચૈત્ર	૧૯૯૫ શ્રાવણ
૧૯૪૬ ભાદરવો	૧૯૯૮ જેઠ
૧૯૪૯ અસાડ	૨૦૦૧ ચૈત્ર

સાહિત્ય અને જીવન*

કેટલાંક વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. ઉત્તર દિંદાના એક પ્રસિદ્ધ શહેરમાં પ્લેગ ફેલાવાની શંકા આવી. ઉંદર મરતા હતા. કમનસીબે એ દિવસોમાં ત્યાંના સાહિત્ય-સંસ્થાના હૃદયસંસ્પર્શક કાવ્યપ્રેમીઓએ એક સંમેલન યોજી આપ્યું. જુદે જુદે સ્થળોએ કવિ-સંમેલન ભાર્થ રહ્યાં હતાં. કેટલાક સભ્યોને મારી પાસે આવ્યા અને બોલ્યા, “આપ પણ અજબ માણસ છો. આ શહેરમાં રહો છો, પણ અહીંના રથાનીય કવિ-સંમેલનોમાં બામ લેતા નથી! એમ કહ્યું છે કે આપનામાંથી સાહિત્ય-પ્રેમ બિલકુલ યસાર્થ ગયો છે. શોક આપની બેઠક નિંદા કરી રહ્યા છે.”

તે વખતે મેં એ કાવ્ય-પ્રેમીઓની સેવામાં આ નિવેદન ક્યું: “લોક મારે વિષે શું બોલે છે એની બંને ચિંતા નથી.” They say. What say they? Let them say.—“એ બોલે છે. શું બોલે છે? બોલવા દો.” દરેક સાહિત્ય-સેવકે આ પ્રજ્વલિત વાતના જોરમાં લટકી રાખવાં જોઈએ. કૃપતા મારું કહો તો આપને એક સલાહ પ્રજ્વલિત, “મહેરબાન, જરા સમજાવો તો ખરા કે, જ્યારે શહેરમાં ઉંદર મરી રહ્યા છે, તે વખતે શું થાય છે—કવિ-સંમેલન કરવું કે ઉંદર પકડવા?”

આવનાર મહાશયો હસવા લાગ્યા, અને તેમાંના એક બોલ્યા, “તો આપનો હશો કવિઓ પાસે ઉંદર પકડાવવાનો છે?”

મેં કહ્યું, “એમાં વાંધો શો છે? કવિત્વ એ જીવન અને અનુભવથી પણ વધારે જાણી શીત છે? આપણાં ઘર, મહોલો અથવા નગરના સ્વચ્છતા જાળવવાના આપણા જેવા સાહિત્ય-સેવકોને જાણ્યું સારું કરવાં પડે, ખાજૂંડીઓ ધોવી પડે, તો એને સાધુ પણ આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. ઉંદર પકડવા એ તો મામૂલી વાત છે. તં તો ગદ્ય-લેખક છું; પણ જો કવિશોક એમનાં દર્શનને લેવા સમજતા હોય, તો અમે ગદ્ય-લેખક પૈસાનો એક એ પ્રમાણે ઉંદર કાઢીશું અને કવિઓને ઉંદર રીંક બે પૈસાનો દિસાવ પડશે!”

વાત હસવામાં લીધી ગઈ અને હું પણ કવિ-સંમેલન, પ્લેગ અને કવિ તથા ઉંદરના કિસ્સાને ભૂલી ગયો. પણ ત્રણવાર મહિના પછી ફરીથી એ પ્રશ્ન જાણી વિચાર કરવો આવડ્યો. આજના આવીને કાલો રહ્યો.

સાહિત્ય-કલરવ અથવા તો ખાળના મચેર?

એકસો સાઠવાર ડિગ્રી તાપ ચઢ્યો હતો. મારા ઉપર બરફ મૂકવામાં આવ્યા હતા. આ હાલિત મારા અનુભવનાં દિવસોમાંનાં બની હતી, જે સૂઝીએને આડું દિનુરવાનકારમાં મગાડી રહે, અને જે બેવડી કીર્તિને મારે ફોકો રાખે છે—સુંદર સૂઝીએ અને ગંદી મારીએ. તાવમાં સેકાતો હતું બળકી રહ્યાં હતાં અને, આપ જાણતા હશે કે, જ્યારે તાવ વધારે ચડે છે, ત્યારે કલ્પનાશક્તિ પણ તીવ્ર બનતી જાય છે. હું વિચારી રહ્યો હતો કે, આ મહેરિયા તાવ છે, મહેરિયા મગાડીથી પેદા થાય છે, અને મગાડી પેદા કરવાનાં કારખાનાં અમારી આસ-પાસ પહોંચ્યાં મોટા પ્રમાણમાં ખુલ્લાં છે. અમારા મોળા-મહોલોમાં કે જેની બાલબચ્ચાં સહિત ૨૦૦-૨૨૫ની વચ્ચે હશે, તેમાં કેટલાય ડોક્ટરો કલ્પના થયા છે અને તે બંધામાં બંધા પદ ઉપર પહોંચ્યા છે અને લાલમાં વિવશાન છે; પણ અમારા મહોલોની ગંદકી તો હતી તેમ જ તેમ છે. અમારા ધરથી શો વાર ફર મારા એક સહપાઠીના કુલુપત રહે છે, તેમણે શાળાની અનુભવલેખનાં કારણે ‘સાહિત્ય-કલરવ’ નામના માસિકપત્રના પન્ન-અંકોમાં ચારસો રૂપિયા ખોટા આપ્યા. એ રૂપિયા ખાળમાં ગયા. હું વિચારતો હતો કે, “વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં ખાજૂંડીઓના મગાડો મારવા એ વધારે લાભદાયક છે કે ‘સાહિત્ય-કલરવ’ છાપાવવું તે?”

આ ગંભીર પ્રશ્ન ઉપર મેં જાણી વાર સુધી વિચાર કર્યો, અને મારા સાહિત્ય-સેવી મિત્રો મને માફ કરશે કે મેં ‘સાહિત્ય-કલરવ’ની વિચાર મારો ચુકાદો આપ્યો. ત્યાર પછીના ચાર મહિનામાં મને ત્રણ વાર મહેરિયા તાવ આવ્યો છે અને દરેક વખતે હું વિચારી રહ્યો છું કે, આખરે અમારી સાહિત્ય-સેવાનો જીવનની સ્થાયી સંબંધ છે?

પત્રોમાં દમણમાં મેં દિન્દી સરકારનો રિપોર્ટ વાંચ્યો છે કે, દિન્દમાં ૧૦ લાખ માણસો મહેરિયાથી માંમાં પડે છે અને ૧૩-૧૪ લાખ એ કારણે મરણ પામે છે નિરર્થક કવિ-સંમેલનો કરવાનાં બંધ કરીને અમે સાધારણ જનતામાં કિનાઈને વહેવાને તો કેટલું સાધુ થાય!

* [દિન્દી માસિક ‘વિશાલ કલરવ’ના લંત્રી, ૪૦ જાન્યુઆરીના ચતુર્થાંકે આપેલું બાષ્પ તે માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેમાંથી અનુવાદ.]

૨૮ વર્ષનો નરો

ઠપરની વાત અમારા કવિ-અનુભવીને — ખાસ કરીને કંગડલાજી કવિએ — બરો કિનારોની માફક કડવી લાગે, પણ હવે એવો સમય આવી પહોંચ્યો છે જ્યારે મીઠી મીઠી વાતોની જગ્યાએ ૨૫૬ વસ્તુવધી કામ લેવાનું લેઈએ. અમારા લોકોને — લેખકો અને કવિઓને — કીર્તિના નરો રહે છે અને એવા નરોનો મને પણ કંઈક અનુભવ છે. પત્રોમાં લેખ છપાય છે, પોતાનું નામ છાપામાં છપાયેલું હોયો બહુ આનંદ થાય છે, અને લેખ લખી જઈએ છીએ, ફરી છપાય છે, અને એથી રીતે લેખકને પ્રસિદ્ધિ મળે છે. આ લેખોને વાસ્તવિક જીવન સાથે કંઈ સંબંધ છે કે નહિ એમ કોઈ પૂછતું નથી ! સને ૧૯૧૨ના વર્ષમાં મારો પહેલો લેખ કાશીના 'નવજીવન'માં છપાયો હતો, અને એનું મથાણું હતું 'સ્વાવલંબન', અંગ્રેજ પુસ્તક 'Self-help'ના આધાર ઉપર લેખેલો હતો. તે મેં લેખકના કલા પ્રમાણે મારો જીવનકામ ધરાયો હોત તો આજે આપ મને જરૂર એક સ્વાવલંબી જીવત. પણ અમે લેખક લોકો બાબા તુલસીદાસના કહેવા પ્રમાણે "પર-પરેશન-કુશળ" છીએ. અંગ્રાનીશ વર્ષ સુધી નકામાં લખાણે લખ્યા પછી પણ જીવન સંબંધી માટે બાવલારિક જ્ઞાન બહુ જ યોગ્ય લખ્યું છે અને અરે વખતે પરીક્ષામાં હું તદ્દન નપાસ થયો.

પૂજ્ય દિવેદીજીને ત્યાં ચીજ વખતે હું જ્યારે રોલવ-પુસ્તકી લીધ્યાના કરવા ગયો, ત્યાં સુધીમાં મામ-સંબંધન ઉપર 'વિજ્ઞાન ભારત'માં હું યથા લેખ છાપી ચૂક્યો હતો. દિવેદીજી મને એમના બામ તરફ લઈ ગયા. માર્ગમાં મને કેટલાક પ્રશ્ન પૂછ્યા, પણ ચોક્કસ એમના વિષયમાં કોરા કાઠોડ લેવા હતા. કેટલાંય ઝડપી નામ એમણે પૂછ્યાં, પરંતુ એમને હું જોવાથી પણ ન શક્યો — ન અરીકાનું ઝાડ જોવાથી શક્યો કે ન મહુડાનું. વાત કરતાં કરતાં દિવેદીજીએ પૂછ્યું, "તમે આમા જિલ્લાને બરાબર જાણો છો ? આપણી ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડનો રિપોર્ટ વાંચ્યો છે ?"

હું ચૂપ હતો. શો જવાબ દેવાનો હતો ? ફિઝી, કેનિયા, જીલ્લા, યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા, વગેરે જગ્યાએ જિંદગીનાં વાસ વર્ષ બરાબર કરી ચૂક્યો હતો, પણ આમા જિલ્લામાં હું ર્થો ન હતો અને આમા ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડનો રિપોર્ટ પણ ક્યારેય વાંચ્યો ન હતો ! ક્યારેય શું, આજ સુધી નથી વાંચ્યો.

પૂ. દિવેદીજી ચિડાઈને બોલ્યા, "બેકા બેકા તમે કરો છો શું ? કંઈ વાંચો લખો છો ? બેકા-કાચલાનું તમે અભયન ન કર્યું કે નથી જાણતા મામપચાયતો સંબંધી. ખેતી અને ખેતની રહેણીકરણ સંબંધી તમારું શું જ્ઞાન થયે ? એમ જ સંપાદક બનીને બેકા છો ?"

પૂજ્ય શરમ આવી. હિન્દી-પત્રકારોનું આ વિષયનું કેટલું જ્ઞાન છે તે હું કહી શકતો નથી. પરંતુ જે ક્યાંય હિન્દી-પત્રકારોને સારું વિદ્યાર્થ બૂલે તો એમાં ધાત તરીકે હાજર થવાની હચ્ચા તો જરૂર છે.

આમણે આસપાસના માનવજગતથી જ નહિ, પણ પશુ-પક્ષી અને વૃક્ષ-જગતથી પણ ખૂબ જ ઓછા પરિચિત છીએ. બહુ જ બેશરમી સાથે આપની સમક્ષ હું મારા એવા એક અજ્ઞાનનું બીજું લઘાલઘુ આપું છું. બેશરમી રાજ્યના રેવન્યુ કમિશનરે બે વર્ષ થયાં મને આમત્રણ આપેલું. એ વખતે એમના આંખણમાં એક છોડ લેઈને મેં "પૂછ્યું, "કાકુર સાહેબ, આ જ્ઞાનું ઝાડ છે ?" એમણે હસીને કહ્યું, "ચોક્કસ, આપ બટાટાના છોડને પણ નથી જાણતા ?" ચોક્કસ ચાટીસ-પિસ્તાકીસ વર્ષથી બટાટા ખાતા જાણ્યા છે, પણ એના છોડને જિંદગીમાં પહેલી વાર જ જોયો ! ત્યાર બાદ બટાટામાં આવીને અમે કેવી રીતે બટાટાનું વાવેતર કર્યું અને સાચ્યવાદનો એક તુરબો કેવી રીતે રોધી કાઢ્યો, એની વાત કોઈ વાર ફરીથી સંભળાવીશ. આ વખતે ફક્ત એટલું બતાવી દેવું બસ થયે કે, બટાટાની ખેતી પાછળ કેટલું એકવીસ રૂપિયા ખર્ચ કરી, એક રૂપિયા ને પાંચ આનાના બટાટા કાઢાયા, અને એમ કરીને રોકડા રૂ. ૧૬ ને ૧૧ આનાનો નફો અવળા દિશામાં કર્યો !

પશુ-પક્ષી-જગત

પક્ષીઓની સાથેના પરિચયની વાત લઈએ. કાચો, પોપટ, મોર, લક્ષ્મીદાસ, કાચર, સમગ્રી, મેના, કોયલ, ધુવડ વગેરે પંદર સોળ પક્ષીઓ સિવાય બીજાં કોઈને હું જાણતો નથી, અને તે પણ એમના બકારના હેમાવધી પરિચિત હું એટલું જ. એમનો સ્વભાવ, રહેણીકરણ, વગેરે બાબતમાં મારું જ્ઞાન ખૂબ જ યોગ્ય છે. પક્ષીઓના પ્રવાસની બાબત મેં પત્રોમાંથી વાંચી રાખી હતી, પણ પ્રવાસી પક્ષીઓને મેં બેશરમી રાજ્યના સુંદર સરિવર ઉપર જંડનાં જંડ બિતરવાં નહોતાં જોયાં ત્યાં સુધી મેં જાણપ્રેક્ષાં નહિ. એમાંનાં હજારો સાઈ-જિરિયાથી બીજાને ભારતવર્ષમાં આવે છે અને ફરી પાછાં ત્યાં પાછાં જાય છે. પક્ષીઓ સંબંધી કોઈ પણ ઉત્તમ પુસ્તક (હિંદી) બાપામાં નથી.

પક્ષીઓના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવો અને તેના વિષયમાં પુરતો લખવાં એ સહેલું કામ નથી. એ કોઈ મહાભાઈનું જીવનચરિત્ર નથી કે જે અઢી તઢીથી 'કરિય' લેમાં કરીને દશબાર દિવસમાં તૈયાર થઈ શકે ! એક એક પક્ષીને સારું લેખક પોતાનું જીવન ખપાવી શકે છે, પણ અમે તો 'કાતા જોર લે દોંડે'ના સિદ્ધાન્તના અનુયાયી છીએ. પુરાણી લીટી ઉપર ચાલવામાં અમને આનંદ પડે.

છે. 'શાયર-સૂર-સપ્તો' ની માફક હિન્દી લેખક વગર ગ્રંથો ક્યારે શાકતાં શીખશે ?

ગળિયો બળદ અને ચાની લેંસ

પશુઓની બાબતમાં પણ અમારું જ્ઞાન બહુ જ ઓછું છે. નર-પશુઓની વાત છોડી દઈએ; એમને તો આપણે થોડાં ઘણાં બહુજાણીએ છીએ, અને એ વેશાંતી માફક ઢરેક દેશમાં અને દરેક ખંડમાં મળી આવે છે. ગળિયા બળદ વિશે મેં બહુ સાંભળ્યું હતું, પણ એનાં દર્શન કર્યે એક સાત થઈ છે. અમારા બનીયા સારું સિતરે રૂપિયા ખર્ચીને, બળદની એક ભેડી મૌરાનીપુરથી મંગાવી. ન્યાયે એ પધાર્યા ત્યારે બાહુકતાપર થઈને મેં એમનું ખૂબ રમખાત ક્યું. અમારા એક કિસાન ખંધુએ કહ્યું કે, એ દૂરથી ચાલીને આવે છે માટે શાક ઉતારવાને દેશી દારૂ પાવો ભેઈએ. અચ્છા સાહેબ, મહાંડાના દારૂના બે શીશા લાવવા બાર આના પણ આપ્યા. બે ત્રણ દિવસ એમને ખૂબ આરામ (જેને સાહિત્યની બાબતમાં 'પણ' વિશ્રામ' કહેવા ભેઈએ) કરવા દીધો. અને ત્યાર બદ બાહુસોને એમની પાસેથી દામ લેવાનું કહ્યું. મને એ ભેઈને આશ્ચર્ય થયું કે, બંનેય બળદ મારા જેવા જ આરામ-તરબ નીમ્યા. બેઠા ત્યાંથી કોઠાનું નામ પણ નથી લેતા ! પૂછતાં અમળ્યાં, ખાર માર્યો; અનેક ઉપાય કર્યા, પણ એ તો પેતાના સિદ્ધાન્તના પક્ષે ધીર સત્યાગ્રહી હતા. ત્યારે કોઠાએ મને સમભલ્યું કે પાદ ગળિયા બળદ તે માનું નામ. કહેવાની જરૂર નથી કે આ શિક્ષણ મને મોંઘું પડ્યું. ખૂબ મુશ્કેલી બાદ એ ભેડી બંદી રાકઈ અને તે પણ મને માંદનું વીસ રૂપિયા ખર્ચ કરાવીને અને મને વ છડાને દાકો સિંચ કરીને ! પણ એ ચાની લેંસના મુકાબલામાં સરવું પડ્યું કહેવાય. રોડકા બેતળીસ રૂપિયામાં મેં એક લેંસ ખરીદી છે, જે બસ આ બતાવવાને લાયક દ્રવ્ય છે છે ! એનું જીવન-ચરિત હું લખી રહ્યો છું. અહીંયાં એણું કહેવું પર્વાસ થશે કે હું 'હરજાર્ડ' શબ્દના અભિપ્રાય સમજી ગયો છું અને ટાસ્કબંધુની ઉપયોગિતામાં વિશ્વાસ મૂકતો થયો છું

શ્રોતાઓને એ જમ ન થાય કે હિન્દી જગતનો હું એકલો જ 'મૂર્ખ-શિરોમણિ' છું, માટે એ બતાવી દેવું જરૂરી સમજી છું કે, અમારા સાહિત્યકારોમાં કેટલીય ભરી વ્યક્તિએ ઢરો કે જે અસપાસતાં પછ. પક્ષી, વૃક્ષ તથા માનવજગતના વિષયમાં મારા દરતાં પણ વધારે હ છે. કેઈ પ્રકારે એમને ક્ષમા પણ આપી શકાય એમ છે, પણ કેટલાક લેખકો એવા છે જેમને શુભા દરની ટાળીના માણસો કહેવા ભેઈએ. હંદાદરજુરે એવા લોકોને લઈએ કે જેમણે કામગીરી ઉપર પુસ્તકો

લખ્યાં છે. એમાંના બે ત્રણ સિવાય બાકીનાઓનું તે વિષયનું જ્ઞાન નહિ જેવું છે. બસ, ગાંઠી તઢીથી ભેગું કરીને ગમે તે માણસ કામગીરી ઉપર પુસ્તક લખી આપે છે ! આપ તો બહુતા હશે કે હું સાહિત્યમાં કોઈ પણ સરકારના શાસનનો ધોર રિવાદી છું. સાર્વજનિક મત થા 'પબ્લિક ઓપિનિયન'નું નિયંત્રણ એને સારુ પર્વાસ માનું છું છતાં પણ કેઈ સરકાર હિન્દીના એ દામગીરીઓને, કે જેમણે અનધિકારપૂર્વક આ વિષય ઉપર નાનાં મોટાં પુસ્તકો લખ્યાં છે, તેમને પક્ષી પક્ષીને ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી મહેનત માનવી સંચે પેતાની મહેમાની ચખાડે, તો એ સરકારી મહેમાનગીરીની વિરુદ્ધ હું એક પણ શબ્દ ન લખું. જરૂર તો એ વાતની છે કે, આ વિષય ઉપર અધિકારી માણસો પાસે સરખાં સરખાં બાધાર્થ અને સમતામાં સરતા કન્ય લખાવવા ભેઈએ.

પ્રકાશક શું કરી કહ્યા છે ?

સરકારી શાળાઓની અને મગનિષેષક સમાજોનાં અનેક વ્યાખ્યાનો થવા છતાં, હિંદીના કપ ધક્કા પ્રકાશકે બાંધ, ગાંઠિ આપવા અશીલુનો અમલ કરે છે અથવા તો ચરસનો દમ લગાવે છે, એવો મારો અલ્પ વિશ્વાસ છે. આપ એમના તરફથી પ્રકાશિત ગ્રંથોની પ્રતિ ભેઈ બંધો તો આપને એકદમ પતાં લાગી કે, એ પ્રકાશકોને સમજાવે ગતિનો કંઈ પણ ખ્યાલ નથી, જીવનના પ્રકાં સાથે એમને કંઈ પણ પરિચય નથી, અને એમાંથી વધારે ભાગના પ્રકાશકો પોતાને સર્વજ્ઞ સમજે છે. વિજ્ઞાવતના સારા સારા પ્રકાશકો પોતાને ત્યાં જુદા જુદા વિષયોના વિરોધતા રાખે છે અને તેમની સંગતિથી જ મંથ લે છે અને છાવે છે. પણ અમારે ત્યાં તો પ્રકાશકો મફતમાં પણ વિરોધજ્ઞાની સંગતિ લેવા છગ્ગા રાખતા નથી ! હા, પુસ્તકો છપાયા બાદ વગર પૂઠાની એક પ્રત મોકલી તેની ઉપર વિવૃત આલોચના માત્રાત્રા પ્રકાશકોની આગરે ત્યાં કમી નથી ! પોતાની બાર અતનાની ચોપડી ઉપર (જે તેમને બાર પેસામાં પડેલી હોય છે.) આપણે બાર રૂપિયાનો સમય માગવાના ચેરનેપારમાં તેઓ અવરજ કરાજ હોય છે ! જે પ્રકાશકમાં કંઈ જુદા હોત તો તેઓ અંદર અંદર મળીને આ બાબતની તપાસ કરવાને એક સમિતિ નીમતા, જે શોધી કાઢત કે સાધારણ જનતા અને ખાસ વર્ગના માણસોને સારું કેવા પ્રકારના સાહિત્યની જરૂર છે.

ઉચ્ચે આપણે શું ઇચ્છીએ છીએ ?

શ્રોતાજનનું મને ખબર છે કે, 'શું આપ કવિઓની પાસે હંદર પકડાવવા માંગો છો ? 'સહિત્ય કક્ષર' બંધ કરાવીને મોરોગીના મગ્ગો પર દુગણે ફાવવા ચાહો છો ? કે કામ-સાચી લેખકોને જેમમાં મોકલવા માંગો છો ? ઉચ્ચે આપ ચાહો છો શું ? શું કરા અને

સૌન્દર્યને માટે આપને પ્રેમ નથી?" એવા પ્રશ્ન પછાતા-ઓની સેવામાં હું આ વિવેકન કરવા ચાહું છું કે, એક માનવી લેખક જેટલો પ્રેમા હોવો જોઈએ તેટલો જ હું હતા અને સૌન્દર્યનો પ્રેમી છું. પણ દરેક વીચરને એક સમય હોય છે, અને સુગંધર્મ અનુસાર હતા અને સૌન્દર્યનો કપલોગ વિશેષ હરેય માટે હોવો જોઈએ આપના નગરનાં નજીક ગંદાં છે અને તેથી હરચાલ રોગ ફેલાય છે. તો આપને ત્યાંની સાહિત્ય સમિતિ હવે જેટલા રૂપિયા ખર્ચ કરવામાં આવે છે, તેમાંથી કેટલોક ભાગ એ ગંદકી દૂર કરવાને ખર્ચાવો જોઈએ. આખરે એ અમર્યાદ હરેય અને મરિત્તકની અંદરની અવસ્થા છે, જે પ્રચલ રૂપે અમારી ગંદી ગલીઓ અને સડોના રૂપમાં સામે આવીને બેસી રહે છે. સુપ્રસિદ્ધ ડમરી નેતા બુકર હી વોશિંગ્ટને કહેલું છે કે, "કોઈ પણ જાતિની સભ્યતા કે અસભ્યતાનો અંદાજ એનાં નગરોએની સફાઈ અથવા ગંદકીને જોઈને જાણી શકાય છે"

આયલેન્ડના સુપ્રસિદ્ધ કવિ અને કલાકાર જ્યોન્ રસેલે (જે. ઇ.) પોતાના 'National Being' નામના પુસ્તકમાં એક મંદરવની વાત લખી છે કે, "સંતુ વ્યાક્રમોનું કર્તવ્ય છે—એ એની જવાબદારી છે કે, જે સૌન્દર્યની એ પોતાના અંતરમાં હરેયના કરે છે, તે પ્રમાણે જની રહે ત્યાં મુખી પોતાની જાણ પરિસ્થિતિ જાણત હરે. સૌન્દર્ય-પ્રેમી અનુભવ કોઈ દિવસ એવા ધરમાં રહેવાનું પસંદ નહિ કરે ત્યાં દરેક ચીજ વિદ્યુત રુચિનું પ્રદર્શન હોય, બુદ્ધિપ્રધાન અનુભવ અવ્યવસ્થિત સમાજની ધમ્મા કરે છે. અને એ નિઃશ્ચયનકં કહી શકીએ છીએ કે, બધા પરિસ્થિતિથી અનુભવના અંતર-જીવનનો પરિચય મેળવી શકાય છે. આયલેન્ડનાં એ ગંદાં ગામડાં તથા નાનાં શહેરો ત્યાં દરની દુકાનોની બરમાર છે, ત્યાં દેવચ્છતા તથા મુંદરતાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે, એ બધું ત્યાંના રહેવાસીઓના ચારિત્રને અનુ-રૂપ જ છે—એ એમના ગંદી રહેઠીકરણીનું પ્રતીક છે ત્યારે એ રહેઠાસીઓમાં બૌદ્ધિક જીવનનો વિકાસ ધરો, ત્યારે એ ચીજો જાદવારો. પરંતુ એની પણ પહેલાં એમનામાં આધ્યાત્મિક ક્ષાપનનો પ્રવેશ થવો જોઈએ. જેમ જેમ વ્યક્તિઓના ચારિત્રમાં પરિવર્તન આવે છે તે નવ છે, તેમ તેમ ધર ધર અને ગામ ગામમાં સંસ્કૃતિ તથા સભ્યતાનું રૂપ બદલાઈ જાય છે. ત્યારે રજવા આત્મમાં એક હવ્ય જગતનું નિર્માણ કરવાનું અપણે શરૂ કરીએ છીએ ત્યારે આપણા દેશનું બાહ્ય રૂપ પણ મુંદર અને સન્માન-યોગ્ય બને છે."

કવિવર રવીન્ડનાથ કાકરે પોતાના 'નગર અને ગામ'—'City & Village' નામના પુસ્તકમાં એવા સુગંધર્મ વિષે લખેલું છે કે: "અમારા એ હરેય છે કે,

ગામજીવનની નદીની જળાધારે કે જે ગામડાંખરાં અને કાંઠાથી બરેલી છે અને ત્યાં પ્રવાહ જતો નથી, તેમાં આનંદરૂપી પાણીની ઓળો લાવવી જોઈએ અને એવા કાયને સાચુ વિદ્યોનો, કવિઓ, ગાયકો તથા કલાકરોના સંગ્રહિત પ્રવલની અવસ્થા છે. એ સંતુ મજાને પોતપોતાની બેટ (શુદ્ધ ગામજીવનને સરસ બનાવવાને) લાવે. એ એમ ન બને તો સમજવું જોઈએ કે, જે લોક ગામડીયાઓના જીવનરસ ચૂસી રહ્યા છે અને જેના ખડવામાં તેમને કંઈ પણ આપતા નથી, તેમની તરફેણમાં એ બધા છે. આવા પ્રધારનું રોપણ જીવનરૂપી ભૂમિની ફલદ્રુપતાનો નાશ કરે-છે, એ ભૂમિને બરાબર જીવનરસ મળતો રહેવો જ જોઈએ, અને જોના ઉપાય આદાન-પ્રદાન છે. એટલે કે, જે એમની પાસેથી કંઈ લે તે બીન કોઈ રૂપમાં તેમને પાછું આપે અને એ રીતે જાન-પ્રતિજ્ઞાનનું ચક્ર ચાલ્યા કરે."

આપણું ક્યેય શું છે?

લેખકનું કામ ખાસ રીતે તો દુઃખાપિયાનું છે. એ પ્રકૃતિના માનવસમાજને મ દે, અને પોતે માનવસમાજના એક ભાગના બીન ભાગ સાચુ, દુઃખાપિયો છે. વિશ્વમાં તથા માનવજગતમાં આ વખતે જે આટલો કદાચ મજી રહ્યો છે, એનું એક કારણ એ પણ છે કે સંસારમાં ઉપર્યુક્ત દુઃખાપિયાઓની કમી છે. એ સિવાય અન્યાય તથા અધ્યાત્મિકતાની સામે સંઘામ કરવાને સાચુ કારણિક બતાવતું પણ લેખકનું કર્તવ્ય છે. આ જગતનો વિચાર-જગતમાં વિચરવાને માટે નથી, પણ પોતાના વિચારોને કાયરૂપમાં પરિણત કરવાનો આ મુખ છે. કોઈએ દેવ્ય લેખક દે.માં રોજાને પૂછ્યું હતું, "અ પ નવયુવકોને શો સંદેશો આપો છો?"

એમણે ઉત્તર આપ્યો, "નવયુવકોને એક વાક્યમાં મારો સંદેશ છે કે—વિચારોને કાયરૂપી જીવન બનાવો. કાયરૂપા એ પ્રકાર છે: એક પારોનું—અત્યારનું, અને બીજું ફરનું—અવિષ્યનું. એનું ન બનવું જોઈએ કે, ફરના કાયરૂપે સાચુ અને વર્તમાન કાયરૂપી ઉપેક્ષા કરીએ અથવા વર્તમાન કાયરૂપી અમારી દૈનિક સંકુલિત કરી દે અને વિચારોનું કિલિંગ અમારી આંખો આગળથી બેસી જાય. જે "બુદ્ધિ-જીવી" વાગતવમાં સાચો અને સચ્ચ છે, તે ઉપર્યુક્ત બને કર્તવ્યોને સાથે સાથે વજાવરી અને તે એકને સાચુ બીજાને ત્યાગ નહિ કરે. જે વિચારક છે, તે પોતાના વિચારો દ્વારા જિત જિત કાયરૂપી ધારાઓને પ્રમાણિત કરવાને પ્રયત્ન કરે. જે વિચાર કિયારૂપ નથી, એ વિચાર જ નથી; એ તો કોઈ રિધર ચીજ છે, મડકું છે. આજકાલ આપણા સમાજની ખાસ વ્યક્તિ, જે સૌન્દર્યપ્રાસનાનો દોંગ રચે છે અને 'વિચારોના હરેય વિચાર' બતાવવાની કાયરૂપી ભાગે છે, તે

સૌન્દર્યોપાસના વારતવમાં ઇન્કાર કરવા બરાબર છે અને તે પતનની ખીણના કિનારા ઉપર જ છે. એમાં મદદગો સરો પેદા થવા લાગ્યો છે ને કિયારણ છે તે જ અવંત છે.”

સાહિત્ય અને જીવનનો સંબંધ

એક વાક્યમાં કહીએ કે, અમે સાહિત્યને આપણા ચારેય બાજુના જીવનના સંબંધમાં લાવવા ઇચ્છીએ છીએ. ચારેય બાજુ એટલે કેવળ ગામ, નગર, યા મંડળ અથવા નિહોળો નહિ. સંસારની પ્રગતિથી ને વાકેફગાર નથી, જગતની ધટનાઓ ને પ્રભાવિત નથી કરતી, એના તરફ ને સંવેદનશીલ નથી, તે કવિ કે લેખક નથી. એણે જુદા વિચારવાળા જીવને તો કોઈ અનુભવ-ધર—*touchstone* —માં રેખાત મળવું જોઈએ. વારતવમાં અમને એવા લેખકો અને કવિઓની જરૂર છે કે જેમનું ચરિત્રક બધે આકાશમાં ઘસડું હોય, પણ જેમના પગ બરાબર જમીન ઉપર હોય,

જેમનો દષ્ટિકોણ અખિત ભારતીય જ નહિ પણ અખિત માનવીય પણ હોય, અને ને એક પરિચિત યુવમાં પોતાની સર્વ શક્તિઓને કેન્દ્રિત કરીને આસપાસની જનતાને સાદુ જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના પ્રકાશપુર્ણ અથવા ‘કાચનેમો’ બની રહે.

હિન્દીભાષા-ભાષી ગામડાંઓની સંખ્યા ચાર લાખથી કમ નહિ હોય. હવે વખત આવી લાગ્યો છે કે જ્યારે હિન્દી લેખક અને કવિ, ગાયક અને કલાકાર આપસમાં મળીને એ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરે કે, ચાર લાખ હિન્દી-ભાષા-ભાષી ગામડાંઓમાં જ્યાં જીવન-ચરિતાની બેબોચો (ચીન્દ્રનાથના કહેવા પ્રમાણે) ઝાડ ગંજાઈ અને કાંઠાઓથી બરાઈ ગઈ છે, તેમાં શી રીતે આનંદ અને ઉલ્લાસની તહેર પહોંચાડી શકાય? એાહ! કેટલું મહાન કાર્ય અને કેટલું જીવંત હૃદય અમારી સામે છે!

અનુ. નવેમ્બર ૩૧

શબ્દોના વંશ

● પદજન્ય (બીજા વિભક્તિ — કરવા ‘નું’ કર્મ)

● પંડિત એચરાસચ પ્રેમાનંદના ‘માનેરા’માંથી શબ્દો લઈને તેમના વંશ ચર્ચે છે એ વાચક ખ્યાલમાં રાખે. આ વેળા ને શબ્દો ચર્ચે છે તે આ લીટીમાંથી છે: ‘માનેરા’ મહેતા તણું પદજન્ય કરવા આણ.”

મારી સમજ પ્રમાણે ‘પદજન્ય’નો અર્થ ‘પદ મધ્ય-પદરચના’ છે. એટલે ‘પદ’ એ ‘પદ’નું સરળ ઉચ્ચારણ છે, જેમ ‘અપૂર્ણ’ને બદલે ‘અપૂર્ણ’, ‘પૂર્ણ’ને બદલે ‘પૂર્ણ’ શબ્દ વપરાય છે તેમ અહીં ‘પદ’ને બદલે ‘પદ’ શબ્દ વપરાયો છે. સંસ્કૃતમાં ‘પદ’ અને ‘પદ’ એમ બન્ને શબ્દો છે અને તે બન્ને શબ્દો પોતપોતાનો જુદો જુદો અર્થ ધરાવે છે.

અમરકોશકાર અને હેમચંદ્ર ‘પદ’ શબ્દના ને અર્થો જણાવ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

પદ — ૧. નિશ્ચય, ૨. રક્ષણ, ૩. રથાન, ૪.

એધાણ, ૫. પગ, ૬. વસ્તુ. (અમર.)^૧

પદ — ૧. રથાન, ૨. વિભક્તિવાળો શબ્દ (નામ કે

ધાતુ), ૩. વાક્ય, ૪. એધાણ, ૫. વસ્તુ. ૬.

રક્ષણ, ૭. પગ, ૮. પગનું એધાણ. ૯.

નિશ્ચય, ૧૦. મિત્ર-ગદાનું. (હેમચંદ્ર)^૨

પદ — કવિની કૃતિ — શ્લોક. (અમર.)^૩

પદ (નરમતિ) — યદ.

પદ (નાન્ધતરજતિ) — શ્લોક.

પદા (નારીનતિ) — પાત્ર-રસો. (હેમચંદ્ર)^૪

‘પદ’ અને ‘પદ’ના બિન્ન બિન્ન અર્થો ખ્યાલમાં આવ્યા પછી એ કહીકત રૂપરૂપણ જણાય એમ છે કે, પ્રેમાનંદ કવિએ વાપરેલા ‘પદજન્ય’ શબ્દનો ‘પદ’ શબ્દ ‘પદ’ અર્થમાં છે અને ‘પદ’ના સરળ ઉચ્ચારણ છે.

‘બધ’ શબ્દ ગૂંધણી — રચના — સંદર્ભ અર્થમાં વપરાયો છે. ‘પુરુષજન્ય’, ‘અર્થજન્ય’, ‘સુસલજન્ય’, ‘ચક્રજન્ય’, ‘પદજન્ય’ વગેરે શબ્દો ચિત્રકાવ્યની ખાસ ખાસ વિશેષતાના સૂચક છે અને તેમના ‘બધ’ શબ્દ ‘રચના — ગૂંધણી’ અર્થનો વાદક છે.

આ રીતે ‘પદજન્ય’ શબ્દનો ‘પદરચના’ અર્થ સુપ્રતીત છે અને પ્રસ્તુતમાં કવિને એ જ અર્થ ઇષ્ટ છે.

કરવા — કરવા માટે (હેતુવંદનં).

‘કરુઅત્વા’ એ રીતે ‘કરવા’ પદનું પૃથક્કરણ છે. કીધત્વા, જમત્વા, વાંચત્વા વગેરે પદોનું પૃથક્કરણ પણ એ રીતે જ છે. ને ધાતુઓ રચના છે તેમના હેતુવંદનંનું પૃથક્કરણ જરા જુદી રીતે થવાનું. જેમ કે, પીત્વા — પીવા, સૂત્વા — સૂવા, ભેન્વા — ભેવા

વગેરે. પ્રસ્તુતમાં હેતુર્થસૂચક 'અવા'ના મૂળ સંબંધે જણાવવાનું છે.

વૈદિક સંસ્કૃતમાં હેતુર્થ માટે અનેક પ્રત્યયો વપરાય છે : 'ત્વે, સ્તેન્, ઘટે, ઘટેન્, ક્ષે, ક્ષેન્, ઘ્યે, ઘ્યેન્, ક્યૈ, ક્યૈન્, ક્ષ્યૈ, ક્ષ્યૈન્, ત્વે, ત્વેન્, પાસિભાષામાં હેતુર્થ માટે તુમ્, ત્વે, તુયે, અને તાયે પ્રત્યયો વપરાય છે. વૈદિક ત્વે, ત્વે અને પાસિભાષા તુમ્, ત્વે, તુયે અને તાયે એ બધા એક જીવ સમાન જોવા છે. તેમ જ પ્રાકૃતમાં વપરાતા 'તુમ્, ત્ત્વ અને ઝં એ હેતુર્થસૂચક પ્રત્યયો પણ ઉક્ત વૈદિક અને પાસિ પ્રત્યયો સાથે સમાનતા ધરાવે છે. અપભ્રંશમાં હેતુર્થ માટે વપરાતા 'એવં, ંગ, ંગહં, ંગહિં, ંપિ, ંપિણુ ંવિ, ંવિણુ પ્રત્યયો છે. એમાંના 'એવં, ંવિ પ્રત્યયોએ વૈદિક અને પાસિભાષા તકારાદિ પ્રત્યયો સાથે સમાનપણે જાગરી રાખ્યું છે. આ રીતે જોતાં અપભ્રંશ અને વૈદિક ભાષા વચ્ચે એકસૂત્રતા સમગ્ર શકાય એમ છે.

અપભ્રંશ ભાષામાં 'ફૂ' ધાતુ દારા કરેવં અને કરેવિ એ બે હેતુર્થકૃદંતો બને છે : કરેવં, કરેવિ એટલે કરવા માટે.

પ્રસ્તુત 'કરવા' હેતુર્થકૃદંતોના સંબંધે એ 'કરેવં' કે 'કરેવિ' સાથે જોડી શકાય એમ છે. ઉચ્ચારણની સ્વતંત્રતાને લીધે એવં કે એવિ દારા 'અવા' પ્રત્યય આવે એ બનવા જોગ છે.

અથવા 'કરવા'ની નિષ્પત્તિ બીજી રીતે પણ થઈ શકે એમ છે. જે અર્થમાં 'તુમ્' પ્રત્યય વપરાય છે તે જ અર્થમાં મોથી વિભક્તિ પણ વપરાય છે. 'જેમમયં' કહે છે કે, બાવવાયક એટલે 'કિષાયક' અપ્રોતની સાથે તુમર્થ જતાવવા માટે મોથી વિભક્તિ વાપરતી. કર્તૃવ્યાય ગચ્છતિ એટલે કરવા માટે જાય છે. આદિતવ્યાય ગતિ એટલે ખાવા માટે જાય છે. 'કર્તવ્ય' અને 'આદિતવ્ય'ને લાગેશે 'તવ્ય' પ્રત્યય બાવમયક છે. કર્તૃવ્યાય અને આદિતવ્યાયનું અપભ્રંશ રૂપાંતર કરવા અને રાણવા થાય છે. હેર એટલે છે કે, કર્તૃવ્યાય વગેરેમાં મોથી વિભક્તિ વિવરમાન છે ત્યારે કરવા વગેરેમાં મોથી વિભક્તિ લેખ પામેલી

છે. ^૧અપભ્રંશમાં તો વિભક્તિ વિનાના પ્રયોગો વાપરવાનો પણ સ્પષ્ટ પ્રધાત છે. એથી 'કરેવા' વગેરેનો પ્રયોગ 'કરવા માટે' અર્થ બરાબર સ્મરતી શકે છે, અને આ 'કરેવા' દારા ચાલુ 'કરવા' પદ આવ્યું હોય તો તેમાં કોઈ રીતે વિરોધનો અવકાશ જણાતો નથી. અને એ જ રીતે ભાષામાં વપરાતાં ખાવા, પીવા, સ્વા વગેરે હેતુર્થકૃદંતોની નિષ્પત્તિ સમજતી જોઈએ. કોઈ વિશેષજ્ઞ આ બાબત વિશેષ પ્રકાશ કરશે તો અધિક સ્પષ્ટતા થશે.

૪. બિચરદાસ દોશી

ટિપ્પણી

૧. "પદં વ્યવસિતિ-ત્રણ-સ્વાન-લક્ષ-અદ્વિગ્ન-વસ્તુ" (અમરં નાનાર્થવર્ગ, કાં ૩, શ્લો ૬૩).
૨. "પદં સ્થાને વિભક્ત્યન્તે શબ્દે વાક્યે અદ્વ-અનુજોઃ" (ત્રણે પાર્વે પાર્વતિહે કવચસાગ-અપદેસાનો: ૧૦
— (હેમં અનેકાર્થસંઘ, કાં ૨, શ્લો ૨૨૫-૨૨૬);
"સ્યાવત્તકં પદમ્" — (હેમંઅભિધાનં કાં ૨, શ્લો ૧૫૬).
૩. "ગય-પરે કૃતો કવેઃ" — (અમરં લિંગાદિ-સંઘર્થવર્ગ, કાં ૩, શ્લો ૩૧).
૪. "પયઃ મન્ત્યવર્ગે સ્વાત્. પર્યં શ્લોકે. પયા તુ વર્ત્તનિ" — (હેમં અનેકાર્થસંઘ, કાં ૨, શ્લો ૩૬૧).
૫. "સુદગ્-મુરજવન્-આદિઆકૃતિઃ" — (કાન્ધાનુ-શાસન અં ૫, સૂ ૪, પૂ ૩૧૩).
૬. જુઓ વૈદિકપ્રક્રિયા, પાણિનિ — ૩, ૪, ૬.
૭. "દ્વચ્ચલેષુ સમાનકતુકેષુ તવે તું વા" — (પાનિ-વ્યાકરણ, કુપ્પકરણ, દ્વિતીયકાંડ, સૂત્ર ૧૨)
તથા પાસિપ્રકાશ સંકીર્ણકંડપ.
૮. જુઓ પ્રાકૃતવ્યાકરણ (જૂં વિદ્યાપીઠ) પૂ ૩૦૭.
૯. જુઓ પ્રાકૃતવ્યાકરણ (જૂં વિદ્યાપીઠ) પૂ ૩૧૦.
૧૦. "તુમેષે ભાવવચનાત્" — (સિદ્ધહેમ ૨, ૬૧).
૧૧. જુઓ વિભક્તિલેખનાં સ્વ — (સિદ્ધહેમ ૮-૪
— ૩૪૪ તથા ૩૪૫).

જી, લૂના ઉચ્ચાર

જી, લૂની સંસ્કૃત વ્યાકરણકારે સ્વરોમાં ગણના કરી છે. પણ એનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ શું અને કેમ કરવું એ મોટી મુશ્કેલી છે. હિંદુસ્તાનના પ્રાન્તોમાં એના ઉચ્ચાર ર, રિ, રની જેમ જુદા જુદા યાગ છે. હિંદની આધુનિક ભાષાઓમાં જી (દીર્ઘ) તથા લૂ તે આવતાં જ નથી.

પોલેન્ડની લગાઈ ચાલતી હતી તે વખતે Gdnia અને એવા કેટલાક શબ્દો આવતા કે જેમનો ઉચ્ચાર કરવો ઘણો કઠણ હોય. સેવાપ્રામમાં તે વખતે રહેતાં પોલીશ સત્રારી શ્રીમતી ઉમા બહેનને આ શબ્દોનો ઉચ્ચાર પૂછતાં, તેમણે તે લગભગ ગિહનિયા કે ગિનિયા જેવો કર્યો.

હકીકતે એમ જણાય છે કે, એ વ્યંજનોનો સંયુક્ત ઉચ્ચાર સામાન્યપણે કઠણ નથી; પણ ત્રણ કે વધારે વ્યંજનોનાં કેટલાંક રૂપોના ઉચ્ચાર અતિશય કઠણ હોય છે, અને તેને વચ્ચે ક્યાંક પણ તોડી, એકમાં થોડાંક સ્વર બેળી બેલવા પડે છે. દા. ત. વ, વ્લ નો ઉચ્ચાર કરવો મુશ્કેલ છે. આપણી ભાષામાં એવું જોડાણ આવતું જ નથી. તે જ પ્રમાણે રૂ અને લૂ જેમાં વચ્ચે આવે એવા ત્રણ વ્યંજનો સાથે આવે તો તેનો ઉચ્ચાર કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. દા. ત. વ્લૂણ, વ્લૂચી, વિન્ના, વ્લૂ ઉચ્ચાર કરી જુઓ.

અહીં ઠાં તો પહેલા વ્યંજનને જુદો પાડી અથવા પહેલા બે વ્યંજનને જુદા પાડી તેમાં થોડો હળવો કોઈક પણ સ્વર ઉમેરી બોલ્યા વિના છૂટકો નહિ યાય. હવે, પહેલા વ્યંજનને છૂટો ન પાડતાં ખીલ્લ આગળથી તોડવો એમ સૂચવવું હોય, તો એને લખાણમાં એ રીતે દેખાડવા માટે શું કરીએ ? આ પ્રમાણે જ લખવું પડે : વ્લૂણ, વ્લૂચી, વિલ્લણ, વ્લૂરૂ રૂને જતાવવાની એક રીત રેફ છે એ અપેક્ષે જાણીએ છીએ. માથે મૂકવાની રેફ અને નીચે મૂકવાનું ઝકારદર્શક ચિહ્ન સરખાં જ છે એ દેખીતું છે. ત્યારે રૂ આગલા વ્યંજનને કેવેલે હોય તો તેની નીચે રેફ મૂકવી, અને પાછલા જેડેલે હોય તો તેની ઉપર મૂકવી, એ સ્વાભાવિક ક્રમ ગણાય.

એટલે જૂળમાં ક્યાં થોડો સ્વર બેળવવો હોય તો કર્ણ લખવું જોઈએ, નહિ તો જૂળ. આમ, રૂ, લૂ મધ્ય વ્યંજન તરીકે આવે ત્યારે તેનું ઉચ્ચારણ સાધવા પૂરતા જ તે સ્વર માનેલા જણાય છે.

રૂ ત્યારે સંયુક્ત રહી અન્તમાં હલન્ત હોય ત્યારે પણ એ જ લેખનપદ્ધતિ પછી સ્વાભાવિક દરે. આ રીતે જી, વિત્તુ વગેરે શબ્દો વ્ (કુ), વિલ્ જરાગર છે એમ મને જણાય છે. ઝપિ, ઝપ્તુ જેવા શબ્દો પિ, પ્તની જરાગર ગણાય. અને આ રીતે દેવર્ષિ જેવા શબ્દોની સંધિ અથવા જોડણી સિદ્ધ થઈ શકે.

આ પરથી એના ઉચ્ચારણનો ટીક ખ્યાલ કરી શકાય. એમાં પૂરેપૂરો જ, હ, કે ઝ બેળવવો જરાગર નથી. પણ બોલવાની સગવડ પડે તો જ એમાં સ્વરાભાસ થાય એમ ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ.

સંસ્કૃત ઉચ્ચારણના સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે, સંયુક્ત વ્યંજન હોય ત્યારે પહેલો વ્યંજન આગલા સ્વરની સાથે યુક્કાર્ધને બોલાય છે. જેમ કે, પત્ની, સત્ય ઇત્યાદિ. ત્યારે ત્રણ વ્યંજનો સંયુક્ત હોય ત્યારે છેલ્લા સિવાયના દરેક વ્યંજન પર બાર પડે છે. જેમ કે, અગરત્ય. પણ એમ લાગે છે કે, ત્યારે પૂર્વ વ્યંજન રૂ હોય ત્યારે રૂ પર બાર પડે તે કરતાં તે પછીના પર વધારે બાર મુકાય છે. આથી, કેટલાક પ્રાંતોમાં એવા શબ્દોના પાઠશા વ્યંજનને બેવડો લખવાની પણ રીત છે. જેમ કે, ઘમ્મ, ગાર્તા, વૌર્ય ઇત્યાદિ. આ ન્યાયે ત્યારે રૂ પર જ બાર મૂકવો જોઈએ એમ સૂચવવું હોય. તો (દીર્ઘ) જ લખવો એમ જ દરે. આ રીતે વિન્નુ સિદ્ધ થાય. એનો ઉચ્ચાર જ તેમ જ ર હિપર બારપૂર્વક વિલ્લૂ (Pittara) જેવો યાય. તામિલમાં રૂરૂનું ઉચ્ચારણ એક સ્વતંત્ર સંજ્ઞાથી જ જતાવાય છે.

કિં ૫૦ મં

[શ્રી દિવ્યમંત્ર આ ચર્ચાપત્ર કેટલાક મહિનાથી ચારી પાસે પડ્યું હતું તેને અને તેમની તથા પં. જયરામસચ્ચની જેડે કેટલીક ચર્ચા કર્યા બાદ, આ પ્રસિદ્ધ હતું કે. ચર્ચાકાળે મુખ્ય મુદ્દો જી, લૂનાં ચમ ચર્ચાં લખવાં કે અનેક રીતે કરતાં ઉચ્ચારણોમાંથી કયું

ખડુ તે શોધવાનો છે. તેમ કરતાં તે એમ દલીલ કરે છે કે, જૂળળ, ધૂસ્ત્રી, ક્ષુદ્રુ એવાં ત્રણ કે વધારે વ્યંજનોનાં કેટલાંક રૂપો છે અને તેમનો ઢને કચ્ચાર કરવો છે, તો તમારે ક્યાંક સ્વર ઉમેરવો પડશે. આ ને ઢળવા સ્વરનો ઉમેરો — કચ્ચારના સૌક્યને યાદુ — તે જ, લુ કચ્ચાર છે. અને તે બતાવવા નીચે રેફ (એમ કે પ નીચે પ.) કરાય છે, ને ઉપર કરાવી (૫) રેફના એવો કમ છે.

આ બાબતમાં નીચેના મુદ્દા ઊઠે છે : (૧) ધૂસ્ત્રી, જૂળળ ઇં શબ્દો વ્યંજનોનું આલું જોડકું જ છે એમ શા સ્વરથી માનવું ? (૨) લુ એટલે જુ એમ માનવું ? સ્વર સ્વરત્વ સ્વર માનવાનું કારણ આપેય નથી સમજાવું;

કમ કે લુનજ માની, લુ સ્વરત્વ સ્વર-સ્થાનેથી ક્યા કરાય એમ લાગે છે. જુ કલપના કરવામાં માની લેવાયું છે કે, લુ સ્વરત્વ સ્વર નથી. તે શા પરથી ? (૨). વ્યાકાર કહે છે એમ માન્ય પ્રથમ તો રહે જ છે કે જ ને ર, રિ, કે રે બોલવો ? જુ બોલવા રપિ, રિપિ કે રપિ બોલવું ? સ્વર ઢળવા સ્વરથી બોલવો એ ઠીક; આજ પછુ અ, ઇ, ઉ, એ ત્રણ ઢળવા સ્વરથી જ બોલાય છે. તેમનો ક્યા ખરો એ પ્રશ્ન છે; અને તેનો કહેવ આમાંથી નથી મળતો.

આ વ્યાકારના મુખ્ય મુદ્દા પર છે એ ધ્યાનમાં રાખીને વિશેષરૂપે એમાં જોડાવા ભાવેલું છે. મં.]

ખાલું કે ખોલું ?

આ મથાળાથી, ગયા અંકમાં શ્રી. 'નિગ્રાસુ'ની એક ચર્ચા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. તે વિષે તેઓથી આગળ નીચે પ્રમાણે લખી જણાવે છે :

“ખાલું” વિષેના આપના પ્રશ્નો અને સંતોષકારક લાભો નથી. એની બધું ચર્ચા કરવી ઠીક નથી; પણ મને લાગે છે કે, આવા વિષયોમાં આપણી ભાષાની સાથે આપણા ફેરાની બીજી પ્રાંતીય ભાષાઓના રૂઢિપ્રયોગો પણ વિચારીને નિર્ણય કરવો જોઈએ. ‘માર, પેસા, લાય, માધુ’, ગમ, હસા, વા, દમ, કાસ’ વગેરે ખાવાની લહેજત ગુજરાતીઓ ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રી, હિન્દી અને કુણ્દીઓ પણ કરે છે, એ હું જાણું છું. કંઠાય બંગાળ, આંધ્ર વગેરેના શોકો પણ કરતા હશે જ. મને ને શંકા થઈ તેવું કારણ જ એ કે, મહારાષ્ટ્ર અને હિંદી પ્રાંતોમાં થાક, ઊંક, બગાસુ’, ઉધરસ અને આળસ ખવાતાં નથી, તેમાં થાક લેવાય છે, ઊંક સીધી ઊંકાય જ છે, બગાસુ’ આવે છે, ઉધરસ પણ માત્ર આવે છે, અને આળસ ઊડાય છે.

એથી ઊલટું ઉપરની સર્વ ભાષાઓમાં માધુ’, ગમ, ધીરજ, દમ, માત્ર, મિલજ, કસાદ વગેરેમાંથી કેટલાંક ખાઈ પણ શકાય છે અને ખાઈ પણ શકાય છે; અને કેટલાંક માત્ર ખાઈ શકાય છે, ખાઈ શકતા નથી દા. ત. મિલજ, કસાદ, આ ત્રણ પ્રાંતોના લોકો માત્ર ખુએ છે. ખાતા નથી. અને એ સ્વાભાવિક છે; કારણ કે એમાં ઊડવાનો ભાવ જણાવાય છે.

માટે આ પ્રશ્ન એટલે મધો સહેલો લાગતો નથી. પણ રૂઢિપ્રયોગ એટલે રૂઢિપ્રયોગ, એ ન્યાયે ને ચાલી ચુક્યું છે તેનો વ્યાકરણકારે સંકલ્પ જ કરવાનો હોય; એ ન્યાયે આ ચર્ચા આટલેથી અટકાવવાને ઉચિત નથી. પણ ભૂતા સાહિત્યમાં આ પ્રયોગો કેવી રીતે થયા છે

તે કઈ શોધી કહે તો અજાણ પડે.”

રૂઢિપ્રયોગો વિષેનો ન્યાય શ્રી. નિગ્રાસુ ઠીક છે તે સાચો છે. છતાં તેમનું મૂળ શોધવામાં બાપા-શાસ્ત્રી નિસંજત રાખી શકે છે. તેને વિષે અતિ-પણું ન થટે એ ખરેખર છે.

જે ગયા અંકમાં વિનોદની ભાષામાં કરેલા ટિપ્પણની એક બાબત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર ભેડે છે. ‘દમ ખાવો’ — દમ કાઢવો, દમ નીકળવો એ ત્રણે પ્રયોગો બિનાર્થક છે. દમ નીકળે છે ત્યારે દમ બોલાયો છે, તેથી ‘દમ ખાવો’ ‘દમ ખાવો’ બિન અને છે. તેવું જ આળસ-તજવું, ઊડવું, કે ખોલું એ ક્રિયા ‘આળસ ખાવા કે ખરડવા’થી જુદી છે, ને ત્યાં ‘ખોલું’ કહેવું નહિ યાગે. આ વસ્તુ પર ધ્યાન આપવાથી ખાલું-ખોલું વિષે કંઈક ચોખવટ વધુ થાય છે.

આપણી ભાષામાં ઉત્સાહ કે મિત્તજ ખવાવો નથી, ખોવાય છે, અને ત્યાં સાચી ખોવાની ક્રિયા રહેલી છે.

‘થાક ખાવો’ એ ક્રિયા પણ ‘આળસ ખાવા’ જેવી અલંકારિક છે. આનો વિચાર કરનાં મને એક બીજો જ રૂઢ થવા બેઠેલો પ્રયોગ વાદ આવે છે — રેલિયો કાંતવો કે મૂતર કાંતવું કે વૂળી કાંતવી ? કે માત્ર કાંતવું ? શું સાચું ? અહીં એક ભિન્નતા રૂઢિ-પ્રયોગનું ઘડતર સમજવાની ઠીક સામગ્રી મળે છે. થાક અને આળસ ખાવામાં ખાલું કંઈક કંઠાય હોય, જૂના સાહિત્યના અભ્યાસીઓને શ્રી, નિગ્રાસુએ કરેલી વિવંતી હું પણ કરું છું.

બારેલની દાકતરી તપાસ-૨

[ડૉ. મનુભાઈએ કરેલી તપાસના નિવેદનમાંથી. ગયા અંકથી ચાલુ.]

બારેલ ગામપંચાયત ૧,૬૧૫ મકાન ઉપર ધરવેરો લે છે. આમાંથી હલ્લર ધરમાં વસી છે; બાકીનાનો દોર, ધાસ, વખારો વગેરે માટે હપથેય ધરાવેલી થાય છે. કેટલાંક ધરો બંધ પણ રહે છે. અને હલ્લર ધરોનો દસમો ભાગ, એટલે સો ધર, તપાસવાનું હસાનું. આ ધરો વસ્તીના અંદાજ પ્રમાણે દરેક કોમને પ્રમાણસર વહેંચી દેવામાં આવ્યાં. દરેક કોમનું એક ધર તો તપાસવું જ એવો સામાન્ય નિયમ રાખ્યો હતો.

દરેક ધર અંદર જઈને તપાસવામાં આવ્યું હતું. સામાન્ય રેવનુદત્તા, આંગણું અથવા બોસરીની સાચવણ તરફ પણ ધ્યાન દીધું હતું. ધરમાં વપરાતા પાણીની સી વ્યવસ્થા છે, વપરાયેલા પાણીને બહાર કાઢવા માટે કેવી વ્યવસ્થા છે, ને તેથી રસ્તા અગર ગલીમાં ગંદકી ધવા પામે છે કે નહિ, એ તરફ ધ્યાન દેવાયું હતું. ધરની અંદર બારી બારણાં, હવા કાઢત વગેરે તરફ પણ ધ્યાન દીધું હતું. ધરની આસપાસના ઉચ્ચડા તથા ખામિયાં પણ લક્ષમાં લેવાયાં છે. દરેક કુટુંબને બોસાલ વિષે પૂછવામાં આવતું હતું. કૃષ કરોજ કેટલું વપરાય છે એ ખાસ નોંધ્યું હતું. બોસાલમાં મુખ્યત્વે શું લે છે (ચોખા, ધડ, બાજરી, બાવટા, બંદી, કોદરી વ.) એ વિષે તપાસ કરી હતી. સાકપાન કેટલાં અને કેટલી ધાર લેવાય છે એ પણ નોંધ્યું હતું. દરેક કુટુંબને કેટલાં દોર છે તેની વિગતવાર માહિતી અને દોરોને ચોખાસામા કયાં રખાય છે એ વિષેની માહિતી પણ નોંધી હતી.

શ્રીએને પૂછવા માટે ખાસ સવાલો હતા. કેટલાં બાળકોને જન્મ આપ્યો, તેમાંથી કેટલાં મરણ પામ્યાં તેની સંખ્યા, ને બાળકને ધવડાવવાની મુદત, એ આવા સવાલોમાં મુખ્ય હતા.

આ તપાસમાંથી નીચેના મુદ્દાઓ તરી આવે છે.

“સાધારણ” રક્ષા, ને ધર હવાકાનલ અને રેવનુદત્તાની બોસાલમાં બોસી અમુક જરૂરિયાતો પૂરી પાડતાં હતાં, એમને આપવામાં આવી ધરો છે. આવાં ધરોમાં શહેરની રેવનુદત્તાને ટેવાયેલા લોકો લાંબો વખત તો ન જ રહી શકે. નાહવાની બોસરીઓ વગેરેને તો જરાયે રચાત હતું જ નહિ. કપડાં ધોવા માટે તો કણાંખરાં કુટુંબો તળાવે કે કૂંડે જ જતાં હતાં. ધરોમાં હવા માટે બોસાલમાં હતાં, છતાં કાનલ માટે જોઈતી કાનલ લેવાઈ

ન હતી. કેટલાંક ધરોમાં આવાં નાનાં બોસાલો પણ પૂરી દીધાં હતાં. આથી મચ્છરો તથા જીવાતોનો ઉપદ્રવ ઓછો થાય છે, એમ એમને કહેવામાં આવ્યું હતું. ધરોને મોટી બારીઓ ન હોવાનું એક કારણ ચોર લૂંટારાની ખીક એ હતું. “અમારે સીમમાં જવાનું રહ્યું એટલે પાછળના બોસાલોને બારીઓ ન જ મુકાવાય,” એમ કેટલાંકે કહ્યું. ધરો આગળનાં આંગણાં તથા બોસરી એ જ દાકતરને ગમે એવાં એમનાં ધરોનાં રખાનો. ચોખાસા સિવાય પુરુષ વસ્તી તો કૃષિયામાં અને બોસરીમાં સુઈ રહે છે.

ગરીબ લતાઓનાં ધરો શહેરના માણસને વિરમવમાં નાંખી દે એવાં હતાં. એક જ બોસાલમાં રોજીડું, કોઠાર, પંદી, પલિયાદાં તથા બેસવા કાઢવાનું હોય. વળી ચોખાસામાં એ જ બોસાલમાં દોરોને પણ બાંધવાં પડે. ચાંચક, મચ્છર અને બીજી જીવાત ત્યાં મરપૂર હોય. ચોખાસામાં મૂંચે એ તો સામાન્ય નાત લેખાય.

અમદાવાદ જિલ્લાના એક મોટા ગામડામાં આવી સ્થિતિ છે, તો ગરીબીથી આથીયે વધારે ખીડાવાં ગામડાંઓની સી સ્થિતિ દરો!

રેલસંકટ પછી શુભરાત પ્રાંતિક સમિતિએ બારેલના રખારોએને ખાસ જગ્યા લઈ ધરો બંધાવી આપ્યાં છે. અહીં જગ્યા પુષ્કળ છે. તેમ જ ધરો હોરબંધ અને અમુક પદ્ધતિસર બંધાયેલાં છે. આમ છતાં ધરની બાંધણી તેમ જ હવાકાનલનાં સાધનોમાં કોઈ પણ જાતના મુદ્દારો કરવામાં આવ્યો નથી. છતાં આ ધરોમાં આવ્યા બાદ રખારોએની તબિયત સુધરી છે, એમ કેટલાંક રજૂ રખારોએએ અમને કહ્યું હતું.

ગામડાંઓમાં નવાં ધરો થાય કે પછી ગયેલાં ધરો ફરી બંધાય તે વખતે ઇન્જનેરી ખાતાએ સુખાકારી ખાતાની સૂચના લઈને નક્કી પાસ કરેલા પ્લાનોમાંથી જ ધરો બાંધવાની પરવાનગી મળવી જોઈએ, અને તંદુરસ્તીની દ્રષ્ટિએ સારા બંધાય એ તરફ જરૂર પડતું લક્ષ આપવું જોઈએ. માણસ અને જનાવર એક જ બોસાલમાં એનાં ન રહે એ ખાસ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. દોરો પાસેથી પૂરતો લામ કાઢાવેા નોય તો તેમને માટે પણ હવાકાનલ-વાળી ને વરસાદથી દેરાન ન થાય એવી રહેવાની જગ્યા બનાવવી જોઈએ. જ્યાં લગી “લોટર સપ્લાય” અને “ડ્રેનેજ” ગ્રામડાંઓમાં નથી ત્યાં લગી આપણે જનાવરોની રહેવાની જગ્યામાં પથરા પથરાવવાનો વિચાર કરી યશીએ તેવું નથી. કોરી માટી પાથરી તે દરોજ ફેરવી

આપણે જનાંવરોના છાણમૂત્રનો સવાલ કહેલી શકીએ. આવી માફીને ખેડૂતો ખાતર તરીકે ઉપયોગ પણ કરી શકે અને ફેરી ગાટીથી જમીન પથરાતી હોવાથી આજ ખેડૂતોના ઘર આમળ અને ઘરમાં જે માખીઓનો ઉપદ્રવ રહે છે તે ઘટાડી શકાય.

મહાત્મા ગાંધીજીની, 'હિન્દુસ્તાનમાં અર્ધમૂખ્યા કરોડો વસે છે,' એ વાત કેટલાકને અક્ષરશઃ ખરી નથી લાગતી. બારેલનાં ઘરોની તપાસ

ખેરાક અને નિરાળના વિદ્યાર્થીઓના ખેરાકની માહિતી મેળવવા પછી ગાંધીજીના એ શબ્દોનો અર્થ પૂરતો સમજાય છે. ગામડાંઓમાં ખેરાક ગરીબોને લીધે જોડા છે. એટલું જ નહિ, પણ ખેરાકનાં જુદાં જુદાં તરવાર પ્રમાણ પણ ઘણી વાર ખેડૂં જલ્પાય છે. દૂધ, ઘી જેવી વસ્તુઓ વેચવાથી રોકડ નાણું મળતું હોવાથી (અમદાવાદ પાસે હોવાને લીધે) ગામનાં ગરીબ કુટુંબો દુધનો ઉપયોગ જ કરતાં નથી. ગામને સારે નરીયે છાસનો ઉપયોગ લગભગ સર્વસામાન્ય છે. છાસમાંથી માખણ કાઢી લેવામાં આવતું હોય છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં તેજનો ઉપયોગ તેટલા પ્રમાણમાં વધવા જોઈએ. દાળ સિવાય કોણ લગભગ નથી જ વપરાયું. બારેલમાં અને તેની આસપાસ જુદા જુદાં કોળની પેદાશ નહિ ભેળી હોવાને લીધે આમ બનવા પામ્યું છે. છતાં સોંપું અને પુષ્ટિકારક કોણ મેળવી તો શકાય જ — જેમ કે ચણા, મગ, ચોળા વગેરે. આરું કોણ ખેરાકમાં વધારે વાપરતું અને તેને કચાડી રાંધવાથી તેમાં અમુક વિદ્યાર્થિ વધે છે, એમ લોકોને સમજાવતું જોઈએ.

શાકપાનમાં લોકો ફૂંજળી, બટાકાને અપ્રત્યયન આપે છે. લીલાં શાકભાજીમાં રાયક તરત્રા, ક્યારે અને અમુક ધાતુઓ (જેમ કે લોહ) હોય છે તે શરીરને વડુરત રાખવામાં, ચેપી રોગોને હલાવવામાં તેની ખાસ જરૂર હોય છે, એ જ્ઞાન લોકોમાં ફેલાવવાની જરૂર છે. પોતાનાં ખેતરોમાં પોતા પૂરતું શાક ઉગાડવા માટે જમીનનો નાનો હક્કો ખસ ચઈ રહે. ખાસ લીજીરું મહત્તર લોકોને સમજાવતું જોઈએ. એમાં "વિદ્યાર્થિ સી"નું પ્રમાણ સારી રીતે હોય છે. જલ્પવા જેવું તો એ છે કે લીલાં મરચાંમાં — નાનાં તીખાં તથા લોહર મરચાંમાં પણ — આ વિદ્યાર્થિ સારા પ્રમાણમાં હોય છે. ઉપર જલ્પાવેલ વિદ્યાર્થિ પ્રમાણમાં ઓછું મળતું હોય તો અવાજમાંથી લોહી નીકળતું, હાંતનું હાલતું, શરીરની ચામડી ઉપર લીલા મોનાં ચાકાં (ચામડીની નીચે થોડું જોલી નીકળવાથી થતાં) દેખાવાં અને અમુક ચેપી રોગોને સામનો કરવાની શરીરની શક્તિનું ઓછું થતું, વગેરે ચિહ્નો દેખાય.

લગભગ દરેક ઘરમાં ઘંટી હતી એટલે રોગોમાં વપરાતો લોહ તાલે ને જેમાંથી વિદ્યાર્થિ તથા ક્યારે ગયા નથી એવા હોય છે, એ વાત આનંદદાયક છે. બારેલમાં ચોખાની મિલ શવાને કારણે હાથે ખાંડેલા ચોખા વપરાતા નથી. એ વાત તબિયતની દૃષ્ટિએ પણ ખેદજનક છે. ગામમાં ખાંડ કરતાં ગોળ વધારે વપરાય છે એ વાત પણ સારી જ છે. ગોળ ચોખાના રખાય છે કે નહિ એ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ગામના માંસાહારી લોકો ગરીબોને કારણે સાદું માંસ પ્રમાણમાં ઓછું ખાય છે. ગામમાં કસાઈખાનું છે, પણ તે તપાસતું રહી ગયું. મુક્તિપરાયી ઈડાં પણ લોકો મેળવે છે. માંસાહારી વસ્તીની તબિયત શાકાહારીઓ કરતાં ઈર્ષ પણ દૃષ્ટિએ વધારે સારી જલ્પાઈ નથી.

આમારી તપાસ પ્રતિયાન અમે નીચે જલ્પાવેલાં લોકોની દોષો પીડાતા લોકો ઓછાવવા તબિયત પ્રમાણમાં લેવા હતા.

બારેલમાં ક્ષયનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, એવા ખ્યાલ બંધાય છે. આ સાદમાં ક્ષયનાં પાંચ મરજી તો નોંધાઈ પણ ગયાં છે. ક્ષયથી પીડાતા

૧. ક્ષય
ઈર્ષાવાળા કુટુંબોમાં ગામ તરફથી દર્દીને મારે પોષ્ટિક ખેરાક, દૂધ, ઘી, ફળ વગેરે અમુક પ્રમાણમાં પૂરાં પાડવાની જે વ્યવસ્થા કરી શકાય અને આવા દર્દીઓને ખુદથી હવામાં રાખી પૂરતો ગાસમ આપાય તો આપણે એક સાદું કામ કયું એમ જરૂર જણાય. આ બાબતમાં નોંધવા જેવું એ છે કે, એક દર્દીને ક્ષયનું ભૂત વળગ્યું છે, એમ જોનાં કેટલાંક સમય માનતાં હતાં. આવી ભૂતનું અજ્ઞાન દૂર કરવા ચોપતા ઉપાય લેવાની ખાસ જરૂર છે.

જીવંતાવ, એકોતરિયે તાવ, ચાર દિવસે આવતો તાવ,
૨. તાવ
ઉન્નતિએ-ત્રા વગેરેના કેસો લેવા હતા.
૩. દમ
દમના કેસો પણ લેવા મળ્યા હતા. ખેરાકોમાં પછી કેટલાંકને દમ લેવા મળ્યા.
નિદ્રા પછી એક માણસને લોખા વખતથી છાતીમાં પરુ થયેલું. એના સારા નસીબે કાળી

૪. એન્થ્રાઈસ
નીકળી જવા પામ્યું હતું.
૫. સાથનો દુઃખાવો
૬. રાતનું પુના રોગવાળા લોકો
૭. હરસના બે કેસો
૮. હર્નિયાના (૨૨ તરવાના) બે કેસો
૯. લકેવો
૧૦. સાંધાના દુખાવા

નાનાં છાત્રાંગમાં નીચનાં દર્દો લેવાં હતાં:

(૧) આલેલી આંખો, (૨) પાકેલા ડાન, (૩) ચમડાં, (૪) ઝાડા, (૫) મરડો; (૬) કાને ચોખ્ખું સંભળવાને લીધે એલતાં ન શીખેલી ૧૦ વર્ષની એક છાત્રી પણ જોઈ છે

લોકો મંદવાર દરમિયાન મુક્તિપરા અને જીવવપુરનાં દવાખાનાંમાંથી દવા લાવે છે. એકંદર ગરીબી એટલી બધી છે કે લોકો દવાઓ પાછળ પેસો ખર્ચવાને તેવાર હોતા નથી. દવા પાછળ ચાર આના, આઠ આના કે ત્રણેણે ખર્ચ્યા પછી તબિયત સુધરે નહિ તો દવા ચાલુ રખાતી નથી. ગામડાંમાંના લોકોને દવાઓ વગેરે પૂરી પાડી, અનુભવી રોકડો પાસે ફાંનું નિહાન કરાવવું, તે માટે જોઈની જોગોરદરીની તપાસો કરાવવી, આ બધી ચીજો તેમની ગરીબીને ખ્યાલ આવતા અશક્ય જ છે એમ ખાતરી થાય છે. ગામડાંમાંના લોકોને વંદુરસ્ત રહેવાનાં નિયમે સમજી, તેમનાં ધરોની સ્થિતિ સુધારી, તેમનાં ડોરોની સાચવણુ કેમ કરવી એ શીખવી, પીવાનાં પાણી વિષેની ફરકાર સમજવી, અમુક અંશે આપણે તેમને મદદ કરી શકીએ, એ વાત જ વધારે શક્ય લાગે છે. આમાં તેમને ખોરાકનો પ્રશ્ન પણ આવી જાય છે.

બાદરવા પછીના બે ત્રણ મહિનામાં મહેરિયા / ગામમાં પુષ્કળ હોય છે. મહેરિયા વિષે લોકોને હજુ પૂરની માહિતી નથી. ચોમાસાની મહેરિયા ગઈકાને લીધે મહેરિયા થાય એમ ધાણાખરા માને છે. અમુક પ્રકારના મજૂરના ફંચથી મહેરિયા થાય છે એ વાત લગભગ કાઈને પણ ખબર નથી. રિવનાઈનને ઉપયોગ પણ એમને મોઘા પડે છે.

સીઓની ઓઈદર તબિયત સારી નહોતી. લોકલ ઓઈડ તરફથી એક નર્સ બારેલમાં રાખવામાં સીઓ આવ્યા છે લોકો એમને પૂરતો લાભ નથી કાઢાવતા, એમ એમનું દેહડું હતું. આસપાસનાં ગામડાંમાંથી યોલાવાવામાં આવે તોપણ તેઓ ત્યાં જઈ નરડી મદદ આપે છે.

બારેલની કન્યાશાળામાં ત્યાં બહુની છાત્રીઓને સ્વચ્છતા, પ્રયત્નોપચાર, બાળકોને લેવા વિષયો ઉપર કંઈક શીખવવા આ બંદોબસ્ત મેં દેહડું છે. એમને એ પ્રશ્ન ઉપાડી લેવું ગમશે એમ એમનું દેહડું હતું નિશ્ચયના સમયપત્રકમાં અઢવાડિયામાં જેએક કલાક મેળવી આ કામ નિયમિત રીતે ઉપાડી લેવામાં આવે તો બારેલની છાત્રીઓને નરડ ફાયદો છે. નિશ્ચયમાં પાઠ્યપુસ્તકતરીકે “રેડક્રોસ સોસાયટી” તરફથી ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી પ્રથમોપચાર અને ગૃહવિજ્ઞાનની ચોપાડીઓ વાપરી શકાય.

ખીનેટલ — સુવાવડ પહેલાંની અને એન્ડીનેટલ અને ત્યાર પછીની મેરિઓની દેખરેખ અને માવજત પાટે નર્સે કટુંક કરતું જોઈએ. આ કાપ પણ ઉપાડી લેવા તેઓ તેવાર છે.

દાઈઓને સુવાવડ વિષેની તાલીમ આપવા “Village Uplift Committee” તરફથી એક નર્સ બારેલમાં એ કામ હેઠા થોડા મહિનાઓ થયાં કરી રહ્યાં છે. હું એમને આવા કોર્સનો વર્ગ ચાલતો હતો ત્યારે તે એવા ગયેલો. એમણે તેવાર દરેલી લગભગ બધી બંદોબસ્ત એમણે હાનર રાખી હતી. સુવાવડના શાસ્ત્રમાં તો ધણે બધું જાણવાનું છે, પણ આ તો હાથેજીનું કામ કરતી બંદોબસ્ત તેમની બહો બતાવી અમુક અતિ પદ્ધતિના મુદ્દાઓ કસાવીને સમજાવવાની વાત છે. એમના બારેલમાં આવ્યા પછી દાઈઓમાં અમુક લાભદાયક સુધારો નરડ થયો છે. જેમ કે હાથેજીને સુવાવડ વખતે છીંકણી મૂંધવાની મનાઈ છે, સુવાવડી બાઈને બને ત્યાં લગી ચેર ઉપરથી જ તપાસવાની સલાહ, કોઈપણ સુવાવડી બાઈને તથાસલા પહેલાં કાર્યોગિક સાધુ વડે હાથ ધોવાની ફરજ, સુવાવડ પ્રસંગે કલાજી ઘોઈ રાખેલાં કપડાં વાપરવા વિષેની સૂચના, નાળ કાપવાનો વખત તથા રીત, “મમરો” કરવો એ કેટલું જાણ છે એ વિષે અપાત્રી માહિતી. (બાળકના જન્મ પછી માતાને જાતને અંદેલીને લગી કરી દાઈનું માથું તેના પેટમાં દબાવવાની પ્રયાને બમરો કરવા તરીકે આ બાજમાં જાણપ્રવામાં આવે છે.)

બારેલમાં સાવજનિક ઉપયોગમાં હઈ શકાય તેવું એક મકાન હાલમાં જ બનાવ્યું છે. આ મકાનમાં ચારેક ખાટલાનું સુવાવડખાનું યોલવા વિષે બિચાર કરવા લેવા છે.

બાળમરણ ઓછું કરવામાં, એક વર્ષની અંદાના બાળકને કહોલું જ પાળી આપવાનો નિયમ કરવો, એ ગામડાંઓ માટે મહામંત્રણ થાય. ખાસ કરીને ચોમાસામાં આ નિયમનું દરક પાલન કરવું જોઈએ. બાળકોને નરડ કરતાં વધારે લાંબો વખત ધવડાવવાનો રિવાજ લગભગ સર્વસામાન્ય છે એપ કડી રાખાય. વધારેમાં વધારે બાર માસ માતાનું દુધ ગળે તો તેથી બાળક અમર માતાને ગુસ્સાન ન થાય. ફાંત દુધથી બાળકને ધીમે ધીમે થોડો ખોરાક આપવામાં આવવો જોઈએ. આકામે કે નવમા માસથી સાલ બાળકને દુધ ઉપરાંત ખીન ખોરાકની નરડિયાત હોય છે

નાનાં બાળકોને કીતો બાળકપાસા આપવાની નરડિયાત આપણે હજી સમજવા નથી. લોકોને માટે પણ આપણે એને કીલી બાળકો થોડા રીતે આપવી જોઈએ.

(ચાહ)

ડૉ. મનુભાઈ ત્રિવેદી

કેળવણી

[પાત્રો—ગોપાળ—સરકારી શાળાનો વિદ્યાર્થી. માધવ—તેનો મિત્ર, રાષ્ટ્રીય શાળામાં ભણે છે. કૃપાશંકર ને ધનકેર—ગોપાળનાં માતાપિતા સમય : ૧૯૨૭-૮—દેવસંકટ નિવારણના દહાડામાં એક સાંજ.]

ગોપાળ—બા, માધવ આવ્યો છે તેની સાથે હું ફરવા જાઉં છું. જરા મોડું થાય તો ગોળાગોળ ન કરતી.

ધનકેર—જા, વહેલો આવજો. માધવ એાછો ફરીને નથી આવવાનો! અંધારી રાતે મોઝે સુધી ક્યાં રખડીશ ?

ગોપાળ—બા, રખડવાના નથી. ખગીચામાં જઈને બેસવાના છીએ. માધવ સંકટ-નિવારણના કામ પરથી આવ્યો છે, તે નવું નવું સંભળતાં મોડું થાય તેથી કહું છું. . . . જાઉં છું હોં.

(નય છે.)

ધન૦—(એકલી) આજ પાછી પંસાત. એ માધવની દોસ્તી કેાણુ ભણે ક્યાંથી લાગી છે ! અને આ રાષ્ટ્રીયવાળા તે કાંઈ ભણાવવાના ઢંગ લઈ બેઠા છે ! કશુંક થયું કે ટપ શાળા ખંધ. એટલે છોકરાં બે અક્ષર ભણ્યાં હોય તેય ભૂલી નય, અને રખડવા પર ને રમતે ચડે તે જુદું. છોકરાં તે કશાય કામની શી ધાડ મારી નાંખવાનાં હતાં ! આ ગોપુ ગયો તે હવે ક્યારેય આવશે ! માયેના તો લોગ જ છે ને !

(રાતે નવ વાગ્યે ગોપાળ ખડખડું ખારણું ઠોકે છે.)

ધન૦—કેાણુ એ ?

ગો૦—બા, એ તો હું. ખારણું ઉઘાડજો.

ધન૦—(ખારણું ઉઘાડીને) હજી મોડું આવવુંતું ને !

ગો૦—પણ બા, હું કહીને તો ગયો હતો કે મોડું થશે.

ધન૦—લે હવે બહુ વહેલો આવ્યો છે ને પાછો, તે વાતે વળગે છે ! ખાલું છે કે નહિ ?

ગો૦—આજે હવે મોડું થયું છે તો કાલે. આજે નથી ખાલું.

ધન૦—હા, દોસ્ત મળ્યો તે વાતો કરીને જ ધરાઈ ગયા ! ચાલ છાનોમાનો, ખાઈ લે. તારે સારુ અત્યાર સુધી અમરતાં ઢાંકીને બેસી રહ્યાં હશે !

(ગોપાળ ખાય છે. પૂરું કરવા આવે છે.)

ગો૦—બા, માધવ કહેતો હતો કે, તે જ્યાં ગયો છે ત્યાં દરેક ખાઈને પોતપોતાની ધાળી માંજ નાંખે, અને . . .

ધન૦—તે તો કરે. ઊઠ હાથ ધો.

(કામ કરનારી બાઈને ખૂબ મારીને)

ખાઈ, લઈ લે હવે અને ચોકો કરી લે ચાલ; મોડું થયું છે.

(ધનકેર ગોપુ બહીને કૃપાશંકરના આરડામાં નય છે.)

કૃપાશંકર—કેમ ગોપુ ? માધવ જોડે કાંઈ ખૂબ વાતો ચાલી ?

ગો૦—હા, લાઈ. માધવ સંકટનિવારણને કામે ગયો છે ત્યાંથી આવ્યો એટલે ત્યાંની ખૂબ સરસ સરસ અને જાણવા જેવી વાતો કરી, તે સંભળવામાં મોડું થયું. લાઈ, વાતો ઉપરથી તો એમ થયું કે જો હુંય તેની જોડે ગયો હોત તો કેવું સારું ! મને લાઈ રજા ન આપો ? હજી કામ ચાલુ છે.

કૃપા૦—તે તો ચાલશે, પણ તારું ભણવા-નું ચાલે છે ને ? અને ત્યાં શી મજા પડવાની ? ત્યાં તે કાંઈ આપણું ઘર છે ?

ધન૦—છોકરાંને તો વાંચવા લખવાનું મટયું એટલે મજા જ છે સ્તો. પણ મા-બાપને ખબર છે કે, નહિ ભણે તો શું કરશે. ગોપુ આજ ગયો ત્યારથી જ મને તો બીક હતી કે કાંઈક નવું લક્ષ્ય લાવશે.

ગોા — ભાઈ, ઘરમાં તો રાજ રહીએ છીએ. પણ નવી જગાએ જઈએ તો નહું નહું ભેવાનું, નવી નવી વાતો સાંભળવાની, અને નવા નવા હોસ્તો મળે ને ?

કૃપા — પણ એ તો રત્ન હોય તો ઠીક. તેને માટે ભણવાનું છોડીને જવાનું હશે ?

ગોા — ભાઈ, ત્યાં રજા લોગવવાની નથી. માધવ તો કહે છે કે ત્યાં ખૂટે નહિ એટલું બધું કામ પડ્યું છે. એ સવારે છ વાગ્યે બેઠે ત્યારથી રાતના નવ મુઘી નવરો જ નથી થતો ને !

ધન — ઘરમાં તો કશાને અડતાય નથી તે ત્યાં જઈને કામગર થઈ જશે કેમ ? છોકરાં તે વળી કામ કરતાં હશે ?

ગોા — તે દહાડે હું મારી ચોરડી વાળતો હતો ત્યારે તો તું જ કહેતી હતી કે, 'ગોપુ, એ કામ તે તારું છે ? ઘણાય નાથ કરશે ! પછી એને શખ્યો છે શું કામ ?'

અને થોડા દહાડા ઉપર કાઠી મળવા આવ્યાં ત્યારે એમને તું નહોતી કહેતી કે, નોકર હોય પછી હાથે શું કામ કર્યું કરીએ ?

ધન — એ તો ખરી વાત. પૈસા ખરચીએ તે કાંઈ ફેફડે દેવા ખાતર ? કામ કરવું હોય તો તમારા દહાડા આવે ત્યારે કરજો. અમી જીવતાં કાંઈ આખર નહિ જોવા દઈએ.

ગોા — એમાં આખર શી જોવાય ? (કૃપાની તરફ જોઈને) ત્યારે ભાઈ, કાલે હું માધવ બેઠે બેઠું ? તે મને લઈ જવાનું કહે છે.

ધન — ગોપુ, એ નહીં ચાલે. (કૃપાને) કહોને ના. એ શંકરજીવના માધવને એમ બટકવાનું પાલવે. આપણે તો લાજઆખર છે.

કૃપા — એમ આકરી શું કામ થાય છે ? (ગોપાળને) બે ગોપુ, તું આમ ભણવાનું છોડીને બધે તે સારું ? રજાઓ હોત તો વળી જુદી વાત. અને તારી બા, બેને, કેટલું કહે છે ?

ગોા — પણ ભાઈ, માધવ કહેતો હતો કે, ત્યાં કામ કરવાથી એની કેળવણી બગડી નથી, બલકે તેમાં કીમતી ઉમેરો થયો છે. અને તે કહેતો હતો કે, ગાંધીજીએ 'નવજીવન'માં લખ્યું છે કે 'વિદ્યાર્થીઓએ આવાં સેવાનાં કામો કરવાનું ન ચૂકવું, કારણ કે તેના વિના એમની કેળવણી અધૂરી રહે છે.

કૃપા — પણ, એ તો અસહકારીઓને માટે. આપણે તો સરકારી શાળામાં ભણીને નોકરી કરવી છે.

ગોા — નોકરી કરવી છે એવું જ શું કામ ! તમે ભાઈકયાં નોકરી કરો છો ? અને માધવનાં માળાપ ત્યારે એવી ચિંતા શું કામ નહિ કરતાં હોય ?

કૃપા — અમને ભણાવીને નોકરીએ વળગાડવાનું કોઈએ ન બેયું. પણ સરકારી નોકરીના લાભ છે એ આજ તને ન સમજાય. પણ જા બેઠ, સૂઈ જા. મોડું થઈ ગયું છે.

ગોા — ના ભાઈ, મને જવાનું કહો.

ધન — છોકરાંની તે આડાગી છે ! ના કહીએ તોય ભોગ ને હા કહીએ તોય ભોગ !

કૃપા — (ગોપુને) જા બેઠ હવે. અત્યારે એનું શું છે ? સવારની વાત સવારે.

ગોા — (બેઠો બેઠો) સવારે જઈ...થ.

(સ્વા નય છે.)

કૃપા — યુગ બદલાયો છે. નહિ તો અમે ગોપુ જેવડા હતા ત્યારે આમ નહો ? બેપાંચ પડી જ હોય તો !

ધન — તમે જ એવા છો ! નહિ તો છોકરાં તે વળી શું ન માને ? અને આ ગાંધી તે છોકરાનું શું કરવા બેઠો છે ? મોટાં થઈ એ બધાં કરશે શું ?

કૃપા — હા, બેરતિ શું ચાલે છે એનું આખું જ જાન છે ? યુગ બદલાયો છે એમ મેં કહ્યું, પણ તમને જોઈ કદાચ ઘરમાં બેઠે દેખાય

છે ! આટલું પાણી આંચું, બધું ધૂળધાણી થઈ ગયું, લોકો પાયમાલ થઈ ગયા. ત્યારે ગાંધીના માણસોએ રંગ રાખ્યો. તેઓ બધે કાદવ અને પાણી ખૂંદી વળ્યા ને લોકો પાસે પહોંચી ગયા. આપણે બેઠા પૈસા આવે છે એટલે શી ખબર પડે કે લોકને કેટલી વીસીએ સો થાય છે !

ધન૦ — ત્યારે એમ કહોને કે તમારામાં જ પોલ છે !

કૃપા૦ — પણ હવે સવારે ભય ત્યારે સાથે કંઈક ભાયું બાંધી આપજો, અને બિસ્ત્રો પણ સાથે ભેઈજો. (સામે ગોપુની ચોરડી તરફ ભેઈ) જો, બિસ્ત્રો તો અત્યારે જ બાંધતો લાગે છે. આટલામાં પણ કેવી કામની ચીવટ આવી છે !

ધન૦ — જિંહ, ઘણાય નાથુ કાલે બાંધી

સાચું દાન

વારાણસી નગરમાં જયઘોષ તથા વિજયઘોષ નામે બે બ્રાહ્મણ ભાઈઓ રહેતા હતા. જયઘોષ એક વખત નદીકિનારે ફરતો હતો, તેવામાં તેણે એક દેડકાને કરુણાજનક રીતે ચીસો પાડતો સાંભળ્યો. પાસે જઈને જોતાં માલૂમ પડ્યું કે, એક સાપ તે દેડકાને ગળતો હતો. તે દેડકાની જીભે એક જીવડું ચોટેલું હતું. તે ઉપરથી જણાતું હતું કે, તે દેડકો એ જીવડાને ગળવા કુધો હશે, તેવામાં ત્યાં પાસે ફરતા સારે તેને જ પકડ્યો હતો. જયઘોષ હજી એ બીના ઉપર વિચાર કરતો જ હતો, તેવામાં પાસેના જૂંડમાંથી એક નાગિયે વેગથી આવીને તે સાપને જ પકડ્યો.

આ જોઈ જયઘોષને વિચાર આવ્યો કે, બધાં બ્રાહ્મણો ખાન-પાન વગેરે સુખોની પાછળ રાતદિવસ નચિતપણે દોડયા કરે છે; પરંતુ કાળ આવીને ક્યારે કોને પકડશે, તેની ફિકર કોઈ કરતું નથી. માટે જ્યાં સુધી આપણે

આપત. (ગોપાળને કહે છે) ગોપુ, હજી સૂતો નથી કે ? ઉલ્લગરો કરીને માંદું નહિ પડાય કે ? સવારે જવાનું છે તે અત્યારથી શું છે ? સૂઈ બા.

ગો૦ — એ આ સૂઈ ભઉ, બા. લઈ જવાની વસ્તુઓ યાદ કરીને એકઠી કરી મૂકી; નહિ તો એકાદ ભૂલી જવાય ને !

ધન૦ — (કૃપા૦ને) આમ છોકરાં કામ કરવાનું શીખે પછી કેની પરવા કરે ? એમનું તે શું થશે ?

કૃપા૦ — એ તારે કે મારે જોવા ક્યાં જવડું છે ? જો હવે, સવારે ધ્યાન રાખીને એને તૈયાર કરી વિદાય કરજો.

(ધનકાર ભય છે)

સલામત આશ્રમના હસ્તેત્તિખિત એક શિક્ષક
“મધ્યપ્રદેશ” વર્ષ-૧૯૩૫

કાળતા હાથમાં સપડાયા નથી, ત્યાં સુધી આ સંસારમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આમ વિચારી તેણે એક સંતપુરુષ પાસે જઈને દીક્ષા લીધી, અને ઘરખારનો ત્યાગ કરી સાધુપણું સ્વીકાર્યું.

ઘણાં વર્ષો બાદ તે ફરતો ફરતો પાછો વારાણસી નગરમાં આવી પહોંચ્યો. તે વખતે તેનો ભાઈ વિજયઘોષ એક મોટો યજ્ઞ કરતો હતો. તે યજ્ઞને નિમિત્તે તેણે બ્રહ્મલોજન કરાવવા સારુ પુષ્કળ ખાનપાન તૈયાર કરાવ્યું હતું. જયઘોષ બિશ્વા માટે ફરતો ફરતો વિજયઘોષના યજ્ઞમંડપ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈ વિજયઘોષ દૂરથી જ બોલી બેઠ્યો : ‘હ અપશુકનિયાળ મૂડિયા ! તું અહીં’ બિલો ન રહીશ. અહીં તો વેદ બહુનારા પવિત્ર બ્રાહ્મણને માટે જ ભોજન તૈયાર કરેલું છે, અને બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઈને તે આપવાનું નથી. માટે અહીંથી ચાલ્યો બા.’

જયઘોષે જવાબ આપ્યો : હે પ્રાદ્ધણ !
હું ઘરખારનો ત્યાગ કરનારો બિંદુ છું. હું
મારું અન્ન જાતે સંપતો નથી; પરંતુ યાચક-
વૃત્તિથી જીવું છું. અહીં તમે દાન અર્થે ઘણું
અન્ન-પાન તૈયાર કરેલું છે, માટે મને તપસ્વી
જાણીને જે કંઈ વધ્યુંઘટ્યું હોય તે આપો.

વિજયઘોષ જોલ્યો : હે સાધુ ! જગત-
ભરમાં જાણીતું છે કે, જાતિ અને વિદ્યાથી
યુક્ત પ્રાદ્ધણો જ દાન માટે ઉચિત હોય છે.
જેમ ઉત્તમ જમીનમાં વાવેલાં ખીજ અચૂક
જિગી નીકળે છે, તેમ પ્રાદ્ધણો રૂપી ક્ષેત્રમાં
વાવેલું દાનરૂપી ખીજ પુરયરૂપે અચૂક જિગી
નીકળે છે.

જયઘોષ : પ્રાદ્ધણના કુળમાં જન્મે છે
માટે કોઈને પ્રાદ્ધણ કહી શકાય નહીં. પ્રાદ્ધણને
ઘેર જન્મે હોય, પરંતુ ક્રોધ, માન, હિંસા,
જૂક, ચોરી અને પરિણામથી યુક્ત હોય, તો
તેને પ્રાદ્ધણ ન કહી શકાય. વિદ્યાની બાબતમાં
પણ માત્ર વાણીનો ભાર જાચકનારને ઉત્તમ
કહી શકાય નહીં. જે માણસ વેદ જાણીને પણ
તેનું તાત્પર્ય જાણતો નથી, તથા તે પ્રમાણે
આચરણ રાખતો નથી, તેને પ્રાદ્ધણ શી રીતે
કહી શકાય ? આર્યપુરુષોએ પ્રાદ્ધણ કેને કહ્યો
છે, તે તું જાણે છે ?

વિજયઘોષે કહ્યું : ના. આર્યપુરુષો પ્રાદ્ધણ
કેને કહે છે તે તમે જાણતા હો તો મને
કહી સંભળાવો.

જયઘોષે કહ્યું : મળેલી સંપત્તિમાં જે
આસક્ત નથી થતો, અને ગયેલાનો જે શોક
નથી કરતો, તે પ્રાદ્ધણ કહેવાય છે.

જેની વાણી શુદ્ધ છે, સાચી છે, તથા
મધુર છે, તથા જેનું હૃદય પણ અગ્નિમાં
તપાવીને શુદ્ધ કરેલા સોના જેવું નિર્મળ છે,
તે સાચો પ્રાદ્ધણ છે.

જે રાગ, દ્વેષ અને ભય વિનાનો છે, તપસ્વી

છે, સંયમી છે, સારાં મત ધારણ કરનારો છે,
તથા અંદર અને બહાર શાંત છે, તે પ્રાદ્ધણ
કહેવાય છે.

સર્વ જીવોને મુખ જ પ્રિય છે એમ જાણી,
જે કોઈ પણ જીવને હુઝા આપતો નથી, કે
પોતાના મુખ માટે તેમની હિંસા કરતો નથી,
તે સાચો પ્રાદ્ધણ છે.

ખીજની નાની-મોટી કોઈ પણ વસ્તુ તેની
પરવાનગી વગર જે ઉપાડી લેતો નથી, તે સાચો
પ્રાદ્ધણ છે.

જેને ધનમાં લોહપતા નથી, જેને લોભમાં
આસક્તિ નથી, જે હુજાનો સોજત કરતો
નથી, તથા હંમેશાં સત્પુરુષોની જ સેવા કરે
છે, તે સાચો પ્રાદ્ધણ છે.

માણસ જેવું કર્મ કરે છે, તેવો તે થાય
છે. માત્ર મૂંઝાવાથી સાધુ બનતો નથી, મોટેથી
જોલ્યા કરવાથી પ્રાદ્ધણ બનતો નથી,
અરણ્યવાસથી મુનિ બનતો નથી, અને વસ્ત્ર
પહેરવાથી તપસ્વી બનતો નથી. પણ સમતાથી
શ્રમણ, પ્રદાયર્યથી પ્રાદ્ધણ, જ્ઞાનથી મુનિ અને
તપથી તાપસ યવાય છે. કર્મથી જ માણસ
પ્રાદ્ધણ, સત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર થાય છે, જન્મથી
નહીં. જેનામાં પ્રાદ્ધણના ગુણ છે, તે જ
પ્રાદ્ધણ છે. એવા ગુણવાળા શ્રેષ્ઠ પ્રાદ્ધણો જ
પોતાનો કે બીજાનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છે.

આ સાંભળી વિજયઘોષનું અભિમાન તથા
અજ્ઞાન દૂર થઈ ગયું. તેણે હાથ ઝેળી
જયઘોષને કહ્યું, ‘હે સાધુ ! તમે સાચું પ્રાદ્ધણ
શું છે, તે મને બરાબર સમજાવ્યું. તમે જ
સાચા પ્રાદ્ધણ છો, તથા સાચા વેદવિદ છો.
તમે જ બીજાનો તેમ જ પોતાનો ઉદ્ધાર
કરવા સમર્થ છો. માટે હે ભિક્ષુશ્રેષ્ઠ ! ત
મારા ઉપર કૃપા કરીને આ ભિક્ષા મોકલો.’

નવું વાચન

કાવ્યતત્ત્વવિચાર: લેખક: આચાર્યશ્રી આનંદશંકર મુવ. સંપાં. શ્રી. રાં. વિં. પાઠક અને કમાન્ડર જોષી. પ્રકાં. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ. કિં. એક રૂપિયા.

શ્રી. રાં. વિં. પાઠક ચોતાની-પ્રસ્તાવનામાં કહે છે એમ, ખરેખર આ પુસ્તક એક 'જ્ઞાનધન સાહિત્ય-પ્રવાહ' નો સ્રોત છે. આચાર્યશ્રી આપણા સાક્ષરો પૈકી વયોરક્ષમાં વયોરક્ષની સાથે જ્ઞાનરક્ષ પણ છે. આમ તેઓશ્રી સંસ્કૃત અને પ્રાચી વિદ્યાઓના ખાસ પડિત ગણાય છે. પરંતુ એમની જ્ઞાનોપાસના એટલા ખરતી જ મર્યાદિત નથી રહી. ખરા પડિતને શોધે તે મુજબ, તેઓ જ્ઞાનના વ્યાપક અને અનંત ક્ષેત્રમાં વિચર્યા કરનાર જ્ઞાનયાત્રી છે. અને એ પ્રકારની એમની યાત્રા એમને એવી તો કોઈ પડી ગઈ છે કે, એમને માટે કેટલાકને ફરિયાદ કરવી પડી છે કે, આચાર્યશ્રી સાહિત્યમાં મળી શકત તે તેમની જ્ઞાનપિપાસાના અતિરેકને કારણે નથી કરતા: તેમણે એ 'વસંત' ન વચાવું હોત તો તે આપણને કાંઈ મળત ખરે? તેઓશ્રી ચોતાના સ્વાધ્યાયનું ફળ આશિષ દ્વારા આપતા રહ્યા, અને આ પુસ્તક પ્રેરે બાજે એમાંથી તૈયાર કરેલા સંશ્લેષ છે. લગભગ ૪૦ ઉપર વર્ષથી આદ્યશ્રી સાહિત્યસમીક્ષામાંથી લીધી લીધેલાં આ ફૂલોની, આપણા એ નહોતા સાક્ષરોએ મળ્યા અંધી આંધી છે. પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે એમ, તે માળામાં અધૂરાપણું જરૂર છે. આચાર્યશ્રી ને તે ફર ફરી શક્યા હોત—તેમની નાદુરસ્ત તબિયત તેમાં આવે ન આવી હોત—તો કેવું સાડું યાત? આ પુસ્તક અત્યારના રૂપમાં પણ રૂઢ રૂપાણું અને મનનીય છે, તે ત્યારે કેવું પરિપૂર્ણ અને એકમત્ય બનત?

ઉપર મેં કહ્યું એમ, આચાર્યશ્રીને સ્વાધ્યાય ચવિંદશી અને સર્વોદ્દેશ છે—જીવન-આપી છે. તેમાં ગર્ભાંજી ભાષાની પ્રૌઢિ જેવી ધીરશક્તિ ગઢનતા છે. આજના જમાનામાં વિરલ યત્ન જેમાય છે તેવું, વિદ્યાને વિષે અનન્ય અનુશીલન છે. તેથી ને કોઈ વસ્તુને તે ચોતાના મનનને માટે લે છે તેમાં એક પ્રકારની એવી ગઢનતા અને પરિપૂર્ણતા આવે છે કે, તે પોતે જ વાચકને એક પ્રકારના પ્રસન્ન અભ્યાસરૂપ બની નીચે છે.

કાવ્યતત્ત્વને મુખ્ય વિષય લઈને એકસૂત્ર કરવા પ્રારંભ આ લેખ-સંશ્લેષમાં પણ વાચકને આચાર્યશ્રીની ઉપની ખાસિયતની પ્રતીતિ મળશે. સંશ્લેષને વિશાળમાં જોડવામાં આવ્યા છે: ૧. સાહિત્યચર્ચા, જેમાં ૧૫૦ પાન રોકાય્યાં છે; ૨. મંથાવલોકન, જેમાં પુસ્તકનાં વાંચકો લગભગ એટલા જ (૧૬૬) પાન નીચે છે. અને

એકનું બેજું નામ પાડ્યું છે, કાવ્યતત્ત્વ-વિચાર. તેનું કારણ એ લાગે છે કે, કાવ્યની અભિપ્રેત વ્યાખ્યા એવી વિશાળ કરવામાં આવી છે કે સાહિત્યના વસ્તુમાત્રને તે આવરી શકે. આચાર્યશ્રી કાવ્યની વ્યાખ્યા કરે છે, આત્મગાની કળા તે કાવ્ય. પછી બધે તે મદ્યરૂપે પ્રગટ થાયા કે પદ્યરૂપે, આ વસ્તુ બે એકાદ લેખ દ્વારા કે સંપાદકોએ ચોતાના નિવેદનમાં વિશદ કરી હોત તો તે વસ્તુ પોતે પણ એક મનનીય સાહિત્યચર્ચા યાત.

પહેલો ખંડ ખીન કરતાં બારે છે—શાય જ, કેમ કે તે આ પુસ્તકના તત્ત્વવિચારનો ભાગ છે. શરૂના પાંચ લેખોનાં ૪૨ પાન પૂરાં વાંચ્યા પછી "સ્વાસ્વાદનો અધિકાર" લેખ આવે છે તે આગળના પ્રવાહને વિશેષ પહોંચાડનારો લાગે છે. એને ને જુદો પાઠમાં હોત તો સાડું યાત, એવું જ 'સાહિત્ય અને રાષ્ટ્ર' તથા તેને મળતા પ્રાસંગિક વાદવિવાદના લેખો વિશે લાગે છે. આના બેખોનું સ્થાન મંથરૂપે હોઈ શકે તો તે એ જ પરતું કે તેની પ્રાસંગિક આગતુક્તાની વચ્ચે કાંઈક કાચમી અને ક્રોધની વિચારકલ્પિત અંકિત યથેવી છે. એ કલ્પિત પણ એવી ખડિત રૂપમાં ન હોવી ધટ્ટે કે જેથી વાચકને કસાદિત કરે પણ સંતોષી ન શકે. એવે પ્રસંગે લેખકનાં લખાણોમાંથી, તે કલ્પિકાની પરિપૂર્તિ કરતાં ખીન ખંડ-બિડુઓ લઈને એ આખાને એક-ધન કરવાની જરૂર હોય છે. એ રીતે વિચારતાં કેટલાક લેખો સામે ફરિયાદ કરવા મન થાય છે—નહિ કે તેમને નહોતા લેવા નોંધતા હતા એમ, પરંતુ તેને તેના સાધીઓ પણ ગોલી આપવા નોંધતા હતા. અને આવી બતના કે તકરારી લેખોને પ્રસન્ન-મંબીર ગતિએ વહેતા લેખો વચ્ચે ન નાંખવા નોંધે. જેમ કે, 'સાહિત્ય અને રાજ્ય' એક ખડિત કલ્પિત અદલતી આવી ગઈ છે.

આ ખંડમાં શબ્દ અને અર્થ, આનંદ અને ભોધ, કલ્પાસ અને સંયમ, ઇત્યાદિ સાહિત્ય કે કાવ્યનાં સનાતન દ્વંદ્વો વિષે આચાર્યશ્રીએ જે વિચારસરણી રચી કરી છે તે એવી સંજીન છે કે, આ પુસ્તક સાહિત્યના ઉચ્ચ અભ્યાસીઓને માટે મનનીય થશે.

મંથરૂપેકોનોના ખંડ ઉપર જતાં પણ આચાર્યશ્રીની પ્રૌઢ વિચારણા તો એ જ કડાત ધારામાં વહે છે: માન તેને વિષય બદલાય છે. પહેલો લેખ મંથાવલોકનના પ્રકારનો છે. તે વાંચને, આચાર્યશ્રી તેમાંના કથા પ્રકારમાં આવે છે, એમ સહેજે મનમાં સવાલ થાય છે. કથાર એ મળે છે કે, તે કથમ ગણાવેલી એ ત્રણ રીતે શ્રેષ્ઠ અવલોકે છે. ૨૦૦ કે. ૬૦ મુવનાં એ નાદ્યોનું અવલોકન નોંધે તો તે 'વિદ્યપરીક્ષણરૂપ' અવલોકન

કરતા જણાયો. ત્યાં તેઓ, અવલોકતા મંથના લેખક નેટલી જ તેવારીથી, મંથનું પરીક્ષણ કરે છે—તેના ગુણદોષનો વિચાર કરે છે, અને તેનાં કારણોમાં પણ બેતરીને મૂળ લેખકે કહેલા કામમાં ઉમેરો કરે છે. આવાં અવલોકનો વાંચવાં એ પોતે જ એક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને દુઝવણીભર્યા કસરતપણ છે. મહાભારત, રામાયણ, ધર્મ-પદ, શાકુંતલ, ઓથેશો આદિની સમીક્ષા વાંચતાં આપણને આચાર્યશ્રીની સ્વાધ્યાય-પદ્ધતિનો પરિચય થાય છે. જે મંથાવલોકન-પ્રકારને તેમના પાઠ ૧૫૩ના લેખમાં 'સાર-સંમંદરપ' કહ્યો છે તે આ નથી, એકે 'ઓથેશો'નું વિવેચન જરાક એવું લાગે છે. તેમણે જ કહ્યું છે એમ, મૂળ પુસ્તકના મોંઘવાપાત્ર "ભાગ્યે સંકળી દેવા—અને આ રીતે વિષયના સ્વરૂપનું દેહમાં બાન કરાવવું—આ પદ્ધતિ ખોટી છે એમ સમજવાનું નથી." પરંતુ એ સરળ અને ઓછા અભિનિવેશ કે અવ્યાસથી પણ ચલાવી લેવાય એવી પદ્ધતિ તો જણાય જ. આચાર્યશ્રીનાં આ પુસ્તકમાં સંધેરેલાં અવલોકનોમાં એનો જ દાખલો કહેવાય એવું એકે નથી. ત્યાં 'એવું' લાગવા સંભવ છે ત્યાં પણ તેમણે તે મંથના રસપાનનો કે તત્ત્વપ્રકરણ વા રસપરીક્ષણનો એકાદ બોધક મુરો પસંદ કરીને તેની આસપાસ પોતાના અવલોકનને મૂકવું છે. જેમ કે જુઓ 'મીરાં અને દુહસીદાસ' યા 'નરસિંહ અને મીરાં' એ અવલોકનો.

આ અવલોકનોમાં જે વિવેકમય અને પ્રિય ઢરે કરેલું સત્ય-કથન છે તે પણ આચાર્યશ્રીની વિવેચક તરીકેની એક ખાસિયત જ જણાય. એવું લક્ષણ સમતોલન છે. ત્રાજવું એક બાજુ બહુ નમતું હોય તો બીજી બાજુ કાંઈક મૂળીને તેને સમતોલ કરવું જોઈએ, તો તેમાં હાલિ અને કળાનો નિરોધ આનંદ પણ રહેશે છે; એમ દુઝવણે બુદ્ધિવતા બુદ્ધિવતા પોતાની વાત કહેતા જવામાં મનોદશાની અને વસ્તુના આકલનની પણ એક વિશિષ્ટ ભાત રહેલી છે. જ્ઞાનદક્ષિણી પરિપૂર્ણતા જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ દહાય આ ભવની આકલનશક્તિ, દુઝવણીદક્ષિણ, અને પોતાના મતભેદને રદ કરવાની તોલન-કળા આગવી દરો, એમ લાગે છે. આ કળાનો એક ભય પણ છે કે, તેમાં દહાય સત્ય પણ તોળાઈ જાય. કોના જેવો? સત્ય અને પ્રિય એક એમાં વિશેષણવાળું કથન કરવામાં જેવો ભય રહેશે હોય છે તેવો. આચાર્યશ્રી આ મંથાવલોકનોમાં એ ભયને આપણે વધારી ગયા છે. આપણા વિવેચકોને આ વસ્તુ આ સંમંદમાંથી મનન કરવા જેવી મળે છે. શાકુંતલના અનુવાદોની ગુણપરીક્ષા જુઓ. અતિ તે સક્ષારશ્રી બેન્કેન્ડાની શૈલી વિશે કહે છે, "યથા 'एकोहि दोषो गुणवर्निनाते निमज्जन्तीः' इतिगोत्रिकः"—એ ન્યાયે આ એક દોષ એ બાપાંતરના બીજા ગુણોમાં પૂખી જવો જોઈએ, યથાપિ એનો હવિતા મનને કંઈક

લાગે તો તે તદન નકામી એમ આમંદ ધરે છે, તેઓ 'મોં અને તેડું રૂપાળું' તોપણ કોઢવાળું" (स्वाङ्गः सुंदरमपि चित्रगैत्रेण दुर्भागम्) — એ ન્યાયનો ઉપયોગ કરી આ એક દોષમાં બીજા બધા ગુણોને ગરક થવા માને તો તેઓને એકદમ અટકાવી શકાય એમ નથી." આ દોષ તે 'શં ભગવંતરાયના બાપાંતરમાં સતિમંથના અને અક્ષરમેળને માત્રામેળ ગણી કાઢવાનાં થોડાંમંદ હતાંકરેલું.' આચાર્યશ્રીની અવલોકન-શૈલીનું આ એક દર્શાવ.

એક બીજું આપું. ૨૨૦ શ્લોકોનું ૬૦૦ મુદ્રવર્તના બાપાંતરો અને ઉપોદ્ધાત પર કરેલું વિવેચન જુઓ. તેમાં તેઓ સ્વર્ગરચની 'પાંડવસોધનની ક્ષિપા બહુ ઉત્કટ દોષથી તેની મથાઈ મથાઈ' શી છે તે ચર્ચે છે. (પા. ૧૮૨-૩) આ ઉપરાંત પણ અનેક વસ્તુઓના ગુણ સાથે દોષ બતાવતાં તે અચકાતા નથી; અને જગત્તે છે તે એવી શૂદ્ધતાથી અને અનુનયનકરે કે, તેથી મોઢામાં મોઢા દોષ પણ માપમાં નાનો દેખાવા છતાં સરત પહોર નથી પતે. આ શૈલી, મને લાગે છે કે, આચાર્યશ્રીની ખાસ છે; અર્વાચીન વિવેચકોમાં એને મળતું આવતું ભાગ્યે જ કોઈ છે.

આચાર્યશ્રીના 'વસ્તુ'નો હું અભ્યાસી નથી. એટલે જ અનેક લેખોમાંથી સૂપાકોએ આ મંથની સામગ્રી વીળી છે તે મને અનુદયા છે. એ બધા જો ભણતો હોત તો આ મંથને વધારે સમજી શકત, આચાર્યશ્રીની શૈલીને વધારે જાણી શકત આ પુસ્તક વાંચતાં થોડાપણે પણ એનો અભ્યાસ કરવાની તક મળી છે, તે આનંદ અને કેવળી આપનાર નીવડવું છે.

અતિ, એક બે દુરલભ વાતો: આચાર્યશ્રીની ભાષા અને એમણે આપણને આપેલાં લખાણો વિશે કેટલાક ભાષાપ્રેમી મિત્રોમાં એક વાર વાત ચાલતી હતી. એક મિત્રે એમાં જે કહ્યું હતું તે સાવ સાચું હતું, તે અટ્ટી પ્રવૃત્તિ હોઈને કહેવા કમ્પ્યું હતું. તે નિતે કહ્યું. 'આચાર્યશ્રી આનંદશંકરે ગુજરાતી સાહિત્યને એક બાબમાં તેમની સાથે ફરિયાદ કરવાની સમ્મતિ છે અને તે એ કે, તેમણે નેટલું જાણવું જોઈતું હતું એટલું જણ્યું નહિ.' આ ફરિયાદ તો હું ઉપર કહી મથાઈ પેલા મિત્રે ઉપરાંતમાં જ ઉમેર્યું તે નથીન છે. તેણે કહ્યું, 'અને આ હું જો કદ' હું તે એટલા સાચુ કે, તે ધાંતે જ ને એક વસ્તુ આપણી ભાષાને માટે કરી શકત તે વખતની સ્ત્રી અર્થે. એમણે જો પેટો, એનિટોરલ, વર્ગેર પાશ્વત્ય વધા યાજ્ઞવલ્કય, વસિષ્ઠાદિ પૌરુષ્ય ઋષિઓનાં મનનો. વિવેચનો વગેરે ગુજરાતી ભાષામાં કતાવાં હોત, સમજાવતાં હોત, ચર્ચામાં હોત, તો આપણી ભાષાની ધરખમ કે ભારતીય બનવાની રક્તિ ખીલત; અને આ હામ આનંદ-સંકરમાંથી કરી શકતા હતા, તે તેમણે અપ જાણવાથી રહી ગયું.' આ દેહમાં એ મિત્રની ફરિયાદને મેં તમા

શબ્દમાં મૂકી છે. ફિરિયાદ સાચી છે. હજીવા અને સામાન્ય સાહિત્ય માટે ગુજરાતી કામ દે છે; પરંતુ જે સાહિત્યમાં, અને ચિંતનમાં આચાર્યશ્રી નિર્દોષી અને રમણી રહ્યા છે, અને તેમાંથી થોડાંકે અંશે જે તેઓશ્રીએ ગુજરાતીને આપ્યું છે, તેથી ભલેના સાહિત્ય માટેની ભાષા હજી ખિલવણી ગાગે છે. ખૂબ લખ્યું હોત તો આચાર્યશ્રી શૈલીકાર તરીકે પણ એમની પરંપરા સર્જત, જેની કે માંધીયએ આપોઆપ અને અણુધારી હોયે સર્જી છે.

આ ચોપડીની શૈલી વિશે એક ચિત્રરૂપે અનુભવ થયો તે તે જ રૂપે લખા. શંકનાં પાનાંમાં એમ લાગે છે કે ભણે આપણે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનાં વાદ્યોની ઊંચામાં ગુજરાતી ભૂમિ પર આસીએ છીએ. તેથી ગુજરાતી ભૂમિ ઉવાયેલી લાગે અને વાદ્યથી અજાણમણ અને બંધારે તો યાય જ. આગળ ગ્રંથાવલોકન તરફ જતાં એ વાદ્યો વરસી નહીં છે, અને એના સિચનથી પરિવૃક્ષ ગુજરાતી ભૂમિ એવા તથા સૂંઘવા મળે છે. તેથી ત્યાં ગુજરાતી ભાષાની સ્વતંત્ર શક્તિનાં પણ દર્શન થાય છે. આ ચિત્રમાં, પહેલાં કાગળના બે ચાર લેખની અસર જુદી છે ખરી; પણ અન્યના કારમાં એ ચગદાઈ નહીં છે.

એક બે વરતુઓ મુધારી લેવા જેવી, અણુધારી ધ્યાન પર આવી તે ફરીની આગતિ વખતે કામ લાગે માનીને ટાંકું છું: માંધીયએ પોતાનાં લખાણો વિશે એક વાર એવા કારનું કહ્યું છે કે, એક જ બાબત પરનાં મારાં લખાણોમાં વિરોધ જેવું લાગે તો તે બેમાંનું પછીથી લખાયેલું માનવું, કેમ કે હું વિચારતો તક હું એવી ખરી માન્યતા છે. તેથી એમનાં લખાણોનો વિચાર કરતી વખતે કાલક્રમ જેટલો મહત્વનો બને છે એટલા કદાચ બીજાનાં લખાણોમાં ન બને. આચાર્યશ્રીનાં લખાણો વિશે શ્રી. સંપાદકે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે, 'આ લેખો લાંબા માળામાં જુદે જુદે વખતે લખાયેલા છે. પણ લેખકનું વિચેચન તરફનું દિલ્લિખંડુ પ્રથમથી જ સ્પષ્ટ હોવાથી . . . ' એ સાચું છે. તેથી એ બહુની વખતે કાલક્રમ ધ્યાન બહાર રહે તો મેટાનાંધિ નથી. છતાં સંપ્રેક્ષના લેખોની કાલક્રમ કાંક કાંક વાર એવા જેવા લાગે છે. એ રીતે જોતાં દેહલીક જ્યાંએ તારીખમુલ લઈ લેાય એવું લાગ્યું. ૭૧મા પાન ૬૫૨ 'July 1939' જુલ લાગે છે. એવું જ ક્યાંક ૧૯૦૦ સંવત આપેલી યાદ છે.

બીજી વરતુ એટલી બાબત. સંપાદકો મૂળની જોડણીને કદાચ વફાદાર રહ્યા હોય. પરંતુ તેમાંય એક-સૂચતા છે જ એમ સર્વાંશે નથી, એ કદાચ મૂક-વાચનનો દોષ માનીએ. પણ, આજ ન્યારે એટલી બાબત આપણે એકબે વરસા પર આભવા છીએ, પ્રકાશક સંસ્થા પણ એ વ્યવસ્થા સાથે સંમત છે એમ માનું છું, ત્યારે ભંડી

અભ્યવસ્થાને કાયમ રાખવી એ આવશ્યક છે? મતે લાગે છે કે એ આવશ્યક નથી; સંપાદકોએ એ બાબતમાં મુધારો કરી લેવા જેવા હોતો.

પરંતુ આ તો સામાન્ય સૂચનાઓ માત્ર છે. બાકી આ સંપ્રદેશ માટે પ્રકાશક સંસ્થા સૌના ધન્યવાદને પાત્ર છે. આવા સંપ્રદેશ વિષયસૂચિ હોવી યદે, તે આપવામાં આવી છે એ ધર્યા લેવા લાયક છે. આ રીતે 'જ્ઞાનધન સાહિત્યપ્રવાહ' તે સંસ્થા આપતી રહે એમ સૌ હૃન્ન. અને સંપાદકને વિનંતી કે, આ પુસ્તકમાં આચાર્યશ્રીને જે અધુરાપણું લાગે છે તે દૂર કરવા સાચુ તેમની પાસે હવે કાંઈક ને કાંઈક લખાવી લેવા ધ્યાન રાખે, જેથી નવી આગતિ પરિપૂર્ણ બનાવી શકાય.

મૃ.

“જ્ઞાનધન આનંદ” * જોડેને

આનંદમય જ્ઞાનમાંથી ઉદ્ધરે પોતાના જ આનંદ ખાતર આ સુદિ રચી, અને કમળોએ ભાખ્યું કે સુદિ અન્ય કાંઈ નહિ, ઉદ્ધરની લીલા માત્ર છે. પરંતુ એમ જ હોત તે રહેત તો ખરેખર આનંદ જ ન જન્મત. એ શક્ય બન્યું ઉદ્ધરની એક જ ક્ષણમતને લઈને. એ ક્ષણમત તે મનુષ્યને જેવ નહીં પણ મનુષ્ય જ રાખ્યો એ. એટલે ફેર એ પડ્યો કે, દેવને પડછાયા ન હોય તે આ માનવને હોવા લાગ્યા. પરિણામે, આનંદ-સાગરમાં સતત મહાલયા છતાં, માણસને આનંદના ઓળા-સમે વિવાદ પ્રતીત થતો થયો: પોતે પ્રકાશનો જ પુત્ર હોવા છતાં તેને અંધારાં અંધવા લાગ્યાં, જ્ઞાનમય હોવા છતાં તેને અજ્ઞાન અને દુર્વિધાનાં પણ દુઃખ ભેગાં પડ્યાં. માટે જ, આનંદ જે જીવનના પર્થાય-વાચક હોતો તે ‘જ્ઞાનધન આનંદ’ એવા અંગાંગીભાવમાં સમઘણે પણ તેમાંથીય આનંદનું જ શ્રેત્ર વધુ વિપ્રસિત નથી થતું? આનંદ-સાગરની જ લહરીઓ વધારે લહેકતી થઈ એમ નથી લાગતું?

આ પુસ્તક યોડક વાંચતાં એક વિચાર આવ્યો, વચ્ચેમાં નવચારની ભક્તિ એટલી વધી છે કે તેના નેત્રેય તરીકે જ ત્યાં કોરોડો ઉપાપાનું અર્ધશાસ્ત્ર ઊંચું થઈ ગયું છે: અર્ધશાસ્ત્રીઓએ ‘નવચારનું અર્ધશાસ્ત્ર’ એવી ખાસ શાખા નિર્માણ કરી છે! આ પુસ્તક પણ એક રીતે નવચારમાં કોરોડો નહીં છે. પણ તેમાં ખાસ ખર્ચ કાંઈ નથી. નવચાર-બ્રહ્માને આ વગરનમતનો નેત્રેય-પ્રકાર શોધે તોપણ આ પુસ્તકે બારે અર્ધ-યુગ સેવા કરી અણુવ. વાચક યાદ રાખે કે, આ સાધ-રસજોડાર

* બીજી આગતિ. લેખક: કાશ કાલેલકર. નવજીવન કાશીવર, અમદાવાદ. કિંમત ૨-૦-૦, પાં ૫૪૪.

લેખકો જેવામાં, પ્રવાસમાં અને નિવૃત્તિમાં સંચય કર્યો છે. વિદ્યાની જેમ, તે વાપર્યો વધનારો છે. કાંઈ નહીં તોય તેમાં અર્થ-જગતની કરખીણ પડાવડી તો નથી જ.

હવે છે કે, યુનિવર્સિટીએ કાકાસાહેબનાં અન્ય અનેક પુસ્તકોમાંથી આ ‘જીવનના આનંદ’ને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે પસંદ કર્યું છે! તે શું કાકાના, યુનિવર્સિટીને હદાયે ભોંકાય અને એની કેળવણીને પ્રાણવાન કરી દે, એવા વિચારોને બદલે આ આનંદમય ગોષ્ઠિઓ ઠાંટે ખેંચીને કર્યા કરાય તે સાચું? કાકાસાહેબનું પુસ્તક જ પસંદ કરવું હવું તો પહેલી પસંદગી આને તો નહોતી જ મળતી જોઈતી. કાકાસાહેબની શૈલી અને ‘જીવન-વ્યાપી દૃષ્ટિના અભ્યાસવાને માટે બહે આ પુસ્તક ભેવાય. પરંતુ એને પાઠ્યપુસ્તક લેવામાં તો ન સમાવેશ એથી વાત થઈ લાગે છે. આનંદ કાંઈ સમયપત્રકની વસ્તુ છે! મનથી ને મોજમાં વાંચવાની ને રાચવાની ચીજને જો સખતમાં સખત સમ કરવી હોય તો તેને પાઠ્યપુસ્તક કરી દેવું.

આનંદ બેસી કરનાર કેટલીક વાર બાપા કરતાં રેખા ન ચરે? આ ચોપડીનાં પહેલાં કેટલાંક પાનાં એનો અસંદિગ્ધ ઉત્તર આપે છે કે ચરે. એટલે વાચકને મારી બઢામણ છે કે, ‘પ્રગતિના હાસ્ય’ને મુખની વાણીમાં લેવાં ન જતો, નહીં તો સાકીરા ને પછી નકામો તે માક આ પુસ્તક પર ફાટીરા. તો, આ પુસ્તકનું કહેવર પણ થેલા અમૃત-મંથન-ન્યાયે ધરાયેલું છે. આનંદ પણ, સ્થાનિક સુખ જેમ, અંતે જ નમે

સદમાં લેખક એક જગાએ પૂછે છે, “બાપા ખીલવીને માણસ શું કરાયો?” અને ઉત્તર આપે છે, ‘પ્રગતિનો દોગ.’ મને થયું. ‘જીવનનો આનંદ’ તો કરાયો જ! પ્રગતિનો ‘દોગ’ બહે કહેવાય, પણ આજના માનવીને તો તે આનંદ જ લાગે છે.

શ્રી. કાકાસાહેબના આ પુસ્તકની બીજી આરતિ ને

યુનિવર્સિટીની ઉપરની ‘બુલ’ને કારણે હોય તો જુદી વાત. પણ જો ગુજરાતે તે માગી હોય, તો તો ખરેખર ગુજરાતની રચક્તા અને આનંદવૃત્તિને સાબાસી થતે છે. આવો નિર્દોષ, વ્યાપક, અને ‘અ-મુદ્દય’ આનંદ જે લંડી શકે તેને જીવન-ભારનું વહન સહેલું કરવાની ચાવી મળી રહેવી જોઈએ. ખરેખર, ઈશ્વરની સંદિમાં હોર જોરે જ અમૃત પણ રહેલું છે. જે લોક એનો લાગ પામી નય, એમનો જીવનનો આનંદ છે, એમણે જોવાનું જોયું છે અને ચાખવાનું ચાખ્યું છે. આ પુસ્તક એ વારે થેરો. ‘નિન’દિયુ’

સાભાર સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સમાલોચનાને માટે મળ્યાં છે :

મૂલ્ય રૂ. ૨૦૦ આર્થિક, અમદાવાદ, નાં પુસ્તકો :

છબી : અનુવાદક : શ્રી. ગોપાલદાસ પટેલ, ૧-૪-૦૦

પુસ્તક : લેખક : શુભવંતરાય આચાર્ય, ૧-૮-૦૦

બાલકાવ્યનાવલિ : લેખક : સંકરલાલ દા. પરીખ, ૦-૩-૦૦

શ્રીકાંત : અનુવાદક : રમણલાલ સોની, ૩-૦-૦૦

સાહિત્ય : ૧-૮-૦૦; ભાષાંતરકર્તા અને પ્રકાશક : જયંતિલાલ આચાર્ય, અમદાવાદ. માણસ :

લેખક : હિંમતલાલ ચૂ. શાહ, બાણભાઈ શાહ, ૦-૧-૦૦

પ્રકાશક : બાલસખા કાર્યાલય, અમદાવાદ. ઇન્દ્રચર્ય :

શ્રીમાંત્ર : લેખક : ડૉ. જ્ઞાનરાજ નાની, ૩-૮-૦૦

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ. ધિયોસોફીની

સુખતેશ્વર સમજણ : ધિયોસોફી કું. (ઈડિશ) :

વિમિટ્ડ, ૫૧ મહાત્મા ગાંધીરાંડ, મુંબઈ. ભગવદ્ ગીતાની

સમાલોચના : ભાષાંતરકર્તા : શ્રી. હવજી જીભા માસર,

મદદા. ૨-૦-૦૦ સરસ્વ બાળચોટી : લેખક : શિવજી

ભગવાનજી અગ્રાજી, કરાચી; ૦-૧-૩. આમ-પોથી :

લેખક : હંપદરાય જગિયતરામ પંડ્યા; ૦-૨-૦૦

સંભાવિત સુરસલાલ : અનુવાદક : રતનભણિય

ભીમરાવ; ૧-૪-૦૦; પ્રકાશક : ચૈતન્યપ્રસાદ મેઢા હીવાનજી.

બાલકુંજના પાકો : સંપાદક : મણિભાઈ પટેલ, ૦-૪-૦૦

પ્રકાશક : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ, વડોદરા સારી

રીતભાત : લેખક : ગોવિંદભાઈ દા. દેસાઈ, ૦-૪-૦૦

પ્રકાશક : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ, વડોદરા.

અતિ બહુલા અને અધાપધા કે બિલકુલ અમણ — આ બેની વચ્ચે અંદાઝ ખાઈ આવી રહી છે. યુનિવર્સિટીમાંનું પાઠનું દિવત્તે જોતાં પણ, અતિ મદદની વાત છે કે, આ ખાઈ પુરાઈ નય; તેના પર પુલનું સંધાન નહિ, કેમકે એમાં તો મહેરબાનીનો ભાવ અને ભય રહેલાં છે.

હવેકા પદવીદાન સમારંભ.

મા સિ ક વિ વે ચ ન

બોલો તેવું લખો ?

“શુદ્ધિપ્રકાશ”ના (વર્ષ ૮૭-૩) છેલ્લા અંકમાં ‘જ્ઞાનગોષ્ઠી’માં સાક્ષરશ્રી ૫૦ કં ૩૦ હાં ૬૦ સાથેની એક પ્રશ્નોત્તરી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેમાં કવિતાની જોડણીની વાત કરતાં શ્રી. ૫૦ કં ૩૦ હાં ૬૦ જણાવે છે કે, “વાણીનું પ્રતિબિંબ યથાવત્ત ઝીલવાની શક્તિવાળી લિપિ ધરાવે છે તેવી ભાષામાં, બોલીએ તેમ લખવું, એ એક વ્યાપક નિયમ જ હિચિત છે અને એ નિયમને એક જ અપવાદ સ્વીકારવાની જરૂર છે,” અને તે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોનો, અને અતિ પૂણોદ્ભૂતિ કરે છે કે, “ભાષા તે કોશમાં છે કે બોલાતી વાણીમાં ? ધર્મ તે મંદિરો, થોયાંઓ આદિમાં છે કે ધર્મિય સ્ત્રીપુરુષોમાં ?”

આ વાંચીને પ્રશ્ન એમ થાય છે, તો પછી જોડણીનો કયવડો શું કામ છે ? એનું કારણ એ છે કે, શ્રી. ૫૦ કં ૩૦ હાં ૬૦ કહે છે તેમ, જેમ ધર્મ એ મૂર્તિ, મંદિર કે થોયાંથી મૂર્તિ નથી મતો તેમ જ વાણી કે ભાષા કોશ કે લિપિથી પૂરેપૂરી મૂર્તિ નથી થઈ શકતી. કોઈ લિપિ એવી નથી કે જે ‘વાણીનું પ્રતિબિંબ યથાવત્ત ઝીલવાની શક્તિવાળી’ છે. તે શક્તિની કસોટીએ સૌ લિપિને ઓછાવતા પણ અધૂરા ટકા જ મળ્યા શકે છે. અને જીજ્ઞાસુકેલી એ છે કે, પેલી કહેવત પ્રમાણે ‘બાર ગાઉએ બોલી બદલાય છે’, એટલે ‘બોલો તેમ લખો’ એ રૂપાંતો ને સહેલોસટ રૂપાંતો ન્યામ અમલમાં મૂકવા જતાં છેલ્લામણી નીવડે છે. એટલે જ આ નિર્ણય ઉપર આવવું પડે છે કે, શબ્દનું સ્વરૂપ મા જોડણી નક્કી કરવા માટે વ્યુત્પત્તિ તપાસો, ઉચ્ચારની સિદ્ધતા તપાસો, શિલ્પ લેખકોની રૂઢિ તપાસો, અને તે બધું જોઈને છેવટે ઝોતે એક નક્કી શબ્દ-સ્વરૂપ કે જોડણી નક્કી કરી આપો. નિશ્ચિત જોડણી એ ભાષાનું કવેર છે. અને એ કવેર સૌ સુધરેલી ભાષાઓ ખતતી ત્વરાએ ધરી લે એ, તેથી કરીને, આવશ્યક ગણાય છે.

આ જ ચર્ચામાં એક આગળ પ્રશ્ન છે, શુજરાતી ભાષા સંસ્કૃત જેટલી ચોક્કસાઈ ક્યારે પ્રાપ્ત કરશે ?

અને તેનો ઉત્તર એ અપાયો છે કે, જ્યારે સંસ્કૃતની જેમ શુજરાતી મરી જશે ત્યારે ! શું મરી જ ચોક્કસ મૂર્તિ રૂપે રહી શકે છે ? જીવંત ભાષા અજેજ ચોક્કસ ન કહેવાય ? જો આ સવાલ જોડણી પૂરતો જોઈએ નોપણ, કોઈ ભાષાએ ચોક્કસ જોડણી પામવાને સારુ મરવાની જરૂર નથી. બદલે, ચોક્કસ જોડણી ન હોય તો એના જીવવાના ને જીવંત ખતવાના ટકા કદાચ ઓછા થાય !

એક પાયા વગરની ટીકા

‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ના આ જ અંકમાં, શુજરાત વિદ્યાપીઠ લોકશી પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘કુંવરપાઈનું મામેરું’ કાવ્યનું અવલોકન પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ કાવ્યમાં શબ્દોની જોડણી વિદ્યાપીઠના કોશ મુજબ કરી લેવામાં આવી છે, અને તેનો પાઠ સ્વં નવલરામના તથા ‘કાવ્યદોહન’ના મામેરા પરથી મુખ્યત્વે લીધો છે. આ ઉપરથી ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ના અવલોકનકાર જણાવે છે કે, “મામેરાને અર્વાચીન શુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ આપવામાં પુરુષ જ મહેનત લીધી છે. શુજરાત વિદ્યાપીઠની જોડણીમાં વાચના છાપીને ચાળાપયોગી આટ્ટિતિ તૈયાર કરવા જતાં આ પગલું લેવામાં આવ્યું જણાય છે.” આ વિધાન તો પેલી આટ્ટિતિને અધટિત માન આપે છે. માત્ર જોડણીના ફેરથી ભાષા શી રીતે ફરી ? અને તે અર્વાચીન કઈ રીતે થઈ ? — આ નથી સમજાવતું. અનેક લલિયાઓની અશુદ્ધ કે અચળકષણથી જૂની જોડણીને આને સર્વમાન્ય થઈ શુદ્ધ ગણાયેલી જોડણીમાં ફેરવી લેવી જોઈએ. તો જ તે ચાળાપયોગી થઈ શકે; અને હવે તો સરકાર તે વગર તેને માન્ય પણ ન કરે. પાઠમાં માત્ર જોડણી શુદ્ધ કરી લેવાના આ પ્રયત્નને માયાસ્વરૂપ ફેરવી નાહવું કહેવું અને આગળ વધીને કહેવું કે, “આ ખતતી જૂટ લેવી એ પ્રામાણિક ન ગણી શકાય” — તેનાથી પ્રેમાનંદનું કાવ્ય મરી જઈ તે તેની છાયા થઈ ગયું છે, એ જ પ્રામાણિક ટીકા નથી લાગતી.

કવિતાની જોડણી

‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ના આ ખેડ લેખોની પાછળ ગંભિર રીતે કાવ્યની જોડણીનો સવાલ સમાયેલો

સાગે છે. શ્રી. ૧૦ કં ૬૦ પછે છે, 'કવિતા મુદ્દલ-
માં છે કે ઉચ્ચારણમાં?' અને 'માથેરા'નું અવલોકન
એ મુદ્દા ઉઠાવે છે કે, કાવ્યની જૂની જોડણી ફેરવવી
ન ધટે, નહિ તો ભાષાસ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે! મને
સાગે છે કે, જોડણીની બાબતમાં ગદ્ય અને પદ્યમાં
ભેદ કરવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ. કાવ્યના
ઉચ્ચારણની જરૂર વિચારવી એટલે કે એનાં છંદ-
માત્રાદિની જરૂર વિચારવી, એમ અર્થ થયો. ઉચ્ચારણ
વ્યક્તિભેદ ફરનારી વસ્તુ રહી; તેમાં સ્વરસંગતિ શક્ય
નથી. કાંઈક શિષ્ટોચ્ચારનું ધોરણ થોડું શક્ય, કે જે
જોડણી નહીં કરવાનું એક ધોરણ છે, એ આપણે
ઉપર જોઈ આવ્યા. કાવ્ય માટે એટલું વિચારવાનું
રહે છે કે, છંદશાસ્ત્રની જરૂર મુજબ શબ્દના સ્વરૂપ-
માં ધ્વનિ-દીર્ઘતા કે માત્રા-સોપ વગેરેની જરૂર પડે.
છંદની જરૂર પૂરતા શબ્દસ્વરૂપના આ ફેરફારો ચિહ્નો
દ્વારા સૂચવી શકાય છે. શબ્દની નહીં કરેલી જોડણી
કાયમ રાખીને, કાવ્યની ગરજ પૂરતો તેમાં ફેરફાર
કરી શકાયો આનો ઉકેલ મળી જાય છે, અને એ
ધારો આજ સુધી અનેક કવિઓ અમલમાં મૂકતા
આવ્યા છે. છેવટે ક્ષિપિ સંજ્ઞા જ છે; અને કાવ્ય
મુદ્દલ કે ઉચ્ચારણ યા નિષિમાં નથી, પરંતુ તેના
સંવેદન કે સ્પર્શવાદ યા અનુભવમાં રહેલું છે. તેને
કનિહૃદયમાંથી વહી જવાનાં સાધનો સંજ્ઞા જ હોઈ
શકે. જે શબ્દનું સ્વરૂપ નહીં ન હોય તો તેની
સંજ્ઞાશક્તિ ખંડિત થાય. તેથી સ્વરૂપ નહીં રાખી,
તેમાં છંદની જરૂર પ્રમાણે ફેરફારો સૂચિત કરવા, એ
જ સારો અને વ્યવહારુ માર્ગ લાગે છે.

કાવ્યમાં જોડાનું ચિહ્ન

ધ્વનિ અને દીર્ઘ સૂચવતાં ચિહ્નો ઉપરાંત માત્રા-
સોપ માટે જોડાનું (,) ચિહ્ન પણ વપરાય છે, તે
વધારે વ્યાપક કરવા જેવું છે. કેટલાંક કાવ્યોમાં
ચન્દ્ર ('ચન્દ્ર' માટે), કર્તા ('કરતા' માટે) પ્રાકમ
(પ્રાકમ' માટે) લખાય છે; ત્યાં જો 'ચન્દ્ર',
કરતા, પ્રાકમ' એમ લખાય તો વધારે સારું. આથી
કરીને શુદ્ધ જોડણી સમજાવાની સાથે તે જોવા
ટેવાયેલી આંખને ખગે છે અને જોડાની સંજ્ઞાથી
કવિતાની ગરજ પણ સરે છે, તથા ગવયદ્યમાં
જોડણી એક રહી શકે છે.

જોડાના આ ચિહ્ન સામે એક વાંધો છે અને તે

એ કે, તે ચિહ્ન ગદ્યમાં પણ વપરાય છે, તેથી તેનો
ઉપયોગ પદ્યમાં જોઈને વિદ્યાર્થી એમ કદાચ માને
કે ગદ્યમાં પણ આમ જ લખાતું હશે. આ વાંધામાં
કાંઈક વજૂદ જરૂર છે. પરંતુ તે 'કર્તા, ચન્દ્ર' લખવા
જોડણું અને જોડું નથી. અને જોડાનું ચિહ્ન બદલી
નીચે તેને લીટી માધ્યક પણ (કરતા) કરી શકાય.

મતે કવિ ન હોઈ, આ સૂચના અણગણપણની
પણ હશે. છતાં એક કાવ્યભોગી અને ભાષાપ્રેમીને
દાવે સૂચના કરી છે, તે અધિકારીઓ લક્ષમાં રેશે
એવી આશા છે.

બ્રહ્મચારી વાડી દ્રુતનો પરિચય

ડો. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન અમદાવાદ શહેરમાં
બીજી વાર પધારી ગયા, એ અમદાવાદના વિદ્યાર્થી
નાગરિકો માટે આનંદ અને ઉત્સાસનું કારણ
ન બને તો જ નવાઈ કહેવાય. આ વખતે
તે, શુભરાત વેનાંકયુદ્ધર સોસાયટી હસ્તક ચાલતા,
બ્રહ્મચારીની વાડીના દ્રુત તરફને નોતરે આવ્યા
હતા. શુભરાતમાં દ્રુતનાં કામો કરતાં ભાઈ-
બહેનોને, આ દ્રુત વિષે તેના પ્રમુખે જે રસિક
નિવેદન કર્યું, તે જોવા અમારી ખાસ ભલામણ
છે. માણસની જેમ દ્રુતને પણ જીવન હોય
છે અને કાળગળે તેમાં કેવા કેવા અણધાર્યા
ફેરફારો થાય છે, એ એક રસિક અને બોધક
ધ્વનિભાસ મળ્યા. જે દષ્ટિએ આ દ્રુતને નિહાળવાની
હું ભલામણ કરું છું.

પેશવાઈના જમાનાથી ચાલતા આવેલા આ
દ્રુતને આજના જમાના સુધી જીવતા, અને ખાસ
કરીને તો નવા જમાનાની જરૂરો પ્રત્યે જમગે,
જોઈને સૌને આનંદ થશે. આટલા લાંબા કાળ
સુધીમાં દ્રુતે ત્રણેક જન્મો છવી લીધા લાગે છે.
એના ચાલુ જન્મમાં તે શું કાર્ય કરે છે તેનો પૂરેપૂરો
ચિતાર આ નિવેદનથી નથી મળતો એ ખરું. પરંતુ
અત્યાર સુધી સમાજ પાસે જેવું માત્ર નામ જ
મળ્યુંત્યાં હઈ, તે વિષે આ પહેલો દશીકતકવનો
સારી ખબરો લાવે છે.

દ્રુત પાસે શહેરના મધ્યમાં જમીન છે. તેની
ઉપર એક નાટકઠાળો બાંધી છે, જેમાંથી માસિક
રૂ. ૫૦૦૦ બાકુ આવે છે. નાટકઠાળાનો ઉપયોગ,
વાડી તરફથી જાહેર વ્યાખ્યાનો થાય તો, તેને માટે

કરવા દેવામાં આવે એવી તેમાં શરત છે. આવી શરત કરવાનું કારણ એ દેખાય છે કે, ટ્રસ્ટમાં એક કલમ છે કે એક વ્યાખ્યાનમંદિર બાંધવું; તે આ ગોઠવણથી કાંઈક પળાઈ છે એમ સર્વત્ર લેવામાં આવ્યું છે.

આ જમીન ઉપર એક શિવાલય પણ છે, અને તેની પાછળ ૨૨-૨૫ હજાર રૂપિયા ખર્ચાં એનું મંદિર બાંધવા વાડી ટ્રસ્ટ વિચાર કરે છે.

ટ્રસ્ટ તરફથી એક સંસ્કૃત પાઠશાળા ચાલે છે. પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુસાર તેમાં સિદ્ધિ અષાઢ છે. અને એ પાઠશાળા 'સંસ્કૃત વિદ્યાના અધ્યયન અને અધ્યાપનનું આપણા પ્રાંતમાં એક પ્રગળ કેન્દ્ર થઈ પડે' એ તેની પાછળ મુખ્ય ઉદ્દેશ ચેવાય છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જે મકાનનું ઉદ્ઘાટન કરવાને પધારી હતા તે આ પાઠશાળાનું હશે, એમ શરૂમાં અમે માનેલું. પરંતુ એમ નથી. આ પાઠશાળાને પોતાનું મકાન થલું કરીને હજી નથી. વાડી ટ્રસ્ટનું જે મકાન શ્રી. રાધાકૃષ્ણને ઉઘાડ્યું તે એક હાઈસ્કૂલને બાંડે આપવામાં આવ્યું છે. આ મકાનની પાછળ ટ્રસ્ટને રૂ. ૯૦,૦૦૦ લગભગ ખર્ચ થશે એમ નિવેદન કહે છે.

ખાસ કયા હેતુથી આવડી મોટી ઇમારત બાંધવામાં આવી છે તે નિવેદનમાંથી સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. પરંતુ આટલું તેમાંથી જણવા મળે છે કે, ટ્રસ્ટના હેતુએને ખ્યાલમાં લઈને, આ હાઈસ્કૂલના સંચાલકો પાસે કેટલીક સમજૂતી કરવામાં આવી છે. તે બાબત નિવેદનમાં કહ્યું છે :

“કોઈ સ્કૂલ માટે સાડાં મકાન બાંધી આપી તેનું બાંકું ઉપભવવું અને એ રીતે ટ્રસ્ટનાં નાણાંનું બચાવ ઉપભવવું, એ આ કાર્યનો હેતુ ન હોઈ શકે અને નથી, તે કહેવાની હવે બાંચે જ આવશ્યકતા હોય. હિંદુ સંસ્કૃતિનું બીજ બાળપણથી જ શુદ્ધતા માનસમાં નાંખાય અને હવે આદર્શોથી તેઓ પ્રેરાઈ સાચા હિંદુત્વને ઇન્કે એવું ચારિત્ર્યમય અને સ્વાર્થભ્રમશુદ્ધ જીવન ગણવાની તાલીમ લે, એ હેતુથી આ પ્રયોગ છે. એટલે આ નિશાળમાં હિંદુ સંસ્કૃતિના શિક્ષણના બીજા પેઢાને અમુક સમય ઉપનિષદો, ભગવદ્-ગીતા વગેરેનું પ્રવચન અને કાંઈક પાઠ શાળામાં ધાવ, એવી અવશ્યક મમમાં ગોઠવણ કરવામાં આવેલી છે તેના સાથે હિંદુ ન હોય એવા દરેક વિદ્યાર્થીને પોતાના ધર્મ મુજબ

ચાલવાની તેમ જ વિચારવાની સંપૂર્ણ છૂટ છે. સહિષ્ણુતા એ હિંદુ સંસ્કૃતિનું એક પ્રધાન અંગ છે, એ પણ અહીં શુદ્ધિનું નથી.”

“આ નિશાળના સંચાલકોએ આ બોલે ઉપાડવાનું ખુશીથી માથે રાખ્યું છે. તેટલે દરમિયાને સમિતિનું જ કાર્ય તેઓ કરે છે એ લક્ષમાં રાખી મકાનનું બાંકું લેવામાં આવે છે.”

સરકારી શિક્ષણતંત્રમાં ગોઠવાઈ, તેનાં ધારા-ધોરણમાં રહીને શિક્ષણનું કામ કરવામાં કેટલાક લાભ છે, તેથી લોભાઈને જ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ પોતાના ધર્મપ્રચાર અને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિના પ્રચારના મુખ્ય કામને માટે સરકારી ધોરણે શિક્ષણ ગોઠવતા આવ્યા છે, અને તેની બેઠું પોતાનું બાઈબલ શીખવવા ધાવું છે. એટલે વાડી ટ્રસ્ટનો ઉપયોગ પ્રયોગ, ચાલુ હાઈસ્કૂલનાં ધારાધોરણ અને જે તેમાં કે તેની પાછળ કશોય આદર્શ હોય તો તે આદર્શથી ચાલતી એક હાઈસ્કૂલ મારફતે હિંદુ-સંસ્કૃતિ-પ્રચાર, એવો થયો. આ જાનનો પ્રયોગ નવો નથી. તેમાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનો અનુભવ સારો નથી. તેઓએ પોતાના કામને આથી ગરસમજમાં તો નાંખ્યું જ છે, અને આદર્શમાં જે ટપી રહી શકાય એમ હોય તોય પણ ઉતાવળ છે. આ બાબતના અનેક પુરાવા આજ તો આપણને મળી ચૂક્યા છે.

આવા પુરાવા છતાં, વાડી ટ્રસ્ટ અને તેના મકાનમાં જેસનારી ધી ન્યૂ એજ્યુકેશન હાઈસ્કૂલના સંચાલકો આ પ્રયોગ કરે છે તેનાં પરિણામ સૌ કોઈ કેળવણી-પ્રેમી આગ્રહ ભાવે જાણવા ચાહશે. અહીં આગળ વાડી ટ્રસ્ટને એક સૂચના કરીએ તો અરથને નહિ લેખાય. ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન આપવાની બીજ પદ્ધતિ પણ છે. એક તો સુસ્ત સનાતની કહેવાય એવી અમદાવાદના સંન્યાસ આશ્રમમાં ચાલતી અને લોકપ્રિય લાગતી કથા-પદ્ધતિ. બીજી જરા અર્વાચીન ગણાય એવી શ્રી. રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ-મિશનરી પદ્ધતિ. ઉપરાંત ખ્રિસ્તી મિશનરી સ્ત્રોત આડકતરો તો છે જ; ઉપરાંત તેનો ઉદ્દેશ બલતો છે. તેના કરતાં, એક વ્યાખ્યાન-મંદિર અને પુસ્તકાલયની આસપાસ અને શિવાલયને કેન્દ્રમાં રાખીને ઉપરની બેમાંથી એક પદ્ધતિએ કામ કરવું સાડું ચાત કે કેમ, એ વિચારવા જેવું છે. -

ઉપર ગણાવ્યાં તે ટ્રસ્ટનાં કામો ઉપરાંત, એક ખીન્નું કામ નિવેદનમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે :

“જે સ્થળે આ જગા આવેલી છે તે દબે તો શહેરના મધ્યમાં આવી પડી છે. . . . શહેરી જીવન અને અસાંતિનો જ્યાં અભાવ હોય, અને ખાંસ કરી જ્યાં ચિત્તચ્છિન્ન રિશ્તર રહેવા પામે, - ત્રિજ્ઞાસુ કે અલ્પજ્ઞાસી પોતાનો અભ્યાસ કરી શકે, ‘અભ્યાસ’—શારીરિક તેમ જ માનસિક પશુ—બળથી શકે, એવું વાતાવરણ આ સ્થળે દબે રહ્યું નથી; (તો સાળાને માટે ?) એટલે આ સંસ્થાને આત્મા જે બંદોબસ્ત ખીલવેલા હોય, તેના આદરોનો વિશ્વાસ અને સિદ્ધિ સાધવાં હોય, તો આ સંસ્થા માટે શહેરથી દૂર એવું સ્થાન ‘હોલ’ જોઈએ એ વિચારથી સમિતિને શહેર બહાર આશરે ૨૫-૩૦ વીધાં જમીન અમદાવાદ એન્જીનેયરિંગ સોસાયટીની દોલેજની પાસે મેળવી લેવા તજવીજ કરી છે. . . જ્યારે ભવિષ્યમાં સમસ્ત યુજનાત વિશ્વવિદ્યાલય જીલ્લો યરો ત્યારે હિંદુ સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યાસના એક કેન્દ્ર તરીકે આ સંસ્થાનું કાર્ય યોગ્ય રીતે તેમાં ફાળો આપવું હશે, જે પશુ એક ભાવિ ઉચ્ચશાળા ભવિષ્યનું ચિત્ર સમિતિના સભ્યો પોતાની દૃષ્ટિ આગળ જોઈ રહ્યા છે.”

એ જોવાનો એમનો હક છે અને ધર્મ પશુ હોઈ શકે છે. પરંતુ અહીં આગળ સામાન્ય માણસને તો એમ લાગે કે, એન્જીનેયરિંગ સોસાયટીની નેડે જ રૂપિયા ખર્ચી, સંસ્થાનું મકાન ત્યાં આંધું-હોત, પાડશાળા, કે જોને આગળ ઉપર હિંદુ સંસ્કૃતિનું શિક્ષણ-કેન્દ્ર બનાવવા ધાયું છે, ને ત્યાં મૂકી હોત, તો ટ્રસ્ટને જે સ્થાન આપે અયોગ્ય વાતાવરણ.

વાળું લાગે છે ત્યાં રૂપિયા ન ખર્ચવા પડત, અને જે ભાતી પેદા કરવા પ્રયત્ન કરેલા છે તેની શરૂઆત પશુ થઈ ગત. અરુ.

વાહી ટ્રસ્ટના કામમાં યુજનાતનાં વિદ્યાર્થીઓ બાઈબલને રસ લે એવી અમારી વિનંતી છે.

જૂના દેહમાં નવી ઊર્મિ

અમદાવાદના એક સ્ત્રીઓના મંડળે કૃષ્ણમયંતી બિજવવાને માટે નીચે મુજબનો કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો :

“સવારે ૮-૦ થી ૯-૦ સરખા

૯-૦ થી ૯-૩૦ ધ્વજવંદન

૯-૩૦ થી ૯-૪૫ શ્રીકૃષ્ણપૂજન

૯-૪૫ થી ૧૦-૧૫ સમૂહ-કાંતણ

૧૦-૩૦ થી ૧૧-૩૦ મહાસભાના સમારોહની નોંધણી

સાંચે ૩-૩૦ થી ૧૦-૩૦ વ્યાયામના પ્રયોગો, બહેનોના ગરમા તથા પ્રમુખનું પ્રવચન”

આમાં સમૂહ-કાંતણ તો કીક, પશુ મહાસભાના સમારોહની નોંધણી, પવનવંદન વગેરે ગાળનો જોઈ, અમારી જેમ ધણીને ધરો કે, જૂના દેહમાં નવી ઊર્મિ, ‘જૂના શીશામાં નવો દારૂ’—એ આઈબલની હકિત તે આનું નામ. ‘જીવતા તહેવારો’ આજના જમાનામાં સજીવન રહેના હશે તે આવી રીતે કઈ ઉમરની કેટલી બહેનોએ આ ઉત્સવમાં ભાગ લીધો એ જાણવા મળ્યું નથી.

મં.

ફેશન ધણેલું વહણ એ છે કે, ફરજ અને શિસ્તને એવી ઢળવી કરી દેવી કે પછી આપણને એમ લાગે કે જે ઇચ્છીએ તે મેળવવાનો અમને હક છે. “આજનાં ઓછી શિસ્ત અને સંયમના અભાવના સંજો, અને તેટલી બધી વાસનાઓને ચારે તરફના સંતોષ જોમાંથી-મળે એવી સામાજિક સુવ્યવસ્થિતિ એ અમારું ધ્યેય છે એમ આપણે સમજવા લાગીએ છીએ. પરંતુ ખરી સુવ્યવસ્થિતિ સંતોષાયેલા મનના આવેગોથી નથી નીપજતી; જ્ઞાનપૂર્વક દેવેલા સંદેશોમાંથી તે નીપજે છે . . . અને પ્રાયઃ આગે આધાર વાસનાઓ પર સતત મેલાવા નિયમન પર છે”

ફાઈટ દેહ છે એમ, સમાજ જીવનના મૂલ્યમાં રહેલું સંયમન કોઈ સદા સ્ફુરતા યુવાની દાખી રાખેલી રમૂલિ નથી; પરંતુ એ તો સમાજ વિરોધી આવેગોને રચનાત્મક દૃષ્ટિએ દાખમાં લીધેલા છે. સંસ્કૃતિના પ્રારંભ સ્વાભાવિક પ્રણાતા આવેગોનું નિયમન માગી લે છે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૨-અંક ૩]

[દિસેમ્બર, ૧૯૪૦]

બીજાની દૃષ્ટિએ

વિદ્યાર્થી કાર્યાલય બ્યારે એલિસ પ્રિન્સ પાસે હતું ત્યારે એક દિવસ કાર્યાલયે જતાં રસ્તામાં મેં ત્રણ ગોરા છોકરાઓને એક ઝાડ ઉપર એટલા વાંદરાઓ પ્રત્યે ગોફલુથી કાંકરા ફેંકતા જોયા. ત્રણ છોકરા અને તેમના કૂતરા ઝાડને એવા વીંટળાઈને બિભેલા હતા કે વાંદરાથી નાસી જઈ શકાય એમ નહોતું. ઝાડ પશુ બહુ ઘટાઢાર નહોતું અને છોકરાઓ ગોફલુ મારવામાં કુશળ હતા. એટલે કાંકરા વાંદરાને આખાંદ વાગતા.

વાંદરાની બચબીત દશા જોઈ જાય એવી નહોતી. એમની દૃષ્ટિ, કંઈ દિશામાંથી કાંકરા આવશે, તેને એકસરખી તપાસી રહી હતી; અને કાંકરા પાસે આવતાં જ, પોતાનાં શરીરને, શક્ય હોય તો, અણુ જેટલાં ધોળાં નાખવા એ તૈયાર હોય, એમ એમના હાથ પ્રયત્નો પરથી લાગતું હતું.

મેં તેમાંના સૌથી મોટા છોકરાને આ રીતે એ ગરીબ પ્રાણીઓને ન સતાવવા વીનવ્યો. મેં કહ્યું, તેમનેયે જીવન છે, અને આપણને જેટલું આપણું જીવન વહાલું છે તેટલું જ તેમને ગોતાનું છે.

પણ છોકરાએ કહ્યું, આ પ્રાણીઓ સમાજને 'ન્યૂસ-સ'—ભારરૂપ કે ત્રાસદાયક છે.

પછી હું શું બોલ્યો તે યાદ નથી. પણ એ છોકરાઓ ત્યાંથી કૂતરાઓને લઈને-ખેતરો તરફ ચાલ્યા ગયા.

હું કાર્યાલય તરફ ગયો, પણ એ છોકરાએ કહેલું વાક્ય મને યાદ રહી ગયું. એનો જ હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

એ છોકરાઓને લાગ્યું કે વાંદરા સમાજને ભારરૂપ અને ત્રાસદાયક છે. એટલેતો પશુ એમ જ લાગતું હોય છે. લાગે એમાં નવાઈ નથી. આપણે મહેનત કરીને ખેતી કરીએ, ફળઝાડો વાવીએ, અને આજીવ મફતનું ખાઈ કૂદકૂદા જ કરી જાણનારા વાંદરા એ બધું લૂંટી બચાવે! એવાં પ્રાણીને સમાજને ભારરૂપ કહેવામાં શું ખોટું?

અને આવાં કેટલાંયે પ્રાણી સમાજને ભારરૂપ છે! પ્રાચીન કાળમાં વાઘસિંહ વગેરે પ્રાણીઓનો ત્રાસ માણસને કેટલો સહન કરવો પડેલો? અને હરણ? ગરીબ જેવાં જાણનારાં, પણ પાકનો ફૂણામાં ફૂણો ભાગ ચરી જનારાં એ પ્રાણીઓથી વાંદરાં કરતાંયે વધારે ત્રાસ પહોંચેતો. માણસ એનો શિકાર કરતો તે કાંઈ કેવળ ધાતકી મોજને માટે જ નહિ. એ પ્રાણીઓ સમાજને ભારરૂપ જ હતાં માટે. સર્પનું પણ એમ જ હતું. એની વસ્તી એક વખત એટલી ગીચ હતી કે મનુષ્ય-પ્રજાને ફાલતું લગભગ અશક્ય હતું. આજેયે ક્યાં આપણને સર્પની ધારતી ઓછી છે? કૂતરાનો ત્રાસ કેટલો બધો છે એ તો બધા જાણે છે. છીડી અને બિધઈનો ત્રાસ સમાજની દૃષ્ટિએ હેખાઈ આવતો નથી, પણ ઘેરેઘેર બાણીતો છે. આ, બધાંયે પ્રાણીઓ અને હજી ખીખાં કેટલાંયે—કાગડા, કખતર, કાગર, ચકલાં, કરોળિયા વગેરે જીવો, જે કેવળ સમાજને ભારરૂપ છે એવાં અણુની શકાય.

‘‘વિનાશાય ચ દુઃકૃતામ્—દુઃકૃત્ય કરવાવાળાના વિનાશ માટે તો બગવાનનેયે અવતાર લેવો પડે એમ

શ્રી સ્વ. પતિંગીજી
શ્રી વાલ્મીકી મુનિજી
પ્રમુખ હોય છે
તરફથી સંવિનય સંપ્રેમ લે

આપણે માન્યું છે. ત્યારે સમાજને બાંહેધર આપવાં પ્રાણીઓનો સંહાર કરવા મનુષ્યો હમેશાં પ્રયત્નશીલ રહે એમાં, અંગ્રેજી પ્રગતી લાપામાં બોલીએ તો, 'ધૃષ્ટરના ઉદ્દેશને જ સફળ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે,' એમ કહી શકાય. આવાં પ્રાણીઓનો સંહાર ન કર્યો હોત તો મનુષ્યજાતિથી આટલી ઉચ્ચ કયાંથી થઈ હોત? માનવ-જગતના કલ્યાણાર્થે આ બધું યોગ્ય નહોતું એમ કેમ કહેવાય?

પણ આપણે જરા દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો? આ વાંદરાં, સર્પ, કૂતરાં, કીડી, ઘાઘડાં આપણે વિષે શું ધારતાં હશે? તેઓ શું એમ ન કહી શકે કે, આ માણસ જેવું નીચ પ્રાણી જગતમાં થયું નથી—યનાર નથી? એનો ભયાં પગર ન સંભળાય છે ત્યાં ત્યાં સર્વ પ્રાણીઓ પર ત્રાસ ત્રાસ વર્તે છે. અનેકને મારી, અનેકને બંધનમાં તાંબી, આ જુલમી પ્રાણી બીજાં સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર જુલમ શુભરવાને જ અવતરે છે. પુરાતન કાળથી અમે અહીં રહેતાં આખ્યાં છીએ. માણસ આઓ તેના પહેલાં અહીંનાં જંગલોમાં અમે કેટલીયે જાતનાં પશુપંખી છતજતું સાથે રહેતાં; જેને નેટલી જૂખ હોય તે તેટલું ભાંયી. મળે ત્યાંથી ખાઈ ભેતાં; ભ્યાં નેટલું પ્રયોજન હોય ત્યાં તેટલું ભેસતાં અને રહેતાં. પ્રયોજન કરતાં વધારે વખત અમે કાઠ પશુ કેડાણે માત્રિકા જેવું સગભવાં નથી. અમે બીજાં પ્રાણીઓનો ભક્ષ કરવાનાળાં હોઈએ તોપણ નેટલી જૂખ હોય તેટલાં જ પ્રાણીને મારીએ, જૂખ તૂમ થઈ કે અમારા મોરાકનાં પ્રાણીઓને પણ ભાજ્યે જ અહીંએ. પણ ભ્યારથી માણસ આ જંગલોમાં પેડા ત્યારથી અમારી દુર્દશા થઈ છે. એને કાઠ પ્રાણી કે પુષ્કળ વનારવતિની સાથે પણ રહેવું પાલવવું નથી. એણે મેંકેડો જંગલોનો નાશ કર્યો અમને અનન, આપજાન તથા રહેકાણુ આપનારાં કરોડો ઝાડો એણે મૂળમાંથી ઉગેડી નાંખ્યાં. માણસની કુદાડી એમનાં મૂળમાં ન પડી હોત તો એમાંનાં કેડલાંમાં આયુષ્ય માણસની પચાસ પોણોસો પેઢીને લેઈ શકે એટલાં લાંબાં હોત. એ જમીનો એણે મનમાં જરાયે ખચવાટ વિના નાશ કર્યો. જમીનનાં દરો ખોદી ખોદીને કેટલીયે પેઢે માત્રનારી બનિએને એણે નિષ્ક્રેષ્ટ કરી નાંખી. પોતાના શરીર કરતાં અનેક ગણાં મોડાં ઘરો

એને રહેવાને બેઠેએ છે; અને એકાદ ખૂણામાં એકાદ કોઠાણિયાએ પોતાને પડી રહેવાનું બજું બાંધ્યું હોય કે એ અદેખાની સાવરણી જરાયે આંચકા આખ્યા વિના એના ઉપર ફરી પડે છે. એણે અમારાં વતનો પચાસી પાડી પોતાની ખેતી શરૂ કરી છે, પોતાને ખાવા બેઠેએ તે કરતાં હજારો ગણું વધારે અનાજ એ ઉપજાવે છે, છતાં એમાંથી એક કણ પણ અમે લેવા જઈએ તો એ મારવા ધાય છે. આવી નીચતા, ગાલો ત્રાસ કાઢીયે પ્રાણી નથી જતાવતું. ખરે જ, પૃથ્વી પર મનુષ્યજાતિ બાંહેધર છે!

કઈ દૃષ્ટિ માગી અને કઈ દૃષ્ટિ ખોટી એનો આપણા સમાધાન માટે ભક્ષે આપણે કાઠ એક રીતે નિર્ણય કરીએ. આપણને પોતાને જ જોનાં પરિણામ લોખવવાં પડે એમ હોય તેવા વર્તનમાં આપણે આપણી જ દૃષ્ટિ પ્રમાણે વર્તીએ એ યોગ્ય છે. પણ બીજા પ્રત્યેના આપણા સંજ્ઞામાં આપણે સામાની દૃષ્ટિથી જો વિચારી શકીએ તો કેટલાયે મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓના કદેસ ઝોઝા થઈ બચ! સમાજમાં આપણું વર્તન આપણી પોતાની દૃષ્ટિએ સાચું હોવા કરતાં આપણા કે બીજાના વર્તનથી જેને સહન કરવાપણું હોય તેની દૃષ્ટિથી વર્તવાથી થણી વાર સચ તરફ આપણે જઈએ એવો વિશેષ મંબવ છે. ક્ષમાનો શુભ, નિર્જાનો પક્ષ ભેતાની વૃત્તિ તથા સહિષ્ણુતાનો શુભ બીજાની દૃષ્ટિએ જોતાં આવડવામાંથી ઉદ્ભવે છે.

ગીતામાં ભક્ષે કહ્યું છે કે,

ચેરાવિગચિત્તં તિલ્લં ચ દુનમત્રગવ્યયમ્ ।

કથં સુ પુરુષઃ પાત્તં કં ક્ષતયતિ હંતિ યમ્ ॥

[જે એને નહોતો નિઃશ્વ, અનાશી, અજ, અપચ, તે નર કેમ ને કોને દણુરે અથવા હણે?]

આ દૃષ્ટિ પોતાના પ્રાણુ જતી વખતે યુક્ત છે, પણ બીજાના પ્રાણુ જતા હોય ત્યારે તો એની દૃષ્ટિએ જોવાથી જ વિશેષ ઉચ્ચતિ થવનો મંબવ છે.

સ્વદૃષ્ટિ શુદ્ધ કરવાની અને બીજાની દૃષ્ટિને પિઞાજવાની આપણને શક્તિ મળે તો કેવું મારું!

વિ. સં. ૧૯૮૧ કિરોરજ્ઞાન ધ. મહારાજાના
'મધ્યપ્રદેશ'માંથી

ગામડાનું બાલમંદિર

[મયા માસમાં ભાવનગરમાં બાલશિક્ષણનું સંમેલન મળ્યું હતું. તેમાં શ્રી. જીવનરામ દવેએ નીચેનું વ્યાખ્યાન તા. ૨૦-૧૦-૪૦ને રોજ આપ્યું હતું.]

બાળપૂતની ભાવના આપણી અંદર જગાડીને ગિલ્તભાઈ ચાલ્યા ગયા. ત્યારથી બાળકોનાં માન વધ્યાં છે. તેમને મોટે નામે બોલાવનારા નીકળ્યા છે. તેમની નિરર્થક દેખાતી દિલ્લચાલોના અર્થો સમજાવના પ્રયત્ન કરનારા અને તેમની કદર કરી કોતરના આપનારા નીકળ્યા છે. ડેરડેર બાલમંદિરો નીકળ્યાં છે અને તેમાં એક પ્રકારની ભક્તિભાવના સાથે બાળકો પ્રત્યે વર્તવામાં આવે છે.

આ દિલ્લચાલનું એક આદર્શરૂપે કૃષ્ણ એ મળ્યું છે કે સામાન્ય શાળાઓમાં પણ માર આદિના ત્રાસ બોલો થશે છે. ધરોમાંથી પણ તેવો ત્રાસ ધર્યો છે.

આપણને કુદરતી રીતે જ ઇચ્છા થાય છે કે, બાળક પ્રત્યેની ભક્તિની આ દિલ્લચાલ થોડાં શહેરોમાં ન અટકી રહેવાં ગામડાંઓની શૃંગારીઓમાં પ્રવેશ કરે. એટલે કે, જેમ પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિચાર રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કરીએ છીએ તેમ બાલશિક્ષણનો વિચાર પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કરીએ તો જ આપણા આત્માને સંતોષ વળી શકે.

રાષ્ટ્રીય જુસ્સાથી પ્રેરાઈ ધણી વાર મારા જેવાઓ ગામડામાં બાલમંદિર કાઢવાં જોઈએ એમ કહેતા રહે છે. પણ શહેરોમાં બાલમંદિરો ચલાવનારા મિત્રો તે સાંભળી અકળાય છે. તેમને પોતાના કામ ઉપર એમાં ટીકા જેવું લાગે છે. તેઓ કહે છે, 'બાળક તો જ્યાં જાયો ત્યાં એક જ છે. શહેરનું બાળક અને ગામડાંનું બાળક, રાજ્યનું બાળક અને રાજ્યનું બાળક—એવા બાળક બાળકમાં ભેદ નથી. જો બાળકો અમને મળ્યાં તેમનું અમે કામ કરીએ છીએ. ગામડાંનાં બાળકોનાં મંદિરો પણ બને નીકળે. અમે તો તેથી રાજ્ય થઈશું.'

પરી રીતે આમાં બાલમંદિરવાળાઓ ઉપર ટીકા કરવાનો કોઈનો હેતુ નથી હોતો. બાલકોવાની ગંગાતી ગિલ્તભાઈએ વહેવડાવી તેમાંથી રાષ્ટ્રવ્યાપી ગંગા વહેતી થાય એની જ આ તો ઝંખના છે.

બાળક બાળકમાં ભેદ નથી એ ક્યન આપણું સાચું નથી. ઈશ્વરે અર્ધાં બાળકો સરખાં પેદા કર્યાં. એટલું તો ખરું. પણ તેના ઉપર દુનિયાના ઝેરી વાયરા વાય છે એથી અર્ધો ભેદ જાણે થાય છે.

ગામડાંનું બાળક પણ આ દુનિયામાં આવીને બીજા કોઈ જાતુ બાળકની જેમ દુનિયાને સમજાવવા અને તેને સ્વામી થવા પોતાના પ્રયોગો શરૂ કરે છે. કદાચ શહેરી બાળક કરતાં તે વધારે તીવ્રતાથી પોતાના પ્રયોગો કરે

છે. કદાચ તે પોતાના પ્રયોગોમાં શહેરી બાળક કરતાં વધારે સફળ થાય છે. કારણ કે તેને પ્રમાણમાં સાદી પરિસ્થિતિ સમજવા ઉપર શક્તિ લગાડવાની હોય છે. હું કહ્યું છું કે માટીનું ઢેકું કે કાંકરો, જો સામાન્ય રીતે ગ્રામ્ય બાળકના હાથમાં વધારે લાગે આવી પડે છે, તેના ભેદ તે વહેલો સમજી લેતો હશે. પણ સેલ્યુલોઈડના રમકડાનો ભેદ કંઈકતાં શહેરી બાળકની નાનકડી મતિ છેક જ મૂકાઈ જતી હશે.

બીજું, બાળકના આ બધાપણના પ્રયોગોમાં શહેરો કરતાં ગામડાંમાં પ્રમાણમાં ઓછાં વિદ્યો હોય છે એમ પણ મારી કલ્પના છે. સીધી માટે અને સતત આખાં કરતું વિદ્ય મળવા ઉપરનું જ હોય છે ને? કારણ કે બાળકના પ્રયોગો તેમની નજરમાં તુલ્યસાનકારક તોડોનો જ હોય છે. મોટે ભાગે તેના પ્રયોગોમાં તે કામની ચીજો તેરે ફેર કે બગાડે છે, અને કંટાળી વાર પોતાની ભત્રે પછી જોખમમાં કાઢે છે. પણ ગામડાંનાં ગામડાં પ્રમાણમાં બાળકને ઓછો રોકડોકા કરે છે. બાળકની પ્રવૃત્તિઓ વિષે તેને સમજણ કે સહાનુભૂતિ જેવું તો કંઈ નથી હોતું, પણ પોતાના ધંધામાંથી બાળકને આજો કિવસ સંભાળ્યાં કરવાની નવરાસ તે બિચારાંઓ ક્યાંથી લાવે?

બીજું, આસપાસની પરિસ્થિતિની બાબતમાં પણ, હું ધારું છું કે, ગામડાંનું બાળક શહેરી બાળક કરતાં વધારે નસીબદાર છે. આપણું મોટાંઓને માટે શહેરી પરિસ્થિતિ વધારે વિવિધતાવાળી હોઈ શકે છે, પણ બાળકને માટે તેથી ઠીકડું જુલાય છે. ગામડાંમાં બાળકને રમવા માટે આંગણુ અને ફૂગિયાનો જેવડો વિસ્તાર મળે છે તેવડો શહેરોમાં ક્યાં છે? ત્યાં તો ઘણાને પાંજરાના પંખીની જેમ નાની બોરડાઓમાં કિવસ ગાળવો પડે છે. બહુ બહુ તો રમવા માટે ચાલી હોય. ગામડાંના બાળકને પશુપક્ષીઓ, પર્વતિયાંઓ, વનસ્પતિઓ વગેરે અવસોહન કરવાનું નેટકું મળે છે તેટલું શહેરી બાળકને ક્યાંથી મળે?

આવાં કારણોને લીધે બાળકને પ્રાથમિક વિદ્યાસ શહેર કરતાં ગામડાંઓમાં વધારે સારી થતો હોય એમ હું માનું છું. બે આંખની ચમક આની સાબિતી હોય, બે ચપગતા અને પ્રકૃતિલવણ આની સાબિતીઓ હોય, તો આમ માનવાને પૂરતો ટેકો છે.

પરંતુ ગામડાના બાળકનો આ પ્રાથમિક વિદ્યાસ

ચાર દિવસના ચાંદરણની જેમ થોડા જ વખતમાં વિલય પામે છે. કુદરતે તે વિકાસમાં અત્યુદ્ગતતા આપવા તત્પર છે, પણ માણસે બાંધેલી વિચિત્ર સંસ્થાઓ પ્રળય છે. બાળકના નાના મન ઉપર તેની અસરો ઘણી જ માઠી થવા લાગે છે.

માણસે એવી સંસ્થાઓ બાંધી છે કે તેમાં થોડાને બાંધે અતિ આરામ આવે છે અને બીજા ઘણાઓને ભાગે નહિ તેવી નય એટલું વૈતરું આવે છે. થોડાઓને ભાગે ન પચી શકે તેટલું જોગવાઈ આવે છે, બીજા ઘણાઓને ભાગે અતિશ્રમનો ધસારો કરી કાઢવા માટે પૂરતો જોરાક આવતો નથી. પૂરતો પોષિક તો નહિ જ, પણ પૂરતો જરૂરો પણ નહિ! માની કંતાયેથી છાતીમાંથી બાળકને પૂરું દૂધ મળતું નથી. તેને ઘણું જ વહેતું જોરાક ઉપર ચડાવવામાં આવે છે, અને તેમાં પણ લડકું અને લખા રોટલાનાં ડચ્છાં સિવાય બીજું બાજ્ય જ દોષ છે. તેથી પાણી વિનાના છોડની જેમ બાળક કરમાય છે, તેની આંખની ચમક ઝાંખી પડે છે, તેની ચળવળતા ઊંચી જાય છે, ન પચી શકે તેવા જોરાકના બારથી તેનું પેટ વધી જાય છે, અને હાથ પગ કુદાય છે. તેમાં આંખ, શરીર, પેશાબનાં કચરાને લીધે ગ્રામણાં રહ્યાં કરે છે. તેના શરીરમાં ગદગદ સડા ફટે છે અને ઝટ દુઝાવાં નથી. માળાપત્રે એ બધો કચરો સારું કર્યા કરવાની કુરસદ નથી, અને આવડત પણ ઓછી છે.

પણ એવાં એવાં બાળકોનેયે તેમનાં માળાપત્ર પ્રેમથી ઈછે છે. તેઓ કંટાળે ત્યારે ધીબી લે છે, પણ સામાન્ય રીતે બાળકને પંખાળે છે, બચી બરે છે, પ્રેમનાં વચન કહે છે. ગરીબાઈ છતાં આંખની ચમક છેક એવાવાની નથી, એનું આ જ કારણ હોય એમ લાગે છે.

તે એવાવાવાનું તો બીજું જ કારણ હતું માનું હતું. એ સામાજિક કારણ છે. સમાજમાં આપણે કેટલાંકને બાંધ્યાં અને બીજાને નીચાં કહ્યાં છે. એ બેના એકબીજા સાથેના વર્તનમાં કેટલું અસ્વાભાવિકપણું હોય છે તેનું લાંબુ વર્ણન કરવાની અહીં જરૂર નથી. મારા એક મામસેવક-મિત્રે તે બેઠા ઘણી લાક્ષણિક રીતે હમણાં જ વર્ણવ્યો હતો તે યાદ આવે છે. તે એક નાના શહેરના પાદરમાં આશ્રમ નાખી બેઠા છે અને આસપાસની રાત્રી પ્રભતની શેવા કરે છે. એમના આશ્રમ પાસે યઈને સુંદર સડક પસાર થાય છે. શહેરના બહોણા ગણેલા શ્રીમંત લોકો સાંજે સડક ઉપર દલા ખાવા નીકળી પડે છે.

તે જ વખતે ગામડાંના લોકો શહેરમાં મનુડી કરી કરીને ઘેર પાછા ફરવા દોષ છે. એ બે વર્ગોની વચ્ચે બહેથેકે પણ રામરામનો બધવદાર થતો નથી. આ મામસેવક સિવાય કોઈ તેમને બોલાવે નહિ, કોઈ તેમની તરફ જુએ પણ નહિ. માણસ માણસ વચ્ચેના બધવદારમાં

આ અસ્વાભાવિક વસ્તુ ગણાવી નેઈએ, પણ તેને જ આપણે સ્વાભાવિક બનાવી લીધી છે. પેલા મનુડોને પણ તે સ્વાભાવિક લાગે છે. મામસેવક તેમને રામ રામ કરે, તેમની સાથે વાતો કરે તેથી તેઓ રાજ જરૂર થાય છે, પણ પેલા બીજાઓ બોલાવે એવી અપેક્ષા તેમને હોતી જ નથી. એ મોટા લોક આપણને ન જ બોલાવેને — એનું હડાપણ તેમણે રોજના અત્યુદયથી કેળવી લીધું હોય છે.

પણ આપણે આત્યારે એ મામસ મનુડોની નહિ પણ તેમનાં બાળકોની વાત કરી રહ્યા છીએ તેના માળાપત્ર નેટલા ટપલા હાંતુ તેને પડવા ન હોવાથી તેમનાં નેટું હડાપણ પણ તેનામાં કેળવાયું નથી. ઘણી વાર પ્રસંગે આવી પડે છે કે જ્યારે મનુડનું નાનું બાળક અને કોઈ મોટું માણસ સામસામે આવી ચડે છે. તે વખતે બાળક તો સ્વાભાવિક રીતે વર્તે છે. પેલાની સામે આરામની આંખે તાકે છે, હાથ લાંબા કરે છે, મઝકે છે. પેલા બે પ્રેમના રાખ્દો કહેશે, કદાચ તેડશે, એવી આશા કરે છે. પેલા મોટા માણસનું વર્તન તો કરી ચૂકેલું હોય છે. એની આંખ, એનો ચહેરો, એના હાથ પેલા બાળકને ગાંઠે શુક નિહાવે રહે છે. જરા પણ જવાબ આપવાં નથી. એટલું જ નહિ, એ તુચ્છ ઇવન માટે સરભવેલ બાળક પ્રત્યે તે તુચ્છકારની નજર પણ ફેંકે છે. નિરોપિ બાળક આ અસ્વાભાવિક અને માણસને ન શોભે તેનું વર્તન સમજી શકતું નથી. પહેલાં તો તેને એમ જ લાગતું હશે કે, ‘નહિ, મારી સમજ્યાં જ કંઈ ફેર હતો. એ લોકોની માપા હાંતુ મને સમજતી નથી. આમ તો કોઈ માણસ વર્તે જ નહિ!’ પણ તે મૂંઝાતું હતો, નિશારા યતું હતો, દુઃખી યતું હતો અને આવા ઘણા પ્રસંગોને અંતે પેલાનાં માળાપત્રની જેમ દુનિયાનું હડાપણ શીખી જતું હતો.

પણ આ હડાપણ શીખવાની ક્રિયા શું અત્યંત નિર્દય નથી? પેલી આંખની ચમકની વાત હતું પહેલાં કરી એવો. ગરીબાઈ છતાં તેનો તણખો ઇવતો. દબો પણ આ ક્રિયામાં તો તે હોલવાઈ જ જતો હતોને?

ગરીબોનાં બાળકો પ્રત્યે, મામસિયામિનાં બાળકો પ્રત્યે, મનુડોનાં અને મોકેરોનાં બાળકો પ્રત્યેના આપણા વર્તનનું આ વર્ણન શું મેં વધારે પડતું ક્યું છે?

આ વર્ણન કરીને હું એટલું જ સૂચવવા માગું છું કે ગામડાંમાં બાલશિક્ષણ કે બાલપૂજની દિવસવાલ પહેલાંનાં વાની જાતુ જ અગત્ય છે.

આમજાલ ગામડાંની વંચીલાલ પુષ્પળ થાય છે, પણ હું જ્યારે ગામડું શબ્દ વાપરું છું ત્યારે તે સૂચવવાયક અર્થમાં વાપરતો નથી. મુંબઈના એક કાર્યકર્તા એક વાર અને વાલયામજીની બંધી માસીઓ જોવા લઈ ગયા હતા.

મેં નેત્રું કે આ તો ભરશહેરની અંદર ગામડું જ પડેલું છે. શહેરમાંથી ગામડેવા મઠિ પુષ્કળ અવકાશ છે. કદાચ એ જંકડી અને ઝેરી હવાથી ભરેલી ચાંચીઓમાં ને કોઈ એકનિષાથી સેવા કરનાર સેવક હોય, તો તે આમારા જેવા ગામડામાં રહેનાર સેવકોની હરોલમાં પહેલા બેસવાને લાયક ગણાય.

એવા શહેરી વિસ્તારોમાં ને કોઈ બાલમંદિર ચલાવી બાળકોની સેવા કરતો હોય અને બાળકો પ્રત્યેની ઉપર વર્ણવી તેવી વૃત્તિ ધારણ કરીને તેમ કરતો હોય, તો તેને તો આપણે બધાં સીધી મોઝા બાલશિક્ષક તરીકે મસ્તક નખાવીશું. શું તે શહેરમાં રહ્યો છે એવી ટીકા તેની ઉપર કરવાની હિમત કોઈની ચાલી શકશે? નહિ જ, ને કંઈ ટીકા થતી હોય, ને કંઈ ઝંખના સેવાતી હોય, તો તે એ જ છે કે, આમ જનતાનાં—દેશના ૮૦ ટકા પ્રજાનાં બાળકો, કે જેમની આંખનાં તેજ અણખે વિવિધ પાખી રહ્યાં છે, તેમની અંદર આ મહાન હિવ-ચાલનું અમૃત પહેલામાં વહેલી તકે કેમ પડેગંજ.

હવે એ અર્થમાં આમ બાળકો માટે બાલમંદિરો કરવાં હોય તો તે કેવાં હોઈ શકે? મુંઝવણ વર્ષથી ગામડામાં વસું છું, પણ આ અનુભવ લેવાની તક મને મળી નથી એવું મને દુઃખ છે. ઇચ્છા તો ઇચ્છી વાર થઈ છે, પણ મતિ મૂંઝાઈ ગઈ છે. કોઈ મદદરવા છતાં વધારે અવશ્યતાં કામોમાં જ રોકાવું પડે છે.

અનુભવ છેક લીધો નથી એમ પણ નથી. એ વર્ષ તેવી તક મળી ગઈ હતી. તે વખતે અમે લોકો જેવામાં લાંબા વખત રહી પાછા આગળાં હતા. ગામડાંની જે જતા મહાન સ્વરાજ સંસ્થાને પૂરી સમજાતી નહોતી, પણ તેને અંગે થતાં સખતાઈનાં પગલાં નેતી હતી તે ઠીક ભડકેલી દશામાં હતી. રેડિયો અને સાળો પણ તેમને બીકનાં કારણ થઈ પડ્યાં હતાં. તે વખતે મારા સાથી છતાં થઈ સનીપરજ ગામડાંમાં રહેવા ગયા. તેમની સાથે મોઝાએ ફૂંકી ફૂંકીને પ્રસંગ પાડતા હતા, પણ આસપાસનાં બાળકો તેમને લીડવાઈ જતાં. બાળકોને બીક શેડી જ હોય છે? તેઓ સમયને પણ પકડવા જતાં નથી?

ત્યાર પછી હું પણ છૂટી આવ્યો. અમે વેદબીના કાર્યકર્તાઓએ ભેગા મળી વેદબીમાં જ ધામો નાખવાનો કરાવ કર્યો. ત્યાં પણ આમારી પહેલી પ્રવૃત્તિ બાળકોમાં શરૂ થઈ. એને અમે લાડમાં બાલવાડી નામ આપ્યું.

એ બધાં બાલમંદિરની વચનાં બાળકો નહોતાં. તે કરતાં કંઈક મોટી ઉમરનાં હતાં. પણ તેઓ હમેશાં નાનાં ભાવકાંઓને પણ સાથે તેડી લાવતાં.

એ ગામડાની પ્રજાના અર્થશાસ્ત્રને એક પ્રકાર છે. મા કામે નય ત્યારે મોઝા છાકરા કે છાકરીને નાનું

બાળક સાચવવાનું તે સોંપી નય છે. એ છાકરા છાકરી મોટાં થાય ત્યારે તેમને બાળક સાચવવાના કામમાંથી બઠી આપી દોર ચારવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. આમ કરે તો જ તેમનો સંસ્કાર ચાલી શકે એવી સ્થિતિ છે. બાળકો સાચવવા માતાઓને જાતે રહેવું પાલવે તેમ નથી થોડિયાખાનું તેમને કોઈ માટી આગે એમ પણ નથી. તે જ પ્રમાણે દોર ચાર્યા વિના છૂટકો નથી, દોર રાખ્યા વિના છૂટકો નથી. ચારવા માટે માણસ રાખ્યો પોસાય તેમ નથી. એટલા કામમાં ધરનું મોટું માણસ રોકાય તે પણ પાલવે તેમ નથી એટલે દસ બાર વરસની ઉમરનાં બાળકનું જ તે કામ થઈ પડે છે, આમારા બાળમાં તો એ ઉમરનાં બાળકને શાવાળિશ જ કહેવામાં આવે છે. કોઈ ચારવા ન જતું હોય તે પણ ગાવાળિશ જ કહેવાય.

ધણા નવા નવા ઉત્સાહી સેવકો ગામડામાં આવી ચડે છે. ધણા ઉત્સાહી અને તાબ સરકારી અધિકારીઓ પણ ગામડામાં આવી ચડે છે. તેઓને ઉપરના ગામ-અર્થશાસ્ત્રની ખજાર હોતી નથી. તેઓ નિરાશમાં બાળકોની ભરતી વધારવા લોકોને સાચ વાલીને ઉપદેશ આપવા મટે છે. લોકો બીકથી કે શરમથી રોડાં ધુણાવે છે, કદાચ બે દિવસ છાકરને નિશાળે મોકલે છે અને પેલાં કામો જાતે સંભાળી લે છે અથવા બમડવા દે છે. પણ એવું કેટલા દિવસ સહેવાય? જળવાન અર્થશાસ્ત્ર જ કાયમ રહે છે અને ઉપદેશ હવામાં બેસી નય છે.

એ બાલવાડીનો અભ્યાસક્રમ અમે કંઈ વિદ્વાનો પાસે ધણાએ નહિ

અમે જાણ્યું કે આ બાળકો સવારમાં બૂખ્યાં આવે છે. માથાપ બરોડે આવી રાંધે ત્યારે ખાવા પામે છે. બાળકોની કેળવણી યાઓ કે રખે, તેમના પેટમાં કંઈક ગરમ ચરમ પડે એ જ પહેલા કાર્યક્રમ હોવો જોઈએ. પણ ૨૦-૨૫ છાકરોને અમે કયાંથી લાવીને ભવડીએ? નાનપણમાં અમે કાકોરડની આસી કલારીને કહેતા કે, 'તને આપું ત્યારે હું શું ખાઈ? ' એમ કહી તેની પરસાડી અમે ખાઈ જતાં મોઝા થયા અને બાળકોને બતાવ્યા તો તેમની પાસે પણ આવે તો એ જ આસી ગાવાની રહી!

બાલવાડીના આ નારતાનું કે બીજું ખર્ચ આશ્ચર્યના બનેટમાં દાખલ દરનું એ પણ કેમ બને? તો તો અમે ચાંડામાં જ ખપીએ ને? કોઈને રેડિયો શીખવવાનું કે આપવાનું જાહેર હોય, પણ કોઈનાં છાકરને નારતો કરાવવાનું તે જાહેર દુનિયામાં હોય?

એટલે અને તો સરખાવમાં શરમાતા શરમાતા બાળકોનાં આખા પાસો ગયા અને દર અંધારિયે થોડીક જુવાર કે

ચોખા બાળકો સાથે મોકલે એમ તેમને સમજાવ્યું. તેમાં અમે કોઈ વાર મોળ અને કોઈ વાર ટીપું કૂચ ઉમેરતા. કંઈક મોટી ઉમરનાં બાળકો બહુ રસથી નારતો બતાવવામાં મદદ કરવા મંડી પડતાં. ચૂંચે સજાવાવેર, રાજ ઉઠાળવી, પીરસવું, પછી વાસણ મોંજવાં, એ બધાં કામો તેઓ બહુ જ આનંદથી કરતાં. છેક નાનાં બોલકાંઓ કામ કરી રોકે તેવડાં ન હોય તે પણ બહુ રસથી અવલોકન કરે, કાવડાં ચઢીને બેસી નંચ, અને મંત્ર બોલાય ત્યાં સુધી ધીરજ રાખે. બાલમંદિરના અસ્વાસ્થકમમાં જેણે નારતો. દાખલ કર્યાં તે કોઈ ઘણે જ ટાલો માણસ હોવો જોઈએ, એમ આ બાલવાડીના અધ્યક્ષ કાર્યકર્મથી મને વિચાર આવતો.

અમારે બાળકોને તેડવા માટે કોઈ તેડાચરને મોકલવું પડતું નહિ. નારતો જ અમારો તેડાગર થઈ પડ્યો. શિક્ષણસાક્ષરતા સિદ્ધાંતો અજ્ઞકાક હવામાં બેઠ્યા કરતા હોવાથી અમારી મંડળીમાં તેની ચર્ચા પણ થઈ હતી. બાળકો સામે આ રીતે લાઘવ મૂકી એ શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ તો નહિ હોય. તમારા જેવાઓ સાથેના સંબંધને તોરે મેં ચર્ચા કરનાર સાથીઓને મૂંગા કરી દીધા.

મેં સાથીઓને સમજાવ્યું, બાળકોની શારીરિક અને બીજા આવશ્યક જરૂરિયાતોને પકડીને જ બાલવાડીના કાર્યક્રમ ધડતે જોઈએ. હુઓને, આ નારતો એક તેવો કાર્યક્રમ છે. તેનાથી કેટલી બાળતો વિષે બાળકોનું અભિમુખપણું સ્વાભાવિક રીતે થાય છે? નિયમિત આવવું, રસથી રાંધવું, પીરસવું, ધીરજ અને વ્યવસ્થિતપણું, સંપીને કામ કરવું, એ બધું અગરેડું આવત? અને 'મરજીયા પાણી વેઈ નેરી' જેવું પણ થત નહોતું. કારણ કે, નારતાનો રસ વાટગી ચઢાઈ રહ્યા પછી પણ ઠીક લાગી વાર ટકતો હતો. વાસણ મોંજવામાં, કોઈ વાર અનાજ સફાઈ કરવામાં પણ તે ટકી રહેતો હતો.

ત્યાર પછીના કાર્યક્રમોમાં પણ તેની અસર પહોંચી હતી. નારતા પછીનો કાર્યક્રમ અલગમાં સંકલિત કરવાનો અને ઝાંઝોને પાણી પાવાનો ગેઠાંબો હતો. કોઈ કોઈ દિવસ એમનાં ધરોમાં પણ એમને લઈને સફાઈ કરવા જવાનું રાખવામાં આવતું.

ગામડાની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં તેમ બાલ-પ્રવૃત્તિમાં સંકલિતના કાર્યક્રમ ઘણો આગળ પડતો બાગ બંજવે છે. એટલે અમારી બાલવાડીના આગળનો કાર્યક્રમ નાદબા ધોવાનો રાખ્યો હતો.

તમે જેમ માળાપને ચિટ્ટી મોકલી રોકો કે બાળકોને સ્વચ્છ અને દાષ્ટીપથી કપડાં પહેરાવીને મોકલવાં, તેમ અમે કરી શકતા નહોતા. કારણ, ધણું ઊંડાંમાં યાસે બદલવામાં કપડાં જેવું કોતું નથી તેથી પહેલાં તે પહેરવાં લૂગાં ધોઈને સફાઈ નાખવાનાં, અને તે મુસલ

સુધી નાદવાતું, એમ રાખવામાં આવતું.

આ નાદવા ધોવાના કાર્યક્રમને અંગે જ માત્રમ પડતું કે, મડગુમડ અને ચાંદાનો પ્રક્રમ પણ સ્વતંત્ર કાર્યક્રમ બનાવવા જેવો મોટો હતો. ઊંડાંમાં ચોટલા બોળવા અને તેમને ના લીખના ત્રાસમાંથી બચાવવી, એ પણ એટલો જ અગત્યનો પ્રક્રમ હતો. એ કાર્યક્રમો ઘણા સ્થિતિ થઈ પડતા હતા. મોટાં ઊંડાં ઊંડાં આ બધાં કામોમાં નાનાંની સેવા દેશીથી કરવા લાગતાં હતાં.

તે પછીનો કાર્યક્રમ કાંતવાનો, એમને શીખવાને ખાતર કાંતવાનું નહિ, પણ ચોટાનાં કપડાં કરવા માટે કાંતવાનું હતું, એટલે તેઓ રસથી કાંતતાં. સામાન્ય રીતે એ બાળકો ચીરેદેકાક રહેનારાં હોય છે. ફટિયું પહેરવા કરતાં લંગોટી મારવી એ સહ્યતાની નિશાની છે, એમ ગામડાના લોકો માનતા નથી, ચીરેદાં જેવું હોય તો પણ કંઈક લગતું શરીર ઉપર નાખવું એ જ તેમને મન સહ્યતા છે. હું પાકું છું, રેશના બધા બાળોમાં એમ જ હશે.

આમાં પણ નારતાની જેમ ખર્ચનો સવાલ હતો જ. દેડયા અમારી પાસે હતા, કપાસ માળાપ પાસેથી માગી લીધી. વળકરીવું ચળો કંઈક બેચું ક્યું. સિદ્ધાઈ માળાપે આપી. આમ કરતાં પાંચ છ મહિને બાળકોને એક જોડ કપડાં થઈ ગયાં, અને ત્યારથી ગામડું ફળિયું સ્વચ્છ, દાષ્ટીપવાળાં કપડાં પહેરેલાં બાળકોથી લીપવા લાગ્યું.

લખતું, વાંચતું, ઓતરડું વગેરે ઉપર બહુ ધ્યાન આપી શકાયું નહિ. આ બધી પ્રવૃત્તિ કંઈ અમે થોડા જ કરીએ? એ તો અમારા સાથીનાં નિરંકર પત્ની સંભાળતા હતાં. તેઓ બાળકોને વાતંચા કહે, ઓતો ચવડાવે, શસ રખાડે — ચૂતર ઉતારી વખતે ચળનાં રીખવે.

અને કોઈ તમે મોન્ટેસોરી બાલમંદિર તરીકે સ્વીકારો નહિ. સ્વીકારો એમ હું માગતો પણ નથી. એ કામ જેવું હતું તેવું પણ મેં માત્ર મુખ્ય કામ ચળીને ક્યું નથી. કરી રોકું તેમ નહોતું ગામડાના સમગ્ર જીવનને લઈને તમે જાગે બેસો તો તમે પણ એને મુખ્ય કામ ન બતાવી શકો. ગામની ખેતી, ગામના પેટાધંધાઓ, ગામનાં દોર, ગામની સફાઈ, મેડાઓ અને ઊંડાંમાંની કેળવણી, ગામજોડ પરના નુકસાનો, ઉતારામણો, તેમનામાં આવેલી અનધા, નંદાણું, ચીરી, અનીતિ, તેમનામાં પર કરી બેઠેલાં વ્યસનો, આ બધા પ્રકારે ત્યાં આપણા ઉપર પડેલી કાલો તોંધાવે છે તે લખાનેયે પહેાંચી વળતું શક્ય નથી. તેમાંથી મદનિષેધ, ખાદી જેવાં અતિ આગળ પડતાં જે ગાર કામો પસંદ કરી લેવાં પડે છે.

એકે તે સાથે બીજા પ્રશ્નો સંકળાયેલા હોવાથી તેમને પણ સરવાળે ન્યાય મળી રહે છે.

પણ કોઈ બીજા બધા સગતા પ્રશ્નો તરફ આંખ ખીંચી બાલશિક્ષણને જ જીવન-મ્યેય બનાવે, તો હું તેને વધારી લઉં અને સંકળતા છડું. બાલસેવા કરતો તે મોટાંઓની સેવા માટેની પૃષ્ઠ પણ એકઠી કરી શકે. કારણ કે, પોતાનાં બાળકોની સેવા કરનાર માણસ હપ્તર માળાપની પ્રીતિ કુદરતી રીતે બંધાય છે. એ પેસા કમાળી વધારી આપે તેવા સેવક લોકોને મોકી શકે પડે છે, તે જ રીતે તેમનાં બાળકોની સેવા કરનાર સેવક પણ તેમને જરૂર મોકી શકે પડે.

ગામડામાં આવનાર બાલશિક્ષકને ગામડાની પરિસ્થિતિમાં શોભે એવું બાલમંદિર બનાવી લેતાં આવડતું પડશે. તે મોટા ભાગે મેં હપ્તર વર્ણુઓ છે તેવા પ્રકારનું જ થશે જેમ માનુ માનતું છે. બાલશિક્ષકને તેણે પોતાનું મુખ્ય કાર્ય ગરુથું હશે એટલે તે એ કાર્યક્રમમાં અવધ્ય વધારે જગ્યા પૂરી શકશે. તે બાલગાનનરો અભ્યાસી અને બાલશિક્ષણને કારીગર હશે તો તેને તે દિગ્રામાં પણ નહું નહું સૂચશે.

પણ હાલમાં આપણાં શહેરોમાં જે બાલમંદિરોને નામે જોળખાય છે તેની નકલ ત્યાં લઈ જવા જેવી નથી. હઈ જરૂરી તો તે ત્યાં નક્કરી નહિ પહેલાં તો એને નમાવવાના પેસા જ ત્યાં મળશે નહિ લોકો તમે છડો તેટલી ફી ભરી શકે નહિ, ખુંબઈ રંજનના નહેર કાજા હપ્તર પણ આ કામમાં બહુ આશા રાખવા જેવી નથી. બાળકોને તેડી લાવવાની ગાડીઓ તો શહેરોમાં પણ ટીકાપાત્ર થઈ પડી છે તો ગામડાંમાં તો તેનું રવાન જ ક્યાં ?

છતાં કોઈ કોઈ નાનાં ગામડાંઓમાં બાલમંદિરોની નક્કરી કોઈ કોઈ હસ્તપ્રતી શુદ્ધેયો લઈ આવે છે. અમારા એક મિત્રને ત્યાં બાળકો બાલમંદિર જેવડાં ચણાં ત્યારે રામના ચોટા બાઈબીયોને સાથે લઈ તેમણે બાલમંદિર યાત્રુનું અને તમારા મિત્રોનાં બાઈબીયો એકને શિક્ષક તરીકે લઈ આવ્યા. પણ એ શિક્ષક બાઈ જ ચોટા માસમાં સગજ ચલા કે, તે કંઈક અસ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે અને ત્યાંની દલામાં એમના છાત્ર વધવાની આશા નથી, એટલે તે ખસી ગયા, અને બાલમંદિર રૂઈ ગયું.

ગામડાંનાં બાલમંદિરો માટે-મારી સૂચનાઓ અહ-હતરી રીતે તો હપ્તર આવી ગઈ છે. પણ તે અહીં છટ્ટી પાકીને નોંધવી ટીક પડશે :

(૧) એક નાનાં બાળકોનું અવગ મંદિર ન કરવું. સહેજ ચોટાં છાત્રોના કે જેમને નાનાં બાળક સંલગ્નવાનું સોંપવામાં આવે છે તેમને જ બેગાં કરવાં અને તેમની સાથે નાનાં બાળકોને આવવા દેવાં.

(૨) બાલમંદિરોના કાર્યક્રમ બાળકોની ધર્મી જ વાકીદની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની દૃષ્ટિથી યદ્યો—તેમાં આ કાર્યો આવશે :

નારતો—તેમાં સંધ્યું, વાસણ ધોવાં, પીરસતું વગેરે સમારો.

સફાઈ—મંદિરની, બાળકોનાં ધરની, ફળિયાંની વગેરે બેલીવાડી—નજીકમાં કોઈની જમીનમાં કામ ચાલતું હોય તેમાં કંઈ ને કંઈ કામ કરવું.

નાહવુંધોણું—તેમાં ચોટના, ચાંદાં વ. આવી નય.

કાંવતું—વકલી, રેડિયો, પીંજણ વગેરેનું—ગામ, કારીગરોના વાસ, સીમ, ખેતર, તળાવ, નદી વ. તેમાં જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વસ્તુસંગ્રહ કરવો.

સંગીત—વાતા-સંખાપણ-નાટક-રમતમગવ, નૃત્ય એ બધાની વિગતો માટે તમને કંઈક પડે તેમ નથી

પ્રાર્થના—શાંતિ : આ માટે વખતો-વખત કોઈ નજીકના રમ્ય રમ્યોએ જવું—જેમ કે નદી તટે, ખેતરમાં, ટેકરી હપ્તર, વાડીમાં વગેરે.

એક સૂચના આપી હઈ, કોઈને તે દોહડાલાપણું લાગે તોપણ, મને બાળકોના શિક્ષણમાં તેમ જ મોટાંઓના શિક્ષણમાં દમિશાં એવું લાગ્યાં કરે છે કે, ઘણી બાળકો, જેમાં કેળવણીનાં સરસ તત્ત્વો અર્થ પડતાં છે, તેના કેળવણીમાં લાલ લેવામાં આવતો નથી અને તે કામો નોકરોને સોંપવામાં આવે છે.

છાત્રાલયોમાં રસોઈ જેવું રસિક, સર્જનાત્મક, કેળવણીનાં તત્ત્વોથી ભરપૂર કામ નોકરો હપ્તર છાત્રાલયમાં આવે છે. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ મળીને તે કરતાં નથી. તેમ બાલમંદિરોમાં પણ કેટલાં કેટલાં મુંદર અને શિક્ષણનાં કામો આજીવન નોકરોના હાથમાં ધરેલી હેવામાં આવે છે.

છાત્રાલયોને તેડી લાવવા કોઈએ જવું એ જરૂરનું છે જેમ આની લઈએ. કેટલું મુંદર અને રસિક એ કામ છે ? શિક્ષક બને બાળકોને તેડવા અને મૂકવા નય તો તમારું બાલમંદિર કેવું જુદી વરેલનું થઈ નય એની કલ્પના કરી જુઓ. એક પેર ગયા, ત્યાં માળાપની જેડે લાવતીત કરી, બાળકને તૈયાર કરવામાં મદદ કરી, તેને આંગળીએ ઝાટી બીજે પેર હપ્તરયા. આમ દસ બાર બાળકોને ફળિયા વગેરેથી હઈને બાલમંદિરે ચાલ્યા. વાટમાં કોઈ વાર સંગીત ચાલે, કોઈ વાર કંઈક રસતે જોવાનો કાર્યક્રમ રખાય.

શું તમારો સિયરશમ કે બસ એ તો પેસા ખચોને કેળવણી એવા બરાબર નથી ?

પણ તમારે તો સો ખસેા છાકરાં, પાંચ સાત માઈલના વિસ્તારમાંથી ભેગાં કરવાં છે અને એટલું જાણે મળીને તેમને બધાને પોપટ કરી નાખવાં છે ! તેમ કરવું હોય તો બસ વિના ઘૂંટકો થવાના નથી. તો તમે બધે કેળું નોકરને આપેા અને છાલ પોતે ખાખેા.

આ હિલચાલ મોઝા વિસ્તારમાં ફેલાવવામાં પણ એ રીતે આપણે ફાનીએ બીએ એમ હું માનતો નથી. કોઈ ચાલાક શિક્ષક એ રીતે પોતાનું બાલમંદિર વધારી શકે ખરો, પણ એવાં બાલમંદિરનાં બારણાં ગરીબ આમ પ્રભુ માટે બંધ એવાં હોવાથી રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ હિલચાલ વધી શકે જ નહિ.

નાસ્તા વિષે હું શું કહું તે હવે તમે સમજી ગયાં છો.

બાળકોના વાળ, ચૂમડાં વના પ્રશ્નો સંદેશોમાં પણ નહિ હોય એમ મને લાગતું નથી. સારાં કપડાં નીચે થલું ઢંઢણે પડતું હશે એમ માતું છું.

સારાં સારાં કન્યા-છાત્રાલયોમાં જે છાત્રીઓનાં માથામાં ન્હાતાં ન્હાતાં નેપાં છે, કારણ કે માર્થા સાથે રાખવાં એ બહુતર મતાતું નથી અને શિક્ષકે તે વિષયને પોતાની કરજના માન્યો નથી.

ગામડાંનાં બાલમંદિરના કાર્યક્રમની પળી જ આજી રૂપેઆ જે દેરી છે. તેને લખાવતી જરૂરની નથી એમ માતું છું.

આપણું બાલમંદિર ચલાવવા માટે બાળશિક્ષકો મળી શકે ! જે બાલસેવા એ કેવળ ધર્મે જ હોય તો તો આ પ્રશ્નો જવાબ નકરમાં જ મળશે. પણ હું માતું છું અને આપ તે સાથે મળતા થશો કે, બાળસેવા એ બીજાં બધાં સેવાનાં કાર્યોની જેમ અંતરની ઊર્મિનાં વિષય છે. એ સેવા કરવાની ઊર્મિ જેને ઊડી દશે તે પોતાનાં સુખ-સગવડોના વિચાર કદી કરશે નહિ, તે આદરમાં આકરી કસોટીમાંથી આનંદ સાથે પસાર થશે. પણ પોતાનું મનગમતું નેવાકાર્ય કર્યા વિના નહિ જ રહે.

આપણી વિશાળ પ્રવ્રલના સર્વ પ્રશ્નો એવા જ છે. આપણે સ્વરાજ્ય આપણે ધંધાદારી માણસોથી કદી મેળવી શકીએ નહિ. આપણે ખાદીના પ્રશ્ન આપણે ધંધાદારી કારીગરોથી કદી છોડાવી શકીએ નહિ. આપણી કેળવણીનો પ્રશ્ન પણ આપણે પચાસદાર શિક્ષકની નિશાળોથી ભેરી શકીએ તેમ નથી. એ રીતે કેલેલકા જતાં આપણે ૮ રકાને પણ પહોંચી વળી શક્યા નથી. અજણ પ્રોફેસર સાસુર બનાવવાનું કામ પણ આપણે પચાસદાર શિક્ષકો રોકીને કરી શકીએ એવો આશા રાખીએ છીએ તેટલા તે કામમાં આપણે નિષ્ફળ નીવડીએ છીએ. તે જ રીતે બાલશિક્ષણને પણ આપણે પચાસદાર શિક્ષકોથી પહોંચી વળી ન જ મળીએ.

તો તો બાલશિક્ષણનો તેમ બીજા કોઈ રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો કેલેલ આપવાનો જ નથી, પોતાનાં સુખસગવડ જતાં કરનાર બાલશિક્ષકો મોટી સંખ્યામાં કરી મળવાના જ નથી, એવા નિરાશાના કુદગાર થલું કાઢશે. આપણાં બધાં રચનાત્મક કાર્યો સામે તેવા કુદગારો કાઢવામાં આવ્યા છે, છતાં તે દરેકમાં આપણે ધીરે પણ મક્કમ પગથે પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ, અને દરેક કાર્ય માટે સેવકો નિત્ય વધતા જતા પ્રમાણમાં નીકળતા રહ્યા છે.

બાલશિક્ષણ એ આપણી પ્રવ્રલનાં જરૂરી રચનાત્મક કાર્યોમાંનું જ એક છે. ૫૦ ગાંધીજીએ તેર પ્રશ્નોનાં રચનાત્મક કાર્યો ગણાવ્યાં છે, તેમાં આ ચોદમું ઉમેરી શકાય.

બીજા સમગ્રતા પ્રશ્નો સામે આ બાલશિક્ષણનો પ્રશ્ન જરા બાળુએ સરી નધ તે આશ્ચર્ય નથી. નાના બાળકને શિક્ષણ આપનાર બે મોટાં મોટાં સાધનો પડેલાં છે તેને દુઃખદારિક્ષકે ગુલામી કરી જ બીનવી શકે તેમ નથી. એક સાધન છે કુદરત, બીજું સાધન છે માતાપિતા પ્રેમ એ બેની સાથે બાલમાનસના અભ્યાસી બાળસેવકોનો પ્રયત્ન લગે તો કેટલો બધો લાભ થાય ! પ્રભુ કોઈએ ન કલ્પેલી તેવી તે જરૂરી એક પેઢીમાં બની શકે.

શિલ્પમાઈ જેવા બેખધારી બાલસેવકો આપણે સૌ થઈએ તો આ પ્રશ્નના જેવા સહેલો કોઈ પ્રશ્ન નથી એ સંબંધમાં બીજા બધેથી શંકાના સૂર આપશે તે સદન થઈ શકશે, પણ બાલસેવકોના આ સંપ્રેત્તમાંથી તો ઉત્સાહ અને આશાનો જ સૂર નીકળેા જોઈએ.

જે જે સુચન્યું છે તે પ્રશ્નોનો બાલશિક્ષણનો કાર્યક્રમ રાખવાની દિશ્વત આપણે ફરીશું તો અનેક બહેનો, ભેાિ નિરસર છે છતાં બાળપ્રેમથી હિતરાય છે, બાળકના મનને સમજવાની કુદરતી શક્તિ મરાવે છે, તેઓની સેવા આપણે આ કાર્યની અંદર વાળી શકીશું.

આપણે બાલશિક્ષણ જેવા રસિક અને કલાના વિષય ફરી માનસશાસ્ત્રની પરિમાપાના મોટા આડંબરની વાટો ન બાંધીએ; અમુક ભતનાં સાહિત્યો, અમુક ભતનાં મહાન, અમુક ભતની સગવડો હોય તો જ બાળકનું સાચું શિક્ષણ થઈ શકે, નહિ તો તે રખડી નધ, એવો નિરાશામય વિચાર પણ આપણે ન કરીએ.

આપણે વિશાળ રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ બાલશિક્ષણનો વિચાર કરતા થઈએ, રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ તેનું સ્વરૂપ અને કાર્યક્રમ ઉચ્ચતીએ, અને આ દેશનાં બાળકો સ્વનિર્વ્રતા અને સંસ્કાર વિના છતી જ ન શકે, એવાં તેમને બનાવવામાં આપણે કળો આપીએ.

જીવનસામ દવે

જૂની ગ્રામપંચાયતોનું સ્વરૂપ

['ગ્રામપંચાયતનો કાયદો' નામથી આ ગ્રામમાં બહાર પડનારા પુરતકની પ્રસ્તાવનામાંથી.]

આપણા દેશના રાજદારી, આર્થિક તેમ જ સામાજિક — સમગ્ર વહીવટમાં ગ્રામપંચાયત એ સંસ્થાનું મહત્ત્વ નેટલું આંદોષે એટલું ઓછું છે. અનેક રાજદારી વિષયો, આર્થિક વારોફેરી તથા સામાજિક ચડતીપડતીમાં આપણા દેશમાં કોઈ પણ સંસ્થા સમાવેશ એક જ સ્વરૂપમાં ટકી રહી હોય તો તે આપણી ગ્રામપંચાયત છે. આપણાં ગામડાં પોતાની બધી જ આંતરિક વહીવટ પોતે કરતાં. રાજ્યને ભરવતો જમીનમહેસૂલનો આંકડો રાજ્યના અમલદાર સાથે નક્કી કરી તે ભરવાની જવાબદારી ગામનો મુખી અથવા ગામનું પંચ ઉપાડી લેતું, અને તે રકમ ગામના ખેડૂતોમાં તેમની જમીન તથા ઉત્પન્નના પ્રમાણમાં ફાળવી નાંખી તેઓ ઉપરાવી લેતા. પોતાની ચોક્કી અથવા તો પોલીસબંધનરૂપે ગામ પોતે જ કરતું અને ગામની હદમાં ચોરી કે લૂંટ થઈ હોય તો ચોરાચેક્કી કે લૂંટાચેક્કી મિલકત ભરપાઈ કરી આપવાની જવાબદારી આખા ગામને માથે રહેતી. ગામનું બધું ધનસાચી કામ ગામશોક પોતે જ કરતા. ગમે તેટલી રકમની દીવાની વકરારોનો નિવેડો તેઓ લાવતા અને નાના ફોજદારી ગુના માટે સજા પણ કરતા. ગામનું મંદિર, ધર્મશાળા, તળાવ, કૂવા, બંધ તથા એવાં બીજાં સાર્વજનિક કામોના ખર્ચ માટે તેઓ લાગા નાખતા. આ ઉપરાંત તેઓ ધર્મોદા ફંડોની વહીવટ કરતા, સહાયતો ચલાવતા, ગામમાં હોમહવન વગેરે ધાર્મિક વિધિઓ કરાવતા, ઉત્સવો ઉજવતા, તથા ભરેલા, ગાયક, નટ, નર્તક, ભાટ, ચારણ વગેરેને પોલી ગામને મનોરંજનનાં સાધનો પૂરાં પાડતા.

ગામનાં સમગ્રાં સાર્વજનિક કામો કરવા માટે ગામના જ જુદા જુદા અધિકારીઓ અથવા સેવકોની બંધરણ હતી અને તે ઉપરાંત ગામશોકની નરરિયાનો પૂરી પાડવા માટે ધધાદારીઓ તથા વચવામાંની બંધરણ હતી. વેંકે આ બધીગ્રામપંચાયતો મધ્યવર્તી રાજ્યની હકુમત નીચે જ હતી, છતાં મેંટે બાજે સ્વયંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક નાનાં રાજ્યો જેવી તે હતી. તેમની આ સ્વતંત્રતા તથા તેમના આ

અધિકારો ઉપર રાજ્ય કોઈ કોઈ વાર તરાપ મારતું ખરું, પણ કોઈ રાજ્ય તેનો કદી ધનકાર કરી શકતું નહિ. કોઈ રાજ્ય જુલમી નીવડે તો તેઓ પોતાની રક્તિ પ્રમાણે વધતાઓછા પ્રમાણમાં તેનો વિરોધ કરતા. વળી કોઈ વાર મધ્યવર્તી રાજ્યતંત્ર નમળું પડી જતું અને અરાજક પ્રવર્તતું ત્યારે પણ તેઓ પોતાના ગામની બધી બંધરણ તો બરાબર સાચવી જ લેતા.

સરચાલ્સ મેટ્રોકે પાર્લમેન્ટની આમતી સમાની સિલેક્ટ કમિટીના સને ૧૮૭૨ના રિપોર્ટમાં આપણા દેશની ગ્રામપંચાયતનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાંની નીચેની કંડિગા * બહુ મજહર થયેલી છે:

‘ગ્રામપંચાયતો નાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો છે. પોતાને જરૂરી સમાવેશ તમામ વસ્તુઓની આમતમાં તેઓ સ્વયંપૂર્ણ છે અને બહારની સત્તાઓથી તેઓ સમાવેશ સ્વતંત્ર છે. બીજા અનેક વસ્તુઓ ત્યાં નથી ટકી રહી, ત્યાં એ ટકી રહેલી દેખાય છે. અનેક વંશોનાં રાજ્ય સ્થપાયાં અને ઊંચલી પડ્યાં, અનેક વિષયોમાંથી દેશ પસાર થયો. હિંદુ, પડાણ, મોગલ, મરાઠા, શીખ, એ બધા રાજ્ય કરી ગયા અને અંગ્રેજો આવ્યા. પરંતુ ગ્રામપંચાયત એની એ રહી છે. આક્રમણને પ્રસંગે ગામશોક શસ્ત્ર લગે છે અને કિલ્લેબંદી કરી લે છે. દુરમનનું લશ્કર દેશમાંથી પસાર થઈ જાય છે. ગામ ફરતી દીવાલોની બંદર ગામશોક પોતાનાં ઢોર વાળી લે છે અને દુરમનને બારોબાર પસાર થઈ જવા દે છે. પરંતુ તે લૂંટ-ફાટ કરતો અને વિનાશ દેલાવતો પોતાની ઉપર ચડી આવે અને તેનો વિરોધ ન કરી શકાય એટલો તે બળવાન હોય, તો ગામશોક થોડેક દુનના મિત્ર-ગામનો આશ્રય લે છે. પરંતુ તોફાન પસાર થઈ જાય એટલે તેઓ પોતાને ગામ પાછા આવે છે અને પોતપોતાને ધધે વળગે છે. વળી મુધી લાડાઈ, લૂંટફાટ અને ખુનામરફી આવે અને ગામમાં વસવાટ કરવાનું શમ્ય

* આ ઉલ્લેખ એલ્ફિન્ગ્ટન ફ્રાંક ‘હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ’ (પા. ૧૮-૧૯)માંથી લીધો છે.

ન બને, તોપણ પોતાના ગામમાં શાંતિથી રહી શકાય એવી સ્થિતિ પાછી આવે કે તરત વીખરાઈ ગયેલા ગામલોકો ફરી પાછા પોતપોતાને ગામે આવી ગય છે. એકાદ પેઢી પસાર થઈ ગઈ હોય તોપણ બીજી પેઢી પાછી એ જ ગામકે આવીને વસે છે. દીકરા પોતાના બાપના ઘરનો અથવા જગનો કબજો કરે છે. આક્રમણ કરનારાઓએ જેમને હાંફી કાઢ્યા હોય અથવા જેઓ નાસી ગયા હોય તેમના જ વંશજો એના એ જ ગામથાણ ઉપર આવીને પોતપોતાનાં ઘરની એની એ જ જગાએનો કબજો કરે છે. કાચાપોચા હુમલાથી તો તેઓ નાસભાગ નથી કરતા. તોફાન અને ઉત્પાતના સમયમાં પણ તેઓ બનતા મુઠ્ઠી પોતાનાં રથાન સાચવી રાખે છે અને લૂંટફાટ તથા જુલમનો સંજળાથી સામનો કરવાનું બળ દાખવે છે. હિંદુસ્તાનમાં આટઆટલા રાજદારી વિષયો થઈ ગયા અને આટઆટલાં પરિવર્તનો થયાં, છતાં હિંદુસ્તાનના લોકો ટકી રહ્યા છે તેનું બીજા કોઈ કરતાં મોટું કારણ તેમની આ આમ-પંચાયતોનું સંગઠન જ છે. દરેક આમપંચાયત એક નાના અલગ રાજ્ય જેવી છે. એ આમપંચાયતોને લીધે તેઓ બહુ મોટા પ્રમાણમાં સુખશાન્તિમાં રહી શક્યા છે અને બહુ મોટા પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા તથા સ્વાધીનતા ભોગવી શક્યા છે.

ઉપરના આ ચિત્ર ઉપરથી રખે કાંઈ માની લે કે, આપણા આખા દેશમાં બધે જ આમપંચાયતનું સ્વરૂપ એકસરખું હતું અને બધે જ તેઓ સરખા અધિકારો તથા સ્વતંત્રતા ભોગવતી હતી. કાંઈ નહિ. તે જતીનમહેસૂલ ભરતી પૂરતી તો દરેક ગામની રાજ પ્રત્યે જવાબદારી હતી જ. અને આપણા દેશના ઇતિહાસના આવડા મોટા લાંબા ગાળામાં હિંદુ — તેમણે વળી અનેક રાજવંશો થઈ ગયા, પઠાણ, મોગલ, મરાઠા એમ અનેક જાતિ અને ધર્મના રાજ્યકર્તાઓ થઈ ગયા, અને જામીન મુરાદ બને તેટલું વધારે મહેસૂલ ઉધરાવતી રાજ્યની તિબેરી આગ્રહ કરવાની હોય જ. એટલે તેમણે ગામમાં ઉપર પોતાના મહેસૂલ પૂરતી તો પોતાની સત્તા શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં જમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો જ હશે. તેઓ પોતાના અધિકારીઓને મહેસૂલ ઉધરાવવાનું સોંપતા, અને એ અધિકારીઓ પોતાના તાબાનાં ગામો ઉપર સરદારી

ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો વિના રહેતા નહિ. આવા અધિકારીઓની બાહોશી અને શક્તિના પ્રમાણમાં, તેમ જ સામે પક્ષે આમપંચાયતોની બાહોશી અને શક્તિના પ્રમાણમાં, દરેક ગામની સ્વતંત્રતા એટલી અથવા વધારે રહેતી. વળી ત્યારથી અનાજના રૂપમાં મહેસૂલ ઉધરાવવાની પ્રથા અગવડભરેલી લાગવા માંડી અને નાણાંના રૂપમાં મહેસૂલ વસૂલ કરવાની પ્રથા શરૂ થઈ, ત્યારથી રથાનિક અધિકારીને દરેક ગામે કોઈ વહીવટદાર નીમવાનું જરૂરી લાગવા માંડ્યું હશે આ વહીવટદાર ઉપરી-અધિકારીને તો ગામનો રાક્ષ આંકડો જ ભરી દેતો, પણ પોતે ગામલોક પાસેથી નાણાંને બદલે અનાજના રૂપમાં પણ મહેસૂલ ઉધરાવી શકેતા. આવા વહીવટદાર — પછી તે ગામનો હોય કે બહારનો પણ હોય — પંચાયતના કામમાં જરૂર દખલ કરનારો નીવડતો હશે. વળી આવા મહેસૂલી વહીવટદારો ગામમાંથી મહેસૂલ ઉધરાવવાના પોતાના હકને એક જાતનો માલગીરક ગણી તે વંશપરંપરાગત રાખવાનો પણ પ્રયત્ન કરતા અને તેમાં સંજળ થતા. મોગલ સામ્રાજ્યના છેવટના ભાગમાં તથા મરાઠાઓના સમયમાં તો આ વહીવટદારોનો ત્રાસ ઘણો જ વધી પડ્યો હતો અને તેમનામાંથી ઘણા ગામના ધણી બની બેઠા હતા.

બીજું, આપણા જેવા વિશાળ દેશમાં, જ્યાં અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં અને જ્યાં અનેક પ્રાંતો અને બાપાઓ છે, ત્યાં બધે જ એક જાતની આમ-પંચાયતો હોય એમ માની લેવું, એ પણ દુરસ્ત નથી. જુદે જુદે કાળે અને જુદા જુદા પ્રાંતમાં આમ-પંચાયતોનું સ્વરૂપ એકબીજાને ફરકે બેઠાં જુદું જુદું હતું જ. અમુક કાળે અને અમુક પ્રાંતમાં ગામના પટેલની નિમણુક રાજ કરતો; અમુક કાળે અને અમુક પ્રાંતમાં પટેલમાં પટેલમાં એક જ કુટુંબમાં વંશ-પરંપરાગત રહેતી, તો અમુક કાળે અને અમુક પ્રાંતમાં તે ગામલોક તરફથી નીમવામાં આવતો અથવા તેની રીતસર ચૂંટણી થતી. આનું જ આમ-પંચાયતનું છે. છેક દક્ષિણમાં આમપંચાયતના સભ્યોની રીતસર ચૂંટણી થતી, પણ મંત્ર નાણુનાર બાલજી સિવાય બીજા આમપંચાયતમાં ચૂંટાતા અધિકારી મળતા નહિ. ત્યારે ગુજરાત મહારાષ્ટ્રમાં ચૂંટણીનું તત્ત્વ નહિ એવું હતું. ગામના ફરની અગિયારો

પોતાની મેળે જ પોતે આમપંચાયત બની જતા. આમ પંચાયતમાં મોટે ભાગે બ્રાહ્મણોત્તરે આવતા અને કવચિત્ હરિજનો પણ તેમાં ભાગ લેતા. આમ દેશકાળ પ્રમાણે આમપંચાયતના સ્વરૂપમાં ભિન્નતા જરૂર રહેતી. છતાં એ બંધી ભિન્નતાની પાછળ એક વસ્તુ સમાન અને સ્થિર હતી અને તે એ કે, ગામનો બધો જ વહીવટ ગામના લોકો કરે. રાજ્યને તેનો રાજભાગ આપી દીધા પછી છનસાઈ, ચોડા તથા બીજાં સાર્વજનિક કામો પોતે જાતે જ કરી લેવાની લોકો પોતાની ફરજ સમજતા અને એને પોતાનો મહામુલ્યો હક પણ માનતા. એમાં બહારની દખલગીરીનો તેઓ સખત વિરોધ કરતા.

આપણી એ જૂની આમપંચાયતો પોતાનો વહીવટ કેવી રીતે કરતી તેનો ખ્યાલ આપવા (આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં) પ્રયત્ન કર્યો છે. એ વિગતો જુદા જુદા કાળની અને જુદા જુદા પ્રાન્તની, કેટલીક વિગતો

સુસ્થિતની, તો કેટલીક મહારાષ્ટ્રની, તો કેટલીક બીજા પ્રાન્તની, એમ જ પ્રસ્તુત લાગી તે બધી સાંધી દર્શને તેમાંથી જૂની આમપંચાયતનું એક ચિત્ર બિંદુ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કંઈક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને આ ન રુચે એ મારા ખ્યાલ બહાર નથી. પણ ઉપર એક વાર કહ્યું તેમ બ્રિટિશ અમલ રથપાયો તે પહેલાં આપણાં બધાં ગામડાંમાં એક ભાવના પ્રબળ અને વ્યાપક હતી અને તે એ કે, પોતાનો આંતરિક વહીવટ (self-administration) પોતે કરવો અને પોતાના છનસાઈની વ્યવસ્થા (self-adjudication) પોતે કરવી. સ્વરાજ્યનાં એ એ અતિ મહત્વનાં અંગો છે અને તે બન્ને અંગો સાચવવાની કાળજી આપણી બધી આમપંચાયતો રાખતી. તેથી જ આટલાટલા વિપ્લવો અને પરિવર્તનોમાં એ આમપંચાયતો અવિનાશી તરત જોવી ટકી રહી છે.

નરહરિ હા. પરીખ

દેલવાડાની ધાર્મિક કળા

(એક નવા પત્રમાંથી) *

દેલવાડાના ફોટાઓ લો છો એ બહુ જ આનંદ થયો. પ્રતિબિંબ દ્વારા ફોટો લેવાની કળાના મળની છે. ફોટો જો પાતળી ફિલ્મ પર લીધો હોય તો ફીક, નહિ તો બિલ્ટો (reverse) આવવાનો. કપડાં એકવાની ઢળ એમાં બીધી દેખાવાની. એ અરીસા વાપરીને અવળા પ્રતિબિંબનું સવળું કરીએ તો યાદે ખડું. પણ એ અરીસા ધણે પ્રકાશ ખાઈ જાય છે અને પછી ફોટો ઝાંખો આવે છે. જ્યાં જ્યાં જાયનો સવાલ નથી ત્યાં તો પ્રતિબિંબની યુક્તિ આપાદ છે.

હાલેર મ્યુઝિયમે 'Story of Buddha in Stone' નામની નાનકડી ચોપડી બહાર પાડી છે, તેમાં જુદા જીવનના પ્રસંગો કેતરેલા સિંથપના નમૂનાઓ જીવનક્રમે આપ્યા છે. વિજયનગર-દેવીમાં એક આશુ મંદિર રામાયણના પ્રસંગો અનુક્રમે આપે છે. દેલવાડામાં પણ એકાદીની છત પર કેટલાય પૌરાણિક પ્રસંગો કેતરેલા છે. બેસો રહી જોતાં યાકચો એટલે જમીન પર યતો સુધે જઈ બધું

નિહાળી લીધું અને બાળકોની પેટે જમીન પર ખસતા ખસતા આખી એકાદી પૂરી કરી હતી. એ બધાં ચિત્રોના જો સરતા ફોટા મળી જાય તો એમાંથી સરકારી બાળકો માટે એક સરસ ચિત્રમંજૂષા (album) તૈયાર થઈ જાય, દરેક ચિત્ર સાથે પ્રસંગ પરિચય અને ચિત્ર-પરિચય સહેલી ભાષામાં આપ્યા હોય એટલે જસ.

દેલવાડાનાં મંદિરોમાં એ શિખરો એ દળનાં છે : દરથી જોતાં એકમાં મહોની એન્ડ્રસ (masculine strength) જણાય છે, બીજામાં જનાની નાચુકાઈનું લાવણ્ય (feminine grace). તમારા ધ્યાનમાં એ આનંદ જ હશે. આશુ પહોંચે ત્યાં પ્રદેશ દેલવાડામાં જો લાગે છે. યુરુશિખરનું પવિત્ર આધ્યાત્મિક વાતાવરણ, અચળગદનાં ઐતિહાસિક સંસ્મરણો, દેલવાડાની શ્રદ્ધાભક્તિ, અણદંદિનીની એકાંત ઉપાસના, નખી તળાવનું ગંધર્વરાજ્ય, એની આસપાસની વન્ય શોભા, અને વસિષ્ઠાશ્રમ તરફની તપોભૂમિ, બધું જ રમણીય છે. આશુરોડ રોશનથી આપણે મોટરને

રસ્તે ઉપર જઈએ છીએ એ, ખરું જોતાં, પાછળનો રસ્તો મળ્યાય. આગળનો રસ્તો તો નખી તળાવનું વધેલું પાણી જે દિશાએ વહી જાય છે એ બાજુ છે.

આશુમાં એટલો બધો રખડ્યો છું, ત્યાં મેં એટલું બધું જોયું છે, અને એને વિષેની લાગણી એવી તો ઉચ્છેરાઈ છે કે, તે બધું લખતાં યાદી જવાશે.

આ વખતનો તમારો કાગળ તમારા હમેશના કાગળ કરતાં કંઈક વિશેષ છે. આશુમાં તમને વિશેષ આહલાદ અને શાંતિ મળ્યાં છે એ તમારા કાગળ પરથી તરી આવે છે. એ મંદિરો બાંધનારની ભક્તિ વિષે તમે લખ્યું છે તે યથાર્થ છે. તાજમહાલનું વાતાવરણ જુદું અને દેલવાડાનું જુદું. તાજમહાલની અનેક રીતે મેં કદર કરી છે. પણ એની પાછળની વેઠ અને જબરદસ્તીની સામ્રાજ્યસત્તા હું બૂઝી શકતો નથી. ન્યારે દેલવાડાના સાંધિક કામ પાછળ ધાર્મિક ભાવના અથવા ધર્મપ્રેમ રૂપ દેખાય છે. તાજમહાલમાં અખીરી સાદગી (Aristocratic simplicity) છે, ન્યારે દેલવાડામાં ધર્મપરાયણ સંધની બંધાવના અને સહકાર સાથે સ્વાભાવિક — આત્મનિવેદનનો ઉમળકો (Dedicatory fervour) વિશેષ છે. તાજમહાલ પાછળ કોઈ એક સમર્થ કલાધરની અદ્ભુત સર્જન-શક્તિ છે, ન્યારે દેલવાડામાં અનેક કળાધરોના મધમાષોના જેવા એકરાગ પ્રતીત યાપ છે; અન્ડામાં પણ એવું જ છે. દેલવાડામાં સાધનસંપત્તિ વધારે છે, ન્યારે અન્ડામાં બધું કામ જાણે પૂર્વ-શ્રમના કલાધરોએ સ્વેચ્છાએ પોતાની કળાશક્તિ ધર્મજીવનને ચરણે અર્પણ કરવા ખાતર ચલાવ્યું હોય એમ લાગે છે. વેશનનું વાતાવરણ આ બંનેથી અમુક અંશે જુદું જ છે. લોકોત્તર શક્તિનો અને પરાક્રમનો ભાવ પરિચય યાપ છે. દેલવાડામાં દરેક કળાધરે ધર્મપ્રેમથી પોતાનું શક્તિ-સર્વસ્વ રેડવાનો સંકલ્પ કર્યો છે; કોને કેટલો પગાર મળે એનો વિચાર ભાંતરે કોઈએ કર્યો નથી.

મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી મહારાજ વિષે એક લોકવાર્તા નાનપણમાં સાંભળેલી છે. તે કેવળ લોકવાર્તા જ, પણ તેની પાછળ અદ્ભુત બોધ છે. કિલ્લાઓ બાંધવા માટે બેગા થયેલા મજૂરોને શિવાજી મહારાજ રોજ સાંજે દલાડાની મજૂરી તરીકે ઘાસની એક એક

સળી પોતાને હાથે આપતા. જેણે ચિત્તસર્વસ્વ લગાડીને કામ કર્યું હોય તેની સળી રાત વીત્યે સોનાની થતી, એટલી બધી એકાગ્રતા જેની ન હોય તેની સળી માંદીની થતી. સામાન્ય માણસની ત્રાંચાની, અને જેણે ચિત્તશાફલ કે શ્રમશાફલ કર્યું હોય તેની સળી ઘાસની જ રહેતી !

રાજા તો બધાને સરખું જ આપે. જેણે જેટલો આત્મા રેડ્યો હોય તેટલું ફળ એને એની મેળે મળતું. આવી લોકવાર્તાઓ લોકમાનસને સહેજે સમજાણ પડે એવી રીતે સામાજિક ધર્મબોધ કરી આપે છે.

દેલવાડામાં ધર્મપ્રેમ વ્યક્ત યાપ છે, ન્યારે શુરુશિખર ઉપર પ્રત્યક્ષ ધાર્મિકતા જ હજુયે સ્ફુરતી જણાય છે, એક સંધ્યા, એક આખી રાત અને બીજી સવાર શુરુશિખર પર ગાળશે તો તમને એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થશે, માત્ર ત્યાં રહેલા બાવાઓ અને તેમની વાતોને તમારે બૂલી જવાં જોઈએ. હું માનું છું કે, દેલવાડાનાં મંદિરો બાંધવાં તે પહેલાં કેટલાય જૈન સાધુઓએ શુરુશિખર પર તપ કર્યું હશે. અય્યક્ષગદ તરફ ગોપીચંદની શુશ તમે જોઈ છે? વૈરાગી રાજાનું એ સ્થાન જોવા લાયક છે.

દેલવાડાની મદ્રાદૃતિઓ (Geometrical — Symmetrical designs) તરફ મારું ધ્યાન ગયેલું. મેં કેટલીક સહેલી આદૃતિઓ કાગળ પર ઉતારી પણ લીધેલી. પણ અમદાવાદથી આણ અને આણથી અમદાવાદ પગપાળા મુસાફરી કરેલી; કપડાં રોજ હાથે ધોવાનાં હતાં; એક દિવસ કપડાં સાંધે એ કાગળ પણ ધોવાઈ ગયો. અને એના પરની એ કળાદૃતિઓ પણ ઓગળી ગઈ. મેં તો કાગળ પર ફક્ત કલ્પના જ દોરી લીધેલી. દરેક છોકરાને દ્રોષ્ટમ આવડતું જ જોઈએ એવો નિયમ અમારા નાનપણમાં હોત તો કેવું સાડું! આજે તો કંઈક મુંઢર દેખું એટલે દેખા-બળગરા યાપ છે, કેમ કે કર્યું મનપસંદ ઉતારી શકતો નથી.

મંદિરો બાંધવાનાર લોકોની મૃતિઓ હાથી પર હો કે હિવાલ પર, એમની મુદ્રા કેટલી શાંત અને વીતરાગ દેખાય છે !

અત્યારની લોકશાહીઓની આંતરિક ઊણપ

ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા જેવી લોકશાહીઓમાં રાજકીય નેતાઓને ચૂંટણીઓના જંગ દ્વારા પોતાની પદવી જીતવી પડે છે. કોઈ રાજકીય નેતા ગમે ને કરે, પરંતુ તેણે અંતે તો એ યાદ રાખવું પડે છે કે, બીજી ચૂંટણી વખતે તેણે મતદારો આગળ રજૂ થવું પડશે, તથા પોતાની ચાલક પ્રતિપક્ષી લોકોને બેજવાબદાર બાંહેધરીઓ આપી પોતાને હાકાવી જશે. વસ્તુતાએ તો રાજકીય નેતાની ફરજ પોતાના મતદારોને કાળમાં રાખી તેમને સફળતા અને નીતિને માર્ગે બાળવાની કહેવાય; પરંતુ તેને બદલે આજની લોકશાહીઓમાં તો રાજકીય નેતા પોતાના મતદારોનું વલણ પારખી પોતાના અભિપ્રાયો તેને અનુરૂપ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ચૂંટણીના જંગ જીતવા માટે આવશ્યક લાગે તો પોતે આપેલાં વચનો ઉપર પાણી ફેરવવામાં તેને કશો આંચકો લાગતો નથી, બલે પછી તેને કારણે ગમે તેવી કોટકડીભરી પરિસ્થિતિ જીવી થાય.

ગત યુરોપીય 'મહાસુદનો વિગ્લેતા' લોઈડ બ્લોન્ડે ઈ. સ. ૧૯૧૬માં ઇંગ્લંડનો વડો પ્રધાન હતા. પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને રજૂ કરેલા મુદ્દાઓ, કે જેમના પાયા ઉપર જર્મનો સુલેહ કરવા તૈયાર થયા હતા, તે તેણે મંજૂર રાખ્યા હતા. સમાધાનીના સંદેશોએ એ મુદ્દાઓના પાયા ઉપર જ રચાયા હતા, અને બધા પક્ષોએ તે મંજૂર રાખ્યા હતા. એ શરતો મુજબ જરા પણ મુલક કબજે કરી લેવાનો ન હતો, કશો દંડ માગવાનો નહોતો, કે કશી નુકસાની બરખાઈ કરાવવાની ન હતી. આ તથા આવાં બીજાં અનેક વચનો જર્મનીને આપવામાં આવ્યાં તો જરા, પણ અંતે પાળવામાં ન આવ્યાં.

તેનું શું કારણ? લોઈડ બ્લોન્ડે પોતે આપેલું વચન કેમ પાળી ન શક્યો? મિ. કેમ્પ્સે પોતાના પુસ્તકમાં એ આપો કરુણ પ્રસંગ વીતરી બતાવ્યો છે. તેણે બતાવી આપ્યું છે કે, મુદ્દ પૂરું થતાં જ લોઈડ બ્લોન્ડે પોતાની સત્તા દંડ કરવા તરફ વળી. 'તથા કરીને સુદ્ધિરામ પછી તરત જ, લોકપ્રિય

બનેલા તે વિગ્લેતાએ પોતાની લાગવગ અને સત્તાને શિખરે પહોંચી સામાન્ય ચૂંટણીનું ફરમાન બહાર પાડ્યું.' . . . 'વડો પ્રધાન તેના હોદ્દા પર ફરી ચૂંટાવેા બેઠકે એ મુખ્ય મુદ્દાની આસપાસ જ બાકીનું બધું રવાનાવિક ક્રમમાં ગોઠવાઈ ગયું.' વડા પ્રધાને ચૂંટણીની શરૂઆતમાં કરેલું નિવેદન સુલેહના મુદ્દાની બાબતમાં રીતસરનું હતું. 'તે ન્યાયી અને કાયમી સુલેહ ઇચ્છતો હતો. પરંતુ જેમ જેમ અઠવાડિયાં જતાં ગયાં તથા જેમ જેમ તેના વિરોધીઓ દબાવતા ગયા, તેમ તેમ તેને નમતા જવું પડ્યું અને લોકોને અનેક પ્રકારની બાંહેધરીઓ આપવી પડી.' પોતાના મતદારમંડળને ઉદ્દેશીને તેણે બહાર પાડેલા છેલ્લા નિવેદનમાં, કેસર ઉપર કામ ચલાવવાનું, વિવિધ અવાચારો માટે જવાબદાર વ્યક્તિઓને સજા કરવાનું, જર્મની પાસેથી તમામ નુકસાન બરખાઈ કરવાનું, તથા ઇંગ્લંડને સામાજિક તેમ જ ઔદ્યોગિક બાબતોમાં અગ્રેજીને માટે જ અનામત રાખવાનું તેણે વચન આપ્યું. પોતાને ઘેર આ બાંહેધરીઓમાં બંધાઈને તે સુલેહપરિવર્ધમાં હાજરી આપવા પેરીસ ગયો.

લોકશાહીઓમાં પ્રધાનો અને રાજકીય નેતાઓની આંખો આગળ ચૂંટણીના જંગો કેવા ઝઝૂમ્યા કરે છે, તેનો બીજો દાખલો મેં લાવેલ પૂરા પાડે છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૫ની વાત છે. ફ્રાન્સ અને રશિયા વચ્ચેના કરારનામા ઉપર પેરીસમાં સહીઓ થઈ. એ કરારો મુજબ રશિયા કે ફ્રાન્સની સરહદો ઉપર વ્યાક્રમણ થાય તો બંને દેશોએ બેગા બેગા પગલું ભરવું એવું નક્કી થયું હતું. એ કરારોના ધરાદો રશિયાને ફ્રાન્સના સંબંધમાં આજીવાનો હતો, સાથે સાથે જ લાવેલની મરજી એ પણ હતી કે ફ્રાન્સ જર્મની સાથે પણ કોલકરાર કરી લેવા. બે લાવેલનો ધરાદો એવો જ હતો, તો પછી જર્મનીને બંડકાવે તેવા કરાર તેણે રશિયા સાથે કયાં શું કામ? એમ કરવાનાં લાવેલને કેટલાંક અંગત કારણો હતાં. તેને જર્મનીની દોસ્તી પ્રથમ સાધવી હતી. પરંતુ સૌથી પહેલાં તેને ઔચારવિલિયસની મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં

પોતાની સફળતાને નિઃશંક કરી મૂકવી હતી. તે ચૂંટણીમાં તેને ફ્રેંચ ગોલ્ફોવિક પક્ષનો સામનો કરવાનો હતો. રશિયાનું જે દબાણ આવે તો ફ્રેંચ ગોલ્ફોવિકોના વિરોધની ણીક ન રહે — તેથી રશિયા સાથે કરાર કરવામાં આવ્યા. તે કરાર થઈ ગયા પાદ લાવેલ સોવિયેટ રશિયાની મુલાકાતે ગયો.

હવે મેંડમ ટેન્કુરુને જ બંધી વાત કહેવા દઈએ :

‘મો. લાવેલની મોરકોની મુલાકાત એ કોલકારારોને અંગે હોવા કરતાં ક્રાન્સની આંતરિક રાજકીય નીતિને અંગે વિશેષે હતી. ક્રાન્સ અને રશિયા સાથેના બાંધી સંબંધો ગોઠવવાના પ્રયોજનસર લીધેલી તે ૪૮ કલાકની મુલાકાત દરમ્યાન લાવેલે માન્યું હતું કે તે રેલીનને ફ્રેંચ ગોલ્ફોવિકો ઉપર એવું દબાણ લાવવા સમજાવી શકશે કે, તેઓએ ક્રાન્સના શસ્ત્રસંબંધકરણ સામેની કુખેશ પડતી મૂકવી અને ઓળખવિલિપસની ચૂંટણીમાં, કે વ્યાં તે તેમનો સામનો કરતો હશે, ત્યાં તેની સ્થિતિ જેખમબરેલી ન કરી મૂકવી.’

આ દાખલામાં પણ ચૂંટણીના ખ્યાલો બે દેશો વચ્ચેના કોલકારાર જેવી અગત્યની બાબતોમાં નિર્ણાયક તીવડયા. અલબત્ત, એ કોલકારારની ઉપયોગિતા ખાસ કરી જ સિદ્ધ ન થઈ, અને કોલકારારો ઉપર સહીઓ કરવાને આગલે દિવસે જ મો. લાવેલે રશિયન એલેગીને નજીબ્યું હતું કે, ‘આ કરારને કારણે ક્યાં જ બંધન ગ્રામ થતાં નથી — મેં તેને અંદરથી ખાલી-ખટ કરી મૂક્યો છે.’ એ કરાર તેને પણ કશા જ કામમાં ન આવ્યો. પરંતુ તે મુજબજ પાછળ તે દોડ્યો તો ખરો જ.

પોતાના સાથીઓને જે માર્ગ વાજબી લાગે છે તે વિષે સાચી વાત તેઓ ખુલ્લામાં આપી શા માટે કહેતા નથી, તેનાં કારણો આપતાં પાર્લમેન્ટનો એક સભ્ય મર રિચાર્ડ ઓક્લેંડ જણાવે છે^૧:

1 Unser Kampf.

“એકે કહ્યું કે હમણે વખત આવ્યો નથી. બીજાને એમ લાગતું હતું કે પોતે જે નાના પાર્લમેન્ટરી પક્ષનો સભ્ય હતો તેના નેતાને તેણે વફાદાર રહેવું જોઈએ. ત્રીજે વળી કારોબારી સમિતિના સભ્યોએ તેને માટે ઉદાવેલી જઠેમત માટેની કૃતજ્ઞતાના બાર નીચે દબાઈ રહ્યો હતો. ‘અને વળી મારા પ્રિય ઓક્લેંડ, તારે સમજવું જોઈએ કે, હું એમ કહું તો પાર્લમેન્ટમાં સભ્ય તરીકેનો મારો હોદ્દો જ ગુમાવી બેસું; અને મને જાહેર જાહેર એવી ખાતરી છે કે પાર્લમેન્ટમાં હું જોડાયા વિના જે કાંઈ કામ કરું છું તેની અસર વધારે પડે છે.’

“સાચી વાત! ન બોલવાથી પાર્લમેન્ટના મકાનમાં વધારે અસર પાડી શકાય છે, પરંતુ પોતાને સાચું લાગે તે બોલવામાં તો તે મકાનમાંથી બહાર ફેંકાઈ જવાનું જોખમ રહેલું છે!”

રાજકીય આગેવાનોને રાજ્યના કિત કરતાં પોતાના મતદારોને પહેલા સંભાળવા પડતા હોય એવી સ્થિતિમાં લોકશાહીઓ શી રીતે અસરકારક રીતે તેમ જ હેતુસર કામ કરી શકે?

સામાન્ય રીતે તો મને એમ જ લાગે છે કે, લોકશાહીઓને યિનલોકશાહી અને જૂડી બનાવી મૂકનાર આ ઊણપમાંથી તેમને બચાવવી એ અશક્ય વાત છે. લોકશાહી ઊભી કરીને તેને નામથી નહીં પણ તત્વતઃ લોકશાહી કામચલાઉ રાખવાનો એક જ માર્ગ છે. અને તે એ કે, રાજકારણને અહિંસાના પાયા ઉપર જ મૂકી દેવું. લોકો જે અહિંસાની બાવનાથી તરબોળ થયેલા હોય, તેમ જ રાજકીય આગેવાનોનો મોટો ભાગ કે મોટા મોટા આગેવાનો અહિંસા અને સત્યને જ વફાદારીથી વળગી રહેતા હોય, તો જ સાચી લોકશાહી અસ્તિત્વમાં આવે. અત્યારની આ બંધી લોકશાહીઓ તો સાચી કસોટીમાંથી બાળે જ પાર જીનરે.

સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તા

‘રાષ્ટ્રવાણી’ (૨૮-૧૦-૪૦)માંથી.

ચીની કહેવત

એક વાર તમને સાચ કરડે તો ત્રણ વર્ષ સુધી તમે સીંદરીથી

રૂપવાતા.

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ

મુંબઈ ઇલાકાની માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોની પરીવારિક પરિષદ અમદાવાદ મુકામે ઓક્ટોબર, તા. ૨૩થી ૨૫ દરમિયાન ભરાઈ ગઈ. પરિષદનો મને અગાઉ અનુભવ નહોતો, એટલે સ્વાગત સમિતિએ મને એકે પ્રસંગે એમની ચર્ચામાં ભાગ લેવા નોતર્યો તે તેડું મેં, અનુભવ મળવાના લોભથી પણ, સ્વીકાર્યું. અને મારે જણાવવું જોઈ એ કે, પરિષદમાંથી મને કીમતી શીખવાનું અને અનુભવ મળ્યાં છે.

પરિષદ પૂરી થયા પછી એક મિત્રે મને કહ્યું, “તમે એ પરિષદમાં જવાના છો એ મને ખબર નહિ; નહિ તો હું તમને કહેત કે, પરિષદમાં મુખ્ય કામ તો શિક્ષકોના પગાર, ‘ગ્રેડિન્ટ ફંડ’, ઇન્સાદિ એમના દરજ્જાને લગતી બાબતો વિચારનારા ‘યુનિયન’ જેવું હોય છે; કેળવણીની ચર્ચા તો તેને શોભા અને શણગાર આપવાને માટે જ હોય છે.” આ દીકામાં તથ્ય છે ખરું. કેળવણીની જે ચર્ચાએ પરિષદ કરી તે તેની આખી કાર્યવાહીમાં ગૌણ સ્થાને અને ઓછી ગંભીરતા-કે ધ્યાન-પાત્ર લાગતી હતી, એની ના ન પાડી શકાય. જે દરારો થયા તેમાં થણા મોટા પ્રમાણના દરારો ઉપરની દીકાને પુરવાર કરે એવા હતા, એ પણ ખરું. શિક્ષણવિષયક કે કેળવણીની પુનર્વિનિર્માણ પ્રશ્નોની ચર્ચાને માટે કશી લાંબી પૂર્વ-યોજના પણ ઓછી જોઈ. છતાં, આ પ્રશ્નોને પરિષદમાં, ગૌણ છતાં, સ્થાન છે એ હકીકત યાદ રાખવી જોઈએ. કેટલાક શિક્ષકો એમાં રસ લેતા હશે એ પણ, આંકડાથી ન કાઢી બતાવાય એવી છતાં, એક હકીકત છે. અને એ પણ ધ્યાન રાખવું ધરે કે, આપણી હાઈસ્કૂલોના શિક્ષકોને ભાગે, પુનર્વિનિર્માણ વિચાર કરવાની સીધી જરૂર વિચારવાનું પણ ક્યાં છે? સરકારી કેળવણીખાતું અને યુનિવર્સિટીનું મેટ્રિક ખાતું એ એમના કામને પચાવી બેઠું છે — તેમના ચિદ્ધીના ચાકર જેવી દસા શિક્ષકો ભોગવે છે. પરંતુ, એ બહાનું જિલ્લો ન કાઢી શકે એમ હું માનું છું. તત્ત્વજ્ઞ થતી વીએ એકેવરે અંશે ઉપલાં ખાતાં જેવી જ થવાની. શૈક્ષણિક કામ કરવાના આ જમાનામાં, ખાતું અને એની ઢંચણ આપણા દેશને અંજોળેએ આપેલી કાયરી લેટ જ

સમજીને ચાલવું જોઈએ. એમ સમજ્યા પછી એક જ વસ્તુ રહે છે, અને તે એ કે, ખાતાં અતિ જડ ન બની જાય અને હીનતા-ભરેલા કે ભલતા રસ્તા-ઓમાં ન પડી જાય. પરિષદની કાર્યવાહી પરથી લાગ્યું કે, આપણી માધ્યમિક કેળવણીનું તંત્ર કેટલેક અંશે શડાનું લોગી થયું છે, અને તેમાં તેમનાં નિયામક એ ખાતાં — સરકારી કેળવણી ખાતું અને યુનિવર્સિટી — પૂરક નહિ હોય તોય લાચારી તો ભોગવે છે. રાજકારણની જેમ યુનિવર્સિટીમાં પણ પ્રશ્નોભરો ઊભાં થતાં જાય છે અને તેની પ્રાપ્તિને સારુ એક અનિષ્ટ રાજકરણ જ તે ખાતાંમાં જન્મતું જાય છે. માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ એને રોકવા સારુ કાંઈ કરવા ધારતી હોય એમ ન લેયું. બદલે, આવા પ્રકારના મેળાવડાથી એ પ્રકરણો ડહોળવામાં ફીક થોલ મળતો હશે, એમ અને. આમ કહીને હું અમુક અંશે દીકા કરતો લાગ્યું, પરંતુ મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે, પરિષદની બેઠક માધ્યમિક શિક્ષકોને મળવાને માટે ફીક સ્થાન છે; એટલે તેઓ ધ્રુવે તો તેનો સદુપયોગ કરી, તે દ્વારા દેશની પુનર્વિનિર્માણ ખોતાનો કાળો આપી શકે, એ પ્રકારની તાકાત આ પરિષદના ગર્ભમાં રહેલી છે, એને ખોલવાની જવાબદારી પરિષદના નેતાઓની છે; અને એની શરત એક જ છે, અને તે પરિષદના પ્રમુખે ખોતાના વ્યાખ્યાનમાં સ્પષ્ટરૂપે કહી કે : પરિષદ ખોતાનું કામ વ્યાપક રાષ્ટ્રીય પુનર્વિનિર્માણ પોલિટિકા ધ્યાનમાં રાખીને કરે. આ વસ્તુ જો પરિષદ સાધી શકે તો તે ખોતાને યશસ્વી બનાવી શકશે.

હું માનતો હતો કે માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો, પ્રાથમિક શાળાના મહેતાજીઓ પેઠે, ખોતા વિષે ઝાઝખ-ભાવ નહિ સેવતા હોય. પરંતુ મેં જોયું કે તેઓમાં પણ આ વસ્તુ યથાર્થપાત્ર છે જ! તેમને લાગે છે કે સમાજ આમારી કદર કરતો નથી; કોલેજના અધ્યાપકોની ઈર્ષ્યા જેવું કાંઈક મનમાં રહે છે, જેવું કે પ્રાથમિક શિક્ષકો માધ્યમિકો પ્રત્યે ધરાવે છે, એ એમાં ફરક એટલો છે કે, માધ્યમિકો ખોતાને પ્રાથમિકો કરતાં જિંદગી માની મન વાળી શકે છે, જે વળતર પ્રાથમિકોને બાગે નથી. જોકે, પ્રાથમિક

શાળાનાં છોકરાં પર અખતિયાર ભોગવવામાં કદાચ કાંઈક વળતર પ્રાયમિકોને મળતું હશે.

સ્વાગતાધ્યક્ષે કહ્યું કે, કોલેજના અધ્યાપકો ફરિયાદ કરે છે કે હાઈસ્કૂલોમાંથી છોકરા કાચા આવે છે. એવી જ ફરિયાદ માધ્યમિક પ્રાયમિક શાળા સામે કરે છે કે, પ્રાથમિક શિક્ષકો બિલકુલ કાચા છોકરા મોકલે છે તેથી હાઈસ્કૂલો લાચારીમાં પડે છે. અને સ્વાગતાધ્યક્ષે આ ઉપરાંત એક નવી દલીલ ઉમેરી આપી કે, અધ્યાપકોએ જાણ્યું જોઈએ કે હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો એક વાર કોલેજમાં હતા; ત્યારે તેમને જેવા તૈયાર કર્યા તેવા તે છે; એટલે હાઈસ્કૂલની કચાશ તે એમની જ કચાશ છે! મતભ્રમ કે, દોષ કાઢી જોડવા તૈયાર નથી, જાણીસાડી મોભામોભ — એ ઘાટ છે. આ ગંભીર વિચારને પાત્ર સ્થિતિ ગણાય. આવી સ્થિતિનો વિચાર કરીને મને વર્ષે મેંકમ મોન્ડેસોરીએ ભલામણ કરી હતી કે, ‘આ મુદ્દેલીનો ઉકેલ આણવાને માટે, હાઈસ્કૂલના શિક્ષકોએ પ્રાયમિક શાળાઓમાં અને યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકોએ હાઈસ્કૂલોમાં રસ લેવો જોઈએ. એટલે, આજની જેમ એકબીજાથી અસંબંધ તણ ન્યારી વિકાસમાર્ગની હીટીએ ન પડી જતાં, વિદ્યાર્થીઓના માનસને એકધારે વિકાસ મળી શકશે.’

અમદાવાદ પરિષદે આતું કાંઈક વિચાર્યું હતું એમ ન કહેવાય. પરંતુ એએક વર્ષથી તે વર્ધોજોજના વિશે વ્યાખ્યાનો મોકલતી આવી છે, એમ અને જાણકારોએ કહ્યું; અને તે પ્રજ્ઞાવી આ વર્ષે પણ ચાલુ રાખી હતી. પરિપદના શિક્ષકો વધારોજના વિશે વાર્ષિક હતા — એટલે કે, તેમણે તેનું પ્રજાણુત્તર વિશે વાર્ષિક હતા — એટલે કે, તેમણે તેનું પ્રજાણુત્તર સાહિત્ય વાંચીને તેનો રસભર અભ્યાસ કર્યો હતો — એમ કહેવાય? — એવો પ્રશ્ન કેટલાકને મેં વાતચીતમાં પૂછ્યો. એનો હા કરતાં ના ઉત્તર જ વધારે પ્રજાણુત્તર મળતો હતો. એક જાણીતા શિક્ષકે મને કહ્યું કે, ચોખ્ખાનો સિદ્ધાંત તો અમે ક્યારના સમજી ગયા છીએ; મારે તો હવે પ્રયોગનાં પરિણામ જાણવાં છે. પણ પછીથી મેં જોયું કે, એમની સિદ્ધાંતની સમજ છાપાંના ખ્યાલો કરતાં ઊંડી કે વધારે જવાળા દારીબરી નહોતી.

પરિપદના ક્ષેત્રની કેળવણીને લાગતા પ્રશ્નોનો પણ કશો ગંભીર વિચાર થયો હોય એમ ન ગણાય.

કેળવણીની પુનર્ધટનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, પરિષદે એ જાળત કર્યું જ વિચાર્યું નહિ. ચાલુ તંત્ર અને તેની બ્યવસ્થા વધારે સારી કરવા — અને ખાસ તો તેમાં પોતાનું સ્થાન વધારે સારું કરવા, મુખ્ય ચિંતા રખાતી હતી એમ જોયું. આપણે શિક્ષકો બની ગળના લાગવા છીએ, એમનું આરિય આપણે ધકવાનું છે, એ આપણી રાષ્ટ્રીય ફરજ છે, છં છં શીબીતા લાગતા પણ પોતાને જ કદાચ પોલા લાગતા સ્પષ્ટ મોજાતા તો હતા; દરેક ધંધામાં જોડેવસે અંશે આવી cause-દબુત્તિ અને એની સાથે અન્ય શોષની ખુશામત હોય જ છે. જેમ ખુશામત એ સામે માણસ આપણે કેવા થયું જોઈએ એમ જતાનવારી ચીજ છે, તેમ દંભ એ આપણે પોતે કેવા થવા ચાહીએ છીએ કે થયું જોઈએ એમ માનીએ છીએ એ દેખાડનારી ચીજ ગણાય. ઉપરનું કથન એ પૂરતું પણ કામ દેનારું છે જ. એથી પરિષદ પોતાનો માર્ગ તો નહિ જ ભૂલે — અનુકૂળ સંજોગોમાં એ માર્ગે વળશે, એમ માનવું વધારેપડતું ગણાય?

ખાજી, પરિપદની કાર્યવાહી પરથી, આજ પ્રવર્તતી સ્થિતિ વિશે કાંદી શકતાં અનુમાનો શોભાવનારો નથી. સ્વાગતાધ્યક્ષે નકાબોર નિશાજો ફૂટરાના કાનની જેમ ફૂટી નીકળવાની વાત કરી. મેનેજરો શિક્ષકોના પચારમાં રમતો રમતા હોવાથી ટિકિટ મોડી પગાર લેવા વિશે હરાવ થયો. છોકરાઓ વધારવાની, શિક્ષકને બટી લગાડે એવી, અનેકવિધ યુક્તિઓનાં ગર્ભિત મુચનો જોયાં. છતાં આ પરિસ્થિતિને કેમ પહોંચી વળવું એ વિશે ઉત્કટતાભર્યો કશો વિચાર નહોતો. આ જાળતમાં પણ હોવારોપણ અન્યને કરવા જેટલી જ તકલીફ લેવાતી જોઈ. યુનિવર્સિટી અને કેળવણીખાતું પણ પોતાને લાચાર જ માને છે કે શું? ખાજી નવી નિશાજોને તો કાંદી નીકળવાનું ચક્ર જ ન હોતું જોઈએ. વસ્તીપત્રો તો દશે વર્ષે લેવાય છે. અને જણતા છોકરાના આંકડા તો સરકાર વર્ષે વર્ષે કાઢે છે. તે પરથી એક અમુક ક્ષેત્રમાં કેટલી નિશાજો જોઈએ તે કેમ નક્કી ન કરવામાં આવે? એથી વધુ ન જ બિધી શકે એ કેમ ન કરી શકાય? જે નક્કી કે દોષમાં ચાલતી લાગે તેને ટપ કરીને કેમ બંધ ન કરાય? એ શાળાઓમાં દરીદ્રાઈ ચાલે છે તો તે સરસારી સાધવા માટે — વધારે સરસ થવા માટે

કેમ ન હોય કે પરંતુ કોણ બાળે શું ચાહે છે — આ પ્રકારે કશું થતું હોવાનું નથી અને કેળવણીને નામે વિનાશનું તાંબવૃત્ત્ય ચાલે જાય છે અને સમાજ પણ આંધળિયાં કરી રહ્યું છે. પરિપક્વતા પ્રમુખ સાહેબે કહ્યું કે, ‘ચોજનાપુર:સર પુનર્વટનામાં મને રસ છે અને એ કામ હેતુઆપી ધોરણે થતું જોઈએ.’ પરિપક્વતા કાર્યવાહી જોતાં આ દિશામાં જોણે વિચાર થયેલો હોય છે. આશા રાખીએ કે, વર્ષ દરમ્યાન પ્રમુખ-સાહેબ આ દષ્ટિએ પરિપક્વતા કામને વાળે અને દોરે, અને માધ્યમિક શાળાનો પ્રથમ વેળાસર ઉકેલી, આવી રહેલા જમાનાને માટે તેમને પોતાનો ફાળો આપવાને માટે તૈયાર કરે. પ્રમુખ સાહેબ એ સક્રિય ધરાવે છે. એ આશા તેઓ પૂરે. એ જ.

માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોને માથે પણ જવાબદારી છે. પ્રમુખ સાહેબે કહ્યું એમ, હકનામું શિક્ષકો જરૂર ધરી શકે છે અને ધણું જોઈએ. પરંતુ હકની પ્રાપ્તિ જવાબદારીઓ અદા કરવા મારફતે

સકય બને છે, એ પણ તેમણે વાદ દેવડાવ્યું. બે શાળાના શિક્ષકો પોતાની જવાબદારીઓ ઉપાડી લે તો જ તેમની હક-રક્ષાની લડતમાં તેઓ બળવાન અને અન્ય બનશે, એ પ્રાથમિક પાઠ ગાંધી-યુગે શીખ્યો છે; એને તેઓ ન ભૂલે. કાંઈ નહિ તોય પોતાને હાથે આવતું કાર્ય બજાવવાનું શ્રેય તો તે મેળવી જ શકશે. હિંદુ રમૂતિમાં અમુકા કે ઈર્ષી યદોનો અવશ્ય ગણેલો છે, અને આજનો જમાનો ઈર્ષી-યુગ છે એટલે ઈર્ષીની હવા તો જોરથી ચાલે છે. તેથી જ કદાચ કળિયુગમાં જશક જેટલા પુણ્યનું પણ મોઢું ફળ બતાવાતું હશે. શિક્ષકોએ તો આ વાદ રાખવું જોઈએ. માધ્યમિક શાળામાં ચાલતી નફાખોરી અને એને લગતી હીન વૃત્તિઓ તથા કાર્યપદ્ધતિઓ જો જોઈ શકાય, તોપણ ધણું વાતાવરણ મોખમું થાય એમ સી કોઈ માનશે. આ જવાબદારી તો પરિપક્વ જ લઈ શકે; તો તેની પ્રતિષ્ઠા સરકારમાં તથા સમાજમાં વધશે જ એમાં શંકા નથી.

મગનભાઈ મ. દેસાઈ

આપણી પ્રાથમિક કેળવણીનો અગાડ—૨

આજની પ્રાથમિક કેળવણીનો જો આપણે અભ્યાસ કરીશું તો, એમાં અથડી ઇતિ સુધી કૃત્રિમતા જ જણાશે. ગામડાની પ્રજાનાં બાળકોને કેળવણી આપવાનો એ હાલો કરે છે, પરંતુ એ કેળવણી એટલી કૃત્રિમ રીતે રચાઈ છે કે પ્રાથમિક, શાળામાં ભણવા આવતાં બાળકો અધવચમાં જ કેળવણી છોડી દે છે. પ્રજાને શા માટે આ કેળવણી પસંદગી નથી એનાં કારણો વિચારતાં એટલી વાત તો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, પ્રજાના જીવનને આ કેળવણી બિલકુલ સ્પર્શ કરતી નથી. શાળાના વાતાવરણનો અને ઘર તેમ જ ગામના વાતાવરણનો આ દષ્ટિએ અભ્યાસ કરીશું તો એ બેની વચમાં આસમાન જમીનનો તફાવત દેખાઈ આવશે. આજની કેળવણી અક્ષરજ્ઞાન અને માહિતી પર જ બંધી ભાર દે છે, અને જીવનના સંસ્કારો અને તેના હકાર વિશે એ કેળવણીમાં વિચાર સરખો પણ થતો નથી. પરિણામ

એ આવે છે કે, શાળામાં ભણતું બાળક અથવા ભણી રહેલું બાળક એના કુટુંબ તેમ જ એના ગામથી વિખૂટું પડેલ લાગશે. હિંદની પ્રજાનો મોટો ભાગ ખેતી કરે છે. કેટલાક એની આસપાસના ગૃહ-ઉદ્યોગો કે ગ્રામ-ઉદ્યોગોમાં વસેલો છે અથવા રોકાયેલા રહે છે. સતત ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમથી પ્રજાનું જીવન ભરેલું રહે છે. પરંતુ આ પ્રજાનાં બાળકોને શાળામાં જ કેળવણી મળે છે તેમાં આજે તો ઉદ્યોગ કે પરિશ્રમનું નામ નિશાન પણ નથી. આજની પ્રાથમિક કેળવણીમાં ઉદ્યોગ અથવા પરિશ્રમને માટે એ કેંઈ પણ સંગવડ કરી હોય છે તો તે પ્રતિ અણગમો કેમ થતો જાય એની જ વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે.

બાળક શાળામાં ભણવા જાય છે, આંક ગણે છે, પાઠો ભણે છે, અને હિસાબો કરે છે. કોઈક ટેકાણે ‘કસરત’માં ફેરવે છે કે લાંબાવા શીખે છે. એ જ બાળકો સાંજે ઘેર જાય છે, ત્યાં તો એના

જેવાં જ ન બચતાં બાળકો માથાપને પશુપાલન કે ખેતીના નાના મોટા ઉદ્યોગોમાં મદદ કરતાં હોય છે. કુંભાર, સુતાર કે હુદારના હોદરાઓ શાળામાં નથી જતા ત્યારે એમના ધંધાનાં નાનાં મોટાં કામો કરતા હોય છે. બાળકો તો ધરકામમાં વિશેષ રોકાયેલી રહે છે. દોર ચારવાં, છાણાં ચાપવાં, પાણી ભરવું કે કપડાં ધોવાં, નીંદવું, ચાર, લેવા જવું કે દળવું-ખાંડવું, આ અર્ધાં ધરનાં અને બહારનાં કામો મામ-જીવનની મહત્વની પ્રવૃત્તિઓ છે — એમાં જ મામ-પ્રજ્ઞની જે સમૃદ્ધિ છે તે રહેલી છે. પરંતુ બાળકો શાળામાં બહુવા જાય છે ત્યાં તો એમના અભ્યાસમાં કે પાઠોમાં કે પુસ્તકોમાં કે શાળાનાં સમયપત્રકોમાં, જીવનને સ્પર્શનારી આમાંની એક પણ વસ્તુ નામ-નિયાન પણ દેખાતું નથી! કેળવણીકારો અને કેળવણી-તંત્રના સંચાલકો બાળકોમાં તો કેળવણીની મોટી મોટી વ્યાખ્યાઓ કરે છે; જીવનનો વિકાસ કરે એ જ કેળવણી એવા વિચારો તો ઘણા દર્શાવે છે; પરંતુ પ્રાયમિક શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં કે શાળાની દિનચર્યામાં, જીવનને સ્પર્શનારી અને જીવનનો વિકાસ કરનારી પેસી વસ્તુઓને પૂરું સ્થાન મળવું બેઠકે એની કષ્ટના પણ કાર્ષ્ણે આવતી નથી. શાળાની કેળવણી તો (જે એને કેળવણી કહી શકાય તો) નિરુપયોગી માહિતી, અક્ષરજ્ઞાન, કે જીવિવિલાસની નિર્જીવ અને નિષ્ક્રિય વિગતોથી જ ભરેલી રહે છે. મહેનત, મજૂરી, પરિશ્રમ કે ઉદ્યમ, એના તો આજ સુધી કેળવણીકારોએ વિચાર પણ કર્યો નથી. આજે તો એવી જ માન્યતા ધર કરી બેઠી છે કે, મહેનત, પરિશ્રમ કે ઉદ્યોગને જીવિકાસ સાથે કરી સંજોગ નથી. વિપરીત દશા તો એ ધર્મ પડી છે કે, શાળામાં ધર્મ રહેલા ‘જીવિકાસ’ના વાતાવરણમાં પરિશ્રમી જીવન પ્રતિ વધુ ને વધુ અણુગમે જ કેળવાતો જાય છે. આમ, ધરકામ અને શાળાઅભ્યાસને તદ્દન વિરોધી વસ્તુઓ ગણવામાં જ આજની કેળવણીની કૃત્રિમતા રહેલી છે.

કેળવણીની આ કૃત્રિમતાએ મામજંઘોમાં તો સાચે જ દેર વતીઓ છે અને જીવનને સમૃદ્ધ કરનારાં ઋણાં તદ્દન સૂકી નાંખ્યાં છે. આહુ પ્રાયમિક કેળવણીથી નીપજતો આ મામસંસ્કૃતિ અને જીવન-સમૃદ્ધિના બગાડ, આપણે ગયા સેખમાં બેઠકે આવ્યા

તે આર્થિક બગાડ કરતાં હજાર ગણો વિનાશ-કારક નીવડે છે. મામજીવન અને મામસંસ્કૃતિનો જન્મણે થોડો ઘણો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરેલો છે તેમને આ સંસ્કૃતિ અને જીવનમગાની બચકરતાનો સારો ખ્યાલ આવે છે.

૧. પ્રથમ તો આપણા પ્રાયમિક શિક્ષણે બાળકોમાં ધરકાર્ય પ્રતિ રીક રીક અણુગમે પ્રગટાવ્યો છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, પ્રજાજીવનમાં આજસ, નિષ્ક્રિયતા અને શિથિલતાનું પ્રમાણ ખૂબ વધી રહ્યું છે. એ કેળવણી શા કામની, જે પ્રજાજીવન પર આજસ, નિષ્ક્રિયતા અને શિથિલતાનો ત્રિવિધ રાપ ઉતારે છે ?

૨. આપણા પ્રાયમિક શિક્ષણની પદ્ધતિ, એના અભ્યાસક્રમ અને એનું આપણે વાતાવરણ એવી રીતે રચાયાં છે કે, બાળકોમાં પરિશ્રમ, ઉદ્યમગતિ અને જાતમહેનત પ્રતિ વધુ ને વધુ અણુગમે થતો જાય છે. ધરકામ પ્રતિના અણુગમાં મુખ્ય કાસ્ટ આ અણુગમે જ છે. બીજી પ્રજામાંથી પરિશ્રમની અને ઉદ્યમી જીવનની દેવો ધસી નાંખનાર કેળવણીનો પ્રમોને શો ઉપયોગ હોઈ શકે !

૩. પરિશ્રમ અને ધરકામ પ્રતિ અણુગમે પેદા કરનાર આપણી પ્રાયમિક કેળવણીને લીધે મામજાના પ્રજાજીવનના વિકાસ સાથે સંકળાયેલા મામજીવો પ્રતિ તુચ્છભાવ કેળવાતો મળે છે. પરદેશથી ધસી આવેલી અસંખ્ય પરદેશી વસ્તુઓએ આ મામ-ઉદ્યોગને છિન્નબિન્ન કરી નાંખ્યા છે. પરદેશી વસ્તુઓના પ્રચારનું આ કાર્ય સુલભ એટલા માટે જન્વું છે કે, આપણી પ્રાયમિક કેળવણીને પ્રતાપે બાળકોમાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં ટાપટીપ, રોશન અને વિલાસિતાના કુદરેકારો પોપાવા લાગ્યા છે. મામ-ઉદ્યોગોમાં રહેલી ભવ્ય સંસ્કૃતિની યોગજ્ય કરી લઈ ગાંધીજીએ એના પુનરુદ્ધાર માટે બારે પ્રયાસો કર્યા છે. પરંતુ એ પ્રવૃત્તિની અસર કેળવાયેલા વર્ગ પર જુદું જ એટલી ધર્મ છે. આપણી પ્રાયમિક કેળવણી અને તે પર રચાયેલી મામપ્રતિ અને ઉચ્ચ કેળવણી મામજીવનની પ્રવૃત્તિની શિથિલતા માટે ઘણું અંશે જવાબદાર છે. મામજીવનના ધર્મ રહેલા વિનાશથી મામજીવનની દેવો બારે પામવાની ધર્મ

રહી છે તે તો આપણાં મૃતપ્રાય યર્ષ રહેલાં ગામડાંમાં જઈને રહેવાથી જ સમજી શકાય છે.

૪. આગસ, નિષ્ક્રિયતા, શિથિલતા, પરિશ્રમ પ્રતિ કંટાળો, વિલાસિતા, વગેરે ખોટા સંસ્કારોનું વાતાવરણ પ્રગટાવી આપણી પ્રાથમિક કેળવણીએ બાળકોમાંથી કાર્યશક્તિ ખૂબ ધટાડી દીધી છે. ગામડાંમાં ભણતું, ભણી રહેલાં અને વગર ભણેલાં બાળકોના જીવનનો જો આપણે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરીશું તો તરત દેખાઈ આવશે કે, વગર ભણેલાં બાળકોમાં જાતભેદનત, પરિશ્રમપ્રેમ, ઉચ્ચ શક્તિ અને સાદાઈના સંસ્કારો કર્મભર્ષ ગમેલા નથી હોતા. ભણતું અને • ભણી રહેલાં બાળકોની સ્થિતિ આથી જુદી જ છે. એમની કાર્યશક્તિનો ધસારો પ્રાથમિક કેળવણીથી શરૂ થાય છે અને જેમ વધારે શિક્ષણ તેમને મળે છે તેમ તે ધસારો વધતો જ જાય છે. પરિણામ એ આવે છે કે, પ્રમજીવનમાં સંપત્તિની ઉત્પાદનશક્તિનો દિવસે દિવસે એટલો મોટો ડાઘ યર્ષ રહ્યો છે કે, બપોરે ગરીબાર્ષ અને બેકારીમાં આપણે ભણેલો વર્ગ સંપત્તિનો જાય છે, કુખડ વાત તો એ છે કે કાર્યશક્તિના ધસારાના પ્રમાણમાં જ પ્રમજીવનમાં વિલાસિતા અને તેના ખોટા ખર્ચે વધી રહ્યા છે. બેકારી, આગસ અને ગરીબાર્ષનાં દુઃખો આથી વધુ ને વધુ કરુણ અને જીવનનિનાશક નીવડતાં જાય છે. જાલે આડંબરમાં જીવનની આ કુદરત રાખે છે અને એના મોઢ વધતા જ જાય છે.

જીવનની સાચી શક્તિ અને તેના સાચા સંસ્કારો વિષે જો ભણેલા અને વગર ભણેલામાં આટલો તફાવત રહે છે, તો ઘણી વાર એમ યર્ષ આવે છે કે, સાચી કેળવણી ભણેલાને મળે છે કે વગર ભણેલાને મળ્યા પૂછી હોય છે? આજનું કહેવાતું ભણતર જો જીવનના સાચા સંસ્કારોને પોષક નીવડવાને બદલે તેને વિધાતક નીવડે છે, તો આજની પ્રાથમિક કેળવણીની શાળાઓ ગ્રામપ્રજાની કેળવણીમાં કશો જ ફાળો આપતી નથી એ નિર્વિવાદ વાત છે. ઘણાં વર્ષો પહેલાં ડોક્ટર આનંદકુમાર સ્વામી લખી ગયા તેમ:

‘વાસ્તવિક, તુલ્યશીલાસ, અને કમ્પાઉ અને મનિકા વેકેગરની કૃતિઓ દિવં અને લંકાની નિરક્ષર ખેડૂત પ્રજા માટે જે કંઈ સિદ્ધ કરી શકી છે તે કામ આજની પ્રાથમિક કેળવણી કરી શકશે એમ હું માની શકતો નથી.’ (Art and Swadeshi, by Dr Anandkumar Swami, P. 143).

ડૉ. આનંદકુમાર સ્વામી તો એમ માને છે કે, આજની નિરક્ષર ગ્રામપ્રજાની કેળવણી એક રીતે પ્રસંતનીય છે. પણ તે ભલે મર્યાદિત હોય.

આ દષ્ટિએ આપણે આપણી પ્રાથમિક કેળવણીનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને ખ્યાલ આવે છે કે, પ્રજાના જીવન અને સંસ્કૃતિમાં ભારે ખગાડ યર્ષ રહ્યો હોય છે. પ્રજાના સંસ્કારોને જે કેળવણી અનુકૂળ અને પોષક નથી હોતી તે કેળવણી જ ન કહેવાય. રચાનિક વાતાવરણ અને કૌટુંબિક સંસ્કારોનો મેળ જે કેળવણીમાં સાધી શકાતો નથી તે કેળવણી જીવન અને સમાજને વિધાતક જ નીવડે છે. આપણી પ્રાથમિક કેળવણી અથવા ઇતિ સુધી આપણાં ગામડાંઓના રચાનિક વાતાવરણ અને કૌટુંબિક સંસ્કારોનો દોઢ કરી રહી છે. શુદ્ધિ-વિકાસની જરૂરનામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ અટવાઈ ગયું છે અને ગમે તેવી માહિતીના સંચયને શિક્ષણનું નામ આપાઈ રહ્યું છે. આપણા જીવનના વિકાસ માટે જે સંસ્કારોની ખિલવણીની જરૂર છે એનો વિચાર કરીશું તો, શ્રી કિશોરલાલ મશાફવાળા લખે છે તેમ, શુદ્ધિના વિકાસ કાર્યશક્તિના સંસ્કારોમાં જ રહેલો છે.

‘ગમે તે કામ હોય—તે કેમ કરવું અને કેમ સુધારવું એનો જે વિચાર કરી શકે તે શુદ્ધિમાન કહેવાય. આખું જીવન જે કામમાં ટેવાઈએ તે કામમાં શુદ્ધિ પાવરથી બને. પોતાનાં કામોને જે શુદ્ધિપૂર્વક બનાવે, સુધારે અને ધર્મશુદ્ધિથી ધ્વસ્ત-સેવા સમજીને કરે, તેની શુદ્ધિ તેમ કરતાં કરતાં એટલી શુદ્ધ અને તેજ યાને કે એ પોતાના સરજન-હારને પણ ઝોળખી શકે.’

ઇંગ્લન્ડનો આદિ જૈન-સુધારક

આપણામાં એક કહેવત છે કે, આપ મર્થો વિના રવર્જે ન જવાય. ઈંગ્લીસનના અદારમા સેકામાં ઇંગ્લન્ડમાં જોન હાવર્ડ કરીને એક અતિ ભલો અને પરગણુ માણસ થઈ ગયો. તેનો જન્મ ૧૭૨૬માં થયો હતો. તેના પિતાએ સ્વતંત્ર વેપારમાંથી નાની સરખી સારી મિલકત સંપાદી હતી. ઈ. સ. ૧૭૪૨માં તે મરણ પામ્યો, એટલે આ મિલકત ૧૬ વર્ષના તેના પુત્ર હાવર્ડને મળી. આ વખતે હાવર્ડ લંડન શહેરમાં એક ગંધીની દુકાને ગુમાસ્તી કરતો હતો, તે છોડી ઈર્ષ્યાપીત્રી મિલકત પર તે રહેવા આવ્યો.

હાવર્ડને પ્રવાસનો બહુ શોખ હતો. પરંતુ શરીરનો બાંધો મજબૂત નહિ હોવાથી તે તરત માંદો પડતો. ગ્રીન કરીને એક પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર લખે છે કે, '૧૭૭૪માં હાવર્ડ પોતાના બેડરૂડ પરગણાનો શરીર થયો ત્યાં લગી તેનો એકમાત્ર ધંધો બાઈબલનો પાઠ કરવો અને થર્મોમીટર જોવા કરવું એ હતો!' એ પરથી તમે કહી શકશો કે એ કેવા માંદશો માણસ હતો. પરંતુ જ્યારે એણે જીવનમાં પોતાનું ખરું કામ શું છે એ જોયું ત્યારે, જન્મથી વળજેલું આ માંદશાપણ ખંખેરી નાંખતાં એને વાર ન લાગી. જીવનમાં એનું ખરું કામ જૈનધર્મનો સુધાર કરવો એ બન્યું હતું.

આપણે ઉપર જોયું કે, ઈ. સ. ૧૭૭૪માં તે પોતાના બેડરૂડ પરગણાનો શરીર નિભાયો. શરીર તરીકે, તેને સુધારાઈ અને શિક્ષણ જેવાં જનસુખાકારીનાં કામો ઉપરાંત, જેણે પર દેખરેખ રાખવાનું અને ન્યાયનું કામ બરોબર ચાલે છે કે નહિ તે જોવાનું પણ હતું. ધર્મવૃત્તિવાળો હાવર્ડ આ કામોમાં તન-મન અને ધનથી લાગી ગયો. અત્યાર પહેલાં પણ તે, એક ખાનગી સહજદરમ અને ભલા ધ્રિસ્તી તરીકે, પોતાનો દાન-દયા-ધર્મ કરવાનું ચૂક્યો નહોતો. હવે શરીર તરીકે તેણે બહેરકામમાં જે ધમશ તથા લગનીથી ઝુકાવ્યું, તે પરથી થોડા જ વખતમાં આખા દેશનું ને અમેરિકાનાં સંરચાનોનું પણ ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું.

શરીર તરીકે તે બેડરૂડ પરગણાની પોતાની દેખરેખ નીચેની જૈન જોવા લાગ્યો. આ અગાઉ તેને પોતાને પણ પરદેશની એક જૈનનો અત-અનુભવ હતો.

એક વાર પોર્ટુગલ જતાં વચ્ચેથી એક ફ્રેન્ચ ક્ષાનના હાથમાં એ પકડાયો હતો. પરિણામે એને ફ્રેન્ચ જૈનમાં કેટલાક દિવસ પુરાવું પડ્યું હતું. ત્યાં એણે જે હડહડતું નરક જોયું હતું તે હવે એને યાદ આવ્યું. ગંદકી, હવાકિર્મસ વગરની અંધારી ઝોરડીઓ, સૂરા માટે સડેલું ઘાસ, ખાવાપીવા અને પહેરવા ઓઢવાના સાંસા, અને બીજા અનેક પ્રકારની હાડમારીઓ જૈનમાં જોઈ તેનો ફાણ આત્મા કકળા ઊઠ્યો. તે જમાનામાં સ્ત્રીપુરુષોને જુદાં કેદ કરાતાં નહોતાં. આથી કરીને, ઉપરના નરકવર્ણનમાં ગતીય અનીતિ અને દુરાચાર પણ જોવા મળતાં. પરંતુ, સૌથી વધારે જુલમ તે એ જોવા મળ્યો કે, કેટલાક કેદીઓ કે જેમને અદાલતે નિર્દોષ ઠરાવ્યા હતા તથા કેટલાક કે જેમનો ગુનો ન સિદ્ધ થયો નહોતો, એવા લોક પણ કેદમાં હતા! આમ અનવાનું ઠારણ તે વખતના રાજવહીવટનો એક વિચિત્ર રિવાજ હતો. તે જમાનામાં જેસર કે તેના નીચલા નોકરોને પશાર અપાતો નહિ, પણ કેદી પાસેથી તે અમુક રકમ શી તરિકે વસૂલ કરી શકતો. કેદી આ શી ન ભરે ત્યાં સુધી તેને, તે નિર્દોષ હરે છતાં, જેસર છોડતો નહિ, અને કેઈ આ બાજતમાં તેને પૂછતું પણ નહિ!

તમને થશે, આ તો બારેબાર કહેવાય. પરંતુ, ખરેખર, તે કાળનાં કેદખાનાંનાં વર્ણનો વાંચીએ તો આપણને કમકમાડી ઊપડે!

જૈન-સુધારાના આ વિષયમાં આજ આપણે જમાનો એટલો તો આગળ વધ્યો છે કે, આઠવી સો દોઢસો વર્ષ પર કેદીઓને કેવી બૂરી રીતે રાખવામાં આવતા એ આપણે કહી પણ ન શકીએ. આજ આપણે કેદીની સુખાકારીની અને તેનું બર્લુ થાય એની ચિંતા રાખીએ છીએ. એને ચોખ્ખું ને પેટપૂર ખાવાનું મળે, નાહવાપીવા તથા પીવાને સારુ ચોખ્ખું પાણી મળે, પહેરવાને કપડાં મળે, રહેવાને હવાકિર્મસવાળો જગા મળે, એ બધું જરૂરનું સમગ્રએ છીએ. તેને માટે દવાદાર અને દાકતરી મદદની સવડ હોય; તે ઉપરાંત તેને વાંચવાનું તથા કાંઈક વિચારવાનું મળે, એ પણ જરૂરનું બતાવ છે. કેદીએ શુનો કર્યો, તેથી તે કાંઈ માણસ મરી નથી જતો.

શરીરના રોગોની માવજત કરીને એને સાજો કરવામાં આવે છે, તેમ જ ગુનેગારનું પણ હોયું ઘટ, કારણ કે એ પણ મનના રોગી ગણાય; તેથી તેની પણ એવી માવજત કરવી ઘટે કે જેથી તે સારો થઈ પાછો સમાજમાં રહી શકે. કેદી વિષે આજ આપણે આમ માનીએ છીએ.

પરંતુ, હાવર્ડના જમાનામાં ઊલટી જ દશા હતી. હાવર્ડે શરીર તરીકે સરકારમાં લખ્યું કે, જૈલર વગેરેને કેદી પાસેથી શી ઉધરાવી ખાવાના હકને બદલે બાંધે પગાર આપવો જોઈએ. પરંતુ તેને જવાબ મળ્યો કે, ‘સરકાર આ ખર્ચ પોતાને માથે શું કામ વહોરે? એમ કરવા માટે કોઈ દાખલો છે?’ હવે હાવર્ડે દાખલો રોધવાને નિમિત્તે યુરોપના દેશોના જૈલવહીવટ જોવા જીવડ્યો. એને કયાંય પેશો દાખલો તો ન મળ્યો; પણ બધા દેશોમાં તેણે જે જોયું તેના ગુણદોષ તેણે સમજી લીધા. બધે જોયા પછી એને લાગ્યું કે, જરાતરા ફેરફાર છતાં ઘેરઘેર માટીના જ ચૂલા હતા.

ઈ. સ. ૧૭૭૪માં પાર્લમેન્ટની આમતી સભા જૈલસુધાર વિષે વિચાર કરવા બેઠી, ત્યારે હાવર્ડના જૈલવહીવટનો અભ્યાસ એ સભાને બહુ પપ લાગ્યો. એટલે સુધી કે, આમતી સભાએ એ મદદને માટે તેને ધન-વધાદ આપી તેના આભાર માન્યો. અને પછી તરત બે કાયદા કયો : એક કાયદાથી જૈલરના પગારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અને બેકસર કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. બીજા કાયદામાં એમ નક્કી થયું કે, જૈલ દર વરસે સાફસફ કરાવીને ઘોળાવવી જોઈએ; હવાઉત્તર બરોબર હોવાં જોઈએ; માંદા કેદીઓ માટે જૈલમાં ઇસ્પતાલ હોવી જોઈએ અને તેમને દાકતરી મદદ મળવી જોઈએ; વસ્ત્ર વગરનાને વસ્ત્ર આપવાં જોઈએ; અને કેદીની સુખાકારીને માટે એવાં બીજાં ઘટનાં પગલાં પણ લેવાવાં જોઈએ. પોતાની મહેનતના આ પરિણામથી હાવર્ડે રાજ થયો, અને આ બે કાયદા પોતાને ખર્ચે છપાવીને દેશના એકેએક જૈલરને એણે મોકલી આપ્યા.

હવે એણે આદર્શ જૈલ કેવી હોય એ તરફ પોતાના વિચારો દોડાવ્યા. ‘તે અર્થે ફરી પાછો તે યુરોપની જૈલની યાત્રાએ જીવડ્યો. હાવર્ડને માટે આ જૈલ જોવી એટલે શું તે એક દુયકા પરથી તમે

કદમી શકશો, એ એક જૈલ જોવા ગયો હતો, તેના એક કેદીને એક બખોલ કે બોડ જેવી ઝોરડીમાં પૂર્યો હતો. તે બિચારો હાવર્ડને કચરવા લાગ્યો, ‘ભઈ, એટલી દયા કરો કે મને ફારીએ લટકાવે કે જેથી આમાંથી છૂટું.’ આ સાંભળી હાવર્ડ પોતે એ ઝોરડીમાં પુરાયો અને તેનો ત્રાસ પોતે જતે વેડી જોયો. તેમાં બધારે એનાથી રહી જ ન શકાયું ત્યારે તે બહાર આવ્યો. આ રીતે જૈલો જોઈને તેનો નિર્મોહ તેણે ૧૭૭૭માં એક ગ્રંથમાં બહાર પાડ્યો. અનેક સમાજસુધારકો અને ન્યાયશાસ્ત્રીઓનું એ ગ્રંથે ધ્યાન ખેંચ્યું. પાર્લમેન્ટે વળી એક નવો કાયદો ઘડ્યો. હાવર્ડે આ વખતે પણ એમાં આવેવાનીબરી મદદ કરી. આ કાયદાથી કરાવવામાં આવ્યું કે, દેશમાં બે આદર્શ કેદખાનાં બાંધવાં; તેમનું નામ ‘પશ્ચાત્તાપનુત્તન’ યોજવામાં આવ્યું. કેમ કે, ગુનેગાર અહીં આવીને એકાંતમાં પોતાના જીવનનો વિચાર કરી શકે, બૂલો માટે પરતાપ, અને આગળને માટે કોઈક ઉદ્યોગ શીખે ને સારી ટેવા પાડે, એવો એની પાછળ ધરાવો હતો.

આ પછી પણ હાવર્ડે આ દયાધર્મી કામને છોડ્યું નહિ. યુરોપમાં હજી કેટલાક દેશો ફરવાના બાકી હતા તે જોવા તે જીવડ્યો. આમ મળેલા વધુ જ્ઞાનને એણે પોતાના પહેલા ગ્રંથની પુરવણી તરીકે ઈ. સ. ૧૭૮૪માં પ્રસિદ્ધ કર્યું. આની સાથે એના જીવનનું એક પ્રકરણ પૂરું થયું. ત્યાર બાદ તે પાંચ વર્ષ જીવ્યો, એમાં પણ એવું જ બીજું એક પરોપકારી કામ એણે ઉપાડ્યું. તે હતું પ્લેગના કોરંટીનમાં પકડાતા બિચારા લોકોની યાતનાનું. એ જોવાને માટે પણ તે જતે કોરંટીનના એક વહાણમાં ગયો, અને નજરે એનો ત્રાસ જોયો અને અનુભવ્યો, તથા તેમાં સુધારો કરવાને માટે ચળવળ કરી. ખરેખર, જતે મર્મી વગર રવગેં ન જવાય તે આનું નામ. હાવર્ડના જીવનની ચાવી આ એક દૃષ્ટી કહેવતમાંથી મળે છે. એવા દયાધર્મી પુરુષ ભણે એક દેશમાં જન્મે; એમની સુવાસ દુનિયામાં બધે ફેલાય છે. એના સમારક તરીકે જીલું કરેલું એનું જાવલું એના ગામ બેકસરમાં તથા લંડનના સંત પોલ દેવળમાં આજ પણ જોઈ શકાય છે.

સાંગાનેરના કાગળ

હિન્દુસ્તાનના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રાન્તોમાં હાથથી કાગળ બનાવવાનાં કારખાનાંઓ સંઘવન' થઈ રહ્યાં છે. જયપુરથી દશેક માઈલ દૂર આવેલા સાંગાનેરમાં પણ હાથબનાવટના કાગળનો જૂનો ઉદ્યોગ ફરીથી શરૂ થયો છે. કાગળનો છૂટથી ઉપયોગ કરનાર ઘણા માણસોને કદાચ ખબર નહિ હોય કે, કાગળ બનાવનાર કારીગરને તેની પાછળ ખૂબ કળા અને કૌશલ્ય જતાવનાં પડે છે. પરંતુ એવી ખબર પડવાનું કારણ નથી રહ્યું, કારણ કે ઘણા મોટા બધામાં મિલમાં તૈયાર થયેલા કાગળો જ હવે વપરાય છે.

સાંગાનેર એ એક પ્રાચીન નગર છે. ત્યાં લગભગ બસો વર્ષ પૂર્વે જયપુર રાજ્યની રાજધાની હતી. આજે આખું શહેર ખડિયેર અવસ્થામાં તૂટેલા ઢોલની વચમાં મનકાર પથરાયેલું પડ્યું છે. શિવનાં અને જૈન તિર્થંકરોનાં મંદિરોની તો કતારની કતાર લાગેલી છે. કેટલાંક બાંગેલાં મંદિરો આરણ્ય-પહાણનાં ને મુંદર કોતરણીવાળાં છે, જે જોવા માટે લોકો કઈનેતે પણ ત્યાં જવું પડેલું. મંદિરોમાં દેવની મૂર્તિઓ હજુ જેની ને તેની જ રહેલી છે. અને સાધના કરવા માટે એકાન્તની વ્યવસ્થા કરવા સાદુ જ જાણે દેવોએ સાંગાનેરને સુનું બનાવી મૂક્યું હોય એમ લાગે છે.

જયપુરના સંગ્રહસ્થાનમાં સાંગાનેરી હાથબનાવટના કાગળોના નમૂના સંઘરવામાં આવેલા છે એ જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, સાંગાનેરના હાથકાગળનો ઉદ્ભવ એક સમયે એવી કક્ષાએ હતો કે જેને માટે ભારત-વર્ષ મગરૂર થઈ શકે. એ જ પ્રાચીન ખ્યાતિના અવશેષ સાચવી રહેલાં પચાસ કાગળી કુટુંબો સાંગાનેરમાં હાલ વસે છે. તેઓમાંથી પંદરેક કારીગર સાંગાનેરનાં સર્તાં મંદિરોની નજીકમાં પોતાનાં નાના મકાનોમાં હાથબનાવટના કાગળો તૈયાર કરતા હતા. તેમાંથી બે કારીગરો જયપુરમાં અને ચાર આગ્રામાં પોતાતા હતા. હાલમાં જેમ જુદા જુદા પ્રાન્તના હાથબનાવટના કાગળની બનાવટને વેગ મળ્યો છે તેમ સાંગાનેરમાં પણ હાલમાં થયું છે અને ત્યાં પચાસ કારીગરો કામે લાગ્યા છે.

કોઈ પણ મૃદુલુદ્યોગની માફક હાથકાગળની

બનાવટમાં પણ ઘરનાં બધાં માણસોને મજૂરી મળી રહે છે. કામની વહેંચણી થતાથી ઘરમાં સતત ઉદ્યમનું જ વાતાવરણ ઊભાયેલું રહે છે ને કારીગરનાં બાળકો પણ એ કારીગરનું બાલિકા અનુકરણ કરતાં કરતાં જ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે. સાંગાનેરના કામદોના ઘરમાં આ વસ્તુની પ્રતીતિ થઈ શકે છે. ઘરની સ્ત્રી અને બાળકો રહી કાગળ અથવા ગુણપાટની રહીને પ્રયત્ન કરવાથી નિરાળાં કરે છે. પછી તેને પાણીથી બરેલી કૂંડીમાં પલાળે છે. બરોબર પલગાં મથેલી આ રહીને તેનો રેસેરેસો છૂટે પાડવા માટે ખૂબ કચરી નાંખે છે. કચરાવાની રીત જુદી જુદી હોય છે. કેટલીક કક્ષણ રહીને ટેપીથી કચરાય છે બીજા કાગળની રહીને કૂંડીમાં એક માણસ કદાચ સુધી બિભો બિભો પગ વડે છુંદીને બારીક કરે છે. એ છુંદાર્થે તૈયાર થયેલા માવાને સફેદી-ખારાથી — બ્લીચિંગથી ઘોઈ બે ત્રણ વાર પાણીથી સાફ કરી-તેને જ'ગડા'ની પાણીથી બરેલી કૂંડીમાં નાંખવામાં આવે છે. પછીથી લાકડાના ચોકડા ઉપર રાખેલી ત્રીણી ચટાઈ (જેને 'ઢપરી' કહે છે) ઉપર પાણી સાથે એકદમ કરેલા માવામાંથી હોશિયારીથી ઝમેળાને લેઈ કરીને કાગળ ઉઠાવે છે. એ પાણી નીતરતા કાગળની ઘણી રૂપે જાય છે ને છેવટે થોડું પાણી નીતર્યે તેને એક પછી એક ઉખાડીને પોતાના ઘરની ખાસ જગાએલી લીસી-મુંવાળી દીવાલ ઉપર કાગળને ચપકાવવાનું કામ સ્વીકૃત કરે છે. હાંપડે કે તડે મુકાઈ ગયેલા કાગળો ફરી ઉખેડીને એકત્ર યાય છે. તેને કાંઈ લગાડીને ફરી સૂકવે છે ને પછી લાકડાના અર્ધગોળ લીસા પારિયા ઉપર કાગળ રાખીને લીસા પર્યટ વડે કાગળને બાર છંદને કાઢી બહેનો ખૂબ ધરે છે, જેથી કાગળ લીસો અને ચમકદાર બને છે. આ રીતે તૈયાર થયેલા કાગળને છતાં વતી કિનારી કાપી સરખો કરી અખરમાં વેચવા લઈ જાય છે.

હાથબનાવટના કાગળ તૈયાર કરવાની આ રીત આખા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચલિત છે, પરંતુ તેમાં કાગળની જાન પરતે બનાવટમાં જુદી જુદી કિંમતો ઉમેરાઈ છે. વળી તાજેતરમાં માખઉદ્યોગ સંધ તરફથી પણ આ અસહી પદ્ધતિમાં કેટલાક ઉપયોગી

સુધારા થઈ રહ્યા છે. જોકે ભૂતી પદ્ધતિએ તૈયાર થયેલા કાગળમાં ખાસ ખામી કેઈ જ પ્રકારની નથી જણાઈ, છતાં આજના જમાનામાં જે નવી સમસ્યાઓ આપણા કારીગરોના અંદાજને લીધે નથી મળેલી એ પૂરી પાડવાનો ઉદ્દેશ રખાયો છે.

યંત્રના જમાનાએ વધારી મૂકેલી ભયંકર બેકારી-એ હિંદુસ્તાનના આના ધણા ગૃહઉલ્લોચનોના નાશ કર્યો છે એ વાત સમજવા પડી, એ જ ગૃહઉલ્લોચને

સજીવન કરીને બેકારી ટાળવાનો વિચાર જેને પત્તી થકયો છે, તેઓ સાંગાનેર અગર બીજા કેન્દ્રોમાં તૈયાર થતા જુદી જુદી જાતના કાગળો વાપરે એ આવશ્યક છે. અને એમ કરવાથી હિન્દુતા બેકાર કાગળીવર્ગના નિર્બાણ જોળિયામાં પ્રાણ પૂરી શકાય એમ છે, એ અનુભવ સાંગાનેરના હાથકાગળ જનાવનાર કારીગરોને મળતાં થાય છે.

પુરાતન બુદ્ધ

બાળક વિ. સમાજ ?

એક કેળવણીકારે વધારેજાના વિષે વિચાર કરતાં નીચે મુજબની એક ચેતવણી આપી છે :

“કોથી મુખ્ય તો, આ બાળકમાં ‘સમાજની દૃષ્ટિ, નહિ કે બાળકની દૃષ્ટિ’ વિચારવાની બાધે સામે સંભાળ રાખવાની છે.”

આ ચેતવણીનો શો અર્થ ? તે શું એમ કયવે છે કે બાળકનું દૃષ્ટિબિંદુ અને સમાજનું દૃષ્ટિબિંદુ ભિન્ન હોય છે ? બાળકને જે સમાજના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારીએ તો શું કેળવણીના ખોટા અ્યાદો પર આવી જવાશે ?

આને જ મળતી, પરંતુ એકસરખી જાતની બીતિ બીજી પરિભાષામાં જતાવવામાં આવે છે કે, કેળવણીમાં સત્તાવાદ (Authoritarianism) ન છુસાતા; સરમુખત્યારોના દંશની કેળવણી જેવી કેળવણી જેને કાવતા.

એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે, બાળક સમાજમાં રહે છે, બહાર છે, ચોલાય છે, અને તેની છાયામાં પરિપક્વ થાય છે ને પીડે છે. એટલે કે, સમાજના દૃષ્ટિબિંદુ વિષે તમે ગમે તે માનો, સમાજ પાસે આપોઆપ કાંઈક એકસ કે અચોક્કસ અસરકારક વસ્તુ પડેલી જ છે કે જે બાળકને પડેલ્યશે જ. બાળકના વિકાસમાં સમાજ પણ એક બળ છે જ.

બીજી તરફથી બાળકને તપાસો તો એ એક જીવંત; સ્વભાવનિષ્ઠ મનુષ્ય-જાત છે. તેમાં તોના વિકાસની ખાસ છટા ને તેની જ સાથે તેની મર્યાદાઓ પડેલી છે. તે નિર્જીવ બીજ નથી. સમાજ ભણે જ્યોને બેગવાની બુદ્ધિ હો; બીજ તો જાળક જ છે. એટલે બાળકની દૃષ્ટિ એ ન ઉવેળી શકાય એવું ક્ષેત્ર છે. સમાજ સામે જ જે બાળકને ટેકવવાનું હોય, તો બાળકને સમાજ સામે આપવો જોઈએ.

વાત ખરી; પણ પ્રથમ જ એ છે કે, આ બે સામ-સામે છે શું ? બીજને બુદ્ધિ જોઈએ જ; અને બુદ્ધિ, બેસર કે કાળા કે જેવી હોય તેવી, તેની અસર બીજના વિકાસ પર પડશે જ. તો આ જે અન્યો-ન્યાયપ્રભાવ છે તેમાં વિરોધભાવ કયાય છે એ જ કશાક રોગનું કે વિચારના ગોટાળાનું ફળ નથી ?

બાળકની સામે જ્યારે સમાજ કહેવામાં આવે છે ત્યારે તે એમ સમજીને કે, સમાજની અમુક જરૂર જોઈને સમાજનેતાઓ એને અનુરૂપ કાર્યક્રમ બાળક પર ડાકી મારશે, — બાળકને તે ફાલે કે ન ફાલે, બાળકના માનસથી તે વિરુદ્ધ હોય તોય. અને પછીથી અનેક સિદ્ધાંતો માનસશાસ્ત્રમાંથી આણીને રજૂ કરવામાં આવે છે કે જે બધા માનવસમાજને એકમતે સ્વીકારી જ છે એમ નથી; એના શોધનારાઓ એમને વિષે અંતિમ-સત્યતાનો જો દાવો કરતા હોય તો તે માન્ય થયો જ છે એમ નથી. સમાજદૃષ્ટિ ધરાવનારા પક્ષ પણ પોતાનું માનસશાસ્ત્ર નથી જ રજૂ કરતા એવું પણ નથી. અહીં આગળ પછી શાસ્ત્રોની જ સાકારી આવે છે. પ્રત્યક્ષ કામ કરનારા ત્યાંથી પછી પડીને બાગે છે, કેમ કે તકેશાસ્ત્રથી જેમ જીવન મથી ચાલતું તેમ જ માનસશાસ્ત્ર પ્રમાણે મનુષ્યનું માનસ-જીવન પણ નથી વહેતું.

હારે કઈ દૃષ્ટિએ આ વિરોધમાંથી રસ્તો કાઢવો ? બાળક-દૃષ્ટિવાળા પક્ષે સ્વાતંત્ર્યની અમર્યાદ ઉપાસના આદરી, જાણે બાળક સમાજમાં જન્મ્યું જ નથી એવા ઘાટ આદર્યો ! આમ એક અતિવાદ થયો. સત્તાવાદી સમાજ-દૃષ્ટિએ સરકાર જ શ્રેષ્ઠ છે એમ ગણી તેની જરૂર પ્રમાણે, ‘હોશિયાર’, એમ સૌને કયાવત

ખાતે લીધા. આ પીછ તરફનો અતિવાદ આપ્યો. બેઠેલા જનમજાણની જે પરિસ્થિતિ ઝીણવટથી તપાસીએ અને તેમના પુરસ્કૃતીઓના માનસને તથા જીવનને જોઈએ, તો કદાચ આપણા મનને સંતોષવા ખાતર કંઈક તેનું કારણ મળી રહે. પણ એવાં મનોવિશ્લેષણોથી તે ઉપરાંત કશું સધાતું નથી. બહુ બહુ તો તે તમને યન્યવાદ તરફ લઈ જાય, નહિ તો નિષ્ક્રિય કરી મૂકે.

આ બે અતિવાદોમાંથી મધ્યમ માર્ગ જ સાચો છે: સમાજની છતછાયામાં બાળક વિકસે તેમ તેને માટે શિક્ષણતંત્ર ગોઠવો; અને બાળકના ભવિષ્યને સુખ, શાંતિ ને સમૃદ્ધિ અર્પે એવો સમાજ ધરવાની બાળકની જે તાકાત છે અને જેને જગતવા ને ખીલવવા સાડુ એવી કેળવણી છે, તે વધારો. કહેવામાં આવે છે કે, જીવન સંઘર્ષ દ્વારા બચ્ચા થાય છે ને વધે છે, બાળકને સમાજ સંઘર્ષ-શુભિકા અર્પે છે; અને સમાજને વધવાને માટે પણ પ્રતિભાવાન

બાળકોએ જ સંઘર્ષ યોગ્ય છે. સિંકન, બુદ્ધ, મહાત્મા, ગાંધી, કે હિતલર મુસોલિની જેવાએ પણ સમાજસંઘર્ષથી પોતાની પ્રતિભાને બોળિયું આપ્યું, તો તેમના સમાજે એ વ્યક્તિ-સંઘર્ષથી પોતાનું રૂપ ધકચું કે બદલ્યું. વ્યક્તિ, સમષ્ટિ વચ્ચેના આ પ્રકારના સમવાયથી જ સાચું કેળવણીશાસ્ત્ર મળી શકે, જે વચ્ચે વિખવાદ કંઈપણ એ અસ્વાભાવિક અને અસંભવ છે.

વર્ધોયોગ્યતાને અંગે સમાજદૃષ્ટિથી કંઈ વસ્તુ યોગ્ય છે, જેથી બાળક પર અત્યાચાર થશે, એ વિચારતું રહે છે. શરૂમાં દાંડલા દીકાકારે એ વિશે શોડાક નિર્દેશ કર્યો છે. તેમને બે વસ્તુ ખૂબ છે: (૧) દવાવસંજન, (૨) કાંતણ અથવા કહો કે રેટિયો તકલી. આ બે વસ્તુઓ બાળત ધણા બહેલા મણતા લોકોના પૂર્વમુદો જેવામાં આવે છે. તે વિશે આગળ ઉપર વિચાર કરીશું.

મગનભાઈ દેસાઈ

આ પણ શિક્ષકો

જેમ વક્ષને માટે પાણી, રસોઈ કરવા માટે અગ્નિ, અને જીવવાને માટે દવાની આવશ્યકતા છે, હાલજમ એ જ જાતની આવશ્યકતા દેશની બાનિ પેટીઓને કેળવવા માટે શિક્ષકોની હોય છે. વિદ્યાનો અર્થ છે જ્ઞાન—એ જ્ઞાન જે મનુષ્યને મુક્ત કરી દે, તેને શુભદુઃખાદિ વિરોધી બાવેથી છોડાવે, શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સોંપી દે, મનુષ્યનાનો મુગ્ધ પહેરાવે, સમ્યક્તાનો વૈભવ સમર્પિત કરી દે, પાતતાનું પરમેશ્વર પદ અર્પણ કરી દે, તથા નરને નારાણ્ય સમાન બનાવી દે. જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યો પછી નનુષ્યમાં આ શુભો ન આવે તે વિદ્યા વેચાણ લીધેથી દારી સમાન છે અને એ વિદ્યા દેનાર પણ વેપારીથી કોઈ રીતે બિતરતો ન કહી શકાય. શિક્ષક પોતાના શિષ્યને બહુત અને બહુદર્શી ન બનાવી શક્યો, એને જીવનપથ પર આધરા યોગ્ય ન બનાવી શક્યો, તો એવી વ્યક્તિને શિક્ષક કે શુરુ કહેતાં શરમ જ નહિ પણ ધૂણા પણ થાય છે. સંભવ છે આ વિચાર કદાચ ઉમ હોય, પણ એ સાચ છે એટલું તો કોઈ પણ હૃદયવાન માનશે. શિક્ષણ લીધેલ વ્યક્તિ પેટપૂર આનાર માટે તરફે, જે શુષ્ક

વિશ્વવિદ્યાલયમાં પિમાન બતાવવાનું શિક્ષણ લેતો હોય તેનું જીવન ભારણ ચર્મ જાય, તો પછી એવી વિદ્યાને આપણે શું કહીએ ?

આપણા ભૂતકાળ પર દૃષ્ટિ નાખતાં જ ગોંમાંથી પરાણે નીકળી જાય છે કે, ‘વહી મુલ્કી હૈ પ્રવા પુતાની અગ્ની પર જો રહા મરક.’ આપણા મહર્ષિઓ જ આદ્ય શિક્ષક યતા. વક્ષો નીચે રહીને, ચટાર્ધ પર બેસીને દુનિયાને એવી સામગ્રી આપી ગયા, જે પૃથ્વી અને સૂર્ય-ચંદ્રની હસ્તી છે ત્યાં સુધી દુનિયાના અધ્યયનની વસ્તુ રહેશે. એ મહાનુભાવો શિષ્યોમાં સ્વાવધાન, સ્વદેશપ્રેમ ને સ્વતંત્રતાનો મંત્ર ફૂંકી દેતા અને જ્યાં અસ્પૃશ્ય સોંપી દેતા, જે પ્રાપ્ત કરીને શિષ્યો જીવનસંમેધમાં વિજયી યતા. પવિત્રાને સમુદ્ધુકે પણ આ શિષ્યોની ચરણરજ સાક કરતા હતા. બિશ્વા પર યુગમે કરતા કસાપિસારદે શિષ્ય રાજ્યનીતિ, સમાજનીતિ અને સદ્ગુણોની સોને મુગ્ધ કરી દેતા. એમને માટે દુનિયાનું રાજ્ય દરતામલકત્વ હતું. તેઓ ધનને ધૂળ સમજતા અને ધનિકોને કણ સમાન માનતા.

આનું એવ શિક્ષકોને છે. તેઓ પોતાનાં સરજતા,

સૌજન્ય અને સહનિયારથી શિષ્યોને મુગ્ધ કરી દેતા અને છૂંતી રત્ન લૂંટાવી દેતા. રામચંદ્રજીના પુત્ર લવકુશે પોતાની જાણપરચ્યામાં જ જાડું મોટી સેનાના છક્કા છોડાવી દીધા હતા. શું એ શિક્ષકની વિશેષતા નહિ ?

આજકાલના શિક્ષકો મોટે ભાગે આદર્શહીન, ઉદ્દેશરહિત અને અધકચરા હોય છે. શિક્ષકને કેટલીયે પરીક્ષાનાં પ્રમાણપત્ર ભરે મળ્યાં હોય, તે પોતાની પેટીમાં ડિઝીઓનું બંડલ ભરે રાખતો હોય, પણ એ બધી કેવળ દેખાડવાની વસ્તુઓ છે. તેઓ ભણાવે છે કેવળ પૈસા માટે. વિદ્યાર્થીઓને મુશ્કારવાનો અને સભ્ય બનાવવાનો વિચાર તેમને કદી અડળાવતો નથી. વિદ્યાર્થીઓ શૂલામાં પડે, દેશ ને સમાજ જહાનનમાં જાય, રત્નતંત્રતાનો હર્ષભર્યો ખાગ સુકાઈ જાય, એની એમને તલ્લમાત્ર પરવા નથી. એમને પરવા છે એમનો પગાર અક્ષયપાત્ર બની રહે તેની. તેઓ પોતાના શિક્ષણમાં થયેલું ખર્ચ ચક્રવર્તિ વ્યાજ સાથે વસૂલ કરી સેવા ધારે છે.

આ સંજોગમાં આપણે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકની તુલના કોઈ હિંસક પ્રાણી સાથે કરીએ તો કંઈ અતિશયોક્તિ નહીં થાય, કેમ કે એમની દિનચર્યા બેઘનું, બાળકોને મારવાં, સલાહ-મસલન કરવી અને સરકારી નિયમોનું કેવળ નિયમ સાચવવા પૂરતું પાલન કરવું, એમાં જ પૂરી ચાય છે. એમને સ્વાસ્થ્યરક્ષા, સદુપદેશ, સુધારો, સત્ય અને સદાચારની ખબર પણ નથી, તો શીખવે શું ધૂળ ? બાળકો શાળામાં જઈને કંઈકા કરતાં, જુગાર રમતાં, ચોરી કરતાં, ગાજો દેતાં અને ડરપોક બનતાં જ શીખી શકે છે. શિક્ષક ગમે ત્યારે ગમે તે વાંક માટે શિષ્યને તમાચા લગાવી શકે છે, કાન આમળી શકે છે, અને રૂદ્ધભાંથી કાઢી મૂકી શકે છે. એટલું જ નહિ, તે બહાની પેટે કંઈક પૈસા, અથવા તેમના જ શબ્દોમાં, 'પૂજા' લઈને વર્ગ પાસ કરાવી શકે છે. વખતોવખત પાન અને તમાકુનું ઉવરાણું કરવામાં પણ શિક્ષકો તત્પરતા બતાવે છે.

એક વાર હું મ્યુનિસિપાલિટીની શાળાના એક શિક્ષકને મળવા ગયો. તે બાળકોને ભણાવતા હતા, છતાં તેમણે મને બોલાવીને ખુરશી પર બેસાડ્યો. મેં જોયું કે એમને અડચણ થશે, તેથી મેં ત્યાંથી

ચાલવાની ઇચ્છા બતાવી. એટલે તેમણે કહ્યું, 'તમે ગાંડા છો. વાતચીતથી મને અડચણ કેવી રીતે થાય ? અમે લોકો તો ઇચ્છીએ છીએ કે કોઈ આવે. કંટાળો આવે છે. મનમાં આવ્યું તો કોઈ હિંસાળ લખાવી દીધો. ન આપડે એટલે કાન આમળ્યા. જુઓને આ વાંદરાઓથી બચવાને મારી પરીક્ષા માટે વાંચું છું.'

મેં કહ્યું, 'અહીં કોઈ તપાસ નથી કરતું ?' એટલે એમણે કહ્યું, 'તપાસ કરીને કોઈ શું કરશે ? એવાં બેઠાં ભણાવું કે એમને પણ યાદ રહી જાય. ભાઈ ! રોજ મેખરોને ત્યાં હાજરી ભરું છું, એટલે વાચ જન્યો છું. આ જ સુખને માટે પ્રેસની પંદર રૂપિયાની નોકરી જોડીને અહીં આવ્યો છું.'

આ આપણા શિક્ષકોની કર્તવ્યલુહિ ! ત્યારે દેશના કિશોરોની ઉન્નતિ કેને આધારે થશે ? દેશ રત્નતંત્ર કેવી રીતે થશે ? શિક્ષણ જેવા પવિત્ર કામને પણ દલાલનો ધંધો બનાવી દેવામાં આવ્યું છે.

હું તો માનું છું કે ચારિત્ર જ મનુષ્યજીવનનો મેરુદંડ છે. હું ગાંધીજીને પણ ચારિત્રગણને કારણે જ વિશ્વના હૃદય-મંત્રાટ હશેતો કહું છું. કહેવાની જરૂર નથી કે એ ચારિત્રની તો આજકાલ વિદ્યાલયોમાં દુર્દશા જ કરવામાં આવે છે. ઉચ્ચ વિદ્યાલયોમાંથી નીકળતો વિદ્યાર્થી આજસુ જ નહિ, સ્વાસ્થ્યહીન, કોધી અને અકર્મણ્ય હોય છે, તથા પાખંડી ને જૂઠ્ઠા હોય છે. એ કોઈને પોતાના કરતાં મોટો માનતો નથી. આ દુર્દશા છે. એને શિક્ષણ શિક્ષણને માટે જ અપાય છે, ઉન્નતિ ને ઉત્તરગ સાથે એને કંઈ સંજોગ નથી. ચારિત્ર-બ્રહ્મ હોયું એ તો પ્રથમ મુલ્ય જેવું ચર્ચ પડ્યું છે. ચોરીની સારી અને સફળ રીતો પણ તેઓ જાણે છે. અને તેમને ગાંજે, ભાંગ, ચરસ, દારૂ અને ધૂંત્રપાનની આદત પડી જાય છે.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં તો આ બધી ભાવનાઓનાં મૂળ નંખાય જ છે. ત્યાં જ એમને સિંચન કરીને પલ્લવિત કરવામાં આવે છે. એ જ આગળ જતાં જડ ધારે છે. બાળપણમાં જે પ્રવૃત્તિઓ માટીના પિંડા જેવી હોય છે તે ઉંમરમાં આવતાં પાકી થાય છે. દુઃખ તો એ છે કે એમનો નાશ કરવા માટે આપણા શિક્ષકો કંઈ પ્રયત્ન જ નથી કરતા. કેળવણી પ્રાપ્ત કરનાર કેટલાયે છાત્રોમાં બીરુતા, સાહસહીનતા

અને વિલાસિતા આવી જાય છે. સ્વાસ્થ્ય અગત્યને કારણે આ વિદ્યાર્થીઓનું ઇત્તન નીરસ થઈ જાય છે, એમની આરાઓના મુદ્દે જનીનદોસ્ત થઈ જાય છે, જેની જવાબદારી પરાક્ષ રીતે શિક્ષક પર જ છે.

જે શિક્ષકોના હૃદયમાં પોતાનાં દેશ, ઋતિ અને સમાજની સેવાનું મૂલ્ય હોય, જે આત્મત્યાગી, આત્માભિમાની અને ચારિત્રવાન હોય, તેમની જ મારફતે આ પવિત્ર કાર્ય-સંચાલનમાંથી લાભની પ્રત્યાવના છે. 'પ્રાથમિક શાળાને શિક્ષક'

વહેવારુ ખગોળ-૧૫

પરચૂરણ

આ લેખમાળામાં આપણે આગળ જઈએ તે પહેલાં, શ્રી. કિશોરલાલભાઈ એ આ લેખમાળા પરથી ઉદ્ભવેલા ચાર પ્રશ્નો અને ચોકસી આપ્યા છે, તેના ઉત્તરો અહીં આપું છું.

'પ્ર. ૧. મહાલાઘવીય પંચાંગમાં ગણતરીની જે જૂલ કહેવામાં આવે છે તે માત્ર સૂર્યની ગતિની ગણતરીમાં જ છે કે ચંદ્ર તથા બીજા ગ્રહોની ગણતરીમાંય છે ?

'પ્ર. ૨. તિલકપંચાંગે જે જૂલ મુધારેલી કહેવાય છે અને તેને લીધે અયનાંશ ફેરવ્યા છે, તે કેવળ સૂર્યની બાબતમાં કે સર્વે ગ્રહોની બાબતમાં ? (એટલે કે મહાલાઘવીય પંચાંગમાં ચંદ્ર વગેરેનું અમુક સ્થાન આપ્યું હોય, તો તેમાંથી ૪ અંશ બાદ કરીએ તો તિલકપંચાંગ પ્રમાણે થાય ?)'

આ બે પ્રશ્નોને એકબીજા સાથે સંબંધ છે, તેથી એ બંનેનો જવાબ એક સાથે આપું છું.

ચાલુ પંચાંગના અને આકાશના ગ્રહોની વચ્ચે જે તફાવત આવે છે તેના બે ભાગ પડે છે. એક ભાગ ગ્રહોની મધ્યમ (સરાસરી) ગતિની જૂલમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બધા ગ્રહોમાં એકસરખો, ૪ અંશનો, આવે છે. આ ફરકને લીધે પંચાંગનો પ્રદ આકાશના પ્રદ કરતાં ૪ અંશ ઓછો એટલે પશ્ચિમ તરફ લખેલો હોય છે. સૂર્યની મધ્યમ ગતિમાં દર વર્ષે ૮૧૧ વિકલાની જૂલ છે. બધા ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ ફરતા હોવાથી વાર્ષિક ૮૧૧ વિકલાની જૂલ દરેક ગ્રહની મધ્યમ ગતિમાં પણ ઊતરી છે. આ જૂલ છેલ્લાં દોઢ હજાર વર્ષોમાં એકડી થઈને આવે ૪ અંશ જેટલી થઈ છે.

પંચાંગના અને આકાશના ગ્રહોની વચ્ચેના તફાવતનો બીજો ભાગ ગ્રહોની તાત્કાલિક ગતિના ગણિતની જૂલમાંથી આવે છે. આ તફાવત આગળ

તેમ જ પાછળ પ-૬ અંશ મુધીમાં ગમે તેટલો આવે છે.

હવે આ બંને તફાવતો કાઢી વખત અકસ્માત એવી રીતે ગોઠવાઈ જાય કે, જેથી પંચાંગ અને આકાશના પ્રદ બરાબર આવી જાય. ત્યારે કાંઈ વખતે આ બંને તફાવતો મળીને એકદરે દસેક અંશનો ફરક પણ આવે છે. કુદ્ધ ફરકની સરાસરી ૪ અંશની ગણી શકાય.

આટલી સમજૂતી પછી હવે બંને પ્રશ્નોના ઉત્તરો સમજાયા હશે, છતાં સ્પષ્ટતા ખાતર તે અહીં આપું છું. પ્રથમ પહેલાનો ઉત્તર : આ જૂલ સૂર્ય, ચંદ્ર તથા બધા ગ્રહોમાં આવે છે.

પ્રથમ બીજોનો ઉત્તર : તિલકપંચાંગે માત્ર સૂર્યમાં જ નહિ, પણ બધા ગ્રહોમાં રહેલી જૂલ મુધારી છે. આ જૂલ -૨ અંશથી માંડીને +૧૦ અંશ મુધીમાં ગમે તેટલી આવે છે. મધ્યમ ગતિની જૂલ +૪ અંશ અને તાત્કાલિક ગતિની જૂલ -૬ થી +૬ અંશ મુધી આવે છે. +૪ -૬ = -૨ અને +૬ +૬ = +૧૦. મરાસરી જૂલ ૪ અંશની ગણી શકાય.

નૂનના વખતમાં યુરુવાઈયું ગણિત ગણવામાં નહોતું તેને લીધે તાત્કાલિક ગતિમાં જૂલ આવતી હતી, અને આજના જેટલાં બારીક પત્રો બૂના વખતમાં ૧ હોવાથી સૂર્યની મધ્યમ ગતિના અવલોકનમાં વાર્ષિક ૮૧૧ વિકલાની જૂલ રહી ગઈ હતી. બધા ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ ફરતા હોવાથી આ જૂલ બીજા ગ્રહોમાં પણ ઊતરી, જેમ કે, સૂર્યની ગતિ જાણવા પછી ચંદ્રની ગતિ ગણવાનું સાધન મળ્યું છે. સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથ્વી એક જ લીટીમાં આવે ત્યારે મહદ્દ થાય છે. તેથી સૂર્યના ગણિતમાં જેટલો ફરક હોય તેટલો જ ફરક ચંદ્રના ગણિતમાં પણ આવે જ.

ઝાંઝાની મધ્યમ ગતિના આ ફરકને નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાનના ફરક તરીકે સમજીએ, તો આ વાત વધારે સમજાશે. તેમ જ અવનાંશ તથા અધનાંશનો પ્રશ્ન પણ સમજાશે.

આકાશમાં ક્રાંતિવૃત્ત પર આવેલા 'વૈજ્યંતી' નામના તારાને નક્ષત્રચક્રના, એટલે અશ્વિની નક્ષત્રના આરંભ તરીકે આપણા ગ્રંથોમાં વર્ણવેલ છે. ધારો કે ઈ. સ. ૧૦૦૦માં આ તારા પર સૂર્ય આવ્યો ત્યારે અશ્વિની નક્ષત્રનો આરંભ ગણવામાં આવ્યો હતો. પણ સૂર્યની ગતિના ગણિતની ભૂલને લીધે ઈ. સ. ૫૦૧માં ભરારે સૂર્ય આ તારા પર આવ્યો ત્યારે અશ્વિનીનો આરંભ ગણવામાં આવ્યો નહોતો, પણ આ તારાથી ૮૧ વિકલા પૂર્વમાં સૂર્ય આવ્યો ત્યારે અશ્વિની નક્ષત્રનો આરંભ ગણાયો હતો. મતલબ કે, આપણા નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન દર વર્ષે ૮૧ વિકલા પૂર્વમાં ખસતું ગયું તે આજે દોઢ હજાર વર્ષમાં ૪ અંશ જેટલું ખસી ગયું છે.

આકાશના અને ધ્રુવોની ધરાખર વચ્ચે આવેલું (કાદપનિક) વર્તુળ તે વિપુલજિત. વિપુલજિત અને ક્રાંતિવૃત્ત જે બે બિંદુમાં એકબીજાને કાપે તેમાંથી

એક બિંદુ તે વર્તેલસંપાત. વર્તેલસંપાત અને નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાનની વચ્ચેનું અંતર તે અવનાંશ.

આપણું ખરું આરંભસ્થાન (વૈજ્યંતી તારો) અત્યારના વર્તેલસંપાતથી ૧૯ અંશ પૂર્વમાં છે, તેથી અત્યારના ખરો અવનાંશ ૧૯. પણ અત્યારે જે ભૂલભરેલા આરંભસ્થાન પર આપણે આની પડયા છીએ, તે અત્યારના વર્તેલસંપાતથી ૨૩ અંશ પૂર્વમાં (ખરા આરંભસ્થાન—વૈજ્યંતીથી ૪ અંશ પૂર્વમાં) હોવાથી, અત્યારે આપણા જોશી લોકો ૨૩ અવનાંશ ગણે છે. આ ૨૩ અવનાંશવાળું આરંભસ્થાન ભૂલવાળું છે એ હવે સમજાયું હશે.

એટલે ખરો રસો એ છે (જે રસો તિલકપચાંગે લીધો છે) કે, ફરીને વૈજ્યંતીને ય-અ અંશ તરીકે લઈને ત્યાંથી બધા ઝાંઝાનાં સ્થાન માપનાં. આ પ્રમાણે માપેલા ઝાંઝા ખરા નિરમન ઝાંઝા આવશે. તેમાં ૧૯ અંશ ઉમેરવાથી સાચન ઝાંઝા એટલે વર્તેલસંપાતથી માપેલા ઝાંઝા આવશે.

શ્રી. કિશોરલાલભાઈની ખીમ બે પ્રશ્નોના ઉત્તરો હું આવતા લેખમાં આપીશ.

હરિહર ભટ્ટ

બુદ્ધિ અને ધર્મ

ધર્મને બુદ્ધિથી પર ગણવો જોઈએ અને બુદ્ધિને પ્રામાણ્ય આપવાથી ધર્મનું માન હતવે છે, એમ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ, ખરેખર અહીં આગળ માન હિતરવાનો સવાલ છે. ખરો જો ધર્મશાસ્ત્રનાવાળા અનેક વિચારકો એનાથી ઊલટો વિચાર ધરાવનારા છે. અંગ્રેજ લેખકોમાંથી આના સંખ્યાબંધ દાખલા આપી શકાય; એકબે જ અહીં આપું. સર્વરમ્મ લેકાનો બેન્ચમીન વિચકોટ નામનો ધર્મશાસ્ત્રી એનો ઠીક ઉપસંહાર કરે છે : 'બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક વચ્ચે હું વિરોધ નથી ભાગતો, કેમકે આધ્યાત્મ વધારેમાં વધારે બુદ્ધિ-શુદ્ધ છે. બુદ્ધિનો જોલ આપણા અંતરયાત્રીને જોલ છે; તે કુદરતી ગવાળને સંતોષવા વગર આપણે છૂટકો નથી; એ આપણા અંતરનો જ અવાજ છે. એ જ ધર્મમાં પણ સાચું છે. હંસરને અનુસરો અને સત્ય બુદ્ધિને અનુસરો એ એક જ છે.' 'એનેક્સોલ' માં બિશપ બટલર પણ એમ જ કહે છે : "બુદ્ધિને હું ઉભારી પાડું છું એવું કદાચ ભૂલથી મનાય, તેથી હું સંજ્ઞાબદ્ધે જોઈું છું. ખરેખર, કોઈ પણ વસ્તુ વિષે—પેગ'બરી વાણી વિષે પણ—નિર્ણય કરવાને માટે આપણી પાસે એક જ કસ્ટ—ઈશ્વર છે અને તે બુદ્ધિ." અત્યારના સમય પર આવતાં હો. ઇન્જ, "શ્રદ્ધા મૂળે જ બુદ્ધિ-વિરુદ્ધ છે અને એના સિદ્ધાંતો સામાન્ય બુદ્ધિની પરીક્ષામાંથી મુક્ત છે એ ખ્યાલ "ને ધ્રુતકારી કાઢે છે અને કહે છે, "એ તો વહેમની જડ છે" લોઈ સેમ્યુઅલ

બિધર્મનો સમાજ

૧

બિધર્મને ન જોઈ હોય એવું વાનું બાળક પણ ગુજરાતમાં જાણે હશે. આપણી આજમારીઓ, ચાપડીઓ, સાદરીઓ, અને ધરના થાંભલા તથા છાપરાંની વળીઓ સુધ્યાં, એણે કેટલીયે વાર ખાઈ નાંખ્યાં છે. આજે એક જગ્યાએથી કાઢો તો કાંલે બીજી જગ્યાએથી હુમલો કરે, અને એવી હેરાન કરી મૂકે કે ન પૂછે વાત. છતાં બિધર્મ કેવી જાતનું જંતુ છે, એ પોતાનું રંભડ-કામ કેવી રીતે કરે છે, એ કેવી રીતે પોતાનું જીવન ચુલ્લે છે, એનામાં કેવા અને કેટલી જાતના બેદો છે, વગેરે બહુવાનો ગુજરાતના કોઈ વિદ્વાને કે જીવાને પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાયું નથી.

હા, કેટલાક વગર બહેણા ગામડિયા તથા વાધરી વગેરે લોકો આપણા કરતાં બિધર્મ વિષે વધારે બહુતા હોય છે ખરા. તેમાંના કેટલાક બિધર્મનું જીવન — એટલે જમીનની નીચે જ્યાંથી રહે રહે એ ચારે દિશાએ પસરે છે તે બિધર્મનો માથો — શોધી કાઢી શકે છે, અને તેઓ કહે છે કે, એ જગ્યામાં રહેલી બિધર્મની શાણીનો નાશ કરવામાં આવે તો તેનો આજો પરિવાર નાશ પામે છે.

પણ બિધર્મનો વધારે જોડા અજ્ઞાસ યુરોપ, અમેરિકાના વિદ્વાનોએ કર્યો છે. યુરોપની બાવાઓમાં મુંદર ચિત્રો સંહિત દુનિયાની જાતજાતની બિધર્મનાં વર્ણન, અને તેના જીવન વિષે પુષ્કળ માહિતી આપનારાં અનેક પુસ્તકો લખાયાં છે. છતાં, યુરોપમાં બિધર્મ લગભગ જાનરૂં જંતુ છે. હંદા દેશોમાં એ જાણી રાક્ષી જ નથી.

ગુજરાતીમાં ‘બિધર્મનું જીવન’ નામે એક જ પુસ્તક અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયું છે. પણ તેયે સ્વતંત્ર લખાણ નથી, પણ અંગ્રેજી પુસ્તકનો વરનુમે જ છે. આ આપણે માટે સરમાવનારી કિસ્મિત અણુય.

મધમાખી, ક્રાંતી અને બિધર્મ એ ત્રણેની જીવન-પદ્ધતિ અને સમાજરચના અતિશય આશ્ચર્યકારક, અટપટી અને ચતુરાઈભરેલી છે. તેમાંય બિધર્મની જીવનપદ્ધતિ અને સમાજરચના તો એ ત્રણે જંતુઓમાં વધારેમાં વધારે જાણી, ચર્ચિત કરનારી અને ગદ છે. એને બહુવાનું હાગ પણ થયું મુશ્કેલ છે. કારણ કે બિધર્મનું જીવન સાધારણ રીતે જમીનથી દસ-પંદર ફૂટ નીચે હોય છે; વળી એ પોતાનું કામ અંધારી નાજોમાં આપણને પોતાનું મોઢું બતાવ્યા વિના જ કરે છે. આપણે એની નાજ તોડીએ ત્યારે જ આપણે તેને જોઈ શકીએ છીએ, પણ તે જોડી જોડી નીચળી પડે

તેટલીને જ. બહાર નીકળેલી બિધર્મ પાણી પોતાની નાજમાં પેસી રાક્ષી જ નથી. એને કાં તો ક્રાંતી કપાડી બધ છે, અથવા તે બટકી બટકીને મરે છે. એટલે એનું સાચું જીવન તો માણસની નજરની આડે રહીને જ થાય છે.

છતાં, ઘણી મહેનત લઈ એ વિષે જે માહિતી લેશી થઈ છે, તેનો સાર જોઈએ

૨

દુનિયામાં બિધર્મની લગભગ આરોપથી પંદરસો જુદી જુદી જાતો શોધવામાં આવી છે. જુદાજુદા સ્થાનોના મત પ્રમાણે એ દુનિયાનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જંતુ છે.

ગુજરાતનાં પેતરોમાં બિધર્મના રાફડા તમે જોયા હશે. એ, થલુખડું, શંકુ આધારના ઢગલા જેવા હોય છે. સાધારણ માટીના ઢગલા કરતાં એ ઘણા સખત હોય છે. વરસાદથી પડળીને એ પડી જતા નથી. છતાં, પ્રમાણમાં આપણા પ્રાંતના રાફડા તો ખુદ જ નાના અને સાદી જાતના હોય છે. દુનિયાના જુદા જુદા કાળોમાં એ રાફડાઓનાં આકાર, રંગાઈ, મજબૂતી વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં અને આશ્ચર્યકારક હોય છે. કેટલાક તો વીસ વીસ ફૂટ ઊંચા અને ત્રીસ ફૂટના ઘેરાવામાં પથરાયેલા હોય છે. કેટલાક બરાબર હાતી-દશિણ દિશા જતાવનારા હોય છે. કેટલાકની મારી સિમેંટના જેટલી સખત ભમે છે, અને તેથી રસ્તા તથા ટેનિસનાં કોર્ટમાં બિધર્મનાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

પણ રાફડા તો બિધર્મના નમરનો બહારનો ભાગ જ સમજવો. એનો આંતરો દિલ્લો અને વિસ્તાર તો સદાય જમીનની નીચે જ રહે છે, અને ઉપરના ભાગનો નાશ થવાથી બિધર્મનું જીવન નાશ પામ્યું નથી.

જમીનની નીચે, એ રાફડા-નમરની મધ્યમાં, ચાલેલા અને કરકસ કરેલા કાકડાના તૂસનો એક રોડો ધુમ્મસ હોય છે. એ રોડોના કાકડા તળિયાથી આશરે છથી બાર ઇંચ ઊંચો હોય છે. એના પોવાણમાંથી બધી દિશાઓમાં અનેક ચાલે અથવા ત્રણીઓ નીકળે છે. ટાંકળીના મળા જેટલી કરોડો લીંબો કે હથેલીથી એ ભરેલો હોય છે. એની બીંતોમાં ઢગરો ઝીણું ઢિંદ્રો હોય છે. એ ભાગ ખીલ ભાંગે કરતાં વધારે ગરમ રહે છે.

પેડી ચાલે વાટે વધારે સારા ઓરાડાઓમાં જવાય છે. એની બેક બાજુએ રેનીના ક્ષિપ્ર જેવાં નાનાં નાનાં ધોળાં જાંબળાં ડંડાંઓ ખડકાં હોય છે. ત્યાર પછી નીચે જોડાતાં એક બીજો ખંડ આવે છે બિધર્મનું જીવન કહે છે, તે આ જ જગ્યા



બિધર્મ કુટુંબનું ચિત્ર

વચ્ચે બિધર્મ-રાણી છે; એના મધ્ય ભાગમાં લાંબું નંતુ છે તે બિધર્મ-રાજા છે. ઝીણાં નંતુઓ બિધર્મ-મન્દિરો છે; ઘોડા પહેરેા ફરે છે તે શેનિકા. લગભગ પૂરેપૂરા પ્રમાણનું ચિત્ર છે.

એના દેખાવ અદ્ભુત હોય છે એમ સર્વે જ્ઞેતાસામે વર્ણવે છે. એનું ચિત્ર જુઓ. ખંડની વચ્ચેવચ્ચે એક મોટું નંતુ પડેલું છે. એ ત્રણેક ઇંચ લાંબું, ઇંચ દોઢ ઇંચના પેરાવાવાળું, લગભગ સફેદ સાકરિયા જેવું હોય છે. એની બે બાજુએ ઝીણા ઝીણા પગ છે. આગલી બાજુએ મોટી ટાંકળી ખોલી હોય તેવું એક ઝીણું માથું જરાક જેટલી લાંબી ગરદનને વળગેલું હોય તેમ દેખાય છે. વારંવાર એ પોતાની ગરદન અને મોઢા પરના (અડિયા) મુઠાના વાળ દંડાળ્યા ફરે છે. તેની આજુબાજુ બીજાં નાનાં મોઢાં હબરો નંતુઓની ભીક નજરે પડે છે. એ નંતુઓ કરતાં આ નંતુ લગભગ દસ હબર ગણ મોટું હોવાય. આ જ બિધર્મ-રાણી. આખા રાફડામાં જે કોઈ બિધર્મ રહે છે તે સીની આ જ માતા. આ ખંડ તે એના દરબાર અથવા મહેલ.

એ બિધર્મ-રાણી ખરી, પણ એના મહેલમાં તે જન્ય-કેદમાં પડ્યા જેવી હોય છે. મહેલના દરવાજા એટલા નાના હોય છે કે તેમાંથી એનું મોટું શરીર જઈ ન શકે. વળી એના બારે શરીરને માટે એના પગ સાથે જ નાના અને નકામા જેવા છે. એની ગરદન પણ એટલી ટૂંકી હોય છે કે, પોતાનો ખોરાક સાથે પડકો હોય તેવે એ પોતાની મેલે લઈ ન શકે. કપરાંત, આટલું મોટું પેટ હોવા છતાં, એનામાં ખોરાકને પચાવવાની શક્તિ નથી, આથી એના ખોરાક એને નાની બિધર્મો

પોતાના આંતરડામાં પહેલેા થાવી, પચાવી, પાછો કાઢીને ખવાડે છે. ચિત્રમાં જે જે અનેક ઝીણી ઝીણી બિધર્મોએ તમે એના મોઢા આગળ જુઓ છો, તે એને વારાફરતી ખોરાક ખવાડીને જાય છે.

બિધર્મ-રાણીનું દેખીતું કામ એક જ જણાય છે. એ રાત દિવસ ઈડાં મૂકે જાય છે. રોજનાં તે આજનાં આજનાં નીસ હબર ઈડાં મૂકે છે; એટલે વર્ષે દહાડે એક અબજથી વધુ ઈડાં ચાય. આ તો હજારો ગણતરીનું પ્રમાણ છે. કેટલાકના મતે તે રોજનાં એટલી હબરથી વધુ ઈડાં મૂકી શકે છે. એનું પડુ આજુબધ પાંચ વર્ષનું જણાય છે. તેટલી મુશ્કેલીએ કેટલી બિધર્મની માતા થઈ શકે તેની ગણતરી કરો.

પણ તેનું દેખીતું કામ આટલું જ હોવા છતાં, મહેલની જાદુર તે પગ પણ ન મૂકી શકી હોવા છતાં, અને પોતાનો ખોરાક પણ ખાવા અશક્ત હોવા છતાં, આખા રાફડામાં ફર ફર સુધી એની જ સત્તા કોઈક જુદ રીતે ચાલે છે બીજી રાણી ગ્રાહવાય તે પહેલાં જે તે મરી જાય તો આખો રાફડો નાશ પામી જાય. રાણી વિના બીજી બિધર્મો છાપી શકતી નથી. એના શરીરને જખમ થાય, અથવા તે માંદી પડે, તો તેટલો વખત રાફડામાં જ્યાંત્યાં અધિર વર્તે, બધાં કામ ગ્રાહણમાં પડી જાય. એ સાજસમી હોય તેટલો વખત બધું તંત્ર સીધુંદાર ચાલે છે. કેવી રીતે એની અંદર આખા રાફડા પર પહોંચે છે તે હજી સમજી શકાયું નથી.

૩

રાણીના શરીર પાસે એક લાંબુ જાંતુ દેખાય છે તે ઊધઈ-રાત્ન છે. ઊધઈ-રાત્ન એની રાણીને છાડીને કધાય જતો નથી. એની આલુભાલુ છે એના શરીર પર એ કધાય કરે છે. દેખીતી રીતે એ નમાસો દેખાય છે, પણ એની રાણી પર હુમલો થાય તો તે પોતાના ગભ પ્રમાણે તેનો અચાપ કરવા ચૂકતો નથી, અને ઉઘટે તેને માટે પોતાના પ્રાણ પણ પાથરે છે.

નંજી ચોકીદારો હોય તેમ ચિત્રમાં કેટલાંક જાંતુઓ પહેલી હારમાં ગોઠવાઈને બેઠાં છે તે તેઓ? એ સિપાઈ-ઊધઈઓ છે. રાફડામાં આવા સિપાઈઓની સંખ્યા લગભગ કુલ વસ્તીના પંચમાસો જેટલી હોય છે. તેઓ ઊધઈ-રાત્નની સેના તથા પોલીસ છે. કામ કરનારી ઊધઈઓને મોખરે રહી તેમની સલામતી લેવી, આવનના રસ્તાઓનું નિયંત્રન કરવું, તથા ખોરાક કપાં પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે તેની રોધ કરવી અને નબળું કરવી, સત્ત્વ ચડી આવે તો તેની સામે ચૂંચવું, આ એમનું કામ. આ માટે એમના શરીરની રચના બીજી ઊધઈઓ કરતાં જુદી હતી હોય છે. કેટલાંક પ્રકારની ઊધઈઓમાં સિપાઈ-ઊધઈને માથે બિંદાણું કવચ હોય છે. એના બાકીના શરીરની સરખામણીમાં એ કવચ અપરિત રીતે મોટું અને જાણુ વધુ હોય છે. એ સાથે એને એ સખત જડમાં હોય છે, તે કમાનવાળા સાંડસાની જેમ કામ કરે છે. એ સાંડસો પોલાદ જેવો સખત અને શરીરના બીજા કામ કરતાં વધારે વજનદાર, મોટો અને અગવડ-બરો હોય છે. આને લીધે એને બાપડને ખાવાનુંયે ફાવતું નથી. મનુષ્યને તેના મોંમાં કોળિયા મૂકવા પડે છે.

કેટલીક નતની ઊધઈના સૈનિકો વળી જુદી નતના હોય છે. એ સૈનિકોના માથામાં જડબાને બદલે એક રબરના કુક્કા જેવો અવયવ હોય છે. એ પણ જડબાના જેવો જ વજનદાર હોય છે. એ કુક્કાને પિચકારી જેવું એક ઝીલું છિદ્ર હોય છે. સિપાઈ એ કુક્કાના આગળોને દબાવે છે, ત્યારે એમાંથી એક નતના ચીકણા રસની ધાર ફરે છે. હવે હોદ્દા હવે જેટલી દૂર તે બેઠે છે. સૈનિકને ખબર પડે કે સામે કોઈ કે કોઈ બીજો સત્ત્વ આવી લાગ્યો છે, ત્યારે તે પોતાની પિચકારી તેના પર છોડે છે. તેનાથી કોઈના પગ ચોટી નધ છે, અને કોઈ આગળ વધી શકતો નથી.

૪

પણ રાફડાની મોટી વસ્તી તો પેલી ઝીળી ઝીળી હવાતો દેખાય છે તે છે. તે મનુષ્ય-ઊધઈ કહેવાય છે. પણ એને ઊધઈ-નમરની આમપ્રત્ય પશુ કહી શકાય. લગભગ ૭૫ ટકા જેટલી તેમની જ વસ્તી હોય છે. ઊધઈ-રાત્નનો સર્વ રચનાત્મક કાર્યક્રમ તેઓ ચલાવે છે. જાણી

આદવી, નાણો બાંધવી, ઈડાં ઘણ વગેરે ઉછરવાં, ખોરાક લાવવો, ઉઘાડવો, ખાવો, પચાવવો અને રાત્ન, રાણી, સૈનિક તથા બીજાં જે કુવર-કુવરીઓ કહેવાય છે તે સર્વને ખવડાવવો, એ બધાં કામો તેમને જ કરવામાં હોય છે. એને (તેમ જ સિપાઈઓને) આંખ, કાન, નાકની દારોંદિયો હોતી નથી. એને દિવસ નથી: એની અંધારી નાથોમાં એને સદાયે રાત જ છે. પણ વિસામો લેવાનું એ નબળી જ નથી. આથી તેને સદાયે દિવસ જ છે એમ પણ કહી શકાય.

મનુષ્યનું શરીર અતિશય નાનુક હોય છે સૈનિક જેવું એને રવરસાનું કશું સાધન નથી. માત્ર એનું મોં સખત થીજેને પણ કાવરી શકે એવું તીલું હોય છે, અને એની લાળમાં એવાં રસાયણો રહેલાં છે કે ધાતુ અને કાચને પણ કોરી શકે છે.

ઊધઈ કોઈ નતનાં હવજાંતુને ખાતી જાણતી નથી. રાંધેલાં કે લીલાં ધાનને પણ બાળે જ અડે છે. કાઠી — એટલે કે વનરપતિમાત્રમાં રહેલો રસાયણો બાજ — એ એનો એકમાત્ર ખોરાક છે. આ કાઠીને પચાવવાની શક્તિ ઊધઈની કેટલીક નતો સિવાય બીજા કોઈ પણ જાંતુમાં જોવામાં આવતી નથી.

ઊધઈની કેટલીક નતો કાઠીને નતે પચાવી શકતી નથી. છતાં, કાઠી વિના એને ખોરાક મળી શકે નહિ. આથી ઊધઈઓ પોતાના રાફડાની અંદર કેકણે કેકણે નાનકડા કપારાઓ કરે છે, અને તેમાં એક નતની શેવાળ હમાડે છે એ શેવાળને માટે કાઠીનું ખાતર આવશ્યક હોય છે. આથી ઊધઈ કાઠીની રજ જરીને તે કપારાઓમાં ફેલાવે છે. એમ જે શેવાળ બેઠે છે તેના પર ઊધઈ-નમરની પ્રત્ન આવે છે. આ નતની ઊધઈને બિહત-ઊધઈ કહી શકાય

ઊધઈનો જે રંબડ ચાસે છે તે આ કાઠી મેળવવા માટે જ હોય છે.

ઊધઈ કેવળ આપણી ગિવકતો રંબડ કરી નાંખનાર જાંતુ હોય એવું આપણને લાગે છે ખરું. પણ એ તો આપણા દુઃક સ્થાપનો દિષ્ટિ છે. કુદરતમાં ઊધઈ પુરતીની બદ્દો બારે સેવા પણ બનવે છે. દર વરસે શિશિર જતુમાં ન્યારે વનરપતિ સુકાઈ જાય છે, ત્યારે વનોમાં દબરો ખાંડી સૂકાં ડાળાં, ટાંખળો, પાંદડાં, ઝાડ, વનરપતિનો દબરો યાય છે એને કોઈ ખાતું કે પચાવી શકતું નથી. કેવળ દંબા અને વરસાદની પણ એવા પર વળી અપાકા-જાંબ અસર થતી નથી. આથી જ તે એમ ને એમ પડી રહે તો શેડાં વર્ષમાં વનોમાં કાઠીનો એવા દબરો યાય કે કાઠના કુંડરા જ રચાય. એને પરિણામે કાટો નાશ પાતી નધ. પણ ઊધઈ તે બધાંના અપાકાજાંબ નિઃકાશ આણે છે. અને તેમ કરવા માટે તેને કરોડો ખાંડી માઠી

પણ ખોટી કાઠનો પડે છે. એને પરિણામે ધૃત્વી પણ પોતી થાય છે અને પાણીને પી શકે છે. વળી માટી સાથે કાઠી ભળવાથી ખાતર પણ થાય છે, તે નદીમાં કાંપ થઈને જ્યારે કિનારા પરનાં ખેતરોમાં બેસે છે, ત્યારે તે ખેતરોને ધણી ફળદ્રુપ કરી મૂકે છે. બિધર્મચિતા આવો કાંપ દેવાર થાય નહિ.

ચિત્રમાં આ નાની બિધર્મી રાણીને ખવારતી, પંખાળતી તથા તેનાં ઇંડાને ઉછેરધરોમાં કચ્છથી જતી જણાય છે.

૫

પણ બિધર્મનશરતા એક બીજા નાશરિત્તો હતો ઉલ્લેખ કરવાનો રહ્યો છે. આ ચિત્રમાં તે જણાતાં નથી. એ નાશરિત્તો તે બિધર્મનશરતાં કુંવર-કુંવરીઓ છે. એમને ચાર પાંખો અને બે આંખો હોય છે. એમનું શરીર પેલા બિધર્મ-રાજા જેવું છે. ચોમાસાં બેસતાં મુખી એ કુંવર-કુંવરીઓનાં ટાળાં રાફડાની અંદર મોજ કરતાં ફર્યા કરે છે, બિધર્મીઓ એમને છૂટથી ખવાડે છે અને તેમને કશું કામ કરવું પડતું નથી.

જ્યારે ચોમાસાનો પહેલો વરસાદ પડે છે અને જમીનમાંથી મીઠી મુગધ નીકળવા માંડે છે, ત્યાર પછી એક દિવસ સંજે જમીન પર રાફડાઓનાં શેડાં એક-એક ખુલ્લાં થઈ જાય છે, અને તેમાંથી લાંબોની સંખ્યામાં આ કુંવર-કુંવરીઓ બહાર બેસી આવે છે. ધણી વાર આશુ પાતાવરણ એમનાથી બરાઈ જાય છે. પંખીઓ, વાંદરાં, ચિલારાં વગેરે ધણાંક નાનગોરાં જનાવરો તેમને સિકાર કરે છે, કેટલાક દેશોમાં માણસોયે તેને ખાય છે. તેમાંનાં હંભરો આપણા દીવાઓ પર પડીને મરી જાય છે. દીવાની આંતુમાંથી એમની પાંખોનો ટગલો થયેલો આપણે જોઈએ છીએ ત્રણ ચાર દિવસ સુધી આપણે આ કુંવર-

કુંવરીઓની વિદાય તથા સંહાર લીધા જોઈએ છીએ.

છતાં, એમાંનાં કોઈક તો બચી જાય છે, અને તેઓ નવું બિધર્મનશર વસાવે છે. કુંવર તેનો રાજા બને છે, અને કુંવરી રાણી. ચેલું રાણીનું ચિત્ર જોયું તે મૂળે એ શબ્દના જોવા જ રૂપ અને કદની હતી પણ સંસાર માંકયા પછી એનું શરીર આપું જુડું પડી ગયું.

બિધર્મમાં અદ્ભુત પ્રકારની જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે. એક જ માતાનાં ઇંડામાંથી જુદી જુદી રીતે મોસાક આપીને તેમાંથી તે કુંવર-કુંવરી, સિપાઈ (ધણી વાર બે ત્રણ ભત્તના), મન્દૂર વગેરે ભત્તભત્તનાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. કુંવર-કુંવરીઓને આંખો અને પાંખો હોય છે, પણ તેઓ કામ નથી કરતાં અને ભત્તે ખાઈ પણ શકતાં નથી. ખાવાની શક્તિ તો કેવળ કામઃકરનાર મન્દૂરમાં જ હોય છે. કામ કરે તે ખાય, બીજા મન્દૂરોની ભલમન-સાઈ પર જીવે, એવો બિધર્મીઓનો કાયદો છે. કોઈ રાજા-રાણી, સિપાઈ કે કુંવર-કુંવરીનો નાશ કરવો હોય તો મન્દૂરે તેનો મોસાક આપવાનો બંધ કરી દઈ શકે.

બીજા ધણીયે ભત્તની બિધર્મી જ્ઞાનશક્તિ વિશે આશ્ચર્યકારક વાતો છે સમીપમન નામનો એક મોઢો બિધર્મીસારી કહે છે કે, 'સુદિની અભયબીઓમાં બિધર્મનું રચન મોખરા પર આવે છે.'

બિધર્મ વિશે પચાસ વર્ષ અભ્યાસ કરી નોઈર્જ નામે એક બીજે લેખક કહે છે કે, 'પૃથ્વીના એકેએક ભાગમાં અનેક ભત્તના લોહો. વચ્ચે યે જીવન માલુમ છે; પણ મને મનુષ્યો વચ્ચે એની ખાતરીપૂર્વક નિશાનીઓ મળી નથી કે જેથી મને વિશ્વાસ બેસે કે, કોઈ પ્રેમજન, દયાળુ, ઉદાર, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન પ્રભુ છે જ. પણ બિધર્મના જીવનમાં તો એ સિવાય હં બીજાં કોઈ ચિજો જોતો જ નથી.'

જેણે જીવનમાં એવી રોધ કરી છે કે, પોતે અનેકમાં એક છે, બીજા પોતા જેવા જ સારા અને ડાહ્યા છે અને પોતાનો મત ખાંધવામાં, નિષ્ફળ કરવામાં, પસંદગીમાં અને કાર્યદિશા લેવામાં તેઓ જોરોજોર પોતાના જેવા જ હક ધરાવે છે, —જેણે જીવનમાં આ અચૂક રોધ કરી છે તે માણસ કન્ય થયો છે અને બૌદ્ધિક તથા નૈતિક ક્ષેત્રમાં પાર પામવાના રાજમાર્ગ પર ક્યારેનો ચડેલો છે.

કિસા ગોતમી

કિસા ગોતમીનો જન્મ એક ગરીબ કુટુંબમાં થયો હતો. ઉંમર લાયક થતાં એનું લગ્ન થયું. પરંતુ ગરીબ ઘરની હોવાથી સાસરિયામાં તેનો તિરસ્કાર થવા લાગ્યો. કેટલોક વખત વીત્યા બાદ એને એક પુત્ર થયો, અને તેથી તેઓમાં તેનું માન વધવા લાગ્યું. કિસાને સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના પુત્ર ઉપર પુષ્કળ વહાલ હતું.

છોકરો મોટો થયો એટલે આમતેમ નાચવા-ફૂલવા ને તોફાન કરવા લાગ્યો. પુત્રની એ રમતગમત અને તોફાન જોઈ માતા કિસાનું હૃદય હરખાઈ જતું. પરંતુ એવામાં અચાનક ગામમાં વાવર શરૂ થયો, અને બિચારી કિસાનો લાડકો પુત્ર પણ તેમાં ઝડપાઈ ગયો.

તેને અચેતન પડેલાં જોતાં જ કિસા અત્યંત શોકાતુર થઈ ગઈ. પોતાનો રમતો-ફૂલતો પ્રિય પુત્ર થોડી જ વારમાં આમ હતો ન હતો થઈ જાય તે વાત તેના માનવામાં જ આવી નહિ. તેથી તે પોતાના મરેલા પુત્રને છાતીએ દાખતી દાખતી, તથા ‘આને કંઈ જોસડ આપો, આને કંઈ દવા આપો’ એવી બૂમો પાડતી પાડતી, ગાંડાની જેમ આપા ગામમાં આમથી તેમ દોડવા લાગી.

‘તારો પુત્ર તો મરી ગયો, મરેલાનું તે જોસડ હોતું હશે?’ એવું કહી કહીને લોકો તેને સમજાવવા મથતા. પરંતુ તે એ માની જ શક્તી નહિ અને પોતાનો પ્રિય પુત્ર જીવતો થવાની આશાએ તે બધા વૈદ્યોને ઘેર કાલાવાલા કરતી દોડવા લાગી. ધીમે ધીમે શોક અને ધાકથી તે ગાંડા જેવી જાની ગઈ. અને લોકો જેમ જેમ તેને કહેતા કે, ‘તારો છોકરો મરી ગયો છે, હવે તે જીવતો નહિ થાય,’ તેમ તેમ તેને લાગતું કે, આ લોકો દ્રેષ્ણુદ્વિષી અને ખોટું સમજાવે છે અને

મારા છોકરાને નાખી દેવાનું કહે છે.

તેની આવી કરુણાજનક સ્થિતિ જોઈ, એક ડાહ્યા માણસે તેને કહ્યું, ‘બહેન, સામેના વિહારમાં ભગવાન ખુદ રહે છે. એમની પાસે જઈને તું તારા છોકરા માટે જોસડ માગ. તે બહુ દયાળુ છે, એટલે જરૂર તારું હૃદય હર કરશે.’

કિસાને આ માણસનું કહેવું ગમ્યું. તે તરત દોડતી ખુદ ભગવાન પાસે ગઈ, અને પોતાના મરેલા છોકરાને ગમે તેમ કરીને જિવાડવા માટે કાલાવાલા કરવા લાગી.

ખુદ તેની સ્થિતિ પામી ગયા. તેમણે તેને કહ્યું કે, ‘બાઈ, તું મારી પાસે આવી એ તે’ ઠીક કર્યું’. જરૂર હું તારા છોકરાની દવા કરીશ. પરંતુ પ્રથમ તું એક કામ કર: ગામમાં જઈ, જેના ઘરમાં કોઈ પણ સગું-વહાલું મરણ ન પામ્યું હોય, તેની પાસેથી ચપટી રાઈ માગી લાવ.’

કિસા ગોતમી શરૂ થતી છોકરાના મઠા સાથે જ શહેરમાં દોડી અને લોકો પાસે ચપટી રાઈ માગવા લાગી. ચપટી રાઈ કોણ ન આપે! લોકો બહુ ખુશીથી તેને રાઈના દાણા આપવા તૈયાર હતા. પરંતુ તે પૂછતી કે, ‘તમારા ઘરમાં કોઈ સગું-સંબંધી મરણ તો નથી પામ્યુંને? કેમ કે મારે એવા ઘરવાળાની રાઈ જોઈએ.’

તેના આ પ્રશ્ન સાંભળી દરેક જણ જરા નવાઈ પામીને કહેતું કે, ‘એવું તો ક્યાંથી હોય! દરેક ઘરમાં માણસો તો મરતાં જ રહે છે.’

આ પ્રમાણે રાઈ માગતી માગતી તે ઘણું ઘર ફરી આવી. દરેક ઘર એક જ જવાબ સાંભળી તેને સાંન આવી કે, મરણ એ તો ઘર ઘરનો નિયમ લાગે છે. જન્મેલા દરેક

પ્રાણીને કોઈક દિવસ મરવાનું જ છે. મરણ ટાળવાનો કોઈ ઉપાય છે જ નહિ; નહિ તો બધા જ પોતાનાં સર્ગાવહાલાને શું કામ મરવા દેત? મરણ કંઈ અમુક ગામમાં કે અમુક માણસના ઘરમાં જ થાય છે એવું નથી; એ તો આખા જગતમાં બધે જ આપેલું છે.

આવો નિશ્ચય થતાં જ તેણે ઇકરાનું મહાદ્ સ્મશાનમાં ફેંકી દીધું, અને લગવાન પાસે ખાલી હાથે પાછી આવી. લગવાને પણ તેને સમજાવ્યું કે, જન્મેલા દરેક પ્રાણીને મરવાનું

જ છે; અને સર્ગાવહાલાનો કોઈ ને કોઈ દિવસ વિયોગ થવાનો જ છે. અરે, આપણે પોતે પણ મોઢા વહેલા મરવાના જ છીએ. માટે મૃત્યુનો શોક કરવો છોડી દઈ, આ જન્મ-મરણના ફેરામાંથી નીકળી જવાનો માર્ગ શોધવો, એ જ સમજી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

લગવાન પાસે ઉપદેશ સાંભળ્યા બાદ કિસા ગોતમી ઘરબાર તણ બિશુણી યઈ, અને લગવાને બતાવેલે માર્ગે ચાલવા લાગી.

ગા૦

લડવું જ નોઈએ?

બે રાષ્ટ્રો વચ્ચે વાંધો પડે કે તકરાર થાય ત્યારે તેના ઉકેલને માટે તેમણે લડવું જ નોઈએ?

દક્ષિણ અમેરિકામાં આર્જેન્ટાઈન અને ચીલી નામનાં બે પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્રો છે. તેઓ ભેડાભેડ છે અને તેમની વચ્ચે એન્ડીસ નામનો એક ઊંચો પર્વત સૂતેલો છે. આ પર્વતનાં શિખરો ઉપર બધો વખત બરફ છવાયેલો રહે છે. તેથી પર્વતના કયા શિખર આગળ આર્જેન્ટાઈનની સરહદ પૂરી થાય છે અને કયા શિખર આગળ ચીલીની હદ ચડે થાય છે, એ નક્કી કરવામાં બન્ને દેશો વચ્ચે વારંવાર ચક્રમકે ઝઘાં કરતી હતી.

ગયા સૈકાના અંતમાં, એન્ડીસ પર આવેલાં કેટલાંક સરોવરોની હદ નક્કી કરતાં બંને રાષ્ટ્રો ઝઘડવાની અણી ઉપર આવી પહોંચ્યાં, અને પોતપોતાની લડવાની સરસામગ્રી અને માણસો તથા ધન વગેરે એકત્રિત કરવા પણ લાગ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૦૦ના ઉનાળામાં તો લડાઈ બહાર કરવાનું નક્કી પણ થયું. તેવામાં એપ્રિલના ઇસ્ટરના તહેવારો આવ્યા. આ તહેવારો, ઇશુ ખ્રિસ્ત ક્રોસ પર મૃત્યુ પામ્યા પછી પુનર્જીવન પામ્યા, એના આનંદના દિવસો મનાય છે. તે દિવસોમાં ખ્રિસ્તી લોકો પૂજાપાઠ વગેરે કરે

છે. તે પ્રમાણે આર્જેન્ટાઈન અને ચીલી એ બે ખ્રિસ્તી રાષ્ટ્રોની પ્રજા શાંતિરાજ ઇશુને નામે દેવળોમાં પ્રાર્થના કરવા ઊભરાવા લાગી. આ સોનેરી તકનો લાભ લઈને આર્જેન્ટાઈનના મોટા પાદરીએ પોતાના મુખ્ય દેવળમાં શાંતિ-પાઠ બોધવું પ્રવચન આપ્યું. ગંભીર નાદે તેણે ઇસ્ટરના સપરમા દહાડે લોકોને કહ્યું કે, ‘પડોશી ભેડે મૈત્રી કરો, કેમ કે કોની વાત સાચી ને કોની ખોટી છે, એ તો લડાઈ બાદ પણ કહેવું મુશ્કેલ છે; લડાઈથી તો કોનું લશ્કરી બળ વધારે છે એ જ બહુ તો, જણાઈ ચકશે.’ શાંતિના સમર્થનમાં બાઈબલમાંથી સુંદર મુવાકયો ટાંકી લોકોને આ વાત એણે ઠસાવી. અને પછી તો તે આખા રાષ્ટ્રમાં ફરીને આનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો.

આર્જેન્ટાઈનના પાદરીનો આ ઉપદેશ એન્ડીસની પેલે પાર ચીલીમાં પણ પહોંચ્યો. ચીલીના મોટા પાદરીએ પણ એ સૂર ઝીલી લઈ શાંતિબોધનું કામ ઉપાડ્યું. અને તેને સારુ તે દેશનાં ગામોમાં ફરવા લાગ્યો.

ચરમાં તો, લડતે અને મમતે ચડેલી પ્રજાઓ આ શાંતિધેલા ખ્રિસ્તી પાદરીઓને હસવા લાગી. પરંતુ તેમના દૃઢચની ધગરા અને પવિત્ર ધર્મશુદ્ધિ અસર કર્યા વગર ન

રહી : લોકો પલળવા લાગ્યા અને ધીમે ધીમે લોકમત શાંતિ તરફ વળવા લાગ્યો. પ્રભતને મત આ રીતે કર્યો, એટલે જે રાજ્યોના પ્રમુખોએ સરહદના પ્રશ્નને ઉકેલ આણવા સંદેશા ચલાવ્યા. તેમાંથી એવો તોડ આવ્યો કે, આ પ્રશ્નને અંગે તટસ્થ એવા ઇંગ્લંડના રાજાને લવાઈ થવાનું આમંત્રણ મોકલવું. તે પરથી જે પ્રમુખોની સહીથી ઇંગ્લંડના રાજા ઉપર લવાઈ થવાનું આમંત્રણ ગયું. રાજાએ પોતાના એલચીઓ મારફત આ તકરારી પ્રશ્નની તપાસ કરી અને ચુકાદો આપ્યો કે, તકરારી પ્રદેશ બંને રાજ્યોએ સરખે હિસ્સે વહેંચી લેવો જોઈએ, કારણ કે બંને પક્ષ તરફ થોડું સત્ય છે તો તેની સાથે થોડુંક અસત્ય પણ છે.

આવી સરસ રીતે તકરારનો નિવેડો આવ્યો, તેથી બંને રાજ્યો રાજ થયાં અને તેમણે ઠરાવ કર્યો કે, હવે પછી ન્યારે કોઈ બાબત પર મતભેદ થાય ત્યારે, લડવાની જગલી રીતને બદલે તટસ્થ પંચ કે લવાઈ મારફત તેનો તોડ કાઢવો. આમ બે પાદરીઓની સાચી ધર્મનિષ્ઠાથી બે દેશો ભારે દુઃખ અને ખર્ચ તથા માનવ-સંહારમાંથી બચી ગયા.

આવા યાદગાર બનાવનું સંભારણું બલિષ્ઠની પ્રભતને પણ રહે એવું હવે વિચારવામાં આવ્યું. તેને માટે જે રાષ્ટ્રની બહેનોએ ઇશુ ખ્રિસ્તનું એક બાવલું એન્ડીસ પર્વત પર ઊભું કરવાનો ઠરાવ કર્યો, બંને રાજ્યની બહેનોએ આ કામમાં ઉદાર હાથે મદદ કરી. તેપોના ભંગારમાંથી ઇશુની એક ભવ્ય મૂર્તિ ઘડવામાં આવી. એન્ડીસના ઊંચા પર્વત પર તેને લઈ જવાનું કામ બંને રાજ્યના સિપાહીઓએ મળીને કર્યું. પછી તેને ખુદલું મૂકવાને દિવસ આવ્યો. તે વખતે બે દિવસ જેટલે દેશોમાં તહેવાર તરીકે પાળવામાં આવ્યા. આબાલવૃદ્ધ બધાં પ્રજાજનો બાવલાને સ્થળે મળ્યાં; જાણે એક જ રાષ્ટ્રનાં પ્રજાજનો હોય એમ, સરહદને

વિચાર કર્યા વગર સૌએ પોતાની રાવડીઓ ઠોડી ઉદ્ઘાટનને દિવસે ઉજાણી કરી. જે દેશનાં બાળકો ભેગાં ગળીને મેદાની રમતો ખેલ્યાં; લોકોએ ગાનતાન અને નાચ દ્વારા પોતાનો આનંદ બતાવ્યો. આખું વાતાવરણ ઉમંગથી ઊભરાતું હતું.

બાવલું ખુદલું મૂકવાને દિવસે સવારે તેના માનમાં તેપોના અવાજ થયા. પછી બહેનો, બાઈઓ તથા પાદરીઓ વગેરે ઇશુની પ્રતિમા આગળ પ્રાર્થના માટે ભેગાં થયાં. પ્રાર્થના બાદ પૂતળું બોલવામાં આવ્યું. આ બાવલા નીચે નીચેના શબ્દો લખેલા છે :

‘પરદુઃખભંજન ઇશુના ચરણમાં બેસી, આજેન્ટાઈન અને ચીલીની પ્રજાએ શાંતિ બાળવવાની જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તે પ્રતિજ્ઞા તૂટે તે પહેલાં આ પર્વતો માટીમાં મળી જશે!’

એન્ડીસ પર્વત આજ સુધી સાક્ષી પૂરે છે કે ત્યારથી આ બે દેશો લડ્યા નથી. દુનિયાનાં સૌ રાષ્ટ્રો આમ શું કામ ન કરી શકે ?

મં

નૂતન સેના

(આશાવારી)

પંચહીણે જગ ચાલી

સેના નૂતન બાલ અમારી ! મુવં

પશ્ચિમ કેરે સાદે ઘેરે,

રંગ પરાગે પૂરવ કેરે,

ઉત્તર તેજે દક્ષિણ લહેરે

સેના એ અમ જાગી ! સેના

નિર્ધન ધનીની દુનિયા છોડી,

પાપ પ્રપંચની પાળો તોડી,

યુગ યુગ કેરાં તિગિરો દોડી

ચાલી એ જગ-તારી ! સેના

શ્વાસ યદીયે અતિશય પાસે,

સૂરજ ચન્દ્રચંદ્રીયે આપે,

વિશ્વ-સુદ્ધિને મંગલ ઘાટે

ચાલી એ મીટ મંડી ! સેના

સ્નેહરશ્મિ

નવું વાચન

સહચરીની સોધમાં સંપા. મામાસાદેજ મુરશીધર; પ્રકા. છવલુલાલ એન્ડ સન્સ; પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૪૨૫૦; વિમત ૩૧. ૧-૮-૦.

પ્રસ્તુત હાર્યરસાત્મક નવલકથામાં અમથાલાલ નામના એક સુંબઈની પેઢીમાં કામ કરતા, લગભગ આયેડ વયના વાંદા કારકુને લગ્નની લાગેલી તાલાલેશીથી, તે અને તેમ પણ પોતાનું લગ્ન થાય તે માટે પોતાના કહેવાતા મિત્રોએ રચેલા કારરથાનોને કેવી રીતે ભોગ અને છે, તેનું મંલનું બયાન છે. સુંબઈની એક આસીમાં રહેતા, પ્રાતઃકાળે પ્રભુ આગળ હરગરીને પ્રાર્થના કરતા અમથાલાલનો વાંદા-વિલાપ સંભળી, તેની પડોશમાં જ રહેતા બેકાર, પરીપણથી, શિયાળજીતિના નાથાલાલ તેના જીવનમાં પ્રવેશ પામવાની તક હડપી લે છે. અહીંથી વાર્તાનો આરંભ થાય છે. અમથાલાલના જીવનનો આ હિંદી રૂર પામી જઈ નાથાલાલ તેનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવાની ઢંબેરા પેરની કરે છે.

અમથાલાલને વધુ-સોધનના કામમાં સદાય કરવાનો શોળ કરી નાથાલાલ તેને અનેક ક્ષેત્રી સ્થિતિમાં ધકેલે છે. 'જાનો સ્વતાં પરવતિ'ના રથાથી ભાવ જડ, મુખ અને વધુમાં મિથ્યાભિમાની એવા અમથાલાલમાં એટલો બધો દડ થાય છે કે, વારંતવ દુનિયાનું કાન બૂલી જઈ જીભએએ કહેવાં કહા મરકરી, અપમાન કે, મારેલા તમાચાનો પણ તે ચકાચ અર્થ સમજી શકતો નથી, અને છેવટે 'સ્વયંવદ્'ની અપૂર્વ કલ્પનાને હોંસી હોંસી વધાવી લઈ, તેનો ફુલુરપદ ભોગ અને છે. ત્યારે જ તેની યાર નિદ્રામાંથી તે નમતો દેખાય છે

આખી વાર્તામાં લેખકે અવનવા પ્રસંગો ચોળને પ્રસંગ-નિષ્ઠ હાર્ય ઉપબલવામાં કીક કીક સજ્જતા મેલવી કહેવાય. અમથાલાલની જડતા અને મૂળાઈને કારણે તેના કિરસાનો ને ફુલુ અંત આવે છે તેને લીધે તે આપણી સહાનુભૂતિને પાત્ર બને છે. અને લેખકે તેના ઉપર વધારે પડતો પ્રકાર કર્યો હોય એમ લાગે છે. પણ સમગ્રપણે વિચાર કરતાં, એ બધાની પાછળ પાશ્વબૂમિ જેવી અમથાલાલની સ્વભાવ-જત સ્વચાંપડતા અને અદ્વિતા જ છે, એવી પ્રતિતિ થાય છે ત્યારે આવેલા પરિણામ માટેનું દુઃખ હઈક હજીયં થાય છે વાર્તામાં કેટકેકાણે ક્ષતિએ વેરેલી કાબ્યની પ્રતિકૃતિઓ આખી વાર્તાના પાશ્વચંચીતનું કામ કરે છે.

વાર્તાનાં પ્રકરણોને દર્શન (કે દશ ૧) કહેવામાં પણ એક જાતનું ઔચિત્ય દેખાય છે. કોઈ ચત્રચિત્રપટના ચિત્રોની જેમ વાર્તાના પ્રસંગો આપણી આંખ આગળથી એક પછી એક પસાર થાય છે. અતિ લંબાણને લીધે અથવા તો વિનોદ વધારે પડતી રજૂઆત વરફે દળી પડે

છે ત્યારે કોઈકે કેકાણે કંઈકા જેવું લાગવાનો સંભવ છે ખરો.

છેવટે, વાર્તાના આખા વાતાવરણને અંગે એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે. નાથાલાલ જેવા નિરુદ્ધમી પરીપણીની વાત જવા દઈએ, તોપણ અમથાલાલ જેવા એક પરીણ પામર જીવને સુધરેલાં ગણતાં, કોલેજની કેળવણી પામેલાં યુવક યુવતીઓ પોતાના વિનોદનું આવલંબન બનાવી તેને બનાવનામાં શિષ્ટતાની મર્યાદાઓ વચાવી નય છે, એવું લેખકે ચિત્ર દર્શુ' છે, તેમાં આજના બેજવાબદાર, છીછરા, મોછાલા, કલેજ-જીવન ઉપર ક્રાંતક કરવાનો તો ક્ષતિના હેતુ નથી ને ?

સારી રીતભાત લેખકઃ ગોવિંદભાઈ ઢા. દેસાઈ; પ્રકા. પુસ્તકલય સં. સં. મંડળ, વડોદરા; પા. ૬૦, કિ. ચાર આના.

આ ચોપડી પ્રથમ ૧૯૧૦માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આ તેની પાંચમી આવૃત્તિ છે તે એક વાત પણ આ જાતની ચોપડીની માથ કેવી છે તે જતાવવા પૂરી છે. લેખક કહી જ દે છે કે, સારી રીતભાત કોને કહેવી તે વિશે કાંઈ સર્વમાન્ય ધોરણ કરાવી શકાય નહિ. તેમનો હેતુ "લોકોને પસંદ અથવા માન્ય ન હોય એવી રીતભાત તેમની પાસે મદલુ કરાવવાનો નહિ, પણ આ અગત્યના વિષય ઉપર ચર્ચા ઉત્પન્ન કરવાનો છે. હું જે કહું છું તે માન એક દરખાસત તરીકે મળી ને પસંદ પડે તેટલા પૂરવું તે પ્રમાણે ચાલવામાં આવશે, અને જે પસંદ ન પડતાં વાંધાકરેલું અથવા ફેરફાર કરવા જેવું લાગે તેની નોંધ કરી મને જાણાવવામાં આવશે તો . . . લોકમત પ્રમાણે સુધારો કરી લઈશ." આ હેતુ લેખકે પહેલી આવૃત્તિ વખતથી રાખેલો છે અને આ વેળા પણ એ રાંછીને સુધારાની સૂચનાઓ મારે છે. વચ્ચે થઈ ગયેલી આરંભિકોમાં આ માગણી પરથી સૂચનાઓ મળેલી કે કેમ, અને તે પરથી દશ સુધારા કર્યા કે કેમ, એ વિશે આ નવી આવૃત્તિમાં લેખકે કશું લખ્યું નથી. તે પરથી અનુમાની શકાય કે, સુધારવા માટે સૂચનો ન મળ્યાં હોય. રીતભાતની ઝીણી ઝીણી વાતોમાં રસ લઈ આવી રીતે પુસ્તકો મારફતે ચર્ચા કરવાનો માર્ગ કદાચ આપણા લોકોને માટે ન રુચ્યો હોય. કદાચ, નાતજાત પરત્વે અને આર્થિક દરજ્જા પ્રમાણે રીતભાતની વાતો ફરેલાળી હોય, તેથી પણ બનવા સંભવ છે કે લોકો આમાં બહુ રસથી ન પડે. પરંતુ વિષય એવો છે કે તેમાં સંસ્કારસ્થુ પ્રભાએ રસ લેવો જઈએ. શિષ્ટાચાર દેખાડેથી ધડાધા કરે તે અનુકરણ દશમાંથી તેને ચોખ્ખોચોખ્ખાની વિચારદશા પર આણવો જઈએ.

રીતભાત માટે રત્ન દેવેા નિયમોનાં વીસ પ્રકરણોમાં મોટા લોકને સંભવનીય એવાં મુલાકાત, કાગળપત્ર, સલામ, રોકડેન્ડ જેવી વાતોથી માંડીને લશ્મરણ પ્રસંગો, આગગાદી, જમણવાર જેવી બાબતો પણ આમાં ચર્ચા છે. આમ વિરતૂત ચર્ચા હોવા છતાં, કહી શકાય કે, સામાન્ય રીતે આપણા મધ્યમ વર્ગના લોકની રીતભાતના ખ્યાલ આમાં રખાયો છે, અને તે સ્વાભાવિક હતું. વળી તે વર્ગ શહેર કે મોટા ગામમાં વસે છે એમ પણ ખ્યાલ રહ્યો હશે છે.

અને બરીબ તથા તવંગર, હપરી તથા એના દામ નીચેનો, રોક તથા મન્દર, એવા ઊંચ નીચ જણતા દંદો વચ્ચે પણ સારી રીતભાત તેમ હોવી જ નેઈએ. સારી રીતભાત સમગ્ર માણસાઈ અને ખાનદાનીની વરતુ છે. હપર કહ્યા તેવા દંદોમાં કઈ રીતભાત વિવેકી કહેવાય તે પણ વિચારવું થઈ.

વળી સ્ત્રી અને પુરુષો અંગેની સારી રીતભાત પણ એક મોટા પ્રશ્ન ગણાય. ગામડાંમાં વસતી ગરીબ પ્રબંધની સારી રીતભાતના સવાલો પણ ઓછા નથી. તે વિષયો પણ હવે વિચારવા જેવા છે. શીશાદિની આપણી ટેવો, ગાળની ટેવો, બાપની તોછડાઈ, અશિક્ષ કે અશુદ્ધ કચ્ચારણ, સામાને વખત બગાડવાની ટેવો, બચસો, અને એવી એવી અનેક બાબતો પણ સારી રીતભાતમાં સમાય છે. આ બધાનો સર્વાંગીણ અને સર્વવર્ગીય તથા સાંસીય ટળે વિચાર કરવા જેવો છે. આ પુસ્તકના લેખકે આ બાબત ચર્ચવા જેવી ગણી વર્ષો પર તેનો બેદાવોહ શરૂ કર્યો તે તેમની ઝીણી વિવેક-દિગ્ધિના દાખલો ગણાય. હપર સૂચવેલી બાબતોનો પણ વિચાર કરી તેઓ આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરે, તો સમાજશાસ્ત્રની એક ભણવા જેવી ચોપડી પણ આપણાં વિદ્યાર્થીઓને મળે. લેખકને બહારના દેશોની વસ્તીનો પણ જાનુબવ છે. તેનો તુલનાત્મક ઉપયોગ કરી એક વિરતૂત પાયા પર આ ચોપડીની ત્રણ હલે પડે એવી આશા સખોએ ? માણસ લેખકે : દિ'મતઝાલ મૂં સાદે, બાજુસાઈ સાદે; પ્રકાશ 'બાલસખા' કાર્યાલય, અમદાવાદ (ત્રીબ વર્ષની બેટ); કિં' છ આતા; સચિત્ર; પા. ૬૪.

આપણે ત્યાં પ્રસિદ્ધ થતા બાલ-સાહિત્યની પ્રચલિત શૈલી અને શોભનથી તૈયાર કરેલી આ ચોપડી છે. તેનો વિષય માણસની પ્રાથમિક દશા અને તેમાંથી તેનો વિકાસ કેમ કરીને થશે તેનો ખ્યાલ આપવાનો છે. લેખકો એક આદિ કટુંબ કહે છે અને તે કેવી રીતે રહે છે, હરે છે ફરે છે, ખાનપાન મેળવે છે, એવું બાળકોને રુચે એના વાતવિષે નિર્ણય કરે છે. અને તે બાંધે વિદ્યાર્થી એ જ કુટુંબના જીવનમાં સમાઈ રહે છે !

આદિ-મનુષ્યના વિકાસની આ દશીકતો ઇદીછવાથી

માનવવંશશાસ્ત્રના અધિભાગી મળે છે. લેખકે એ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને આ વાર્તા યોજી છે કે કેમ તે એ જણાવતા નથી. બાળકોની ચોપડીમાં અને તેથી વાતો આવે, એને સારુ સાંસીય આધાર જેવા બોલવાની બરેર નથી, એમ જો માનવામાં આવ્યું હોય, તો એ બચાનક છે. કોઈ પણ વસ્તુની કવિતા કરો કે કલ્પન-કથા કરો, પરંતુ તેનો સત્ય-પાસો સાબત હોવો નેઈએ. ત્યાર પછી જ કાળોચિત કે કલ્પનોચિત શણગાર-સામગ્રી સજી શકાય. આ લેખકે આ બાબતમાં પૂરતા નજર નથી એમ જાનુમાનવાનું કારણ મળે છે.

પ્રસ્તાવનામાં તે જણાવે છે કે, “માણસની પ્રાથમિક દશા અને તેના વિકાસનો ખ્યાલ અપાયો છે; વિકાસની સામાન્ય ગતિ આલેખાયેલી છે; સમયને મહત્ત્વ નથી અપાયું.” એ તમે ગતિ આલેખવા બેઠો, આદિ-માનવનો વિકાસ ચીતરવા બેસો, અને સમયનો ખ્યાલ ન રાખો — સમયને મહત્ત્વ ન અપાશે, તો તેનો અર્થ શો ? ઇતિહાસ રચા અને સમય કે દેશકાલથી અજાણિત રહો તો તે, તેવા ગુણવાળા બસનું નિર્ણય બની શકે — ઇતિહાસનું કે વિકાસનું નહિ. આ વાર્તામાં એક કુટુંબ કાલખર્ચામાં જ રહે છે, વિચારે છે, જીવે છે, જીવન નિર્વાહ સોધે છે, તેના માર્ગે ખીલવે છે. એ બધાને વિષે કાર્યકારણભાવ પણ ચોળ્યો છે. એમાં જો સમયનો ખ્યાલ મહત્ત્વનો નથી તો શાનો ખ્યાલ છે ? માત્ર શોધકતા જ આજકાલ બાલસાહિત્યની એક આવશ્યકતા મનાવી લાગવાથી આમ બન્યું હોય, તો એ તો એક ભારે કેળવણીવિષયક આકૃત કહેવાય : તો તો આ સાહિત્ય પ્રાચીન પુરાણો જેવું જ થઈ રહે. વધારામાં એ કે, પુરાણોને તો હવે લોક ઇતિહાસ નથી સમજતા, નશરે ‘માણસ’ વાંચનારા બાળકનું વિચારવજ આને સાચેસાચ સમજને પડશે.

બાલસાહિત્ય તૈયાર કરવું સુગમ ન ગણવું નેઈએ. એસ લેખકે પણ પોતાનાં અભ્યાસ, શરેશર-જ્ઞાન, અને વિદ્યા વિષે પૂરા થયું નેઈએ. નહિ તો બાલિશ સાહિત્ય અને બાલસાહિત્યમાં ફેર નહિ રહે. આ ચોપડી અન્ય બાલ-સાહિત્ય જેવી રસવાળી હોવાની સાથે, કાંઈક ચોળ્યાબજ્જ જ્ઞાન આપવા તાકે છે, એ એનો વિશેષ ગુણ કહેવાય : એકે બાપા, બેડાળી, વગેરે કાપાસાંસીય બાબતોમાં તો તે સમાનચુલ્ જ છે. ઉપરનો એક વિચાર આ લેખકને ઓમ ખ્યાન પર લેવા સૂચવીએ છીએ કે, સમયનો ખ્યાલ ઇદીને વિકાસની ગતિ તમે શી રીતે વિચારી શકો ? બાળક કે મોટા, સૌના મનના ઘટવર્ગમાં સમય તો વણાયો જ છે. મોટાના મનમાં વધુ ઝીણવટ અને પૂર્ણપરતા આવવી હશે પણ સમયના ખ્યાલ વગર વાર્તા કે ગતિ ન શોધી શકે.

મા સિક વિવેચન

પુસ્તક પર વેચાણવેરો ?

યુરોપનું યુદ્ધ થાશે જ છે. લડનારું દરેક રાષ્ટ્ર પોતાનું સર્વસ્વ એમાં હોમી રહ્યું છે. ઇંગ્લન્ડ રોજના કેટલાક કરોડ રૂપિયા તેમાં ખર્ચે છે. આવડી ગંભીર રકમ મેળવવાને માટે કરભાર વધારવામાં આવ્યો છે. તે અંગે વેચાણવેરો પણ નાંખવામાં આવ્યો છે. આ વેરો માસિકો, પુસ્તકો ઇ. વિદ્યાપ્રાપ્તિનાં સાધનો ઉપર પણ નાંખવો કે કેમ, એવી ચર્ચા પાર્લામેન્ટમાં ચાલી. એક પક્ષની દલીલ હતી કે, વેચાણ એ વેચાણ જ છે; પછી તે ચોપડી હો કે ચામડું હો, સંગીત હો કે સાકર હો, કવિતા હો કે કાચ હો. બીજા પક્ષે દલીલ કરી કે, ના; શુદ્ધિ અને ચિંતાર વિકસવાનાં સાધનો એક નિરાળા મતલી જ વસ્તુ છે અને વેરાથી એમને મોંઘાં ન કરવાં. છેવટે આ બીજો પક્ષ જીત્યો, એ ગણી કેને આનંદ નહિ યાચ ?

વિદ્યા અને ઉદ્યોગ

આ માસિકમાં ગયે વર્ષે, યુદ્ધને લઈને વિદ્યાવતની શાળાઓમાં શી મુશ્કેલી આવી, તેનું કેટલુંક અધ્યાન પ્રસિદ્ધ થયું હતું, તેમાં એક વસ્તુ બહુથી હતી તે પાઠ દેવડાવવાની જરૂર છે. ગયા વર્ષના અંક ૧૦માં 'સ્વતંત્ર દેશની શાળાઓ' એ મથાળાથી 'લંડન ટાઈમ્સ'ની શિક્ષણ-પૂર્તિ (તા. ૨૭-૪-'૪૦) માંથી એ ખબર આપી હતી કે, વિદ્યાવતના ખેડૂતોને તેમની એતીમાં મદદ કરવાને માટે પહેલાની શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની ટુકડીઓ મોકલવાની યોજના કેળવણી ખાતાએ કરી છે. વિદ્યાવતના કેળવણીના એક પ્રખ્યાત માસિકના સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં, આ પ્રયોગના પરિણામ વિશે નોંધ લખ્યાં જ પાંચી. તે આપણા શિક્ષકોએ, અને ખાસ કરીને તો વર્ધ્યોજનનામાં મૂકેલા ઉદ્યોગ પર અલુપ્તમણુ ટીકા કરનારા 'કેવળ-કેળવણીકારો'એ ખાસ ધ્યાન પર લેવા જેવી છે. તેના જ સમ્પ્રદામાં એ ઉતારું છે :

'વિદ્યાર્થીઓની મદદ ન હોત તો કેટલાંક જીવંતમાં કંદમૂળ અને અનાજનો પાક તો નાશ જ પામત . . . આ પ્રકારનું કામ દેશ તથા વિદ્યાર્થીઓ લબલપણે હિતકારી છે; અને એક હેડમાસે જ બહુવે છે તેમ, એ

કામ સુદ્ધકાળની જેમ જ શાન્તિ-કાળમાં પણ વધતું જોઈએ અને ચાલુ રહેતું જોઈએ.'

એ આપણા શિક્ષકો અ-રાષ્ટ્રીય કેળવણીતંત્રમાં પડી જઈને જે ચક્ષુઓ ખોઈ ખેંધા છે, તે ન બન્યું હોત, તો તેમને તરત જણાત કે, દિંદમાં નાના મોટા સોની મદદ ન મળવાને લઈને સંખ્યાબંધ શોડા બૂખ્યા-અધભૂખ્યા નાગા-અધનાગા રહે છે. આ મદદ આપવી જોઈએ એમ બે વિદ્યાર્થી સમજે, તેમો શિક્ષક એ દૃષ્ટિએ એને સાક્ષાત્કાર કરાવે એવી વિદ્યા આપે, અને તેને પરિણામે વિદ્યાર્થી એ મદદ આપે, તો તેમાં તેની કેળવણીના સર્વોત્તમ અર્થ સરે છે, અને એને જીવંત શિક્ષણ મળે છે. એ કહેવું પડે તે આપણા દેશના પરચક્ષુન્ય માનસની જ બલિહારી ગણાય.

એક નવો પ્રયોગ

આજ કેટલાંક વર્ષથી ગંભીરા ગામમાં એક રાષ્ટ્રીય ગ્રામશાળા ચાલે છે, અને તેના સંચાલકો તેને ગાંધીજીની કેળવણીની દૃષ્ટિ પોતાની સામે રાખીને ચલાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આળોકની શાળાની સાથે લાં ઉદ્યોગ-શાળા પણ તેમણે ખીલવી છે અને તેમાં ૧૦ વર્ષની ઉપરની ઉંમરનાં ૪૦ બાળકો ઉપરાંત ગામના વીસેક ગુલામો પણ કામ કરે છે. સંચાલકોએ સુખ્ય ઉદ્યોગ, ખાદી જ રાખ્યો છે. એટલે કે, કપાસ-થી માંડીને કાપડ બનાવવા સુધીની તેની અનેક પ્રક્રિયાઓ એમાં શીખવાય છે. રોજ બે કલાક વિદ્યાર્થી કાંતણકામ કરે છે અને તેમાંથી તે અર્ધો આનો કમાઈ લે છે. આમાંથી વિદ્યાર્થી પોતાનાં કપડાં પૂરવું સુતર તો કરી જ લે છે.

હાલમાં બાડના મકાનમાં ઉદ્યોગશાળા ચાલે છે; હવે સંચાલકો તેને માટે નવું અલગ મકાન કરવા ચાલે છે. તેને સારું દોઢેક હજાર રૂપિયા જેટલી રકમ દાનમાં મળી છે અને હજુ બે અડી હજાર તેમને જોઈએ. આટલે સુધી આવીને વાચક કદાચ આવા સમજે કે માની લેશે કે, કંડની માગણી હવે આવશે. પણ ના; સંચાલકો આ રકમ એક નવી યોજના કરીને મેળવવા ચાલે છે. તે લખે છે કે, 'પાંચ

વર્ષ સુધી રોજ ૧૧ કલાક કાંતનાર ૫૦ જણુ અમને મળે તો એમના કાંતામણુમાંથી અમને જરૂરી રકમ સહેજે મળી જાય.' અને આમ અમરૂપી મૂડી દ્વારા મદદ કરનારાઓની તે માગણી કરે છે. અંબીશ ગામ ને સમજે તો આટલા અમદાતાએ તો તે પોતાનો સ્વાર્થ વિચારીને પણ આપે. એક એક ઘર મળીને ૫૦ ઘર પણ આ કરી શકે. તેમ કરે તો તેઓ ફોજો જીતો કરવામાં એક નવો વહીવટ સિદ્ધ કરી દેખાડવાનું પ્રથમ માન મેળવશે.

ગુરુ નાનક જયંતી

અમદાવાદ શહેરમાં, કદાચ પહેલી જ વાર, બાળા નાનકની જન્મગીતી વર્ષગાંઠે બિજવાઈ, અને તેમાં સર્વ ધર્મના લોકોએ ઓતા તથા વ્યાખ્યાતા તરીકે ભાગ લીધો. આ ઉત્સવ ગોાંધ્યાનું માન શહેરની શીખ સંગત સભાના પ્રમુખ અને અહીંની કોમર્સ કોલેજના આચાર્ય શ્રી. ગુરુમુખ નિકાલ સિંહને મળે છે. શ્રી. માવલંકર સભાના પ્રમુખ હતા.

સભામાં શહેરનાં શીખ બાઈબલેનોની સારી સંખ્યા હાજર હતી. કોઈ પણ માણસને જોતાં જણાય એવો હર્ષ એમના ચહેરા ઉપર હોતો. તેમને જાણે એમ લાગતું હતું કે, અમારે ઘેર શહેરના નાગરિકો પધાર્યા છે. ગાંધીજી સર્વ ધર્મો પ્રત્યે જે સમભાવ અને આદર યાહે છે તે જો દેશમાં જન્મે, તો સૌ કેમોનાં સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષોના ચહેરા કેવા આનંદમય અને આભાર-નમ્ર બને, તે આ સભામાં આવેલાં શીખ બાઈબલેનોના ચહેરા ઉપરથી કલ્પીએ, તો તે જોઈ ન કહેવાય.

વ્યાખ્યાતાઓમાં હિંદુ, મુસ્લમાન તથા પારસી બાઈબલે હતા. તેમણે નમ્રતાપૂર્વક જાણા નાનક વિષેનો પોતાનો આદરભાવ રજૂ કર્યો. તે પુરુષે હિંદના ઇતિહાસમાં જે અનોખું મહત્ત્વ મેળવ્યું છે તે જતાવ્યું. આ પ્રસંગ પર, અમૃતસરની ખાલસા કોલેજના અધ્યાપક સંતસિંગને નોતરવામાં આવ્યા હતા. તેમણે આજ શીખો કઈ જાતની બાવનાઓ સેવે છે તેનું નિરૂપણ કર્યું. અને રાષ્ટ્રના બાળી ધનરમાં શીખપ્રજા પોતાનાં અન્વધર્મી બાઈબલેનોની સાથે રહી પોતાનો ભાગ ભગવશે એવી ખાતરી આપી.

આ સભા પૂરી થયા પછી એક ગિરે કહ્યું, 'આજે જે વાતો થઈ તેમાંનું કશું ઇતિહાસમાં તો મળતું નથી.' સાચી વાત છે. શીખ ધર્મ સ્થાપના તરીકે નામ આપના - ઉપરાંત, સાળામાં ચાલના ઇતિહાસ નાનક વિષે કશું વધારે કહેતા નથી. ગુરુ નાનકનો જન્મનો કેવો હતો, તે વેળાની રાજન્યવચ્ચ તથા લોકસ્થિતિ કેવી હતી, એ વિષે કશું જણવાનું મળતું નથી. હિંદના ઇતિહાસનું આખું મહત્ત્વ જણે અંગ્રેજો આવ્યા પછી જ જન્મ્યું, એવી છાપ પડે છે. આ ખામી નાનીચી નથી. અમદાવાદમાં બિજવાઈથી જયંતી જેવા પ્રસંગો આ ખામી તો દૂર ન કરી શકે; છતાં લોકને તે આજે અતિ આવશ્યક સંસ્કાર આપે છે, એમ કહેવું જોઈએ. ગુરુ નાનકનો વિશેષ પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારને નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે પ્રસિદ્ધ કરેલી ગુરુ નાનક ફૂલ 'જયંત' ચોપડીનો અનુવાદ જોવાની મારી બલામણુ છે.

વિદ્યાર્થી અને એમના આચાર્યો

દેશના લોકપ્રિય આગેવાનો આજકાલ પકાય છે, એટલે વિદ્યાર્થી-આલમમાં સ્વાભાવિક રીતે ભાગ-ભગાટ થાય છે: તેઓ હુલાસો પાડવા લાગ્યા છે, અને તેમના આચાર્યો તેથી મજા જોઈ ના કરવાનું કરી બેસે છે, તેથી છોકરાઓમાં વજી વધારે ઉત્તેજાટ જન્મે છે, આપણી બાજુ આ વધારે નથી જણાતું; પરંતુ મદાસ, લુકાપ્રાંત તરફ વધારે છે એમ છાયા પરથી લાગે છે.

આ બાજનમાં એક પક્ષ દોષિત લાગે છે, સાળાના આચાર્યોએ આવા પ્રસંગો પર અમુક વિનોદ અને મનક-દિલી દાખવવાં જોઈએ, તો ઘણું કામ સરજ રીતે બેઠી જાય. પરંતુ, કોણ જાણે કેમ, તેમને પોતાની ચિરત પજાવવાની શક્તિ પર અતિ મોટો આઘાત થયેલો લાગે છે! તેઓ પણ 'લો અને ઓર્ડર'ના રક્ષક બની જાય છે! કેળવણીકાર તરીકે આ તો નાશાપત્રી મણુપ. અને જે આચાર્યો પોતાના વિદ્યાર્થીઓના મનની લાગણીઓ, આવેજો તથા બાળનાઓ સમજતા નથી, તેઓ તેમને કેળવી પણ કેમ શકતા હશે? અને ચિરત તો તેમની પાસેથી કેવી જ રીતે પજાવી શકે?

વિદ્યાર્થીઓએ સમજવું જોઈએ કે, હાતાલ

પાડવા માત્રથી કાંઈક એમની લાગણી જરૂર વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ જો કેસેજ કે શાળાના સંચાલકો કંડકારી પ્રદણ કરી શિક્ષા કરવા ઉપર ચડે, — અને ચિહ્નો એવાં છે કે એમ જ બનશે એવું માનીને ચાલવું, — તો તે હસને મોઢે સહન કરવાની તૈયારી પણ વિચારી શ્રેયી નેઈએ. તે ન હોય તો અપમાન, વેડી નામોણી ભોગવવી પડે. આ તો ખરાબ જ ગણાય.

અને હડતાલ પાડવાથી એક દેખાવ થોડોક થતો હશે. એ ઉપરાંત કંચું સિદ્ધ થતું નથી. તેટલું કરીને જો વિદ્યાર્થીઓ મારને કે આજની દેશની પરિસ્થિતિમાં આપણે કરવાનું કંચું, તો એ તો અણદિ કહેવાય; આ તો સોંધી દેશભક્તિ સાધી કહેવાય. આજે એવો સંસ્તેગ છે કે ત્યારે દેખાવો બહુ કામ દઈ શકે એમ નથી. નાનું સરખું પણ કાંઈક રચનાત્મક કામ કરવામાં સૌ દેશપ્રેમીઓએ વળગવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ હડતાલની પોતાની બિંમિને ધણી તે દારા શક્તિ બિપ્લવે; તે શક્તિને ખાદી પહેરવામાં, કાંતવાનું શીખવામાં, અને એવાં એવાં અનેક નાનાં મોટાં કામોમાં વાપરે. કાંઈ નહિ તોય, આ શક્તિની અસર એમના ખરવાગ છવનને સાડું અને અભ્યાસી કરવામાં તો વાપરે જ. તેઓ હોય તેના કરતાં વધારે સારા વિદ્યાર્થી બને, અને પોતાની શક્તિને સંધરીને તે વધારે ને પછી તે મુજબ વિચારીને કામ કરે.

વિદ્યાર્થીના વાલીઓ માટે

એક પિતા પોતાના ૧૦-૧૨ વર્ષના પુત્રની નોંધપોથીમાંથી નીચેની સૌ વાલીઓએ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત ઘણી બજાવે છે.

‘મને તમારી સાથે બહુવા જસવાનું ગમતું નથી, કારણ કે મને ત્યારે આવડતું નથી ત્યારે ઘમે આંખો મટા છે અને લટા છે, એટલે હું ગભરાઈ ભડકું છું અને મને આવડતું હોય તે પણ બીકથી બહી ભડકું છું. પાપાંજ (એના દાદા) સાથે આંક બોલવાનું પણ મને ગમતું નથી, કારણ કે એ મારી બૂદ પડે ત્યારે જમ પડે છે અને ગાડું ચિત્ત દિસાબમાં ચોટતું નથી. મારા આંક સારા નથી તે વાત ખરી છે, પણ મને ધીરે ધીરે શિખવાડે તે જ ગમે.

‘મને વાતોની ચોપડીઓ વાંચવાનું ઘણું ગમે છે. તમે મને ત્રણ વાતોની ચોપડીઓ લાવી આપી છે તેમાંનામની ચોપડી મને ઘણી ગમે છે. એ’ રામભવિંતું નાનું છવનચરિત્ર વાંચ્યું છે; અને તે ચોપડીમાં ઘણી મજ પડી હતી. મને કલાપીની કવિતા વાંચવાનું ગમે

છે. મને બધામાં સમજણ પડતી નથી, પણ વાંચવામાં મજ પડે છે અને કવિતા મોઢે કરવાની ગમે છે.

‘મને બહુવાનું’ ગમે છે, પણ કોઈ મને ધમકાવે ત્યારે મને ઘણી જ રીસ પડે છે.’

નવા શબ્દો

એક મિત્ર એ નવા શબ્દો સૂચવે છે. એક વિદ્યાર્થીએ સતત ૭૨ કલાક સુધી કાંત્યું. શરીર-શક્તિની એક મોટી સિદ્ધિ આ કહેવાય. આને અંગ્રેજીમાં ‘રેકૉર્ડ બ્રેક’ ક્યું એમ કહે છે. મરાઠીમાં ‘વિક્રમ’ કયો એવું બોલાય છે, એમ એક મારા મરાઠી મિત્રે કહ્યું. ઉપર બજાવેલા મિત્ર સૂચવે છે કે, એ કામને ‘ભીમકર્મ’ અને તે કરનારને ‘ભીમકર્મી’ કહેવાય. અહીંયાં ‘ભીમ’ એટલે તે નામનો બળવાન પાંડવ સમજાએ, તો આ શબ્દ પૂરો અર્થ સૂચવે છે.

‘દયારામ મંદિર’

ભક્ત કવિ દયારામનું નામ ગુજરાતી ભાષા જેટલું અમર છે. એમના જન્મસ્થાન, ડોહાઈના શહેરીઓની સભા, કવિની ૧૬ઠ્ઠી જ્યંતી જીવનવા, ગયા ભાદરવા માસમાં તે માસમાં મળી હતી. તેમાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે, ૨૯. કવિના રમારક તરીકે ગામમાં ‘દયારામ મંદિર’ નામની ઇમારત બાંધવી; તેમાં કવિની પ્રતિમા ઉપરાંત પ્રગટ અપ્રગટ દયારામ-સાહિત્યનો મંથદ પણ રાખવામાં આવે; તે મકાનમાં એક વ્યાખ્યાનશૃદ્ધની પણ સવડ હોય અને યાત્રાળુઓને માટે ધર્મશાળાની પણ સગવડ રાખવી. આ કામ પાછળ ૨૦-૨૫ હજાર રૂપિયાનું ખર્ચ થશે એવો અંદાજ છે, અને એ કામને સારું શહેરીઓની એક દયારામ રમારક સમિતિ નીમવામાં આવી છે.

ચોડા વખત ઉપર સુરત શહેર પોતાના માનવતા એક પુત્ર, વીર નર્મદનું રમારક ક્યું. તેમ જ ડોહાઈ નિવાસીઓ કવિશ્રી દયારામનું રમારક કરે એ ઉચિત જ છે. ગુજરાતમાં શ્રીમંત અને સાહિત્યપ્રેમી સૌ ભાઈમહેનોએ આ કામમાં પોતાનો સક્રિય સાથ આપવો જોઈએ.

દયારામ સાહિત્ય

યોઈ ઉપર ગુજરાતી પ્રેસે દયારામનું સાહિત્ય ગ્રંથ-રૂપે બહાર પાડ્યું છે. મળી શકે તેટલી મૂળ હસ્ત-લિખિત પ્રતો સંધરી, તેમાંની અપ્રસિદ્ધ હોય તે પ્રસિદ્ધ કરવી, તેની નાની મોટી ને વિભાગવાર તથા

શાળાપયોગી આવૃત્તિઓ કાઢવી, — આ ભતતું ઘણું. પ્રેસના દયારામના કાવ્યસંગ્રહમાં બેવામાં આવતી કામ આપણા જૂના કવિ સાહિત્યકારોનું કરવાનું નથી. અને સરકારી મોપડીમાં તે પૂરી છે કે કેમ, આપણે માથે છે. દયારામ સ્મારક સમિતિ આ એવી શંકા પડે છે, કેમ કે અને કવિનામની ભતતું કામ કરવા ધારે છે એ સારી વાત છે. કહી નથી, અને ભાવ પણ અધૂરો લાગે છે. જેમને

આ સાથે મને મળેલો એક પ્રશ્ન અહીં જણાવું. આ બાબતમાં ખચર હોય તે અમને લખી મોકલે સરકારી યુગરાતી વાચનમાળાની ફટ્ટી મોપડીમાં તો આજાર થશે. દયારામ સ્મારક સમિતિ આ વિશે 'વાગે વૃંદાવનમાં વાંસળી રે, બિબો બિબો વગાડે મદદ કરી શકે? ફદાન' એ કવિની ગરબી છે. તે ગરબી યુગરાતી.

મન

મતમતાંતરો પ્રત્યે સાંચી દષ્ટિ

જુદા ભગવાનના છેલ્લા શ્વાસ ચાલતા હતા. તે જ રાતે છેલ્લે પહોરે તે દેહલ્લાગ કરવાના હતા. તે વખતે કુસીનારા આમમાં રહેતા સુભદ્ર નામના એક પરિવાજકને વિચાર આવ્યો :

'શ્રમણ ગૌતમ આજ રાતે જ દેહલ્લાગ કરવાના છે. મેં નાનાંમોટા સૌ આચાર્યો પાસેથી સંભળ્યું છે કે, સંપૂર્ણ જ્ઞાન પામેલા એવા મહાપુરુષો કદાચિત કોઈ રથે જ ઉત્પત થાય છે. પરંતુ મારા મનમાં અત્યારે એક વિચિત્ર શંકા બેસી થઈ છે; તથા ગમે ખાતરી છે કે, શ્રમણ ગૌતમ મારી તે શંકાનું બરોબર નિવારણ કરી શકશે. તો સાવ હું જલદી જઈને તેમની પાસેથી આ શંકાનું નિવારણ કરાવી લાવું.'

આવા વિચાર કરી તે મહત્વાના શાલવનમાં, જ્યાં જુદા સૂતા હતા, ત્યાં આવ્યો. પરંતુ જુદા ભગવાન હવે ધણી થાકી ગયા હોવાથી આનંદે તેને જુદા ભગવાન પાસે જવા દેવાની ના પાડી. ત્યારે સુભદ્રે ફરીથી આનંદને વિનંતી કરી; પરંતુ તેને નકારો જ મળ્યો.

આનંદ અને સુભદ્ર વચ્ચેની આ રક્ષક જુદને કાને પડી. તેમણે આનંદને પોતાની પાસે બોલાવીને સુભદ્રને પોતાની પાસે આવી પ્રશ્ન પૂછવા દેવા સમજાવ્યો. આથી સુભદ્ર ખુશ થયો અને નમસ્કાર કરી પોતાની શંકા ભગવાનને આ પ્રમાણે કહી સંભળાવી :

"હે ભદ્ર! પૂરણ કરસપ, મક્ખલ્લી ગોસાલ, અગ્નિત દેસકંબલી, પકુપ કચ્ચાપન, સંજય જેલકિપુત, નિજંકનાથપુત, — જે જાણ આચાર્યો મોટા મોટા શિષ્યસમુદાયોના નાયક તથા તીર્થંકર હોવાય છે. તેઓ કહે છે કે, 'અગ્રે જ્ઞાન પ્રાપ્ત ક્યું' છે' તો તે તેમણે ક્યું છે કે નહિ? અથવા તેઓમાંથી કોણે કોણે પ્રાપ્ત ક્યું છે, અને કોણે કોણે પ્રાપ્ત નથી ક્યું? "

જુદે જવાબ આપ્યો : 'હે સુભદ્ર, બસ કર! તે' ને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે રહેવા દે, પરંતુ હું આવા પ્રશ્નોની બાબતમાં ને ધર્મ કહી સંભળાવું છું તે તું આવધાનતાથી સાંભળ.'

સુભદ્રે 'વાતુ' કહીને ભગવાનના કપનનો સ્પીકર કર્યો.

પછી ભગવાને કહ્યું : 'હે સુભદ્ર' ને કોઈ ધર્મમાં કે પંથમાં આપ' અશ્રાંશિક માર્ગનું રહસ્ય [એક થા બીજે રૂપે] ન હોય, તે ધર્મ કે પંથમાં પ્રથમ કોડીનો, દ્વિતીય કોડીનો, તૃતીય કોડીનો કે ચતુર્થ કોડીનો પણ સાચો શ્રમણ મળેલો ફલ જ છે. પરંતુ ને ધર્મ કે પંથમાં આપ' અશ્રાંશિક માર્ગ રહેલો છે, તે ધર્મ કે પંથમાં પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય કે ચતુર્થ કોડીનો પણ સાચો શ્રમણ મળી આવે છે.'

સુભદ્રે આ સાંભળી ખુશ થઈને કહ્યું : 'હે ભગવાન! આપનું કહેવું બરાબર છે આપે મારો સંશય પરેપરો નિર્મૂળ કર્યો છે. હું આપને, આપના ધર્મને તથા આપની મિત્રતાને પણ શરણે આપું છું આપ મારો સ્પીકર કરો.'

—મહાપરિનિર્વાણ સૂત્ર - ૫.

૧. 'નિર્મ'ગ જ્ઞાતપુત્ર — અર્થાત્ જેન તીર્થંકર મહાવીર ભગવાન.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૨-અંક ૪]

[જાન્યુઆરી, ૧૯૮૧]

વસઈનો કિલ્લો

આજે તો વસઈ ત્યાંનાં સારામાં સારાં કેળાં માટે પ્રખ્યાત છે. અને સારાં પાકેલાં, અમૃત જેવાં કેળાં સૂચીને, કેળાંના ઝાડની છાસમાં જ એમને સરસ રીતે ગોળીને ટકાવવાની કળા વસઈમાં જ પીલેલી છે. સૂકવેલાં કેળાંને અહીં 'મુકેળાં' કહે છે અને એનાં કૃપાળાં પરીકાં દૂર-દૂર સુધી વેચાય છે. વસઈનો ઇતિહાસ પણ જો આવી જ રીતે સૂચીને રાખવામાં આવતો, તો એ પણ ઝાઝો આકર્ષક ન થાત. કેમકે વસઈનો ઇતિહાસ જેટલો પ્રાચીન છે, તેટલો જ વિવિધતાથી ભરેલો છે. પણ એ બધાં નિરમૂતિની ગતમાં દટાને જાય છે. એમાંથી થોડીક બીનાએનું સ્મરણ કરી જો એની એ વિસ્મરણપાત્ર સર્વેજ રોકી શકાય, તો તેમ કરવાનો આ નાનો સરખો પ્રેમ-પ્રયત્ન છે.

વસઈનું પૂર્વ સ્વરૂપ આપણને સોપારા નામમાં મળે છે. આજે એ સોપારા, વસઈથી ઉતરે ત્રણ સાડા ત્રણ માઈલે, એ જ નામના ગામડાના કૃપમાં અવસિષ્ઠ છે. પ્રાચીન કાળમાં સોપારા કોંકણ પ્રદેશની રાજધાની હતી. અહીંથી આપણે વેપાર ઉતરે અને દક્ષિણે દૂર દૂર સુધી યાસીએ. તે વખતનું, ચપોરક એક જાણુ વસઈ સુધી અને બીજા જાણુ આજના અનોળા સુધી ફેલાયેલું હોતું જ બેઈએ. વસઈની ખાડી દેશના ખૂબ ઊંચાણમાં અંદર ગયેલી હોવાથી, નાનાં મોટાં યહાણો જન જાતનો માલ એ વાટે ચપોરક સુધી આવડી શકતાં હતાં.

આ રથાનની શોધ પ્રથમ સાધુઓએ કરી અને એને તીર્થનું પાવિત્ર્ય ગણ્યું, કે વેપારીએ પ્રથમ આને વેપારનું ધક-જનાયું, એ કહેતું મુસ્લિમ છે. પણ મહાભારતમાં આનો ઉલ્લેખ એક તીર્થલેખ તરીકે કરેલો છે.

સમ્રાટ અશોકે આ જ રથાને પોતાનો એક શિક્ષણેષ ખોદાવ્યો, એ ઉપરથી પણ આ રથાનનું ધાર્મિક તેમ જ વ્યાવહારિક મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. સમ્રાટ અશોકે અનેક ઠેકાણે શિક્ષણેષો કોનરાવ્યા. સદ્બાળ્યે દરેક ઠેકાણે એ સારી હાલતમાં છે. ફક્ત ચપોરકનો-શિક્ષણેષ હવે લાંચવા જેવી હાલતમાં રહ્યો નથી. એનો નાસ પોડુંગીક લોકોએ કર્યો, કે કાઈ અટકધાળા ગામડિયા ઠોકરાઓએ કર્યો, કે કાળના હરીફ મહાસાગરે પોતાની ખારી હવા ફૂંટી ફૂંટીને કર્યો, એની પણ શોધ હવે થઈ શકે નહિ. ગામડાંઓ તો ઇતિહાસના શત્રુ! પોડુંગીક લોકોએ પોતાની બુઝોગઝાશી અને પોતાનું રાજ્ય ખોઈ નાખેલું; અને સાગરને પૂછવા વાઈએ તો ગમે તે સવાસનો એ એક જ જવાબ આપવાનો!

સોપારા વિષે જો કાંઈ પણ માહિતી મળતી હોય, તો તે પ્લિની (Pliny) ના વખતના એક દરિયાઈ પંચાંગમાં. જેને આપણે પશ્ચિમ સાગર કહીએ છીએ તેને રોમન લોકો 'એરિથ્રિયન સી' કહેતા હતા. એ સમયને કિનારે જેટલાં બંદરો આવ્યાં છે, એમને વિષે માહિતી આપનારું સાહ સિત્તર કંડિકવાણું એક 'પેરિપ્લસ' પ્લિનીના વખતમાં થયું હતું. એમાં સોપારાને ઓપારા કહ્યું છે. સોપારાનો મુસ્લી ઉચ્ચાર હોપારા થયો હતો અને તે ઉપરથી 'પેરિપ્લસ'કારે 'ઓપારા' બનાવ્યું હશે. જુઝુકચ્છ (બરમ) અને કંથ્યાણ વચ્ચે આ બંદર આવેલું છે એમ ત્યાં લખેલું છે.

તથા વસઈનો ઉલ્લેખ જાડુ મોરો આવે છે. યુગરાતના નવાજ બહાદુરસાહે ખાડીને નોખરે સરસ રથાન 'નેઈ' અને એનું દરિયાઈ-સરકરી મહત્ત્વ જોળખી અહીં એક નાનકડો કિલ્લો બાંધ્યો, અને એ કિલ્લાની બહાર જાડાકુરુપરા કરીને એક વસ્તી

વસાવી. ગઢાદુરશાહના જમાનામાં આ રથાનની જાહેરાતની ખૂબ વધી હશે. પણ એનો ઇતિહાસ કોણ લખી રાખે! ઇતિહાસને રસ પડે મારકાટમાં કે લુંટકાટમાં. એ રસ પૂરો પાડ્યો પોંડુંગીજ શોધોએ. અને એમણે વસઈનો કિસ્સો, ઈ. સ. ૧૫૩૪માં ગઢાદુરશાહ પાસેથી પડ્યો.

*

*

*

રોબેન અને પોટુંગીજ આજે નાનાં રાજ્યો થયાં છે, પણ એક વખતે એમની પ્રતિષ્ઠા દુનિયાને મોખરે હતી. પોટુંગીજ શોધોએ આ કિસ્સો હાથમાં આવતાંવેત એની આસપાસ એક મોટો વિશાળ કિસ્સો બાંધ્યો અને એની દીવાલ છેક સમુદ્ર સુધી પહોંચાડી.

પોટુંગીજ શોધોએ આ દેશમાં એણે વૈભવ નથી ભોગવ્યો. એ શોધો કેવળ વેપાર અને મુલક-ગીરીના રસિયા ન હતા. મુસલમાનોની પેઠે એમનામાં પણ ધાર્મિક જનન થયું હતું. તેઓ ધર્મપ્રસારને જીવનનું મુખ્ય કાર્ય માનતા, એમાં જ વૈભવની સફળતા ભોત. વસઈનો કિસ્સો તો સામાન્ય માણસો માટે હતો જ નહિ. મોટા મોટા અમીર ઉમરાવ અહીં રહે અને મોજશોખ કરે. બન્ય મકાનો બાંધવામાં અને શણગારવામાં તેઓ એકબીજાની હરીફાઈ કરતા. જાહજ્જના કમાનની હવેલી મોટી કે સેનાપતિની મોટી એવી રસાકશી ચાલતી.

અને એવા વૈભવના જ વાતાવરણમાં ખ્રિસ્તી સંન્યાસીઓના આશીશાન મંડળોએ હતા. ઈશુ ખ્રિસ્તની અને મરિયમ માતાની ચળકતી બિંદી મૂર્તિઓ, એની આગળની બે બે હાથ બેઠી સજાગતી મીઝુજતોઓ, પાદરીઓનો નાટકી છતાં ભવ્ય પોશાક, પૂજનો દાઢ, ગંભીર અવાજ અને કશા ખંડ વગર ચોલીસે કલાક ચાલનો પૂજનો કાર્યક્રમ, એ બધાનું રમરણ ચતા. આજે 'પંથુ એ જમાનાની કલ્પના કરી શકું' છું. મરીજ પ્રજાને લૂંટીને આણેલી દોલતના આ પ્રદર્શન વચ્ચે વિલાસી લોભાના દાનમાંથી બિંબાં કરેલાં આ દેવધરો (દેવળો) અને ધર્મધરો (મઠો) અને એમની અંદર કરાતી તપશ્ચર્યા અને પગાતા ધ્વજચર્યનો વિચાર કરતાં માનવી જીવનની વિચિત્રતા જ તરી આવે છે.

સન ૧૬૦૬માં શ્રી. ડાક પાટીલ સાથે એક વાર

વસઈ ગયેલો. તે વખતે ત્યાંનો કિસ્સો પણ બેચેણો, તે વખતે સમુદ્રકાંઠે, ખારા પાણીથી ખવાઈ જતાં શોખંડનાં કડાં અને સાંકળો અને બાંગી ગયેલા દેવળની એક બે કમાનો બેથાનું રમરણ છે.

આજે ૩૧ વરસ પછી ફરી એ જ કિસ્સો બેવા પામ્યો. બાઈ તેકુલકર વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ વચ્ચે રાજકીયાનો પ્રચાર કરે છે. એ પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરવા સારુ ત્યાં ગયેલો. કિસ્સો બેવા વગર પાછા કેમ આવ્યા? એટલે મોટરમાં બેસી કિછી પણ બેઈ આવ્યા, પહેલા કરતાં આ વખતે બધું વધારે ધ્યાનથી જોયું. બપોરનો વખત હતો એટલે સમુદ્રનાં મોજાઓ ચાંદી ચળકતાં હતાં. નાનાં મોટાં બાંધણીની વહાણો ડોલતાં ડોલતાં બપોરનો આરામ કરતાં હતાં. પવન એમને પંખાળતો હતો. એ જો વધારે ભેરથી વાત, તો બધાં વહાણો જાગીને 'અરે, કેટલું મોઝું થયું!' કહીને દોડવા માંડ્યા. અમે મોટરને રસ્તે આપો કિસ્સો વીંધ્યો, અને સાગર દરવાજા પાસે ગયા. અંદર પહેલાં જેવું આકર્ષક ન લાગ્યું. ત્યાંથી અંદર જતાંવેત ચિમાઈ અખાએ બાંધેલું નાનકડું હતુમાનનું મંદિર દેખાયું છે. એટલું નાનું કે એ જાસો વરસ જૂનું છે એનો ખ્યાલ પણ ન આવે! ત્યાર પછી એક, બે, ત્રણ ગિરમધરો * અને જોયાં. દરેક ગિરમધરને પડખે મોટી મોટી કમાનવાળા ખ્રિસ્તી મોઢા જૂની શાન્તિનો ભંગ થયા પછી કુદરતી શાન્તિ અનુભવતા દેખાયા. ગિરમધરના દરવાજા અને ગોપુરો (ટાવર) સારી પેઠે બિંબાં ને ભવ્ય છે. પથરાની કારીગરી આજે પણ કલાદિનિત્ત કરે છે. ટાવર ઉપર જવા માટે જે ચક્રાકાર છતો છે, તેણે આપણે તો દરેક મિનારામાં બેઈએ છીએ, પણ અહીંના શોધો એની ખૂબી વિશે કંઈક મનરંજ દેખાયા. છતો છે રૂપાળો. આવો છતો કુતુબમિનારામાં પણ શોમે. જૂનો ગઢાદુરશાહનો કિસ્સો હવે બાંધે કિસ્સાને ઢેકાણે છે, અને એની અંદર જ એક જૂનું તળાવ છે.

સૌથી સારી કારીગરી બેચુછટ શોધોના 'સેન્ટ પોલ ચર્ચ'ની લાગી, બપોરે ભવ્યતામાં વસઈ તરફના મુખ્ય દરવાજા આગળનું ક્રિસ્ટિયન અથવા એન્યની

* પોટુંગીજ શોધો 'ચર્ચ'ને 'ઇન' છે. હવે તે પરથી દિન્દીમાં 'ચર્ચ'ને ગિરમધર કહે છે.

‘ચર્ચ’ વધે એવું હતું. આ ઠેકાણે એક મોટી ધર્મ-
પીઠ — સિયોલોથકલ કોલેજ — હતી. વિખ્યાત સેન્ટ
ઝેવિયર ક્યારેક આ ઠેકાણે આવીને રહેલા હોવાથી,
આ ગિરજાધરની પવિત્રતા વિશેષ ગણાય છે. સાવ
ખડેરના રૂપમાં પણ આ ધર્મભુવનોની ભવ્યતા
એાળી નથી લાગતી.

* * *
મંદિરો, મસ્જિદો અને ગિરજાધરો મારે મન
સરખાં જ પવિત્ર અને સરખાં જ આકર્ષક હોય
છે. ભાંગી ગયેલાં આ ગિરજાધરો નેઈને મને
એક સંતોષ હંમેશાં રહે છે કે, આની પાછળ
શરમાવા જેવી હિંદુ ધર્મોધતાની તત્ત્વારીખ નથી.
કોઈ યજ્ઞ ક્રિસ્તી મિત્રને સાથે લઈને આ ખડેરો
વચ્ચે ફરતાં મારા મોઢા ઉપર સરમતા શેરડા
પડવાના નથી!

ક્રિસ્તી લોકોને મંદિરોની ભવ્યતા જાણવાતાં
આત્રે છે અને અંદરનું વાતાવરણ પણ તેઓ ભક્તિ-
ગંભીર જનાવી શકે છે. મુસલમાનોની મસ્જિદોમાં
હજારો લોકો એક સંમિટા નમાજ પઢતા હોવાથી,
તેમને જગાનો વિસ્તાર ખૂબ રાખવો પડે છે.
આપણે ત્યાં સાંધિક પ્રાર્થના ન હોવાથી, અને પૂજા
પણ વૈધક્તિ હોવાથી, મંદિર ગમે તેટલું મોટું હોય
તોયે, જગાની મોકળાશ ન મળે અને ત્યાં ભીડ તો
હોય જ છે. અને પૂજારીઓએ પુણ્યનું જીવન
મોડેલું હોવાથી, વાતાવરણ કેમે કરીને પવિત્ર કે
પુષ્ટ થતું નથી. પંદરપુર જુઓ કે દારિકા, ડોકોર
જુઓ કે પુરી, બનારસ હો કે ગયા, અરે મદુરા
અને રામેશ્વર જેવાં ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરોમાં જુઓ,
વાતાવરણ બનરુ જ હોય છે. અંજાણ કે
કામખ્યાનું તો પૂછવું જ શું?

વસંઈનાં ગિરજાધરો નેતાવેત પ્રથમ સ્મરણ
થઈ મંગળૂરના સેન્ટ એલોશિયસના દેવળનું. પછી
તરત ધ્યાન ગયું જૂના ગોવા તરફ. જૂનું ગોવા
એક વખતે આખા એશિયામાં રોમન કેથલિક —
સનાતની ક્રિસ્તીઓનું — મુખ્ય ધર્મપીઠ હતું. સેન્ટ
ક્રાન્સિસ ઝેવિયરનું શબ્દ ‘મમી’ જનાવીને ત્યાં
દાદી રાળેલું છે. અચુક વરસે, ન્યારે એ જહાર
કાઢી એનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે, ત્યારે આખી
દુનિયાના કેથલિક લોકો ત્યાં ઊભડે છે. એક

જમાનામાં જૂના ગોવા પછી વસંઈ બીજો નંબરે
આવતું હતો. આજે એનો અંશ સરખો પણ
રહ્યો નથી.

* * *
વસંઈનો કિલ્લો નેઈ પાછા વળતાં અમે
કિલ્લા જહાર ચંદ્રાચરાવ મોરેની સમાધિ નેઈ.
કહેવાય છે કે, લડતાં લડતાં એનું ઝનૂન એટલું
વધ્યું હતું કે, કોઈ એનું માથું ઉડાવ્યા પછી પણ
ડીક ડીક વખત ચૂધી એનું ધડ તલવાર ચલાવતું
જ રહ્યું, અને જે સામે આવે એને ધાયલ કરતું
જ રહ્યું!

ચિમાળ અપાએ પોર્ટુગીઝ લોકો પાસેથી
આ કિલ્લો લઈને છૂટી લીધો. જન્મે તરફની સેનાની
બહાદુરીનાં વર્ણનો આજે પણ સાંભળવાને મળે
છે. એકત્રીસ વરસ પહેલાં ન્યારે અહીં આવ્યો
હતો ત્યારે એક જણે ભારે ઉત્સાહથી, મને કહ્યું
હતું કે, પોર્ટુગીઝ પાસેથી આ કિલ્લો છૂટ્યા પછી
ચિમાળ અપાના લોકોએ પોર્ટુગીઝ છાકરીઓને
નાકમાં કાણું પાડી નથ પહેરાવી દીધી, અને એમને
હિંદુ, તરીકે અપાની પોતાના ઘરમાં દાખલ કરી
દીધી. હું આ વાત સાચી માની શકતો નથી.
આપણા લોકોનો આ સ્વભાવ નથી. પછી તો
ભગવાન જાણે. હું માનું છું કે, પ્રાચીન રોમન ઇતિહાસ
વાંચનાર કોઈ આ કિસ્સો જોડી કાઢ્યો હશે. આનો
ઉલ્લેખ એટલા જ માટે કરું છું કે, કેટલાક લોકો
પોતાની બહાદુરીનાં વર્ણન કરવાના ઉત્સાહમાં કઈ
રીતે ઇતિહાસ જોડી કાઢે છે, અને પોતાની જાતની
અસેવા કરે છે, એનો વાચકોને ખ્યાલ આવે.

વસંઈની પાંછો ફર્યો. નવાં પેશવાએ લખત કરી
મરાઠાઓનું સ્વાતંત્ર્ય અંગ્રેજોને ચરણે ધણું, એ
સ્થાન પણ નેયું. પણ મારા મન પર એની કશી
જ અસર થઈ નહિ. હું તો મારી નજર આગળ
વાસ્કો ડી ગામા, આલ્ફાન્સો દે આલ્બુકર્ક અને સાન
ક્રાન્સિસ ઝેવિયરનો જમાનો નેતો હતો. એમણે
આ દેશ ઉપર એણું રાજ્ય કયું નથી. આખો
પશ્ચિમ કિનારો એમણે પોતાનો જ કયો હતો. લૂટ-
ફાટ કરવામાં અને ધાર્મિક જુલમ કરવામાં એમણે
કશી મણા રાખી નહતી. છતાં ન્યારે જુલમ વધે
ત્યારે આપણા દેશના ગરીબ લોકો કોઈ હિંદુ

રામની કે હિંદુ દેવોની પ્રાર્થના કરવાને જદ્દે આશુ-
કર્કની જ ક્યાર પાસે જઈ પ્રાર્થના કરતા કે, 'અમને
આમાંથી કાંઈક રાહત મળે, અમારો બચાવ
યાય.'!

પોર્ટુગીઝ શોકોએ અહીં રાત્ર્ય ક્યું, શેકિને
લૂંટ્યા, પણ પોર્ટુગીઝને સમૃદ્ધ કરવા માટે હિંદુ-
સ્તાનની જળો યવાનું એમને સૂઝ્યું ન હતું. એમના-
માં રાત્ર્યકર્તાની ન્યાત અલગ રાખી પોતાની શ્રેષ્ઠતા
ટકાવવાની વૃત્તિ પણ ન હતી. એમને તો આ દેશમાં
જ્યાં ખ્રિસ્તી ધર્મની રચાપના કરવી હતી. આખા
સમાજને અને મોટી મોટી ન્યતોને જગરદસ્તીથી
ખ્રિસ્તી કરવામાં તેઓ માનતા હતા. નેમની ગબ્તરી
હતી કે, આજે જગરદસ્તીથી ખ્રિસ્તી થયેલા શોકો
ત્રીજી પેઢીએ સ્વાભાવિક ખ્રિસ્તી ગતી ભળે છે અને
ઉત્સાહથી નવા ધર્મમાં માનતા થાય છે અને એનો
પ્રચાર પણ કરે છે. જગરદસ્તી સાથે ધીરજ અને
દહતા હોય તો એ કાવે જ છે. પોર્ટુગીઝ શોકોએ
પશ્ચિમ કિનારાની કેંકણી બાળા શીખીને એનાં
વ્યાકરણો અને કોષો તૈયાર કર્યાં. એક જલ્દે મરાઠીમાં
ખ્રિસ્તપુરાણ લખ્યું, અને કહેવાય છે કે એક નેરચુઈ

કાઈ ગુફામાં લાંબા વખત સુધી સંન્યાસીની પેઢે રહી
વેદોનું અધ્યયન કર્યું અને એ જ દળનો પાંચમો
એસુવેંદ બેટી કાઢ્યો!

આજે એ બધું ભાંગી ગયું છે. ખુદ પોર્ટુગીઝમાં
રાજસત્તાનો નાશ થયો છે. ત્યાંની પ્રમએ ધર્મ-
સંસ્થાને પણ તિલાંજલિ આપી છે; છતાં વટલાયેલા
ભારતવાસીઓના વંશને આજે ભક્તિપૂર્વક દેવળમાં
ભળે છે, ક્ષમા માગી છાતી ઉપર કૂસ કરે છે, અને
પોતાની આવકમાંથી બચત કરી નવાં દેવળો બાંધે છે.
આવા આ શોકો ચાર સો વરસ થયાં છતાં પોતાના
અસહી કુળદેવોને પણ બૂઝ્યા નથી! એકાદથી કે શિવ-
રાત્રીને દિવસે મંદિરોમાં આવી માનતા રાખે છે અને
પ્રસાદ મેળવી ધન્યતા અનુભવે છે!!

ધર્મો અનેક હશે, પણ ધાર્મિકતા જ્યાં એક જ
છે. એ ધાર્મિકતાનો ઉદય થશે ત્યારે શુદ્ધ શુદ્ધ
ધર્મો કાં તો ઓગળી જશે, અથવા એમનામાં માણસાઈ
આવશે. ધર્મોમાં ભ્યાં માણસાઈ જ નથી, ત્યાં
દેવતે તો ક્યાંથી જ આવે! રાક્ષસી જન્મને ઠેકાણે
માણસાઈ આવે તો પણ અંદુ થયું.

કાકા કાલેલકર

ભારત-શક્તિ

હકે છે કે, મહાભારતના યુદ્ધની રાત્ર્યાતમાં ધર્મરાત્ર્ય યુધિષ્ઠિરે પશુ લીધું હતું કે, 'મેં મારા
ચાર ભાઈઓમાંથી એક પણ મરારો તો એ જ કણે હું પણ મારો પ્રાણ છોડી દઈશ.' આવા
દૃઢ પ્રેમને કારણે જ પાંડવોનો વિભવ થયો.

આવું પણ હિંદુ સમાજે લીધેલું નથી છતાં, એની એ ભવિત્યતા તો છે જ કે, અનેક ભવિત્યમાં
વદેવોએ એના ચાર વજ્રેમાંથી કોઈ એક ભવિત્યની અવનતિ થાય તો રાજસ્ત હિંદુ ભવિત્યો અપઃપાત
થાય જ છે. કોણ જલ્દે દેવવાયે વર્ષોથી આપણે આપણા નાના જંજીરો — દરિજનોની અવદેવતા કરતા
આબ્યા છીએ 'ભલે કે આપણું પ્રેમનું ક્ષરણ જ સુકાઈ ગયું છે' નેવા જઈએ તો હિંદુસ્તાન
કોઈ નિર્જળ રાષ્ટ્ર નથી. પરંતુ પોતાની ગર્જિના સંચય ક્યા થયો છે એની એને વિરમૃતિ થઈ
ગઈ છે. જેને હિંદુસ્તાન પતિત રહે છે એને જ હાથે એનો ઉદ્ધાર થવાનો છે. તે ભવિત્યોને આપણે
જમણી કાંઈએ છીએ તે જ ભવિત્યો આપણા રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવાની છે. જેને આપણે અજાણ
કનીને અસહાય અને અજ્ઞાન દસગા રાખી રહ્યા છીએ, એમની ભવૃતિથી જ હિંદુસ્તાનમાં ભવૃતિનો
સંચાર થવાનો છે. હિંદુ પોતાની આંખો કયાકંઈ ભેદેને ને પોતાની અકર્મણ્યતા છોડી રાષ્ટ્રીય
દિનના ઉદ્યોગમાં કેસાદપૂર્વક મંડી પડ્યું એની જ વાર છે.

કાકા કાલેલકર

ગોસેવાની સંસ્થાઓ માટે કાર્યક્રમ

[નવેમ્બર માસના અંત બાગમાં, હરિજન આશ્રમ, સાબરમતીમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડની ગોરાળા તથા પાંજરાપોળોના સંસ્થાકર્તા સંમેલન મળ્યું હતું. સોને ખબર છે કે, માંધીજી દેશને સુસવેશા તેરવિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં ગોસેવા એક આગળપડતો મુદ્દો છે.]

સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. રવામી આનંદ દના. તેમણે આપેલા વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય ભાગ નીચે આપ્યો છે.

[આ સંમેલન વિષે તથા તેના કાર્ય વગેરે વિષે વધુ બહુવા હચ્છનારે, શ્રી. નરહરિશાહ પરીખ, મંત્રી, ગોસેવા સંઘ, હરિજન આશ્રમ, સાબરમતી, એમને જાણવું.]

આજની ધરીએ ભયારે મનુષ્યપ્રાણીના ઉપરવાએ દુનિયા બધીને ખેતર ખેલાસ કરી મૂકી છે અને એ પ્રાણીનું શું કરવું એની જ મહાગૂંઝવણમાં દુનિયાની પ્રજાઓ ડૂબી ગઈ છે; તેવે દાંકણે વળી પશુપ્રાણીના પ્રશ્નો વિચાર કરવા નીકળનારા આપણે અપ્રાસંગિક તો ન લેખાઈએ, એમ પણ મને ધરી વાર લાગ્યું. પણ જે ભૂમિ ઉપર આ સંમેલન આપે ચોળ્યું છે, તે ભૂમિ એક એવા જગદ્ગદ તપસ્રીની તપસ્યાથી પાવન થયેલી છે કે, જેણે આજની દુનિયાના માનવીના, પ્રગતિ અને સુધારણાને લગતા તમામ શેખીબંધો દાવાઓને પડકાર આપ્યો છે અને તેના દંભ ઉઘાડા પાડ્યા છે; જેણે આ જ ભૂમિ ઉપર ખેસીને માટીમાંથી માણસ ધડપાં અને 'જન-પશુ-જગન્ના કલ્યાણયુક્ત'માં એક પછી એક ભેટ ધર્યાં; જેણે એક બે દારકા નેટલા અદ્ય અવધિમાં આપણી પ્રજા આખીનો કાર્યાલટ કરી નાંખ્યો; અને જે આજે પણ વૃદ્ધ વયે અને ક્ષીણ દેહે વેરઝેરથી બળી-જળી દુનિયાને અવેરનો, અભયનો, પ્રેમભર્યા પ્રતિકરનો એકમાત્ર ઉકેલ બતાવી રહેલ છે. એ તપોભૂમિ ઉપર એ સંતની અતિપ્રિય પ્રવૃત્તિઓમાંની એક એવી આ ગોસેવા પ્રવૃત્તિ કોઈ પણ કાળે અપ્રસ્તુત કે અપ્રાસંગિક નહિ લેખાય.

વેપારી દાનધર્મને આધારે નભતી અને ગામે-ગામ ઠેર ઠેર પથરાયેલી આપણી અમૃત-પશુસેવા-સંસ્થાઓ મોટે ભાગે ત્રેતાયુગના અધકાળમાં ડૂબેલી છે. તેમને આધુનિક યુગના ઉત્તમમાં ખેંચી આણી તેમની આંધળા આરથાને દેખતી કરવી અને તેમને આજના જમાનાની જરૂરિયાતોનું બાન કરાવવું અને એ તેમના મન તેમ જ અંતઃકરણમાં ઈસાવડું, એ આજનું આપણું કામ છે.

આ કામ ઓછામાં ઓછા, પણ આજની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા સારુ અનિવાર્ય, એવા ચૌડાકે પાયાના સિદ્ધિતાના સ્વીકારની શરતે આપણી ગોસેવા-સંસ્થાઓનું સંગઠન થાય તો જ કરી શકાય એવું મારું માનવું છે. આવા સંગઠનના ઉપયોગી મુદ્દાઓ અહીં રજૂ કરવા હું પ્રયત્ન કરીશ :

૧. ગોવંશમુધાર અને ગોસેવા-સંસ્થાઓના સુનિયંત્રણમાં રસ ધરાવનાર કાઠિયાવાડ-ગુજરાતની સંસ્થાઓનું, એકાદ મધ્યવર્તી મંડળ મારફત, સંગઠન કરવું અને તે દ્વારા માન્ય કેરેલી તમામ ખાનગી તેમ જ જાહેર સંસ્થાઓનું કામ પરસ્પર સહકારથી એકસૂત્રે અને સંગઠિત રીતે ચાલે એમ કરવું.

૨. દરેક ગોસેવા-સંસ્થામાં 'ગોશાળા' તથા 'પાંજરાપોળ' એવા બે સાવ છત્તાયદા વિભાગ ચલાવવા. ગોશાળા વિભાગમાં આવક તથા જતવાન. એલાદ આપે એવાં માત્ર ગાય, સાંઢ તથા વાછરડાં રાખવાં અને તેમનું શાસ્ત્રીય રીતે પાલન તથા ઉછેર કરવાં, અને પાંજરાપોળ યાને જીવદયા વિભાગમાં અરાકત, લૂલાં, લંગડાં, ધરડાં ગાયબળદ તેમ જ છતર પશુપ્રાણીઓનો નિભાવ કરવો.

૩. સારા સાંઢ તથા જતવાન ગાયો શાસ્ત્રીય દબે ઉછેરવાના અને બાંગરા રખડુ ખુટિયાઓથી ગાયોને રક્ષતી અટકાવવાના ખાસ પ્રયત્નો દરેક ગોશાળાએ કરવા.

૪. ગોશાળાઓ અને જીવદયા-સંસ્થાઓમાં સંસ્થાની આવક કે નિભાવશક્તિનો દશી ખ્યાસ રાખ્યા વગર, આવે તેટલાં પશુઓ દાખલ કરવાની અને કોઈને ના ન પાડવાની વસણ આજે જેવામાં આવે છે તે અંધ કરી, સંસ્થાની, કહેા કે, છેલ્લાં દસ વર્ષની વાર્ષિક આવક-ખરચની સરેરાશને હિસાબે

આવકના પ્રમાણમાં, ઉપરમૂલ્યવા તેવા બે વિભાગોમાં, રીતસરના ઉછેર તેમ જ નિસાચ અર્થે રાખવાની પશુસંખ્યાને મર્યાદિત કરવી અને તે મર્યાદા ચીવટ-પૂર્વક પાળી તેની અંદર રહેતી જ માન્ય સંસ્થાઓએ પોતાનાં કામકાજ ચલાવવાં.

૫. કોઈ પણ માન્ય સંસ્થાએ ગોશાળા વિભાગમાં આવકના સાધન તરીકે કે બીજા કયા કારણસર ગાય અને ગોવંશ સિવાય બીજાં બેંસ આદિ પશુને દાખલ કરવાં નહિ.

૬. ગોશાળા તેમ જ પાંજરાપોળ વિભાગમાં ઓલાદના કામને સારુ લાયક ન હોય એવા એકેએક બાંગરા સાંદ-લાછડા છંબે પીડા પગરની આધુનિક ચીપિયા-પદ્ધતિએ ખસી કરવાં અને સંસ્થાના સંબંધમાં આવનાર ખેડૂતો તેમ જ આમ-પ્રખને તેના લાભો સમજાવવા બનતો પ્રચાર કરવો. પાંજરાપોળ વિભાગમાં પણ ઘરડી અગર રૌચ છંચી ઠીક રીતે નકામી બનેલી ગાય બેંસોને ફળતી પદ્ધતિવા સારુ તેમનું 'રેપેઇંગ' કરાવવું.

૭. દરેક ગોશાળા પાસે વિશાળ ગોચરો તેમ જ લીસા ચારા ઉઘાડવા સારુ થોડીધણી પણ ખેતી, ભીન તથા પાણીનું સાધન હોવાં જોઈએ એવા માત્રહ માન્ય સંસ્થાઓએ રાખવો. અને એવી ભીનો પર લીસા ચારા, સાઈસેજ, ટોરોના ગોરાક, પાતરો, છંબી શાસ્ત્રીય તપાસ તથા અખતરા રવાનો કાર્યક્રમ દરેક માન્ય સંસ્થાએ પોતાના મેક મહત્વના અંગ તરીકે ગણવો.

૮. ગોશાળાનાં છાણમૂતરનો ઉપયોગ બળતણમાં ન થતાં, તેનાં પ્રમાણસિદ્ધિ દ્વંચે ન વેઠાણ એવી રીતે ખાડા છંબોં તે સંગ્રહ થાય, તેમ જ મરતાં જગુઓના મુડાલ માંસનો ખાતર તરીકે પૂરેપૂરો અને શાસ્ત્રીય ઉપયોગ ગોશાળાની જમીનો પર કે ખેડૂતોને થાય, એવો આમદ રાખવો.

૯. ગોપાલન અને ગોસંવર્ધન આખી પ્રખમાં વ્યાપક કરવું છે એ હેતુ નજર સામે રાખી, ગોસેવા-સંસ્થાઓની કાર્યપદ્ધતિ તેમ જ અખતરા સામાન્ય-પણે ખેડૂત કે રચારી-ગવળાના ગળા ઉપરવટના ન હોવા જોઈએ, પણ સામાન્ય ઠોર પાળનાર પણ અનુકરણ કરી શકે તેવા હોવા જોઈએ, એ રીતે કામ કરવું.

૧૦. દરેક ગોશાળામાં સારા સાંદ અને સારો બરપૂર ખોરાક, ગાયોની સારી માનજત અને પાણી, ખોરાક, ગમાણ તેમ જ એક કે તબેલાની આદર્શ સ્વચ્છતા જળવપાનો ખચ્ચ આમદ રહેવો જોઈએ.

૧૧. મૂંઝેલાં ગાયબળદ, લાહરડાં છંબોં ચામડોને ઉપયોગ કરવા ચમોલણો ખોલવાં અને હાડકાં, માંસ, રુધિર, સ્નાયુ આદિ બીજા અવશેષોનો તેવો જ ઉપયોગ કયાં વિના ગાયોની આર્થિક કિંમત વધી શકવાની નથી, અને તેમ ન થાય ત્યાં સુધી તે આર્થિક દષ્ટિએ અત્યારે પરચડે તેમ ન હોવાથી, તેની જીવરક્ષાના બીજા તમામ પ્રયત્નો ફેગડ છે, એ વિચારસરણીનો નિઃસ્કંધપણે અને જાહેર રીતે હરહમેશ સ્વીકાર અને પ્રચાર કરવો.

૧૨. મૃત પશુનાં ચામડાંનો ચર્મોદ્યોગ તથા તેનાં માંસ હાડકાં વગેરે અવશેષોનો સદુપયોગ એ ગોસેવાનું અનિવાર્ય અને અગત્યનું અંગ છે એ સમજીને, એ અવશેષોનો ઉપયોગ કરી તેમથી આર્થિક આવક ઊભી કરવાનો આમદ રાખવો.

૧૩. દૂધની નીપજ વધારવી એ ગોશાળાઓના નિભાવ તથા રચાવધીપણાનું સૌથી નોરાર-અંગ છે એ દષ્ટિ આંખ સામે રાખી, અતિધણી દુધાળ એવી થોડીક ગાય લાહરડીઓના શાસ્ત્રીય ઉછેર ઉપર નજર ન રાખતાં, સર્વસામાન્ય ગાયોની સરેરાશ દૂધ-પેદાશ વધે, ખેડૂતો તથા મામણેકો પણ ગોશાળામાં ખીસના શાસ્ત્રીય પશુપાલનની આવડત કેળવે ને પોતાને ધરઆંગણે રહેતાં ટોરોની દૂધ આપવાની શક્તિ બીહુને અને વધુ દૂધ મેળવતા થાય, એવા વ્યાપક પ્રયત્નો કરવા.

૧૪. આવકને દિનાએ ગાયના કરતાં બેંસ પાળવી વધુ લાભકારી છે એ વહેમ પ્રખમાંથી દાઢવો. આવકના ચડિયાતો સાધન તરીકે ગણીને અને સંસ્થાને સ્વાત્રીય કરવાના શુભ હેતુથી પ્રેરાઈને પણ બેંસને કોઈ પણ ગોશાળા વિભાગમાં રથાન ન આપવું. અડે, દિંદ જેવા મુખ્યપ્રધાન મુલકમાં એકલું દૂધ આપવામાં બેંસ ચડિયાતી દેખાતી હોય, તોપણ પાડાથી દિંદુસ્તાનની ખેતી યઈ શકવાની નથી એ જ્ઞેતાં, ખેતી લાયકના બગર, તથા દૂધ એમ બેઉ આપનારી ગાય જ આ દેશમાં આજે કેમ પાળવા

યોગ્ય છે, એ વિચારસરણી પ્રગ્નમાં ફેલાવવી અને ઠસાવવી.

આવે મારે આપણા કાર્યક્ષેત્રનો ચિતાર છે. આજની અતિ શોચનીય અને દર્દભરી સ્થિતિના ઇલાજને સારુ જૂની માન્યતાઓનાં મંડાને ચીટકી બેસવાનું મેટ્રી દુનિયાની આર્થિક જટીલતામાં આપણા કૃષિપ્રધાન દેશની આમ-પ્રગ્નનાં ભેરુ-ભાંડુ સમાં આપણાં ગૃહપશુઓની રક્ષાને સારુ ઝંપલાવ્યે જ

આજે આપણો આરો છે. શાહમૂગની પેઠે પાછળ દોડયા આવતા શિકારીએને ભાળી રેતીમાં માથાં દાટ્યે કદાપિ રક્ષા થવાની નથી. એટલે આપણે દંદતાપૂર્વક બેઠે હાથે હિમ્મત પકડીને આગળ આવીએ અને આપણા ગોધનના સંરક્ષણ અને સંગઠનની સંગીન ચોજનાઓ ઘડી તેના અમલ પાછળ રોકાઈ જઈએ.

સ્વામી આનંદ

વરં વ્રૂહિ ।

અમારી રકઝક ચાકી.

મેં કહ્યું, ' તમે વિધય સૂચવો તો હું લખુ. '

મારે એક લેખ લખી આપવો હતો.

કાન્તિ કહે, ' ના તમે જ પસંદ કરો. '

' પસંદગી તો ત'રીની હોય. ' મેં દંઢાપથી કહ્યું.

કાન્તિએ એટલી જ દંઢાપથી જણાવ્યું, ' ત્યારે મારી પસંદની છે કે વિધય તમે પસંદ કરો. ' હું હાથી.

એ જ વખતે મને ઉપનિષદની એક સુંદર વાર્તા યાદ આવી.

દિવાદાસનો પુત્ર પ્રતર્દન બહાદુર ક્ષત્રિય રાજા હતો. દુનિયાના આતં લોકોને તો એની કુદરે હતી જ. પણ ગરજ પડ્યે દેવોના રાજા ઇન્દ્રને પણ એની મહત્ત થતી. એક વખતે એક યુદ્ધમાં પોતાનું પીરુષ પ્રગટાવી એણે ઇન્દ્રને સંતુષ્ટ કર્યા. સંતુષ્ટ થયેલા ઇન્દ્રે એને માન આપવા ખાતર પોતાના બન્ધ પ્રાસાદમાં ભોતર્યા. દેવરાજે પ્રતર્દનની બધી રીતે આગતાશ્વાગતા કરી અને કહ્યું, ' તને વર આપું છું, જે જોઈવું હોય તે માગી લે. '

પ્રતર્દન રાજાએ કહ્યું, ' માણસને માટે જે હિતતમ (અત્યંત હિતકારી) હોય તેવું મારે માટે આપ જ પસંદ કરો ને? '

ઇન્દ્રે વાંધો ઉઠાવ્યો, ' વર તે કાંઈ બીજા પસંદ કરતા હશે? વર એટલે જ (પોતાની પસંદગી.) પોતાને શું જોઈએ છે તે બીજા શું જાણે? તેથી માણસ પોતે જ માગી લે એ યોગ્ય છે. '

પ્રતર્દન કાંઈ એટલેથી હારે એવો નહોતો. એણે દેવરાજને કહ્યું, ' ભગવન, આપ સત્ય-પ્રતિજ્ઞા છો, એમ મેં માન્યું છે. આપ મને વર આપવાના છો. 'વર' એટલે શ્રેષ્ઠ. જે સૌથી શ્રેષ્ઠ હોય તે મને આપવાને આપ બંધાયેલા છો. માણસ માટે સૌથી શ્રેષ્ઠ શું છે એ હું શું જાણું? હું માણું 'તે તમે આપો તો તે 'અવર' (જિતવર) આપ્યા જેવું થશે. અને આપે તો 'વર' આપવાનું વચન આપ્યું છે. '

સત્યરૂપી ઇન્દ્ર આથી બંધાયો. ઉપનિષદકાર કહે છે, સત્યં હિ ક્ષ્મઃ ।

આખરે ઇન્દ્રને જ પ્રતર્દન માટે વર પસંદ કરવો પડ્યો. ઇન્દ્રે કહ્યું, ' હે પ્રતર્દન ! તું મને યોગ્ય. મને સત્યને યોગ્યજનક એ જ માણસને માટે હિતતમ છે. જે સત્યને વળગી રહે છે તેને પાપ ચોંટવું નથી; એનું મોહું મોહું પડવું નથી. '

તુકારામની વાણી

૩૪

માર્યા વિઠોયાચા કેસા પ્રેમભાવ ।
 આપગચિ દેવ હોય મુઠ ॥ ૧ ॥
 પઢિયેં દેહભાવ પુરવિતો વાસના ।
 અંતીં તૈં આપળા પાર્શ્વીં ન્યાવેં ॥ ૨ ॥
 માર્ગે પુઢેં ઝમા રાહે સાંભાઝીત ।
 આલિયા આપાત નિવારાવે ॥ ૩ ॥
 યોગક્ષેમ ત્યાવેં જાણે જડ મારી ।
 વાટ દાવી કરો ધરુનિર્વા ॥ ૪ ॥
 તુકા મ્હણે નાહીં વિશ્વાસ જ્યા મર્તી ।
 પાઠાવેં પુરાણીં વિચારુનિ ॥ ૫ ॥

૩૫

વિઢલ સોયરા સમન સાંગાતી ।
 વિઢલ દા ચિતીં દેસલસે ॥ ૧ ॥
 વિઢલ હું અંગ વ્યાપિલી હે કાયા ।
 વિઢલ હે છાયા માસી મજ ॥ ૨ ॥
 દેસલા વિઢલ જિઘ્હેચિયા માર્પાં ।
 ન વઢે અન્યથા આન હુજેં ॥ ૩ ॥
 સકલ્લોં હિન્દિયોં સન એક પ્રધાન ।
 સેહી કરી ધ્યેન વિઠોયાવેં ॥ ૪ ॥
 તુકા મ્હણે યા વિઢલાલી આતાં ।
 નય વિસેવતાં માણેં મજ ॥ ૫ ॥

૩૬

કુપાવંતા કિર્તી । હીનં વઢુ આવડતીં ॥ ૧ ॥
 લાંવા માર વાહે માયાં । કરી યોગક્ષેમ ચિતા ॥ ૨ ॥
 મુલોં નેરી વાટ । કરી ધરુનિ દાવી નીટ ॥ ૩ ॥
 તુકા મ્હણે જીવેં । અનુસરતાં એક માર્ગે ॥ ૪ ॥

૩૭

કરિતાં કોણાવેં હિ કાજ । નાહીં લાજ દેવાલી ॥ ૧ ॥
 વરેં કરાવેં હેં વામ । ધરિલેં નામ દીનવંધુ ॥ ૨ ॥
 કરુનિ આરાધૂક પાહે । મલક્યા સાય મ્હાયયા ॥ ૩ ॥
 ચોલે તેસી કરળી કરી । તુકા મ્હણે એક હરિ ॥ ૪ ॥

૩૮

મક્તા વિળ દેવા । કેવેં રૂપ ઘડે મેરા ॥ ૧ ॥
 શોભવિલેં ચેરચેરાં । સોનં એક ટાવી હિત ॥ ૨ ॥
 દેવા વિળ મક્તા । કોળ દેના નિતમવા ॥ ૩ ॥
 તુકા મ્હણે વાઝ । માતા જેસેં સ્નેહ જાઝ ॥ ૪ ॥

૩૪

મારા પ્રભુજીનો કેવો પ્રેમભાવ !
 સ્વયં હરિ શાય મુરુદેવ ! 1
 પ્રીને દેહ પાળે, પૂર્ણકામ કરે,
 અંતે લીન કરે આત્મરૂપે. 2
 આગે અને પૂઠે ઊભીને સંભાળે,
 સઘળાણે ટાળે આપાતોને. 3
 યોગક્ષેમ તેનો ઉપાડે તે ભારે,
 દોરે માર્ગે ધીરે આસી હાથ. 4
 તુકારામ જેને વિશ્વાસ ના મને,
 શોધીને પુરાણે સાખ લેવી. 5

૩૫

પ્રભુ મારો સંગો સંગાથી સમજન,
 પ્રભુ મારે મન બેઠો દહ. 1
 પ્રભુ મારો અંગો, વ્યાપી મારી કાયા,
 પ્રભુ મારી છાયા બન્ધો મને. 2
 પ્રભુ મારો બેઠો રસનાની ટોચે,
 નહિ વંડુ વાચે અન્ય કાંઈ. 3
 સકળ ઊંચે મનડું મધાન,
 તેણે કરે ધ્યાન પ્રભુજીનું. 4
 તુકારામ હવે પ્રભુનો વિસાર,
 અશક્ય લગાર છાડું તેણે. 5

૩૬

કેવો એ કૃપાળ, બાહુ દીન પડે વદાલ. 1
 તેનો બાર વડે માથે, ચલવે યોગક્ષેમ જાતે. 2
 ન જૂલ્યા દે વાટ, જેને દોરે ધરી હાથ. 3
 તુકારામ જીવ સારે અનુસરતાં એક ચિતે. 4

૩૭

હરતાં કેઈનુંયે કાજ, નહિ લાજ દરિને. 1
 રૂડું કરેયા એ કામ, ધણું નામ દીનવંધુ. 2
 ચર્ચ હિન્દુક પેખે રાહ, થયા મદાપ ગમે તેને. 3
 બોલે તેવાં કરે કામ, તુકો કહે એક રામ. 4

૩૮

બ્રહ્મા વિના દેવ, ક્યાંથી રૂપ આં સેવ ? 1
 શોભે પરપરે, જેમ સોનું હીરા વડે. (૨ક) 2
 દેવ વિષ્ણુ બ્રહ્મે, કોણ નિઃકામતા અર્પે ? 3
 તુકો કહે આળ-માતા જેવી રોદનળા. 4

હાલ કવિ કેમ નથી પાકતો ?

[શ્રી. વિનોબા ભાવે દત્ત મરાઠી લેખકશ્રેષ્ઠ, 'મધુકર' માંથી એક લેખનો અનુવાદ. આખો શ્રેષ્ઠ થોડા વખત બાદ ગુજરાતીમાં પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવાનો ઇરાદો છે.]

'આજકાલ આપણામાં જૂના વખતના જેવા કવિઓ કેમ નથી પાકતા?' એવો એક ભાઈએ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. તેના જવાબમાં નીચેના બે શબ્દો લખું છું :-

હાલ કવિઓ શાયી નથી, કે કવિ થવાને આવશ્યક એવા ગુણ નથી તેથી. પણ કવિને કયા ગુણો આવશ્યક છે? એ જ હવે આપણે વિચારીએ.

કવિ એટલે મનનો સ્વામી. જેણે પોતાનું મન છત્તું નથી તેને માટે ઈશ્વરની સૃષ્ટિનું રહસ્ય સમજવું શક્ય નથી. સૃષ્ટિને જ કાવ્ય નામ અપાયેલું છે. જ્યાં સુધી મન કાળમાં નથી, સગદોષ સાંત પડ્યા નથી, ત્યાં સુધી માણસ ઇન્દ્રિયોના ગુલામ જ રહેવાનો. ઇન્દ્રિયોના ગુલામને ઈશ્વરની સૃષ્ટિ શી રીતે દેખાય? તે બિચારો તુચ્છ વિષયમુખમાં જ ગોઠ્યા ખાયા કરવાનો. ઈશ્વરની સૃષ્ટિ વિષયમુખની પેશી પાર છે. એ પેશી પારની સૃષ્ટિનું દર્શન પામ્યા વિના કવિ ન થવાય. સુરદાસની આંખો તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ વિષયો તરફ દોડતી હતી. એ આંખો દોડીને જ્યારે તે આંધળો બન્યો, ત્યારે તેને કાવ્યનું દર્શન થયું. બાળક ક્યુવે તપશ્ચર્યા કરીને ઇન્દ્રિયો મારી નાખી, ત્યારે પરમેશ્વરે પોતાના કાવ્યમય શંખથી તેના ગાલને રૂપશ્ચંક્યો. તેની સાથે જ એ અજ્ઞાન બાળકના મોઢામાંથી સાક્ષાત્ વેદવાણીનું રહસ્ય પ્રગટ કરનારું કાવ્ય બહાર પડ્યું. તુકારામે જ્યારે સરીર, ઇન્દ્રિયો, તથા મનનો પૂરેપૂરો ભંગ કર્યો, ત્યારે જ મહારાષ્ટ્રને તેની 'અજંગ' વાણીનો લાભ થયો. મનોનિર્મલતા પ્રપત્તમાં સરીર ઉપર ડીડીઓના રાફડા રચાયા, ત્યારે જ તેમાંથી આદિ-કાવ્યનો ઉદય થયો. અત્યારે આપણે ઇન્દ્રિયોની સેવા કરનારા ગુલામો બન્યા છીએ, તેથી આપણામાં કવિઓ નથી.

સમુદ્ર જેમ જળી નદીઓને પોતાના ઉદરમાં સમાવી લે છે, તેમ આખા બ્રહ્માણ્ડને પોતાના પ્રેમથી આવરી રાખે એટલી વ્યાપક બુદ્ધિ કવિમાં હોવી જરૂરી છે. પથ્થરમાં દેવનાં દર્શન કરવાં એ

કાવ્યનું કામ છે. એને માટે વ્યાપક પ્રેમ જોઈએ. સુનેશ્વર મહારાજ પાડાના બરાડામાં વેદશ્રવણ કરી ચક્રા, તેથી તે કવિ કહેવાયા. વરસાદ પડ્યા પછી તરત દેડકા અવાગ કરવા લાગ્યા તે જોઈને વસિષ્ઠને એવું લાગ્યું કે, પરમેશ્વરની કૃપાનો વરસાદ પડવાથી કૃતાર્થ થયેલા સત્પુરુષો જ આ દેડકાઓને રૂપે પોતાના આનંદોદ્ધાર પ્રગટ કરી રહ્યા છે. તેથી તેમણે ભક્તિપૂર્ણ હૃદયથી તે દેડકાઓની સ્તુતિ કરી. એ સ્તુતિ 'મંદૂક-સ્તુતિ' એ નામે ઋગ્વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. પોતાની પ્રેમભરી ઘૃત્તિના રંગથી રંગાઈને કવિ સૃષ્ટિ તરફ જુએ છે, તેથી તેનું હૃદય સૃષ્ટિના દર્શનથી નાચે છે. માતાના મનમાં બાળક માટે પ્રેમ હોય છે, તેથી બાળક નજરે પડતાં જ રતનના દૂધને તે કાળજીમાં રાખી શકતી નથી. તે જ પ્રમાણે સકલ ચરાચર સૃષ્ટિ માટેના પ્રેમથી કવિનું હૃદય ભરેલું હોય છે, તેથી તેનું દર્શન ધનાં જ તે પાગલ બની જાય છે. તેની વાણીમાંથી કાવ્યની ધારા વહેવા માંડે છે, તે તેનાથી રેડી શકાતી નથી. આપણામાં એવો વ્યાપક પ્રેમ નથી, સૃષ્ટિ વિષે ઉદાર બુદ્ધિ નથી, પુનઃદાર-ગૃહાદિથી આગળ આપણો પ્રેમ ગયો નથી. તેથી "વૃક્ષ વક્ત્રી જાત્તો વનચરે સોચરી" (કાડ, વેલ તથા વનચર બ્રાણ્યો અમારાં સગાં જેવાં છે) એ કાવ્ય આપણને કષાંથી સુએ?

કવિએ આખી સૃષ્ટિને આત્મિક પ્રેમથી આવરી લેતી જોઈએ. તેમ જ આખી સૃષ્ટિના વૈભવથી પોતાના આત્માને સમવર્તાં તેને આવડવું જોઈએ. 'દૃક્ષ, વક્ત્રી, વનચરે'માં તેને આત્મદર્શન થવું જોઈએ. તેની સાથે સાથે જ પોતાના આત્મામાં 'દૃક્ષ, વક્ત્રી, વનચરે' તેને અનુભવતાં આવડવું જોઈએ. વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું જ નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ છે, એમ કવિને દેખાવું જોઈએ. પૃથ્વીમાના ચંદ્રમાના દર્શનથી તેના હૃદયસમુદ્રને ભરતી આવવી જ જોઈએ. પણ પૃથ્વીમા ન હોય ત્યારે તેના હૃદયને એટ ન લાગવી જોઈએ. અમાસના ગાઢ અંધકારમાં આકાશ વાદળોથી ઘેરાયેલું હોય ત્યારે પણ ચંદ્રદર્શનનો

આનંદ તેને થવો જોઈએ. જેનો આનંદ બહારની દુનિયા સાથે સંકળાયેલો છે તે કવિ નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય; કવિ સ્વયંજૂ હોય. પામર દુનિયા વિષયમુખમાં રાચે છે; કવિ આત્માનંદમાં ડોલે છે. લોકોને ભોજનનો આનંદ; કવિને આનંદનું જોજન. કવિ સંયમનો પણ સંયમ છે અને તેથી જ સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્રતા છે. ટેનિસને વહેતા ઝરણામાં આત્માનું અમરત જોયું, કારણ અમરતનું ઝરણું તેને પોતાના આત્મામાં દેખાતું હતું. કવિ નિશ્ચયપ્રાટ હોય છે; કારણ તે હૃદયસપ્રાટ હોય છે. કવિને જગતાં પણ મહાવિષ્ણુની ચોમનિદ્રામાંનાં સ્વપ્નાં દેખાય છે; અને સ્વપ્નામાં જગતા નારાયણની જગદચ્ચના જોવા મળે છે. કવિના હૃદયમાં સંદિગ્ધો બધો વૈભવ ભરેલો હોય છે. આપણા હૃદયમાં જુખનું ભાન ભરેલું છે, અને મોઢામાં બીબની બાપા. હું સ્વતંત્ર છું અથવા તો હું મનુષ્ય છું એટલું ભાન પણ જ્યાં રહ્યું નથી, ત્યાં આત્મનિષ્ઠ કાવ્યપ્રતિભાની અપેક્ષા જ શી રીતે રાખી શકાય ?

કવિને 'લોકહૃદય યથાવત સંપ્રકાશિત' કરવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ એમ બધા જ લોકો માને છે. પણ સત્યનિષ્ઠા એ આ સામર્થ્યનો મૂલાધાર છે, એનું ભાન બાગે જ ફાઈને હોય છે. સત્યપૂન વાણીમાં અરોધ વીધું પેદા થાય છે. 'સત્ય હોય એ જ બોલવું' એવા નૈષ્ઠિક સત્યાચરણમાંથી 'જે બોલવામાં આવશે તે સત્ય થશે' એવું અદ્ભુત સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે. 'ઋષિઓ પ્રથમ બોલી જતા અને પાછળથી તેમાં અર્થ દાખલ થતો,' એમ ભવજૂતિએ ઋષિઓના કાવ્યકોશરત્નનું વર્ણન કર્યું છે. એનું કારણ તે ઋષિઓની સત્યનિષ્ઠા. 'સમૂલો વા એવ પરિગ્ર્યવિતિ। ચોડ્વતમમિવદતિ । તસ્માન્નાહ્યંવ્યવૃત્ત વ્યવૃત્તમ્।' — જે અસત્ય બોલે છે તે સમૂળગો શુષ્ક થાય છે. તેથી અસત્ય મારે કદી ન બોલવું જોઈએ — આમ પ્રશ્નોપનિષદના ઋષિએ પોતાની ચિન્તા વ્યક્ત કરી છે. જર્જરત સત્યનિષ્ઠામાંથી કાવ્યનો જન્મ થાય છે. વાદ્મીકિએ પ્રથમ રામાયણ રચ્યું, પાછળથી રામે તેનું આચરણ કર્યું. વાદ્મીકિ સત્યમૂર્તિ હતા. તેથી રામને તેમનું કાવ્ય ખરું કરવું પડ્યું. અને વાદ્મીકિનો રામ પણ કંઈ જેવો તેવો ન હતો. 'દ્વિઃ સં નમિસંપદ્મે રામો દ્વિગંભિમાવતે।' — રામ એ વાર જાણ

છાડતો નથી તેમ જ એ વખત બોલતો પણ નથી. આદિકવિની પ્રતિભાને સત્યનો આધાર હતો. એટલે જ તેને કપાળે અમરતનો લેખ લખાયો. સંદિગ્ધો મૂઠ રહ્યો. અથવા સમાજ-હૃદયની સૂક્ષ્મ ભાવનાઓ ઉકેલી બતાવવાનું સામર્થ્ય જોઈતું હોય, તો સત્યપત્ત બોલવું જોઈએ. આમેહૂજ વર્ણન કરવાની શક્તિ એ એક જાતની શિદ્ધિ છે. કવિ વાચાસિદ્ધ હોય છે, કારણ તે વાચા-શુદ્ધ હોય છે. આપણી વાચા શુદ્ધ નથી. આપણને અસત્ય ખપે છે એટલું જ નહિ, પણ સત્ય ખૂંચે છે, એવી આપણી દીન દશા છે. તેથી આપણામાં કવિનો ઉદય થતો નથી.

કવિની દષ્ટિ શાશ્વત કાળ ઉપર હોવી જોઈએ. અનંત કાળ તરફ નજર હોવા વિના ભવિતો ઉદ્દેશ યર્થ શકતો નથી. પ્રત્યક્ષથી આંધળો બનેલી જુદીને સનાતન સત્યો જોયર થતાં નથી. સોફિસ્ટને ઝેરનો ખાસો પાનારા તર્ક સોફિસ્ટને મત્ત જોયો. 'માણસો મત્ત હોય છે અને સોફિસ્ટ સ માણસ છે. તેથી સોફિસ્ટ મત્ત છે' — એથી આગળની કલ્પના તે વૈતિથ તર્કને સૂઝી નહિ. પણ વિપ્રાશયને દિવસે આત્માની સત્તા વિષે પ્રવચન કરનારા સોફિસ્ટને પેલી પારનું ભવિષ્ય સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. ભવિત્યપતાના ઉદરમાં સંતાપેલો સત્યનો જ્ય તેને દેખાતો હતો. તેથી વર્તમાન યુગ વિષે તે બેદિકર રહ્યો. આવી ઉદાસીન દૃષ્ટિ હાડમાં જીતમાં વિના કવિહૃદય નિર્મોણ યર્થ શકતું નથી. સંસારના બધા રસો કરણ રસની યુવાગીમાં જકડાયેલા છે એ વાત સમાજના ચિત્તમાં હસાવવાનો ભવજૂતિએ અનેક રીતે પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે કાળના વિષય-લોહુપ ઉન્મત્ત સમાજને એનું કંઈકું મળે જીતવું નહિ. તેણે તો ભવજૂતિને જ ફગારી દીધો. પણ કવિએ પોતાના બોલ પાછા એવ્યા નહિ. કારણ, શાશ્વત કાળ ઉપર તેને વિશ્વાસ હતો. શાશ્વત કાળ ઉપર નજર નાંખવા આપણી હિમત ચાલતી નથી. ચારે જાગુએથી ઘેરાયેલું દરણ જેમ હતાય યર્થને આસપાસ જોવાનું છોડી દઈ એકદમ બેસી પડે છે, તેમ જ આપણી વિષય-મરત જુદિથી આગળના કાળ તરફ જોઈ શકાતું નથી.

'કાલ કાણે દીડી છે ? આજે જે મળે તે બોલવી શો' — આવી બીંતિમસ્ત મનોદશાની રિયલિમાં કાવ્યને અવકાશ ન હોય.

ઈશાનારોપનિવદના નીચેના બ્રહ્મને ઉદ્દેશતા
મંત્રમાં આ જ અર્થ સૂચિત કરવામાં આવ્યો છે :
કવિર્મનીયી પરિભૂ સ્વયંભૂ :

યાજ્ઞત્યતોડધાન્ વ્યદધાન્ શાશ્વતીભ્યઃ સમાભ્યઃ ॥

અનો અર્થ : કવિ (૧) મનની માલિક, (૨) વિશ્વ-
પ્રેમથી ભરેલો, (૩) આત્મનિષ્ઠ, (૪) યથાર્થભાષી,
અને (૫) શાશ્વત કાળ ઉપર નગર રાખનારો હોય છે.

મનન માટે નીચેના અર્થો સૂચવું છું :

- | | |
|------------------------|--------------|
| (૧) મનની માલિકી | = બ્રહ્મચર્ય |
| (૨) વિશ્વપ્રેમ | = અહિંસા |
| (૩) આત્મનિષ્ઠતા | = અસ્તેય |
| (૪) યથાર્થભાષિત્વ | = સત્ય |
| (૫) શાશ્વત કાળ ઉપર નગર | = અપરિગ્રહ. |

વિનોખા લાવે

દુનિયાના વેપારી-ફિનીશિયનો

જેને આપણે આજે પાશ્ચાત્ય જગત કહીએ છીએ તેનું પ્રાચીન કેન્દ્ર જૂમધ્ય સમુદ્ર હતું. જૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે યુરોપનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઘડાયો. કેટલાપિ મહારાજ્યો એ સમુદ્રના કાંઠાએ ઉપર રથપાયાં, કાંઠાં અને આથમી ગયાં; જેનાં મડાંની પછુ જળાને ખાખ થઈ ગઈ, એવાંયે કેટલાંક સામ્રાજ્યો હતાં. એવાં મહારાજ્યોમાંનું એક છેક પૂર્વમાં, જૂમધ્ય સમુદ્ર એશિયા ખંડને અડે છે ને સમુદ્ર અને પર્વતમાળ વચ્ચે જમીનની એક સાંકડી પટ્ટી છે ત્યાં આવેલું ફિનીશિયા હતું, અને બીજું એમાંથી જ જન્મેલું અને આફ્રિકાને ઉત્તર કિનારે સિસિલીની સામે આવેલું કાર્થેજનું મહારાજ્ય હતું. ફિનીશિયા અને કાર્થેજ ખંડની જાહોજલાલી હતી ત્યારે, એની બરોબરી કરી શકે એવું કોઈ ન હતું. ટાપર અને કાર્થેજની તે કાળની દુનિયાનાં મોટામાં મોટાં નગરોમાં ગણના થતી. આજે એ લુપ્ત થઈ ગયાં છે એટલું જ નહિ, પણ એ જગ્યાઓનાં નામ પણ બદલાઈ ગયાં છે ને પ્રાચીન કાળમાં એ નગરો હતાં એવું એધાણ પણ શોધું જડતું નથી.

ફિનીશિયનો મૂળ મેદાનોના રહેવાસી. શત્રુઓના ભયના માર્યાં તેઓ આ રીતે શ્વેતેનોનના પર્વતોમાં ભરાયા અને દરિયાકાંઠાની પટ્ટી પર વસવાટ કર્યો. જમીનની બિપજ પૂરી ન પડી, એટલે દરિયો ખેડતા થયા અને મચ્છીમારીથી શરૂઆત કરી. મચ્છીમાર-માંથી ચાંચિયા, ચાંચિયામાંથી વેપારી, અને વેપારીમાંથી કારખાનાવાળા થયા. છીપોમાંથી જાંજુડો રંગ કાઢવાની શોધ તેમણે કરી અને ન્યાં ન્યાં એ છીપો મજે ત્યાં ત્યાં એમનાં કારખાનાં રથપાયાં. જૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે ન્યાં ન્યાં રંગનાં કારખાનાં

હતાં, ત્યાં ત્યાં ફિનીશિયનોનાં યાણાં થયાં અને વસાહતો થઈ. પૂર્વમાં ટાપરથી માંડીને પશ્ચિમમાં હરકુલીસના રતબ (જેને હાલ જિબ્રાલ્ટરનું બારું કહે છે) સુધી અને ઉત્તરમાં આદમથી માંડીને આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારા સુધી બધે ફિનીશિયન વસાહતોનાં નાનાં નાનાં જૂમધ્યાં વેરાઈ ગયેલાં હતાં. ગ્રીસમાં ને ગ્રીસના ટાપુઓમાં, કાળા સમુદ્રના કિનારાએ પર, ઇટાલીમાં, સિસિલીમાં, આફ્રિકાને ઉત્તર કિનારે અને રેપેનમાં, બધે એ લોકો જમી ગયા હતા. ધીરે ધીમે ફિનીશિયનોએ આરબો અને બીજાં ભરવાડ જાતો પાસેથી જીન લઈ વધુ અને એવી સુંદર રીતે રંગીને તૈયાર કરવા માંડ્યું કે, બેબિલોનિયા અને મિસરની બજારોમાં એનો એકદમ ઉપાડ થવા લાગ્યો. આમ કરતે કરતે તેઓ પૂર્વના દેશોમાંથી કાચો તેમ જ તૈયાર માલ લાવતા અને ભારે નફો ચકાવીને યુરોપના દેશોમાં વેચતા થઈ ગયા.

યુરોપમાં તે કાળમાં જંગલી દશા વર્તતી હતી. યુરોપના કિનારા પર સફર કરતાં કરતાં એકાદ જગ્યાએ ન્યાં વેપાર કરવા હોય ત્યાં ફિનીશિયન વેપારીઓ ઉતરે જંગલી લોકોને આકર્ષવાને માટે મોટી હોળી સજાવા, કિનારા પર તંબૂ ઠાકી મુકામ કરે, અને છ દિવસનું જળર ભરી નાખા જંગલી ઘરડા રીડે એવાં રમકડાં ને નાનકડી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન કરે. કેટલીક જગ્યાએ આવો વેપાર ચાલતો, પણ ઘણી જગ્યાએ તો એમની કાયમની વસાહતો જ હતી.

પછી એમનું સાહસ વધ્યું. જૂમધ્ય સમુદ્ર એડીને તેઓ ધરાયા. આવ્યા ચારે બાજુએ જમીનવાળા, સરેવર જેવા દરિયામાં પુરાઈ રહેવું તેમને ન ગમ્યું. હરકુલીસનો રતબ એટલે ધરતીનો છેડો, એમ તે

કાળમાં મનાવું. આ સાદસી નાવિકાએ પહેલ-વહેલી જિજ્ઞાસુરની સામુદ્રધુની વટારી સીમોદ્ધવન કર્યું. ચૌગરદમ પાણી જ પાણી અને કયાંયે જમીન ન દેખાય એવો અદ્વાદ સાગર તે દિવસ સુધી કોઈએ જોયો ન હતો. દક્ષિણે મોરોડાના કિનારાના દક્ષિણ છેડા સુધી અને ઉત્તરે બાહિરક સમુદ્ર અને બ્રિટિશ દાણુઓ સુધી જઈને ત્યાં પણ પોતાનો વેપાર તેમણે જમાવ્યો. જમીન પર તો તેમનો વેપાર ધીકતો ચાલતો જ હતો. પૂર્વના દૂર દૂરના દેશોમાંથી માલ ભરી ભરીને વણજરોની વણજરો ફિનીશિયા ચાલી આવતી. પૂર્વનાં ધગધગતી રેતીનાં અદ્વાદ રણોમાં આરણો એમના વહાણવટીઓ હતા; અને ઊંડો એમની નોકાઓ હતી. રણને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી એમનાં બળદો રથપાયાં હતાં અને એ બધાં નગરોની મહારાણી ફિનીશિયાની રાજધાની ટાપર હતું. પૂર્વે દિંદુસ્તાન, ચીન અને મસાલાના દાણુઓ અને પશ્ચિમે મોરોડાકો, રબેન અને બિટન સુધીના દેશોના માલની લાવજ અને સેવડેવડ ટાપર મારફતે થતી. આખી દુનિયાનો વેપાર ફિનીશિયાનો હાથે ચાલતો.

આ દુનિયાના વેપારીઓ મુખ્યત્વે અર્થાર્થી હતા. વિદ્યાકળાની ઉપાસના પાછળ તેઓ પડ્યા ન હતા. છતાં જેમ પક્ષી ઊડતાં ઊડતાં બીજાં વેરે તેમ તેમણે ટેકેકાણે જ્ઞાનનાં બીજાં વેર્ષાં. યુરોપના શેકોને વાંચતાં લખતાં શીખવનાર આ શેકો હતા. ગ્રીસને જ્ઞાનની ગળચૂથી એમણે આપી. મૂળાક્ષરની શોધ એમની હોય કે ન હોય, પણ મૂળાક્ષર યુરોપના શેકોને એમણે આપ્યા. તેઓ યશ, ખતલ અને સાદસી ગાણુસો હતા. એમની સતત પ્રવૃત્તિને લીધે એ કાળની દુનિયા ભગત રહતી. દરેક દેશને એમની પાસે ન હોય એવું નવું નવું કંઈક તેઓએ આપ્યું. આખી દુનિયામાં શેકો જાગ્યા, એકબીજાને ઓળખતા થયા, નવી નવી હાજરો જાગી અને ઉલોગધંધા જાગ્યા થયા. એ બધું આ ફિનીશિયા વેપારીઓની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ હતું.

વહાણ બાંધવાની કળા શોધનાર અને વહાણ-વટારી શરૂઆત કરનાર પણ આ પ્રજા હતી. અને એ બંને વસ્તુઓ સાંચા કાળ સુધી એના જ હાથમાં રહેલી. દેશદેશાવર કાફલા લઈ જવાનું અને વહાણો

બાંધવાનું કામ તેમની પાસે જ કરાવવામાં આવતું. પણ આ કળાનો એકદમ કબજો તેઓ હાથેમાં ન રાખી શક્યા. એમનું જોઈ જોઈને ગ્રીક શેકો પણ વહાણ બાંધવા લાગ્યા, ને જોતજોતામાં બે પ્રજાઓ વચ્ચે ચાંચિયાગીરી ને વહાણવટારીમાં ચડસાચડસી શરૂ થઈ. ફિનીશિયાનો એક જ પ્રાંતને વળગી 'કડી સેતાં પાટણ ખુએ' એવા શોબિયા ન હતા. તેઓ ગ્રીસ જોડે અખાડામાં ન ઊતરતાં તરત જ ગ્રીસ અને પ્રાસના દીપસમૂહમાંથી ખસી ગયા. 'ગ્રીસનો પગ વધતો ગયો અને શાંતિપ્રિય ઝાલો ફિનીશિયા વેપારીઓ એક પછી એક વસાહત ઊડતા ગયા. એમની લગભગ અડધી વસાહતો ગ્રીક સત્તા નીચે જતી રહી, ને ફિનીશિયાનો 'સર્વનામે સમુલ્લેખે ગર્વે ત્યજતિ' કરીને બાકીનું અડધું સાચવી રહ્યા.

પણ આ પંડિત-નીતિ સરવાળે કામ ન ચાલી. શીરિયા અને મિસરનાં બે મહારાજ્યો વચ્ચે આ વેપારીઓ પડ્યા હતા. જે રાજ્ય જોરાવર હોય તેને તેઓ ખંડણી આપતા. લડાઈ થાય ત્યારે એકે પક્ષમાં ન ભગતાં તટસ્થ રહેતા. પણ એક પ્રસંગ એવો આવ્યો ત્યારે એમને પક્ષ લઈ લડ્યા વિના ચાલે એમ ન રહ્યું. દુર્ભાગ્યે યહૂદીઓની જેમ એમણે પણ ખોટો પક્ષ પસંદ કર્યો, અને જૂનાં ટાપર અને જેરુસલમ જાને એકબીજાને જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં.

એ દિવસથી ફિનીશિયાનો પડતી શરૂ થઈ. તેઓ ઇરાનના તાબેદાર થયા. એમના કાફલા અને ખજારીઓ ઇરાનની વેડ કરતા થયા. મહાન સિકંદર ઇરાન પર ધરણે ત્યારે તેઓ એની સાથે થયા. ટાપરનો ધેરા સાત મહિના ચાલ્યો અને ટાપર પડ્યું. ટાપર પર સિકંદરનો કોપ સારી પેટે જોતથી. પણ આખરે ટાપર પાપગાલ થયું તે તો એકેકાંડિયાની રથાપનાથી. ઇરાનને કિનારે એ નવું નગર રથપાણું અને આથેન્સ અને ટાપર બંને ખખડખજ નગરીઓ એક સાથે તૂટી ગઈ. બંને મોટાં વેપારનાં ક્ષેત્ર હતાં. આથેન્સમાં માત્ર વિદ્યાપીઠ રહ્યું, અને ટાપરમાં રહ્યું રંચનું પ્રસિદ્ધ કારખાનું. રોમમાં પોપ બાલુગ રંગના જન્મ પહોંરતા. ખસીકો એ રંગ પર શીદા હતા. મધ્યયુગમાં યહૂદીઓ એ કારખાનાં ચલાવતા, પણ આખરે તુર્કોના દાડગોળા આગળ ટાપર જમીન

એણું યર્ષ નામશેષ બની ગયું. ફિતિશિયન પ્રમ, એની કળા, અને એનાં નગર, સોનો સરખો કરુણાનંદ અંત આવ્યો.

ટાયર કાળના ધણા સપાટા ખાધા હતા, અનેક ઘેરા બોધા હતા. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૨૪ના અરસામાં અસીરિયાના રાજા સલમશેરે ટાયરે પાંચ વરસ સુધી ઘેરા ધાલેલો. ઈ. સ. ૫૮૭થી ઇરાનના બલગમ્બેર શાહ નેશુક્ટનેઝરે નેર તરે વર્ષ સુધી ટાયરને ઘેરી સંઘ્રામ મચાવ્યા. પણ એ બંને ઘેરા સામે ટાયર અડીખમ બીજું રહ્યું, અત્યાર સુધી ટાયર કાંઠા પર હતું. આ બીજી ચકાઈ પછી કાંઠાથી ૧.૮૦૦ વાર

દૂર એક ટાપુ પર ને વરસું. એને બે બાજુ પર બે બંદરો હતાં. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૩૨માં કાંઠાથી ટાપુ સુધી સેતુ બાંધી સિકંદરે ટાયર લીધું, શોકોની કતલ કરી અને નગરને ખડેર બનાવી દીધું. ટાયર એમાંથીયે સજીવન થયું. લૂક્ર પાંગળું તો હતું જ; ઈ. સ. ૧૫૧૬માં તુર્કોએ સીરિયા કબજે કર્યું અને ટાયરનો સુરજ આચમી ગયો. ટાયર ને જગ્યાએ હતું ને જગ્યાએ આજે સુર બંદર છે, જૂના ટાયરનું કશું એધાણ રહ્યું નથી.

(આહુ)

(હસ્તલિખિત ‘મધપદા’માંથી) અંદરશંકર શુક્લ

હૃદયની એકતા

હિન્દુસ્તાનમાં એક લિપિ હોય, એક રાષ્ટ્રભાષા હોય, એવું આપણે શું કામ ધ્રુવજીએ છીએ? જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને જ્ઞાનવિસ્તાર માટે તો રાષ્ટ્રભાષા અત્યંત મદદરૂપ યર્ષ જ પડવાની; પરંતુ રાષ્ટ્રભાષા શીખવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ નથી. ને જ્ઞાનાર્થી છે તે તો કોઈ પણ જાતનું દુઃખ વહોરીને પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. રાષ્ટ્રભાષાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રહૃદયની એકતા સાધવાનો છે. હિન્દુસ્તાનનાં પ્રત્યેક પુત્ર-પુત્રી એક-બીજાનાં હૃદયનો પરિચય સાધી શકે અને સૌ વહેંચામાં વહેલી તકે રાષ્ટ્રીય કુટુંબની એકતા રચાવી શકે, એ માટે રાષ્ટ્રભાષાની જરૂર છે. જેમ વેષ્યુરો પુલકસીમાળા અને તિલકમુદ્રાથી એકબીજાને ઓળખી શકે છે, જેમ સમાન પોષાકને કારણે એક પ્રાન્તના લોકો પોતાની એકતાને દર્શિએચર કરી શકે છે, તે જ રીતે ભારતવર્ષની બાવાઓ એક નાગરી લિપિનો પોષાક પહેરીને એકબીજા સાથે પોતાની આત્મીયતાનો અનુભવ કરે એ જરૂરી છે. બાવાની મુખમુદ્રા જોતાં જ એવો ભાવ યર્ષ જાય કે આપણે સૌ સ્વજનોના સહવાસમાં બેઠેલાં એક જ કુટુંબીજનો છીએ.

જેમ બાવાથી રાષ્ટ્રીય હૃદયની એકતા રચાવિત થાય છે, તેમ સામાજિક વ્યવહારથી પણ થાય છે. બાવા જીવનવ્યવહારનું શાલ ઘોતક છે. જે જીવન-વ્યવહારમાં પ્રેમની હાર્દિક એકતા ન હોય નો બિચારી બાપા કેટલી મદદ કરી શકે? હિન્દુધર્મનો તો એ જ

ઉપદેશ છે કે સમગ્ર વિશ્વને એક કુટુંબ સમજો.

‘યચિન્ન સર્વાણિ મૃતાણિ આત્મેવામૃદ વિજાનતાઃ । એ શ્રુતિવાક્ય છે. ઉદારચરિત આર્યોએ ‘વસુધૈવ કુટુંબમ્’નો આદર્શ આપણી સામે હંમેશાં પ્રેરેલો છે.

વસુધાનું એક કુટુંબ જાનવાની વાત તો દૂર રહી, પણ બધા ભારતવાસી તો મળીને પોતાની માતાને ઓળખે! પુરુષ-સૂત્રમાં ચાર વર્ણોને એક કુટુંબ નહિ પણ એક શરીર તરીકે ઓળખાવ્યા છે. એક શરીરનું હૃદય એક જ હોઈ શકે; ‘માયુ’ અને શરીર બે રાહ અને કેતુની જેમ જુદાં રહે, તો રાષ્ટ્રીય-માનસચંદ્રને અને સ્વરાજ્ય-સૂર્યને કાયમનું ગ્રહણ લાગશે.

અંત્યજને તો આપણા સૌથી નાના ભાઈ. અંત્યજનો અર્થ જ નાનામાં નાનો ભાઈ છે. અને અગ્રજ એટલે મોટા ભાઈ. અગ્રજને એ હંમેશાં એમ ધ્રુવજીને યોગ્ય છે, તે અંત્યજનો મુખે મુખી અને દુઃખે દુઃખી થાય. પ્રત્યેક વસ્તુનો ફાયદો પ્રથમ પોતાના નાના ભાઈને મળવો યોગ્ય છે. તેમને બોલન પ્રથમ મળે, એમની તરસ પહેલી છીયે, મંદિરમાં તેમને દર્શન પહેલાં કરાવાય; એનું નામ મોટા ભાઈનો પ્રેમ. ભારતવર્ષમાં ધર્મ તો ઘણા છે, પણ સત્યને એક કરનારો ધર્મ હૃદયધર્મ છે, એ જ સાર્વભૌમ ધર્મ છે. એની બાપા તે રાષ્ટ્રભાષા. એ બાપામાં બહિષ્કારનું નામ સરખું ન હોય.

કાકા કાલેલકર

વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષા

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાનું વધવા લાગ્યું તેની સાથે સ્વભાષાની સ્થિતિ અને સર્વસંમત વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાની જરૂર બંધી બાળ્યુથી જણાવા લાગી છે. આજ કોઈ સિંચર પરિભાષા ન હોવાથી અંગ્રેજી શબ્દ સાથે જ ગુજરાતી શબ્દ વાપરવો પડે છે. આ લાચારીમાંથી બિગરવું હોય અને બાળાનો વૈજ્ઞાનિક કોશ પણ સ્થિર કરવો હોય, તો આ કામમાં રસ લેતા શિક્ષકોએ તથા શેષકોએ સાથે મળીને કોઈક સર્વસંમત પરિભાષા ઘડવી જોઈએ, અને પછી તેને શિક્ષણમાં તથા પુસ્તક-લેખન વગેરેમાં એકધારી વાપરતા થયું જોઈએ.

આ ધરાવાથી, વિદ્યાર્થી કોઈરૂઢ કક્ષા સુધીનાં રસાયન તથા પદાર્થવિજ્ઞાન માટેની પરિભાષાથી શરૂઆત કરી છે. તેને આગે લખાણમાં પુસ્તકો તથા સાહિત્ય-સભાઓએ બિન બિન બાણમાં કરેલાં મૂલ્યનો જોઈને, તેમાં આવતા પારિભાષિક શબ્દોનું તારણ કર્યું છે. અને તે પરથી, મેટ્રિક સુધીની જરૂર જેટલા શબ્દોનો ખરડો એ. બી. સી. ક્રમથી તૈયાર કર્યો છે. એ ખરડા વિષે તથા ઉપરના ધરાવાને બીજી શી રીતે આગળ ધપાવી શકાય, તેનો વિચાર કરવા, આ કામમાં રસ લેતા, અમદાવાદની હાઈસ્કૂલના શિક્ષક બાઈઓની તથા કેટલાક વિજ્ઞાનના લેખકોની એક સભા રવિવારે તા. ૮-૧૨-૪૦ને રોજ વિદ્યાપીઠમાં મળી હતી. શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મરાઠ-વાળા ત્યારે અમદાવાદમાં હોવાથી તેમનો લાભ પણ આ સભાને મળી શક્યો હતો.

તે કામ શરૂઆતમાં નીચે મુજબની મર્યાદા રાખી, ચાલુ કરવાનો વિચાર નક્કી કરવામાં આવ્યો : (૧) મેટ્રિક કક્ષા સુધીની વિજ્ઞાનશાખાઓ માટે પ્રથમ વિચાર કરવો. (૨) શરૂમાં પદાર્થ-વિજ્ઞાન અને રસાયણ લેવાં. ત્યાર બાદ ક્રમે ક્રમે આરોગ્ય, ચરીર-વિદ્યા, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર વગેરે લેવાં.

આ પરિભાષા યોજવાની પાછળ મુખ્ય હેતુ એ છે કે, તેનો વ્યાપક ઉપયોગ શિક્ષણમાં થવા લાગે. આથી કરીને આ કામમાં વિજ્ઞાન-શિક્ષકોની પણ સહાય પ્રીમતી થશે.

ઉપરાંત પુસ્તકના લેખકોનો પણ સહકાર

જોઈએ. તેઓ જો એક નિશ્ચિત યથેચ્છી પરિભાષા એકસમાન રીતે વાપરે, તો જ શિક્ષકોને પણ ફાવે અને વિદ્યાર્થીઓને પણ સરળતા પડે.

ઉપરની સભામાં આ બેડે વર્ગના બાઈઓ હાજર હતા એ સારી વાત ગણાય.

ત્યાર બાદ પરિભાષા યોજવાના સામાન્ય સિદ્ધાંતો બાબત ચર્ચા થઈ હતી. અને એક નાની સમિતિ નીમી તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું કે, તે સિદ્ધાંતો વિષે વધુ વિચાર કરીને, તેના કેટલાક સૂચક નિયમો ઘડી દાદે, અને પછી તે પ્રમાણે, ઉપર કહેવામાં આવી તે યાદીઓ તૈયારી, યોગ્ય પર્વાયો તૈયાર કરે.

આ કામ આખા ગુજરાતને માટે થાય છે. એટલે ગુજરાતની શાળાઓના વિજ્ઞાન-શિક્ષકોની જાણ સારુ, તથા તેઓ તેમાં પોતાની મદદ અને સહાયમૂલિ આપે તે ધરાવે, ઉપલી સમિતિએ તા. ૧૫-૧૨-૪૦ ના રોજ મળી, જે કેટલાક નિયમો વિચાર્યા છે, તેનો સાર નીચે આપું છું. એ નિયમો સામાન્ય ઢાળે જ ઘડાયા છે, કેમ કે ખરું કામ તો તેમને લાઝુ કરીને યોગ્ય પરિભાષા ઉપનવવાનું છે. આ નિયમો તે કામના કેટલાક મુદ્દા જ બતાવે છે.

૧. યોજવામાં આવે તે પરિભાષા શિક્ષણમાં વ્યાપક અને એ હેતુ સારામાં સારી રીતે સાધવો હોય તો, જે પરિભાષા ધડવામાં આવે તે જેમ જો તેમ સરળ અને સદજ હોવી જોઈએ. જો તેમાં કિતકિત કે અટપટું લંબાણ કે ઉચ્ચારણ હશે તો તે હેતુ નાંદ સાધી શકાય.

૨. આ સાધવાને માટે એક તો એ વસ્તુ યાદ રાખવી જોઈએ કે, આપણી ભાષાની તળપટ્ટી ચકિતનો ઉપયોગ કરવાનું ચૂકવું ન જોઈએ. એટલે કે, કેટલીક વાર જોવામાં આવતી, સંસ્કૃત કે અરબી મૂળ પર દોડી જવાની ટાંતિ જુદું ઉત્તેજના જેવી ન ગણાય. અહીં આગળ એ પણ યાદ રાખવું ધરે કે, મરાઠી દિંદી જેવી ગુજરાતીની બહેનપણીઓ સાથે વધારે સામ્ય તફાવત પર પડેલો મળશે.

૩. તળપટ્ટી ચકિત દાખવીને કેટલાય પારિભાષિક શબ્દોને આજ સુધીમાં આપણે અપનાવી લીધા છે, — ક્યાંક તેમને માટે સંદેહો પર્વાયો યોજીને તો ક્યાંક

તેનું ધરગચ્છુ ઉચ્ચારણ ફેરવી લઈને. જેમ કે, આગગાદી, દાકતર, મોટર, સહેપાટ, ઇન્જિન વગેરે. આવા શબ્દો પરિભાષામાં જેવા ને તેવા રીઝીકરી લેવા જોઈએ.

૪. કેટલાક શબ્દો મૂળ રૂપે જ આપણી ભાષામાં ચાલતા થયા છે. જેમ કે, ટામ, પંપ, એક્સીજન, વગેરે, આવા શબ્દો જેમ ને તેમ લઈ લેવા. કેમ કે, તેમ કરવાથી ચાલની — ઇવંત પરિભાષા યોગ્યતાનું બની શકે છે.

નોંધ : ઉપર જે ચાલતા થયેલા શબ્દો કહ્યા છે તે લોકની રોજની ભાષામાં ચાલતાને માટે છે.

૫. સામાન્ય રીતે પરિભાષામાંથી નામ કે કદાચ વિશેષણ લઈ શકાય છે. ક્રિયાપદ લઈ શકાતું નથી; લેવામાં આવે તોય 'કરવું' કે 'થવું' જોડે તેને નામ રૂપે જ વપરાય છે. જેમ કે 'ઓક્સિજન' કરવું કે થવું. એટલે જે શબ્દો લેવા હોય તે નામ કે વિશેષણ લેવા યોગ્ય થશે.

તે ઉપરથી ક્રિયાપદની જગર પડે તો નામ-ધાતુ બનાવવાની યુક્તિ અપમાં લઈ શકાય.

(ઉદા. ક્લોરીન — ક્લોરેવવું, ક્લોરેવણું, ક્લોરવણી છંદ બની શકે. ઓક્સીજન — ઓક્સેવવું કે ઓક્સેવણું, ઓક્સાવેણું, ઓક્સવણી વગેરે.)

૬. કેટલાક પદાર્થો — અને તે રસાયણશાસ્ત્રમાં થયા છે — ગુજરાતીમાં જાણીતા જ નથી. જેમ કે, ક્લોરીન, ફેડિયમ છંદ. તે નામ તરીકે સીધા તે ને તે રૂપે લઈ શકાય.

તેવાં લીધેલાં નામોની જોડણી નિશ્ચિત કરી લેવી જોઈએ.

નોંધ : sulphate, oxide જેવા શબ્દો આ પ્રકારના ગણવા.

૭. કેટલાક પદાર્થો માટે આપણો શબ્દ પણ હશે. જેમ કે, સલ્ફર — sulphur, લોહ — iron જેવા. તેવે રચાને ગુજરાતી શબ્દ રાખવો. અને જો આંતરરાષ્ટ્રીય જરૂરને લઈને તેના આંતરરાષ્ટ્રીય પદોષ વિધાર્થીએ જાણુવો જરૂરી લેખાય, તો તેને પણ-કોર્સમાં સુકાય. ઉપર નિયમ ૬માં લખેલો જોડણીનો નિયમ તેને પણ લાગુ પડે છે.

૮. સાચી આંતરરાષ્ટ્રીય જરૂર નિશ્ચિત સુવિધા માટે ગણાય. એકે રીતે +, -, x છંદ

ગણિતની સંજ્ઞા પેડે એ મૂકોને માનીએ, તો તેમને સંજ્ઞા તરીકે એ જ રૂપે લેવામાં આવે. જેમ કે H_2O , H_2 , SO_4 .

આનો અર્થ એ કે, તેનું લખાણ એમ રહે. બોલતા વાંચવાને માટે એ-આ-સી-ના અક્ષરો બોલાય; અકો ગુજરાતી બોલાય.

૯. આ સિવાય, વિજ્ઞાનમાં ન્યાં સમયકે ઓ, મિં, જેવા ટૂંકાણને ખાતર, પહેલો અક્ષર વાપરી સંજ્ઞા યોગ્ય લેવાય છે, ને તે પછી રૂઢ થઈ જાય છે, ત્યાં તેની રૂઢિને આપણે જેની ને તેની રીકારવા જરૂર નથી. જેમ કે, velocity માટે v., time માટે t, છંદ. આપણે તેને માટે આપણી જે પરિભાષા બને તેના અક્ષરમાંથી ચેળ કરી લેવો જોઈએ. જેમ કે ધારો કે, velocity = વેગ — ટૂંકાક્ષર — વે time = કાળ — " — કા લઈ શકાય. અને આપણે વાપરથી રૂઢ કરીએ તો v., t. પેડે જ તે કામ દર્શાવે. પરિભાષાના ભાગ તરીકે, આ ટૂંકાણ નહીં કરાવું જોઈએ.

૧૦. નવા શબ્દો બનાવવાને માટે અમુક દષ્ટિ રાખવી એ જ બતાવી શકાય. યાદી છેપર એ કામ કાંઈક શબ્દરચનાની કળાનું કે તેની હથેલી ઉઠાવનું પણ છે. (જેમ કે, આગગાદી શબ્દ બનાવવાને તે બતાવી છે.) આથી કોઈ એકસ નિયમ આપવા એ કદાચ અથડું પડે. કેટલીક મર્યાદા જ બતાવી શકાય.

(૧) તરજુમિયા થવું ન જોઈએ. જેમ કે Polt-rization — ધુણીતરન.

(૨) ગુજરાતી ભાષાની શબ્દચક્રિતની ને શબ્દ-રચનાની યુક્તિઓ કામ લેવા તત્પર રહેવું જોઈએ.

(૩) જે પરિભાષા વાપરતાં ભાષાના વાક્યનો સામાન્ય અરાદ ન રહે, એ ભાષા બરોગર ન લેખાય, કેમ કે તે જ કારણે તે રૂઢ નહિ થાય. મતલબ કે, પરિભાષા એવી જોઈએ કે જે સામાન્ય ભાષામાં વચ્ચે જડાતોડ પડેલી ન લાગવી જોઈએ.

(૪) બનાવતો શબ્દ, જો ત્યાં સુધી, તેના અર્થને મૂકવે એવો હોય. અને તે એવો હોય કે જેથી તેના પરથી સાધિત રૂપો બનાવી લેવાય.

(૫) સાધિત રૂપો બનાવવાને માટે ગુજરાતીમાં પ્રચલિત પૂર્વગ અનુગતો ઉપયોગ કરી શકાય. તેને

માટે સંસ્કૃત પર જ જવાની અનિવાર્યતા ન મનાવી નેઈએ.

(૬) અંગ્રેજી શબ્દ તે ને વિજ્ઞાનશાખામાં જે અર્થમાં હોય તેનો જ મુખ્ય ખ્યાલ રાખીને પર્યાય યોગ્યતા.

એટલે, જેમ અંગ્રેજીમાં એક શબ્દ બિન શાખાઓમાં બિન અર્થમાં આવે છે, તેમ ગુજરાતી શબ્દની શક્તિ પણ હોઈ શકે. તેના અંગ્રેજી શબ્દને માટે, અથવા અર્થો ઘટાવતો ગુજરાતી પર્યાય

શોધવામાં પડતારી જરૂર નથી. ખીજી આખો સંબાળવાની સાથે સંકળે એ જનતું હોય તો તે લાભ ન હોય, એ કહેવાતી જરૂર નથી.

(૭) શબ્દ બનાવવાને માટે તેની વ્યંજના ઉપર દૃષ્ટિ રાખતી; અંગ્રેજીમાં આવતા રૂપ પર નહિ. જેમ કે anti-clockwise નો શબ્દ ખેળવા સાથે anti, clock, wise તથાનો ભાવ આણીને એક શબ્દ યોગ્યતા જનું એ અર્થ છે. 'ડાબેરી', 'ધંટી-ફેર', 'અવળું', જેવો પ્રયોગ કરી શકાય.

૩૦

શબ્દોના વંશ

મામરું કહવું રહે

પદવંધ કરવા આશ ।

આશ — શાશા — ઇચ્છા.

સં. શાશા, પ્રા. શાસા, યુ. શાશા-શાસ.

'શાશા' શબ્દના મૂળમાં 'શા' ઉપસર્ગ સાથેનો 'શાસ્' ધાતુ છે. 'શાસ્' શાસ્ત્રિક ઇચ્છાયામ્ એ મીઝા ગણનો આત્મનેપદી ધાતુ છે તેના 'આશાસં' — (તે ઇચ્છે છે) વગેરે પ્રયોગો મુદ્રતીત છે. 'શાશા' શબ્દને મળતો ખીજો એક 'આસંસા' શબ્દ છે. તે પણ 'શાસ્' શાસ્ત્રિક ઇચ્છાયામ્ — પહેલા ગણના આત્મનેપદી ધાતુ દ્વારા આવેલો છે, આ ધાતુના આસંસં — (તે ઇચ્છે છે) વગેરે પ્રયોગો પ્રચલિત છે. કેટલા જાને ધાતુઓ — શાસ્ શાસ્ત્રિક અને શાસ્ શાસ્ત્ર — પરસ્પર ઘણા મળતા છે અને તેથી જ તેમાંથી આવેલા આશા અને આસંસા એ જાને શબ્દો પણ પરસ્પર વિશેષ સામ્ય રાખે છે.

કાશકારોએ 'આશા' ના સમાનઅર્થી અનેક શબ્દો આપેલા છે :

૧. આશા, ૨. તૃષ્ણા. — (અમરકોશ કાં. ૩ નાનાચર્ચા શ્લોક ૨૧૫)

૧. આશા, ૨. લોભ, ૩. તૃષ્ણા, ૪. લિપ્સા, ૫. વસા, ૬. સ્પૃહા, ૭. કાઠ્ઠકા, ૮. આલોષ, ૯. મર્ષ, ૧૦. લાજ્ઞા, ૧૧. ઇચ્છા, ૧૨. દૃષ્ટિ, ૧૩. દૃઢ, ૧૪. તૃટ, ૧૫. મનોરથ, ૧૬. કામ, ૧૭. અભિલાષ, ૧૮. ધનાયા, ૧૯. દુષ્ટિ, ૨૦. રૂપા, ૨૧. કામના.

— (દેખકોશ અભિધાનચિંતામણિ કાં. ૩ શ્લોક ૧૪) તેમ જ 'આશા' શબ્દનો ખીજો પણ અર્થ

જણાવેલો છે : આશા — ૧. દિશા, ૨. ધૃષ્ટા.

— (અમરકો તથા હંમચંદ્ર)

'દિશા' અર્થવાળા 'આશા' શબ્દના મૂળમાં 'અસંતિ' વ્યાસો ધાતુ છે. 'અન્' એટલે આપવું. જે અથે વ્યાપીને રહે તે આશા. 'દિશા' સર્વત્ર વ્યાપક છે માટે જ તેને 'આશા' કહેવામાં આવી છે.

દિશા અને ધૃષ્ટા અર્થવાળા 'આશા' શબ્દ સખવામાં તો એકસરખો છે, પરંતુ તેના ઉચ્ચારણમાં કાંઈ પ્રકારની વિશેષતા ફાંવી નેઈએ કે જેને લઈને તેના જુદા જુદા અર્થો સમજી શકાય. આ વિશેષતા ઉદાત્ત અનુદાત્ત વગેરે પ્રકારના સ્વર સંજ્ઞા ઉચ્ચારણોને લગતી છે જે અત્યારે તો હુમપ્રાપ થયેલી છે.

'અન્' ના બે અર્થ છે : ૧. ઉદ્ભવવાનું, ૨. જેના ધાતક ઇષ્ટ છે તેવા કાર્ષ. પહેલા અર્થ માટે તત્પ્રપસમાસ છે અને ખીજો અર્થ માટે જાતુનીદિ-સમાસ છે. આ જાને સમાસોની જુદાઈ ઉદાત્તદિ સ્વરોના ઉચ્ચારણ દ્વારા જાણી શકાય છે. પરંતુ તે જુદાઈ ધ્યાનમાં ન રહે તો છટ્ટને જદને અનિષ્ટ અર્થ યાપ છે એવું ક્યત મદાખ્યાયકારે કહેલું છે તેથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, જે શબ્દો સખવામાં તો એકસમાન છે છતાં અર્થદૃષ્ટિએ બેદવાળા છે, તેમનો ઉચ્ચારણ-પ્રકાર એકસરખો ન હોતો. દ્રવ્યમુદી જેમ જે શબ્દો અનેક અર્થવાળા છે અને સખવામાં તદ્દન સરખા છે, તે દરેકમાં સ્વરોનું ઉચ્ચારણ વિશેષતાવાળું હતું. પરંતુ આ જાનેના ઉચ્ચારણોની સૂક્ષ્મ વિવેક છેક મદાખ્યાના કાળથી ઘાસ પામતો

આપ્યો છે અને તે અત્યારે તો તદ્દન શોષ પામ્યો છે.

પ્રાકૃત અને પાલિભાષામાં 'આસ' શબ્દ છે અને શુન્દરાતીમાં આસા કે આસ શબ્દ છે તેથી તેના 'સ' અને 'સા' વિષે પણ વિચાર કરવો પ્રસ્તુત છે.

સાધારણ પ્રાકૃતમાં અને પાલિભાષામાં પણ 'સ' અને 'પ'નો ઉપયોગ જ નથી. તે બંનેમાં ઉકા બને (શ, પ)ને બદલે એક 'સ' જ વપરાય છે. પરંતુ માગધી પ્રાકૃતમાં સરસર 'સ'નો તથા સંયુક્ત 'સ'નો પ્રયોગ પ્રચલિત છે અને અસંયુક્ત મુદ્ધન્ય 'પ'નો પણ.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી અશોકની ધર્મલિપિઓમાં તો પણ સત, સત, દોષ, દોષ, આવા સ અને પ વાળા અનેક પ્રયોગો વપરાયેલા છે.

આં હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે, અપભ્રંશભાષા, પ્રાકૃતને અને શૌરસેનીને અનુસરનારી છે. એ જોતાં, અપભ્રંશભાષામાં જ અને પ ના પ્રયોગને અવકાશ નથી. કિંતુ પ્રાકૃત અને શૌરસેનીની પેઠે માત્ર 'સ' નો અવકાશ છે, આ દૃષ્ટિએ જોતાં, અપભ્રંશ સાથે સીધા સંબંધ ધરાવનારી શુન્દરાતીમાં 'સ' અને 'પ' નો પ્રયોગ ક્યાંથી આવે?

સપ્રમાણ નિર્ણયિત થયું છે કે, પ્રાકૃત અને કલ્પિત શિષ્ટીની ભાષા સંસ્કૃત એ બંને બહેનો છે અને તે બંનેની એકબીજા ઉપર થયેલી ધણી અસર થયેલી છે. સંસ્કૃતમાં ^{૧૦}હર્ષ હરિષ, ^{૧૧}વર્ણ વરિણ, ^{૧૨}પર્ણત પરિવત્, ^{૧૩}કુમાર કુમર, ^{૧૪}કરમ્મ કરમ્બ, ^{૧૫}ચમન જમન, ^{૧૬}હુરી હુરી, ^{૧૭}પણ, હણ, ^{૧૮}દંટિકા દંટિકા દાંટિકા ^{૧૯}વગેરે પ્રકારના જે વૈકલ્પિક ઉચ્ચારણોવાળા શબ્દો મળે છે તે, કલ્પિત શિષ્ટીની ભાષા સંસ્કૃત ઉપર મોટી બહેન પ્રાકૃતની અસરના સ્પષ્ટ છે, તે જ રીતે અપભ્રંશ પ્રાકૃત સાથે સીધા સંબંધ ધરાવતી શુન્દરાતીમાં જે સ અને પ વાળા પ્રયોગો વપરાય છે તે, પ્રાકૃતની નાની બહેન સંસ્કૃતની તેના ઉપરની અસરનું પરિણામ છે. સંસ્કૃતમાં નિષ્ઠા, શક્તિ, દિશા, પણ, પ્રકાશ, વિનાશ, દોષ, પુણ, વેપ વગેરે શબ્દો સુપ્રતીત છે. અથોત્ સંસ્કૃતના વિશેષ સહવાસથી શુન્દરાતીમાં 'સ' અને 'પ'ના પ્રયોગો આવેલા છે. બારમા તેરમા સૈકાની શુન્દરાતીમાં જ અને ઘનો પ્રયોગ ધણો જ વિરલ છે — નથી એમ કહીએ તોપણ અસંગત નથી. પરંતુ તે પછીની શુન્દરાતીમાં તે, અક્ષરોને

પ્રયોગ વધતો આવે છે અને વર્તમાન શુન્દરાતીમાં તો તે ક્રીક ક્રીક વધેલો છે.

અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં વિભક્તિના પ્રત્યયો નામની સાથે રહે છે અને નથી રહેતા એમ બંને પદ્ધતિ છે, પરંતુ વિભક્તિ લાગેલી હોય કે લાગીને શોષ પામેલી હોય તે બંને અવસ્થામાં નામનો અંત્ય સ્વર દૂરવ હોય તો દીર્ઘ થાય છે અને દીર્ઘ હોય તો દૂરવ થાય છે એ ૧૮નિયમાનુસાર પ્રસ્તુત વાક્યમાં 'આસા' ને બદલે 'આસ' પ્રયોગ થયેલો છે. પ્રસ્તુત 'આસ' પ્રથમા વિભક્તિનું એકવચન છે: પદવંધ કરવા આજ એટલે કનિ કહે છે કે, 'મહેતાના મામેરાને પઘરપે કરવાની મારી આસા — ઇચ્છા — છે.'

અનુપ્રાસ માટે નીચેની કહીમાં "જ્ઞાનાગદમાં વાસ" એવો પ્રયોગ વાપરેલો છે એ જોતાં કદાચ પ્રસ્તુત કહીમાં 'પદવંધ કરવા આસ' એવો પ્રયોગ તો નહીં હોય? આનો નિર્ણય તો પ્રાચીન પ્રતનો પાઠ જોયે જ થાય. અહીં તો માત્ર એક કલ્પના મૂકી છે, **૫. બેચરદાસ દોશી**

ટિપ્પણી

૧. હેમધાતુ પારાયણ ગણ ૨, ધાતુ અંક ૬૦.
૨. " ગણ ૧, ધાતુ અંક ૮૫૩.
૩. 'આસા તૃણાદપિ ચાવતા' — નાનાથવર્ગ.
૪. 'આસા કકુભિ તૃણાશામ્' — હેમઅનેકાથ.
૫. હેમધાતુપારાયણ ગણ ૫, ધાતુ અંક ૨૮.
૫. મહાભાષ્ય (મરાઠી અનુવાદ-અભ્યંકર) ૫૦૪
- 'યથા હન્દ્રશ્ચાઃ સ્વરતઃ અવરાધાત્'.
૬. હેમ પ્રાં ૧૫૦ ૮-૪-૨૮૮.
૭. " " ૮-૪-૨૮૫.
૮. " " ૮-૪-૨૮૮.
૯. શબ્દરત્નાકર કોશ કાં ૨ શ્લો ૧૨૫.
૧૦. " " શ્લો ૪૯.
૧૧. " " ૩ શ્લો ૯૬.
૧૨. " " ૩ શ્લો ૨.
૧૩. " " ૩ શ્લો ૪૩.
૧૪. " " ૩ શ્લો ૧૩૪.
૧૫. " " ૩ શ્લો ૨૭૯.
૧૬. " " ૨ શ્લો ૨૬.
૧૭. " " ૩ શ્લો ૧૬૪.
૧૮. હેમ પ્રાં ૧૫૦ ૮-૪-૩૩૦.

છે. સાલવામાં તો યાદે જ નહિ. તેમનાં વિદ્યાર્થીઓ પ્રવાસે નીકળે તો પોતાના સામાન લઈને રોજના ૨૦ થી ૩૦ માઈલ સહેલે ચાલી નાખે. એક આશ્રમમાંથી એક દસ વરસની ઊંઠરી મધરાતે બાગી ગયેલી તે સતેરાત વીસ માઈલ ચાલીને પોતાને ઘેર પહોંચેલી ! જોડા તો તેઓ વાપરતા જ નથી. છતાં આશ્રમમાં ગમે ત્યાં સહેલે જઈવતમાં રખડી શકે છે. તેઓ સરકારી ઝોકરો અને સાહેબોથી ખૂબ દુર્બાઈ ગયેલા હોય છે, તેથી બીજા લોકોની આગળ છૂટથી વાત કરતાં કે બોલતાં બીજે છે. પહેલાં અનુભવેલા ત્રાસનું આ પરિણામ હશે. આ જ કારણને લઈને આશ્રમેનાં વિદ્યાર્થીઓ પણ છૂટથી બોલતાં અવ્યકાય છે એમ લાગે છે.

તેમના તહેવારોમાં આમકી અગિયારસ એટલે કાગળ સુદ ૧૧ એ ચોટી તહેવાર ગણાય છે. તે ઉપરાંત અખાતીજ અને હોળી દિવાળી પણ ઉત્સાહથી તેઓ ઉજવે છે. હમણાં હમણાં રામનવમીનું મહત્ત્વ વધવા લાગ્યું છે. તહેવારોએ નાચનું એ બીણોના જીવનને અનેરો આનંદ છે. જુદી જુદી વખતે જુદી જુદી જાતના નાચ તેઓ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ પણ નાચવાનો કાર્યક્રમ હોય તો આનંદથી કલાકોના કલાકો નાચ્યા કરે, ખેડે, કૂદે, તેમજી લાક્ષણિક ચિચિયારી પાડે અને મન કરે.

એક બઈએ બીણોના જીવનની ગોરા લોકોના જીવન સાથે રમૂજ સરખામણી કરી હતી. બીણોને જેમ નાચવાનો શોખ છે તેમ ગોરાઓને પણ નાચવાનો શોખ છે. બીણો જોઈ નાહતા નથી, બીણો ટકી ગયા પછી પાણી વાપરતા નથી, તેમ ગોરાઓ પણ વાપરતા નથી. બીણો માંસ ખાય છે તેમ ગોરાઓ પણ ખાય છે. બીણો પ્રેમગ્રસ્ત કરે છે તેમ ગોરાઓ પણ પ્રેમગ્રસ્ત કરે છે. બીણો દૂર દૂર જુપડામાં રહે છે તેમ ગોરાઓ દૂર દૂર બંધવામાં રહે છે. તેમની વચ્ચે ફેટલાક વફાવતો પણ છે. ખાસ ભેદ રંગનો છે. બીણો કાળા છે ત્યારે ગોરાઓ સફેદ છે. બીણો સુકલકડા છે ત્યારે ગોરાઓ તખડા છે. બીણો અમળ છે ત્યારે ગોરાઓ બળેલા છે. બીણો પાગલ છે ત્યારે ગોરાઓ આગળ વધેલા છે. બીણો ગરીબ છે ત્યારે ગોરાઓ પૈસાદાર છે, વગેરે.

ઉપરની મરખામણી બીણોના જીવનનું એક રમૂજ ચિત્ર રજૂ કરે છે તે કૌમ કેની ખડતલ અને આત્મી છે છતાં કેવી અમળ, વહેમી અને પછાત છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. એવા લોકોમાં કામ કરવું એ મનનું કામ છે. અને સાથે બારે તપશ્ચર્યા છે. તે કૌમ સિવાયના બહારના લોકો તેમની વચ્ચે જઈને રહે તો ખાવા પીવામાં અને રહેણીકારણમાં તેમણે પોતાનું આખું જીવન બદલી નાખવું જોઈએ. તો જ તેમની વચ્ચે રહીને કામ મઈ શકે. ત્યાં શાળા માટે કે સેવા માટે પાઠાં ઠરેલી મહાન

ન મળે કે વિવિધ જાતની વસ્તુઓ ખરીદવા માટે બહાર પણ ન મળે. મોટરો ન મળે કે સિનેમા ન મળે. ટપાલ કે ધાપાં પણ રોજ ન મળે.

આમ બીણોના જીવનની વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં અને મંડળના આશ્રમે અને થોડી શાળાઓ ભેળાં ભેળાં આજુબાજુ પણ કંઈ ભેવા જેવું લાગ્યું તે જોયું હતું. ફરતાં ફરતાં રસ્તામાં આવતી નદીઓ અને ઝરણાંની મન પછુ મળતી હતી. જીવનની કે કુંજરાની વચ્ચે, પચ્ચરોમાં થઈને ખજખજ વહેતી નદીના પટમાં, પચ્ચરો પર આરામ જમાવીને, બપોરા કરવાનો અને પછી રાખનાસન જમાવવાનો લઢાલો યાદ રહી જાય તેનો દેશો.

આજુબાજુ ભેથેલાં રસ્તાઓમાં ગીચ જીવનના પ્રદેશમાં અનાસ નદી પર આવેલું ચાકરિયા ગામ ધ્યાન ખેંચે તેવું હતું. બીણો સામાન્ય રીતે જગ્યામાં ન રહેતાં પોત-પોતાના ખેતરમાં છૂટી છૂટી બગીચાં કરેલી છાપડીઓમાં સો બેસી કદમ ફર રહે છે. તે વિવાજ પ્રમાણે આ ગામ પણ વચોળું છે. પણ આ ગામ ધણું મોટું છે અને જગ-જગ ચાર માઈલ લાંબું છે. તેમાં એક છેડે અનાસ નદી અને તેની બાજુમાં બીજી બેઠી બેખડા અને જંગલ આવેલું છે. સાહેબો ત્યાં ધણી વખત વાળનો શિકાર કરવા જાય છે. નદી ઉપર બે જગ્યામાં બીજી બેખડા લોકોએ શોધી કાઢેલી છે તેને કુખ્ય અને રાધાની કરાડ તરીકે ઓળખે છે રાધાની કરાડ જગ્યામાં બીજી છે. ત્યાં બેખડ ઉપર તો જગ્યા જગ્યા અને પચ્ચર સિવાય કશું જ નથી. પચ્ચરો ઠેકતા ઠેકતા કાગીમાં થઈને જવાનો રસ્તો છે. હાથે ચઢ્યા પછી નીચેની નદી અને અજુબાજુના જંગલોના મંદર દેખાવ ભેવા મળે છે. એની નીચે જ વાળની યુદ્ધો છે એમ કહે છે. ત્યાંથી થોડે દૂર પચ્ચરોની અંદર ચળજીદેવ મહાદેવ છે. પચ્ચરોમાં કુદરતી રીતે પાણી ઝરીને પાણીના પસારાથી યુદ્ધ થઈ છે અને તેમાં મહાદેવના પોકિયાનો, સાપનો અને લિંબનો આકાર પણ ફરતી રીતે થયેલા છે.

જેસાવાડા આશ્રમથી બે માઈલ પર આવેલા ગામ પાસે એક પુરાણ-મંદિર છે. તેનો થોડો બાગ દયાલ છે અને બાગીના અવરોયોના આજુબાજુ દમણ પટખા છે. તેમાં મહાદેવનું લિંગ છે અને કોતારણીમાં બોચારનોનાં પલ્લોં લિંગો છે. ફેટાં વરસ પૂર્વેનું આ મંદિર છે અને તેની ગિરિપથા ક્યા જમાનાની છે તે નો કશું પુરાતત્ત્વ વિદ જ કહી શકે. મીરાજેડીથી ચાર માઈલ અને હાદોદની ૭ માઈલ પર કાખી નદીને બંધ બાંધેલો છે અને ત્યાંથી હાદોદની રેલવે વગાડતને પાણી પડું પાડવામાં આવે છે. તેની ગોચરના વડોદરાના આશ્રવા તથા જોડી છે. તથાવે આશ્રવા કરતાં નાનું. નેનાથી આસરે અર્ધો માઈલ દૂર, પચ્ચરો પાણીથી પસારીને કુદરતી રીતે થયેલી

કેદારની યુદ્ધ છે. તે રથાત જે ધડી બેસીને વિશ્રાંતિ કરવા જેવું રમણીય છે. નજીકમાં જ નાન કેદાર પણ છે. પણ મોટા કેદાર જોયા પછી નાનાને જોવા અગ્રે નહોતા મયા.

મુવાલિયા શાળાની સામે જ સરકારી જેનીવાડીનું કામ છે. તેનો લાભ ખેતીના અબધાસ માટે તે શાળાના વિદ્યાર્થીઓને મળે છે. પહેલાં તે કામની ૬૦ એકર જમીન હતી. તેમાંથી હવે ૫૦ એકર સાથે આપવામાં આવે છે, અને પહેલાં ખીને માટે ખેતી કરતા તેને બદલે હવે સાથે આપેલી જમીનમાં અમુક પાક કરાવીને તેનું બા બેડોતોને આપવામાં આવે છે. કામ તરફથી આખીની ૧૦ એકર જમીનમાં અખતરા થાય છે. હાલમાં તુવેર-મકાઈનો તથા તુવેર-શણનો બેગો પાક કરવાના અખતરા થાય છે. ઉપરાંત મકાઈનાં પુકેસર ખીબ છોડનાં સ્ત્રી-કેસરને લાગીને મકાઈ ફળે છે, તેને બદલે એ ને એ છોડનાં પુકેસર એ જ છોડને લગાડીને સખતીય કલ્પન કરવાના અખતરા પણ થાય છે. આ અખતરા છેવટે ખેડૂતના ધર સુધી કેટલા પહોંચે છે અને તેમાંથી ખેડૂત કેટલાનો અવધારમાં ઉપયોગ કરી શકે છે, તે એક મોટા સવાલ છે. આ કામની બાબતમાં જ મુવાલિયા તળાવ છે. તે ટુકાળના વખતમાં બચેલું છે. તેમાંથી નહેરો કાઢીને ૧,૨૦૦ એકર જમીનને પાણી પૃકું પાડવામાં આવે છે. આ પ્રદેશની એ બાસિયત છે કે, વારંવાર ટુકાળમાં રાહત આપવા માટે સરકારને કામો જોલવાં પડે છે અને તેમાંથી આમાં ખેતી-ઉપયોગી તળાવો અને રસ્તાઓ બાંધવામાં આવે છે.

હાલોદમાં રેશનથી રતલામની સડક પર અડધો મીલિટ દૂર, રેલવે લાઈનની બાજુમાં જ મંડળનું કાર્યાલય અને બીજા કન્યાશ્રમ છે. તેની બાજુમાં રેલવે વસાહતની મરના પાણીનું સુવેજ કામ છે. તે કામ એક જેનીવાડીના બેનકુએટ પોતાની જવાબદારી પર કરે છે અને તે પાણીથી સારો પાક પકવે છે. મોટા ખર્ચે એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે ગંદકી થાય નહિ, ખરાબ વાસ આવે નહિ અને પાણીને સદુપયોગ થઈ શકે. અમદાવાદના સુવેજ કામમાં મયા હોઈએ તો નાક બંધ કરવું પડે છે તેવું ક્યાં થતું નથી. હાલોદ જેવામાં ગંદા પાણીની આવી સારી વ્યવસ્થા થઈ શકે છે તો અમદાવાદમાં પણ તેવું જરૂર કરવું જોઈએ. તે બાઈએ પોતાના જેતીવાડીના જ્ઞાનનો આ રીતે સદુપયોગ કર્યો છે. તેમનો દાખલો અનુકરણીય છે. તેમણે બિલકુલ મૂકી વનર, પોતાના જ્ઞાનની મૂકીથી, બનમંદરી પર આધાર રાખીને આખું કામ કપાડ્યું અને આજે તેઓ નાના સરખા જમીનદાર થઈ બેઠા છે. પોતે સમાજને ઉપયોગી કામ કરે છે અને પેસા પણ કમાય છે. બીજા જેનીવાડીના વિદ્યાર્થીઓ આવી રીતે બનમંદરી કરીને પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ

કરે, તેો કેટલો બધો લાભ થાય ?

હાલોદમાં બી. બી. રેલવેનું કારખાનું થયા પછી શહેરની વસ્તી અને શોલામાં વધારો થયો છે. રેલવેએ પોતાના નોકરો અને અખતરાઓ માટે જુદી જ વસાહત બિંબી કરી છે અને તેને માટે પાણી, પીજળી વગેરેની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરી છે. આદર્શ શહેરની બાંધબંધી અને અવરગતો એ સારો નમૂનો છે. તેને આગેને જુદા જુદા ધર્મવાળાએ પોતપોતાનાં મંદિરો બનાં ક્યાં છે. તેમાં ક્રિશ્ચીયનું દેવળ, હિંદુઓનું મંદિર અને મુસલમાનોની મસ્જિદ છે. હિંદુ મંદિરમાં જુદા જુદા દેવાના બક્ષોને પોતપોતાના ઇષ્ટદેવનું દર્શન કરાવવાના હેતુથી ઘણી મુનિઓ ભેગી કરવામાં આવી છે અને સારી પેઠે ખર્ચ કરવામાં આવ્યું છે. તે મંદિરની નળ્યા એવી પસંદ કરવામાં આવી છે કે ભણે રેલવે વસાહતનો એક ભાગ જ હોય. પણ તેમ નથી. હિંદુઓએ પોતાના આત્માના સંતોષ માટે કાળો કરીને સ્વતંત્ર જમીન લઈને મંદિર બાંધ્યું છે અને તેમાં જુદા જુદા દેવાની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. સામે જ મસ્જિદ અને બાજુમાં દેવળ છે.

આ પ્રદેશ જોઈ પાછા ફરતાં રસ્તામાં અંધારી રેશનથી જે માઇલ અને કાસરાથી પાંચ માઈલ પર આવેલી મહીજાનેધરની નળ્યા જોવા ગયા હતા. મહી અને ગળતી નદીના સંગમ પર કોતરો વચ્ચે ટેકરા પર, એક પુરાણું મંદિર અને ધર્મશાળા છે. ત્યાં પણ બાવડાના મંદિરની પેઠે ભોગાસનેનાં ઘોડાં ચિત્રાં છે. બાવડાના મંદિર કરતાં આ મંદિર વધારે સારી રીતિમાં છે. આજુબાજુનાં કોતરો અને નરીના વિશાળ પરનો દેખાવ આંખને હારે તેવો છે. બપોરના ધમધમતા તાપમાં પણ ત્યાં એસવાની મન આવે છે છેવટે સણછોડછનાં દર્શન તો કરવાં જ જોઈએ ને ? નહિ તો 'નવરા ફળે નહિ' એમ કહેવાય છે. એટલે અમે ડાકોર એક શત રોકાયા અને સવારે બધે ફ્યાં. ગોમતી તળાવની વચ્ચે ભક્ત જોડાણુનાં પગલાં આગળની કોતરેલી કવિતા ખસ નોંધી લીધી. પછી હરેક પોતપોતાના રથાને દિવાળી કરવા પહોંચી ગયા હતા.

આટલા પ્રવાસનું કુલ ખર્ચ અમદાવાદથી રેલવે અને મોટર બાડા સાથે ફક્ત રૂ. ૬-૧૦-૦ આવ્યું હતું. ગઈ સાલની માસક રેલવેની રિનર્ન ડિફરેન્સ લાભ મળ્યો હોત તો ખર્ચ જોણું આવત. વિશેષમાં, ન્યાં ન્યાં ફ્યાં ત્યાં મંડળના આશ્રમોની વ્યવસ્થા ન હોત તો ખર્ચ વધુ આવત. ગમે તેમ, આવા પ્રવાસનું ઉપયા દરથી વધુ ખર્ચ તો ન આવે. એટલાં મોટા ખર્ચમાં — પગ ને સાથવ દોય તો — જોવા બહુલાનું કેટલું બધું મળે ?

જી. વિદ્યાપીઠ

'પ્રવાસી'

તા. ૧૧-૧૨-૪૦

નવલકથાકારોને પડકાર

[ઈ. સ. ૧૯૩૬ના 'દ્વિપદ' જર્નલ'ના એક અંકમાં આવેલા, એડવર્ડ સિટલ્ટનના લેખનો આ સારાનુવાદ છે. આપણા નવલકારો, એક રીતે ભેતાં, અંગ્રેજ નવલોની છાયામાં છવાયેલાં તે છે જ. એટલે અંગ્રેજ નવલકારો માટેનો આ પડકાર, રૂપાંતરે, આપણે ત્યાં પણ વિચારપ્રદ નીવડશે, એમ માનીને અહીં તે કટારો છે.]

એક આગળપડતા પ્રકાશકે ગણતરી કરી છે કે, આજે દર કલાકે એક નવી નવલકથા બહાર પડે છે, અને ચાલીસ વર્ષની નીચેની ઉંમરના મોટા ભાગના લોકો નવલકથા તથા વર્તમાનપત્ર સિવાય બીજું કશું વાંચતા નથી. એ નવલકથાઓ દ્વારા આપણી જિગતી પ્રજાને માનવજીવન વિશે શો બોધ-પાઠ પહોંચે છે, તે તપાસવાનો આ લેખનો હેતુ છે: અલગત, એટલું માની શેવામાં આવ્યું છે કે, નવલ-કથાઓના પ્રકારો અનેક હોવા છતાં તેઓ માણસના ચારિત્ર વિશે, કર્તવ્ય વિશે, આમાંથી વિશે, બધેા વિશે અને આશાઓ વિશે જે દૃષ્ટિબિંદુ અખત્યાર કરે છે, તે વસ્તુતાએ સમાન જ હોય છે. મારા એ અભિપ્રાય વિશે શંકા ઉઠાવી શકાય, અને તેથી હું આ લેખમાં તેનું સમર્થન કરવાનો છું; અને જેને શિક્ષણકામનો અનુભવ હશે તેને તેા તે સ્વીકારવામાં મુશ્કેલી નહિ આવે. મારે એ કહેવું છે કે, આજના સિદ્ધહરત નવલકથાકારો — બન્ને તેઓ પોતાને તેવા માનતા હોય કે નહિ — આપણી જિગતી પ્રજાના સૌથી વધુ શક્તિશાળી શિક્ષકો છે, અને તેનું કારણ એ છે કે, તેઓ આમ-જનસમુદાયનો અભિપ્રાય કેળવવાની એકમાત્ર અમોઘ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે. તે પદ્ધતિ કઈ?

સૌથી વધુ અસરકારક શિક્ષણપદ્ધતિ

એવી પદ્ધતિ જરૂર છે. તે જલ્દી સરતી છે, સહેલી છે. તેને માટે કાંઈ તાલીમની જરૂર પડતી નથી, નવાં મકાન ભેરવાં નથી, કે જાસ ખરચીને ગળું ફુગવવું પડતું નથી. ઉપરાંત તે કદી નિષ્ફળ પણ જતી નથી. આજના જીવાનિયા અમુક વસ્તુ વિશે વિચાર જ ન કરે એવું તમે ધમ્મતા હો — બન્ને પછી તે વસ્તુ એટલાએને ગમે તેટલી ગમતી હોય. — તેા તમારે તે વિશે માત્ર ચુપકોટી ધારણ કરવી, એટલે પાતું! જિગતી પ્રજા તે વિશે જરૂર એમ માનતાં શીખવાની કે, આપણા વડીલો અને સિદ્ધ

લોકો — બન્ને પછી તે માયાપ હોય, શિક્ષકો હોય કે શોકપ્રિય લેખકો હોય, — તે વસ્તુને અગત્યની ગણતા નથી, અથવા તેા તે વસ્તુમાં એવું કાંઈક છે કે જે જીવાનોએ સાંભળવું યોગ્ય નથી. ઈટન સ્કૂલના એક વિદ્યાર્થીને વર્ગમાં તેના મારતરે જ્યારે કહ્યું કે, મુકિડગની ભૂમિતિના પ્રથમ ખંડનો ૨૬મો પ્રમેય અભ્યાસક્રમમાં હમેશાં પડેા મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે તેણે સહજભાવે જ પૂછ્યું કે, 'એ પ્રમેયમાં કશું અદ્યતિ છે શું?'

તેા પછી આપણે હવે એ તપાસવું જોઈએ કે, હેટલાં પચાસ જેટલાં વર્ષોથી, આપણા નવલકથાકારોએ કેઈ અગત્યનો વિષય તેમણે દોરેલાં માનવજીવનનાં ચિત્રોમાંથી જાતલ રાખવા માંડ્યો છે કે કેમ? એ પ્રશ્ન, આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા તેમ, ખાસ અગત્યનો છે. અને સરેજ જારીકાઈથી જ્નેનારે જેખાઈ આવશે કે, એવો એક વિષય છે જ.

નિરીશ્વરવાદી ચિત્રો

આજની બધી શોકપ્રિય નવલકથાઓ ઈશ્વરને જાતલ રાખીને ચાલે છે. આજના લેખકો એક પ્રકારે નારિતકો છે. 'નારિતક' શબ્દ અકી' શા અર્થમાં વાપર્યો છે, તે સ્પષ્ટ કરી શેવાતી જરૂર છે. આ જગતે કે વિશે પોતે જ પોતાને જાનાયું છે એવું માનનારાના અર્થમાં આને કેઈ જ નારિતક નથી એમ કહેવાય છે. પરંતુ આજે આપણા દેશમાં લાખો લોકો એવા છે, કે જેઓ એમ કહેશે કે, મને તેણે વિશ્વ જાનાયું હોય, પરંતુ તે ઝી રીતે કાર્ય કરે છે, તે કેઈ પણ જુદિશાળી માણસના ધ્યાનમાં આવી શકતું નથી; તેથી આપણે મારે સારામાં સારો આવરણના માર્ગ એ જ હોઈ શકે કે જે આપણા જગતનામાં સિદ્ધમાં સિદ્ધ લોકોને માન્ય હોય. આ પ્રમાણે કશું નિષ્વંચ કયો વિના કુનિયાને પોતાને માર્ગ જવા દેનાર ઈશ્વર હોય તેાપણ તે ન હોવા જરાજર જ છે, અને એવી માન્યતા રાખીને

વિચારનારા, ભોક્ષનારા કે ક્રમજનારા તમામને 'નાસ્તિક' શબ્દ લાગુ કરી શકાય.

આજકાલ આપણી પ્રજાનો મોટો ભાગ આખી અમાવાજગત માન્યતા ધરાવે છે, એમાં શંકા નથી. પ્રજાના મોટા વર્ગોમાંથી ઉપાસના અથવા બકિત દેશનિકાલ ચતાં જાય છે. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો કહે છે કે, દેશનાં 'સારામાં સારાં' કુટુંબોમાંથી આવતાં દર્શામાંથી સાત આગકો ઉપાસના શું તે સમજતાં હોતાં નથી. અને નાસ્તિક તરીકે ઊછરેલા એક બાળક દીક બે માતૃપિતા ગણવાં જોઈએ કે જેમણે એ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન તથા સાર્વાત્રિક એવા વિધિ, કે જેને કારણે માણસને 'ઉપાસના કરતું પ્રાણી' એવું વિચિત્ર ઉપનામ મળ્યું છે, ને છોડી દીધો છે.

પ્રજામાંથી ધર્મભાવનાના ચતા ધ્વાસનો આ અંદાજ ને સાબો હોય, તો નવલકથાકારોએ શું કરવું જોઈએ? એ પ્રશ્નના જવાબને આધાર, તેઓ શું કરવા માગે છે, તેના ઉપર છે. પચાસ વર્ષ ઉપર એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાને (Bourget) કહ્યું હતું કે, ઇંગ્લેન્ડીયકથાઓ ખાદ કરતાં નવલકથાઓમાં રસ પડ્યાનું કારણ એ હોય છે કે, તેઓ પ્રત્યક્ષ અનુભવની અસર તળે ધડાતા ચારિત્રવિધાસનું નિરૂપણ કરે છે. તેણે વધુમાં ઉમેર્યું છે કે, એ ઘટસ્થમાં પ્રેમપ્રસંગો જેવો ભાગ જાળવે છે, તેવા બીજાને 'કાઈ' અનુભવ જાળવતો નથી. અર્થાત્, જોકે દરેક પ્રકારનો અનુભવ આપણા ચારિત્રને કસતો જાય છે, જેથી દિવસે દિવસે આપણે થોડા વધારે સારા ચતા જઈએ છીએ કે થોડા વધારે ખરાબ ચતા જઈએ છીએ, પરંતુ આરંભ અમુક રીતે રિધર થતા માટે તે પહેલાં અનુભવમાં આવતા પ્રેમપ્રસંગો, પોતાનાં 'પાત્રો'ના નિરૂપણમાં પોતાની વાતોને 'વેગ' આપવામાં અને તેને કંટાળાભરેલી થતી ગયાવવામાં, નવલકથાકારને વધારેમાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. નવલકથા બે કંટાળાભરેલી થઈ, તો તે વેચાય જ નહિ; અને બેખંડો તથા વિવેચકો પણ કળ્લ કરશે કે, દરેક ચોપડીને છવનનું સાચું ચિત્ર રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન ઉદ્દેશ હોય જ એમ માની લઈએ, તો એ ઉદ્દેશ ચોપડી વેચાય નહિ તો સિદ્ધ શી રીતે થાય!

અગતિમાન કે અવનતિમાન પાત્રો

મહાનમાં મહાન નવલકથાઓ, જેમ જેમ વસ્તુ આગળ વધતું જાય તેમ તેમ, તેમનાં મુખ્ય પાત્રોને જે કાંઈ નૈતિક નિષ્ણેષો કરવા પડે છે, તેમના વડે તેમના ઉપર થતી સારી યા માડી અસરનું નિરૂપણ કરતી હોય છે. હવે એ વાત ધ્યાનમાં રાખતા જેવી છે કે, ચારિત્રમાં અવનત ચતા પાત્રનું રોમાંચક ચિત્ર રજૂ કરવું એ વસ્તુ, ચારિત્રમાં દૃઢ ચતા જતા પાત્રના નિરૂપણ કરતાં ઘણી સહેલી છે. ચારિત્રગ્રંથ ચતા જતા પાત્રનું કુશળતાથી તથા સહાનુભૂતિથી નિરૂપણ કરતી નવલકથા જલ્દ રસપૂર્વક વંચાય છે; જ્યારે શ્રીધાં સાદાં તથા ધીમે ધીમે સદૃશ્ય તરફ પ્રગતિ કરતાં જ પાત્રોનું નિરૂપણ કરતી નવલકથા રસપ્રદ થઈ શકે નહીં. તેથી કરીને, આધુનિક નવલકથાકારો આત્મજાળ, પ્રતા, હઠાપણની બાજતમાં ઉત્તરોત્તર ચતા જતા તથા વધુ ને વધુ પ્રેમજાળમાં અને આકર્ષણશક્તિમાં પરિણમતા વિકાસના નિરૂપણ કરતાં, અરિધર ચારિત્રના લોહાના અવનતિને માગે ચતા જતા વિકાસનું નિરૂપણ કરવામાં, વધારે ને વધારે લક્ષ આપતા જાય છે, એમાં કશું નવાઈભરેલું નથી. એ નવાઈભરેલું ભસે ન હોય, પરંતુ અત્યંત કુખી થવા જેવું તો છે જ. કારણ કે, વસ્તુતાએ, કેટલાં બધાં પાત્રો કમકમાં ઉપજાવે તેની જાણતાથી, વિસંમતિઓથી અને કુટતા ઉપરના જ પ્રેમથી ખડિત થઈ જાય છે એ વસ્તુ માનવજાતનાં ખરેખરી રોમાંચક નથી; પરંતુ સમાજના દરેક વર્ગ કે વિભાગમાં, બહેનશામાં તેમ જ અબજુમાં, એવી એક નાની સંખ્યા મોજૂદ હોય છે — ભસે પછી તે દેખી પણ ન શકાય તેટલી નાની હોય — કે જે, વિવિધ કામનાઓની તૃપ્તિ અર્થે નિરંતર દોડ્યા કરતા મોટા સમુદાયનું સાચું જળ હોવા છતાં, પોતાના છવનમાં ઉત્તરોત્તર ચારિત્ર્યનું કેઈ જગમ્મ જળ દાખવતી જાય છે, જેમને સારા-પણા માટેનો પ્રેમ શરૂઆતમાં ગમે તેવા અવધ હોવા છતાં પીરતા, ધ્યેયની ઉત્તમતા, અને ખીમ્મો સાથે મેલીબાવની બાજતમાં ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે; — ખરેખરી રોમાંચક તો એ વસ્તુ છે.

ઉપર વાપરેલા 'અગમ્ય' શબ્દનો અર્થ એ છે કે, સામાન્ય લોકિક માણસ પસારાને આપણે જેને સંત કહીએ છીએ તેવા થવો, એ બીનામાં કાંઈક

બારે ચમત્કૃતિ રહેલી છે. છતાં એ વાન બને છે જરૂર, અને પાત્રના વિકાસમાં સૌથી વધુ રસિક ઘટનાનું હજાદ સિત્ત દોરવા ઇચ્છતો કોઈ પણ નવલકથાકાર થોડા જ પ્રયત્ને દરેક ચોપડીમાં ઓછામાં ઓછું એવું એક પરિવર્તન લાવવાનું લક્ષ રાખે જ, એમ કોઈને પણ લાગે. પરંતુ આજની લગભગ બંધી નવલકથાઓમાં માનવઆત્માના નાટકમાં થતા એ પરિવર્તનનો વિષય જરા પણ રૂપરંગમાં કે ઉદ્દેશ્યમાં પણ આવતો નથી, એમ જરા પણ અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય.

હું એમ નથી કહેવા માગતો કે, કોઈ ‘સારાં’ પાત્ર આલેખવામાં જ નથી આવતાં. એવાં પાત્રો જરૂર હોય છે, — જોકે કેટલીક વાર તેમને જાતલ જ રાખવામાં આવે છે; પરંતુ બ્યારે તેમને વાતોમાં સ્થાન મળે છે, ત્યારે તેઓ સ્વાર્થી અને સુખશાલ અનેક પાત્રોના બાર તથા હંમેશાં દબાઈ ગયેલાં હોય છે. ઉપરાંત નૈતિક અધઃપાતનું નિરૂપણ નૈતિક પુનરુત્થાનના નિરૂપણ કરતાં વધુ પ્રતીતિકારક રીતે તથા વધુ વિગતે કરવામાં આવ્યું હોય છે. આ વલણ શાને આભારી છે ?

અક્રિય ઇશ્વરનો સિદ્ધાંત

તેનો જવાબ આ છે : જગતમાં એક પરમ તત્ત્વ કામ કરી રહ્યું છે, તથા માનવજાતને સારાપણા માટેની વધુ વારંવાર તબક્કા તરફ તેમ જ કુટિલા માટેની ધૂણા તરફ દોરી રહ્યું છે, એ માન્યતાને દેશનિકાલ કરો, તો પછી શું બાકી રહે ? ઇતિહાસ તથા આપણાં અખબારોમાંથી બેગી કરેલી બંધી માહિતી આપણને એક જ વસ્તુ સિદ્ધ કરી આપે છે કે, આપણામાં રહેલું દોષદંડિત, ખંત અને સહાનુભૂતિની થોડીશા શક્તિ પોતાની મેજે તો વિવિધ પ્રજાઓ વચ્ચે પ્રેમ અને ભાઈચારાની નવી બાવના પ્રેરવાને પૂરતી કે શક્તિમાન નથી. આપણે એકબીજાને ચાહતાં શીખવાનું જેમ જેમ વધારે કહેતા જઈએ, તેમ તેમ શાહી રેડિયો-મયક તો દ્રેષ, તુચ્છકાર અને સુમજવાની નામરહિતો જવાબ જ આકાશવાણીથી ફેલાવવાનું, એ પણ એટલું જ નહીં છે. આ વસ્તુસ્થિતિનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, ‘સાધારણ’ સ્ત્રી-પુરુષને ધર્મમાં આરથા રાખવી એ વધુ ને વધુ મુશ્કેલ બની ગયું છે. અને એ વાત નહીં છે કે,

આજે આપણા નાગરિક બહુએનો મોટો ભાગ આપણે જે નવલકથાઓ વાંચીએ છીએ તેમાં ધર્મની ભાવના કોઈ પણ ઉદ્દેશ્ય આવે એવી અપેક્ષા રાખતો કે ઇચ્છતો પણ મટી ગયો છે. વર્ષો થયાં આપણે કોઈ પણ નવલકથામાં આધ્યાત્મિક સૌંદર્યની સિદ્ધિ તરફ થતા ચારિત્રવિકાસરૂપી ચમત્કારનું નિરૂપણ જેમાં હોય તેવા માનવજીવનનું સિત્ત શોધવા અટકી ગયા છીએ. અરે, એથી ઓછા મૂલ્યે એવા પ્રેમ, આનંદ, શાંતિ, નિતિક્ષા, મિતપણું, નમ્રતા ચારિ ભાવોના નિરૂપણની પણ આપણે આશા રાખતા નથી.

રજૂ કરવામાં આવતાં કારણો

માનવ જાતનો અણ નિરંતર પોતાનાં સંતાનોનું રખણ પામતા હવેમાંથી ‘સંતો’ જનાવારૂપે પરિવર્તન કર્યે જાય છે, એ બીતાના ઉલ્લેખવાનું એક વાક્ય પણ આજે સાથી વધારે વંચાતી નવલકથાઓમાં બાળે જ હોય છે. એ વસ્તુસ્થિતિના જણાવમાં જે કારણો આપવામાં આવે છે, તે હવે આપણે તપાસીએ.

પ્રથમ કારણ એ આપવામાં આવે છે કે, ભોંી હવે દેવજની બહાર (અને તે પણ અકર્ષકતામાં એક વાર ! અને હવે તો વખત જાય છે તેમ તેમ તે દિવસની હામરી પણ ઓછી ને ઓછી જ થતી જાય છે.) ધાર્મિક વિષયોનું નિરૂપણ તેમને ધર ધર કરવામાં આવે તે પસંદ નથી કરતા. તેથી કરીને આજની નવલકથાઓને ઇલેક્ટ્રિક જ જનાવવામાં આવે છે. આખોસોના ચારિત્ર્ય ઉપર એ જાતની વાતોઓની શી અસર થાય, એ જાતના કડંગા પ્રશ્નો પૂછીને તમે તેમને અડગાવો, તો તેઓ એવો જણાવ કરવાના કે, પોતે છેક જ મામ્ય નથી બની ગયા, તથા પોતાના પાત્રોને દશ નીતિનિયમો પાળવાની જાગૃતમાં પૂરેપૂરાં વફાદાર નિરૂપવાનો ગમે તે રીતે પ્રયત્ન કરે છે, તથા તેમનાં સારામાં સારાં પાત્રો નિઃકંક બને ન હોય, પરંતુ સામાન્ય રીતે કેટલાક ભેખડો દુઝાયારે આકર્ષક જનાવવાની બૂલ કરે છે તેવી પોતે નથી જ કરતા; અને એથી વધારેની અપેક્ષા બાળે જ રાખી શકાય. કેટલાક વળી પોતાના સમર્થનમાં એવો દાવો રજૂ કરશે કે, તેઓ ઇશ્વરના નામ વિના તથા ધાર્મિક પરિભાષા વિના નીતિનિયમોનો જ

કયાકારો આ અગત્યની બીના કેવી રીતે ઉભેલી શકે ?

જો લેખક-સતત એવું જ ચિંતન કરી શકે છે કે, 'માનવજીવન એ એક એવું કુણું નાટક છે કે જેમાં પ્રેમજન પ્રક્રિયાની કક્ષાના આધાર વિનાના માનવ આત્માઓ પોતાનું નાનું સરખું જીવન એવી માન્યતા હેઠળ જીવી જાય છે કે, માનવ પ્રાણીઓમાંનો મોટો ભાગ, અને બીજા કરોડોની જેમ, વર્ણવી ન શકાય એવા વિનાશમાં વિલુપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી, નિષ્કુર દેવતા હાથમાં ચપડાવા મોટે જ સરખા છે', તેને — તેવા લેખકને 'વેસ્ટમિનસ્ટર એગ્રી'માં દટાવાનું માન શા માટે મળ્યું નેઈએ ? હોમર દાર્ડીના પ્રશ્નરૂઝો તેના બચાવમાં એમ કહે છે કે, તેના વાચકો તેની જીવનક્રિયાની સ્વીકારે એવી તે અપેક્ષા રાખતો નહોતો. તો પછી તેણે અંગ્રેજ સ્ત્રી-પુરુષોના જીવન ઉપર એ સંપૂર્ણ નિરાશાવાદના અમલનું કાર્યું નિરૂપણ કરવામાં પોતાની મહાન નિહૃતિ શા માટે ખર્ચી ?

મહાન લેખનશક્તિનો કુરુપયોગ કેવું બપુંદર નુકસાન કરી શકે છે, તેની સાચીતી દુરાચાર અને કુખના અધારમાં સમજાતી એક ગાદીપરીસા ડોક્ટરીના જીવનમાંથી મળી છે. તેના તાગ વિનાના બ્રહ્મ અને દુરાચારી જીવનનો ઇતિહાસ અહીં વર્ણવવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. એ જીવનને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલા વેદનામય કાળઅધાર કારાવાસમાં થોડાં વર્ષ ગાળ્યા બાદ, તે સ્ત્રીને પોતાનું જીવન સુધારવનો તથા કાંઈક લખીને નિર્જીવ કરેલો પિયાર આપ્યો. જેલમાં કેદીઓ માટે પસંદ કરેલી ખાસ ચોપડીઓ હતી, ઉપરાંત એક પરચૂરણ સંગ્રહ પણ હતો. અકસ્માત આગ લાગતાં થયેલી ધમાકામાં તે એ સંગ્રહો બેળબેળ ચર્ચ ગયા, અને પેલી સ્ત્રીના વાંચવામાં દાર્ડીની સુપ્રસિદ્ધ નવલકથા 'ટેસ' આવી. તે દારુણ કથાની અંતર તેના ઉપર એ ચર્ચ કે, આખી રાત તેણે રડ્યાં કર્યાં. અને તેણે પોતાના અનુભવની કથા એ રાજદોષી પૂરી કરી કે, 'એ ચોપડી કોઈ પણ દેશના કોઈ પણ કેદખાનામાં લેવાઈ જશે નહિ.' કેદખાનાના અધિકારીઓ બચાવે છે કે, જેલમાં તેનો અવદાર તથા રીતભાત ધણાં સારાં થયાં હતાં,

૧. લંડનનું સુપ્રસિદ્ધ દેવજ, જ્યાં રાલ્ફસ્ટોની કપરોન દબાવવાના નામોદિત માણસોને પણ રાજવામાં આવે છે.

પરંતુ દાર્ડીની ચોપડી વાંચ્યા બાદ કેદખાનામાંથી છૂટીને તે નરી ડાકણ જ બની ગઈ.

દાર્ડી કથાકાર તરીકે મહાન હતો, એમાં શંકા નથી. પરંતુ આપણા સમાજજીવનનું જુદું ચિત્ર બેટલી વધુ કુશળતાથી દોરવામાં આવે, તેટલું વધુ હળાદળ એર અધિચારી જુવાન વાચકોનાં હૃદયમાં રેડાય છે.

ચેતવણી

આપણા મોટા ભાગના નવલકથાકારો જે એવા નિર્ણય ઉપર જ આવી ગયા હોય કે, 'આપણે મનો કોઈકિતીથી પ્રક્રિયાના અમલ તળે નથી, આ રિશ્તો પરિવર્તન માટેની દૈવી યોગના જેવી કોઈ વસ્તુ નથી, તથા ધર્મપુરુષોએ પોતાના અનુપાયોએને એક બારે જુદાજુદા જ શ્રદ્ધા રાખતા કરી મૂક્યા છે', — તો તે આપણું દુર્ભાગ્ય છે. બસે તેઓને એવી ખાતરી થઈ ગઈ હોય, તોપણ એ આશ્ચર્યકારક બીના પ્રત્યે તેઓ કુલંકા ન જ કરી શકે કે, પ્રક્રિયા ઉપર સાચી શ્રદ્ધા એવું ઉમદા ચારિત્ર ઉત્પન્ન કરી શકે છે કે જે હમેશા માટે આખી માનવજાતની પ્રયત્નને પાત્ર થાય છે. એવો વિકલ્પ એક જ સંભવે છે કે, જેમાંથી કાયમની આશા દૂર થઈ ગઈ છે એવા માનવજીવનનું ચિત્ર રજૂ કરવું. આપણા લેખકો એવા ચિત્રને આકર્ષક બનાવી શકતા બેટલી કુશળતા ધરાવે છે, તથા પૃથ્વીના દરેક ખૂણેથી છીછરા લોભાળી પ્રયત્નો પણ બહાર પાડે છે. કારણ કે, જગતમાં છીછરા લોભાળી સંખ્યા હંમેશાં વધારે રહી છે, અને રહેશે જ; પરંતુ હમણાં હમણાંમાં તેઓ વધુ બોલકા પણ ચર્ચ ગયા છે.

એમ માનવામાં આવે કે, આપણા જેવા વ્યાવહારિક સમજ ધરાવનારા તરીકે અભિજ્ઞાન લઈ શકે તેવો સમાજ, વાર્તાત્મિક આશા જેમાંથી દેશનાં કરવામાં આવી છે એવી નવલકથાઓ વાંચ્યા કરવામાં બાળે જ રસ પામી શકે. પરંતુ લેખકોએ આ રિશ્તિ ન આવે ને માટે થોડાં વર્ગોથી નારિતકના બેટલો જ જોખમસારક બીજા નવા વિષય પોતાની નવલકથાઓમાં દાખલ કર્યો છે. અને તે : આપણા જીવનના નૈતિક પાયાઓની અનિશ્ચિનતા. આપણા માનવ દેવતાઓ એક નિયમ છે કે, અમુક જુદાજુદા સાથે રમત કર્યાં કરવામાં ત્યાં સુધી જ આનંદ

આવે છે કે જ્યાં સુધી તે જૂઠાણું છે એવો જીડો જીડો પણ ખ્યાલ કાયમ રહે છે. એક વાર તે જૂઠાણું બધે જ સત્ય તરીકે સ્વીકારાઈ ગયું કે પછી તેનો બચાવ કરવામાં કશો જ રસ નથી આવતો, તેમ જ તેનો વિરોધ કરવામાં આવે તોપણ કોઈ લક્ષ્ય નથી આપતું. આપણો એક રાજકીય આગેવાન કહેતા કે, રવિવારે દેવળમાં જવાનું ટાળવામાં જે આનંદ આવે છે, તે આનંદ જ એવો છે કે જે કદી ફિક્કો નથી પડતો. પરંતુ તેને ખજર નહોતી કે, દેવળમાં જવાનું ટાળવું એ 'ખોડું' છે એવી સાહજિક લાગણી ઉપર જ તેનો આનંદ નિર્ભર હતો. દેવળમાં ન જવું એ 'સારું' છે, એવું એક વાર તે માનતો થઈ જાય, તો પછી તેને ટાળવામાં તેને કશો આનંદ જ નહીં રહે!

તે પ્રમાણે આગકાલ હવે આપણી નવલકથાઓમાં આપણા નીતિનિયમોના પાયા સાથે એમાં કાઢવાનું શરૂ થયું છે. ખાસ કરીને એ જ નીતિનિયમો કે જેમને લગતી બાબતો કાંઈ પણ સંશોધન કે ખાસ અધ્યાસ વિના બધાને જણીતી જ છે. જેમ કે સ્ત્રી-પુરુષનો સંબંધ. આગકાલ હવે કોઈ નવલકથા એના નિષ્પણ વિનાની નથી રહી. Adam Bede 'આદમ બીડે' એ નવલકથા બ્યારે પ્રસિદ્ધ થઈ, ત્યારે તેણે તેના વાચકવર્ગમાં જીડો રસ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. કારણ કે લોકો હજુ માનતા હતા કે, કામાસક્તિએ સૌ દુગુણિ કરતાં વધુમાં વધુ માનવ દુઃખ અને વેદના ઊભાં કર્યાં છે પરંતુ તે વસ્તુચિત્તે હવે આગના એક જ્વલત લેખકના અછકલા અને તરંગી મત સાથે સરખાવે; તે કહે છે, 'શિયળ અને સ્ત્રીપુરુષના સંબંધની

પવિત્રતાનો ખ્યાલ હવે નાબૂદ થયો છે.' એક વાર એ મતને સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારવામાં આવશે, અને તેનો અમલ શરૂ થશે, તો પછી સ્ત્રીપુરુષના સંબંધો નવલકથાઓ માટે કંટાળાભરેલું વસ્તુ થઈ પડશે. કારણ કે, લોકોને જે બાબતમાં કશી શંકા નથી, એવી બાબતનું જ નવલકથાકાર પુનરાવર્તન કરતો હશે, તથા જે માર્ગનું આચરણ બધા જ કરતા હશે, તેની જ તે રજૂઆત કરતો હશે.

તેથી એક ભયંકર પરિણામ તો ક્યારનું દેખાવા લાગ્યું છે. જેમ સાધારણ દુરાચારો સામાન્ય બનતા જાય છે, તેમ તેમ નવલકથાકારો વધુ ને વધુ નીચે જીતરતા જાય છે, અને ત્રીસ કે ચાલીસ વર્ષ પૂર્વે જે બાબતો મોટે પણ બોલી શકાય તેવી માનવામાં આવતી ન હતી, તેવી ભયંકર બાબતો ચર્ચા કે સૂચવવાનું તેમણે શરૂ કરી દીધું છે.

કંટાળામાંથી કાંઈક છૂટકારો મેળવવા માટે કરવામાં આવતી છીછરી દલીલબાજીની અત્યારની ફેશન જે રાકવામાં નહિ આવે, તો મૃત્યુ પછીના નરકવાસની ઉઘાડી મૂકવામાં આવેલી માન્યતાને બદલે આ જન્મમાં આ લોકમાં જ નરકની રચાવના થઈ જશે. ભારે વિચિત્ર બદલો! કારણ કે નૈતિક નિયમને જ્યાં સુધી ઈશ્વર તરફથી આવેલો ન કહીએ ત્યાં સુધી તે નિયમ પ્રત્યે બાળકોમાં આપણે આદર-ભાર જોડો કરી શકતા નથી પરંતુ તેઓ મુખ્યત્વે જે ચોપડીઓ વાંચતાં હોય તેમાં ઈશ્વર વિશે કાંઈ ઉલ્લેખ જ ન હોય, તથા બધા જ નીતિનિયમોને 'અનિશ્ચિત પ્રશ્નો' તરીકે જ રજૂ કરવામાં આવતા હોય, તો યુરોપને વિનાશમાંથી કશું પણ બચાવી નહિ શકે.

ચીની દહેવતો

તવંગર લોક વધારે ગણતરીઆર શાય, તેમ તેમ ગરીબ લોક નિરાશાથી વધારે ભરણિયા અને છે.

*

*

*

તવંગરનાં રસોડામાં ચાખા છલકાઈ જતા હોય છે; રસ્તાઓ ઉપર ભૂખ્યા લોક ભમે છે.

*

*

*

મેનાપાલખીમાં બેસનારો માણસ છે; પણ એઓ એ હાથકે છે તેઓ પણ માણસો હોય છે.

વહેવારુ ખગોળ-૧૬

શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ પહેલા ચાર પ્રશ્નોમાંથી પહેલા બે પ્રશ્નોના જવાબ મેં ગયા લેખમાં આપ્યા છે. બાકીના બે પ્રશ્નોને એમનાં શબ્દોમાં ન આપતાં ટૂંકમાં ત્રીજે પ્રમાણે લખું છું, જેથી એ પ્રશ્નો વાચકને વધારે સમજાશે. એમના પ્રશ્નોનો સાર એ છે કે, નિર્યતન પદ્ધતિમાં ઋતુઓ, અથવા અને સંપાતોની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થવી જોઈએ અને સાયન પદ્ધતિમાં નક્ષત્રો અને રાશિઓની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થવી જોઈએ?

આનો જવાબ વાચક સમજી શકે તે પહેલાં સાયન અને નિર્યતન પદ્ધતિ એટલે શું તે તેણે સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવું જોઈએ.

આકાશમાં તારાઓના જુદા જુદા સમૂહોને નક્ષત્રો અને રાશિઓ કહેવામાં આવે છે. આ નક્ષત્રો અને રાશિઓ નાનાંમોટાં છે અને આકાશમાં એકબેસે અંતરે આવેલાં છે. વળી એ બધાં ક્રાન્તિવૃત્ત ઉપર નથી, પણ તેનાથી ઉત્તર કે દક્ષિણે આવેલાં છે. પણ ગણિતની સરળતા ખાતર ક્રાન્તિવૃત્તના સરખા ૨૭ ભાગ કરીને દરેકને નક્ષત્ર અને ક્રાન્તિવૃત્તના સરખા ૧૨ ભાગ કરીને દરેકને રાશિ કહે છે. આમ નક્ષત્રો ઓ રાશિઓ બે પ્રકારનાં છે. આ બે પ્રકારોને જુદા અનાવવા ખાતર પહેલાંને તારાત્મક અને બીજાને વિમાગાત્મક નક્ષત્રો અને રાશિઓ કહે છે અને જે વિમાગાત્મક નક્ષત્ર કે રાશિની નજીકમાં જે તારાત્મક નક્ષત્ર કે રાશિ આવેલ હોય, તેનું નામ વિમાગાત્મક નક્ષત્ર કે રાશિને આપવામાં આવે છે.

ક્રાન્તિવૃત્ત એ એક વર્તુળ છે, અને વર્તુળ એટલી આકૃતિ છે કે તેનો આરંભ અને અંત જ્યાં માનો ત્યાં માની શકાય. તે પછી તેના આરંભ કયાં માનવો, અર્થાત્ ૦ અંશ કયા ગિદ્ધથી ગણવો, એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. સદ્ભાગ્યે, આકાશમાં જે જગાએ પહેલું તારાત્મક નક્ષત્ર (અશ્વિની) અને પહેલું તારાત્મક રાશિ (મેષ) આવેલાં છે, તે જગાની નજીકમાં જ ક્રાન્તિવૃત્ત ઉપર 'વૈજયંતી' તારા

અથવા 'વૈજયંતી' નામે એક તારા આવેલો છે, તેને જ આપણા ગ્રન્થોએ વિમાગાત્મક અશ્વિની નક્ષત્ર અને મેષ રાશિનો આરંભ માન્યો છે. આ વ્યવસ્થાને શુદ્ધ નિર્યતન પદ્ધતિ કહે છે. મતલબ કે, ક્રાન્તિવૃત્ત પર આવેલા વૈજયંતી તારાથી માંડીને ક્રાન્તિવૃત્તના ૨૭ કે ૧૨ સરખા ભાગ કરીને તેને વિમાગાત્મક અશ્વિની કે મેષ માનવાં તે શુદ્ધ નિર્યતન પદ્ધતિ.

સૂર્ય આકાશના દરેક ધ્રુમ્મટ પર કદિપત રીતે દોરેલા ક્રાન્તિવૃત્ત ઉપર વરમ્મમાં એક આંટો ફરતો દેખાય છે અને ચંદ્ર તથા મંદો ક્રાન્તિવૃત્તની લગભગમાં ફરતા દેખાય છે. પૃથ્વીના વિપુલવૃત્તની સપાટીને આકાશ મુખી લંબાવીએ તો તે આકાશના દરેક ધ્રુમ્મટને જ્યાં મળે તેને આકાશીય વિપુલવૃત્ત કહે છે. તે પણ વર્તુળ છે. ક્રાન્તિવૃત્ત અને વિપુલવૃત્ત એકબીજાને જે બે બિન્દુમાં કાપે છે તેને વસંતસંપાત અને શરત્સંપાત કહે છે. ક્રાન્તિવૃત્ત આકાશમાં ફિથર છે, પણ આકાશીય વિપુલવૃત્ત આકાશમાં ફિથર નથી. (આનું કારણ રસિક હોવા છતાં વિસ્તારબધી અહીં જણાવી શકતા નથી.) આને લીધે સંપાતબિન્દુઓ પણ અસ્થિર છે, તેઓ ક્રાન્તિવૃત્ત ઉપર ૨૬,૦૦૦ વર્ષમાં એક આંટો ફરે છે. ઋતુઓ, ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનોના આધાર સંપાતોની ઉપર છે. આજથી દોઢ હજાર વરસ પહેલાં વૈજયંતી તારાને અશ્વિની-આરંભ માનીને નક્ષત્ર-રાશિઓ દરેકમાં આવી, તે સમયે વસંત-સંપાત વૈજયંતીની પાસે જ હતો. વળી તે વખતે સંપાત અસ્થિર છે એવું માન નહોતું. તેથી કેટલાક શોકોએ વસંતસંપાતથી જ અશ્વિની અને મેષનો આરંભ માન્યો. આ પદ્ધતિ ને જાન પદ્ધતિ.

સંપાત તો પશ્ચિમ તરફ ફર્યા કરે છે, તેથી વસંતસંપાત આજે વૈજયંતીની પશ્ચિમે ૧૬ અંશ ગયો છે. આમ જ અવનાંશ કહે છે.

ઋતુઓ અને અપરોના આધાર સંપાત ઉપર દેવાથી નેઓની ગણતરી માન્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે થવી જોઈએ, આને આકાશના તારાઓની ૧૨

પ્રહોનું સ્થાન નિરચન પદ્ધતિ પરથી જાણી શકાશે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

મહલાઘનીય પંચાંગોમાં ૧૪મી જાન્યુઆરીએ મકરસંક્રાન્તિ અને ઉત્તરાયણ લખવામાં આવે છે. આમાંથી મકરસંક્રાન્તિ તિલકપંચાંગ પ્રમાણે ૧૦મી જાન્યુઆરીએ લખાવી જોઈએ (૪ અંશનો ૩૨૩ એટલે સૂર્યને માટે ૪ દિવસ.) અને ઉત્તરાયણ અને શિશિર ઋતુ સાયન મકરસંક્રાન્તિએ એટલે ૨૨મી ડિસેમ્બરે લખાયાં જોઈએ. આમ જ નિયક-પંચાંગમાં લખાય છે.

બીજી જાણ્યુંએ જોઈએ તો બપોરે વસંતસંપાત આકાશના અશ્વિની અને મેયના તારાની પાસે હોતો, સારે સંપાનથી અશ્વિની અને મેષ ગણનાં હતાં તેમાં વધી નહોતો, પણ આજે તો સંપાત અને પૈતૃવ્યતીને ૧૬ અંશનું અંતર પડી ગયું છે. આ અંતર લગભગ ૧૧ નક્ષત્ર જેટલું અને અર્ધી રાશિ કરતાં વધારે છે. હજુ પણ આ અંતર વધવા કરશે. આમ છતાં વસંતસંપાતને સાયન અશ્વિની અને સાયન મેયનો આરંભ કહેવામાં આવે છે એ

પણ અચાજ નથી, કારણ કે અશ્વિની અને મેષ વચ્ચે શન્ટો જ આકાશના તારા પરથી આવ્યા છે, તેથી વિભાગાત્મક અને તારાત્મક નામોમાં નો મોટો ફેર પડી ગયો (અને અત્યારે જ મોટો ફેર પડી ગયો છે) નો મોટો ગોટાળો પેદા થાય.

બીજી જાણ્યુંએ, નિરચન પદ્ધતિ રાખીએ અને નિરચન આશ્વિન માસની પૂતળને શરદપૂર્ણિમા કહ્યા કરીએ, તો તે પૂર્ણિમા ધીરે ધીરે હેમંત, શિશિર, વસંત વચ્ચે ઋતુઓમાં આવશે. આમ જ બીજાં કેટલાંક ઉત્સવો અને વ્રતોનું છે.

ત્યારે એક જાણ્યુંથી તારાત્મક અને વિભાગાત્મક નક્ષત્રો અને રાશિઓનાં નામોની વચ્ચે મોટો ફેરક ન પડે અને બીજી જાણ્યુંએથી ઉત્સવો અને વ્રતો યોગ્ય ઋતુઓમાં જ આવે, આ બંને હેતુઓ મતવાય એવી આપણી પંચાંગપદ્ધતિ હોવી જોઈએ. આવી પદ્ધતિનું સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે તેનો વિચાર આપણે આવતા લેખમાં કરીશું.

હરિહર ભટ્ટ

બારેલની દાકતરી તપાસ-૩

[ડૉ. મનુભાઈએ કરેલી તપાસના નિવેદનમાંથી, બીજા અંકથી ચાલુ]

નિશાળોની તપાસ

બારેલમાં છેાકશોની મુખ્ય નિશાળ ઉપરાંત તેના હેડમાસ્ટરની દેખરેખ નીચે ઉર્દૂ વગેરે અને એક કન્યાશાળા છે. મુજરાની સાતમા ધોરણ હમીના અભ્યાસક્રમની મતલબ છે. અંગ્રેજી નિશાળ એક મેટ્રિકના-ધોરણ લગી જેટલપુરમાં છે. બારેલના લગભગ મંદર વિદ્યાર્થીઓ આ નિશાળનો લાભ લે છે

નિશાળનું મહાન ધર્મશાળાના મકાનને જોડેલું છે. વર્ગોનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧,૩૫૦ ચો. ફૂટ છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓને જેસવાની જગ્યાઓનું કુલ ક્ષેત્રફળ મુખ્ય નિશાળ ૧૭૫ ચો. ફૂટ છે. સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે દર વિદ્યાર્થીએ ૧૦ ચો. ફૂટની જગ્યા રાખવી હોય તો આરે રૂમમાં મળી ૧૭૫ વિદ્યાર્થીઓની સવલત કરી શકાય. જ્યારે હાલ રૂઢિલામાં લગભગ ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ બસવા આવે છે. વળી, આ તાલુકા

રૂઢિ હોવાને લીધે ગામડાંઓની રૂઢિલામાં વહેંચવાનો સામાન વચેરે અહીં રાખવામાં આવે છે. એવા વખતમાં છેડાના એક ઓરડામાં આ સામાન સાચવવામાં આવે છે. આથી નિશાળનું અત્યારનું મહાન હાલના બહુતા વિદ્યાર્થીઓની સોઈ માટે ધણું જ નાનું છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે. આ કારણે નિશાળમાં 'શિફ્ટ' પદ્ધતિથી કામ કરવામાં આવે છે અમુક વિદ્યાર્થીઓ સવારના સાડા સાતથી સાડાઠમ અને અમુક સાંજે અઢીથી સાડા ધાંચ નિશાળમાં આવે છે.

નિશાળમાં મુતરડીની કે વનરડીની વ્યવસ્થા નથી. આ કારણે નિશાળની આગળની બાંને પાસે પિશાબની ગંદકી કાચક રહે છે. એવામાં એાછી એક મુતરડીની આવશ્યકતા તો છે જ. વિદ્યાર્થીઓને, અમે ત્યાં પિશાબ ન કરાય, એ વસ્તુ શિખવાડવામાં પણ આથી મદદ મળે, સારી કોઠી નાંખેલી મુતરડી બનાવવામાં ખાસ ખર્ચ નહિ

આવે. મુદતરી સાફ રખાવાનું કામ જ્યાનપૂર્વક થવું જોઈએ. એકાદ શિક્ષકને આ વસ્તુ તરફ ધ્યાન દેવાની તથા તેને માટેની જોખમદારી સોંપવી જોઈએ.

ખીવાના પાણીની ખાસ વ્યવસ્થા અમને દેખાઈ નહિ. હૅડમાસ્તર સાહેબને પૂછતાં, સામેની ચોખાની - ત્રિવળી ચકલીએ ઊકારાઓ પાણી પી આવે છે, એમ જણાવવામાં આવ્યું. ગામડાંઓની તંદુરસ્તીમાં ત્યાંના ખીવાના પાણી વિશેની કાળજીને ધણું જાણુ રચાત અપાતું જોઈએ. ખીવાનું પાણી ફેવેથી લાવવાથી માંડી તે નિશાળમાં ભરી તેનો ઉપયોગ થાય ત્યાં સુધીની દરેક વિગત આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કેમ પાર પાડવી એના પદાર્થપાઠ વિદ્યાર્થીઓને આપવાની ખાસ જરૂર છે. તેથી જો બંને ને આ નિશાળમાં પણ ખીવાના પાણીની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવવી જોઈએ. ચોખ્ખા વાસણમાં ફેવેથી આણેલું પાણી ચોખ્ખા વાસણમાં રાખીને દરરોજ ભરાવું જોઈએ. પાણી માટલામાંથી કાઢવા માટે ડોશી રાખવો જોઈએ. પાણી પીવા માટે પાંચ સાત ખાલા રાખવા જોઈએ તેનો ઉપયોગ ફર્ક પછી દરેક વિદ્યાર્થીએ તે પ્યાલો વાંછળી મુકર દરેકી જગ્યાએ ઊંધો મૂકવો જોઈએ આ પ્યાલા દરરોજ એક વાર બરાબર મંજૂવા જોઈએ.

નિશાળનું મકાન બહુ ઊંચ ન હોવું તેથી ઉનાળામાં ગરમી ઠીક લાગતી હોવી જોઈએ.

રમતગમત અને કસરત માટે નિશાળનું મેદાન નથી. કાલ તળાવના ફવાની પાસેની જગ્યા અને ત્યાંના ઘોડી રસ્તો રમતગમત તથા કસરત માટે વપરાય છે. આ જગ્યાઓ બીજા વપરાશમાં પણ હોય છે, જે ન બૂલવું જોઈએ. પાણી ભરવા આવતાં બેસાઓની અવરજવર તથા રસ્તા ઉપરથી માણસોની અને ટેડીની અવરજવર હોય જ. ત્યાં ધૂળ પછળી છે. વિદ્યાર્થીઓને કસરત તથા રમતગમતમાંથી મળતો લાભ આ ધૂળને કારણે હાનિકારક નહિ જોવા જ થઈ જાય છે. બહુ એમ વિચાર પામ્યો આવે. કે, ગરેલાબ જ વધારે ઢોસે નિગમજોની રમતગમત તથા કસરત જોવા અને એક દિવસે સાંજે બસા હતા. ગજામાદની — દોરડું જેમવાની રસાકસી રસ્તા ઉપર રમાઈ હતી. તે વખતે મથેલી ધૂળ વજેરે નજરમાં રહી જાય એવાં હતાં.

નિશાળના એક શિક્ષક રેકાર્ડનું એક દળ ચલાવે છે. રેકાર્ડોમાં અમુક ઉલ્લાહ જણાવતો હતો. પણ ગામદાને ઉપરોક્ત એવાં ખાસ કોઈ પણ કામ રેકાર્ડોએ કર્યાં નથી. રેકાર્ડોમાં બીજાને ગાફ કરવાની જાણના જીવંત રાખી તેનો ઉપયોગ ગામદાશી, ગામનાં ખાજીચિયાં પૂરવાં, ગામનાં ફવા આગળને કાઢવ તથા મંદવાક ફર કરવો, વગેરે ધણેશ કાગેમાં કરી રાખે. અને તે જ તેઓ ખસ રણકટ બન્યા કહેવાય.

નિશાળમાં વિદ્યાર્થીઓને રવન્ધતા અને આરોગ્યનું ખાસ કાર્ય જ્ઞાત આપવામાં આવતું નથી. જે મુશ્કેલી ઉપર ધ્યાન દેવામાં આવે છે, જે નાખ કાપવા અને દાંડ સ્પર્શ કરવા એ છે. આમાંથી નખ કાપવાનો પ્રચાર હીઃ થયો છે એમ કહી શકાય જ્યારે સહેલા દાંડ અને ખરાબ દાંડના ભેગા આંકડાઓ ઉપરથી જણાવે કે બીજા મુદ્દો હજી જોઈએ એટલો અગત્યમાં અગત્યો નથી. વિદ્યાર્થીઓનાં કપડાં પણ એકઠેર ચોખ્ખાં હતાં એમ કહી શકે તે પડશે. લગભગ બધા જ વિદ્યાર્થીઓ દરરોજ નહાય છે.

ઉમરના પ્રમાણમાં હાથાઈ કેટલા હવે જોઈ છે એ તથા હાથાઈના પ્રમાણમાં વળન કેટલા રતલ જોઈ છે, એ આંકડા ખાસ નોંધવા લાયક છે. ખાણી છાંતોને ઘેરાવો, શીતળા ટંકાવેલા વિશેની માહિતી, દાંડની માહિતી, આંખની — આવેશી તથા નખની, — એમ બે ભંતની માહિતી, સ્વચ્છતા વિશેની માહિતી, દરેક વિદ્યાર્થીની બોલોળની સ્થિતિ, વગેરે નોંધવું છે. આંખની તપાસ વિદ્યાર્થીને આંખ તપાસવાના મુજરાની ચાર્ટથી ૨૦ ફૂટ (જે મીટર) ફર રાખી કરવામાં આવી હતી. નખની આંખવાળાનું પ્રમાણ ધણું ઘટું એમ લાગ્યું.

આંખ આવેશા વિદ્યાર્થીઓને જુદા બેસાડવાનો નિયમ નિશાળમાં નથી. આવેશ નિયમ કરવાથી આંખ આવેશનું પ્રમાણ ઘટાડી શકશે એમ માનવું છે.

બોલોળની તપાસ એવે વખતે કરવામાં આવી હતી કે જ્યારે ગામમાં મસેરિયા લગભગ નહોતો જ, મુખ્ય નિશાળના દસ દસ વિદ્યાર્થીઓની બરોજ મોઢવતે અરી વધેલી હતી. આમાંના વધારે પડતા વિદ્યાર્થીઓને અમુક મહિના પહેલાં મસેરિયા આવતો હતો અથવા ઢાંચ તેઓને તાવ આવે છે, એમ અમે જોયું. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની આંખ પીળી હતી. ચક્રત વખતે ઘટું ફળિયાત હતી, તેમ જ બરોજ પણ વધેલી હતી.

દરેક વિદ્યાર્થીના કાકડા તપાસવામાં આવ્યા હતા. આ ઉપરાંત પણ હલ્લ, ફેફસાં તથા કોષીઓનાં દરકંદોય તે તપાસવાં હતાં. ખાસ ચિંતાપાત મોઢ કેસ નહોતા મળ્યા.

વિદ્યાર્થીઓની આ તપાસમાં યોગ્ય વળતવા આંકડાઓ ચોંધાવવાના છે. વિદ્યાર્થીઓને પૂરતો ખોરાક મળતો નથી અને જ મળે છે એમાં કેટલાંક તત્વો ખૂબ ખૂટતાં હોય છે. વિદ્યાર્થીઓના ખોરાકમાં કપ, છાપ, શી, યોગ અને ફોળ ઉમેરવાની અથવા વધારવાની જરૂર છે. ખાંડ લીંબુ તથા લીંબાતરી પણ જોડવાં અને તેટલાં વધારે આપવાની જરૂર છે. અમુક પ્રમાણ કરતાં વળત આપવું હોય એવા વિદ્યાર્થીઓને નિશાળમાં કામ પંચાવવ

અથવા બોર્ડના ખર્ચે અટકાવી એક રતલ દૂધ દરરોજ મળે, એવી વ્યવસ્થા કરવાનો વિચાર કરવા લેવા છે.

મુસલમાનોની માલિકીની જગ્યામાંથી ઉદ્ધૂર્ગમ માટે એક રૂમ બાંંડે રાખવામાં આવ્યો છે. આ ઓરડાની લંબાઈ પહોળાઈ ૧૬×૧૬ ફૂટ છે.

ઉદ્ધૂર્ગમ તેમાં પાંચ મોટી ખારીઓ તથા એક બારણું છે. તેની આગળનો વરડો — નિશાળના વગમ માટે વપરાય એવો — ૧૬×૬ ફૂટનો છે. આ વગમમાં છોકરા છોકરીઓ ભેગાં બેસે છે. અને મોઢા ધોરણ લગીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. (ઉદ્ધૂર્ગ સિવાયના બપો વિષયો ગુજરાતીમાં શિખવાડવામાં આવે છે). હાલ વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યા ૨૮ની છે. — ૧૮ છોકરા તથા ૧૦ છોકરીઓ. એટલે ઓરડાનું ક્ષેત્રફળ પ્રમાણમાં એટલું તો કહેવાય. આ વગમમાં પણ 'શિક્ષક' પદવિધી કામ લેવામાં આવે છે. ઓરડાની સામે પડી ગયેલા મકાનની ખાસ ન મુધારેલી જમીન છે. એમાં એક પટેલી કોત છે, જેની પાછળના ભાગનો ઉપયોગ છોકરીઓ મુતરડી તરીકે કરે છે. આ કંપાડનું નામ જોજ છે. યર્ગની સામેની જગ્યા સાફ કરી સપાટ કરવામાં આવે તો તેનો ઉપયોગ કસરત વગેરે કરાવવા માટે સારો થાય. નિશાળના વગમમાં પાણીનું માટું હતું. તપાસ માટે ગયા ત્યારે હાજર હતા તે વિદ્યાર્થીઓમાંથી એકને તેઓ હંમેશા જે રીતે પીતા હોય તે રીતે માટલામાંથી પાણી લઈ પીવા હતું (ત્રીજા ધોરણનો વિદ્યાર્થી) આ વિદ્યાર્થીએ માટલા ઉપર પડેલા માટીનો ચડવો લઈ પાણીમાં બોળી પાણી પી એમ ને એમ ખાણે મૂકી દીધો ! પાણી પીવા માટે ખાણે કે બીલું કયું વાસણ હતું જ નહિ ! પાણી પીવા પછી વાસણ લીધળનું નેહિએ એ વાત આ વિદ્યાર્થીને ખબર ન હતી. આ પરિસ્થિતિ અરેખર દુઃખદ છે. આ રીતે ફેલાતા રોગો આપણે જરાક સાવધાન થઈએ તો અટકાવી શકીએ. આ વિષે ચાંપતા ઉપાય લેવાની જરૂર છે.

આમરી તપાસમાં ૧૩ છોકરા તથા ૭ છોકરીઓનો સમાવેશ થયે હતો. મુખ્ય નિશાળની સાથે સરખાવતાં આ વિદ્યાર્થીઓની સ્વચ્છતા ધારી એટલી છે કપડાં પણ ઘણા વિદ્યાર્થીઓનાં મેલાં હતાં. એકાંતરે અથવા ત્રણ ચાર દિવસે નાહનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ ઠીક હતી. વિદ્યાર્થીઓનાં વજન કાંઈ સારાં ન હતાં. મુખ્ય રૂઢવિ વિષે ખોરાકની સૂચનાઓ અહીં પણ લાગુ પડે છે. અરોગ એક પણ વિદ્યાર્થીની વધેલી ન હતી. શીતળા ન ટાંકવાના આ વર્ષના દમ તપાસેલી બીજા જે નિશાળો કરતાં મોટા છે.

કન્યાશાળાનું પોતાનું મકાન છે, જેમાં બે ઓરડાઓ છે. એકની લંબાઈ પહોળાઈ ૨૫×૧૬=૪૦૦ ચો. ફૂટ છે.

અને બીજીની ૧૫×૧૬=૨૪૦ ચો. ફૂટ

કન્યાશાળા છે. આગળ ૫૨×૬=૩૧૨ ચો. ફૂટનો વરડો છે. આગળની બાજુએ વધારે પહોળાઈવાળી તેમ જ પાછળ સાત ફૂટ પહોળાઈવાળી જગ્યા ખુલ્લી છે અને બાજુએ લગભગ ૩૦ ફૂટની ખુલ્લી જગ્યા છે. ઓરડાઓમાં વિદ્યાર્થીની ઠીક ૧૦ ચો. ફૂટની જગ્યા મળતાં ૬૪નો સમાવેશ થઈ શકે. હાલ નિશાળમાં ૧૧૭ વિદ્યાર્થીનીઓ અધ્યયન કરે છે. વરડાનો ઉપયોગ પણ અમુક ધોરણો બેસાડવા માટે કરવામાં આવે છે. અને 'શિક્ષક' પદવિ છે તેથી જગ્યાના અતિશય સક્રિય વિના વિદ્યાર્થીનીઓ ભણી શકે છે હવા ઉભસની દિશાએ ખાસ કાંઈ નોંધવા જેવું નથી નિશાળના કંપાડનું એક ખૂણામાં એક મુતરડી બાંધી છે, જેની ચોખ્ખાઈ સારી હતી ચોખ્ખામાં નિશાળના કંપાડનું પાણી બારી રહેતું નથી એમ અમેને જણાવવામાં આવ્યું હતું. નિશાળમાં પાણીની વ્યવસ્થા છે. બાઈ પાણી બરી લાવે છે અને તે એકાદ બે માટલાં — અમુક નાંતોની વિદ્યાર્થીનીઓ માટે અમુક માટું એ રીતે — માટલામાં ભરવામાં આવે છે. પીવાનું પાણી કાઢવા માટે 'લુકુ' વાસણ વપરાય છે. પાણી પીવા માટે ખાણાઓ છે.

વિદ્યાર્થીઓની તપાસ વખતે ફવાખાનાનાં નસોં મદદ કરી હતી. વિદ્યાર્થીઓની છાતીના ઘેરાવા તથા મથાના વાળ તેઓએ તપાસ્યા હતા. આનંદની વાત એ છે કે એક પણ છોકરીના માથામાં જી ન હતી; તેમ જ આખી નિશાળની સ્વચ્છતાના દમ બીજા રૂઢવ કરતાં સારા છે.

ત્રણે નિશાળોની બાબતમાં શીતળાનો પ્રશ્ન અર્થવા જેવા છે. શીતળા ન ટાંકાવેલા વિદ્યાર્થીઓને (૪૫.૨ ટકાને) બળિયા નીકળ્યા એવા ઘણા દાખલા છે. જ્યારે શીતળા ટાંકાવેલામાંથી ફક્ત ૧.૭ ટકાને જ બળિયા નીકળ્યા હતા. મુખ્ય નિશાળના હેડમાસ્ટર સાહેબે કહેલું કે, છેલ્લા પોણા બે વર્ષમાં એકે 'વેકસિનેટર' એમની નિશાળે આવ્યો નથી! એણે વજન, ખરાબ દાંત, અવાજમાંથી શોધી નીકળવું, આંખોનું આવવું, નળબી આંખો, અરોગનું પ્રમાણ, વગેરે બધી બાબતમાં છોકરાંએ કરતાં છોકરીઓની સ્થિતિ સારી છે. અપણા દેશમાં છોકરીઓની કાળજી છોકરાઓ કરતાં એટલી લેવાય છે, એ વાત બારેલની નિશાળો તપાસ્યા પછી સાબ સાચી તો નથી જ લાગતી.

ત્રીજા વર્ગની વિટંબણા

આગગાડીમાં ન બેઠું હોય એવું કોઈ માણસ આજ લાગ્યે જ હશે. આજ આગગાડીનો ઉપયોગ એટલો બધો વધી ગયો છે કે, ગરીબ અને તવંગર સૌ એમાં બેસીને ગામ પરગામ જાય છે. ફરક એટલો છે કે, ગરીબ લોક ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં બેસે છે ત્યારે તવંગર લોકો પહેલા કે બીજા વર્ગના ડબ્બામાં બેસે છે. પરંતુ આગગાડીમાં બેસનારાઓનો મોટો ભાગ ત્રીજા વર્ગમાં બેસનારા ગરીબ લોકોનો હોવાથી, ગાડીમાં મોટે ભાગે ત્રીજા વર્ગના ડબ્બા વધારે હોય છે, અને રેલવેની કમાણીનો મુખ્ય ભાગ પણ એ વર્ગના ઉતારુઓ જ આપે છે. પરંતુ ઉપલા બે વર્ગમાં ઉતારુઓને અપાતી મુખસગવડની દૃષ્ટિએ ત્રીજા વર્ગની સરખામણી કરીએ તો, આમ-પ્રજા માટેના આ ત્રીજા વર્ગમાં રેલવે ખાતાએ ઘણું જ ઓછું ધ્યાન આપેલું દેખાય છે. રેલવેના અમલદારો ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓ પ્રત્યે તોછડાઈ અને અવિચેકધી વર્તતા પણ બેવામાં આવે છે. ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓની સંખ્યા પ્રમાણે તેમને બેસવાને માટે પૂરતી જગા છે કે નહીં, તેની જરાય દરકાર રેલવે કરતી નથી. તેથી આપણી રેલવેમાં ભીડનો ત્રાસ તો સામાન્ય ઘટ પડ્યો છે. અને રેલવેવાળા પણ ભૂલી ગયા છે કે, ભીડ દૂર કરવી એ એમની પ્રથમ દરજ્જા છે. આ પ્રમાણે રેલવેવાળા બેજવાબદાર બન્યા છે અને લોક એ ત્રાસને અટકાવવાની વેઠી લેતા થયા છે. ઉભય પક્ષે આ પરિણામ ઇષ્ટ તો નથી જ.

બીજા દેશોના અનુભવી લોક કહે છે કે, ત્યાં વર્ગો વચ્ચે અહીંના જેવો ફરક કે રેલવે અમલદારોની અન્યાયી બેદરકારી બેવામાં નથી આવતાં. ગાંધીજી એમની આત્મકથામાં

એક જગાએ લખે છે, ‘યુરોપમાં તો મેં ત્રીજા જ વર્ગમાં મુસાફરી કરેલી. અનુભવને ખાતર પહેલા વર્ગની મુસાફરી એક વાર કરેલી. ત્યાં મેં પહેલા અને ત્રીજા વર્ગ વચ્ચે અહીંના જેવું અંતર ન લાગ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓ મોટે ભાગે હાથસીંચો જ હોય છે. છતાં ત્યાંના ત્રીજા વર્ગમાં પણ વધારે સગવડ છે. કેટલાક ભાગમાં તો ત્યાં ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં સવાની સગવડ પણ હોય છે અને બેઠકો ગારીથી મટેલી હોય છે. દરેક ખાનામાં બેસનાર ઉતારુઓની સંખ્યાની હદ નાળવવામાં આવે છે. અહીં તો ત્રીજા વર્ગમાં સંખ્યાની હદ જળવાયાનો મને અનુભવ જ નથી.’ ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓ એટલે જાણે ઘેટાં, અને તેમની સગવડ એટલે ઘેટાંના ડબ્બા!

રેલખાતા તરફની આ અવગણના ઉપરાંત મુસાફરોની કુટેવોથી પણ ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીમાં ઘણા ત્રાસ વધે છે, એ પણ આપણે ન ભૂલવું જોઈએ. આને માટે આપણે જ યુનેગાર છીએ. ગમે ત્યાં ઘૂંકણું, ગમે ત્યાં કચરો નાંખવો, ગમે તેમ ને ગમે તે વખતે બીડાં ફૂંકવાં, પાન કે તમાકુ ચાવવાં ને જ્યાં બેઠા હોઈએ ત્યાં જ પિચકારીઓ મારવી, ખાઈને એકવાડ કે છોતરાં ડબ્બામાં નાંખવાં, નાનાં છોકરાંને ડબ્બામાં જ ઝાડો-પેશાબ કરાવવો, બરાડા પાડીને વાતો કરવી, ગંદી લાવા વાપરવી કે ગાળાગાળી કરવી—આ બધા માટે આપણે જાતે જ ઠપકો વહોરવો જોઈએ. એમાં આપણી નરી અસભ્યતા જ જવાઈ આવે છે. ટિકિટ-ઓફિસ આગળ પોલીસ ન હોય તો આપણે કેવી પડાપડી કરીએ છીએ, એ પણ સોને નાળીતી શરમ છે. અને ડબ્બામાં બેસવા

આવનાર જોડે જે તકરારો થાય છે એ જોઈને સમજી માણસને તો હસવું જ આવે. કોઈ પણ ગાડી તમે જુઓ. તે આવી કે ડખામાં પેસવાની પડાપડી અચૂક લેવા મળે. તેથી કરીને, અંદરથી ઊતરવા માગનારને ઊતરવાની પણ મુશ્કેલી પડે છે. અને એક વાર પોતે અંદર પેઠા પછી બીજા અંદર ન આવે એવી પેરવી કરવી ! આ બધાને લીધે જ દેલવેખાતું પણ કાંઈક બેદરકાર બને છે અને તે એને પાલવી શકે છે. કેટલાક લોકો તો પોતાના સ્વાર્થને સારુ અમલદારોને લાંચ રુશવત ખટાવતાં પણ પાછું જોતા નથી. નહિ તો

દેલવે ખાતાની બેદરકારી તો, લોકો જરા અડગ બનીને, થોડી વારમાં સુધરાવી શકે. આપણા લોકનાં મુખસંગવડનો આ એક આંગો અને અગત્યનો સામાજિક સવાલ છે. એના ઉકેલ પાછળ જો એક એ બાહોશ અને ખંતીલા સંજ્ઞન પોતાનો બધો વખત રોકે, તો તે નાનીસૂની સેવા નથી. પણ એ અગાઉ સૌ મુશ્કેલીઓ, એટલે કે આપણે બધાંએ, ઉપર ગણાવી તે બધી અસમ્યતાઓ અને કુટુંબો કાઢવી જોઈએ. એટલી આત્મશુદ્ધિ જે સમાજ સાધે, તો દેલવે ખાતાને દુરસ્ત કરવામાં પછી વાર નહિ લાગે.

મગ

ડાસીમાનો આંગો

એક ડાસીમાએ બીજાં એક ડાસીમાની કહેલી આ વાત છે. 'ડાસીમા એકલાં હતાં. કોઈમાં કોઈ એમનું ગણો તો આકાશમાં એક એમનો પરમેશ્વર અને આ લોકમાં એમનો એક આંગો, એ સિવાય ડાસીમાને બીજું કોઈ ન હતું. આંગોની કેરીઓ ઊતરે એની ઉપર ડાસીમાનું આખું વર્ષ નભતું. ડાસીમાને બાપડાંને કમાનારો ધણી ગણો તોય એ આંગો અને દીકરા ગણો તોય એ જ.

ડાસી નાની છોકરી હતી અને નવી વહુ ધર્મને સાઠ પાંસઠ વર્ષ ઉપર પહેલવહેલી સાસરે આવી, ત્યારનો આ આંગો હતો. એનાં સાસુસસરા આ આંગોની કેરીઓ ખાતાં આવ્યાં હતાં. ડાસી અને તેનો ડાસો નાનપણથી એ જ આંગોની કેરીઓ ખાતાં ખાતાં નાનનાં ધરડાં યથાં હતાં.

પહેલાંનાં જમાનામાં એવું હતું કે, ખવાય એટલી કેરીઓ ઘરનાં ખાતાં અને વધતી તે પડોશીનાં છોકરાં ખાતાં. જેમ જમાનો બદલાયો

તેમ વધતી કેરીઓ વાણિયાને વેચાવા લાગી અને તેના પૈસા આવે તેના દાણા ઘરમાં આવવા લાગ્યા. આજીબાજીનાં દુખખાનાં છોકરાં પથરા ફેંફરી ફેંફરી પાડી ખાતાં, એમને કોણ રોકે ? બલે એ પણ બિચારાં ખાય. પણ બચારથી કેરી વેચીને દાણા ઘરમાં આણવાનો વહીવટ ગંડાઓ, ત્યારથી બિચારાં દુખખાનાં છોકરાં રડી ઊઠ્યાં. ડાસીમાનાં છોકરાં એમને તગડી મૂકવા લાગ્યાં.

પડોશીને ઘેર લહાણીમાં કેરીઓ પહેાં આડવાનો વિવેક પણ, પાકી કેરી ખરી પડે તેમ, ખરી પડ્યો. વિવેક કરવા જતાં ઘરમાં દાણો ખૂટે, એવો વિવેક કેમ પરવડે ?

આમ જમાનો તો ખાડમાં ઊતર્યો જ જતો હતો. પહેલો દુખખાનાં છોકરાં ઉપર કોપ પડ્યો. બીજો પડ્યો પડોશીધર્મ ઉપર. હવે ત્રીજો કાપ ડાસા ડાસીએ પોતાની જાત ઉપર લીધો. ગાહુ. ગાહુ; પાહુ ક્યાં ચેટમાં બેસી રહે છે ! કેરીઓ વેચારો તો ઘરનો

ખર્ચ નીકળશે, — આમ સમજી ડાસાડોસી બિચારાં છતી કેરીએ કેરી નહિ ખાતાં. પછી તો ધીમે ધીમે કાપ ઘરનાં છોકરાં ઉપર પછુ આવી પડયો. ઘરમાં થોડીક કેરીઓ લાવી મૂકી હોય તે જ ખવાય. આખો દહાડો ઉપર ચડીને વાંદરાની પેઠે ખાવાના દિવસો તો હવે ભુલાઈ જ ગયા !

નવા જમાનાની મોંઘવારી આવી ને ઘરના જ આંખાની કેરીઓ જેમ પારકી થઈ ગઈ, તેમ નવા જમાનાની મારામારીઓ પછુ આવી અને ઘરનાં માણસો ધીમે ધીમે પરલોકવાસી બની ગયાં. ડાસો મરી ગયો, છોકરાં મરી ગયાં, વહુઓ મરી ખૂટી. બાકી રહી એક ડાશી અને બીજો એના ઘડપણનો આધાર પેલો આંખો.

પછુ નવા જમાનાની બધી 'મારી'ઓ હજી આવી રહી ન હતી. કેટલાક દિવસથી સાહેબ જેવાં ટોપાં પહેરીને એક ટુકડી ગામડાંમાં ફરવા લાગી. માપવાનાં ચંચે મેટી મેટીને કાંઈક માપવા લાગી. રેલગાડી આવવાની છે, રેલગાડી આવવાની છે, એવી વાત બધા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. આ સાંભળીને કોઈ રાજ થયા તો કોઈ નારાજ થયા. ગાડાંવાળાઓ નિસાસા નાખવા લાગ્યા કે, નવરાશના દહાડામાં ગાડાં ફેરવી ખાતા હતા તે હવે ગયું. જેતર-વાળાઓ હરખાવા હતા કે, કપાસના ભાવ હવે સારા ઊપજશે. પણ રેલગાડી તો હજી ભયાર વરસે આવે ત્યારે ખરી. એનો હરખ શોક તો અત્યારે વાત પૂરતો જ હતો.

પરંતુ કેટલાકનાં ઘરમાં આજથી જ આંધણુ મુકાઈ ચૂક્યાં. રેલવેના રસ્તાની લીટી પેલા ટોપીવાળાઓ આંકી ગયા હતા. જેમની જમીનમાંથી એ લીટી પસાર થઈ તેમને નોટિસો મળી ગઈ કે, તેમણે એ જમીનો સરકારને વેચી દેવી જોઈશે.

કોના હિંચા ઉપર થઈને અને કોના પેટ ઉપર થઈને રેલવેના પાટાઓ પસાર થયા એનાં દફતરો દુનિયામાં કોણે રાખ્યાં છે ? પણ આટલી એક વાત અમારાં વાર્તા કહેનાર ડાશીમાની કૃપાથી સચવાઈ રહી છે કે, પેલાં માપકાં અનાથ ડાશીમાના જીવનરૂપ આંખા ઉપર થઈને એ લીટી નીકળતી હતી. આથી ડાશીમા વલોપાતનું શું વર્ણન કરવું ? પોતાના ઘડપણનો પાળનાર હવે આવ્યો જવાનો ! ચરચાર પેદીઓનો સાથી હવે કપાઈ જવાનો ! કસાઈ જેવા, ફાંસીખોરો જેવા, જમના દૂતો જેવા મજૂરો એક દિવસ આવીને આંખો કાપી ગયા. આંખાનાં લાકડાં વેચાઈ ગયાં. થોડાક રૂપિયાની બચડી, સળંગી ગયેલા ઘરની રાખના જેવી, ડાશીમાના હાથમાં રહી.

આટલું પછુ અપૂરું હોય તેમ, થોડા દિવસ પછી ખબર આવી કે, કાંઈક કારણેને લઈને આ રસ્તો રદ કરીને રેલવેને માટે બીજો રસ્તો લેવાનું નક્કી થયું છે. આ સાંભળી, લાડે ફેરવનારા ગાડાંવાળા વગર સમજ્યે થોડા દહાડા રાજ થયા. જમીનદારો થોડા દિવસ વગર સમજ્યે દિલગીર થયા. જેમની જમીનો ઉપરથી લીટી ગઈ હતી તેઓના અનંદનો ખાર ન રહ્યો. આપણી અભાગણી ડાશી જ બાપડી મરણની ધડી મુખી આંધ્રુ પાડતી રહી. જેમ એના ઘરનાં મૂંઝેલાં માણસોની પાછાં વળવાની આશા નહોતી રહી, તેમ તેને આંખો કપાયો તે પાછો ચોંટવાની આશા પણ નહોતી.

આપણને ંધાને આ ડાશીમાની વાતની ખબર પડી છે. પણ રેલવે કાઢનારને એની થોડી જ ખબર પડી હશે ! અને પડી હોય તોયે શું ? તેણે શું ડાશીમાના આંખાની કિંમત નહોતી ચૂકવી આપી ?

'મખરો' વરં ૪ માંથી

ભુગતરામ દવે

નવું વાચન

આલકુન્જના પાંડો: સંપાન ગણિભાઈ પટેલ.
પ્રકાં પુસ્તકાલય સં. સં. ગંડળ, વડોદરા, કિ. ચાર
આના. પાન ૭૬. સચિત્ર.

કશીના ભારત વિદ્યાલયમાં આલતા હસ્તલિખિત
'આલકુન્જ'માંથી લીધીને તૈયાર કરેલા આ પાંડોનો સંપ્રદ
પહેલી બીજી ચોપડીનાં છાંયો વાંચી શકે એવા છે.
ધણખરા હેખા વિદ્યાર્થીઓના જ છે, એ એની ખાસિયત
કહેવાય. તે પરથી એક વસ્તુ સહેજે નજર પર આવી
કે, વિદ્યાર્થીઓને શી શી બાળતા લખવા જેવી થાની ?
કઈ બાળતાએ એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું ? તે દૃષ્ટિએ એતાં
આ પાંડોને વિષય મોટુંભાગે પશુપંખી અને વરસાદ છં
જેવી પ્રકૃતિની વસ્તુઓ લાગે છે. પોતાનું ધર, પોતાનાં
ભાઈભાંડુ, કાઠિયા ભેડેની રમતો, ગામનાં મુખદુઃખ,
શાળા અને શિક્ષક, વગેરે મનુષ્ય-સમાજના વિષયો બહુ
જ આમાં આવે છે. તેવું જ મનુષ્યના ઉદ્ભવ અને ઉદ્યોગ-
ધંધા તથા કામકામનું પણ છે. કશી પાંડો દરિયા છે,
છતાં તેની મલગો પણ નહિવત્ આ સંપ્રદમાં દેખાય
છે. આમ કેમ હશે ? જો આ વસ્તુઓ બાળકોને આકર્ષતી
ન હોય તો તે તેમની કેળવણીમાં ઊણપ સખરો. જો
સંપ્રદાઈ આ વસ્તુઓ આ સંપ્રદમાં છાંયે હોય તો તે
હવે પછી ઉમેરી લેવા જેવી ગણાય.

પાંડોની ભેડબીમાં ઠીક કાળજી લીધી છે. છતાં
કેટલીક તો સામાન્ય ભૂલો આળ્યા કરે છે તે વિષે ધ્યાન
ખેંચવું ભેડબી. હરવ ભેડબી ત્યાં પણ ૧ દીર્ઘ જ ક્યાં
કરવામાં આવ્યું છે. ૩ કે ૨ હરવ પણ વાપરવું ભેડબી.
ખેડે 'બેન' ક્યું છે તે 'બહેન' ભેડબી આ કૃપાંત પણ
ભેડબીની ભૂલો સરતચૂકથી રહી ગઈ છે તે મુધારી લેવી ધટે.

સંપ્રદ વાચન શીખતાં બાળકોને વાંચવાની સામગ્રી ધરી
પાડી શકશે. તે કૃપાંત, એક ચોપડી તરીકે તે કશી એકદમ
વસ્તુ સાધે છે એમ નથી; ન કદાચ સંપ્રદાઈના છાંયો
પણ હોય. તેથી ચોપડી કોઈ રીતે આકર્ષક નથી લાગતી.

આમલેખી : હર્ષદરાજ નચિયતરામ પંડ્યા, ગ્રામ-
સાહિત્યમાળા, પુ. ૧૩, પાન ૪૮, કિંમત ૨ આના.

ગામડાના પ્રીટોને લખવાને શાટે આ ચોપડી તૈયાર
કરી લાગે છે. તેમાં કુલ ૨૭ પાઠ છે. પ્રભુ, ગ્રામભતા,
બુધિભતા, ગાયમભતા, તુલસીમાતા, ચાંદો, સુરજ એ
દેવતાઓની ભક્તિના સત પાઠ પ્રારંભમાં છે. ત્યાર બાદ
સ્વચ્છતા અને સુખી જીવન—વૈયક્તિક અને સામાજિક—
તેને માટેની બોધની ભક્તિઓના પાંડો છે. ઉવટના
ભાગમાં ગ્રામજીવન અને સમાજજીવનની તેવી જ બોધો-
ક્તિઓના પાંચસાત પાઠ છે. બિલાડી ઉપર એક ગીત છે ।
જોકે, બધા જ પાંડો કાંઈક ગ્રેયતાવાળા—બાળકોને
માટે હોય છે એવા છે.

લેખક કહે છે કે, 'માસ ધડતર માટે આજે છે
એટલાં પુસ્તકોએ કાંઈ દહાડો ન વળે. આજે તો એ
દિશામાં ગામડાના પ્રશ્નોને ઉકેલવું રવાનાવ્યુક્ત સરળ
શૈલીમાં પિરસાયેલું ધણું સાહિત્ય હોય એ બરનું છે.
બાળી એકલું કલાને નામે કશી મારવાથી જ્ઞાનપિપાસા
નહિ બચે અને વિવેક વગરનું શુદ્ધ અસરજ્ઞાન, મામોદાર
પહેલાં, કદાચ ગામડાને પતનપથે લઈ બંધ તો ખાંડું
નહિ' (એવા ડર છે, એમ લેખક કહેવા માગતા લાગે છે.)

આ આકર્ષક લેખકે આ ગ્રામસાહિત્ય માળાનું
પુસ્તક ચોખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. શો કાઈ કહેશે કે,
પ્રયત્નની દિશા ઠીક પસંદ કરી છે. અને તે અર્થે
પાંડોની પસંદગી પાછળ વિચાર અર્પેલો દેખાય છે.
આ ચોપડી પ્રીટો માટે કસાઈ લાગે છે. તો તેને માટેના
વિષયો બાળકોને રસ અને શૈલીમાં શું કામ ચર્ચા છે ?
પ્રીટ માટેના લેખકોને એક વસ્તુ ખાસ સંભાળવાની હોય
છે તે એ કે, બાળક અને પ્રીટ એક અસરજ્ઞાન લે છે;
તો પછી તેમની વાચનસામગ્રીમાં ફેર શો પડતો ભેડબી ?
આ ફેર પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં નથી જળવાયો, અને તેથી
પ્રીટો માટે તે બાહિશ લાગવા સંભવ છે. વિષયનું
નિઃપણ પણ બાળકને માટે હોય એવું લાગે છે. અને
તેથી જ શું ગ્રેય ભેડબી જેવી ભાષા અને શૈલી લેવામાં
આવી છે ? મને લાગે છે કે, પ્રીટ વાચનને માટે આ
ખિનજરૂરી છે. તેને માટે તો પ્રીટો જેવાં વાંચ્યો બોલે
છે તેવાં જ વાંચ્યો વાપરીને અને તેમને રસ પડતા
વિષયો લઈને વાત કરવી ભેડબી

પુસ્તકની ભેડબીમાં બહુ ત્રાજજ છે, તે પણ હવે પછી
સુધરવું ભેડબી. 'આશીષ', 'માતી', 'સુખ', 'સુખો' વગેરે
તો ન જ સાહે ઉપરાંત તદ્દમ સખોમાં પણ ભૂલો છે.

એક સૂચના કદાચ ધણીને કામ આવે એવી ગણાય
તે 'ગ્રામ્ય' સખને પ્રયોગ. 'ગ્રામ્ય'નો સખદાઈ
'ગામનું-ગામડિયું' એવા યાચ છે પરંતુ એમ
'ગામડિયું' સખને અર્થ 'રૂઢી' 'ગામનું' નથી રહ્યો,
પણ બોલો સંદેહારનું, પ્રાકૃત, વૈજ્ઞા જેવું, એવા થયો છે.
તેમ જ સંસ્કૃત સખ 'ગ્રામ્ય' એટલે ગામડિયું, પ્રાકૃત,
માટે આ સખ 'ગામનું' અર્થમાં ન વાપરવો ભેડબી. તેને
બદલે સમાસમાં એકલો 'ગ્રામ' વાપરો કે 'ગ્રામીણ'
વાપરો વા સાદો 'ગામનું' એ છઠ્ઠીનો પ્રયોગ કરો, તો
બસ યાચ. સુજ્ઞાતમાં 'ગ્રામ્ય' એટલી રીતે બહુ
વપરાતો વાંચવા તથા સંભળવા મળે છે, તેથી આ
લેખણ કસ્ટે ગ્રામ્ય માન્યું છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખકને ઉપરની થોડીક સૂચનાઓ
આગળ ઉપર ખપ લાગે તો તે-સાધક થશે. પોતાના
'એ બોલ'માં કહે છે તે બજાબર છે કે પ્રીટો માટે

ધણી સાહિત્યની જરૂર છે, અને તે સાચું અને સાર્થક હોય. આમસાહિત્યમાળા તેની યાચો એમ કોણ આશા ન રાખે ?

અં

આમપંચાયતનો કાયદો

(મૂળ અંગ્રેજીના તરજુમે) તૈયાર કરનાર, નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ; પ્રમશક: નવલખન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. કિં. કાચું પૂઠું ચાર આના. પાકું પૂઠું છ આના.

મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળોએ જુદા જુદા પ્રતિભા, સરકારી કાયદાની મર્યાદામાં રહીને, બની રહે તેટલાં લોકોપયોગી કામો ઉપાડ્યાં હતાં. હારનિષેધ અને નિરક્ષરતા-નિવારણ ઉપરાંત ખેડૂતોની અને ગામડાંની સ્થિતિની સુધારણા તેમાં મુખ્ય હતાં. હારનિષેધનું કામ કાયદાની આંદીપૂંદીમાં આટલાઈ ગયું અને નિરક્ષરતા-નિવારણનું કામ પણ પૈસાની તંગીને લીધે ખાળખે પડ્યું. પણ ખેડૂત-ઉપયોગી એક એ કાયદાઓ તેા યઈ ગયા. તેનો અમલ કેવી રીતે થાય છે તે હવે જોવાનું રહે છે. પણ કાયદાઓથી પર તે ચોતરાઈ ગયા.

તે જ પ્રમાણે ગામડાંને સ્વાસ્થ્યની વાંચીમ આપવા માટે અને સાધારણ હીવાની, ફાનદારી કામો ગામડાંમાં અંદર અંદર પતી જાય તે માટે, આમપંચાયતનો કાયદો પણ મુંબઈ મહાસભાવાદી સરકારે જતાં જતાં કરી લીધો. આ મૂળ અંગ્રેજી કાયદાનો તરજુમે ૧૯૪૦ની ૧લી માર્ચ મુદ્દીમાં થયેલા સુધારા વધારા સાથે આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે. સાથે સમજૂતી-રૂપે કેટલાંક ટિપ્પણી આપવામાં આવ્યાં છે અને વિશેષમાં પ્રાચીન કાળની આમપંચાયતોનું સ્વરૂપ દર્શાવેલા ૨૦ પાનનો નાનકડો નિબંધ સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. આ રીતે આ પુસ્તિકા કેવળ કાયદાનો તરજુમે નથી, પણ આમસેવકો અને આમપંચાયતોના કાર્યકર્તાઓને ધૈરણ આપે એવી સામગ્રી પણ પૂરી પાડે છે.

‘આમપંચાયતો નાનાં પ્રલસતાક શાળો છે. પોતાને જરૂરી લગતજ વખતે વખતોએની બાળતમા તેઓ સ્વયંશુલ્બ છે અને જહારની સત્તાઓથી તેઓ લગભગ સ્વતંત્ર છે.’ આપણી ન્હી આમપંચાયતો માટે લગતજ ૧૦૦ વરસ પર એક અંગ્રેજી ઉપર મુજબ ગળેલા વાપર્યાં હતા. તે પંચાયતો આજે અસ્તિત્વમાં નથી ગામડાંમાં સદાચર અને સંવહનને જલદી દરીદ્રાઈ અને પક્ષપાતીનું સાધાન્ય પ્રવેશું છે ગામડાંની સ્વચ્છતા અને સુખાકારી તરફ કોઈ લક્ષ આપતું નથી, અને કોઈકેસરીમા દોડદોડ કરીને લોકો ગરીબની અને પૈસાની જરૂરોથી દૂર છે. આવી સ્થિતિમાં લોકોના સહકાર અને મત ઉપર નમી સારી આમપંચાયતો રચાયેલાં તેા જિના જેવું રૂઝું મુંડું પણ એ દોહાનું કામ છે. એ કામ કાયદાથી ન યઈ રહે એને માટે વાતાવરણ અને સેવાઓની એવોની જગ્યાત જુદાઈએ. ગામડે ગામડે એવા પંચાયતના સંચાલકો

થાય તેા ગામડાંની સિક્કા જરૂર જણી રહે. તેને જલદી પંચાયતો એ પક્ષપાતીના અખાડા થઈ પડે તેા કાયદાનો હેતુ માર્યો જાય અને ગામડાંમાં બેલાં વેરેરે વધે. એટલે આ કાયદાનો હેતુ સફળ કરવામાં, શ્રી. નરહરિમોહી કહે છે તેમ, ‘મોટી મુશ્કેલી તેા ગામડો વલ્લીવટ કરવા જોઈતા પ્રમાણમાં લાયક માણસો મેળવવાની છે.’ આ મુશ્કેલી ટળે તેા ગામડાં સ્વાસ્થ્યને પધે પળે. કાયદાની અનેક મર્યાદાઓ હોવા છતાં, લાયક માણસોના દામમાં તેઓ વિકાસ થાય અને લોકોની શક્તિ વધુ વધે. એ મુશ્કેલી ન થયે તેા કેવળ કાયદાથી પંચાયતની સ્થાપના થાય, તેથી કંઈ ગામડાંને લાભ થાય નહિ. એમ તેમ હોય, આ કાયદા અનુસાર મુંબઈ હવાલાના જુદા જુદા વિભાગોમાં ૨૦૦૦ની વસ્તીવાળાં ગામડાંમાં પંચાયતોની ચૂંટણીઓ થવા માંડી છે. તે કામમાં રચ લેવારને અને પંચાયતના બાવિ સભ્યોને આ તરજુમે જરૂર ઉપયોગી થશે અને શ્રી. નરહરિમોહીને નિબંધ તેમના કામમાં હીવાદોંડીરૂપ જનશે.

સામાન્ય રૂબી વાંચી નજીનાર ગામડાંના મતદારને આ કાયદાની આંદીપૂંદીમાં લેતરડું ન ગમે અને તેને કાયદાની ભાષામાં સમજાવું ન પણ પડે. તેને માટે કાયદાના મુખ્ય મુદ્દા તારવીને સંવાદરૂપે પત્રિકા શક્તી હોય અગર ખેરતોને ઉપયોગી અને ગામડાંને ઉપયોગી આવા કાયદાઓની સમજૂતી જુદા જુદા સંવાદરૂપે બેગી આપી હોય, તેા તેમને વધારે ઉપયોગી થઈ પડે. જ્યો કંઈ વધારે સમજે છે અને જ્યો પંચાયતોના સભ્યોમાં સક્રિય રસ લેવાની છે, તેમજો તેા આ તરજુમે ઉમેર્યાં પોતાની રાજા રાજવો જોઈશે. નિજી સમિતિએ આ કાયદાની સમજૂતી આપની સરેરી પત્રિકા છપાવી છે, તેાપણ કાપા, સમજૂતી અને બીજી મદદિનીની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તિકાની ગરજ નહિ સારં.

વિં

સાભાર રચીકાર

નૌજવાં પુસ્તકો સમાલોચનાને માટે મળ્યાં છે:

શોધનો તેજ: લેખક, મનુભઈ જોષાબી, ૧-૮-૦૦:

‘સોલવન’ કાર્યાલય, અમદાવાદ. કૃષ્ણરની શોધમાં:

લેખક, સ્વામી રામદાસ, આનંદાશ્રમ, રામનગર, ૦-૧૨-૦૦.

દિનદેનો મુસ્લિમ મંત્ર: બાપાનારકાર, ભનમદગદગ દાંડ, બારવા, ૦-૪-૦૦.

નવજેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદનાં નીચેનાં

પુસ્તકો: કલમની પીંછીથી: લેખક, રવ. જિલ્લમંઈ,

૦-૪-૦૦. કાસમ આકિશ: લેખક, દિગ્મતપ્રાવ મયંક,

૦-૪-૦૦. ઉત્પત્તિકરતાં: લેખક, ગોમાભાઈ બાવસા, ૦-૪-૦૦.

જનની: લેખક, રતુભઈ દેસાઈ, મુંબઈ, ૧-૧-૦૦.

ગોડાનો જગીરો: લેખક, ડો. કેમરજ દોરાજીજી છત્રા,

નવસારી. પુરુષોત્તમ યોગ: લેખક, નલિન મ. બંદ,

વલસાડ.

મા સિ ક વિ વે ચ ન

વિદ્યાર્થીઓને માટે

વિદ્યાર્થી-આવશ્યકતામાં ચાલતા ખજાનખાનું અંગ્રેજી નવેશરની રકમીએ નર્મથી નીચે મુજબનું ગાંધીજીનું નિવેદન છાપામાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

‘વિદ્યાર્થીઓમાં સંસ્થાન મચવતા પ્રશ્નો બાબત મારે મન રમી કરવાના હોવાવાળા કહેવાતા કેટલાક દેશ છાપામાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે તરફ માત્ર ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. એ બધું કે પ્રસિદ્ધ થયું છે તે મેં વાંચ્યું નથી; અને બીજું કંઈ નહિ તોયે તેટલા જ કાલજીવી કે, આજકાલ મારે મારી શક્તિ પર કે વધારેપડતો કારે જાએ નાંખવો પડે છે, તેમાંથી કંઈક સોહત મેળવી સંચોડ કરી શકું.’

મારે મત અડગ છે. કંઈ પણ કહેરૂણી વિદ્યાર્થીઓની સમજદારી હડતાઓને વાળથી ઉરવે એમ ન થવું જોઈએ. સિવાય કે, વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના મનની સાથે આખરે નિશ્ચય કરી લીધો હોય કે, શાળાકોલેજનો અભ્યાસ અમે છોડીશું.

એમની જરૂરમાંથી આપણે શાષ્ટ્ર છૂટવા મથે છે તે આપણા શાસ્ત્રોમાં આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓ ઉપર અંકુશ ધરાવે છે. સ્વતંત્ર દેશોમાં આ પ્રમાણે નથી હોતું એટલે, આપણા શાસ્ત્રોમાંથી એને વિકસાવ્યું છે અને જેની પર કાળ રાખે છે, એ શિક્ષણ લેવાને માટે, પોતાના સ્વપ્નને દબાવવા જેટલી તેની કે કિંમત, એ વિદ્યાર્થીઓ આપવી જોઈએ.

હસતું અને શેઠ શકવા એક સાથે તેઓ ન કરી શકે. શાળા-કોલેજો કે શિક્ષણ આપે છે તે તેમને જોઈવું હોય, — અને તે તેમને જોઈએ છે એ સ્પષ્ટ છે, — તો તે સંસ્થાઓના સંચાલનને માટે યથાવિધ ધારાધોરણો પ્રમાણે તેમણે યાદગરું જોઈએ. એટલે, તે સંસ્થાઓના આચાર્યો સંમત ન હોય, તો શાસ્ત્રદારી હડતાઓ ન પાડવી જોઈએ.

પરંતુ એમાંથી બચવાનો માર્ગ મેં ચૂસ્યો છે. શાળા કોલેજના સમય બહાર વિદ્યાર્થીઓને પૂરતો વખત હોય છે, કે જેના તેઓ જ માન્ય છે ત્યારે તેઓ સમજાઓ ભરી શકે, રાષ્ટ્રીય કાર્ય સાથેની પોતાની સહાનુભૂતિ વ્યવસ્થિત રીતે બતાવી શકે, અને છૂટે તો સરવસો પણ કાઢી શકે.

જેઓ સવિનય કાનૂનઅનુમાં જાય લેવા ચાહે છે અને મારી નેતાનીરી રીતીકારે છે, તેઓ તેટલા વખત પૂરતો પોતાનો અભ્યાસ મુકતથી રાખી, વૈચારિક સવિનય અનુસરેલી યોગ્યતા માટે મેં મુદ્દેથી ચર્ચા પાળી, અને મારી રમ મેળવીને, પછી હડતામાં જોડાઈ શકે.

છૂટક વિદ્યાર્થીઓના કે પત્રો મારી પર આવે છે તે બતાવે છે કે, મારી નેતાનીરીમાં તેમને નહિવત જ વિશ્વાસ છે; કેમ કે તેમને રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા નથી, કે જેનું કેન્દ્ર અને જેનો સ્વપ્નમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ શકે એવો જાગ તે ખાદી છે.

તે કાંતવામાં માનતા નથી. અને મારા પર પત્ર લખનારાઓને જે વિશ્વાસપાત્ર સાક્ષી માનવાના હોય, તો અહિંસામાં તેમની શ્રદ્ધા પણ સંકાની વાત છે. જે વિદ્યાર્થીઓ હૃદયથી સાચી શિરત તળે આવી નથ, તો રાષ્ટ્રની હડતામાં તેઓ અસરકારક જાગ લાગવી શકે.

પરંતુ જે તેઓ સ્વચ્છંદે વતો અને અસર વગરના દેખાવો પાછળ પોતાની શક્તિ વેટફી દે, તો રાષ્ટ્રના કાર્યને તેઓ હરકત કરશે.

મહાસત્યાગ્રહીઓએ કીક પ્રમાણમાં શિરત બતાવી છે એમ હું જાણતી શકું છું તેથી મને આનંદ થાય છે. મને ગમવા છતાં, એ જોઈ આશ્ચર્ય થયું, કેમ કે એની મને આશા નહોતી. છેવટની દટોડાની ધડાએ વિદ્યાર્થીઓ વણા બેઠ્યાં એમ એમને વિશે ના કહેવાઓ. તેઓ યાદ રાખે કે, શિરત વગરના અને અવિચારી દેખાવો કરવા કરતાં વધારે ધિરતા, વધારે હિંમત, અને વધારે આત્મત્યાગ હું માગી રહો છું. વિદ્યાર્થીઓ એ વાત પણ સમજ લે કે, રાષ્ટ્રના ડપ ક્રોડ પ્રત્યાગનોની સરખામણીમાં સત્યાગ્રહીઓની સંખ્યા હંમેશા અલ્પ જ રહેવાની. ન્યારે, રચનાત્મક કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકનારાઓ માટેની સંખ્યાને તો કોઈ મર્યાદા ન નથી. એને હું આશાનીરી હડતાને વધારેમાં વધારે ઉપયોગી અને અસરકારક બનાવ માનું છું; એના વિના સવિનય કાનૂનઅનુ સવિનય થતો મરશે, એટલે પછી તે તદ્દન નકાસો યશે.’

દંગલમાં મંગલ

સત્તરમાં એકામાં ન્યારે રપેનનો લરકરી કાકોલો ઇંગ્લંડ પર ચડી આવ્યો, ત્યારે અંગ્રેજ નૌકાધિપતિ ટ્રેક દડે રમતો હતો. તેને કોઈએ કહ્યું કે, ‘દુરમન આવ્યો;’ તેણે ધીરજથી કહ્યું, ‘રમત પૂરી થવા દો; પછી એને પૂરો કરવાનોય વખત રહેશે.’

ચાલુ યુદ્ધ વખતે, થોડાક માસ અગાઉ, એવી ખજારો સાંભળવા મળતી કે, ઇંગ્લંડના શોક પોતાની રમતગમતો ખેંચા કરે છે અને શત્રુ સામે દંગલ પણ બરોજર ખેલે છે.

દંગલમાં પણ મંગલ માણવાની આ પ્રકારની ખેલ-દેલીનો, આપણું અમદાવાદ પણ કદાચ ઢાલો કરી શકે. ગયા માસમાં અહીં એક ક્રિકેટ-દંગલ રમાઈ; શ્રી. સુકિમણી એરુન્ડેલના નૃત્યપ્રયોગો થયા; અને તે વખતે યુરોપીય યુદ્ધ મારેનું સરકારી સહાયકાર્ય તો ચાલુ જ હતું, પરંતુ અમદાવાદમાં ને દેશમાં બધે સત્યાગ્રહ પણ ચાલતો હતો.

સામા પક્ષની કહર

આ જ અરસામાં ન્યાયમૂર્તિ જયકર આવી ગયા. એક જાહેર સભામાં તેમણે ખેલદિલ્હીની ખાસ ને જોરદાર હિમાયત કરી; પરંતુ તે ઉપરના કરતાં જરા જુદા પ્રકારની. તેમણે કહ્યું કે, સામા પક્ષને શું કહેવું છે, તે શું ચાહે છે, તે આપોઆપ કળા સેવાની કળા-શક્તિ રાજકર્તામાં હોવી જોઈએ. અને આ શક્તિ કેળવવાનું સહેલું સાધન ખેલ કે રમત છે, જોકે તે ખેલનારાઓમાં તે ગુણ આપોઆપ જ આવી જાય છે એમ નથી. પરંતુ સફળ રમત રમવાને માટે કેટલાક એવા ગુણો જોઈએ છે કે જેને લઈને ખેલ-દિલી કદાચ નિર્માણ થાય. બાપી છેવટે તો એ મનની એક પ્રકારની ઉદાર-વૃત્તિ છે, અને એ વૃત્તિની આપણે બહુ જરૂર છે.

શ્રી. જયકરના પક્તઅંગો મને સમજાયેલા સાર મારી બાપામાં હું ઉપર કહી ગયો છું. તેમાં રહેલા તત્વાંશ માત્ર રાજપ્રકરણી ગુણ જ નહિ, એક માનવગુણ જ છે, એમ સ્વીકારવામાં કોઈને વાંધો નહિ આવે. પરંતુ આમ કહેવામાં આવે છે તે વખતે, ઘણી વાર તેમાં છૂપેા ધરાશો એવો હોય છે કે, વિખવાદ કસતા એ પક્ષોમાંના ગમુક એકમાં ઉપરની ઉદારચિત્તાવાળી ખેલ-દિલી નથી. નામ જયકરના વ્યાખ્યાનમાં આવેા ધ્વનિ નડેાતો એમ હું કહી શકતો નથી. પરંતુ, તેની સાથે આપણી આ ગુણને અંગેની વિચારણાને નિરજત નથી.

સામાનું દૃષ્ટિબિંદુ કે પક્ષ જરોજર સમજવાને માટે એ પણ જરૂરી છે કે, પોતે પોતાનું મંતવ્ય સ્પષ્ટતાથી જ્ઞાપ્યું હોવો જોઈએ. અસ્થિર મનનો માણસ પાણીની સપાટી પર ટિચાતા ને ડહોવાતા હોયકા જેવો થઈ જાય છે. અને પક્ષ એક જ નથી હોતો; એટલે તો ઘણી વાર, ધરડો ને તેના દીકરાના ગધેડાની પેલી વાત જેવા તેના ઘાટ થઈ રહેવા બધ રહે છે. તેથી પ્રશ્ન એ નથી કે સામાની દૃષ્ટિ આપણે કળા રાખીએ; તેની દૃષ્ટિમાં રહેલા તત્વાંશ પૈકડવા નેટલી સર્વ પ્રત્યેની હમદિલી અને પોતાના મનની ઉદારદૃષ્ટિ જોઈએ. કોઈ પણ પક્ષ કે ગતને વિષે જો મનમાં પૂર્વગ્રહરૂપે રાગ કે દેવ હોય, તો તેની દૃષ્ટિ સમજવામાં અગ્યણ પડે છે, કારણ કે ત્યારે મનની તટસ્થતા નથી જાળવી શકાતી. હું માનું છું, નામ

જયકર આ જ કહેવા માગતા હતા. નહિ તો અસ્થિર મનના કે નહિ-મનના લોક તો સૌનું સાંભળે છે; ને તેઓ ગુપ્તિને પાત્ર તો નથી જ.

એસ. એલ. ડી.ના વિદ્યાર્થીઓને માટે એસ. એલ. ડી. કોમેન્ટો પાંચમે વાર્ષિક સમારંભ, શ્રી. કિશોરલાલ મશરવાજાના પ્રમુખપદ નીચે તા. ૧૩-૧૨-૪૦ના રોજ થયો. છેવટની ધડીએ વિદ્યાર્થીઓએ તે સમારંભ-પર્વ પર સામાન્ય રીતે રખાતું મહાભોજન બંધ રાખ્યું. અને તે કદાચ એ સમજાવી કે, દેશ અને જગતમાં જ્યારે શાંત કે ખુની આગ ઝરતી હોય ત્યારે આવા કાર્યક્રમો ન શોએ. વિદ્યાર્થીઓને આને માટે ધન્યવાદ ધરે. અને એમાં પણ એક પ્રકારની ગુપ્ત ખેલ-દિલી નથી, એમ કોઈ કહી શકે?

પણ એટલું જ પૂરતું નથી. વિદ્યાર્થીઓ ને ખરેખર ઝાંખ કરવા માગતા હોય તો તેમણે મહા-ભોજનમાં ખર્ચવા ધારેલા એસા રાષ્ટ્રની સેવામાં આપી દેવા જોઈએ. અનેક રચનાત્મક કામો તેમની આગળ પડેલાં છે, તેમાં તેઓ આ નાનકડી રમત પણ મોકલી આપે, તો જ તેમની સહાનુભૂતિ કે લાગણી પાસી દેખાવ નહિ, પણ સંગીન કાર્યક્રમ દરે, ગાંધીજીએ તેમને સૂચવેલા માર્ગે વિદ્યાર્થીઓને કેટલો ગમે છે તે આવી જાતની આગતો પરથી પરખાઈ શકે.

ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રભાષાપ્રચાર

ગુજરાતનું આ કામ શ્રી. કાકાસાહેબના પ્રમુખપદ નીચે શ્રી. અમૃતલાલ નાણાવરી ચલાવે છે. તેના મંત્રી તરીકે તેમણે ૧૯૩૬ના ઓક્ટોબરથી ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બર સુધી થયેલા કાર્યનો હેવાલ મોકલ્યો છે. તેમાંથી થોડીક હકીકતો સૌના ધ્યાન પર લાવવા જેતી છે.

૧૯૩૬માં કામ શરૂ કર્યું ત્યારે કુલ ૨૨ કેન્દ્રોમાં કામ થતું હતું. અને વધીની રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિની પરીશાઓમાં, તે કેન્દ્રોમાં તાલીમ લઈને, કુલ ૧,૬૦૦ જણ ખેડા હતા. હેવાલના વર્ષ દરમ્યાન, આ કામ ગઈ દિઝ પ્રમાણમાં વધ્યું છે. ૧૯૪૦ની પરીશાઓમાં કુલ ૩,૪૦૦ જણ ખેડા અને કેન્દ્ર-રાખ્યા વધીને ૬૮ થઈ છે.

આ કેન્દ્રોમાં મુખ્ય અમલવાદ અને સુરત છે. અમલવાદ વિષે નિવેદન રહે છે કે, પરીશાધીઓની

સંખ્યા જોતાં તે કેન્દ્ર ગુજરાતમાં પહેલું આવે છે. કુલ ૭૦૯ જાણી ગયે વર્ષે પરીક્ષામાં બેઠા. શ્રી. જોશલાલ જોષી આ કેન્દ્રના મુખ્ય સંચાલક છે.

સુરત કેન્દ્ર ત્યાંના રાજ્યભાષા પ્રચાર મંડળ દ્વારા ચલાવાય છે. હેવાલના વર્ષ દરમિયાન સુરતથી ૫૮૫ જાણી પરીક્ષામાં બેઠા. આ બે મોટાં કેન્દ્રો ઉપરાંત નાનાં કેન્દ્રોમાં આગળ પડતાં નડિયાદ, વલસાડ, ભાવનગર, માંડવી વગેરે છે.

ગુજરાતનું આ કામ ચાર ભાગમાં વહેંચાયું છે: ૧. કાર્ડિયાયાડ વિભાગ (સંચાલક શ્રી. નાનાભાઈ બટ), ૨. કચ્છ (સંચાલક શ્રી. ગોકુળભાઈ ખીમજી), ૩. ઉત્તર ગુજરાત, ૪. દક્ષિણ ગુજરાત. નીતિ એની રાખવામાં આવી છે કે, દરેક કેન્દ્ર જનતી કોશિશે સ્વાવલંબી બને. જોકે, મધ્યસ્થ સમિતિ કેન્દ્રની જરૂર જોઈને કાર્ડિક મદદ આપે છે. તે સમિતિનું આ વર્ષનું 'ખર્ચ' હજારેક રૂપિયા છે. લોક જો કામના પ્રેમને ખાતર તેની કેડે પડે, તો કેટલા ઓછા ખર્ચમાં કેટલું વિશેષ કામ કરી શકે, એ આ ઉપરથી ધડો સેવા જેવું ગણાય. વાચક યાદ કરે કે, રાજ્યભાષા પ્રચાર એ ગાંધીજીના તેરવિધ કાર્યક્રમમાં એક કાર્ય છે, કે જેનું મહત્ત્વ નાનુંચૂનું નથી.

વિજ્ઞાનની પરિભાષા

આ માસિકમાં અગાઉ જાણવામાં આવ્યું હતું કે, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી, મૅટ્રિક સુધી ચાલતી વિજ્ઞાન-શાખાઓની પરિભાષા ચોખ્ખાનું કામ શરૂ કર્યું છે. તે કામમાં હવે એક પગલું આગળ મંડાયું છે. શ્રી. કિશોરલાલ મશાસ્વાળા ગયા માસના આરંભમાં અમદાવાદ આવ્યા હતા. તેનો લાભ લઈને, અમદાવાદની હાઈસ્કૂલ-કોલેજના, ઉપરની જાગૃતમાં રસ લેતા સૌ શિક્ષકોની એક સભા જોશલાલમાં આવી હતી. આ સભામાં પરિભાષા ચોખ્ખાના સામાન્ય મુદ્દાઓ તથા સિદ્ધાંતો વિષે પ્રારંભિક ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. વાચકે જાણવા જેવું છે કે, લગભગ બધા ભાઈઓ આ અગત્યનું કામ જનતી ત્વરાએ ઉકેલવા એકમતે ઇચ્છતા હતા; એટલું જ નહિ પણ તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાં પણ તેઓ લગભગ મળતા હતા. આથી કરીને સભા પોતાનું કામ સફળ રીતે પાર પાડી શકી હતી. અને એ કામને આગળ

વધારવાને માટે એક નાની સમિતિ નીમી, તેને કામ આગળ ચલાવવાનું સોંપ્યું હતું.

આ સમિતિએ પોતાનું કામ તરત શરૂ કર્યું છે. તેની પ્રથમ સભા થઈ તેમાં પરિભાષા ચોખ્ખાને એક સામાન્ય નિયમે અને કાર્યની મર્યાદા વગેરે આંકચાં છે. ગુજરાતના અન્ય વિજ્ઞાન-શિક્ષકોની જાણ સારુ અને તેઓ તેમાં સહકાર આપી શકે તે ધરાઈ, એ સમિતિએ કરેલી ચર્ચાનો સાર આ આંકમાં જુદા લેખ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે. જેમને તે જાગૃત લખવું હોય તે વિદ્યાર્થીઓના મહામાત્રને લખે. ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાન શીખવતા શિક્ષકો તેમાં સંગત હોય તો સંગતિ પણ લખી મોકલે, તો સમિતિના કાર્યને વેગ મળશે. તેમને તે વિષે સ્વયં કથાનાં-હોય, યા પોતાના અનુભવ પરથી કશી સાવધાની સ્વયંથી હોય તો તે પણ લખે, કેમ કે તે દ્વારા પણ સમિતિ પોતાના કાર્યને વેગ આપી શકશે. આશા છે કે સૌ શિક્ષકો આ કામ પોતાનું મણી સર્વ પ્રકારે મદદ આપશે.

ચાર નિવેદનો

નીચેનાં ચાર નિવેદનો કેટલાક મહિનાથી મારી પાસે પહોંચ્યાં છે. તે ચારે નિવેદનો ગુજરાતમાં આજ ચાલતી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો ચિતાર આપે છે. તે ચાર નિવેદનો આ છે:

૧. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ૧૯૩૯-૪૦ના કાર્યનું નિવેદન. પ્રકાશક, ગૂંબડા મહામાત્ર.
 ૨. વિદ્યાર્થીની અંતર્ગત પ્રાથમિક સમિતિના તે જ વર્ષના કાર્યનું નિવેદન. પ્રકાશક, શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ, સમિતિના મંત્રી.
 ૩. બોચાસુણના વલ્લભ વિદ્યાલયનું નિવેદન. પ્રકાશક, તેના આચાર્ય શ્રી. શિવાભાઈ પટેલ.
 ૪. વેડગી સ્વરાજ આશ્રમનું નિવેદન. પ્રકાશક, તેના સંચાલક, શ્રી. જુગતરામ દવે.
- એ શરૂમાં કહ્યું એમ, આ ચારે નિવેદનો મળાને, આજ ગુજરાત વિદ્યાર્થી તરફથી ચાલતી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું મપાન રમૂ કરે છે. ૧૯૨૦માં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પ્રારંભ થયો ત્યારે અસહકાર તેનો કેન્દ્રીય મુદ્દો હતો. રાજકીય રિયલિટી બદલાતાં જતાં, એ મુદ્દો આજ એવો મુખ્ય નથી રહ્યો. એ મુદ્દો અમુક

અંશે નકારાત્મક હતો. આજ હવે કેળવણીની રાષ્ટ્રીયતા કરી જોવા આપણને કેટલાક હકારાત્મક મુદ્દા મળે છે. તેમાં સૌથી મોટા મુદ્દો તો એ છે કે, દેશની સમગ્ર જનતા માટે અને એ-આઝાદ છે એમ જ લગભગ ગણીને આપણું શિક્ષણતંત્ર હવે નવેસર નિર્માણ કરવું છે. આથી જ કદાચ અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય પુનર્ચંટના મંડળમાં કાર્યોમાં કેળવણીને પણ મણી છે. પણ એ મંડળને તો કલ્પનાઓ કરવા પાછળ વધુ સમય જાય છે. માંધીજીએ પોતાના તેરવિંશ કાર્યક્રમમાં પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ લઈને સુચવેલી જાગૃતિનો સમગ્ર વિચાર કરીએ તો કેળવણીની પુનર્ચંટનાનો પ્રારંભ ક્યાંથી કરવો એ તરત દેખાઈ આવે છે. અને અહીં પણ એ જ નિષ્કામ લાગે છે કે, કામ કામને શીખવશે, શરૂ કરો તો 'આગે આગે જોરખ ભગે'.

આ શરૂઆતના એ માગો ઉઠાડા છે. મહા-સમાવાદી સરકાર આવતાંવેંત એ એ માગો જટ જળદી આવ્યા તેનું કારણ પણ એ જ. આ એ માગો તો, એક છેડે જાળકોની — પાયાની કેળવણી મંગીન કરવા પાછળ મંડું; બીજે છેડે અજ્ઞાન પ્રોત્તનો એટલો જ મોટો પ્રશ્ન છે તે હલ કરવામાં લાગવું. હાલ ચાલુ છે તે માધ્યમિક ગણતરી રહેલો અને કોષ્ટને બંધે વચ્ચે રહી જાય; એ કુવ જિંદગીનો સાચું જોર પડે તો વચ્ચે ચાલુ બેઠને પણ જોર અને ઉપયોગિતા એ અપૂરો. એટલે, આજે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની હકારાત્મક બાબના મુદ્દો આ છે અથવા હોવો જોઈએ કે, પહેલી જરૂર પહેલી સંભોળો-ચાલુ છે એ તો ચાલે જ છે.

ઉપરનાં ચોર નિવેદનો તે દિશાએ તપાસીએ તો, વિદ્યાર્થી તરફથી ચાલતું ગુજરાત વિનય મંદિર જાળકોની પાયાની અને સર્વસામાન્ય કેળવણીનો દહાજાજક જોળવા પ્રયોગ કરે છે. દરેક જાળકને એણામાં એણી સામાન્ય કેળવણી ઈર્ષ આપવી જોઈએ એ નક્કી કરનાની રાષ્ટ્રીય જરૂર છે. આ એકમને કોષ્ટગતી જોડાણથી મુક્ત રાષ્ટ્રને વિચારવો જોઈએ. બહુમતરાના ૬૦ ટકા આજ હાઈક્રિસનું પણ પૂરું કરી નથી શકતા; છતાં તે હાઈક્રિસની કાર્યરેખા કોષ્ટગતી જરૂરિયાતો જોઈ વિચારીને કરી છે. એટલે પાયાનું શિક્ષણ જે પાયે હોતું જોઈએ

ને દોડણું અને અદિશ જતી રહે છે. આ રીતે આજે લગભગ સર્વસામાન્ય થઈ છે. વિનય મંદિરો ધરાવે આ રીતમાંથી રસ્તો શોધવાનો છે.

વિનય મંદિર ઉપરાંત વિદ્યાર્થી તરફથી પ્રકાશનું તથા અન્ય કામો ચાલે છે, એનો વિસ્તાર અહીં કરવો નથી. જેમને આમાં રસ હોય તે મૂળ નિવેદન વિદ્યાર્થીમાંથી મંગારી શકે છે.

ગ્રામસેવા સમિતિ પ્રોત્તોની કેળવણીનો, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પુનર્ચંટનાનો બીજો છેડો, શોધે છે. માત્ર અક્ષરજ્ઞાન આપવું એ બંધે આજે પ્રોત્ત કેળવણીનું મુખ્ય અને કદાચ શીઘ્ર-સાધ્ય અંગ બનાય. પરંતુ એ સાધન જ છે; તેનું સાધ્ય તો આપણી પ્રોત્ત વસ્તીને સ્વરાજની તાકીમ આપી, પોતાના દેશના હિત વિશે સમજણી, વિચાર કરતી, અને આચરતી કરવાનું છે. એ કામ સ્વરાજ-સરકાર અને સ્વતંત્ર પ્રભુ બેઉ મળીને દરેક દેશમાં કરે છે. જે પ્રયોગમાં એ યાય છે તે પ્રયોગમાં સરકારતંત્ર પણ-સંકળ જાને છે. આપણા દેશમાં, આજે, સ્વરાજ-સરકાર નથી, એટલે અંશે એના તરફનો કાળો આ કાર્યમાં મળતો નથી. તેથી પ્રભુસેવકોને કદાચ બેવડો ભાર ઉઠાડવાનો આવે છે.

ગ્રામસેવા સમિતિ કુલ ૩૩ સેવકો દ્વારા આજ મુજરાતમાં કામ કરે છે. કામનો પ્રકાર ટૂંકમાં કહેવો હોય તો માંધીજીનો તેરવિંશ રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે. જે સેવક જે જે કામ અને જોડણું સાધી શકે, તે સેવક તે તે કામ તેટલું સાધે છે. સેવક પોતાની મર્યાદા પોતે આંકે છે. સમિતિ તેને સામાન્ય માર્ગ-સચન કરે છે. હેરાસના વર્ષમાં બધા સેવકો આરોહણી મુકામે મળ્યા હતા. તે સંમેલનમાં કશો દરાવ ન કરતાં, પોતાની કાર્યદિશા, મર્યાદા વગેરે જાળજોની ચર્ચા કરી, સમજ પૂરના સામાન્ય વિચારો કર્યા હતા. અને તે નિવેદનમાં જનાવવામાં આવ્યા છે. કાર્યપદ્ધતિની આ રીત તરફ સમાજસેવકોનું ધ્યાન મળ્યા વગર નહિ રહે એમ માનું છું. નૈપક્ષિક જસાગદરી અને સ્વતંત્રતાની સાથે મંગલિન એકધારા પણ સાધવાને માટે આ પદ્ધતિ કામની ગણાય.

છેડી જે સંરચાઓ વિશે, રચનાકામને કારણે, આવના અંક ઉપર.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે.

વર્ષ ૨-અંક ૫]

[દિસુઆરી, ૧૯૬૧]

પરિભાષા-૨ચના

૧

વિજ્ઞાનની પરિભાષાની બાબતમાં બેએક વરસ પર 'પ્રસ્થાન'માં મેં એક લેખ લખ્યો હતો. (ન્યૂઓ પ્રસ્થાન પુસ્તક ૩૧; અંક ૩-૪, પાન ૨૧૮) એમાં મેં ને સૂચનાઓ કરી હતી, તે વિજ્ઞાનના અધ્યાપકો તથા લેખકોને એકઠેરે મળી હતી કે નહિ, તે વિશે મારી છાજાથી મેં એ લેખ તૈયાર કર્યો હતો તેમને, એટલે શ્રી. પોપટશાહ શાહને, તેમ જ તે પરથી કરેલા કિંદી લેખ બિહાર સરકારની પારિભાષિક સમિતિના સંચાલકને એકઠેરે મળ્યો હતો. શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ મળ્યા અંકમાં ને પરિભાષા સમિતિના હલેખ કર્યો છે, તેની પ્રાથમિક એકઠામાં આવેલા અધ્યાપકોએ પણ જ્યારે એ લેખ વિશે અતોષ નહોતે કર્યો, ત્યારે મારી મહેનત નકામી નહોતી એમ નહીં હું ખુશી થયો. મને તે જ એકઠામાં ખબર પડી કે, એ જ. દિશામાં બીજા લેખકોએ કાંઈ કાંઈ કામ કર્યું છે અને લેખો છાપ્યા છે. વર્ષમાં મારી પાસે એવા લેખો જોવા કે મેળવવાનું સાધન ન હોવાથી, હું એથી અનુચિત રહું છું. આથી ને લેખકો પોતાના લેખની નકલ મને મોકલવા વ્યવસ્થા કરશે, તે હું આભારી થઈશ.

અમદાવાદથી હું આવ્યા ત્યારે આ સમિતિના મંત્રી શ્રી. બંસીલાલ ગાંધીએ પદાર્થવિજ્ઞાન તથા રસાયનશાસ્ત્રના શબ્દોની પરિભાષાનો એક ખરડો (એટલે, ગયા અંકમાં શ્રી. મગનભાઈના લેખમાં હલેખેલું, એ. બી. સી. કપે ગોદનેલું તારણ) મને એવા માટે સોંપ્યા હતા. તે ખરડો વપાસમાં મને ને કેટલીક સામાન્ય વાતો રહ્યે છે, તે જમ જમ સૂચની થઈ છે તેમ તેમ એ લેખમાં રબ્ડ કરવા પાડું છું. એની પાછળ વ્યવસ્થિત રીતે પડી શકે એટલા સમય તેમ જ સાધન ન હોવાથી, એ વિચારેને બહુ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવા, મેં પ્રયત્ન કર્યો નથી; સમિતિના સદસ્યોને તેમ જ સાધારણજીઓને એમાંથી કાંઈક સૂચનો મળે એટલી જ દિગ્ધિ રાખી છે. તે બાબતમાંથી પહેલા લેખમાં કરેલી વિનંતિ અહીં ફરીથી

કરું છું કે, મારી સૂચનાઓમાંથી આ કે તે શબ્દોની શોધશોધવ્યતા પર બહુ આર ન મૂકે. મારા આપેલા શબ્દોમાંથી કોઈક ખોટા અથવા અયોગ્ય લાગે એ તર્કન સંભવે છે. પણ એ સૂચનાઓ પાછળના સૂચનનો જ વિચાર કરવો.

જમ જમ વિચારું છું તેમ તેમ હું જોઉં છું કે, વિજ્ઞાનની પરિભાષા બનાવવાનું કામ સાહિત્યિક લઘાણના બાબતર કરવાના કામ કરતાં બહુ કઠણ છે. પરિભાષા રાખે કેમ ચાલ્યો તે હું જાણતો નથી. પણ પરિભાષા એટલે નિશ્ચિત ભાષા. એ જ સામાન્ય વ્યવહારના શબ્દોમાંથી ચોખ્ખાં તેથી તેને લઘાણથી કે વ્યાખ્યાથી તે શાસ્ત્ર માટે ખાસ અર્થ આપવાની સગવડ હોવી જોઈએ. તે શાસ્ત્ર નવું અને આપણું બનાવેલું ન હોય, પણ પરદેશમાં બેઠાઈ તે ભાષા દ્વારા આપણે જાણ્યું હોય, ત્યારે વ્યવહારમાં આવતા એના અર્થોના અનેક શબ્દોમાંથી ગમે તે એક કે અનેકને પારિભાષિક રાખે તરીકે મૂકી દેવાથી કામ ન ચાલે. એક શબ્દોમાંથી આ સમજવું :

પદાર્થવિજ્ઞાનમાં force, power, energy એવા ત્રણ શબ્દો આવે છે. સાહિત્યિક તથા લોકભાષામાં અર્થેષમાંથી એ ત્રણે એકાથી શબ્દો તરીકે કોઈ વાર વાપરી શકાય છે. પણ વિજ્ઞાનમાં ત્રણેના ખાસ અર્થો છે. આપણી લોકભાષામાંથી એવા જ અર્થોના બળ, શક્તિ, જેર, તાકાત એવા અનેક શબ્દો છે. હપર-વિચારે એમ લાગે કે, એમાંના જ ત્રણને પેલા ત્રણમાં વહેંચી દેવા. આમ જો સર્વમાનવ સંકેતથી મઠી શકેલ હોય તો તેમ કરવેથી હરકત નહિ. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે, બળ, શક્તિ, તાકાત અને જેર એ શબ્દો નાના બાળક અને અજાણ્ય ગ્રામરિયાનાયે મોઢામાં વરે છે, અને તે એકાથી વાપરવાની તેને ટેવ છે. એને જ નહિ, પણ આપણે ચિત્તે તેને નિશ્ચિત અર્થ આપી, સામાન્ય ભાષામાં ગમે તેમ વાપરવાનું બહી શકીએ નહિ. પરિણામ એ આવે કે, અધ્યાપક તેમ જ વિદ્યાર્થીને માત્ર વિજ્ઞાનનો વિચાર કરવાં ક્યા શબ્દોના કયો નિશ્ચિત અર્થ છે તે યાદ રાખવું કઠણ પડે. મેં સાંભળ્યું છે કે આનું પરિણામ

સ્વા. પતિનકા
ના કાલેસ મુજાતી
હતે પદ્યારાપાદ આણુંદલ
તરકેથી ગાંધીનર સંમિત દેવ.

આબંધુએ છે. ગુજરાતી દ્વારા વિજ્ઞાનની પરીક્ષા આપનાર વિદ્યાર્થીઓએ એ બાબતમાં શબ્દોના યોગ્યતા કરે જ છે. આથી, એ શબ્દોને અંગ્રેજી ત્રણ શબ્દોમાં વહેંચી આપ્યે કામ નહિ થાયે પણ વિજ્ઞાનમાં એ ત્રણ શબ્દોની વિરોધતાઓનો વિચાર કરી, તેના ગુજરાતી પદોમાં નક્કી કરવા બેઠેએ. -

ખીનું, એમ નક્કી કરવામાં એ ત્રણ શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ તપાસીનેયે હથેશાં કામ પૂરું નહિ થાય. એ ત્રણ શબ્દોની કેવળ શુદ્ધ વ્યાખ્યા જ નેથી હોય તે પ્રદર્શવિજ્ઞાનના ચંત્રશાસ્ત્ર (કે ચંત્રશાસ્ત્ર ?) નું પ્રદર્શ તપાસવું બસ થાય. પણ એટલું બસ નથી. એ શબ્દો ખીનું પ્રદર્શોમાં અને સાક્ષોમાં વિરોધ તરીકે વપરાયેલા નેવામાં આવે છે. જેમ કે,

force — adhesive force, cohesive force, electric force, magnetic force, combining force વગેરે.

power — horse power, mechanical power, magnetic power, candle power, combining power વગેરે.

energy — kinetic, dynamic, potential energy; heat, light, electrical energy; physical, chemical energy વગેરે.

હવે, જે શબ્દ દરેકને માટે કરાવીએ તે એવો હોવો જોઈએ કે, બનતા સુધી, તે ને તે જ શબ્દ આ દરેક ઇર્ષાઈમાં વાપરી શકાય. 'બનતા સુધી' કહેવાનું કારણ એ કે, કોઈક વાર એવું બને કે અંગ્રેજીમાં જ એ શબ્દ કોઈ વાર ખોટી રીતે રૂઢ થયો હોય એમ સંપદ હોય; અથવા, આપણી બાબમાં કોઈ ખોટી રીતે બનેલો શબ્દ એવો રૂઢ થઈ ગયો હોય કે એને સુધારવાનું હઠાણુ હોજવામાં માત્ર ન હોય. આવા અપવાદપ્રસંગો ઘોડીએ તો કપડી આશ્રિયત તેમાં હોવી જોઈએ.

એટલું જ નહિ. આ ઉપરાંત, એ શબ્દ પરથી તેના સાધિત શબ્દો પણ કરવાની સક્યતા હોવી જોઈએ. જેમ કે, force માટે એક શબ્દ નક્કી કર્યો હોય તો તે જ મૂળ કાયમ રાખી, forcible, forced વગેરેના પદોમાં ચોલવાની સમય હોવી અથવા કરવી જોઈએ. એક બે વચ્ચે થયેલા દાખલા પરથી આ સંપદ કહું :

acid તેલબ, acidity ખટાશ, triacidic ત્રયાશ્વિક, dissolve ઓગાળવું, solution દ્રવણ.

• ચંત્રશાસ્ત્ર = science of machinery, mechanical engineering; ચંત્રશાસ્ત્ર = mechanics એમ નહિ ? કદાચ બીજાને ચંત્રશાસ્ત્ર અથવા ચંત્રતત્ત્વ કહી શકાય.

neutral સમભાવ, શમિત, અક્રિય, neutralization મારજી. સાધારણ રીતે પરિમાપાન્યતામાં આ શબ્દ ગણવો જોઈએ.

આવા સાધિત શબ્દો ઉપરાંત ઉપસર્ગો લગાડીને પણ અર્થબદ્ધ કરનારા પારિભાષિક શબ્દો છે. જેમ કે, acid-antacid, composition-decomposition, association-dissociation, organic-inorganic વગેરે. પરિભાષાનો જે મૂળ શબ્દ કરાવવામાં આવે તે આવા સાધિત શબ્દોમાં પણ રહી રહે એવો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. દાખલા તરીકે, organic માટે ઇર્ષાઈ, સંઘર્ષન કે (ધટતે ઢેકાણું) સેન્ડ્રિય, પ્રાણીય શબ્દ ચોલવો; અને inorganic માટે જડ, પાર્થિવ, અજીવ શબ્દો ચોલવા બરાબર ન થાય.

આ માટે, જે શબ્દ નક્કરે બે તેની તુલ્ય જ પરિભાષા નક્કી ન કરતાં તે શબ્દના સર્વે ઉપસર્ગો તથા પ્રવચ સાધિત શબ્દોની યાદી બનાવી તથા તે જ શબ્દ વિજ્ઞાનની કોઈ બીજી શાખામાં પણ વપરાયો હોય તો તેની પણ નોંધ કરી, પછી પરિભાષા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરેલા વધારે શીક થશે. આ બાબતમાં શ્રી યોગેશ્વર શાહે સ્પષ્ટપદ્ય એક સૂચના મને કરી તે મારી સંમતિપૂર્વક રબ્ડ કહું છું. તેમણે કહ્યું કે, 'વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાની પરિભાષા તેને જુદી જુદી વખતે બનાવે તેમાં કદાચ નથી. પણ મહેજબાની કરી, એ શબ્દ બીજા કઈ કઈ શાખાઓમાં ચોલ્યો છે તે કોઈ સારા શબ્દોપગ્રાંથી તપાસવો; અને, ક્રમમાં ક્રમ, એટલું તો જોવું જ કે એક જ અર્થમાં તે બીજી શાખામાં વપરાયો હોય તો એક શાખાની પરિભાષામાં તમારો શબ્દ એક હોય અને બીજામાં બીજો થાય એવી ભૂલ ન બને. દા. ત., એમ ન થાય કે, પદાર્થવિજ્ઞાનમાં hygroscopic મારે જરૂરમાં બીજા અને રસાયનશાસ્ત્રમાં બેરોસ્કોપ સૂચવો. આ માટે મારી બરામણ છે કે, તમારો કોષ વિજ્ઞાનનાર ન છાપરો, પણ એક જ વર્ણાનુક્રમે છાપવો. તેમાં કઈ શાખામાં તે વપરાય છે તે બંને સૂચવવો.'

આમાં હું એમ પણ ઉમેરી કરવા હવાનું કહું કે, છાપવો પહેલાં પરિભાષાની બેઠકી-યાદી, એટલે કે ગુજરાતી વર્ણાનુક્રમે પણ બનાવવી. એથી, એક જ શબ્દ જુદા જુદા ઉપયોગો માટે કેટલી વાર ચોલ્યો છે તે માત્ર પડી આવશે દા. ત., caustic, irritating, burning, વગેરે બધાને માટે કાદક શબ્દ ચોલવું જવાનો સંભવ છે. આ ત્રણે એક જ શાસ્ત્રમાં આવનારા શબ્દો છે, અને ત્રણે જુદા જુદા અર્થમાં છે. એ ને લોકશાખાની સિધ્ધિવાળી નહિ, પણ પરિભાષાની ચોક્કસઈ ચોલવા હોય તો તેમાં કાદક વિચારવાની જરૂર છે. લોકશાખામાં તો અગ્નિ, દિમ, બીંબોનો કંઈ, ચૂનો, તેલબ, મરચું

બધાને દાહક-ખાળનારાં કહી શકાય. ત્યાં એના અર્થ અસહ રૂપસંવાળાં એટલા જ ધાય. વિજ્ઞાનમાં એ દેરેકની આસિયત રૂપ રીતે રખડી થતી જોઈએ. ઊદ્યોતિ-આદી કરવાથી, આવી ચોકસાઈ સાધી શકાઈ છે કે નહિ, તે માત્રમ પરી આવશે.

વૃદ્ધિરૂપક ક્રિયાઓના કેટલા પ્રકાર થઈ શકે છે, તેના એક દાખરો આપવાથી આ વધારે રૂપક થશે. add ઉમેરવું, increase વધવું, expand ફૂલવું, spread ફેલાવું, spread out ઉકેલાવું, ઉપેલાવું, open બિલકવું, extend તાણવું, distend ખેંચવું, elongate, lengthen લંબાવવું, broaden પહોળાવવું, 'diffuse બહોળાવવું', to be diffused વ્યાપવું—આમ દરેક માટે આપણે જુદાં શબ્દો શોધી શકીએ એમ છીએ અને શોધવા જોઈએ. પણ જો તેમ ન વિચાર્યું હોય તો વિરલાવવું, વધારવું એવા એક જ શબ્દો જ એમાંના યજ્ઞાખરા માટે પૂરતા લાગે એમ બને.

ઉપરના શબ્દોથી ઊદ્યોતિ અર્થ સૂચવનારા પણ એટલા જ શબ્દો મળી આવે છે. જેમ કે, subtract કાઢવું, બાદ કરવું, decrease ઘટાડવું, contract કરમાવવું, સંકોચવું, એક્સટ્રા, withdraw, retire, draw ન સંકોચવું, સમેટવું, close બંધાવું, disextend તાણવું, ટાંકવું (?), undistend સંપેટવું, shorten ઠંકાવવું, make narrow સંકોચવું, make close સમાવવું વગેરે.

આ પ્રયત્ન પરથી એમ પણ જોઈ શકારો કે, કેટલીક જગ્યાએ નવા શબ્દો બનાવવા ચોટપણે અંશે પણ આવશ્યક થાય છે જ. જેમ કે, તાણવાથી ઊદ્યોતિ ક્રિયાને માટે 'રો' શબ્દ વાપરવો ? તણાવેલાં રબર અથવા કમ્બાને વળી પાછાં પૂર્વ રૂપમાં લાવવાં હોય અથવા એથીયે નાનાં કરવાં હોય તો તે ક્રિયાને શું કહેવું ? આપણે દુરાન્યયથી આને એ વિષે, એ કીટી થઈ બઈ છે, અને તેને કમણે કરવાનું કહીએ છીએ. પણ એ તો તાણવાનાં અને તેથી ઊદ્યોતિ ક્રિયાનું પરિણામ થયું. પણ તે ક્રિયા માટે કયો શબ્દ વાપરવો ? ઉ(ચ્છા)તાણ, (અવત્રાણ), વિતાણ, નિરતાણ એવા અનેક શબ્દો રહે. અથવા તાણ તોડતી, ભાંગતી એવી રાહી પણ ચિરંત શબ્દોથીજના પણ કરી શકાય. કઈ જગ્યાએ શું કરવું ઇષ્ટ છે એ કરાવવું ધણી વાર બહુ મહેનત આપનારું કામ થઈ પડે છે, અને એવા થોડા શબ્દો જ ધણી વાર પરિભાષા રચનારની સફળતા-નિમ્મળતા નક્કી કરનારા થઈ પડે છે.

૨

નવા શબ્દો રચવામાં અથવા નવા શબ્દોને નવી રીતે સાધવામાં અથવા પારિભાષિક અર્થ આપવામાં કઈ

કઈ બાબતોનો વિચાર કરવાની જરૂર છે, તે હવે ચર્ચવા ધારું છું.

પરિભાષા અનેક રીતે કરી શકાય અને જુદે જુદે રજો તેમાંની એક અથવા બીજી રીત યોગ્ય પડે. જેમ કે, પરિભાષાના શબ્દને અપનાવીને, જે રૂઢ શબ્દોનો સમાસ કરીને, નવા ઉપસર્ગ અથવા પ્રસય લગાડીને એકાદ જુદા શબ્દમાંથી નવા શબ્દો સાધીને, વિજ્ઞાનની કોઈ બીજી ભાષાના કોઈ પરિચિત શબ્દને લક્ષણથી અપનાવીને, કોઈ પૌરાણિક સૂત્રક નામને લક્ષણથી નવી રીતે વાપરીને, વગેરે.

આમાંની કોઈ પણ રીતનો નીચેની શરતો પૂરી પડવી હોય તો ઉપયોગ કરવાને હરકત ન હોય : (૧) તજપદા અથવા ધંધાદારીઓમાં અને બનનરમાં પ્રચલિત થયેલા શબ્દના અજ્ઞાનને લીધે આપણે નવા શબ્દ બનાવીએ તો તે દોષ યાય જેમ કે, પદાર્થવિજ્ઞાન તથા રસાયન-શાસ્ત્રની કેટલીક ક્રિયાઓ માટે લુહાર, મોની, આયુર્વેદી ઓસડો બનાવનારા વગેરેમાં નિશ્ચિત શબ્દો વપરાતા હોવાનો સંભવ છે. તે ન શોધતાં જો આપણે નવા શબ્દ બનાવીએ તો તે ભ્રમ જાણીએ અને તે શબ્દો માટે પણ નહિ. (૨) નવા શબ્દ કાતને અપરિચિત તો લાગે; પણ કેટલાક નવા શબ્દ એવા હોઈ શકે કે જેને સ્વીકારવાનું સામાન્ય માણસોને અને વિદ્યાર્થીઓને ગમી નહય; કેટલાક એથી ઊલટા હોય, અને તેથી લોકો તે કરતાં વિદેશી શબ્દને જ વાપરવાનું વધારે પસંદ કરે. જેમ કે, આગમગ્રી, જોહપટ, (મરાઠીમાં incendiary bomb માટે આગલાવા પોમ્બ) જેવા શબ્દો રૂઢ પતાં વાર ન લાગે. પણ દિવ્યકો (સાઈકલ), અગ્નિરથ (એન્જિન), અલગ્નિય (સિનેમા) જેવા શબ્દો રૂઢ ન થઈ શક્યા. તેને બદલે અંગ્રેજ કે તેનાં ભ્રમ રૂપો જ વધારે ચાલ્યાં. તે જ પ્રમાણે divergence માટે 'અપસરણ' રૂઢ થયો મુશ્કેલ છે, પણ માર્ગફેરણ (ફેરવણી) વધારે સહેલાઈથી ચાલશે. (૩) લેખના પહેલા ખંડમાં કહી મથો તેમ તે શબ્દો પરથી બીજા શબ્દો સહેલાઈથી સિદ્ધ કરાવવાની શક્યતા હોવી જોઈએ: ખાસ કરીને, જ્યાં એવા શબ્દો બનાવવાની

૧. જેમ કે, ઐકસીજન, ઝંઘેનોમીટર, ટેલિફોન અથવા લ(વ)ચિક (મરાઠી). ૨. જેમ કે, વાડકારવું (distillate), યુગરણ (armature). ૩. જેમ કે, રેશ, ફેસિબ (fibrous material), રેસસ (fibrous), નિરંગુ (bleach), ગર્ગરી (group reagent), આગ-લગાડ (incendiary). ૪. જેમ કે, પ્રાણ (energy), તમેગ્નજી-વૃત્તિ (inertia), રોગ્યજી-વૃત્તિ (activity). ૫. જેમ કે, નારદ અથવા ગોર (catalytic agent), રાવણ (loud-speaker), મુદોપમુદન (neutralization, reciprocation).

જરૂર પડતી જ હોય ત્યાં. (૪) નવા શબ્દો બનતા સુધી પોતાની મેળે જ અર્થ સૂચવનારા હોવા જોઈએ, અથવા એકાદ વાર સમજ આપતી પૂરતી થાય તેમ હોવું જોઈએ. તેનો અર્થ ગ્રાખીને મોઢે કરવો પડે તેમ ન હોવું જોઈએ. જેમ કે, adhesion પ્રસક્તિ, cohesion સંસક્તિ, affinity આસક્તિ, dispersion વિકિરણ, diffusion પ્રકિરણ, એવા શબ્દો બનાવ્યા હોય તો ક્યા નિયમોથી એક ટેકાણે પ્ર, બીજા ટેકાણે વિ, ત્રીજા ટેકાણે આ, વાપરશે તે ખ્યાલમાં રહેવું મુશ્કેલ છે. તેમ જ પ્ર એટલે સારી રીતે ગાઠ, એમ સમજવીએ, તો પ્રકિરણમાં ગાઠાપણાનો ભાવ સૂચે; પણ diffusionમાં અંધાર થવાનો ભાવ છે. વળી કિરણ એટલે ફેલાવું, અને કિરણ એટલે પ્રકાશરેખા એમ બે અર્થો થાય. જાનને સમાનરૂપ શબ્દો એક જ પ્રકરણમાં આમ જુદા જુદા અર્થમાં આવે એટલે માણસ ગોઠાણમાં પડે. ગાઠ આ બાબતની સંભાળ લેવી જોઈએ. (૫) જે શબ્દો સમાનરૂપ હોવા છતાં તદ્દન જુદા જુદા અર્થોમાં વાપરી મક્કતા હોય, તે મનતા સુધી વિજ્ઞાનની એક જ ગ્રાખામાં ન વાપરવા પર ધ્યાન આપવું જોઈએ; એટલું જ નહિ, પણ કોઈ શૈક્ષણિક શબ્દ બનાવવાનું રાખી શકાય તો તે સીક સમજવું જોઈએ. જેમ કે, soft water માટે ફીલિયું પાણી વાપરીએ તો hard water માટે અફીલિયું પાણી મનાવવાનું સૂચે. પણ અફીલિયુંનો લોભાઈ જુદો જ થાય. ગાઠ ત્યાં નદીફીયું શબ્દ થોડાં જોઈએ.

આ ઉપરથી ઉપસર્ગો અને પ્રત્યયોનો ઉપયોગ કરવામાં ક્ષેત્રની સાવચેતીઓનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે.

નવા શબ્દો બનાવવા હોય તો આપણું ગિજ્ઞાણ આપણને સંસ્કૃત ભાષાનો આશરો લેવા લલચાવે છે પણ એમ કરવામાં સારા સારા વિદ્વાનોએ પણ ધળી વાર બરો હરી નાંખી છે. અને કેટલીક વાર ખોટા શબ્દો રૂઢ મયેશ વર્તમાન ભાષાઓમાં મળી આવે છે. આતું મુજરાતીમાં જ થયું છે એમ નથી. મરાઠી, હિંદી, જંગાળી બધી ભાષાઓમાંથી એના દાખલાઓ આપી શકાય. આનું એક પરિણામ છે પણ આપણું છે કે, એક જ અર્થ દર્શાવવા જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં જુદા જુદા શબ્દો રૂઢ થયા છે. એટલે કે, સંસ્કૃત શબ્દ બનાવવાથી સર્વે પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં એક જ શબ્દ નિર્માણ થાય એવું બનવું નથી. દા. ત., જેને આપણે સંજ્યા કહીએ છીએ, તેને જંગાળમાં પ્રતિજ્ઞાન, જોરિરસ્યામાં અનુજ્ઞાન, અને આંધ્રમાં સંસ્થાન કહે છે. આપણે ધન્યવાદ એટલે અનિર્નદન સમજીએ, અને હિંદીમાં તેનો અર્થ આશ્ચર્ય થાય. આપણે શંભતિ એટલે અનુચેદન ગાનીએ છીએ, હિંદીમાં તેનો અર્થ માત્ર 'મન' પણ થાય. ખોટા શબ્દો

રૂઢ થવામાં જંગાળી તથા હિંદીની 'સ્થગિત' શબ્દ છે એનો અર્થ 'વલકુળ' શી રીતે થાય તે સમજવું મુશ્કેલ છે. એ જ પ્રમાણે આપણે પ્રમાણ શબ્દ બે સંખ્યા વચ્ચેનો સંબંધ તેમ જ માપ બંને અર્થમાં વાપરીએ છીએ. આમાં, સંભવ છે કે, બીજા અર્થનો પરિમાણ શબ્દ પરમાણુ બન્યો, અને તે પછી 'અતિ સંસ્કૃત' થઈ પ્રમાણ બન્યો, — જેમ પરદેશને પણ પ્રદેશ કહે છે તેમ.

આમાં કેટલીક વાર ગોઠાણો થવો અનિવાર્ય છે, કારણ કે એક જ ઉપસર્ગના અનેક અર્થો થાય છે, અને તેથી ભલકું એક જ અર્થ લાવવા માટે અનેક ઉપસર્ગોમાંથી પસંદગી પણ કરી શકાય છે. દા. ત., વિવિધોપાર્થે પણ હોય, અને નિવેદ્યાર્થે પણ હોય. પ્રતિ તરફના અર્થમાં પણ વાપરી શકાય તેમ જ વિરુદ્ધના અર્થમાં પણ વપરાય.

આથી, પરિભાષા સમિતિને મારી વિનંતી છે કે, તેમણે ઉપસર્ગો અને પ્રત્યયોની એક યાદી બનાવી, જેમ બંને તેમ દરેકને કોઈક ડરાવેલા અર્થમાં જ, નવો શબ્દ બનાવવી વખતે, વાપરવાનો નિયમ કરવો. રૂઢ થઈ ગયેલા શબ્દો વાપરવા પડે ત્યાં કપાય ન હોય. પણ નવા શબ્દોમાં કોઈક નિયમ પાળવાનો વિચાર રાખવો.

દા. ત., ત્રીયેના ઉપસર્ગો સાથે જણાવેલા અર્થોમાં જ વાપરવાનો સંયમ કરી શકાય તો તે ઇષ થાય. એવી રીતે પરી બંધ તો ધીમે ધીમે સાહિત્યિક ભાષામાં નવા શબ્દો બનાવનારા તેને અનુસરતા થઈ શકે:

કુ - ખરાબ, દુષ્ટ, જેમ કે, કુધર્મ

ક - કહણ, કિલ્લ, — કધર્મ

સત્ - સારું, બહું, — સત્કર્મ

સુ - સહેલું, સુધર્મ

અ, દુર - ખોટું, બુલ્લભરેલું, — અધર્મ, દુર્મર્મ

સચ - સાચું, ખરાબર — સચધર્મ

વિ, ન, ગેર - અભાવ સૂચવવા, વિપવંય સૂચવવા

નહિ — વિધર્મ, વિમત્ર, વિમાર્ગ, ગેરદાનર, નમારું

બે, વળ, વિણ — તે વિના સૂચવવા — બેમારૂધ, વળદર્શન

આટ - નિયમ છોડીને, નિયમ બાહ્ય, બીજું (અમુખ્ય),

નિર્દહર્મત્તર — આટમાર્ગ, આડધર્મ, આટલેલી

રાજ - નિયમ પ્રમાણે, રીતસર, મુખ્ય — રાજમાર્ગ,

રાજધર્મ, રાજકેળી

નિસ્ - સારી વાંચેલું, — નિર્વાત, નિર્મલ, નિર્મલ્ય

અ, પત્ર, ભલકું - મૂળ શબ્દથી સૂચવાતી ક્રિયાથી

સ્વભાવસિદ્ધિ લેટલી ક્રિયા — આગમન, અગ્નિ, લેટલ-

બાળુ, પરામતિ

પ્રતિ, પહલ, બાલ - મૂળ શબ્દથી સૂચવાતી ક્રિયાના

જવાબરૂપે સામી ક્રિયા — પ્રતિગમન, પ્રતિપ્રમ, પ્રત્યુત્તર,

પ્રવચકિયા, બદલ-ચાવી.

પ્ર - સંઘતા, ઉત્કર્ષ, વધારો સૂચવવા — પ્રદોષ, પ્રગતિ, પ્રધાત (૩૬ 'આધાત'ના અર્થમાં)

પુનઃ, - ફેર, તે જ ક્રિયા ફરી થતી સૂચવવા — પુનર્દશન, ફેરફારી

પ્રત્યા - ક્રિયા તેમ જ બલકી ક્રિયા ફરી ફરી થતી સૂચવવા — પ્રત્યાફેક (વણાટના યોગની ચાલ)

સ, સહ, સાથ, સય - 'સાથે'ના અર્થમાં — સમૂળ, સહયોગ, સહકૃત્રવ

અતિ, વધુ - મર્યાદા બહાર સૂચવવા — અતિસંસ્કૃત, અતિક્રમ

બહુ - વિવિધતા સૂચવવા — બહુરૂપ

સં, અંગ, અંગી - એકરૂપ, એકત્રિય ક્રિયાના અર્થમાં — સંયોગ, અંગચેપ (contagion), અંગચેદિ (cohesion)

અધિ - ક્રિયા સાથે ઉપરથી નેટલા કે લાગવાના અર્થમાં — અધિયોગ, અધિચેપ (infection), અધિચેદિ (adhesion) ઇત્યાદિ.

પ્રત્યયો વિષે પણ આ પ્રમાણે નિશ્ચિત અર્થમાં વાપરવાની નિશ્ચય થઈ શકે તો હજી ગાય. પણ ઉપસર્ગો કરતાં પ્રત્યય માટે આમ કરવું વધારે ઠીક છે. બીજી આબ્દી, પ્રત્યયો સંદર્ભથી નેટલા સહેવાઈથી સમજાય છે, તેટલા ઉપસર્ગો સમજાતા નથી.

(ચાલુ) કિશોરકાલ ધ. મશરૂવાલા

કોષકાર રાનડે

મને એમની પાસે કોણ લઈ ગયું તે આજે યાદ આવતું નથી. કોઈ સિંધી મિત્ર સાથે હું એમની પાસે ગયો હોઈશ, એવું સ્મરણ થાય છે. પણ વધુ વિચાર કરતાં એ વહેમ જ હશે એમ લાગે છે.

વિદ્યાર્થી-દશમાં વિદ્વાનો પ્રત્યે આદરભાવ કંઈક વધારે હોય છે. વિદ્વાનો આગળ જતાં અકારણે બીક જણાય છે. એ કંઈ ઉચ્ચ કોટિના છોએ છે, એમની આગળ આપણે રાંક છીએ, એ વિચાર કેમે કયો મનમાંથી ખસી શકતો નથી. કેટલાક વિદ્યાર્થી-ઓની કૃષ્ટતા જોઈ હું વિસ્મય પામતા, એટલું જ નહિ પણ બચબીત પણ થતો. કોઈ માણસ લપસી પડતો હોય, અથવા કોઈ ચિડાયેલા માણસ વિવેક ભૂલી મોઢામાંથી હમણાં ગાળ કાઢશે એવી બીક લાગતી હોય, ત્યારે જેમ આપણે પોતાનો ડેકાણે અસ્વસ્થ થઈએ છીએ, તેમ જ કોઈ વિદ્યાર્થી મુરબ્બીઓ આગળ કૃષ્ટતાથી જ્યારે વાત કરે ત્યારે હું પોતે જ બચબીત થતો. આજે પણ એ બીક — અથવા ક્ષોભ કહો — મારામાંથી નીકળી નથી. એવો ક્ષોભ સ્વભાવમાં રહે એ મને સામે છે. પણ એ નીકળી જાય તો સારું થશે એમ પણ મન માનતું નથી.

પ્રેરિસર નીલકંઠ બાગાછ રાનડે ઠાકુરદાર પર એક નાનકડાં ઘરમાં રહેતા. ઘણું કરીને પૈસા-કંડ બેચું કરવા સ્વયંસેવકો મેળવવા એ મથતા હશે. ક્યુપેસન કોલેજમાં પૈસા-કંડ ઉધરાવવામાં મારાં હિસાબ અને કુનેહ વખણાયાં હતાં, એટલે કેકે

મારું નામ એમને સૂચવ્યું હશે.

હું મેડી યટીને એમની ઓરડીમાં ગયો છાતીમાં કુખરો તો હતો જ. એમની ઓરડીમાં ચોપડીઓના ઢગલા પડ્યા હતા. બપોરવાનું નામ ન મળે. એક એ મદદનીશો મોટા મોટા શબ્દકોષો બોળામાં લઈને ઝીણી આંખો વડે એનાં પાનાં ખેડતા હતા. એક ખૂણામાં લાલ પતરાનો 'એનીમા ઇરિગેટર' લટકતો હતો. એની રચનાની નળી સાચવીને રાખી હોય એમ લાગતું ન હતું. રાનડે પોતે એક ટેબલ પાસે ખુરશી પર પલાંડી વાળીને બેઠા હતા. શરીરે મજબૂત, કંઠે ઠીંગણા, અને માથું ગોળ.

કોલેજના બીજા પ્રેરિસરોની પેઠે આ મહાશય પણ જાણે ઉપકાર કરતા હોય એવી હમે મારી સાથે બોલશે એમ મેં ધાર્યું હતું. એને બદલે તેઓ તો કંઈક આદરપૂર્વક જ બોલવા લાગ્યા. જાણે મારી પાસેથી કંઈક અનુગ્રહ મેળવવો હોય એ હમે એમણે વાત શરૂ કરી. મને આશ્ચર્ય થયું અને હું મૂંઝાયો. વાતો શરૂ થાય ત્યાં સુધી ક્ષોભ રહે છે. થોડાક પ્રયત્નો પછી, આપણે અદ્યતન છીએ અને સામે બેઠેલા સાક્ષર જૂરિયા છે, એ બાન હું હમેશ જૂલી જાઉં છું. તેથી અતિવિવેક પછી અવિવેક આવી જાય છે. બંને વિચિત્ર અને કૃત્રિમ દેખાય છે. પણ મારે માટે બંને અપરિહાર્ય અને સ્વાભાવિક હોય છે, એટલે મારો છલાજ ચાલતો નથી. એ રિયલિટી પણ હજી ગઈ નથી. મદિરમાં મૂર્તિ ન્યાં સુધી બોલતી

નથી ત્યાં સુધી આપણે એને ધિરે તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. મર્તિ ને બોલવા લાગે તો થોડાક વખત એ ચમત્કાર બેઈ આપણે આભા બનીશું, પણ પછી એને વિષે ધિરેભાવ નહિ રહે. એવું જ આ કંઈક હશે. વાતોનો વિષય ક્યો હતો તે આજે યાદ નથી. પણ મારી કૃપતા પણ એમણે સાંતિથી સંખી લીધી હતી એટલી હાપ છે.

પ્રેસિડેન્ટ રાનડે એક અગ્રિય-મરાઠી કેળ તૈયાર કરતા હતા. કેળ બનાવનાર માણસ સર્વજ્ઞ હોય છે એ માન્યતા કોલેજની કેળવણી પૂરી કર્યા છતાં મારામાંથી મર્ધ ન હતી. માણસ એકેએક શબ્દની ન્યાતબત જાણે; એના પૂર્વજે કેળ હતા એ શોધી કાઢે; દરેક શબ્દ પાસે મૂઢી કેટલી છે એનો પણ હિસાબ એની પાસે હોય; કયો શબ્દ ક્યાં મળ્યો હતો, એ કેહણે એનો મિત્રજ કેવો હતો, એ પણ એ જાણે. એવા માણસની ચોક્કસ વિદ્યા અસાધારણ જ ગણાયને! અગ્રિય શબ્દો માટે મરાઠી શબ્દો શોધી કાઢવા, અને ન હોય ત્યાં પોતાની ટંકશાળામાંથી તૈયાર કરવા, એ કેટલું અઘરું કામ! પોતે તૈયાર કરેલા શબ્દો સમાજ સ્વીકારશે કે નહિ એ વિગેનો 'અમતિ અપ્રત્યય' એમને પીડનો નહિ હોય?

એ મુકાકાતનું પરિણામ શું આવ્યું એ પણ અત્યારે યાદ નથી. પણ નીકકંઠ ગાળાઈ વિદ્યાર્થીના મિત્ર છે એટલી હાપ મન પર રહી.

* * *

એક દિવસ સાંજે ચોપાટી પર હું ફરવા ગયેલો. સુધાંતની શોભા, ડાહ્યાતાં વહાણોની મરતી, અને મોજાંએનું પથરા સાથેનું અસમાન યુદ્ધ જોવામાં હું એવો તો ચુલતાન થયો હતો કે હું ક્યાં છું એ પણ જૂઠી ગયેલો. મોજાં જોઈને જોઈથી આવે અને પથરા ઉપર હુમલો કરે, પથરાએને ચારે બાજુથી ઘેરી લે. પણ પથરાએનો એકો જળવો તો એવું હતું નહિ. મોજાં ચાકોને પાછાં જતાં હોય ત્યારે પણ એ પથરા હક્કતા નહોતા, કે પોતાને વિગ્ધ મળ્યો એનો આનંદ વ્યક્ત કરતા ન હતા. એ તો નખશિખાંત પક્ષીના છતાં હૃદયમાં કારા તે કોરા જ.

મારી પાછળ કંઈક અવાજ થયો. બાનમાં આવ્યા વગર જ મેં પાછા વળીને જોયું. લાલ રેશમી

ફેટા પહેરેલા કોઈ સગવળ માડું ધ્યાન એવવા પોતાની લાકડી મારા તરફ તાકતા હતા. હું એમને ઓળખું નહિ, એટલે શન્ય નગરે જોવા લાગ્યો. 'કેમ છો? હાલ ક્યાં રહો છો? ફરવા આવ્યા હતા?' વગેરે પરિચયસૂચક સવાલો એમણે પૂછ્યા. હું મૂંઝાયો. કાંઈક અરપટ, અર્થશન્ય મારા જવાબો મોઢામાંથી નીકળ્યા. સામા બાઈ સમજી ગયા કે અહીં પ્રેમના સ્વીકારનો ઉમળકો નથી, એટલે કંઈક વિરમ થઈને ચાલ્યા ગયા. એ ગયા અને પછી મને સ્મરણ થયું કે એ તો આપણા કેળકાર રાનડે. એમને ઘેર તો એમને એક પહેરણમાં જ જોયેલા, પૂરા પોશાકમાં મેં એમને જોયેલા નહિ. અને ત્યારે અહીં જોવા ત્યારે એમની મારા તરફ તાકેલી લાકડી અને ધમિયાળા જાડા અછોડા તરફ જ માડું ધ્યાન વધારે મળ્યું. હું કેવો જાણે કે આવડા મોટા માણસને હું ઓળખી ન શક્યો! એમના મનમાં મારે વિષે શા અભિપ્રાય જાંધાયો હશે? શું એમને ત્યાં જઈને મારી મામી આવું? એ પણ કૃત્રિમ દેખાશે. અને મારી મામવા જતાં કેળ જાણે મોઢામાંથી કેવા શબ્દો નીકળશે, અને વધારે ફરેતી થશે તો! તે વખતે, અને તે રાત્રે પણ, મેં પોતાની ખૂશ નિંદા કરી. દુનિયામાં આપણે માટે સ્થાન નથી, સામાન્ય સમયસૂચકતા પણ આપણી પાસે ન મળે, આપણે શું કરી શકવાના હતા? એવા એવા અનેક વિચારો મનમાં આવ્યા અને ચિત્ત અગ્રસન થયું. ઊંઘની ભરતીએ આખરે એ આત્મનિંદાના સિસોટા જૂરી નાખ્યા, અને વિદ્યાર્થીનો નિત્યક્રમ ચાલ્યો.

* * *

લોકમાન્ય તિલકને સરકારે પકડ્યા છે, હાઈકોર્ટમાં તેઓ છ છ દિવસ પોતાના અયાવનું બાંધ કરે છે. આખી મુંબઈમાં જાણે અદ્ભુત તીવ્રતાનો સંચાર થયો છે. મિત્રમત્રીએ તોફાને ચડ્યા છે. લોકી-તરસ્યા અમે એમની વચ્ચે જઈ એમને ઉત્કેરી રવા છીએ. પોલીસો અમને ત્યાં જવા દેતા નથી. 'બાગો અહીંયા, નહિ તો નાદક પકડાઈ જશે,' એવી ચેતવણી ગોરા અમલદારોને મોટેથી સાંભળાએ છીએ. ગાળાગાર ચાલે છે. રસ્તા પરના પથરા ગોરાએને સામા વાગે છે. ફરિષ્તાઓ ધાયસોની સંખ્યા વધતી જાય છે. ધાયક મત્રીઓની સારવાર કરવા અંગે બેપડ્યા છીએ.

પોતાનાં ખેસ અને ધોતિયાં ફાડીને એના પાટા બનાવીએ છીએ. આ બધાનું પરિણામ શું આવશે એનો કોઈને વિચાર નથી. પણ ચામે છે એ યથા-યોગ્ય છે, સરકાર એ જ લાગતી છે, એટલું સમાધાન દરેક દેયામાં અને દરેક મોઢા પર દેખાય છે. અમે વિદ્યાર્થીઓએ આગેવાનો પાસે જવાનું માંડી જ વાળ્યું હતું. એ બીકણો અમને ડહાપણ શીખવશે એ બીકે એમને ઉંમરે ચઢવું અમને ગમતું નહિ.

એટલામાં મેં સાંભળ્યું કે, મિલમનૂરોને મદદ કરવાને એક ફંડ ખોલવામાં આવ્યું છે અને પેલા પ્રોફેસર રાનડે એના મંત્રી થયા છે. આપણાથી બને તેટલું કરવું જ લેઈએ. સરકાર આપણા દેશબંધુઓને ગેળાથી વાંધે એ આપણાથી કંડે જે કેમ સહ્યું જાય? મનૂરોને ખાતરી થવી જોઈએ કે, તેઓ અસહાય નથી, તેમની નેતાભક્તિની કદર કરનાર ભેંકા ફુનિયામાં પડ્યા છે. મારું ગજનું ખાસી હતું. શું કરવું એ સૂઝ્યું નહિ. પણ ચોરડીમાં પિતાથીએ મને આપેલી નવી સતાર આંખને સાલવા માંડી. મારે સંગીત શીખવું હતું, એની તૈયારી સતાર વસાવીને કરી હતી. સતાર સાંગલીના એક ઉત્તારે ખાસ તૈયાર કરી આપી હતી. બહુ જ મુંદર અને સુરીલી હતી. પણ મને તાર મેળવતાં આવડે ત્યારે એ બોલેને? બીજા પાસેથી વગાડાવી કોઠ વાર આનંદ લેતા. મેં એ સતારનો એક ધરાક શોધી કાઢ્યો. ધરની ઓજ વેચવી એ ખાનદાનીને ન શોભે એ નાનપણથી કેળવેલો વિચાર મનમાં ઊઘેો ત્યાં જ

એને ઝૂંગબાવી માર્યો, અને સતારને જતી કરી. બીજા કેટલાક મિત્રો પાસેથી ફાળો ઉઘરાવીને સતારની કિંમતમાં ઉમેર્યો અને ગણે નીલકંઠ બાગાછને ત્યાં.

આ વખતે તેઓ મને ઝોળાળી ન શક્યા હોય અથવા જૂના કડના અનુભવથી વિશેષ રૂનેહભાવ વ્યક્ત કરવો એમને ન રુચ્યો હોય. મેં એમને પૂર્વપરિચયનું રમણ કરાવ્યું. 'હા, હા,' કહી એમણે કંડે જવાબ આપ્યો. (અને તેઓ કામમાં પણ હતા જ.) પછી મેં કહ્યું કે, 'મારો અને મારા મિત્રોનો ફાળો આપવા આવ્યો છું.' નોટા અને રૂપિયા એમના ટેબલ પર મૂક્યા.

હવે નીલકંઠ બાગાછ પલખ્યા. જૂનો પરિચય એકદમ તાજે થયો. સરકારે મિલમનૂરોમાં વતીવેલા કેરનું ગદ્ગદ કંઠે એમણે વર્ણન કર્યું. મેં પણ અમારા અનુભવો કહ્યા.

એ ઉઘીગી માણસ પાસે ફરી જવાનું બન્યું જ નહિ. એમણે પોતાનો કોપ બહુ જ શ્રમપૂર્વક પૂરો કર્યો. હમેશ યાદ છે તેમ એ કોપને કારણે તેઓ ખૂબ ખોટમાં ઊતર્યો. જંગબાળી રાષ્ટ્રીય કોલેજમાં મરાઠીના અધ્યાપક તરીકે તેઓ ગયા હતા એવું કંઈક અરપટ ભાંભરે છે. આજે ભયારે ભયારે ચોપડીઓની ઘોડી પર 'ટવે'ટિયે-સે-ચરી ઇંગ્લિશ મરાઠી ક્લિનરી 'ના એ હળદાર ભાગ નજરે પડે છે, ત્યારે ત્યારે નીલકંઠ બાગાછ રાનડે યાદ આવે છે. કોપ એ જ એમનું રમારક રહ્યું છે. તે ભારે નામ કમાયા હોય એમ લાગતું નથી. પણ એ શબ્દશાસ્ત્રી પંડિતના દેયામાં જે દેશદાજ હતી એ જ મારા પૂરતું એમનું રમારક છે.

કાકા કાલેલકર

અસ્ત્રીલતાનું આરંભસ્થાન

[સુગાર રસમાં સુરુચિની દદ ક્યાં પૂરી યાદ અને વિષેનું કેટલુંક સાહિત્ય મોકલી, મારો અભિપ્રાય પૂર્યાં છે.

એક લેખમાં એવો વિચાર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે કે, આપણે સર્વે કામવાતનામાંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ; એના મોહથી હજારોમાંથી એકાદ માણસ જ છૂટી શકે છે; બાકી બધા જ વર્ષો સુધી તેમાં આસક્ત રહે છે. આ વસ્તુસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીએ તો આમાં રક્ષીત-અરક્ષીલનો વાદ મચાવવો દાર્શિક અને અકારણ છે. એમાં કેવળ લેખનશૈલીની સુરુચિ-કુરુચિ (એટલે શૈયકતા-અરશૈયકતા) ની દૃષ્ટિએ જ ટીકા કરી શકાય. જેમ કે પ્રાચ્ય — ગામની —

અસ્ત્રીલતા શરૂ થાય, તે વિષે શ્રી. હરિશ્ચંદ્ર કપાધ્યાયે, તે નીચેના લેખમાં મેં મારા વિચાર સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.]

ભાષાનો ઉપયોગ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અસુચિકર ગણાય. પણ સંસ્કૃત, ફારસી કે અંગ્રેજીના વિદ્વાતાભર્યા શબ્દો દ્વારા, અથવા આડ સૂચન (indirect suggestion) દ્વારા, કરેલાં વર્ણન સુરુચિ-યુક્ત કહી શકાય. મનકળ કે, આ ભાષા-પ્રાગટ્યનો વિષય છે, સ્ત્રીલતા-અસ્ત્રીલતાનો નહિ. ભાષાની ગ્રામ્યતા અથવા અપ્રાગટ્યતાને જ અસ્ત્રીલ કહીએ તો આ જ સરળ વ્યાખ્યા ગણાય. આ દૃષ્ટિએ, જેમ કેટલાક સાહિત્યકારો માને છે તેમ, 'આડ-સૂચન' 'જેર-

વર્તણૂક' જેવા ભાષાસંકટકારક શબ્દો પણ અસ્વીકાર્ય છે; જોકે તેમાં શૂંગાર રસને કશો સંબંધ નથી.

કદાચ આ છેક છેડા પરનો અભિપ્રાય હોય.

પણ યોગ્ય વિચાર પર આવવા માટે આવો સરહદ પરનો મત ફીક ઉપયોગી નીવડે છે.

આમાં એમ કહ્યું છે કે, રશીય-અસ્વીકારના વાદ દંભ છે. દંભ ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે? જ્યારે કોઈ વિષયમાં સંબંધ રાખવાથી મનુષ્યજાતિને સાધારણ રીતે ભલાઈ અને સચ્ચાઈનો અનુભવ થાય છે અને તેથી હાયદો યથેશો માલુમ પડે છે, પણ જ્યારે કોઈ માણસ તે સંબંધ પાળી નથી શકતો છતાં તેનો લાભ ઉઠાવવા ઇચ્છે છે, ત્યારે તે દંભનો આચરો લે છે. અર્થાત્, દંભ, સત્ય અને ભલાઈનું માખાતી રૂપ છે. આથી, જ્યારે કોઈ માણસ શિષ્ટતાનો દંભ કરે, ત્યારે જાણીતું જોઈએ કે તેના મૂળમાં કોઈક ભલાઈ અને સચ્ચાઈ રહેલી છે. તે કઈ તે આપણે શોધવું જોઈએ.

કામવાસના સાથે અસ્વીકારના ખ્યાલ પેદા જ કેમ થયો? આ સવાલ પૂછતાં જ બીજા બે સવાલો ઊભા થાય છે. માણસમાં દિગંજર દશાની લાજ કેમ ઉત્પન્ન થઈ? અને બીજા પ્રાણીઓની જેમ પોતાનો કામાચાર પ્રગટ રીતે કરતાં તે કેમ ચરમાયો? આ માટે તેને તે સાથે એકાન્તસેવનની જરૂરિયાત લાગી? આમાં નીતિઅનીતિની ભાવના પેદા થયા પહેલાં, તેણે કૌપીનધારણ અને કામ-ગોપનમાં સાધારણપણે મનુષ્યજાતિની કોઈક ભલાઈ અને સચ્ચાઈ અનુભવી હશે, ત્યારે જ તે નમ્રતા અને પ્રસિદ્ધ કામાચારમાં અનીતિ, અસ્વીકારતા, શરમ વગેરે માનવા લાગ્યો હશે. અને જ્યારે નમ્રતા તથા પ્રસિદ્ધ કામાચારને દોષરૂપ સમજવા લાગ્યો, ત્યારે તેના વર્ણનમાંથી તે રશીલતા-અસ્વીકારના વિવેક કરવા લાગ્યો.

માણસ કેવળ કામાચાર જ એકાન્તમાં કરે છે એવું નથી. બીજી પણ પ્રાકૃતિક ક્રિયાઓ તે એકાન્તમાં કરવી પસંદ કરે છે, અને તેના વર્ણનમાં કોઈ ને કોઈ સંબંધ રાખે છે. દા. ત., મગ્ન-મૂત્ર-વિસર્જન. સાંબંધ્યું છે કે, આર્ય શોકો દાતણ પણ એકબીજાની સામે નથી કરતા, અને કોઈને દાતણ કરતાં જોઈ તેમને તેની જ ચીનરી ચડે છે, જેવી કેટલાકને કોઈને ઊલટી થતી જોઈ કે નાક નશીકતો અથવા વારંવાર ચૂંકતો જોઈ થાય છે. કહી શકાય કે, આ બધા

પ્રકૃતિ-ધર્મો છે; તેમનાં દર્શન, શ્રવણ કે વ્યાખ્યાનમાં ઘૂણા શું કામ લાગવી જોઈએ? પણ વિચાર કરનાં જણાશે કે, આ બધી ક્રિયાઓ પાછળ એક સામાન્ય વાત છે તે એ કે, તે કરતાં કોઈ ને કોઈ અશૌચ-ગંદાપી પેદા થાય છે. એ બધી ક્રિયાઓ પછી કઈ ને કઈ સફાઈની આવશ્યકતા રહે છે. તે સફાઈ ન થાય તો રોગ પેદા થાય છે. વળી, એ સર્વે ક્રિયાઓ વારંવાર કરવાની જરૂર પડતી રોગનું ચિહ્ન છે. પ્રકૃતિવશ મનુષ્ય એથી સુકા રહી નથી શકતો તે ખરું. છતાં, એ સર્વે ક્રિયાઓ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા કોઈ ને કોઈ અશુદ્ધ પદાર્થને બહાર કાઢી નાંખવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રકૃતિ-ધર્મો છે. પિત્ત, કફ, શ્લેષ્મ પેદા જ ન થાય તો સૌથી સાડું; અને મગ્નમૂત્ર પણ પેદા થયા વિના ખોરાક પચી શકતો હોય તો કોઈ તે હાજરતી ઇચ્છા ન કરે. પણ જો તે પેદા થાય જ છે, તો તે બહાર નીકળી જાય તે જ ઇષ્ટ. તે અંદર જ રહી જાય તો શરીરને નુકસાન કરે છે. બહાર નીકળી જાય તો આરામ દે છે. પણ બહાર જઈતેથી તે સૌ બહાર ગંદાપી દેખાવે છે. આથી તેમનું જાહેર દર્શન ચીતરી ચડાવે છે.

આજ વાત કામાચારની છે. જો મનુષ્ય સ્થિર-વીર્ય જતી શકે, વીર્યવમનની કોઈ તત્ત્વ જ ન થાય, તો તેથી કોઈને અમૃતોત્પન્ન નહિ થાય. દસ વર્ષમાં એક વાર પણ ઊલટી ન થઈ હોય, ખાંસી ન થઈ હોય, નાકને નામ માત્ર જ સાફ કરતો હોય, તો તેને શું કોઈ દુઃખ અને છે કે સદ્બાગ્ય સમજે છે? તે જ પ્રમાણે કોઈ મનુષ્ય એવો અનુભવ નહિ જતાવે શકે કે, તેને કામપ્રેરણાની તત્ત્વ શાંત રહી હોય તેટલા દિવસમાં કોઈ નુકસાન પહોંચ્યું છે.

જ્યારે પેટમાં પિત્તનું બહુ જોર થયું હોય છતાં ઊલટી ન થતી હોય, ફેફસાંમાં કફ બરાબો હોય પણ તે નીકળી ન શકે, નાકમાં શરદી જામી હોય છતાં શ્લેષ્મ નીકળે નહિ, અથવા જાડાપેશાબ બંધ થઈ ગયાં હોય, ત્યારે માણસ હેરાન થઈ જાય છે. પછી જ્યારે ઊલટી થાય, કફ-લીટ નીકળવા મડિ, મગ્ન-મૂત્રના માર્ગ પ્રુક્ષા થઈ જાય, ત્યારે તેને આરામ થાય છે અને સ્વસ્થતા લાગે છે. પણ કોઈ સ્વસ્થ મનુષ્યને કહી એવી ઇચ્છા થાય ખરી કે, દરરોજ દિવસમાં બેસાર ઊલટી થવાની આદત

પડી જાય, ખાંચી અને શરદી કાયમ રહે, અને ૧૦-૧૨ વાર ઝાડા પેશાય થયાં કરે? એવી આદત ઉપજાવવા માટે શું કોઈ માણસ ઔષધોનું કદી સેવન કરે છે? તે પર કાવ્યો કે નૃવલકથાઓ રચે વાંચે છે? અથવા સૂચનો (suggestions) દ્વારા એ બધાની પેતામાં કે બીજાઓમાં તલજ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે?

આ જ વાત કામાચારની છે. કામપ્રકાપ તીવ્રરૂપે ઉત્પન્ન થયા બાદ તેના શમનની ઇચ્છા થતી, અને પિત્તપ્રકાપ થાય ત્યારે ભિડતી કરવાની ઇચ્છા થતી, બન્ને સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ એકસરખી વસ્તુઓ છે. બન્નેનાં વખનથી કાંઈક આરામ-સ્વાસ્થ્ય લાગે છે. આરામ-સ્વાસ્થ્ય કાંઈ ને કાંઈ અંશે આનંદપ્રદ થાય જ. પણ, કામવિકાર સાથે પ્રકૃતિએ પેતાનો એક બીજો હેતુ પણ બેડી દીધો છે, અને તેને લીધે તે વિકારની સાથે પ્રકૃતિએ વધારે જોશીલાં અને સુખનાં સ્વ-સૂચનો (auto-suggestions) બેડી દીધાં છે. અને તે સૂચનોએ — બીજાં પ્રાણીઓની સરખામણીમાં-મનુષ્યને (ખાસ કરીને પુરુષને) એટલો વધારે મૂર્ખ બનાવી દીધો છે કે રાતદિવસ તે તેની જ પાછળ ગાંડો બની જાય છે. કેટલીક જાતનાં રોગોમાં ચાલુરૂને ખાવા અને ભિડતી કરવાની તલજ વારાફરતી થાય છે. કહે છે કે રોમન પ્રજાએ તે રોગને ફેશનરૂપે વધાર્યો હતો. ત્યારે તેમને તેમાં આનંદનાં સ્વ-સૂચન થતાં, સદ્બાગ્યે આવા રોગીઓ ઓછા હોય છે, અને આપણા દેશમાં તેમાં સુખની ભાવના કરાવવાવાળું લલિત સાહિત્ય નથી. પણ કામવિકારમાં આનંદસૂચન કરાવનારો સંસ્કાર આદિકાળથી ચાલતો આવ્યો છે, અને સર્વ માનવ-જાતિમાં વ્યાપેલો છે. તેની અસર સમાજ અને વ્યક્તિનાં જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રો સુધી પહોંચે છે, અને તે જ કારણે તેના વર્ણન વગેરેમાં વિવેક રાખવાની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે.

કેટલાક બહુ મોટા વિદ્વાનોનો મત છે કે, સ્ત્રીપુરુષ-પ્રેમ અને કામવિકાર વચ્ચે અન્વય-વ્યતિરેક ભાવ છે. એટલે કે, કાં તો કામવિકારથી સ્ત્રીપુરુષ-પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય અથવા સ્ત્રીપુરુષ-પ્રેમમાં કામવિકાર થોડાંધણેયે હોય જ. તે વિદ્વાનોએ માતા-પુત્ર, પિતા-પુત્રી અને ભાઈ-બહેનના પ્રેમમાંયે કામવિકારનું

બીજાં બોધ્યું છે. મારા મત મત પ્રમાણે, આમાં પ્રેમનું વિકૃત, અથવા વિકૃત પ્રેમનું, જ દર્શન છે, અને તે કામવિકારમાં વધારેપડતાં ધ્યાનગ્રસ્ત અને રોગગ્રસ્ત રહેવાનું પરિણામ છે. સ્વસ્થ દશામાં કામશામક પ્રેમનોયે અનુભવ થઈ શકે, અને તેદામ્પત્ય-પ્રેમમાંયે — બંધકે વિશુદ્ધ દામ્પત્યપ્રેમમાં અધિક માત્રામાં — થઈ શકે.

જે મારી આ દૃષ્ટિમાં ભૂલ ન હોય તો અસ્લીલતાનું આરંભસ્થાન હરાવવું કાશ્ય નથી. સ્ત્રી-પુરુષના પ્રેમયુક્ત સંબંધોનું આશ્રેષ્ઠન ચિત્ર દ્વારા, શબ્દ દ્વારા, નાટક દ્વારા કે સંકેત (ઇશારા) દ્વારા હો, જે તેનું એકંદર પરિણામ પ્રેક્ષક અથવા શ્રોતા, તથા લેખક અને બાગ લેનારાં પાત્રોમાં કામ-વિકારનો સંચાર કરાવવાવાળું, અને આખર જતાં નેમનામાં વીર્યવખનની તલજ ઉત્પન્ન કરાવનારું થતું હોય, તો તે અસ્લીલ છે. પછી જોઈએ તો તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ શ્રામ્ય હોય કે શિષ્ટ, સાહિત્યિક હોય કે વૈજ્ઞાનિક હોય. જે તે આશ્રેષ્ઠન કામશામક અને ચિયરવીર્ય થવામાં મદદ કરનારું હોય તો તે સ્લીલ — સભ્ય — છે. તેના કળાત્મકતાની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

આ જ ન્યાયે કૃષ્ણ અને ગોપીઓના પ્રેમ-વ્યવહારનાં વર્ણનોનો કોઈએ બચાવ કર્યો છે, તે કહે છે કે, જે પ્રેમે ગોપીઓના કામવિકારનો કાયમ માટે નાશ કરી તેમને નિષ્કામ કરી મૂકી, તેને અસ્લીલ કેમ કહેવાય? એ વર્ણનોની બાગતમાં આ ઉત્તર યોગ્ય હોય કે ન હોય, એ કસોટી તો બરાબર જ છે.

એક વાત સાચી છે કે, અસ્લીલ શબ્દ, સાહિત્ય અને કલાનો રોગ આપણા દેશમાં એટલો બધો જૂનો અને વ્યાપેલો છે કે લગભગ અસાધ્ય જેવો લાગે. જૂંડી ગાળો બોલવાની ટેવ હજુ છેડતી પચ્ચીસીમાં શિક્ષિત-અશિક્ષિત, યુરુ અને શિષ્ય સર્વેમાં લગભગ સર્વવ્યાપક હતી. આપણા સંસ્કૃત તેમ જ પ્રાકૃત સુન્ધારરસિક સાહિત્યમાં અસ્લીલતાની પરાકાષ્ઠા પહોંચેલી છે. એ વસ્તુ ગઈ નથી, માત્ર નવાં રૂપો લઈ રહી છે. એની સામે અણગમેા ખતાવનારા એટલા લઘુમતીમાં છે કે તેમને અવગણી શકાય છે. પણ એક જ હોય, તોયે તેણે પેતાનો અણગમેો સ્પષ્ટ રીતે બહેર કરવો એ તેનો ધર્મ છે.

કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

કરોડો યુવકોને કેળવણી કેમ પહોંચાડવી ?

એક જુવાનિયો, જેને ઈશ્વરે સાબું તાબું અને તાકાતવાણું ચરીર આપ્યું છે, તેને શિક્ષણ મેળવ્યા વિના રહેવું કેમ ગમતું હશે ? નાનાં બાળકો કેળવણી વિનાનાં રહી જાય છે તે જોઈ હું ત્યારે અને હું આ થાય છે; પણ જુવાનિયાઓને તેવા જોઈ હું ત્યારે ખરેખર આશ્ચર્ય જ થાય છે. પેલાં કૂલ સુકોમળ અને પરવશ છે, પણ આમતી પાસે મળૂરી કરી પેટ ભરવાને બાહુબળ છે. તેઓ પોતાનો રોટકો મેળવી શકે એટલું જ નહિ, પણ સાથે પોતાના શિક્ષકનો ભાગ પણ મેળવી શકે. માત્ર તેમનાં હૃદયોમાં વિદ્યાની બૂખ ઊપડવી જોઈએ. જ્યાં મળે ત્યાંથી શિક્ષકને શોધી, તેની પાસે વિદ્યાની ટહેલ નાખવાની ધમશ એમનામાં જાગવી જોઈએ. ઘેડાંની આગમની ઉઘોગ-શાળા ગુજરાતની ગરીબમાં ગરીબ રાની પરજ ભતિના યુવકો માટે અમે છેલ્લાં ૧૫ વર્ષથી ચલાવી રહ્યા છીએ. તે ચલાવતાં અમારી દષ્ટિ સામે હમેશાં આ ખપાલ રહેશે છે કે, ગરીબમાં ગરીબ નૌજવાને પણ, જે તે જડતાનું કવચ ઉતારી ધુલ્યા કરે તો, તેને પોતાના શિક્ષણની તક મળી રહેવી જોઈએ. આદર્શ વર્ષોના અનુભવથી હું માનતો થયો છું કે તેવી શિક્ષણયોગના શક્ય છે. શિક્ષણની સર્વ પ્રચલિત પદ્ધતિઓથી જરૂર તે જુદી છે. નીચેના નિર્ણયમાં એ યોગનાનો સંક્ષેપમાં વિસ્તાર કરું છું.

૧. બાહુબળનું શિક્ષણ

નાનાથી મોટા સર્વનું ખરું શિક્ષણ ઉઘોગ દ્વારા જ હોઈ શકે, એ વિચાર કેળવણીના ક્ષેત્રમાં વધારે ને વધારે માન પામતો જાય છે.

બાળકોના શિક્ષણ સંબંધમાં તે વર્ધીયોગનાને રૂપે સ્વીકારાયો છે, અને દેશમાં જુદે જુદે રચણે તે પ્રયોગની કસોટી ઉપર ચડી રહ્યો છે.

દેશના યુવકોનું શિક્ષણ તો ઉઘોગ દ્વારા જ શક્ય છે. એ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયોગ કરી જોવાની બાબે જ જરૂર છે.

દેશના લાખો યુવકો શાળાનું ઝોં પણ નેવા પામતા નથી. નાનાં બાળકોમાંથી પણ મોટા ભાગ શાળાઓના અભાવે અશિક્ષિત રહી જાય છે. જે

થોડાં બાળકોને શાળાનો લાભ મળે છે, તેઓમાંના મોટા ભાગને એ ચાર ધોરણો જઈને અટકી જવું પડે છે. તેથી તેઓનું ભણતું ન બચ્યા સરખું છે.

માથાપની કે સરકારની તાકાત નથી કે, તેઓ દેશનાં સર્વે બાળકો માટે પૂરતી શાળાઓનો પ્રબંધ કરી શકે, — જો શાળાઓ આપારે છે તેવી જ રહેવાની હોય.

ઉપાદક ઉઘોગો મારફત શિક્ષણ આપવું હોય, અને શિક્ષણ માટે ચાલતા ઉઘોગો શિક્ષણનો બોલો ઉપાડી લેતા હોય, તો જ શિક્ષણ સર્વને પહોંચવું શક્ય બને.

યુવકો અને યુવતીઓની બાળતમાં તો એમનો પોતાનો નિર્વોહ એમનું શિક્ષણ કરી શકે તો જ તેઓ શિક્ષણ લઈ શકે. દારિદ્ર્યમાં રૂબેલાં માથાપો જુવાન છોકરા છોકરીઓના ભણતરનો ભાર ઉપાડે, એ એમની શક્તિ બહારનું છે. માથાપો એમની મળૂરીનો ભોગ આપી એમને ભણવા માટે છૂટાં કરે, એ જ મા-બાપનો મોટા શળો મળી લેવો જોઈએ.

કેળવણી ઉઘોગ દ્વારા હોવી જોઈએ અને તે ઉઘોગો ઉત્પાદક હોવા જોઈએ, એ સંબંધમાં આપણા દેશમાં તરતનું ટૂંકણું કરવાથી કશું વળે તેમ નથી. શિક્ષણના નેતાઓનો ધર્મ છે કે, તેઓએ એક પણ છોકરા કે છોકરી શિક્ષણ વિનાનાં રહે નહિ એવી યોગના ચિન્ચારી કાઢવી. તેઓ તેમ ન કરે અને જૂના ત્રીધાને વાળગીને ખેંચી રહે, દેશના ગરીબો પાસેથી જેવી કીધેલા લાખો રૂપિયામાંથી થોડા સો યુવકોને ઉચ્ચ કેળવણી પહોંચાડી સંતોષ મને, તો તેમણે નેતાપણનું દેવાણું કાઢવું, એમ જ અર્થ થઈ શકે.

તદ્વન નાના પ્રમાણમાં અમને — આ આશ્રમના કાર્યકર્તાઓને — છેલ્લાં ૧૬ વર્ષથી આ પ્રથ દાયમાં લેવો પડ્યો છે. અમારે દારિદ્ર્ય અને અધિકારમાં રૂબેલી રાત્રી પ્રગની સેવા કરવી છે, તે અર્થે તેમના યુવકોને અમારે શિક્ષણ આપવું છે. માથાપો છોકરાઓ અમને સોંપે એવી વધારે તેમની પાસેથી આટલા રાખવી શક્ય નથી. ઠાં તો અમારે શિક્ષક તરીકે

દેવાણું કાઢવું જોઈએ, કાં તો કંઈક ભાગ કાઢવો જોઈએ.

અમારી પરિસ્થિતિએ જ અમને ઉપાય આપ્યો. અમે સમજી ગયા કે, કેવળ પુસ્તકોના શિક્ષણ નહિ ચાલે, ઉદ્યોગ-શિક્ષણ જ તરજીપાયા છે.

શરૂઆતમાં સમજાવેલી હતી કે, વિદ્યાર્થીઓ કંઈક ઉદ્યોગ કરી પોતાનો નિર્વોહ ચલાવશે અને ફાળલ સમયમાં વિદ્યાભ્યાસ કરશે. થોડા નવજીવનોએ અને ઉત્સાહ યાદવો. 'તમારા જેવા સચકત યુવકો શિક્ષાનું કે કાળાનું અજ શા માટે ખાઓ? તમે તમારા બાહ્યબળથી પોતાનો નિર્વોહ કરો, અને આપ-કમાઈ વડે શિક્ષણ મેળવો. એમ તપસ્વા કરીને જે શિક્ષણ મેળવશો તે તમને તરત હજીમ થશે.' તેઓ જે કલાકના શિક્ષણ ખાતર છ કલાકની કોઈ પણ મજૂરી કરવા તૈયાર થયા.

છ કલાકનું ઉત્પાદક કામ તેમને બતાવવું એ અમારી શિક્ષકો તરીકે ફરજ હતી. અમારી પાસે કામ નથી, ગરજ હોય તો ગમે ત્યાં મજૂરી કરીને આવો, અને અમારો ભણવાનો વખત અમુક છે તે વખતે હાજર થાઓ, એમ કહીએ તો અમારો શિક્ષકધર્મ લાજે, એમ માનનારા અમે હતા.

અમે તેમને માટે ઉદ્યોગો ઊભા કર્યા. કેવળ શુક્રે જ નહીં મજૂરી નહિ, પણ રાષ્ટ્રીય ગ્રામઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગો. એટલે છ કલાકની નિર્વોહ-મજૂરી એ મજૂરી ન રહી, પણ તે પણ શિક્ષણ જ બન્યું. છ કલાકની મજૂરી અને જે કલાકનું શિક્ષણ ન રહ્યું, પણ આઠ કલાકનું અખંડ શિક્ષણ જ બન્યું.

૨. વિદ્યાર્થી માટેના ઉદ્યોગો

વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉદ્યોગો ઊભા કરવાની આપડત શિક્ષકો અથવા શિક્ષણસંસ્થાઓ પાસે હોવી જરૂરી છે; તે તેમણે ખીલવ્યે જ છૂટકો છે, —જે આ વિશાળ દેશના શિક્ષણને પહોંચી વળવું હોય તો. એ ખીલવતાં આ આશ્રમમાં અમને અનુભવ થયો છે તે ઉપરથી આ ઉદ્યોગોનાં કેટલાંક લક્ષણો બતાવી શકાય :

(૧) વિદ્યાર્થી માટેના ઉદ્યોગો અતિ ખર્ચાળ સાધન સંસ્થાન માગનારા ન હોય.

(૨) ઉદ્યોગોમાં વપરાતો કાચો માલ જે તે સ્થળે મળી શકે એ જોઈએ અને પેદા થતો પાકો માલ જે તે સ્થળે ખપી શકે એ જોઈએ.

(૩) વિદ્યાર્થીઓની પોતાની પાયાની જરૂરિયાતો તેમ જ સંસ્થાની તેવી જરૂરિયાતો પૂરી પાડનારા ઉદ્યોગો સૌથી વધારે ઉપયોગી થઈ પડે.

આ લક્ષણો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે, આવા ઉદ્યોગો તે રાષ્ટ્રીય ગ્રામ-ઉદ્યોગો જ હોઈ શકે —જેવા કે, અગ્નિ લગતા ખેતીવાડી, ગોખાલન વગેરે ઉદ્યોગો; વસ્ત્રને લગતા કાંતણ, વણાટ, સીવણ વગેરે ઉદ્યોગો; ધરને લગતા ખાંધકામ, ઈંટ, નળિયાં, ચૂનો પકવવો, વગેરે ઉદ્યોગો.

ખેતી માટે પોતાની જમીન ન હોય તો બાડે રાખી શકાય. ખેડૂતોની ખેતીમાં નિયમિત કામ મળે એવો પ્રયત્ન કરી શકાય.

વસ્ત્રને લગતા ઉદ્યોગો તો લાંબી મૂડી વિના સારી રીતે ગોઠવવા શક્ય છે. પોતાનાં કપડાં કરી સેવા પૂરતા આ ઉદ્યોગો કરવામાં શિક્ષણ અને ઉપયોગિતા બન્ને સહેજે સંયવાય.

ખાંધકામને લગતા ઉદ્યોગોના લાભ સર્વને સર્વ સ્થળે મળે એ એટલો મુશ્કેલ ન હોય. છતાં શિક્ષક આસપાસ નજર નાખતો રહે અને મળી જતી તકનો લાભ સેવા તપસ હોય, તો તેવાં કામો તે મેળવી શકે.

વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્યોગો પૂરા પાડવામાં આ બધા ગ્રામઉદ્યોગો ઉપરાંત ધરની રોજની જરૂરિયાતોને લગતા ગૃહઉદ્યોગો પાસેથી પણ ઘણો જ સારો ફાળો મેળવી શકાય તેમ છે. રસોઈ, પાવખાના-સાકાઈ, ફળવું, ખાંડવું, ધોણું વગેરે કામો માટે વિદ્યાર્થીઓ અને સંસ્થાઓ થોડો ઘણો ખર્ચ કરતી નથી હોતી. એ બધાં કામોને પણ ઉત્પાદક ઉદ્યોગો તરીકે વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગમાં જરૂર સેવાં ધરે.

કોઈ પણ શિક્ષક જે આ પ્રમાણે યુવકોને શિક્ષણ આપવા તૈયાર થાય, તો તે વધારેપડતા સાધન-સંસ્થાન અને ખર્ચની ઉપાધિમાં બેઠેલી વિના, દસવીસ વિદ્યાર્થી યુવકોને માટે ઉદ્યોગ અને શિક્ષણની વ્યવસ્થા સહેજે ઊભી કરી શકે. શિક્ષણ આપવા માટે શિક્ષકોનું મંડળ બેથું થાય અને તેમની સંગઠિત

સંસ્થા હોય, તો તે વળી વધારે મારી રીતે આવી રચના કરી શકે.

૩. ઉદ્યોગ માત્ર શીખવવાની શાળા અને શિક્ષણ ખાતર ઉદ્યોગોની સમાવડ આપવાની સંસ્થા

આ બે સંસ્થાઓ વચ્ચેનો ભેદ સમજવાની જરૂર છે.

ચોક્કસ ઉદ્યોગ — જેવો કે વણાટ, ખેતી, વગેરે શીખવવા માટે જે શિક્ષક અથવા સંસ્થા વિદ્યાર્થીઓને બોલા કરે છે તેને તે એક ઉદ્યોગને માટે પૂરતા સાધન-સરંજામ વસાવવા પડે છે, તે એક ઉદ્યોગ માટે દિવસનો મોટો ભાગ રાખી બીજાં જરૂરી કામો પૈસા ખર્ચીને કરાવવાં પડે છે. તેનું શિક્ષણ ઉપયોગી હોય તોપણ શ્રીમંત સંસ્થા જ ને આપી શકે, અને શ્રીમંત માત્રાપ જ પોતાનાં છોકરાંઓને તેનો લાભ આપી શકે.

ઉપર જેનું ચિત્ર ખુલું કરવામાં આવ્યું છે, તે જુદી જ વસ્તુ છે. તેનો ઉદ્દેશ એ છે કે, દેશનાં કોઈ પણ યુવક કે યુવતી પૂરતા શિક્ષણ વિના રહી ન જાય, માત્રાપ ઉપર ભારરૂપ થયા વિના તેઓ તે મેળવી શકે. તેમનાં માત્રાપના જેવો જ એક ગરીબ શિક્ષક, જે તે હૃદય અને શુદ્ધિથી ગરીબ ન હોય તો, પોતાના વિદ્યાર્થીઓને નિર્વાહના ઉદ્યોગો પૂરા પાડેના જાય અને તેમને શિક્ષણ આપેના જાય.

આ આશ્રમમાં, અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ, વિદ્યાર્થી યુવકોને નિર્વાહ ખાતર ઉદ્યોગો પૂરા પાડવાની દૃષ્ટિએ કાંતણ, પીંગણ, વણાટ, ખેતીવાડી, ચેપાકાન, સુતારી, રસોઈ, જાનર-સફાઈ વગેરે અમુક ઉદ્યોગો અને ગૃહ-ઉદ્યોગોની રચના કરી છે. એ અનેક કામોમાં અમે ૩૦-૪૦ વિદ્યાર્થીઓને માટે પૂરતું કામ પૂરું પાડી શકીએ છીએ. એથી જામણી સંખ્યાને અમુકા ત્રણ ગણી સંખ્યાને પણ, અમારાં અભ્યાસનાં સાધનોમાં ખાસ વધારો કર્યા વિના, કામ પૂરું પાડી શકીએ. અમારાં કેટલાંક કામો અમે હવે બહારથી કરાવીએ છીએ. તેમને અમારી મેનામાં અમે મહેનતે વાળી શકીએ. દળવું, ખાંડવું, ઘાણી, સિલાઈકામ, હુકારીકામ, ઈટ, નળિયાં, ચૂનો વગેરે બાંધકામ, વગેરે આ બધાં આવાં કામો છે.

૪. યુવકોના શિક્ષણમાં વર્ધા-યોજના

ગરીબ યુવકોને શિક્ષણ કેમ પૂરું પાડવું એ ચિન્તામાંથી અમને ઉદ્યોગોનો વિચાર કરતા ક્યાં, અને કરોળિયાની જાળની જેમ અંદરથી ને અંદરથી ગ્રામ-ઉદ્યોગો અને ગૃહ-ઉદ્યોગોનો વિસ્તાર રચવાની શુદ્ધિ અમને સૂઝી. પણ પ્રથમથી જ એટલી તો કલ્પના હતી જ કે, આ ઉદ્યોગો નિર્વાહનાં સાધનો હોવા સાથે જીવનમાં ઉપયોગી ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ પણ સાથે થઈ જાય છે.

એ કલાકનું અક્ષર-શિક્ષણ એ ખરું શિક્ષણ અને છ કલાકનું ઉદ્યોગ-શિક્ષણ એ માથે આવી પડેલી વેડ, એવું અમે કહી કલ્પેલું નહોતું. જોકે અમે એમ જરૂર માનીએ છીએ કે, પોતાના શિક્ષણને ખાતર યુવકોએ બીજા ઉપર આધાર ન રાખતાં, અથવા સરકારના એટલે ગરીબ કર ભરનારના ઉપર ભારરૂપ ન થતાં, બાકુબકુ ઉપર આધાર રાખે અને છ તો શું પણ આંક કે દસ કલાક પણ કાળી મહેનત કરે, તો તેમાં તેમનું કલ્યાણ જ છે, તેમનું શિક્ષણ એ તપરવાથી વધારે તેજસ્વી અને સફળ થાય.

પણ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં હવે તો નવો પ્રકાર આવ્યો છે, અને તે વર્ધા-યોજનાનો. ઉદ્યોગો પોને જ શિક્ષણનાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ વાહનો છે. જે ઉદ્યોગ મનુષ્યજીવનમાં કુદરતના કામનથી જ મોટો ભાગ રોકે છે, જે મનુષ્યનું ઘડનર જ પ્રધિરે એવું કહ્યું છે, તો મનુષ્યે પોતાની કેળવણીની યોજના પણ તેના ઉપર જ કેમ ન રચવી? હૃદયપૂર્વક અને શુદ્ધિ-પૂર્વક કરેલા ઉદ્યોગો કરતાં વધારે સચ્ચ કેળવણીનું વાહન આપણને બીજું કયું મળી શકે?

આજનાં વિદ્યાર્થીઓમાં આપણે જે કંઈ કરી રહ્યા છીએ તે તેઈ આપણને આપણી મૂર્ખાઈ ઉપર દસવું નથી આવતું, એ શું મોડું આશ્ચર્ય નથી? આપણે આપણાં રસાતલિક કામો નોકર ચાકરને સોંપીએ છીએ અને પોને કલાકના કલાક આમન લગાવી પુસ્તકો વાંચીએ છીએ કે બાળકો સાંભળીએ છીએ!

ના શિક્ષકોએ ઉદ્યોગ સાથે શુદ્ધિ અને હૃદયનો મેળ ભેસાડવા પોતાની સર્વ કળા પાપરતી પડશે. તે સિવાયનો ઉદ્યોગ જડ વેડ દોઈ, તેનાથી માંડ માંડ

પેટ ભરાય, પણ કેળવણી મળે નહિ. આજે જે કરોડો માણસો ખેતી અને કારીગરીના ધંધાઓ કરીજાયતા કરી પોતાનો સંસાર ચલાવી રહ્યા છે, તેઓ નિરક્ષર હોવા છતાં હમેશાં અજ્ઞાની — અશિક્ષિત — હોતા નથી, એ આપણે કબૂલ કરવું પડશે. અક્ષયત, તેઓમાં મોટા ભાગ સંકુચિત દષ્ટિનો અને ૧૮૩ રહી જાય છે, કારણ કે એમને હૃદય અને જીવિ વિકસાવવાની તક મળી હોતી નથી, કોઈએ તેની સજ્જ તેમને પાડી હોતી નથી.

૫. અસ્પર્શસને શોધો !

દેશનાં લાખો જુવાન છોકરાઓ અને છોકરીઓ આ રીતે જ શિક્ષિત થઈ શકે, ઈશ્વરનો ઉપકાર છે કે, શિક્ષિત થવાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીત પણ આ જ છે. શાળાઓ અને કોલેજો ખૂલવાની રાહ જોવાની હોય તો મનુષ્યજાતિએ પહેલામાં વહેલી તકે ફરીથી પશુપણને પામવાની રાહ જોવી પડે. પણ ઈશ્વરની યોજના એવી હોઈ ન શકે, છે નહિ.

યુવકો શોધી લે પોતાના શિક્ષકોને, શિક્ષિકા શોધી લે પોતાના શિષ્યોને.

એ જ શાળા, એ જ કોલેજ, એ જ સંસ્થા, એ જ આશ્રમ. આમાં પ્રવેશ કરવા માટે નહિ મેટ્રિકનું બંધન, નહિ શાળાનું. આમાં નહિ દૂર દેશના જવાની અડચણ.

આ યોજનામાં અભ્યાસક્રમનું ચોક્કસ પણ કેમ હોઈ શકે ? આ યોજના સાધનો વિના સુતી પડે નહિ, પાઠ્યપુસ્તકો વિના અટકી પડે નહિ, તપાસ-નીતિ વિના બગડી જાય નહિ.

શિક્ષક અને શીખનાર અસ્પર્શસને શોધી લે. અને તેમાં શીખનારની આંખ હજી ગિરાણી રહી, તેની જૂથ હજી મરી ગયેલી રહી, એટલે બે પક્ષોમાંથી પહેલ કરવાની જવાબદારી શિક્ષક પક્ષે જ છે, કારણ કે તે જાગે છે અને તેનો ધર્મ તેને અંતરમાંથી ધક્કો મારે છે.

યુગતરતમ દબે

માતાની શિલ્પમળ

માતા કુંતીને જીવનમાં ખૂબ કડવા અનુભવો થયા હતા. નાનપણમાં કચ્છખલ નિવાસને લીધે તે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતાં. ખતિના મૃત્યુ પછી બાળકોને ઉછેરવાનો જોગ તેમને પોતાના માથા ઉપર લેવો પડ્યો. લાક્ષ્મણદર્દન અને વનવાસના અનુભવ ક્યાં પછી તેમને મનુષ્યજાતિને સંકાર કરનારું મહાજીવં જોવું પડ્યું. દીકરાના દીકરા નાશ પામતા પણ તેમણે જોયા. આખરે આ સંસાર રોડીને જંબહનું જીવન સ્વીકારતાં તે પોતાના જીવનસરના અનુભવનો નિવેદક એક દષ્ટિ-વાક્યમાં પ્રત્યેક માનવીને આટલે મૂકતાં ગયાં છે. રાજક-યા, રાજપત્ની, રાજમાતા હોવા છતાં દુઃખી જ રહેલાં કુંતી સંસારને આખરી વાક્ય કહે છે :

ધર્મે તે ધીવતાં બુદ્ધિ; મનતુ મહદતુ વા.

મારા દીકરા, તારી જીવિ હરહંમેશા ધર્મને વરા રાખ; અને એથી પણ વધારે મહત્વની વાત એ કે, તારા જીવનને સદા હંદાર રાખ

હાર્દિક હંદારતા વિના જીવન સફળ નહિ બને; અને ઉત્તરતા વિના કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય સવાલનો ઉકેલ પણ નહિ આવે.

‘સવરી લોલી’માંથી

કાકા કાલેલકર

કાર્થેન્જ-પૂર્વરંગ

ફિનીશિયાની એક વસાહત આફ્રિકાને ઉત્તર કિનારે હતી—કાર્થેન્જ. ફિનીશિયનોનું એ મોટામાં મોટું નગર હતું. ફિનીશિયનો એને કાર્થેન્જ કહેતા. કાર્થેન્જ એટલે નવું નગર. ફિનીશિયાનો સરવર આયમનો હતો તે જ વખતે કાર્થેન્જની સત્તાનો ઉદયમાળ શરૂ થઈ ગયો. મૂળ તો ટામરથી નાસી ગયેલા કેટલાક અસંતુષ્ટ શ્લોકોએ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૫૦ ના અરસામાં કાર્થેન્જ વસાવેલું. પણ ફિનીશિયાને તેઓ હંમેશાં ધર માનતા અને માતૃભૂમિનું સ્મરણ કરતાં પાવન થતા. કાળ જતાં વેર હતું તે બુદ્ધિર્ઘ ગયું ને એ વચ્ચે મૈત્રી બધાઈ. પ્રતિવર્ષ કાર્થેન્જવાસીઓ માતૃ-ભૂમિમાં આવેલા રાષ્ટ્રીય મંદિરમાં પોતાની બિયમ્નો દસમે ભાગ રાજપુશીથી બેટ મોકલતા. ઈરાનના સહસ્ર બાહુ ત્યારે દશે દિશામાં લંબાતા હતા ને જે ઋષ્ટમાં આવે તે ગણાઈ જતું, ત્યારે કાર્થેન્જ પર ચઢાઈ લઈ જવાને પોતાના કારણ આપવાની ફિનીશિયનોએ ધસીને ના પાડી હતી. ત્યારે સિકંદરે ટાયરને ઘેરા ધાવ્યો ત્યારે ટાયરના ઉમરાવોએ બાળ-બચ્ચાંને અને સ્ત્રીઓને કાર્થેન્જ મોકલી દીધાં હતાં, અને ત્યાં એમની સરસ બરદાસ કરવામાં આવી હતી.

નકશામાં આફ્રિકાને ઉત્તર કિનારે ત્રેસો તો સિસિલી ટાપુની પશ્ચિમે ટયુનીસ સંરચાન જણાયો. એ ટયુનીસ સંરચાન અને એની પશ્ચિમે આવેલા અદ્વરિયાના પ્રદેશનો કેટલોક ભાગ એ કાર્થેન્જ, અને એની આગ્રપાસને મુલક એ કાર્થેન્જના ઉગ્રમ અને દંવનની ભૂમિ. એ ભૂમિ પર કાર્થેન્જના સામ્રાજ્યનો ખેલ રમાઈ ગયો.

ફિનીશિયા તૂટતાં એની રૂપેન અને સિસિલીના કિનારાની વસાહતો અને ટાપુઓનો વારસો કાર્થેન્જને મળ્યો. માલ્ડામાં કપાસતાં ખેતરો હતાં, એજ્યામાં શોખંડની ખાણો હતી, ગેન્જો અને માર્શનોઈ ગોફજીખાતેની બરતીનાં મધકો હતાં. ફિનીશિયાનું મુખ્ય લક્ષ વેપાર પર હતું. વેપારની રક્ષાને અર્થે જેટલું સરકર રાખવું પડે એટલું તે રાખતું, અને તે સરકર પણ બાફતી. એની વસાહતો એટલે પણ

કિલ્લેબધીનાળાં કારખાનાં જ હતાં. ફિનીશિયાએ શ્લોકોને છતીને સામ્રાજ્ય કપાષે ન રચાવું. કોઈ થાણું વસાહત બની નય તો ફિનીશિયા તેને સ્વતંત્ર થતા દેવું. એ નીતિ કાર્થેન્જની ન હતી. કાર્થેન્જની વિભિન્નતાએ ધણી વસાહતો રચાવી અને એક પણ હાથમાંથી છટકવા ન દીધી. કાર્થેન્જ પાસે મોટો કાર્થેન્જ હતો, એટલે એ બધીનું શાસન અને રક્ષણ તે કરી શકતું. લડાઈમાં તેમનું રક્ષણ કરતું અને શાંતિમાં શાસન.

ગ્રીકો ફિનીશિયનોને દબાવી શકતા હતા. પણ કાર્થેન્જ ગ્રીસની સામે યુધ્ધ, અને જોકે ધણાં વરસ પહેલાં ગ્રીસે તેને હાર ખવડાવેલી, તોપણ આ વખતે કાર્થેન્જે આફ્રિકાના ગ્રીકો આગળ વધતા હતા તેમને રોક્યા. ગ્રીકોએ જુદે જુદે વખતે અનેક વાર કાર્થેન્જ સર કરવાના મનમૂખા કર્યા, પણ બધા એક કે બીજો કારણે ગળી ગયા.

એ કાર્થેન્જનાં કેટલાંક વર્ણનો એ કાળના કેટલાક રોમન ઇતિહાસકારોએ કરેલાં છે. કાર્થેન્જ શહેર સમુદ્રને કાંઠે આવેલું હતું. એની વરતી સાત લાખની હતી. એના વિસ્તાર વિષે રોમન ઇતિહાસકારોમાં અનેક મત છે. મૂળ શહેર બોક્સરા કે બિરસા નામે એક ટેકરી પર વસેલું. પાછળથી આ ટેકરી ઉપર કોટ યથે. શહેરની આજુબાજુ વિશાળ અને મઠ્ઠાળ કોટ હતો. કોટની એક બાજુની દીવાલ સમુદ્રની ખડોઆડ પડતી હતી ને એ બાજુ અજેય ગણાતી. આગી બાજુએ કોટને કેટલાક ભાગમાં ભેડાળેક તથા દીવાલો બાંધેલી હતી. કાર્થેન્જના બંદરો એવડું બાંધેલું હતું: એક બાંધેલું બહારનું અને એક અંદરનું; અને બે વચ્ચે આવળ માર્ગ માર્ગ હતો. સમુદ્રમાંથી બહારના બારામાં પ્રવેશ કરવાનું દાર ૭૦ ફૂટ પહોળું હતું, અને તે શેઠાની સાંકળોથી બંધ થતું. બહારનું બાંધેલું વેપારીઓને માર્ગ હતું, અને અંદરનું સરકરી વહાણોને માર્ગ. આ અંદરના બારામાં ૨૨૦ વહાણો સમાઈ શકે એટલા ડક્કા બંધિયા હતા. એક એક વહાણને સાડા એક ડક્કો હશે. દરેક ડક્કામાં વહાણને લગતા લગભગ સરંજામને સાડા વખારો હતી. ડક્કાના

પ્રવેશદ્વાર પર મીઠા પદ્ધતિની સ્તંભાવલિ બાંધી ચોબા કરી હતી. આ અંદરના બારાનું રક્ષણ એટલી ચીવટથી થતું કે, બહારના બારાના કેઈ માણસની એના પર નજર પણ ન પડે એટલા માટે બેની વચ્ચે બેવડી દોવાસ તો બાંધેલી હતી જ, અને તે ઉપરાંત ડક્કાઓમાં આખા વિના જ બહારના બારામાંથી સીધા શહેરમાં જવાય એવા રસ્તા રાખ્યા હતા. કાર્થેન્ એ કાળમાં સર્વોપરી દરિયાઈ સત્તા ભોગવતું. જુમ્મ સમુદ્રના આખા માસિક કાર્થેન્વાસીઓ હતા. 'અમારી રાજ વિના ખારા પાણીમાં હાથ ધોવાની કોઈની ગમદર નથી,' એમ તેઓ મગરૂરીથી કહી બતાવતા.

કાર્થેન્ની નગરરચના કેરી હતી એની ચોક્કસ વિગતો મળી નથી એમ કહેવાય છે. કાર્થેન્નું રાજ્યતંત્ર કેઈક અટપડું હતું. કાર્થેન્માં એકીવારે બે રાજ રહેતા. બંનેની ચૂંટણી વરસોવરસ થતી. એમનું કામ મુખ્યત્વે ન્યાયને લગતું હતું. એ પછી ૨૮ સભ્યોની એક સભા હતી. એ પણ શોકનિયુક્ત હતી, અને વરસોવરસ ચૂંટાતી હતી. આ સભા સેનાપતિ પસંદ કરતી, અને રાજ્યની કુદ્રમુખત્યારી એના જ હાથમાં છે એમ ગણાતું. પણ ખરી સત્તા ચક્ષાવૃત્તાર તો ૧૦૪ ન્યાયાધીશોનું એક મંડળ હતું. આ મંડળની ચૂંટણી પણ પ્રતિવર્ષ થતી, પણ એ ને એ જ સભ્યો ફરી ફરીને ચૂંટાતા હતા, એટલે એ જગાએ નિર્દોષીબરની બની ગઈ હતી. પ્રજા સમસ્તની એક પરિપદ હતી ખરી, પણ એના હાથમાં સત્તા કશી જ ન હતી.

અનેક દેવદેવીઓવાળો 'પેગન' ધર્મ કાર્થેન્નો રાષ્ટ્રધર્મ હતો. 'બાલ' એ એમનો દેવપતિ. કાર્થેન્માં 'બાલ'નું બખ્ત અને રાજકક્ષાર દેવાસ્ય હતું. સેને મહેલા અથવા કાચ જેવા એક પદાર્થના બનાવેલા જંગી થાંભલા એને ટેકરી રક્ષા હતા. રાત પડે એટલે એ થાંભલામાંથી ઝગઝગાટ થઈ રહેતો. દેવાસ્યની દોવાસો ફરતી દિનીશિયન દેવાની મૂર્તિઓ હતી. મોલોક દેવ એમાં અગ્રસ્થાને બિરાજેલો હતો. આ

દેવજમાં, આપણા દેશમાં દેવદાસીની પ્રથા છે, એવી મેલી પ્રથા હતી એમ કહે છે. મોલોકને પ્રસન્ન રાખવા સારુ મોટા મોટા ભોગ ધરાવવામાં આવતા. એના કેપના બમથી મોટા ચરચરી જતા. માળાપો પહેલા જોળામાં છાંસરા કે છાંકરીઓ આ દેવને ચરણે ભોગ ધરાવતાં. મોલોકની મૂર્તિ અતિશય કદરૂપી, ગિદામણી અને નીચે ઢળતા હાથવાળી હતી. માણસના લોહીના તરસા મોલોકને અપાવવાના બળિ — માણસો કે બાળકોને આ હાથ પર બેસાડવામાં આવે, એટલે તે નીચે ધગધગતા અગ્નિકુંડમાં સરી પડે એવી મોઢવણ હતી. એવું જ ગિદામણે બીજું દ્રશ્ય એક કાંસાનો બનાવેલો બળદ હતો. દેવેરીસ નામના રાજની મોજને સારુ આથે-સના એક ચિંત્તીએ કરેલી એ કૃતિ હતી. એના પેટમાં માણસોને બેસાડીને નીચે દેવતા મળમાવવામાં આવતો. બળદનું ગળું એવું હતું કે, એના પેટમાં રહેલા હલભાગી મનુષ્યો ગીસો કે બરાડા પાડે એટલે બળદના ગળામાંથી બાંધરવાનો અવાજ નીકળે. બળદ તૈયાર થઈને આવ્યો. રાજ્યે પકેલો જ પ્રયોગ એ કાળા કામના કળાધર પર કર્યો. અને બેઠેલો પ્રયોગ રાજની પોતાની પર થયો !

આવા કૂર દેવતાઓનું પૂજન એકલા કાર્થેન્માં થતું એમ નહીં. તે કાળે આ દેવમંડળની આજુ પશિમના ધણા દેશો પર વર્તતી, યહૂદીઓના ઇશ્વર પહેવાને એનાં બાળકોનું લોહી બહુ બાવે છે એમ કહેવાતું. એક ધર્મમાં વળા બળદને મારી એના વહેના લોહીમાં સ્નાન કરતું એ ધર્મોદ્ધિયાનું એક પ્રધાન અંગ હતું. ગ્રીસમાં મોટા મોટા યજ્ઞો થતા તેમાં એકીવારે સો બળદોનું બલિદાન અપાતું. પશુઓનાં બલિદાન ન અપાનાં દોષ એવા એકે દેશ એ કુનિયામાં ન હતો. માણસોનો ભોગ લે એ દેવાની મહત્તા અસાધારણ હતી. એ કાળના ધર્મ જ એવા હતા. માણસો પણ એવા હોવા ભેદ્ય એ, ચદમઃ પુરો મર્ત્ય તદ્દમસ્ત્ય દેવતાઃ !

[વસ્તુચિત્ર 'મધપૂજા'માંથી] અંદરનાં શુકલ

જા પાનનો ઉદય

આઝની દુનિયામાં મોખરે ગણાતા દેશોની નામાવલીમાં એશિયા ખંડના એક દેશનું નામ આવે છે, અને તે જાપાન. જાપાનીઓ પોતાના દેશને 'નિપોન' કહે છે. આપણે બોલીએ છીએ તે 'જાપાન' શબ્દ એ મૂળ શબ્દ પરથી બનેલો છે. 'નિપોન'નો અર્થ થાય છે સૂર્યોદય. જગતના નકશામાં જાપાનનું સ્થાન જુઓ. જૂમિનો પૂર્વમાં પૂર્વે છેડો જાપાનનો બેટ-સમૂદ્ર છે. તેથી સૂર્યોદય ત્યાં વહેલામાં વહેલો થાય. માટે તે 'સૂર્યોદયની જૂમિ' કહેવાય છે. તેનો રાષ્ટ્રીય ઝંડો પણ ઊગતા સૂર્યના ચિહ્નવાળો લાલ રંગનો છે.

ઉપરાંત, એક બીજા અર્થમાં પણ તે ઊગતા સૂર્યની જૂમિ છે. આપણે ઉપર લેઈ ગયા કે, દુનિયામાં મોખરે ગણાતા દેશોમાં જાપાન એક ગણાય છે. જાપાનની આ ઉત્તિ બહુ જૂના કાળની નથી. એમ કહે કે તેણે પોતાની આ ઉત્તિ આ મેકામાં જ મેળવી છે. ગયા મેકાના પૂર્વધર્મમાં તે તે દેશ દુનિયા સાથે સંબંધ જ સાદનો નહિ; તેણે પોતાનાં જાન્યું પરદેશીઓ માટે બંધ જ રાખ્યાં હતાં. ૧૮૫૩ની સાલમાં જ એ બોધવામાં આવ્યાં, અને ત્યારથી આજ સુધીમાં જે પ્રગતિ અને પ્રખ્યાતિ આજ જાપાનને વરી છે, તે ઊગતા સૂર્ય જેવે સરખાવવા જેવી છે. આનો ઇતિહાસ ખરે રોમાંચક અને આપણે માટે અતિ બોધક છે. ટૂંકામાં તે આપણે અહીં આગળ લેઈશું.

૧

જાપાન દેશ નાના મોટા બધા મળીને અનેક ટાપુઓનો સમૂદ્ર છે. તેના રાજ્યને મિકાડો કહેવાય છે, અને તેના આદિ-પૂર્વજ પોતાનો હજુદેવ સૂર્યદેવ છે એમ જાપાનીઓ માને છે. આપણી કૃતિની જેમ, રાજા એ હધરનો પ્રતિનિધિ છે, એમ જાપાનમાં પણ જૂના કાળથી મનાતું. હધરનો પ્રતિનિધિ સામાન્ય કામે કરે તો તે મોટા યાત્રી! એટલે રાજાનું બધું જ કારભારું તેના વડા પ્રધાન— શોગૂનના હાથમાં રહેતું. શોગૂન એટલે પેચા કે વડો પ્રધાન. જેમ સિવાજ મદારાજ પછી પેચાઓ

જ રાજા જેમ વર્તતા થઈ ગયા હતા, તેમ જ જાપાનનો મિકાડો રાજા હોવા છતાં ખરી સત્તા નો પેચવાઈની જેમ શોગૂનાઈની જ સર્વ ગઈ હતી. અને આ પ્રમાણે ઈસવી સન પૂર્વથી તે દે! ૧૮૫૩ સુધીના જાપાનના ઇતિહાસમાં આશુ આશુ. ઈ. સ. ૧૮૫૩માં એક એવો બતાવ બન્યો કે તેને સર્વને જાપાનના આખા પ્રજાજનમાં ધરમૂળથી પત્તો થઈ ગયો: એમ જ માને કે એણે કાપાપત્રો જ કરી દીધો—એનો નવો જન્મ થયો!

આ બતાવ તે કેપ્ટન પેરી નામના એક અમેરિકન નૌકા-સૈનિકે દમદમથી જાપાનમાં પ્રવેશ મેળવ્યો તે. ઉપર આપણે લેઈ કે, ૧૮૫૩ સુધી જાપાને પરદેશીઓને માટે ગારણું બંધ રાખ્યાં હતાં. શા સારુ જાપાને એમ ક્યું હતું તે લાંબી કથાનો સાર ટૂંકામાં કહી જઈએ. જાપાનમાં દાખલ થવાની મના પહેલેથી નહોતી; જે જાપાનમાં પોકુંગીઓ આપણા દેશમાં ધર્માતર કરાવવાને હાથે આવ્યા. એટલે કે ૧૪-૧૫ મું સદી, તે જાપાનમાં તેઓના પાદરીઓ જાપાનમાં પણ પહોંચ્યા; અને ત્યાં લોકને ખ્રિસ્તી બતાવવા માંડ્યા. તેમાંથી જેમ યુરોપીય લોકોની આપણા દેશના રાજકારણમાં દખલ દેવાની વાતો શરૂ થઈ, તેમ જ જાપાનમાં પણ ધર્મ હતી. તે કાળના આપણા રાજાઓ ન એવા અને કણ કણે તેમને પરદેશીઓએ જેર કર્યા; જાપાનના રાજકર્તાઓ વધારે સાવધ, તેથી તેઓ ગોરાઓની આ યુક્તિ પામી ગયા, અને તેની સામે માંવના ઉપાયો લેવા માંડ્યા. કેટલાંય વર્ષોના અનુભવો પછી એમણે લેઈ કે, પરદેશીને પેસવા જ ન દેવામાં નિર્ણય સૂર્યશાય એમ છે, અને મિકાડોએ કાલો કર્યો કે પરદેશગમન તેમ જ પરદેશીઓનું આગમન જાપાનમાં મના છે. આમ, આત્મરક્ષાને જ વિચાર કરીને જાપાન આખો દુનિયાથી અરપૂરપ જતી પોકું હતું.

ઓગણીસમા સદીમાં ગોરી પ્રજાઓ દુનિયા સાથેનો પોતાનો વેપાર કરવામાં કેટલીય આમળ વધી હતી. એ જ વેપારની જૂખને લઈને, કેપ્ટન પેરી

જાપાનના જંદેરે પોતાના નૌકાસૈન્ય સાથે આવીને ખડો થયો અને શોગૂનને કહેણ મોકલ્યું કે, 'યા તો અમને વેપાર કરવાનો પ્રવેશ આપ, નહિ તો અમે નૌકાબળથી તારું આરું તોડીને જ્વેરજીવમથી આવીશું.' આ કહેણ આવતાં શોગૂનને પોતાની મુરશિનતા કેવી કાય-ધર જેવી સીજ છે, તે એક પળમાં સમજાયું. પરંતુશમન જ બંધ હતું, એટલે મોટાં વહાણો બાંધવાં અને દૂર દેશો સાથે વહાણવટું ખેડવું, એ ઉદ્યમ જ નાશ પામ્યો હતો. તેથી પેરી આમળ તેમને લાચાર બની નમતું આપવું પડ્યું. પણ તેની ચમકનો કારી થા આખી પ્રજાને દિવમાં વાગ્યો, અને તેથી જ તેઓ, બળતા ધરમાંથી નારી છૂટે એમ, આ લાચાર રિયતિમાંથી એકી ધડકે નીકળી આવ્યા. જાપાની પ્રજાનું આ કાર્ય કેટલું મહાન અને પ્રેરક છે તે જરોબર સમજવું હોય, તો આપણે તેમની તે વખતની સમાજન્યવસ્થા વિશે જાણવું જોઈએ.

૨

જાપાની પ્રજા પોતાને એક કુટુંબ માનીને વર્તે છે. મિકાડો તે કુટુંબનો વડીલ મનાય છે. પહેલા મિકાડો છઠ્ઠા તન્નુથી આવતો ૧૨૨૨નો તેનો વારસ એકધારાએ જાપાનની ગાદી ભોગવે છે.

જાપાની પ્રજામાં આપણે ત્યાંની વર્ણવ્યવસ્થા જેવું કંઈક ચાલતું હતું. અમીર ઉમરાવોનો એક વર્ગ હતો. તેઓ રાજના બાપનો જેવા ગણાતા. બ્યારે જરૂર પડે ત્યારે પોતાની સેના લઈને તેઓ મિકાડોને મદદ કરવા તૈયાર રહેતા. તેમની સેનામાં જે વર્ગના લોકો ભરતી થતા તે 'સામુરાઈ' કહેવાતા હતા. આ સામુરાઈ લોકને પોતાના ઉમરાવ પાસેથી નિર્વાઈ મળતી તે ઉપર તેઓ નમતા. લડવું અને તે ન હોય ત્યારે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા રહેવું, એ એમનો ઉદ્યમ. કાઈ જાતની આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરવી એ તેઓ હલકું કામ માનતા.

આપણા ક્ષત્રિયવર્ણને મળતો આ વર્ગ કહેવાય. રાજકોળનું ધણુંખરું કામ અને જવાબદારી આ વર્ગ જ ઉભાવતો. અને એ ઉદ્યવવા જેટલો તે વર્ગ લાયક પણ હતો. રથકુસને માટે બજાકવિ તુલસીદાસે ગાયું છે કે,

‘રથકુલ રીત સરા ચલી અઈ,

પ્રાણ જાય અહ વચન ન જાઈ.’

આ સામુરાઈના કર્તવ્યધર્મમાં પણ એમ જ મનાતું. — સામુરાઈ કદી સત્ય ન ઉડે, જેવચની ન ધાય, એ એમની ખાનદાનીનો મૂળમંત્ર ગણાતો. સ્વમાન તેને એટલું બહુ વહાલું હતું કે, તે જીવું કરવા કરતાં મરણ બહુ એમ તે માનતા. તેથી સ્વમાનમંગને પ્રમત્તે આપવાત પણ કરે. આ સામુરાઈને માટે ધર્મ ગણાતો. આના પ્રકારના આપવાતને જાપાની બાપામાં ‘હારી-કારી’ કહે છે. હારી-કારી કરવાને માટે, સામુરાઈ પોતાની યુદ્ધની તલવાર ઉપરાંત બીજી ખાસ તલવાર રાખતો. આ બે તલવારો તેની પ્રતિજ્ઞાનું ચિહ્ન ગણાતી. તેને તે પોતાની પત્ની કરતાંય વધારે ગણતો, અને બીજી તલવારથી હારી-કારી કર્યોના દાખલા જાપાની સામુરાઈઓના ઇતિહાસમાં અનેક પડેલા છે.

આ ઉપરાંત, હારેલા રથ પ્રત્યે ઉદારતા રાખવી, એ પણ એનો ધર્મ હતો. અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સન્માન ન હોવું, એ સામુરાઈને મન એક મોહામાં મોટા કુરુણ હતો.

હવે પ્રાચીન જાપાનનો વૈશ્વવર્ગ કેવો હતો તે જોઈએ. તે વર્ગમાં ‘નો’ એટલે ખેડૂત, ‘કા’ એટલે કારીગર, અને ‘શો’ એટલે વેપારી, એમ ત્રણ વર્ગો હતા. આ ત્રણની પ્રતિજ્ઞા, ઉપર એ ગણાવ્યા, તે ક્રમમાં હતી. સામાજિક પ્રતિજ્ઞામાં ‘નો’ પછી ‘કા,’ અને તેની પછી ‘શો’ આવતો, આ ત્રણ વર્ગો પ્રથમજ અમીર વર્ગથી જુદા એવા આમવર્ગના ગણાતા. અતે એ ત્રણ ઉપરાંત આમવર્ગમાં એક ચોથો વર્ગ હતો, જેને ‘યેટા’ અને ‘હીનીન’ કહેવામાં આવતો. આ બે વર્ગો આપણા અરપૂરુષ કે દલિત વર્ગના જેવા હતા. ‘હીનીન’નો અર્થ ‘માણુસ નહિ’ એવા ધાય છે.

સામાજિક હિંચનીયતાવામાં જાપાનનો સામુરાઈ આ ચારે વર્ગ ઉપર ગણાતો. અને ત્યારે દેશનો કાયદો હતો કે, એ આમવર્ગમાંથી જે કાઈ સામુરાઈનું માન લોપે, તેનો તે સામુરાઈ વધ કડી શકે. ૧૮૫૩માં બ્યારે જાપાનનું બારું પેરીએ ખોલાયું, ત્યારે જાપાન દેશ આ પ્રમાણેની હિંચનીયતાવાળી સામાજિક દશામાં હતો.

૩

ઈ. સ. ૧૮૫૩માં ગોરી પ્રજા જે રીતે જ્ઞપાન ઉપર હુમલો લઈ આવી, તે ઉપરથી જ્ઞપાની રાજ-પુરુષો એવા. તેમણે જોયું કે, આ પ્રજા પાસે લશ્કર તથા સાધનસંપત્તિ એટલાં બધાં છે કે, તેઓ ગમે ત્યારે આપણને નમાવી શકશે. માટે જ્ઞપાને તૈયાર થવું જોઈએ, નહિ તો જ્ઞપાનનો સ્થૂંચંસ નામશેષ થઈ જશે — જ્ઞપાન પરતંત્ર થશે. આ ચાલક એવી જગતી હતી કે, મિકાડોથી માંડીને રાદ્દનો એકેએક માણસ જ્ઞપાનને ખાતર ગમે તે ભોગ આપવા તૈયાર થઈ ગયો, અને એક જ પેઢીની અંદર જ્ઞપાન અર્વાચીન હતી એક જગતદસ્ત રાજસૂતા થઈ ગયું. તેણે પોતાનું નૌકાસૈન્ય પણ તૈયાર કરી દીધું; નવા જમાનાની નવી નવી વિદ્યાઓ અને શૌલ્કોળોનો અભ્યાસ કરવા માટે નવજુવાનો પરદેશ પહોંચી ગયા; પોતાની ભાષાને આ બધા ફેરફારોને માટે પણ માધ્યમ તરીકે વાપરી શકાય એવી એડી, —તેઓ ઈર્ષ પરદેશી ભાષા પર ન પડ્યા. આવાં આવાં તો પાર વિનાનાં પરિવર્તનો એ લોકોએ જોત-જોતામાં કરી નાંખ્યાં. આ બધાંની યાદી આપવાનું જરૂરી નથી. પરંતુ એ બધું ચાથી જની શક્યું તે સમજવું જોઈએ.

આ રાષ્ટ્રધ્યાપી સુધારાની રાજઆત શોગૂને જ કરી. તેણે જોયું કે, નવા જમાનામાં પોતાનું રચન નથી; મિકાડો અને શોગૂન એ બેહુમ સત્તા હવે નહિ ચાલી શકે. એટલે એણે પોતાના શોગૂન-પદનો ત્યાગ કર્યો ને મિકાડોને સર્વ સત્તા સોંપી દીધી. હમ્મરો વખોથી ભોગવેલી સર્વોપરી સત્તા આમ ચપટીમાં છોડી દીધાના દાખલા જગતના ઇતિહાસમાં વિરલ દરો.

શોગૂનનો દાખલો સર્વ અમીર ઉમરાવ વર્ગે પણ લીધો. તેમણે મિકાડોને વિનંતીપત્ર લખ્યું કે, 'મિકાડોના સુઅધિકૃત રાજતંત્ર માટે જે વસ્તુ અનિવાર્ય છે : સત્તા એકદમ્યુ હોવી જોઈએ, અને તે આખા દેશ પર સર્વોપરી રહેવી જોઈએ. . . . અમે આપના સેવક છીએ; આમારી પ્રજા તે આપની જ પ્રજા છે.' એમ જણાવી તેમણે પોતાની જગીરો મિકાડોને સોંપી દઈ પોતે જ્ઞપાનના સામાન્ય નાગરિકો

થયા. સામેથી મિકાડોએ આ ત્યાગની કદર કરી, રાજ્ય તરફથી તેમને કાંઈક જિવાઈ આપવાનો બંદોજરત કર્યો, અને પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા રક્ષાિન કરી, તેવું વ્યવસ્થિત રાજ્યધારણુ ઘડવું, અને બંધારણુપૂર્વક રાજ ચલાવવા માંડવું.

બીજી બાજુથી પ્રજામાં પણ અનુરૂપ ફેરફાર થવા લાગ્યા. અરુપ્રથ કે દલિત જેવા 'પેટા' અને 'હીનીન' લોકને સામાન્ય નાગરિક તરીકે અપનાવી શેવામાં આવ્યા. આપણે સાં અરુપ્રથતાનિવારણુનું કામ કેવું કાણુ લાગે છે તે વિચારો, તો જ્ઞપાની લોકનું આ પરાક્રમ-કેવું કદર કરવા જેવું છે, તે તમને જણાશે. નવા ફેરફારથી કારીગર, ખેડૂત, વેપારી વગેરે વર્ગોને તો લીલાલહેર થઈ ગઈ. તેમનો પણ દરજ્જો વધ્યો, કેમ કે જૂની ભાષાન-પદ્ધતિ જ્ઞપાની સાથે સામુદાયની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા પણ મઈ. અને આથી સામુદાય વર્ગના તો ખરેખર બેદાલ થયા. તેઓ મોટા ઉમરાવો ઉપર નમત્ત હવે? કશું આર્થિક કામ કરવામાં તેઓ નાનમ માન્યા. હવે તે કેમ ચાલે? છતાં, તેમણે પણ કટ્ટો સહીનિષ, નવા જમાનામાં પોતાનું રચન મેળવી લીધું. લશ્કરમાં તો તેઓ કામ દઈ જ શકતા હતા. પરંતુ, નવા જમાનામાં જે નવાં નવાં સાદસનાં અને હિંમતનાં કામો કરવાનાં આવ્યાં, તેમાં પણ આ લોકે ઝંખાયા. ઇન્જનેર, વિદ્યાનચાહી, સાદસિક વેપારી, વહાણવટી, વગેરેના અનેક ધંધા તેમણે હાથ કર્યા. આ પુનઃ ધંટનાના જમાનામાં મહાન કુશળ યાજ્ઞપુરુષો તરીકે નામના મેળવનાર કેટલાક લોક પણ આ સામુદાય વર્ગમાંથી જ પેદા થયા હતા.

આ પ્રમાણે પ્રજા તૈયાર થઈ તેનો પરચો પણ જગતને તરત મળ્યો. આ સૈકાની શરૂઆતમાં જ જ્ઞપાનને રશિયા જોડે ઝપડો પડ્યો, તેમાંથી લડાઈ થઈ. તે લડાઈમાં જ્ઞપાન જીત્યું! આ એક ફતેહ બારે જગતી વસ્તુ થઈ. એક યુરોપીય સત્તાને પછાત ગણાતા એશિયા ખંડની એક ગોરી નહિ એવી સત્તા હરાવે, એ ઉભય પક્ષે આશ્ચર્ય થમોડે એવી ખીના હતી. યુરોપીય રાજ્યોએ, આ પરચો જોતાં, જ્ઞપાનને પોતાની સમાન ગણતીમાં લીધું. અને એશિયાવાસી પ્રજાઓમાં પોતાના મોરચનું જ્ઞાન અને આત્મવિશ્વાસ આવ્યાં, આ જમાનો

એટલે ઈ. સ. ૧૯૦૦ પછીનો દાયકો. એ દાયકાનો આપણો ઇતિહાસ જુઓ, તો આપણી ઉપર પણ એ ચમત્કારની ભારે અસર થઈ હતી.

ત્યારથી આજ સુધી જાપાન ચડતું જ ગયું છે. યુરોપીય દેશોની ઢબે તેણે પોતાની ચડતી સાધી છે, તેથી તે દેશોના દોષો પણ ત્યાં પ્રગટતા જોવા મળે છે. પારકા દેશો પર જૂરી દાનતે જોવું, તેમના ઉપર હુમલો કરવો, એ સામ્રાજ્યશાહીનો દોષ જાપાનમાં પણ આવેલો આજ જાણાય છે. આ દોષ બંને આપણે વખોડીએ, પરંતુ જાપાને ગયા સૈન્યોમાં જે કંઈ એ તો, ખરેખર, આપણા ધન્યવાદને પાત્ર છે,

આળસનું ઓસડ કેટલું થયું ?

(૧૭૯ નું ખાદીકામ)

‘આળસનું જો વળન કરી શકાતું હોય તો હિંદમાં પ્રવર્તતું આળસ કરોડો ટન થાય. એ કચરાથી માણસને ને તેના મનને કાટ જ ચડે છે. એટલે તેમાંથી કાંઈક સાર — પાક ઉનારી શકાય એ સાત સ્વાભાવિક અને પ્રામાણિક, આર્થિક તેમ જ નૈતિક પ્રશ્ન છે.’

આવા કરોડો ટન આળસનો સ્વાભાવિક નિકાલ કરવો અને ધૂળમાંથી ધાન કરવું, એ અખિલ ભારત ચરખા સંઘનું કામ છે, અને તે કામ તે સંસ્થા ૧૯૨૫ની સાલથી કરે છે, આટલાં વરસોમાં તેણે દેશનાં અધ-જૂખ્યાં ગરીબોમાં લગભગ પાંચ કરોડ રૂપિયા વહેંચ્યા છે. અને તેના ૧૯૩૯ના છેલ્લા નિવેદન પ્રમાણે, ‘આટલાં વરસો સતત કામ કરીને તેણે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં આ કામનો પાકો પાયો નાખ્યો છે અને તેને યથાશક્તિ વધાર્યું છે.’ સંઘને એવો અનુભવ થયો છે કે, ‘જ્યાં આ કામ કરવામાં આવે છે ત્યાંના લોકોની શક્તિ અને સ્વાવલંબનની ભાવના ખીંચે છે.’

આ કંઈ નાનોમનો કામ નથી. આ કામથી દેશના કોઈક ખૂણામાં માલના કેટલા ઢગલા યાય છે તે જોવાનું નથી, પણ કેટલાં ગરીબોને રોડીવણી રોજ મળે છે અને તેમનામાં કેટલું જીવન-પરિવર્તન થાય છે તે જોવાનું છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, મિશોની ઉત્પત્તિ સાથે અને મિશોના મજૂરોની રોજ સાથે આ કામની સરખામણી કરવી નકામી છે.

અને આપણે માટે એમાં મોટો બોધ રહેલો છે. એક તરફ તે દેશે જાગીર-મળીનદારી અને ઉમરાવશાહી નાબૂદ કરી; એક બપોરે પોતાના દલિત વર્ગોને પોતામાં સમાન દરજ્જાને આપી અપનાવી લીધા; અને સોએ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ -ત્યાગ અને બલિદાન આપી રાષ્ટ્રને મજબૂત કર્યું, તેનું માન તે પોતાનું માનિને તેને સારુ સારી પેઢે વેઠ્યું. આ ગુણો વગર પ્રજાઓ ચડી શકતી નથી, અને એ ગુણો હોય તો પ્રજાની ચડતી કેવી ઝપાટાબેર થાય છે, એ જાપાનના ઇતિહાસનો સૌથી મોટો પાઠ છે.

મ૦

મિશોમાં લગભગ ૪૦૦ કરોડ વાર કાપડ તૈયાર થાય છે, ત્યારે ખાદી ફક્ત ૧૧ કરોડ વાર થાય છે. મિશો લગભગ ૪ લાખ મજૂરોને રોજ આપે છે, ત્યારે રૅટિયો લગભગ ૩ લાખ ગરીબોને ઘેર રોજનો પહોંચાડે છે. મિશો દેશનાં માંડ સો જેટલાં શહેરોમાં ભરાઈ બેઠી છે, ત્યારે રૅટિયો ૧૩,૦૦૦ ગામડાંમાં યુને છે. આમ આ બેનું ક્ષેત્ર જુદું જુદું છે.

આમ ચરખા સંઘનું કામ જુદી જ દૃષ્ટિથી ચાલે છે, તેથી તેના કામની તુલના પણ જુદી જ દૃષ્ટિથી થવી જોઈએ. આ રીતે તેના છેલ્લા નિવેદન ઉપરથી જોઈએ તો, જે કિંચર ગતિએ તેનું કામ આજળ વધી રહ્યું છે, તે આનંદ આપે તેવું છે.

આંકડાની દૃષ્ટિએ ૧૯૩૮ કરતાં ૧૯૩૯માં ખાદી-ઉત્પત્તિ ૧૧ ટકા ઘટી જણાય છે. પણ તેનું કારણ ૧૯૩૮ની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ હતી. વિકાસની દૃષ્ટિએ કામ પાછું પડ્યું નથી. જિલકું આગલી સાલ કરતાં ખાદીનું વેચાણ તો ૧૮ ટકા વધ્યું હતું. એકીનજરે તેની જાણવા જેવી હકીકત ટૂંકમાં નીચે મુજબ છે:

ગામડાંમાં કામ થયું	૧૩,૧૯૯
ખાદી ઉત્પત્તિ એ. વાર	૧,૧૧,૨૩,૮૫૦
" " " રા.	૫૦,૨૯,૩૨૭
" " વેચાણ રા.	૬૪,૮૮,૭૨૪
કારીગરોને કામ આપ્યું	૨,૮૮,૯૪૫
કાર્યકર્તાઓ	૩,૧૮૦
ખાદીનું ડારો	૩૫૧

ચરખા સંધનું ન્યાં ન્યાં કામ ચાલે છે ત્યાં ત્યાં કેઈ પણ કામનાં સ્ત્રીપુરુષો તેનો લાભ હાથે લે, તે બાણીતી વસ્તુ છે. તેના કારીગરોમાં ૬૫ ટકા હિંદુ, ૬ ટકા હરિજન, ૨૫ ટકા મુસલમાન અને ૪ ટકા ખીખ પરચૂરણ છે. કારીગરોમાંથી આખો વખત કામ કરનારા બહુ ઓછા હોય છે. મોટા ભાગના લોકો પોતાના કાલતુ સમયમાં આ કામ કરે છે અને ઘેર બેઠાં રાજી કમાઈને પોતાની ઓછી કમાણીમાં થોડાઘણા ઉમેરો કરે છે. આમ કાલતુ સમયની કમાણી તરીકે વરસે ૧૧ થી ૧૨ રૂપિયા પણ ઓછા ન ગણાય. જાણી દીઠ આજની સરેરાશ વાર્ષિક રાષ્ટ્રીય આવકનો લગભગ એથો ભાગ આ થયો.

કારીગરોને બાણવવા માટે અને દવા વગેરેની મદદ કરવા માટે સંધ પ્રયત્ન કરે છે. નોંધવા લાયક વસ્તુ એ છે કે, ઉત્પત્તિ-કેન્દ્રોમાં જે કંઈ નફો થાય તે જુદો રાખીને તેનો કારીગરોની સેવાના કામમાં વિપયોગ કરવામાં આવે છે. ૧૯૩૬માં આ ખાતે લગભગ દોઢ લાખ રૂપિયા મંજૂર કરવામાં આવ્યા હતા. તે કેવી રીતે વપરાયા તેની હકીકત નિવેદનમાં જાગતી નથી.

આ નિવેદનના વરસમાં ખીજ નોંધવા જેવી હકીકત પ્રાન્તિક સરકારોની મદદ છે. મહાસભા-

વાદી પ્રધાનમંડળોએ આ કામમાં પોતાનાથી બનતી મદદ આપી હતી. ૧૯૩૬-૪૦માં આ રીતે રૂ. ૩,૬૭,૬૨૭ મંજૂર થયા હતા, અને લોકલ મોર્ચો અને સરકારે રૂ. ૨,૪૦,૭૧૩ની ખાદી ખરીદી હતી. આ જાતની મદદ હવે બંધ થઈ છે. તે ફરી ક્યારે મળશે તે તો બગવાન જાણે! નિવેદનમાં તો એવી આશા રાખવામાં આવી છે કે, ‘સરકાર અને સમાજની એ ફરજ છે કે, ન્યાં ન્યાં આ જાતના કામની તીવ્ર આવરણકતા હોય ત્યાં ત્યાં તેનો ફેલાવો કરે.’ અત્યારની પરિસ્થિતિમાં સરકાર પોતાની ફરજ સમજે કે ન સમજે, પરંતુ પ્રજાની એ ચોખ્ખી ફરજ છે કે, ‘પોતાનાં ગરીબ ભાઈ બહેનોની જરૂરિયાતોનો વિચાર કરીને ગરીબોને નવું જીવન આપનારી ખાદી પ્રવૃત્તિને બરપૂર મદદ આપે.’ પૂ ગાંધીજી કહે છે તેમ, ‘ખાદીનું અર્થસાત્ર દેશપ્રેમ, ભાવના અને માનવતાની લાગણી પર રચાયેલું છે.’ એટલે પ્રજાએ ખાદીનો વિચાર પાઈ પૈસામાં કરવાને બદલે લોકજીવનની સુધારણાની દૃષ્ટિએ કરવો જોઈએ. સંધનું આ નિવેદન એ દૃષ્ટિએ તપાસવાથી ખાદીની પ્રગતિનો સાચો આંક મૂકી શકાશે.

વિ.

ધર્મ વિરુદ્ધ ધાર્મિકતા

એક જામોને એવો કહો કે જ્યારે મોટા મોટા સમ્રાટોને પણ પોતાના રાજમુકુટ હાથમાં રાખીને ધર્મીચાર્યોની અદાલતમાં હાજર થવું પડતું. સાહિત્ય, કળા, વિજ્ઞાન, એ બધાને ધર્મની અદાલતમાં પોતાની નિર્દોષતા અને નિષ્ઠા ચિહ્ન કરવાં પડતાં હતાં.

આજે એ દિવસો વહી ગયા છે. ધરણ કે, ધર્મોમાંથી બહે ધાર્મિકતા જ ચાલી ગઈ છે. હવે આર્થ ધર્મ, બીજી ધર્મ, ચઢકી ધર્મ, વિશ્વાસી ધર્મ, ઇસ્લામ, વગેરે બધા જ ધર્મો માનવતાની અદાલતમાં આરોપી બનીને હાજર થયા છે. ધર્મને નામે એટલી સંપ્રીર્ણતા ફેલાવા લાગી છે, એટલે મનુષ્યદ્રોહ થઈ રહ્યો છે કે, આજે એકેએક ધર્મ ન્યાયાધીશને બદલે આરોપીના ઘ્યાને આવી ગયો છે.

પહેલું સત્ત્વ ચાલ્યું નય છે; પછી પ્રતિજ્ઞા આધેમ છે. આગમે છે ત્યાર પછી તો સ્માનગ્રહ થવામાં વાર શી? ધર્મોએ ધાર્મિકતા છોડી અને પોતાનો તારા વહોર્યો. હવે ધાર્મિકતાને જ ધર્મોના સંકંતમાંથી બચાવવાના દિવસો આવી પહોંચ્યા છે.

‘સચ્ચી લોલી’માંથી

કાવ્યા કાન્હેલકર

અતઃપર તર નામના બીજા એક 'બળવાબોર'ને મુઆવિયાએ મિસરની સરહદ સુધી પહોંચતાં જ વિપ્રયોગથી મરાણી નખાવેલા ને હાજરત અલી પીઠ લંદકરી મદદ મોકલે ત્યાર પહેલાં જ મિસરનો મામલો મુઆવિયાના હાથમાં પળી ગયો. ત્યાર પછી બંને 'અલીફા', એકબીજાના દેશો પર અવારનવાર ઘાટો લઈ જવાની અને પ્રત્યેક દેશને જીતી કરવાની હરીફાઈમાં જ પડ્યા. પરિણામે પ્રત્યેક તંત્ર આવી ગઈ ને અંધારૂંધીનો પાર રહ્યો નહિ. છેવટે બંને 'અલીફા'એ એક કંપરચોટિયા સમાધાનથી પ્રત્યેકને કાંઈ રાહત આપી, પણ અંદરખાને પેરની હોખી ને તેને શમવવાની ગુમ પેરેલીઓ ચાલુ જ રહી.

પણ આ કહેવાતા સમાધાનની એક પીઠ અસર થઈ. અને તે નવું સમાજવાદી ધર્મસંસ્થા સ્થાપવાનાં સ્વપ્નનો સેવના બવારિલો પર. એઓ અધીરા થઈ ગયા.

ને વિચારવા લાગ્યા કે ત્યાં સુધી અમરફઆસ, મુઆવિયા ને અલીની ત્રિપુરી હયાત છે ત્યાં સુધી દેશમાં ધર્મસંસ્થા સ્થાપવાની કોઈ વાતનો વિચલ્યવારો આવવાનો નથી આંધી ત્રણ બવારિલોએ આ ત્રણ માધ્યમ વડેથી લીધાં. એક જ દિવસે ને એક જ સમયે ત્રણ જુદે જુદે દેશોએ વસંતા આ તરફેને પૂરા કરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાઈ. પણ બન્યું એમ કે અમરફ હટકી ગયો, મુઆવિયા યાવજ રમ્યા પણ જીવી ગયો, ને હમામત કરવા જતાં મસીહમાં જ હાજરત હમરની જેમ હી. સ. ૧૬૧૧ થાને હિન્દી સદ ૪૦માં હાજરત અલી — અરબી બાષાના પહેલા પેલા-કસ્ટી, પેચબર-સાહેબના એકના એક કાયદેસરના વારસ. અને યુરોપમાં ચિંહ જેવા ધર્મવીર પણ હતમાની ખજીફેર પામેલા બૂની ખંજરના બેગ થઈ પડ્યા.

• ચૂનીલાલ પુ. ખાદેડ

વ હે વારુ બ ગોળ-૧૭

શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ પછેલા ચાર પ્રશ્નોમાંથી બેના જવાબ મેં ડિસેમ્બરના અંકમાં આપ્યા હતા. તાજીના બેના જવાબ આપતાં પહેલાં કેટલીક સમજણ માપવાની જરૂર હતી તે મેં ગયા અંકમાં આપી. જે આ બે પ્રશ્નોના જવાબ આપું છું. આ પ્રશ્નોને ક્રમાં આમ મૂકી શકાય : 'હિંદુ પંચાંગમાં નક્ષત્રો અને રાશિઓ બતાવવા માટે શુદ્ધ નિરયન પદ્ધતિની જરૂર છે અને ઋતુઓ તથા અપનો બતાવવા માટે સાયન પદ્ધતિની જરૂર છે; તો આ બે જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો એક જ પંચાંગમાં મેળ કેવી રીતે બિંબવે?'

આવો મેળ ધબ્બી રીતે મેળની શકાય. એમાંથી ૧ ત્રણ રીતોની ચર્ચા અહીં કરીશું.

જોમાં વિવાદને સ્થાન જ નથી એવી બાબતનો સ્થાવર પહેલાં કરીએ. આ બાબત અચૂત, સંપાતો અને ઋતુઓની છે. આ બાબતોને નિર્ણય આકાશમાં સાયન રીતે કરી શકાય છે અને તેઓનો આધાર સાયન સંક્રાંતિઓની ઉપર છે એ સ્પષ્ટ છે, તેથી જોને સાયન સંક્રાંતિ પ્રમાણે જ ગણવાં જોઈએ. જો કે, પ્રચલિત પંચાંગોમાં નિરયન મકર રાશિએ, એટલે ૧૪મી જાન્યુઆરીએ ઉત્તરાયણ લખાય છે, તેમ ન લખાવું જોઈએ; પણ ૨૨મી ડિસેમ્બરે જરેખતું ઉત્તરાયણ થાય છે ત્યારે જ તે લખાવું જોઈએ.

હવે નક્ષત્રો અને રાશિઓનો વિચાર કરીએ. વિભાગાત્મક નક્ષત્રો અને રાશિઓનાં નામ અનુક્રમે તારાત્મક નક્ષત્રો અને રાશિઓ ઉપરથી પડ્યાં છે, અને તારાઓ સિધર છે તેથી આ વિભાગો પણ સિધર રહેવા જોઈએ. અર્થાત્ આ વિભાગો કોઈ પણ સિધર જિંદુથી ગણાવા જોઈએ. આનો અર્થ એ થયો કે, વિભાગાત્મક નક્ષત્રો અને રાશિઓ શુદ્ધ નિરયન પદ્ધતિ પ્રમાણે ગણાનાં જોઈએ, એટલે અશ્વિની નક્ષત્ર અને મેષ રાશિનો આરંભ વૈશવંતી તારાથી ગણાવો જોઈએ.

હવે અધિક માસની વ્યવસ્થા કેમ કરવી તેનો વિચાર કરીએ. કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ વગેરે મહિનાનાં નામ કૃત્તિકા, મૃગશીર્ષ, જ્યેષ્ઠ નક્ષત્રો પરથી પડેલાં છે; તેથી અધિક માસની વ્યવસ્થા નિરયન સંક્રાંતિ પરથી કરવી જોઈએ. એટલે જે માસમાં કોઈ નિરયન સંક્રાંતિ ન હોય, તે અધિક માસ ગણાવો જોઈએ.

ઉપરથી વ્યવસ્થાને લીધે એક જ મુરકેલી બાકી રહેશે. દાખલા તરીકે, દાસમાં આસો મહિનામાં સરદ ઋતુ છે, પણ ઉપરની વ્યવસ્થા પ્રમાણે આગસ્ટી ૪,૦૦૦ વર્ષ પછી આસો મહિનામાં સંક્રાંતિ ઋતુ આવશે, ત્યારે આમ થશે, ત્યારે આસો સુદ ૧૫ને સરદ પૂનમ કહેવી એ દેખીતી રીતે જ

અયોગ્ય થશે. આને ઉપાય એ છે કે, આજથી ૨,૦૦૦ વર્ષ પછી ભાદરવા સુદ ૧૫ને શરદપૂનમ ગણી, આજથી ૪,૦૦૦ વર્ષ પછી શ્રાવણ સુદ ૧૫ને શરદપૂનમ ગણી, વગેરે.

એક જાગૃત બાપી રહે છે. સાયન સંક્રાંતિએને ક્યાં નામ આપવાં? મેષ, વૃષભ વગેરે નામ નિરયન રાશિએને આપવાં નોંધેએ એ આપણે જોઈએ. એ જ નામ સાયન રાશિએને પણ આપવાથી ગોટાળો થશે એટલું જ નહિ, પણ અયોગ્ય પણ થશે. નિરયન વૃશ્ચિક વીંછીના આકારના તારાઓમાં અત્યારે છે અને દક્ષિણે રહેશે. પણ સાયન વૃશ્ચિક તો (જે એને વૃશ્ચિક નામ આપીએ તો) આખા આકાશમાં ફર્યા કરશે. પણ સાયન સંક્રાંતિએને કંઈક નામ તો આપવાં જ પડશે, જેથી તે પરથી અથને, સંપત્તિ અને ઋતુઓની ગણના થઈ શકે. આ મુસ્કેલીનો ઉપાય એ છે કે, ગ્રાહીન કાળમાં સાયન સંક્રાંતિઓનાં મધુ, માધવ, વગેરે નામ હતાં તે મેષ, વૃષભ, વગેરેને માટે ફરીને ચાલુ કરવાં. આથી આ મુસ્કેલી ટળી જશે.

વહેવારુ મુસ્કેલીએ

તિલક પંચાંગમાં સૂર્યની સાયન સંક્રાંતિએ પણ આપવામાં આવે છે અને તેઓને સાયન મેષ વગેરે નામે આપવામાં આવે છે. આ એક જાગૃત સિવાય તિલક પંચાંગની બધી બાબતોની વ્યવસ્થા ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેની જ છે. આમ છતાં તિલક પંચાંગનો ફેલાવો ચાલુ પ્રહલાદવીય પંચાંગોના પ્રમાણમાં બહુ થોડો છે. તેનું કારણ એ છે કે, ઉપર મુજબ વૈજયંતી તારને મેષારંભ સ્વીકારવાથી અચલિત પંચાંગોના મેષારંભની સાથે ૪ અંશનો ફરક પડે છે. આ બાબતને બીજી રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે, અચલિત પંચાંગોના અવનાંશ ૨૩ છે, ત્યારે તિલક પંચાંગના અવનાંશ ૧૯ છે. આ બાબતની સમજણ પાછળના અંકમાં આવી ગઈ છે. આ ૪ અંશનો ફરકને લીધે પ્રચલિત પંચાંગોની અને તિલક પંચાંગની સૂર્યસંક્રાંતિઓની વચ્ચે ૪ દિવસનો ફરક પડે છે. જેમ કે, ચાલુ પંચાંગોની મકરસંક્રાંતિ ૧૪મી જાન્યુઆરીએ આવે છે, ત્યારે તિલક પંચાંગની મકરસંક્રાંતિ ૧૦મી જાન્યુઆરીએ આવે છે. આને લીધે બંને પ્રકારનાં

પંચાંગોના અધિક માસોમાં ફરક આવે છે અને તેથી દિવાળી, હોળી, ગણેશચતુર્થી વગેરે જે જે તહેવારો આ બે અધિક માસોની વચ્ચે આવે છે તેમાં એકેક ગઠિનાનો તફાવત આવે છે. આ તફાવત કેટલીક વખત લગભગ આખું વરસ ચાલે છે. પંચાંગ-સુધારકોની સંખ્યા બહુ થોડી છે અને સામાન્ય જનતા કરતાં આટલા બંધા જુદા પડતું તેઓને બહુ મુશ્કેલ લાગે છે, તેથી તિલક પંચાંગનો પ્રચાર બહુ થોડો છે.

આ મુસ્કેલીનું સૌથી મોટું કારણ આપણા લેખીએનું ગાઢ અજ્ઞાન છે. શ્રોમાંથી બાળે એક લેખીએ આ પ્રશ્નો અભ્યાસ કર્યો હોય છે. વળી તેઓમાં એવા વહેમ હોય છે કે, આપણા ત્રિકાળગાની પૂર્વજોના ગણિતમાં જૂલ હોઈ જ ન શકે, માટે આપણા ગણિતમાં જ કયાંક જૂલ હશે. વળી તેઓના ગણિતમાં જૂલ હોય તોપણ તેઓના ગણિત પ્રમાણે આવતાં વ્રતો દરવાથી જ પુણ્ય મળે, નવા ગણિત પ્રમાણે ન મળે, વગેરે. આવા વહેમોનું યોગ્ય તો સાચું શિક્ષણ છે. પણ એની અસર થતાં વખત લાગે છે.

આમ પંચાંગસુધારણાનું ગાડું અત્યારે તો અજ્ઞાન અને વહેમના કાઢવમાં ખૂંચીને અટકી પડ્યું છે. તિલક પંચાંગે તેનો યોગ્ય નિકાલ કર્યો હોવા છતાં તે પંચાંગને અનુસરનારાઓની સંખ્યા સમુદ્રમાં બિંદુ સમાન છે, તિલક પંચાંગ યોગ્ય હોવા છતાં તેનો ઝડપી પ્રચાર થાય એવાં ચિહ્નો તત્કાલ તો જણાતાં જ નથી, એકે છેવટે તેનો પ્રચાર થયા વિના રહેવાનો નથી જ. એમ બને ત્યાં સુધી રાહ નોંધને બેસી રહેવું કે થોડા વખત માટે કોઈ તકનીકીનો વચ્ચે રસ્તો સ્વીકારવો અને શોકોની તૈયારી થાય ત્યારે તિલક પંચાંગને તેના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં સ્વીકારવું જેમ રાજકારણમાં તેમ જ આમાં પણ ઉદ્ધામ અને વિનીત એવા બે પ્રકારના સુધારકો છે. આપણે આ જાગૃતમાં છેલ્લો નિર્ણય બાંધીએ તે પહેલાં, આમાં મધ્યમ ધોરણે કેવા નીકળી શકે તેનો વિચાર કરી લઈએ, તો છેવટેનો નિર્ણય કરવામાં આપણને વધારે સરળતા થશે. આવા કેટલાક મધ્યમ ધોરણની ચર્ચા આવતા અંકમાં કરીશું.

હરિશ્વર ભટ્ટ

બારેજની દાકતરી તપાસ-૪

[ડૉ. મનુભાઈ ત્રિવેદીએ કરેલી તપાસના નિવેદનનો આ છેલ્લો હપ્તો છે; તેમાં બારેજનાં જનમરણ અને રોગો બાબતની ચર્ચા છે. આ વિષયમાં આંકડા એક મોટી બીના હોય છે. ડૉ. મનુભાઈની તપાસમાં આ બધા આંકડા ખૂબ મહેનત અને ચોકસાઈ સાથે સંધરવામાં આવ્યા છે. સામાન્ય વાચકને તેની સાથે બહુ નિરખત ન હોય એમ માની, તેનું તારણ જ અહીં આપું છું. મં.]

જનમરણના માસિક આંકડા, મરણ નિપજરતા રોગોનાં નામો, વાર્ષિક વરસાદના આંકડાઓ વગેરે ધ્યાનમાં લેતાં, નીચેના મુદ્દા રપટ જન્મમરણ થાય છે. જનમના આંકડાઓ ઉપરથી છોકરા છોકરીઓના જનમનું પ્રમાણ લગભગ સરખું જ છે.

બારેજનાં કુલ મરણોનો માસિક તથા વાર્ષિક આશેષ હોયો છે. એ આશેષ ઉપરથી એ વરણો રપટ થાય છે. મરણનાં મુખ્ય કારણો તાવ તથા શ્વાસોધ્વાસનાં દર્દો છે. જૂન મહિનામાં ઓછામાં ઓછાં મરણો નીપજે છે. ત્યાર પછી ચોમાસું ખેસતાં મરણપ્રમાણ એકદમ વધે છે. ખેતરોમાંનું કામ સરેખર મહિનામાં ઓછું થવાને કારણે અને ચોમાસાની શરૂઆતમાં ખીરાના પાણીમાંની ગંદકી અમુક અંશે ઓછી થવાને કારણે, તે મહિનામાં મરણપ્રમાણ થોડું ઓછું થાય છે. ખેતરમાં શરૂ થતા કામની ફરી શરૂઆતના દિવસોમાં તેમ જ ઋતુમાં થનારા ફેરફારને કારણે, ઓક્ટોબર મહિનામાં ફરી ઘણું વધે છે. આ વધારામાં પુરુષોનું મરણપ્રમાણ વધારે કારણભૂત છે, એ વાત પણ આશેષ ઉપરથી રપટ દેખાય છે. એપ્રિલ મહિનાના મોટા મરણપ્રમાણનું કારણ, કે જેની શરૂઆત ફેબ્રુઆરી માસથી જ થઈ જાય છે, તે ઋતુમાં થનારા ફેરફાર છે, એમ અટકળ બાંધી શકાય.

૧૯૩૩ અને ૧૯૩૭ની સાલમાં બારેજમાં સારો વરસાદ પડ્યો ગણાય. ૧૯૩૨ની સાલમાં ઓછામાં ઓછાં મરણો નીપજ્યાં હતાં. ત્યાર કારણે થાદ મરણપ્રમાણ સારી રીતે વધ્યું છે. ૧૯૩૮માં તો જનમ કરતાં મરણો જ વધારે થયાં છે. આને માટે નીચેનાં કારણો ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ :

૧. વરસાદ ઓછો થવાને કારણે ગામનાં સશક્ત સ્ત્રીપુરુષો બારેજ છોડી મજૂરી ભજે એવાં

સ્થળોએ વધારે ને વધારે જતાં રહ્યાં હોય.

૨. ચોખ્ખાની મિથ નીકળવાને કારણે પણ અમુક લોકો બારેજ છોડી ગયા હોય.

૩. અશક્ત અને વૃદ્ધ વસ્તી તેમ જ સ્ત્રીઓનો અમુક ભાગ બારેજમાં રહેવા પામ્યો, જેથી જનમના આંકડાઓ ૧૯૩૬ની સાલ લગી વધતા જ ગયા છે અને મરણો પણ દર વર્ષે વધતાં જ ગયાં છે. (સાચ વરસાદના વર્ષમાં, '૩૭ માં, ઘટાડો છે.) પુરુષોનું મરણપ્રમાણ વરસાદ સુધરવાથી સુધરે છે. જ્યારે સ્ત્રીઓનું મરણપ્રમાણ ઓછા વરસાદનાં વર્ષોમાં પણ વધતું જ રહે છે.

બારેજમાં નીપજેલાં મરણોમાં તાવ, મલેરિયા, મંદવાડનાં મરણો લગભગ ૪૦ ટકા જેટલાં છે; જ્યારે દમ, ઉધાન, મૂંઝારો (જેમાં મુખ્યત્વે રોગો વૃદ્ધોના સમાવેશ થાય) લગભગ પીસ ટકા જેટલાં થાય છે. બાળ-

મરણ પ્રમાણ પણ ૧૮-૧૯ ટકા જેટલું થાય છે. વરાધનાં મરણોનો આંકડો સારી રીતે મોટો છે. આ મરણ ગંદું પાણી અને અસ્વચ્છ હવાને આભારી છે, એમ જરૂર કહી શકાય.

સુવાવડનાં મરણો વર્ષે વર્ષે વધનાં જાય છે, એમ લાગે છે. આ વાત ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ. કમેતનાં મરણોમાં સર્પદંશ વગેરેને બારેજ જેવા ગામમાં રથાન છે, એ વાત ધ્યાનમાં લેવી.

કાર્ક પણ ગામની તબિયત તથા ત્યાંના રોગો વિષે માહિતી મેળવવી હોય તો તે ત્યાંનાં દવાખાનાં અને મરણપત્રોમાંથી મેળવી શકાય. બારેજમાં દવાખાનું નથી અને જેટલપુર અને મુક્તિપુરાના દવાખાનામાં જતાં બારેજનાં વતનીઓના આંકડા મેળવ્યા નથી. અમે કરેલી ધરોની તપાસ અને મરણોની રોગવાર યાદી અમુક અંશે એક જ વાત

સિદ્ધ કરે છે. બારેઝમાં મરણોનાં નીચેનાં કારણો મુખ્ય છે :

૧. ઋતુમાં થતા ઉષ્ણતા અને વરસાદના ફેરફાર.
૨. મહેરિયા.
૩. ગંદું પીવાનું પાણી.
૪. ઘરોમાં હવા ઉગ્નસની જરિયાત.
૫. ઘરોનું સાંધિય (ખાસ કરીને ચોખાસામાં).

૬. ભૂખમરો. (ઓછો વરસાદ અને ગામના ઉલોગો પડી ભાગવાથી ઉપરિચિત થયેલી ગરીબી.)
ખોરાકમાં અમુક તત્વોની અછત — દૂધ, તેલ, કોળ અને લીલોતરી.

૭. અગ્રાન જનતાને રોગોનાં કારણોની જણ નથી.

૮. મનુબાઈ ત્રિવેદી

કોણ જીત્યું ?

જાનુ પ્રાચીન સમયની આ વાત છે. કેટલીય વાતો, ચલાણી સિદ્ધાંતો પેઠે, એક પેઠી પાસેથી બીજી પેઠી પાસે બિતરી આવે છે; પરંતુ તેમનું મૂળ કે તેમનો સમય નોંધવાની કે જાણવાની દરકાર કોઈ નથી કરતું. તે વાતોનો રસ કે સાર જ શોધીને મન અગત્યનો અંશ હોય છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે આવી જુદી જુદી અનેક કથાઓને પોતાના ‘કથા અને કહાણી’ નામના ગ્રંથમાં સંધરી છે, તેમાંની આ એક છે.

દાનેશરી તરીકે કોશલ દેશના રાજાની મોટી નામના હતી. દીન-દરિદ્રોનું તે આશ્રયસ્થાન હતો. દુઃખમાં માતપિતાની પાસે જેમ જાગક દોડી જાય, તેમ દુઃખી શોધો તેની પાસે દોડી જતા.

કોશલરાજની એ કીર્તિ કાશીરાજથી સહન યર્ષ શકી નહીં. તે ઈર્ષ્યાથી જળા લાગ્યો : ‘મારી પ્રજાનાં ગાજસો મારા કરતાં કોશલરાજને મોટા માને ? મારા કરતાં જેનું પદ નીચું છે તેની, મારી જ પ્રજામાં આટલી જાણી કીર્તિ ?’ એમ વિચારી તેણે એક દિવસ પોતાના સેનાપતિને કહ્યું, ‘સેનાપતિ, ચાલો હાથમાં તલવાર લો અને લડકર તૈયાર કરો. મારા કરતાં કોશલરાજને મોટા પુત્રપરાજી યર્ષ એસતું છે, તો એને જરા પાઠ ગાખીએ.’

કાશીરાજે સૈન્ય તૈયાર કરી કોશલ દેશ ઉપર ચડાઈ કરી. કોશલરાજ રજસંગ્રામમાં હારી જવાથી લાજનો માથો જંગમમાં પડાયત કરી ગયો. વિજયી કાશીરાજ દરબાર બરી, મદથી દસનો દસનો સભાસભોને કહેવા લાગ્યો, ‘જેનામાં ધન સાચવવાની તાકાત ન હોય, તેણે દાનેશરી થવા નીકળવું ન જોઈએ !’

પરંતુ શોધોમાં હાહાકાર મચી ગયો. બધા કહેવા લાગ્યા, ‘રાત્રી ચંદ્રને ગળી ગયો. લડકીડાંએ જળવાનના જાતું પસંદ કર્યો, પણ ધર્મી સાનું ન બેઠું.’ દશે દિશાના શ્લોક દર્શાવત કરના બોલવા લાગ્યા, ‘અમારું શિરજન માથું ગયું; સજન જનના જંદુ કોશલરાજના શત્રુને ધિક્કાર હતો !’

નગરજનોનું એ દર્શાવત સાંભળી, કાશીરાજ ગુસ્સાથી સળગી જ્યા લાગ્યો : ‘હરામખોરો ! હું હજી જીવો-જાગતો છું, તો પછી આટલું જાણું શાને રડી મરો છો ? તમારો એ દાનેશરી હવે શું પાછો આવશે ? કે મને હરાવીને શું પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવશે ? દીક, દીક; પરંતુ જ્યાં સુધી તે જીવે છે, ત્યાં સુધી તમે બધા તેનો ખ્યાલ છોડવાના નથી. માટે તેને નામશેષ કરી નાખવો એ જ યોગ્ય છે. રાજ્યમાં પણ કશું છે કે, શત્રુનું જરાસરખું મૂળ જાકી રહેવા રહેું નહીં.’

આમ વિચારી તેણે પોતાના મંત્રીને બોલાવીને કહ્યું, ‘મંત્રીજી, જાઓ, નગરમાં દરેકે પિટાવો કે, જે માથુસ કોશલરાજને પકડી લાવશે તેને સો સોનામહેલાર છતાંમ આપવામાં આવશે.’ રાજાનો તોડરો રાતદિવસ ફેર ફેર એ પોળણા કરવા લાગ્યા. જે કોઈ તે સાંભળતું, તે આંખો મીંચી, ટબ કરી, કાને હાથ દબાવી રહેતું.

કોશલરાજ ગંદાં કાટ્યાંનુટ્યાં કપડાં પહેરી વનવનમાં રૂખડયા કરતો હતો. એક દિવસ એક વટેમાથુએ આંસુ-ખરેકે ચુમે તો પૂછ્યું, ‘બાઈ, કોશલદેશનો રસ્તો કઈ જાણુ આવ્યો, બતાવીશ ?’

રાજાએ તે સાંભળી તેને પૂછ્યું, ‘એ અનાગિયા દેસમાં હવે શા દુઃખે જાય છે, બાઈ ?’

વેળાશુંએ કહ્યું, 'હું વેપારી વાણિયો છું. મારું નાવ ભરસમુદ્રમાં ફૂંખી ગયું છે. હવે ઘેર ઘેર ભીખ માગતો તો કેમ કરીને છતું! પણ ચારે બાજુ મેં દયાળુ કોશલરાજની કીર્તિ સાંભળી છે. કહે છે કે, તે અનાથનો નાથ છે, દીન-દરિદ્રનું શરણ છે; કોઈ તેને બારણેથી ખાલી હાથે પાછું ફરતું નથી. માટે હું તેની પાસે જઈ મારું દુઃખ દૂર કરવા ઇચ્છું છું.'

તે સાંભળી કોશલરાજને જરા હસીને પોતાની આંખમાં આવતાં આંસુ છુપાવી દીધાં. ત્યાર બાદ ચૂપ રહી કંઈક વિચાર કરી લીધો અને કહ્યું, 'બાઈ! તું ઘણી મુશ્કેલીઓ વેળે આટલે દૂર આવ્યો છે, તો તારી મનઃકામના પૂર્ણ થાય તેવા માર્ગ, આદ, તને બતાવું.' એમ કહી તે તેને લઈને આવ્યો.

કાશીરાજ દરબાર ભરીને બેઠો છે. એટલામાં ત્યાં એક જટાધારી વનવાસી આવીને બિભે રહ્યો. રાજાએ મોં મક્કકારીને તેને પૂછ્યું, 'શા કારણસર તમારું આવવું થયું છે? ખુશીથી કહો. કાશીરાજ તમારી ને કાંઈ કામના હશે તે જરૂર પૂરી કરશે.'

પેલા જટાધારીએ ધીરે ધીરે કહ્યું, 'કાશીરાજ, હું કોશલરાજ છું; મને પકડી લાવે તેને ને મોટું ધનામ આપવાનું તમે જાહેર ક્યું છે, તે મારા આ બેઠીદાર વણિકને આપો. તે મારે મુશ્કેલીમાં આવી

પડ્યો છે, તથા મારી પાસેથી કંઈ મળશે એ આશાએ મારા નગરનો રસ્તો પૂછતો જતો હતો, ત્યાં મને વચ્ચે મળ્યો. તેને હું નિરાસ કરવા નથી માગતો. માટે હો મારું માથું, અને તેને ધનામની રકમ ગણી આપો.'

આ બેઠી સભાસદો ચોંકી બેઠ્યા. આખો દરબાર રનબ્ધ થઈ ગયો. બારણા પાસે બિભેલા બખતરધારી દ્વારપાલની આંખો આંસુથી ભરેઈ ગઈ. કાશીરાજ પણ ક્ષણભર નો ચૂપ થઈ ગયો. પછી તે બોલ્યો, 'હે રાજકેદી! પોતાનું માથું આપીને મારા ઉપર વિશ્વસ મેળવવાનો પેતરો તું ઠીક મોઢવી લાવ્યો છે! પણ તારી એ આશા નિષ્ફળ જવાની છે, કેમ કે આજના આ રણસંગ્રામમાં હું જ છતીશ.'

પછી તેણે કોશલરાજને રાજા તરીકે સંબોધીને કહ્યું, 'હે કોશલરાજ! તમારું રાજ્ય હું તમને પાછું આપું છું, અને સાથે મારું હૃદય પણ. હવે આ ગાદીએ બેસી તમારા જ રાજ્યખંડારમાંથી આ વણિકને ભોઈએ તેટલું ધન આપો.'

એમ કહી એ ચીંધરેહાલ વનવાસીને રાજાએ રાજ્યાસને બેસાડ્યો, અને તેના આંખમાં જેવા વાળ ઉપર રાજમુગટ પહેરાવી દીધો. નગરજનો એકી અવાજે પોકારી બેઠ્યા: 'ધન્ય'! 'ધન્ય'!

જો.

અ સ્પૃશ્યતા

કોઈ પણ માણસને પોતાના કરતાં નીચો, હલકો કે ગંદો અને હીન માનીને તેને ન અડકવું, અને તેમાં ધર્મ માનવો, એવો વિચિત્ર રિવાજ આપણા દેશમાં સેંકડો વરસોથી ચાલે છે. એ રિવાજને અસ્પૃશ્યતા કહે છે. અસ્પૃશ્યતા એટલે અડકવા લાયક નથી એવું માનવું તે. આ રિવાજ આપણા જ દેશમાં અને હિંદુધર્મી લોકોમાં ખાસ ભોવામાં આવે છે. હુનિયાના બીજા કોઈ દેશમાં એવો રિવાજ નથી. તેથી ગાંધીજીએ એને હિંદુધર્મનું કલંક કહ્યું છે; અને એ રિવાજને દૂર કરી

અસ્પૃશ્ય ગણાતી વર્ણો પર થયેલો અન્યાય ઘોઈ નાંખવો જોઈએ, એમ તે જણાવે છે.

માણસ બાજર વાળતો હોય કે ખીલ રીતે તેનાં હાથપગ કે શરીર અસ્વચ્છ હોય, તેને કોઈ એપી રોગ થયો હોય, તો તેટલા પૂરતું તેને કોઈ ન અડે એ ભુદી વાત થઈ. પરંતુ, નાહી ઘોઈને ચોખ્ખો થયેલો, કોઈ પણ જાતનો, કે કોઈ પણ ધર્મી કરતો માણસ શું કામ ન અડવા જેવો ગણાય, એ સામાન્ય યુદ્ધિમાં ન બિતરે એવી વાત છે. દાકતર તો ગમે તેવા ગંદા કે એપી રોગવાળાને પણ

અડકે છે; તો જ આપણે એની પાસેથી દવા મેળવી શકીએ છીએ. મા બાળકનું મેલું ધુએ છે; તેથી જ આપણે મોટા ઘર્ષ શક્યા છીએ. તેમ જ, જો ભંગી જનજડ ન વાળે કે અમાર આપણાં મૂએલાં ઢારને તાણી જઈને તેનું રૂપાણું આમડું કમાવી ન આપે, તો સમાજ એક દહાડો પણ ટકે ખરે? તેથી કરીને એ ધંધા અને તે કરનારા લોકો સમાજનાં આદર-પાત્ર અંગ છે. હુનિયાના ખીજ દેશોમાં તેઓ તેમ જ ખાટડી, બબરચી વગેરે લોકો પણ સમાન દરજ્જે પામે છે.

કદાચ તમને એમ લાગશે કે, આ શિવાજને નિંદનારા ગાંધીજી જ પહેલા પાક્યા છે. ના, એમ નથી. એમના અગાઉ અનેક લક્ષ્મી, વિદ્વાનો તથા જ્ઞાની પુરુષો, અને ધર્મસુધારકોએ સૈકાંથી આ કુચાલનો વિરોધ કર્યો છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, રામાનંદ, કબીર, નાનક, વિવેકાનંદ, દયાનંદ વગેરે મહાપુરુષોની મોટી હારમાળા આપણા ધાર્મિક ઇતિહાસમાંથી જતાવી શકાય. જોકે, એ વાત ખરી છે કે, આજના યુગમાં જ્યારથી આપણે યુરોપ-અમેરિકાના ખ્રિસ્તી લોકોના સંસર્ગમાં આવવા લાગ્યા, ત્યારથી આ શિવાજની વિચિત્રતા વધારે ઉઘાડી પડતી ગઈ છે. આજે આપણા દેશમાં ચાલતી રાત્ર્યપદ્ધતિ આ પ્રકારે માણસ માણસ વચ્ચે ભેદ માને એવી નથી. રેલવેમાં, રસ્તા પર, અને સાર્વ-જનિક સર્વ જગાઓમાં પ્રજાના દરેક માણસને કાયદેસર હરવાફરવાનો ને તેનો લાભ લેવાનો હક છે. આજ જુની પેશવાઈ નથી ચાલી શકતી, કેમ કે કાયદાની નજરે સૌ કેઈ સરખો હક ધરાવનારા ગણાય છે.

પરંતુ આ ગોરા ખ્રિસ્તીઓ પણ આપણું જોઈને બગડ્યા લાગે છે. તેઓએ આપણા દેશમાં આવીને જોયું કે, આ લોકો પોતાની

હિંમત બતાવવાને માટે માણસને દૂર રાખે છે અને અડકવા પણ તૈયાર નથી. એટલે આપણ કાળી ગુલામ પ્રત કરતાં પોતાની હિંમત બતાવવાને માટે આ ગોરાઓએ આપણો ન્યાય આપણી ઉપર જ ચલાવ્યો! પરિણામે આપણા દેશમાં કાળાગોરાના ભેદ પડ્યા; અને આફ્રિકાની અંગ્રેજ વસાહતોમાં એટલે સુધી આ રંગભેદ ચાલ્યો કે, કેટલેક સ્થળે તો આપણ હિંદીઓને પેસવા ન દે, પેસવા દે તો રહેવાના વાડા જુલા રખાવે, રેલવે બસ વગેરે વાહનોમાં ગોરા જોડે બેસવા ન દે! ખરેખર, હાથનાં કરેલાં હિંચે વાચ્યાં કે વાચ્યું તેવું લઈયું, તે આનું નામ.

આજે હવે હિંચા કહેવાતા હિંદુઓએ હરિજનોની સેવા સારુ હરિજન સેવક સંઘ નામની એક અખિલ ભારતીય સંસ્થા કાઢી છે, તે તમે સાંભળ્યું હશે. તે ઈ. સ. ૧૯૩૨માં સ્થપાઈ. તેના મુખ્ય સેવક અને મંત્રી આપણા કક્ષર બાપા છે. એમણે એક વાત કહી તે પણ, આ શિવાજ વિરે વિચાર કરતી વખતે, યાદ કરવા જેવી છે. તેમણે કહ્યું કે, ઉત્તરથી જેમ જેમ દક્ષિણ તરફ જતા બન્યો, તેમ તેમ અસ્પૃશ્યતાનો આ ધારો વધારે ને વધારે પળાતો જતો જણાયો. વળી આ ધારો હિંદના બધા ભાગોમાં એક રૂપે અને એક રીતે નથી પળાતો. પંજાબમાં એ બહુ યોરો પળાય છે. ભંગી મકાનના છતા પર ચડી ઠેક અગાથી સુધી જઈને ત્યાં વાળી શકે. ગિહાર વગેરે પ્રાંતોમાં તાડી ઢાડ વેચનારા પણ અસ્પૃશ્ય મનાય છે. આપણે ત્યાં નથી મનાતા! અને દક્ષિણમાં મદ્રાસ પ્રાંતમાં તમે જુઓ તો અવનવા પ્રકારની ચાલડછેટ પાળવાની રીતો તમને મળે. અસુક જાતના માણસને ભેલા-માત્રથી અભડાવાય એમ ત્યાં લોકો માને છે! આપણે ત્યાં હરિજનોનો સ્પર્શદોષ જ મનાય

છે; મદ્રાસ બાબુ દંદિદોષ પણ મનાય છે ! તેથી ત્યાં એવા નિયમો જોવામાં આવે છે કે, અમુક જાતના અસ્પૃશ્ય-જેમ કે ભંગીએ-૧૬ ફૂટ દૂર રહેવું, અમારે ૩૨ ફૂટ રહેવું, પરિચાએ ૬૪ ફૂટ દૂર રહેવું, વગેરે ! તમને લાગશે, આ તો ભારે જુલમ ગણાય. સારી વાત છે કે, આ દંદિદોષ કે અંતરદોષની અસ્પૃશ્યતા હવે નાબૂદ થતી જાય છે, અને દક્ષિણના લોકો તે બાબતની પોતાની માન્યતાની જુલ મુધારે છે. એટલું જ નહિ, ત્રાવણકોરના હિંદુ રાજાએ પોતાના રાજ્યમાંથી અસ્પૃશ્યતાના ચાલને નાબૂદ કર્યો છે. તે રાજ્યમાં હરિજનો હરેક રીતનો પોતાનો સાર્વજનિક હક સમાન ઠરજાથી લોગવે છે. અને આથી કરીને ત્યાંના લોકની ધાર્મિકતા પર કશું ખરાબ પરિણામ નથી આવ્યું.

કેટલાક લોગા લોક પૂછે છે, હરિજનોને કોઈ ન અડકે; પણ તેથી એમને સોસલું શું કામ પડે ? ન અડકવાથી શી શી હાડમારીઓ અને મુશ્કેલીઓ પડે, એ તો જાતજાતના જરાક કરી જોયે અથવા તો હરિજનોની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જઈને જોયે જણાય. ન અડકનારાઓ હરિજનોને સાર્વજનિક ચીજોને પણ નથી અડકવા દેતા. તેઓ કૂવા કે જળાશય પર હરિજનોને નથી જવા દેતા; દેવમંદિરમાં-પણ નથી આવવા દેતા; સરકારી નિશાળોમાં એમનાં બાળકો સૌ જોડે જોડે તેય એમનાથી સહન નથી થતું. દક્ષિણમાં તો એવા પ્રતિબંધ પણ છે કે, હરિજનો અમુક રાહદારી રસ્તા પર ચાલી પણ ન શકે ! ઉપરાંત, બ્રાહ્મણ વાણિયા વગેરે જીન વર્ગો વચ્ચે હોય છે એવો એકબીજાની વચ્ચે અવર જવરનો, ભાઈચારાનો સામાજિક સંબંધ ન રહે; તેથી હરિજનો પછાત રહી જાય છે.

તેમને સંસ્કારોની અને સુશિક્ષિતતાની કેળવણી મળી શકતી નથી. ધર્મોશજગાર પણ એ લોક શી રીતે કરી શકે ? હરિજન હુકાન માંડે, પણ એને ત્યાંથી લે કોણ ? આવી આવી તો પાર વગરની પંચોતો આ ન અડવાની સાદી જેવી લાગતી વાતમાંથી નીપજે છે. અને ન અડવાથી આપણે સામા માણસનું અપમાન કરીએ છીએ તે તો વળી જુદું.

આના કરતાંય વસમી વાત તો ખીજી છે, અને તે તેમના પર કરાતા જુલમની. આવા જુલમની વાતો તો એટલી બધી છે કે તેના અંચ લખી શકાય. વાનગી ખાતર એક બે કહું. સવણું કહેવાતા લોકો પોતાને કૂવે હરિજનોને પાણી નથી ભરવા દેતા. એટલે એક ગામના હરિજનોએ પોતાને માટે અલગ કૂવો કર્યો. પરમેશ્વરનું કરવું તે એ કૂવાનું પાણી સવણીના કૂવાથી સાડું નીકળ્યું. સવણું લોકે જઈને એ કૂવો પચાવી પાડ્યો ! રાજપૂતાનાના એક ગામના ધનવાન હરિજને પોતાને ત્યાં નાત જમાલી, તેમાં ઘી ખાંડ વાપરીને શીશ બનાવ્યો. ગામના સવણી કહેવા લાગ્યા, ‘તમે લોકોને તે વળી ઘી ખાંડ કેવાં ? તમે પણ ઘીખાંડ ખાઓ તો પછી તમારા અમારામાં ફરક શો રહ્યો ?’ એમ કહીને તેમણે તે લોકોને મારવા માંડ્યા. પરિણામે નાત રેદેદે તો થઈ, પણ એ લોકે એવા તો હરિજનોને માર્યા કે તેમાંથી સરકારને પોલીસ અને બંદૂક વાપરવાં પડ્યાં ! આવા આવા તો, હસવા જેવી વાતો પર કરાતા, અનેક જુલમોના દાખલા મળે છે. છતાં હજી સુધી અસ્પૃશ્યતા નાશ પામતી નથી એ કેવું વિચિત્ર છે ! એનો નાશ ન થાય તો આપણો દેશ અર્વાચીન જગતમાં માનભેર ને સ્વતંત્ર નહિ રહી શકે એ ઉઘાડું છે.

નહું વાચન

સાહિત્ય અને પ્રગતિ પ્રકાશક : 'ભારતી સાહિત્ય સંઘ', અમદાવાદ, દિ.મત ૩. ૨-૮-૦. પૃ. ૩૬૪.

ગુજરાત પ્રગતિશીલ સાહિત્ય મંડળે સાહિત્ય અને પ્રગતિ વિષયક એક પ્રધાનવિષય તૈયાર કરીને ગુજરાતના સાહિત્ય-વિચારકોને મોકલી આપેલી; તેના મથેલા નવાઓ એકઠા કરી, આ પુસ્તકમાં રમૂ કરવામાં આવ્યા છે. તેની સાથે જ આ મંડળના ઉદ્દેશને અનુરૂપ 'વિવેચનના કેટલાક લેખો' પણ મૂકવામાં આવ્યા છે. તથા પ્રગતિ-સાહિત્યના આદર્શ પ્રમાણેનું સાહિત્ય કેવું હોય, તેના દર્શાવરૂપે એક 'સર્જન' વિભાગ પણ આપવામાં આવ્યો છે. તે વિભાગને 'પ્રથમ પ્રયોગ'રૂપ જ ગણવાની સંપાદક મંડળે ભલામણ કરી છે; પરંતુ તેમને મન 'એ વિભાગ અત્યંત મહત્વનો છે,' કારણ કે 'સર્જન' એ તો તેમની 'આખી પ્રજ્વલિતો હેતુ છે.'

કાંઈક નવા તથા વિચિત્ર લાગે તેવા નામ હેઠળ સાહિત્યક્ષેત્રમાં કામ કરવા માગતું આ મંડળ હરકોઈના મનમાં કુદરૂબ ઉત્પન્ન કરે. તેથી પુસ્તકની સામગ્રીમાં મંડળે પાતાના 'ઉદ્દેશ અને પ્રવૃત્તિ' સમજાવ્યા છે, તથા નિશ્ચય છે કે, 'જે લખાણ કલામય રીતે રચનિષ્પત્તિ કરતું હોવા ઉપરાંત જીવનવિષયક નહિ, પણ જીવન-વિષયક રહસ્યવાળું,' હોય, તે પ્રગતિશીલ સાહિત્ય કહેવાય. તેથી ઊલટું તે પ્રત્યાધાતી સાહિત્ય. આજે 'પ્રગતિશીલ' સાહિત્ય પ્રભુ આમજી રમૂ કરવાનો, તથા વર્તમાન સાહિત્યને જો દૃષ્ટિએ મૂકવી બતાવવાનો આ મંડળનો ઉદ્દેશ છે.

પરંતુ હઈ વસ્તુ જીવનવિષયક છે, અને હઈ જીવન-વિષયક છે, એ નક્કી કરવાનો ગજ પણ શો હોઈ શકે? અમુક સંજોગો અને નિયંત્રણો જીવન વિષે અમુક રીતે વિચાર કરનારાને જીવનવિષયક-અથેયકર લાગે; ત્યારે બીજી રીતે વિચાર કરનારાને જીવનવિરોધક-જીવનવિષયક અને તેથી અથેયકર લાગે. આ બાબતમાં કાંઈ પણ રચયતા વાચકોના આશ્વાસન ખાતર પણ આપણું પ્રગતિ-શીલ મંડળ કરે છે કે કેમ? બાપી, સંજોગ પૂરતો તો કાણ કહેવા તૈયાર થાય કે, 'હું પ્રગતિ નહિ પણ અગતિનો પક્ષધર છું?'

મંડળના ઉદ્દેશો તેમ જ તેણે રમૂ કરેલી પ્રધાનવિષય ઉપરથી એટલું નક્કી થઈ ગયું છે કે, તેણે પાતા પૂરતો અમુક ગજ નક્કી કરી લીધો છે. રાષ્ટ્રીય રસાન્વયની વર્ણદારી, સામાન્યવાદનો વિરોધ, ગુરુસાહી તથા ધાર્મિક સંસ્થાઓના દેવી આધિપત્યનો વિરોધ, વ્યક્તિ-વ્યક્તિ કે સમૂહ-સમૂહ વચ્ચે ચાલી શકતા આર્થિક શોષણનો વિરોધ, સ્ત્રીપુરુષની (જન પહેલાં અને પછી) સમાનતાનું સમર્થન, કેમી વાદાઓનો વિરોધ, અને સામાજિક કુરિવાજોનો

વિરોધ — આટલી બાબતો પૂરતો તો તે રચક સંજોગોમાં પાતાનો ગજ રમૂ કરી દે છે. આથી બહારની બીજી વાતો જીવનવિષયક હો કે ન હો, પણ ઉપર ગણાવેલો બાબતોથી વિરુદ્ધની વાતો તો તેને મને જીવન-વિષયક જ છે.

પરંતુ તે બાબતોના મૂળમાં પણ જીવન વિષે જે નુકસી નુકસી વિચારસરણિઓ હોઈ શકે; ખાસ કરીને, ધાર્મિક અને સામાજિક બાબતોમાં. ગુરુસાહી તથા ધાર્મિક સંસ્થાઓના દેવી આધિપત્યનો વિરોધ તમે ધર્મશાસ્ત્ર-શુદ્ધિ હોઈને પણ કરી શકો; કે ધર્મની વાતમાત્રને વૃત — વહેગ — મૂલીવાદીઓએ ઊભો કરેલો જન માનતા હોઈને પણ કરી શકો. સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતાનું સમર્થન તમે સ્ત્રી અને પુરુષના ઔદિક જીવન વિષે નરી ભીતિક — દરિય-મુખમાં પથારી — દૃષ્ટિ રાખીને પણ કરી શકો; કે જીવન વિષે પારસીકિક કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ રાખીને પણ કરી શકો. આ મંડળની દૃષ્ટિ આ બાબતોમાં હઈ છે, એ નક્કી કરી શકાય તેમ છે ખરું?

હા. એક બાબત ભીતિક જીવન અને તેને જીવન પ્રકારથી બહારના તમામ આધ્યાત્મિક પ્રશ્નો કે તેમના નિષ્પણને 'તે જીવનના સાચા સ્વાભાવોથી માણસને દૂર થઈ જનારું,' 'જીવનસંક્રામથી દૂર બગાડનારું,' 'આજના યુગના સૌથી મોટા જીવનમરણના પ્રશ્નો કે તેના ઉકેલો વિનાનું' માને છે; અને તેને 'અદ્યુત્તરતા, અમરતા, રહસ્યવાદ'રૂપ જ ગણાવી, તેના સાહિત્યને તે પ્રત્યા-ધાતી કહેવા તૈયાર છે (જુઓ પા. ૨૩૯-૪૦). બીજી બાબત, 'જે કોઈ લખાણમાંથી જીવનનું યુગન કરતો મોઢું સુર નીકળતો હોય તો તે જીવનવિષયક હોતો જોઈએ,' — એવું બંધાયેલ જીવન તે કહે છે (જુઓ પા. ૯-૧૦).

જ્યે પછી તે સુર ત્યાં વિદારીની આપડામણ કે તેમના ધર્મસાધુમાંથી વીઠો થતો હોય. દાખલા તરીકે, એક સંજોગમયીં યુવાન પાતાની પરજીવર સ્ત્રી બે માસ થયાં જ પિયરે ગઈ હોવા-મામથી 'અંજળ અને અનુકૂળ રહેવાની માનવચિત્તની એકાંત પગલેડીઓ ઉપર' મરી જઈ, એક યુવાન, બીર, ઉપરના કાગળમાં કાચો, યુવાની-રચાયેલો દોઢ તથા લાંબા ઢાંચવાળી સ્ત્રીને ખુદ્દા રહેને બાજકે ધવગાવની મધ વેચવા આવેલી નોકરી, 'પુરુષના હૃદયમાં અજ્ઞાત, પ્રજળ, અને ડાટો સંક્રામ જનારો' તદ્દન સામાન્ય છતાં અમાધ ગદિમામણી 'તેમની રતનોની રચના' વરજે જોઈ જોઈને 'ત્તરીય સંવેદનો'ની લાવથી અજરા મઈ બધ છે, અને તેને શયનશુદ્ધમાં બોલાવવા તૈયાર થાય છે; — તેવા યુવાનના એ અસામાજિક વાસનાભિગ્રામને આ મંડળ જીવનવિષયક ગણી, પાતાના સર્જનવિષયકમાં રચાત આવે છે. આખી વાતમાં તે યુવાનના કુરિવાજનો

ધર્મ—નીતિ—ઈશ્વર—પાપ—પુણ્ય—સમાજ—ખીનની મિત્રકંત પ્રત્યે દુઃશિ—ખીનને અન્યાય—કે એવા એક પણ શબ્દ નથી આવતો; એક જ વસ્તુ તે વિચારે છે કે, 'આ તીમ ઇચ્છાઓથી ભરેલી શંખો એ જ ચોટી શંખોમાં સતોપાઈ, બાકીના છવનને એક જ મધુર શાંતિથી ભરેલું' રાજશે કે કેમ. પરંતુ સાથે સાથે જ છવનની 'વિધાયક' માનેલી (?) સામી વૃત્તિ તરત જ તેને ઘોરે છે: 'તો આજની આ તીમ ઇચ્છા નિષ્ફળ જવાની, એ એક છવનની અણુપાત્રી જવાણા રહી જવાની.' પરિણામે તે તરત નિર્ણય ઉપર આવે છે: 'શા માટે અત્યાંક હું તેને અહીં ન બોલાવું?' અને તરત 'એ દેહમાંથી મેલવવાનાં અનેક અનાથ તત્ત્વોના મોહમાં' દોડતો તે મધવાળી પાણે નવ્ય છે, અને તેના હાથને અડીને તેમાં રૂપિયો મૂકે છે!

હુંકમાં, ભૌતિક ઇદ્રિયજનનો વારસલિંગ—એકમાત્ર છવન તરીકે રજીકાર; તેના આવિષ્કારમાત્રને 'જીવન-વિધાયક' અણી લેવાની વૃત્તિ; તેથી વિશેષ કે આજની વાતોને ચડવાદ—રહસ્યવાદ—અગમ્યવાદ છૂટી પાળીને આપીકાર; જ્ઞાન-છવનમાં કોઈ એકાદ બાબત ઉપર પડતા મતભેદને કારણે બ્રહ્મા થતા પ્રાદેશિક ધર્મજ્ઞના પ્રસંગોએ આધીશાઈથી છેદ અથવા વિચારને જ એકમાત્ર ઉપાય તરીકે રજીકારવાની વૃત્તિ, અને સાથે સાથે ખીજ બાજુએ ગમે તેવી હીનતાને બરહારત કરી લેવાની પામરતા; છવન વિષેની માત્ર ભૌતિક કે યાંત્રિક સમજને કારણે એક બાજુ આવી જતી સર્વજ્ઞતાની અને સ્વ-શક્તિમતાની માફક ખાતરી, તથા તે છવનને કંચાની કાંઈ પણ આદ માન્યા વિના અણુએ અણુએ માળી લેવાનો ઉદ્દેશ; અને ખીજ બાજુ તેને પરિણામે છવનમાં બિલા થતા કે દેખાતા વિરોધો અને વિદ્વાં ટરવી લેવા માટે બેઠતાં આંતરિક ગેદાણ કે શ્વેદા બાધી ન રહેવાથી— તથા માત્ર ભૌતિક દૃષ્ટિએ તો તે બધા વિરોધોનો ક્રોધ અંતિમ ઉકેલ દેખાતો ન હોવાથી— એક બાજુ આવી જતી કાળ અધાર હતાશ, અને ખીજ બાજુ હિંસાનો તાત્કાલિક કે સહેલો ઉકેલ નજરે પડતાં તે રજીકારી લેવા માટે વધારેપડતી આધીશાઈ; આર્થિક સમાનતાની દિશાપતના પ્રથમ અભલી પગલા તરીકે એક બાજુ શ્રીમંતોના લેપનું નિરૂપણ, અને સાથે સાથે ખીજ બાજુ તેમની શારીરિક કે ભૌતિક વિઘ્નિત અથવા સૌંદર્ય તરફ સકામ દૃષ્ટિ;—આવા આવા કાંઈ વિચિત્ર સૂરો મંડળે સર્જન વિભાગમાં રત્ન ફરેલી અનુક્રમે 'મધવાળી', 'રમા અને ન્યત'ત', 'અવતરણ', અને 'પેડાડના પ્રવાસ', એ વાતોમાં યુગતા માલમ પડે છે. એકાદ વેશ્યાના ઉદ્ધાર માટે તેની સાથે પ્રેમમાં પડતા કોઈ યુવાનની વાલ ઉમેરી લીધી હોત, તો 'નવા દૃષ્ટિ'ને નામે બહાર પડવ્ય 'નવા સાહિત્ય'ના બધા 'પ્રતિનિધિઓ' સંવસાઈ જત!.

'શિશુ અને સાહિત્ય'ના ગયા ડિસેમ્બર ૧૯૪૦ના અંકમાં જ રેવડ હિંદમદનના લેખનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમાં લેખક અત્યારના નિરીશ્વરવાદી લેખકો તરફથી બ્રહ્મા થયેલા બધા વિશે પ્રબંધને મંબીર ચેતવણી આપે છે. એ લેખ યુરોપીય પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને લખાયેલો કહેવાય. તથા એકદમ તો ધણુને એમણે લાગે કે, આપણે ત્યાં કે જ્યાં હાલ 'ધર્મે' ન્ય અને પાપે કુલ 'ના સનાતન સિદ્ધાંતને નિરૂપી વાર્તાઓ અને નાટકોના યુગ જ પ્રવર્તમાન છે, ત્યાં એ લેખકે આપેલી ચેતવણીને તરફી લઈ તથા ખર્ચ કરી ગુજરાતી બાપમાં ઉદારવાની જરૂર નહોતી. પરંતુ આજના જ એ 'નવું' સાહિત્ય પ્રગટ થાય છે, તે એવા પછી એમ લાગે ખરું કે, આપણે પણ એ બાબતમાં લાંબો વખત યુરોપીય પાછળ પડી રહીયું નહીં; કદાચ નવો યુગ શરૂ થઈ પણ ગયો છે!

એ નવા સાહિત્યનો માત્ર ગુજરાતમાં સહેલો કરી આપવામાં કાણુ કાણુ કેવો કેવો લાગ જમને છે કે જમજરો એ કહેવું અધરુ છે. આપણું આ 'પ્રગતિશીલ મંડળ' હાલ તો એક અતિ વ્યાપક ક્ષેત્રને એક વ્યાપક નામ હેઠળ આવરીને બેઠું છે. તેથી આજ તો તે એક બાજુ માત્ર સમાજસુધારો (કન્યાઓને મોટી કરવી, અણાવવી, તેમને ગમે ત્યાં પરણવા દેવી, અને વિધવા થાય તો ફરી લગ્ન કરવાની છૂટ આપવી, વગેરે) કરવામાં આમજ જવા માગતા ગતશ્રીમંતો અને સમાજસુધારકોને; ખીજ બાજુ આર્થિક ક્ષેત્રમાં શ્રીમંતવર્ગ-માત્રની સામે આમજવર્ગમાં વિદેય પૂરી, સામાજિક તેમ જ આર્થિક ક્ષતિ કરવા ઇચ્છતા સામ્યવાદીને; ત્રીજ બાજુ સરકાર સાથે અસહકાર કરવાની ઢાકસ કરતા ગાંધીવાદીને; ચોથી બાજુ સરકારના માનચાંદ ધરાવતા, પણ સામાજિક ક્ષતિ કે ઈશ્વરને ઇન્સારતા જમીનદારને; પાંચમી બાજુ ધર્મ-નીતિ-ઈશ્વરની બધી વાતોને 'પ્રતિગ' માનનાર અને એક છવની ઉપર ખીજ નવી 'મધવાળી' ધરમાં ધાલવા છચ્છતા ચરમ-દબ કે લેખ-દબ મધ્યમવર્ગી યુવાનોને; છઠી બાજુ શ્રીમંતોને ઢાંડોડતા ધિકારતા, પરંતુ તેમના ધરમાં ઇતિહાસશીક્ષક બની, એક સુંદર પેકાડમાં તેમના ધરની મુંદરીઓ સાથે ચળકાઈને બેસી, તેમનાં ચળકતાં એરિય, તેમના લાલ-ચુલાખી ચહેરા, તેમનું કલકલ જરણુ જેવું હસકું, તેમના મોની જેવા દાંત વગેરે પ્રત્યે સકામ દૃષ્ટિ કરવ્ય, તથા તેમના ચુલાખી હોઠથી રપશાઈ મેમાં જતા નાસેલાની પણ ઈર્ષ્યા કરતા, અને છતાં તે હામખોરોએ ગઢશની દુર્ગંધ આવી ત્યારે નાકે કમાલ દાખી દેવા જેઠલી અમાનુષ્ટતા દર્શાવી!—એટલી સાક્ષી માત્ર પૂરવાથી પોતાને સામ્યવાદી કહેવાવવા ઇચ્છતા નવીન પ્રગતિવાદીને પોતાના 'પ્રગતિશીલ મંડળ'માં સાથે બેસા કરી.

સકે છે; પરંતુ પેલાઓ એકબીજા સામે નજર કરવા નેહલા વખત મળ્યા બાદ પાસેની બારીમાંથી ફરીને કે સામે ભેલેલી પેકાર્ડમાં ચડી રવાના થઈ જાય કે નહીં, તે કહવું અધુરું નથી. એમ પણ બને કે ધર્મ-નીતિ-ઈશ્વર એ સૌને ઇનકારી, કામિની અને કાંચનમાં સૌનું સામ્ય ઇષ્ટનારો સામ્યવાદી ન હોવડે જાણી રહે!

એ બધું ગમે તેમ હો; પરંતુ આ પુસ્તકમાં પ્રગતિ અને સાહિત્ય વિષે જુદા જુદા વિદ્વાન ચિત્તકોના વિચારો તેમની પોતપોતાની શૈલી અને પરિભાષામાં એકસાથે પાંચવા મળે છે, એ એક સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગી વસ્તુ છે. દા. ત., શ્રી. ડિશોરવાડાભાઈની સત્પંથ-સત્સંગી પરિભાષા, શ્રી. મગનલાઈની ગણિતી શૈલી અને વિચારસરણી, શ્રી. રામનારાયણ પાઠકની અધ્યાપક-વિવેચક શૈલી, અને શ્રી. રસિકલાલ પરીખની હાસ્ય-ચિંતન-રહિયા શૈલી એક સાથે વાંચવા મળતાં, એક ન મુકાને આપણા જુદા જુદા વિવેચકો કેવી રીતે છણે છે, તે જોવા બહુવા મળે છે. આથે સાથે એ જવાબ પણ મળી જાય છે કે, 'પ્રગતિ' જેવી સાવેશ એટલું ન નહોં પણ મુખ્યત્વે વેપક્ષિક વસ્તુના પાયા ઉપર એક બંધેરે સાહિત્યમંડળ રચવું એ મુશ્કેલ કામ છે. નિરર્થક પણ છે કે નહીં, તે તો લખિય કહે ત્યારે જણાય.

'અભ્યાસી'

આર કોલેજિયલ (સંવાદ) લેખક અને પ્રકાશક: નયનસુખલાલ હરિશાલ પંડ્યા, સોહિસીટર, મુંબઈ; પૃ. ૪૨, કિં. ૭ આના.

કોલેજમાં બહુતા ચાર વિદ્યાર્થીઓ રહના દિવસમાં એક ગામડું જોવા નીકળી પડે છે. ત્યાં તેમને નિવૃત્ત વય પછી પોતાના ગામડામાં વસતા એક પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકને મેટો ધાય છે. ગામડાની રિપતિ અને આર્થિક પાયમાલી માટે શહેરના લોક — ખાસ કરીને બહુલા ગણતા લોક — કેટલા બધા જવાબદાર છે, અને જો સાથે જ સુવાનેને દેશની રિપતિ સુધારવાની ધગશ હોય તો તેઓ શું શું કરી શકે, તે વિષે તે રુદ્ધ શિક્ષક પ્રવચન કરે છે વચ્ચે વચ્ચે વિદ્યાર્થીઓ મોટા પ્રશ્નો ઉઠાવે તો નવાબ આવે છે. કિંદરતાન તથા મુંબઈ ઇલાકામાં આવતા પરદેશી માલના આંકડા તથા સરકારે સમય સમય પર નીમેલી અનેક કમિટીઓ તથા મુંબઈ ઇલાકાની અનેક આર્થિક સંસ્થાઓ વિષે સાહિત્ય પૂરી પાડે છે, અને અનેક માનિષોના, ચક્રોધોના તથા નાના પાયા પર ઘડે શકનારા મહેંતો અને કસબાઓના ઉપયોગો સૂચવે છે. આર્થિક સુધારણા માટે કેટલાક નિવેશો રજૂ કરે છે. અર્થાત્, સંવાદ મિત્રે આર્થિક વિષય પર આ એક બાપણ છે, અને તેટલી જ અવેક્ષ રાખી તે વાંચનારને નિરાશ નહિ ધાય. સાહિત્યિક કળાના તથા ભાષાશાસ્ત્રના બંધારમાં તેની બહુ કિંમત નહિ ધાય.

પણ નેહણી વિષેની સાવ બેપરવાઈ ખટો છે. ગુજરાતના વિદ્વાન લેખકોએ સમજવું નેહો એ કે, અંગ્રેજીમાં જેમ મનમાં આવે ત્યારે 'ટેપાયેલું' ના અંગ્રેજી પર્વાયની નેહણી *step, seep, siem, sceen* ન કરી શકાય, તેમ ગુજરાતીમાંયે કલમે ચડે તેમ નેહણી ન કરી શકાય. અંગ્રેજ કરતાં ગુજરાતીમાં નેહણીની પદ્ધતિ યોગી મનરેષી છે, અને તેના શેડા નિયમો બેચાર વાર બરાબર વિચારી લીધા હોય, તો સહેજે સાચો નેહણી કરી શકાય એમ છે. છતાં, શંકા ઉત્પત્ત યાય તો જેમ અંગ્રેજમાં સ્પન્-કોષ જોયા વિના કોઈ લેખક ખાનગી કાગળ પણ ન બારે, તો પુસ્તક તો છપાવે ન શાનો! તેમ ગુજરાતી લખનારે લાગવું નેહોજો.

લેખકે 'વ્રદ જન' દ્વારા બહુલા જુવાનિયોની સ્ત્રી પેટે ગટકણી કાઢી છે. તેઓ નેહણી વિષેની આ ઠીક સાચ અર્થમાં ઘેરો એમ આગા છે.

જેતાણીસ પાનાંના પુસ્તકની કિંમત ૭ આના છે. બહુ ખપવા વિષે શંકા હોય, ત્યારે પ્રકાશકો તુકસાનેનો સંભવ ટાળવા માટે અધાધીયે બોલાં પુસ્તકો વેચાઈ જાય તોયે ખર્ચ નીકળી આવે એવી ગણતરીએ કિંમત બૂકે છે. પણ, મને લાગે છે કે, લખકની ખપતમાં એ જ વિશ્વાસ બને છે, લખકપ્રતિષ્ઠા લેખકોનાંયે આવ્યાં નાનાં પુસ્તકની કિંમત જો ૭ આના હોય, તો તે ગુજરાતમાં કેટલું ખપે તે વિષે મને શંકા છે. મહારાષ્ટ્ર વાચનપ્રિય ગણાય છે. પણ ઉપર મુજબ કિંમત આંકવાની ટેવને લીધે, સારામાં સારાં પુસ્તકો પણ કપાદાબંધ વેચાઈ નથી, અને હવેરે યોગ્ય બાગની નકલો તો બગડી ન જતી દરો. પ્રકાશકો આનો વિચાર કરે.

કિ. ધ. મ.

નૂપન વાચનમાળા સંપાદક: રાંદેશાઈ સોમાભાઈ પટેલ, મોન્ટેસોરી અધ્યાપક, પુરુષ અધ્યાપન પાઠશાળા, વડોદરા.

આ નામથી રાર કંદેલી વાચનમાળાની ત્રણ ચોપડાઓ તેષાર થઈને બહાર પડી છે: ૧. બાળપોથી, ૨. તેની પુરવણી, ૩. પહેલી ચોપડી. તેમની કિંમત અનુક્રમે રોટ, બે, એટલી આના છે, અને પાનાંની સંખ્યા ૪૪, ૪૦, અને ૬૬ છે. બાળપોથીમાં અક્ષરો અને બારાણડી શીખવવાના પાઠો છે; પુરવણીમાં તે જ કંદેશી વખતે વાચન-સામગ્રી છે. અને પહેલી ચોપડીમાં નેહણી શીખવવાનો હસારો રાખ્યો છે, તેની સાથે 'સરસ સાહિત્ય પીરસવાનો' પણ ઉદેશ બતાવ્યો છે.

સંપાદક નેહલા બાળપોથીની રચનામાં ફાંચા છે તેટલા પહેલી ચોપડીમાં નથી ફાંચા. બાળપોથી અને પુરવણીમાં કાંઈક કમિટતાની સાથે ચોખ્ખા જેવું રચ્ય દેખાય છે. તેવું પહેલીમાં ન જાયું. તેના પાંચની શૈલી તથા ભાષા ખરબચડી, ચડતા કમ વચરની, અને ક્યાંક

સહેલી' તો ક્યાંક અધરી થઈ જતી હાગી. ઉપરાંત, વાચન માટેના વિષયોની પસંદગી પણ બહુ મનોરંજક નથી નીવડી. કાન્યની પસંદગી પણ તેવી જ અણવા. અને ઈશ્વરને આ ચોપડીમાંથી ખાતલ કરેલો છે તે સાબિતાય છે કે સહેલો બન્યું હશે ?

પશુ પક્ષી અને રમત ઉપરાંત પણ બાળકોને બીજા વિષયોના અનુભવ — મૂર્ત કે અમૂર્ત — ઉપે — હોય છે. વાચનભાગીદારે એમને પણ પકડી લેવાના છે અને તેમને મૂર્ત રૂપ આપવા શબ્દબદ્ધ કરી આપવા જોઈએ. વાચન-ભાગીદાર શીખે છે, એટલે શબ્દો ને વાક્યો નહિ, પણ તે ભાષામાં એકત્રિત વસ્તુઓનું જીવન ખતાવી તેને ભાષાબદ્ધ કરવાની કળા શીખે છે. પહેલી ચોપડીમાં બાળજીવન કે મનુષ્યજીવનને અંગે નજી સામગ્રી છે. ગાંધીજીની ચોરીનો પાઠ એક છે તે આ ચોપડીમાં અપરો અને અરધાને જ નહિ, કદાચ આ બાળકો માટે અતિશયન કહેવાય. ખેલ અને રમતના પાઠો વચ્ચે આ એકકમ જુદો પડી જાય છે, અને ભાષા તથા શૈલી તો સાવ ફરી જાય છે. 'મારું નામ શું ?' એવો પાઠ એથી જીલ્લી દશા ખતાવે છે. પુરવણીમાં એ ચાલે. ક્ષ અક્ષર શીખવવા માટે તે એ માન્યો હોય, તો એક 'પક્ષી'ના ક્ષ વગર બીજે ક્ષ તેમાં નથી ને બીજે એકાક્ષર નથી. એને ક્ષ, ક્ષને એકાક્ષર તરીકે ક્ષ કામ અત્યારે શીખવવા જ એને બાળકોમાં કે પુરવણીમાં સુખે લઈ લેવાય. આ ઉપરાંત વાક્યરચના વગેરેની દિશ્યે પણ ફરી આખી ચોપડી તપાસી જતી જોઈએ ને નવી આવૃત્તિ નીકળે તો તેમાં સુધારી લેવી ધટે.

નેહણીમાં કેટલીક ભૂલો સરવૃક્ષથી રહી અઈ છે તે અહીં નોંધું છું, જેથી તે ફરીની આવૃત્તિમાં સુધારી શકાય. ધૂએ ધૂએ નહિ, ધૂએ, ધૂએ; ધૂમાંડી નહિ, ધૂમાંડી; નજરું નહિ, નજર; હડી નહિ, હડી; ધૂંટણિયે નહિ, ધૂંટણિયે; હડાડું નહિ, હડાડું; ફળફળ નહિ, ફળફળ. પા. ૧૮ ઉપર ૧૨ મા પાઠમાં 'ચાલડું' બન્યું' એમ છે તે કદાચ 'ચાલડી જી' દોડું જોઈએ.

સંપાદકને અમારી રાચના છે કે, ઉપરની બેચાર બાબતો ધ્યાનમાં લઈ, ઠીક લાગે તો તે સુજન પોતાની ચોપડી સુધારે.

ખાલ-ભાજનાવલિ સંપાદક: શંકરલાલ દ્વારકા-દાસ પરીખ. પ્રકાશક: ગુજ્જર ત્ર્યંબકન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિં. ત્રણ આના. પાન ૪૦.

દશ વર્ષની અંદરનાં બાળકોને માટેની આ ભાજનાવલિ ખાલ-સાહિત્યમાં એક નવી લાત ન કહેવાય ? ખેલ, ગમત અને ખાલી વાચન માટેનાં નેહકણનિ રચાને, બાળકોને માટે કંઈક વિચારપુરસ્કર ચોળના આ કહેવાય. બાળકોને આવાનું તો ગમે જ છે. તેને માટે

ચોળ કાળેની સામગ્રી તેમને પૂરી પાડવી જોઈએ. આ ચોપડીમાં તેવી ભાજના-સામગ્રી ઠીક એકઠી કરી આપી છે. કૌંસક ધોરણે એવી વધુ વિલામણી પણ થઈ શકે. પ્રાર્થના, જીત, ભજનો, બોધગીતો અને રાષ્ટ્રગીતો એમ ચાર ખંડમાં ત્રીસેક શીલે આપી છે. તે માળાપો ચોતાનાં બાળકોને આ પ્રકારના મુખપાઠ કરાવવા ઇચ્છે, તો આ ચોપડી તેમને મદદગાર થશે, અને બાળક તે વાંચી પણ શકશે. રાજ શીખવવા જોઈએ. કિંમત વધારે કહેવાય.

ગાંધી-સાહિત્યની સૂચિ તૈયાર કરનાર: શ્રી. પાંડુરંગ દેસાઈ, ત્ર્યંબકન, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ત્ર્યંબકન, અને શ્રી. કીટકાઈ દેસાઈ, ત્ર્યંબકન, માં ૧૦ પુસ્તકાલય, અમદાવાદ કિં. ૦-૨-૦

આ સૂચિ તૈયાર કરવાને માટે બેક ત્ર્યંબકાણે અનેક અજ્ઞાસીઓ ધન્યવાદ આપશે. મોટા કદનાં બાલીસ પાનની આ યાદીમાં ગાંધીજીનાં કાર્યો, વિચારો, તથા આદર્શોના અજ્ઞાતજ્ઞો તથા વિદ્યાધનજ્ઞો સૌને જોઈની સામગ્રી મળી રહેશે. ગાંધીજી એક એવા વિદ્વાન બાલક છે કે, એમની વાતની ઉપેક્ષા કદ્યે ન થાકી શકે. વિવિધમ લોઈડ ઝેરીસન કહેવા કે, સત્યનું જોરદાર અનુશીલન કરે તો તે મનેકમને પણ ક્યાન તો આકર્ષે જ. ગાંધીજીના સામગ્રીની જીવને એ સાધી ખતાવ્યું છે એમના જીવન વિષે એક સમર્થ દીકાદારે વર્ષો ઉપર સંદેહ વ્યક્ત કરેલો કે, ગાંધીજી એકદેશી કાર્ય ઉપર જોર તો નથી આપતા ? આ યાદી એનો સંચોટ જવાબ છે. તેમાંથી જોઈ શકાય છે કે, ચોતાના જીવન અને તેનાં કાર્યો દ્વારા એમણે વ્યક્તિગત તેમ જ સામુદાયિક રીતે, ધર્મ, સમાજ, સાહિત્ય, રાજકારણ, વગેરે જીવનનાં સર્વ અંગોને જન્યત કર્યાં છે, ચોતાની વાત ત્યાં બધે એમણે પહોંચાડી છે, અને એ બધું સાહિત્યરૂપે ખીલી નીકળ્યું છે આ યાદી જોઈને સદને થશે, આટલું બધું સાહિત્ય છે ! અને, તૈયાર કરનાર બાઈએ તેમની આ યાદીને પરિપૂર્ણ નથી માનતા — આજળ ઉપર તેવી કરવા ધારે છે.

આ યાદીમાં ૨૬૩ ગુજરાતી, ૧૮૦ હિંદી, ૧૬ મરાઠી, ૧૬ અંગ્રાળી, ૫ ઉર્દૂ, ૪ સંસ્કૃત, પરર અંગ્રેજી, ૪ ફ્રેન્ચ અને ૭ જર્મન અંગ્રામાં નામ છે. કલ ૧,૦૬૭ છે. ગુજરાત પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ ખૂબ છે એની એક નિશાની આ પણ ગણાય. એ પ્રભાવ સદંત્ર અને સરળ ઉર્દૂ અહિંસક શક્તિથી નરચે છે, તેથી જ આટલો વ્યાપક અને વિશાળ છે, એમ પણ નિહાન કાઢી શકાય. તૈયાર કરનાર બેક બાઈએને તેમના કામમાં હરકોઈ ચોતાની સલાહસૂચનાઓ અપાવીને મદદ કરે, તો આ સર્વોપયોગી કામ ફરીને છપાવની વખતે તેઓ વધારે પરિપૂર્ણ કરી શકે એ ઉપાડું છે. મ.

આ સિદ્ધિ વિવેચન

જૂના કવિની જોડણી ફેરવાય ?

થોડાક માસ ઉપર જૂના કવિનાં કાવ્યની જોડણીને શુદ્ધ કરવી કે નહિ તેને અંગેની ચર્ચા દરમિયાન એક સેપ્ટે કયાંક ઉદ્દેશ્ય કર્યુંનું યાદ આવે છે કે, શેક્સપિયરની જોડણી કાંઈ અજોડમાં ફેરવે છે ? તાત્કાલિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવાહી-માના વાર્ષિક વિવેચનમાં નીચેની નોંધ વાંચતાં, આ વાતનું સ્મરણ થયું. એ નોંધમાં લખ્યું છે : 'જૂના કવિઓના કાવ્યપાઠ (પાઠ કે જોડણી ?) આધુનિક યનાવવા કે કેમ ?.. તે વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. . .'

(જુઓ પા. ૧૧૬, '૩૬ નું અંશરથ વાંચન.)

ભણતો હતો તે વખતની સ્મૃતિ પરથી મને ખાતરી હતી કે, ચોસર, શેક્સપિયર છંદનાં લખાણોની જોડણી સામાન્ય પ્રકારનોમાં અપ્પટ ફેરવી લેવાય છે. ઉપરની નોંધ વાંચી, તેની ખાતરી કરવા હમણાં મેં કેટલીક શેક્સપિયરની આજ્ઞાઓ જોઈ. 'વેરિયોરમ' જેવી આજ્ઞાઓને છંદો મૂળ અંગેને યથામૂલ્ય આપવાનો છે; તેમાં જોડણી આ પ્રમાણે છે :

Brutus. Another generall fhout ?
I do beleeve that these applaufes..

* * *

What watchfull cares doe interfose.

* * *

What neede we any fpurre,
but our owne caufe,

To pricke us to redrefe ?...

એ જ ભાગ 'જુલિયસ સીઝર'ની એક સિદ્ધિ સામાન્ય આજ્ઞાઓમાં જોવા. તેમાં તે આવે છે :

Another general shout !

I do believe that these applauses...

* * *

What watchful cares do interpose...

* * *

What need we any spur
but our own cause,

To prick us to redress ?...

ખાસ જૂની જોડણી જોવા છપ્પો તો જુદી વાન; બાકી બધી સામાન્ય આજ્ઞાઓમાં ચાલુ અને સ્થિર રૂપે નિયત થયેલી અવાંચીત અંગ્રેજી જોડણીમાં જ છપાય છે; અને તે જ ચોડ્ય છે. લખાણ વાંચવાને માટે છે. તેને સાડુ સર્વમાન્ય સંજોગો અને તે વાપરવાના નિયમો કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે જ લખાય તો તે વંચાય અને વાંચતાં ફાવે. તેથી, બોલો એમ કે મૂળ જોમ લખો, એ મૂળ નહિ, પરંતુ 'નહો જોડણી પ્રમાણે લખો' એ સૂત્ર સાચું, વ્યવહારુ, અને બધે પળાતું કે પળાઈ શકે એવું છે.

અને ઉપર શેક્સપિયરના કાવ્યનો પાઠ જરાય નથી રૂથો—જોડણી જ ફરી છે, એ કહેવાની નહિ એ સાડુ છે કે, ઉપરની નોંધમાં આ સ્પષ્ટતા ('પાઠ' શબ્દ વાપર્યો છે, તેથી) દેખાતી નથી.

‘શાસ્ત્રશાહી’ ?

શ્રી. ખંડ ૬૦ ૬૦એ ગયા 'શુદ્ધિપ્રકાશ'માં લિપિ બાળત એક ચર્ચાપત્ર જોડાયું છે, જેમાં 'પ્રત્યક્ષ'ના શ્રી. 'સાહિત્યપ્રિય'ને જવાબ આપવા પ્રયત્ન રૂથો છે. એ પ્રયત્ન વિશે કાંઈ કહેવાનું છે નહિ, કેમ કે માટું માનવું છે કે, જોડણીની બાળત માત્ર શાસ્ત્રોચ્ચેની નથી; જનતાની એકધારું લખવાની જરૂરની છે. જનતા પોતાની બાપા એક સ્થિર રૂપે લખવા ને વાંચવા સાહે છે. અને જોડણીશાસ્ત્રમાં શબ્દનું સ્થિર રૂપ હોવું એ આવના સેખન અને મુદ્દાના જમાનામાં એક મોટો શાસ્ત્રશુદ્ધિ સિદ્ધાંત છે.

પરંતુ એ લેખમાં સામાન્ય જનતા પ્રત્યે જે અવગણના—લગભગ તુરંત—જેવા બાપ પવનિત થાય છે, એ ચોંકાવનારી વસ્તુ છે, કારણ કે એ એક પ્રકારની 'શાહી' જ છે, ને તેને નામ આપવું હોય તો તે 'શાસ્ત્રશાહી' કહી શકાય. શાસ્ત્ર પણ સચ્ચવનતા સામે યદ્દ શકે છે એ દલિલ-જૂનો અનુબંધ છે. અને આનું કાંઈક આ ચર્ચામાં થયું હોય એમ લાગે છે. અને અતિવાદ એ 'શાસ્ત્રશાહી' પૂતા નથી, એ અતિવાદ જ છે.

આજકાલ જરાક પોતાને ન રૂથે તેવા મન આવ્યો કે એને અમુક કે તમુક 'ક્રમ' ચોપડાની

દેખાની ઝોંઘી વિરોધ-રીત જેવું પણ થોડુંક એમાં દેખાયું. આ જાતની દલીલ-પદ્ધતિ — જે એમાં કશી દલીલ હોય તો — તે પણ ત્યાગ્ય છે.

આજે જગતભરમાં લોકશાહી એટલે શું એ ખૂતખાર વિચારાર્થ રહ્યું છે, અને જોનારા તો કહે છે કે, તે કયાંય નથી દેખાતી; અને તેથી તેમની કેળવણી-સંસ્થાઓ પણ કોઈક શાહીમાં જ રસાયેલી છે.. રખે કોઈ આપણે ત્યાંની યુનિવર્સિટીઓને ‘શાસ્ત્રદષ્ટિપૂત’ માની શે. કેમ કે તે નોકરશાહીને વરેલી છે ને તે બેઠે રીતે — સરકાર માટે મુખ્યત્વે તે નોકરો તૈયાર કરે છે અને નોકરશાહીની રચેલી અસાધ્ય અને વર્ગોદ્ધમી રખે વહે છે.

આ બધા ઉપરથી મારે કહેવાનું એટલું જ છે કે, જોણી કે બાપાની સાદી ચર્ચામાં આ અવળા કાંઠા શું કામ આવતા હશે એ જ સમજાતું નથી. બાપો, એ ચર્ચા વિષે તો, થી. ‘મુદિત્વપ્રિય’ને તે લાગેવળે છે, અને તે પોતાનું મતન્ય જવાબરૂપે રજૂ કરી શકે છે.

સર્વવિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડી

મુખ્યત્વે કડી મહેસાણા વિભાગની કડવા પાટીદાર વસ્તીના વિદ્યાર્થીઓ માટેની છાત્રાલયની મૂળ જરૂરમાંથી નિકસીને આજ તે પ્રદેશની એક સમ્પૂર્ણ શિક્ષણસંસ્થા બનેલા આ મંડળનો ઈ. સ. ૧૯૩૯-૪૦ના હેવાલ મળ્યો. ૧૯૨૨માં પ્રથમ અંગ્રેજી તથા પોરણો બોલી વિદ્યાલયની શરૂઆત થઈ હતી. આજ ૧૯૩૫થી તે મુંબઈ યુનિવર્સિટી માન્ય હાઈસ્કૂલ સુધી પહોંચ્યું છે. કુલ ૬૭૦ વિદ્યાર્થીઓ તેમાં છે, જેમાંના ૨૨૪ આ સંસ્થા હસ્તક પાટીદાર વિદ્યાર્થી આગ્રમતા છે. આ શુદ્ધ-વિદ્યાર્થીઓ મારે ઉદ્યોગમંદિરની સત્ક છે, તેમાં સુનારી, સીવણ તથા મુદ્રણકામ શીખવવાની ગોઠવણ છે. દરેક બચુ રોજ એક સમય તેમાં આવે છે. બહારથી બહુવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ આ લાભ લઈ શકતા નથી, કેમ કે ઉદ્યોગકામ શાળાના બાળક-સમય બહાર, સવારે ચાલે છે.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ માત્ર ઉદ્યોગ બહુવા રહે છે. શાળાનું નિવેદન જણાવે છે કે, સીવણમાં ૧૩, અને મુદ્રણમાં ૨ એવા વિદ્યાર્થી છે. શાળાનું આ મુદ્રણ-શિક્ષણ તેની વિશેષતા ગણાય. તેની સાથે સાદી

પુસ્તક-આધારી પણ છે. પ્રેસ પોતાનું ખર્ચ કાઢે છે. સંસ્થાનું છાપકામ કરવા ઉપરાંત બહારથી પણ તેને કામ મળે છે.

કડીમાં ત્રણ ચાર જિન છે, તે પ્રદેશ ખેતીનો છે અને કપાસ ખૂબ થાય છે. રસાભાવિક રીતે, તે વસ્તીની સેવા કરનાર વિદ્યાલયે ખાદ્યવિદ્યા પણ ઉદ્યોગ અને અક્ષરજ્ઞાનમાં ભણાવવી જોઈએ. તો તેઓ બહારથી આવતા વિદ્યાર્થીને પણ શીખવી શકશે. અને એ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ જો સાચે જ રાષ્ટ્રપ્રેમી હોય, તો ખાદ્યનો વાપર ત્યાં બધા જ કરતા હોવા જોઈએ. ઉદ્યોગ વિભાગ ખાસવવામાં આ તરફ સંચાલકોએ ધ્યાન આપવું ઘટે છે.

ઉત્તર ગુજરાતની મુખ્ય વસ્તીમાં ઠાકરડા બાઈ-બહેનો મોટા પ્રમાણમાં છે. આ મંડળે તેમની કેળવણી તરફ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. શાળામાં ભણનારાનો માતિવાર આપેલો કેકો જોતાં, એક આ જાતિનો વિદ્યાર્થી જોવા મળતો નથી. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે જ હરિજન એ કાકામાં બતાવ્યા છે. રવરાજની ઉપાસનાના આ જમાનામાં કડી કેળવણીમંડળે આ એક બાજુપંદૂર કરી, પોતાના ‘સર્વ’ વિશેષણને સાચું કરવું ઘટે. એ આપણી પછાત કામને ખેંચી આણવી પડે તો તે પણ કરવું જોઈએ, કેમ કે એમની પછાતતાના જવાબદાર નદિ-પછાત ગણાતા વર્ગો પણ છે.

અમદાવાદ પુસ્તકાલય સંમેલન

ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ કારોબારી મંડળના ઉપક્રમથી, તા. ૧૨-૧-૪૧ને રવિવારે અમદાવાદમાં થી. સરલાદેવી અં. સારાભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ, અમદાવાદનાં પુસ્તકાલયોનું સંમેલન ભરાયું. ત્રાયકને ગણીને નવાઈ થશે કે, નાનાં મોટાં કરીને, અમદાવાદ શહેરમાં સિતોરેક પુસ્તકાલયો આમુ છે. આ બધાં પુસ્તકાલયોના સંચાલકો મળીને શહેરની આ એક મોટી પ્રજ્વલિત વિષે વિચાર કરે એ આવકારવાનું ઉપક્રમ કહેવાય.

સંમેલનને અંગે એક પ્રદર્શન પણ યોજવામાં આવ્યું હતું, અને તેને ઉદ્ઘાટન મુકવાની ક્રિયા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ થી. મજિલાર્થ શાહે કરી હતી. આ પ્રદર્શનમાં મુખ્ય આકર્ષણ એ હતું કે,

તેમાં ઉપસન્ન થઈ ગાંધી સાહિત્ય એકઠું કરીને જોવાને માટે મુકવામાં આવ્યું હતું. તેની સાથે મિત્ર મિત્ર વિધવાનાં પુસ્તકો ઉપરાંત, જૂનાં નવાં સામયિકો, યાજ્ઞસાહિત્ય, સ્ત્રીસાહિત્ય, હસ્તક્રિયાઓ પણ હતાં. આ પ્રદર્શને કદાચ તેના જોડવાનારે નહિ ધ્યાન દેવ એટલું આકર્ષણ થયું. સારી સંખ્યાએ એનો લાભ લીધો.

સંમેલને આ ટાંકણે એક કાળખી અને કીમતી કામ ને થયું તે ગાંધી સાહિત્ય મુદ્ધિ પ્રસિદ્ધ કરી તે. તેને માટે દેશવિદેશના ઘણા લોક એમનો આભાર માનશે. આ અંકમાં તેની સમાક્ષેપના આવી છે, એટલે અહીં એનો વિસ્તાર કરવાનો રહેતો નથી.

સંમેલને ને દર્શાવે ક્યાં તે ઊપાંમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, એટલે અહીં તે નોંધવા જરૂરી નથી. સંમેલનનાં પ્રમુખે એક વસ્તુ જણાવનામાં કહી તે સાચી છે કે,

‘આપણે જે જે સ્થાનિક યોજનાઓ લાઇ ખરીએ તે સર્વ સ્થાનિક અને તાત્કાલિક જરૂરિયાતોને પહેલો વળે એવા તેા હોવા જ નહિએ; પણ ને સાથે સમસ્ત સમ્મનિયોજનના ચિત્રમાં તેનું યથાચોગ્ય ચોક્કસ સ્થાન હોવું જોઈએ.’

આપણું રાષ્ટ્રનિયોજન એટલે આપણા રાષ્ટ્રનું મુખ્ય ધન કે મૂળ આધાર ને ગામડું તેના કલ્યાણનું નિયોજન. આપણી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમાં આ વિચાર પણ હોવો ધટે, ન હોય તેા આપણું નિયોજન અધૂરું અને અપૂર્ણ ગને.

અમદાવાદ પુસ્તક વિચાર કરીએ તો, પ્રમુખ બહેને ને એવાર વાનાં ગણાવ્યાં તે આપણી મ્યુનિસિપાલિટીએ વિચારવા જેવાં ગણાય — મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય, ઉપરાંત બાલપુસ્તકાલય, અને દરેક વોર્ડ માટે સારું એક પુસ્તકાલય. વીજળી, પાણી, ગટર હોની જેમ આ જરૂર આપણે નથી અનુભવતા, તેથી જ પાંડ-પાર પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા નથી થતી. એ અનુભવ પ્રજામાં વ્યાપે તેા તે પોને જ આવી લેગવાઈ માગશે અને કરશે-કરાશે.

આ સંમેલને ને સફળતા કરી છે તે આગળ ચલાવવા તેણે એક સ્થાના સમિતિ નીમી છે. આચારી રાખીએ કે, તેઓ રાષ્ટ્રની વ્યાપક અને સફેરની

વિશેષ જરૂર વિચારી, લોકશિક્ષણનું આ એક અંખ ખીલવશે અને સુજાતને તે આગમનાં દોરશે.

ચાર નિવેદનો

ગયે મહિને ચાર નિવેદનોમાંનાં બે વિષે આપણે વિચાર કરી ગયા હતા: મુજરાલ વિદ્યાપીઠના તથા તદતર્મત ગ્રામ સેવા સમિતિના ઈ. સ. ૧૯૩૯-૪૦ના કાર્યનાં. બે બાકી હતાં: વેડછી આશ્રમ અને વલ્લભ વિદ્યાશ્રમ — જોડાસણ. આ બે વિષે શ્રી. કિંબંબએ દિદી ‘સર્વોદય’માં વિગતે ચર્ચા કરી છે, તે જ અહીં ઉતારું છું.

વેડરાવ આશ્રમ, વેડછી (જિ. મુસત)

‘સત્યાગ્રહ આશ્રમ વિદ્યાલયનું શિક્ષકમંડળ એક વાર ચૂકવતિની નિમણૂક વિષે વિચાર કરવા ભેઠું. શ્રી. ગામ-સાહેબે આપવા ખીન કોઈએ સૂચવ્યું કે, ‘વિદ્યાપીઠ’એ માતા આપવા છે કે પિતા એ પહેલાં નક્કી કરી લઉં તે માતા અપવા દોષ તેા હું જીવતરામભાઈ માટે કરમાવે ચૂકું છું અને પિતા આપવા દોષ તેા અપ્પાસહેબ પટવર્ધન માટે’ મને ખ્યાલ છે કે વિદ્યાપીઠને બનેલો અનુભવ કરાવવામાં આવ્યો હતો, અને જીવતરામભાઈ પિતાની જરૂર ન રાખનાર માતા અને અપ્પાસહેબ માતાની જરૂર ન રાખનાર પિતા સાબિત થયા હતા.

પાંડગ્રથી ન્યારે બારેલીની મુઠ તૈયાર કરવાને સુજરાતે નિશ્ચય કર્યો. ત્યારે જે કાર્યકર્તાઓ ત્યાં ભેઠે વત્સા તેઓમાં શ્રી. જીવતરામભાઈ અને શ્રી. ધૂનીલાલ સાહેબજીયર મહેતા પણ હતા. તેઓ ત્યાં જ રેળાવી થયા અને તેમણે ત્યાંની રાત્રી પરાજ અને હળપતિઓને પોતાની એકબેતા ખાસ વિષય બતાવ્યો. શ્રી. ધૂનીલાલભાઈએ હાંવળ હાંશ તેઓમાં પ્રવેશ કર્યો અને શ્રી. જીવતરામ-ભાઈએ પોતાની રચનાવગિલ માનુષિ અને શિક્ષણ-પ્રવૃત્તિ દોરા. તેમણે આરા સદસાર્વજનિક પળ મેળવી લીધા અને રાત્રી પરાજની વસ્ત્રીવાળા એા ગામ-વેડછીમાં પોતાનો આશ્રમ સ્થાપ્યો. સત્યાગ્રહની ચળવળમાં આશ્રમ તેા કેટલીયે વાર રાજ થયો અને લખ થયો સર્વકર્તાઓ પણ હાંખી હાંખી ચલે ભોમવતા રહ્યા; પણ અનુરૂપતા ચળવાં જ ફરીથી વેડછીમાં બેઠા થતા. અત્યારે ફરીથી વેડછી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનું એક ભવેલું કેવ બની ગયું છે અને દમખાં જ તે બધી પ્રવૃત્તિઓ ૧૯૩૬ની સાલનો અંદાજ અમને મળ્યા છે. આશ્રમની વજુ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ છે: રાત્રી પરાજ ખાતી કાર્યાલય, કુદીનગાળા, અને અન્ન-પાન મંદિર

યયે વરસે ખાતી કાર્યાલય માર્ગત ૧,૩૭૪ હાંતનાર અને ૧૦૭ બીલ કારીયોને કલ લખમન શ. ૧૯૨૦૦

મહારાજાના રૂપમાં વહેંચવામાં આવ્યા. આ ઉપરાંત ૭૮ ગામોમાં ૪૬૮ કુટુંબોમાં લગભગ ૭૭૦ ચો.ચાર વજ્ર-સ્વાવલંબી ખાદી પેદા થઈ. વજ્ર-સ્વાવલંબીનના પાછલાં ૧૬ વરસના આંદા અહેવાલમાં આપવામાં આવ્યા છે. એ આંકડા બોધદાયક છે:

સાલ	ગામ	કુટુંબ	ખાદી ચો.ચા.
૧૯૨૫	૨૫		૧,૭૬૦
૧૯૨૭	૧૧૯	૧,૦૬૨	૧૮,૭૬૮
૧૯૩૦	૩૭૬	૪,૨૨૫	૭૨,૪૬૮
૧૯૩૧-૩૪	૨૧૨૪, સંશ્રામ		
૧૯૩૫	૫૫	૧૬૬	૪,૫૬૦
૧૯૩૬	૭૯	૪૬૮	૬,૬૮૩૩

આ આંકડાએ ઉપરથી દેખાય છે કે, રવસા સંશ્રામ ખેડવાનાં જિ. વરસોમાં જેટલું સામ થયું તેટલું ત્યાર પછીનાં ત્યાર વરસોમાં પણ નથી થઈ શક્યું. સંચાલકે આ વિષે પ્રકાશ પાડ્યો હોત તો સારું.

શ્રી. જીવરામભાઈ અને એમના સહીયોગી ઉદ્યોગમય કવિતા (કે કામ્યમય ઉદ્યોગ ?) નું ખાસ દર્શન એમની ઉદ્યોગશાળામાં થાય છે. તેઓ કહે છે :

ઉદ્યોગશાળામાં છ સાધનો દ્વારા જળવળી અપાય છે :

૧. નિયમિત આશ્રમજીવન દ્વારા
૨. ઉત્પાદક ઉદ્યોગો દ્વારા
૩. શિક્ષકો અને પુસ્તકો દ્વારા
૪. પ્રવાસો અને સેવાનાં કામો દ્વારા
૫. દિસાળી કામ દ્વારા
૬. વ્યાયામ દ્વારા

આશ્રમજીવનમાં પ્રાર્થના, ગીતા-પાઠ, વ્યાયામ, કાંવલ, મૌનકાંતલ, રસોઈ, સફાઈ, ગેસેવા, બાગીચા વગેરે વિવિધ સામુદાયિક કાર્યક્રમ હોય છે. ઉત્પાદક ઉદ્યોગોમાં ખાદી ઉદ્યોગ, ગોપાલન અને કાર્યાલયના કામ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને આખા વરસમાં ૩૧. ૭૪૪ની આવક થઈ

શિક્ષણ અને પુસ્તકો મારફત વરસમાં ૨૪૬ દિવસમાં ૬૧૨ દલાઈ શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. ૪૬ દિવસ પ્રવાસ અને સાર્વજનિક સેવાના કામમાં ગયા

સુરત જિલ્લા સ્ટેલ જોડના શિક્ષકોના લાલ મારે આશ્રમ મારફત ત્રણ હકીકતોમાં વરસમાં દસ મહિના ખાસ વર્ગો લેવામાં આવ્યા. એમાં શિક્ષકોને શ્રામકોષોનું અનુભવગ્રન્થ અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, મહેનત જીવનનો અનુભવ, સમસંહિનો અભ્યાસ, વધારાનાં હાઈ, ઉચ્ચારમુદ્રાર, હિન્દુસ્તાનીમાં પ્રવેશ, કુટુંબો સુધારથી વગેરે કાવવા

આજકાને ન મારવાની, ૧૨૩ શિક્ષકોએ શુદ્ધ ખાદી પહેરવાની, અને ૫૩ શિક્ષકોએ બીડી ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. કેટલાક શિક્ષકોએ નિયમિત કાંતવા પણ તેવારી બતાવી.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે, ' શ્રી. જીવરામભાઈ વગેરેની શક્તિ, બુદ્ધિ અને તપસ્યા દર્શક ' આ આશ્રમનો દિનપ્રતિદિન વિકાસ થતો રહેશે.

વડલજ વિદ્યાલય, બોચાસણ

આ વિદ્યાલયની રચાવના એમ તો ૧૯૩૩માં થઈ હતી. પણ ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં સત્યાગ્રહ શરૂ થવાથી એને ટ્રેડક્રાફ્ટસર કરાવવામાં આવ્યું અને એનું મંત્રન પણ સરકારે જાહેર કર્યું. ત્યાર પછી સન ૧૯૩૫માં એ ફરીથી નવા રચકપમાં બોલવામાં આવ્યું; ત્યારથી ૧૯૪૦ના ત્રણ સુધીનો પાંચ વરસના કાર્યનો અહેવાલ અમારી પાસે આવ્યો છે.

બોચાસણ ગુજરાતના એક જિલ્લાનું એક ગામ છે. એની આસપાસ મોટે ભાગે ખાદીના લોકોની વસતી છે. આ કોમ ગુજરાતની પછાત કોમોમાંની એક છે. એમ તો એ એક ક્ષત્રિય ભતિ છે અને એક જમાનામાં ગુજરાતમાં એના રાજ્યો પણ હતાં અને આજે કેટલાંક બાકી રહ્યાં છે. પણ એ કોમના મોટા ભાગના લોકોની સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ, અને સંસ્કાર, જળવળી તથા ઔદ્યોગિક (ચેરી લાઈ વગેરે સિવાય) કુશળતાથી વિહીન છે. આ વિદ્યાલયનો મુખ્ય હેતુ આ કોમની સેવા કરવાનો છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના એક સનાતક, શ્રી. શિવાભાઈ શ્રોત્રીભાઈ પટેલ આ વિદ્યાલયના આચાર્ય છે. હરિપુરા કોમિસનમાંથી પાછા ફરતાં જ એમનાં પત્નીનું અવસાન થયું. એ એક નાનું બાળક મૂકી ગયા. શ્રી. મંગાબહેન દેવ જેઓ આ વિદ્યાલયની સાથે જ એક ઔપચારિક શરૂઆતથી ચલાવી રહ્યાં છે, તેમણે આ બાળકને પોતાના પોત બતાવ્યો અને શ્રી. શિવાભાઈને નિશ્ચિત કર્યા. શ્રી. શિવાભાઈએ પણ ત્યારથી વિદ્યાલયને જ પોતાનો એકમાત્ર સંતાનો વિષય બતાવી મૂક્યું છે. પરિણામે આ સંસ્થા પોતાની પ્રગતિના સરસ દિસાળ આપવા ચાલ્યે બની છે.

પોતાના અહેવાલમાં આચાર્ય કહે છે: ' એકે અમરું ખેય તો ૨૫૪ હડતું પણ શરૂઆતમાં કાર્યપદ્ધતિ વિષે અસ્પષ્ટતા હતી. તેથી વિવિધ હેતુથી વિદ્યાર્થીઓ આવવા લાગ્યા. રાખતા તરીકે, અંગ્રેજ બંધુવાની ઇચ્છાથી, કોઈ નોકરીની લાલચથી, તો કોઈ જીવનનિર્વાહ આપે એવા કોઈ ઉદ્યોગધર્મો શીખવાની ઇચ્છાએ પણ એ રીતે આવ્યા હતાં. એટલે બહુ વરસના અનુભવ

પણી અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાનો મોદ ઠોડી દઈ એક નહીં કરેલી ચોખ્ખાને ૪ વર્ગથી રહેવાનું કરાવ્યું અને નીચે પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો :

૧. વિદ્યાર્થીઓનાં હરિજન-પ્રવેશ અને ખાદી-ઉદ્યોગનો પૂરેપૂરો આગ્રહ રાખવામાં આવે.

૨. વિદ્યાર્થીઓ કુટુંબક ધંધા શીખી લે અને શહેરમાં જન્મે નિર્વાહ ધરાવે — એ અર્થમાં આ સંસ્થા ધંધા-દારી શિક્ષણની સંસ્થા નથી. કોઈ વિદ્યાર્થી એવું શિક્ષણ આપે તો દઈ દરસ્ત નથી, પણ આપાદે એ શ્રેય નથી. આમરો ઉદ્દેશ પછાત કેમોમાંથી એવા નીજવાનો તૈયાર કરવાનો છે કે જેઓ શિક્ષણ લીધા પછી પોતાની કેમની જોવાં રહે.

૩. કેવળ પ્રગતિક્ષા શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને અર્પવ બનાવી દે છે. તેથી એ શિક્ષણ ખાદી-ઉદ્યોગ દ્વારા આપવામાં આવે. ખાદી-ઉદ્યોગથી એમને પૂરી આજીવિકા નહિ મળે, પણ એમના બાપદાદાના ખેતીના ઉદ્યોગના સહાયક ધંધાના રૂપમાં એ મુક્ત્યવાન થઈ પડશે અને એની મારફત એમનું શિક્ષણ પણ સફળ થશે. પણ એની મારફત એ લોકોમાં વહેનવાવજવન, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, સમાજસુધારો, યુતા વગેરે પ્રવૃત્તિનું નિયંત્રણ, વગેરે વિવિધ કાર્યક્રમો પાર પાડી શકશે.

આ નિર્ણય અનુસાર વિદ્યાર્થીઓમાં ધણું ફેરફાર કરવા પડ્યો : હરિજનો અને બીજાઓ વચ્ચે ને દઈ બેઠવાય રહી ગયો હતો તે કાઠી નાખવામાં આવ્યો. બીજા આદિ ઉદ્યોગો બધા દરવર્ગમાં આપ્યા આથી શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ધણી મઈ. પણ ને વિદ્યાર્થીઓ રહ્યા તે સમજાવ્યુંને રહ્યા એની અસર સારી થઈ. ઉદ્યોગનું વાતાવરણ પેદા થયું. વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો બંને હવેશોમાં નિષ્પ્રભુત થયા, અને એને પરિણામે આજીવનાનું ખાદી-ઉદ્યોગ તથા રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં કામ કરવા યોગ્ય ૧૩ એવો આ સંસ્થામાં તૈયાર થયા.

વિદ્યાર્થીઓમાંથી અત્યાર સુધીમાં ૬૬ વિદ્યાર્થીઓ બાળી ગયા જેમને દિસાળ નીચે પ્રમાણે છે :

માર્વાજિક કાર્યમાં	૧૩
બીજા નોકરી	૫
આગળ અભ્યાસ (અન્યત્ર)	૧૩
પોતાને ધંધે વગરના (ખેતી)	૨૫

સીવણ

આગળ અભ્યાસ (વિદ્યાર્થીઓમાં)

અહાત

૧

૧૩

૨૬

૬૬

ઔદ્યોગિક વાતાવરણ વધારવા માટે વખતોવખત બીજા પણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. એને પરિણામે, વિદ્યાર્થી રીઠ રાખ્યાતમાં માસિક રૂ. ૭-૦-૦ મિથ-વૃત્તિના રૂપમાં આપાય છે તે બીજા સરથી રૂ. ૫-૮-૦, બીજા વરસે રૂ. ૪-૮-૦, અને ત્રીજા વરસે રૂ. ૪-૦-૦ થઈ બચ છે. એટલે કે, વિદ્યાર્થી પોતાનું બાળનું ખર્ચ ઉદ્યોગમાંથી કમાય છે. કેટલાક વિદ્યાર્થી તેમજ વરસ દરમિયાન કંઈક રકમ બચાવીને ઘેર પણ લઈ આવે છે (સામાન ખર્ચ માસિક રૂ. ૬-૮-૦ થાય છે.) કેટલાક વિદ્યાર્થી જેણે પાછળથી પોતાને ૪ અર્થે આગળ અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો છે, તેનો દસ માંસનો દિસાળ ભેગા ભેગા છે :

કમાણી	ખર્ચ
કંટામણ ૧૧-૮-૦	ભોજન ૫૦-૫-૦
પીંચમણ ૪૦-૦-૦	કપડાં ૮-૫-૧
બીજા ઉદ્યોગો ૩૬-૩-૬	સાબુ ૧-૬-૬
ખેતી ૦-૧-૧	પ્રગતક વાંદે ૦-૧-૦
૮-૮-૩-૦	પ્રવાસ ૦-૦-૬
	પરચૂરણ ૩-૦-૦
	૧૪-૧૨-૬
	બચાવ્યા ૨૩-૧-૦
	૮-૮-૩-૦

અર્થાત્ કહે છે કે, ને વિદ્યાર્થી રોજ માર દસાં ઉદ્યોગમાં આવે તો તે પોતાના માસિક ખર્ચનો ત્રીજો ભાગ (સા કપિયા) ખુશીથી કમઈ મકે. (આ વિદ્યાર્થી બધા વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી સાતમી પાસ થયેલા અને ૧૫-૧૬ વરસ કંપની ઉંમરના હોય છે, એ યદ રાજાં જેઈએ.) બીજા પણ કેટલાક રાંચવા ભેગા અનુવત્ અદેવાદમાં આપવામાં આવ્યા છે. કામ સાહેબના મુન્દેમાં, આ વિદ્યાર્થીને પ્રથમથી ૪ સરકારી લોકોનું વાતાવરણ મળવું આવ્યું છે. એ વિદ્યાર્થી પાસેથી અને મોટી અપેક્ષાઓ રાખીએ છીએ એ બધો ફોનો એથી પ્રાર્થના છે. આશા છે કે, વિદ્યાર્થી (પ્રવૃત્તિ અને અમજની) બંનેને આશીર્વાદ થશે.

૫૬

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સ્વ. વિન.
કો કાર્વક સુબાત.
ઉત્ત પાલિયાવાળાં આણંદજી
વરદશી સંનિધે સંમેલન

વર્ષ ૨-અંક ૬]

[માર્ચ, ૧૯૪૧]

સહજીવનનું વાતાવરણ

તું કહે છે કે, 'કામ કરવામાં ઉત્સાહ છે એટલે કંટાળો નથી આવતો; ઊલટું શાળામાં બહુવાનું મન નથી થતું, પરંતુ કામ માટે જવાનું જ મન થાય છે.' આ વિચાર ક્ષણિક ઉત્સાહનો નથી એની ખાતરી કરી લેજો. તારી ઉમ્મર બહુવાની છે, એટલે કે કામ કરવાની સામર્થ્ય કેળવવાની છે. પ્રત્યક્ષ કામ કરવાથી એકાંકિત ઉત્તમ રીતે કેળવાય છે એ ખરું. પણ હમેશા કંઈ કામ તૈયાર નથી હોતું. અને જીવનમાં જરૂરજરૂર કામ થવા પછી કેટલીક આવશ્યક વસ્તુઓ કેળવવા એટલે આવશ્યક પણ મળતો નથી. એટલે કામ સાથે અને કામ દ્વારાં બહુનું તો જોઈએ જ. બહુવાના સંકર્ષથી તો તમે ખાઈઓ ધરના પૈસા ખર્ચી સાળજરમતી આવીને રહ્યા છો. સંકટનિવારણ જેવું કામ અસાધારણ સંજોગમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એવે વંખતે બીજું બધું બૂલી જઈ તનતોડ કામ કરવું જ જોઈએ. પણ તે પૂરું થયા પછી બહુતર ફરી ચલાવવું છે એ બૂલી ન જવાય. બહુતરમાં અમુક ભાગ દેશોપયોગી હોય છે, અમુક ભાગ માનસિક અને શારીરિક ઉન્નતિ માટે હોય છે. [એનું ફળ અન્તે દેશને જ મળવાનું છે ખરું, પણ એનો ઉદ્દેશ આત્મોન્નતિનો હોય છે.] અને કેટલીક પંડિતાર્થિતા વિનોદ અથવા વિદ્યાવિલાસ અથવા નરી પ્રતિષ્ઠા માટે જ હોય છે. એવા ભાગ એાછામાં એાછા કરવા એટલી દૃઢતા આપણી પાસે હોવી જોઈએ. નહિ તો એ જે ભાગ ગંધુ ધ્યાન અને બધો વખત ખર્ચી નાંચે છે.

* * *

'વણાટમાં બહુવાનનાર વ્યક્તિઓ વારંવાર બદલાવાથી બહુતર રચે છે,' એમ તેં કહ્યું છે. એ વિષે હું કંઈ બહુતર નથી. પણ અનિવાર્ય વસ્તુઓ સહન કર્યે જ છૂટકો. ઉદ્યોગવિભાગમાં મુખ્ય વસ્તુ દરેક કામ ધૂંટી ધૂંટીને પાકું કરવું છે. હુદિથી એક

વસ્તુ સમજી ગયા એટલું બસ નથી. હુદિ ગેરહાજર હોય ત્યારે પણ કામ એટલું ને એટલું જ સરસ થાય એટલી પાકટ કુશળતા જેળવવી જોઈએ. આમ કરવાથી આપણને પોતાની મેળે જ ધણું સહે છે. જૂની કહેવત છે કે, 'કામ કામને શીખવે છે,' તેની પાછળ આ જ અનુભવ છે.

* * *

વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વમાનની સાગણી હોય એ અત્યંત જરૂરનું છે. બનતા સુધી પોતાને કાંઈ બૂલ ન થાય, કોઈને અન્યાય ન થાય, કરા વાંકમાં ન આવીએ, અને પોતાને વિષે કયાંય ચંકાતું કારણ ન રહે, એ વિષે દરેક વિદ્યાર્થી હૃતિગર રહે એ થોડમ છે. પોતાને વિષે મને તે માણસ મને તેવા ઉદ્યારો કાઢે તોપણ વિદ્યાર્થીએ પોતાનો બચાવ ન કરવો, એમ હું કહેતો નથી. પણ ઉત્તમ બચાવ તો પોતાની ચારિત્રશુદ્ધિ, અખંડ જાગૃતિ, અને જવાબદારીનું બાન એ જ છે. આ ત્રણે વસ્તુની છાપ સ્પષ્ટ પડી હોય, તો બચાવ, કરવાનો પ્રસંગ જ્યાંજ્યાં જ આવે. પણ જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ આત્મશુદ્ધિના પ્રયત્નમાં મોળા હોય, અને પોતાના હક, પોતાની પ્રતિષ્ઠા, અને પોતાના ગમાઅણગમાનો જ વિચાર વધારે કરતા હોય, અને હમેશા મોઢું ચડાવીને ફરતા હોય, ત્યારે શિક્ષકો અને આસપાસના બીજા બધા લોકો ખૂબ અકળાય છે, અને વિદ્યાર્થી તેમની સહાનુભૂતિ જોઈ બેસે છે.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સહાનુભૂતિની ઝાઝી કિંમત આંકતા નથી એ હું બહુનું છું, પણ સાચી કેળવણી ચોપડીમાંથી નહિ પણ સહાનુભૂતિમાંથી જ મળે છે. પણ સાચી કેળવણીની ગરજ હોય ત્યારે જ આ બધું સમજાય.

દરેક જીવનને માટે એવું એકાદ જ્ઞાન હોવું જ નોઈએ કે જ્યાં પ્રતિષ્ઠા અપ્રતિષ્ઠાનો ખ્યાલ જ ન ઉદ્ભવે. (બાળ ને મારી આગળ પ્રતિષ્ઠાનો સવાલ જીભો કરે તો મારો એનો આત્મીય સંબંધ ટકી શકે ખરો?) અમુક વ્યક્તિ પરત્વે કોઈ વચન, અપ્રતિષ્ઠા, ગેરસમજ અને વખતે અન્યાય પણ, બધું જ સદન કરવાની તૈયારી હોય, તો જ એ જે વ્યક્તિ વચ્ચે પૂર્ણ એટલે કે આધ્યાત્મિક સંબંધ બંધાયો ગણાય. આની અસર એ યામ છે કે, સામા માણસને પોતાનો સ્વભાવ ફેરવવો જ પડે છે.

શિક્ષકો જેમ ક્ષમાશીલ હોવા નોઈએ, તેમ વિદ્યાર્થીઓએ પણ ક્ષમાશીલ રહેવું નોઈએ. શિક્ષકો કંઈ આસમાનમાંથી ઊતરેલા નથી હોતા. શિક્ષકપદ કીધું એટલે એ સર્વજ્ઞ કે દૈવી પુરુષ થયો એમ તો નથી જ બનતું. પણ જેમ દરેક બાળક સમાજમાં સામાન્ય કોટિનાં ગણાતાં પોતાનાં માતાપિતા વિષે પૂણ્યભાવ કેળવે છે, તે જ પ્રમાણે જેને આપણે શિક્ષક તરીકે સ્વીકાર્યા, તેમના પ્રત્યે એવો જ ભાવ કેળવવાની આપણી દૃષ્ટિ હોવી નોઈએ. દરેક જાણુ વિષે એ દૃષ્ટિ સરખી નથી કેળવતી એ ખરું; પણ આપણો પ્રયત્ન તો એવો જ હોવો નોઈએ. એવી આદરની દૃષ્ટિથી શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠા વધે છે અથવા એને કંઈ ખાસ લાભ યામ છે એમ નથી, પણ કેળવણી આપવાનું કામ એને માટે ધણું સહેલું યામ છે. એટલે સરવાળે એમાં આપણો જ લાભ છે. અને એ કેળવણી તે કદાચ વર્ગના વિષયોની નહિ; પણ જીવનના અને સમાજનાં પ્રવેશ કરવાની જે કૃત્રી આપણને મળતી નોઈએ, તે જ સાચી કેળવણી છે.

હું માનું છું કે, વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાજવાનો ન્યાય તોળી આપવો અથવા બધા પ્રત્યે એકસરખું વર્તન રાખવું, એ શિક્ષકોનો ધર્મ પણ ન મનાય. શિક્ષક કોઈ પણ વિદ્યાર્થીનો દોષ ન કરે એ જરૂરનું છે. જે વિદ્યાર્થીની ઉન્નતિ વિષે મને વધારે આશા હોય, તેણે ખૂબ ચડવાની શક્તિ બતાવી હોય, તેના પ્રત્યે હું જરૂર વધારે આકરો યાઉં. એક હોકારને બહુને તરત જ પરણું હોય, અને બીજાને આજન્મ

જાજવારી રહેવું હોય, તો બંને પ્રત્યે હું સરખો શી રીતે ચાહું? બંનેને સરખી રીતે શી રીતે દેહું?

વિદ્યાર્થીદશા એક એવી અવસ્થા છે જેમારે ધણે બાળે વિદ્યાર્થી પોતાનું મન થોડે બરાબર જાણતો જ નથી, પોતાના ગુણોપોનું પણ એને સ્પષ્ટ ભાન નથી હોતું. શિક્ષક જાણતો હોય તોયે વિદ્યાર્થીને એનું પૂરું ભાન કરાવતું એ અશક્ય હોય છે, કોઈ વાર તેમ કરતું અશુભ પણ હોય. કેટલીક વસ્તુઓ ભાષામાં મૂકતાં વેત એનું સ્વરૂપ વધારેપડતું ને મંબીર થઈ જાય છે. મા દીકરી પ્રત્યે માયાળુ અને શ્રદ્ધાળુ હોય છે, અને દીકરીનો મા પ્રત્યે પરિપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે; તેથી મા દીકરીને કેટલીયે કડવી સૂચનાઓ સહેજે આપી શકે છે. દર વખતે દીકરી જો માને સામે સવાલ કરે કે, 'મારા ચારિત્ર પર શંકા માવે છે? મારા સ્વાતંત્ર્ય પર અંકુશ મૂકવા માગે છે? મારી માને જે પુરાવો હોય તે પ્રથમ રજૂ કરે,' તો મા બિચારી ક્યાં જાય? ઘણી વાર તો કરું કારણ આપ્યા વગર એકલી સૂચના અને તે પણ અસ્પષ્ટ સૂચના આપીને જ માને કામ ચલાવવું પડે છે. કાળે કરીને દીકરી બધું સમજી જાય છે, હોકારોએને કેળવવા એ પ્રમાણમાં સહેલી વાત છે, પણ હોકારીને ચારિત્રી કેળવણી આપવી એ બહુ જ અધીર અને નાણુક વાત છે. માતા જ એ કામ કરી શકે છે. બ્યારે બ્યારે માનાએ બેદરકારીથી, ખીકથી કે મોટે ચોસ હોકારીઓથી અકળાઈને એ કતવ્ય નથી પાર પાડ્યું, ત્યારે ત્યારે એનાં મંબીર પરિણામ આવ્યાં છે.

જૂના આદર્શ પ્રમાણેના ચારિત્રસંગ્રહના અને વિવેકના નિયમો સમાજમાં પરંપરાથી કાયમ થયેલા છે. એમાંથી કેટલોક ભાગ બરાબર નથી. અમુક જાતની સંકુચિતતા, કડવા અનુભવના આધાર પર બધાયેલી મનુષ્યસ્વભાવ પ્રત્યેની અશ્રદ્ધા અને સ્ત્રીજીવન વિષેની વિચિત્ર કલ્પના, આવા આવા પાયા ઉપર કેટલાક નિષ્પત્તો ધોસા છે. એમાં આપણે આશ્રમ મારેને ફેરફાર કરવા માગીએ છીએ. આશ્રમનાં આદર્શ વિષે સ્પષ્ટ કલ્પના દણ કોઈને નથી. નેટલી છે એમાં પૂરતી એકવાક્યતા નથી. આપણની સાધના અખંડ જગતી છે અને એમના પ્રત્યે બધાની શ્રદ્ધા છે,

એટલે ડગલે ને પગલે બાપુજીને પછીને ચાલવાપણું રહે છે. બાપુજીએ કહ્યું કે, અમુક વસ્તુ વાંધાબરેલી છે, એટલે અમે બધા એનો વિચાર કરવા મંડી પડીએ છીએ અને પછી એ વાંધા સમજતા થઈએ છીએ. બાપુજીએ કહ્યું કે, અમુક વસ્તુ સ્વાભાવિક કે યોગ્ય છે, એટલે અમે એને પણ સમજીને પોતાની સંમતિ આપીએ છીએ. અમે એટલે એકલા શિક્ષકો જ નહિ, પણ બધા આશ્રમવાસીઓ. એમાં માતાઓની જવાબદારી સૌથી વધારે હોઈ તેમની સ્થિતિ વધારે નાન્યુક હોય છે. જૂનામાં નવું આગાદ રીતે મેળવવાની કળા એમની પાસે તૈયાર ક્યાં છે? કાયદો શું છે એ જેમ મોટા મોટા પંડિતો પણ નક્કી કહી શકતા નથી, તેમ આશ્રમમાં યોગ્ય શું ને અયોગ્ય શું એના નિર્ણય કરતાં યુરેકેદી આવે છે, અને જેમ કાયદાનો યુકાદો વિગતોની ચર્ચાઈ જાય ઉપર આધાર રાખે છે, તેમ આમાં પણ છે. તેથી જ બાપુજીને વિગતોમાં ઊતરવું પડે છે. આમ બધી જવાબદારી બાપુજીની ખરી, પણ તેથી માબાપોની જવાબદારી કંઈએાછી નથી થતી. છેલ્લી જવાબદારી એમની જ છે. માટે એમને નિર્ભય કરવાં એ અમારું પ્રથમ કામ છે. માબાપો બધી જવાબદારી શિક્ષક ઉપર ટોળા પોતે નમિત થઈ સૂઈ જાય છે; તેથી શિક્ષકોની ફરજ બેવડાય છે. સુધારક તરીકે નવા અખતર કરવા, અને વાલી તરીકે માબાપોને નમિત કરવાં; — અને એ બધું બાહ્ય નિયમનથી નહિ પણ નિવાર્થીઓનાં હૃદય પર અસર પાડીને. કેટલું અધરું કામ!

આવી પરિસ્થિતિમાં છોકરા-છોકરીઓ સાથે ભણી શકે એવું વાતાવરણ આપણે ઉત્પન્ન કરવા માગીએ છીએ એ આપણે જુલો ન જવું જોઈએ. પરદેશોમાં કેટલીક નિરાશોમાં છોકરા-છોકરીઓ છૂટથી સાથે રહે અને ભણે એ આદર્શ રાખેલા હોય છે. એની સાથેના જોખમ વિષે ત્યાંના ચાલકો બેદરિગ રહે છે એમ સંભળાય છે. આપણે ત્યાં એ આદર્શ નથી. આપણે સંયમમાંથી સ્વતંત્રતા કેળવવા માગીએ છીએ. એટલે અહીં હકની ચાત નથી; અને શકની પણ વાત નથી. અમુક આદર્શ સુધી પહોંચવું છે. એમાં વ્યક્તિ પરત્વે જ વિચાર થવો ઘટે છે. દરેક છોકરો જો એમ કહે કે, 'ત્યાં સુધી મારી સામે કંઈ

પુરાવો સિદ્ધ થયો નથી ત્યાં સુધી મને આધુનિક શિક્ષુનિ માની લો,' તો આપણે ત્યાં સહશિક્ષણ શક્ય જ ન થાય. તે જ પ્રમાણે દરેક છોકરી જો કહે કે, 'હું જાનેશ્વરની બહેન સુકાગાઈ છું,' તોયે આપણું ગાડું અટકે. અને એક વખત યોગ્યતા અથવા શુદ્ધતા 'માની લેવાની' પ્રથા શરૂ થઈ, તો પછી એમ પણ માનવું પડે કે, એક વાર બૂલ થઈ તોયે તેનો વિચાર પણ ફરી તાર કરવાની જરૂર નથી, કેમ કે કેટલાયે દુરાચારીઓ હૃદયપલટા ચલાવી જોત-જોતામાં સદાચારી બન્યા છે. અને ગીતામાં તો લખ્યું છે જ અપિ ચેત્સુરુવાચો ઇં.

* * *

આપણા દેશમાં છોકરા-છોકરીઓ પરિપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી નિર્ભય થઈને રહે એ આપણો આદર્શ છે એ ખરું, પણ છોકરીઓનો સહવાસ મેળવવાની આટલી ઇતેજારી છોકરાઓમાં શા માટે વધી છે એ હું સમજી શકતા નથી. સામાન્ય સામાજિક જીવનમાં બળીએ છીએ એ બરાબર છે અને બસ છે. એના ઉપરાંત ખાસ સહવાસની આવશ્યકતા શા માટે હોવી જોઈએ? મન કેવી રીતે દક્ષિણ કરે છે અને ક્રમે ક્રમે ઊતરવું જઈને કેવી રીતે નફદ થાય છે તે જુઓ!

(૧) સાંચે રહીએ છીએ, ભણીએ છીએ, તેથી પ્રસંગ પરત્વે બોલીએ, એકબીજાને મદદ કરીએ, એમાં શા વાંધો? (૨) એકબીજાને મદદ કરીએ, એકબીજાને ઓળખાએ, પછી સગાં બાઈજોળેન કરતાં પણ વધારે નિકટનો સંબંધ થાય, એમાં આશ્ચર્ય? અનુભવતું શું? (૩) માર્કિંગકેનના સંબંધમાં સહજવન વધે તો તેમાં શંકા લાવવા જેવું શું હોઈ શકે? (૪) સહજવન એટલે એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈ જવું. એમાં કામવિકાર ન હોય તો તે આધ્યાત્મિક સંબંધ જ કહેવાય ને? (૫) આધ્યાત્મિક સંબંધ અને આત્મસન્ન વચ્ચે કંઈ ફરક છે? (૬) આત્મસન્ન એટલે જ પરસ્પર સમર્પણ. એ તો અત્યંત પવિત્ર સંબંધ. એની સામે કોણ વાંધો ઉઠાવી શકે? (૭) આવી પવિત્ર સંબંધ બાંધ્યા પછી જો જાનેથી ન રહેવાયું અને એમણે પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો, તો તેમાં અધર્મ ક્યાં આવ્યો? (૮) અને એક વાર પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો પછી એ વિધિ ક્યારે થાય એને મહત્ત્વ કેટલું આપીએ?

આ પ્રશ્નનાગામીને દરેક પ્રશ્ન નિર્દોષ જેવા જ લાગે, પણ સરવાળે અધઃપાત જ છે. આ પ્રશ્ન પરંપરા આગળ પણ ખૂબ સાથે એમ છે; અને તે કંઈ મેં મારા મગજમાંથી ઉપજાવી નથી કાઢી. બ્રહ્મચર્ય અને સહશિક્ષણનો આદર્શ સેવનાર આપણી સંસ્થા સતત જાગ્રત ન રહે તો આશ્રમ આશ્રમ મટી જશે.

તે જ મને એક વાર લાંબું કે સહશિક્ષણ તને પસંદ નથી. બીજી વાર લખેલું કે આશ્રમ જેવી પવિત્ર સંસ્થામાં સહશિક્ષણ બંને યોગ્ય હોય, પણ મહાવિદ્યાલય જેવી સામાન્ય સંસ્થામાં એ બરાબર ન જ ગણાય. મહાવિદ્યાલય વિષે આપણા વિદ્યાર્થીઓ આદર્શો ઊતરતો ખ્યાલ જાય એ મને વિચિત્ર લાગે જ છે, પણ પોતાને વિષેની કે આશ્રમ વિષેની પ્રીતિ તો અસંભવ છે. આશ્રમનું પવિત્રપણું શામાં રહેલું છે? બાઈબલનના સંબંધના દર વિષેના જ્ઞાનમાં? કે નાનામોટા આશ્રમવાસીઓની પાવિત્ર્ય વિષેની ઇતિહાસી અને જાગૃતિમાં?

આશ્રમમાં નિર્લિપ્ત અને નિર્ભય સ્થૂળચારિણીઓ પેદા થાય એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. ઊંઠરી ધર્મ એટલે એણે બીતી જ ફરવું અને દરેક પુરુષમાં વિકૃતિ હોય જ છે એમ માનીને એનાથી દૂર જ રહેવું, એમ આપણે ઇચ્છતા નથી. ગાર્ગી વાચકનવી જેવી નિર્ભય અને મુક્તાચારી જેવી નિર્વિકાર છાત્રીઓ આપણે ત્યાં પાકે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પણ એવી વસ્તુરિયતિ આપણે ત્યાં છે જ એમ કેવળ કહેવાથી એ રિયતિ આવવાની નથી. પણ એને માટે યોગ્ય વાતાવરણ ચાલુ રાખવાથી જ કાંઠે કરીને નિર્મળ વાતાવરણ પેદા કરવાને આપણે જાગૃતશાળી થઈશું.

ત્યાં સુધી આપણે ચારવાગ્યે નિયમિત ઊઠતા નથી, પ્રાર્થનામાં એકામ ધર્મ શક્તા નથી, સ્વાદનો મોહ આપણે અંદરથી તમ્બો નથી, દાસી નવરાસની આપણને સૂગ બંધાઈ નથી; ત્યાં સુધી આપણે સાડના જૂખ્યા છીએ, 'સહવાસ'ને માટે તલસીએ છીએ, રૂપાળા અધ્યાત્મ અસાધારણ ચતુર દેખાવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, નિશિષ્ટ એક જ વ્યક્તિ ઉપર છાપ પાડવાનો પ્રયત્ન આપણમાં છે, ત્યાં સુધી આપણે નિર્વિકાર

છીએ એવા જમમાં આપણે ન જ રહેવું શરૂ. અને જે નિર્વિકારી નથી તેણે હમેશાં સાવચેત તો રહેવું જ નોંધ્યું.

કોઈ પણ સ્ત્રીનું દર્શન સરખું ન કરવું, સ્ત્રીઓ સાથે કામકાજ પસરવે પણ ન બોલવું, રૂપશંભાર ટાળવો, વગેરે જૂના આકરા નિયમો આપણે ન પાળીએ. પણ એની પાછળ રહેલી સાવધાની અને સાવચેતી આપણે જૂદી ન જઈએ, અને છતાં આશ્રમમાં જે જીવન રવામાવિક છે તે છૂટથી જીવીએ, એ જ આપણો નિયમ કોઈ શરૂ. જૂના એક સંસ્કૃત ગ્રંથમાં મેં વાંચેલું કે, સાડકારની બનાવેલી સ્ત્રી-પ્રતિમા કે દીંગણી પણ સ્થૂળચારીથી ન જોવડી. તુકારામ મહારાજે પણ આશું છે: સ્ત્રીઓ તો સંગ, નહોતો નારાયણ. કાળા જા પાળળા જુલિએકા. પ્રથમ તો મને આવી અનિ સાવધાનતાની ચીડ જ ચડી હતી. પાછળથી એનો વિશેષ અર્થ ધ્યાનમાં આવી ગયો. કળા, ઊંચાઈ, અથવા સૌંદર્યોપાસનાને નામે નવન પ્રતિષ્ઠા, દીંગણીઓ અને ચિત્રો આને ત્યાં સંધારાય છે તે વખણાય છે. પૈસાદાર અને પ્રતિષ્ઠિત લોકોમાં ધરમાં આવી પ્રતિષ્ઠા અને જમીઓ સંધરવી એ સંસ્કારિતાનું લક્ષણ ગણાય છે. માસિકોમાં પણ હવે એ વસ્તુનો હુમલો વધ્યો છે. નીતિઅનીતિ વચ્ચેની મર્યાદારેખાઓ બુઝાતી જાય છે. જૂના લોકો એક છેડે જઈ આંધળો અને બેહોદા દુરામલ રાખે છે, એ વાત સાચી છે. પણ એનો લાભ લઈ ફેટલાક નવા લોકો જૂનાને વખોડતાં બીજા છેડે પહોંચી નીતિ-માત્રનો છેદ ઉડાડવા લાગ્યા છે! પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ધર્મનીતિનાં બંધનો ઝેરે મૂડી કળા કેળવાય છે. એ લોકોની દલીલો પોતાની કરી આપણે ત્યાં પણ કળા, નાટકો, ચિત્રો, નવલકથાઓ વગેરે બધે જ અનાચાર-પોષક ચિત્રો અને સાહિત્ય વધવા લાગ્યાં છે. એવે વખતે જે કોઈ સંકટની સૂચના આપે તે સંકુચિત મનનો, સૂતકી, સમાજદ્રોહી મનાય છે! વિદ્યારને ઉત્તેજન આપનાર પ્રતિષ્ઠા અને જમીઓનું દર્શન અવશ્ય પાતક છે. [પાતક=પાપનાકું] સાડકારની દીંગણીઓ ન જોવાની સૂચના તે જમાના માટે હતી. આને તો સિનેમા ને માસિકોમાં આવતાં ગદાં ચિત્રો વિષે એવા નિયમ કરવા

નેઈએ. પણ નિયમ કયે શું થવાનું હતું? એ બધું અંદરથી જ ઊગી નીકળ્યું નેઈએ.

* * *

તમારા સવાલના જવાબમાં હું એક જ પ્રશ્ન પૂછું : “પણ બધે છોકરીઓના સહવાસની આટલી બધી ભૂખ શા માટે વછૂટી છે?” અને એમાં વળી પક્ષ-પાતની રાવનો અર્થ શો? બહુતર-જેમાં ઔદ્યોગિક કળાઓ મુખ્યત્વે આવી જાય છે—અને સમજસંવામાં આપો વખત અને આખું ધ્યાન આપીએ તોણે તે ઓછું છે.

મેં જ એવી લખ્યું છે તે બધું તમને એટલે કે આપણાં બધાં છોકરા છોકરીઓને લાગુ પડે છે એમ હું નથી કહેતો. કેટલીક સામાન્ય વસ્તુઓને મેં જરા આકર્ષક સ્વરૂપ આપ્યું છે એમ

દેખામ. પણ મારે તો અમુક વિષય પર મારા બેગા થયેલા વિચારો અહીં જણાવી દેવા હતા, એટલે લખી નાંખ્યું છે. આમાં કોઈ અમુક વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને મેં લખ્યું નથી. મારું નિરીક્ષણ અનેક સંસ્થાઓનું છે, એટલે વિવેચન યથાવર્તા અનેક ઉદાહરણો દર્શિ આગળ ઊભાં થાય છે. આશ્રમનાં છોકરા-છોકરીઓ માટે લખ્યું હતું, એટલે આપણે ત્યાંનો ઉદ્દેશ્ય આમાં આવ્યો છે. કોઈએ મારું લગાડવાનું કારણ નથી. કોઈને વિષે મારા મનમાં ચોક્કસ શંકા આવે તો ચોખ્ખેચોખ્ખું કહી જ દર્શા. આ તો સર્વસામાન્ય ચેતવણી છે.

તારી ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સંગીન થાય એમ હું હૃદય પૂં.

કાકાના સપ્તેમ શુભાવિશ

પરિભાષા રચના

૩

ઉપસર્ગો અને પ્રત્યયોને નિશ્ચિત અર્થ આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં ભાષામાં આવશે કે, પરિભાષા કરવારે કેટલાક નવા ઉપસર્ગો અને પ્રત્યયો દાખલ કરવાની જરૂર ન છે. જેમ જેમ વૈજ્ઞાનિક ખેડાણ અને ચોક્કસાઈ વધતાં જાય, તેમ તેમ પદાર્થો અને ક્રિયાઓના ઝીણા ઝીણા ભેદો ભાષામાં દેખી કરવાની જરૂર વધતી જવાની, અને તે માટે શબ્દો ચોજવામાં નવી નવી યુક્તિઓ વાપરવાની જરૂર પડવાની. યુરોપની ભાષાઓની સમૃદ્ધિ નવા સંપદો જનાવવાની નવી નવી રીતોને લીધે ધણી થઈ છે. એમાં કોઈ વાર પડેલાના પ્રાન્તના પ્રત્યયો કે ઉપસર્ગો લઈ લેવાની રીત પણ અજણ્યાર કરવી પડે છે. ત, મરાઠીમાં ટ પ્રત્યય, સંસ્કૃત લ અને અંગ્રેજી y પ્રત્યયને સમાનાર્થ છે. જ્યાં લ અનુકૂળ ન હોય ત્યાં ટને અપનાવી લેવા અનુકૂળ થશે. જુજરાતીમાં એવો એક શબ્દ ‘હલકટ’ કોઈક વાર વપરાય પણ છે. મરાઠીમાં એ રીતે ‘તેલકટ’ છે તે આપણે fatty ના અર્થમાં લઈ શકીએ. એ જ રીતે સાબન soapy, તેલક oily, રેશટ (અથવા રેશક) fibrous, છિદ્રક (કે છિદ્રલ) porous, ગોલ(ળ)ક curvy વગેરે શબ્દો જનાવી શકાય. સંદેશ, સંછિદ્ર કરતાં આ શબ્દો વધારે સહેલા અને નિશ્ચિત અર્થવાળા થશે. મરાઠીમાં ટ પ્રત્યય નામ તેમજ વિશેષણ બનેને લાગે છે. જુજરાતીમાં વિશેષણને લગાડવા માટે ‘આશ’ પ્રત્યય છે. એ રીતે કયો પ્રત્યય કયાં વાપરવો તેમાં બેદ પણ રાખી શકશે.

એવી જ રીતે વર્ગસૂચક શબ્દો જનાવવા માટે નવો પ્રત્યય કરવાની જરૂર જણાય છે. જેમ કે textiles, fibres, carbon compounds, વગેરે શબ્દો માટે. આ માટે ‘ક’ પ્રત્યયનો (જેમ કે, રેશક) મેં એક વાર ઉપયોગ સૂચવ્યો છે. પણ ‘ક’ પ્રત્યય વિવિધ અર્થમાં વપરાય છે; જેમ કે, કર્તાપણ, લાખન ઇ. તો બીજો પ્રત્યય ઇવ સૂઝે છે.* એ પ્રત્યય જેને લાગે તેનો અર્થ તેના જેવા બીજાં સર્વે પદાર્થો એમ સમજી શકાય. જેમ કે, યુનિવ-યુના જેવા સર્વે પદાર્થો alkalis, અગ્નિવ-આંબી જેવા સર્વે પદાર્થો acids, બિલ્લવ-બિલાડી જેવાં સર્વે પ્રાણીઓ, કુતરિવ-ફતરા જેવાં, સર્વે પ્રાણીઓ, ઇ. રીકે લાગે તો ઇવને બદલે માત્ર ‘વ’ નો ઉપયોગ કરી રેશવ, યુનવ, બિલ્લવ, અગ્નવ એવા શબ્દો ચોટી શકાય. કહેવાનો યુદો એટલો જ છે કે, આવા અર્થનો કોઈ પ્રત્યય વપરાશમાં લાવવાની જરૂર છે.

આવા બધા પ્રયત્નો છતાં કેટલીક ક્રિયાઓને માટે અંગ્રેજી ક્રિયાપદને અપનાવી લેવાનીય જરૂર રહેવાનો

* દેશી ભાષાઓમાં સંધિનો નિયમ સંસ્કૃત કરતાં ધણી વાર જુરો હોય છે. આપણે અન્યથા નો ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ કરતાં નથી, માટે રેશનલવન્દેશવ નહિ પણ રૈશિવ, ગોલનલવન્ગોલિવ કરવું જોઈએ એ પરથી મૂળ શબ્દોના છેલ્લા સ્વર ઇવ લગાડતાં છોકી દેવો, એવો સામાન્ય નિયમ જ રાખી શકાય; જેમ કે આણ, બિંડ, બિહી, ફતરા પરથી અણિવ, બિંદિવ બિલ્લિવ, કુતરિવ, ઇ.

સંભવ છે. યુરોપમાં તે કોઈ બળીતા પુરુષના કે શોષકના નામ પરથી આમ વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ માટે ક્રિયાપદો બનાવી લીધેલાં છે: જેમ કે, galvanize, આમ જ્યાં યુરોપના વિદ્વાનોએ જ અને તે ક્રિયાપદો એ ક્રિયા દર્શાવવાને બદલે એક પુરુષના નામથી જ તેને દર્શાવવાનું યોગ્ય ધાતુ* દોય, ત્યાં આપણે તેને જ ક્રિયાપદ બનાવવું સાડું ગણાય. એટલે કે એવવાનું, (અથવા ફંકું, એવવું*) એનો અર્થ જસતનો ટોળ ચડાવવો થાય, માટે હાલ આ કેટલાંકે 'જસતવું' શબ્દ યોગ્ય રાકાય અને તે સહેલા છે એમ લાગવા સંભવ છે. પણ galvanizeમાં કેવળ જસતવાનો ભાવ નથી, પણ એક વિશિષ્ટ રીતે જસતવાનો ભાવ છે. અને તેનો જ સ્વલ્પ શબ્દ બનાવવો હોય તો 'જસતવું' હાલ જ ચાલે. પણ એ બાબત સંમિતિ વિચારી લે આ કેવળ એક દષ્ટાંત-રૂપે જ છે.

વિરોપનામોથી બનાવેલાં ક્રિયાપદો જ નહિ, પણ સાધારણ ક્રિયાપદોમાંથીયે કેટલાંક આપણી ભાષામાં લઈ લેવાની જરૂર હોઈ રાકે છે. એવા એક શબ્દ titrate લાગે છે. એમાં એક નિશ્ચિત પ્રમાણવાળા ઓગાળ (દ્રવજી solution) ની મદદથી એક બીજા પદાર્થમાં રહેલા કોઈ ધર્મનું પ્રમાણ શોધવાની ક્રિયા છે આ કેટલાંકે titration માટે દ્રવજીભાવન, અને titrate માટે દ્રવજી માપવું કે બીજે કોઈ પણ શબ્દ યોજવો બાબત જ અર્થસૂચક નહિ થાય. તે કરતાં તીતરવું, ટીટરવું, ટાઈટરવું, (titrate) અને તીતરણ, ટીટરણ, ટાઈટરણ titration એવું કોઈક કરવું વધારે સરળ થશે. એ જ રીતે vulcanize વલ્કનવડ, ionize આયનવડ, વગેરે. આમ કરતાં શરમાવાની અને જરૂર લાગતી નથી. અંગ્રેજી ભાષામાંયે એવાં કેટલાંક દેશી ક્રિયાપદો અને પ્રત્યયો પણ હાજર થયેલાં છે ફા. to., to loot, to samjao (સમજવવું), month-war (માસવાર)* છ

આ જ રીતે જે ઉપકરણો ખાસ ક્રિયાઓ માટે ખાસ રીતે બનાવ્યાં હોય તેને માટે સામાન્ય ભાષામાંથી સમાયિત શબ્દો યોજવા કરતાં કેટલીક વાર વિદેશી શબ્દને ખુદયે હાલે લઈ લેવો એ જ સાડું ગણાય જેમ કે પિચેટ, બુટલેટ. એના દેશી શબ્દો બનાવી બજરમાં એ સાધન લેવા જઈશું, તો 'મોલમયોની મૂલ્યપત્રિકા' માત્રનાર ભદ્રંભદ્ર જેવી રિયતિ થશે. ઉપરાંત, આવા શબ્દો ઘણી વાર વિદ્વાનોનાં પુસ્તકોમાં જ વસે છે; બનાવનારના પોતાનાયે યોગ્ય વસ્તુ નથી. ખાનગી વ્યવહારમાં તે પણ અંગ્રેજી શબ્દો જ વાપરે છે

*જેલ્લેનો નામમાં જેલ્લા એ નામનો ભાગ માની રાકાય, બાકીનો લાલ,દાસની જેમ પૂરક; એ ઊંડી ઈંટ રાકાય.

* આ પ્રયોગ મદ્રાસ હાલકામાં શિક્ષક રીતે ચાલે છે.

જે વિદેશી શબ્દો ભાષામાં એટલા બધા રૂઢ થઈ ગયા છે કે અત્યંત માણસો પણ તેને વાપરતા થઈ ગયા છે, તેને હાજર કર્યા પહેલાં આપણે ચેત્તા નહિ, અને હવે તેને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો તે પ્રયત્નમાં હું બહુ ઠંડાપણું જોતો નથી. એને દેશી થયેલા શબ્દો મળી લેવા જોઈએ. જેમ કે, મશીન, સિમ્તવ, (લાપડાના) રક્ષીપર છ. એના સહેલા દેશી અને રૂઢ શબ્દો દલ, પણ વિદેશીયે આળ્યા. બડે આળ્યા. આપણું જાન-બંડોળ એથી વધું. તે આયોની સંસ્કૃત ભાષાના ન દોય, તેથી કોઈ મનુષ્યોની ભાષાના જ છે. રૂઢ થયેલા અસ્ત્ર-કારણી શબ્દોને વીળીવીળીને કાઢવાના પ્રયત્નમાંથી વિદેશી લઈને અવડો લેવો થઈ ગયો છે, અને તે કોમી અવડને વધારવામાં મીડું કામ કરી રહ્યો છે. એ આવા અભિ-માની પદ્યારાપનું* પરિણામ છે.

૪

હવે ચાલીએ તપાસતાં તપાસતાં મેં કરેલી કેટલીક ઉપયોગી નોંધો તપાસીને આ લાંબી લેખમાળા પરી પડું છું: એને વ્યવસ્થિત દર્શાવના પ્રયત્ન નથી કરી રાક્યો, તે માટે વાચક ક્ષમા કરશે

૧. Colour માટે વર્ણ કરતાં રંગ શબ્દ વધારે પસંદ કરવા જેવો છે. જેમ કે, 'વર્ણ' ભતિ, Kinds, type નો ભાવ પણ થેરા કરે છે, અને તે રીતે વાપરવાની જરૂર પડવાની સંભવ છે. રંગ વધારે લોકપ્રિય પણ હોવાય, એ પરથી સાધેલા શબ્દોમાં 'રંગ' રૂપ પર જવાને બદલે 'રંગ' ઉપ જ રાખવું છજ સમર્થું છે. જેમ કે, વિરંગવું નહિ. પણ વિરંગવું, નીરંગવું, બેરંગવું છ.

૨. Absence of, other than, non ના અર્થમાં કેટલીક જગ્યાએ, ઉપયોગી શબ્દ સાધવાને બદલે 'અન્ય', 'હતર' અથવા 'ફેર' પ્રત્યય વાપરતા વધારે સરળ થશે જેમ કે, રસાયનેતર (non-chemical).

૩. અન્ય, હતર અને ફેર વાપરવામાં નીચે પ્રમાણે વિવેક કરી રાકાય :

અન્ય — તે જ ભતિનો બીજો પ્રકાર: જેમ કે, દેશાન્ય, ધર્માન્ય, જ્ઞાનન્ય, રૂપાન્ય.

હતર — તે વસ્તુ ઊંડીને આણું જગત: non: જેમ કે, ધાતેતર (non-metallic)

ફેર — નામ, ક્રિયા કે ગુણની દિશા કે માત્રામાં થયેલા ફરક દર્શાવવા: જેમ કે, હડપફેર, માનફેર (change in direction), સપાડીફેર, કોણફેર વગેરે.

* સમય ગયા પછી ઉપમ થયેલી બજારના, રાંડવા પછીનું ઠંડાપણું.

૪. ફેરવણી — દિશા, ગુણ કે માત્રામાં અસંતોષ કરક કરવો : દા. ત, સ્પીડરેગ્યુલેટર Speed regulator, પાલટણી, ઉલટણી — ઊલટી દિશા કે ગુણ ઇ. કરવાં : પલટવો — alternator બદલણી — ભંતીય અથવા વર્તીય ફરક કરવો : બદલવો — transformer, commutator.

૪ અ. આડ (ઉપસર્ગ) = બહિર, બાહ્ય, બાંયી, તેડી (પ્રત્યય) ; રાજ (ઉપસર્ગ) = સર (પ્રત્યય)

૫-ion પ્રત્યયવાળા શબ્દો દ્વિભાવી થાય છે—હારિ તેમ જ કર્મણિ : જેમ કે distillation શબ્દથી વાષ્પીકરણ, તેમ જ વાષ્પીકર-બચન બંને સંસ્થા થાય છે. માટે 'કરણ' કે 'બચન' એમાંથી એક જ પ્રત્યય સર્વત્ર નહિ આવે. તેના કરતાં વાષ્પીકરણ એવા માત્ર 'ણ' પ્રત્યય લગાડવો વધારે સરળ થાય. બધે એમ થઈ શકે નહિ એમ સંભવ છે, ત્યાં કોઈ બીજી રીત સોધવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

'કરણ' એટલે સહેલો છે, તેટલો 'બચન' સહેલો નથી; કારણ કે, કરતું પાતુ ગુજરાતીમાં છે, 'બચન' ગુજરાતીમાં જ નહિ, પણ બીજી પ્રાંતીય ભાષાઓમાંયે નથી. તેને બાદે 'હોણ' સર્વે ભાષાઓમાં છે. તેનું 'હોન' અથવા 'હોણ' રૂપ હિન્દુસ્તાનીમાં છે, તે ગુજરાતીમાં કાબજ કરવા જેવું લાગે છે : જેમ કે, વાષ્પીકર evaporation, સમહોણ-neutralization વગેરે. હોનહાર promising કેઈક વાર વપરાય છે; હોનાર, હોનારત, શબ્દો તો છે જ. 'બચન' શબ્દનો રૂઢ અર્થ જુદો જ છે. તેથી વાષ્પીકરણ એટલે વાષ્પીકર કરવાનું રેખણ પણ થઈ શકે.

૭. વાંદને બદલે બાષ્પ, અને તેને પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં બાષ્પી કરવાની જરૂર લાગતી નથી.

૮. વાંદ એટલે કોઈ પણ વસ્તુની vapour, અને વરાળ એટલે પાણીની જ વapour એમ અર્થસંકલ્પ કરી શકાય.

૯. Line—પ્રત્યક્ષને માટે રેખા, અને કાલ્પનિક અથવા નકશાના ઉપયોગની જ માટે લેખા શબ્દ વાપર્યો હોય તો ઠીક. જેમ કે isothermic lines સમતાપ લેખા; straight line સીધી રેખા, palm lines હસ્તરેખા ઇ.

૧૦. જે જ શબ્દ હવા કે જમીનમાં રહેલી બીનાસ માટે જ વાપરવો ઠીક યરો : જેમ કે, humidity, damp, deliquescence માટના શબ્દોમાં. બીજા જગ્યાએ જગ કે પાણી : જેમ કે, dehydration, hydrometer વગેરેમાં.

૧૧. જ પ્રત્યય, તેથી નીચેએ, જ-મેટ્રો, એ અર્થમાં જ વાપરવો ઠીક. યરો; તેને કલ્પન કરનારના

અર્થમાં નહિ. તે અર્થમાં જરૂર હોય તો 'જનક' પ્રત્યય વાપરવો ઠીક જેમ કે, રેફ્રેજ એટલે રેફ્રેજમાંથી નીચેએ, કંરજ-કરવામાંથી નીચેએ, કારજ-કારમાંથી નીચેએ; રેફ્રેજનક (રેફ્રેક), કંરજનક (કરક), કારજનક (કારક) એટલે અનુક્રમે રેફ્રે, કંર (નીચે ખાતલી વસ્તુ), અને કાર (ચીજણ)ને કલ્પન કરનાર પદાર્થો. 'જનક'ને બદલે માત્ર કે પ્રત્યય ઘણું ખુબી ગાલશે.

૧૨ — ઇક પ્રત્યય શક્યતા દર્શાવવા થોડા સુઘાય : જેમ કે, એજન (દ્રવ) શક soluble, સંકાયશક contractible, દીપશક malleable, ઘડશક plastic.

૧૩ — યોગ્ય અથવા લાયક પ્રત્યય 'તેમ કરવા જેવું'ના અર્થમાં; જેમ કે દ્રાવયોગ્ય, ઓગાળવાયક — fit for dissolving, સંકાયયોગ્ય (—લાયક); દીપયોગ્ય (—લાયક) ઇ

૧૪. 'ખ' શબ્દ vacuum માટે રૂઢ કરવો સહેલો યરો : ખરીશી, ખપા, ખરોડ (—એક), ખવાળી (—સાવરણી, —અડ), ખખુવારો, ખટપાલ (—કાક), ખપાન ઇ.

૧૫. energy માટે પ્રાણ શબ્દ અનુકૂળ થાય એવો જણાય છે; potential energy કુલ (એક, —ચિત) પ્રાણ, kinetic energy રેષ (એક, —ચિત) પ્રાણ, conservation of energy અસૂચ (—અખો) પ્રાણ, principle of — અખો — પ્રાણનો સિદ્ધાંત, waste of — પ્રાણ કુચ્ચ, loss of — પ્રાણ ક્ષય ઇ; chemical, heat, electrical ઇ. energy રસાયન, તાપ, વીજ ઇ પ્રાણ used energy પ્રાણઅર્થ (—અય)

૧૬. ધણીખરી જગ્યાએ power માટે શક્તિ શબ્દ જ અનુકૂળ જણાય છે જેમ કે, electric power વીજ-શક્તિ, magnetic power ચુંબકશક્તિ, vital power જીવનશક્તિ, chemical power રસાયનશક્તિ, combining power સંયોગશક્તિ, latent power સુપ્ત શક્તિ, horse-power અશ્વશક્તિ, વગેરે. આથી, યજ્ઞ-શાસ્ત્રના પ્રકરણમાં power માટે શક્તિ શબ્દ વાપરવો જ ઠીક જણાય છે. બળ, જોર વગેરે શબ્દ શક્તિનો પદાર્થ જ સૂચનવા લેઈએ.

૧૭. આ પરથી forceનો વિચાર કરતાં, તે ચોક્કસ વખતે ઉપયોગમાં આણેલી શક્તિનું માપ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એ દૃષ્ટિએ યોગ (યોગિત) શક્તિ (બળ), સાધક શક્તિ, વાપરબળ, જોડબળ (શક્તિ), બળજેર શબ્દો સુઝે. પણ એ બધા યોગ્ય છે. જ્યવહારમાં એના ઉપયોગનો વિચાર કરતાં બાલ્ય પડે છે કે, એ સાધારણ રીતે વિરોધણ વિના વપરાતો નથી. જેમ કે, gravitation force, adhesive force, electromotive force વગેરે. આથી

એક નાનકડા શબ્દની જ જરૂર છે. આ જોવાં મદ શબ્દ વાપરવા લાયક જણાય છે. જેમ કે, ભૂમક, વીજભદ્ર ઇ. મદ થયેલી વાર જરાઈ સૂચવે છે ખરો. પણ નજમદ, વક્ષમદ વગેરે રૂઢ સમાસોમાં જરાઈ સૂચવાતી નથી, બળ જ સૂચવાય છે. તેમ વિજ્ઞાનમાંયે માની શકાય.

૧૮ Strength માટે મજબૂતી અથવા દમ શબ્દો વિચારી શકાય.

૧૯. speed અને velocity માટે પણ વધારે સ્પષ્ટ પરિભાષા કરવી આવશ્યક છે. એકને માટે ઝડપ અને બીજાને માટે વેગ, અથવા વેગ, પ્રવેગ વગેરે પૂરતા જણાતા નથી speed એટલે સાધ્ય અંતર $\frac{\text{space}}{\text{time}}$

અને velocity એટલે સીધું અંતર $\frac{\text{distance}}{\text{time}}$ જણાય છે; એટલે કે સાધક વેગ (ઝડપ) અને સિદ્ધ વેગ (ઝડપ). આ લાંબા શબ્દ યાચ. પણ આ પરથી speed એટલે ચાલ વેગ - ઝડપ અને velocity એટલે પહોંચ વેગ - ઝડપ એ શબ્દો વાપરી શકાય એમ લાગે છે. ઇનિયન કક્ષકના ૪૦ માઈલની ઝડપથી ચાલે છે, તેની ચાલ-ઝડપ ૪૦ માઈલ; પણ અમુક બે સ્થળ વચ્ચેના ૪૦ માઈલ જતાં ૩૨ બે કલાક લય છે, માટે તેની પહોંચ-ઝડપ ૨૦ માઈલની છે. વેગ, ઝડપ, ગતિ એટલે motion. દ્વંધવવા માટે માત્ર ચાલ અને પહોંચ કરી શકાય. acceleration તથા retardation માટે આમાન્ય શબ્દ, ફેર; જેમ કે, ચાલફેર, ગતિફેર. વિરોધ શબ્દો વધારો - વૃદ્ધિ અને ધટ્ટો - ધટ્ટ: ગતિવૃદ્ધિ, ગતિધટ્ટ.

૨૦. હોઠાયા'ત્રને મુખમાઠલી નામ અપાય છે. તેનું મુખ ઉત્તર દિશા બતાવે છે, પુચ્છ દક્ષિણ દિશા. તે પરથી એ બે છેડાને મુખમુખ અથવા મુખાગ્ર અને પુચ્છમુખ અથવા પુચ્છા(પૂછ)મ કહેવું સરળ થશે.

૨૧. તે ઉપરથી positive-negative, anode-cathode વગેરે શબ્દ-લેટીઓ માટે મુખાગ્ર (-છેડો), પુચ્છાગ્ર (-છેડો) શબ્દો સ્વયં-અપસવ્ય અથવા ધન-ઋણ કરતાં સહેલા પડશે. ખડુ જોતાં, અગ્નિજ્વાલયે positive-negative નામકરણ ખોટી રીતે થયેલું જણાયું છે. આજે નામ પાડવાનું હોત તો positiveને negative અને negativeને positive કહેવામાં આવત. માટે આપણે તરજીમાને બદલે સ્વતંત્ર શબ્દો જોઈવા હીક છે.

૨૨. ફેટલીક જગ્યાએ પૂરો શબ્દ લખ્યા થતો હોય ત્યારે બ્યબદારમાં તેનું દ્રઢ રૂપ આપવાનું વિદ્યાર્થીઓ અને લોકો પર ઊઠવાને બદલે, પરિભાષા રચનાર જ તે ફરી આપે તો વધારે ઇષ થાય. જેમ કે, લોહચુંબકને

બદલે લોચુંબક અથવા ચુંબક, અને લોહચુંબકતાને બદલે લોચુંબકતા અથવા કેવળ ચુંબકતા. એ જ પ્રમાણે electron વીજભૂ, anion વીજચુંબાણને બદલે માત્ર ચુંબાણ, cation ચુંબાણ; capillarity કેશાઈયું, કેશણે'ચાણું બદલે કેશાણ, capillary (વિ.) કેશણ, (ના) કેશક, ફરિજ; capillary tube કેશનાવિકાને બદલે કેશિકા, ઇલાઈફ.

૨૩. centre, focus, nucleus માટે જુદી જુદી સ્પષ્ટ શબ્દો જોઈએ. કેન્દ્રનો ફરેક કેશણે ઉપયોગ કરવો શોભ્ય નથી. તે જ પ્રમાણે એક શબ્દ અનેક અર્થમાં વાપરવો હીક નથી.

આ યારી બંધે વધારે લંબાવવાની જરૂર નથી. આ વિષયનો હું કઈ રીતે વિચાર રહું છું, તે આપી સ્પષ્ટ થશે એમ આશા છે.

ઉપરે એક વિનંતિ ફરીથી ફરી આ લાંબો લેખમાત્રા પૂરી કરું છું. ઠંક સંસ્કૃત કે ઠંક અરબી-નારસીમાંથી તત્સમ શબ્દો બનાવવાની ટેવ અમુક મહેનત જેટલી જોખી ફરીશું તેટલો લાભ થશે, એમ મારો અનુભવ થત છે. દેવશોભે મારી સારા લેખકોમાં ગણતરી થાય છે. પણ મારું સંસ્કૃત માપાનું જ્ઞાન કેટલું ટૂંક-પૂર્ણિયું અને હેબન-શૈલી કેટલી ક્વિલ, અને શ્રમ લેતાં છતાં ભૂલખોલી રહે છે, તેનો મને સારી યેદ ખ્યાલ છે. વિજ્ઞાનના અધ્યાપકો, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, અને વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં ધટ્ટલા સામાન્ય લોકો મારા જેટલુંયે સંસ્કૃત જાણે એવી આશા ન રાખી શકાય. તેમ છતાં, સંસ્કૃત શબ્દો બનાવવાના મોઢાનું પરિણામ ખોટા શબ્દો બનાવવામાં જ થાય. તેથી લોકોને શબ્દો બનાવવાની કળા ફરી હાથ નહિ લાગે. પરાવર્તન, પરિવર્તન, પ્રાપાવર્તન, સંવર્તન, આવર્તન એવા શબ્દો કષ્ટા અને કેમ જુદા જુદા ભેદો સૂચવે છે, તે સંસ્કૃત ન સમાજનાર ફોણ, દુસ્વમય છે કે રચક કેવી રીતે ખ્યાલમાં લાવે ? અને ધણી જગ્યાએ પરિતો પણ કયો ઉપસર્ગ અથવા માત્ર કઈ જગ્યાએ વધારે શોભ્ય ગણાય ને વિશે મુંઝણમાં પડશે. જેમ અંગ્રેજી શીખ્યા વિના જ્ઞાનનો બંડાર ન ખૂલે એ રિષિત ન હોવી જોઈએ, તેમ સંસ્કૃત વગેરે પ્રાચીન ભાષાઓ શીખ્યા વિના વિજ્ઞાન ન સમનય તેમ પણ ન થતું જોઈએ.

આનો અર્થ એ નથી કે, આપણે પ્રાચીન ભાષાઓમાંથી મજરી માર ન લઈએ, અથવા લીધા વિના ચાલશે. પણ તેને સરળ રૂપમાં ફેરવી, તેનો પ્રાચીન વારો ઊઠાવી, દ્વંકાવી, અને આપણી પોતાની બનાવીને વાપરવો જોઈએ બાબતો. જલ્પસંહર થવાનો બદુ ડર નહિ રાખે. કમગ્રામ્ય, ગેરવર્તન, કેશણે'ય, વૈજેકું (mechanised), થંતરવું (isomechanise), સંકોચલાયક (contractible)

જેવા શબ્દો બનાવતાં અચકાવાની જરૂર નથી. એ શબ્દ, ઉપસર્ગ કે પ્રત્યય ગુજરાતીમાં વપરાવા લાગી ગયા કે વાપરવાનો નિશ્ચય થયો, તે ગુજરાતી જ થઈ ગયો એમ સમજ, તેના સાધિત શબ્દો અને સમાસો કરવામાં

નિતિચાળના ડર વિના ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

પરિભાષા સમિતિ તથા ભાષાશાસ્ત્રીઓ આમાંથી ઘટતું સ્વીકારી ઘેરો એવી આશા રાખું છું.

હિંશરજલાલ ધ. મશરૂવાળા

મધ્યકાલીન હિંદ

[પ. જવાહરલાલના Glimpses of World History 'જમતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન' નામના પુસ્તકમાંથી. આ પુસ્તકને ગુજરાતી અનુવાદ નવજીવન કાર્યાલય તરફથી થોડા વખત પછી બહાર પડ્યો.]

અશોકના પિતામહ મંદ્રાપ્ત મૌર્યના પ્રધાન મંત્રી ચાણક્ય અથવા કૌટિલ્યે લખેલા અર્થશાસ્ત્ર નામના પુસ્તકની મેં વાત કરી હતી તે તને યાદ હશે એ પુસ્તકમાં તે સમયની રાજ્યવ્યવસ્થા અને તે સમયના શોકોને વિષે અનેક પ્રકારની માહિતી આપણને મળે છે. એ પુસ્તક, ઈશુ પૂર્વેની ચોથી સદીના હિંદની અંદર ડોકિયું કરીને નિહાળવા માટેની એક ઉઘાડી બારી સમાન છે. રાખઓ અને તેમના વિજયોનાં અતિથયોક્તિવર્ધી વર્ણનો કરતાં રાજ્યશાસનની વિગતવાર માહિતી આપતાં આવાં પુસ્તકો આપણને વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

મધ્યકાલીન હિંદ વિષે ખ્યાલ ગાંધિવામાં કંઈક સહાયજનક થાય એવું બીજું એક પુસ્તક આપણી પાસે છે. એ પુસ્તક શુક્રાચાર્યકૃત નીતિસાર છે. એ પુસ્તક અર્થશાસ્ત્ર જેટલું સારું કે ઉપયોગી નથી. તોપણ તેની તેમ જ બીજા કેટલાક ચિંતાસંગ્રહો અને હેવાલોની મદદથી આપણે ઇસવી સનની નવમી તથા દશમી સદી તરફ ડોકિયું કરવા પ્રયત્ન કરીશું.

નીતિસારમાં કહ્યું છે કે, 'વર્ણથી અથવા તો બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મવાથી બ્રાહ્મણ્યત્વના ગુણો પેદા થતા નથી.' આમ, આ ગ્રંથ પ્રમાણે સાતિભેદ જન્મથી નહિ પણ યોગ્યતાથી પડવા જોઈએ. વળી બીજે એક ઠેકાણે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, 'સરકારી અમલદારની નિમણૂક કરવામાં જાતિ કે કુળનું નહિ, પણ માણસની કાર્યક્ષતા, ચારિત્ર્ય અને તેના ગુણોનું ધોરણ રાખવું જોઈએ.' પોતાના મત પ્રમાણે નહિ પણ પ્રજાના મોટા ભાગના મત અનુસાર વર્તવાની રાજની દરજ્જા હતી. 'ઘણા તાર્તજાઓનું બનેલું

દોરકું સિંહને ખેંચવા જેટલું મજબૂત હોય છે તેમ શોકમત રાજ્ય કરતાં વધારે બળવાન છે.'

આ બધાં ઉત્તમ મુદ્દો છે અને સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ આને પણ સાચાં છે. પરંતુ વારંવાર રીતે જ્ઞેતાં વ્યવહારમાં આપણે એનાથી બહુ લાભ નથી ઉઠાવી શકતા. માણસ પોતાની કાર્યક્ષતા અને લાક્ષણિકતા ઊંચો ચડી શકે એ ખરું, પરંતુ તેણે એ કાર્યક્ષતા અને લાક્ષણિકતા પ્રાપ્ત કરવા કેવી રીતે? કોઈ છોકરો કે છોકરી બહુ ચાલાક હોય અને તેને યોગ્ય કેળવણી અને તાલીમ આપવામાં આવે, તો તે હોશિયાર અને કૃશળ બને. પરંતુ તેની કેળવણી અને તાલીમ માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે, તો બીજાને તે છોકરો કે છોકરી શું કરી શકે?

એ જ રીતે શોકમત પણ આખરે શું છે? કેના મતને શોકમત સમજવો? સંભવ છે કે નીતિસારના લેખકે મજૂરી કરતારા સંખ્યાબંધ શક્તિ કોઈ પણ પ્રકારના મત આપવામાં અધિકારી નહિ ગણ્યા હોય. એ શોકો કદી વિસાતમાં નહોતા. પાણું કરીને ઉચ્ચ વર્ગના અને રાજકર્તા વર્ગના મતને જ શોકમત ગણવામાં આવતો.

હતાં પણ એ વસ્તુ જાણવા જેવી છે કે, મધ્યકાલીન તેમ જ પહેલાંના સમયના હિંદના રાજકારણમાં રાજની નિરંકુશ સત્તા કે રાજના દેવી અધિકારને સ્થાન નહોતું.

એ ઉપરાંત રાજસભા, જેમને હરતક જાહેર બાંધકામો, બાગબગીચાઓ અને જંગલો હતાં તે મોટા મોટા અમલદારો, તેમ જ કસબા અને ગામડાંની વ્યવસ્થા, પુષ્કો, વહાણો, ધર્મશાળાઓ,

મહેર રાજભાઈ, અને સૌથી વધારે મહત્વની વસ્તુ ગામ અને શહેરોની ગટરો વિષે નીતિસારમાંથી આપણને માહિતી મળે છે.

ગામને લગતી બધી બાબતોમાં ગ્રામ-પંચાયતનો પૂરેપૂરો કાબૂ હતો અને રાજ્યના અમલદારો પંચ પ્રત્યે બારે અદ્યતી વર્તતા. પંચાયતો જ જમીનની વહેંચણી કરતી, કરે ઉધરાવતી અને પછી ગામની વતી રાજ્યને તેનું બરણું બરતી. આ પંચાયતો ઉપર એક મોટી પંચાયત અથવા મહાસભા હોય એમ જણાય છે. પંચાયતોના કામ ઉપર તે દેખરેખ રાખતી અને જરૂર પડે તો તેમાં દરમ્યાનગીરી પણ કરી શકતી. ગ્રામ-પંચાયતો પાસે ન્યાયની સત્તા પણ હતી અને ન્યાયાધીશ તરીકે લોકોના મુકદ્દમા પણ તે ચલાવી શકતી.

પંચાયતના સભ્યોની ચૂંટણી કેવી રીતે થતી તથા તેમની લાપકાત અને બિનલાપકાત શી હતી, તે વિષે આપણને દક્ષિણ હિંદના કેટલાક પ્રાચીન લેખો ઉપરથી માહિતી મળે છે. જો કેઈ સભ્ય સાર્વજનિક નાણાંનો બરાબર હિસાબ ન આપે તો તે પંચ તરીકે નાકાચક હતો. ખીન્ને એક મળતો નિયમ એ હતો કે, પંચનાં નજીકનાં સગાંસંબંધીને નોકરી મળી શકતી નહિ. આ નિયમ જો આજે આપણી કાઉન્સિલ, એસેમ્બલી અને મ્યુનિસિપાલિટી-ઓને લાગુ પાડી શકાય તો કેવું સારું !

એક સમિતિના સભ્યોની યાદીમાં એક સ્ત્રીનું નામ પણ છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, પંચાયત અને તેની સમિતિઓમાં આ પણ સભ્ય થઈ શકતી.

પંચાયતના ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી જુદી જુદી સમિતિઓ રચવામાં આવતી. દરેક સમિતિની મુદત એક વર્ષની હતી. જો કેઈ સભ્ય અધટિત રીતે વર્તે, તો તેને તરત જ કમી કરવામાં આવતો.

ગ્રામ-સ્વરાજની આ પ્રથા આર્થ રાજકારણના પાયા સમાન હતી. એનાથી જ તેને બળ મળતું રહેતું. આ ગ્રામ-સભાઓ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે એટલી બધી ધમશ રાખતી હતી કે, કેઈ પણ સૈનિક ખુદ રાજની પરવાનગી વિના કેઈ પણ ગામમાં દાખલ ન થઈ શકે એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો

હતો. વળી નીતિસાર કહે છે કે, કેઈ પ્રજાજન અમલદાર સામે ફરિયાદ કરે તો, 'રાજ્યએ અમલદારોને નહિ પણ પ્રજાજનોનો પક્ષ લેવો જોઈએ' અને જો કેઈ અમલદાર સામે ધણી લોકો ફરિયાદ કરે તો તેને બરતરફ કરવો જોઈએ. કેમ કે નીતિસાર કહે છે તેમ, 'આધિકારની મદિદા પોને કોને નહોતી થતી ચડતો ?' આ વહાવણુબધો શબ્દો છે. આ શબ્દો, ખાસ કરીને આપણા દેશમાં જે સંખ્યાબંધ અમલદારો આજે આપણી સાથે ગેરવર્તન ચલાવે છે અને ગેરવહીવટ કરે છે, તેમને કેટલા બધા લાગુ પડે છે !

મોટા કસબાઓમાં, ત્યાં આગળ કારીગરો અને વેપારીઓ વધારે પ્રમાણમાં હતા, ત્યાં તે દરેકનાં પંચો અથવા મહાજનો હતાં. આ રીતે ત્યાં કારીગરનાં પંચ, વેપારીઓનાં મહાજન અને શરદોનાં મંડળો હતાં. એ ઉપરાંત ત્યાં ધાર્મિક મંડળો પણ હતાં. આ બધાં મંડળો કે મહાજનોનો પોતપોતાના આંતરિક વહીવટ ઉપર સારા પ્રમાણમાં કાબૂ હતો.

પ્રજાને તુકસાન ન પડે એ અને તેને બોલો ન લાગે એવા હજવા કર નાખવાની રાજ્યને આજી હતી: જંગલમાં જાડો ઉપરથી એક માઝી કૂલવન પીણે તે રીતે રાજ્યએ પ્રજા ઉપર કર નાખવો, કચ્છારાની પેટે નહિ.

હિંદના મધ્યયુગ વિષે આપણને આરી તુક અને છટીજવાઈ હકીકત મળે છે. પુસ્તકોમાં જે સિદ્ધિઓ રજૂ થયા છે તેનો વ્યવહારમાં કેટલા પ્રમાણમાં અમલ થતો હતો તે શોધવું અતિશય મુશ્કેલ છે. પુસ્તકોમાં સારા સારા સિદ્ધિઓ અને આદર્શો રજૂ કરવા સહેલ છે, પરંતુ તેમને જીવનમાં ઉતારવા એ વાળું કઠણ છે. એમ છતાં પણ તે સમયના લોકોની વિચારસરણી શી હતી અને તેઓ શા આદર્શો સેવતા હતા, તે સમજવામાં પુસ્તકો સહાયરૂત થાય છે; પછી બહેને તેમનો અમલ પડતા પ્રમાણમાં તેમણે ન કર્યો હોય. આપણને એ માલુમ પડે છે કે, રાજ્યો અને શાસકો આપણને કે નિરંકુશ નહોતા. તેમની સત્તા ઉપર ચૂંટાયેલી પંચાયતોનો કાબૂ હતો. આપણને એ પણ માલુમ પડે છે કે, તે

સમયે ગામડાં તથા શહેરોમાં રચાઈને સ્વરાજ્યની પ્રણાલીનો સારી પેઠે વિકાસ થયો હતો અને મધ્યસ્થ સરકાર તેમાં નહિ જેવી જ દખલ કરતી.

પણ જ્યારે હું સોફીની વિચારસરણી અથવા તેમના સ્વરાજ્યની વાતો કહું છું, ત્યારે મારા કહેવાની મતલબ શી હોય છે ? હિંદની આખી સમાજરચનાનું મંડાણ જાતિ-સંસ્થા ઉપર છે. સિદ્ધાંત તરીકે એ ખડું કડક ન હોય અને નીતિસારના કહેવા પ્રમાણે તેમાં કાંઈ દક્ષતા અને ચોગ્યતાને અવકાશ હોય એ જનવા જોગ છે. પણ વાસ્તવમાં એનો કશો અર્થ નથી. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય જાતિ કે વર્ગના હથમાં શાસનની લગામ હતી. કેટલીક વાર પ્રભુત્વ મેળવવા માટે તેમનામાં મહોમાહે તકરાર થતી, પરંતુ સામાન્ય રીતે તેઓ હળીમળીને વહીવટ કરતા અને એકબીજાને અનુકૂળ થતા. બાકીના સોફીને તેઓ નીચે દયાની રાખતા. ધીમે ધીમે વેપાર-ઉદ્યોગ વધતા ગયા તેમ તેમ વૈશ્ય વર્ગ અથવા વેપારી વર્ગ તવંગર અને મહત્વનો બન્યો. એ વર્ગનું મહત્ત્વ વધતું ગયું તેમ તેમ તેને થોડા હોકા આપવામાં આવ્યા અને પોત-પોતાનાં મહાજનોનો આંતરિક વહીવટ કરવાની સ્વતંત્રતા બક્ષવામાં આવી. એમ છતાં પણ રાજ-સત્તામાં તો એ વર્ગને કશો જ હિસ્સો આપવામાં આવ્યો નહોતો. અને બીચારા શરો ! તેઓ તો છેવટ સુધી દબાવેલા જ રહ્યા. અને વળી કેટલાક હોકા તેમનાથી પણ નીચે હતા.

કદી કદી નીચલી જાતિના માણસો ઉપર આવતા હતા. શરો પણ રાજ થયેલા જાણવામાં આવ્યા છે. પરંતુ આ તો અપવાદરૂપે ગણવું જોઈએ. સામાજિક દરજ્જામાં ઊંચે ચડવાની વધારે પ્રચલિત રીત એ હતી કે, કોઈ આખી ને આખી પેઢાજાતિ એક પગથિયું ઉપર ચડી જતી હતી, ઘણી વાર હિંદુધર્મ કોઈ નવી જાતિને પોતાના નીચલા ઘરમાં અપનાવી લેતો અને પછી તે જાતિ ધીમે ધીમે ઊંચે ચડતી.

આ ઉપરથી તને જણાશે કે, પશ્ચિમની પેઠે હિંદુસ્તાનમાં મજૂર ગુલામોની પ્રથા નહોતી એ ખરું.

પરંતુ આપણી સમાજન્યવસ્થામાં પણ ચડતા ઊતરતા દરજ્જા હતા — એટલે કે, એક વર્ગ ઉપર બીજો વર્ગ હોય. સમાજન્યવસ્થાની ટોચે ઊભેલા હોકા નીચલા ઘરના લાખો માણસોનું શોષણ કરતા અને તેમનો જથ્થો થોડો એ શોફીને ઉઠાવવા પડતો. સમાજના નીચલા ઘરના હોકાને કેળવણી અને તાલીમની તક ન આપીને, સમાજની ટોચે ઊભેલા હોકા આ રીતિ નિરંતર ટકાવી રાખવાની અને જાંધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખવાની કાગળ રાખતા. ગ્રામપંચાયતોમાં એકૂતવર્ગનો કંઈક અવાજ દર્શો અને તેમની અવગણના ન થઈ શકતી હોય એમ લાગે છે, પરંતુ એ પંચાયતોમાં પણ ગણધર્મોદ્ધાર કુશળ બ્રાહ્મણોનું ચક્ષુ હોવાનો ધણો સંભવ છે.

આ આર્થ શાસનપદ્ધતિ આથી હિંદમાં આવીને ફ્રિડ સોફીના સંબંધમાં આવ્યા ત્યારથી માંડીને, જે સમયની આપણે વાત કરી રહ્યા છીએ, તે મધ્યયુગ સુધી ચાલુ રહી હતી એમ જણાય છે. પરંતુ વખત જતાં એ શાસનપદ્ધતિ વધુ ને વધુ નખળી પડતી અને જગડતી જતી દેખાય છે. કદાચ એનું કારણ એ હોય કે, તે ધીરે ધીરે જીર્ણ થતી જતી હતી અને અદ્યારથી આવતા ઉપરાષાપરી હુમલાઓએ તેને ઊભાંભિંગ કરી નાખી હોય.

તને એ જાણીને આનંદ થશે કે, ગ્રામીન કાળમાં દિંદે ગણિતના વિષયમાં ભારે પ્રગતિ કરી હતી; અને એ વિષયનાં પ્રખ્યાત નામોમાં લીલાવતી નામની એક સ્ત્રીને પણ સમાવેશ થાય છે. એમ કહેવાય છે કે, લીલાવતી, તેનો પિતા ભારકરાચાર્ય, અને ઘણું કરીને બ્રહ્મગુપ્ત કરીને એક માણસ, એમ ત્રણેએ મળીને દશાંશ પદ્ધતિ પહેલવહેલી શોધી કાઢી હતી. બીજગણિતની શોધ પણ અહીં જ થઈ હતી એમ કહેવાય છે. હિંદમાંથી બીજગણિત અરબસ્તાનમાં ગયું. અને ત્યાંથી તે યુરોપ પહોંચ્યું. બીજગણિત માટેના એકેશ શબ્દ 'એલિગન્સ' એ મૂળ અરબી શબ્દ છે.

અનુ. અલ્બિનાઈ રસાઈ

માણસની કદવના અને સિદ્ધિ એ બે વચ્ચે માણો છે, તેને તેની આશા જ એજાંબી રાકે.

ખલિલ ગિલાન

૧૯૩૬ના યુદ્ધથી ડેન્માર્કમાં કેવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તેની આપણને ચોક્કસ માહિતી નથી, પરંતુ સુધ્ધ પહેલાંના સ્વતંત્ર ડેન્માર્કની સ્થિતિમાંથી કેટલાક અંગ્રેજી પાઠ શીખવા લેવા છે. ડેન્માર્ક બહુ જ નાનો દેશ છે. તેનો વિસ્તાર ૧૬,૫૬૮ ચો. માઈલ જેટલો છે. એટલે આપણા મૈસૂર રાજ્ય કરતાં લગભગ અડધો — આપણા કાઠિયાવાડથી પણ ઓછો. પણ વિસ્તારના પ્રમાણમાં વરતી વધારે છે: લગભગ ૩૭ લાખ. આટલો નાનો દેશ હોવા છતાં તેની પ્રજામાં એકતા છે. તેની એટલી નાના પાયા પર પણ સુધરેલી ઢળે ચાલે છે. તેનું માખણ તો બધે વખણાય છે અને માખણનો મોટો વેપાર ચાલે છે આ બધું કામ સદકારી મંડળીઓ દ્વારા ચાલે છે, એ તેની વિશેષતા છે. સદકારી પ્રવૃત્તિમાં ડેન્માર્ક મોજારે છે

કેળવણીની આબવમાં પણ ત્યાં એક નવો જ અખતરો થયો છે. પ્રાથમિક શાળામાં ભણ્યા હોય એવા યુવાનો માટે ત્યાં ખાસ શાળાઓ ચાલે છે. તેને અંગ્રેજીમાં લોક 'કેક હાઈસ્કૂલ' ને નામે ઓળખે છે. આપણે ત્યાં હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ અને પદ્ધતિ જુદી ભતનાં હોવાથી, ત્યાંની શાળાઓને, તેમના કામ ઉપરથી આપણે લોકશાળા કહીએ તો વધારે ઉચિત થશે. આ શાળાઓ મારફત ત્યાંની પ્રજામાં ભેદ પરિવર્તન થયું છે. ૧૯૩૦-૩૧ની આઠમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી યુવાનોને તાલીમ અને સામાન્ય જ્ઞાન આપવા માટે સ્વરાજ્ય વિદ્યાલય યદાવન માં આગું દંડું, તેના જેવી આ લોકશાળાઓ ગણી સફાઈ. અચવા તો ૧૯૩૮-૩૯માં અમદાવાદ અને મુરતનાં લોકલ બોર્ડોએ પોતાની શાળાઓના શિક્ષકો માટે તાલીમ આપવાની યોજના કરી હતી, તેવી આ શાળાઓ ગણી શકાય. ફેર એટલો કે, જિલ્લા બોર્ડના શિક્ષકો તેમના ખાતાના દુકામથી આવવા દંડા, ત્યારે ડેન્માર્કની શાળાઓમાં પોતાની છાત્રાએ યુવાનો પાંચ પાંચ માસનાં સત્રો ભરે છે. બંનેમાં દાખલ થતાંની ઉંમર સરખી, પૂર્વજ્ઞાન સરખું; બંનેની પરિસ્થિતિ અનુસાર અચવાસ-ક્રમમાં થોડો ફેરફાર ખરો, પણ એકંદરે દષ્ટિ સરખી. પરંતુ આપણા દેશમાં કેળવણીની આખી કંઈપના નોકરીના રંગે રંગાયેલી છે, એટલે કે.ઈ કેળવણીનો અખતરો સરકારથી સ્વતંત્ર ચલાવવામાં ધણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેળે તો એવી કેળવણીનો લાભ ન લે. ખર્ચ કરીને તો ન જ લે. માળાપ પણ તેવું ખર્ચ કરવા તૈયાર ન થાય. 'નોકરીના પરવાના વિનાની જાણી કેળવણી નકામી,' એ સૂત્રનું આપણા સમાજમાં સામાન્ય છે, એટલે આપણે ત્યાં આવા પ્રયત્નોને બહુ સફળતા

મળતી નથી. પણ ડેન્માર્કમાં સામાન્ય લોકો આવી ખાતરી કેળવણીનો લાભ લે છે. થોડો વખત આવી સંસ્થાઓનો લાભ લઈને જીવનની પ્રેરણા મેળવે છે. થોડી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરે છે અને ફરી ગામડાંમાં પોતાના કામો લાગી નય છે. તેઓ જ ગામડાંના ખસ આવેલાનો યાચ ર. ડેન્માર્કમાં ગામડાં ફક્ત ૫૬ ટકા છે, છતાં ત્યાં ગામડાં માટે આખી ખાસ શાળાઓ બની ચઈ છે. આપણે ત્યાં ૬૦ ટકા ગામડાં છે, છતાં એવી કેટલી સંસ્થાઓ છે? ગુજરાતમાં બે ત્રણ એવી સંસ્થાઓ ખાસ કોમો માટે ચાલે છે, પરંતુ પૈસા ખર્ચાને કેટલા યુવાનો તેનો લાભ લે છે?

ડેન્માર્કમાં આ લોકશાળાઓના કામને લીધે ગામડાંમાં ભારે અસર પહોંચેલી છે. લોકશાળાઓમાં તાલીમ લીધેલા વિદ્યાર્થીઓ જ ગામડાંના દરેક કામમાં મદદરેજો ભ્રમ ભજવે છે. રાજ્યની ધારાસભાઓમાં અને પ્રધાન મંડળમાં પણ લોકશાળાના નૂના વિદ્યાર્થીઓ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ તરીકે કામ કરે છે. આવી લોકશાળાઓ આપણા દેશમાં પણ ધણી કુપરોગી થઈ પડે તેમ છે. તેનો યોગ્ય સુધારા વધારા સાથે અનુકૂળ સ્થાયી ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો ડેન્માર્કનો પેઢે આપણા દેશમાં પણ ભારે પરિવર્તન થઈ શકે. તોફારી અને પરીક્ષા-પ્રધાન કેળવણીની સંસ્થાઓ દ્વારા આ કામ થઈ શકે તેમ લાગતું નથી. ડેન્માર્કમાં પણ સરકારથી સ્વતંત્ર રહીને આ કામ થયેલું છે. અહીં, ત્યાંની પેઢે, લોકલ બોર્ડો કે સરકાર, સંસ્થાના કામમાં દરમિયાનગીરી કર્યા વગર, બિનસરની મદદ આપતી હોય, તો તે સ્વીકારવાનો વાધો ન હોય. પણ સંસ્થાનું કામ સ્વતંત્ર રીતે ચાલે તો જ દીપે. એવી સંસ્થાઓ આપણે ત્યાં ક્યારે થશે તે તો કોણ જાણે. પણ આવા દેશના અનુભવે આપણને અવરજ આપેલું છે.

આ પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ ત્યાંના મદાન લોકનાથ અને દલિ એન. એફ. એસ. મુન્ડલીંગના જીવન સાથે સંકળાયેલો છે. તેણે તે વિચારને જન્મ આપ્યો અને તેના જીવનમગમાં ઈ.સ. ૧૮૪૪માં પહેલી લોકશાળા પ્રે. ટ્રિસ્ટિયન દ્વારે સ્થાપી. આ શાળા ઉપર સ્વેચ્છાગત સ્વચાઈ તે નોંધવા જેવું છે. તે બાળ તે વખતે જન્મીના કળનમાં દેનો અને ત્યાં ડેનીશ ભાષાનું શિક્ષણ બળ-બળરીથી બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. એટલે ત્યાં વસતા ડેનીશ લોકોએ પોતાની ભાષા અને સંસ્કૃતિ ભગ્વત રાખવા માટે જે પ્રયત્નો કર્યા તેમના આ એક પ્રયત્ન

હતો. સુન્ડવીગે તેને પોતાનાં અભિનંદન આપ્યાં, અને ડેન્માર્કની સરહદ પર આ અખતરો શરૂ થયો. પણ આવી શાળાઓની ખરી અગત્ય ૧૮૬૪માં જર્મની સામેના યુદ્ધ પછી ઊભી થઈ. તે યુદ્ધમાં મળેલી સખત હાર પછી ડેન્માર્કમાં નિરાશા છવાઈ ગઈ હતી. તેનાં કેટલાક અંગે વિષ્ણુનાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં. એટલે પ્રજાએ 'બહારથી ગુમાવેલું અંદરથી મેળવવાનો' નિશ્ચય કર્યો અને ૧૮૬૪ પછી લોક-કેળવણીની પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. સુન્ડવીગના મરણ (ઈ. સ. ૧૮૭૨) પહેલાં તેને એટલું આશ્વાસન મળ્યું હતું કે, 'લોકશાળાઓની સંખ્યા ગણવા માટે હવે બે હાથનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.' આ શાળાઓમાં ૧૮ થી ૩૦ વરસના યુવાનોને જીવનની તાલીમ આપવામાં આવતી. ત્યાં તેમને જીવનની પ્રેરણા મળતી. ખેતીવાડીની નિશાળો આથી અલગ હતી. તેમાં અભ્યાસક્રમ તુલો પણ હાથે સરખી જ હતી. સુન્ડવીગે આ કામને પ્રેરણા આપી અને શરૂઆત કરી કોઈને તેને વ્યવસ્થિત કરી અને વેગ આપ્યો અને હુકમીય સોયરે તેને વધારી. પછી તેા તુલના વિદ્યાર્થીઓ જ તેના પ્રચારકો થઈ પડ્યા. વીસમી સદીમાં તે વધીને ૧૯૩૧-૩૨ માં લોકશાળાઓની સંખ્યા ૧૦ અને ખેતીની શાળાઓ ૨૨ થઈ હતી. તે બંનેમાં મળી ૬,૧૩૮ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

હેતુ

આ શાળાઓનો જન્મ લોકજીવનની સુધારણા કરવાના વિચારમાંથી થયો અને તે જ તેને હેતુ રહ્યો છે. તે આખી પ્રજાનું જીવન સુધારવા માગે છે, પરંતુ સહેરો તેનાથી અલગ રહ્યાં છે. બધી નિશાળો માનકમાં જ છે અને માનકમાંનાં યુવાનો જ તેનો લાભ લે છે. પરિણામે આ પ્રવૃત્તિની અસર ગામડાંમાં જ થઈ છે. વિદ્યાર્થીઓને કોઈ ખાસ વિષયો શીખવવામાં નથી આવતા, પરંતુ તેમના આખા જીવનને રૂપરેં કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે. તેમનમાં ઉચ્ચ મનસ્વીની બાબત પ્રવચન, અને દેશનાં ભાષા, સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસનો ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન થાય છે. શાળાઓ શરૂ થતાં પહેલાં તેના રથાપકે એમ કહેલું કે, 'યોદા જ વખતમાં ડેન્માર્ક લોકશાળા શરૂ કરવામાં આવશે, જેમાં દેશનો કોઈ પણ જુવાન દાખલ થઈ શકશે. ત્યાં તેઓ પોતાની જાતને વધારે જાળવતા થશે; નાગરિક તરીકેની ફરજ અને પરંપરા સંબંધો કેવા હોવા જોઈએ તે વિષે તેમને માનદર્શન મળશે, અને પોતાના દેશની ખરી જરૂરિયાતો શી છે તેની તેમને ખબર પડશે. રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ, સંઘીત અને માનવજાતિ દ્વારા તેમના દેશનેમને પોષણ મળશે. આ રીતે આ નિશાળો પ્રજાના રોગોનો નાશ કરશે.' આ તેની કલ્પના તે જ આ શાળાઓનું દિલ્લિપિંડુ રહ્યું છે. હાલના કાયવાહકો પણ કહે છે કે, 'અમારે

હેતુ યુવાનોને પંતુઈ કે પુતકચેલા બનાવવાનો નથી, પણ તેમના રોજના કામમાં તેઓ આનંદ લેતા થાય અને મનુષ્ય તરીકેના જીવનની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ સમજે એ છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, અમારા વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ શ્રામ કે ધંધામાંથી આવ્યા હોય ત્યાં પાછા નય અને નિશાળમાં રહ્યા તેને પરિણામે વિરોધ તેજસ્વિતા અને અદ્યત્વ ઉત્પાદકી પોતાનું કામ કરે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, અમારા વિદ્યાર્થીઓ સારાં પુરતકો વાંચવાની ઇચ્છા કરે, પણ તેના કરતાં તેઓ જીવન જીવવાની શક્તિ મેળવીને, પ્રત્યક્ષ જીવન દ્વારા પોતાનો વિકાસ સાધે તે અમે વધારે પસંદ કરીએ છીએ.'

અભ્યાસક્રમ

આ શાળાઓનો અભ્યાસક્રમ પાંચ માસનો હોય છે અને બધા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો શાળામાં જ રહે છે. યોગીયે કલાકોનો અંગત પરિચય, વાતચીત અને સમૂહ-જીવન, એ જ આ શાળાઓનો મોટો અભ્યાસક્રમ છે. શિક્ષકોનો અંગત ઉત્સાહ અને પ્રતિભા એ જ એમાં વિરોધ કામ કરે છે, બાકી શીખવવાના વિષયો સંબંધમાં ફેરફાર શાળા માટે નિશ્ચિત અભ્યાસક્રમ નથી. સામાન્ય દિલ્લિપિંડુ ખ્યાલમાં રાખીને શિક્ષકો અંદર અંદર પોતાનો કામ નક્કી કરી લે છે. સામાન્ય રીતે માનવજાતિનું જીવન, વાચન, સંગીત, ચિત્રકળા, ગણિત, ઇતિહાસ, વ્યાખ્યાન એ બધું હોય છે. પહેલાં વિજ્ઞાન નહોતું તે સ્કોલરે દાખલ કર્યું હતું. વધુ જ્ઞાન અને તાલીમ આપવાની ઇચ્છાથી સ્કોલરે પોતાની શાળાનો અભ્યાસક્રમ વધારીને બે વરસનો કર્યો હતો. પણ સામાન્ય શાળાઓમાં પાંચ માસની જ તાલીમ આપવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ માટે તુલનાં અંગે પણ ત્રણ માસનાં આવે છે. ઇતિહાસશિક્ષણ પર આ શાળાઓમાં ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે છે. 'આ વિષયને રમી કરવાની એમની પ્રિય રીત એ છે કે, મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો મારફત ઇતિહાસ શીખવે. મહાપુરુષોનાં જીવનકાળનો એ રીતે વધારે સારો અભ્યાસ થઈ શકે છે એમ માનવામાં આવે છે. શિક્ષકો એમ પણ માને છે કે, ઇતિહાસ એ કોઈ હકીકતોના બંધાર નથી, પણ પ્રત્યક્ષજીવનનો સતત વહેતો પ્રવાહ છે. પ્રજાનું જીવન, તેની લડાઈ અને જીતકાળો, તેની હારજીત અને સફળતા નિમ્જળતા, એ બધું તેના મહાપુરુષોનાં જીવનમાં અંકિત થયેલું હોય છે.'

દિનચર્યા

સવારમાં સંગીતથી કામ શરૂ થાય. વર્ગમાં સ્ક્રમે કોઈ સુંદર ચિત્ર ટોંગેલું હોય અને વ્યાખ્યાનપાઠ પછી બાવપૂર્વક સંગીત ચાલે. બધા સાથે ગાય. ત્યાર પછી ઇતિહાસ પર વ્યાખ્યાન થાય. પુરસ્કા ઇતિહાસ પર ખાસ બાબતપૂર્ણ વ્યાખ્યાન થાય. વ્યાખ્યાનને અંતે

તેને અનુરૂપ કોઈક ગીત ગવાય ત્યાર પછી રમતમગત અને વ્યાયામ, શિક્ષકો પણ રમતોમાં બળે. રમતોમાં એકબીજાને પકડવાની કે એકબીજાની પાછળ દોડવાની રસભરી રસાક્ષી કરવા છતાં શાળાની શિસ્તને કંઈ વાંધો આવતો નથી. પેટ ભરીને રમીને પછી તરત જ વર્ગમાં જઈને પાછા બેસવા બેસી જાય છે. ત્યાં કલાક સુધી જુદા જુદા પ્રશ્નો પર પ્રશ્નોત્તરી થાય છે. શિક્ષક છાપામાં કંઈ વાંચતું હોય તે ઉપર કંઈ કહે અને તે ઉપર ચર્ચા થાય. તેમાં કોઈના પ્રશ્નનું સમાધાન ન થાય તો તેના પછી શિક્ષકને ખાનગીમાં મળીને વધુ વાતચીત કરી શકે છે. ત્યાર બાદ બધા સાથે બોજન કરે તે વખતે પણ વાતચીત દ્વારા પરસ્પર સંબંધ વધે છે. બોજન પછી બધા છાપાં વાંચે છે. બપોરે બે કલાક આરામ હોય છે. ત્યાર બાદ વાંચન, ગણિત, ચિત્રકલાના વર્ગો ચાલે છે. વધુ વિદ્યાર્થીઓ હોય તો હુકમીએ પાડીને જુદા જુદા શિક્ષકો તેમને બહુાવે છે વચ્ચે વચ્ચે વિદ્યાર્થીઓ વ્યાખ્યાનની નોંધો કરે છે, વાંચે છે, અને જુદા જુદા વિષયો ઉપર અંદર અંદર ચર્ચાઓ કરે છે. આમ રાતે સાડા દસ સુધી કાર્યક્રમ ચાલે છે. પછી વીજળીના દીવા બંધ થાય છે અને બધે શાંતિ પચસાઈ જાય છે.

ધૃતર મટલિ

આ શાળાઓ કોઈ પણ કે ધર્મની નથી, તેમ કોઈ ખાસ વિચારોનો પ્રચાર કરતી નથી. વિદ્યાર્થીઓ દરેક પ્રકારની જુદી જુદી દૃષ્ટિએ છૂટથી ચર્ચા કરી શકે છે 'હાલ'નો વિકાસવાદ અથવા માર્ક્સનો સામ્યવાદ એ બેમાંથી કોઈ વેદવાક્ય છે અથવા ધર્મદર્શન વૈજાંતી છે, એમ કહેવામાં આવતું નથી. યુવાનો એટલું જાણે છે કે, આવા વિચારના માણસો ઘઈ મયા છે અને તેઓ ભલે અનુભવથી અમુક વિચારો પર આભ્યા દતા. તેમાંથી યુવાનો પોતાને ઉપયોગી લાગે તે વિચારસરણી પોતાને માટે રચીકારે છે.'

આજ આ શાળાઓ કોઈ અમુક કિશોરોનો પ્રચાર કરવા માટે સરભરતી નથી. લોકલેવાળા એ જ એવું બોલે છે. તે સિવાય બીજી તેની દૃષ્ટિ નથી. છતાં તે ખેડૂતોની રહી છે, અને તેમાંથી જે યુવાનો તૈયાર થયા છે તે ખેડૂતોના સેવકો થયા છે. નહેરુજીવનમાં અને ધારાસભાઓમાં તેઓ ખેડૂત પક્ષના પ્રતિનિધિ તરીકે અગ્રગ આભ્યા છે. કેન્ગ્રાકની અતિ મહત્વની સદહાર પ્રવૃત્તિ સાથે પણ શાળાઓને સીધો સંબંધ નથી. તેમ તેનું ખાસ શિક્ષણ પણ આપવામાં આવતું નથી. પહેલાં તો તે વિષય પણ અભ્યાસક્રમમાં નહોતો. હવે તેને રીતસર રચાન મળ્યું છે, પરંતુ અભ્યાસક્રમના સામાન્ય વિષય તરીકે. છતાં અહીં તૈયાર થયેલા યુવાનો બહાર જઈને પોતાપોતાના વિભાગમાં સદસ્યરી મંડળીઓનું કામ

સંભાળે છે. કુખ્યાલય મંડળીઓની વ્યવસ્થામાં હાથ દમ ફેળો આ શાળાઓ અને ખેતીની શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓનો હોય છે.

શાળાઓ તરફથી વર્ગો ચલાવવા ઉપરાંત બીજા કેટલીક પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. ઉતાળાની રમતોમાં અઠવારિયાના વર્ગો રાખવામાં આવે છે, જેમાં શહેરના લોકો પણ ભેડાય છે. દર વર્સે લગભગ એક દબર લોકો તેનો લાભ લે છે. ભાવલો, સંગીત, વાર્તાલાપ, નાચ અને પ્રવાસનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવે છે. તે કાર્ય સામાન્ય લોકો એકબીજાને પરિચય સાધે છે અને કંઈક શ્રેણી મેળવે છે. શિયાળામાં શિક્ષકો વ્યાખ્યાનો ગોઠવે છે ત્યાં ધણું મામડાંમાં સમાવેશો હોય છે. તેમાં મામનાં સમામંડળો તરફથી વ્યાખ્યાનો અને જલસા ગોઠવવામાં આવે છે. મામડાંમાં વ્યાયામ મંડળો પણ સાતું કામ કરે છે ધણા યુવાનોએ તે દ્વારા શ્રેણી મેળવી છે.

શિક્ષકો

શિક્ષકોમાંથી ધણા લોકશાળાના ભૂતા વિદ્યાર્થીઓ જ હોય છે. કોઈ વિદ્યાર્થીની પડવીકાળ, નીલ કે કાશા ભાગના શિક્ષકો હોય છે. લગભગ બધા મામડાંના વતનીઓ હોય છે અને આ ભતની પ્રવૃત્તિમાં ધનચલાળ હોય છે તેઓ શાળા સાથેનાં મામડાંમાં જ રહે છે અને વિદ્યાર્થીઓની સાથે જ જમે છે. શાળાનું વાર્તાવરણ ધરના જેવું હોય છે. અનુભવી માનતો કે, 'જે પ્રભુને આત્મા લેણ છે તેને પુસ્તકો જગાડી શકો નહિ ફક્ત માનુષાના દાસા બોલાવેલા છવન્ટ રાખો જ તેમને જગાડી શકે.' તેઓ સાથી કોલ્ડ પણ માનતો કે, 'લોકશાળાનો જેવું છવન્ટ રાખો દાસા વિદ્યાર્થીના આત્માને પહોંચવાનો છે, જેથી તેનામાં એવી ભચ્ચિતિ આવે કે તેના છવન્ટો સવન્ટ વિદ્યાર્થી થાય.' આ માન્યતાને લીધે કોલ્ડ તો પોતાના રાખો વિદ્યાર્થીઓ એકધ્યાનથી પકડે છે માટે સાંઘત્તામાં સંઘર્ષમાં પોતાના વ્યાખ્યાનની નોંધ લેવા દેતો નહિ. વ્યાખ્યાન સાંઘત્તાનું અને નોંધ દરવી, એ જ કામ સાથે કરવાથી વ્યાખ્યાનદારના રાખોની બરાબર અસર થવી નથી અને વ્યાખ્યાનકારની સાથે આધ્યાત્મિક બંધુતા જન્મતો નથી, એનો તેનો ખ્યાલ દતો. આ રીતે પુસ્તક-વાચન અને બીજા શિક્ષણ કરવાં શિક્ષકોના છવન્ટી અને રાખોની પ્રાયસ અસર ઉપર વધુ કાર મુકવામાં આવે છે. આથી ઉચ્ચ શિક્ષણની પડવી ન લીધી હોય તે શિક્ષક તરીકે કામ કરવામાં બાધાકષ છે, એમ માનવામાં આવતું નથી. જીલ્લું એમ માનવામાં આવે છે કે, 'જે શિક્ષકોએ કોઈ વિદ્યાર્થીની કેળવવી ન લીધી હોય તેમને એક લાભ છે કે, તેમની રહેણીકરણી અને વિચારો જેમની જેવા કરવાની છે તેમને વધારે મળતાં આવે છે.

તેઓ લોકજીવનને વધારે સમજી શકે છે.' આમાં લગભગ અડધી સંખ્યા સોશિલિસ્ટોઓની હોય છે. ૧૦ વરસ ઉપરની ઉંમરના પુરુષશિક્ષકો ૧૯૩૦-૩૧ માં ૧૦ ટકા હતા. લગભગ ચોથા ભાગના પુરુષ અને સ્ત્રી શિક્ષકો ૩૦ વરસ નીચેનાં હતાં

વિદ્યાર્થીની ઉંમર

આ શાળાઓ પુખ્ત ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ માટે જ છે. ૧૪ વરસે પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી કામે લાગી ગયા હોય તેવા ૧૮ વરસ ઉપરના વિદ્યાર્થીઓ જ મોટે ભાગે આને લાભ લે છે. તાની ઉંમરનાને લેવામાં આવતા નથી. ૧૯૩૦-૩૧ માં ૮૩ ટકા વિદ્યાર્થીઓ ૧૮ થી ૨૫ વરસ સુધીના હતા. ફક્ત ૪ ટકા ૧૮ થી નાની ઉંમરના હતા. ૧૩ ટકા ૨૫ થી ૩૦ વરસ સુધીના હતા, 'સ્ત્રીઓ. ૧૮ થી ઓછી ઉંમરની પણ દાખલ થાય છે.

આ રીતે પ્રૌઢ વયના વિદ્યાર્થીઓ લેવાથી કેળવણીનું કામ વધારે સારી રીતે થઈ શકે છે. એવા અનુભવ થયો છે કે, 'જે શિક્ષણ આપવા માટે શાળામાં કાચી ઉંમરના, વર્ગમાં અડધા જોખતા વિદ્યાર્થીને ૩ થી ૫ વરસ નવય છે, તે શિક્ષણ પ્રૌઢ વયના વિદ્યાર્થીઓ, જેમણે પ્રત્યક્ષ કામ કર્યું' હોય અને જેમનામાં બહુવાની વલ્કા હોય, તેઓ ૩ થી ૫ માસમાં મદદગાર કરી શકે છે.'

ઔદ્યોગિક શિક્ષણ

'આ શાળાઓને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ મળેની શાળાઓ કરવામાં નથી આવી. કાર્યવાહકોએ એવી લાલચનો સામનો કરેલો છે. તેમણે પોતાનો હેતુ 'દર્મી'માં એ રાખેલો છે કે, ફરેક વ્યક્તિના જીવનવિકાસ માટે સંસ્કારની કેળવણી આપવી અને આખી પ્રબળમાં આસ્વાદિતક બધુમાવ પેદા કરવો. પણ લોકશાળાઓની આવે જુદી ઔદ્યોગિક શાળાઓ જોવા થઈ છે. તે શાળાઓમાં ખેતીવાડી, પ્રશ્ન ચિત્રકામ, શબ્દવિજ્ઞાન વગેરે વિષયો શીખવવામાં આવે છે. આ સંસ્કારોની વ્યવસ્થા પણ લોકશાળાઓના બંદના વિદ્યાર્થીઓ કરે છે. બનેલી વ્યવસ્થા તદ્દન જુદી જ થાયે, પણ બંનેની પ્રશ્નિત વચ્ચે રવાનાત્વિક એટલા હોય જ. બંને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં એક જ દૃષ્ટિથી લોકહિતનું કામ કરે. કાર્યવાહકો એમ માને છે કે, યુવાનોએ બંને પ્રકારનું શિક્ષણ લેવું જોઈએ. પહેલાં લોકશાળામાં જવું જોઈએ અને પછી ઔદ્યોગિક શાળામાં જવું જોઈએ.' આ રીતે એક જ દૃષ્ટિથી બંને ભતની શાળાઓ જુદી જુદી થાયે છે.

અર્થ

વિદ્યાર્થીઓને પોતાના નિવાસ દરમિયાન બધું

મળીને માસિક રૂ. ૫૫ થી ૬૦ ખર્ચ આવે છે. સ્ત્રીઓ પાંચેથી થોડું ઓછું લેવામાં આવે છે. ત્યાંની રહેણી-કરણીના ધોરણે આ ખર્ચ વધુ નથી તેમાંથી સંસ્થાનું બધું ખર્ચ નીકળતું નથી. રાત્રી તરફથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિરૂપે અને સંસ્થાને મદદ તરીકે વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૪૫ લાખ મળે છે. આ મદદ બિનશરતી હોય છે. રાત્રીના અમલદારો સંસ્થાના દામમાં દખલ કરતા નથી. શાળાનાં મકાનો સાદાં અને રહેણીકરણી પણ ખેડૂતોને છાત્રો તેવી સાદી હોય છે.

આપણી જરૂર

ઉપરની શાળાઓમાંથી લગભગ અડધી શાળાઓ મુખ્ય અધ્યાપકો પોતાની જવાબદારી પર ચલાવે છે. બાકીની અડધી કોઈ મંડળ કે કંપનીની માલિકીની હોય છે. આપણે ત્યાં પણ આવી ખાનગી સંસ્થાઓ આવે છે, પણ તે બધી સરકારી ધોરણે શહેરવાસીઓ તૈયાર કરવામાં પોતાની શક્તિ ખરચે છે. આપણા કેળવણીકારો અને ધનવાનો ગામડાંના યુવાનોને કેળવવામાં પોતાની શક્તિ ખરચે તો કેવું સાધું? 'ડેન્માર્ક' કરતાં હિંદને માટે આ પ્રશ્ન વધુ અગત્યનો છે. હિંદ તે ખેતીમય અને ગામડાંમય છે, એટલે ખેડૂતો અને ગામડાંના દૃષ્ટિએ કેળવણીના વિચાર કરવો જોઈએ અને ગામડાંના યુવાનોને કેળવવા જોઈએ. આ કામ સરકાર ન કરે, ખાનગી સંસ્થાઓ ન કરે, તો કેણું કરે?

શરૂઆતમાં આ કામ શિક્ષિત યુવાનોએ ઉપાડી લેવું જોઈએ. 'ડેન્માર્ક'માં શરૂઆતમાં શહેરના કલેલખાલેજા પદવીધારીઓ અને વિદ્વાનોએ આ કામ ઉપાડી લીધું હતું. તેમણે પૈસા અને સત્તાનો લોભ છોડીને ગામડાંના યુવાનો વચ્ચે સાદાં મકાનોમાં અને શહેરના કરતાં તદ્દન જુદા જ વાતાવરણમાં રહીને શાળાઓનું કામ ઉપાડ્યું હતું. પછીથી ધીમે ધીમે ગામડાંમાંથી જ કામ કરનારા પાક્યા. આપણે ત્યાં પણ આમ કેમ ન થઈ શકે? હિંદને નિવાસનું હોય તો ગામડાંના યુવાનોને ભ્રમત કરવા જ જોઈએ.

પણ આપણે ત્યાં તો પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધેલાને તૈયાર કરવાનો પ્રશ્ન નથી. આપણે ત્યાં લોકોને પ્રથમ લખતા વાંચતા કરવાનો મોટો પ્રશ્ન છે. 'ડેન્માર્ક'માં તો પ્રાથમિક શિક્ષણ લગભગ બધાને મળે છે આપણે ત્યાં ૬૨ ટકા લોકો નિરક્ષર છે. એટલે નિરક્ષરતાનિવારણના કામમાં શિક્ષિત યુવાનો પોતાના ફાળો આપે અને કેળવણીકારો અને ધનવાનો એ દિશામાં પોતાની શક્તિ ખરચે. તેપણું થઈ શકે કહેવાય. ડુઝળી વાત એ છે કે, આ દિશામાં બે વરસ પર ને ઉત્સાહનું મોર્લું આવ્યું હતું તે આજે તો ઠરી ગયું છે. તે ફરી ભગે તો જ

પ્રગતિ થાય. તે કેવી રીતે બને? શિક્ષિત યુવાનો બને તો જ. પણ તેમને કોણ જાણે? *

* આ લેખમાં આપેલી હકીકત નીચેના પુસ્તકમાંથી તારવેલી છે :

The Folk High Schools of Denmark and the Development of a Farming Com-

munity: by Messrs. Holger Bertrup, Hans Sund and Peter Manniche. Published by Oxford University Press.

આ રાજ્ય વિશે બૅરટ્રુપ દી. મોશિંગ્સને તેની 'ગ્રાન્ડ વ્હાયપ્સ કેમ્પલ્ડી' (નવજીવન કાર્યાલય) નામની આત્મ-કથામાં લખ્યું છે તે પણ જુઓ.

સાક્ષર કે સાધર્મ ?

કોઈ માણસના ઘરમાં ખૂબ બાટલીઓ બરેલી હોય, તો તે માણસ ઘણું કરીને રોગી હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન આપણે કરીએ છીએ. પણ કોઈને ત્યાં ઘણાં પુસ્તકો પડેલાં હોય, તો તેને આપણે ડાહ્યા માનીએ છીએ. આ શું અન્યાય નથી? બીજી ઇલાજ નથી એવું યાચ ત્યાં મુઠ્ઠી બાટલી ન વાપરવી, એ આરોગ્યશાસ્ત્રની પહેલી કલમ છે. તેમ જ, અને ત્યાં મુઠ્ઠી, ચોપડીમાં માથું ન ઘાલવું યા માથામાં ચોપડી ન ઘાલવી (જે કહેા તે) એ ડહાપણની પહેલી કલમ છે. બાટલી એ રોગપ્રસત શરીરની નિદર્શક છે એમ આપણે માનીએ છીએ. ચોપડી પણ — પછી તે બન્ને સંસાર-ચોપડી હો, યા તો પરમાર્થ-ચોપડી હો — રોગપ્રસત મનની નિદર્શક મનાવી જોઈએ.

અનેક સૈદ્ધાંતો લીટી મળ્યાં, જેમના ડહાપણની મુગધે લગ્ન દુનિયામાં મહેકી રહી છે, તે લોકોનું લક્ષ જીવન સાક્ષર કરવા કરતાં સાધર્મિક કરવા તરફ જ વધારે હતું. સાક્ષર જીવન નિર્ણયક હોઈ શકે છે એના દાખલાઓ આજના સુશિક્ષિત સમાજમાં વિના શોધે પણ જડે તેવા છે. એથી ક્ષણરૂં, નિરક્ષર જીવન પણ આવન્ત સાધર્મિક હોઈ શકે છે એ વિષેના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસ લેખેલા છે. ધણી વખતે સુ-શિક્ષિત અને અ-શિક્ષિત એ બેની સરખામણી કરતી વખતે, 'અક્ષરગામકારોડિસ' આ ગીતાના વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે, 'મુ' કરતાં 'અ' જ પસંદ કરવાનું મન થાય છે.

ચોપડીમાં અક્ષરો હોય છે, તેથી ચોપડીઓની સોજતથી જીવન સાધર્મિક બનાવવાની આશા વ્યર્થ છે. 'બોલાતો ચ કઢી બોલાવા ચિ માત્ર । જેઠનિયો તુલ કોળ જાલા' (બોલતી જ કઢી અને જોડતો જ બાન જમીને કોઈ તમ થયું જાણ્યું છે?) આ

કવિનો સવાલ મર્મિક છે. કોઈ એક કવિએ ક્યું છે તેમ, ચોપડીમાંતો ફૂલો દુબાવેના પણ નથી અને ચોપડીમાંની હોડી તારતી પણ નથી. 'અથ' એટલે 'ધોડો' એમ કોશમાં લખેલું હોય છે. છતાંજોને લાગે છે કે, 'અથ' શબ્દનો 'અર્થ' કોશમાં ભૂલ્યો છે. પણ એ સાચું નથી. 'અથ' શબ્દનો અર્થ કોશમાં નથી, પણ તેની બહાર તમેલામાં જાંધી રાખેા છે. તે કોશમાં માથો શક્ય નથી. 'અથ' એટલે 'ધોડો' એ કોશમાંનું વાક્ય એટલું જ જણાવે છે, — 'અથ શબ્દનો એ જ અર્થ છે જે 'ધોડો' એ શબ્દનો છે.' તે કયો? જુઓ તમેલામાં જઈને. કોશમાં માત્ર પર્ચામ શબ્દ આપેલો હોય છે. અર્થ ચોપડીમાં રહી શકતો નથી. તે મુદ્દિમાં રહે છે. આ વ્યારે સમજશે ત્યારે સાચા જાનની મુશિ રી રી હોય છે તેની ખબર પડશે.

જેમણે જીવની કલ્પના કરી તેમનો એક ઉદ્દેશ સાક્ષરતાને સંક્ષિપ્ત રૂપ આપવાનો હતો. સાક્ષરતા જાડું જ ભસવા લાગી છે એ જોઈને, તેની આગળ જીવનો એક દુકડો ફેંકી દીધો કે બિચારીનું ભરાતું બંધ યશી અને જીવન સાધર્મિક કરવાના પ્રયત્નને અવગણ મળશે, એ તેમનો તેમાં હેતુ હતો. વાસ્તવિક એ શતકોટિ વિસ્તારવાળું ગ્રામાવજીવનું. તે જૂઠવા માટે દેવ, દાનવ અને માનવ વચ્ચે અધકો સર થયો. આ અધકોનો અંત આવવાનાં ક્યાં ચિહ્નો ન દેખાતાથી શંકરને પંચ નીમવામાં આવ્યા. તેમણે ત્રણેને તંત્રીસ તંત્રીસ કરોઃ શ્લોકો વહેંચી આપ્યા, એક કરોઃ બાકી રહ્યા. એમ ઉત્તરોત્તર વહેંચણી કરતાં કરતાં છેવટે એક શ્લોક બાકી રહ્યો. ગ્રામાવજીનો શ્લોક અનુષ્ટુપ છંદનો હોય છે. એ છંદમાં જત્રીસ અક્ષર હોય છે. શંકરે તેમાંના દસ દસ દરેકને વહેંચી આપ્યા.

બાકી રહ્યા એ અક્ષરો. તે કયા ? 'રામ.' તે એ અક્ષરો, વહેંચવાની મજૂરી પેટે ચક્રે પોતે લઈ લીધા. ચક્રે પોતાનું સાક્ષરત્વ એ અક્ષરોમાં આપી દીધું. એટલે જ દેવ, દાનવ કે માનવ, કોઈ પણ તેમના માનની બરોબરી કરી શક્યું નથી. સતોએ સાહિત્યનો બધો સાર રામનામમાં ભેગો કરી રાખ્યો છે. પણ 'અમાગ્યા નતા વામરા હૈં કલે ના' (અભાગી અને પામર માણસને આટલું સમજાતું નથી).

સતોએ રામાયણને એ અક્ષરોમાં સમાવી દીધું છે. ઋષિઓએ તો વેદને એક જ અક્ષરમાં સૂત્રી રાખ્યો છે. સાક્ષર થવાનો મોહ છૂટતો નથી તો 'ઠે' કારનો જપ કરો એટલે બસ છે. તેટલાથી ન પને તો નાનકડું માણસ ઉપનિષદ વાંચો, એ વાંચતાં વાસના રહે તો દશોપનિષદો જોઈ જાઓ, એવા અર્થનું એક વાક્ય મુક્તિપાનિષદમાં છે. તે ઉપરથી ઋષિઓના મનનો હેતુ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ એક અક્ષરનો જપ કરવો જ જોઈએ એવો ઋષિઓનો આમ્રદ નથી. એક અથવા અનેક અક્ષરો ગોખવામાં જીવનની સાચકતા રહેલી નથી. વેદના અક્ષરો પોથીમાં ભળે છે. અર્થ જીવનમાં શોધવાનો હોય છે. તુકારામ સંસ્કૃત શીખ્યા વિના વેદનો અર્થ પામી ગયા હતા, એમ તેમણે પોતે જ કહ્યું છે. આ તેમના દાવાનો આજ સુધી કોઈએ પણ ઇનકાર કર્યો નથી. શંકરાચાર્યે આદમે વરસે વેદાભ્યાસ પૂરો કર્યો એ વાતથી આશ્ચર્યચકિત થઈને કોઈ એક શિષ્યે પોતાના શુરને એ બાબત પૂછ્યું, 'મહારાજ, આઠ વરસમાં આચાર્યે વેદાભ્યાસ કેવી રીતે પૂરો કર્યો ?' શુરે એ બોલપણે કહ્યું, 'આચાર્યની જીદ નાનપણમાં એટલી તીવ્ર નહિ હોય, એટલે તેમને આઠ વરસ લાગ્યા.'

કોઈ એક માણસ દવા પી પીને કંટાળી ગયો, કારણ જેમ જેમ દવાને પાસે આણે તેમ તેમ આરોગ્ય દૂર દૂર ભાગી જતા લાગ્યું. આખરે કોઠની સુચનાથી તેણે ખેતરમાં કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. ખેતરના કામથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી થોડા જ વખતમાં તે સારી પેઠે તગડો બન્યો. અનુભવે સિદ્ધ થયેલી આરોગ્યની આ સાધના વિષે તે લોકોને કહેવા લાગ્યો, કોઈના હાથમાં બાટલી જીએ કે, 'બાટલીથી કર્યું વળવાનું નથી; કાદાળા લે, એટલે સાગને થઈશ,' એમ તે અંતઃકરણપૂર્વક ઉપદેશ કરતો. લોકો કહેતા, 'તમે બાટલીઓ પી પીને ધરાઈ બેસા છો, એટલે હવે અમને દવાની બધી કરો છો, ખરું ને ?' દુનિયાનો ન્યાય આવો જ છે. બીજાના અનુભવથી ધડો લેવાની માણસને ઈચ્છા થતી નથી. તેને સ્વતંત્ર અનુભવ જોઈએ છે, સ્વતંત્ર ઠોકરો જોઈએ, હું એના ભક્ષા માટે કહું છું કે, 'પુરતકોથી કશો લાભ નથી, નકામે પુરતકોમાં શ્રદ્ધા ન માર.' તો તે કહે છે, 'તમે પુરતકો વાંચી ચૂક્યા છો, અને હવે મને ઉપદેશ દો છો ?'

'હા ભાઈ, હું પુરતકો વાંચી ચૂક્યો, પણ હવે તું ચૂકે નહિ તેટલા ખાતર જ કહું છું.'

તો તે કહે છે, 'મારે જાને અનુભવ લેવો છે.'

'હીક છે, સે અનુભવ. ઠોકર ખાવાનું સ્વાતંત્ર્ય એ તારો જન્મસિદ્ધ હક છે !'

ઇતિહાસનો અનુભવ આપણે ધ્યાનમાં લેતા નથી, તેથી ઇતિહાસની પુનરાવૃત્તિ થાય છે. આપણે જો ઇતિહાસની સાચી કદર કરીએ, તો ઇતિહાસની આગળ જઈ શકીએ. ઇતિહાસની યોગ્ય કિંમત ન આંકવાથી તેની વધારેપડતી કિંમત થઈ બેઠી છે. પણ આ ધ્યાનમાં આવે ત્યારે ખરું.

(મરાઠી પરથી)

વિનોબા બાવે

વાર્તા અને કવિતા જગતમાં આરોગ્ય વરસી રહ્યાં છે. એથી અશિક્ષિત અને અધ્ધશિક્ષિત માણસોના મનમાં અનનસક્તિની દુર્બળતા અને ચારિત્ર્યની શિથિલતા જન્મવાનો પ્રબળ ભય લેવા થયો છે.

(૧૯૪૦)

ચંપીન્દ્રનાથ ઠાકુર

વહેવારુ ખગોળ-૧૮

પંચાંગસંશોધનમાં એ જાખનો કરવાની છે: એક તો મહાગતિના આંકડા સુધારવા અને બીજી, આરંભ-સ્થાન (એટલે અધિની નક્ષત્ર અને મેષ રાશિનો આરંભ) શુદ્ધ હેતુ. આમાંથી પહેલી જાખન લોકોને અધરી લાગતી નથી, પણ બીજી જાખનમાં આરંભ-સ્થાનમાં ૪ અંશનો ફરક કરવો પડે છે, અને અધિક માસ તથા તહેવારોમાં એક માસનો ફરક પડે છે, તેથી એટલો સુધારો લો. એકદમ કરી શકતા નથી. અને હાલ તુરત થાડા વખત માટે કેઈ મધ્યમ માર્ગ લેવો એવો કેટલાક લોકોનો મત છે. આ મધ્યમ માર્ગ કેવા પ્રકારનો હોઈ શકે તે જોઈએ.

કેઈ પણ મધ્યમ માર્ગ લેવામાં આવે, તોપણ એ માર્ગ સંપૂર્ણ શુદ્ધ નથી, માત્ર તકલોફનો છે, એવો નિષાક્ષ એકરાર તેની સાથેમાથ હંમેશાં કરવો જોઈએ. આમ કરવામાં ન આવે અને તકલોફના માર્ગને સંપૂર્ણ શુદ્ધ માર્ગ તરીકે વર્ણવવામાં આવે, તો તેમાં અશ્વત્થ દાખલ થાય છે અને તેને હાથે તેમાં અનેક અનિષ્ટો પેસે છે. આવી જૂઠા મહારાષ્ટ્રના સદ્ગત વિકાન રવં બ્ય. બા. કેતકરને હાથે થઈ છે અને તેનાં કરતાં ફળ મહારાષ્ટ્ર હજી ભોગવે છે, તે પરથી આપણે એનું જોઈએ. આ કરતાં તદ્દન ઊલટું, એટલે પ્રામાણિક મધ્યમ માર્ગનું દર્શાવ કાઢીના રવં બાપુદેવ રાજીનું છે. એમની વ્યવસ્થા હું નીચે સમજાવું છું.

રવં બાપુદેવ રાજીએ તકલોફની એવી વ્યવસ્થા સૂચવી કે, પંચાંગમાં મહાગતિ અને આરંભસ્થાન એ બેની શુદ્ધિ કરવાની છે, તેમાં પહેલી શુદ્ધિ તુરત કરી નાખવી અને બીજી શુદ્ધિ હાલમાં કરવી નહિ. અર્થાત્, મહાગતિ શુદ્ધ લેવી અને આરંભસ્થાન જે પ્રમાણે ચાલ્યા કરે છે તે પ્રમાણે ચલાવવું. આપણે પાછળ જોઈ ગયા કે આપણું આરંભ-સ્થાન દર વરસે ૮૧૧ વિકલા આગળ એટલે પૂર્વ તરફ જતું જાય છે. વિભાગાત્મક અને તારાત્મક નક્ષત્રો વચ્ચેનો મેળ ચાલુ આરંભસ્થાનથી જેટલો મેળ છે તેના કરતાં વધારે મેળ બીજા કેઈ આરંભસ્થાનથી મળતો નથી. જગા દર વરસે ૮૧૧

વિકલા એટલે ૭ વર્ષે ૧ કલા, એટલે એક નક્ષત્ર (૮૦૦ કલા) માટે ૫,૬૦૦ વર્ષ લાગે અને અર્ધ નક્ષત્ર માટે ૨,૮૦૦ વર્ષ લાગે, એટલે અત્યારમાં વિભાગાત્મક અને તારાત્મક નક્ષત્રોની વચ્ચે જેટલો મેળ છે તેમાં અર્ધ નક્ષત્રનો ફરક પડવા માટે ૧૪ લગભગ ૩,૦૦૦ વર્ષો જોઈએ. આ સમય એટલો દૂરનો છે કે તેને માટે તાત્કાલિક ચિંતા કરવાની જરૂર વહેવારુ દષ્ટિએ નથી. (અલગત, તત્ત્વદષ્ટિએ તો આરંભસ્થાન જરા પણ ખસે તેનો જવાબ થઈ શકે નહિ.) આરંભસ્થાન બદલવાની વાત કરીએ કે તરત જ સાચું આરંભસ્થાન કયું એ વાદ કેમો થાય છે અને તેમાં અનેક મતભેદો ખડા થાય છે. આનો અનુભવ આપણા પડોશી મહારાષ્ટ્રને એવો થયો છે કે પંચાંગસંશોધન તેને કેટલે રહે છે અને અપનાંશની સાદમારી પડોશી વચ્ચે થઈ થાય છે. આથી પંચાંગસંશોધનનું ખાડું અટકી પડે છે.

આ ઉપરથી હું એમ કહેવા માંખો નથી કે, આપણે નિરાશ થઈને આરંભસ્થાનનો એટલે શુદ્ધ અપનાંશનો પ્રશ્ન ઊડી દેવો. માટે કહેવું ખામ એટલું જ છે કે, એ પ્રશ્ન છૂટતાં વખત લાગશે અને ત્યાં સુધી પંચાંગસંશોધનનું કામ થોભાવી દેવામાં કદાપણ નથી. જીલકું હું એમ કહેવા માગું છું કે, આ મધ્યમ માર્ગને તાત્કાલિક અમલમાં મૂકવાની સાથે જ આરંભસ્થાનના પ્રશ્નની ચર્ચા જોરથી ચાલુ કરવી અને તેનો નિકાલ બને એટલે વહેલો લાગવાનો પ્રયત્ન કરવો, અને આરંભસ્થાન નક્કો થઈ જાય કે તરત જ તેને આપણા મધ્યમ માર્ગના પંચાંગમાં રીકાડી લઈ આપણા પંચાંગને સંપૂર્ણ શુદ્ધ બનાવી લેવું.

ઉપરની વ્યવસ્થાનો અર્થ એ છે કે, મહાગતિ સુધારી લેવી, પણ આરંભસ્થાન જેમ આગળ સરક્યા કરે છે તેમ સરકતા દેવું. આમ થતા દેવામાં ૩,૦૦૦ વર્ષ સુધી કેઈ વ્યાવહારિક આપત્તિ આવવાની નથી એ આપણે જોઈએ. એટલે સુધ્ધિદાંતના મંદિત પ્રમાણે રમટ મેષ રાશિ ભારે આવતી હોય, ભારે સૂર્ય આકાશમાં ભ્યાં હોય ત્યાં જ તે વખતનું આરંભસ્થાન માનવું, અને આ જ પ્રમાણે દર વરસે

કરતા રહેવું, 'આથી દર વરસે આરંભસ્થાન પૂર્વ તરફ ૮૧ વિક્રા સરકતું જશે એ રીત છે.

આ વ્યવસ્થાની સામે જૂના વિચારના ફિટગ્સ લોડા પશુ વાંધા લઈ શકશે નહિ, કારણ કે આપણે તેઓનું જ આરંભસ્થાન લઈએ છીએ અને તેમાં બિલકુલ ફેરફાર કરતા નથી. માત્ર અદ્યતિ શુદ્ધ, એટલે જેટલી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેટલી, લઈએ છીએ એમાં તો કોઈ સમજા ભાણસ વાંધા લઈ શકે નહિ.

ઉપરની વ્યવસ્થામાં આરંભસ્થાન અસ્થિર ચાલુ રહે છે, એ વાત જરા ખૂબે એવી છે ખરી. પણ જૂના લોડા એમના આરંભસ્થાન સિવાય બીજું કોઈ આરંભસ્થાન તુરતમાં સ્વીકારે એવી આશા નથી. આમ છતાં હાલના જ આરંભસ્થાનની લગભગમાં કોઈ સ્થિર આરંભસ્થાન લેવા જૂના લોડા કબૂલ થાય તો કંઈક વધારે સાડું ખરું. આવું આરંભસ્થાન લેવાની યોજણ રીતે જાણું. વિક્રમ સંવત ૨,૦૦૦ ના વર્ષમાં આરંભસ્થાન ત્યાં લેવા ત્યાં તેને હાથમાં સ્થિર જતાવું, એટલે વિ. સં. ૨૦૦૦ નું આરંભસ્થાન અને શુદ્ધ નક્ષત્ર વર્ષમાન

લેવું, જેથી તે આરંભસ્થાન સ્થિર રહે. અથવા વિ. સં. ૨૦૦૦ ને જરૂરે સાર્વજનિક મહત્ત્વનું કોઈ બીજું વર્ષ લેવાય તોપણ ચાલે. પણ આવું કોઈ પણ વર્ષ જલ્દી મોટી બદલોથી લેવાનું જોઈએ. અને આવી બદલોથી મેળવવી એ હાલના વખતમાં બહુ મુશ્કેલ, લગભગ અશક્ય છે, તેથી જ હું ૨૨૦ બાપુદેશ શાસ્ત્રીની વ્યવસ્થાને એક જ વહેવાર મધ્યમ માર્ગ ગણું છું. આ માર્ગ માટે જોડામાં જોડું કરીએ તોપણ, પંચાંગસંશોધનના માડને તાત્કાલિક ચાલુ કરવા પુરતો પણ એ માર્ગ ઉપયોગી થશે. એ માર્ગમાં સુધારાવધારા કરવા માટે તેને હંમેશાં ખુલ્લો રાખીએ, તો શરૂઆત કરવા માટે તે જોડો નથી. *

હરિદર બદ

* આ સિવાયનો માર્ગ તે શુજરાતની પંચાંગ-સંશોધન પરિષદ ભરવાને છે. બીજા પ્રતિમાં અહીં પંચદો બરાઈ છે, પણ તે નિષ્ફળ ગઈ છે, છતાં શુજરાતમાં તે સફળ થાય એવી આશા રાખીએ. પંચદો વર્ષ પહેલાં આવી પરિષદ મટે મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ અમુક કારણે તે છોડી દેવા પડ્યો હતો. હાલના મને સમય નથી, પણ બીજા કોઈ એ દિશામાં પ્રયત્ન કરી શકે તો તે ઇષ્ટ છે.

શબ્દોના વંશ

एक वचन कथं ।

लङ्गी दात ।

परित्याग कीधो ।

गया वनवास ।

देह दीदु ।

पूजा कीधी ।

दीठा श्रीरिद्व ।

— મામેરાનાં વિવેચનાય પહે ની કહીએ.

कथं १० कथितम्—कथितकम् । प्रा० कथितम्, कथितम् । अर० कथितम्—कथित—कथं.

'કથં' એ 'કથ' ધાતુનું જૂનકૃદંત છે. પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષામાં જૂનકાળને સમજાવવા જૂનકાળનાં ક્રિયાપદો અને જૂનકૃદંતો એ જાણે વપરાય છે. અને જૂનકાળનાં ક્રિયાપદોને જરૂરે જૂનકૃદંતો વાપરવાની આ પદ્ધતિ પશુ ધણી જ પ્રાચીન છે.

૧૬ 'કથ'માં પણ જૂનકાળ સૂચવવા માટે જૂનકૃદંતો વપરાયાં છે. જૂનકાળનાં ક્રિયાપદો અને જૂનકૃદંતો જૂનકાળ સૂચવવાની દૃષ્ટિએ તો બંને સરખાં છે, પરંતુ તે બંનેમાં બીજા એક ખાસ આ વિશેષતા છે: ક્રિયાપદોમાં જાતિ નથી હોતી ત્યારે જૂનકૃદંતો વિશેષણરૂપ છે અને તેથી તે પોતાના વિશેષ્ય પ્રમાણેની જાતિમાં વપરાય છે.

चैत्रः चातम् अकथयत्, चैत्रः प्रवन्दम् अकथयत्, चैत्रः वचनम् अकथयत्, એ જણે અયોગોમાં ક્રિયાપદમાં કરી ફેર નથી પડતો.

પરંતુ ચૈત્રણ વાર્તા કથિતા, ચૈત્રણ પ્રવંધઃ કથિતઃ, ચૈત્રણ વચનં કથિતમ્, આ રીતે જૂનકૃદંતવાળા પ્રયોગોમાં પ્રયેક પ્રયોગે જૂનકૃદંત જાતિ પ્રમાણે બદલાયેલું છે, ભાષામાં 'કથં' એ છે તો ક્રિયાપદ,

પરંતુ તે મૂળ શ્રુતકૃદંત દ્વારા આવેલું હોવાથી તેનો વિશેષ્યાનુસારી સ્વભાવ કાપ્યમ રહ્યો છે.

સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં વપરાતાં ક્રિયાપદો તદ્દન લિંગધર્મ રહિત જ હોય છે, ત્યારે ભાષામાં વપરાતાં ક્રિયાપદો લિંગધર્મવાળાં હોય છે, તેનું કારણ ભાષાનાં વપરાતાં ક્રિયાપદો મૂળે શ્રુતકૃદંત દ્વારા જન્મેલાં છે એ છે. ગુજરાતીમાં વપરાતાં વર્તમાન-કાળનાં ક્રિયાપદો અને ભવિષ્યકાળનાં ક્રિયાપદો કેઈ કૃદંત સાથે સંબંધ નથી રાખતાં માટે જ તેઓ, પ્રાકૃત સંસ્કૃત ક્રિયાપદોની પેટ, લિંગધર્મ વિનાનાં છે.

વર્તમાન

પુરુષ બોલે છે.

સ્ત્રી બોલે છે.

છોકરું બોલે છે.

અહીં એક વસ્તુ યાદ રાખવાની છે કે,

ગુજરાતીમાં શ્રુતકાળ આવેપ્રયોગવાળો હોય ત્યારે જે ક્રિયાપદ વપરાય, તે માત્ર નાન્યતર જાતિમાં અને એકવચનમાં જ આવે. એ જ્ઞેયું, તેણીએ જ્ઞેયું વગેરે. એવા પ્રયોગોમાં કેઈ વિશેષ નિવશિત નથી માટે જ 'જ્ઞેયું'નું લિંગ અને વચન બદલાતાં નથી.

પ્રસ્તુતમાં 'કલ્પુ' એ 'વચન'નું વિશેષણ છે, માટે તેની જાતિ અને સંખ્યાસૂચક વચન 'વચન' પ્રગણ્યે બદલાયેલાં છે.

લાગી, સં. મૂ.કૃ. લાના-કનિકા, પ્રા. લગિમા-લગિમ-લાગી.

પ્રસ્તુત 'લાગી' 'દાસ'નું વિશેષણ છે માટે નારી જાતિમાં આવેલું છે. ભાષામાં તે એ ક્રિયાપદ જ ગણાય.

કીધો-કીધી ભાષામાં કયો અને કીધો એ બંને સમાન અર્થના યાદક છે.

સં. મૂ. કૃ. કૃતઃ — કૃતકઃ, પ્રા. કિતગો-કોર. પ્રા. કિદગો-કિદો-કીધો.

સં. મૂ. કૃ. કૃતઃ કૃતકઃ, પ્રા. કરિમગો-કરિઓ — કર્યો કે કરિયો.

'ત' ૨૨ નું 'દ' પરિણમન શીરસેની-પ્રાકૃતની અસર છે. અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં છુટકું, છુટિડ વગેરે પ્રયોગો આં હેમચંદ્રે આપેલા છે. જેનો સંધિ સંબંધ શીરસેનીની અસરવાળા અપભ્રંશ પ્રાકૃત સાથે છે, એવી ગુજરાતીમાં શીરસેનીની અસર

આવે એમાં નવાઈ જોવાનું નથી. પ્રસ્તુત 'કીધો' જ તેનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે.

'કીધો' છે તો ક્રિયાપદ, પરંતુ 'વસિલા'નું વિશેષણ હોવાથી નરજાતિમાં વપરાયું છે;

ધણે રથને 'કલ્પુ' ના અર્થમાં પણ 'કીધું' પદ વપરાય છે. એ 'કીધું'ની વ્યુત્પત્તિ જુદા પ્રમાણી છે:

સં. મૂ. કૃ. કથિતમ્-કથિતવમ્, પ્રા. કહિતમ્-કહિમઝ-કહિમઝ-કહિતમ્-કલ્પુ.

સં. મૂ. કૃ. કથિતમ્-કથિતવમ્, પ્રા. કહિતમ્, કોર. પ્રા. કથિતમ્-કથિમઝ-કથિતમ્-કીધું.

'કલ્પુ'ના અર્થ માટે વપરાતા 'કીધું'માં પણ જે 'ક'નું 'ધ' ઉચ્ચારણ થયું છે તે પણ શીરસેની પ્રાકૃતની અસર છે.

'કલ્પુ' અર્થવાળા 'કીધું'ના મૂળમાં 'ક' ધાતુ છે અને 'કલ્પુ' અર્થવાળા 'કીધું'ના મૂળમાં 'કવ' ધાતુ છે, એ તે બેમાં વિશેષતા છે.

ગયા સં. મૂ.કૃ. ગતઃ-ગતકઃ, પ્રા. ગયગો, ગનો, બહુવચન 'ગયા.' આ બહુવચન માનસૂચક છે.

દીરું-દીઠા સં. મૂ.કૃ.દટમ્-દટવમ્, પ્રા. દિર્મઝ-દિરઝ-દીરું.

'દીરું'ના અર્થમાં 'દેહ્યું' પદ પણ વપરાય છે. તેનું મૂળ પ્રા. 'દેવત' ધાતુમાં છે. પ્રા. મૂ.કૃ. દેવિતમ્-દેવિતમઝ-દેવિતમઝ-દેવિતમઝ-દેહ્યું.

'દેવત' ધાતુનું મૂળ 'દસ' ધાતુના 'દમ્' અર્થમાં છે. સંસ્કૃતમાં અદાસીત, દસતિ, અદસ્યત વગેરે પ્રયોગોમાં એ 'દમ્' અંગ સચવાયેલું છે. દમ્-પ્રા. દિક્ત-દેવત.

અ. બેચસદાસ દોશી

ટિપ્પણી

૧. "સ્કન્નમ્" — (જ. સં. ૫-૨-૨૪ નિરત્ન પૃ. ૨૪૦), "જાતાનિ" — (જ. સં. ૮-૭-૪-૫ નિરત્ન પૃ. ૪૬૧), "વપિગ્ન" — (જ. સં. ૮-૨-૨૦ નિરત્ન પૃ. ૪૬૧).

૨. હેમ પ્રા. બા. ૮-૪-૨૧૦.

૩. હેમ પ્રા. બા. ૮-૪-૩૨૬.

૪. હેમ પ્રા. બા. ૮-૪-૩૨૬ રતિ.

૫. હેમ પ્રા. બા. ૮-૪-૨૧૦.

એક અમર ત્રિપુટી

‘એ પરસ્પર-વિરોધી કાયદો આજે આખડી રથા મને લાગે છે. એક છે ખૂનખારી અને મરણનો કાયદો. તે કાયદો રોજ નાશ કરવાના નવા નવા પ્રકારો આપતો નય છે; અને તેને લીધે પ્રજાએને હંમેશાં યુદ્ધને માટે તૈયાર રહેવાની ફરજ પડે છે. બીજો કાયદો છે શાંતિનો, શ્રમનો અને સ્વાસ્થ્યનો. તેનો ઇરાદો એક જ છે, અને તે છે માનવ ભત પર આવી પડતી આફનોમાંથી તેને બચાવવાનો. એક હિંસક વિચારો સાહે છે, બીજો મનુષ્ય માટે સહન સાહે છે. એક કાયદો બધા વિચારો કરતાં પણ એક જીવને વધારે મળે છે; જ્યારે બીજો કાયદો એક વ્યક્તિની મહત્ત્વાકાંક્ષા ખાતર સો’ડો અને હબરોના ભનનો કોણ આપે છે. જે કાયદાના આપણે (વિજ્ઞાનસેવકો) હાથપગ છીએ, તે કાયદો, ખૂનખારીની અંદર પણ, યુદ્ધના કાયદાથી નીપજતા ધા મટાડવા મથે છે. જનુશુદ્ધ પદ્ધતિથી ધા રૂચવાના આપણા ઇલાજ હબરો સિપાર્ઈઓના ભન બચાવશે.

આ બે કાયદાઓમાંથી કયો છેવટે કૃષ્ણ છે, એ તો હંધર નહીં. પણ આટલું આપણે ખાતરીથી કહીએ કે, માનવતાના કાયદાને માન આપીને, વિજ્ઞાન જીવનની સીમા વધારવાને માટે હંમેશાં મથશે.”

(૧૮૮૮)

લુઈ પેરેટર

આધુનિક શસ્ત્રવૈદ્ય એક અતિ આશ્ચર્યકારક ચીજ છે. કોઈ કાળે કદાચ નહિ કડવાયાં હોય એવાં હેરત પમાડનારાં કાર્યો તે આજ કરી શકે છે. જેને અડકતાં કે ચીરતાં માણસ મરણ જ પામે એમ મનાય, તેવાં તેનાં છાતી, પેટ અને મગજ જેવાં માર્મિક અંગો ઉપર પણ આજે શસ્ત્રવૈદ્ય કે સરજનનું નરતર આપતું થયું છે, આ બધાં પરાક્રમે આજે બહુ જ સાદી લાગતી બેજશુ શાયેને જ મુખ્યત્વે આભારી છે.

આજે વાઢકાપ કરાવતી એ કાષ્ઠ ભારે જોખમની વાત નથી ગણાતી, જેથી થોડાક દાયકા ઉપર આપણને લાગતી હતી. સુરોપમાં પણ ૧૯મા સદીમાં વાઢકાપવિદ્યા કે શસ્ત્રવૈદ્યાની એવી કુદૃશા હતી કે લોકો તેને માટેનાં દવાખાનાંને મોતખાનાં જ કહેતા. કેમ કે, શરીર ઉપર આધારણ વાઢ મૂક્યા પછી તેને રૂઝ આવતી, તે લગભગ નસીબની વાત મનાતી. ધા સદી સદીને જ વાઢકાપના દરદી મરી જતા, એકે સરજને તો પોતાનું કામ બરાબર થયું હોય. અને આ રીતે મરવાનું પ્રમાણ આજે માની ન શકાય એવડું મોટું હતું. લંડન જેવા મુખ્ય શહેરની ઇરિપતાલોમાં વાઢકાપના દરદીઓમાં મરણ-પ્રમાણ જો ૨૬ ટકા જેટલું આવે, તો તે એક મોટી ક્ષેત્ર મનાતી ! આસંગો શહેરની એક ઇરિપતાલનું મરણ-

પ્રમાણ તો ૮૦ ટકા જેવડું મોટું હતું ! આથી દરને ૧૯મા સદીના પૂર્વાર્ધમાં ઇંગ્લેન્ડમાં એક એવી દવા ચાલી હતી કે, મોતખાનાં જેવી એ ઇરિપતાલો જ બંધ કરવી જોઈએ.

ત્યારની વાઢકાપની વિદ્યામાં બીજી મુશ્કેલી એ હતી કે, આજની જેમ ત્યારે વાઢકાપના દરદીને મૂર્છામાં નાંખવાને માટે સૂધાકાવતી શીશી કે તેનું કાપવાનું અંગ ગરુડું કરી દેવાની એક દવા બજવામાં નહોતી. પરંતુ કામ દેવા રજાની જેમ તેને જાંધીને પકડી રાખે છે, લગભગ તેમ જ દરદીના હાથપગ જાંધીને તેને પકડી રાખવામાં આવતો, અને તે જિયારો પીડાના ઊંઢકારો મારતો અને કુઃખથી ઝીસો પાડતો પડ્યો રહેતો !

આથી ક્રિયતિમાં વાઢકાપનું કામ સરજન લાંબો વખત ન ચલાવી શકે એ ઉધારું છે. તેથી જે વાઢકાપમાં લાંબો વખત લાગે તેવી તો ચર્ધ જ નહિ શકતી. અને દરદીને જે કુઃખ પડતું તે તો જોયું ન જાય એવું હતું.

આ કુઃખમાંથી માણસને અને વાઢકાપની વિદ્યાને ઉગારનાર દાકતર તે સર જેમ્સ યંગ સિમ્પ્સન (ઈ. સ. ૧૮૧૧-૧૮૭૦). તે રકોટલેન્ડનો રક્ષીશ હતો. એડિનબરો યુનિવર્સિટીમાં દાકતરીનો અભ્યાસ કરીને ત્યાં જ તે પ્રસૂતિવિદ્યાના અધ્યાપક

તરીકે કામ કરતો હતો. પ્રસૂતિમાં માતાઓને પડતાં ફુગો બેઝર્ન એ દવાળુ પુરુષનું હૃદય હમેશ કંઠળું. આનો કંઈક ઉપાય મારે શોધવો જ બેઝર્ન એ એમ એને થતું, અને તેની શોધમાં જ એ લાગ્યો રહેતો. તેમાંથી, માણસમતને સારે નસીમે, ઈ. સ. ૧૮૪૭માં એક દવાનો એણે, આજ વાદકાપ કરવા માટે આપણને જે દવા સૂઝાડી બેમાન કરવામાં આવે છે, તે ક્લારાફોર્મની શોધ કરી. એ સૂઝીને બેમાન થવાનો પ્રથમ પ્રયોગ એણે પોતાની ઉપર જ કર્યો હતો. તે એક એવા વિચિત્ર પ્રયોગની વડચો કે, તેણે આજ સુધી હજારો નહિ. લાખો મનુષ્યોને બર્ષકર યાતનાઓમાંથી બચાવ્યાં છે.

સિમ્પસનની આ શોધથી નસ્તરના ધાથી તરફડતા દરદીની ચીસો મટી અને સરજનો પોતાનું કામ શાંતિથી અને પૂરતો વખત લઈને કરવા લાગ્યા. પરંતુ વાદકાપવિદ્યાની મોટી શિક્ષણતા તો ધાર્મી યતા પેલા અસાધ્ય લાગતા સજાને લીધે હતી. સૂઝાડવાની દવા નહોતી ત્યારે પણ ચતુર અને ચપલ સરજનો પોતાનું કામ ઝટ ઝટ કરતા અને તેટલા પૂરતી તો તેમને સૂઝણતા મળતી. પરંતુ પછી ધાને રૂઝવવાનું તેમને અસાધ્યવત્ લાગતું. એને સાધ્ય કરવાની શોધનું માન પણ એક અંગ્રેજ દાકતરને મળે છે. તેનું નામ બેસેક્રિસ્ટર (ઈ. સ. ૧૮૨૭-૧૮૯૨) છે.

બેસેક્રિસ્ટરનો પિતા એક સંઘર્ષી અને ધર્મનિષ્ઠ પુરુષ હતો. તે પોતે એક બાણીનો વિદ્યાનસાસ્ત્રી હતો. સહનદર્શક યંત્રને વિષે કેટલીક અતિ ઉપયોગી શોધો કરી, વિદ્યાનની શોધખોળ માટે તેને એક કીમતી ઓળખર યનાથી આપવાનું માન એને મળે છે. પિતાના ગુણ પુત્રમાં બરાબર જીત્યાં હતા. વરતુને ઝીણવટથી જોવી, તેની વીગતોને બરાબર પકડી લેવી, અને ખંત તથા મહેનતથી પોતાના કામને વળગ્યા રહેવું, એ ગુણો સિસ્ટરને વારસામાં મળેલા હતા. દાકતરીનો અભ્યાસ તેણે લંડન યુનિવર્સિટીમાં કર્યો હતો. તે પૂરા કરીને સિસ્ટર એડિનબરોમાં સાધ્મિ કરીને એક બાણીનો દાકતર હતો, તેની પાસે કામ કરવા ગયો. કામની બાજુમાં સાધ્મિ બારે કડક માણસ હતો. પણ સિસ્ટરનો મહેનતુ અને ખંતીલો સ્વભાવ એને પસંદ પડ્યો, અને આ બે જણને એવું તો ગોડી ગયું કે, થોડાંક વર્ષ બાદ સાધ્મિની

મોટી દોકરી બેડે સિસ્ટરના વિવાહ થયા.

સાધ્મિ પાસે કેટલાંક વર્ષ ધરાઈને સિસ્ટર પોતાને સ્વતંત્ર કામે વળગ્યો. તેને ગ્લાસગો યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપકપદ મળ્યું હતું. અને ત્યારથી તેના જીવનનું મુખ્ય કામ શરૂ થાય છે.

સરખેદ તરીકે તેની નામના સારી હતી. પરંતુ ઘા મડતા તે તો મડતા જ, અને આપણે શરૂમાં જ બોયું કે, ગ્લાસગો ઇસ્પતાલ તો ધાના સગથી મરણ માટે નામીયી હતી. સિસ્ટરને હવે પ્રશ્ન થયો: આ સડો પડવાનું કારણ શું? તે પ્રશ્ન ઉકેલવા માટે તે અનેક રીતે ગમમથક કરતો, પરંતુ એમાં એ કોઈ રીતે ફાવતો નહોતો.

એવામાં તેના કાન ઉપર એક એવી શોષની વાત આવી કે જેમાંની તેને આ સડાનું સાચું કારણ હાથ લાગી ગયું, અને તેને શોકવાના ઉપાયો તે થોડાં શક્યો. આ શોધ તે પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ વૈજ્ઞાનિક લર્ડ પેરેટર (ઈ. સ. ૧૮૨૨-૧૮૯૫)ની શોધ.

નવાઈની વાત છે કે, પેરેટર દાકતર નહોતો, પણ એક રસાયણશાસ્ત્રી હતો અને ફ્રાન્સની એક આગેવાન વિદ્યાપીઠમાં રસાયનના અધ્યાપક તરીકે કામ કરતો હતો. પરંતુ તેણે આખી દાકતરીવિદ્યાને પસારી નાંખે એવું કામ કર્યું છે. તેથી કરીને આજ તે એક મદાનમાં મદાન વિદ્યાનેતા તરીકે પંકાય છે. ફ્રેન્ચ લોકો તેને પોતાના પ્રથમ મોટીના મહાપુરુષ તરીકે ગણે છે. અને વિદ્યાનના દત્તિદાસમાં તેને જંતુવિદ્યાના આદિ શોધક તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

તે જમાનામાં લોકો, જંતુ દવામાં રહે છે અને આપોઆપ જન્મે છે, એમ માનતા. એક સાર સાદી વાત ઉપરથી પેરેટરનું ધ્યાન ગયું કે, ના, એમ નથી; જંતુ પણ દરેક જીવતી ચીજની પોં કોઈ જીજમાંથી જન્મે છે, અને સામાન્ય કુસંતી કાયદા મુજબ વધે છે કે ઘટે છે. આ શોધ તેણે જમરેડો અને સારો દારૂ તપાસતાં તપાસતાં કરી. આજે આપણને આ બધું સામાન્ય હકીકત લાગે છે. પરંતુ એ સામાન્ય હકીકત પરથી પેરેટરે આગળ જે શોધ્યું, તે તેના કરતાં બારે ફળદાયી હતું. તેણે એ જતાયું કે, રોગોને પણ પોતાના જંતુ હોય છે; તે ચરીરમાં દાખલ થવાથી રોગ થાય છે. એટલે

એ એ જંતુ અને તેના જીવન વિષે જાણવામાં આવે, તો તેનાથી યતા રોગને રોકવા કે મટાડવા માટેના ઇલાજની પણ સૂઝ પડે.

આ એક ભારે જરૂરી શોધ કહેવાય. તેનાથી આજે માણસ તથા પશુપક્ષી અને વનરપતિના અનેક રોગોનાં જંતુ શોધી કાઢવામાં આવ્યાં છે. તેમનું જીવન નિહાળવામાં આવ્યું છે, અને તેમનાથી યતા રોગના ઉપાયો યોજાયા છે. તે બધું પેસ્ટરની એ શોધને લઈને થઈ શક્યું છે. પેસ્ટરે પોને તો રેશમના ટીડાનો રોગ અને હડકવાનાં જંતુ શોધી તેમને માટે રસી બનાવી હતી. પણ તેનું ખરું કાર્ણ તો તેણે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની જંતુ વિષેની પેઢી ખોટી માન્યતા દૂર કરી સાચી શોધ કરી આપી તે હતું. તે શોધને લીધે જ લિસ્ટરને પોતાના પ્રયોગો માટે સાચી દિશા સૂચી, અને પેલા જીવતેણુ સડાનું કારણ તે કળી ગયેા.

હવે તેણે નવી રીતે પ્રયોગો આદર્યા. વાદકાષ પછી જખમ સડવાનું કારણ જંતુઓ પણ કદાચ હોઈ શકે, એવી દૃષ્ટના એણે કરી; અને તે પરથી જખમને જંતુશુદ્ધ રાખવાના પ્રયત્નો એણે શરૂ કર્યા. હવામાં જંતુઓ હોય તો તે સરજનના હાથ, તેનાં નક્તરે, ચીપવા વગેરે ઓખરો, તથા પાટા વગેરે સાથે પણ લાગેલા હોય; તેથી તે પણ જંતુશુદ્ધ કરવાં જોઈએ, એમ તેને લાગ્યું. તેને કાર્બોલિક એસિડના જંતુનાશક ગુણની ખજાર હતી. તેણે તેના વાપર શરૂ કર્યો. વાદકાષના ઓરડામાં હવામાં હેતાં જંતુ

મારવાને માટે તે એનાં છાંટણાં ઉરાડવા લાગ્યો, અને જખમો ધોવામાં તથા હાથ, નક્તર, પાટા વગેરેનાં જંતુઓને મારવાને પણ એ એસિડનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. આનું પરિણામ સાંતું દેખાવા લાગ્યું, એટલે તેણે એ પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો. એમ કરતાં ન્યારે એની ખાતરી થઈ કે, સડાનો સાચો ઉપાય હાથ લાગ્યો છે, ત્યારે તેણે એ દાકતરો આગળ મહેર કર્યો.

તમે કોઈ મોટી ઇસ્પતાલમાં ગયા છો? ત્યાં વાદકાષની તૈયારી થતી જોઈ છે? જોઈ હોય તો તમને ખજાર હશે કે, સરજનનાં ઓખરો તથા તેના ખીન્ન સરંજમને જંતુમુક્ત રાખવાને માટે વરાળની ગરમી અપાય છે. આ શોધ આજ કેવી સાદી અને સરળ લાગે છે! પરંતુ તે શોધતાં લિસ્ટરને કેટલાંક વર્ષો આપવાં પડ્યાં હતાં!

લિસ્ટર અને સિંક્સન પછી તો અનેક પ્રતિભા-શાળી સરજનોએ પોતાની વિદ્યાને ખીલવી છે, અને હજી પણ તે કામ ચાલુ જ છે. પરંતુ તે બધાનો પાયો આ ત્રણ મહાપુરોએ નાંખ્યો છે. આજ સર્વવૈદ્ય માણસમતને માટે એક આદર્શવૈદ્ય થઈ પડ્યું છે, તે એ ત્રણની અથાક મહેનત અને શોધક શુદ્ધિનું ફળ છે. મોટા રાજાઓ અને મુન્સંફીઓ તથા રિજીતોઓ પણ ન્યારે લુલાયા હશે, ત્યારે આ ત્રિપુટીને સૌ પાદ કરશે, અને એમણે આપેલા વારસામાંથી સુખ અને સ્વાસ્થ્ય લૂંટવા કરશે. ખરેખર, એ અમર ત્રિપુટી છે.

મં

હજરત મહંમદ પેગંબર

હિંદુધર્મમાં એક એવી માન્યતા છે કે, ન્યારે જગતમાં અધર્મનું જોર વધી પડે છે અને ધર્મનું જોર ફીણ થઈ જાય છે, ત્યારે ધર્મની ફરીથી સંસ્થાપના કરવા જગતના સર્જનહાર ઈશ્વર 'અવતાર' લે છે, એટલે કે, શરીર ધારણ કરી આ જગતમાં આવે છે. આને મુગતી, પણ કંઈક શુદ્ધ એવી માન્યતા મહદી વગેરે સેમિટિક કહેવાતા લોકોમાં છે. તે માન્યતા એવી છે કે, ન્યારે ન્યારે લોકો ઈશ્વરને ખૂશી જાય છે તથા તેની સાથે કરેલા કરારોનો ભંગ કરે છે, અર્થાત્ તેની અનુઓનો લોપ કરે છે, ત્યારે ઈશ્વર પોતાના તરફથી લોકોમાં એક પેગંબર

મોકલે છે. પેગંબર એટલે ઈશ્વરનો પેગામ - સંદેશ - લાવનાર. પેગંબર આવીને લોકોને જણાવે છે કે, તેઓ ઈશ્વર ઈશ્વરનામાં ઈશ્વરની આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ વર્ત્યો છે, તથા તેમને ચેતવે છે કે, જો તેઓ તરત પસ્તાવા કરીને પાછા સન્માર્ગે નહીં ચડી જાય, તો તેઓને ભારે શિક્ષાઓ વેઠવી પડશે.

ઈસ્લામના પેગંબર હજરત મહંમદ* એવા

* ન્યારે ન્યારે પેગંબર સાંજનું નામ આવે ત્યારે, મુસલમાન લેખકોમાં તેની સાથે હોશમાં 'સ. લ.' એમ લખવાનો રિવાજ છે તે મૂળ અરબી શબ્દપ્રયોગનું દંડકરૂપ છે. તેનો અર્થ 'તેમના પર અલ્લાની મહેર હો' એવો થાય છે.

એક પેગંબર યર્ધ ગયા. અને મુસલમાનો માને છે કે, એવા પેગંબરોમાં તે સૌથી ઉછા છે. એમનો જન્મ ઈસ્વી સન ૫૭૦ના ઓગસ્ટ માસની ૨૯મી તારીખે સોમવારે પ્રાતઃકાળમાં, અરબસ્તાન દેશના મક્કા શહેરમાં થયો હતો. તેઓ જન્મ્યા તે પહેલાં જ તેમના પિતા અબ્દુલ્લા યુગ્મરી ગયા હતા, અને તે છ વર્ષના થતામાં એમનાં માતા અમીના બીબી પણ જન્મત-નશીન અર્થાત્ સ્વર્ગવાસી થયાં. ત્યાર બાદ બે ત્રણ વર્ષ તેમને એમના દાદાએ ઉછેર્યો. અને તે પણ મરણપથારીએ પડ્યા ત્યારે તેમણે પોતાના બીજા પુત્ર અબુ-તાલેજને બોલાવ્યા, અને કહ્યું કે, 'બેટા, આ બાગકને રમાડતાં રમાડતાં મને ઘણી વાર એમ યર્ધ આવતું કે એ આપણી આખી કોમને ઉત્તમશે; મારે એને બરાબર સાચવજો.' 'મહંમદ' એ નામનો અર્થ પણ 'વખણાવેશ', 'પ્રતાપી', 'નામાકિત' એવા યાદ છે.

હવે દગરત મહંમદ પોતાના કાકાની સંભાળ નીચે મોટા થતા લાગ્યા. દાદાએ ભાષેબુંદ બનિષ્ઠ સાચું પડ્યાનાં ચિદ્દો તાન જ જણાવ્યા સાચાં. પહેલેથી જ તે બહુ એકાંતપ્રિય તથા વિચારશીલ પ્રકૃતિના હતા. તે બહુ શેઠામોડા હતા; પરંતુ ત્યારે બોલતા ત્યારે તેમના યમ્હો રપટ, સચોટ, અર્થપૂર્ણ, તથા વસ્તુને ઉલ્લેખ કે નિકાલ લાવી આપનાર હોતા. તેમનો સ્વભાવ મળનાવડો હતો. તેમનામાં મિથ્યામિમાન તલબાર ન હતું. નાનપણમાં પોતાના કાકાની ટૂંકી કમાણીમાં મદદગાર થવાને ધરાદે તે ટોર ચરવા જતા. ત્યાં ખુસ્તી મેદાનોમાં, નાની રેકરીઓમાં, અને એકાંત શુદ્ધઓમાં યાંતિ અનુભવતા કરતું, એ તેમને બહુ ગમતું.

તેમના કાકા તેમના યુથો લોઈ તેમના ઉપર બહુ ભાવ રાખતા. જદાર જ્ય ત્યારે મણુ તેમને બનતા સુધી પોતાની સાથે જ રાખે, અને રાત્રે પણ સાથે જ સુવાડે. દગરત બાર વર્ષના થયા એ અરસામાં તેમના કાકાને વેપાર અર્થે સીરિયા જવાનું થયું, ત્યારે તે પણ તેમની સાથે ગયા. આવી દૂરની મુસાફરીઓથી તેમને જુદા જુદા હેતિનો, તથા તેમના આચાર-વિચારનો બહુ અનુભવ થયો, અને વ્યાવહારિક ડહાપણ પણ ચારી પેટે મળ્યું. મક્કાથી દર વર્ષે બે વખતની નીકળતી — એક સીરિયા તરફ

અને બીજી યમન તરફ. એ વખતે જે કેઈ જોડે જઈ વેપાર ન કરી શકતું, તે બીજાને આડતિથો રાખી વેપાર કરતું. આડતિથા તરીકે દગરત મહંમદે બતાવેલી પ્રામાણિકતા અને સચ્ચાઈને કારણે તેમને યુવાન અવસ્થામાં જ 'અલ-અમીન' એટલે કે 'ઈમાનદાર' એવું ઉપનામ પ્રાપ્ત થયું.

તેમના વ્યાવહારિક ડહાપણના દર્શતારૂપે એક રમિક પ્રમંગ કહેવાય છે. કાયાની મરિમદનું સમાર-કામ ચાલતું હતું. તે વખતે દેશની જુદી જુદી રોળીઓ વચ્ચે જયડો પડ્યો કે, કઈ રોળી કાયાના પવિત્ર પથરને ઊંચકીને મૂળ રથાને પધરાવે, દરેક રોળી એ પવિત્ર કાર્ય પોતાને જ હાથે યતું લેઈએ એમ છદ કરતી હતી; અને તેમાંથી મારામતી થવાનો પ્રમંગ આવ્યો. છેવટે એવું મુકર થયું કે, બીજે દિવસે સવારે કાયાની મરિમદને અમુક દરવાજા સૌથી પહેલાં દાખલ થવાનો માણસ જે ફેંસો આપે, તે સૌએ ધ્યુવ રાખવો. બન્યું એવું કે, બીજે દિવસે દગરત મહંમદ જ એ દરવાજાની દાખલ થયા. આથી સૌ કેઈ રાજ ધર્મ બેઠી બેઠી કે, 'ફીક થયું, અલ-અમીન જ આવ્યા!' દગરતે બંધી વાત જણવા બાદ જે મુસોડા આપે, તે તો વળી સૌને વધુ આનંદ આપનારો ધર્મ પડ્યો. તેમણે જામીન ઉપર પોતાનું ઉપરજી પથરી તેમ વચસા બાગમાં તે પવિત્ર પથર મૂક્યો, અને પડી જણાવ્યું કે, 'દરેક ખાનદાનનો એક એક માણસ ચાદરનો એક એક છેડો પકડીને આ પવિત્ર પથરને ઊંચકે અને તેને વધારથાને પધરાવે!'

દગરત મહંમદની 'ઈમાનદાર' અને વિશ્વાસુ માણસ તરીકેની ખ્યાનિથી બે'ચાઈ, મક્કા શહેરની એક તરંગર સ્ત્રી, બીબી ખદીજાએ તેમને એક વાર પોતાના આડતિથા બનાવ્યા. ત્યારે દગરતે બતાવેલી વ્યવહારકુશળતા અને સાદા દાનતથી બીબી ખદીજાને ધાધી કરતાં ધણે વધારે નોંધા હાંસલ થયો. એટલે તેમણે દગરતને પોતાના બધા વેપારના કામથી આડતિથા બનાવ્યા.

બીબી ખદીજા વિધવા હતાં; શહેરના કેટલાક માનવંત હોઈએ તેમને પરણ્યા તેવાની બતાવી હતી; પરંતુ તેમણે તે બધી દરખાસ્તો નામૂજ કરી હતી. પરંતુ ધીમે ધીમે દગરત તરફ તેમનું દિલ બે'ચાઈ

અને તેમણે પોતે જ હજરતને પોતાની સાથે લગ્ન કરવા વિનંતી કરી, અને તેમણે તે કબૂલ રાખી.

આ લગ્નથી હજરત મહંમદની રિયતિમાં ધણે ફેર પડી ગયો. આજ સુધી કમાવાની ચિંતા તેમને રાખવી પડતી હતી તે હવે દૂર થઈ એટલું જ નહિ, પરંતુ મક્કાના પૈસાદાર લોકોમાં તેમની ગણના થવા લાગી. છતાં, જાણુવા જેવી વાત એ છે કે, એ તો પહેલાંની પેઠે જ નીતિમાન અને એકાંતપ્રિય રહ્યા; બધકે તેમાં વધારો થયો.

અરબસ્તાનના લોકો મૂળે તો એક 'અલ્લા-તાલા' એટલે કે 'પરમેશ્વર'માં માનતા. પરંતુ ધીમે ધીમે સાચી ધર્મભાવના ઓછી થતાં થતાં તેઓ અનેક જાતનાં પૂજાનાં તથા જુનોને પૂજતા થવા હતા. અને તે પશુ કેટલીક વાર ખાલી આડંબર ખાતર, તો કેટલીક વાર તેમને પૂજવાથી ઐહિક સુખો પ્રાપ્ત થાય એવી શુદ્ધિથી. અરબસ્તાનની જુદી જુદી ટોળાઓ પોતપોતાના ખાસ જુનોને માનતી, અને તે જાંધોને ઉપર જણાવેલી કાળાની ખરીદમાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. વર્ષના ચાર મહિના આપસ-આપસનાં જાંધો વેર-ઝેર બૂલી જઈ, દેશની બંધી ટોળાઓ મક્કાની યાત્રાએ આવતી અને પોતપોતાનાં જુનોની પૂજા કરતી. તે વખતે મક્કામાં યાત્રાજુઓની મોટી ઠંઠ જામતી; મેળાઓ થતા; વેપાર રોજમાર ચાલતા; કવિઓના મુશાયરા થતા; અને નાચ ગાન ચાલતાં. મક્કાવાસીઓની ખરી કમાણી આ યાત્રાજુઓ ઉપર જ હતી. આથી તેમનાં મન પશુ લોભી થઈ ગયાં હતાં. ધર્મ એ તેમને બારે કમાણીનું સામન જ બની ગયો હતો. તથા દાડ, જુગાર અને વ્યભિચાર તેમના જીવનમાં પેસી ગયાં હતાં.

હજરત મહંમદને આ બંધી ધમાલમાં કયાંય સાચો ધર્મ દેખાતો ન હતો. તે ચતુર પુરુષ સમજી ગયા કે, વહેમ અને લોભ જ આ બંધી જુનો-પરસ્તીના મૂળમાં છે; અને તેમાંથી લોકોને સદાચાર તથા સુહેદસંપ તરફ વળવાની ટ્રેરણા મળવાને બદલે, અરસપરસ વિખવાદ વધારવાનાં કારણ જ મળે છે. સાચો ધર્મ કેવો હોય, તથા આ બંધી જુદી જુદી કોમોમાં એ ધર્મ કેમ કરીને લાવવો—એ જ હવે તેમની એકમાત્ર ને મોટી ઝંખના થઈ પડી.

હજરત મહંમદ વર્ષ દરમ્યાન અમુક વખત મક્કા પાસેના હીરા પર્વતમાં જઈને રહેતા, અને ત્યાંની એકાંત ગુફાઓમાં બંદગી કરવામાં સમય ગાળતા. સાચા દિલ્લો પ્રેમકાર લાંબો વખત સંભળાયા વિના શી રીતે રહે? એક વખત (ઈ. સ. ૬૦૯ માં) મોટી રાતે હજરત મહંમદ નિર્જન ગુફામાં પ્રજુનો પોકાર કરતા પડ્યા હતા, તેવામાં કોઈ તેમને બોલાવતું હોય એવો તેમને ભાસ થયો. તે અવાજ કહેતો હતો, 'વાંચ', 'વાંચ'.

હજરતે જવાબ આપ્યો, 'મને વાંચતાં નથી આવડતું.' અવાજે કહ્યું, 'ખુદાનું નામ લઈને વાંચ.'

તે જ ક્ષણે જણે પડળ ઊધરી ગયાં હોય એમ તેમને લાગ્યું, અને બગવાને મોકલેલી આત્મો વાંચતા હોય તેમ તે બોલી ગયા. તેમાં એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, 'ખુદાએ જ માણસ-માત્રને તથા આખી સૃષ્ટિને પેદા કરી છે; તેનો મહિમા અગાધ છે; અને તે જ દાનમાત્રનું મૂળ છે.'

આ અપૂર્વ અનુભવથી હજરત નવાઈ પામ્યા. અરબી ભાષામાં તે અનુભવને ખુદા તરફથી આવેલી 'વહી' એટલે કે સદેશો કહે છે. પોતાને ઉતારે આવી તેમણે ખદીજ બીબીને પોતાનો આ અનુભવ કહી સંભળાવ્યો. પોતાના જેવા માણસ ઉપર મહેર કરીને ખુદા 'વહી' મોકલે એ તેમના માનમાં આવડતું નહોતું. તો પછી આ અનુભવ કોઈ ભ્રમ કે વળગાડ તો નહીં હોય? પરંતુ ખદીજ બીબીએ એમને આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે, 'ખુદાની તમારા ઉપર મહેર છે; તમે નેકીથી વર્તનારા હિમાનદાર માણસ છો. એટલે તમને જૂત પ્રેત વગેરે કોઈ પળવી શકે તેમ નથી.'

વહીનો આ અનુભવ હજરતના જીવનમાં બારે ક્રાંતિકારી બનેલો. એ અનુભવના નાદમાં તેઓ ગુફાઓ એકાંતમાં વધુ ને વધુ રહેવા લાગ્યા. શું ચાલે છે તે બીબી ખદીજ તો સમજી ગયાં હતાં. તેમણે પોતાના પતિને આ કહ્યું સમયે પશુ ધીરજ અને હિંમત આપ્યા જ કપાં.

કેટલાક સમય બાદ એક રાતે ફરી હજરતને અવાજ સંભળાયો. તેણે કહ્યું, 'હે સોડ તાણીને મુતેલા! જાગ, અને લોકોને જગાડ. તારા

પરવરદિગારનો મહિમા યાદ કરે; પાપકર્મથી દૂર રહે; બ્રહ્માની આશા વિના દાન કરે; અને સૌ કોઈ પરમાત્માનું ધાણું જ ધાય છે એમ જાણી દુઃખમુખ ધીરજથી સહન કરે.

હજરત મહમદને હવે ખાતરી થઈ કે, ‘બુદ્ધ મારી મારફત સોફાને પોતાનો સંદેશ પહોંચાડવા ઇચ્છે છે.’ એટલે તેમણે પોતાની ઉપર ઇતિહાસવાળાં પોતાનાં પરિચિત તથા સંબંધીઓને એ સંદેશ કહેવા માંડ્યો, અને એ રીતે પોતાના જીવનકાર્યની શરૂઆત કરી. ખદીમ બીજી સૌથી પ્રથમ તેમની શિષ્યા થયાં. તેમને તો પહેલેથી જ હજરત અને તેમના પેગંબરપણા ઉપર ઇતિહાસ હતો. એવો જ ઇતિહાસ મક્કાના એક આગેવાન મુદરથ અબુ-અક્રને તથા હજરતના કાકા અબુ-તાલેજના પુત્ર અશીને પણ હતો. તે બંને તથા ઝેદ નામે એક છૂટો કરવામાં આવેલો યુવામ તરત જ તેમના શિષ્ય બન્યા.

અબુ-અક્ર જેવા પ્રતિષ્ઠિત માણસ આ નવા પંથમાં બળ્યા એટલે બીજા પણ કેટલાક લોકો હજરત પેગંબરનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા લાવી તેમના શિષ્ય થયા. ત્રણેક વર્ષના ગાળામાં તો તેમની સંખ્યા વધીને ચાળીસ જેટલી થઈ. હવે મક્કાવાસીઓ ચમક્યા. તેમને લાગ્યું કે, આ નવો પંથ બે વધના ચાલે, તો સુનપેરડીની દેશમાંથી નામનિશાન નીકળી જશે, અને પોતાની કમાણી પણ સાથે સાથે જશે. એટલે તેમણે હજરતના કાકા ઉપર દગાણુ લાવવા માંડ્યું કે, તેઓ તેમને પોતાના પંથનો પ્રચાર કરતા અટકાવે. તેમના કાકાએ જ્યારે હજરતને એ વાત કહી, ત્યારે તે બોલ્યા, ‘કદી સૂર્ય મારી જમણી બાજુએ અને ચંદ્ર મારી ડાબી બાજુએ આવીને મને અટકાવે. તોપણ હું ઈશ્વરની આજ્ઞાનો પ્રચાર કરતો અટકાવતો નથી.’

પછી તો પેગંબર સાહેબ અને તેમના અનુયાયીઓ ઉપર સીતમની ઝડી વરસતી શરૂ થઈ. હજરત રસ્તે થઈને જતા હોય ત્યારે તેમનો હુરિયો બોલાય, તેમના ઉપર *કાંકરા-ધૂળ-જેડકણું-અને ગાથોનો સામ્રો વરસાદ વરસે; તે બંદગી કરવા નીચે નમ્યા હોય ત્યારે તેમના ગળામાં જોડડીનાં ગંધાતાં આંતરડાં પહેરાવવામાં આવે. તેમના જવા

આવવાના માર્ગમાં અંધારે અંધારે કાંટા ખાંખે વેરવામાં આવે; અને કોઈ વાર તો લોકોને બહુ મન ચડ્યું હોય, ત્યારે તેમના ગળાની આસપાસ કપડું વીંટી તેને ખૂબ આમળે પણ ખરા.

પેગંબર સાહેબના મરીબ કે યુવામ શિષ્યો ઉપર તો આથી પણ વધારે કેર વરસાવવામાં આવતો. તેમને ખરે બપોરે અજબરતાનના તાપમાં રેતી ઉપર ચતાપટ સુવાડી રાખવામાં આવે. તેમની છાતી ઉપર પથ્થરની શિકાઓ મૂકવામાં આવે. એક યુવામનો તો એક એક પગ બે જુદાં જુદાં જોડ માથે બાંધી, પગી તે જોડાને વિરુદ્ધ દિશામાં બગાડીને, તેના શરીરને ચીરી નાખવામાં આવ્યું. એક દાસીને તેનો શેઠ જાને, યાકીને સોય થઈ બપો ત્યાં મુથી માયો કરતો. તેમ છતાં બધાનાં હૃદય ઈશ્વર પ્રત્યેની બંદગીથી અને પેગંબર સાહેબ પ્રત્યેની આશ્વાસથી બરેલાં રહેતાં. ઈશ્વર સૌ સારા માટે કરે છે એમ માની તે સૌ એ બધા જુલમો ધીરજથી સહન કરતાં, અને એકબીજાને બનતી મદદ કરી જીવન નિભાવતાં. છેવટે કેટલાક લોકો ઉપરનો જુલમ અસહ્ય બનતાં, પેગંબર સાહેબે તેમને એબીસીનિયામાં ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી. પેગંબર સાહેબના કાકાના કુકળનો પણ હવે બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. તેમને કોઈ કોઈ વસ્તુ વેચે નહીં કે કશી મદદ કરે નહીં. પણ વખત બાદ મકાનની અંદર જુએ ટળવળમાં બાળકોની ચીસો બહાર જનારાઓથી સાંભળા ન ગઈ, ત્યારે એ બહિષ્કાર ઉશ્કારી લેવામાં આવ્યો.

પરંતુ આ બધી મુશ્કેલીઓ ઓછી હોય તેમ, થોડા વખતમાં જ બીજી ખદીમ તેમ જ પેગંબર સાહેબના કાકા અબુ-તાલેજ એક પછી એક મરણ પામ્યાં. પેગંબર સાહેબના આ બે મુખ્ય સત્તલ તુડી જવાથી તેમની રિયતિ વધુ કઠોડી થઈ ગઈ, મક્કામાં હવે સૌ કોઈ તેમની હોયેય પગવણી કરવા લાગ્યું. પરંતુ તેથી ડાબો બગર તેમણે પોતાનું કામ, યાત્રાના દિવસોમાં બહારથી મક્કા આવતા મુસાફરોમાં, ધીરજપૂર્વક આગ રાખ્યું. જોકે, તે વખતે પણ તે લોકોને ચેતણી આપવા મક્કાવાસીઓમાંથી કોઈ ને કોઈ દાખર રહેતું જ!

પરંતુ ધીમે ધીમે મદીનાના કેટલાક યાત્રીઓને તેમના ઉપર વિશ્વાસ ખેડો. અને તેમણે હજરતને મદીના પધારવા આમંત્રણ આપ્યું. આ તરફ મક્કાવાસીઓએ પણ હેવટનો ઉપાય લેવાનું નક્કી કર્યું હતું: હવે તેમણે પેગંબર સાહેબના મકાનને ઘેરી લઈ, તેમનો વધ કરવાનો પેતરો રચ્યો. પરંતુ ખુદાને કર્યું તે પેગંબર સાહેબ વખતસર ચેતી ગયા અને અણુ-અણુ સાથે મદીના તરફ ચાલ્યા ગયા. તેમને ચાલ્યા જવાને પૂરતો સમય મળે તે માટે, અલી તેમના જિહાનામાં આખી રાત સોડ તાણી સૂઈ રહ્યો. મક્કાવાસીઓ પેગંબર સાહેબને પથારીમાં સૂતેલા ધારી નિરાંતે આસપાસ ખેસી રહ્યા.

પરંતુ ખીન્ને દિવસે સાચી વાત માલૂમ પડતાં, યુસ્સે થયેલા મક્કાવાસીઓએ પેગંબર સાહેબને પકડવા ચોતરફ માણસો દોડાવ્યાં. આથી તેમને એક ગુફામાં બે ત્રણ દિવસ ભરાઈ જવું પડ્યું. એક વખત તે ગુફામાં બોળ કરતા કરતા તે ગુફાના દ્વાર સુધી આવી પહોંચ્યા. અણુ-અણુ ચિંતાતુર યર્ષને બોલી શિકાયા, 'હજરત! ગુફામાં ઘણા છે અને આપણે બે જ જણ છીએ.' હજરને ગંભીરપણે જવાબ આપ્યો, 'આપણી પાસે ત્રીજો ખુદા છે; અને એ સૌને મટિ બસ છે.'

બન્યું પણ એવું કે, તે જ અરસામાં એક કરોળિયાએ ગુફાના બારણામાં જાળું બાંધી દીધું. તે જાળાને જોઈ દુસ્તબનોએ માની લીધું કે, તાજેતરમાં કોઈ આ ગુફામાં ચેલું નથી; એટલે તેઓ અંદર પેલા વગર જ પાછા વળ્યા. હજરત પછી નિર્વિધને મદીના પહોંચી ગયા.

પેગંબર સાહેબે આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૬૨૨માં મક્કા છોડ્યું. આ 'હિજરત'ના દિવસ ઉપરથી મુસલમાનો પોતાનો હિજરી સંવત ગણે છે.

મદીનાના લોકોએ પેગંબર સાહેબને અને તેમના ધર્મને સારો આવકાર આપ્યો. મદીના ગયા છતાં પણ મક્કાવાસીઓએ એમનો પીછો છોડ્યો નહિ. તેમણે વારંવાર મદીના ઉપર ચડાઈઓ કરી, અને ઘણી કતલો યર્ષ, છતાં પેગંબર સાહેબનું અનુયાયી-મંડળ વધતું જ ગયું; અને છેવટે મક્કાવાસીઓએ તેમને શરણ આપી ધરણામ ધર્મ સ્વીકાર્યો.

હવે હજરત મક્કામાં પધાર્યા. મક્કાવાસીઓએ તો માન્યું હતું કે, જૂના જુલમને યાદ કરીને પેગંબર સાહેબ તેમને સારી પેઠે શિક્ષા કરશે. પરંતુ તેમણે કોઈને હેરાન છોડ્યા નહિ, કે એક પણ ઘર લૂંટાવ્યું નહિ. માત્ર પેલાં જરીપુરાણાં, તથા નર્સ વહેંચે અને દુરાચારોનાં આધારરૂપ બનેલાં છુનોને તેમણે તોડી નાખ્યાં.

પેગંબર સાહેબની રીત જ એ હતી કે, જિતાયેલ દુસ્તન પ્રત્યે દાનાઈ બતાવવી, અને તેને ભલાઈથી પૂરેપૂરો વશ કરી લેવો. ખ્રિસ્તી વગેરે જે જે પરધર્મી ટોળાઓ સાથે તેમને યુદ્ધો લડ્યાં પડ્યાં, તેમના પ્રત્યે પણ, એક વખત શરણે આવ્યા બાદ, તેમણે સારું વર્તન રાખ્યું હતું, અને તેમને પોતાપોતાનો ધર્મ અનુસરવાની પૂરેપૂરી છૂટ આપી હતી. 'ધર્મની બાબતમાં જોરજુલમ ન હોય,' એવી તેમની રચણ આદ્ય છે. કુરાનની એક આયત છે કે, 'માણસમાં જોરજુલમથી શદ્દા ન પ્રગટાવી શકાય. ઈશ્વરની કૃપા થાય ત્યારે જ માણસમાં શદ્દા-ભક્તિ ઉદય પામે.'

ધર્મનો ઉપદેશ કરવા નીકળનારનું જીવન સાદું હોય, તો તેના વર્તન અને તેની વાણીથી ખીજના દિલ ઉપર જેવી અસર થાય છે, તેની ખીજ કશાથી થતી નથી. ધર્મનો પ્રચાર કરવાની આ સાચી રીતથી, પોતાના જીવન દરમિયાન જ પેગંબર સાહેબે જંગુડી તથા જૂની જેવી આરમ ટોળાઓમાં ધરણામનો પ્રચાર કરી દીધો. ધરણામ એટલે 'શાંતિ', અર્થાત્ શાંતિનો ધર્મ. અને ખરેખર, અરબી લોકોમાં એ ધર્મ નામ પ્રમાણે જ કામ કર્યું. ધરણામના પ્રચારને કારણે અરબી પ્રજા એક યર્ષ, પેગંબરે બતાવેલા સાચા ધર્મમાર્ગે વળી, અને આગળ ઉપર જગતના ઇતિહાસમાં નામના કરી શકી.

પોતાનું એ જીવનકાર્ય પૂરું કરી, ધરણામના પેગંબર હજરત મહંમદ ઈ. સ. ૬૩૨ના જૂન માસની ૮મી તારીખે સોમવારે ખુદાની બંદગી કરતા કરતા આ દુનિયા છોડી ગયા. એ દિવસ આજ આખા ધરણામી જગતમાં 'બારહ-વશત'ના નામથી ઊજવાય છે.

વાચનમાળા કેવી જોઈએ ?

[વાચનમાળાને અંગે હાલમાં છૂટા છૂટા પ્રયત્નો થાય છે તે વખતે, સદ્ગત સાક્ષરશ્રી નવલરામે ઈ. સ. ૧૮૮૫માં લખેલો તે વિષય પરનો આ લેખ મનન કરવા જેવા ગાંધીને, નવલરામશંકરીમાંથી નીચે આપ્યો છે.]

આપણી નિરાણેમાં હાલ ચાલતી વાચનમાળાની સામા મિ. મહિલાલે લખેલા ચોપાનિયાની પદોત્તર અંગે પ્રથમ આપી ચુક્યા છીએ, અને દિલ્હીની છીએ કે રમણ-સંકેશના કારણથી અત્યાર સુધી એ અગત્યના વિષય ઉપર અમે કંઈ પણ બોલી શક્યા નથી. નિરાણમાં ઘણા પ્રકારની ચોપડીઓ આવે, પણ તે સર્વમાં જેને વાચનચોપડી કહીએ છીએ તે ધણી અગત્યની છે, અને કેળવણીનો ધણો આધાર તેની ઉપર જ છે. આવતો જમાનો કેવા વલણનો નીવડશે એ ધણું દરિને તે સમે નિરાણમાં આશતી વાચનમાળા ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે. એ કારણથી શાળા દેશદિતેચ્છુઓ જનકેળવણી ઉપર અને તેમાં પણ વિશેષે દરિને આશતી વાચનમાળા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપે છે. એ કારણથી જ હરતમ્હનું ભણું ઇસ્માનારા હોડું રિપન તથા વડજીવ્ય સાહેબ વગેરે કેટલાક વિદ્વાનો એવી ભલામણ કરે છે કે જનકેળવણી લોકે પોતાને જ હરતમ્હન કરવા ચોગ્ય થવું જોઈએ, કેમકે આવતો જમાનો કેવા કરવા જોઈએ તે લોક પોતે જુએ જાણે તેવું સરકારથી ભણી શકાય નહિ.

આવી અગત્યની બાબત ઉપર મિ. મહિલાલે ચર્ચા હાકાવવાને પ્રયત્ન કર્યું તેને માટે અમારા એ ઉત્સાહી તરુણ મિત્રને અમે શાભાશી આપીએ છીએ. અગર એ એ ચર્ચા ગુજરાતી પ્રજાએ બરાબર હોંશથી ઉઠાવી લીધી નહિ તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે એવા વિષય ઉપર વિચાર બાંધવાને આપણે હજી સામાન્યપણે ચોગ્ય થયા નથી. એક બે ઉદાહરણ એ વિષય કાંઈક ચર્ચાએ તેમાં પણ જોઈએ તેવું ગાંધીશ્રી અમને દેખાતું નથી. હજી શિક્ષણ-સાક્ષ સંબંધી આપણે ઘણા જ ખેડેકાર અથવા શોક-જનક અજ્ઞાન ધરાવનારા છીએ. માટે વાચનમાળાઓ કેવી જોઈએ એ સામાન્ય વિષય ઉપર જ અમે કંઈ અમે લખીએ તો તે વધારે ફાયદાકારક થઈ પડશે એમ અમને લાગે છે.

લાન્ડન નામનો આધુનિક મહા પ્રસિદ્ધ શિક્ષણસાક્ષી નીચે પ્રમાણે વાચનમાળાના ચાર ઉદ્દેશ વર્ણવે છે :

૧. વાંચવાનો તથા વાંચીને વિવિધ જ્ઞાન મેળવવાનો શોખ બાળકના મનમાં ઉત્પન્ન કરવો.

૨. બાળજ્ઞાન આપવું—એટલે બાળનું જન તથા સીંદર્ય બાળકના અંતઃકર્ણને લાગે, અને તેનો તે ઉપયોગ કરવાં શીખે એમ કરવું.

૩. રસદારી નીતિની એવી પેરાફ કેળવણી આપવી કે બાળકની સુરક્ષિતો કેળવણી મોટી ઉંમરે તેઓ હમણાં કામ કરતા થાય.

૪. વિવિધ શાસ્ત્રોનાં મૂળતત્ત્વો એવું સચોટ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવું કે તે બાબત પછી અમે તેટલું જ્ઞાન મેળવવા આદે તો તેઓ પોતાની મેળે જ પુરતો વાંચીને મેળવી શકે.

આ ચાર ઉદ્દેશમાં ફાલ્ગુ વધારે અને ફાલ્ગુ બોળા અગત્યનો છે એમ કહી શકાય નહિ, પણ જે ભેદ પાડવા બેસીએ તો બેશક રસદારી નીતિનો બોધ એ જ હવે કામ છે. જે વાચનમાળાથી જોઈ શકાય તેવા ઉદ્દેશ, એટલે જે બાળકથી બાળકના મનમાં હોંશ, ઉલ્લેખ, સૌંદર્ય, સાહસ, મમતા, સાર્વજનિક ભુદ્ધિ, મુજબતા, પરમાર્થ, વગેરેની વૃત્તિઓ પ્રદુષ્ટિ થાય, આત્મદમનનો મહિમા સમજાય, અને હૃદયમાં જોઈ શકાય તેવા કામો કરવા તરફ તેનો આત્મા આકર્ષ થઈ જાય, તેના જેવું બીજું દેહને કંઈ પણ કૈયકારક નથી. એના મોઢા આમજ સામાન્ય જ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, પદાર્થવિજ્ઞાન, કે હવાકોશવ્યવસ્થાના પાંચ વધારે કે બોળી શોખવાઈ તો તેમાં શી વિચાર છે ? જે ગુણોવરે પોતાનું તથા પારકાનું ભડું કરવાની શક્તિ મળે છે તે ગુણો જ આ લોક અને પરલોકને અર્થે ખરા હાગના છે અને જો એ ગુણો જ કેળવાયા તો બીજી સંપત્તિ કેળવણી કંઈ પણ કામની નથી. વિવિધ કેળવણીમાં નીતિની કેળવણી એ જ હવે કામ કેળવણી છે. પણ તે આપણી બહુ મુશ્કેલ છે. એ કંઈ બાળકવાથી આપણી નથી. સુનીતિ આપવાને માટે તો વૃત્તિઓ જ મુખ્ય વસ્તુ જોઈએ, અને તે જેવી વાતોમાં કે હાંસલ થાય છે તેવી વ્યાખ્યાનવિધિથી કપારે પણ વળતી નથી. તે માટે રસ એ નીતિની કેળવણીનું જુદું દ્વાર છે.

રસિકતા એ પહેલો ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે પણ એટલી જ અવરગતી છે. વાચનમાળાની ચોપડીઓ એવી

નેઈએ કે બાળકો પોતાની ગમતને માટે નવરાં પદ્યાં હોય ત્યારે-પણ હોરો હોરો વાંચે. ખાનગી વાચનનો શોખ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રથમ સાધન એ જ છે, અને તેથી વાચનમાળામાં કદાપિ પણ કંઠણ, કંઠાળા ભરેલા, કે ગોખણિયા વિષયો દાખલ કરવા નોંધે નહિ, અને શૈલી તો સચળે રચણે વિચિત્ર તથાપિ મનોહર જ નોંધે.

ખીન' બધાં પુરતકો કરતાં વાચનમાળામાં વિશેષતા એ રહેલી છે કે, તે તો ઉત્તરેતર નેની જ્ઞાનચુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામતી બધ છે તેવાને માટે લખવાની છે, અને તેથી વાચનમાળામાં લાપા તથા અર્થ ઉત્તરેતર વૃદ્ધિ જ પામતા જવા નોંધે, અને વળી તે વૃદ્ધિ બાળકનાં જ્ઞાનચુદ્ધિ ને અનુક્રમમાં વૃદ્ધિ પામે છે તેની સમાંતર જ ચાલી જવી નોંધે. બાળકમાં ને હંમેરે ને શક્તિ વધારે ખીલવા પર આવેલી હોય, તે શક્તિને અનુસરતા જ પાઠ તે હંમેરે ભણવાની વાચનચોપડીમાં આવવા નોંધે. ઉપરના વિચારથી વાચનમાળાની ચોપડીઓનાં વલ્લુ પચાચયાં ખડે છે, અને તે દરેક પગથિયે ઉપર કહેલા ચારે હરેસ રહેલા હોય છે, તો પણ તેનું સંપિન્નશુ તથા વ્યવસ્થા નુંદી છીટી રીતે જ કરવી નોંધે.

૧૬૦ પગથિયું : આ પગથિયે બાળકના હાથમાં પહેલવહેલી જ ચોપડી આવતીને ખડે છે. એની હંમેરે હજી માત્ર પાંચ સાત વર્ષની જ હોય છે. હજી એનામાં માત્ર વૃદ્ધિજ્ઞાનની શક્તિઓ જ ખીલેલી છે, અને તે પણ નોંધે તેવી નહિ. વસ્તુઓનાં નામ અને તેના થોડા ગુણ એ જ એના જ્ઞાનની પરિસ્તીમા છે. રાખ્દજ્ઞાન પણ એ જ પ્રમાણમાં બહુ થોડું—નહિ નેનું છે. બાળક પોતાના વ્યવહારના જ રાખ્દો નહિ છે, મોટાની બોલી એ હજી બરાબર સમજી શકતું નથી, અને પુરતકી લાપા તો એને કેવળ પરલાપા સમજાન જ છે, ને એને ધીમે ધીમે પણ પર્યંતે બરાબર શીખવતી એ એક વાચન-માળાનો મોટો હરેસ છે. માટે આ પહેલા પગથિયાની વાચનચોપડીનું પહેલું કામ તો એ જ છે કે દરેક પાઠમાં થોડા થોડા નવા રાખ્દ શીખવવા અને પાછળ આવી ગયેલા રાખ્દોને તેમાં પુનરાવર્તન કરી પાઠ કરાવવા. આ રાખ્દો નવા બરા પછી એવા નોંધે કે જેના અર્થનું જ્ઞાન બાળકને પોતાના અનુભવ ઉપરથી થયેલું હોય. એટલે, ને વિચાર તો બાળકના મનમાં ઉત્પન્ન થયા છે પણ તેને માટે ક્યા રાખ્દો વાપરવા નોંધે તેની તેને ખબર નથી એવા રાખ્દો જ ચતુરાઈથી ધીમે ધીમે એ ચોપડીમાં દાખલ કરવા નોંધે. જેમ રાખ્દો, તેમ જ પાઠની મતલબ પણ, બાળકો ને ચીને રોજ જુએ છે, સાંભળે છે તે સંબંધી જ નોંધે. અને તે વાતચીતની ઢબે કે વાર્તારૂપે જ લખવી નોંધે એ

વાર્તાનાં પાત્રો પણ બેરક બાળકો જ નોંધે. કોઈ વેળા બાળકને કે મોટાં માંડુની સાથે સંવાદ ચાલતો હોય એમ પણ લખી શકાય. તોપણ લાપા તો બાળકને અનુસરતી જ રાખવી નોંધે. અનુસરતી એટલે બાળકે ભણુ'વડું' મોહતાં હોય તેવી જ એમ નહિ, પણ તેની રચના કાયમ રાખી આપણે તેને સુધારી આપીએ તેવી, બાળકથી સમભવ એવી, અને તે એમ નહિ કે આ તો મારી જ બોલી છે એવી હોવી નોંધે મોટાની બોલીમાંના રાખ્દો કોઈ કોઈ આવે તો ચાહે, પણ વાક્યરચના તો બાળકનાં મનની જ નોંધે.

મતલબ કે આ પગથિયે નહું જ્ઞાન આપવા કરતાં વાંચવામાં રસ લાગે અને રાખ્દોના ભરોળ વધે એ ઉપર જ વિશેષ લક્ષ રાખવાનું છે.

૧૬૦ પગથિયું : આ પગથિયે વાચનસિદ્ધિ ધઈ ચૂકી છે. બાળકને પોતાના અનુભવની વાતચીત યોગ્ય ભાષામાં કરતાં આવડતું છે. એની ઉમર આઠમાં આઠી પૂરાં સાત વર્ષની તો ધઈ જ ચૂકી છે. પોતાની ઉદ્વિગ્ધતા ઉપયોગથી નેટલું જ્ઞાન એનાથી મેળવી શકાય તેટલું એ મેળવી ચૂક્યો છે, એટલે આશાન્ય જ્ઞાનનો કેટલોક સંગ્રહ એનામાં થયો છે. હવે પોતાના અનુભવમાં ન આવેલી એવી વસ્તુઓનું જ્ઞાન તે સામળી કે વાંચીને મેળવી શકે એવા થયો છે. અલબત્ત એ નવી વસ્તુઓની હકીકત એના અનુભવને લગતી અને તે ઉપરથી સમભવ એવી જ નોંધે, પણ હવે એની નજર આગળની વસ્તુઓ વિષે જ પાઠ લખવાની જરૂર રહી નથી. હવે એનામાં કલ્પનાશક્તિનો ઉદય થયો છે અને તેની મદદ વડે એના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાનો સમય આવ્યો છે. આ સમયે વાતચીતનું રૂપ મૂકી વર્ણન કે કથનરૂપે ઘણા પાઠ લખી શકશે. પરદેશના વિવક્ષણ પદાર્થો કે રીતસાતનાં વર્ણન, પરાક્રમી તથા સાહસિક સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્ર, હિતાપરેશના એવી આખ્યાયિકાઓ, તથા નીતિબોધકથાઓ પણ ને અસંભવિત ને યદેશ ભરેલી નહિ હોય, તો બાળકો હોરો હોરો વાંચશે અને તેથી જ્ઞાનનાંતિમાં ઘણો વધારો થશે. વિવેચનરૂપનું લખાણ પણ થોડું ને સરલ અને અતિશયોક્તિરહિત હશે તો બાળકને સમજશે અને રુચશે. પણ આ પગથિયે વાંચવામાં રસ લગાડવો એ જ સુખ્ય કામ છે, અને તે કલ્પનાશક્તિને લાચકના પાઠ દાખલ કરવાથી મનમગ્નની રીતે બની શકે છે. આવા પાઠથી કલ્પનાશક્તિ તથા રસિકતા ખીલે છે એટલું જ નહિ પણ મનની બંધ વૃત્તિઓ હરકેરાય છે અને સુધક સુનીતિની કેળવણી મળે છે. હજી તો હનરાશક્તિનો ઉદય થયો નથી અને તેથી વૃદ્ધિને નીલિબોધ કરવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરવો એ

કેવળ નિરર્થક જ નહિ, પણ તે ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન કરનારી ઘણી વખત થઈ પડે છે. નાના કે મોટા સ્તરોમાં નીતિના આધાર નેટરો લાગણીઓ ઉપર રહેલો છે તેટલો તોલનશક્તિનો ઉપર રહેલો નથી; અને તેથી કલ્પિત કે થઈ ગયેલા મહાપુરુષોનાં રસમય પરાક્રમો સાંભળી જુસ્મિઓ નેટરી મહાન કર્મોત્તરક વળે છે તેટલી કદી પણ સુક્ષ્મ ધર્મજોષધી વળતી નથી. આ વાત પણ બાળકેશવલ્લીના રક્ષકોએ કદી જાણવી નેહીએ નહિ, કેમકે સુરક્ષિઓનું યથાર્થપરિચોપણ ન કરતાં માત્ર તોલનશક્તિને જ કેળવવાથી તો માણસો બહુધા સ્વાર્થી, ખંધા, અને પાપિષ્ઠ પણ નીવડે છે. પદાર્થવિજ્ઞાનનો પિતા અને તોલનશક્તિનો નમોને ને હોડ' બેકન તે કેવો સ્વાર્થી, જુગ્મમતિયો, લાંચિયો, અને કૃત્રી નીવડ્યો હોનો તે તો જગતભરાહર છે મતલબ કે આ પગથિયે કલ્પનાશક્તિ તથા રસજ્ઞાને પદાર્થો મૂકી સામાન્ય જ્ઞાન કે તોલનશક્તિ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું એ બાળકની કેળવણીમાં પરિણમે બહુ જ વિનાશકારક છે, અને ઘણું બાળકમાં તો આ અવસ્થાએ તોલનશક્તિ કેળવવા ભેગ જ થયેલી હોતી નથી.

ચલુ' પગથિયું: ઘણું દરીને ૧૨ વર્ષની ઉંમરે શરૂ થાય છે, હવે વાર્તાઓ થોડી, અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન મળે તથા વિચારશક્તિ કેળવાય એવા પાઠ વધારે આવવા નેહીએ. તેમ જ પાઠ ઉકેલના તાના પણ ન નેહીએ. આ પગથિયાના ઉક્ષા ભાગમાં તો વિષયને યોગ્યતા મેળે તથા અખંડ લક્ષ આપીને શીખવાની શક્તિ પણ બાળકમાં કેળવાય એવી રીતે રચના કરવી નેહીએ એ માટે પ્રત્યેક વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વોનું દ્રશ્યમાં ઘણું સંબંધિત બાળકને એક રમળે આપું હોય, તો વધારે ફાયદો થાય. પણ આ પ્રમાણે વાચનમાળાની ઉડલી ચોપડીમાં જ થઈ શકે. તે પહેલાંની ચોપડીઓમાં તો એ વિદ્યાઓમાં પ્રવેશ કરાવી શકે એવા સૂચક ને સંવાદરૂપ પાઠ જ આવવા નેહીએ.

આ પગથિયે સુચિત્તોનંદનાં વર્ણન, દંડા છવન-ચરિત્રો, ઐતિહાસિક બનાવો, મોટી શોધોની ઉક્ષેપ, સાધારણ વિષયો ઉપર નાના નિબંધો, તથા ભૂતભારિક અનેક પદાર્થવિજ્ઞાનની સાખાભૂત વિદ્યાઓનાં મૂળતત્ત્વ શીખવવાં નેહીએ. મતલબ કે હવે કલ્પનાશક્તિને ઊંડી સત્યના રંગની ખૂબી પિંછાનવાં બાળકને રક્ષિતવડું નેહીએ. રસને સારુ જ નહિ, પણ જ્ઞાન શેળવવાને સારુ પણ વાચન છે એ વાતની બાળકને હવે સમજ પડતી નેહીએ. અથવા યથાર્થતાથી બોલીએ તો હાલપનિક વાતોમાં જ નહિ પણ આ વિષયના સ્વલ રવરૂપના દર્શનમાં જ ખરો રસ રહેલો છે એ વાતને,

હવે બાળકને કાંઈ અનુભવ કરાવવો નેહીએ. એને એના અનુભવથી બતાવવું નેહીએ કે વાર્તાની પેઠે જ વિદ્યાના પાઠ પણ સમજીને વાંચી શકીએ તો આનંદ આપે છે. એને અનુભવ થવો નેહીએ કે કલ્પનાશક્તિને વાપરવાથી ભેમ મળે પડે છે તેમ જ નવીન જ્ઞાન સંપાદન કરવાની અથવા તોલનશક્તિ વાપરવાથી પણ મનને હર્ષ કેતવ્ય થાય છે.

આ પગથિયે જ ભાષાશૈલીને રસ પણ બાળકો સમજતા થશે એકની એક વાત આમ લખવાથી સારી દેખાય છે અને આમ લખવાથી બગડી જાય છે એ સમજવાનું આ યાજું છે. ભાષાનું બળ કે શૌર્ય તે કેમ થઈ હશે તેની હવે આ પગથિયે કાંઈ સમજણ પડી શકે આ પ્રસંગે બાળકોમાં ઊંડી એને રિષ્ટ ભાષામાં પ્રવેશ કરાવવાનો છે. શિક્ષક ગ્રંથકોશની ને વિવિધ શૈલીઓ — વિચાર તથા ભાષાથી બનેલી ને શૈલીઓ હોય તેથી એને વાકેફાર હવે કરવો નેહીએ, અને તે અર્થે તેવા ગ્રંથોમાંના કેટલાક ઉદાહરણ પ્રસંગ આ પગથિયે આવવા નેહીએ.

સુરક્ષિઓને કેળવવાનું ઉત્તમ સાધન ને કવિતા તે ત્રણે પગથિયે જરૂરીની છે, તોપણ બીજે પગથિયે તે છૂટથી વાપરી શકાય છે અને આ પગથિયે તો વર્તીશક્તિ તથા રસજ્ઞતાને પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેનો જ ઉપયોગ આધાર છે. ગદ્યપદ્યના વિષયોમાં તથા શૈલીમાં કેટલો ફેર છે તેનો કાંઈક ભાસ આ પગથિયાની વાચન ચોપડીઓ વાંચતાં બાળકનારને થવો નેહીએ અને આ પગથિયે જ તે ગદ્ય અને પદ્યના જુદા જુદા સ્થાને બાળકને તથા ચાહનો થવો નેહીએ.

આ રીતે પગથિયાવાર વાચનમાળાની ચોપડીઓમાં ઘણો ફેર રાખવાનો છે, તેપણ તેમાં કેટલાક ગુણ સામાન્ય પણ હોય છે. ભાષા તથા જરૂરી ઉત્તરોત્તર જુદી એ તો આપણે પ્રથમ જ ગણવી ગયા છીએ, અને એ ગુણ વિનાની વાચનમાળા તો ગમે એવી સારી હોય, તોપણ કાંઈ જ કામની નહિ. પણ એ ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક ગુણ જરૂરીના છે. વાચનમાળા નીચેના છ ગુણવાળો નેહીએ. ૧. મનની સવળ શક્તિઓને કેળવે એવી. ૨. બાળકનારની ઉંમર ને શક્તિઓ ખીલવા માંડી હોય તેને વિશેષ કેળવણી આપે એવી. ૩. વિવિધ વિષયોથી ભરપૂર જ. વિવિધ શૈલીમાં લખાયેલી. ૪. વાંચતાં રસ લેપડે એવી. ૬. મન ઉપર ઊંડા પાડી શકે એવાં થોડી જ વિષયવાળાં પણ ચોખ્ખાં અને સુંદર ચિત્રવાળાં.

સામાજિક જવાબદારી

વિચારક પુરુષો કહે છે કે, આજના લોકમાં સામાજિક ગુણોની ભારે ઊણપ જણાય છે; તેથી કરીને આજના સમાજને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડે છે. માણસ એક વ્યક્તિ તરીકેના વ્યવહારમાં સારો સુશીલ ને વિવેકી હોય છે; પરંતુ સામાજિક કામમાં એના એ ગુણો ક્યાંક ઊડી જાય છે. આના અનેક દાખલા આપી શકાય. આપણી ગંદકી જ જુઓ. આપણાં ઘર કેવાં સ્વચ્છ હોય છે! પણ આપણી પોળો, આપણી શેરીઓ, આપણાં ફળિયાં, આપણાં ગામડાં કેમ નથી હોતાં? એનું એક જ કારણ છે કે, આપણે સામાજિક જવાબદારીને ગુણુ નોંધ્યે તેટલો કેળવ્યો નથી; આપણે સામાના મુખ માટે બેદરકાર રહીએ છીએ. મારા આંગણના કચરો વાળીને હું પડોરીના આંગણમાં ફેંકું; મારી બારીએથી હું કચરો ફેંકું, પાણી ટોળું, યૂંકું, અને એમ કરતાં નીચેથી ચાલનારનો ખ્યાલ સરખો ન કરું! આ કેવી બેજવાબદારી, કેવી બેદરકારી ગણાય?

કાયદામાં એક કહેવત છે કે, ‘તમારી વસ્તુનો એવો ઉપયોગ કરો, જેથી બીજાને હાનિ ન પહોંચે.’ એ માત્ર વધીકેને વિતંડાવાદ કરવાને સાધુ નથી ઘડાયેલી, પણ એક ધાર્મિક સિદ્ધાંતની સૂચક છે. એ જ વાક્ય ગીતાજીની રીતે કહે છે, ‘જે મનુષ્ય પોતાને બીજામાં જુએ છે અને બીજાને પોતામાં જુએ છે, તે જ બેનારો છે, તે જ જ્ઞાની છે.’ અહિંસાના આ સાર્વજનિક, સર્વોત્તમ અને મૂળરૂપ સિદ્ધાંતનો આપણે ડગલે ને પગલે ભંગ કરીએ છીએ, તેથી જ આપણને અને આપણા સમાજને અનેક આફતો અને પંચાતો વહોરવી પડે છે.

ઉપર એક ગંદકીનો જ દાખલો આપ્યો છે. પરંતુ જમીનની, ખેતરની, લેવડદેવડની

વગેરે અનેક આખતોમાં ઊંડે ઊતરીને નોંધજું તો સ્પષ્ટ જણાશે કે, આપણે આપણા સમાજ-ધર્મ બરોબર નથી બળવતા તેથી ગંધા ગૂંચવાડા ઊભા થાય છે.

સુધારાઈએ રસ્તા પર મૂકેલું ફાનસ, મોરી તથા રસ્તાની સવડ વગેરેનો તેમ જ રેલવે વગેરે બીજા સાર્વજનિક મુખસંગવડાનો ઉપયોગ કરવામાં પણ જે અનેક બાતની બેદરકારી જોવામાં આવે છે, તેથી પણ કેટલો ત્રાસ વેઠવો પડે છે? આ બધામાં ઉપર કહેલું કાયદાનું કે ધર્મનું વાક્ય જો પાળવામાં આવે, તો કેટલો બધો ફેર પડે?

દેશના રાજતંત્ર અને સરકાર સાથેના વર્તનમાં પણ આવી જ ઊણપો જોવામાં આવે છે. આજના જમાનામાં પ્રજાતંત્ર એ લોકપ્રિય રાજપદ્ધતિ મનાય છે. એ પદ્ધતિની સફળતાની ચાવી પ્રજાની સામાજિક કેળવણીમાં રહેલી છે. પ્રજાના દરેક માણસે આખા દેશને પોતાના ઘર સમાન ગણીને અને તેમાં વસતા દરેકને પોતાના ભાંડું બરોબર સમજીને વર્તતાં શીખવું જોઈએ. પોતાના દેશનું સ્વરાજ બરોબર ચાલે તેને સારુ જે જે ગુણો કેળવવા જોઈએ તે કેળવવાનો તથા જે જે ફરજો અદા કરવી જોઈએ તે અદા કરવાનો તેના દરેક શહેરીએ પોતાનો ધર્મ સમજવો જોઈએ. જે દેશમાં આ પ્રકારની સમજ ન વધે તે દેશ જો સ્વરાજ ભોગવતો હોય તો તે પોતાનું સ્વરાજ ન અંભાળી શકે; તે દેશના લોકો સલાહસંપથી લાંબો કાળ ન રહી શકે.

એક જ દાખલો લઈએ. અમલદારોને લાંચરુશવત અપાય છે એ સૌ દેશોમાં બનતી વાત છે. પરંતુ જે દેશના પ્રજાજન પોતાના સમાજ-ધર્મમાં કેળવાયા હોય, તેઓ આવું

પાપ કરી નહીં કરે. પોતાને સૌંધેલું કામ કરવું એ દરેક સરકારી કે ખાનગી નોકરનું કર્તવ્ય છે. તે ન કરે, તો એ દંડને પાત્ર થાય છે; દેશની એ અસેવા કરે છે. પરંતુ, એ લાંચ લે છે અને સ્વાર્થી અને સંકુચિત મનના લોકો પોતાનો નાનકડો લાભ જોઈને એ આપે છે. કેટલાંક ખાતાં તો લાંચિયાં તરીકે સૌ કોઈ જાણે છે. તે ખાતામાં કોઈ નોકર હોય તો એમ જ પુછાતું સાંભળ્યું છે કે, ‘ભાઈ, શો પગાર મળે છે?’ પછી બીજો સવાલ પુછાય, ‘અને બીજું?’ આ બીજું એટલે લાંચ ! જાણે કે, પગાર જેટલો જ એના પર નોકરનો અધિકાર ન હોય ! આ કુટેવને માટે આપણે અસલદારને જે એકલાને નિંદવો ન જોઈએ. તેને એ કુટેવ પાડનાર અને તેને નભવા દેનાર પ્રબળનો પણ તેના જેટલા જ જવાબદાર છે.

ખલકે, તેઓ જ વધારે જવાબદાર છે, કારણ કે, તેમણે જ, તેને આ ટેવ પાડી છે; તેઓ ધારે તો તેની તે ટેવ તરત જ નાબૂદ કરી શકે.

આવી રીતે વિચારપૂર્વક પોતાનું વર્તન થવું એ ધર્મદૃષ્ટિએ પણ જરૂરું છે. અને એથી જ સમાજમાં યોગ્ય વર્તન રાખવું એ ધર્મનો જ એક ભાગ છે. એ ભાગને સમાજ-ધર્મ કહેવામાં આવે છે. એનો પાયો ઉપર કહેલી જવાબદારી કે પારકાના મુખની દરકારમાં રહેલો છે. આ ગુણમાંથી અનેક નાના મોટા બીજા ગુણો ફૂટે છે. તે બધા સામાજિક ગુણો પણ ચારિત્ર્યનો એક ભાગ ગણાય. તેથી દરેકે આ ગુણો સંભાળપૂર્વક પોતામાં કેળવવા જોઈએ. એમાં સફળ સ્વરાજની ચાવી રહેલી છે.

ગરીબાઈ વધારવાનો ધંધો !

વહાણું વાયું. સવારની ગાડી આવી. એક શેઠે હોંકો પીતાં પીતાં છાપાવાળા પાસેથી છાપુ લીધું. થોડા આમતેમ ભાવ વગેરે જોઈને છાપુ પકડતું મૂક્યું અને પાછા હોકાની લહેરમાં પડ્યા. એક જુવાનિયો ત્યાં થઈને જતો હતો. તેણે છાપુ જોયું એટલે શેઠને પૂછ્યું, ‘કાકા ! આજ શા ખખર છે ?’

શેઠ—જે ટકા તેજી આવી છે.

યુવાન—અરે ! હું તો સમાચાર પૂછું છું. તમારી તેજી મંદીનું અમારે શું કામ ?

શેઠ—હો ! જુઓ. આ પકડ્યું છાપું. અમે અમારું જોવાનું જોઈ લીધું. હવે તમારે જોવું હોય તે જુઓ.

યુઠ—તમે પૈસા ખરચીને છાપું દો છો અને સમાચાર પણ વાંચતા નથી ! આ ભયંકર

યુદ્ધ ચાલે છે તેના કંઈ ખખર રાખતા નથી !

શેઠ—એ બધી અમને સમજણ ન પડે. અમારે તો વાયદાનો ધંધો, એટલે ભાવ જોવા પૈસા ખરચીએ.

યુઠ—કાકા ! તમે આ દુકાનનો ધંધો છોડીને આ સદામાં ક્યાં પડ્યા ?

શેઠ—અરે ! દુકાનમાં તો શી કમાણી છે ? એક મણ વેચીએ ત્યારે માંડ આવો જે આવના મળે. ધૂળ ખાઈએ, વૈતરું કરીએ, ઉધાર આપીએ, ત્યારે મહિને છ મહિને માંડ પૈસા ખંધમેસે. આ વાયદામાં ફાળ્યા તો એક દહાડામાં આખા મહિનાની કમાણી મળી જાય.

યુઠ—અને એક દહાડામાં આખા મહિનાની કમાણી જાય પણ ખરી ને ? અને મળે તોપણ એકના ગિરસામાંથી બીજાના

ખિસ્સામાં ! એમાં નહું ધન શું પેઠા નથી કરતા.

શેઠ — ત્યારે નહું ધન પેઠા થયા વગર આભ્યું ? એ તો પૈસા એમ જ ક્યાં કરે. માલ વેચીને ખીબની પાસેથી પૈસા લઈએ છીએ તેમ આ પણ વેપાર કરીને ખીબની પાસેથી પૈસા લેવાના. એમાં દેર શે ?

યુઠ — માલ વેચે તેમાં તો કંઈક કામ કરીને તેના બદલામાં પૈસા લેા છો, ત્યારે આ તો વગર કામ ક્યેં પૈસા મેળવેા છો.

શેઠ — વગર કામ ક્યેં કેમ ? એનો વિચાર કરવો પડે, હિસાબ રાખવો પડે, વગેરે માથાકૂટ તો ખરી જ ને ?

યુઠ — એ માથાકૂટ પૈસા પડાવવા પૂરતી. એમાં સમાજનું કંઈકામ થતું નથી. એ તો દેશની ગરીબાઈ વધારવાનો ધંધો છે.

શે — તમે તો જેમાં તેમાં દેશની વાત લાવેા છો. એથી દેશ ગરીબ શાનો થાય ? પૈસા તો જે હતા તે ને તે રહ્યા.

યુઠ — હા ! પૈસા તો એકના ખિસ્સામાંથી ખીબના ખિસ્સામાં જાય, પણ જે લોકો પોતાનો ધંધો છોડીને આવેા ધંધો કરે છે, તેઓ પોતાનું ચાલુ કામ બગાડે છે તેટલા પ્રમાણમાં દેશ ગરીબ જ થાય. જેટલું ઉપયોગી કામ ઓછું થાય અને બિનઉપયોગી કામમાં વખત બગડે તેટલા પ્રમાણમાં ગરીબાઈ વધે.

શેઠ — પણ આ તો કાયદેસર વાયકાનો ધંધો છે. અમે જુગાર નથી રમતા કે સટ્ટી

યુઠ — એ બધું એકનું એક ! કાયદાને નામે બેલાતો જુગાર એ વાયકો. છેવટે એનું પરિણામ એક જ આવે છે કે, લોકો ઉપયોગી ધંધો છોડીને જલદી પૈસાદાર થવા માટે આવા ધંધામાં પોતાનો વખત બગાડે છે. જુઓ ને ! આપણા ગામમાં વાયકાનું મહાજન થયા પછી કેટલા લોકો પોતાનો ચાલુ ધંધો છોડીને હોલમાં જતા થયા છે ? જેઓ કાયદેસર રીતે વાયકાનો ધંધો નથી કરી શકતા, તેઓ ચોરી-છપીથી શીયરનો ધંધો કરે છે. બધામાં વૃત્તિ એક જ કે, મજૂરી કરીને પૈસા કમાવેા નહિ, પરંતુ સટ્ટી કરીને પૈસા કમાવા. આ વૃત્તિને લીધે લોકોને પ્રમાણિક મજૂરી કરવાની ઇચ્છા જ નથી થતી. આ તો ભારે અનિષ્ટ છે. દેશની ગરીબાઈમાં તેથી વધારો થયા વગર રહે નહિ.

શેઠ — એ બધું તમે લાલેલા સમજો. અમે તો જે રીતે કમાણી થાય તે રીતે કમાવાનું સમજીએ. જો એ ધંધો ખરાબ હોય તો સરકારે તે બંધ કરવો જોઈએ. કાયદાની હદમાં રહીને કમાણી કરવી એમાં કંઈ ખોટું નથી.

યુઠ — એ વાત સાચી ! એ કાયદેસર ભલે હોય, પરંતુ દેશનું તેમાં નુકસાન જ થાય છે, એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે. ઠીક ! આપણે તો સવારના પહોરમાં જીંડી વાતેમાં જિતરી ગયા. લાવેા ! જરા છાપું જોઈ લઉં.

વિ.

દર સેકામાં એક વાર ખિસ્તીચોના છસસને નાઝરથનો છસસ લેએનોનના પવતિમાં એક બમીયામાં મળે છે. તેઓ બે લાંબે મુઠ્ઠી વાતચીત કરે છે અને દરેક વેળા ખિસ્તીચોના છસસને નાઝરથનો છસસ આ પ્રમાણે કહીને છૂટો પડે છે : 'ભલા બાઈ, મને લાગે છે કે આપણે કહી જ એકમત નહિ થઈએ.'

ખલિલ ગિબ્રાન

નવું વાચન

સાહિત્ય પાઠમાળા પુ. ૧૭ [પાન ૧૫૬, કિં. ૦-૬-૦]; પુ. ૧૭ [પાન ૧૮૭, કિં. ૦-૧-૬]; પુ. ૭૭ [પાન ૨૦૮, કિં. ૦-૭-૦]; સંપાદન ચોપડાવાલ ને. અંબાણી અને નાથાલાલ બા. દ્વે; પ્રકાશક. બેચર મેધલ એન્ડ સન્સ, રાજકોટ

સરકારી વાચનમાળાનું પ્રકાશન બંધ થવાથી લેણી થયેલી જરૂરતને પહોંચી વળવાના રપદ કહેડસર, વાચન-માળાની પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી ચોપડીને રચાને ઉપયોગમાં લેવા માટે, આ ત્રણ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે. ન્હી વાચનમાળાનું રચાન લેવા 'એક નહીં, પણ અનેક નવી વાચનમાળાઓ તૈયાર થવાની જરૂર છે.' એ ભતના સંપાદકોના મતભવ સાથે એકમત થવા છતાં, ને ભતની માળાઓ આ સંપાદકોએ તૈયાર કરી છે, તે ભતની અનેક માળાઓ વાચનમાળાનું રચાન લેવા પ્રસિદ્ધ થાય, તો તેથી કરી જરૂરી કહેડ સરશે, એમ અમને લાગતું નથી. આ સંપાદકોએ કહ્યું છે તેમ, 'છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં શુભચીત્ત બ્રાહ્મણો ને બાલ અને કિશોર સાહિત્ય કીક કીક કૂંચું કાઢ્યું છે...તેવા સાહિત્યને ઉપયોગ કરીને' નવી નવી વાચનમાળાઓ તૈયાર થવા માટે, તો ભ્રમને વાચનને રસ નાનપણથી જ બગાડી મૂકવામાં આવ્યા છે તેવાં બાલપણી મુખી લોકોનાં બાળકોના મનેર-ચલણો ઉપર વાચનની ચોપડીઓ પૂરતી થોડીધણી ગરજ બહે સરે, પણ વાચનમાળાની ગાજ બાગે જ પાર પડે. વાચનમાળા તો રેશનાં જરીજ-તરતર સી બાળકોને અભિવ્યક્તિ ઉપયોગી કામદાં નાચરિકો બનાવવા માટે થોડેલી વસ્તુ હોય. 'બાળકને રસ નહિ પડે તો ?' એ બીક માથા ઉપર તટસ્થી રાખીને, થોડી ધણી સારી નરસી વાતો બેગી કરવી, વચ્ચે એકબે દેવાણી વૈજ્ઞાનિક માહિતીના પાઠ મૂકવા, (તે પણ રસ પડે તેવા જ વિષયોને હગતા, અને માત્ર રસ પડે તેટલી જ ઉપરછલી વિગતો પૂરતા,) પાંચ સાત પ્રવાસ-પ્રકૃતિ-પ્રાણી-વૃક્ષ-વર્ણનના પાઠ મૂકવા. અને વચ્ચે થોડાંક નવાં નેડકણાં છાંડી લેવા—એટલી સામગ્રીથી દઈ અભિવ્યક્તો

રેશનન વડનારી વાચનમાળા ન બને. આજકાલ કહેવાણું બાલકિશોર સાહિત્ય પણ બાગે જ એ દરિએ લખાતું હોય. એ સાહિત્યના બધા લેખકો પણ કસાવેલી કલમવાળા, કે બાળકો અને કિશોરોની સાચી કેવળજી વડવાને રપદ કહેડ રાખનારા જ હોય એમ કહેવાય! ઉપરાંત તેમાંથી કેટલા બાળના લખાણને 'સાહિત્ય' પણ કહી શકાય એ પણ વિચારવાનું રહે છે. આવી સ્થિતિમાં તે 'સાહિત્ય'માંથી જ બધી સામગ્રી લીધી હઈ 'વાચન-માળા' ગોઠવી લેવાના પ્રયત્નો યશ થાય, તો આ ન્હી સરકારી વાચનમાળાને બદલે નવી વધુ ઉપયોગી વાચનમાળા તૈયાર કરવા માટે મળેલી તકને એને જવા દીધા જેવું ધરો.

વાચનમાળા એ તો શાળામાં ચાલતાં અન્ય પુસ્તકો કરતાં કાંઈક અનેકું — અત્યંતનું પુસ્તક છે. રસ નહ જામ્યાઈ કહી ગયા છે તેમ, 'કેળવણીને ધણી આશા તેની ઉપર છે. આવતો જમાનો કેવા વહણનો નીનડો, એ ધણું કરીને તે સમયે નિશાળમાં ચાલતી વાચનમાળા ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે.' વાચનમાળા હાથમાં પકડતાં બાળકને એમ ન લાગતું નેઈએ કે, 'ચાલો વાતો વાંચોએ' કાંઈ બહા પોતાનું 'પાઠ'-પુસ્તક પકડતાં ને બાલ અનુભવે તે બાલ બાળકને આ 'વાંચ' પુસ્તક પકડતાં થવો નેઈએ. રસ અને ઉમંગો તો હોય જ; પરંતુ સાથે સાથે તેને એમ પણ લાગતું નેઈએ કે, તેના વાચનથી તે પોતે વધે છે, પ્રોત્સાહ થાય છે. એટલું હમેશાં યાદ રાખવું નેઈએ કે, શાળામાં જણવા આવતાં બાળકોમાંથી ઉમંગન પોણેણો દઢ નેઈમાં બાળકો રાજા છેડાયા બાદ ચાલુ વાંચવાની સત્તર મેળવી શકવાનાં નથી. તેથી કરીને, 'વાંચો અને વળું' મારફતે બાળકની રસમતિ ઉઠેકેરી મૂકીને બાળકને એ વાર 'ચોપડીએ' કરી મૂકવું, એટલે પછી તો બાળક જ ચોપડીઓ મારફત પોતાની મેળે નેઈવું જ્ઞાન અભિવ્યક્તિ મેળવી લેશે,' એવી આશા રાખવી એ યોગ્ય છે. નાનપણથી જ 'વાંચવું' એટલે 'વાંચો વાંચવી' એવું માનતાં શીખેડ સાધનસંપત્તિ બાળક ચોટપણે પણ નવલકથાઓ અને તેવા બીજા 'હળવા' સાહિત્ય કરતાં વિશેષ કાંઈ બંધ વાંચવા હમ્મણે એમ માનવાની કાંઈ જરૂર નથી. 'ખાડ' એટલે 'રવાદ માણુ' એવું બાળક શીખે એમ આપણે એમ નથી હમ્મણા, પરંતુ 'ખાડ' એટલે શરીરને અવરજવ એવી એક અમલની ક્રિયા કરવી, એવું જ તે શીખે એમ હમ્મણે બીએ; તેમ 'વાંચવું' એટલે પણ કાંઈક નવું શીખવું, કાંઈક નવું જાણવું, એવો જ બાલ તેના અનમાં દઢ થવો નેઈએ. વાચનમાળા એ ભતની સમજ

૧. એમ કે, પ્રવૃત્ત વાચનમાળાનાં ત્રણ પુસ્તકોમાં મળી કુલ ૫૭ નેટલા ગદ્ય પદોમાંથી ૨૮ નેટલા એટલે કે હજમત અર્ધાંશ બાજ વાંચ્યા છે; ૧૩ પાઠ પ્રવાસ-પ્રકૃતિ વર્ણનના છે; ૩ પાઠ પ્રાણી-વૃક્ષોને હગતા છે; પાંચ પાઠ સામાન્ય કે વૈજ્ઞાનિક માહિતીના છે, (તે પણ ક્રોમોડોન, લીજળી, લીજળી ઉત્પત્ત કરવામાં પાણીની શક્તિનો ઉપયોગ, ચા, અને ટેલિફોન, એ પાંચ મુદ્દાઓ ઉપર જ;) પાંચ પાઠ ગરિત્રાત્મક છે; એક ઉપર-વિષયક છે, અને એ કુટણ છે.

જેવી કરવામાં ખાસ ઉપયોગી સાધન છે. તેને પણ આપણે 'રસ'ની ઉપાસનામાં યોગ દર્શવું, તે એ વૈષ્ણવ ધર્મ જેઈએ, તે બક્ષક બની જશે. વાચનમાળાથી બાળકમાં નિઃશ્વાસવૃત્તિ ભગે અને ખીલે; બાપાનું બળ તથા સૌંદર્ય તેના અંતઃકરણને લાગે, અને તેના તે ઉપયોગ કરતાં શીખે; રસજ્ઞતા અને જ્ઞાનનાની કેળવણી મારફત તેની સમજ અને તેના કનૂંભની ખિલવણી થાય, અને તેને સામાન્ય જ્ઞાનના મૂળતરંગો મળે—તે જ આપણા દેશની આજની પરિસ્થિતિમાં, પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત તેમ જ ફરજિયાત કરવાથી કાંઈક પણ ફાયદો થાય. જે દેશમાં બાળકને જીવનની રાજઆવતાનાં ધણું વધુ શાળામાં ગળવા દેવાં એ લગભગ ૮૦ ટકા જેટલાં માળાપની શક્તિ બહારની વાત છે, તે દેશમાં શાળામાં મળતા શિક્ષણને એટલું પચાસ કરી દેવાનો ખ્યાલ અવશ્ય રાખવો જોઈએ, કે જેથી તરત જ જીવનસંક્રામને મોરચે જનાર યુવાનને જોઈવું પાથેય મળી નય. એવા દેશમાં બાળકને માત્ર 'સાહિત્યનાં લગભગ તમામ અંગોના વિદ્યાર્થીઓને પરિચય થાય તે માટે નવલકથા, નવલિહા, લોકકથા, નાટક, વાઙ્મય, આત્મકથા,' પ્રદસન વગેરેના પ્રતીકરૂપ પાઠો ભેગા કરીને તેવાજ કરેલી વાચનમાળા ન ચાલે.

સંપાદકો જણાવે છે, 'આપણા કિશોરોને ગુજરાતી સાહિત્યમંદિરમાં પ્રવેશ કરાવવાને આ પાઠકોળા એક પ્રવેશદ્વાર સ્વરૂપી બને, એ ક્ષેત્ર નજર સામે રાખીને અમે આ માળાની યોજના કરી છે. તેમાં જે જે વિષયોને ગૂંથ્યા છે, તે ફરેકનું સ્વરૂપ સાહિત્યના કોઈને કોઈ અંગ સ્વરૂપ છે.' શાળાની વાચનમાળા માટે આ એવ જાણે જ અનુરૂપ કે ઉચિત લઈ શકાય. ગુજરાતી સાહિત્યની રચના ગુજરાતી-ભાષીઓના વિકાસ અને ઉત્થાપને જ નજરમાં રાખી એક 'મંદિર' ઊભું કરવાની જાવનાથી જ કરવામાં આવી છે, તથા એક વાર માણસ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા એટલે આશ્વાસપ તેની જોઈતી ઉત્થાપ સધાઈ જશે એવો મોટો દાવો કબજ રાખીએ તોપણ, ગરીબ-તબગર, બાળ-વૃદ્ધ, સ્ત્રી-પુરુષ એમ બધા જ વર્ગો મંદિરની ઘેટ એકસરખા ન તેના ઉપયોગ કરી લાભ ઉઠાવી શકે છે કે કેમ, એ લક્ષ બહાર ન રહેવું જોઈએ. મફત પુસ્તકલેખો દ્વારા ધારો કે એ વસ્તુ સિદ્ધ કરાવી હોય તોપણ, મંદિરમાં જઈ ધંટ વગાડવો એટલે પણ માણસને 'કરવાનું કાંઈ રહેલું નથી. આવડાનું કાંઈ જોઈલું નથી' એવું ઝાણું જ છે ? તે પછી નાનપણથી જ સાહિત્યનાં અંગ-પ્રત્યંગો સાથે બાળકને પરિચિત કરી મૂકવાની આ વાલાવેલી શી ? આડું વિચિત્ર ક્યેજ આ વાચનમાળાના સંપાદકોએ ન રાખ્યું હોત તો સાહિત્યના 'પ્રદસન' અંગનો ખ્યાલ આપવા ખાતર જ લિંગ વચન વગેરેના ખ્યાલ વિનાની, અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ-

વાળી, અમેજી શબ્દોની ભરેલી, અને હિંદુસ્તાનના મૂલીબર પારસી લોકોમાં જ વપરાતી ભાષાનું (જેમ કે, કાં નયય, કોણનો સામાન, દારો પાઝાઓ, પ્લેટફોર્મ નથી લીધો, તમારે વેરે રસીદ દાઢવા બેસું, સાલી નંતલતની ઝોપરી આવેલ, તારો બપ્પાવો, ઝોગોમરના ધંધા, દોચક છેલ્લેય છો) એક આખું પ્રદસન વાચન-માળામાં—કે જેને દેશના ૮૦ ટકા ગરીબ વર્ગના લોકશાસ્ત્રોના દ્વારમાં મૂકવાની છે—આપવાની વિદ્યભના-માંથી તેઓ બચી જાત.

વાચનમાળામાં મૂકવાની વાર્તાઓની ચૂંટણી બાળક પણ એક જે વસ્તુઓ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. વાર્તાના રસનું માધ્યમ બાળક ખૂબ લખાણ વાંચે, એટલે જ ખવાત તે વાર્તાઓની ચૂંટણી કરતી વેળા રાખવો ખરેખર નથી. વાર્તા દ્વારા પણ એવી પરીક્ષ કેળવણી તેમજ મળવી જોઈએ કે 'જેથી તેમની મુશ્કેલિયો કેળવણી, મોટી ઉમરે તેઓ ઉમદા કામ કરતા થાય.' જે વાર્તાના નાયક સાથે તફૂષ બની, આને અથવા નજીકના સંબંધમાં તે નવનું કાર્ય કરવાની તક બાળકને મળી શકે તેમ જ હોય, કે મળી શકે તોપણ તેને તે સ્વીકારે એક ઉચ્ચવા યોગ્ય ન હોય, તે વાત બાળકને માટે, તેમ જ વાચનમાળાને માટે તો ખાસ, નહીં મળવી જોઈએ. જેવી કે, આ ચોપડીઓમાંની વનરાજ, શલુક, બહારવટિયા વગેરેની વાર્તા. 'દેવરિમતા' જેવી પરી-કથાઓ પાચમા મોરણથી ઉપરના વિદ્યાર્થીઓ માટે નિરર્થક બનવી જોઈએ. 'લીમોનો એન્ટ' જેવા પ્રદસનો આજના જમાનાની એક માહિતી ભરે આપતાં હોય, પરંતુ આને કોઈ લીમોનો એન્ટ કોઈ કાણેકાગણેલા, સંસ્કારી શુદ્ધરથને વીરો હતરાવવા એવી દલીલ તો નથી જ આપતો કે, લીમો હતરાવનારને મર્યા બાદ સ્વર્ગમાં લઈ જવામાં આવે છે; તેમાંજ અનુક કંપનીમાં અને અનુક એન્ટ મારફત લીમો હતરાવનારને તો સેકન્ડ ક્લાસ કે ફર્સ્ટ ક્લાસ સ્વર્ગમાં લઈ જવામાં આવે છે. પીરણિક કથાઓમાં પણ 'આરુણી' જેવી કે કથામાં લેખકે શુભને કામે રાતે ગેરહાજર રહેલા આશ્રમવાસી શિષ્યને બીજો દિવસે સહાધ્યાથીઓ પાસેથી એવો અસ્વીક કટાક્ષ સંભળાવતા કથના હોય, કે, 'અકથા રાતે ક્યાં સૂઈ ગયા હતા!'—તે કથાને વાચનમાળામાં રચાન ન મળવું જોઈએ. 'સાકરો રોધનાર' જેવો સંપાદ બાળકના માર્તપિતાને યોધ લેવા માટે છે તેને બાળકની વાચન-માળામાં રચાન ન આપીએ તો ચાલે. પ્રવાસવર્ણનમાં પણ જે પ્રવાસીઓ કોઈ મંદિરમાં જઈ દેવને ચડાવેલી અને પૂજરીની માલકીની બદમાશેને તેની ગેરહાજરીમાં એજવાબદારી રીતે ફોડી ખાઈ આનંદ માનતા હોય, તેવા પ્રવાસીઓના લખાણને રચાન ન જ મળવું જોઈએ.

પ્રાણીવૃક્ષનની કથાઓમાં પણ શિક્ષક કરવા નીકળેલા વૃદ્ધ સિંહ અને તેના પુત્રની લડાઈ એવી કથા, કે જેમાં તે બંને શિક્ષક ઉપર એકસાથે વૃદ્ધી પડ્યા હોય છે, તેવામાં એકાદ સિંહહનુને આવીચડેલી નેહ, તેની આગળ બહાદુર દેખાવા એક યીજને પણ મારવા લાગી જાય છે, તેને રથાન ન મળવું નેહ એ.

કવિતાઓની પસંદગીમાં પણ જુનાને ઊડવા ખાતર છાંડવાની, અને નવાને નહું છે માટે રવીકારવાની વૃત્તિ ન રાખવી નેહ એ. નવી કવિતાઓમાં એથ તત્ત્વ નહીં નેહું હોય છે; ધણી વાર તે ગદ્યને જ જુદી આગવડબેરેલી રીતે ગોઠવીને પણ કહી માયું હોય છે. ઉત્કર્ષપ્રાર્થનાના ભાવો પણ જુના કવિઓ જેવા સ્વાભાવિક નિર્મળ તથા પ્રસરત હોવા નથી. તે સ્થિતિમાં આ ત્રણ ચોપડીઓ મળીને સંધ્યાયેલી ૪૩ કવિતાઓમાંથી માત્ર પાંચ કવિતાઓ જ જુના કવિઓની (ત્રણ નરસિંહ મહેતાની, એક શંકરપદ મીરાંબાઈની, અને એક પ્રેમાનંદની) હોય, એ જરા વિચારવા નેહું લાગે છે.

‘પુરાણમિત્વે ન સાષ્ટ સર્વમ્’ એ જરૂર સ્વીકારીએ; પરંતુ નહું છે તે પણ સાડું છે, એમ કહી શકાતું નથી. આસ કરીને આ માળામાં સંધ્યાયેલી કવિતાઓ જોયા બાદ એમ જરૂર કહેવાનું મન થાય છે કે, એમાંના મોટા ભાગનીને લેવાને બદલે, જુની જ કવિતાઓ લીધી હોત તો સાડું થાત, ત્રણ ચોપડીની રાજ્યાત ને ત્રણ ‘પ્રાર્થનાઓ’ વડે કરેલી છે, તે ઉપરથી જ ઉપરના કથનની વારતવિક્તા તરત જણાઈ આવશે. પાંચમી ચોપડીના પ્રારંભમાં જ ને અગ્રેય લખાણને પ્રાર્થના તરીકે મૂક્યું છે, તેમાં બાળક ઉત્કર્ષને કહે છે કે, તારા મંદિરમાં દીવા ધરવા જવું ‘અપને કીક’ નથી; અમે તો જ્યાં જ્યાં વિશ મહી અંધારું છે, ત્યાં ‘તમને દીપક ધરશું.’ આ વસ્તુ કે ભાવ બાળક માટે છે કે તે સમજે કે છઠી ચોપડીની પ્રારંભિક પ્રાર્થનામાં પ્રજા માટે ‘રસોડા’ સંબોધન વપરાયેલું છે. બાળકને માટે તેનો શો અર્થ? વળી તેમાં કવિ ઉત્કર્ષને કહે છે કે, ‘તારી આજ્ઞા પ્રમાણે દિવ મોઢાના દેખને ક્યું તે નું નહીં; હું તો ભવાટલી વિષે બનું.’ આ ભાવ બાળક માટે ઉચિત પણ છે કે સાતમી ચોપડીની પ્રાર્થના તરીકે ‘મંગલ મંદિર ખોલો’ એ મૃત-કાવ્ય મૂક્યું છે. આગ્રેય ધણી શાળાઓમાં વર્ગની રાજ્યાતમાં તેને રોજ સંધ્યાપ્રાર્થના તરીકે ગવાતું સાંભળ્યું છે. બાકીની કવિતાઓની વૈષ્ણિક ચર્ચામાં લીટરનું અરથાને છે. પરંતુ એક વાત તરફ સામાન્ય લક્ષ્ય જોડ્યા વિના નથી રહેવાઈ કે, આને ‘પ્રગતિશીલ સાહિત્ય’ને નામે ગરીબોની દુઃખી રચિતને વસ્તુ તરીકે લઈ ને નેહડણું રચાય છે, તેમને વાચનમાળામાં રથાન આપવાનો લોભ રાષ્ટ્રી રાખવો

નેહ એ. (આ વાચનમાળાની ત્રણ ચોપડીઓમાં મળે એવા આઠ છે.) કોઈ નહીં તો એટલું સમજને કે, બાળનાર બાળકોમાંથી એક કે બે ટકા બાળક બાદ કરતાં બાકીનાં બધાં ગરીબ જ હશે. તેમની દુઃખી સ્થિતિની દયા આવનાર ‘રસ’ લેતા કવિતા તેમને ચોલાને શીખવી પડે તેના નેહું અનોચિલ કે અત્યાચાર બીજે કદથી શકાતો નથી. શ્રીમંત બાળકોને પણ એ રીતે દયા આવનાર રસ લેતાં કરવાં એ હાનિકાર છે, તથા તેમની રસજીત અને કલ્પ વિકૃત કરનારું તો છે જ.

ઉપર એક અગત્યના મુદ્દાને થોડો સ્પર્શને અટકાએ. વાચનમાળા એ કમ્પિક વસ્તુ છે. ‘વર્ષ’ ‘વર્ષ’ તે માળાના પાંચામાં વસ્તુ, વિચાર, ભાષા અને શૈલીની દૃષ્ટિએ પ્રગતિ થતી જતી નેહ એ. લગભગ એક દસની જ શૈલી કે વિચારસામગ્રીવાળા બાલ-કિશોર સાહિત્યમાંથી ચૂંટણી કરવા માત્રથી એ વસ્તુ ભાગ્યે જ સધઈ શકે. તેમાંય વિજ્ઞાન કે પ્રવાસનાં એક જ લેખકે કરેલાં ત્રણ ચાર વર્ણનોને, કે એક જ લેખકની ત્રણ ચાર કિશોર વાતચિતને પાંચમી, છઠી અને સાતમી એમ ત્રણ ચોપડીઓમાં વહેંચી નાખવાથી ભાષા, શૈલી, કે વિચારશ્રીની કમિકતા શી રીતે સધાય? પરિણામ એ જ આવે કે, આ વાચનમાળાની પાંચમી ચોપડીનું પૂરું ભૂલથી ભાવબિને, કે સાતમીનું પૂરું છઠીને ચડાવી દેવામાં આવે તોપણ બાળકને કે શિક્ષકને ભાગ્યે જ કોઈ પુરેકી કે ખજાર પડે. એટલે વાચનમાળાના મોટા ભાગના પાંચ સંપાદક કે સંપાદકો વડે નવા જ લખાણો લેવા નેહ એ. તો જ ભાષા, વસ્તુ, અને વિચારની કમિકતા સધાય, અને આખું પુસ્તક એક સર્વાંગીય એકમ બને. અવગત શૈલીની વિવિધતા એક અર્થમાં એવી સધાય. પરંતુ બાર-ચોર વર્ષનાં બાળકો માટેની ચોપડીમાં શૈલીની બાળકને એટલું બધું મહત્ત્વ પણ ન આપવું નેહ એ. થોડાં બાલ નિર્દોષ રૂપમાં બાળકને મળે એ જ અને માટે એ ઉપર આવરક છે. શૈલીના અટકા મોટી ઉમરે આવે તો ચાલે. દરેક બાળક સાહિત્યમંદિરના લેખક જનવાનો છે કે બંને એવી જરૂરિયાત કદાપીને વાચનમાળા ન પડી શકાય.

નવી બહાર પડતી વાચનમાળાઓમાં દરેક પાંચની રાજ્યાતમાં ઉપોદ્ધાત અને અતિ રસપ્રધાન આપવાની પદ્ધતિ સ્વીકારતી નેહ. સાંભળવામાં પણ આપ્યું કે, કેળવણીખાતાએ જ એવી આવરકતા વિચારી છે. પરંતુ આ વાચનમાળામાં કરવામાં આપ્યું છે તેમ. પાના કે વાતાંના વસ્તુને કદી જતાવીને જ ઉપોદ્ધાત બનાવવાનો હોય, અથવા પાઠમાંના વિષયને લગતા જ પ્રશ્નો તેવા દરી આપીને સ્વાધ્યાય બનાવવાનો હોય, તો એ જ્યાં, કે એ અર્થ એવો જાય છે, એમ જ કહેવું નેહ એ. એ ને

શિક્ષકનું કામ સંપાદક કરી આપું કહેવાય. એ જાનો ઉપયોગ પણ બાળકને માટે જ થવો જોઈએ — તેમાં તેને નવું — વિશેષ કંઈક મળવું જોઈએ; અથવા મળે તે માટેની પેરવી કરેલી હોવી જોઈએ.

‘વખત આવ્યે’ ને બદલે ‘વખત આવે’ (૨-૧૭૬), ‘પુણ્ય યાદગીરી’ ને બદલે ‘પુન્ય યાદગીરી’ (૩-૧૪૧), ‘શરવીર’ ને બદલે ‘શુરવીર’ જેવી ભેદભૂષિ તથા વ્યાકરણની બૂંધો વાચનમાળામાં ન રહેવી જોઈએ. “અને આ ‘Marvel of the East’ કહેવાતા ખડકોની વચ્ચે” જેવાં વાક્યો (૨-૯૫) ગુજરાતી વાચનમાળામાં કેવી રીતે ચાલે? તાજ્જબહેલના કળશને (૧-૯૧) ૩૦ ફૂટ ‘લાંબા’ નહીં પણ ‘ઊંચા’ કહેવા જોઈએ. ‘કબરની અગળ પાછળનો કહેરો ૧૧૪૨ માં લઈ લીધો,’ એવું અસંબંધ વાક્ય (૧-૯૨) કેમ ચાલે? કોણે લઈ લીધો, એ ન કહેવું જોઈએ! ‘પાડાના આ રીતતા ઉછળત્યાથી સાવળે બે ત્રણ વાર લથડી પડ્યો હતો. હવે તો તેનાં જડખાંમાંથી પુષ્કળ લોહી વહેતું હતું.” — આ વાક્યમાં (૩-૧૩૧) ‘તેનાં’ એ સર્વનામ પાડાને રી રીતે લાગુ પડે! ઉપરાંત, બાળકોની રસ લેતી, તથા બે છાકરાંની માતા રાજરાણી દમયંતીને સોળ વર્ષની અતિ પ્રસવથી તવાઈ ગયેલી શહેરી સો જેવી ચોટરવા કરતાં, તેવાં ચિત્ર ન આપ્યાં હોય તો સારું. ચોતાનું જીવન ખરાબ થયી નહ ધાય ત્યાર બાદ બીજાને દીવાંડાંડીર ખતવાતો અભિલાષ રાખતા કવિની કવિતાને વાચનમાળાની પાંચમી ચોપડીમાં રચાન ન હોય. ‘અભ્યાસી’

મુંદર લેખન કાગ ૧થી ૫. પહેલા ત્રણની કિં. ૦-૧-૬; છેલ્લા બેની કિં. ૦-૨-૦. પ્રં. વહોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ ૨. તૈયાર કરનાર: લીબાલાલ બી. પટેલ. સાંભળવા પ્રમાણે, કેળવણી ખાતામાં હવે સુલેખનને માટે કોપી-મુદ્રક લખાવવાની નવી રીત ચાલુ નથી રહી. અને છાકરાઓના અક્ષરો ઉતરીતર બગડતા જાય છે. એ તો સૌ કોઈ જાણે છે, જુએ છે, અને અનુભવે છે. સાંભળવું છે કે, નવી કેળવણીવાળા કેરલાક એમ અને છે કે, કોપી-મુદ્રક લખાવવાની પદ્ધતિ બરોબર નથી; એમ ફરિમ રીતે લખવાથી રવાબાનિક અક્ષર મુદ્રે જ એમ નથી બનતું. એ સત તો ગમે તેજો હોય, પરંતુ, કાકતાલીય ન્યાયે કે સાથી, પહેલાંના લોકના અક્ષર કરતાં હાલમાં અક્ષર બગડતા જાય છે એ તો ઉધાસી વાત છે.

શિક્ષકનું સુલેખન એક વિષય હોવો જોઈએ, એની તો કોઈ ના નહિ ખરે. તે શીખવવાને માટે, નવી કોપી-મુદ્રકને બદલે સરકારી કેળવણી ખાતું થઈ રહે છે તે મને ખબર નથી. જો કંઈ જ ન થતું હોય, તો તો બેદરકારી જ ગણાય. જે આપણા સુશિક્ષિતતાના અચાલે બરોબર બંધાયો હોય તો, જેમ શરીરની કોઈ કંઈની

ખોડ આપણને હમેશા સાથે છે અને શરમાવે છે, તેમ જ ખસણ અક્ષરો આપણને સાલવારા અને શરમાવવારા હોવા જોઈએ. શાંદપ-શાંદરના જમાનામાં પણ અક્ષરો બગડવાને કાંઈ કારણ ન હોતું જોઈએ, કેમ કે બગડેલા અક્ષર સૌંદર્ય અને સુઝવિનો ભંગ ગણાય.

આ દૃષ્ટિએ વહોરા એન્ડ કંપનીનો આ નવી ઠળની કોપી-મુદ્રકો ઉપક્રમ આપકારપાત્ર છે. બાળવર્ગથી માંડીને ચોથા ધોરણ સુધીને માટે આ પાંચ ચોપડીઓ ચોજ છે. એમાં એક સુધારો એ દરેકે છે કે, બાળકને લખવાને માટે ચહેલી લીટીમાં આદર્શ અક્ષરો આપ્યા પછી તેની નીચેની લીટીમાં, નવી કોપીમુદ્રકની ઠળના ચોલા અક્ષર ન આપતાં, તેની તુલક રેખા માત્રનો આધાર આપ્યો છે. આ સુધારો છાકરાઓને ફાવશે એમ લાગે છે.

લેખન માટે સચનાઓ આપવામાં આવી છે તેમાં પેનસિલને ઉપયોગ પ્રારંભમાં કરવાનું જણાવ્યું છે. પેનસિલ કરતાં તો પેન પાટી જ સારાં. અને, જે બાળવર્ગ તથા પહેલા ધોરણની બે કોપી-મુદ્રક ન કાઢવામાં આવે તોય ચાલે. તેટલો ખર્ચ તો બચે જ, અને પેન પાટીથી કામ કરતાં છાકરાને વધારે ફાવે. મારતર પાંદિયા પર નમૂનો લખે તે જોઈને ચિત્રની જેમ છાકરાં અક્ષર કાઢે. ચિત્રકળાના વર્ગમાં જ અક્ષરો પણ શીખવવાનું રાખવું સાકું પડે.

આવી મોંઘી ચોપડીઓ ગામડાંમાં તો ન પાઢવે. મુંબઈ જેવા શહેરમાં તવંગર માખાપોને પોસાય.

મં

સાભાર સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સમાલોચનાને માટે મળ્યાં છે:

પ્રકાશક : જ્યેષ્ઠ મેધજી એન્ડ સન્સ, રાજકોટ;
લેખક : પોપટલાલ જી. એવાણી, નાયાલાલ બા. દવેનાં નીચેનાં પુસ્તકો : સાહિત્ય પાઠમાળા પુ. ૧ છું : ૦-૧-૦; પુ. ૨ છું : ૦-૧-૬; પુ. ૩ છું : ૦-૧-૦. કોંખાં કિરણ : લેખક : રતિલાલ નાયાલાલ શાહ, ૦-૧-૦. પ્રકાશક : ગુજર અંચરલ કાર્યાલય, અમદાવાદના નીચેનાં પુસ્તકો : શયતાન : અનુવાદક : માણિકલાલ ગો. જોષી, ૧-૦-૦. જનપદ : લેખક : મનુભાઈ જોષાણી, ૦-૧-૦. નાનકડી વાતો : લેખક : રમજીલાલ ના. શાહ, ૦-૧-૦. નેપોલિયન : લેખક : ધૂમકેતુ, ૦-૨-૦. હેમચંદ્રાચાર્ય : લેખક : ધૂમકેતુ, ૧-૮-૦. જીવનનું ઝેર : લેખક : હરજીવન સોમિયા, ૨-૦-૦. પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ. સો. વર્ષ જીવવાની ઠળા : લેખક : જયશંકર નાન્દી, ૧-૮-૦; પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ. રમલ : સંપાદક : બિપિન ચિનાઈ, પ્રવીણ ત્રપારેલ, ૦-૫-૦; પ્રકાશક : પ્રવૃત્તિ સંઘ, માપલા મઢાલ, કાઠુરદાર, મુંબઈ ૪.

મા સિ ક વિ વે ચ ન

લોકશિક્ષણની રીતો

ગાંધીજીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ આપણા લોક માટે એક વ્યાપક કેળવણી આપનારા સમર્થ પ્રયોગ ન છે, એ યુગરાત માટે તો નવી શોધ નથી, એ પ્રયોગ હવે ગાંધીજી વધારે જોર અને ઉત્કટતાથી ચલાવવા ચાહે છે. તેને સારુ અનેક લોકસેવકો તેના જુદા જુદા પ્રકારો ચોળે છે. તેવા જ પ્રકારો સોની જાણ ઉપર નાખવા જેવા માની, નીચે તે વિષેની માહિતી આપતી નોંધ આપી છે. પહેલી નોંધ હિંદી 'સર્વોદય'માં શ્રી. કિ. ધ. મ.ની છે. તે એક સાદુ પ્રયોગની વાત છે. બીજી નોંધ એક યોગનારૂપે શ્રી. જુગતરામભાઈ દવેએ રજૂ કરી છે. લોકસેવકો અને ઉત્સાહી ગામોને એનું ગાન લાભદાયક નીવડશે એવી આશા છે.

૧

ઉમરેકનો ઉપક્રમ

ઉમરેકમાં શ્રી. આનંદશંકર વેય નામના એક કસાહી ફાકાર છે. એમના ઉપર અનેક જુમરેદારીઓ છે, એટલે એમણે એકું નક્કી કર્યું છે કે, મારે જેવ જવાને બદલે બહાર રહી ઉમરેકમાં રચનાત્મક કામ વધારવું. એનો આરંભ એમણે પોતાના છવનથી ન કર્યો છે, ત્યારે સાલ પહેલાં પોતે કાંતવા નહોતા પછી કોઈ કોઈ વાર કાંતવા લાગ્યા હતા. અહીં સાલ એમની નાની દીકરીનું મરણ થયું. સમજે કે એના આદરથી, એમણે નિયમથી કાંતવું અને કાંતવાં કાંતવાં યુગરાતી ગીતા મોટે કરવી, એ શરૂ કર્યું. સાહજરમાં ગીતા મોટે કરી લીધી અને કાંતણમાં પણ પ્રગતિ કરી. એમની પત્નીએ એમને એમાં પુરેપુરો સાથ દીધો.

એમણે ગાયનું ન ધીરૂધ વાપરવાનું નક્કી કર્યું અને પોતાને ત્યાં ગાય રાખવાનું શરૂ કર્યું. તેથી સાથે એમની પત્નીએ ધરનું બધું કામ ભરતે કરવા માંડ્યું અને ફાકાર સાહેબે ગામના મહોલ્લાઓની સફાઈ તરફ ધ્યાન દેવા માંડ્યું.

પછી, દરેક પૂનમે પોતાના મહોલ્લામાં બહેર રૂપે કાંતવાનો અને તેની સાથે સાથે ગીતાનું પારાયણ કરવાનો કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો તેની જોડે મહોલ્લાની સફાઈ અને સમજૂતી પણ જરૂરી બની. બીજા મહોલ્લાના લોકોને પણ આ કાર્યક્રમ આકર્ષક લાગ્યો. તેમણે ફાકાર સાહેબને વિનંતી કરી કે, હવેની પૂનમે અમારા મહોલ્લામાં ગીતા-પારાયણ રાખો અને તે મહોલ્લાની સફાઈ અને સમજૂતી કરવા પણ તેમણે રાજ થઈ ગયા.

આ પ્રમાણે, ઉમરેકના ધણીખરા મહોલ્લાઓમાં તે ક્રમે ક્રમે ગીતા-પારાયણ અને તેની સાથે સાથે રેડિયોનો

કાર્યક્રમ ચલાવે છે. ત્યાર પછી પોતે યા યુગરાતના કોઈ બીજા કાર્યકર્તા ગાંધીજીનો સંદેશ લોકોને સમજાવે છે. પરિણામે, ઉમરેકમાં હવે એક ખાદી બંદાશ જુ બહો છે અને કેકાણે કેકાણે રેડિયો ચાલવા લાગ્યા છે.

૨

રેડિયો-ચાત્રાની યોજના

પૂન્ય ગાંધીજી ઉપર ભક્તિ ધરાવનારાં તે આપણાં ગામડાંઓમાં સર્વે જાણીતા અને જાહેરના છે. ખાદી પહેનારાં અને રેડિયો કાંતનારાં પણ ગામેગામે શોમાં ઘણું હોય છે. પરંતુ પૂ. ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોની છાપ આપણા બ્યક્તિગત છવનમાં, આપણા શુદ્ધજનમાં, આપણા સંસ્કારવ્યવહારમાં, આપણા મામાતવ્યવહારમાં, આપણા ધંધારોજગારોમાં જુદા પ્રમાણમાં તેવામાં આવે છે, એમ આપણે ન કહી શકીએ.

ગાંધીજી માટે આપણને ભક્તિ છે, પણ તે અંધ ભક્તિ છે, તેથી તેમના સિદ્ધાંતો છવનમાં ઉતારવા આપણે તૈયાર થતા નથી. આપણે માની લઈએ છીએ કે, એ સિદ્ધાંતો ગાંધીજી જેવા કોઈ મહાત્માઓ ન આચારમાં ઉતારી શકે.

યજ્ઞી વાર તો આપણું વર્તન એથી પણ અધર્મિત હોય છે. આપણે જલદારથી ખાદી પહેરવા જેવા અધર્મિત પાળતા રેખાઈએ છીએ, પણ આપણે મનમાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો વિષે જાણી અશ્રદ્ધા સેવતા અને પ્રચારતા દોઈએ છીએ. પ્રશ્ન એ પ્રશ્ન છે આપણે શત્રુ, અહિંસા આદિ સિદ્ધાંતોની તેમ ન રેડિયો, પ્રામકલોક, કોમી નેત્ર આદિ રચનાત્મક કાર્યની કેકડી કરતા દોઈએ છીએ.

હવે એ સમય આવ્યો છે કે, ગાંધીજીના વિચારોનું અંબધમાં સાચી સમજ અને શ્રદ્ધાને ફેલાવો પ્રયત્નમાં પ્રયત્નપૂર્વક કરવો જોઈએ. તે કરવાનું કામ રચનાત્મક કાર્યમાં પડેલા સેવકોનું છે. તેવા સેવકોએ રેડિયો, ખાદી વગેરેનો પ્રચાર કરીને ન સતોષ માનવો પડેનો નથી. તેમણે પોતાની આસપાસ એવાં જાણીતાં અને જાહેરનાં નૃપ નમાવવાં જોઈએ કે જેઓ માત્ર શ્રી અને ખાદી પહેરે એટલું જ નહિ, પણ પોતાના રોજ-જોડનાના છવનમાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો ઉતારે.

આવા પ્રયત્નમાં સેવકોને રેડિયો-ચાત્રાની આ યોજના ધણી ન ઉપકારક વરો એમ માનું છું. રચનાત્મક કાર્યના ઉપકારક મિત્રોને આ યોજના ઉત્સાહથી અમલમાં મૂકી એવા સચિવન વિનંતી કરું છું.

૧. આ યોજનાનો હેતુ, ઉપર નજીવું તેમ, ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે જાણી શ્રદ્ધા ધરાવનાર જાણી-જાહેરનાં નૃપ ગામેગામે નમાવવાનો છે.

૨ યોજના વિષે કસાહ ધરાવનાર રચનાત્મક સેવકોને પોતાના સેવકમાં આવતાં ગામોમાં રેડિયો

યાત્રાઓ અવારનવાર ગોઠવવી. સેવકો એટલે અરખા સંથ જેવી સંસ્થાઓમાં કામ કરતા સેવકો તો ખરા જ; તે સાથે ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો અનુસાર જીવન ગાળવાનો પ્રયત્ન કરનાર આમવાસીઓ પણ સેવકો જ છે. બન્ને પ્રકારના સેવકો મળીને યાત્રા ગોઠવે એ વધારે હજ છે.

૩. આવા સેવકો દેશિયા-યાત્રા માટેનું રથાન નક્કી કરી આસપાસનાં ગામોનાં શુદ્ધ ખાદીધારી અને કાંતનારા બહેનો, બાઈઓ અને બાળકોને યાત્રામાં ભાગ લેવા નોતરે. તેઓ ફરીને, લોકોને કબજ મળીને, યાત્રાનો ઉદ્દેશ અને કાર્યક્રમ સમજાવી તે વિષે રસ પેદા કરે.

૪. દેશિયા-યાત્રાનાં મુખ્ય અંગો નીચે પ્રમાણે હોય:

- (૧) ૨૪ કલાકનું આશ્રમ-જીવન ગાળવું.
- (૨) ૨ કલાક સમૂહ-કાંત.
- (૩) ૨ કલાક આમ-સંકીર્ણ.
- (૪) કાંતનાર, ખાદી પહેરનાર છઠ્ઠાં યરોની મુલાકાત.
- (૫) દક્ષિત લોકોના વાકની મુલાકાત.
- (૬) ગાંધી-સાહિત્યનું પ્રદર્શન.

(૭) કિચાત્મક પ્રદર્શન. જેમ કે, તકલી નવી ટળે કાંતવી, સવળે હાથે અવળે હાથે; ધનુષ-તક્લી કાંતવી, પાંચળ બાંધવી, ત્રાક સમારવી વગેરે કિચાઓનું.

(૮) પ્રાર્થનાઓ, ગાંધી-સિદ્ધાંતોનું વાચન, પ્રવચન.

(૯) સુચિત્ર અંકિત સહવાસ માટે ખાસ નોતરવી.

(૧૦) બહેર સભા, રચનાત્મક કાર્ય અને ગાંધી-સિદ્ધાંતો ઉપર, તેમ જ દેશિયા-યાત્રાની યોજના ઉપર બાપુ.

૫. દેશિયા-યાત્રા કોઈ પણ અતુલ્ય દિવસે બપોરે બે વાગ્યે શરૂ કરી બીજે દિવસે સવારે ૬ વાગ્યે સમાપ્ત કરવી. યાત્રાની યોજના કરનાર સેવામંડળે તો તે બધા વખત સંપૂર્ણ કાર્યક્રમમાં સામેલ રહેવું જ. બીજી બનતાને અને તેટલા કાર્યક્રમોમાં ભાગવા નોતરવી.

૬. યાત્રાનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે રાખવો.

પહેલે દિવસે

બપોરે ૨-૦ થી ૪-૦ સમૂહ-કાંત.

આરંભમાં પ્રાર્થના, પ્રવચન.

આ સમય દરમિયાન ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણેનાં પ્રદર્શનો બતાવવાં અને સમજાવવાં.

૪-૦ થી ૫-૦ કાંતનારાઓ અને સ્ત્રીઓની મુલાકાત.

સાંજે ૭-૦ થી ૯-૦ પ્રાર્થના, બહેર સભા.

બીજી સવારે

૫-૦ થી ૬-૦ પ્રાર્થના, વાચન, પ્રવચન.

૬-૦ થી ૮-૦ આમ-સંકીર્ણ

૮-૦ થી ૯-૦ યાત્રાના પરિણામ વિષે વિચાર કરવો.

૭. દેશિયા-યાત્રામાં ભાગ લેનારાઓનો યોગ આમ-વાસીઓ ઉપર પડવા ન દેવો. તે માટે સર્વેએ પહેલે દિવસે જામીને આવી રહેવું. સાંજ માટે લાલું લાવવું, અને બીજે દિવસે ઘેર જઈ જાળન કરવું.

૮ યાત્રાના કાર્યક્રમની દરેક વિગત સંચાલક સેવકોએ માંધીજીની હાસ્યલિલ નિયમિતતાથી પાર કરાવવી.

કોઈ માને એમ નથી

ઝોરીસાની નોકરશાહીએ એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું છે, તેમાં તે જણાવે છે કે, વધી શિક્ષણનો પ્રયોગ સરકારે શરૂ કરેલો, પણ અનુભવે હવે લાગે છે કે બધું કરવો જોઈએ, કારણ કે તેમાં પ્રગતિ હિત નથી દેખાતું! દારૂબંધીમાં પ્રગતિ હિત નથી એવી શોધ પણ થાય તો નવાઈ નહિ.

એક જમાનો હતો કે ભપારે દિંદની નોકરશાહી પ્રગતિને નામે તેના હિતાહિતની વાત ઠોકાયે રાખી શકતી હતી. આજે તે જમાનો ગયો તે ગયો જ છે. એટલે વધીયોજનામાં પ્રગતિ હિત નથી, એ દારૂબંધી શોધ કોઈ જ માને એમ નથી.

પરંતુ, ઝોરીસાથી થયેલો આ આરંભ દેશવ્યાપી પણ બને એમ તો નથી માનવાનું ને! ૧૯૩૫ના ધારાનું પ્રાંતીય સ્વરાજ આપણા ગવર્નરને પણ મળેલું છે, એટલું મારું છે. નહિ તો, ઝોરીસા ઉપરથી સમજવું જોઈએ કે દેશવ્યાપી એ યરો.

છતાં આવાં જાહેરનામાં અન્ય પ્રતિભાં પણ અસર તો કરે જ છે. જૂની ધરડમાં ટેવાયેલા અમલદારો અને શિક્ષકો આવાં જાહેરનામાં પરથી સરકારની રૂપ પામી જાય છે અને પછી તે પ્રમાણે આપો-આપ પોતાના પિયારો ને વર્તનને ગોઠવી લે છે. એટલે વધી યોજનાનો પ્રયોગ દિલ વગરનો થઈ ગયા જેવો એ કોઈને લાગે. તો તેને માટે ઉપરના જાહેરનામા જેવાં અડપલાં પાછળની સરકારી નીતિનું ધોરણ જવાબદાર છે. દિંદનું શિક્ષણખાતું જ એ રીતે વરડેથી ચાલતું આવ્યું છે, એટલે વધી યોજનાને જ તે ખમતું પડે છે એમ નથી. વધી યોજનાનો પ્રયોગ પણ મડાગાંઠમાં ગૂંચવાઈ ગયો છે એમ માનવામાં હવે કોઈ વધારેપડતું ખરું!

એક વિચારવા જેવું વહેણ

યુરોપના એક ખ્રિસ્તી સાધ્વી સંથે હાલમાં મુંબઈમાં સ્ત્રીઓ માટે 'સોશિયલ કોલેજ' કાઢી છે, અને તેને માન્ય રાખવા સારું મુંબઈ યુનિવર્સિટીને અરજી કરી છે. તેની ચર્ચાએ શિક્ષણ-જગતમાં ઠીક ઊંડાપોંહ જગચો લાગે છે. કેટલાક કહેવા લાગ્યા કે, સહશિક્ષણ એ મુંબઈની પરંપરા છે તે આનાથી વૂટે તે સાડું નથી કોણ જાણે કે મુંબઈની શી પરંપરા છે! કેમ કે, સહશિક્ષણ કોઈ જગાએ

બાએ જ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચાલે છે, કે અનુસરણ છે. પણ એ વાત જવા દઈએ.

એક પક્ષે એવો મુદ્દો ઉઠાવ્યો કે, હિંદી બાળકોની કેળવણી ધર્મપ્રચારક પરદેશીઓને ન સોંપવી જોઈએ, અને વળી આ સાધી સંઘ દેશ બહારના નિષ્વંશ તથા છે, એ પણ સારું નથી. આ વિચાર કદાચ આપણા શિક્ષણ-જગતમાં પહેલો પ્રવેશ કરે છે. નહિ તો, મિશનરીઓએ એમના સ્વાર્થને સારુ અત્યારે સુધીમાં દેશને પૈસે એમના પ્રચારના ઓછા અડા નથી જમાવ્યા. અને એ પ્રથા હજી ચાલુ જ છે.

હજી હમણાંની જ વાત છે: અમદાવાદમાં એ આલેશાન ધમાસ્તો યઈ, જેમાથી એકમાં ખ્રિસ્તી સહુ સંઘ, છોકરાની હાઈસ્કૂલ અને ખ્રિસ્તી સાધી સંઘ છોકરીઓની હાઈસ્કૂલ ચલાવે છે. અને નવાઈ તો એ છે કે, તે બેઉ બરછક બરાઈ ગઈ છે, અને તે પૈસાદાર અને અનેક ધર્મનાં માળાપોનાં બાળકોથી!

અમુક ને તમુક ધર્મ બધામાં આવી પડ્યો છે એ ભીતિ. અહીં કોઈને નડતી નથી. અને એ સંસ્થાઓમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી સા જાય છે. એ સંસ્થા ખ્રિસ્તી આચારમાળા ચલાવે છે, છતાં કોઈની સંસ્કૃતિ જોખમમાં નથી આવતી. એ સંસ્થાઓમાં બારે શી લેવાય છે, છતાં તે સૌને પાલવે છે. સોના સ્વરાગને સમાજ અંખી રહેલાઓને આ વસ્તુ જરૂર ચિંતામાં નાંખે એવી છે.

મુંબઈનું 'ઈન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મર' માસિક સાહિત્ય કોલેજની ચર્ચા કરતાં 'કન્વેન્ટ સ્કૂલ' વિષે લખે છે, એ આની સાથે મનન કરવા જેવું છે. 'આ સંસ્થાઓમાં બહેલી છોકરીઓ સામાન્ય કન્યાશાળાઓમાં બહેલી છોકરીઓ કરતાં જુદી નથી પડતી; સિવાય કે પહેલી છોકરીઓના વર્તન અને દેખાવમાં જરા વરણાગીનો ડાળ જેવામાં આવે છે, કે જે નિશાળ છાત્રા પછી થોડા વખતમાં ધમાઈ જાય છે. સામાન્ય હિંદુ કે મુસલમાન છોકરીમાં એક મોટાઈ તો ખ્યાલ હોય છે કે જે આવી સંસ્થાની ધાર્મિક અસર સામે ઢાલરૂપ હોય છે. સાધીઓની રહેણીકરણની વિચિત્રતા જેઈ તેમાં તેમને મળ પડે છે, પણ તેનું આકર્ષણ નથી યતું. પશ્ચિમી દળનું ગાંધવાદન સાધીઓ શીખવે છે; પણ છોકરીઓના ધર્મમાં તેને મારે રુચિ નહિ હોવાથી, તે પણ છૂટી જાય છે. બરત અને ગૂંથણ તથા તેના જેવાં ફેન્સી કામોને સાધીઓ ઉત્તેજન આપે છે,

તે પછીથી શુદ્ધજનમાં ધરના શબ્દમાર મારે કે શુદ્ધકોશ તરીકે ચલાવી શકાય.'

એટલે આ શાળાઓની ખાસિયતમાં બધે એવી વસ્તુઓ તો નકામી છે. બરત ગૂંથણ કે જે કામ અહીં શકે તે એમની ખાસિયત નથી — અહીં કન્યાશાળાઓ ઓછુંવતું એ કામ કેળવે છે. છતાં ત્યારે આ શાળાઓમાં જવાનું લોક કેમ પસંદ કરે છે? તેમ પૈસાદાર વર્ગે પહેલા કે બીજા વર્ગનાં કામમાં બેસીને એ જ ત્રીજા વર્ગનાં કામવાળા શાળામાં જાય છે, એવું જ કાંઈક અહીં હશે? કદાચ ઉપરાંત પણ હોય, કેમ કે પૈસાદારને ઓછો લોભ નથી હોતો કે વગર કારણે તે વધારે શી ફેંકી દે. સૌનું સ્વરાજ અંખનારે આ શોધવાની જરૂર છે. એમાં જ કાચ ચાલુ કેળવણીની સંકુચિતતા અને વધારે નહીં આપી શકવાની મૂળ ખોડ રહી હોય.

એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન જરૂર છે.

ઉપયોગી મૂલ્યન

ગયા મહિનામાં બાદરણ મહાસની પુસ્તકાલય પરિષદ બરાઈ હતી. તેમાં થયેલા એક દરાર તરીકે શ્રેષ્ઠસ્ત્રી અને આમ-પુસ્તકાલયોના સંચાલકોનું ખ્યાલ એવા જેવું છે. દરારનો મનદૂર આવો હતો કે:

'શિક્ષા વાચનની પરીક્ષા ઉપરાંત શિક્ષા પુસ્તકો સ્વયં સેવકોની યોગ્યતા દ્વારા ધર ધર (કે મહોલે મહોલે) વ્યાવહારીક વિતરિ.'

કામ કરનાર સૌ સેવકો જાણે છે કે, પોતાની જગતજમાં રાતદિવસ ક્યાયેલાં. આપણાં પ્રોદ બાઈ જહેનો જાને વાંચવાનું શીખવા સારું તૈયાર નથી. તે પરથી કેટલાક દુઃક જોનારા એવો કપાસ કાઢી બેસે છે કે, તેમને જ્ઞાનની જૂખ નથી! આ ખોટું છે. તેમને જ્ઞાન્યવૃત્તિની ખૂબ ઇચ્છા હોય છે. માત્ર આટલી હંમરે તેને સારુ અધ્યયન જેવું કદાચિયું લાગતું સાધન પોતાની પાસે કરી મેવા એમનામાં ઓછી તત્પરતા છે. પણ તમે જો એમને રોજ વાંચી સંજોગો તો તેઓ જરોબર તેમાં બાગ લેશે. વાંચનારે શું વાંચવું એની જરોબર પસંદગી કરી જોઈએ. આ પ્રધારના શ્રવણ-વર્ગો ચલાવવા એક પ્રોદિશિષ્યનું કામ છે, એમ ઉપરની પરિષદ મૂલ્યન છે. બાદરણ મહાસ એ દરારનો અમલ કરી વરસ જાદ એ પ્રયોગનાં પરિણામો જનતા આગળ મૂકે, એ તે મહાસનાં પુસ્તકાલયોના સંચાલકોની દૈવ કરન થાય છે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૨-અંક ૭]

[એપ્રિલ, ૧૯૪૬]

મંચરની જીવન વિભૂતિ

જેણે પાણીને જીવનનું નામ આપ્યું તે કવિ હતો કે સમાજશાસ્ત્રી ? મને લાગે છે, તે જન્મે હોવો જોઈએ. પાણી વગર ન વનરપતિ છતી શકે, ન પશુપક્ષી છતી શકે. પછી મનુષ્ય તો પાણી વગર નથી જ શી રીતે શકે ? ધૃષ્ટિરે પૃથ્વીના પૃષ્ઠભાગ પર ત્રણ ગણું પાણી અને એક ગણી જમીન કરીને એ જ વાત સિદ્ધ કરી છે કે, પાણી એ જ જીવન છે. ખેતીમાં થયેલો માણસ આંખે પાણીનું એક ટુંકું ટીપું અડવાથી પણ હોશમાં આવે છે, તો પછી અનંત ટીપે ટીપે ભરાયેલું સરોવર જોઈ એને હિંમતી જેવો આનંદ થાય તો એમાં આશ્ચર્ય શું ?

અનંત સાગર અને એનાં અનંત મોઝાંએ લેવાનો ઉન્માદ તો છે જ. પણ જેના સામા કંઠાની સહેજસાજ ઝાંખી થઈ શકે છે, અને તેથી જેના વિશાળ વિસ્તારનું માપ મેળવવાને આનંદ આંખોને થઈ શકે છે, એવા શાંત સરોવરનું દર્શન મિત્રદર્શન જેટલું આહલાદક હોય છે. સાગરનું આમંત્રણ અગાતમાં કંપલાવવા તોતરે છે; જ્યારે સરોવર પોતાની અરીસા જેવી શાંતિ દ્વારા માણસને આત્મપરિચય પામવાનું પ્રોત્સાહન આપે છે. સરોવરમાં આપણને જીવનની પ્રસન્નતાનું દર્શન થાય છે, જ્યારે સાગરમાં જીવનની પ્રહુલ્લેખ વિરાટતાની સાક્ષાત્કાર થાય છે. સાગરનું તાંડવ જોઈને માણસ કહેશે :

‘દિશો ન જાને ન મજે વ શર્મ’

તો એ જ માણસ વિશાળ સરોવરને કહિ પહોંચતાં વેત ‘હાશ’ કરી ગાશે :

‘દરાનીમ્ અસ્મિ સંજ્ઞતઃ, સ્વચેતાઃ, પ્રજ્ઞાસ્તિ મતઃ ।

સાગર અંગે સરોવર આ રીતે જીવનની એ પ્રધાન અને બિન્ન વિભૂતિઓ છે.

હું ગણતો હતો - કપારનો ગણતો હતો - કે

જીવનવિભૂતિનું આનું એક સુભગ દર્શન સિંધમાં સદાને માટે પથરાયેલું છે. પણ એ જોવાના સહભાગ્યતા ઉદય હમણાં હમણાં સુધી થયો ન હતો. જ્યારે મારા લોક-સેવક રસિક મિત્ર, પ્રાધ્યાપક નારાયણદાસ મલકાનીએ મને આ વખતે સિંધમાં ફરવાનું આમંત્રણ આપ્યું, ત્યારે મેં એમની સાથે શરત કરી કે, આ વખતે જે જીવન અને મરણ જન્મેનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા એ તૈયાર હોય તો જ હું આવું ! મેં આવી. અવળગાણીની મૂંઝવણમાં મિત્રને નાંખવાનું પસંદ ન કર્યું. મેં એમને લખ્યું કે, ત્યાં ઉપરાઉપરી ત્રણ શુભા દઢાઈ મથા છે, અને ત્યાં મૃત્યુએ મોતાનું સૌથી મોટું મુશ્કિલ મોટું છે, તે ‘મૃત્યુને જો દો’ મારે ફરી વાર જોવો છે; તેમ જ જ્યાં બીહતી મુશ્કિલામાંથી જીર્ણતાં અસ્પૃશ્ય કમળો, એ કમળો વચ્ચે નાચતાં નેનાં મોટાં માણસાંઓ, એ માણસાંઓ પર મુન્દરાન ચલાવનાર વરણાગી પક્ષીઓ, અને બીહતી માંડીને પક્ષીઓ સુધી બધાને, કરા પક્ષપાત વગર, પોતાના ઉદરમાં રયાન આપનાર સર્વજાતી માણસો નિશ્ચિત-પણે વધે છે, એ જીવનરસિ મંચર સરોવરનું પણ મારે દર્શન કરવું છે. નારાયણની તો ‘ભાવનું હંતું અને વેદે કહું’ એવી વિધિતિ થઈ હશે. એમણે સિંધના ગ્રીષ્મ તત્ત્વગદ્યનું પાલન કરી પ્રથમ દારકાનને રસ્તે મરણના કમલાનું દર્શન કરાવ્યું, અને ત્યાર પછી જ જીવનના આ વિસ્તાર તરફ એ અમને લઈ ગયા :

સિંધુને પશ્ચિમ કિનારે, પંજાબના ઘઉં કરાંચી સુધી પહોંચ્યાનાર જે-રેલવે દોરે છે, એને કાંદે દાડુ અને કોટરી વચ્ચે બૂમકનું રેશન આપ્યું છે. પૂછવા વગર માણસ કેમ અનુમાન કરી શકે કે, અણબકારને જન્મે બાબુ ટૂંકાવીને બૂમકનું નામ મરણ્યું છે ? રેશનથી પશ્ચિમે ચાર મહાલ ધૂળનો રસ્તો વટાવી, અગે બૂમક પહોંચ્યા. ત્યાંના લોકો

વાજિત્ર, શરણાઈ, અને થોડીવણી દક્ષિણા લઈને સામે મળવા આવ્યા. આખું ગામ ફરીને, શેરીઓ નિહાળીને, અમે અમારા મેળખાન શ્રી, ગોધૂમલકુળને ત્યાં પહોંચ્યા. એમની મહેમાનગીરીનું સ્વાગત કરી આખું પીધું, દશ પંદર મિનિટ સ્વપ્નસૃષ્ટિ પર રાત્ર્ય કચું, ત્યાંના ગાલીચાઓ અને છીપાકામતી કદર કરી, અને મંચરના દર્શને અમે બેસ્યા.

ફરી ધૂળવાળો બે. માર્છલનો રસ્તો અમારે કાપવો પડ્યો. પછી આવી ખેતરો વચ્ચે આડી અવળી વાતો કરતી અને નેસડાઓની મુલાકાત લેતી એક નહેર. ત્યાંથી એ શરૂ થતી, ત્યાં જ જૂની નદી હોડીઓનું એક ધણુ કાદવમાં આબેહુતું હતું. એમાંની જ એક પુલ સરખી હોડી પસંદ કરી અમે એમાં સવાર થયા. ('સવાર' એટલે 'અત્યારેહી', અમે તો નોકારોહી થયા હતા.) અને એ રીતે બીજા બે માર્છલની અંગે પ્રગતિ કરી. અને આખુ પાણી સાથે ગેલ કરતી ઘટમાળોને ફેરવવાનું પુણ્ય મેળવતા જાઉં અમે જોયા. ઉધાડામાં જ પોતાનું જીવન, પોતાનો વિનોદ, અને પોતાનો ઉલોગ ચલાવનારા ખેડૂતો પણ અમે જોયા. અને જમીન અને પાણી વચ્ચે આવજન કરનારાં વણુજારા પક્ષીઓ પણ જોયાં.

અમારી ટોળામાં વીસે જણા આનંદના ઉપાસક હતા. કેટલાકે એ 'ચલ ચલ રે નવજવાન - રૂના તેરા કામ નહિ, ચલના તેરી યાન' નું દૂયગીત છંડ્યું. એમાં હસવાની વાત એટલી જ હતી કે, નોકારોહી અમે પોતાને પગે દૂચ કરતા ન હતા, પણ લાંબા લાંબા વાંસ વતી કાદવને ઘેંચી ઘેંચી આગળ આગળ વધતા હતા. અમારા પગ તો કશું દલનચલન કર્યા વગર અજગરોની ઉપાસના કરતા હતા. પણ ન્યારે બંધા જ ખુશમિત્તજ હોય છે, ત્યારે વાતોમાં અને ગાયનમાં ઔચિત્યના વ્યાકરણને રમ્મ આપવામાં આવેલી હોય છે.

અને ન્યારે રૈહાનાખહેલને 'બેનવા ફરીર'ના મુરલીના સૂર છેડવાનું તોતરું અપાયું ત્યારે ખરેખરો રંગ જાગ્યો, અને એ જ વખતે અમારી નહેરે પોતાનું મોડું પહોંચું કરી અમારી હોડીને સરોવરમાં ધક્કી દીધી. પછી તો પૂછું જ શું! ત્યાં જુઓ ત્યાં જીવનનો વિસ્તાર! પંદરથી વીસ માર્છલ લાંબો અને દશ માર્છલ પહોળો જીવનનો કાચમય વિસ્તાર! :

પાણીનો પહોળો ચળકારો અને વચમાં વચમાં લીલા ઘાસના બેટોની યાતા! કુદરતને આટલું કાચ્ય કર્યાંથી સૂચું હશે? મેં ગોધૂમલકુળને કહ્યું, 'અહીં તો માડું હૈયું ઝોગળા નાચ છે!' તેમજે એટલી જ રસિકતાથી મને કહ્યું, 'એ નવેખરમાં અહીં આવ્યા હોત તો તમે અહીંનાં લક્ષ્યાવિષ્ કમળોમાં દટાઈ જ ગયા હોત. જો તમારે એ ઉલ્લાસ જોવો હોય તો તમારા વિપ્લુશર્માને ગમે તે વરસે લખી જણાવો. તેઓ અને લખશે અને હું તમારી બધી તૈયારી કરી રાખીશ. અમારા મુલક એટલો બાબુએ પડ્યો છે કે, તમારા જેવા કોઈ ભાગ્યે જ અહીં આવે છે. મારા રમરણ પ્રમાણે, આ પહેલાં એક જ મહારાષ્ટ્રી પ્રેફેસર અહીં આવ્યા હતા, અને તેઓ પણ તમારી પેઠે જ રાજ રાજ થયા હતા. હા, દર વરસે કેટલાય ગોરા લરકરી અમલદારો અહીં માર્છલાં મારવા કે શિકાર કરવા આવે છે ખરડ પણ તેથી અમને શો લાભ થવાનો હવો?'

દુરથી એક હોડી દેખાઈ. ગામડાનું કોઈ કુટુંબ જળમાર્ગે સ્થળાંતર કરતું હશે. એમની નાગથી એકણીઓ અને નીલા પાચખખાનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં કેટલું શોખનું હતું - જાણે મારીણ કાચ જ આનંદમાં આવીને જળવિહાર કરે છે! દૂર દૂર કાળી જળકુકડી પાણીના પ્રજ્વળાગ પર તરતી તરતી ઉદરપૂર્વક કોતી હતી. અમારામાંથી કેટલાકને હોડીને કાંઈ ભેંસી પાણીમાં પગ પખાળવાનું સૂચ્યું. તેમજે રિપાઈ આપ્યો કે, કોક કોક ટેકાણે પાણી સાંવ દંડું હતું. ન્યારે કોક કોક ટેકાણે કોકરવાયું હતું. આનું કારણ તો લોધા મને જ પૂછે ને? લહેરી ટોળામાં હું દોષ સર્વજ્ઞ હોઈ છું. મેં તરત કારણ ઉપજાવી કાઢ્યું અને બધાને શાસ્ત્રીય ઉપપતિનું સમાધાન આપ્યું.

'એ સામે ટેકરીઓ દેખાય છે એમનું નામ શું?' મેં આસપાસના લોકોને પૂછ્યું. બધાને મારા પ્રશ્નથી આશ્ચર્ય થયું. સ્વદેશની ટેકરીઓનું નામ પણ હોઈ શકે છે એની જ એમને ખબર ન હતી. ન્યારે દરેક રૂપ સાથે નામ જોડાય નહિ, તો મારો દાર્શનિક આત્મા સંતુષ્ટ થાય નહિ. અમારી ટોળામાં બીજાને એક નાનો સરખો, નાટ્યક અને શરમાળ છોરો એક ખૂણામાં બેઠો હતો. 'ધરમરાસ' કહીને મેં એને બોલાવ્યો. નિશાળમાં ભણી

પડતી બુગોળ એને કામ આવી. એણે તરત કહ્યું, 'સામેની ટેકરીએને ખિરથર કહે છે.' હું હસી પડ્યો અને મારા મોઢામાંથી વચન નીકળ્યું, 'ધન્ય છે કેરતાર!' અમારા વાનપણમાં હાલા અને મુસલમાન પર્વતનાં નામે અને ગોખ્યાં હતાં. આગળ જતાં હાલાના પર્વતે કરતારનું નામ ધારણ કર્યું હતું. અને એનું કારણ એટલું જ કે, અંજોએ ખિરથરનું રસેલિંગ કર્યું હતું Kirthar. પરદેશી લિપિને કારણે આપણે ત્યાં કેટલાય અનર્થી થયા છે, એમાંનો જ આ એક હતો. ખિરથરની ટેકરીઓ આ કાઠિયો દસ બાર માઈલ દૂર છે. ત્યાં સિંધ પૂરો થઈ બહુચિરતાન શરૂ થાય છે.

હવે સૂર્ય યાદીને ખિરથરની આશ્રય લેવાનો વિચાર કરતો હતો. અમે પણ વિચાર કર્યો કે પાછા ફરી ધર બેગા થયું જોઈએ અને સાત વાગ્યા પહેલાં જહરાગિને આપુતિ આપવી જોઈએ! હોડીની દિશા ફરી અને અમે પૂર્વ તરફની શોભા જોવા લાગ્યા. 'આટલે મોડે સામી હોડી પશ્ચિમ તરફ ક્યાં જાય છે?' મેં ભાઈ ગોધૂમકને પૂછ્યું. એમણે કહ્યું, 'સામે કાંઠે, ખિરથરની બાજુ પર એક મામડું છે, ત્યાં મહાશિવરાત્રિનો એક મેળો ભરાય છે. એ દિવસે હિંદુઓ મહાશિવરાત્રિ માટે બેગા થાય છે, અને મુસલમાનો એ જ ડેકાણે અને એ જ દિવસે એમના ડોઈ પીરને નામે બેગા થાય છે. બહુ મોટા મેળો હોય છે. એ મેળા માટે જ એ લોકો જતા હોવા જોઈએ.' અમે ગયા તે ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીનો દિવસ હતો અને મહાશિવરાત્રિ તો સાવ પાસે એટલે ૨૪મી એ હતી. અમારો કાર્યક્રમ ફરવાય એવું હતું જ નહિ. 'જો આજે ૨૪ મી હોત તો હું વહેશે નીકળી સામે કાંઠે ગયા વગર રહેત નહિ. હું મહાશિવરાત્રિનું

પ્રત કરું છું. એ દિવસે હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને એકહૃદય થઈ એક જ ઇશ્વરની ભક્તિ કરવા હજારોની સંખ્યામાં બેગા થાય, એ દશ્ય જોઈને મારા હૃદયને પ્રુનિત કરવાની એ તક હું ન છોડત. શિવરાત્રિને દિવસે જે વૃત્તિથી હિંદુ અને મુસલમાન ત્રેમથી બેગા થાય છે, એ જ વૃત્તિ જે હિંદુસ્તાનમાં બધે ફેલાય તો એ દિવસ હિંદુસ્તાન માટે સુદિન અને શિવદિન થઈ જાય.'

આટલું કહી હું શાંત થયો. હવે ડેકાઈની સાથે વાતો કરવામાં રસ ન રહ્યો, હું દૂર દૂર જોવા લાગ્યો. પૃથ્વી ઉપર કે આકાશમાં નહિ, પણ કાળના ઉદ્ભવમાં જોવા લાગ્યો, કોલંબસ જેમ શ્રદ્ધાપૂર્વક અમેરિકાનો રસ્તો શોધે, તેમ શિવરાત્રિનો શિવદિન ક્યારે યશે એની હું શ્રદ્ધાની નજરે શોધ કરવા લાગ્યો.

'એ સામે લીલાં લીલાં ખેતરો દેખાય છે એની પાછળ તમાકુની અને ભાંગની ખેતી છે.' બૂચકના એક સાથીદારે મારા ધ્યાનનો ભંગ કર્યો. અમે સરોવરમાંથી નહેરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. નહેરને કાંઠે, વાંસની કમાન ઉપર પગ બાંધી રાખેલા બગલાઓ માછલાનું ધ્યાન ધરતા હતા. ઝૂંપડીઓમાંથી ચૂસાનો ધુમાડો શરૂ થયો હતો. આંખો બૂચકના ઊંચા ઊંચા ચોરસ ગકાનોનું સ્થાપત્ય નિહાળવા લાગી. એ મકાનોના કેટલાક મધો (વા-દરી) બગલાની પેટે ડોક ઊંચી કરીને વાયુસેવનના પેતરામાં ઊભા હતા. અમે તમાકુનાં અને ભાંગનાં ખેતરો વટાવ્યાં, ભાંગ વિષેની સરકારી નીતિનો ઇતિહાસ સાંભળ્યો, ઘેર જઈને વખતસર ખાવા બેઠા, પણ માનું મન તો મંચરના 'દંડ' ઉપર મહાશિવરાત્રિ રાત્રનું હતું.

ફાકા કાલેલકર

સંકલ્પસિદ્ધિનો નિયમ

વેદાંતમાં એક ઉપમા છે. ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવીને તાણી રાખીએ તો બાણ છૂટે જ નહિ અને વાગે જ નહિ. સંકલ્પનું એવું જ છે. સંકલ્પની કલાસિદ્ધિને આશ્રય રાખીએ તો પેલા બાણની પેઠે એની સિદ્ધિ થાય નહિ. કલાસિદ્ધિ વિષે નિરાશહી રહીએ. સંકલ્પ અમલમાં મૂકીને ફળનો આશ્રય લીધો મૂકવો જ જોઈએ. સંકલ્પ કરીએ, તેનું ચિંતન કરીએ, એટલે એ સિદ્ધ થાય. એટલે હું જને 'આકાંક્ષ' કહું છું તે ન કરીએ. એથી સંકલ્પશક્તિ વધે છે, આપણને પોતાને તો શાંતિ રહે જ છે. વળી આપણા વિચારનું અને ચિંતનનું કેંદ્ર તો આપણો આદર્શ જ હોય બીજી બધી વસ્તુઓ જે આગમપાયાં છે, તે આ કેંદ્રની આસપાસ ફર્યા કરે. એમાંની કાંઈ કેંદ્રની જગા લે તો આપણે વિચલિત થવાના. એમ ન થવા ફેલું જોઈએ.

ફાકા કાલેલકર

મતાભિમાનનો નથી. જ્ઞાનનિષ્ઠ ગુરુના હાથ તથા એમાંના ઉપદેશનું શ્રવણ થયું જોઈએ. એ ઉપદેશ વામાં દરેક શિક્ષકે તપાસવું જોઈએ કે પોતાની હાથકાત છે કે નહિ. જે શિક્ષક જ્ઞાનનિષ્ઠ નથી હોય, તે વિષયમાં પોતા ગમે તે મતમાં અથવા બેસારી કાપ તોપણ, એનો ઉપદેશ દેવો ન જોઈએ. આટલો ખુલાસો આપ્યા બાદ હું શાળા માટેના સિદ્ધાંતો કહી જાઉં :

૧. પરમેશ્વરમાં દદ શ્રદ્ધા, એ પહેલો સિદ્ધાંત. પરમેશ્વર એટલે —

જેથી થયું જગત આ સદું જૂત સાથ,
જેમાં વસ્યું રિપિત વિષે સુખથી પળાતું;
જેમાં થતું વિલય તે નિજ અનન્તકાલે,
જ્ઞાનને તે અણ વિષે વિચરી રહો જે.

વળી

વસતો સર્વ જૂતાનાં હૃદયે પરમેશ્વર,
આપાથી ફેરવે સૌને, બાણે કે યંત્રમાં ધર્મો.

સર્વોન્નયોગી, સર્વનો નિર્ધાર, સર્વનો સરપ્રય પ્રભુ. પરમેશ્વર અને આત્મા વચ્ચેનો સંબંધ શરૂ થાય અને શરૂઆતીના જ હું રમૂ કહું. એમની વચ્ચે વસ્તુતોડદૈવ, વિવિદ્યદૈવ કે શુદ્ધદૈવ છે, એ અજ્ઞામાં હું પડું નહિ. કારણ કે તે અનુભવના ક્ષેત્રમાં જાય. પણ કોઈ આકાર દ્વારા ઉપાસના કરાવું નહિ. કારણ કે તે વળી માત્ર કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં જાય.

૨. ઉપર પ્રમાણેની નિષ્ઠા અને તે પ્રગટ કરવાની અને દદ કરવાની રીત તે જ ઉપાસના.

૩. સાધના.

(૧) પરમેશ્વરની ભક્તિ એ મોક્ષ માટે અનિવાર્ય સાધન : ભક્તિના માર્ગ — (અ) નિષ્કામ પ્રાર્થના — શરણાગત-બાવે તથા પ્રેમલક્ષણ-બાવે; (આ) જગતની નિષ્કામ સેવા.

(૨) પ્રભુ-પ્રસન્નતાના માર્ગોનું અનુશીલન : આ માર્ગો તે — સદ્વર્તન, સદ્ચિત્ત, સદ્વાણી, પ્રેમ, પ્રામાણિકતા, આદારશુદ્ધિ, પ્રાણશુદ્ધિ, — જ્ઞાનચર્ચ, અદ્વિતિ, અસ્તેય, કુલ્યસત્યાગ, ઇન્દ્રિયાન્તઃકરણ-ચર્ચ, વજીરમના ધર્મોનું સંશોધન અને પાલન, દેહ-કાયાનુસાર પ્રાપ્ત થનાં અંતર કે સામાજિક કર્તવ્યો પ્રત્યે પરાયણતા (તેને અંગે સ્વદેશી ધર્મ દ્રષ્ટાદિ આવી જાય).

(૩) આત્મનિરીક્ષણ — તેને પરિણામે ચિત્તશુદ્ધિ.

(૪) મનઃસમસાગમ ને ગુરુજનોની સેવા.

(૫) કર્તવ્યપાલન પ્રતિ શરવીરતા —

‘કેસરી સિંહને દે, જમ શંક મિલે નહિ મનમાં,
‘એકમેકે દે, નિરણે યદિ વિચરે વનમાં.
‘પંડે છોટા દે, મોટા મેગજને માંદે,
‘દિ’મત વિના દે, હાથી તે જોઈને હાદે.’

‘સાચા શરા દે, જેના વેરી ધાવ-વખાલે,
‘જીવત વદા’ દે, મરતું તે મંગળ ભણે!
‘તેની ચેરે દે, હરિજન તે જોઈએ તોખા,
‘અંતર-શત્રુને દે, લાગે અતિ વજ્ર સરીખા!’

‘જગતું સુખકુઃખ દે, માયિક મિથ્યા ફરી ભણે,
‘તન ધન ભત્તાં દે, અંતરમાં શોક ન આવે.
‘પરકપંકજી દે, જન પ્રેમ-નીમમાં પૂરા,
‘દેહિક દુઃખમાં દે, ફાંસે નહિ સાધુ શરા.’

‘જ્ઞાનનંદ કહે દે, એવા હરિજનની બહિદારી,
‘મરતક ભત્તાં દે નવ મેલે ટક વિચારી.’

ઉપદેશની પદ્ધતિમાં, જેમાં અનીતિ ન હોય એવા કોઈ પણ મત કે સંપ્રદાયનો દોષ થાય, એવી રીતે હું ચર્ચું નહિ. ઉદાહરણરૂપે, ભક્તિના શુદ્ધ શુદ્ધ માર્ગોમાં ઉત્તમ, મધ્યમ કે કનિષ્ઠ એવા ભેદ રચાવું નહિ, — એટલે શ્રવણભક્તિ સારી કે વદનભક્તિ સારી એવી ચર્ચા કરું નહિ; પણ એક જ પ્રકારની ભક્તિમાં — શ્રવણમાં — ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ વગેરે ભેદ દર્શાવાતા હોય તો તે દર્શાવું. અલગત, દરેક શિક્ષકને જેમાં પોતાની વિશેષ ભક્તિ હોય તે દર્શાવવાની છૂટ હોય, પણ તે બીજાનું આહવાન જતાયીને નહિ. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગનું શ્રેષ્ઠ દર્શાવવા ભક્તિમાર્ગને હું હલકો બતાવું નહિ, ટૂંકમાં, કોઈ-પણ વિષયની મુંઝવટ સિદ્ધ કરવા જો બીજા વિષયની ન્યૂનતા દર્શાવી પડે, તો એ વિષયની મુંઝવટમાં જ કોઈકે ખામી છે એમ હું માનું.

વળી, ઉપદેશપદ્ધતિમાં હું અવતારો અને પોરાણિક પાત્રોનાં ચરિત્રોને ભક્તિની દૃષ્ટિએ જ તપાસું — ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નહિ. તેમ તેમને ઐતિહાસિક ખિનાઓ તરીકે પણ રમૂ કરું નહિ.

ધાર્મિક પુસ્તકોમાં હું સંતપુરુષોનાં પ્રમાણુલત ચરિત્રોને પહેલું સ્થાન આપું, અને તુલસી-રામાયણ તથા ભાગવત જેવાં અલંકૃત ચરિત્રોને બીજું. ઉપ-નિષદો, વેદાન્તસૂત્રો, ગીતા ઇત્યાદિને હું તરત્તમાન-

(theology) નાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં મૂકું.

ઉપરના વિચારોને અનુસરી શાળાની પ્રાર્થના-માંથી વાદ્યરત મતો તથા ધૌરાણિક દેવોને લગતા શ્લોકો વગેરે કાઢી નાખું.

ફિરોઝલાલ ધ. મશરૂવાળા

પ્રાથમિક શિક્ષણનો બગાડ-૩

આપણા પ્રાથમિક શિક્ષણનો આજે ભયંકર બગાડ થઈ રહ્યો છે એની કેટલીક વિગતો આપણે આગલા લેખોમાં તપાસી. પ્રમુખશિક્ષણની આ રેદિયાળ વ્યવસ્થાને પરિણામે આપણા સમાજની પાર વિનાની અધોગતિ થઈ રહી છે. આપણી ખીલતી ફલ-વાડીઓ અકાળે કરમાઈ જાય છે અને ગરીબ પ્રજાને નસીમે વધારે ગરીબાર્થનો વારસો મળ્યા કરે છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં અપાતું શિક્ષણ નિર્માણ છે, એની પદ્ધતિ રેદિયાળ છે, અને એનું આપણે તંત્ર નિષ્પ્રાણ અને જડ છે. આપણું કમનગરીય તો એ છે કે, આજા જીવનવિધાતક શિક્ષણને હજી સુધી આપણે નિભાવી રહ્યા છીએ, અને કોઈક વખત એની ભયંકરતાથી કંઈક ચોંકી જઈએ છીએ, તોય આમ તેમ જેવાં તેવાં ધીંગડાં મારવાના અધકચરા ઉપાયો કરીને જ સતોય ગેળવી લઈએ છીએ.

પ્રજનું જ્ઞાપણ કરી રહેલા આ શિક્ષણને ચલવી લેવામાં આપણે બધા વસેઓછે અંશે જવાબદાર છીએ. આપણે પ્રાથમિક શિક્ષણના ધર્મ રહેલા બગાડ પ્રતિ આંખમિચામણાં કરીએ છીએ, એના પ્રચાર માટે ઉત્સુક પણ થઈએ છીએ, અને જે ગામડાંઓમાં હજી એ વિનાશક પદ્ધતિએ પગપેસારો નથી કર્યો ત્યાં એની મોહજાળ પાયરવા આપણે બહુ આતુર થઈએ છીએ, આજા નિષ્પ્રાણ શિક્ષણને નિભાવી લેવામાં કોણ કોણ જવાબદાર છે તેની થોડી વિગતો તપાસીએ.

(૧) પ્રથમ તો આજનું કેળવણીતંત્ર. આ તંત્ર લગભગ સરકારી છે એ વાત સાચી, પરંતુ એમાં પણ આપણા પ્રમુખીય કાર્યકરો હવે પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છે અને છતાં એ તંત્રની સુધારણામાં કે એ દ્વારા અપાતા શિક્ષણમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો કરવાની કોઈની દિગ્મત ચાલતી નથી. શેક્સ

પીઝે બોર્ડની કાર્યવાહી ચલાવનારા આપણા પ્રમુખીય કાર્યકરો કંઈ આજના પ્રાથમિક શિક્ષણની અસંખ્ય ખામીઓથી અજાણ છે એવું નથી, એમની સાથે એ વિષે આપણે ચર્ચા કરીએ છીએ તો તેઓ એ બધું કબૂલ કરે છે. પરંતુ જ્યારે એમાં મૂલગત સુધારા કરવાની વાત ઉપાડીએ છીએ ત્યારે ચોક્કસ એમને નડે છે, સરકારે બાંધેલી વાડોને દૂર કરવાની એમની શક્તિ નથી, એવાં કારણો રજૂ થાય છે, પરિણામ એ આવે છે કે, તેઓ નહિ જેવા સુધારા દાખલ કરી રેદિયાળ તંત્ર અને રેદિયાળ શિક્ષણને નિભાવી લે છે. શેક્સ પીઝે અને મ્યુનિસિપાલિટીઓનાં તંત્રમાં આપણા પ્રમુખીય કાર્યકર્તાઓ પ્રવેશ પામ્યા એથી લાભ તો કશો થતો નથી. એરલાભ તો એ થયો કે આથી નિષ્પ્રાણ કેળવણીને એમના જેવા શેક્સપિય કાર્યકરોની પ્રતિષ્ઠા મળી — એની વિનાશ-શક્તિને બળ મળવા માંડયું.

(૨) અથથી ઇતિ સુધી પ્રમુખીયને વિધાતક અને છતાં ખોટી રીતે પ્રતિષ્ઠા પામતી આ પ્રાથમિક કેળવણીને નિભાવી લેવામાં બીજા મહત્વનો ભાગ ભજવનાર એમાં ભણતમાં બાળકોનાં માબાપો અને વડીલો છે. આજની પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની મોહ-જાળમાં માનવતા અને સંસ્કૃતિના ખ્યાલો જલદાર્થ ગયા છે. બાલ આડંબર નીચે પ્રેમની જીવનશક્તિ ઘસાતી જાય છે. એ બાલ આકર્ષણથી લોભાઈ પોતાનાં બાળકોનું જીવનકલ્યાણ શામાં રહ્યું છે એના જિંડા વિચારો કરવાની શક્તિ માબાપો ખોઈ ખેડાં છે. સુખસગવડ અને સ્વાર્થના અભિલાષોની ટૂંકી દષ્ટિ રાખી તેઓ બાળકોને આવું રેદિયાળ શિક્ષણ આપવાનો આગ્રહ રાખી રહ્યાં છે. પ્રાથમિક શાળામાં ભણી રહેલાં બાળકો અને બાળાઓ પોતાનાં કુટુંબ, ઘર અને ગામ પ્રતિની સામાન્ય ફરજો પણ

બૃહી જન્ય છે. એમની આ કર્તવ્યજ્ઞતા કુટુંબ, ઘર અને ગામને પાલનપાલ કરી દે છે — એના કડવા અનુભવોની દોહર તો રોજ માળાપો અને વડીલો ખાતાં દોષ છે. આમ છતાં, બસ એ જ નિર્મોહ્ય શિક્ષણની માયામાં લપટાઈને પોતાનાં બાળકોને પરાણે ‘પણ એ ‘તમેલા’માં મોકલી રહ્યાં છે. બાળકોના જીવનનું સાચું કલ્યાણ શામાં રહેલું છે એની સાચી સમજણશક્તિથી માળાપો અને વડીલો એટલી હદ સુધી પરવારી શક્યાં છે કે, આજના પોથી-પથી શિક્ષણમાં કંઈક ચેતન અને પ્રાણ પૂરવાનાં કંઈક પ્રયોગો કોઈક દિશ્નિતવાળા કેળવણીકારો કરે છે, તો તે પ્રતિ માળાપો ધૂણા અને વિરોધની જ દષ્ટિ ગ્રામે છે.

(૩) બહેણા મણેલા અને ‘ટૂંક-ડ’ કહેવાના આપણી પ્રાથમિક શાળાના સંકેતો શિક્ષકો પણ આ ક્ષુદ્ર કેળવણીના ‘ચોક્કાશબ્દ’ સીધા પર આંખ ખીંચીને શિક્ષણનું રંગસિંધું ગાડું હાંપી રહ્યા છે. ‘પગાર, પ્રમેદાન અને એલાઉન્ડ’ની ખાયાને વચ ચવામાં પોતાના શિક્ષણકાર્યની અને જીવનની યથાર્થતા આ શિક્ષકો માની એકા છે. સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિને તાળાં મારીને જ એઓ ટૂંકનિર્ણય કોસેનેમાં દાખલ થાય છે, અને ત્યારે એમાંથી શિક્ષણની પદ્ધતિઓ લઈ બહાર પડે છે, ત્યારે એ તાળાની ચાવીઓ હમેશ માટે તંત્રના ચોક્કાશકર્તાને સોંપી દે છે. કોઈક કેળવણીકાર આ શિક્ષકોની પરિવેશમાં એમના શિક્ષણની ખામીઓનું દર્શન કરાવે છે ત્યારે એ ટીકાને તાળાના અવાજથી એઓ વધારી શકે છે. પરંતુ ત્યારે એ ખામીઓ દૂર કરવાને કોનિસારી લાગતા એવા ઉપાયો મુચવાપ છે, ત્યારે ચોક્કાની તમે આ શિક્ષકોને ઉત્સાદ અદસ્ય થઈ જાય છે. એ ગિયારા પોથીપથી શિક્ષકો કરે પણ શું! એઓ પોને પણ ૫૦-૭૫ વર્ગોથી ચાલી આવેલા આ નિર્મોહ્ય શિક્ષણના જ વારસો છે ને!

(૪) પ્રાથમિક શિક્ષણના આ આપણે નિષ્પ્રાણ તંત્રમાં આપણા કેળવણીકારો, સમાજસુધારકો અને પ્રમદાય કાર્યકરો એમનાં ‘વિરોધો’ અને ‘સુધારાઓ’ની નિષ્ક્રિય અંજલિ અર્પણ કરીને આ તંત્ર અને આ કેળવણીને નિખારી લેવામાં પોતાનો શ્રમો આપી દે છે. આ સુધારકો આપણી

કેળવણી અને તેના તંત્રની જડ આકરી ટીકાઓ કરે છે; એની બીજી બધી જ ખામીઓનું વિરાટ દર્શન કરાવે છે; શિક્ષણશાસ્ત્રના અવનવા સિદ્ધાંતોમાં લાંબાં લાંબાં અવતરણો કરી પ્રાથમિક કેળવણીની પદ્ધતિના મુલુદોષ ચર્ચવામાં શુદ્ધિના ભારે વિનંદાઓ જમવે છે. પરંતુ આ બધી ચર્ચાઓ અને ટીકાઓમાં એ બધા સુધારકો ગાળકોના આત્માને અને જીવનનું કલ્યાણ શામાં રહેલું છે એના સાચા વિચારોને નિષ્ક્રિય બૂલી જાય છે — એ યાદ આવે છે તોયે એને બૂલી જવામાં જ સગવડ જુએ છે. એ સુધારકોને પણ આજના ક્ષુદ્ર ચર્ષ પડેલા જીવનની સગવડ અને એના સ્વર્થોને મુરશિત રાખવા છે, અને એ ક્ષુદ્ર-કિલ્લને કશી આંચ ન આવે એ રીતે જ એ કેળવણીમાં સુધારા કરવાના એમના મનોરથો છે. ગાળકોના આર્થિક વિકાસની અને શિક્ષણના મદન આદર્શોની યાત્રા તો જડ મોટી મોટી કડવામાં આવે છે. પરંતુ આખરે એ આદર્શો અને એમને સિદ્ધ કરવાનાં સાધનોને પેલા ક્ષુદ્ર જીવનની મુખ-સમગ્રવડોમાં ખીંચાંઓમાં જ ભજવતાં અમલજુનાં બેરોટી દેવામાં આવે છે. આથી જ આપણા ‘સુધારકો’ની મોટી વિશેષતા એ છે કે, એઓ પોતાનાં બાળકોને તો જ કેળવણીને પોતે રેદિયાળ ગણે છે એ જ કેળવણીના ઓગાવતા લાભ આપવા ખૂબ ઉત્સુક રહે છે. આવા ‘પરહિનચિંતક’ સુધારકોની ‘પરહિન-રક્ષ’ મનોદશામાંથી પ્રગટેલી નિષ્ક્રિય મંથા આપણા શિક્ષણના પ્રદેશોના કશો મેલ ન ધોઈ શકે એમાં શી નવાઈ!

આપણા પ્રાથમિક શિક્ષણની આ કુલ દશ છે. એમાં પાર વિનાનો અગાડ થઈ રહ્યો છે. પ્રવ્રજીવનનો બર્ષકર દ્વાસ એમાં થતો જાય છે. શિક્ષણના મદન અને પવિત્ર આદર્શની તો એમાં કેવળ ટેકડી જ થઈ રહી છે. અને છતાં એ શિક્ષણને સુધારવા મથતા બધાએ જ એમનાં સ્પર્ધિતાની (Vested interests) એવી અમેદ વાડ એ શિક્ષણની આસપાસ રચી મૂકી છે કે, કોઈ પણ જાનના માયા સુધારા એમાં પ્રવેશ પામી શકતા જ નથી. એ નિષ્ક્રિય શિક્ષણ ત્યારે કંઈ રીતે સુધારી શકાય એ જ આપણી પ્રમદાય પ્રવ્રત્તિઓના સાથી મોટા મોડો છે.

દિલ્લુસ દીવાનજ

પાપાળ-હૃદય

૧

બૌદ્ધ, શૈવ અને જૈન, આ ત્રણ પંથમાં કોઈ સામ્ય છે? આનો જવાબ આપણે દર્શનશાસ્ત્રીઓ પાસે નથી માગતા. પણ મહારાષ્ટ્રના હૃદય-સ્થાને આવેલા એલાપુરના હુગરાના પથરાઓને પૃથ્વીએ છીએ, ત્યારે તેઓ કહે છે : 'સામ્ય શું?—આ ત્રણે પંથ એક જ પરંપરાની ત્રણ પેઢીઓ છે. શંકા હોય તો અહીં અમે આમાં હૃદય ખોલ્યું છે, ત્યાં દર્શન કરી જાઓ.' એલાપુર—એલુર—અથવા વેરળ એ આજે એક નાનકડું ગામડું છે. પ્રાચીન કાળમાં અહીં ચાકુપ્પ, રાષ્ટ્રકૂટ, વગેરે રાજવંશો રાજ્ય કરતા હતા. એકબીજા સાથે લડનારા, એકબીજા ઉપર વિજય મેળવીને એ વિજય જગજહોર કરવા માટે મોટા મોટા વિજયપરત્નો જાંધવારા, રાજવીઓ દુનિયામાં બધે મળે છે. અહીં મહારાષ્ટ્રના પ્રાચીન રાજ્યોએ પોતાની ધર્મશ્રદ્ધા, સેવા ને ભક્તિના રૂપમાં વ્યક્ત કરવા માટે એકબીજા સાથે હરીદાર્ષ કરી હોય એમ લાગે છે.

આજે આ 'યુદ્ધ'ો કેવળ દુનિયાનું કુટહલ વૃમ કરવાનું અને ભારતીય સંસ્કૃતિની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપવાનું કામ કરે છે. પણ એક વખતે આ યુદ્ધો એક મહાન વિદ્યાપીઠની ગરજ સારતી હતી. દેશદેશાંતરના શ્રમણો, જંગમો અને સાધુઓ અહીં આ યુદ્ધોનો આશ્રય કરી, આસપાસમાં ગામડાંના લોકો જે કોઈ અન્ન વસ્ત્ર આપે તેનો સ્વીકાર કરી, ધર્મચિંતન અને ધર્મચર્ચા કરતા હતા, અને હિંદુસ્તાનની જનતાને કલ્યાણનો માર્ગ બતાવતા હતા. જેમ કોઈ સરોવરમાંથી અનેક નહેરો નીકળીને આસપાસની જમીને ફળદ્રુપ કરે, તેમ આ યુદ્ધોની સાધુમંડળો ધર્મમાં નવી નવી શોધો કરી, એ ધર્મોત્તત્તની પરચો ગામડે ગામડે ખોલતી, અથવા એ ધર્મની કાવડો ભરી ભરી, એને ઘેર ઘેર પહોંચાડતી. જેમ રાજ્યો પોતાનો વૈભવ આ સાધુ-મંડળોના ચરણે ધરતા, તેમ જ દેશના મૂર્તિકારો અને ચિત્રકારો આ યુદ્ધોને શણગારવામાં પોતાની કળાનું સાર્થક્ય માનતા. એટલે આ યુદ્ધોની દાર આપણા પૂર્વજોની રાજકીય તેમ જ પ્રજાકીય

આકાંક્ષાની પ્રતિનિધિ છે. એ કોઈ 'તાજ' નથી કે કોઈ એક જાદુશાહ એક વખતના પોતાના પ્રેમને કળાનું રૂપ આપી દે. આ યુદ્ધોમાં હિંદુસ્તાનની મહાભક્તિના હૈયાના બાવો અમર દરેલા છે. જે ભક્તિથી આપણે વેદ, ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત વાંચીએ છીએ, એ જ ભક્તિથી આ યુદ્ધોના દર્શને આપણે જરૂં જોઈએ.

અહીં આપણે લાકડાનું, માટીનું, મીણનું કે ધાતુનું કામ જોવાના નથી. આરસપહાણ જેવા સુંવાળા પથ્થરોની કારીગરી પણ અહીં નથી. અહીં તો મહાત્માઓનાં ચારિત્ર્ય જેવા કઠણ પથ્થરમાં, એમના જ કારુણ્ય જેવાં કામળ ફૂલો, વેલીઓ અને મૂર્તિઓ કેતરેલી આપણે જોઈશું. વજ્ર કરતાં પણ કઠોર એવા પથ્થર પસંદ કરી, એમાં કુસુમ કરતાં પણ મૃદુ એવી મૂર્તિઓ વ્યક્ત કરવાની હિંમત કરનાર કારીગરોની પૂજા કરી, એમની પાસેથી દીક્ષા લેવા માટે સ્વર્ગથી પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવ જીતવા હોય, તો એમાં જરાય નવાઈ નથી. આ કૃતિઓ જોઈને દેશદેશાંતરના કળાપ્રેમીઓ રતબદ્ધ થઈ જાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? આ યુદ્ધો વિષે એક તાત્ત્વજ્ઞમાં લખેલું છે કે, દેવો જ્યારે વિમાનમાં બેસી સ્વચ્છંદ વિહાર કરતા આ ઠેકણે આવ્યા, ત્યારે આ રથાપત્યનું સૌન્દર્ય જોઈ તેઓ ખ્યાનમગ્ન થયા. તેમાંયે કેલાસમંદિરની શોભા જોઈને તેઓ એકદમ ખોલી જાક્યા : 'આ મંદિર માનવ-હાથની કૃતિ ન હોઈ શકે. આ મંદિર પ્રત્યક્ષ મહાદેવની પોંડે સ્વયંજૂ જ હોયું જોઈએ.' ઘણા અને વિશ્વકર્માનો સમીપકરિયો સ્થપતિ જે આ યુદ્ધોનો કતો હતો તે પોતે પણ કહેવા લાગ્યો : 'અદ્ભુત છે આ કલાકૃતિ. મને પોતાને જ ખજાર નથી પડતી કે આને હું કેમ બનાવી શક્યો. મને કોઈ આવી બીજી કૃતિ તૈયાર કરવાનું કહે, તો મારી હિંમત નથી આવવાની. આ ચર્ચાગુંથે તે ચર્ચાગુંથ.' ત્યારે આવી કૃતિને આપણે અપોરુપેય કહીએ તો કોઈ વધી છે? આ બતાવનાર સ્થપતિને જ જ્યારે ખજાર નથી કે એ વસ્તુ કેમ બનવા પામી, ત્યારે આપણે કેમ કહી શકીએ કે આ માનવ-કૃતિ છે?

કાલિદાસે જ્યારે રઘુપંશ લખ્યું, ત્યારે સરસ્વતીએ એને વરદાન આપ્યું હતું. તેમાંથી જ્યારે એણે ચોપા કે પાંચમો સર્ગ શરૂ કર્યો ત્યારે, કહેવાય છે કે, દેવી સરસ્વતીએ એના હાથમાંથી કલમ છીનવી લઈ, પોતે જ એ સર્ગ લખી નાખ્યો. એટલી બધી સુંદર શબ્દની કારીગરી અને બાવેનો વિલાસ એ સર્ગોમાં જોડે છે. આઠી પણ રચાપત્ય-કળાએ પોતે જ એ રચપતિના દેવામાં, હાથમાં, આંખોમાં અને આંગળામાં પોતાનું આસન જમાવ્યું દર્શો. અને પછી એ રચપતિએ સમાધિ-રિચતિમાં આ બધું કોતરકામ કરી નાખ્યું દર્શો.

આ કાર્ષ્ણિક મૃતિકારનું કામ નથી. સેંકડો મૃતિકારો આઠી એકત્ર ચલા દર્શો. પણ કામ શરૂ કરતા પહેલાં એમના મુખી રચાપત્યાચાર્ય પોતાના દરેક મદદનીશની છાતીને સ્પર્શ કરી મંકલ્પ કર્યો દર્શો:
 ॐ સમ પ્રવે હૃદયં તે દદામિ ।

મમ ચિત્તમનુચિતં તે અલુ ।

અને પછી બધાં એમ, બધાં તૈયાં અને બધાં આંગળાં જાણે એક જ માણસના હોય તેમ કામ કરવા બંધી પડ્યાં દર્શો.

૨

વેણની શુક્રાઓ જેવા અને પહેલી વાર એવા તે નાગપુર કોશિસ પછી. ક્યે રસને જનું એની પણ અમને ખજાર ન હતી. પાવોરાણી બિનરીને અજંટા ગયા હોઈશું. કોલતાગાદ રોશને શિતરીને, ત્યાંનો કિલ્લો જોઈ, એક ગાડી કરી અને વેણ ગયા થી. નરહરિભાઈ ઉપરાંત સાથે કોણુ હતું એ પણ હવે હું જુલો ગયો છું. રસ્તામાં છુટ્ટાગાદ આનું હતું એવું અરપટ રમરણુ છે. ને વખતે બધા જ કંઈ ગાડીમાં એકા ન હતા. મોટે ભાગે હું તો ચાલતો જ ગયો હતો. જપોરતો તડકો એટલો તો સખત હતો કે, લ્યાંથી મળે ત્યાંથી મોટાં મોટાં પાંદડાં માથા ઉપર મૂકી, એના ઉપર મારી માંધીરાખી હું ચાલતો, અને એ પાંદડાં સુકાર્ષ્ણને ગરમ થઈ જાય એટલે ફેંકી દઈ, એમને રયાને ખીખ પાંદડાં મૂકતો. તે વખતની પગપાળી મુસાફરીમાં જે આનંદ આનંદોને કાર્ષ્ણે જોઈ જ દેના! તે વખતે એટલે કે ૧૯૪૧ પહેલાં, મારી દષ્ટિ જુવાન હતી, મારી તનુપટિ જુવાન હતી અને બારતીય મંડળિતું સ્વરૂપ નવેસર ઓળખવાને હું મથતો

હતો. તે વખતે કૈલાસનું મંદિર, લેનોતી ઉદ-સના, મદારવાડા ટેન્કાડાને નામે ઓળખાતી બૌદ્ધ શુક્રાઓ, વગેરે બધું નવી આંખે જોયેલું તે આજે પણ યાદ છે. એમ મનાય છે કે, ખીજ વાર દર્શન કરીએ કે તરત પહેલી વારનાં સંસ્મરણો એની મેજે છુસાર્ષ્ણ જાય છે અને નવું ચિત્ર જૂના ચિત્રનું રચન લઈ લે છે. એ વાત સાચી છે એ વિષે મને શંકા નથી. પણ વેણની શુક્રાની બાબતમાં મારે એવું નથી થયું. જૂનાં ચિત્રો પણ મારી પાસે કાયમ છે અને નવાં ચિત્રો પણ છે. એ જન્મેની અસર એક ખીખ ઉપર થઈ છે એની ના નથી, પણ જૂનાનું વ્યક્તિત્વ હજી છુસાયું નથી.

પહેલાંની જેમ આ વખતે પણ અમે કૈલાસની શુક્રા જ સોથી પહેલવહેલી જોઈ. એ જ શુક્રા આઠીની ૭૪ શુક્રાઓની રાણી છે. જેમની પાસે પૂરતો વખત નથી, એમણે તો આ જ શુક્રા સોથી પહેલવહેલી જોવી. પણ જે કાર્ષ્ણ એમ માને કે, કૈલાસ જોવાથી વેણની તમામ શુક્રાઓના ખ્યાલ આવી જાય છે, તો એની એ શૂક છે. ૧૬ નં.ની આ કૈલાસ શુક્રા, ૨૬ નં.ની રીતાનહાણી શુક્રા, ૩૩ કે ૩૪ નં.ની ઇન્દ્રસના, આઠલી તો ઓછામાં ઓછી જોવી જ જોઈએ. અને બૌદ્ધ શુક્રાઓમાં જે વિહાર અને ચિંતો છે, તેમાંથી એક એક નમૂનો તો ઓછામાં ઓછો જોવો જ જોઈએ. ખાસ કરીને ૧૦ નં.ની શુક્રામાં જે લાકડાના કામનું અનુ-કરણ કરેલું છે તે જોયા વગર, કાલો તેમ જ અમંટા સાથે આનું કેટલું સામ્ય છે, એના પૂરતો ખ્યાલ નહિ આવે. ૧૪મી શુક્રા તો મણેસ મદારાજની માતાઓનું સંગ્રહન છે, એ જોયા વગર નહિ ચાલે. ૧૫મી શુક્રામાં, આ શુક્રા છે કે પાછળની આંખળી છે, એવી શંકા આખ્યા વગર રહેતી નથી. જે પૂરતો વખત હોય તો આમાંની એકેક શુક્રા હોડી દેવા જેવી નથી. અને જે માણસ પાસે જરા સરખી નવચારા દોષ, તો એણે એવજુ વાર તો આ શુક્રાઓ જોવા માટે આવવું જ જોઈએ. આ વખતે અમે સપ્ટેમ્બરના મહિને પચ્ચદ કયો હતો, એ અનેક રીતે સાંપે થયું. કેમ કે, મોભારાના ઉત્તરાર્ધ દેવાથી બધે લીલાસરેર હતી અને આકાશનાં વારાળાંઓ પણ સાવ ચિરકા યથેષાં ન હતાં.

આં ગુફાઓ વિષે કેમ લખ્યું? એ જ સમગ્રતાં નથી. એક એક ગુફા લઈને એના ઉપર એક સ્વતંત્ર લેખ લખવા બધાંએ તોયે સંતોષ નહિ થાય. કેમકે એક એક ગુફામાં અનેક નાની મોટી મૂર્તિઓ હોય, અનેક પ્રસંગો કોતરેલા હોય, અનેક પશુઓને એમની સ્વાભાવિક રિચ્છિતામાં રખાઈ દર્શાવેલ હોય. એક એક પાછળ જેમ એકાગ્ર થઈને અમે જોતા હતા અને બાકીની દુનિયા બૂલી જતા હતા, તેમ જ એક એક મૂર્તિ કે પ્રસંગ વિષે સ્વતંત્ર લેખ લખવા બેઠાંએ. ભારે જ કાર્ષ્ણ્ય સમાધાન થાય, અને તેમ જ ન કરી શકાય તો એક એક ગુફા ઉપર એક એક લેખ લખવાનો અર્થ શો?

કેલાસની ગુફામાં અનેક ઠેકાણે રાવણ પીસ મુગ જીંચી કરી કેલાસને ઊંચકે છે અને ઉપર શિવપાર્વતી અને નંદી ચિરાન્નમાન છે, એવા પ્રસંગો કોતરેલા છે. મુખ્ય શિવમંદિર નાનુંમનું નથી. અને એ આખું મંદિર અને એની આસપાસની ઓસરીઓ અને એની અંદર પણ બાળુએ કોતરેલું બીજું મંદિર, એ બધું બાઈને શિવપાર્વતી કલ્પના-શક્તિના સાહસથી ચક્રિત થયાય છે. મંદિરની બે બાજુ બે હાથીઓ અને બે વિનયસ્વરૂપો છે. હાથીઓની તો ફૂંદશા થઈ જ છે. હજીયે મૂર્તિના કાર્ષ્ણ્ય 'સરજન' (હાડવૈદ) મહેનત કરે તો એ હાથીના કકડા એકત્ર કરી સહેજસાજ હાથી જેવો હાથી ઊભો કરી શકાય ખરો. કહેવાય છે કે, ઔરંગઝેબે આ ગુફાઓનો ઘણો નાશ કર્યો છે. ધૂખ્યેધરનું મંદિર એણે તોડ્યું એ સમગ્રમય એવી વસ્તુ છે. આ ગુફાઓમાં, એ પારત તો, એકે મૂર્તિ અહીં રહેવા ન પામત. પણ મૂર્તિવિનાશકો મૂર્તિઓના ચૂરચૂરા નથી કરતા. પૂજ્યોત્તમ ન રહે એટલી ખડિત કરીને છોડી દે છે. એટલે કોકનું નાક તોડી નાખે, કોકના કાન છોડાવી દે, કોકના હાથ યા પગ ઉતારી દે, એમ કરીને એકેએક મૂર્તિ એળવાળી કરી દીધી એટલે કામ પસું. પછી એની કાર્ષ્ણ્ય પૂજા કરે નહિ. એક ધર્મચુસ્ત મુસલમાન ચિત્રોના શોખીન હતા. તેમણે ધર્મ અને કળા બંને સાચવવાનો એક મનનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. એમણે ચિત્રોનું એક આલયન ખરીદ્યું, અને કાળી શાહીના ખડિયામાં આંગળી નાખીને તમામ ચિત્રોના મોઢા ઉપર એક એક ઘણો ચોડી કાઢ્યો. આટલાથી

એને ખાતરી થઈ કે, જનદાર વસ્તુની પ્રતિકૃતિ તૈયાર કરવામાં ઈશ્વરનું જે અપમાન થાય છે, તે આપણે ધોઈ કાઢ્યું; હવે એ ચિત્રો જોવામાં વાંધો નથી.

આવી આવી સગવડો ન હોત તો એટલી કળા-કૃતિઓ બચવા પામી છે તે પણ બચવા ન પામત.

આ મંદિર ભારે કોતરાણું ત્યારે મૂળ કલ્પના પથ્થર પર પ્લાસ્ટર કરી એના પર ચિતરામણ કરવાની હતી કે નહિ, એ આપણે આજે શી રીતે બહુ શકીએ? મને પોતાને લાગે છે કે, કોતરતી વખતે પથ્થરમાં જ બધી સુંદરતા આણવામાં જોડે કરી મહા રાખવામાં આવી નથી, તોયે એના પર પાતળું પ્લાસ્ટર કરીને સાદામાં સાદા રંગોનું ચિતરામણ કરવાનો મંદ્રદ્ય પહેલેથી જ હશે. અગ્નિની દીવાલ ઉપરનું ચિત્રકામ હજી સુધી કાર્ષ્ણ્ય ટક્યું છે. આ મંદિર ઉપર કોક કોક ઠેકાણે સહેજસાજ રંગ દેખાય છે. મંદિરનાં ઉપલા મેડા ઉપર એક ઠેકાણે છતમાં બરાબર અગ્નિની કારીગરીના જ અવશેષ જોવા થોડાક ભાગ બચવા પામ્યા છે. એમાં એક ઠેકાણે મોર ગયો છે, પણ એની કળા રહી છે. એક ઠેકાણે એક રમણીનું માથું અને એની કમળની પાંદડી જેવી આંખો જ રહી છે. એનો રંગ, એની નાનુંકાર, અને શૈલી અગ્નિની જરાય ઊતરતી નથી.

આખા મંદિરનો ભાર બિંચકનાર નાના નાના હાથીઓ અનેક રીતે ત્રિહાર કરતા બતાવ્યા છે. કાર્ષ્ણ્ય પોતાની સુંદર વડે બીજાનો પગ પકડે છે, બીજા બે હાથીઓ પોતપોતાની સુંદર એક બીજાની સુંદરમાં બેસે છે. કેટલાક સુંદર વડે માથા પસરી માથાઓ ઉઠાડે છે, અને કેટલાક તો હિમતપૂર્વક કાર્ષ્ણ્ય પાંચની પાછળ પડ્યા છે. મંદિરની આસપાસ એક સાડું સરખું આંગણું છે. અને ત્યાર પછી ત્રણે બાજુ જે જોઈ ઓસરીઓ છે તેમાં અનેક વિચાળ મૂર્તિઓ કોતરવામાં આવી છે. આ મૂર્તિઓ શક્તિ, ભાવ અને ભંજી વ્યક્ત કરવાની બાબતમાં ભારતીય મૂર્તિકળાના ઉદ્દેશ નમૂનાઓ છે. એક એક મૂર્તિ જોતાંવેત એની આગળ આપણું હૃદય દબાઈ જાય છે અને આવી બલવતી મૂર્તિઓની કલ્પના કરનાર આપણા પૂર્વજે કેવા સંકલ્પનીર હશે, કેવા સમર્થ કલ્પનાનીર હશે, અને કેવા કુશળ મૂર્તિકાર હશે, એનો ખ્યાલ આવી, પોતાની હુદતા ઉપર તિરસ્કાર છૂટે છે.

કૈલાસની મુદ્રા જોઈ અને સીધા જોનોની ઇન્દ્ર-સભા જોવા ગયા. અહીંના આંગણુમાં એક બાળુએ એક જ દાથી છે. અને બીજી બાળુ ને એક જ વિશ્વચરતંબ હતો તે ત્રણ કટકા યઈ જમીન પર પડ્યો છે. આ મુદ્રા કૈલાસની જ એક નાનકડી આદૃતિ ગણાય. એમાં પોતાની ખાસિયત તો ઘણી છે, છતાં કૈલાસ જોયા પછી આનું મહત્ત્વ એની જોળે જોણું યઈ નય છે. નવા જોનાર માટે અમારી ભલામણ છે કે, તેમણે પ્રથમ ડાબી બાળુનો રસ્તો લઈ, હેશ્વી ઇન્દ્રસભા જોઈ લેવી અને પછી જ કૈલાસ તરફ આવવું. આ મહાવીરની મુદ્રાને ઇન્દ્રસભા સા માટે કહેતા હશે એ કેઈ જાણતું નથી, પણ આવી આકર્ષક મુદ્રાને પોતાનું કાંઈક નામ તો જોઈએ જ. ઇન્દ્રસભાનું નામ આવતું આવ્યું છે તે જ ચાલે તો વાંધો શો?

આના પછી જોતા જોતા આપણે પાછા આવીએ, એટલે રહ નં.ની મુદ્રા આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. ભવ્યતામાં બીજી કેઈ પણ મુદ્રા કરતાં આ ઊંચે એવી નથી. આને જોતાં પિતૃ મુર્ખ પાસેની ધારાપુરી એટલે કે 'એલિફન્ટા કોન્સ'નું રમરણ ધવા વગર રહેતું નથી. અહીંની મૂર્તિઓ અસાધારણ જાતી અને મોટી છે, અને છતાં એકે મૂર્તિ પ્રમાણુ-બાહ નથી. આની બાળુએથી જ વેળાગાના પ્રપાત અથવા સીતાનહાણી તરફ જવાય છે.

એમ ન થયું હોય કે, સાધુઓને રહેવા માટે આ મુદ્રા કેતારાઈ, પણ તે એટલી ભવ્ય, મુંદર અને ઉદાત્ત યઈ કે કાંઈ વખત સુધી એમાં રહેવાની કેઈ હિંમત જ ન કરે! કોણ પોતાને એવો મોટો માને કે આવી મુદ્રામાં રતા છતાં અવરજ ન થાય?

હેશ્વી જન મુદ્રાઓ, વચલી શેવ મુદ્રાઓ, અને છેક જમણી બાળુએ દેખાતી બૌદ્ધ મુદ્રાઓ. બધું મળાને ખાણસને ધડવે એવો વિસ્તાર છે, અને એક એક મુદ્રા અંદર એટલી તો બીડી ગયેલી હોય છે કે બહારથી જોનાર ખ્યાલ સરખો આવતો નથી શહેરમાં મકાનો બિયાં બિયાં બધાય છે કેમ કે ત્યાં જગાની તંગી હોય છે. અહીં ત્રણ ત્રણ મહાસાની મુદ્રાઓ બધાઈ છે તે એટલા જ માટે કે અહીંના પથરાઓ વિરાળ છે અને તેમાં આગ, અવગા, બિયા, બિડા અને નેટલા વધવાની આપણને છૂટ છે.

આ મુદ્રાઓના ચોરસ યાંબલાઓ અહીંની પ્રચંડ મૂર્તિઓ કરતાં શોભામાં જરાય ઊંચતા નથી. એક મુદ્રામાં યાકને કારણે અંદર ન જવાનો વિચાર કરતો હતો. પણ મનમાં થયું કે, આટલું છોડાયું એમ કહેવાને શા માટે રાખીએ? શેડીક મહેનત પડશે પણ અંદર જઈ આવીએ એ કીક. અંદર ગયો અને જોઈ તો બે મોટા મડા ચાંબલા વચ્ચે ગણિતના ધનુષ્ય-ગોંડના આકારની કમાનો બે બે ચાંબલાને જોડી દે છે. એ કમાનોની જાડાઈ જોઈને હું તો ગભરાઈ જ ગયો. આ માણસની કળા તો નથી જ. અને દેવી પણ ન કહેવાય. આનું પ્રમાણ આશુરી કે રાક્ષસી જ ગણવું જોઈએ.

બીજી જ મુદ્રાઓ આખરે ઉતાવળે જોઈ. વાંદરાઓ જેમ ઉતાવળે ખાઈને પોતાનાં મોશોર્સ બરી રાખે છે અને પછી નવરાશે ફરી નિરાને ચાવી ચાવીને આરાગી લે છે, અથવા જનનવરો જેમ પ્રથમ ખાઉધરાં ધઈને ખાઈ સીધા પછી એ જાણે ખોરાક વગોળવા માંડે છે, તેવી જ રીતે વખતનો ખ્યાલ રાખી, ઉતાવળે ઉતાવળે બધું જોઈ સીધું, અને હવે વરસો સુધી એ અંદરનાનું રમરણ ફરી ફરીને વાગોળતો રહીશ. આ લેખમાળા પણ એ 'રામંથ' દિવાનો જ એક પ્રકાર સમજી લેવા. આમાં પણ પૂરતો રસ નાંદ આવે, કેમ કે વાગોળવાનો આ પ્રારંભ જ છે.

ધન્ય છે મારી આંખો કે એ ધમોલપને જોવા પામી! ધન્ય છે. મારી કલ્પનાશક્તિને કે એને આવો દિવ્ય ખોરાક બે વાર મળી ચુક્યો! અને ધન્ય છે મારા રનેલીઓને કે જેમણે અને પ્રેમપૂર્વક ભોલાવી, આવી મોટી જિજ્ઞાસી આપી!

અને જો મારા વાચકોને આ રથાનો જોવાની તાલાવેલી જાગે તો તેઓ પણ ધન્ય છે. કેમ કે બારતવાસી થયું અને આ રથાનો ન જોયાં એના કરતાં વિન્દગીની બીજી વિકળતા કઈ દોષ શો?

આ રથાન કરતાં પણ જેમની જીવનવિમૂર્તિ વધારે ભવ્ય છે, તેના મહાત્માઓ બને આવાં રથાનો જોવા ન આવે. આપણે તો અહીંના પાપાણાનું હૃદયસ્પર્શન કરી કૃતાઈ ધયા છીએ.

તા. ૧૮-૬-૪૦

કાવ્ય કાલેલકર

આ પછી બાપા

આપણે અધા ગુજરાત પ્રાંતમાં વસીએ છીએ અને ગુજરાતી બાપા મોલીએ છીએ. હિંદુસ્તાનના ખીન્ન ભાગોમાં પણ ત્યાં ત્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં ત્યાં તેઓ ગુજરાતી બોલે છે, પણ ખીન્ન શોકો પોતપોતાની ભાષા બોલે છે. આપણે ત્યાં આવતા સાધુ સંન્યાસીઓ અને મોંઘી ફકીરો આપણા કરતાં જુદી ભાષા બોલે છે. તેને હિન્દુસ્તાની કહે છે. આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એ ભાષા એક યા બીજી રૂપે બોલાય છે.

ગુજરાતની દક્ષિણે આવેલા મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે. અંગાળામાં અંગાળી બોલાય છે. એ પ્રમાણે બિહારમાં બિહારી, મારવાડમાં મારવાડી, સિન્ધમાં સિન્ધી, આરિસ્સામાં ઊરિયા, અને પંજાબમાં પંજાબી બોલાય છે. આ બધી ભાષાઓ આપણી ભાષાથી જુદી છે, છતાં જો આપણે ધ્યાન રાખીને સાંભળીએ, તો આપણને તેમાં થોડી થોડી સમજ પડે ખરી. આનું કારણ એ છે કે, એ બધી ભાષાઓ મૂળ એક જ ભાષામાંથી નીકળેલી છે અને લગભગ એક જ રીતે વધીને ખીલેલી તથા પેપાયેલી છે.

આ બધી ભાષાનાં જોડામાં જોડાં મૂળ હેઠ વેદ મુખી જાય છે. વેદકાળમાં બધા અર્થો એક જ ભાષા બોલતા હશે. પણ આસપાસના અનાર્થ શોકોના સંસર્ગથી એ ભાષામાં કેટલાક ફેરફારો થઈ ગયા હશે, અને તેથી વ્યવહારની ભાષા વેદની ભાષાને મળતી પણ તેનાથી જુદી પડી ગયેલી હશે. શિક્ષિત માણસોના અને અશિક્ષિત માણસોના ઉચ્ચારમાં ફરેશાં ફેર રહે જ છે. અશિક્ષિત માણસના ઉચ્ચાર અજ્ઞાન, બેદરકારી વગેરે કારણોને લીધે બગડતા જાય છે, અને લાંબે ગાળે મૂળ શબ્દ એટલે બધા બદલાઈ જાય છે કે તે જુદો જ શબ્દ લાગે. આવી અશુદ્ધિ વિદ્વાનોને ગમે નહિ, એટલે તેમણે ભાષાના નિયમો નક્કી કર્યા — વ્યાકરણ રચ્યું અને તે પ્રમાણે જ લખવા બોલવાનું શરૂ કર્યું. આવો પહેલો મહાન વ્યાકરણકાર તે પાણિનિ. એણે ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ રચ્યું. પણ સામાન્ય શોકો થોડા જ વ્યાકરણ વાંચીને વાતચીત કરવાના હતા? એટલે તેમની ભાષા તો

તેવી ને તેવી જ બદલાતી રહી અને વિદ્વાનોની ભાષા વ્યાકરણના નિયમે અધાર્મિક મોઝસ રૂપે સાહિત્ય-રચનામાં વપરાવા લાગી. એ વ્યાકરણશુદ્ધ ભાષા તે રામાયણ મહાભારતમાં અને કાલિદાસ ભવજ્યોતિ વગેરે કવિઓનાં કાવ્ય નાટકોમાં વપરાયેલી ભાષા. આમ વેદની ભાષામાંથી ભાષાના બે પ્રવાહો નીકળ્યા: એક સાહિત્યની ભાષાનો, જેને આપણે સંસ્કૃત એટલે મુદારેલી કહીએ છીએ, અને બીજો શોકભાષાનો, જેને આપણે પ્રાકૃત કહીએ છીએ. પ્રાકૃત શબ્દ પ્રકૃતિ ઉપરથી બનેલો છે. પ્રકૃતિ એટલે પ્રજા. પ્રજાની ભાષા તે પ્રાકૃત.

આમનો પહેલો પ્રવાહ તો વ્યાકરણ વડે અધાર્મિક ગયો, એટલે તેમાં પડી કાંઈ ફેરફાર થઈ શકે એવું રહ્યું નહિ. પણ આ પ્રાકૃત તો શોકોની બોલચાલની ભાષા રહી, એટલે એ તો બદલાતી જ ચાલી. શુદ્ધ ભગવાને અને મહાવીર સ્વામીએ પણ શોકોને ઉપદેશ આપવા માટે એ જ ભાષા વાપરી અને એમ એ ભાષામાં પણ સાહિત્ય રચાવા માંડ્યું. એની પ્રતિષ્ઠા વધી એટલે ઈ. સ.ની પાંચમી સદીમાં વરુચિ નામના એક પંડિતે દેશની પ્રાકૃત ભાષાઓનું પણ વ્યાકરણ રચ્યું. એણે પોતાના વ્યાકરણમાં મહારાષ્ટ્રી, સૌરાષ્ટ્રી, મગધી અને પૈશાચી એમ ચાર પ્રકારની પ્રાકૃત ગણી છે.

એનો અર્થ એ થયો કે, આર્ય શોકો નેમ નેમ દેશમાં ફેલાતા થયા તેમ તેમ દેશના તે તે ભાગમાં વસતા મૂળ વતનીઓના સંસર્ગમાં આવ્યા અને તેને પરિણામે તેમની ભાષાએ નવું સ્વરૂપ લીધું. વળા તેમની ભાષામાં એ મૂળવતનીઓની ભાષાના શબ્દો પણ ભળવા લાગ્યા. આવા તે તે પ્રદેશના શબ્દોને દેશ્ય શબ્દો કહે છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા કચેરો, કડછી, ઉકરડો, બોલકું, પોટલું, ચીથું, ડાકું, દીકવો, પૂણી, બોડકો, લોટ વગેરે શબ્દો દેશ્ય છે. આ ઉપરાંત દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં જઈને વસેલા આર્યોના ઉચ્ચારણ ઉપર ત્યાંની આબોહવા વગેરેની પણ અસર થઈ અને એ રીતે જુદા જુદા પ્રદેશના આર્ય શોકોની ભાષા એક બીજીથી જરા જરા જુદી પડી ગઈ.

વરુચિએ પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ રચ્યું એટલે ફરી વાર પાછી, પાણિનિએ વ્યાકરણ રચ્યું ત્યારે જેવી રીતિ થઈ હતી, તેવી રીતિ થઈ. સાહિત્યની ભાષા વ્યાકરણથી બંધાર્થને રિયર થઈ ગઈ અને શોકબોલીનો પ્રવાહ અવિરત ચાલુ રહ્યો. આ શોકબોલીમાં તો વ્યાકરણમાં માન્ય ન રાખેલા એવા ફેરફારો થતા રહ્યા, એટલે પછી એ ભાષાને અપભ્રંશ — વ્યાકરણને પચેથી ખસી પડેલી, એવું નામ આપવામાં આવ્યું. જેમ ચાર પ્રકારની પ્રાકૃત હતી તેમ તે જ ચાર પ્રકારની અપભ્રંશ પણ થઈ.

ધીમે ધીમે એ અપભ્રંશમાં પણ સાહિત્ય રચાવા માંડ્યું. દસમા સૈકા પછી મુસલમાનો હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યા અને એક બે સૈકામાં તો તેમણે હિંદુસ્તાનને પોતાનું વતન બનાવી દીધું. હિંદુ મુસલમાન એકબીજાના સંસર્ગમાં આવતા ગયા તેમ તેમ મુસલમાનોની ભાષાની અને સંસ્કૃતિની અસર આપણા સાહિત્ય ઉપર પડવા માંડી. એ સંસર્ગની આપણી ભાષાના બંધારણ ઉપર તો કંઈ અસર ન પડી, પણ અરબી ફારસી ભાષાના કેટલાક શબ્દો, શબ્દપ્રયોગો અને કહેવતો આપણી ભાષામાં દાખલ થઈ ગયાં. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા બજાર, મજ, જરા, બરસી, દારો, દવા, હલવો. કાકા વગેરે શબ્દો અને ‘કિંમતે મદાં મદદે ખુદા,’ ‘તુખ્તે તાસીર’ જેવી કહેવતો આ જ રીતે દાખલ થયેલાં છે.

ધીમે ધીમે તે વખતની પ્રચલિત અપભ્રંશ ભાષાઓમાંથી પરિવર્તન પામીને દેશની અત્યારની પ્રાંતિક ભાષાઓનો ઉદય થયો. આપણી ગુજરાતી ભાષા પણ એ જ રીતે શીરસેની અપભ્રંશમાંથી ઉદય પામેલી છે. આ પછી આપણે યુરોપના શોકોના સંબર્ગમાં આવ્યા, એટલે આપણી ભાષામાં ફરી નવાં જ પરિવર્તનો થવા માંડ્યાં અને અનેનાસ, દાફુસ, ચાવી, બિરુટ, ટિકિટ, રેશન, કપ, ટેબલ, જૂટ, ફોરેસ, આઈસ જેવા એમની ભાષાઓના શબ્દો પણ આપણી ભાષામાં બળવા લાગ્યા. આમ આપણી આજની પ્રાંતિક ભાષાઓમાં સંસ્કૃત, દેશ્ય, અરબી, ફારસી અને યુરોપીય શબ્દો ભળેલા છે.

પણ આ તો હિંદુસ્તાની, બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી, સિંધી, આસામી, મારવાડી, કોરિયા વગેરે આજે કુટુંબની ભાષાઓની વાત થઈ. ને આપણે

મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત વડાવીને દક્ષિણમાં આગળ જઈએ તો ત્યાં આપણને કાનડી, મલયાલમ, તામિલ અને તેલુગુ નામની ચાર જુદી જ ભાષાઓ માંબળવા મળે. એ ચારે ભાષાઓ દ્રાવિડ કુટુંબની ગણાય છે. એ ભાષાઓમાં આવે તો સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી, અને યુરોપીય શબ્દો ભળ્યા છે, પણ મૂળ એ કુટુંબ જુદું છે એટલે એની વ્યાકરણ્યવસ્થા વગેરે બધું આપણી ભાષા કરતાં ભિન્ન છે. એ ભાષાના પણ કેટલાક શબ્દો આપણી ગુજરાતી ભાષામાં આવેલા છે. રાડું, પોચકું, હોખડું, વકટ, વેંટ, મૂઠ, નાર, વૈદ, ચાર, જમ્મ વગેરે શબ્દો દ્રાવિડ ભાષાના છે અને છેલ્લા સાત શબ્દો તો એકથી સાત સુધીની સંખ્યા મારે કાનડી અને તેલુગુ ભાષામાં વપરાતા શબ્દો ઉપરથી ભેતરી આવેલા છે.

આ ઉપરાંત બીજા, ગોંડ, મંતાસ વગેરે રાની શોકોની પણ પોતપોતાની સ્વતંત્ર ભાષાઓ છે, અને તે તે ભૂતિના શોકોમાં બોલાય છે.

આપણા દેશની વાચન્ય સરહદ ઉપર આવેલા ભાગોમાં બોલાતી પુરતુ, બજૂલી, વગેરે ભાષાઓ મોટે ભાગે અરબી ફારસીની અસરવાળી હોઈ, તેમનો આપણે જુદો જ વર્ગ ગણવો પડે એમ છે.

અંતમાં, આપણી ગુજરાતી ભાષા પહેલાં કેવી હતી તેનો ખ્યાલ આવે એટલા માટે જુદા જુદા મતબદા બે ત્રણ નમૂનાઓ નીચે આપ્યા છે. પહેલા બે જુદા હેમચંદ્રાચાર્યે લખેલા વ્યાકરણમાં ઉદાહરણ તરીકે વપરાયેલા છે. એ ઉપરથી દસમી અગિયારમી સદીમાં વપરાતી અપભ્રંશ ભાષાનો ખ્યાલ આવશે.

પુત્રે ભજે કવલુ ગુણ, અવગુણ કવલુ મુએણ;
ન ભાપીકી બંદી અગિયારમી અવરણ ?

પુત્ર જન્મે શો ગુણ અને પુત્ર મૃત્યુ શો અવગુણ — ને ભાપીકી ભોંય કહેતાં જમિ પારકા વડે અપાતી હોય (અને તેને બચાવવા તે પ્રયત્ન ન કરતો હોય) ?

જન્મે ભોવા રિજ બદુઅ, કાયર એગ્વ કાપનિ;
મુકે નિદાહદિ ગણુયથ, કઈ જમ્ જોવડ કાનિ ?

અમે થોડા છીએ અને રિપુ કહેતાં દુરમનો બદુ છે, એવું તો કાયર કંપે તે કહે. કે મુઝે, તું મનનવતમાં નિદાણ, ત્યાં કેટલા જમ્ નયોરના કહેતાં ચાંદની એટલે અજવાળું કરે છે ? (લાખો

તારાથી કંઈ અજાણું થતું નથી, પણ એકલો હોય તોય અંદર અજાણું કરી શકે છે.)

નીચેનો ઉતારો પંદરમા સૈકાના કવિ બાલજી કરેલા કાદંબરીના અનુવાદમાંથી લીધો છે. એક પોપટને પારધીએ મારી નાખ્યો અને તેનું બચ્ચું બચી ગયું. એ બચ્ચું કહે છે:

સય ધણું મું કહીઈ હતી ? પ્રાણ સમું કાંઈ વાઢાલું નથી. નહિતર તતક્ષણ મુક તાત, તે સવિ વીસારી મિ વાત. તેલ વેદના દારુણ સહી. મુઝ સમુ કો નિષ્કુર નહીં !

બૂખ્યા રહી જિજ્ઞી દીધું બક્ષ, પાશું સનેહ કરી સમક્ષ, ને દોહિલિ હજુ અપાર, તે મુઝ વીસરિયું હપકાર !

હે રાજા, વધારે શું કહું ? પ્રાણ સમાન કંઈ વઢાલું નથી. નહિતર તરતના જ આપ મરણ પામ્યા હતા તે સર્વ વાત મેં (શી રીતે) વિસારી ? તે દારુણ વેદના મેં સહી લીધી. મારા જેવો કાંઈ નિષ્કુર નથી. જેણે બૂખ્યા રહીને મને ખાવાનું આપ્યું, જેણે સનેહ કરીને મને પાળ્યો, ને મહામહેનતે મને ઉછેર્યો, તેના બધા ઉપકાર હું બૂલી ગયો !

નગીનદાસ પારેખ

રૌમ અને કાર્થેજ

કાર્થેજના પંજ બોગેર પડતા હતા. ગ્રીસથી રૂપેન સુધી કાર્થેજની હાક વાગતી યઈ. પણ કાર્થેજને લાંબા અખાડા કરવા પડ્યા તે તો સિસિલીમાં. સિસિલીમાં તે જંગ જીતવા શ્રેયશીલ, એમાંથી જ બીજા સંઘ્રામો મંડાયા, અને એક અણધારી સત્તા જેડે કાર્થેજને જાય બીડવી પડી.

એ સત્તા તે છટાલીને પશ્ચિમ કિનારે આવેલું રૌમ. બહારવટિયા અને નાસી છૂટેલા યુવામોના એક ટોળાએ ભેગા યઈને એક ગામ વસાવ્યું, આસપાસ મજબૂત ગઢ બાંધ્યા, અને એને જુલમથી ત્રાસેલાઓનું આશ્રયસ્થાન બનાવ્યું. મારના સોળવાળા યુવામ, ધાડપાડું, ચેર અને દોહિયાળા હાથવાળા ખૂતી, બધા આવીને અહીં સુરક્ષિત રહેતા. માણસો લડાઈ અને ખેતી એ કામ કરતા. આસપાસના લોકોને આ ગામની બારે ધાક હતી. ગામ વરયું તે વખતે સ્ત્રીઓ ન હતા, તે પણ પાછળથી આણવામાં આવી. જે ગામો કે મુલક જિતાતા ગયા, ત્યાંના લોકોને રૌમનોએ દલિત ન રાખતાં પોતીકા કર્યા, સમાન હક આપ્યા; અને જે જે મુલક સર કરતા ગયા તેના કુળને હળથી કાયમ કરતા ગયા. ધીમે ધીમે છટાલીમાં આ નવી ઊગેલી પ્રજાની વસાહતો યઈ. ખેડૂત અને લડવાની એ પ્રજાને નોખું લસકર તો હતું જ નહિ. તેઓ ખેતે જ લડનારા હતા.

સિસિલીમાં પારકો ઝંધડો લડવાનો હતો. અંદર અંદરની તકરારમાં એક પક્ષે કાર્થેજની મદદ

માગી ને ખીજાએ માગી રૌમની. ન્યાયદણિએ રોગે ઝપડો વહોરવા ના પાડી. પણ રૌમ અને કાર્થેજ વચ્ચે જાણ મિત્રતાની તળે જોડું વૈમનરથ છુપાયેલું પડ્યું હતું. કાર્થેજને પોતાના માલ ખપાવવા ને વેપાર વધારવા આખી દુનિયા કળગે કરવી હતી. રૌમની આખમાં એ ખૂંચા કરતું હતું. રૌમે એકાએક ના તો પાડી, પણ રૌમમાં પ્રજા સર્વસત્તાધીશ હતી. અગ્નનામાં પૈસા ખૂટ્યા હતા. સિસિલીમાંથી લૂંટ મળશે એ લાલચે અતે રૌમે ઝંપલાવ્યું. ખાંડાં ખખડ્યાં, અને એક નાનકડા તાપણામાંથી ધુનિક વિચરોને નામે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ યથેશે દાવાનળ બજૂડી બેઠ્યો. લેટિન ભાષામાં ફિનીશિયન માટેનો શબ્દ 'ધુનિકસ' છે, તેથી આ વિચરો 'ધુનિક' વિચરો કહેવાયા.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૪ ની વાત. સવાસો વંરસ સુધી ભીજણ સંઘ્રામો આલ્યા; લોહી અને પૈસા પાણીની પેટે વહ્યાં; પેટીઓ સુધી વેરના વારસા અપાતા ગયા; અને લોહીને અક્ષરે ઇતિહાસને ચોપડે એ વિચરનાં નામ મંડાવ્યાં.

રૌમ અને કાર્થેજને આ પહેલાં એકબીજાનો પરિચય તો હતો. ગ્રીકો સામેની લડાઈમાં કાર્થેજ રૌમનો પક્ષ લીધો હતો. રૌમનાં બજારોમાં કાર્થેજના વેપારીઓની દુકાનો હતી. રૌમ શહેર રોનક અને બજારમાં કાર્થેજ આગળ સાવ ઝાંખું પડ્યું. રૌમન ખેડૂતોની રહેણી સાદી અને રીતભાત

ગામડિયા હતી, એની કાર્યજવાસીઓમાં મુખ્ય થતી. આખા રોમ શહેરમાં જમવાની ચાળાઓનો એક જ સટ છે અને જે ઉમરાવને મિલખાતી કરતી હોય તે આ જ સટ લઈ જાય છે, એમ જાણવામાં આવ્યું ત્યારે, કાર્યજના એલ્બીઓને કંઈ નવી રોષ કપો જેટલું સાનંદાશ્વય થયું. પણ રોમની પ્રજા પ્રચંડ પહેલવાનોની પ્રજા છે, એવાં લક્ષણ સ્પષ્ટ દેખાયાં હતાં. રોમમાં મોટી મોટી નહેરો તૈયાર થઈ હતી. ગદાં પાણી વહી જવાને મોટાં બોમદાં બોદાયાં હતાં. રસ્તા પર ઝુવંચાળો ને બારે સાદોઓની દરસ જગાઈ હતી. રોમમાં ધણું દેવજો અને આવલાં હતાં. દરેક દેવજો એક એક વિજયનું સ્મારક હતું. દરેક આવલું રોમ માટે શહીદ થયેલા એક એક વીરનું સ્મારક હતું.

કાર્યજ એ વેપારીની પ્રજા રહી. એનું લસ્કર આખું બાફતી હતું. આફ્રિકા, સ્પેન અને ગોલ્ડ(હાલનું ફ્રાન્સ) માંથી કાર્યજના ચગારદાર લસ્કરની ખરતી થતી, અને કાર્યજના ખજાનામાં નવાં લગી પૈસા હોય ત્યાં લગી આ માણસોની ખાણીમાંથી જોઈએ એટલાં માણસો એટલી સગાય એમ હતું. એ લસ્કર બહુરંગી તો હોય જ. આફ્રિકાના જર્જરોનું હલદળ સરસ હતું. જર્જર ઘોડેસવારો છન કે લગામ વિના ઘોડે ચડતા અને બંને હાથમાં અંકડું હથિયાર ઝાલતા. પચાસા લડવાનું હોય ત્યારે ત્યારે તેઓ જંગમી ટ્રોળોની જેમ, હાથોના ચામડાની દાલ અને લાંબા બાસા ચકડીને અને રીંછનાં ચામડાં ઓડીને, પાણીના પૂડની જેમ ધસારો કરતા. સ્પેનનું લસ્કર સારામાં સારું પાવદળ સૈન્ય હતું. ધોળા પોશાક અને અણિયાળા ખાંડાં એ એમની વિશેષતા હતી. ગોલ્ડનું લસ્કર બહાદુર ખરું, પણ એનાં હથિયાર એટલાં સારાં નહિ. એ લોકો કમર સુધી ઉઘાડા રહેતા. એમની તલવારો પોઆ સોદાની બનેલી હોવાથી દરેક ધા પછી વળી જાય, તેને સીધી કરવી પડતી. બેલિયારિક ટાપુઓમાંથી એક ટુકડી ગોરૂણાઓની આવેલી હતી. સૂડી કાણ માડીના ઝોળા એમની ગોરૂણામાંથી છૂટીને સુસવાટ કરતા ઝોળાની જેમ હાડતા અને જખતરને ભેટી માણસના ચરીરમાં ઝોંસરા પેસી તેના પ્રાણ લેતા. આવા લસ્કરને એક બાપમાં ટુકમ પણ રી રીતે આપી સગાય ? એટલે એક ટુકમ છૂટે તેનાં અનેક

બાપાઓમાં બાપાંતર થઈને આખા લસ્કરમાં ટુકમ પહેર્યો. ટુકડીઓને એકબીજા નેડે કે પોતાના ઉપરી અમલદાર નેડે કડું ઝોળખાણ નાખે. આવા લસ્કરને લડાઈમાં લૂંટની સાધ્ય અથવા યુદ્ધની મરતી સિવાય બીજો ઉત્સાહ યાત્રો હોય ?

રોમમાં એથી ઊંચું હતું. આખી પ્રજા એ જ સેના હતી. બધા એક જ બાપા બોલનારા, એક જ ઉત્સાહથી પ્રેરાયેલા, રોમમાં લસ્કરી તાલીમ અતિશય કડક હતી. લાંબું સૂત જ એ હતું કે, સૈનિકને દુરમનનો ડર હોય એના કરતાં પોતાના અમલદારનો ડર વધારે હોવો જોઈએ. લસ્કરી કવાયતની કડકાઈ પણ અસાધારણ હતી. શિયાળામાં સૈનિકો તલવાર અને બાલાં ચામડાના અંગનામાં રાખીને એક બીજા પર ફેંકતા. આ હથિયારો લડાઈમાં વપરાતાં સામાન્ય હથિયાર કરતાં બમણા વજનનાં રહેતાં. છાત્રણી નાખવાની કળા પણ રોમનોએ શાસ્ત્રીય થઈતીએ ખીસતી હતી. લડાઈમાં થતુ પર દુમકો શરૂ થાય તે પહેલાં રોમન સેનાપતિ સેનાને મોખરે આવી જુસ્સાદાર બાપણ કરતો અને કહેતો : 'હે રજુસિયાઓ, દેશને સારું લડતાં લડતાં રજુમણ પર મરવું એ રોમનવાસીને સારુ મોટામાં મોટો લઘવો છે. રોમને ખાતર ખાપી જવાને જે નારીએ પતિ કે પુત્રને મોકલ્યો છે, તે પીંગમનાને કન્ય છે. એના દુરખનો પણ મહિમા મોટો છે, એનો વિલાપ પણ અદેખાઈ કરવા જેવો છે.' આ પછી રજુસિયાં ફૂંકતાં અને સેનાનો ધસારો થતો. છૂટાં બાલાંથી સલામી થયા બાદ પાસે આવીને બે લસ્કરો ખાંડાં ખખડાવીને ભેટી પડતાં.

રોમની લસ્કરી વ્યવસ્થામાં માત્ર એક ખાખી હતી. સેનાના સેનાપતિને બે રહેતા, અને બંને સરખી સત્તાવાળા, તેથી કેટલીક વાર એમ બનતું કે, અને એક જ રથને હાજર હોય ત્યાં બે જથ્થે વારાફરતી એક એક દિવસ ટુકમ આપતા, અને બેની વાજી જુદી જુદી રીતે રચાય ત્યારે ધણું કામ વણસી જતું. આમાં અદેખાઈ પણ પેદા થાય જ. દરેક સેનાપતિ એક જ વરસ માટે નિમ્નો, એટલે ધણી વાર એમ બનતું કે, પોતાની પછીનો માણસ પોતાની મહેનતનો જગ ન ખાદી જાય એટલા માટે આગલો સેનાપતિ દાર થાય એવી રીતે લડતો

અથવા કવખતની. માંડવાળ કરી દેતો. કંઈક એવી જ દશા કાર્થેજના સેનાપતિઓની પણ હતી. ત્યાંની સેના ગમે તેવી હોય, પણ સાંના સેનાપતિઓ ઘણાખરા સૌ ટચનું સોનું હતા. એવા પણ બહુ વિવશી-યતા જણાય, એટલે કાર્થેજની અંદેખી અને અવિશ્વાસુ સરકાર તેમને ગમે ત્યારે પાછા બોલાવી લેતી.

કાર્થેજના ખખના તર હતો, પણ એની હડવાની પદ્ધતિ અતિશય ખર્ચાળ હતી. સત્તાધારી માણસો ઘણા પૈસા ઉચાપત કરતા કે વેણી નાંખતા. અમલદારી, મેળવવા માટે લોકોને એટલે કે આખ-વર્ગને છોડેયોક સાંચ આપવાનો રિવાજ હતો. રોમને સંદેહાસ્યે એ સડો ત્યાં નહોતો. આ કાળ રોમનોને સારુ સુખનો કાળ હતો. સાદું છવન અને અને સાદી રહેણીમાં ખીલતા સદ્ગુણે રોમનોમાં હતા, એ મોટો લાભ હતો. પાછળથી રોમમાં સાંચ પેટેલી, પણ આ કાળે તો સાંચને સારુ દેહાંત-દંડ થતો.

રોમ અને કાર્થેજ જાને સામ્રાજ્યવાદી તો હતાં, પણ રોમ પાસે કંઈક રહેમ હતી, મિત્રભાવ હતો. એટલે જિતાયેશ લોકોનાં મન તે સામોપાયથી જતી લેતું. કાર્થેજ તાખાનાં લોકો પર જુલમ મુજરતું. ફિનીશિયાનાં જૂનાં શહેરોને વેપારની છૂટ હતી તે પણ એણે છીનવી લીધી. રખેને એ જંડ કરે એ બયથી તેણે ગામેની આસપાસ કિલ્લા ન બાંધવા દીધા. જિતાયેશી પ્રજાએ પાસેથી નેટલું ચૂસી શકાય એટલું ચૂસી લેવાને કાર્થેજમાંથી ચાંદ્રિકીન અમલદારોને મોકલવામાં આવતા. કાર્થેજ પર ચડાઈ આવે તો બીજી કોઈ પ્રજા એની વહાણે ધાપ એમ ન હતું. કોઈનીયે અંતરડી કારી હોય તો કોઈ મદદ કરેને! રોમ પર કોઈ ચડાઈ કરે તો તેને છટાલીમાં ટેકેકાણે કિલ્લાને ઘેરા ધાલવા પડે, અને ઠેર ઠેર શહેરો પોતાના સ્નાન-અની રક્ષા કરવા તૈયાર દેખાય. રોમમાં મિત્રરાજ્ય પાસેથી લરકરી સેવા ઉપરાંત કરી ખંડણી લેવાતી નહિ. અને એ સેવાના બદલામાં જે લૂંટ મળે તેમાંથી એમને ભાગ આપવામાં આવતો. 'ઉપલા ભાગમાં શિરજોરી અને લોભ અને નીચલા ભાગમાં સાંકળો અને મુલાયી,' એવી એક ઇતિહાસકારે સુધારાની ત્યાખ્યા કરી છે. મનુષ્ય-

જાતના ઇતિહાસમાં લગભગ અધે આવા સુધારાનો કાળ ક્યારેક તો આવે જ છે, કાર્થેજ આ કાળે સુધારાની એ ભૂમિકા પર હતું.

આ નીતિનું શું પરિણામ આવ્યું તે આગળ પર બોધે શકાય. રોમ અને કાર્થેજનો વિગ્રહ એ એક રીતે સ્વાતંત્ર્ય અને સામ્રાજ્ય વચ્ચેનો વિગ્રહ હતો એમ કહી શકાય. રોમમાં સ્વાતંત્ર્યનું ઝંડન હતું, સ્વતંત્રતાની કંખના હતી; રોમન સેનાનો એક-એક માણસ પોતાની જ ભૂમિની, પોતાની જ સ્વતંત્રતાની રક્ષા માટે આવ્યો હતો. કાર્થેજ બહારથી બંધે હજુપ્રુ દેખાતું હોય, પણ ક્ષયરોગે એના હાડમાં કચારનુંથે ઘર ધાટું હતું. જે પુરતકમાંથી આ લેખની મોટા ભાગની હકીકત લેવામાં આવી છે, તેના લેખકે અનેક મહારાજ્યોનાં દષ્ટાંતો આપીને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, વ્યકિતની કે દેશની સંપત્તિ વધે છે તેની સાથે જ એના ક્ષયની શરૂઆત થાય છે. સંપત્તિ વધે એટલે નવરાશ વધે, નવરાશ વધે એટલે માણસના રંગરાગ વધે ને હડવાની વૃત્તિ ને શકિતમાં ઘટાડો થાય. શારીરિક ક્ષીણતા તો આવી જ હોય. બહું હોય તો થોડી કળાની ઉપાસના શરૂ થાય, અને અત્યુક વખત સુધી દયાવૃત્તિનો પ્રાદુર્ભાવ પણ દેખાય. પણ આ નવરાશ અને વિલાસ બોડે જો મહત્તાકાંક્ષા હોય તો વિનિર્ગીયા ફરી જાગે, અને આ વખતે ક્ષીણતાને લીધે નિર્દયતા વધારે આવી હોય.

દરેક સામ્રાજ્યને આ વ્યક્તમાં ધસડાડું જ પડે છે. સામ્રાજ્ય એટલે જ ક્ષયની શરૂઆત. એટલે જ આપણા રાજ્યકારેએ કહ્યું: 'મલિન્સિસ્ટારિસ્ટીર્ષિ તદ મલેચ ચિરલુપ્તમ્' (અતિ વિસ્તારમાં પથરાયેલું ચિરંજીવી ન ચર્ષ શકે.) કાર્થેજે ધન ઉસેડવાની પાછળ રંગરાગ ને વિલાસ કર્યો. ક્ષીણ થયું, અને પોતાની રક્ષા બાદતી માણસોને સોંપી. કાર્થેજના ઇતિહાસ-માંથી આપણે માટે મોટામાં મોટો પાઠ આ છે. ઘરની એટલે કે પોતાના જનમાલની અને પરિવારની સાચવણી કરવાને આરણ કે બહુથી રાખનાર વાણિયાની જે હીન દશા છે, એ હીન દશા કાર્થેજની યર્ષ. એ જૂલમરેલી નીતિનું માર્કું ફળ આ પહેલા વિગ્રહને અતિ કાર્થેજને ચાખ્યું પડ્યું.

• જિવનવડ રીડનું 'The Martyrdom of Man' મનુષ્યની શહાદત.

કાર્યેન્ના કાફલો એ જમાનામાં અદિતીય હતો, એ આગળ કહ્યું છે. રોમ કરતાં કાર્યેન્ને સિસિલી વધારે દૂર પડતું ખરું, પણ એનો અલ્લે આ નીકા-બળથી વળી રહેતો. રોમનો પહેલી જ વાર ઇટાલી બહાર નીકળેલા. રોમ પાસે તૂતકવાળું એક પણ વહાણ નહોતું, અને ઇટાલીમાંથી સિસિલીને કિનારે સરકર ઉતારવાને ઇટાલીમાં વસતા ઝીકા પાસેથી હોડકાં મારીને તેઓ ચપાવતા. પણ રોમનો અંડમ નિરધારવાળો લોકો હતા. સામાની પાસેથી કંઈક સારું જુએ કે તેનું અનુકરણ તેમણે ક્યું જ હોય. જોતજોતામાં એમની આખીઓ અને દરિયા વિષેનો એમનો અણગમો દૂર થયો. કાર્યેન્ની એક મનવાર દરિયામાં ભાગી એટલે એમને નમ્રો મળી ગયો. દરિયાની રેતીમાં એમણે બાંકડા ગોઠવ્યા અને ઢળ છોડીને ચાલ્યા આવતા માણસોને હલેસાં મારવાની તાલીમ આપી. એમનાં વહાણ જેમનેમ જોનાં કરેલાં કાઢિયાં જેવાં હતાં. માણસોને કામની ગમ નહોતી. બે કાફલા સામસામા આવોને જોખા રહ્યા એટલે કાર્યેન્નનો અડખડાટ હસી પડ્યા. સહાર્ શરૂ કરવાના હુકમ પહેલાં જ તેઓ રોમનો પર તૂરી પડ્યા. કાર્યેન્ના સેનાપતિના વહાણને તો સાત તો તૂટકો હતાં. એમનાં વહાણ પાણીમાં આગળ ધર્યાં. દરેક વહાણની આસપાસ દૂધ જેવું શીણ ઊછળતું હતું. વહાણ પર વાપડા ફરકતા હતા, રણુશીંગાં ફૂંકાતાં હતાં અને હબસી ખસાસીઓ દલેસાં મારતા હતા. એમનાં ગાયનો અને સાંડળોના અણખણાટ સંભળાતા હતા. પણ પાસે જાય છે ત્યાં રોમન વહાણોના આગલા ભાગ પર વિચિત્ર દેખાતાં કંઈક યંત્રો નજરે પડ્યાં. રોમનો એ યંત્રોને 'કાગડા' કહેતા. કાર્યેન્ના વહાણવટીએને આ તો તદ્દન નવી વસ્તુ, એટલે તેઓ અચકાયા. પણ સાથેનાં વહાણના હેઠાર જોઈને તેમને હિંમત આવી તે તેમણે વહાણો પર ધસારો કર્યો. કાર્યેન્નાં વહાણો પાસે આવ્યાં એટલે પેલા 'કાગડા' કડક કરતા એમના ઉપર પડ્યા, એમનાં તૂતક ફાટી નાખ્યાં, અને 'કાગડા'નાં લોખંડી નડમાં કાર્યેન્નાં વહાણો ભિડાઈ ગયાં. દરે તો એક વહાણમાંથી બીજા વહાણમાં જવાને રસ્તો ખતી ગયો. રોમન સૈનિકો કાર્યેન્નાં વહાણો પર ચડી ગયા. દરિયાઈ સહાર્ તે જમીનની સહાર્ થઈ ગઈ,

અને કાર્યેન્ના વિશાળ કાફલામાંથી થોડાંક જ, વહાણની ચાંચો અંધી વળી ગયેલી ને તૂટેલી સર્પને, નાસી છૂટવા પામ્યાં અને કાર્યેન્ના બંદરમાં ભરાઈ ગયાં.

પણ કાર્યેન્ના વહાણવટીઓ તો પાણીનાં માછલાં. એમણે કુશળ વ્યવસ્થા અને યુદ્ધપદ્ધતિથી 'કાગડા'ની શોધને નકામી કરી મૂકી, અને ઘણાં વરસ સુધી કાર્યેન્ને સમુદ્રનું સ્વામિત્વ જોગવું. બે વાર તો રોમનોના કાફલા આખા ને આખા જળશાયી કરવામાં આવ્યા. રોમનોના ખજાના પણ ખાલી થઈ ગયા હતા. છતાં એ સાહસી પ્રમજો હિંમત ન હારતાં ખાનગી ઉધરાણું કરી તેમાંથી એક કાફલો જીત્યો કર્યો. 'આ કામ એટલી ત્વરાથી કરવામાં આવ્યું કે, એક લેખકે લખ્યું કે ઝાડો જ ઉપાડી વહાણ બનાવી દેવામાં આવ્યાં. વહાણો શાંધવાની શરૂઆત થઈ છે એવી ખાતમી દુરમનને મળે તે પહેલાં તો પાંચ તૂતકવાળાં બસો વહાણ તૈયાર થઈ ગયાં. એક દિવસ કાર્યેન્નો કાફલો આરામ લેતો પડ્યો હતો, ત્યાં જઈ રોમનોએ અણધાર્યો છાપો માર્યો. કાર્યેન્નાં વહાણોમાં મળા સુધી અનાજ ભરેલું હતું, અને એકલા ખસાસીઓ જ વહાણ પર હતા. અર્ધાં વહાણો કાં તો સર્પ લેવામાં આવ્યાં અથવા કુખાડી પૂણીતિ થઈ. તોપણ આખરે જ્યારે એકંદર નુકસાનીઓની ગણતરી થઈ સારે જણાયું કે, કાર્યેન્ કરતાં રોમે ગમે વહાણ વધારે ગુમાવ્યાં હતાં, પણ સિસિલીમાં સરકર મોકલવાને સાડુ રોમને મોટાં વહાણ વિના ચાસે એમ હતું. જ્યારે કાર્યેન્થી પૂરેપૂરું કાફલા વિના સિસિલી પહોંચાય એમ ન હતું અને રોમનોના નેટલી ઝડપથી તેઓ કાફલા ખાંધી શકે એમ પણ ન હતું.

આ વિમલમાં રમત તો અધૂરી રહી ગઈ. કાર્યેન્ના સેનાપતિ દેમિલકારે હજુ દાર ખાંધી ન હતી, છતાં એને સુમેદની મમલન કરવાનું ફરમાન મળ્યું. પહેલો પ્યુનિક વિમલ ૨૩ વર્ષ ચાલ્યો. રોમનોએ યડાઈના ખરચ ધોરે બારે દ'ઝ માંગ્યો, અને સિસિલીનો જે ભાગ કાર્યેન્ના તાગમાં ચારમે વરસ થયાં હતા તે સર્પ લીધો.

[દરતલિખિત 'મધપડા'માંથી] અંદાશ ૬૨ શુકલ

વડી સરકારની વર્ધા યોજના સમિતિ

શિક્ષણ અને સાહિત્યના ગયા. વર્ધના પહેલા અંકમાં વર્ધાશિક્ષણની પ્રગતિ વિષેના એક લેખમાં વડી સરકારના શિક્ષણ સલાહકારક મંડળે નીચેલી એક સમિતિની વાત કરી હતી. અને તે સમિતિએ ધ્વજચિન્હનાનો સમગ્ર વિચાર કરીને તે વિષે યોતાનો ને અભિપ્રાય બાંધ્યા હતા, તેનો સાર પણ એ લેખમાં આપવામાં આવ્યો હતો. જુઓ ગયા વર્ધનું પાન ૨૬ સુ.

આ સમિતિએ તે વખતે યોતાની વિચારણામાંથી કેટલાક મુદ્દાઓ મોકલ રાખ્યા હતા. તેમનો વિચાર કરીને હવે તેમણે તે બાબતનો યોતાનો અભિપ્રાય બહાર કઢ્યો છે. શિક્ષણ વિષે વિચાર કરનારાઓને માટે એ અભિપ્રાયો નજીવા જેવા ગણાય એમ ધારી, તે નીચે ઉતારવામાં આવ્યા છે. અગાઉ પ્રસિદ્ધ ફરેલા અભિપ્રાયો અને આ મળીને, વડી સરકારની વર્ધા યોજના સમિતિ તે યોજના વિષે શા વિચાર ધરાવે છે, એનો પૂરો ખ્યાલ આપશે.

સમિતિના અભિપ્રાયોનો સાર નીચે પ્રમાણે છે :

૧. બાળમંદિરો તથા બાળગૃહોમાં અપાત્ર, પાયાની કેળવણી પહેલાંનું શિક્ષણ ધણું ઇચ્છવા જેવું હોવા છતાં, અત્યારને તબક્કે એ વ્યવહારુ નથી, કેમ કે ફરિયાદ ધોરણે કાબજ કરવાની હિમાયત કરવા માટે નજરનાં, તાલીમ પામેલી શિક્ષિકાઓ અને નાણાં, એક ખૂટે છે. પ્રાંતીય સરકારોએ શરૂમાં નીચેના ધરાવેા રાખવેા — (ક) સવડ-પડતાં કેન્દ્રોમાં આદર્શ બાળશાળાઓ રાખવી, (ચ) યોગ્ય તાલીમ પામેલી બાળશિક્ષિકાઓની સંખ્યા વધારવી, (ગ) ફરિયાદ શિક્ષણ શરૂ કરવાની યોજામાં યોછી હંમરની નીચેનાં બાળકોને વર્ધા-શાળાઓમાં કાબજ થાય એવું ઉત્તેજન આપવું, અને (ઘ) પાયાની કેળવણી પૂર્વના શિક્ષણ માટે સારી બાળશાળાઓ ખાનગી ધોરણે ચલાવવાના પ્રયત્નોને ઉત્તેજન આપવું.

(૨) પાયાની કેળવણીમાં ૬ થી ૧૪ હંમર સુધીનાં આઠ વર્ષનો અભ્યાસ હોવો જોઈએ. આ અભ્યાસક્રમની યોતાની ખાસ સળંગસતતા સંજ્ઞાળતાં છતાં, એના બે તબક્કા રહે — એક પાંચ વર્ષનો પૂર્વભાગ; બીજો, બાકીનો ત્રણ વર્ષનો ઉત્તરભાગ.

(૩) પાયાની કેળવણીની શાળામાંથી, પ્રાથમિક શિક્ષણ બાદના બીજા શિક્ષણને સારુ શાળા-મદદલી પછા ધોરણ પછી યવા દેવામાં આવે. એટલે કે, કદમ ૨ માં બતાવેલો ૫ વર્ષનો પૂર્વભાગ પૂરો થયે.

(૪) પાયાની કેળવણીનો પૂર્વભાગ પૂરો કરીને, હાયક બાળકો પ્રાથમિક શિક્ષણ બાદના શિક્ષણની (પાયાની

શાળા સિવાયની) શાળાઓમાં જઈ શકે છે. આ શાળાઓએ ૧૧ હંમરથી શરૂ કરીને યોજામાં યોજાં ૫ વર્ષ સુધી ચાલતા, વિવિધતાવાળા અભ્યાસક્રમો રાખવા જોઈએ. આ અભ્યાસક્રમો મુખ્યત્વે સંસ્કારની કેળવણી આપતા હોવા છતાં, વિદ્યાર્થીઓને ઔદ્યોગિક અને વેપારી કામો આવડે તેમ જ યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ કરી શકે એવી હાયકાત આપવાને યોગ્ય ધરાવા જોઈએ.

(૫) પાયાની કેળવણીનાં આદ્ય વર્ષ પૂરાં કરીને — એટલે કે તેનો પૂરો અભ્યાસ કરીને, ઉપરની (કદમ ૪ ની) શાળાઓમાં ભણવાનું ચાલુ રાખવા માગે, તેમને માટે ખાસ ગોઠવણ રાખવી જોઈએ.

(૬) પાયાની કેળવણીનો ઉત્તરભાગ (એટલે કે ૬ થી ૮ ધોરણ) માં ભણતી કન્યાઓને માટે અનુકૂળ અભ્યાસક્રમો ધરાવા જોઈએ. એમાં, જેમ કે, નીચેના વિષયો હોય:— પાઠવિદ્યા, કપડાં ધોવાની આવડત, રીવજ, શુદ્ધકોષ્ટો, બાળકોની સંજ્ઞાળ અને ધાયકને માટે તાત્કાલિક ઉપાયો. શુદ્ધવિજ્ઞાનના આ અભ્યાસની સાથે બાકીનો બધો અભ્યાસક્રમ, વર્ધા શિક્ષણ યોજનાના સામાન્ય સિદ્ધાંતો અનુસાર, અનુબંધમાં ગોઠવાવે જોઈએ.

(૭) વડી સરકારના શિક્ષણ સલાહકારી મંડળની એક સ્થાયી સમિતિ નીમવી જોઈએ. પ્રાંતિમાં ચાલતા શિક્ષણના પ્રયોગો અને સામાન્ય રીતે શિક્ષણવિષયક ને પ્રગતિ તથા વિકાસ થતાં રહે તેની પર અને પાયાના શિક્ષણ બાબતમાં ખાસ નજર રાખતા રહેવું, અને તે વિષે કરવા જેવું લાગે તેની ભલામણો મંડળને કરવી, એ આ સમિતિનું કામ રહે. હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘના પ્રતિનિધિ આ સમિતિમાં હોવા જોઈએ.

(૮) આ રિપોર્ટમાં મુકેલી શરતોની મર્યાદામાં રહીને, મધ્યસ્થ વડી સરકારે, દરેક પ્રાંતમાં 'પાયાના' શિક્ષણમાં જેટલું ચોખ્ખું પુનરાવર્તી વાર્ષિક ખર્ચ થાય, તેના અર્ધ કરતાં યોછા નહિ એટલેા હિસ્સો આપવો જોઈએ. બાકીના ખર્ચનો હિસ્સો પ્રાંતીય સરકારે અને ફરિયાદ કેળવણીનું કામ ને સ્થાનિક સંસ્થાઓને તે સેવે તેમણે થઈને ભેળવવો જોઈએ. મહાન, સરન્દમ છતાંહિ મૂડીશિક્ષણનાં ખર્ચને માટે લોન-પદ્ધતિ સ્વીકારવી જોઈએ.

(૯) શાળાઓમાં ઉત્પત્ત થતા વેચાક માલને સારુ દરેક પ્રાંતે એક મુખ્યસ્થ આડત ઊભા કરવી જોઈએ.

ઈસ્લામનો સુવર્ણયુગ

૧

એશિયા ખંડના છેક નૈર્ઋત્ય ખૂણાનો પ્રદેશ અરબસ્તાન કહેવાય છે. એ સગળગ હિંદુસ્તાન જેટલો જ વિશાળ છે, ને હિંદુસ્તાનની જેમ એ પણ દ્વીપકલ્પ છે. દક્ષિણે હિંદી મહાસાગરનાં, પશ્ચિમે રાતા સમુદ્રનાં, અને પૂર્વમાં ઈરાની અખાતનાં જળો દિનરાત એના દિનારા પર દહા કપો કરે છે, પણ એ પથરાળ ને રેતાળ પ્રદેશ એમને મચક આપતો નથી.

હિંદુસ્તાન સાથે એનું બીજું કશું સામ્ય નથી. પણ હિંદુસ્તાન સાથે એ નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. કારણ, આપણા ઇસ્લામી મિરાદરોના ઇસ્લામ ધર્મનું એ ઊગમસ્થાન છે. ને ત્યાંનું મક્કા શહેર ઇસ્લામીઓને મન, હિંદુઓને મન જેટલું કાશી છે એટલું જ, પરિત્ર છે.

ઈ. સ. ૫૭૦ની સાલમાં ત્યારે એ શહેરમાં ઇસ્લામી મહમ્મદના મૂળ પુરુષ મહમ્મદ સાહેબને જન્મ થયો, ત્યારે એ દેશની કેવી સ્થિતિ હતી અને ઈ. સ. ૬૩૨માં એ ગુજરી ગયા ત્યારે કેવી સ્થિતિ હતી, તે જાણવા જેવું છે. મહમ્મદ સાહેબના જન્મ સમયે અરબસ્તાનના વતનીઓ એટલે કે આરબો અધમમાં અધમ પ્રકારની મૂર્તિપૂજનામાં ગાફેલ પડ્યા હતા. એમના સર્વશ્રેષ્ઠ કાળા નામક મદિરમાં દેવદેવીઓની કાંઈ નહિ તો ત્રણસો મૂર્તિઓ ગોઠવાયેલી હતી. એકેશ્વર, કે બધા દેવદેવીઓની હારમાળાના સૂત્રરૂપ કોઈ સર્વોપરી સત્ત્વ કે સત્તાને તેઓ જાણતા કે ઓળખતા જ નહિ. ત્યાં અત્રે પશુવધ થતા ને બોગ અપાતા એટલું જ નહિ, કેટલીક વાર માણસના બોગ પણ અપાતા. લોકો જાતજાતના વહેમોને જ ધર્મ માનતા. ને કેટલાકને તો સાંપ, વીંછી ને મડદાલ માંસ ખાતાં પણ ચીતરી ચડતી નહિ. એકલોટલ મુસાદર દોઢો તો લૂંટી લેવો કે મારી-નાખવો, કે અંદર અંદર જરા ત્રણડો થયો તો અંદર કાઢી ખૂનરેણ કરી દેવી, એ તો જાણે શાકદાળ જેવી વાત હતી. શહેરોમાં ને ગામડાંમાં રહેતા થોડા લોકો ઈરાન ને હિંદુસ્તાનનો માલ યુરોપમાં પહોંચાડવાનો કષ્ટો કરતા. પણ

બાકીના રણવાસી લોકો તો તંબૂઓમાં પડ્યા રહેતા, ને પોતાનાં જીવ, ઘોડાં કે ગધેડાં લઈને એકથી બીજે રથજે રખડુ જીવન ગુમરતા. બધા જ આરબો નવરાજનો વખત નશાબાજ, રંડીબાજ ને જુગાર-બાજમાં ગાળતા. માલદાર માણસો ઉપર્યુકત કેઈ રખડુ આરબોની હડીએ ચડ્યા તો લૂંટાયા વિના રહેતા નહિ. એમ એ અજ્ઞાન રખડુ આરબો શહેરના કે ગામડાના માલદાર માણસની હડીએ ચડ્યા તો એમની તીવ્ર વ્યાજખોરીના કે વણિક દગાબાજ ને છેતરપિંડીના બોગ થયા વિના પણ રહેતા જ નહિ. પ્રજા બધી અમુક અમુક કુળવાર ટોળાઓમાં વહેંચાયેલી રહેતી. ને એ ટોળાઓ નહાં કારણે સર પણ અવારનવાર એકબીજા નેડે લડ્યા ઝડપ્યા કરતી, ને ઘણી વાર એમાંથી જંગલોં વેરની હોળી સેકાઓ સુધી ચાલતી ને મનુષ્યનું લોહી પાણીની જેમ વહેતું. આરબો પરણવામાં પાછા વળીને જતા નહોં; એક પત્ની નહિ, બે પત્ની નહિ, અનેક પત્ની નહિ, પણ અનંત પત્ની કરી એ પણ સામાન્ય રિવાજ હતો. બાપ ગુજરી જાય ત્યારે એની મિલકતની જેમ એની જૈરીઓ પણ દીકરાને વારસામાં મળતી! મનુષ્ય મનુષ્યને શુભામ બનાવતો ને અપહરણ કરીને, લાડમાં કેક પકડીને કે ખરીદી લઈને એકલા કેસા આવ્યા માનવ શુદ્ધાઓ સાથે દોર કરતાં પણ તુરંત વ્યવહાર રખાતો.

જુદ બગવાનને એક વ્યાધિગ્રસ્ત માણસ, એક ખખડી ગયેલું જુદ શરીર, ને એક રમશાને જતું મડદું જોઈને જે વૈરાગ્ય આવ્યો, એવો વૈરાગ્ય મહમ્મદ સાહેબને પણ આવ્યો, ને એમણે પણ મહાભિદિગ્ધમણુ કહ્યું, એવું કોઈ પુરાણ એમના જીવનની આજુબાજુ જીલું થયું નથી. પણ આ સંસારના તાપ શમાવના જુદ બગવાને જેમ ઉમ તપસ્યા કરી, એમ મહમ્મદ સાહેબે પણ મક્કાની નજીકના પર્વતોની શુદ્ધાઓમાં જઈને ઉમ તપસ્યા કરી. ને એ તપસ્યા ને સમાધિને પરિણામે એમને અરબસ્તાનના, ગરે, માનવજાતિના ઉદ્ધારનો જે પેગામ મળ્યો, એ આરબોમાં ફેલાવીને એ પેગંબર થયા ને આરબો તથા અરબસ્તાનનો એમણે ઉદ્ધાર કર્યો.

એમણે આરબોને શીખવ્યું કે ઈશ્વર એક જ છે. એ મૂર્તિપૂજાથી નહિ, પણ સત્કર્મથી મળે છે. સાચો ને સંપૂર્ણ ધર્મ એક જ છે ને પોને તેના પેગંબર છે. ચારથી વધારે પત્ની કરવાનો કાર્મ ને અધિકાર જ નથી, ને તે પણ ને બધી પત્નીઓને એકસરખી ને ન્યાય રીતે રાખી શકાય તો જ. દારને તો અડકાય પણ નહિ. જુગાર તો રખાય જ કેમ? આપણે બધા એક ખુદાના બંદા છીએ, એકધર્મી છીએ. આપણે અંદર અંદર કાપાકાપી ને ખૂનરેણ દરીએ એ તો મહાપાપ. ચૈસા તો ખુદાએ પુણ્ય કરવા, ગરીબોની સેવા કરવા આપ્યા છે, વ્યાજ ખાવા અને ગરીબોને મ્હેંસવા નહિ. જીએ તરફ કુદરિ કરાય જ કેમ? શુભારોને દુઃખ દેશે એ ખુદાનો યુનેબાર શશે. શુભામોને ને મુક્તિ આપશે એનાં અનેક પાપો બગી જશે. આપણે ખાઈએ તેવો જ ખોરાક ને આપણે પહેરીએ એવો જ પોશાક આપણા બંદાઓને પણ આપવો ઘટે. જેની પાસે નાણાં હોય કે ઘરેણાં હોય તે બધાએ તેનો યા તો પોતાની આમદાનીનો દસમો ભાગ ગરીબયુરખાંઓના પોપણ માટે ને ધરલામની સેવા માટે ખરચવો જોઈએ. આ દસમા ભાગ જેટલું પુણ્યદાન ને નથી કરતો, ને આટલી જગત ખુદાર્થ કામો માટે નથી આપતો, તે હરામનું ખાય છે. દરેક આદમીએ દરેકજ દિવસમાં પાંચ વાર ખુદાની બંદગી કરવી જોઈએ યાને નમાજ પઢવી જોઈએ, રમજન મહિનામાં રોજ રાખવા જોઈએ, શુક્રવારે સામુદાયિક નમાજમાં અચૂક હાજરી આપવી જોઈએ, ને પાકદિલ, ખુદાપરસ્ત જીવન ચુગરવું જોઈએ. આવા આવા ઉપદેશોથી ને સુધારાઓથી એમણે આરબોની સુરત જ બદલી નાખી. અનેક રાજાઓમાં વહેંચાયેલા ને નિરંતર લડતા ઝગડના આરબોને આમ સંગઠિત, શિસ્તગદ ને સુસંધ એક-પ્રજા — એકરાષ્ટ્ર બનાવી દીધા. તેઓ જેવા એક ને અવિભાજ્ય થયા એવા જ બળવાન થયા.

મહમ્મદ સાહેબ આરબોના ધાર્મિક બાળોમાં જેવા આજેવાન બન્યા એવા રાજકીય બાળોમાં પણ બન્યા. ધરિાની અને રૂમી વિગેતાઓ, ને દેશના અનેક ભાગોમાં સામ્રાજ્ય કરી બેઠા હતા, તેમને એમણે હાંકી કાઢ્યા. ને એક ધર્મ, એક પેગંબર, ને એક છત તથે એમણે એક એવો ધર્મ ને ધાર્મિક

ઝંડન આપ્યું કે જેને લીધે એ લોકોએ પાછળથી લગભગ ચોથા ભાગની દુનિયાને છતી લીધી ને ધરલામનો ત્યાં ફેલાવો કર્યો.

૨

ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે મહમ્મદ સાહેબને પેગંબરી પ્રાપ્ત થઈ ને બાસક વર્ષની વયે એ જન્મનતશીન થયા. આટલા ટૂંકા માણમાં એમણે અદ્ભુત કામ કર્યું. પણ આટલો ટૂંકો મુમય બધા જ આરબોના રવજાવ ને ચારિત્ર્યમાં મૂળભૂત ને કાયમી પઠો આણવા માટે વરતુતઃ પુરનો નહોતો. દિવસની પાંચ નમાજ, રમજનના રોજ, દારનો ત્યાગ, જગત ને રંગીલાપણાનો સદંતર અદિષ્ઠકાર હજી ઘણાને કક્તાં હતાં. બીજું, ‘બાબો નાઓ એટલે બોદણી નાબી’ની જેમ મહમ્મદ સાહેબની વિદ્યુતવેગી સફળતા જોઈને, એમના છત્તનમાં જ એમની નમણી નક્ક કરીને પેગંબર બની બેસવાનો બીજા કેટલાકને શોખ થઈ આવ્યો હતો. એટલે મહમ્મદ સાહેબને ખુદાએ બોલાવી લીધા છે એવી ખબર પડતાં જ આખા અરબસ્તાનમાં ડેરેર નારિતકતા ને બંકના વાધરે વાયા. પણ એ ટાંકણે મદીનાના લોકોએ પેગંબર સાહેબની ગાદી સાચવવા એમના પ્રતિનિધિ યાને ખલીફ તરીકે હજરત અબુબકર નામના એક અત્યંત પાકદિલ, બુદ્ધિરાશી, કાર્યદક્ષ ને સુરત અનુયાયીની ચૂંટણી કરી. એમણે નારિતકતા ને બંકને મૂળમાંથી દાખ્યાં ને આરબ પ્રજાના લડાયક જુદસાને પરદેશોમાં મસ્લામો દિગ્વિજય કરવા તરફ વાળ્યો. એમણે રાજ્ય તો ફક્ત એ વર્ષ જ કર્યું, પણ એમણે બિહરના ધરલાપના મૂળ પર સત્તા યા બદાહુરીથી ને સફળતાથી વાધી. ને ધરલામના રાજકીય ને ધાર્મિક સામ્રાજ્યને દઢ કર્યું એટલું જ નહિ, પેશ્વેશાહન, દક્ષિણ સિરિયા ને ધરાક સુધી વિસ્તાયું.

આ ઉપરાંત એમણે એક બીજું અગત્યનું કાર્ય કર્યું. અને તે એ કે, એમણે જગતની વિદાય શેતાં શેતાં હજરત ઉમરની ખલીફ તરીકે નિમણૂક કરી. હજરત ઉમર ધરલામના આ સુવર્ણકાલના બધા વીર પુરોણી જેમ મહમ્મદ સાહેબના નિઃસ્વાર્થ ને પાકદિલ, સુરત અનુયાયી હતા એટલું જ નહિ, એ અજબ મનોબળ ને અજબ દૃઢતા ધરાવનાર પુરુષ હતા. એમની કકકાર જેટલી સર્વવ્યાપી હતી એટલી

એમની નિષ્પક્ષતાતા સર્વતોમુખી હતી. રંક કે રાય કોઈનો શિરતબંધ એ ધડીબર પણ સાંપી સેતા નહિ. બલબલા મૂળાઓને ને સેનાપતિઓને નાનામાં નાના ગુના માટે પદચ્યુત કરતાં એમણે જરા પણ વાર લગાડી નથી. એમની સમશેર બધાનક હતી, પણ એમની કષમ એથી પણ વધારે બધાનક હતી. એથી એમનાં ફરમાનોનો જોતવેત ને જરાજર અમલ થતો. એક લેખક લખે છે કે, 'સાડા દસ વર્ષના અંધ સમયમાં એમણે ગર્વિષ્ઠ અને જળવાન રૂમી સામ્રાજ્યનો ગર્વ ઉતાર્યો. અને જતનથી તવારીખમાં જેનો જોટો નથી એવી ઝડપે ધરાની સામ્રાજ્યના લુછા કર્યા. પશ્ચિમમાં ત્રિપોક્ષીથી માંડીને પૂર્વમાં બહુચિરતાનની સરહદ સુધી એમણે ઇસ્લામનો દિગ્વિજય કર્યો, ને એક ગંભીર ઇસ્લામી સામ્રાજ્યની રચાવના કરી. જમીનમહેસૂલપદ્ધતિને એમણે નિશ્ચિત ને ન્યાયી ધોરણ પર મૂકી, ને લશ્કરને એમણે શિરનગદ, સુવ્યવસ્થિત, જળવાન ને વિજયી બનાવ્યું. એમણે અનેક રસ્તાઓ બનાવ્યા, અનેક નહેરો ખોદાવી, અનેક ધર્મશાળાઓ બંધાવી ને અનેક મસ્જિદો બિંદી કરી. ન્યાયવ્યવસ્થાને એમણે નિર્મળતા અર્પી ને કેળવણીને એમણે મક્કત કરી દીધી, ને ઇસ્લામી કાયદાના તથા પાક કુરાનના જ્ઞાનો બહેજો ફેલાવો કર્યો. બધા મુમ્તઝાનો મિર્ઝાતલી દષ્ટિએ સમાન હતા, પણ એમણે વ્યવહારમાં પણ એમને સમાન બનાવ્યા. જૂદ અને અષંગેને એમણે ત્રિવર્ષી બાંધી આપી ને મિન-મરલામીએને એમણે ધર્મસ્વાતંત્ર્ય આપ્યું એટલું જ નહિ, એમણે એમના ખીમ હાકોને પણ સુરક્ષિત કર્યા.'

ઈ. સ. ૬૪૫માં એક માની લીધેલા અ-વાય ખાતર, નમાજ પડવા જતાં, મદીનાની જુમા મસ્જિદમાં જ એમનું એક ગુલામે 'ખૂન કર્યું', ત્યારે ઇસ્લામની

ચડતીનો સૂર્ય મધ્યાહને હતો. એમની પછી ખલીફ તરીકે હજરત ઉમ્માનની ચૂંટણી થઈ; પણ હજરત ઉમ્માન તેજરની ને નિષ્પક્ષ શાસન પછી એમનું શાસન આરંભેને નિસ્તેજ ને સમાંસાધવાંનો પક્ષ કરનારું બાણ્યું. પરિણામે જે બંડ થયું એમાં એમને એમના ધરમાં જ ધેરીને, તેઓ ત્યારે કુરાન પડતા હતા ત્યારે જ દાર કરવામાં આવ્યા.

મદમદ માંહેળે આરંભેને એકરાષ્ટ્ર બનાવ્યા ત્યાર પછી મુસલમાનોમાં અંદર અંદર પોતાના આગેવાનની નાપાક ખૂનરેજ શરૂ થયાનો આ પહેલો દાખલો છે. ને એનો દિવસે દિવસે એવો ચેપ લાગ્યો કે ન પછો વાત. આથી જે આંતર વિઘ્નદની શરૂઆત થઈ ને શિયા, સુન્ની, ખવારિજ છવાદિ જે પક્ષે પડ્યા, એથી ઇસ્લામે મુજેલી સામાન્ય રીતે ઇસ્લામી ઓની ને ખામ કરીને આરંભેની અદ્ભુત એકતાના લુછા બીડી ગયા. ને હજરત ઉમ્માન પછી ખલીફની ગાદીએ આવનાર હજરત અલી ત્રિનદગીબર આ વિઘ્ન શમાવવાની ને એકચક્રે રાજ્ય કરવાની મથામણ કરતાં જ એક ધર્મોપ ખવારિજતા હાથે, હજરત ઉમરની જેમ, ધગાદત કરવા જતાં બહેરતનશીન થયા.

હજરત અલીનો દરીફ મુઆવિયા ત્યાર પછી ગાદીએ આવ્યો, પણ એના આગમનથી જ, ખલીફાતમાં જે નિષ્કંઠક પારિધ્યનું અપ્રતીમ તેજ હતું તે માપ બીડી ન થયું, નોપણ અચંત માંખું' તો થયું જ. ત્યારથી જગતની સર્વ શકેનશાદનોની જેમ ખલીફાનું પદ વંશપરંપરાગત બની ગયું, કેડવી લગર્મીઓ ને વિઘ્નહનું મદા કેન્દ્ર બની ગયું, ઇસ્લામી પ્રગતિને જેની કેઈ વરતુ રહી નહિ, ને ખલીફનું પદ ધર્મને બદલે બળિયાના બે ભાગના માનૂલી પરિણામ જેનું ચર્ચ થયું. ને એમ ઇસ્લામનો મુખર્ણુ થુગ પૂરો થયો.

ચૂનીલાલ પુ. બારેત

વાપનો વારસો

ધનરોલતનો બાપીકો વારસો પુરુષાર્થો માણસ માટે નથી; કુટુંબમાં જે અષંગ દોષ, વિષવાઓ હોય તેમને માટે છે. મરણ સરહદો પોતાના છેકરાઓને એમ જ કરેતા કે, 'હું તને તો વારસામાં આ અંજર જ આપું છું. બનીર વારે માટે નથી. એ તો પરીની વિષવાઓ માટે છે.'

વાકા કાલેલકર

મિતાહાર અને યુક્તાહાર

૧

સંસ્કૃત ભાષામાં વૈદકશાસ્ત્રને માટે એક બારે ગૌરવવાળો શબ્દ છે: તેને આયુર્વેદ કહેવામાં આવે છે. એટલે કે, હિંદુઓના આદિ ધર્મગ્રંથ જે ચાર વેદ; તેવા આ એક આરોગ્ય માટેના વેદ અથવા જ્ઞાન-અંકાર છે, એમ ગણાયું છે. તેમાં રોગ શાથી થાય છે તેનું એક અતિ દૃઢ કારણ જતાવ્યું છે કે, આહાર અને વિહારમાં ભૂલો થવાથી રોગ થાય છે.

આહાર એટલે ખાનપાન: શરીરની અંદર જે જેવામાં આવે છે તે બધું. તેની અંદર હવા પણ ગણી શકાય. અને વિહાર એટલે હરવું ફરવું: કસરત, તથા નિર્વાદ અને મનોરંજનને અર્થે કરવામાં આવતી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ. એટલે, આહાર અને વિહાર એ બે મળીને આપણા જીવનના બધા જ બ્યવસાયો સંગ્રહિત આવી ગયા. અને એ બધા યોગ્ય રીતે કરવાના જે કાયદો કે નિયમો, તે આચરવામાં જો ભૂલ થાય તો રોગ થાય, એમ આયુર્વેદના કહેવાનો અર્થ થયો. તથા આરોગ્ય સાચવવા ઇચ્છનાર દરેકે—અને એવો કોઈ દરેક કે જે આરોગ્ય સાચવવા ન માગતો હોય?—તેને માટેના નિયમો જરોબર સમજી લઈ તેમનું પાલન કરતા રહેવું જોઈએ. અહીં આપણે આહાર વિષે નિયમો સમજવાના છીએ.

આહારને અંગે મુખ્ય બે વસ્તુ યાદ રાખવાની છે: એક તો એ કે આહાર મિત એટલે કે માપસરનો હોવો જોઈએ. કેટલું ખાવું પીવું એની માત્રા દરેક પોતાને માટે જાણી લેવી જોઈએ. ખાતાં સ્વાદ લાગ્યો એટલે ગમે તેટલું ન ખાઈ લેવાય; અમુક ઝીજ વધારે ભાવી એટલે એ જ ખા ખા ન કરાય; પચે એટલું જ ખવાય; ખાવાથી આફરો ચડે કે એવેની ચર્ચ આવે કે સુસ્તી ચડે અથવા શરીર બારે ચર્ચ જાય, તો તે જરોબર નથી. આ જાતનો વિચાર આ મિત આહારને વિષે કરવાનો હોય છે. આરોગ્ય-શાસ્ત્રમાં આવા મિતાહારનું મેહું રચાન છે. દાકતરો કહે છે કે, સામાન્યપણે લોકો માણસ ભાગ્યે જ એમું કે માપસર ખાય છે, અને ઘણીખરી સામાન્ય ખીમારીઓ ખાનપાનમાં મિતતા ન જાળવવાથી થાય

છે. અનુભવે તો સૌ કોઈ જાણે છે કે, જીભ અથવા સ્વાદેન્દ્રિય એવી તો જખરી છે કે, ભલભલા પચુ એની આગળ જીભાવામાં પડી જઈ મિતાહારની મર્યાદા ઝોળંગી જાય છે.

ત્યારે તમે પૂછશો કે કેટલું ખાવું જોઈએ? એને વિષે નિયમ શો છે? વિજ્ઞાન તે જાણતોમાં શી સલાહ આપે છે? આયુર્વેદમાં એક મગની સલાહ આપી છે તે જાણવા જેવી છે. તેમાં કહ્યું છે કે, પેટના ચાર ભાગ મણો તો એક ભાગ અનથી ભરવો જોઈએ; ખીજો એક ભાગ પાણીને માટે ગણવો જોઈએ; અને બાકી રહેતા બે ભાગ વાયુને માટે ખાલી રાખવા જોઈએ. તમને ખબર છે કે, કોઈ વખત ખાધા પછી આફરો ચડે છે. આ આફરો ચડવાનું એક કારણ એ હોય છે કે, પેટમાં વાયુને ફરવાને માટે ઝાઝી નગા હોય છે. અન્ન હોઝરીમાં ગધા પછી તેમાં પાયક રસ રેડાય છે; તેની સાથે મળીને અમુક વખત અન્ન પેટમાં પિલાયા કરે ત્યાર પછી તેને પચવા સારુ વધારે પ્રવાહી કરવાને માટે પાણીની જરૂર પડે છે. જો અન્ન જ પેટમાં એટલું હોય કે આવી જરૂર પૂરતાં હવા અને પાણીને માટે ભાગ ન રહે, તો એવેની અને આફરો કે સુસ્તી વગેરે જેવી અસર થાય છે. એટલે કેટલો ખોરાક આપણે માટે પૂરતો છે એનું માપ દરેકે અનુભવે કાઢી લેવું જોઈએ.

૨

આ તો કેટલું ખાવું એની વાત ચર્ચ, પરંતુ શું ખાવું એનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ. આ વિચારને પથ્ય અપથ્યનો વિચાર અથવા યુક્તાહારનો વિચાર કહેવામાં આવે છે. પથ્ય એટલે યુક્તકારી, શરીરને સહે તે; અને તેવું નહિ ને અપથ્ય. શું સહે અને શું ન સહે તે વિષે વૈદકમાં ઘણી ઊંચુવટથી સૂચનાઓ આપવામાં આવે છે. એ બધી આપણે ન જોઈ શકીએ. પરંતુ જેને 'યુક્તાહાર' કહેવામાં આવે છે એ સમજવાથી, આ વિષે કેટલીક સામાન્ય સમજ મળી રહે છે. ખોરાકની ઝીંજોનો પાર નથી. જાત જાતની શાકભાજી, તરેહ તરેહનાં અન્ન તથા ફળફૂલ, અને મસાલાની ઝીંજો ઉપરાંત દૂધ દહીં વગેરે ઝીંજો, તથા માંસ ખાતા હોય તેમને માટે

માંસ — એ બધી ખોરાકની ચીજને ગણાય. આ બધી ચીજોને જુદા જુદા સ્વાદ હોય છે. તે સ્વાદોના છ મોટા ભાગ કરવામાં આવ્યા છે, જેને ખટરસ કહે છે. તે ખટરસ એટલે ખાટું, ખાટું, ટીણું, કડવું, મીઠું, અને તૂટું. આ રસવાળા ખોરાકો યુક્ત એટલે કે યોગ્ય પ્રમાણમાં અથવા અધ્યક્ષર ખાવા તેને યુક્તાહાર કહે છે.

ખોરાકની ધણીખરી ચીજો આપણે સંધીને ખાઈએ છીએ. ફળ કાચાં ખાઈએ છીએ. આ જો અમુક વખત પડી રહે તો તે વાસી થાય છે,

સગવા લાગે છે, અને તેનાં જે પોષક તત્ત્વો હોય છે તે બગડી જાય છે. તેથી યુક્ત આહાર એટલે વાસી કે સહેલી ચીજોનો ત્યાગ એ પણ સમજવું જોઈએ. અને આ ખોરાક ચોખ્ખો અને સ્વચ્છ રીતે તૈયાર કરેલો પણ હોવો જોઈએ.

આમ ટૂંકમાં બે વસ્તુઓ મુખ્યપણે આપણા આહાર વિષે જાણવાની છે: ને મિત હોવો જોઈએ, અને તે યુક્ત એટલે કે યોગ્ય રૂપમાં અને પથ્ય હોવો જોઈએ. યુરોપીય વૈદકવિદ્યાએ આહારનો વિચાર જુદી રીતે કર્યો છે. તેનો વિચાર કોઠ વાર ફરીથી.

૪૦

વહેવારુ ખગોળ-૧૯

આ વિષયમાં આગળ જઈએ તે પહેલાં ભાઈશ્રી વિદુલક્ષ સેઠાણી તરફથી મંગેલ નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપવો યોગ્ય ધાતું છું, કારણ કે આ પ્રશ્નના પ્રશ્ન ધણા પડે છે. વાચકો તરફથી આવ્યા પ્રશ્નોને હું આમંત્રું છું. તેઓના જવાબ હું વચમાં વચમાં આપતો રહીશ.

‘ઈદ અંત મહોરમના તહેવારોનાં દિવસ ચોક્કસ હોતો નથી, તો ખગોળગણિત ઉપરથી ચંદ્રદર્શન કરારે થશે તે ચોક્કસ કેમ નથી થઈ શકતું? મહોરમની ત્રીજામાં ત્રીજી મણતરી થઈ શકે છે તે પ્રમાણે ચંદ્રદર્શનની કેમ નથી થઈ શકતી?’

ઉપરના પ્રશ્નની સાથે મુઠ્ઠા, શુક્ર વગેરે મહોરમો અને અગત્ય તારાનાં સોપદર્શન (ઉદયારત) ને પણ લઈ લઉં છું, જેથી આ આખા વિષયની ચર્ચા થઈ જાય. પાછલા એક અંકમાં દિવું પંચાંગની સમજણ આપી હતી, તે અખંત મહોરમો સોપદર્શન એટલે શું તે સમજાવ્યું હતું. કોઈ પણ મહા સૂર્યની નજીક આવે છે, ત્યારે તેનું તેજ સૂર્યના તેજમાં દૂબી જાય છે, તેથી તે દેખાતો બંધ થાય છે; આને લોપ અથવા અસ્ત કહે છે. ફરીને તે જ્યારે સૂર્યથી દૂર જાય છે, ત્યારે તે ફરીને દેખાય છે; આને વર્તન અથવા ઉદય કહે છે. પૂરની પોનાની ધરી ઉપર ૨૪ કલાકમાં પચિમથી પૂર્વ તરફ એક આટો ફરે છે. તેથી સૂર્ય, ચંદ્ર, મહા, તારા, વગેરે આકાશના બધા પદાર્થો ૨૪ કલાકમાં પૃથ્વીની આસપાસ પૂર્વથી

પશ્ચિમ તરફ એક આટો ફરતા દેખાય છે, અને ૨૪ કલાકમાં એક વખત ઊગે છે અને એક વખત આથમે છે, તેને પણ આપણે તેનો ઉદય અને અસ્ત કહીએ છીએ. આ ઉદયારતથી ઉપર વર્ણવેલા ઉદયારત જુદા છે તે બરાબર યાદ રાખવું.

ચંદ્રનો સોપ વદ ચૌદશ કે અમાસે થાય છે અને તેનું દર્શન મુઠ્ઠા એકમ કે બીજે થાય છે. આપણાં પ્રચલિત મહાસાપ્તમીય પંચાંગોમાં જેમ બીજા બાગતોમાં તદ્દાયત આવે છે, તેમ આ બાગતમાં પણ મોટો તદ્દાયત આવે છે. ધણી વખત મુરશુનાં સોપદર્શનમાં ૧૦-૧૫ દિવસનો ફરક માલુમ પડે છે. અત્યારના ગણિત પ્રમાણે ગણિત કરીએ તોપણ કોઈ વખત ચંદ્રનાં સોપદર્શનમાં એક દિવસનો અને બીજા મહોરમો સોપદર્શનમાં બે ત્રણ દિવસનો ફરક આવશે જ. આમાં ખગોળગણિતનો દોષ નથી, પણ વાણ્યકશાસ્ત્રનું આપણું જ્ઞાન ઢગ્ગુ અપૂર્ણ છે એ કારણ છે. અમુક મદ આકાશ સ્વચ્છ હોય તો આજે દેખાય, પણ આકાશ સ્વચ્છ ન હોય તો બે ત્રણ દિવસ સુધી ન દેખાય. વિશ્વમાં દરેક જગ્યા અમુક ચોક્કસ નિયમો પ્રમાણે બને છે, પણ તે બધા નિયમો આપણા જાણવામાં હોતા નથી. દરમિયાનનું પણ આ પ્રમાણે છે. દરમિયાનના ચાત્રના નિયમોનું આપણું જ્ઞાન ઢગ્ગુ પણ અપૂર્ણ છે, તેથી અમુક વખતે અમુક જગ્યાએ દરમિયાન કેવું દશે તે દરોશાં અમાઉયા ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. તેથી

ગ્રહોનાં અને ચંદ્રનાં લોપદર્શનમાં ઉપર કહેલો ફરક આવશે જ. પ્રચલિત પંચાંગમાં ધણી ફરક આવે છે તે એછા થશે એટલું જ.

ધરણી તહેવારો ધરણી પંચાંગ પ્રમાણે આવે છે. ધરણી મહિના ગણવાની રીત એવી છે કે, ચંદ્રદર્શનને બીજો દહાડો ૧લી તારીખ ગણાય. આમ દરેક મહિનામાં ૨૯ કે ૩૦ તારીખ હોય છે, કારણ કે બે ચંદ્રદર્શનની વચ્ચે સરાસરી ૨૯ના દિવસ જાય છે. આવા બાર મહિનાનું વરસ ગણાય છે. ધરણી પંચાંગમાં અધિક માસ નથી. તેથી આપણા પંચાંગની સાથે તેમાં લગભગ ત્રણ વર્ષે ૧ માસનો ફરક પડે છે. તેથી ધરણી તહેવારો ધીરે ધીરે દરેક ઋતુમાં થઈને પસાર થાય છે. ૩૨-૩૩ વર્ષે ૧૨ મહિનાનો ફરક પડવાથી દરેક માસમાં ફરીને એની એ ઋતુ આવે છે.

પૃથ્વીની વસ્તીનો પાંચમો ભાગ હિંદમાં વસે છે, આ દેશનો આધાર ખેતી પર છે, ખેતીનો આધાર વરસાદ પર છે, અને વરસાદનું પ્રમાણ અને તે આવવાનો વખત એ વાયુચક્રાસ્રનો વિષય છે; તે બેતાં આ શાસ્ત્રનું પ્રથમ પંક્તિનું સંશોધન આ દેશમાં થવું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી. મુંબઈ જેવાં કેટલાંક સ્થળોએ આ શાસ્ત્રની વેધશાળાઓ છે, પણ આ દેશને આ શાસ્ત્રની ઉપયોગિતા બેતાં એટલું કામ થવું જોઈએ તેના પ્રમાણમાં બહુ થોડું કામ આ વેધશાળાઓમાં થાય છે. આ શાસ્ત્રમાં સારી પેઠે સંશોધન થાય, તો ખેતી ઉપરાંત ખગોળ જેવાં બીજાં ધણાં શાસ્ત્રોને એ સંશોધન ઉપયોગી થાય, એ આપણે ઉપર બેયું.

હરિહર બદ

એશિયા શોધનાર યુરોપિયન

યુરોપની પ્રજાઓ આજે એશિયા ઉપર બારે અખત્યાર ભોગવે છે, પરંતુ એક કાળ એવો હતો કે જ્યારે તેઓ એશિયા વિષે નહિવત જ જાણતી હતી. ઈ. સ. પૂર્વે ઈરાન અને ગ્રીસ વચ્ચે લડાઈઓ થઈ હતી; સિકંદર બાદશાહ ગ્રીસથી હિંદની સરહદ સુધી આવી ગયો હતો; ઈશુ ખ્રિસ્તના જન્મનામાં રોમન લોકો પાલેસ્ટાઈનમાં રાજ કરતા હતા. આમ છતાં યુરોપના લોકો એશિયાથી — ખાસ કરીને પૂર્વ અને દક્ષિણ એશિયાથી — લગભગ અજાણ હતા એમ કહેવાય.

પાલેસ્ટાઈન ઈશુ ખ્રિસ્તની જન્મભૂમિ તરીકે ખ્રિસ્તીઓની પવિત્ર ભૂમિ ગણાય. મધ્ય યુગમાં તે મુસલમાનોના હાથમાં જઈ પડી. ખ્રિસ્તીઓના વડા ધર્મગુરુ પોપે કહ્યું કે, એનો કબજો પરધર્મી હાથ ન હોવો જોઈએ. એટલે યુરોપના દેશ દેશના ખ્રિસ્તી રાજ્યો અને પ્રજાઓ ધર્મયુદ્ધે ચડ્યાં. તે બહાણે આશ્વેલી ચળવળને લીધે, તેટલા પૂરતું એશિયાના તે ભાગોનું જ્ઞાન યુરોપ-વ્યાપી થયું હતું. પરંતુ તેથી અધિક નહોતું.

આ સ્થિતિમાં ધરમજળથી ફરક પડ્યો ઈ. સ.ના ૧૩મા સદીમાં. તે ફરક પાડનાર યુરોપિયન ઇટાલીનો

રહીશ હતો. તેનું નામ માર્કો પોલો. આથી કરીને એક લેખકે 'એશિયાના શોધનાર' એવું નામ એને આપ્યું છે.

માર્કો પોલોના બાપ અને કાકા વેનીસના વેપારી હતા. પોતાના ધંધાને અંગે તેઓ પશ્ચિમ એશિયામાં તુર્કિસ્તાન અને એશિયા માઇનોર સુધી આવતા હતા. આ વખતે ચીનમાં કુબ્લાઈખાન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પોતાની ધાતકી તીવ્રિતે માટે સર્વત્ર નામના કાઢી ગયેલા રાજા ચંગીસખાનનો એ કુબ્લાઈખાન પૌત્ર થાય. કુબ્લાઈખાન કુશળ રાજકર્તા હતો. તેણે વિચાર કર્યો કે, બહારના પ્રદેશના બાહોશ માણસોને પોતાના રાજમાં આવીને રહે, તો રાજવહીવટમાં સુધારો થાય; એ ગ્રીક વેપારીઓ તુર્કિસ્તાન સુધી આવે છે એવી એને ખબર મળી. તે પરથી તેણે એમને નોતરું મોકલ્યું કે, 'તમે મારી રાજધાની પેકિંગમાં આવો.' આ ઉપરથી બે બાઈઓ પેકિંગ પહોંચ્યા. કેટલોક વખત ત્યાં રહ્યા બાદ તેમને ધર સાંભળ્યું. ખાને તેમને ઘેર જવા રજા આપી અને તેમનામાંના એકના પુત્ર માર્કો પોલોને લઈને ફરી પેકિંગ આવવાનું નોતરું આપ્યું. અને તે પ્રમાણે તે બે બાઈઓ માર્કો પોલોને

લઈને, સાડા ત્રણ વર્ષ પછી, ઈ. સ. ૧૨૭૫માં પાછા પેરિંગ પહોંચ્યા.

બે બાઈએને પાછા આવેલા બેઈને ખાન ખૂબ રાજ થયો. તેની ખાસ ખુશી તો ૫૬૨ વર્ષના કુમાર માર્કોને બેઈને યર્ધ; તેણે તેને પોતાની પાસે જ રાખ્યો. કેમ ન રાખે ? આ દિશાર વધના છોકરાએ તે જમાનામાં વેનીસથી ચીન આવવામાં એણે પરાક્રમ નહોતું બતાવ્યું. વચ્ચે થોડાક જળમાર્ગનો પ્રવાસ બાદ કરતાં, આ છોકરે પગપાળા ફેક આવવાનું સાહસ કર્યું. નકશા-પોથીમાં બેશે તો તમને જણશે કે, આ નાનોસૂનો પ્રવાસ ન કહેવાય. અને તે કાળના પ્રવાસની મુશીબતો પણ પાર વગરની હતી.

માર્કો પોસ્ટો મોટા થયો એટલે ચીનના ખાને એને એક પ્રાંતનો સૂબો બનાવ્યો. તેનાં કામ અને હોશિયારી માટે તેને માનચાંદ મળવા લાગ્યા. ચીન સાથેના સંબંધના દેશોમાં — હિન્દ, હિન્દી ચીન, બ્રહ્મદેશ, વગેરેમાં તેને એકથી તરીકે એકલ્યો. આમ પ્રવાસો કરી કરીને અને ચીનમાં રહી કામ કરતાં એ ખૂબ પાવરદો થયો; દુનિયા એણે સારી પેઠે બેઈ. આમાં એનાં ચેવીસેક વર્ષ લગભગ વીત્યાં. પછી તેને સ્વદેશ સાંબળ્યો. એટલે કુળલાઈખાન પાસેથી રજા લઈ તે હિન્દ યઈને વેનીસ પાછો આવ્યો. આમ એ એશિયા ખંડ ફીક ફીક કરી વળ્યો.

આટલે વરસે, આયેક યઈને ઘેર આવતા છોકરાને એનાં સગાં પણ એક વાર તો ન ઝોળખી શક્યાં. ઝોળખાણ થયા પછી તો તેમને આ ચાલાક અને ચતુર માર્કોની પ્રવાસ-કથાએમાં એવો તો રસ પડવા લાગ્યો ! માર્કો પોસ્ટો પણ રસબેર પોતાના અનુભવો કહે. તેમાં તે ચીન, હિન્દ વગેરે દેશોની સમૃદ્ધિની મોટી મોટી વાતો કરેતા, ત્યારે લોકો તે ખરી માનતા જ નહિ ! અને તેમણે તો પોશોનું નામ જ તડાકાદાસ પાડ્યું ! તે જમાનામાં કોન્સ્ટન્ટિનોપલના બાદશાહની રાખીને પણ એક જ જોડે મોખાં માંડ હોતાં, ત્યારે પૂર્વની સોનાની મૃત્તિએ અને અદળક ધનની તથા માહિબીની વાતો વેનીસના

લોકો વિચારા માની પણ શી રીતે થકે ? અને એ વાતો એક અકરમાતને લઈને જ જગતમાંથી સદંતર નાથ પામવામાંથી બચી ગઈ; નહિ તો આજ માર્કો પોસ્ટોના આ રોમાંચક પ્રવાસોનું કેઈ જ દરું ન બચી શકત. આજે તો એના પ્રવાસોનો અંચ જગતની સૌ સારાં પુતકાલ્પોમાં સંધરાયેલો બેવા મળે.

આ અકરમાત એટલે વેનીસ અને જિનોવા શહેરો વચ્ચે ત્યારે થયેલો એક ટટા. આમાં માર્કો પોસ્ટો વેનીસના એક વહાણનો કપ્તાન હતો, તે જિનોવાની જીત થવાથી કેદ પડ્યો. સદ્ભાગ્યે એની જોડે એક જ ઝોરડીમાં એક લલિયો ને લેખક કેદી હતો. બે કેદીઓ વરસ દહાડા બેગા રહ્યા. પેલા લલિયા કેદીએ જોયું કે, પોસ્ટો પાસે તો અદ્ભુત પ્રવાસકથાઓના બંડાર ભરેલો છે. 'લાવ ને તે લખી કાઢું; તો તે કેવું ટીમતી સાહિત્ય યશે !' — એમ વિચારી, પોસ્ટો બોલતો જાય તે આ લલિયો કેદી લખતો ગયો. એમાંથી માર્કો પોસ્ટોના પ્રવાસોનો જગમજહર અંચ ૧૪મા સદીમાં જન્મ્યો, તે આજ પણ ચિરંજીવ છે.

એ અંચમાં આપેલું, પૂર્વના દેશોની સમૃદ્ધિનું વર્ણન એ અંચનું કદાચ ભારે આકર્ષણ નીપજ્યું. એ વાંચીને સુવર્ણની શોધ કરનારા યુરોપમાં જન્મ્યા. એ જ મોહિનીને લઈને વારકોન્સ-ગામા, કોલંબસ, આદિ વહાણવડીઓ ૧૫મા ૧૬મા સદીમાં દરિયા ખેડતા ફેરી પડ્યા, અને એમ યુરોપની આજની બહોળલાલીનો પાયો નંખાવ્યો. માર્કો પોસ્ટોના અંચની જૂગોળ તો કોલંબસનો એક મોટો આધાર બની હતી ! જેમ જેમ તેઓ દુનિયા બેતા ગયા, તેમ તેમ તેઓની ખાતરી થતી ગઈ કે, માર્કો પોસ્ટો ખાસી તડાકાદાસ નહોતો; તેણે તો સાક્ષાત્ જોયેલી વાત કરી હતી.

ખરેખર, માર્કો પોસ્ટોએ યુરોપને જે એશિયા શોધી આપ્યું તે નવું જ હતું; એ શોધ પછી યુરોપનાં મુખ-સમૃદ્ધિમાં એવો તડાકો વાગ્યો છે કે, આજ તે ખંડ જગતના માલિક જેવો યઈ બેઠો છે ! યુરોપને માટે એશિયાનો શોધક માર્કો પોસ્ટો હતો એ ખોટું નથી.

આપણે ત્યાં અનેક જાતનાં વનસ્પતિ-તેલ તૈયાર થાય છે. તેલ એ અનાજમાં રહેલો રિત્તે પદાર્થ છે. દરેક અનાજમાં એ પદાર્થ થોડાઘણા પ્રમાણમાં રહેલો જ હોય છે, પરંતુ તેલના સ્વરૂપમાં જુદું પાડી શકાય એટલું પ્રમાણ અમુક જ ગિયાંમાં હોય છે. એવાં તેલી ગિયાંના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય : કોપરાં, ડોળાં છત્યાદિ ઝાડ ઉપર પેદા થતાં આકાશી ગિયાં; તલ છત્યાદિ છોડમાં પેદા થતાં જમીન ઉપરનાં ગિયાં; અને મગફળા જેવાં જમીનની અંદર પેદા થતાં ગિયાં. પહેલા વિભાગનાં ગિયાં મોટે ભાગે જંગલી પેદાશ હોય છે અને ખીન્ન બે વિભાગનાં ખી ખેતી કરીને ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે.

તેલી ગિયાંમાંથી તેલ કાઢવાનાં સાધનો અનેક છે, અને કામ કામને શીખવે એ ન્યાયે, એ સાધનોમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ પણ થતી આવી છે. પ્રથમ તો ગિયાંને ચટણીની માફક વાટીને કપડા મારફતે તેલ નિષ્કાસવામાં આવતું હોતું જોઈએ. પણ એ રીતે પૂરતું તેલ નથી નીકળતું એવો અનુભવ થયો હશે, ને વાટેલાં ગિયાંને પાણીમાં ઉકાળી પાણીની સપાટી ઉપર આવતા તેલને કપડા વતી અલગ કરી લેવાની પદ્ધતિ ચાલુ થઈ હશે. તે પછી એ કિયાને સરળ બનાવવા માટે પથ્થરના આંડણિકામાં ગિયાં નાખી, સાંભેલાથી કૂટ્યા કરીને તેલ કાઢવાની પ્રથા અનુકૂળ બન્યું હશે, ને તેથી આગળ વધીને કાર્યક્ષમતા સાધવા માટે બળદઘાણીની ચોળના ચર્મ હશે. અલ્સારના 'કળ' જુગના જમાનામાં તો તેલ કાઢવાનાં મોટાં ચંત્ર કે 'કળ' પણ શોધાઈ છે.

આપણો દેશ ઉપજી કટિબંધમાં આવેલો હોવાથી, આપણે ત્યાં ઉત્તમ જાતનાં તેલી ગિયાં ઘણા મોટા જથ્થામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેલી ગિયાંની ઉત્પત્તિમાં દુનિયામાં આપણા દેશનો નંબર ખીન્ને છે, અને એરંડીની બાબતમાં તો હિન્દુસ્તાનના લગભગ છઠ્ઠાં નંબર છે. મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતાં તેલી ગિયાંમાં મગફળા, રાઈસરસવ, અળશી, તલ અને એરંડી ગણવી શકાય. કોપરાં, ડોળાં, કરંડી પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં થાય છે. છેલ્લાં પંદરેક વર્ષોમાં મગફળાનું પ્રમાણ ખૂબ વધી ગયું છે ને દિવસે દિવસે વધતું

જાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થતાં પચાસ લાખ ટન તેલી ગિયાંમાં ત્રીસ લાખ ટન તો મગફળા જ છે.

આગોહવા અને પ્રદેશાનુસાર તેલી ગિયાંની ઉત્પત્તિની અને તેલના વપરાશની દૃષ્ટિએ, હિન્દુસ્તાનના મુખ્ય મુખ્ય વિભાગો પડી ગયા છે. મગફળા મુખ્યત્વે મદ્રાસ, મુંબઈ, બ્રહ્મદેશ ને મધ્યપ્રાન્તમાં ઉત્પન્ન થાય છે. રાઈસરસવ મુખ્યત્વે કરીને સરહદ પ્રાન્તથી માંડી આસામ સુધી આખા ઉત્તર હિન્દમાં પેદા થાય છે. અળશી મોટે ભાગે યુક્તપ્રાન્ત, મધ્યપ્રાન્ત, બિહાર, બંગાળ, મુંબઈ, પંજબ અને ઉત્કલમાં પાકે છે, તલ હિન્દુસ્તાનમાં ઘણાંપરા પ્રાન્તોમાં થાય છે, પણ યુક્તપ્રાન્ત અને મદ્રાસમાં સાથી વધારે. એરંડી મોટે ભાગે મદ્રાસમાં ને થોડા થોડા પ્રમાણમાં મુંબઈ, મધ્યપ્રાન્ત, બિહાર, યુક્તપ્રાન્ત અને ઉત્કલમાં થાય છે. મદ્રાસ અને યુક્તપ્રાન્ત એ તેલી ગિયાંની ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ ઘણા અગ્રણ્ય પ્રાન્તો છે. હિન્દુસ્તાનના તેલી ગિયાંના લગભગ ૬૦ ટકા જેટલાં ગિયાં આ બે પ્રાન્તોમાં પાકે છે. સામાન્ય રીતે પોતાના પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થતાં તેલી ગિયાંનું તેલ ખાવામાં વપરાય છે. પરંતુ મગફળાનું તેલ સૌથી સરતું હોઈ, તેનો વાપર સાંસ્કૃતિક થતો જાય છે. ખીન્ન મોંઘાં તેલોમાં મગફળાનું તેલ બેળવવામાં આવે છે એટલું જ નહિ, પણ એ તેલનું ઘી બનાવવાનાં મોટાં કારખાનાં ખોલવામાં આવ્યાં છે.

તેલની ઘાણી તો સૌએ જોઈ હશે. હિંદમાં બધે ડેકાણે તે એકસરખી ઢગની નથી હોતી. પંજબ, ગુજરાત, ખાતદેશ, કચ્છાટક અને મદ્રાસમાં બળદ મોટા હોય છે, એટલે ત્યાં મોટા ઘાણુ ચોરાય એવી ઘાણી હોય છે. અને યુક્તપ્રાન્ત, બિહાર, બંગાળ, આસામ, ઉત્કલ તથા મહારાષ્ટ્રમાં બળદ નાના હોય છે, એટલે નાના ઘાણુની ઘાણીઓ હોય છે. ઘાણીમાં મોટે ભાગે બળદ જોડવામાં આવે છે, કેક ડેકાણે પાડો જોડવામાં આવે છે, ને સિંધમાં જિંટ જોડાય છે. આસામ અને બિહારમાં નાની ઘાણીઓ બળદની જગાએ સ્ત્રીઓ ચલાવે છે. મદ્રાસ, ઉત્કલ અને વરાડમાં બે બળદ જોડવાની પ્રથા છે. વરાડમાં તો એકબેલી તેલી અને દોબેલી તેલીની અલગ અલગ પેટામાં પડી ગઈ

છે. મદ્રાસ અને ઉત્કલમાં ધાણી ખુલ્લામાં ચલાવવામાં આવે છે ને વરસાદને સમયે લાટ ઉપર તાડપત્રની હત્રી મૂકી દેવામાં આવે છે. મદ્રાસમાં એક ધાણીના ઘેરાવે ૩૦ થી ૪૦ ફૂટનો હોય છે, તેથી બળદ હાંકવા માટે તેથી ઉપરાંત એક છોકરો રાખવો પડે છે. એ ધાણી ચાલતી હોય છે ત્યારે એક માર્શલ સંભળાય એવો મેટ્રિ અવાજ થયા કરે છે. ત્યાંની કેટલીક ધાણીઓમાં તેલ નીકળવા માટે નળા પાડવામાં આવે છે; જાડી ધાણીખરીમાં ઉપરથી વાટકા વડે કે સીધરાં ભોળા ભોળીને તેલ નિચોવી દેવામાં આવે છે, વરાડની ધાણીમાં પણ નળા નથી. એ સિવાય ધણેખરે ટેકાણે નળાવાળી ધાણીઓ હોય છે. જ્યાં પ્રાન્તોની ધાણી કરનાં યુગ્મરાતની ધાણીમાં એક વિશેષતા છે. તેમાં તેથીને બેસવા માટે બેઠક કરવામાં આવી છે, જેના ઉપર બેસીને તે ગિયાં મેંકાઓ કરે છે. બીજે કેટલેક ટેકાણે ગિયાં સંકેરવા માટે લાકડાની એક સમેટણી મૂકી દેવામાં આવે છે. એ સમેટણીને લઈને એક તેથી એકીસાથે બે ધાણી મંભાળી શકે છે. તેમની મિત્રો દાખલ થવાથી સંખ્યાજંધ ધાણીઓ જંધ પડી છે, ને જે ચાલે છે તેમને પૂરતું કામ નહિ મળવાથી કમાણી ઘટી ગઈ છે. ખેડૂતોમાં પેતા પૂરતાં ગિયાં મંધરી, ધાંચી પાસે ભાડે પિલાવવાની પ્રથા જે પ્રચલિત હતી, તે તૈયાર માલ ખરીદવાના આજના જમાનામાં ફીણ થતી જાય છે. એ પ્રથામાં

લોકોને ધણો લાભ રહેતો. પંદર દહાડે કે મહિને એક વાર ધાણી પિલાવવામાં આવતી. તેથી તાબું ને શુદ્ધ તેલ મળતું. ધાણી કટાવતી વખતે સાની ખાવા મળતી ને દોરને ખોળ મળતો. ગિયાં મંધરવા માટે બેઠકની મૂડીના બોળે ધાંચી પર બોઢા રહેતો ને તેને કામ મળ્યા કરતું. ખેડૂતોમાં ગિયાં મંધરવાની પ્રથાને સંજવન કરવામાં આવે તો ધાણીને કુધો ધમધોકાર ચાતે. એ કુધો પડી ભાગવાનું મોટું કારણ મિત્રો નહિ, પણ ગિયાં મંધરવાની પ્રથા ફીણ થઈ તે છે. તેલ પીલવાની ક્રિયા સરળ અને એક જ છે. એ એક જ ક્રિયામાં મિત્રને ધાણી કરતાં જાડી બચત ન થઈ શકે, ને જે બચત થાય તે દલાલીમાં ચાલી જાય છે. આમ ધાણીને ટકાવવી એ સહેલી વાત છે. આજે પણ તે સાવ મરી તો નથી જ ગઈ. ધાણી અને મિલના તેલનું પ્રમાણ કાઢવામાં આવે, તો ધાણીના તેલનું પ્રમાણ મિલના તેલના પ્રમાણ કરનાં ઓછું તો નહિ જ આવે. આજે તેલના ઔદ્યોગિક ઉપયોગ જેમ વધી ગયા છે, તેમ તેનું ઉત્પાદન પણ વધી ગયું છે. તેથી જેટલા પ્રમાણમાં મિલનું તેલ તૈયાર થાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં ધાણીનું તેલ ઓછું થયું એમ ન કહેવાય. મિલના તેલે કેટલેક અંશે ધાણીના તેલનું સ્થાન લીધું છે ને કેટલેક અંશે વધારાની આવશ્યકતા પૂરી કરી છે.

અચેરલાઈ પટેલ

મેં તેને જોઈ

૧૯૩૧ના કરાંચી કોંગ્રેસના પ્રદર્શનમાં મેં સાહ-તુષ (વીંટીમાંથી પસાર થનારી સાલ) જોઈ હતી. પણ તેને કાંતનારી માતાઓને તથા તેની આલ્પુચાળના વાતાવરણને જોયાં નહોતાં. આયું ઝીણું બિત કાંતનાર રેડિયો કેવો હરી એ જળજાનું પણ અને કૂદલ હતું. આથી થોડા વખત પર ત્યારે દૃ કારખીર ગયો, ત્યારે શ્રીનગરની કાંતનારીઓનાં ઘર બેવાની તક મેં સૌથી પહેલાં સાધી. એ માટે શ્રીનગરની બહુ ગવાયેલી મોંઘી 'ધર-રોડીઓ' અને સમૃદ્ધ કૃષ્ણગ્રીચાઓની લહેજત મારે છોડી દેવી પડી. કારણ કે, કાંતનારીઓનાં મકાનો તો અત્યંત દરિદ્રી ઉકરગ્યો અને કાયમ જૂખમરોના વાતાવરણમાં

આવેલાં છે.

મારી બેડે ચરખાસંઘના એક કાર્યકર્તાને મેં ભોગિયા અને દુભાગિયા તરીકે રાખેલા હતા. શહેરના વાણ્ય ખૂણા તરફ અને ગયા. માડીની બીંતો અને ઉકરડાના ખાસાઓ વચ્ચે યદ્યપે જતી વાંકીચૂકી મળીઓમાં યદ્યપે અને ચાલ્યા. મારા ભોગિયાએ એક ઘરમાં તપાસ કરી. પણ ત્યાં તે દિવસે ડાઈ કાંતનું નહોતું. બીજે ઘેર રેડિયા સાથે છે એમ જણાયું. તેથી અને તેમાં દાખલ થવા. નીચું જાવું અને અજ્ઞાન પગથીઓને મંભાળીને અને એક નાનકડી ઓરડીમાં પેદા.

ભાગ્યે જ ૧૦ ફૂટ લાંબી અને ૧૦ ફૂટ પડોળી

તે ઝારડી હશે. ધાસની સાદી પર તેમાં પાંચ સ્ત્રીઓ બેઠેલી હતી. તેમાંથી એ કાંતતી હતી, અને બાકીની કાં તો બિનને છૂટું પાડી તથા ઝોળાને તેમને આપતી હતી અથવા વાતો કરાવી કંટાળો દૂર કરાવતી હતી. કાઠવથી ખરડાયેલા હાથપગવાળાં અને બૂખથી કોતરી ગયેલાં મોઢાંવાળાં એ બાળકો પણ તેમની વચ્ચે બેઠેલાં હતાં, એક બાળક બિન ઝોળાવારી એક બાળકા બોળામાં હતું.

આ બોખલા ધરની આ નાનકડી ઝારડીમાં કાશ્મીરને કીર્તિ અપાવનાર બાઈઓને જોવાનું અને બાળ્ય કે દુભાઈય પ્રાપ્ત થયું. એક બાઈ. પથમી બિન કાંતતી હતી, અને બીજી શાહનુપ જેવાં કાપડ માટે વપરાતું બિન કાંતી રહી હતી. એમના રેટિયા ઝોળામાં ઓછું એક સૂકું જૂતા અને તેમની વડદાહીની વડદાહીના વાપરેલા હશે. ચાર પહેણી પડીને આરાની જેમ ગોઠવીને બનાવેલી ને સાદામાં સાદી રચના હતી. પડીના છેડાએને નળે પૈડાની ધરી હોય તેમ જરા જરા ગોળ કરેલા હતા. સામસામા આરાને પાતળી બિનની દોરીથી બાંધી જોતરેલા હતા. મુંઝનાં કે બીજા ધાસનાં ચમડાખાંમાં એક બીડી ત્રાક ફરતી હતી. ક્યાં મુંઝર પથમીનો અને શાહનુપ, અને ક્યાં તેને ઉત્પન્ન કરનાર આ કપનાતીત સાદો રેટિયા! હું તો જોઈને આબો જ ચર્ચ ગયો!

પથમીનાનું બિન તેના બળરુ કપમાં ખરચાયડ બિન સાથે ખૂબ લજેલું હોય છે. અતિચપ ખત અને કાળજી લઈ, એ બધું જાડું અને ખરચાયડું બિન છૂટું પાડી, જડાં વચ્ચેમાં વાપરવામાં આવે છે. પછી ઝીણા બિનને કાંતતા પહેલાં ઝોળાનું પડે છે. ત્રણ ઇંચના દાંતાવાળો એક લાકડાનો કાંસો લગભગ સવા ફૂટ ઝેંચી થોડી પર બોમો ગોઠવેલો હોય છે, અને તેમાં ઝોળાઈ થાય છે.

કામા હાથે બિન પકડી, કાંસાના દાંતામાંથી જમણે હાથે તેને ખેંચવામાં આવે છે. આમ બંને કાંતનારીને બેઠેલું બિન ઝોળા, છૂટું પાડી, સીધું કરી, તૈયાર કરી આપવામાં આવતું હતું. એની પૂણી કરવામાં આવતી નહોતી. કાંતનારી તેને કામે હાથે ગ્રાસી કાંતતી હતી. ઝોળાવારી ઝોળાતાં ઝોળાતાં પારંપાર પોતાના આંગળાં જરા તરિયાં કરતી, જેથી ઝોળાનું મુગમ થાય. કાંસો અને રેટિયા

એ કાંતનારીનું સાધન — સર્વરંચ.

પ્રખ્યાત કાશ્મીરી શાસના ઉત્પાદક તરીકે તેમનું કેટલું મુદરંચ છે, તેને ન જાણતી આ બાઈઓ, માંડ એ આના રોજ ફરી કાઢવા માટે, આ અયાગ પરિશ્રમ લઈ રહી હતી. તેમની મહેનત અને મહેનતાણું વિશે એમની બેઠે વાતો કરવા અને ઘણી ઇચ્છા થઈ. પણ દુભાઈએ તેમની બાપા બોલી કે સમજી શકતો નહોતો. છતાં દુભાઈના મારફતે એ તેમની સાથે અડધોક કલાક થોડી વાતો કરી. મને માલુમ પડ્યું કે, પથમીના તથા શાહનુપની કાંતનારીઓ મુખ્યત્વે શ્રીનગરમાં જ છે. હિમાલયમાં આવેલાં લડક વગેરે રથજોથી તેને માટેનું બિન વેપારીઓ ખરીદી લાવે છે. એ રથજો શ્રીનગરની ઉત્તરે લગભગ જસો માર્ગે દૂર છે. વેપારીઓ પાસેથી બિન લઈ, કાંતનારીઓ તેને છૂટું પાડે છે, અને મજૂરી માટે કાંતે છે. કાશ્મીરની ચરખા સંપંની શાખા શ્રીનગરની બધી કાંતનારીઓને કામ આપી શકતી નથી. આથી કાંતનારીઓને બીજા વેપારીઓ અને દલાલોનો આશરો લેવો પડે છે, અને તેમાં તેમને બાજે જ વાજ્યા દામ મળે છે. બેથી ત્રણ આનાનો રોજ તેમને મળી રહેતો હશે. આમ ધુગ-જૂતો જરીપુરાણો રેટિયા, વેપારીઓ કરી કરીને ઓછું કરેલું મહેનતાણું, અને ગરીબ તથા તવંગર બંનેની અવગણના પામેલી તેમની કળા અને ચતુરાઈ છતાં, આ કાંતનારીઓ પોતાના રેટિયાને વળગી રહેલી છે. પરદેશી હરીકાઈ અને મિલમાં ચતા નકલી માલના બિલટા પ્રવાહ સામે પણ તરતી રહેવાની દામ બીડવા માટે આ કાંતનારીઓ ખરે જ ધન્યવાદને પાત્ર છે!

આ બીગનો જનશ્યા પછી માનું પ્વાન તેમના શરીર તરફ ગયું. સોદર્થ તો આ પ્રાંતમાં સાર્વજનિક મિલકત છે, એટલે તેમાં તો શું કહેવાનું હોય! પણ પેડી દર પેડીના જૂખમરો તેમનાં મોં પર કપટ દેખાતો હતો. અને તેમનાં કપડાં! મેલાં અને તેલિયાં! તેઓ પોતાનાં કપડાં કેમ હમેશાં ધોતાં નથી, એવો ચૂર્મ સવાલ પૂછવાની હું અણી પર હતો. પણ કીક ચડ્યું કે અટકી ગયો. કારણ, તે જ દિવસે સાંજે સ્થાંરત પછી હું જ્યાં નદીમાં એક હોડીમાં ચર્ચને જતો હતો, ત્યારે શોકોને મેં અંધારામાં દિવસની

ગરમી પછી શીતરત્ન કરતાં જોયાં. અને અને ખ્યાલ આવ્યો કે, આપણા આ અભાગી દેશમાં કરોડો શોક એક કપડે જ રહે છે, અને તેથી તેને વારંવાર ધોઈ શકે એ શક્ય જ નથી.

કુલાલેલી વાણીથી હિન્દુસ્તાનનાં પ્રાચીન દુનર અને કળાનાં વખાણ કરતાં છતાં, આપણામાંના ઘણા-ખરાને ખ્યાલ નથી કે, હજુ જીવતા રહેલા આ દુનરોને આપણે કેવળ બેદરકારીથી જ મારી નાંખવાનું ધોર

પાપ કરીએ છીએ. જો આપણા આર્થિકાભિમાન કે દેશાભિમાનમાં કંઈએ નક્કરતા હોય તો એટલું તો આપણે જોવું જ જોઈએ કે, હિન્દુસ્તાનની કીર્તિ ફેલાવનાર આ કારીગરો કાશ્મીરના પ્રવાસીઓની નજરે ઓશિયાળા જેવા દયાના પાત્ર વાલુમ ન પડે!
(અંચલ પરથી) હજુમંતરાવ શ્રી. કૌનલગી*

* ચરખા સંધની કણાંક સાખાના મંત્રી અને કાનડી બાધાના એક જાણીતા લેખક.

‘શિક્ષક માટે શાળા કે શાળા માટે શિક્ષક?’

હું એક પ્રાથમિક શાળાનો મુખ્યશિક્ષક છું. લગભગ ૨૦ વર્ષથી કેળવણી ખાતામાં નોકરી કરતો આવ્યો છું. જુદી જુદી પ્રાથમિક શાળાઓ, નોકરીને અંગે તથા અન્ય પ્રસંગોએ, મેં જોયેલી છે. તે બધી ઘણાં વર્ષોથી એક જ ચીજે ચાલતી જોડે” છું. પ્રત્યેક પ્રાથમિક શાળામાં કંઈ ને કંઈ નવીનતા કેમ જોવામાં આવતી નહિ હોય? એ મૂઢ પ્રશ્ન ઘણા વખતથી મારા મનમાં ઉદ્ભવ્યો છે. સતત ચિન્તન કર્યાં કરતાં ઉક્ત પ્રશ્નનો સાચો ઉકેલ અને જડવો નથી; તે શોધવા કેળવણીના સાચા વિચારો અર્ચતા આ માર્ગિક દ્વારા આ બહાર પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા — ખરું સત્ય જાણવા — પ્રેરણો છું.

પ્રાથમિક શાળા એટલે ચાર દીવાલોની વચ્ચે કેવળ અક્ષરજ્ઞાન જ આપતું મકાન, એમ હું માનતો નથી. જ્યાં આવતાં — ભણતાં — બાળકો પોતાની નીતિને — ચારિત્ર્યને — સુધારી શકે, જ્યાં બાળકો પોતાનાં તન, મનને યોગ્ય રીતે વિદ્યાસ આપી શકે, જ્યાં શિક્ષકો તરફથી બાળકોને ભવિષ્યની તૈયારી માટે સાચી પ્રેરણા મળ્યા કરે, જ્યાં બાળકોને કેમ વર્તવું, કેમ ખાવું, કેમ નાહવું, કેમ સૂવું, કેમ જોડવું, જીવનપોષણના ધંધામાં પ્રગતિ કેમ સાધવી, તે સઘળાના સુવિચારોની સતત ધારા માર્ગદર્શક રૂપે મળ્યા કરે, તેને જ સાચી પ્રાથમિક શાળા હું માનું છું.

પ્રાથમિક શાળામાં આવનાં બાળકો ૨૫, ૨૬, તાજગીબંધ, ઉત્સાહી અને ઉત્સાહી પ્રકૃતિવાળાં

હોવાં જોઈએ, એને બદલે માયકાંગલાં, રક્તી સરત-વાળાં, ઉત્સાહવિહીન, બ્યસનને વળજેલાં, નીતિની બાંધનારહિત, ને કેવળ ચીજે ચાલતા બળદની જેમ આવતાં નજરે પડે છે.

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો કેવળ નોકરીની જ ભાવનાથી, અન્ય માર્ગ ન મળવાથી યાકીને છેલ્લા માર્ગ તરીકે આ ધંધાને સ્વીકારેલા, અગર પ્રાપ્ત સ્વેચ્છા ધંધા પ્રત્યે ઉદારીન, ૭ કલાક નોકરી કરી બાળકોના સમયમાં કંઈ જ વિચાર નહિ કરનાર, ધંધાને દીપાવવાની ભાવના રહિત, નોકરીના સમય બાદ બાળકો સાથે કંઈ જ સંસર્ગ નહિ હિમ્મતનાર, પોતાના ધંધા માટેની કંઈ જ તૈયારીની નજર નહિ સ્વીકારનાર, અને કેવળ પગાર પર જ દષ્ટિ રાખનાર” બંદુકા જોવામાં આવે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રાથમિક કેળવણીની સાચી પ્રગતિ કેમ જ થઈ શકે, એ વિચારવા લાયક પ્રશ્ન કેમ ન મળી શકાય?

દાણી પ્રાથમિક શિક્ષણની ઉપયુક્ત દાલનનાં કારણોની જાંડી તપાસ થવાની પણ બેસક અનિ અમલ્ય રહેલી છે. દૂકે વિચાર કરતાં, બાળકના વાકીઓ શિક્ષકના હોય તરફ, શિક્ષક બાળકના હોય તરફ, બાળક માતાપિતા હોય તરફ, શિક્ષક અધિકારીઓના હોય તરફ, અધિકારીઓ સરકારના હોય તરફ, આંગળી ચીંધતા (દોષિત માનતા) નજરે પડે છે.

દાલના પ્રાથમિક શિક્ષણમાં નથી બાળકોને ઉત્સાહ, નથી શિક્ષકોને ઉત્સાહ, નથી પાલીઓને

ઉત્સાહ, નથી અધિકારીઓને ઉત્સાહ, અને નથી સરકારને ઉત્સાહ. સૌ સૌની ફરજ યોગ્ય રીતે બજાવ્યે જાય છે, એમ માની સંતોષ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આવા નિરુત્સાહી વાતાવરણમાં સાચી કેળવણીને ક્યાં સ્થાન છે, તે સૂઝવનારો પ્રશ્ન જણાય છે. હવે મુખ્ય બાબત તરફ વળીએ.

પ્રાથમિક શાળાના વિકાસની દૃષ્ટિએ પ્રથમ શું થવાની આવશ્યકતા છે, તે પ્રશ્ન પર આવીએ.

શાળાઓ યાત્રે છે. શિસ્ત પળાપ છે. શિક્ષકોની બદલીઓ થાય છે. બાળકોના જીવનમાં એકેક વર્ષ વધતું જાય છે. જૂના જાય છે. નવા આવે છે. આ એક સામાન્ય ક્રમ ચર્ચ પડેલો છે. શિક્ષકોની બદલીઓ પ્રસંગે અનેક બાબતોનો વિચાર કરાય છે. તેમની લાયકાત, તેમનું વતન, ‘પ્રભોશન’, યોગ્યતા નો વિચાર બેશક કરવામાં આવે છે, પણ મહત્ત્વનો મુખ્ય વિચાર વીસરાઈ જતો જોવામાં આવે છે, તે શિક્ષક માટે શાળા કે શાળા માટે શિક્ષક? આ મહત્ત્વના પ્રશ્નના વિચારની, પ્રાથમિક શિક્ષણના સાચા વિકાસની દૃષ્ટિએ, જરૂર હું તો માનું છું, અને માની જોઈએ.

માનો કે અમુક શાળામાં અમુક શિક્ષકની નિમણૂક કરી. તેના માનસને તે પ્રતિકૂળ જણાતી હોય, જ્યાં તેના પ્રગતિના માર્ગમાં અનેક અંતરાયો ઉપસ્થિત થતા હોય, અમુક આવશ્યક બાબતો તે શાળામાં ઉમેરવાની તેની ઇચ્છા — ધમકા હોય, છતાં રચના સંજોગો — શિક્ષકોની ગોઠવણ વગેરે — પ્રતિકૂળ લાગતાં હોય, તો આવા વિકટ સંજોગોમાં સાચા કર્તવ્યનિષ્ઠ મુખ્ય શિક્ષકને ક્યાં સ્થાન રહેલું

છે, તેનો વિચાર કરવાની હાલના વાતાવરણમાં કોઈને કુરસદ નથી.

મુખ્ય શિક્ષકની નિમણૂક બદલી કરનારના માનસ પ્રમાણે અનુકૂળ — લાયકાતની દૃષ્ટિએ — લાગી હોય, પણ તે સ્થાનના સંજોગો સાર વિપરીત જણાતા હોય, મદદનીશ શિક્ષકવર્ગ નીરસતાવાળો જણાતો હોય, બાળકો નીરસ વાતાવરણમાંથી આવતાં હોય, પ્રગતિ માટેના કરેલા ઉપાયો ફાંસા હોય કે અધવચ અટકી પડતા હોય, આવા સંજોગોમાં શાળા માટે એક શિક્ષક શાળા કેમ સુધારી શકે?

વતનના શિક્ષકો શાળાની પ્રગતિ તેમના વિચારો પ્રમાણે કરવા માગતા હોય (— સ્થાનિક સંજોગો સાચવીને —), શાળાને શાળાના સમય પૂરતી જ માનતા હોય, બદારના શિક્ષકોને ગામમાં રહેવાની અનેક મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડતી હોય — મોંઘાં ધરભાડાં, દરેક વસ્તુની અછત, વેપારીઓની શોભવૃત્તિ — આવા સંજોગોમાં મુખ્ય શિક્ષક શાળાની પ્રગતિ સાધવા માગતા હોય, એમાં ક્યા શિક્ષકોનો સાથ મળી શકે? આ બધી સ્વાતુભવેલી બાબતો છે. મુશ્કેલ સંજોગોમાં મુકાયેલ એક મુખ્ય શિક્ષકની સાચી આપવીતીની દુરુણ કથા છે.

ઉપરની પરિસ્થિતિમાં શાળાની પ્રગતિ શક્ય છે? ‘શાળા માટે શિક્ષક કે શિક્ષક માટે શાળા’ આ બેમાંથી કઈ વસ્તુ સાચા શિક્ષણની પ્રગતિની દૃષ્ટિએ જરૂરી છે? એ પ્રશ્ન શું વિચારવા જેવો નથી? આ પ્રશ્નના સાચા ઉકેલની શું જરૂર નથી? શું આ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો ન ગણાય?

એક મુખ્ય શિક્ષક

હું વાતોડિયા પાસેથી મૌન, અસહિષ્ણુ પાસેથી સદનશીલતા, અને દૂર પાસેથી દયા શીખ્યો છું. પણ નવાઈ છે કે, આ મારા યુરોપી પ્રત્યે હું કૃતજ છું!

— અલિલ નિબ્રાન

કરે છે. તેને લીધે આ વરસમાં ૨૪ કરોડ વધારે ખરચાશે અને આવતે વરસે ૩૫ કરોડ વધારે ખરચાશે. એમ લશ્કરી ખર્ચ વધતું જાય છે. તે ખાડો કયાંથી પુરાય? નવા વરસમાં સરકારે ૧૨૬ કરોડની આવકમાંથી ૮૪ કરોડ લશ્કરમાં વાપરવાનું ધાર્યું છે. એટલે લોકો પાસેથી લીધેલા દર સો રૂપિયામાંથી ૬૭ રૂપિયા તો લશ્કર માટે જ વપરાશે.

છ૦ — ત્યારે આ સરકારની નિશાળો, દવાખાનાં વગેરે મોટાં મોટાં ખાતાં શામાંથી ચાલે છે?

૨૦ — ઉપરનું ખર્ચ તો હિંદની વડી સરકારનું કહ્યું. તે ઉપરાંત જુદા જુદા પ્રાંતો અને લોકલ બોર્ડોનું ખર્ચ જુદું. નિશાળો અને દવાખાનાંનું ખર્ચ વડી સરકાર નથી કરતી. તેને માટેનાં આવક ખર્ચનો વિચાર દરેક પ્રાંતમાં જુદો થાય છે.

છ૦ — ત્યારે આપણા પ્રાંતમાં એવું કેટલું ખર્ચ થતું હશે? અને તેમાં વળી નવા વેરા પડવાના કે?

૨૦ — આપણા પ્રાંતમાં આવતા વરસમાં રૂ. ૧૩૧ કરોડનું ખર્ચ અને લગભગ તેટલી જ આવક થશે એવો અંદાજ થયો છે, એટલે મુંબઈ સરકાર નવો વેરો નહિ નાખે.

છ૦ — તો તો ઠીક. બાકી અમારા જેવાનો મંત્રો જ થાય. આ પૈદાની દીવાલની ન મળી એટલે અમારે તો અત્યારે પાછું જ જવું પડશે. પણ ભાઈ! આ બાબતના બાબુના રાજ્યમાં તો દર વરસે આવા કરવેરા કંઈ વધતા નથી.

૨૦ — કેમ, તેઓય મહેસૂલ તો વધારે જ છે ને? અને અંગ્રેજી રાજ્યમાં તો વાર્ષિક આવક ખર્ચના અંદાજે કરીને તે ધારાસભામાં રજૂ થાય છે. આપણા પ્રાંતમાં જો મહાસભાવાળાએ રાજ્યનામાં ન આપ્યાં

હોત, તો ધારાસભા આગળ એ રજૂ થાત. આજે તો ગવર્નર સાહેબે તે નક્કી કર્યું છે. પણ આપણાં દેશી રાજ્યોમાં તો બાબુના ખરચમાં જ કેટલીય રકમ ખરચાઈ જાય અને તેનો કંઈ હિસાબ જ નહિ!

છ૦ — ત્યારે સ્વરાજ્ય આવશે ત્યારે આ કરવેરા આપવા નહિ પડે ને?

૨૦ — કરવેરા આપ્યા વગર તો રાજ્ય કેમ ચાલે? કરવેરા તો આપવા પડશે, પણ તે પ્રજાની શક્તિ અનુસાર હશે, અને જે લેવામાં આવશે તેના બદલામાં પ્રજાઉપયોગી કામો કરીને પ્રજાને અનેક ગાળું પાછું આપવામાં આવશે. સૂર્યનારાયણ તપીને નદી, નાળાં અને જળાશયો સૂકવી દે છે, પરંતુ તે વરસાદના રૂપમાં પાછું આપીને પ્રજાને અનેક ગણી ફાયદો કરી આપે છે. એમ જ પ્રજા પાસેથી લીધેલા કરવેરાનુંય થવું જોઈએ. પણ આજે જાંધી સ્થિતિ છે. આજે તો રાજગી માફક કરવેરાથી પ્રજાનું લોહી શોષાઈ જાય છે અને પરિણામે પ્રજારાશીર દુર્બળ બને છે.

છ૦ — તમે હાથું કહો છો. આજે આ ગામમાંથી પંદર હજાર રૂપિયા મહેસૂલના જાય છે, તોય ગામને શો લાભ મળે છે? નિશાળના મકાનનુંય ઠેકાણું નથી. રસ્તાનું ઠેકાણું નથી. ચોમાસામાં કાઢવ ખૂંદીને ખેતરમાં જવું પડે છે. ગામમાં ચોરીઓ થાય છે. તોય કોઈ મદદ આપતું નથી.

૨૦ — સ્વરાજ્યમાં એવું નહિ હોય. સરકાર પ્રજા પાસેથી કર લેશે, પણ પ્રજાને તે બીજી રીતે પાછો આપવા ખાતર, જેમ મહાસભાવાદી સરકારે દાંડબંધી કરવા માટે કર નાખ્યો હતો તેમ. જો તે કામ ચાલ્યું હોત તો મળ્યું. અને ગરીબોનાં ઘરમાં કેટલા પૈસા જાય? તેમનાં જીવન કેટલાં સુખી થાત? આજે સરકારનું તંત્ર એ રીતે ચાલતું નથી. ગરીબમાં

ગરીબને વાપરવાની વસ્તુઓ પર વેરા પડે છે. દીવાસળી પરની જાકત એ તેનો નમૂનો છે. જૂનો મીઠાવેરો પણ એવો જ છે. માટે જ ગાંધીજીએ મીઠાવેરો નાબૂદ કરવા માટે હડત ચલાવી હતી, એ તો તમને યાદ છે ને ?

છ૦ — હા ! આ ગામમાંથી ઘણા લોકો બદલપુર અને ધરાસણા ગયા હતા. પણ એમાં શું વળ્યું ? સરકારે તો કાવતું રચ્યું. મીઠાવેરો તો રહ્યો અને આ દીવાસળી પણ

માંધી થઈ.

૨૦ — હા ! એ બધું થાય છે અને થવાનું ! સત્યાગ્રહ કરીશું તોય થવાનું ! પણ જ્યારે પ્રજાના હાથમાં અધિકાર આવશે ત્યારે જ તે બંધ થશે.

છ૦ — એ ક્યારે આવશે ?

૨૦ — આપણે સમજીએ અને ગાંધીજી કહે છે તેમ તૈયાર થઈએ ત્યારે.

વિ૦

ગુસ્સે થનાર ભારદ્વાજ

એક વખત શુદ્ધ ભગવાન મગધની રાજધાની રાજગૃહની પાસેના વેલુવનમાં રહેતા હતા. તે નગરમાં ભારદ્વાજ નામે એક અતિ ક્ષેત્રી બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. એક વખત, તેના જોતમાંનો એક બ્રાહ્મણ શુદ્ધનો ધર્મ સ્વીકારી, તેમનો શિષ્ય બન્યો, એ સાંભળી ભારદ્વાજને ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો. તે વેલુવનમાં આવી શુદ્ધ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. પરંતુ શુદ્ધે કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો; તેથી થોડા વખત બાદ થાકીને તે જઈ્યો.

ત્યાર પછી શુદ્ધે તેને પૂછ્યું : ‘હે બ્રાહ્મણ ! તારે ઘેર કદી પરાણા આવે છે ખરા કે ?’

ભારદ્વાજે કહ્યું : ‘હા, મારાં સગાંવહાલાં કદી કદી મારે ઘેર આવે છે.’

શુદ્ધે પૂછ્યું : ‘તેમને તું ખાવાપીવાની સામગ્રી આપે છે કે ?’

ભારદ્વાજે કહ્યું : ‘હા, મારે ઘેર આવેલા મહેમાનોનો યોગ્ય આદરસત્કાર કરી, હું તેમને ખાવાપીવાની સામગ્રી આપું છું.’

શુદ્ધે કહ્યું : ‘પરંતુ હે બ્રાહ્મણ ! જો તારા પરાણા તારી આપેલી વસ્તુઓ ન સ્વીકારે,

તો તે વસ્તુઓનું શું થાય ?’

ભારદ્વાજે કહ્યું : ‘હે ગૌતમ ! આ બધું તું શું પૂછે છે ? મેં આપેલી વસ્તુઓ મારા પરાણાઓને ગમે નહિ, તો તે બધી મારી પાસે જ રહે, એ કેળીતું છે !’

શુદ્ધે કહ્યું : ‘હે બ્રાહ્મણ ! તે જ પ્રમાણે તેં આજે આ ગાળોની જે ભેટ મારે માટે આપી હતી, તેનો મેં સ્વીકાર કર્યો નહિ; તેથી તે ભેટ કોની પાસે રહી છે ? જો મેં તારા ઉપર ગુસ્સો કર્યો હોત, કે તને સામે ગાળો લાંડી હોત, તો તારી ભેટ મેં અંગીકાર કરી એમ કહેવાત. એટલે, તેં લાંડેલી ગાળો મારી પાસે આવવાને બદલે, તારી પાસે રહી છે કે નહિ ?’

ભારદ્વાજ બોલ્યો : ‘હા ગૌતમ !’

શુદ્ધ બોલ્યા : ‘હે બ્રાહ્મણ ! ગુસ્સે થનાર ઉપર જે સામે ગુસ્સો કરે છે, તે માણસ પોતાની જાતને જ નુકસાન કરે છે. પરંતુ સામે ગુસ્સો કરવાને બદલે તે શાંત રહે, તો તેથી તેને તેમ જ ગુસ્સો કરનારને બંનેને લાલ થાય છે.’

નવું વાચન

ખમઠ'ડી (પૂર્વાધ') લેખક: શ્રી. ખમઠેતુ. પ્રકાશક: ગૌરીશંકર ગો. ભેશી, અમદાવાદ. પૃ. ૧૪૦: કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

નેનીતાલ, સિમલા, ગિરનાર, ચોરવાડ, બેડાપાટ, દાર્જિલિંગ તથા ભુવનેશ્વર વગેરે રથોએ નુદી નુદી મ'ડળીએ સાથે કરેલા પ્રવાસોનું વર્ણન શ્રી. ખમઠેતુએ આ પુસ્તકમાં આપ્યું છે. પ્રવાસ દરમ્યાન જોયેલાં રથોનું—પછી તે કુદરતનું હો કે કોઈ માનવનિર્મિત કળાકૃતિનું હો—તાજબીઓ વર્ણન કરીને તે તે રથો વાચકની નજર આગળ ઘુવતાંબઝતાં કરવામાં લેખકે સારી સફળતા મેળવી કહેવાય.

અંગ્રેજ કવિઓએ પોતાનાં કાવ્યોમાં પોતાના પ્રદેશોનાં યા તો નીચ'ધાઓનાં (૧) એવાં સરસ અને સુંદર વર્ણનો કર્યાં છે કે, તે વાંચીતે તે પ્રદેશો કે રથો પ્રત્યક્ષ કરવાની વાચકને તાલાવેલી જ લાગી નહીં. 'Caledonia stern and wild' એમ કરીને જ્યારે રકોટ પોતાની માનુષ્યમિત રકોટલેડની વનશ્રીનું વર્ણન કરવા માટે છે ત્યારે સાથે જ સહકથ વાચકના મનમાં અવનવો બાવ ભઝત થાય છે અને તેના શરીર ઉપર સાર્વિક કાવની રુવાંડી ઊભી થાય છે. આદમસ પર્વતનાં જુદાં જુદાં રથોનાં વર્ણનો પણ એવાં જ ચિત્રાકર્ષક છે.

આપણે ત્યાં આપણે હજુ આપણી જન્મભૂમિ માટે આ દિશામાં કંઈ જ કંઈ નથી એમ કહેવાય. આપણા રાજ્યકર્તાઓએ પોતાની વિદ્યાસજ્જિતિ સંતોષવા ખાતર તથા પોતાની માનુષ્યમિતી કંડી હવા અહીં પહોંચે તેટલા માટે, કેટલાંક ગિરિનગરો અસ્તિત્વમાં આણી, તેમનું ગૌરવ આપણા અનુકરણશીલ લોકોના માનસમાં સ્થાપિત કર્યું છે. ખાસ કરીને હમ્પ ગણતા ગર્વો એ જ રથોએને એળખે છે અને ત્યાં જ આશામ દેવા દોડી નહીં. પણ ત્યાં આખો દિવસ જોડાડ રમતો રમી, સવાર સાંજ અતિ રિતઝંબોજન કરવા ઉપરાંત, બીજી કંઈ તેઓ ત્યાં સામન્ય-પર્યે કરતા નથી. એને માટે તો એખ અને ક્ષીરીની જરૂર છે: ખડતલ ઘુવનમાં રહેલો રસ ચાખવાની ઢોંશની જરૂર છે. અને એવો એખ લઈ ને માણસ પગપાળો રેક નદીનાળાં ખંડી વજરો, ટેકરીઓ, પહોરો કે પર્વતોનાં અપ્રમંચલ રવીકારી તે ઉપર ફરી વજરો, તો અને ત્યારે જ એ બ્રહ્મિનું રહસ્ય તે ભજૂવા પામરો; અથવા એમ રહો કે, તે તે ગ્રથ તેની આગળ પોતાનું રહસ્ય ટપાડું કરશે. ડિંકુ-આનમાં એવાં રથોની જોટ તેને ફડી નહિ ભારો.

ભાતર પડું કર્યા પછી દેશભ્રમમાં પ્રવાસ કરીને કુદરત અને હોકલવનનું નિરીક્ષણ નતે કરવાની પ્રથા આપણી આર્ય શિક્ષણપ્રણાલિમાં તો દુર્ની જ. પણ આધુનિક જમાનામાં અને ખાસ કરીને અંગ્રેજ કેળવણી આળવા

પછી પુસ્તકિયા ભાતરને જ બધું મહત્ત્વ મળવાથી, પ્રવાસનો શોખ અને તે સાથે જ પુરુષાર્થનો શોખ હમ થયો છે. અને હવે આખું ઇવન ગમે તેમ પસાર કરતાં ત્રીપુરુષો, જોન ટિકિટની મહાસગવડ માની, પામરની એ પુરુષ ખરીદવા બહાર નીકળી પડે છે, એ ખરેખર દયાજનક દેખાવ સર્વસાધારણ થતો નહીં છે. યાત્રા તો પગપાળી જ હોય, એ પ્રાચીન સુત જુલાવાથી આ પ્રવાસ રાષ્ટ્ર ઉપરની એક મોટી આપત્તિ જ ગણાય.

આપણે ત્યાં પ્રવાસ-સાહિત્ય બહુ ઓછું છે. તેમાં આ પુસ્તકથી સારો ઉમેરો થયો એમ કહેવાય. શ્રી. ખમઠેતુએ કરેલાં વર્ણનોમાં ચોરવાડના પ્રવાસવર્ણનમાં કર્તાની ફેશી રોએ કળાએ ખોલેલી દેખાય છે. સિમલાને પૂરતો ન્યાય મળેલો લાગતો નથી. કદાચ તાતાપાણીના વધારે સુંદર અને આકર્ષક પ્રવાસને લીધે સિમલા તરફ પૂરું ધ્યાન નહિ ગયું હોય. ગિરનારનું વર્ણન પણ એટલું તાજબીઓ લાભનું નથી. તે કઈક અરો formal-ઓપચારિક લાગે છે.

પાંચ દરથોમાંનું 'સેટ રથ ડેનિસનનું અદ્ભુત નૃત્ય' ખતાવવાનું શ્રી. ખમઠેતુ બહુ યથા લાગે છે. તે સીતા નાટક એટલું મનોહારી હશે કે નહિ એ તો કેમ કહેવાય! પણ રલી ગયું એટલે જ તે વિષે જિજ્ઞાસા રહી નહીં છે.

નવલકથાની તલનાએ આવી ભતના સાદિયનો ઉપાડ કેવો હોય છે તે ખબર નથી. પણ નવલકથાઓ કરતાં આજ સાહિત્ય વધારે સુલભ હોયું જોઈએ, એમ અમને લાગે છે. અને તેટલા માટે કિંગ્ડમ બને તેટલી ઓછી રાખવામાં આવે તો સાડું, એવી સૂચના છે. પાંચ

'ધૂ દૂથ એન્ડાકિટ ગાંધી' લેખક: એમ. ડી. લેફે, મોટીનું ડાયમન્ડ પ્રિન્ટિંગ વર્કસ, ૧૧૪ હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ: પા. ૮૭.

આ પુસ્તકના નામ ઉપરથી પુસ્તકના વિષય સંબંધી જામ થવાનો સંભવ છે, કારણ કે તેટલા દુમત્તા ગાંધીના સિદ્ધાન્તો ઉપર થાય છે તેટલા જ તેમના પોતાના ઉપર પણ થાય છે. પણ જ્યારે વાચક સમજ નહીં છે કે, લેખકને મન 'ગાંધી' અને 'અહિંસા' એ બંને મળેલો એક જ અર્થ છે, ત્યારે વિષય રપટ થઈ નહીં છે. એટલે કે, આ પુસ્તકનો વિષય 'અહિંસા' સંબંધી સત્ય (વિચાર) છે. આમાં લેખકે ગાંધીના અહિંસા-તત્ત્વ ઉપર એક કામ્ય લખ્યું છે. 'ગાંધી સાદિયના રૂપમાં આજ સુધીમાં ને એક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેમાં ગાત એક પુસ્તકનો ઉમેરો નથી કર્યો,' એવી લેખક આગ રાખે છે. રૂં આ વાત માનું છું

લેખક સાચું કહે છે કે: 'ગાંધીના કથા એટલે દબરો વર્ષ ઉપર ને કથા કહેવાઈ ચૂકી છે અને દબરો

વર્ષ પછી પણ એ કહેવામાં આવશે. કારણ કે, તે કથા એટલે માનવ ભૂતિમાં અંતિમ ધ્યેય અને ચારાની કથા છે. છતાં, એ કથા દુનિયા કદાહી કદાહી ગઈ છે અને તેના કપર હિંસા સવાર થઈને તેને પીડી રહી છે, ત્યારે એ કથા માત્ર કથા જ નહિ, પણ દુનિયાને માટે એ એક તેના હિતનો પેશામ પણ બને છે. આ પુસ્તકનો મુખ્ય હેતુ તે પેશામ અને તે હિત સમજાવવાનો છે.

લેખકના શબ્દોમાં 'માંધીવાદનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત ન્યાય અને શાંતિ છે. એટલે કે, શાંતિની સાથે ન્યાય અને ન્યાયની સાથે શાંતિ. તેને સિદ્ધ કરવાનું એક ત્રણધારું હવિયાર છે. અહિંસા, અસહયોગ અને આત્મપ્રતિષ્ઠાન એ એની ત્રણ ધારો છે. એ ત્રણે એકબીજાને જોડાયેલી છે. માંધીના હવિયારખાનામાં આ જ મોડું હવિયાર છે. એની શક્તિની તપાસ કરવી એ મનમગ્ન કામ છે, કારણ કે, તે તે અસરકારક અને પરિપૂર્ણ સાબિત થાય, તો મનુષ્યને પોતાના ધ્યેય પહોંચવાનું તે એક અમૂલ્ય સાધન બનશે.'

પુસ્તકના આગળના ભાગમાં લેખકે આ મુદ્દાની તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. માંધીબના હેતુઓમાંથી લેખકે વચ્ચે વચ્ચે હાંખાં અવતરણ પણ આપ્યાં છે. પુસ્તક નાનું છે, તેમણે લેખકે 'ત્રણધારા હવિયાર'ને વણી સારી રીતે સમજાવ્યું છે. તેની જુદી જુદી બાજુઓ બતાવી છે, અને તેની તરફદારી કરી છે. અહિંસાના સિદ્ધાન્તનો બધા પ્રસંગોમાં અને સાધારણ માણસોથી પણ અસરકારક કાપડોગ થઈ શકે છે, એવો લેખકનો દાવો છે. આ સંબંધી એમણે એક સરસ વાત કહી છે :

'જે કુણે એવો બ્રમ પેદા થાય કે હવે અહિંસાનું હવિયાર બૂઠું થયું છે, તે જ વખતે તે વધારેમાં વધારે અસરકારક કામ કરે છે. એટલે કે, જ્યારે ભયંકર રીતે હિંસા કરવાવાળો કોઈ વિરોધી અહિંસાને ઉડેડી રહ્યો હોય ત્યારે જ. કારણ કે, જ્યારે અંધારું હોય ત્યારે પ્રકાશ ન કરી શકે તો તે રોશનીની કિમ્ત રીત હોઈ શકે? અને વળી, જ્યારે ધનધાર અંધારું હોય ત્યારે જ રોશની વધારેમાં વધારે પ્રકાશ આપે છે ને? અહિંસાક સાધુઓના સમાજમાં અહિંસા બહુ કીમતી ચીજ ન થઈ શકે, કારણ કે, ત્યાં આત્મસંયમ અને ગ્રેમનો સફળ વધારવાની જરૂર નથી પડતી. પરંતુ જ્યારે હિંસાની સામે તેનો પ્રયોગ કરવો પડે છે ત્યારે મનુષ્યનું એક વધારેમાં વધારે ગતિશક્તિ હવિયાર તે બને છે, અને જો તેણે કીક કીક કાપડોગ કરવામાં આવે તો તે અત્યંત જીવંત થાય છે.'

લેખકના બીજા બે ચાર વિચારો નોંધીને હું આ સમાલોચના પરી કરું છું :

'સસના મહાન આદર્શ' માંધીને સમજાવ્યું કે, બધી નિરાશાજનક પરિસ્થિતિની વચ્ચે કોઈ સત્ય જીવનની

આશા આપવાવાળી વાત હોય તો તે અહિંસા જ છે. જે માનવભૂતિએ જીવતા રહેતું હોય તો સત્ય જીવનને માટે બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી. હાં તો આપણે આપણા જ દુરમન બનીને પોતાની ભૂતને છેલ્લેવાનું ચાહુ રાખવું અને અંતે આપણી ભૂતને જ આપણી નાશ કરવો, અથવા તો સત્ય અને અહિંસાના સંપૂર્ણ પક્ષે અને બિનશરતે સ્વીકાર કરવો. . . . આજ સુધી આપણે આપણી પૂરેપૂરી શક્તિ લોહી રેડવા અને રેડાવવા માટે જ સંગઠિત કરતા આવ્યા છીએ. હવે પરસ્પર જીવવા અને જિવાડવા સંગઠિત કરીએ. જીવન-વિનાશક શક્તિઓને જીવનદાયી શક્તિમાં આ રીતે—ફક્ત આ જ રીતે—બદલી શકાય તેમ છે. આ જ પ્રકારે આપણે અભ્યવસ્થામાંથી અભ્યવસ્થાનું અને આંતરુ તથા લોહીથી ખરડાયેલા આપણા ભૂતકાળમાંથી હવેથી બેરેલા બનિયવું નિર્માણ કરી શકીએ.

'માંધી સિદ્ધાન્તની શ્રેષ્ઠતા એટલા માટે નથી કે તે એક અપ્રાપ્ય કેવળ આદર્શ છે, પરંતુ એટલા માટે છે કે તે શક્યતાથી ભરેલું એક વસ્તુતા સત્ય છે.'

'માણસ પોતાના હિંમતોથી નાશ કરે છે, અને પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી નિર્માણ કરે છે. આજે તેનો વિકાર જગતમાં આગ લગાડી રહ્યો છે. અને તે આગ સમરત સંસારનો નાશ કરવાની ખમજી આપે છે. જોને જોને આપણે હાથ લગાડીએ છીએ તે રાખ થઈ જાય છે. જ્યાં સાક્ષીએ છીએ ત્યાં નીચે જમીનમાં ચોરા પડી જાય છે.' માની લો કે જિંદગી એક લાંબી ધનધાર રાત થઈ ગઈ છે. તેમાં ક્યારેક ક્યારેક અધિકારને ભેડીને આશાનો પેશામ બતાવવાવાળી એક જ્યોત ઝળકી ઊઠે છે. . . . પરંતુ આપણે એ જ્યોતિ તરફ પ્રયત્ન નથી કરતા કારણ કે, તે કોસ અને રેડિયામાંથી નીકળતી દેખાય છે, અને તેને જોતાંવેત આપણે ડરી જઈએ છીએ. તે આપણને જોરની નહિ પણ કમજોરીની નિરાશા લાગે છે, અને તેટલા માટે આપણે તેના પર ધ્યાન નથી આપી શકતા.'

પરંતુ ધ્યાન રાખવાનું છે કે, 'જ્યાં સુધી જગતમાં શાંતિ નહિ થાય ત્યાં સુધી મુખ નહિ ભણે, અને જગતની શાંતિ અહિંસા વિના થઈ નહિ જ શકે. વિજયી માંધી અને સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન એ એક જગતીય ઘટના જ નહિ પરંતુ એક મહાન આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ થશે. માંધીની જીત અને હારમાં માનવભૂતિની હારજીત છે. અને જો તેનો વિજય થશે તો અહિંસા માત્ર દુરનો આદર્શ જ નથી રહેતો, પરંતુ એક સિદ્ધ વસ્તુ બની જાય છે.'

વિચારપ્રેરક અંગ્રેજ સાહિત્ય વાંચવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા માટે આ એક સાદું પુસ્તક છે.

મા સિદ્ધિ વિવેચન

વિકાર કે સંસ્કાર ?

આણંદથી શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલ તેમની માસિક પત્રિકા, 'પાટીદાર' (દ્વાગણ માસનો અંક ૫)માં 'કન્યાઓના ગરબા' પર પોતે લખેલી નોંધ તરફ મારું ધ્યાન એટલી જણાવે છે કે, 'આ એક શહેરમાંથી આવ્યો છે અને હવે તે ગામડાંની સાળાઓને પણ લાગ્યો છે.' તે એક તે કથો, તે, એ પ્રસ્તુત નોંધના જ શબ્દોમાં, નીચે ઉતારું છું :

'કેટલીક કન્યાસાળાઓના અને સહસિદ્ધિ આપની મિત્ર સાળાના સંવાદકો પોતાની વિદ્યાર્થીનીઓ ખાસે ગરબા ગવરાવે છે. તેમને પોતાકૃતજ્ઞાઓ બનાવી કથાને નામે તેમને વિચિત્ર કલાદીન રીતે અંગમરોડ અને બાલમગી સાથે નવાવે છે; અને વળી બાળાઓને કેવી કલાસંપન્ન બનાવીએ છીએ તેનો તમારો દેખાડવા, બહારના પુરુષવર્ગને આમંત્રણ આપી મોતરે છે. વિદ્યાર્થીનીઓ, ખીલું તો કશું નહિ પણ, પોતે પોતાનું કેવું સુંદર પ્રદર્શન કરાવી શકે છે, એ વિષે દરિ સખતી તે વખતથી જ શીખી થાય છે; અને જેમ જેમ મોટી થતી જાય છે, તેમ તેમ તેની દરિ એ વિષયમાં તીવ્ર થતી જાય છે. અને જોવા આવતા પુરુષો : એ લોક એ કન્યાઓને પુત્રીની દરિથી જુએ છે એમ જ સાળાના સંવાદકો માનતા હોય, તો તેઓ ભીંત બૂલે છે. તેમને જો આ વાતની ધોર કરીએ તો તેઓ હશે કે, કન્યાઓની શરમાળ વૃત્તિ આ રીતે જ મોડાવી શકાય છે; તેમને આ રીતે પુરુષથી નિર્મય બનાવાય છે. પ્રાચીન કાળથી સ્ત્રીઓ નવરાત્રી વગેરે પ્રસંગે પુરુષોની હાજરીમાં ગરબા ગાતી આવી છે પણ તેથી ને નિર્મય બનવાનું જન્યું છે? પોતાની મરહી કરનાર પુરુષની ખબર કોઈ ગરબાડરગ કન્યાએ લીધાનું જન્યું છે? પુરુષો અને વિદ્યાર્થીનીઓ સાથે સ્ત્રીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ નિકટ સંસર્ગમાં આવે તો તેનાં શાં પરિણામ આવે, એ બાબતમાં કન્યાઓનાં માળાએ અને એકંદરે આપણી સમસ્ત ભવિષ્ય સાવધાન થવું ધરે અનિષ્ટ પાણી વહેતાં થાય તે પહેલાં પાળ બાધવી ધટે. અર્થાત્ એમ કોઈ ન માની લે કે હું ગરબાની જ વિરુદ્ધ છું. બાળાઓ આત્માનંદને માટે એકલી થઈ સ્ત્રીસમાજમાં બૂલે ગરબા ગાય, પણ પુરુષોને તમારો દેખાડી તેમને રીત્રવવા માટે તો નહિ જ'

આત્મકલ કથાને નામે વૃત્ત, ગરબા વગેરેનું જે ચાલી રહેલું છે તે ચિંતનીય છે, એમાં શંકા નથી. કેળવણીકારો પણ, વૃત્તની આને 'ફેશન'

ચર્ચ પડી છે તેમાં હસાય, એ વળી બયાનક છે. કોઈ નહિ હો, અમુક ઉંમર બાદ આપણી બાળાઓ સામાન્યપણે આવા તમાસામાં ન પડે, એવો સામાન્ય નિયમ હોવો જોઈએ. શહેરનું આ બાબતનું રેઢિયાળ વાતાવરણ વગર વિવેકે ગામેમાં જાય, એ શિથિલ વિવેકનું ચિહ્ન ગણાય. આપણે સંસ્કારને કેળવીએ છીએ કે વિકારને, એ પ્રશ્ન જરૂર ઊભો થાય છે. શિક્ષકો અને મામાપો આ બાબત વેળાસર સાવધાન થાય એ અનેક રીતે જરૂરી છે.

બાલસાહિત્ય સામે ફરિયાદ

શ્રી. જ્યોત્સના ભેદી મોટાદરથી બાલસાહિત્ય વિષે એક લાંબી ફરિયાદ લખી મોકલે છે, તેમાંથી સૌને મોટેતો ભાગ વીણીને નીચે ઉતાર્યો છે. આ ફરિયાદ અમુક અંગે સાચી છે, એ તો આ માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં બાલસાહિત્ય પરનાં ઘોડાકાં વિવેચનો પરથી પણ કહી શકાય. આ બાબતમાં મોટી મુશ્કેલી ધોરણના અભાવની લાગે છે. અને કદાચ દરિ અને સમજના કિંડાણનો અભાવ પણ કામ કરી રહ્યો હોય. બાળકોને બહુપત્રાં એમાં શું? — એમ આપણા પ્રાથમિક શિક્ષકો માને. બાળકો માટે લખ્યું. એમાં શું? — એમ બાળ-વેબકો માને છે, એવું ન કહેવાય, એ સંબાળવું જોઈશે કે શું?

આ રહી તે ફરિયાદ :

..... ગુજરાતી બાંધાનાં અન્ય લખખમ બધાં જ સામયિકો ને અવલોકીને પ્રકટ કરે છે તેમાં, પોતાને પ્રસ્તક મળત મળ્યું તેના આધારમાં પરીક્ષા કરતાં દોષ, એવું જ થઈ પડતું લાગે છે. તેમાંય 'બાળસાહિત્ય'નું તો જે ધોષય આલ્યું છે, એ ગુજરાતી સાહિત્ય અને સાહિત્ય વિવેચકોને ગરમાવનારું જન્યું છે. બાળસાહિત્યનું ગુજરાતમાં કોઈને જ્ઞાન છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન થાય છે. બાળકોને આપણે શાવિ પ્રભ સમજ્યા છીએ — હદેશ માંડવા છીએ બાળકોનું શિક્ષણ એ પાયાની — ધરતરની કેળવણી છે, એમ પણ કહીએ છીએ. તેમાં વાચન-સાહિત્ય મદદરતો બાંધ સમજે છે, એ કેમ બૂલી શકાય ? તે પદ્ધતિસરનું હોવું જોઈએ. શિક્ષણની દરિએ વિવેચાણ હોવું જોઈએ, કમબલ્લ હોવું જોઈએ, હસના વિચાર કરીને લખાયેલું હોવું જોઈએ, બાંધાની વિશેષ કાળજી લેવાની જ જોઈએ, વગેરે અને ખીલું પણ તેની પાછળ નિવારવાનું હોય છે, એનો કોઈ ખ્યાલ જ કરવું નથી.

મોડા અક્ષરે અને કોઈને રસ ન પડે એવા રીતે લખાય તે- બાળસાહિત્ય !

‘બાળશિક્ષણ અને બાળસાહિત્યના આઠઆઠવા બજબજાડા થયા છતાં, કોઈને બાળસાહિત્ય એવા મહત્વના વિષય વિશે વિચાર કરવાનું જ નથી સૂઝતું.’ આપણા કહેવાતા વિદ્વાનો અને વિવેચકો તો એને કંઈ ગણતા જ નથી. શુભરાત સાહિત્ય સભા જેવી પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા શુભરાતી બાપાનાં બધાં જ પુસ્તકોનું વર્ષે અવલોકન કરાવે તેમાં બાળસાહિત્યનો કંઈ વિચાર જ નહિ આ કેવી દુર્દશા કહેવાય !

‘આ પત્ર લખવાનું તો એક ખાસ કારણ મળ્યું છે અને તે માટે જ લખ્યું છે.’ અન્યથા બાળસાહિત્ય વિશે તો ધણું કહેવાનું છે.

‘આ સાથે . . . એક બાળકોના માસિકનો એક મોડકું છે. આ એ એક મોડકું છે તે ‘વિજ્ઞાન એક’ તરીકે પ્રકટ કરેલો છે.

‘આ વિજ્ઞાન એકમાં મધેડાની કવિતા છે, મધેડું એ સામાન્ય પ્રાણી છે. દૂર વખત આપણી નજરે ચડે છે. તેને વિશે નાનું બાળક પણ જાણવું હોય છે તેની કવિતામાં છે :

‘પાતળા પત્ર ચાર છે,
ખરી મહિ ફાટ છે.’

જેની ખરીમાં ફાટ હોય એવો અર્થોર્થ કોઈએ જોયો છે ? એક કોયલની કવિતા છે. તેમાં (કોયલ સાથે કહે) છે :

‘રંગ મારો કાળો છે,
આંખે મારે માળો છે;
કાંચે મને લઈરી છે,
શકરો મારો વેરી છે.’

કોયલ માળો જ નથી ખાંધતી એની વાત એ જ પાના પર છપાઈ છે !

‘આ પત્ર તો આપને જ ખાસ લખ્યો છે. એ આ બાળમાસિકની સંપૂર્ણ અધિનિ નથી. તો તો મારે કેટલુંય લખવું પડે. શાયા, જોડણી, વિષય, દળ, કલા, કંઈ ઉમ્મરનાં બાળકો મારે, વગેરે, ઘણી દૃષ્ટિએ એને કસવું પડે. કારણ કે એમાંનું કંઈ જ આ માસિકમાં વિચારાયું નથી.’

સર ન્યોર્ન ટ્રિયર્સન

હાખાંમાંથી જાણવા મળે છે કે, મહાન બાપા-શાસ્ત્રી સર ન્યોર્ન એઝહામ ટ્રિયર્સન લગભગ ૬૦ વર્ષની પાટી વયે થોડાક વખત પર હમણાં શુભરી ગયા. એ એક એવા પુરુષ છે કે જેમનું કશું દિલ હમેશા પાદ કરશે. કેટલાકને ખબર ન હોય કે, હિંદની રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેવું સ્થાપવોનો પ્રથમ ખ્યાલ

કરનાર જૂન સાહિબ એક સિવિલિયન હતા. સર ન્યોર્ન એમનાથી નાના છતાં, એમના જ લગભગ સમકક્ષીન કહેવાય. તેમની નિમણૂક બિહારપ્રાંતમાં થઈ હતી. તે વેળાએ એ પ્રાંત જંગાળા પ્રાંત સાથે જોડેલો હતો. સર ન્યોર્ન એક જગાએ લખ્યું છે કે, ‘હું હિંદને શી રીતની મદદ કરી શકું ? સમ્રાટની સેવામાં ગયેલા આપણે પશ્ચિમવાસીઓએ પોતપોતાની રીતે આના ઉત્તમ ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.’ સર ન્યોર્ન એ પ્રશ્નનો ઉત્તર હિંદની બાપાઓનું સેવાક્ષેત્ર પસંદ કરવા દ્વારા આપ્યો છે. તેનું કદાચ મહેલું કામ, એમણે ઈ. સ. ૧૮૮૫માં ‘બિહારનું ખેડૂતજીવન’ એ નામથી ગ્રંથ બહાર પાડ્યો, તે છે. એ મુખ્યત્વે બાપાગ્રંથ છે. બિહારના તિરહત વિભાગના ખેડૂતોની તળપદી બાપાના શબ્દો તેમના પ્રત્યક્ષ જીવનમાંથી વીણીને એ ગ્રંથમાં એકઠા કર્યા છે.

આ પ્રકારનો એમનો શોખ અને શક્તિ જોઈને જ કદાચ, હિંદી સરકારે ન્યારે ૧૮૯૪માં હિંદની બાપાઓની તપાસ કરવાનું ઠરાવ્યું, ત્યારે તે કીમતી ને જવાબદાર કામ સર ન્યોર્નને સોંપ્યું. એ કામ કેવું પ્રયત્ન છે એ થોડાક પરથી પણ જાણીશો. તે કામને અંગે સર ન્યોર્ન લગભગ ૧૮૦ અવસ્થિત બાપાઓ અને ૪૮૦ જેટલી બેઠીઓની તપાસ કરી. આ તપાસમાં તેમણે બ્રહ્મદેશ અને દ્રાવિડી બાયા-પ્રદેશ છોડી દીધો હતો. આટલી બાપાઓ જોવી, જાણવી, અને તેની વિદ્વાતા-ભરી સમાલોચના કરવી, એ નાનુંમનું કામ નથી.

આ કામનું મૂલ્ય તે એમની આ તપાસના હેતુઓના ૧૦ હજાર મોઠા ગ્રંથો, ખંત, મહેનત, અને પાંડિત્યપૂર્ણ ત્રીણુવટની સાથે શાસ્ત્રીય શુદ્ધતા વગર આવાં કામો નથી થઈ શકતાં. અને એક બે પાંચ વર્ષ સુધી એવું કામ કરનારો કદાચ મળી આવે. સર ન્યોર્ન આ કામને પોતાનાં પૂરાં ૩૦ વર્ષ આપ્યાં છે ! ‘હિંદની બાપાઓની તપાસ’ને પહેલો ગ્રંથ લગભગ ૧૯૦૩ના અરસામાં પ્રગટ થયો, ત્યાર બાદ થોડાં વર્ષોમાં તેના ૧૦ ગ્રંથો બહાર પડ્યા. અને એ ગ્રંથોના તારણરૂપ ઉપોદ્ધાત-ગ્રંથ ૧૯૨૪માં પૂરો થયો ને ૧૯૨૭માં બહાર પડ્યો. તેની પ્રતાવનામાં ટ્રિયર્સન લખે છે, ‘ત્રીસ વર્ષ ઉપર કલમ હાથમાં લીધી તે આ પ્રતાવના પૂરી થયે નીચે

મૂકું છું, ત્યારે આવડા વિસ્તારવાળું કામ હું પૂરું કરી શક્યો એ બદલ એક પ્રકારની કૃતકૃત્યતાની લાગણી અનુભવું છું. આ તપાસની ખામીઓ મારાથી કોઈ વધારે નથી જાણતું, એ હું કોઈ ખાલી વિવેકને સારુ નથી કહેતો. તેમ જ આ મંથોએ હિંદને માટે એ કામ કયું છે, તેવું કામ દુનિયાના ખીમ્મ એકે દેશમાં નથી થયું, એવા હું ધોવા કહું, તો તેમાં હું મિથ્યા-ભિમાનનો યુતો કરું છું એમ પણ નથી.' સાચે જ, આ એક મહાભારત કામ. હવું અને તે કરીને ગ્રિયસને દેશના અનેક શેકોને આભારી કયો છે, તેમની તપાસમાં આપણી ભાષા પણ આવી જાય છે, અને એ ભાગ યુગ્મદાતામાં ગોડો ગોડો પણ દરે ઉતારવામાં આવ્યો છે એ હર્ષની વાત છે.

દુઃખની વાત એટલી જ છે કે, ઈ. સ. ૧૯૦૫ બાદનાં વર્ષોમાં સિવિલિયનોએ ગ્રિયસને નેચાઓનો પંથ છોડ્યો છે. છતાં એમના નેવા એક પણ, એ આજે જુદું દીકાપાત્ર ને વગોવાતા વર્ગમાં પણ યર્ષ મળ્યા છે, તે પૂરતી પણ એ દીકા ને વગોવણીની ધાર જરૂર ઓછી થાય છે.

સાવધાની

આંતરપ્રાંતીય સંબંધો વધતા જવાને કારણે તથા રાષ્ટ્રનાવાનો પ્રચાર થતો જવાથી, અમુક ક્ષયદંડો સાથે અમુક ગોટાળો થવા પણ-સંભવ છે, તે એક સાદી વાત ઉપરથી જોયું. આપણાં રેન્જિંદાં છાપાંમાં 'ઓરત', 'ફોન' લખાતું જોયું, એ આવો એક ગોટાળો જ ગણાય. હિંદોમાં આપણે ઓ ઉચ્ચાર નથી; 'વોર' (war) ને ત્યાં 'વાર' પેઠે ઉચ્ચારવામાં આવે છે; અને કોનો ને જે માત્રાવાળા શબ્દો કોઈક આપણા ઓ નેવા ગોવાય છે. નથી આપણે 'ઓરત, ફોન' નહિ, પણ 'ઓરત, ફોન' જ લખવું જોઈએ. આપણે 'કાનો' જે માત્રાનો ઉચ્ચાર જુદો કરીએ છીએ, જેમ કે સી. દિંદોમાં એનો 'સી' નેવો ઉચ્ચાર થાય. રેન્જિંદાં છાપાં આજે ગામેગામ જાય છે ને ખૂબ વચાય છે. તેમને માથે એ જુએદારી રહે છે કે, તેઓ શેકિમ્મી ભાષા અને સંસ્કારોમાં સંકર ન કરી દે, કારણ કે પર-પ્રાંતો સાથે વધુ ને વધુ સંસર્ગો થતા જશે, તેમ તેમ આ જાતના સંકરની બીક વધશે.

ફેરલાક પારિભાષિક શબ્દો

વીજળી જે પ્રકારની હોય છે. તે એ પ્રકારને positive અને negative શબ્દો વાપરીને અંગ્રેજીમાં બતાવવામાં આવે છે. અને માટે આપણે કઈ પરિભાષા રાખવી? સાવ તરજુમિયા પ્રયોગો તે 'ધન' અને 'ઋણ' થાય. પરંતુ એ ગણિતીય ખ્યાલ આપે છે; અંગ્રેજ પરિભાષામાં પણ એ હોય તો છે જ. એ હોય આપણે દૂર કરવો સારો; તે ચાહુ રાખવાની જરૂર નથી.

વીજળીના આ એ પ્રકારોનો પરસ્પર સંબંધ જોઈએ તો તે ઋણ કે ધનનો નહિ; પણ તર માદા કે પુરુષ સ્ત્રી જેવો છે. આપણનાં બરડાંને આપણે નરમાદા કહીએ છીએ. ફૂલમાં સ્ત્રીસૂર પુરુસર હોય છે. તે પ્રમાણે વીજળીના આ એ પ્રકારોને સ્ત્રીયવા સર્વોટ પ્રયોગ પુંવીજ positive electricity, સ્ત્રીય negative electricity છે.

આમ 'પું' 'સ્ત્રી' વાપરવાથી ટૂંકાણી સાથે સર્વોટ સૂચકતા મળે છે એટલું જ નહિ, electron, proton; kathode, anode; anion, kation; ઇ-નેડાંમાં ભારે સ્વયં યર્ષ જાય છે.

વીજળ — પુંવીજળ proton, સ્ત્રીવીજળ electron; node — ધ્રુવ; પુંધ્રુવ anode, સ્ત્રીધ્રુવ kathode; ion — આયન, પુંઆયન kation, સ્ત્રીઆયન anion; આ પ્રમાણે જે ટૂંકા શબ્દોના સમાસથી વીજળીના એ પ્રકાર સૂચક અનેક જોડાંને માટે સરળ અને સર્વોટ શબ્દો મળી રહે છે.

અંગ્રેજીમાં—ible, —able પ્રત્યયથી રાખતા-વાચક વિશેષણો યોગ્ય છે. દા. ત., compressible, expandible આપણે ત્યાં નેવા પ્રયોગોમાં 'શીલ' પ્રયોગ કરીને અદુર્મીદિ સમાસ ફેરલાક કરે છે. શ્રી. કિશોરલાલભાઈ તેમના 'પરિભાષા રચના' લેખમાં રાકપતામૂચક—'રાક' પદ યોગ્ય તે લગાડવાની મુક્તિ સૂચવે છે. આ રથજે—અળીય' સંસ્કૃત પ્રત્યય આપણે લગાડીએ તો બરેભર કાવે એમ લાગે છે ને નવું યોજવા જરૂર નથી. દા. ત. ઉપરના શબ્દો માટે 'દર્બનીય, ફુલનીય,' શબ્દો ચાલે. 'વ્તા' લગાડીને સંસ્કૃત શોભ એવાં નામ. પણ અનાવી સંતાપ — જાદનીપતા, ફુલનીપતા.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ. ૨-અંક ૮]

[૩, ૧૯૪૨]

સિંધુ પછી ગંગા

ફેબ્રુઆરીની ૧૧મી તથા ૧૬મીએ હેક પશ્ચિમે રોહરી સહર વચ્ચેના સિંધુના વિશાળ પટ ઉપર બળવિહાર કર્યો પછી, અને ૨૮મીએ એ બ સિંધુનાં કોટરી પાસેનાં હલ્લાં દર્શન કર્યો પછી, ૧૨-૧૫ દિવસની અંદર જ પૂર્વે પાટલીપુત્ર પાસેના ગંગાના પાવન પ્રવાહ જોવાને મળ્યો એ કેટલું સદ્ભાગ્ય ! આયોની વૈદિક માતા સિંધુ અને એ જ ભારતીયોની સનાતન માતા ગંગાનાં દર્શન આપ ઉપરાઉપરી થાય એ સદ્ભાગ્ય ક્યો નદીપુત્ર વધારી ન હે ? ગંગાને જેમ એના પાણીનો ઉપયોગ કરનાર ભગીરથ મળ્યો, તેમ સિંધુને પણ મળ્યો હોત, તો રાગ્ધયાન અને સિંધુના કલિકાન્ત ધીછ જ રીતે સખાયો હોત. સિંધુ જે વગર કલે અનેક દિશાએ વહે છે અને પોતાનું પાત્ર ફેરવતાં સક્રિય કરતી નથી, તો ભગીરથ અને જલ્દન જેવા ઉપાસક ધનનેરો અને મળ્યા હોત, તો એણે સિંધુ અને સૌતીર દેશ માટે શું શું ન કર્યું હોત ? આજે એ સિંધુ રોહરી અને સહર વચ્ચે પોતાનાં પાણી એકત્ર કરી, નહેરોના સાત પ્રવાહમાં પોતાનું રતન્ય સિંધુદેશને પાવા નથી લાગી શું ?

સિંધુ નદી પંજાબમાંનાં સાત પ્રવાહનાં પાણી એકત્ર કરી કારગીર મિટાનકોટ સુધી યુક્તવેણી હોય છે, એ જ સિંધુ સહર-રોહરી પછી પહેલવહેલી યુક્તવેણી થાય છે અને કોટરી પછી તો કેટીજંદર સુધી તો કેણે જાણે સિંધુ નદી કેટલા મુખથી સમુદ્રને મળે છે !*

* અનેક પ્રવાહ આવેને એક નદીમાં જળા નય ત્યારે એ આખા પ્રદેશને અંગ્રેજીમાં region of tributaries કહે છે. અને એક નદીમાંથી અનેક પ્રવાહો નીકળેને ત્યારે ચારે કોર ફેલાય છે ત્યારે એને region of distributaries કહે છે. આપણે ત્યાં એ જ ભાષા બ્યક્ત

મંગા નદી ગોતાકોટા સુધી યુક્તવેણી છે. ગોવાકોટામાં મંગા અને જલપુત્રા એક થયા પછી અમધીદ પ્રવાહનું એવું તો અરાજક જાગે છે કે, મુક્ત અને યુક્ત વેણીનો ભેદ પણ પરખાવે નથી. કલકત્તા પછી સુદરવનનો પંખો જોવાને મળે છે એ ખરું. પણ મંગાનો ચિરતાર આટલો જ છે એમ કહી શકાતું નથી. અને ગાંધી સેવા સંઘની છેલ્લી બેઠક માટે ચાન્નિકોટા મથા હતા, ત્યારે અસમ પ્રાંતમાંથી સિંધોગંધે રસ્તે સુરમાની ખીણમાં ચર્ચિતે પાછા ફરી હતા જતાં અને આવતાં ભગવતી ગંગાનાં વિવિધ દર્શન કર્યો જ હતાં. પણ સમ્રાટ અશોકના પાટલીપુત્ર આગળ — હાલના પટના આગળ, ગંગાની શોભા કંઈક ઓર જ છે. પટના પ્રાંસે મંગા મેં ભિન્ન ભિન્ન વખતે, કાંઈ નહિ તો ત્રણ ચાર વાર જોઈ ગી હશે. છતાંયે અહીં, મંગાના દર્શનનું નાવિન્ય એણું થતું જ નથી. મને લાગે છે કે, મુન્દરકરપુરથી નેપાળની યાત્રા આટોપી હું કલકત્તા ગયો હતો તે વખતે હું પહેલવહેલો, પટના આવ્યો હતો. કાચ્યન મહિનાના દિવસો હતા. ત્યાં જાએ ત્યાં હતા આજના મોરથી ચમમધતી હતી. અને અત્યવશે હું પટનાના નાના મોટા રસ્તા ઉપર પોધેલાની પેઠે મારા અંતઃકરણમાં વસતોતસવ માણતો હતો. એ પહેલવહેલી છાપ જે મન પર પડી છે તે હજી કાયમ છે. અને છતાં ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે પટના ગયો છું ત્યારે કાંઈ ને કાંઈ નવીનતા મને મળી જ છે.

કરવા માટે 'યુક્તવેણી' અને 'યુક્તવેણી' એ શબ્દો ચોક્કસ છે.

ત્યારે નદી સમુદ્રને મળવા માટે જે અથવા અનેક મુખોમાં વિભક્ત થાય છે ત્યારે એ ત્રિકોણી પ્રદેશને એ જ આકારના ઝીક અક્ષર ઉપરથી દર્શાવે કહે છે. આપણે હેડના પ્રદેશને નદીનો પંખો કહેવું જોઈએ.

નોંધ. વર્તમાનમાં ૨-
જી કાર્ડ સ યુગ્મની સમા-
વૃત્તિ હાલમાં આપણે કહી આપ-
તો સંપૂર્ણ સંવિનય સમયે

શ્રી. રાજેન્દ્રપ્રાસુ બ્યાં રહે છે અને બ્યાં ગિહાર વિલાપીક ચાલે છે, તે સદાકત આશ્રમ મંગાને દિનારે જ છે. આશ્રમ આગળનો રસ્તો ઝોળંગો અને ત્રણ ફૂટનો ગાંધ ચડે, એટલે મંગાનો ચિરતીયુજ્જ્વલશિ પશ્ચિમથી આવીને પૂર્વ તરફ વહેતો તમારી નગરે પહોંચતો જ. સામે કાંઠા કયાં છે એ જોવા જઈએ તો જમીનની એક ઝીણી લીટી ઉપરાંત સાચે કશું દેખાતું જ નથી. ચકિત થઈને સાચેના કોઈ માણસને તમે કહો, 'મંગાનો પટ કેટલો પહોંચો છે !' તો તરત જ તે હસીને કહેશે કે, 'એ સામે દેખાય છે એ તો એક ખેટ જ છે, એના પછી પણ મંગા છે જ. સામે કાંઠા અહીંથી દેખાતો નથી.'

સામે જે ઝીણી લીટી દેખાય છે તે એક પહોંચો ખેટ છે એ સાંભળ્યા છતાં, કેમે કરીને માન્યામાં નથી આવતું કે, પાણીના આરલા વિસ્તાર પછી એ લીટીની પેલી પાર બીજે વિસ્તાર હોઈ શકે છે. શંકા એક વાર મનમાં આવી કે એ કુટુહલનું રૂપ ધારણ કરવાની જ. કુટુહલ પાડીને એમાંથી સંકેત જાળવતો. અને સંકેત જોઈ અસ્વસ્થ કરી મૂકનારી બીજી કઈ વસ્તુ છે ?

સદાકત આશ્રમમાં હતા ત્યાં મુખી રોજ મંગાને દિનારે ફરવાનું અમરું કામ. કેમ કે મંગાની સંસ્કૃતિ-પુનિત મોહિની ન હોત તેથી પુરાણપુરુષ જેવાં જણોની હાર અમને એમના વગર ન રહેત. સલાદિનાં અને દિમાલવનાં ઉત્તુંગ જણો જેણે જોયાં છે, તેને લવચાવનો એ મામૂલી જણોની શક્તિ નથી. પણ મંગાને કાંદે, પટનાની આસપાસ, ચોળનો મુખી જઈએ — જાણે હાંમાં જોયાં જણો પોતાની પુટ ચાખાઓ ચારે બાજુ ઉપર અને નીચે દૂર દૂર મુખી ફેલાવાનાં જ. પટના અશોભના સાક્ષાત્કારી રાજધાની એક વળતે હતી ખરી, પણ આજે એ જ પટના જણોનું એક વિચાળ સાક્ષાત્કાર પોષે છે.

જુદુ દૂર નહિ અને જુદુ પાસે નહિ એવે અંતરે જોવા રહીને આ મોટાં જણોનાં અંગપ્રત્યંગોની શોભા નિહાળીએ તો એમનો રવબાવ, એમની ચિત્તરત્તિ અને એમની ખાનદાનીનો ખ્યાલ આવ્યા વગર રહે નહિ. જ્યાં જ જણો તપસ્વી નથી હોતાં. કેટલાંક મોની ખાતી જેવાં દેખાય, કેટલાંક રમનિયજ્ઞ દેખે છે. કેટલાંક વિચોગી વિરહી જેવાં દેખાય, બધારે કેટલાંક

અત્યુક્ત પ્રેમી હોય છે. પણ દરેક સ્થિતિમાં તેઓ પોતાનું આર્પત્ય છોડતાં નથી. કેટલાંકની શાખાઓ એવી તો જોયે ફેલાયેલી હોય છે કે જાણે આમને તરી પડતાં અટકાવવાનું કામ એમનું જ !

ચાર હાસાઓ નિરાંતે મંબીર વાતો કરતા હોય અને કાલી કાલી વાતો કરતાં છોકરાઓ એમના બોળામાં ફૂદમફૂદ કરતાં હોય, 'એનું દશ્ય તમે જોયું છે ? હાસાઓ જાળકોને ધમકાવતા નથી. કામગતાપી એમને પંખા છે. છતાં એમની મંબીર વાતોમાં ખંડ પડતો નથી. મંગાદિનારે સનાતન મંત્રણા ચલાવનાર આ કાંડો વચ્ચે બધારે નાનાં મોટાં પક્ષીઓ પોતાની મીઠી લવરી ચલાવે છે, ત્યારે બરાબર એ જ વૃદ્ધ અર્જુન-દશ્ય નથી દબે ભગવાય છે.

કાદ્યન પૂર્ણિમાની આસપાસના દિવસો. સાંજે ફરવા નીકળ્યા હોઈએ, એટલે ચાંદામામા કાંડો વચ્ચે દર્શન દેવાના જ. અહીં અને એક નવા આનંદની શોધ કરી. લીટી જેમ અસંગ અસંગ ઢળતી વીટીમાં એસાડો હોય એટલે નથી નહીં શોભા જતાવે છે, તે જ રીતે ચંદ્ર જુદાં જુદાં કાંડની વચ્ચે જોવાથી નહીં નહીં છપી ધારણ કરે છે. એક વાર શીંગડા જેવી બે ઝળો વચ્ચે એને ઊભો કરીને જોયો. બીજી વાર ગોલક્રીપર (goal-keeper) જેવા એક ઊંચા કાંડને એ જ ચંદ્રને પવનહાની પેડે ઉછાળતાં જોયો. દીપાલાટના બંદર પાસે એક કેકાણે તો બે કાંડો વચ્ચે ચંદ્ર એવો તો ગોલક્રીપરો હતો કે, 'તારો નહિ પણ એ ચંદ્ર મારો છે' એમ કહી કાંડો માંદોમાંદો હાડતાં હોય, એવો જ બાસ થતો. અને અંતે એ એનો જવડો પતાવવા ચંદ્રે હાવડું મોડું રાખીને કહ્યું, 'હું તો તમ બેમાંથી એકનો નથી.' કહીને ચંદ્ર ચોબ્બો નહિ, એ તો જોયે જ ચાલ્યો. ચંદ્રની આ તટસ્થતાની કદર કરી અમે સહેજ આગળ ચાલ્યા ત્યાં તો પોતાનું ન્યાયાધીશપર્ણ જૂલી જઈ એ એક કાંડને જઈને વળગ્યો જ ! અંતે બાયમાં સપકાપતે કારણે હસવા લાગ્યો.

આવી ચાંદનીના દિવસોમાં થોડાક સમય 'મામેના ચિન્ન' એટમાં ગાળ્યો દોગ તો કેનું' એવો સંકેત મનમાં જાણ્યો. હોળા અને પુજેલીના દિવસો જ્યાં દેવા પડ્યા; કેમ કે લોહી દોળા પીને માનેજા દતા, અને એજણે દિનાગતા કાદવનું અને કાંડો પડના

રંગનું એ દિવસ અનુકરણ કરવાનું નક્કી હતું હતું. એમાંથી તેઓ નવરા પડ્યા એટલે અમે એક હોડીની વ્યવસ્થા કરી ઊપડ્યા.

ચંદ્ર ઊગવા માંડે એટલું મોટું કયાં વગર મળી શી રીતે આવે? પણ ચંદ્રને ઉતાવળ જ ન હતી. ઊંચો તોયે ચળકે નહિ. કર્ણી બાજુ થયા વગર કોઈ નવો ધર્મ રથપાથ તેમ ચંદ્રમા જીએ. એટલે મંદ કે સ્વાતિ પણ એની દયા ખાતી હતી. બાંધે ચંદ્ર જ આટલો મંદ, ત્યાં વધારે ચિત્રા અદસ્ય જ રહે એમાં આશ્ચર્ય શું? શનિ અને ગુરુ મંત્ર બોલતા બોલતા પશ્ચિમે આથમતા હતા. ઝૂંપડીનો સ્વામી અગરિત દક્ષિણ ઉપર આરોહણ કરતો હતો, અમારી હોડી ચાલી. પાણીમાં ચંદ્રનો એક લાંબો રતબ દેખાવા લાગ્યો. પ્રથમ રિથર પણ પછી તરલ. જેમ જેમ અમે આગળ વધવા લાગ્યા તેમ તેમ પાણીનો પૃથ્વ ભાગ વધુ ને વધુ ચંચલ થવા લાગ્યો, અને નદી મરી ભાત બતાવવા લાગ્યો.

મને વિચાર આવ્યો કે, 'પાણીનો જથ્થો અને વેગ જલસાય તેમ આ ભાત જલસાય છે. હવે આ ભાતનું અધ્યયન કરી અને દરેક ભાતને અલગ અલગ નામ આપી, એવી ગોઠવણ કેમ ન કરવામાં આવે કે, નદીનો વેગ બતાવવા માટે એ + એ + ભાતનું જ નામ આપી દેવાય? જે બીજી નીચ પ્લનિને આપણે સા, રે, ગ, મ, પ, ધ, ની જેવાં નામ આપી શકીએ; અત્યંત ઉમ્ર તાપને (while heat) સૂર્યકાન્તિ ઉષ્ણતા તરીકે ઓળખીએ; તે નદીના વેગને ગોમુત્રિકાવેગ, વલયવેગ, આવર્તવેગ, વિવર્તવેગ, ઇયાર્દ નામો કેમ ન અપાય?'

આ કલ્પના સાથે હું પણ વિચારવખજામાં પડ્યો, અને ચિત્રા ક્યારે છતી થઈ એની ખબર ન પડી. અમે મજધાર પહોંચ્યા અને મને પ્રાર્થના સત્રી. એવે ઠેકાણે આંખો મીચીને અધારી પ્રાર્થના કરાય? જ્યારે અમારો પ્રાર્થનાસ્વામી અમારી સામે વિવિધ રૂપે પ્રત્યક્ષ વિરાજમાન છે, ત્યારે આંખો મીચીને અમે ગુહાપ્રવેશ શા માટે કરીએ? 'સ્તો વૈ સઃ' કહીને જેને ઓળખીએ છીએ, તેને રસાળ શ્રુતિ, પવિત્ર જળ, સૌમ્ય તેજ, આહ્વાદ-કારી પવન અને પિતૃવાસસ્થથી નિહાળતો આકાશનો વિસ્તાર, એવા વિવિધ રૂપે જેતા હોઈએ અને

'વિષયા વિનિવર્તેત નિરાહારસ્ય દંહિનઃ રસતર્જ; રસોષ્ણસ્ય પરં દષ્ટ્વા નિવર્તેત.' એ પ્રાર્થનાનો શ્લોક ગાતા હોઈએ, ત્યારે આખું જીવન-તત્ત્વજ્ઞાન નવેસર વિચારાય છે. ઊંડો વિચાર લાંબો હોય જ છે એમ નથી. રસનું નિવર્તન ક્યારે થાય છે અને પરિવર્તન કી રીતે થાય છે, એની આખી મીમાંસા ત્રણચાર લાણીની અંદર મનમાં ગોઠવાઈ, અને જોત-જોતામાં પ્રાર્થનામાં તાજગી આતી. 'રઘુપતિ રાઘવ રાજા રામ'ની ધૂન શરૂ થઈ અને અટક્યાણું મન જીવનરસની મીમાંસા છોડી તરત પૂછવા લાગ્યું કે, શ્રીરામચંદ્રે ગૃહકલ્પની મદદથી ગંગા કયાં પાર કરી હશે? ગૃહકલ્પી હોડી અમારી હોડી નેટલી પહોંચી હશે કે કોઈ ઝાડના થડમાંથી કોતરી કાઢેલી નાનકડી દોણી જેની હશે?

જોત-જોતામાં અમે પેલા બેટ ઉપર પહોંચી ગયા. અને સંલિપ્તવિહાર છોડી અમે સિકતાવિહાર શરૂ કર્યો. ચળકતી રેતી ચળકતા પાણી કરતાં ઓછી આનંદદાયક ન હતી. એટલે કાંઈ થોડુંક નરમ ઘાસ જીવ્યું હતું. એક લાણીનો વિચાર કરી અમે મનની ખાતરી કરી લીધી કે અહીં સરપ, વીંછી, કાંટા કથું જ હોઈ ન શકે. અહીં તો અણુપણુ રેતી જ પથરાયેલી છે. જે કોઈ નિશાની હોય તે તે અસ્થિરમત્તિ પવનની લહેરોની જ. ગંગાનાં મોળને કારણે જે ભાત રેતીમાં પડી હોય તે શૂસી નાખવાની કીડા મોઝીએ પવન કેમ કરે છે, તેના આલેખ અહીં જોવાને મળતો હતો. નિશાળિયા છાંડરાઓ શાકીને જાંઘી ગયા હોય અને એમની નોટો અને રસોટો ચોપડીઓ સાથે આમતેમ પડી હોય, તેમ આ રેતી પરની ભાત દેખાતી હતી. કોક ઠેકાણે લહેરી પવનનું નાખણું દેખાઈ આવતું, તો કોક ઠેકાણે ગંગાની લહેરોની સ્વરસિંધ રેતીમાં અંકઈ હતી. એમાંથી પોતાનાં પગમાં પાડતાં જીવ ચાલતો ન હતો, પણ રેતીના બટકણા પોપડા જ્યારે પગ તળે ભાંગી જતા ત્યારે પાપડા ખાવા નેટલે આનંદ આવતો. પગનો આનંદ આખા શરીરે ઓળખ્યો અને એને યધું કે, ખડું જોતાં સાંભલાની પેટે ઊભા ઊભા ચાલતું એમાં પૂરી મગ્ન નથી. All rights reserved નો દાવો કરનાર કોઈ અધિકૃત અહીં હતું નહિ, એટલે અમે નિઃશંકપણે

રેતીમાં આઘાટવાનો મનસૂબો કર્યો. પણ દુર્ભાગ્યે અમારી મંડળી એમાં એકમન ધર્મ ન યોડી. કોઈને પ્રતિજ્ઞા આડે આવી, તો કોડનું કેટ્પ એમને નહયું. અમારા ખસારીઓ તો અમને ત્યાં જ છોડીને એટને બીજે છેડે કોડને મળવા ગયા. શરામના પીકાના નોકરો પધિલા લોકોને જે નગરે જુએ છે, એ નગરે જ તેમણે અમારા તરફ જોયું હશે.

ગયા કોંગ્રેસ પછી અને ચંપારણ તરફ ગયા હતા, ત્યારે આ જ કેડાણે અમે ગંગા ઝોજંગી હતી અને આશ્રમના એ વિચાર્થીઓએ એક ખીકું ભજન લલકાર્યું હતું: 'મંગલ કરુદુદ્યાડડ કરી રેતી.' એ બધું આ રથાને આવતાવેત વાદ આપ્યું અને હું બીમસેનનું અનુકરણ કરી મુકાકે ગાવા લાગ્યો. સાથેના ગાયોએ ઉદારતાથી એ સહન કર્યું એટલે હું તો ગયો અને મયુરાગાથાને કહેવા લાગ્યો કે, 'છપરાથી મુંગર મુધી ખારે હોડીમાં પ્રવાસ કરવો છે. કેટલો વખત સાગશે?' આવી મુસાફરી નસીબમાં છે કે નહિ, કોણ જાણે! પણ મેં તો કસપનામાં એ પૂરી કરી પણ લીધી.

આકાશમાં ઘસલેલ આયમવાની તૈયારી કરતું હતું. મદાશન પોતાની મુગધા યથાવત્ હતું. અગરિતની ઝૂંપડી હવે કેડાણે આવી હતી. અને કૃતિકા તટસ્થપણે રિમન કરતા હતા. પુનવસુની હોડીએ પોતાનું અગ્ર દ્વારા કીંચુ કરી દક્ષિણની ધાત્રા આરંભી અને અમને રમરણ કરાવ્યું કે, અમે આ એટના નિવાસી નથી; અહીંથી પાછા વળવાનું છે, અને પરીઓની મુદિ હોડી માનવી મુદિમાં પરોવવાનું છે. અમે તરત કિનારા મુધી પરોવ્યા અને પુનવસુની પોરે અમારી હોડી અમે દક્ષિણ તરફ દંડારી.

'ફરી આવી' ક્યારે આવીશું' એવો વિચાર મનમાં ન ઊઠ્યો. ગંગોત્રીથી માંડીને હીડાળંદર મુધી ગંગાનું અનેક વાર દર્શન કરીને પાવન થયો હતું અને મેવાની કૃપાથી હજીપે અનેક વાર દર્શન થયો, પણ હવે એ મૂર્છાનંદમાં વધધટ ધવનો સંભવ નથી. તેથી જ પાછા વળનાં મોઢામાંથી સાંતિપાઠ નીકળ્યો: 'ઔ પૂર્વમદઃ, પૂર્વમિદઃ; પૂર્વાત્ પૂર્વમુદ્ગમ્યતે; પૂર્વત્ત્વ પૂર્વમાદાય પૂર્વમેવાવશિષ્યતે.'

કાકા કાલેલકર

અર્થશાસ્ત્ર કે જીવનશાસ્ત્ર?

માણસો બે ભવના હોય છે: એક અર્થશાસ્ત્ર નિર્માણ કરેલા અને બીજા જીવનશાસ્ત્રે ઝોજામાં ઝોજા શ્રમ કરેલા અને વધારેમાં વધારે કાયદો ડહાલવો-આ અર્થશાસ્ત્રે ઉત્પન્ન કરેલા માણસની સ્મૃતિ છે. આવા મનુષ્યો આજના જૂલ પેરા થયા છે. અર્થશાસ્ત્ર પર જેની સદા છે એવો માણસ કહે છે, 'યંત્ર આગળ રેડિયો નહિ રહે.' આવા માણસને પૂછું જોઈએ, 'ધરમાં સંધતાં વધારે વખત ભય છે, તેથી ગીરામાં ખાવા ભલે છે ખરા? એટલે વખત ભયાવીને તમે વધારે કમાઈ ન રોકો? ધરમાં દીકરા, દીકરી, સ્ત્રી વગેરે સાથે વાદ કરવામાં વખત ખોલો છો એટલે કમાવામાં ગાળો, તો વધારે પૈસા પેરા ન કરો?' માણસ એ કમલ દરેક ખરી? આપણે અર્થશાસ્ત્ર નથી જોઈએ, જીવનશાસ્ત્ર જોઈએ છે; money-values નથી જોઈએ, life-values જોઈએ છે. બાકસને કોઈ પૂછે. 'તમને ૪,૦૦૦ રૂપિયા આપું, તમે બાકસને છોડો?' બાકસ કમલ થશે? અર્થશાસ્ત્રી તો કહેશે, 'હા, કારણ પેસા આગળ રજું જ નહિ રહે.' યંત્ર આગળ રેડિયો નહિ રહે? હા, યંત્ર આગળ સમાજ, પ્રેમ, માણસકઈ, પ્રાનુભાવ રજું નહિ રહે. એક માત્ર મરજુ જ રહશે. યુરોપમાં લોકો આ વાત સમજવા લાગ્યા છે. એમનામાં દેવડાંએ પોતાની ભૂલ જોઈ છે; બીજા જોરે અને પાછા ફરશે. આપણું શાસ્ત્ર ધર્મપરાયણ છે, આપણે ત્યાં દવાધર્મ છે. અને ધર્મશાસ્ત્રને અર્થશાસ્ત્ર પર વિજય થવાની જ એવી અપા આપણે કેળવવી જોઈએ.

કાકા કાલેલકર

લો ક શિ ક્ષણ માળા

પ્રોદશિક્ષણનું મોટું ખૂબ ઉછાળે ચડશે એવી આશા થોડા વખત બંધાઈ હતી, પણ હાલ તુરત તો તે ઊડી ગયેલી બાસે છે. ભણેલાઓએ આ બાળકમાં જેટલાં સેવાભાવના અને ઉત્સાહ જતાવતાં જોઈએ તેટલાં જતાયાં નથી. વિદ્યાર્થી આલમને, આ કામમાં બેદરકાર રહેવાથી પોતે અમૂલ્ય શિક્ષણની તક ગુમાવી રહ્યા છે, એનું બાન થયું નથી. શાળાઓના સંચાલકોને પણ હજી સમજાયું નથી કે, માળાપને તેઓ ભણાવશે તો માળાપની અંદર પોતાનાં બાળકોને અમલ ન રહેવા દેવાનો આગ્રહ પેદા થશે, અને તેઓ શાળાઓને વિદ્યાર્થીઓથી ભરી મૂકશે. કારખાનાંઓને હજી ભણેલા મજૂરોનો ભય લાગે છે, સરકારને પણ ભણવામાંથી રાજદારી જણતી થઈ જવાની ભડક છે, રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેવી મહાન સંસ્થાઓમાં હજી આ કામ માત્ર અક્ષરે શીખવવાનું અને તેથી પ્રમાણમાં ઓછા મહત્ત્વનું મનાતું જણાય છે. આ રીતે પ્રોદશિક્ષણને રંગે ચડાવી શકે તે સંઘર્ષો તરત જ શકા, ભય અને સુસ્તીમાં પડેલાં છે.

પણ એક દિવસ એવો આવશે કે ત્યારે નિરક્ષર લોકોમાં ભણવાની, નવું નવું શીખવાની જૂથ પેદા થશે. ત્યારે દેશના રાજકારણમાં લોકો જોશે કે, તેમનો નાનકડો મત તેમની પોતાની સ્થિતિ સુધારવામાં કેવો મોટો ફાળો આપી રહ્યો છે; ત્યારે લોકો જોશે કે, તેઓની સ્થિતિ સુધારનારા અનેક નવા કાવદાઓ થયા છે અને તેનો લાભ ભણતા ગણવાની ગહેબ-સાજ મહેનત કરી લેવાથી તેઓ સારી રીતે મેળવી શકે તેમ છે; ત્યારે મજૂરો જોશે કે, જરા ભણતા ગણવાથી તેઓને પોતાનાં મજાજૂત મહાજનો બાંધવામાં ઘણી સરળતા પડે છે, — એ દિવસ આવશે ત્યારે જવાની અંદર નવું શીખવાની પ્રગળ જૂથ જાગશે. એ દિવસે તેઓ ભણેલાઓના અને જ્ઞાન-વાળાઓના ઉત્તરો ધસી નાખશે, પ્રકાશોને ચક્રશે, અને જો લેખકોને લખતાં નહિ આવડે તો તેમને દેવાળું કઠાવશે.

એ દિવસ દૂર છે એમ માની આપણે આજસમાં રહેવું ન જોઈએ. આપણે ધારીએ છીએ તેના

કરતાં તે વહેલો ઊગશે. ચાલો, તે દિવસના સ્વાગતની તૈયારીઓ આપણે આજથી કરીએ.

તે દિવસ આવશે ત્યારે લોકો તરફથી જલ્દપ્રદ અને આરોગ્યદાયી વાચનની માગણી ઊભી થશે. નવી બિંદોલી આંખવાળાં પ્રોદ જીપુરો, તેમને રસ પડે તેવું, તેમની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરે તેવું, અને તેમના જીવનમાં નવા જ્ઞાનનું અજવાળું પ્રગટાવે તેવું સાહિત્ય માગશે. તે સાહિત્ય તેઓનાં ખીસાં ખમી શકે તેટલું સરળ અને તેઓનાં મગજ ઝીલી શકે તેવું સહેલું હોવું જોઈએ.

આવું સાહિત્ય ધીમે ધીમે રચાવું જાય તેના હેતુથી લોકશિક્ષણમાળાની આ યોજના પ્રસિદ્ધ કરે છે. જેઓની પાસે લોકહૃદયના તાર હલાવવાની શક્તિ છે, જેઓએ લોકોનાં મુખદુઃખોમાં ભાગ લીધો છે, જેઓની જીભ ઉપર લોકોની ભાષા વસે છે, જેઓનાં હૃદયો લોકો માટેના સદેશાથી ઊભરાય છે, અને જેઓ પાસે એ સદેશો સહેલી, સક્ષિપ્ત છતાં ઉદાત્ત અને પ્રસાદયુક્ત વાણીમાં અગર ચિત્રમાં મૂકવાની કળા છે, તેઓને આ યોજનામાં ફાળો આપવા નોતરું છે.

આ વસ્તુ હજી કાચી યોજનારૂપે જ રજૂ કરું છું. પરંતુ જો લેખકો અને કળાકારો તેને વધારી લેશે અને તેમાં પોતાનો ફાળો પ્રેમથી આપશે, તો તે ચોપડીઓ સુંદર રીતે છાપવાની અને લોકોને આપણે સરતામાં સરતી કિંમતે (અને કંઈક ખોટ પાઈને પણ) પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા ગુજરાતમાં આપણે સહેજે ઊભી કરી શકીશું, એમ હું માનું છું.

લોકશિક્ષણમાળાની યોજના

૧. આ માળામાં નવું વાંચતાં શીખેલા લોકોને ઉપયોગી થાય તેવી મોટા ટાઈપની પુસ્તિકાઓ કાઢવી.

૨. વાંચનારાંઓને હેક મફત ચોપડીઓ આપવી યોગ્ય નથી, પરંતુ તેમની પાસેથી આવી ચોપડીની બે પૈસાથી વધારે કિંમત લેવી એ પણ યોગ્ય નથી. જો પસંદ કિંમત વધારે આવે તો જલ્દર ઉધણાની મદદથી વેચાણ કિંમત બે પૈસા જેટલી રાખવી જોઈએ.

૩. દરેક ચોપડીમાં કાઢિન આઠ પેશ કદનાં પૃષ્ઠો રહે. તે 'કુલાઈન' અથવા 'ગ્રેટ પ્રાઈમર' ટાઈપમાં વિપય અનુસાર છાપવાં.

'પ્રાઈમર ટાઈપ'માં સામાન્ય રીતે ૬૦૦ શબ્દોનું તથા 'ગ્રેટ પ્રાઈમર' ટાઈપમાં ૧૦૦૦ શબ્દોનું વાચન સમાશે.

૪. દરેક ચોપડીમાં વિપયને પોષક એવાં બેથી ત્રણ ચિત્રો મૂકવાં.

૫. નીચે જણાવેલા વિષયો પૈકી દરેક વિષય ઉપર દસ દસ કે વીસ વીસ સુધી પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરવામાં આવશે.

જીવનચરિત્રો

૧. નેતાઓનાં અને શોધકોનાં.
૨. પેગંબરોનાં અને સંતોનાં.
૩. ગામડાંનાં નાનાં છતાં પ્રેરણાદાયી ગ્રામજનોનાં ચિત્રાચિત્રો.

વાર્તાઓ

૪. પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક કથાઓ.
૫. હસપતીતિ, હિતોપદેશ જેવી ટૂંકી માર્મિક શૈલીની, પશુપક્ષીઓનાં પાત્રોવાળા, ચતુરાઈની નહિ પણ ઉચ્ચ આદર્શો રજૂ કરતી વાર્તાઓ.
૬. શોકજીવન રજૂ કરતી ટૂંકી વાર્તાઓ.
૭. વાર્તાઓ — કવિતામાં.

ગ્રામજીવન

૮. કુરદિઓ ઉપર પ્રહસનો, સંવાદો, નાટકો.
૯. કૃષિ, તળાવ, રસ્તા, જ્ઞાપણ, સ્વદેશી. ખાદી, ગ્રામઉદ્યોગ.
૧૦. સહકાર અને સંયોજન પૂર્વકનું ગ્રામજીવન.
૧૧. ખેડૂત, મજૂર, વણકર વગેરે જુદા જુદા ધંધાઓ કરનાર લોકોના પ્રશ્નો.

સ્વરાજ્ય

૧૨. સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતાની લડતો — હિંદની તેમ જ બીજા દેશોની.
૧૩. સત્યાગ્રહની લડતો — કુટુંબની, ગામની, પ્રજાઓની.
૧૪. ગ્રામપંચાયત, સ્વરાજ્ય પાર્કીમેન્ટ.
- અર્થશાસ્ત્ર
૧૫. હિંદુસ્તાનની ગરીબી — બીજા દેશો સાથે સરખામણી.

૧૬. સાદું ધન — મોટું ધન, અર્થશાસ્ત્રમાં ધર્મનું સ્થાન.

૧૭. વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ, ગામની, દેશની અને માનવજાતની દૃષ્ટિએ અર્થશાસ્ત્ર.

૧૮. આર્થિક પરિસ્થિતિથી પ્રભાવિતોના ઉપર થતી અસરો જાતાવનારાં વાર્તાઓ, રૂપકો વગેરે.

ખેતી અને પશુપાલન

૧૯. સુખ્ય પાકો અને તેની માવજત.
૨૦. ખાતરો.
૨૧. ખેતીને ઉપકારક તેમ જ અપકારક જનુઓ.
૨૨. મનુષ્યના સાથીઓ અને સેવકો — જળદ, ઘોડો, ગધેડું, જીંટ વગેરે.
૨૩. ગોપાલનના પ્રશ્નો.

આરોગ્ય

૨૪. શરીરની, ધરની, ગામની સફાઈ — તેના નિયમો.
૨૫. આરોગ્યના નિયમો : હવા, પાણી, અને આહારના સિદ્ધાંતો.
૨૬. ગરીબોના રોગો, તેનાં કારણો અને સાદા ઇલાજો.
૨૭. માણસને ત્રાસદાયક જનુઓનાં જીવન અને ઉપાય (ખાખી, મચ્છર, માકડ, ચાંચક વગેરે).

ધર્મ અને નીતિ

૨૮. ધર્મશ્રેયોમાંથી વચનામૃતો.
 ૨૯. સંતકૃષ્ટીરોનાં વચનામૃતો અને ભજનો.
 ૩૦. જુદાં જુદાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં આવતાં દંષ્ટોતો.
 ૩૧. જુદા જુદા ધર્મોની સર્વમાન્ય પ્રાર્થનાઓ.
- આ વિષયમાં રસ ધરાવનાર મિત્રો ઉપરની યાદીને સંપૂર્ણ જનાવવાની દૃષ્ટિએ સૂચનાઓ મોકલશે તો આવકાર લાયક થઈ પડશે.
- ઉપર જણાવેલા વિષયો પૈકી દરેકમાં કેટલી અને કેઈ કેઈ ચોપડીઓ લખવી તેની યાદી તૈયાર કરી હવે પછી પ્રગટ કરીશ. તેની યાદીઓ પોતપોતાની સૂઝ પ્રમાણે કેઈ સંચારનો મોકલશે તો મોટો ઉપકાર થશે.

જીવનશાસ્ત્ર દલે

આ પણી ભાષાનું પેઢીનામું

માણસની પેઢે ભાષાઓનું પણ પેઢીનામું હોય છે. જુદાં જુદાં અનેક કુટુંબોને જેમ એક મૂળ કુટુંબ કે ગોત્રમાંથી ઊતરી આવેલાં જતાવી શકાય છે, તેમ જગતની સૈંકડો વિવિધ ભાષાઓને પણ વિદ્વાનો અમુક ધાર કે તેર મૂળ ગોત્રોમાંથી ઊતરી આવેલી જતાવે છે. તે મૂળ ગોત્રો વચ્ચે આગળ કશે સંબંધ જતાવી શકાતો ન હોવાથી, એ ગોત્રો સ્વતંત્ર રીતે જ પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગોમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હશે, એટલું કહીને તેઓ અટકી જાય છે. આપણી ભાષા તે મૂળ ગોત્રોમાંથી કયા ગોત્ર સાથે જોડાયેલી છે, તથા તેના જેવી તેની બીજી કઈ કઈ બહેનો તે ગોત્રમાંથી નીકળેલી છે, તે આપણે અહીં દૂરમાં જોઈશું.

આપણો દેશ એક ખંડ જેવડો વિશાળ દેશ છે. યુરોપ ખંડમાંથી રશિયા દેશ બાદ કરો, તો તેના જેટલો વિસ્તાર આપણા દેશનો છે. અને વસ્તી જોઈએ, તો આ જગતનાં કુલ માનવીઓનો પાંચમો ભાગ આપણા દેશમાં વસે છે. વળી પ્રાચીન કાળથી દુનિયાના જુદા જુદા દેશોની અનેક પ્રજાઓ આપણા દેશમાં આવીને વસેલી છે. એટલે આપણા દેશમાં અનેક ભાષાઓ બોલાતી હોય, તો તેમાં કશું વિચિત્ર નથી. તેમાંની કેટલીક ભાષાઓ ખાત્ર બોલવાલની જ ભાષાઓ છે, તેમાં કશું સાહિત્ય લખાયેલું નથી. તેની ભાષાઓને બોલી કહે છે. એવી જોમીઓ તથા સાહિત્યની ભાષાઓ મળીને હિંદમાં કુલ ૧૪૦ ભાષાઓ છે. એ અહીં ઉપર જણાવેલાં ધાર કે તેર ગોત્રોમાંથી સાત કે આઠ ગોત્રોમાં વહેવાર થાય છે.

તેમાં આપણી ભાષા આર્ય ગોત્રમાં આવે છે. હિંદી, મરાઠી, અંગ્રાળી વગેરે મળી કુદરતીસ ભાષાઓ હિંદુસ્તાનમાં આર્ય ગોત્રની છે. આ ગોત્ર આર્ય કહેવાવાનું કારણ એ છે કે, પ્રાચીન આર્ય પ્રજાની એક આદિ ભાષામાંથી આ અહીં ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. તમે શીખેલા ઇનિહાસ વાંદ કરો તો તમને સમજશે કે, યુરોપની અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, હાલિયન વગેરે પ્રજાઓ, તથા ઇટાલિયન

પ્રાચીન રહેવાસીઓ પણ આર્ય જાતિના લોકો છે. તેથી તેમની ભાષાઓનું ગોત્ર પણ આર્ય જ છે.^૧

હજારો વર્ષ પૂર્વે આર્યો હિંદુસ્તાનમાં પ્રસર્યાં. ત્યાર પહેલાં કેટલીય અનાર્ય પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં ચોતરફ વસેલી હતી. શરીરનો બાંધો, વર્ણ વગેરે બાબતોમાં આર્ય પ્રજાથી તે એટલી બધી જુદી હતી કે, તેમને આર્યો કરતાં જુદી જ જાતિની - સ્વતંત્ર ગોત્રની પ્રજાઓ કહેવી જોઈએ. તેમની ભાષાઓ પણ આર્ય લોકોની ભાષા કરતાં છેક જ જુદી હોઈ, તેમને જુદા ગોત્રની ગણવામાં આવે છે. તે અનાર્ય જાતિઓમાં દ્રવિડ પ્રજા મુખ્ય હતી. આજે દક્ષિણમાં પ્રચલિત તામિલ, તેલુગુ, કાનડી અને મલયાલમ, એ ચાર મુખ્ય ભાષાઓ દ્રવિડ ગોત્રની ભાષાઓ છે.

હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન આર્યોની ભાષાનો નમૂનો તેમના પ્રાચીન ગ્રંથ વેદમાં આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. જેમ જેમ આર્યો ગંગા-જમનાના પ્રદેશ તરફ પૂર્વમાં દેશાંતર ગયા, તેમ તેમ અન્ય અનાર્ય પ્રજાઓ સાથેના સંસર્ગને કારણે તથા પોતાના મુખ્ય ટોળાથી દૂર જવાને કારણે, તેમની ભાષામાં તથા આચારવિચારમાં ફેરફાર ચલા ગયા. તેમની ભાષામાં નવા શબ્દો દાખલ થયા એટલું જ નહિ, પરંતુ મૂળ શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં તેમ જ તેમના પ્રયોગમાં પણ, સંબંધમાં આવેલી નવી ભાષાઓને કારણે, ફેર પડ્યો ગયો. મધ્યપ્રદેશમાં રિચર થયેલા મુખ્ય ટોળાના આર્યોની ભાષા પણ અનાર્ય ભાષાઓના સંસર્ગથી ફરતી તો જતી જ હતી. છતાં તે આર્યોને પોતાના મુખ્ય પણાનું અભિમાન હતું. આ અભિમાન તેમણે પોતાની ભાષાશુદ્ધિ સાચવવામાં પણ ઉતાવળ કરી. તેમણે પોતાના આચારવિચાર તથા ભાષા-ઉચ્ચારણનાં શસ્ત્રો ધર્યા માંડ્યાં. એમ કરતાં જે નિશ્ચિત રૂપવાળી ભાષા તેઓએ ધરી, તેને તેમણે શુદ્ધ કરેલી -

૧. હિંદનની પ્રાચીન ભાષાનું નામ ઈન્ડો-અર્ય છે. પારસી કે અરેબીકી ધર્મગ્રંથો એ ભાષામાં છે. વેદની સંસ્કૃત જેર એને મળતાપણ છે.

સંસ્કૃતેલી - અર્થાત્ 'સંસ્કૃત' ભાષા* એવું નામ આપ્યું. અને એ રીતનાં શુદ્ધિ-સંસ્કર વિનાની, આમસમુદાયની જે મોહચાલની રવાબાપિક - પ્રાકૃતિક ભાષા તે 'પ્રાકૃત' કહેવાઈ.

જુદા જુદા પ્રદેશની પ્રાકૃત બોલીઓ જુદી જુદી જ હશે, એ સમજાય તેવું છે. જેમ કે, મધ્યદેશમાં (એટલે હાલના પંજાબ પ્રાંતનો પૂર્વ તરફનો ભાગ અને સંયુક્ત પ્રાંતનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ મળીને થતા પ્રદેશમાં) શૌરસેની, સહેજ દક્ષિણ-પશ્ચિમે લાટી-સૌરાષ્ટ્રી-આબીરી-આપંતી વગેરે, પૂર્વ તરફના પ્રદેશોમાં અર્ધ-માગધી તેમ જ માગધી, દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રી, સિંધ તરફ વાચડ ઇ. જે ભાષા સાહિત્ય-ક્રંતિમાં વપરાઈને અનેક લોકોના પઠન-પાઠન ૩૬ ન થઈ જાય, તે ભાષા બદલાતી જ રહે. પરંતુ ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાના અરસામાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના સંસ્થાપક જુદા અને મહાવીર જન્મ્યા. તેમણે પોતાનો ધર્મોપદેશ વિદ્વાનોમાં શિષ્ટ ગણાતી સંસ્કૃત ભાષામાં આપવાને બદલે, આમ-વર્ગના લોકોથી ઝડ સમજાય તેવી, તે પ્રદેશની પ્રાકૃત ભાષા અર્ધ-માગધીમાં જ આપ્યો. જો તે કહાડે એ ધર્મોપદેશના શાસ્ત્રગ્રંથ બન્યા; અને જેમ જેમ તે ધર્મ ફેલાતા ગયા, તેમ તેમ સંપ્રદાયના લોકોનું પઠન-પાઠન એ ક્રંદય ભાષામાં જ ચલું રહેવાથી, એ પ્રાકૃત ભાષા પણ રિચર થઈ ગઈ, અને તેનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત થઈ ગયું.^૧

લોકોની યાત્રા વ્યવહારની બેલી તો ક્રમે ક્રમે બદલાતી જ રહી. કાળે કરીને તે બેલી સાહિત્ય-ક્રંતિમાં ૩૬ થયેથી પ્રાકૃત ભાષાથી છેક જ અપભ્રંશ થઈ ગઈ. આથી તેનું 'અપભ્રંશ' એવું નામ પડ્યું.

* આ વસ્તુ ક્યારે બની, તેનો ચોક્કસ સમય અત્યારે કહી શકાતો નથી. પરંતુ 'સંસ્કૃત' ભાષાનો મુખ્યસિદ્ધિ વેવાકરણી પાણિનિ ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકાની આસપાસ ગઈ ગયો, એ ઉપરથી એ સમયની આપણે કંઈક કહી શકીએ છીએ.

૧. બૌદ્ધધર્મ મધ્યદેશમાં પણ સારવર્ગ તરીકે સ્વીકારાયો અને અસૌક્ય પછીના અરસામાં બૌદ્ધ ધર્મ-ક્રંતિનો મધ્યદેશમાં પ્રચલિત પ્રાકૃત ભાષામાં અનુવાદ થયો. તે ભાષા પછી 'પાલિ' એટલે કે (જુદા) ધર્મ-ક્રંતિની ભાષા 'ને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. જેન મંદોળી ભાષાનું તે અર્ધ-માગધી નામ જ વાડ રહ્યું.

દરેક પ્રદેશની પ્રાકૃત ભાષાનું એ રીતે અપભ્રંશ સ્વરૂપ થયું હશે, જેને આજે તો માત્ર મધ્યદેશની શૌરસેની અપભ્રંશ ભાષાનું સાહિત્ય જ મળી આવે છે.*

આ અપભ્રંશ ભાષાઓ જ દેશકર પામતી પામતી આજની આપણી પ્રાંતિક આપણી ભાષાઓરૂપે પરિણમી છે. માગધી અપભ્રંશમાંથી આજની બંગાળી, આસામી, બિહારી, બિહારી વગેરે ભાષાઓ નીકળી છે. શૌરસેનીની અસરવાળી દક્ષિણ-પશ્ચિમની નાગર અપભ્રંશમાંથી રાજસ્થાની ભાષાઓ, જેવી કે વચપુરી, મારવાડી, માળવી, મેવાતી, શુન્દરાતી, વગેરે નીકળી છે. અર્ધ-માગધી અપભ્રંશમાંથી અવધી, વાવેલી વગેરે પૂર્વ તરફની હિંદી ભાષાઓ નીકળી છે. વાચડ અપભ્રંશમાંથી સિંધી ભાષા નીકળી છે. મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશમાંથી મરાઠી ભાષા નીકળી છે. અને શૌરસેની અપભ્રંશમાંથી પંજાબી તેમ જ વજ્જભાષા, કોઠા, જુહાવી વગેરે પશ્ચિમ તરફની હિંદી બોલીઓ નીકળી છે. તે સીમાં વજ્જભાષા કુખ્ય છે. પૂર્વ તરફની હિંદીભાષા અવધી,^૨ અને પશ્ચિમ તરફની આ વજ્જ ભાષામાં જ અત્યાર સુધી ઉત્તર હિંદુસ્તાનની કુખ્ય સાહિત્યપ્રવૃત્તિ થતી. અત્યારની હિંદુસ્તાની તો વૃદ્ધી, ફારસી, પરંતુ વગેરે ભાષાઓ મોહનારા મુસલમાનોએ મધ્યદેશ છુટ્યા પછી, તેમના સંસ્કર્મથી બિભી થયેથી ભાષા છે.^૩

* માગધી, અર્ધ-માગધી, મહારાષ્ટ્રી વગેરેનું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ ન થવાનાં જે કારણ કહી શકાય. કાં તો તેમાં લખાયેલું સાહિત્ય સહવર નહ ચલું હોય; કે બધા બ્રાહ્મણો સાહિત્યચેષ્ણન શૌરસેની અપભ્રંશમાં જ ચલું હોય. તે સમયે ગુજરાતથી માંડી પંજાબ અને બંગાળ સુધીના લાગે મધ્યદેશની રાજા સત્તાના અંતક દેશ આબ્યા હોઈ, શૌરસેની અપભ્રંશ જ રાજભાષા તરીકે પ્રવિણ પામી હોય જોગ બને. દસમીથી તેમજ સેકા સુધીના બંગાળી લેખકો મુખ્યત્વે શૌરસેની અપભ્રંશમાં જ લેખનપ્રવૃત્તિ કરતા, જોગ તે સમયના મળી આવતા સાહિત્ય ઉપરથી જાણી શકાય છે. અપભ્રંશ ભાષાઓનો અંગ્રેજ ઈ. સ. ૬૦૦થી ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનો મળી શકાય.

* આ નાગર અપભ્રંશનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ ઉપર જાણવેલી લાટી-સૌરાષ્ટ્રી-આબીરી-આપંતી એ પ્રાકૃત બોલીઓ જ મળ્યા.

૧. વૃદ્ધસીદ્ધાંતનું લખાણ મુખ્યત્વે અવધી ભાષામાં છે.

૨. સાહિત્યચેષ્ણનની ભાષા તરીકે તેનો પ્રચાર

ઈ. સ.ના સત્તરમા સૈકાના અંત ભાગથી શરૂ થયો છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ, આપણી ગુજરાતી ભાષા શૌરસેની અપભ્રંશની સીધી અસરવાળી નાગરી અપભ્રંશમાંથી નીકળેલી છે. એ રીતે તે મારવાડી વગેરે પશ્ચિમ તરફની રાજસ્થાની ભાષાઓની બહેન છે. પશ્ચિમ તરફની રાજસ્થાની ભાષામાં લખાયેલું ઘણું સાહિત્ય મળી આવે છે.^૧ તે જૂની રાજસ્થાની-માંથી ગુજરાતી ભાષા સોળમા સૈકાના અરસામાં છૂટી પડવા માંડી હશે. ગુજરાતીના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા ૧૫મા સૈકાના અરસામાં યર્ષ મળ્યા. આજે ગવાતાં તેમનાં કાવ્યોની ભાષા તેમની મૂળભાષા નથી. પછીના સમયમાં થોડાને થોડે ગવાતાં ગવાતાં તેમાં ફેરફાર થઈ ગયા છે. પંદરમા સૈકાની જૂની ગુજરાતી ભાષાનો નમૂનો જોવો હોય તો, બાલણ કવિએ સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતગ્રંથ 'કાદંબરી'નો ગુજરાતીમાં ફરેશે અનુવાદ છે.

આ પ્રમાણે આપણી ગુજરાતી ભાષાનું પેદીનામું છે. દુનિયાની જૂની તથા મુધારામાં હંમેશા અંગ્રેસર રહેલી સુપ્રસિદ્ધ આર્ય જાતિની આર્યભાષામાં તેનું મૂળ છે. શરૂઆતમાં જણાવ્યું હતું તેમ, દ્રવિડ વગેરે અનાર્ય થોડાના સંસર્ગમાં આવવાથી આર્ય કુટુંબની ભાષાઓ પર દ્રવિડ ભાષાઓની ઘણી અસર પડેલી છે. તેમાંય ઉત્તર હિંદુસ્તાનને દક્ષિણ હિંદુસ્તાન સાથે જોડનાર એ મુખ્ય ગાળાઓમાંથી એક ગાળો ગુજરાતમાં થઈને પસાર થતો હોવાથી, તથા બીજી રીતે પણ ગુજરાત દક્ષિણના દ્રવિડ દેશો સાથે જૂન-કાળમાં રાજકીય સંબંધથી જોડાયેલું હોવાથી, દ્રવિડ ભાષાના શબ્દો પણ ગુજરાતીમાં આવેલા છે. તમને જાણીને નવાઈ લાગશે કે, રોડું, પોચડું, ડોળડું વગેરે શબ્દો દ્રવિડ ભાષાના છે. એટલું જ નહિ, પણ ગિદ્દીદંગાની રમત વેળા દંડા ભરતી વખતે વક્ટ, રેંડ, મૂક, નાર, લેદ, આર અને જડુ એ શબ્દો

બોલાય છે, તે એટલી સાત મુધીની સંખ્યા માટે કાનડી અને તેલુગુ ભાષામાં વપરાતા શબ્દોનાં જ રૂપ છે.

સુસજ્જમાન થોડાની રાજસત્તા હિંદુસ્તાનમાં જન્મ્યા પછી, અરબી, ફારસી વગેરે ભાષાના શબ્દો પણ ગુજરાતીમાં સારી પેઢે આવેલા છે. અસર, ધરદો, દુશારો, હિંમત, ખબર, ગગ, જરા, બરસી, શીરા, દવા, હલવો, કાકા વગેરે શબ્દો અરબી ફારસી ભાષાના છે.

સુસજ્જમાનો પછી હિંદુસ્તાન ઉપર યુરોપીય પ્રભુ-ઓની અને મુખ્યત્વે અંગ્રેજોની રાજસત્તા થઈ. એટલે તેમની ભાષાઓના શબ્દો પણ હિંદુસ્તાનની ભાષા-ઓમાં ભળ્યા છે. અનેનાસ, લાફસ, ચારી, બિરિંદ, ટિકિટ, રોશન, ટેબલ, કોટ, ખટન વગેરે શબ્દો યુરોપીય ભાષાઓના છે.

બીજી જે પહાડી, રાની વગેરે અનાર્ય પ્રજા-ઓના શબ્દો આપણી ભાષામાં ભળેલા છે, તથા જમને આજે નિશ્ચિત ર્ષ ભાષાના છે તે કાશ્મી રાકાનું નથી, તેમને 'દેસ્પ' તરીકે ગણી લેવામાં આવ્યા છે. ખોલડું, પોરડું, ચીણું, ઝડું, પૂણી, બોહડો, લોટ વગેરે શબ્દો દેસ્પ છે.

આ પ્રમાણે આપણી ભાષા જુદા જુદા અનેક થોડાની ભાષાઓના સંસર્ગથી સમૃદ્ધ થઈ અત્યારનું સ્વરૂપ પામી છે. તેનો જન્મ જગતના એક પ્રાચીન તથા પ્રનાથી કુળમાં થયેલો છે; અને તે એક મહાન પ્રજાને ઉત્તમ વારસો પામી છે. આજકાલ હાપ-ખાનાની શોધને કારણે પ્રયત્નશીલ અને વાચનનો પ્રચાર થઈ ગયો છે. તેથી વાંચી લખી જાણનારા થોડાનો મોટો વર્ગ અમુક નિશ્ચિત પ્રકારની ભાષાથી જ ટેવાતો રહે છે. એ કારણે આજની આપણી ભાષામાં છેક જ નવા ફેરફારો એકદમ થવા એ પહેલાં એટલું શક્ય રહ્યું નથી. તેમ જ ભાષાની શુદ્ધિ ધરજનારાનું કામ પણ અમુક રીતે મહેલું થઈ ગયું છે. આપણે તે સમયનો લાભ ઉઠાવી, આપણી માતૃભાષાની શુદ્ધિ સાચવીએ અને તેના ગૌરવને આપણે હાથે હણવા ન દઈએ.

૧. તે બધું સાહિત્ય ૧૪મા સૈકાથી માંડી ૧૫મા સૈકાના અંત મુધીનું છે. અને તેમાંથી મુખ્ય લાભ જન છે.

૨. ઉત્તર હિંદુસ્તાનને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનથી જુદો પાડવા વિશ્વપર્વત લાંબો થઈને આટો પડેલો છે. એટલે એક તરફ ગુજરાત અને બીજી તરફ આરિયા વરક થઈને જ નિવિધને નીચે ઊતરી રાકાય.

‘પ્રોક્સી’નો પદાર્થ પાઠ

ગુજરાત વનોદ્યકર સોસાયટી વિષે ચર્ચા કરતા બે લેખો ગયે વર્ષે (જુઓ પા. ૩૭૩ અને ૪૨૫) આ માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા, તેમાં એક જાગૃત અવેશ ભારફતે હાજરી ગણવાની, તે સંસ્થામાં પ્રવર્તતી પદ્ધતિ વિષે હતી. સંસ્થાનાં ધારોધારણમાં કલમ પંદરમી આ સત્તા આપે છે. તે કલમ આમ છે : ‘કોઈ પણ વાર્ષિક વા સામાન્ય વા ખાસ સભામાં સભાસદ બને વા ‘પ્રોક્સી’થી (અવેજનામું મોકલી આપીને) હાજર રહી શકશે. પરંતુ તે ‘પ્રોક્સી’ની પત્ર સભાની તારીખ અને સમયના ૪૮ કલાક આગમ્ય સોસાયટીના કાર્યોલયમાં પહોંચાડવો જોઈશે.’

આ જાતનો હાજર રહેવાને માટે અવેજ-હક દેવો એ વિદ્વા-પ્રચાર કે વિચાર કરનારી અને પ્રકાશની સંસ્થા માટે અપદિત જ નહિ, લાંછનરૂપ છે, એમ ગણવું જોઈએ. ધણાના મનમાં એવો જામ છે કે, શોકશાસનની હમે વિચારતાં મતાધિકારની આ રીત ખૂંટતી લઈ ન શકાય. કોઈની મતદાનની સત્તા લૂંટતી કે તેની ઉપર જાંધન મૂકવું એ અયોગ્ય જ છે. પરંતુ અવેજનામાથી મત નથી આપવો, પણ ફારે કાગળે આપણે અંગૂઠો આપી દેવામાં આવે છે, એ ખૂંટવું ન જોઈએ. અવેજનામું મેળવનાર સભ્ય તેને મોકલનારની વતી ગમે તે પ્રકારનો — હા, ના, કે તટસ્થતાનો — પોતાને ફીક લાગે તેવો મત આપી શકે છે. એટલે કે, અવેજનામું એ મતપત્ર નથી. એ તો ફારે કાગળે મતું મારીને મોકલેલો ભયંકર શોકશાહીવાતક પત્ર છે.

આ વર્ષે જાહાર પડેલા, ઈ. સ. ૧૯૩૯ની સાલના, ગુજરાત વનોદ્યકર સોસાયટીના વાર્ષિક હેવાલમાંથી ઉપરની વસ્તુને પદાર્થપાઠ મળે છે. તા. ૧૨-૮-૪૦ના રોજ મળેલી ગુજરાત વનોદ્યકર સોસાયટીની ખાસ સામાન્ય સભામાં, ઉપરની ‘પ્રોક્સી’ની ૧૫મી કલમમાં સુધારો કરી તેને નીચે મુજબની કરવી, એવો સુધારો મૂકવામાં આવ્યો હતો :

‘કોઈ પણ વાર્ષિક વા સામાન્ય વા ખાસ સભામાં સભાસદ જાતે જ હાજર રહી મત આપશે, અને ‘મેમોરેન્ડમ’માં ફેરફાર કરવાના કામ જાણતની સભામાં જાતે વા પ્રોક્સીથી હાજર રહી શકશે. પરંતુ

તે પ્રોક્સીનો પત્ર સભાની તારીખ અને સમયના ૪૮ કલાક આગમ્ય સોસાયટીના કાર્યોલયમાં પહોંચાડવો જોઈશે.’

સોસાયટીઓ રજિસ્ટર કરવાના કાયદાની ૧૨ મી કલમ મુજબ અવેજનામાથી હાજરી આપવાનો સમાવેશને હક છે. તે હક કાયદાથી છે; તેને રદ કરી ન શકાય. પણ આ હક તેના જાંધારણના ફેરફાર પૂરતો જ છે. સોસાયટીના સામાન્ય કામ-કાજમાં એ હક ઉપરનો કાયદો નથી આપવો. ૩૦ વ૦ સોસાયટીએ પોતાને માટે નિયમ કરીને એ હક રાખેલો છે. એ હક સરકારી કાયદા મુજબના જાંધારણની રૂએ નથી, પરંતુ સોસાયટીએ પોતાના નિયમ કરવાના અધિકારની રૂએ કરેલો છે. એટલે કે, એમાં ફેરફાર કરી શકાય છે અને એને માટે ૩/૫ સભ્યની હાજરીની આવશ્યકતા નથી.

ઉપર જતાવેલા સુધારો ઉપર સારી પેઠે ચર્ચા થઈ. લગભગ બેએક કલાક ચર્ચા ચાલી દશે. તે ચર્ચામાં એવા મુદ્દાઓ નીકળ્યા કે જે અવેજનામાં મોકલનારા તો જાણે જ કયાંથી? અરે, આ સુધારો આવનાર છે તે પણ એ નહોતા જાણતા! છતાં, તેમાં અવેજનામાંનાં કાગળિયાંએ આ દુરાવનું નસીબ નક્કી કર્યું.

ચર્ચા બાદ મત લેવામાં આવતાં, હાજર સભ્યોમાંથી ૨૨ જણે સુધારાને બહાસી આપી, ૮ સભ્યોએ વિરોધ જતાવ્યો, અને ૪ સભ્યો તટસ્થ રહ્યા. એટલે કે, ચર્ચા બાદ આ સુધારાને સારી પેઠે જાન્યમતી મળ્યા. પરંતુ એક જ સભ્યના ખિસ્સાનાં ૪૮ અવેજનામાંએ આ જાન્યમતીને રદ કરી, અને સુધારો બિટી ગયો; અને તેની સાથે મતપરિવર્તન કરવાનો હાજર સભ્યોનો હક માર્યો ગયો. શોકશાહીના ધાસને! અને અવેજમતપદ્ધતિની અનિષ્ટતાનો આના કરતાં વધુ સારો પદાર્થપાઠ બીજો કયો હોય? ગુજરાત વનોદ્યકર સોસાયટીના સભ્યો, જેઓ વરસોવરસ અવેજનામાં મોકલે છે, તેમણે આ ઉપરથી વિચાર કરવો ઘટે છે. ફારે કાગળે મતું મારી આપવામાં મતાધિકાર અને વિચારપરિવર્તનના હકનો ધાસ છે, એનો આનાથી વધુ સચોટ દાખલો હવે જરૂરનો નથી.

સોસાયટીનાં સભ્યોને વિનંતી છે કે, તેઓ આ પ્રશ્ન વિષે પોતાના વિચાર અમને લખી મોકલે. મ૦

મૂર્તિ પૂજા

એક સંભળન લાખે છે,

‘અમારા ગુરુકુલમાં દરરોજ ને પ્રાર્થના થાય છે તેમાં, જે માતૃમુનિ તેરે ચરણોમાં સિર નમાડે, એ સુપ્રસિદ્ધ રાષ્ટ્રીય ગીત પણ ગવાય છે. એક મહાશયને એમાં મૂર્તિપૂજાની ગંધ આવે છે.’

આ આક્ષેપનો સમાધાનકારક ઉત્તર તેઓ માગે છે.

મારા જાણુવા પ્રમાણે, ઉપર જણાવેલું ગીત એક આયસમાઝ કવિનું બનાવેલું છે. હિન્દુ સંપ્રદાયોમાં આયસમાજ મૂર્તિપૂજાનો એટલો જ કદર વિરોધી છે જેટલો ઇસ્લામ મનાય છે. આ ઉપરથી એટલું તો અવશ્ય કહી શકાય કે, આ ગીત દ્વારા મૂર્તિપૂજાને ઉત્તેજન આપવાનો કવિનો ઇરાદો હોઈ શકે નહિ. છતાં કવિ પોતાની કવિશુદ્ધિથી મુક્ત કેવી રીતે હોય? પોતાના દેશ પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ અને આદર તે વ્યક્ત કરવા માગે છે. એના હૃદયમાં એક રૂપકની કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે. દેશને માટે ‘માતૃ-મુનિ’, ‘પિતૃમુનિ’ વગેરે શબ્દોનો વ્યવહાર તો દરેક ભાષામાં બહુ પુરાણા જમાનાથી થતો આવ્યો છે. એ જ કલ્પનાના વિકાસમાંથી આ ગીત નીકળ્યું. એમાં દેશને માતા માની, એના પ્રત્યે પૂજનઅર્થિતનો ભાવ બચે છે.

મૂર્તિપૂજામાં મને પણ શ્રદ્ધા નથી. ને ધર્મમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી મૂર્તિપૂજા જિલકુલ ન હોય, જેને મૂર્તિપૂજાની બાવનાએ સ્પર્શ પણ ન કર્યો હોય એવો ધર્મ હું શોધું છું. પરંતુ હજી સુધી તો એવો કોઈ પણ ધર્મ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. મૂળ વાત એમ છે કે, જ્યાં કોઈ સંપ્રદાય ચાલ્યો કે એમાં કોઈ ને કોઈ રીતે પરંપરા, પ્રગતક, નિશાન વગેરેના રૂપમાં મૂર્તિપૂજા ઉત્પન્ન થઈ જ ન જાય છે. ઈશ્વર અને મૂર્તિ વચ્ચે જેટલી વિસંગતિ અથવા વિરોધ છે, એના કરતાં ઈશ્વર અને સંપ્રદાય વચ્ચે કંઈક વધારે વિસંગતિ કે વિરોધ છે. પરંતુ સંપ્રદાયોનું નિર્માણ માણસની સામાજિક રચિત્તું એક અનિવાર્ય પરિણામ છે. અને સામ્પ્રદાયિકતાથી મૂર્તિપૂજા જુદી પાડી શકાતી જ નથી. ત્યારે, થાય છે કેવળ એટલું જ

કે, પોને મૂર્તિપૂજા કરતા હોય છતાં, કેટલાક સંપ્રદાયો મોટેથી એનો નિષેધ કરતા રહે છે અને કેટલાક ધર્મો એનો સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર કરી લે છે.

મૂર્તિપૂજાનો જેઓ સ્વીકાર જ કરી લે છે તેમને પણ તેનો કોઈ પણ પ્રકાર ખટકતો નથી. જેઓ એનો સ્વીકાર નથી કરતા તેમને પોતે માનેલી મૂર્તિપૂજા સિવાય બીજી જાતની મૂર્તિપૂજામાં હોય દેખાવા માંડે છે; અથવા કંઈ નહિ તો એના દોષો શોધવાનું જરૂરી લાગે છે.

ઉપર મેં કહી દીધું છે કે, મૂર્તિપૂજાને હું પોતે શ્રદ્ધાની નજરે નથી જોતો. પોતાના હસ્તાક્ષર (ઓટોગ્રાફ) આપવાની ક્રિયામાં પણ મને તો મૂર્તિપૂજાની ગંધ આવે છે. અને મારા રેખાચિત્ર (પેન્સિલ-ડ્રોઇંગ) પર જ્યારે કોઈ મારા હસ્તાક્ષર માગે છે ત્યારે તો એ હુમ્મંદ મારે માટે અસાધ્ય જેવી થઈ જાય છે. મને ઝંડો. હસ્તાક્ષરનું કહેવામાં આવે છે ત્યારે પણ એ મને એક જોગ જેવું લાગે છે. પણ સારા સારા મુસલમાનોને પોતાના હસ્તાક્ષર આપતાં અને પોતાનાં રેખાચિત્રો પર હસ્તાક્ષર કરતાં મેં જોયા છે; એ જ રીતે પોતાના ખાસ શિરકાનું ઝંડાવંદન પણ તેઓ કરે છે.

ત્યારે મને વિચાર આવે છે કે, મનુષ્યમાત્ર મૂર્તિપૂજક છે, તેથી મૂર્તિપૂજાનો તદ્દન નિષેધ કરવો નકામો છે. મૂર્તિપૂજાની મર્યાદાઓનો આપણે વળતેવજ્જત ખ્યાલ કરતા રહીએ અને દરેક પ્રકારની પ્રચલિત મૂર્તિપૂજાના શુભદોષોનો વિચાર કરી એને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહીએ, એટલું જ કરી શકાય એમ છે. જનતાની શુદ્ધિ અને સંસ્કાર સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ કરવાથી જ આ થઈ શકે. જનજનસ્તીની અથવા સત્તાપ્રેરિત (ઓથોરિટિવ) શ્રદ્ધાથી તો કેવળ એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજાનું સ્થાન બીજા પ્રકારની મૂર્તિપૂજા લઈ લે એટલું જ થાય.

ત્યારે પ્રશ્ન એ ઊડે છે કે, જ્યારે મૂર્તિપૂજાની એકાદ ખાસ રીત આપણને માન્ય ન હોય, પરંતુ આપણી આસપાસના આખા સમાજની એમાં જ શ્રદ્ધા હોય, તો એ સ્થિતિમાં આપણું વક્ષણ કેું હોતું નેઈએ?

એમાં આપણે સહકાર ન આપવો હોય તો ન આપીએ. આપણે હાજર રહેવું પડે તો એક દર્શક તરીકે હાજર રહીએ. નાટક સિનેમામાં ત્યારે બીજા ધર્મોની પૂજાનાં દરજ્જા આવે છે, ત્યારે આપણે શું કરીએ છીએ ? ત્યાં તો આપણે કેવળ ખામોશ જ નથી રહેતા, બલકે એ રસપૂર્વક જોઈએ છીએ. તો પછી જે પૂજનમાં સંકડા દોરતો સાચી શ્રદ્ધા છે, તે આપણે નિષ્ક્રિય સમભાવથી પણ ન જોઈ શકીએ, તો આપણી માણસાઈને જ આપણે જાતો લખાડીએ છીએ.

ખરી વાત એ છે કે, રાષ્ટ્રગીતો પ્રત્યે આજે જે વિરોધ બતાવવામાં આવે છે, તેમાં ખરેખર કંઈ સમ્યક્ નથી. આ વિરોધોના મૂળમાં મૂર્તિપૂજનો

નિષેધ કરનારી ધર્મોત્તાઓના ભંગનો ડર ખરેખર નથી. હિન્દુ-મુસલમાનોને એકબીજાથી અલગ કરવાનો જેમણે સંકલ્પ કર્યો છે, તેમને પોતાની મતલબ સાધવા આ બહાનું પણ ઉપયોગી લાગે છે, તેથી તેઓ એના પર ભાર મૂકે છે.

આ સ્થિતિમાં કોણી હિંદુ જનતા અને કોણી મુસ્લિમ જનતાને સાચી અને નેક વાત સમજાવવી અને કૂટ પાડનારાઓની જાળમાંથી તેમને બચાવવી, એ આપણું કર્તવ્ય છે. જે વસ્તુ સદૃશ્યદિગ્દર્શિત છે તે આખરે માન્ય થયા વગર નહિ રહે, એવી શ્રદ્ધા આપણે રાખવી જોઈએ.

હિન્દી 'સર્વોદય' માંથી

કિંધંમં

તુકારામની વાણી

૩૧

મજ દેવાઈયાં સુના । દેવ મજાચા પોષણ ॥ ૧ ॥
ચેર વેરા જઠલે ફેલે । જીતે એમ જેલે તૈલે ॥ ૨ ॥
દેવ મજાચી કૃપાણુ માતા । મજ દેવાવા જનિતા ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે અંગે । એક એકાવિયા સંગે ॥ ૪ ॥

૪૦

જે કાં રંજલે માંજલે । ત્યાંસિ મ્હણે જો આપુલે ॥ ૧ ॥
તોચિ સાધુ બોલ્લાવા । દેવ તેથેચિ જાણવા ॥ ૨ ॥
ચુદુ સગણ તરનીત । તૈલે સજ્જનંચે ચિત ॥ ૩ ॥
જ્યાંસિ આંખિતા નાહી । ત્યાંસિ ધરી જો હૃદયો ॥ ૪ ॥
દયા કરજે જે પુત્રાસી । તેચિ દાસા આણિ દાસી ॥ ૫ ॥
તુકા મ્હણે સાંપૂં કિતી । તોચિ મગવંતાચી મૂર્તિ ॥ ૬ ॥

૪૧

પાપાંચી વાસના નકો દાંડે હોલાં ।
ત્યાહુની એપલા વરા ચ મી ॥ ૧ ॥
નિદેચેં ધ્રવણ નકો માસે કાન્ટી ।
બધિર કરોનિ ઠેવી દેવા ॥ ૨ ॥
અપવિત્ર વાળી નકો માહા મુસા ।
ત્યાહુનિ મૂકા મરાચ મી ॥ ૩ ॥
નકો મજ કર્મી પરભોંસાનિ ।
જનોંનિ માલી ઉઠતોં મલી ॥ ૪ ॥
તુકા મ્હણે મજ અવધાંચા કંટાણા ।
તુ એક ગોપાલા આવહસી ॥ ૫ ॥

૩૯

ભક્ત દેવ ધરનો શ્યાન, દેવ ભક્તનો પોપાણુ.^૧ ૧
પરપર વડાંપાં કેવાં, છવ-અંગ મળ્યાં જેવાં. (૨ક) ૨
દેવ ભક્તની કૃપાણુ માત, ભક્ત દેવ તણો તાત. ૩
તુકા કહે અંગે,^૨ એક એક તણે સંગે. ૪

૪૦

જે કો દળાય રિયાય, તેને કરે જે આભીય. ૧
તે જ સાધુ પરમાણુ, દેવ ત્યાં જ રહે જાણો. (૨ક) ૨
મુદુ સર્વોંમ^૧ નવનીત,^૨ તેવાં સજ્જનનાં ચિત. ૩
જેને આશ્રય ન કર્યા, તેને રાખે હુદા માંલ. ૪
કરે પુત્રે માયા જેવી, દાસદાસી પરેથે તેવી. ૫
તુકારામ ન અત્યુક્તિ, તે જ ધિધરની મૂર્તિ. ૬

૪૧

પાપી વાસનાથે નહિ જુઓ આંખો,
તેથી ભણે અધો રહું હું તો. ૧
નિંદાનું શ્રવણ ન હો મારે કાને,
બધિર કરીને રાખો પ્રભો. ૨
અપવિત્ર વાણી ન હો મારે મુખ,
તેથી ભણે મુક રહું હું તો. ૩
ન હો અને કદી પરસ્ત્રીસંગતિ,
જગથીયે મટી જતાં ભણે. ૪
તુકા મને આંખો સદૃશી કંટાણો,
લાગે એક વહાણો ગોપાણો તું. ૫

૧ પોષવાવાળો. ૨ અંજવાળો=અસ્તિત્વ રાખનાર.
૧. અંદર બહાર બધે. ૨. માખણ.

સંસ્કૃતિનો પાયાનો ઉદ્યોગ: કેળવણી

કેળવણીને હું સમાજને આદરવાનું એક સાદસ ગણું છું, કે જેને યથાચોગ્ય રીતે પાર પાડવા માટે આખા સમાજનાં તાકાત, બુદ્ધિશક્તિ, આત્મબળ અને વીરતાને ભરતી કરી દામે લેવાં જોઈએ. ગત મહાયુદ્ધ દરમ્યાન એ તો સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે, જરૂર પડે તો એ ભવની સાર્વત્રિક ભરતીનું કામ આજના સમાજનેની શક્તિ બહારની વસ્તુ નથી. અવબત, એ ભરતી જુદા જ પ્રયોજનસર કરવામાં આવી હતી. પરંતુ એવી ભરતીની જરૂર આજે એટલી જ તીવ્રતાથી — કદાચ એથી પણ વધુ તીવ્રતાથી — જાળી થઈ છે, અને એ જરૂર પૂરી પાડવામાં આવે કે ન આવે તેના ઉપર જ આપણી આખી સંસ્કૃતિનું બાવિ તોળાઈ રહેલું છે.

લાંબા વખતથી યુદ્ધનો 'નૈતિક અવેજ' શોધાતો આવ્યો છે. એ નૈતિક અવેજ કેળવણી જ છે એવું માનુ મનવું છે. કારણ કે, તેને માટે કરવી પડતી ભરતીમાં સમાજના બધા વર્ગોએ પોતપોતાનો ફાલો આપી, નાચકો કે સેનિકો પૂરા પાડવાના છે; તેમ જ તમાં તાકાતવાન મનવાળા તેમ જ તાકાતવાન શરીરવાળા — એ બે વસ્તુઓ દ્રષ્ટી પાડી શકાય તેવી નથી જ — દરેક નાશરિકને જોડાવાનું છે. મનુરૂતેમ જ માણિક, કલોમપતિઓ કે પંધાદારીઓ, કળાકારો કે લેખકો, પાદરીઓ કે સામાન્ય પ્રજાઓ — બધાને જ તેમા ભરતી થવાનું છે કે ભરતી કરવાના છે. ખીલ્યો લટતા હોય ત્યારે ઘેર રહી બાપલો કરવાની દેવવાળા રાજદ્વારી નેતાઓને પણ પોતાની ટપ છોડવી પડવાની છે. જે વ્યુદ્ધચત્રના, હિમત અને કુશળતા અત્યાર સુધી રહ્યુંબિ ઉપર જ આધિષ્ઠાર પામતી, તેમને હવે આ નવી ભવના યુદ્ધમાં દાખલવી પડવાની છે. આ યુદ્ધ પણ પેલાં યુદ્ધ કરતાં જોણુ મુશ્કેલ કે જોણુ જોખમગરું નથી જ, તથા તેમા બધી જ સ્ત્રીઓ અને બધા જ પુરુષોને સામેલ થવું પડવાનું છે. એ યુદ્ધ તે માનવભક્તિના બે કદર રાત્ર — અજ્ઞાન અને અજ્ઞાપકડત — તેમની સામેનું યુદ્ધ છે.

સામ્યવાદે જમીન, મૂલી, યંત્રો વગેરે 'ધનની ઉત્પત્તિનાં સાધનો'ને આખા સમાજની સમાન માલકીમાં બનાવવા ઉપર જ પોતાનું લક્ષ કેન્દ્રિત ક્યું છે; પરંતુ ધનની ઉત્પત્તિનું મોઢામાં મોઢું સાધન તો આત્મા વડે ચેતન બનેલું મનુષ્યશરીર છે, તથા તેના સહકારવિના ખીલું બધાં સાધન નિરર્થક પણ છે, તે ખીના તરફ તો તેણે સંપૂર્ણ દુલ્લેષ ક્યું છે, અને એ રીતે પોતાની નિમ્નજતા વહોરી લીધી છે અથવા પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. કારણ કે, જ્યાં સુધી મનુષ્યની સમાનતા ન સાધે, ત્યાં સુધી બીજા વસ્તુઓની સમાનતા સાધવાનો પ્રયત્ન જ નવથં છે.

'તકોની સમાનતા', 'આવકની સમાનતા' કે બીજા ગમે તેની સમાનતાની સાથે સાથે માણસની અસમાનતા સંભવી શકે છે; અને જોમ ને જોમ તો તે બધી સમાનતાઓ એ અસમાનતામાં જ પરિણમે. મનુષ્યની સમાનતા સિદ્ધ કરવી — અને એ જ સમાનતા માટે લડવા જેવું પણ છે — એ કેળવણીનું કાર્ય છે. તે સિદ્ધ કરવા માટે કેળવણીને આજની તેની પુરેટકિયા સુખદાઓમાંથી મુક્ત કરવી જોઈએ, અને તેને આખા સમાજના પીડબળ સાથેના એક સામાજિક સાદસ તરીકે હાથ ધરવી જોઈએ. એ સિવાય ખીલું કાંઈ આપણી સંસ્કૃતિને આંતરિક હિમમિતતા અને અંતિમ વિનાશમાંથી બચાવી શકે તેમ નથી.

અત્યાર સુધી જગતનાં મહાન રાષ્ટ્રોનું સંઘન લડાયક સંસ્વારો રૂપે જ થયું આવ્યું છે. એ સંઘનનો ખીલે કાંઈ અવેજ હોયો ક્યાં વિના, તેને તોડી પાડવાના સીધા પ્રયત્નો જરૂર નિષ્ફળ જ નીવડે. કારણ કે, બીલે કાંઈ અવેજ હોયો ક્યાં વિના, સમાજને સંઘનિત દરનારા એ મુખ્ય પ્રયોજનનો નાશ કરવામાં આવે, તો સામાજિક સંઘન જ મથો રહે: અને જુદા જુદા દુહાડાઓ રૂપે વીજશર્ક ગચેલી પ્રજાઓ પરદેશી સાથે લડવાને બદલે આપસ આપસમાં જ લડી ગરે. અર્થાત્ બાદ કરદો અટકાવવા જતાં આંતરિક કલહો જ લીમ બને

આમ, યુદ્ધનો અવેજ શોધી કાઢવા વિના યુદ્ધને નાજુદ કરવું, એ તો એક મહાન આઠત જ જમત ઉપર નોતરવા જેવું થાય. કારણ કે, તેને પરિણમે આંતરિક સંઘનના એકમાત્ર પ્રયોજનનો જ નાશ થવાથી, અત્યારે જ સારી પેઠે વધવા લાગેલો માનવ અધઃપાત તેની ઉદ્દેશી દક્ષાએ જઈ-પહોંચે. ગત મહાયુદ્ધ બાદ જ્યારે લાખો અને કરોડો સ્ત્રીપુરુષો તેમની ઉપર આવી પડેલા 'મરો કે મરવા કરતાં જ બીજી એવી યુદ્ધમી રવીકારો', એ ભવના પડકારમાંથી યોગિતાં મુક્ત થઈ ગયાં, અને જેને માટે મરી શકાય એવું ક્યુંક પડું ન પાડનારા — અને તેથી જ જેને માટે જીવવાનું મન થાય તેવી કરૂણ બાબત વિનાના — આ રાગસિવા જગતમાં પાછાં કે'લાવા, ત્યારે ફેવી અવદશા ચોતરફ જવાબી રહી હતી, તે સો કંઈ ભલું છે. ગઈ કાલની વીરોગતાઓ આજની ચાલોક અવળાઓ બની ગઈ, રત્નવીરો બાપલિયા રાજદ્વારી નેતાઓ બની ગયા; અને ખાણોને આમા સમુદાય કાં તો ગળથણિયા મનુરૂતો વગેરે બની ગયો કે ત્રેહાર બની સરકારે આપેલા એકાદી-અથવા ઉપર જીવવા હાતી મરે. અને જે જગતમાં કંમેશાં કાંઈ ને કાંઈ બસ માટે બધી જ રહેલી વીરાસિને કાંઈ પણ સક્ષમ મનવું અચાનક બંધ થઈ

નય, તથા તેનો કાંઈ જ હિતિ અવેજ પણ ન મળી રહે, તે જગતમાં તે બધાં સીધુરૂપે કરે પણ શું ? કારણ કે, બીરોને વસવા લાયક જગત તો તેને જ કહી શકાય કે જેમાં બીરોને હિતિ બીરતા હાખવવાનું ફેર મળ્યાં કરે. મહાસુધ્ધતા સમય દરમ્યાન આખા સમુદાયને તેણે કાંઈક ફેર મળ્યું હતું; 'સુલેહ'ના દિવસોમાં તે મળતું બંધ થઈ ગયું. સુધ્ધ પછી દરવાની મહાભારત 'પુનરૂચના'ની વાતો અવરથ આલ્યાં કરતી હતી; પરંતુ જ્યારે સી સમગ્ર બધા કે, એ 'પુનરૂચના'માં સામુદાયિક કેશઆરામ સિવાય બીરો કોઈ હમ્મ આદર્શ નહોતો, અને તેનો મોટો ભાગ ભાષણબાળનો જ બનેલો હતો, ત્યારે બધા પોતાની ભતને પાઠવા લાગ્યા કે, સાચે જ એ વસ્તુમાં કાંઈ 'માલ' છે કે નહિ; અને જ્યારે બધાને માલમ પડ્યું કે તેમાં કાંઈ જ માલ નથી, ત્યારે બધાની બીરચ્છતિ પાછી તંદ્રામાં પડી ગઈ; અને આપણે બધા પેસા એકઠા કુરવાની, એકબીજા સાથે ઝપડવાની, નાચ-ગાનની, અને મધાપચીસી કરવાની આપણી ભૂતી આદર્શોમાં ફરી પાછા મરાયલ થઈ ગયા. કોઈ પશુ સારી 'સમાજવ્યવસ્થા'ની અતિથ કરોડી એ નથી કે જે હોકાને પૂરતો નિર્વાહ અને પુષ્કળ આરામ પૂરાં પડે છે કે નહિ; જરી, કસોટી તો એ છે કે, તે માનવહૃદયમાં રહેલી બીરચ્છતિને પૂરવું અને સતત કામ આપ્યા કરે છે કે નહિ, તથા નાગરિકોના સમગ્ર સમુદાયને એવા કોઈ સદિયારા સાહસપાં બેડાવા નોતરે છે થા નહિ, કે જેને માટે તેણે મર્યાદા પણ તૈયાર રહેતું નેઈએ તેમ જ છવવા પણ તૈયાર થતું નેઈએ. એ વસ્તુ સિવાયનો 'નિર્વાહ' માથ જરૂરથીને પોષતો હશે, અને 'પુષ્કળ કુરસદ' ગમરોની કુરસદ બની રહી હશે.

મનુષ્યના રવજાવને સર્વાંશે માફક આવે એ રીતે ચાલેલી કેળવણી દ્વારા મનુષ્યનું પુનરુજ્જવન સાધવું, એ કામ સુધ્ધતા પ્રસ્તુત અવેજ રૂપ છે. સુધ્ધની માફક તેને આખા સમાજે હાથેહાથે સાહસ અળીને ચલાવવાનું છે. ઉદ્યોગ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ—એમ સમાજનાં ત્રી બળોને ધંધાદારી શિક્ષકોની મદદમાં સંઘટિત કરવાનાં છે. તેમાં કોઈ વર્ગ કે વ્યક્તિએ ધંધાદારી શિક્ષકના હાથમાં ધાટ ઘડાવા માટે માદીના લોહાની જેમ અક્રિયપણે સોંપાવાનું નથી; પણ દરેકે તે કામમાં સક્રિય ભાગ લેવાનો છે અને કાળો આપવાનો છે : દરેક જણે એકી સાથે શુરુ તેમ જ શિષ્ય બનવાનું છે. પોતે જે બાળકમાં પાઝત કે અણબલુ હોય, તે બાળકમાં તેણે શિષ્ય બનવાનું છે; અને જે બાળકમાં પોતે પાષરઘો કે નલુકાર હોય, તે બાળકમાં શુરુ બનવાનું છે. એ જ વસ્તુ આખા સમાજને પણ લાગુ પડે છે. જેમ તેણે

પોતાના શાસક બનવાનું છે, તેમ જ શિક્ષક પણ બનવાનું છે. નહિ તો તે પોતાના ઉપર ભતે શાસન શી રીતે ચલાવે, કે તેણે કહેવાનું 'લોકશાસન' નકામું ફારસ બનઈ શકે રીતે ચાલે ?

'આપણી પેઢી માટે સુધ્ધતા અવેજ કેળવણીના ફેરમાં મળવાનો છે' એવું જ્યારે હું વિધાન હતું છું, ત્યારે હું પેઢી મર્યાદિત તેમ જ દ્રઢ સમય માટેની પ્રવૃત્તિ કે જેનો વિરસ 'અણગણાટ' શાળાના મકાન બદાર દોલા રહીએ ત્યારે સંભળાય છે, તેને ખ્યાલમાં રાખીને નથી કરતો. હું તો કેળવણીને આખા સમાજે આદરવાની એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિ અળીને વાત હતું છું. પ્રમતંત્રમાં જેમ દરેક નાગરિક શાસકો તેમ જ શાસિતો એમ બેવડા ભાગ બન્યો છે, તેમ કેળવણીમાં પણ દરેક નાગરિક શિક્ષક તેમ જ શિષ્યોનો બેવડો ભાગ બનવો હશે. કેળવણીની આ વ્યાપક કલ્પનામાં નિશાળો પેલો અણ-અણાટ નાખદ નથી થતો; બેકે તેની નીરસતા કદાચ નાખક કાચ ખરી. આજકાલ સોને ખ્યાલ એવો છે કે, કેળવણી એટલે ધંધાદારી વૈતરાણ્યો દ્વારા ચલાવાની, તથા જેનો નીરસ અણગણાટ શાળા કે હોલેજની તીષાલોની અંદર ચાલ્યા કરે છે, તે પ્રવૃત્તિ. પરંતુ કેળવણી વિષેનો એ ખ્યાલ પડતો મૂકી, આપણે તેને એક અદ્ભુત રોમાયક હર્ષરૂપ અથવા સમાજે તાકીદે હાખવવાના મહા-પરાકમરૂપ ગણતા થવું નેઈએ. દરેક નાગરિકને તેમાં ખાસ લેવા-દેવા હશે, અને તે પણ મોટા પ્રારંભનાં વર્ષો પૂરતી નહિ, પણ આખા જીવન સુધી વ્યાપેલી. તેનું ફેર વિશ્વવ્યાપી હશે; આદિથી અંત સુધી તે મનુષ્યનું સર્વાંગીણ ઘડતર કરવા મર્યાદા હશે; તથા તેનું ધ્યેય જ્ઞાનસર્વસ્વને માનવકૃશળતામાં પરિણામવાનું તથા તેને સામાજિક પ્રવૃત્તિના દરેક વિભાગમાં ઉત્તમતાની હાસનામાં યોગવાનું હશે. આ ભતની વ્યાપક કલ્પનામાં કેળવણી એ તો, તત્ત્વજ્ઞાનની જે ગહનમાં ગહન વસ્તુ છે, આકર્ષકમહત્ત્વનો જે પરમ આદર્શ છે, અને તત્ત્વીયતાની જે અતિથ કાઠી છે, તેનો ધંધો બની બંધ છે; અને આજે પણ એ ધંધામાં પડેલા ઉત્તમોત્તમ કાચકતાંયા માટે તે તેવો જ છે. કેળવણી એ પ્રમાણે શાળા-હોલેજની વસ્તુ મદીને સામાજિક વસ્તુ બની નય, ત્યારે જ તેને સુધ્ધતા અવેજ તરીકે રનું કરી શકાય; ત્યારે જ તે એવી વસ્તુ બને કે જેને માટે મરતું હિતિ ગણાય, અને તેથી જેને માટે જીવણું પણ યોગ્ય બનાય.

આપણે ફરબીન તો ખરું વાપરીએ છીએ, પણ જોડી બાન્ધી! કેળવણીને અર્થ કરતી વખતે આપણે બાળકો અને યુવાનોની કેળવણીને જ આદર્શ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ, અને પછી કેળવણીમારને શાળા અને હોલેજમાં ચાલતી પદ્ધતિઓના વિસ્તારરૂપ જ ગણી લઈએ છીએ. હું તમને

તેના કરતાં ઊંચે છે તેથી સરખાવ કરવાનું સ્વયં હું : શાળા અને કોલેજને જ કેળવણીમાં આનુકરણ કરવાના કે વિસ્તારવાના આદર્શરૂપ મોનવાને બદલે, હું તો એવો પ્રશ્ન કરવાનું સ્વયં હું કે, વ્યાપક સામાજિક કેળવણીની દારમાં શાળાઓ અને કોલેજોની પ્રવૃત્તિઓને જાતી મૂકવા માટે તેમાં શા શા ફેરફાર કરવા જોઈએ? કેળવણીની આ વ્યાપક કલ્પનામાં સામાજિક કલ્પનાને જ મુખ્ય સ્થાન છે, અને શાળાકીય કલ્પનાને બીજું સ્થાન જ છે. અર્થાત્, હું તો સમાજના આધારસ્તંભરૂપ તેની જ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ : સમાજના બધા ક્ષેત્રો દ્વારા વ્યક્ત થતી ભાવમહેનત, અને સમાજની બધી કામનાઓ દ્વારા પ્રગટ થતી કુરસદ—તેમની સાથે કેળવણીના આઠ સંબંધ તોડવાની વજીલાત હું છું.

આજની આપણી કેળવણીને ઇતિહાસ તપાસીએ તો એક અર્થમાં એ ભાવનો સંબંધ તેમાં કદાચરેલો જ છે. આપણી આધારની શિક્ષણપદ્ધતિનું મૂળ ધંધાદારી શિક્ષણની કલ્પનામાંથી જ છે. તે પદ્ધતિ અમુક વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતા સામાજિક જીવનમાં વધારેમાં વધારે અનુસરના અણાતા ધંધાઓની તાલીમ આપવા માટે બણી-બજારે જ ચોળવામાં આવી હતી. તે વખતે અક્ષરજ્ઞાન મેળવી પાકીનેના ધંધો કરવા એ જ સમાજના મુખ્ય ધંધો અણાતો હતો. અને પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને યુનિવર્સિટી સુધીની આપણી આધારની કેળવણીની આખી પદ્ધતિ એ ધંધામા પ્રવીણતા અપવાને અર્થે જ ચોળવામાં આવી હતી. એ પદ્ધતિમાં પાઠ્યથી અસંખ્ય ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તેની મુખ્ય રૂપરેખા તો હજી તેના મૂળ નમૂના મુજબની જ રહી છે.—હજી પણ તે પદ્ધતિ એક એવા સમાજની ધંધાદારી આવરણતાને અનુરૂપ છે કે જે હવે અસ્તિત્વમાં નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, અત્યારે જોને કેળવણી કહેવામાં આવે છે, તેનો ધણી મોટો ભાગ—કેટલાકને મતે તો તેનો પૂર્વ ભાગ—બર્થે નબ છે; કારણ કે તે જો ભાવની સંસ્કારિતા ઉત્પન્ન કરે છે, તે આધારના સામાજિક જીવનને અનુરૂપ નથી. ભૂતકાળમાં એક વખત તે દંઈક આવરણક પ્રયોજન સિદ્ધ કરી હતી. પરંતુ અત્યારે તો તે કોઈ જ પ્રયોજન સિદ્ધ નથી કરતી; અથવા તો એવું કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે કે જે કાર્યા કરતાં ધણી જુદું છે અને હજીવા લાયક પણ ભાગ્યે જ કહેવાય.

પૈસા સમાજમાં ઉપયોગી રહી પડે તેવા ધંધાદારી શિક્ષણની હું અહીં વાત નથી કરતો; હું તો એવા ધંધાદારી શિક્ષણની વાત હું છું કે જે માણસને સમાજના સભ્ય તથા વિશ્વના નાગરિક બનવાના તેના અનુભવના ધંધાને માટે તેને સર્વાંગીણ તાલીમ આપે. એને માટે તો પુસ્તકાલિ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી કોઈ પર વરતુની જરૂર

છે—જોકે તેમાં પુસ્તકાલિ જ્ઞાનનો સમાવેશ થતો હશે ખરો. મેં પૂછ્યો આનો હો સંસ્કારિતાની જ વ્યાખ્યા આપી હતી કે, ‘જે કોઈ સર્વોત્તમ વિચારાણું છે કે કહેવાણું છે, તે બણું તે’—તેના કરતાં કોઈ પર સંસ્કારિતાની તેને માટે જરૂર છે—જોકે તેમાં તેનો સમાવેશ થતો જ હશે. હું તો એ ભાવની તાલીમની કલ્પના રજૂ કરવા છતાં હું કે જે સામાજિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી એવા અસંખ્ય પ્રકારોમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારની વૃદ્ધતા સિદ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખતી હોય; અને તેનું કારણ પણ એ છે કે, કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન જો અંતે કોઈ પ્રકારની કુશળતામાં પરિણમતું ન હોય, તો તેને અધિક્યું જ બન્યું જોઈએ. એનાથી બાકી પોપટિયા સમરો, નડામં બણ્યાં, દંભ તથા છીછરાણું જ નીપડે; તથા તેના જ્ઞાનવર્ગો માણસ સમાજનો સભ્ય કે વિશ્વનો નાગરિક બનવાને યોગ્ય નીવડવાને બદલે અયોગ્ય જ નીવડે.

માણસ પોતાના સમાજનો યોગ્ય સભ્ય કે નાગરિક બની રહે તે માટે તો ‘જીવનના સમર્થ વિવેચકો ઉત્પન્ન કરવાના’ કેળવણીના આધારને બદલે, અસંખ્ય પ્રકારોમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારનો કુશળ કારીગર બનાવવાનો આદર્શ પ્રચારાપિત થતો જોઈએ આપણી આજની પેઢી કે જે, ‘જીવનની વિવેચનાઓ’ના ભાગી નીચે ચંગળાઈ ગઈ છે, પરંતુ પોતાના હાલનો ઉપયોગ ગણાડાઈ ગઈ છે એ પોતી નબ છે, તેને અને આ પૂંટોને ઊતરવો મુશ્કેલ છે.

અને આ કોઈ સમાજની દૃષ્ટિએ બચ્ચિને વધુમાં વધુ ઉપયોગી બનાવવાનો જ પ્રશ્ન નથી. માણસની પોતાની દૃષ્ટિએ પણ તેને વધુ ઉપયોગી બનાવવાનો સવાલ છે. બીજી બધી બાબતોમાં આપણે થતોના અને તેજા કાળી દોઈએ, પરંતુ જીવનની સીધી વધુ એક ક્રીમની વસ્તુ એવી છે કે જે ‘દેશોમાં હાથબનાવણી જ રહેવાની જે વસ્તુ તે માનવ પ્રાણીનું મુખ. માણસને જો કોઈ કામકાજ કરવું પડે, તેમાં કુશળતા કાળવવા સિવાય સુખી થવાનો કોઈને માટે બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી : ‘જીવનના સમર્થ વિવેચક’ને માટે પણ નહિ!

સામાજિક વ્યવસ્થાના અથવા બહુમતીના મત નિર્ણય દ્વારા સુખની સામુદાયિક ઉત્પત્તિનું બર્થ સ્વપ્ન આજે સંખ્યાબંધ લોકોને બાલની પેઢે વળ્યું છે; પરંતુ એ માર્ગે તો દુઃખોનો ડુંગર છે. અત્યાર આજમય એ સ્વપ્ન આપણને એ દિશામાં ફર સુધી ખેંચી ગયું છે; અને હજી પણ તે આપણા ઉપર જો સત્તા ધરાવે છે. તે પોતે જ એ બીનાની એક મદરજની સાબિતીરૂપ છે કે, આપણી કેળવણીની પદ્ધતિમાં કોઈ ખામી રહી.

હું કેળવણીનો જો સામાજિક કલ્પના રજૂ કરવા માગું છું, તેની રૂપરેખા કોઈ આપી દોય : સમાજને

ઉપરથી એવા ધંધાની મર્યાદામાં માણસને કુશળતા-પૂર્વક ઉત્તમતાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની. સર્વાંગીણ તાલીમ આપવી. હું ઉપરના વાક્યમાં આવેલા 'સર્વાંગીણ' શબ્દ ઉપર ખાસ ધ્યાન મૂકું છું. મનુષ્યની 'સર્વાંગીણ' કેળવણી સાધવી હોય તો ભૂતકાળમાંથી ચાલી આવતો એક હાનિદારક જન સીધી પ્રથમ આપણે તજવો જોઈશે. એ જન એટલે, માણસને શરીર અને મન એ બે જુદા તથા જન તેમ કરીને જોડાયેલા અશીનો બનેલા માનવાનો જન—જેમાંથી મનરૂપી અંશ જ દેવી હોવાથી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ પામે છે, પરંતુ શરીરને તે ઇલેક્ટ્રિકિસ-પાર્થિવ-વસ્તુ માની, શરીરવિજ્ઞાનીઓ કે વેદો, માટે પડતું મૂકવામાં આવે છે. એ જનને અનુસરવાનું છે, આપણે તો વિકાસને દરેક પગથિયે શરીર-મનને એક અલેક્ષ એકમ માનીને, તેમના એકસરખા તીવ્ર સહશિશુ માટેની યોજના ઘડવી પડશે. જ્યાં સુધી દરેક બુદ્ધિએ શરીરનો સહકાર ન સાધવામાં આવે, ત્યાં સુધી જ્ઞાનને કુશળતામાં પરિણત કરવાનું શક્ય અને નહિ અને જ્યાં સુધી જ્ઞાન કુશળતામાં પરિણમે નહિ, ત્યાં સુધી તે અધકચરું જ રહે, તથા કેળવણી થોડે પણ અધૂરી જ રહે છે. હવેથી કોઠીના શારીરિક વિકાસના પાયા ઉપર ઉત્તમ કોઠીના માનસિક (કે ચારિત્ર્યવિષયક) વિકાસની ધમ્મારત જમા કરવાનો ખ્યાલ રાખવો, એ એક વ્યર્થ હવાઈ તરંગ જ છે. ઔક્ષરફળ એક પરદેશી રીકાદારે કહ્યું છે તેમ, શાળાના વ્યાખ્યાનના આરંભમાં તમે તમારા જીવાનેનાં મન એવી રીતે કેળવો છો કે બહે તે બધાને પાદરી બનવાનું હોય; અને ફૂટબોલના મેદાન ઉપર તેમનાં શરીર એવી રીતે કેળવો છો કે બહે તે બધાને પોલીસ બનવાનું હોય. શરીર કે મન એ બંનેની કેળવણીમાંથી એકને પણ વ્યોજિત રીતે સિદ્ધ કરવી હોય, તો એ બંનેની કેળવણી એકસાથે જ ચલાવવી જોઈએ.

આપણી આજની પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શાળાઓ એ પ્રશ્નને વિચાર જ નથી કરતી કે, સમાજને કઈ જાતનાં પુરુષ કે સ્ત્રી જોઈએ છે. તેઓ તો જ્ઞાનની સામાન્ય છાંટ છાંડીને જ—અને તે પણ ઝીઝીનાશઓની યોગ્યયોગ્યતાને વિચાર કર્યા વિના જ—સંતોષ માને છે. કેટલીક નહર સંસ્થાઓ અમુક જાતનો માણસ તૈયાર કરવાને હરાદે પોતાનું કામ કરતી હોય છે; અને તેટલા પૂરતું તેમનામાં એક પ્રકારનું જન પણ હોય છે. પરંતુ તેમના અભ્યાસક્રમ તરફ પણ નજર કરો તો જણાશે કે, જૂના જમાનામાં જે જાતનો સદૃશદરેશ તૈયાર કરવામાં આવતો હતો, તેની જરૂરિયાતો વિચારીને ઘડવામાં આવેલા અભ્યાસક્રમ જ તેમાં પ્રાધાન્ય મેળવતો હોય છે. અત્યારે જે જાતનો માણસ જોઈએ છે તેની, અરે

'સદૃશદરેશ'ની—જરૂરિયાતોની સાથેય તેને કરી સંબંધ હોતો નથી. અત્યારે તો તે અભ્યાસક્રમ વિવિધ વિષયોના અભ્યાસથી જડાવરૂપ જ બન્યો છે. તેમાં શરીરની કેળવણી મનની કેળવણીથી વિખૂટી પડી ગયેલી છે, તેમ જ તેના 'વિષયો' પણ એકબીજાથી વિરોધી પ્રયોજનોવાળા છે એટલું જ નહિ. પણ આજનો જમાનો જે જાતનો માણસ માગે છે તેની સાથે કરી લેવાદેવા વિનાનું છે. એ જ અભ્યાસક્રમ પાછો વિદ્યાર્થીઓની આવશ્યકતાનુસાર પાતળો થતો થતો પ્રાથમિક, માધ્યમિક કે પ્રૌઢ શાળાઓ સુધી પણ ચાલ્યો આવે છે. પરિણામે તેમનાં મોટાં કામ નિરર્થક નીવરે છે. એનું પરિણામ એવી 'સંસ્કારિતા'માં આવે છે કે જે ઉપરથી લાદવામાં આવેલી હોય છે, વિભતીય હોય છે, સુદા વિનાની હોય છે, તથા તેનાં રવામાવિક મૂળ જનસમુદાયના જીવનમાં નંખાયેલાં ન હોવાથી તેનું જે ફળ આવે છે, તે—જે કંઈ ફળ સાથે જ આવડું હોય તો—જેટલું લાભદાયક હોય છે, તેટલું જ હાનિકારક પણ હોય છે.

અત્યારે તો એક માન્યતા કેળવણીકારોના મુદ્દાલેખરૂપ બની ગઈ છે કે, લોકશાસનમાં રહેલાં આંતરિક જેખમે યજ્ઞવાળા એકમાત્ર તથા પૂરતો ઉપાય 'જ્ઞાનનો પ્રચાર' છે. હું તે માન્યતાનો કટુર વિરોધી છું. એક બાબત મતાધિકારને વિરતાર કરવાથી અને બીજી બાબત જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાથી આપણે તે દરેકમાં રહેલાં જેખમેને એકબીજાની અસરથી અકિંચ કરી નાખી શકીશું અને અતે સારું પરિણામ નિપાળવી શકીશું, એવું માની લેવામાં આપણે બારે ઉતાવળ કરી છે. અત્યારે જે વસ્તુરિશિદ્ધિ જેવામાં આવે છે તે ઉપરથી એ માન્યતા બાકી સિદ્ધ થઈ છે. અત્યારે તો એક બાબત રાજ-કારસારમાં દિમ્મતનો અભાવ, અને બીજી બાબત મત-દારોમાં બેઠકી-અધ્યાની બૂબ, એવાં બે વિચિત્ર તથા કરમં પરિણામેનું જોડાણ આપણી નજરે પડે છે. સમાજશાસ્ત્ર અને રાજનીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો ગમે તેટલો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં, તથા તેને પાતળું કરી કરી ફાંવે તેટલું તળે જીતરી નય તેવું બનાવવામાં અણસું હોવા છતાં, લોકો તો હજી જૂના રોમનો વસ્તી જેટલા જ 'બંધવરિયત રીતે બંધે માર્ગે દોરાવા' તૈયાર છે. અને આપણા રાજકીય નેતાઓ પોતાની આસપાસ સામુદાયિક પાયા ઉપર એ વસ્તુ ચાલતી નજરે જોવા છતાં, તેમનામાંથી એકની પણ એવું કહેવાની દિમ્મત નથી કે, 'આ બંધવસ્તુ અટકવી જોઈએ' કોઈ તેમ કહેવા નય, તો તેની રાજકીય કારકિર્દીને અંત જ આણ્યો જણવો!

જૂના જમાનામાં પરમજ્ઞાનના અનધિકારી પુરુષને કાને જઈ સાચવવાની, તથા જેણે ઉપરી કરી કરીઓમાંથી

પાર ભિતરીને સાબિત કરી આપ્યું છે કે, એ જ્ઞાન મેળવવાને તથા તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાને પોતે લાયક છે, તેવા અધિકારી પુરુષને જ તે જ્ઞાન આપવાની એ રીત હતી, તેમાં આરે ટકાપણ રહેલું હતું. એ પ્રાચીન ડાહ્યા પુરુષોને પૂછ્યું હોય તો તેઓ તરત જ કહે કે, અધિકાર નેવા વિના ફાવે ત્યાં જ્ઞાન વેરતું, એ તો સામાજિક વિનાશ નોતરવાનો ચોક્કસ ઉપાય છે. છતાં આપણે આને એમ જ કરીએ છીએ એક સારો દાખલો જ શો. આને આપણે જીવાન સ્ત્રી-પુરુષોમાં વચર વિચારે સંતતિનિષ્ઠમનના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરીએ છીએ; તે સ્ત્રી-પુરુષો, મનો મોટા ભાગ શારીરિક દૃષ્ટિએ લઘુ કોટીનો ગણી શકાય તેવા હોય છે, અને તેથી તેઓ લોભભોજને પ્રેમમાં રૂપાંતરિત કરવાને બદલે પ્રેમને જ કામભોજમાં રૂપાંતરિત કરે એવા સંભવ વધારે હોય છે. આપણા દરતાં તો પેલા જગલી લોકો સારા કે તેઓ એ બધા

રહસ્યનું ઉદ્દેશાદન જીવાન સ્ત્રી-પુરુષ આચળ કરતા પહેલાં ચામડી ચિરાઈ નય તેવી રીતે ફટકારીને તેમની કપરી કસોટી કરી લે છે; અને એઓ એ કસોટીમાંથી એક જીલકારો પણ બચવા વિના સહનશીલતા અને આત્મ-નિષ્ઠ દાખવીને પાર ભિતરે છે, તેમને જ એ મંત્ર-રહસ્ય સંભળાવે છે.

તેથી મારો એવો આશંક છે કે, જ્ઞાનનો પ્રચાર લાયકતાની કેળવણીની સાથે જ ચાલવો જોઈએ. એનો અર્થ એ થયો કે, આપણે સ્ત્રી કે પુરુષની સર્વાંગીણ કેળવણીનો જ વિચાર કરવો જોઈએ; તથા તે પણ અમુક શરતોનાં વધે પૂરતી જ નહિ, પણ છેવટ સુધી સાચા કરનારી કેળવણીનો. નહિ તો, કોઈ બાળક કે પ્રોત્સાહ લાયક બને ત્યાં સુધી કેળવણી બાદ, બીજા અઘવાડિયે જ નાલાયક બનવા જતમમાં ધૂંટો મૂકવાનો અર્થ જ શો છે ? (ડૉ. નંદસના અમેલ ઉપરથી) ગો.

આધુનિક શિક્ષણની નિષ્ફળતા

હિંદી બાળકોના આધુનિક પ્રાથમિક શિક્ષણ તરફ આપણા દેશના શિક્ષણસાક્ષીઓ અને વિદ્વાનોનો અસંતોષ હવે ચારે તરફથી પ્રકટ થાય છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં દેશનાં આર્થિક, રાજકીય, ઔદ્યોગિક અને સાંસ્કારિક કર્તવ્યોને પેતાના રકથો ઉપર ઉપાડી શકે તેવા નાગરિકો તૈયાર કરાય છે. આપણે ત્યાંની પ્રમુખ મોટા ભાગને શિક્ષણ મળી શકે તેવા પ્રગંધ જ નથી. હિંદમાં માત્ર ૧૨ ટકા લોકો જ લખી વાંચી જાણે છે. આવડી નાની સંખ્યાનાં બાળકો-માંથી પણ કારકુનો અને નાના પગારની વ્યક્તિઓ તૈયાર કરવાનું કામ હમણાંનું શિક્ષણ કરે છે.

અભ્યાસક્રમ ખૂબ ખામીઓથી ભરેલો છે. એનો ઉદ્દેશ સ્થિર અને નિશ્ચયાત્મક નથી. એ વિકાસમય અને સમયને અનુકૂળ નથી. માત્ર બચવાની મોપડી-માંથી જ પૂછો તે બાળક ગોખણિયા જ્ઞાનથી માદ કરી કહી જાય છે. એ એનું રહસ્ય સ્પષ્ટજતો નથી. એને વ્યવહારમાં ઉતારી શકતો નથી. પેતાના હિનોની ખાતર વાપરી શકતો નથી. એ શિક્ષણના વિષયનું એને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નથી. શિક્ષકો પણ ગોખણિયાં યત્રો બનાવે છે. ઘણી વખતે શીખવવાના વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન શિક્ષકોને પણ હોતું નથી.

લાકડે માંકડું ગોઠવાય છે. અધિકાંશ પૂરે આંધળો ચાલે છે.

બાળકોને ગણિત શીખવવામાં આવે છે. પરંતુ વ્યવહારમાં એ ગણિતનો ઉપયોગ અને દરરોજના જીવનકાર્યમાં એનો ઉદ્દેશ શીખવતો નથી. સરવાળાથી તે કેક ચક્રદિ વ્યાજ સુધી માત્ર પાડી ઉપર બાળકો કરી જાય છે. પરંતુ એમના જીવનમાં એનો ઉપયોગ કેમ કરવો તેનું જ્ઞાન મળતું નથી. દેશપરદેશોના ઇતિહાસો પરીક્ષા પાસ કરવા પૂરતા જ શીખવે છે. ભૂગોળ અનેક દેશોની શીખવે છે, પણ આંગણના પ્રદેશ વિશે વિદ્યાર્થી જવાબ આપી શકતો નથી. પાંચનમાં ચમંદોના ગોખેલા અર્થો જ બોલી જાય છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અને પુરતક્રિયા જ્ઞાનનું એકચ સંધાતું નથી. બાજ જગતની વસ્તુઓની સાચી કિંમત અને કદર ગોખણિયા બાળકોને દોતી નથી. પરીક્ષા પાસ કરવા નેટલા માંકડું મેળવવા નેટલી મહેનત કરીને ગોખેલું તરત ભૂલી નતી પરીક્ષા માટે નવું ગોખે છે. એમના વિષયોમાં એમને રમ નથી.

શિક્ષણ મારેની હાઈગોગ કમિટીની બહામણેનો એક ફકરો ખ્યાન ખેલે તેવા છે : 'શુદ્ધસંસારને

અનુપયુક્ત શિક્ષણક્રમને લીધે શાળા અને મૂલ્યાંકન લાભોનું પરસ્પર ખંડન થાય છે.

બાળકોનાં મૂલ્યોમાં જે રીતનું વાતાવરણ હોય તે રીત કરનાં શાળાનાં વાતાવરણ, પદ્ધતિ અને સ્થિતિમાં ઘણો ફેરફાર જોવામાં આવે છે. ઘરમાં વપરાતાં અનાજ, રસકસો, કૌનિયર, વાસણો, વસ્ત્રોની પેદાશ, કિંમત, આમદાની સંબંધી બાળકો કશું જાણતાં નથી. એ વિષે શાળામાં એમને કદી કહેવાતું પણ નથી. ઘણા મોટા છોકરાઓને સાધારણ શાક જેવી વસ્તુ સારી રીતે લાવતાં કે તેનો હિસાબ કરતા આવડતું નથી. આમ જિંદગીની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ, તેમનો ઉપયોગ, તેમની કિંમતો વિષે એ ગોખણપટ્ટી કરનારાં બાળકોને કંઈ જ્ઞાન હોતું નથી. એક ઉચ્ચ શિક્ષણ લેના છાત્ર શ્રદ્ધાનના રાજ્યબંધાવણને વિષે બોલી ગયો. પરંતુ તેના આંગણીની મ્યુનિસિપાલિટી વિશેનું તેનું અજ્ઞાન બપોરે હતું. પ્રસ્તુત છાત્રના નિત્ય પ્રસંગો, અનુભવો અને વિચારો સાથે શાળાના શિક્ષણની એકત્રાકચતા હોતી નથી. જલદી જલદી ભણી લેવું, તે માટે જલદી પરીક્ષાઓ પાસ કરવી, એ જ આદર્શ એમની પાસે મુકાય છે.

બાળકોને એ જાતનું શિક્ષણ અપાય છે કે જેમાં શ્રમ, સંકેટો, કષ્ટ, હાડમારીઓને માટે રથાન નથી. ઘણાં ખર્ચાં બાળકોને જોશે તો શાક સમારતાં આવડતું નથી. સમારતાં હાથમાં લગાડી બેસે છે અથવા પતીકાં સરખાં અને યોગ્ય કદનાં બનાવતાં નથી. કપડાં પોતાનાં કે બાંહેડોનાં પોતાં આવડતાં નથી. કપડાંમાંથી જટન તૂટી પડ્યું તો તે ટાંકતાં આવડતું નથી. ક્યાંક પડ્યા આવડ્યા કે લાગ્યું તો તેને માટે તરત પાટો બાંધી સાધારણ પહેલી સારવાર કરવાનું જ્ઞાન હોતું નથી. પાણીનો લોટો ભરવા જાય છે તો લોટાનું તળિયું પહેલાં સાફ કરવાનું સૂઝતું નથી. ઘણી વખત એવો હથોળસ લોટો ભરે છે કે પાણી ડોળાય છે. પોતાનાં પુસ્તકોની સંભાળ રાખવી, તેને પૂંદાં ચડાવવાં, કોટો તો ગુંદથી ચોડવાં, એ પણ ઘણાં બાળકોને આવડતું નથી. ઘણાં બાળકોને સીસાપેન ચાકુથી સારી રીતે ઘડતાં નથી આવડતું એ પણ એ જ જોઈએ છે. જે બાળકને ચોક્કસ, સ્થિર અને સુઘડ બનવાની કેળવણી નાની બાખતોમાં મળે, તો

મોટી બાખતોમાં પણ તે સારું જ કરવાની ટેવ રાખશે. બધો આધાર કેળવણી ઉપર છે.

બાળકો તોફાન કરે, મારામારી કરે, દોડે, કુદે, રમે, હસે, ધક્કામુઠ્ઠી કરે, એ તો એમના સ્વાભાવિક ધર્મો છે. એમાં એમને ઉત્તેજન મળતું જ નોઈએ. પરંતુ જાત સાથેના બ્યવહારમાં સામાન્ય ભાવે બાળકો શિસ્ત શીખે એ ઘણું અગત્યનું છે. મેળાઓમાં, મેળાવાડાઓમાં, જાહેર સભાઓમાં, નાટક-ચિત્રમાઓમાં, ઝાંતિમંડળોમાં અને દરેક સ્થળે તરત જ શિસ્ત મુજબ ગોઠવાઈ, બીજાઓને મદદ કરી તરત કામ કરાવી આપે, અવ્યવસ્થા દૂર કરે, નિયમિત કામ કરવાની અને વ્યવસ્થા આણવાની દરકાર રાખે, તો આથી હિંદીઓના છાત્ર ઉપર મોટો આભાર થશે. આપણી પ્રજામાં રેલવેમાં, હોટલોમાં, અને અનેક જગ્યાઓમાં જે ધક્કામુઠ્ઠી જોવામાં આવે છે તે આ શિસ્તનું પાલન નહિ કરવાથી થાય છે. એકેએકે એકથી શરૂ કરી, એટલે નાના બાળકોમાંથી જ આ શિસ્ત વ્યવહાર શરૂ થાય, તો ઘણું કમળા નેગ થઈ પડે. શાળાઓમાં એમને શિસ્તના કાયદાઓ અનુભવ સાથે જાતાવવાની જરૂર છે.

દરેક બાળકમાં કાંઈને કાંઈ શક્તિ ગૂઢ રૂપે ઢંકાયેલી હોય છે. એનો આદિષ્ટાર કરવો એ શિક્ષણનું મુખ્ય કામ છે. ઘણા ઉચ્ચતણ અનિષ્ઠ-વાળા બાળકોને આ ગોખણપટ્ટીનું શિક્ષણ અનુકૂળ આવતું નથી. તેઓ પોતાને યોગ્ય વાતાવરણ નહિ મળવાથી કરમાય છે. ઘણાં બાળકો પોતાના માનસિક વલણને યોગ્ય ખોરાક નહિ મળવાથી વાનરશક્તિવાળાં થાય છે.

આમ, આપણી શાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણમાં ઘણું પરિવર્તન કરવાની જરૂર છે. એ જ માટે પ્રેફેસર ઝાધીર હુસેનનો વધો કમિટીનો રિપોર્ટ જાહેર પડ્યો છે. પારકી સરકાર પણ આ બાખતનો વિચાર કરી રહી છે. આપણી શાળાઓમાં ખાલી અક્ષરજ્ઞાન આપવા ઉપરાંત બીજા ઘણા વિષયોનું જ્ઞાન સામાન્ય રીતે રમદગમત અને આનંદ-ઉત્સાહના વાતાવરણમાં મળતું નોઈએ. તે બધા તરફ લક્ષ આપી અભ્યાસક્રમની રચના થવી નોઈએ.

કુમરસી સંપદ

‘યુરેકા, યુરેકા’

[ધો.૬ના વખત ઉપર વિજ્ઞાનાચાર્ય સર ચંદ્રશેખર રામન અમમલકાશ આનંદ ત્યારે એક આખ્યાનમાં એમણે કહ્યું હતું કે, એમનું બહુ પછું જુલાઈ જશે, પણ બે માણસ નહિ જૂલી શકાય : એક સોક્રેટીસ અને બીજો આર્કિમિડીઝ સોક્રેટીસ સત્યવીર હતા; આર્કિમિડીઝ વિજ્ઞાનવીર હતા. નીચે આર્કિમિડીઝની સંજ્ઞા દર્શાવવા છે]

ઇટાલીની ફ્રિજિયો ચિસિલીનો યાપુ આવેલો છે. તે યાપુના અગ્નિકાલુમાં સાધરેક્યૂઝ નામનું બહુ જ પુરાણું શહેર છે. તે ઈસ્વી સન પૂર્વે ૭૩૩માં રચવાયું હતું. આ શહેરની આસપાસ બંધ કોટ આવેલો છે. આજે પણ તેની પુરાણી બંન્યતાનો ખ્યાલ આવે તેવી ધણીયે વસ્તુઓ ત્યાં મોત્તફ છે. હાલમાં આ યાપુ ઇટાલીનો કબજામાં છે.

આ શહેરમાં આજની લગભગ ૨,૭૦૦ વર્ષ પહેલા ફિડિયસ (Phidias) નામનો ખગોળશાસ્ત્રી રહેતો હતો તે સાધરેક્યૂઝ શહેરના રાજા હેરો (Hiero) નો ખાસ મિત્ર હતો. ફેટલાક માને છે કે તે રાજકુટુંબનો જ માણસ હતો. તેને ત્યાં ઈસ્વી સન પૂર્વે ૨૮૭માં એક કુત્રનો જન્મ થયો, તેનું નામ આર્કિમિડીઝ પાડયું.

આ ઠાકરો મોટો થયો એટલે નિરાણે બહુવા બયો. આ સામાન્ય કળવળી મેળવી લીધા પછી ઉચ્ચ કળવળી રીવા માટે તે ખીસર હેરામાં એલેક્ઝાંડ્રિયાની વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયો. આ સમયે તે બાન્દ આ એક જ વિદ્યાપીઠ મુશ્કેર હતી. તેથી નાની ઈંદરે પણ સ્લાહ એડીને, છેક ચિસિલીથી ઉત્તર આફ્રિકામાં આવેલા એલેક્ઝાંડ્રિયા સુધી જવા તેના વડાજીમાં ખેરી, બૂમંચ સમુદ્ર યોગીનો તે ત્યાં પહોંચ્યો. એમ કહેવાય છે કે, ત્યાંની વિદ્યાપીઠમાં પ્રખ્યાત ગણિતશાસ્ત્રી યુક્લિડ તેને ગણિત શીખવતો હતો. આ જ દારણે આર્કિમિડીઝને ગણિતનો અને ખાસ કરીને મિતિતિનો શોખ લાગ્યો હતો. વળી તેના પિતા ખગોળશાસ્ત્રી હતા, તેથી તેમના ફેટલાક ગુણ પણ તેનામાં બેતર્યા હતા. થોડાં જ વર્ષોમાં એક હોસિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે તેની કીર્તિ વધવા લાગી. વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસ પૂરો કરી તે સ્વદેશ પાછો આવ્યો.

યોતાને વતન આવ્યા પછી તે નવી નવી શોધો અને નવા નવા પ્રયોગો કરવામાં પડ્યો. તેથી તેની ખ્યાતિ છેક રાજા હેરો સુધી પહોંચી, અને થોડાં જ વર્ષોમાં રાજાએ તેને પડિતેભાં શિરોગણિ માન્યો.

એક વખત રાજા હેરોએ એક યોનીને સોનાનો મુગટ બનાવવા માટે સોનું તોળીને આપ્યું. મુગટ તૈયાર થયે તે આપવા માટે રાજાસભામાં સોની આવ્યો. રાજાને મુગટનો ઘાટ તો ખૂબ ગમી ગયો. પરંતુ કોણ બહે

કેમ, તેને વહેમ પડ્યો કે, સોનાએ મુગટમાં કાંઈક દોષ કર્યો છે. પરંતુ મુગટ ભાંગ્યા વગર, તેમાં બેઝ ફરેલો જ છે કે કેમ, એ શી રીતે જણાય ? તેણે બધા પડિતો આનજ, તોડયા વગર મુગટમાંનો બેઝ પારખી આપવાનો આ કાયદો મૂક્યો. તે અરસામાં વિજ્ઞાનની બહુ જ નજીવી શોધો થયેલી હતી, તેથી કોઈને ગમ ન પડી કે, મુગટને તોડયા સિવાય તેમાંનો બેઝ કેમ પારખવો ? એવું બેઝ પારખવાનું કામ આર્કિમિડીઝને સોંપાયું. તે દાનિદા કામમાં અને બમિતિનો આકૃતિઓ દોરવામાં એટલો બધો મશગુલ રહેતો કે, તેનાથી આ વિષે બહુ વિચાર કરવાનું બંનતું નહિ. છતાંય રાજા તરફથી કામ સોંપાયેલું, અને વળી કોઈની તેમાં ચાંચ દખી નહિ, તેથી તેણે તે તરફ ધ્યાન આપ્યું, અને તેના જ વિચારો તેના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા.

એક દહારો સાંજને વખતે લોકો દરેટારાની બહાર ખાતા પીતા બેઠા હતા. રેતામાં આડિપીઠા વગેરેનો અવરજવર પુષ્કળ હતો. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ફાવા નીકળી પડ્યાં હતાં. આખે રસ્તે બીડ નખી હતી. બેવામાં કોઈ ગારો માણસ રસ્તે ‘યુરેકા’ ‘યુરેકા’ ‘યુરેકા’ એવી બૂમો મારતો દોડ્યો જતો જણાયો. એને શરીરે એકે વજ્ર નહોતું. આ એઈ લોકોને કુદલગ થયું. તેવામાં ટાળામાંથી કોઈક બેઠી બેસ્યું કે, આ તો રાજાનો ખાસ માનીતો આર્કિમિડીઝ મોડો થઈ ગયો લાગે છે. રાજા જ તે આર્કિમિડીઝ હતો અને તે ‘યુરેકા, યુરેકા, યુરેકા’ એમ તેની ઓક બોલીમાં બૂમો પાડતો હતો. ‘યુરેકા’નો અર્થ ‘મે’ શોધ્યું.’ એવો સાચ છે. એવું તે આ માણસે શું શોધ્યું હતું કે, માન બલી આમ નવજો તે બૂમો પાડે ને હર્ષમાં આવી બચ ?

ખાત એમ છે કે, તે જમાનામાં ઘેર નાદવાની બહુ સારી સમજદ ફરેકને નહોતી. તેથી રાજ્ય તરફથી પંચનાં દશામખાનાં રખાતાં. એમાં લોમ સવાર સાંજ નાદવા માટે આવે. તે દિવસે સાંજના આર્કિમિડીઝ આ બંદેર દશામખાને નાદવા માટે ગયો હતો. યુરોપના લોકો ટળખાં બેસીને મોટે બાગે નાજા જ નદાવ છે. તેથી તેણે કપડાં ઉતારી ટળખે પાણીથી ભરવા ચઢ્યો બોલી. પરંતુ વિચારમગ્ન હોવાથી રજ ભરાઈ ગયું. તેની તેને ખજર ન રહી. એટલે સ્વયંય થતાં ચઢ્યો બંધ કરી, ઇલાઉક

જેવા ટળમાં નાહવા બેઠો. જોવા તે ટળમાં બેઠો તેણે તેની અંદરનું પાણી છલકાઈને બહાર પડવા લાગ્યું. તે જરા લાંબો થયો એટલે ટળમાં પાણી ઓછું માલમ પડ્યું. કારણ કે તે જ્યારે ટળમાં બેઠો ત્યારે તેના સારીના કદ જેટલું પાણી બહાર ઢળી મળું હતું. તેના મગજમાં પેલા સોનાના મુગટના વિચારો તો રમી જ રહ્યા હતા. તે હવે આ પાણી ઢળ્યાની બીના સાથે જોડાયો. તેમાંથી તેની સતેજ ધુલિએ પેલા મુગટના ભેગ પારખવાની રીત કદાપી મદી. આથી તે એટલા બધા ઉત્સાહમાં આવી ગયો કે, તાગયો જ ટળમાંથી બહાર નીકળી, ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં કપડાં પહેરવાનું બૂલી જઈને, નીતરવા શરીર, ‘યુરેકા,’ ‘યુરેકા,’ એવી બોલો પાડતો, ઊભો બન્યો નાહી જોઈ તેની મસ્કરી કરે છે કે મલક કડાડે છે તેની જરાયે ખતવા ક્યાં સિવાય, પૂતમાં ને પૂતમાં, પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ ફેરવાક પ્રયાચોને અંતે, તેણે નકો ક્યું” કે, મુગટના સોનામાં ચાંદીનો ભેગ કરેલો જ છે.

પ્રયોગ એવી રીતે કર્યો કે, તેણે મુગટના વજન જેટલા જ વજનના બે ગોળા બનાવ્યા. એક ચોખ્ખા સોનાનો અને બીજો ચોખ્ખા ચાંદીનો. એક કાચના નળામાં પ્રથમ પાણી ભરી તેની સપાટીએ નિશાની કરી લીધી. પછી તેમાં પેલા સોનાનો ગોળો મૂકવાથી પાણી ઊંચે ચઢ્યું” તે સપાટીએ બીજી નિશાની કરી. હવે તે ગોળો બહાર કાઢી તેની જગ્યાએ ચાંદીનો ગોળો પાણીમાં મૂક્યો, અને તેનાથી ઊંચે ચઢેલ પાણીની સપાટી નોંધી લીધી. સોનાના ગોળાને લીધે ઊંચે ચઢેલ પાણીની સપાટી કરતાં ચાંદીના ગોળાને લીધે ઊંચે ચઢેલ સપાટી વધુ ઊંચી હતી. કારણ કે, સોના કરતાં ચાંદી હલકી હોવાથી તેનો સરખા વજનનો ગોળો ગેરો ગયેલો, તેથી તેના મોટા કદને લીધે પાણી પણ વધુ ઊંચું ચઢેલું. ત્યાર પછી મુગટને પાણીમાં મૂકી જોયો તો પલી બે નિશાનીઓની વચ્ચે કોઈક જગ્યાએ પાણીની સપાટી ચઢેલી જણાઈ. આ ઉપરથી તેને ખાતરી થઈ કે, સિતું શુદ્ધ વાપર્યું” નથી, પરંતુ ચાંદીના ભેગવાણું” વાપર્યું” છે. એવડ સોનાએ પણ કમલ ક્યું” કે ભેગ કરેલો હતો. આ રીતે આર્કિમિડીસે એક મહત્વની શોધ દુનિયાને ભેટ કરી કે, જોને આધારે આજે આપણે, ધણી સહેલાઈથી, ધાતુઓનું શુદ્ધ અશુદ્ધપણું પારખી શકીએ છીએ. આ યુક્તિને આજે આપણે આર્કિમિડીસનો સિદ્ધાંત કહીએ છીએ. કે, ‘વાર્ણમાં મૂકેલ કોઈ પણ વસ્તુનું વજન, તેના ઘનફલ્લ જેટલા કદના વર્ણના વજન જેટલું ઓછું થાય છે.’

આ ઉપરાંત બીજી એક શોધ તેણે મેસરમાં જણતાં જણતાં કરી હતી. ત્યાં પાણીની ટંબીને લીધે મોલ

સુકતો હતો. તેથી તેણે એક એવા યંત્રની શોધ કરી કે, તેની મદદ વડે પાણી સહેલાઈથી ઊંચે લાવી શકાય અને મોલને પાણી પાઈ શકાય. તે યંત્રમાં મોટોડી આકારનો એક ઝૂક હોય છે. તેને ઢાળ પડતો ગોળાને ફેરવવાથી દર ઓરે, આંધાને લીધે પાણી ઊંચે ચડે છે. ખાસ કરીને રાત્રી દેરોએ બંધાવેલ વઢાણમાંથી પાણી ઉઠેલવા માટે આ રહુનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો. તેને આજે આપણે આર્કિમિડીસના રહુ તરીકે જોવાખીએ છીએ.

આ તો તેણે કરેલી ધણી શોધોમાંની એક છે. જોલી જોલી શોધો તે કરતો હતો તે દરેક વખતે નાના બાળકની જેમ તે આનંદથી નાચી ઊઠતો. અને શોધ કરવાની પાછળ તે એટલો બધો મગજવડ થઈ જતો કે, ફેટલીક વાર નાહવાનું અને ખાવાપીવાનું પણ ભૂલી જતો, અને તેનાં સમજાવણાં તેને પરાણે નાહવા લઈ જતાં. કોઈ કોઈ વાર તો એવા વિચારમાં પડી જતો કે લોકોને લાગે કે જાણે તે સમસામ થઈ ગયો છે. પણ તેનું ધ્યાન તો નવું શોધવામાં જ પરેવાયેલું રહેતું. ફેટલીક વાર તો સાણ વડે નાહતી વખતે શરીર પર ને ફીણ વળતું તેની ઉપર આંગળી વડે અભિતિની આકૃતિઓ દોરતો દશાંશના ક્ષણો પિતાપતો હતો. આજે પૂની માણસ એ હતો.

આર્કિમિડીસ હવે ધરડો થવા આંગ્યો હતો. આ સમયે આજો ભૂમધ્ય સમુદ્રનો કાંઠો લડાઈથી મરજ રહ્યો હતો કાર્યે જવાસોઆ, રોમનો અને ગ્રીકો આસપરસ લડી રહ્યા હતા. એકબીજાનાં સહેરો ફરતા ઘેરા પહોલા હતા અને એકબીજાનાં ઉપર અલ્યાચરો અને ત્રાસ મુજવતા. ફેટલાંય શહેરોમાં, છતાં પછી લૂંટ પણ ચાલતી. આ સમયે જોકે હેરેના સાધરેકથૂર શહેરમાં શાંતિ હતી, છતાંય તેને બીક રહેતી જ હતી કે, કદાચ તેના શહેર ઉપર પણ આક્રમણ થાય” તેથી તેણે પાણી પડેલાં પાળ બાંધવા માટે આગમચેનીકથે સારવચેનીનાં પગલાં ભરવાનું શરૂ કર્યું. અને હવે લોકોમાં પણ પ્રખ્યાત થયેલા અભિવરણરી આર્કિમિડીસને, જવાવનાં અને આક્રમણ કરવાનાં શસ્ત્રો શોધવાનું કામ સોંપાયું.

કદાચ તમને આશ્ચર્ય થશે કે, આજો પૂની માણસને આ કામ કેમ સોંપ્યું હતો? પણ તેનું કારણ એ છે કે, આજે એક વખત આર્કિમિડીસે રાત્રી દેરોને કહ્યું” દરેક કે, ‘જો તમે મને એક કમ્પાસન અને તેને ટકાવવા માટે જમીનનો નાનોતો ટુકડો આપો, તો હું દુનિયાને પણ દહાવી દઈ” માન આપ્યું” કહીને જ તે બેસી નહિ રહેલો. તેણે તો કમ્પાસનનો ચમત્કાર રાત્રી દેરોને જાહેરમાં પણ બતાવ્યો હતો.

એક મોટું વઢાણ તૈયાર કરાવી તેમાં તેણે બરપર માલ ભર્યો, અને તેમાં કેટલાક ઘોડાને પણ બેસાડયા. પછી તેણે તેની સાથે કેટલાંક દોરડાં બાંધ્યાં, અને દર મોઢાને જુદાવાન અને અગ્રણી સાથે તેનો સંબંધ યોજ્યો. હવે તેણે દર જુદા ઘોડા, સર્વેની ઢાલનીમાં, જરાય મુરકેલી વગર, જુદુ જ આસાનીથી વઢાણને ખેંચી બતાવ્યું. આ વઢાણને એમ ને એમ ખસેડવું હોત તો ધણીય માણસોને ધક્કેલવા માટે બોલાવવાં પડત. પરંતુ આર્કિમિડીઝે તો દર જુદા ઘોડા, રહીને, માત્ર પોતાના જ હાથ વડે, પોતાનું યંત્ર ફેરવીને વઢાણને ખેંચ્યું હતું. આ જોઈ સૌ દિગ્મ યદી અથા અને આર્કિમિડીઝને ધન્યવાદ આપ્યા. આયું તેનું યંત્રસાક્ષરું જ્ઞાન જોઈને જ રાત્રીએ તેને નવાં મસો બનાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું.

રાત્રની ઇચ્છા મુજબ આર્કિમિડીઝ તો રાત્રી બનાવવા મંડી પડ્યો. પણ જોડે જોડે તેની ઇચ્છા તો આવાં રાત્રી નહિ બનાવવાની જ હતી. એ એટલા ઉપરથી રૂપ જણાય છે કે, જ્યારે જ્યારે તેને તે રાત્રીની બનાવટનું જુદું જુદું કહેવામાં આવતું, ત્યારે ત્યારે તે ધસીને ના પાડતો. અને તે વિષે પોતાનો અજુગમેા પણ વ્યક્ત કરતો. માત્ર રહેરહેમ અને રાત્ર-અક્ષિને લીધે જ તે રાત્રી બનાવવા તરફ ચલેા હતો. તેણે શોધમાં રહ્યા સાથેરફૂજની રાંધે રાંધે રસાણાભક યંત્રો તરીકે ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં હતાં.

શોડાં જ વર્ષોમાં રાત્રની બીક સાચી પડી, અને રોમન સેનાપતિ ક્લૉડિયસ માર્સેલ્સ (Claudius Marcellus) થકી આવ્યો. પરંતુ આર્કિમિડીઝે તો પહેલેથી જ ફરિયા કાઢી તરફના કેટ ઉપર એવાં યંત્રો (engines) ગોઠવી રીકાં હતાં કે, તેમની મદદ વડે મોટા મોટા વાઝાના પાટડાઓ ફેંચી રાખ્યા અને ને વઢાણને હાથે તેના તો બાર જ વગાડી દે તે યંત્રો ચલાવવા માટેની બધી જ સામગ્રી પણ તૈયાર રાખેલી. જ્યાં વઢાણ નજીક જણાયાં કે તરત કેટલાંક વઢાણને તો લાકડાના ગડા ફેંકીને જ ડુબાડયાં. જ્યારે કેટલાંક વઢાણ, કેમ્બુ નાણે કેમ, આગળથી આપોઆપ જીંચાયાં અને જ્યાં પાછલા બાગ પાણીમાં ડુબ્યા કે તરત પાણીને તળિયે જઈને ભેકાં. આ માટે આર્કિમિડીઝે પહેલેથી જ બેની કુકિત કરી હતી કે, કોટની હીચાલેથી દોરડા વડે આંકડા બાંધીને પાણીમાં ફેલાઈ હતા. વઢાણને આમલેા બાગ આંકડામાં બેરવાય કે તરત જ કોટ ઉપરનો માણસ યંત્રની મદદ વડે ખેંચતો એટલે વઢાણો જીંચાઈતાં હતાં. વળી કેટલાંક વઢાણો તો કાંઠા તરફ ધસડાયે જ જતાં અને ઉપરે કાંઠા સાથે અવકાશવાધી તેઓના બુકા બીડી જતા. આ પણ આર્કિમિડીઝની કુકિતનું જ પરિણામ હતું. ઉપરાંત કેટલાંક વઢાણોને તો

દવામાં અધાર લટકાવી જ રાખવામાં આવેલાં, અને તેઓ આમતેમ કોલાં ખાતાં જ નજરે પડતાં હતાં.

આ બધું જોઈને માર્સેલ્સે પોતાના જ્ઞાનેરોને બોલાવ્યા અને આની સામેના ઉપાયો યોજાવ્યાં હતાં. બધાએ મળીને આક વઢાણો ઉપરાંતપરી ગોઠવી તેની ઉપર એક યંત્ર મૂકી આપ્યું જેનું તે તોલિય યંત્ર કોટની બાજુમાં આવ્યું કે તરત જ આર્કિમિડીઝનું એક યંત્ર કામે લગાડ્યું અને તેના સાદા વઢાણની જેમ જ, બુકા કડાવી રીધા. વળી એક એવી ફંદયા યાલે છે કે, આ વઢાણો જેવાં સાથેરફૂજની નજીક આવ્યાં કે તરત આર્કિમિડીઝ અનાડધી ગોઠવી રાખેલા અંતર્ગત અરીસાઓની મદદ વડે બાજીને ખાખ કરી મૂકેલાં. આનો કયાંય વિશ્વાસપાત્ર ઉલ્લેખ મળતો નથી, તેથી ક્યોલકલિય હોય તેમ લાગે છે. એટલું તો ખરું જ કે, આર્કિમિડીઝે સામાન્ય ઘોડાને ન સગાનય તેવાં બનાવવાં ધણીયે શક્તિ તૈયાર કરેલાં. આવાં સાધનો જોઈને રોમન લોકો તો હેલતલ્લ જ થયા. જો કેઈ રોમન, કોટની બહાર, દોરડાનો કે લાકડોનો કુકડા જોતો તો એટલે બધો ગમચઈ જઈને બૂગ મારતો કે, કેમ નાણે સાથે જ આર્કિમિડીઝ તેની સામે કાંઈ ગોઠવી રહ્યો છે, અને બીજો માર્સેલ્સે પોતાની બધી જતો. આ હડકંતની બજાર માર્સેલ્સને તો હતી જ, તેથી તેણે ઉપરે પેશાની યોજના પડતી મૂકી અને માત્ર સાથેરફૂજની ફરતે ચોપી ગોઠવી રીધી. લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી આર્કિમિડીઝનાં યંત્રો સામે માર્સેલ્સની કાંઈ જ ટારી શકી નહિ, એટલે ઉપરે ઉતરપિડીને આગ્રવ હતું, બાગમાં પડી, સાથેરફૂજના હિંસી સન પહે રીર માં હળવે લીધો. આ વખતે આર્કિમિડીઝની કમ્બર ડપ બર્બની હતી.

રહેર છતી રોમન લશ્કર મામમાં પેડું. તે જમાનામાં વિજયોન્મત લડેલાઓ મામે લડતા અને ત્રાસ કેલાવતા. પણ માર્સેલ્સની એવી ઇચ્છા હતી કે, ત્રણ વર્ષ વર્ષથી પોતાના શહેરનું રક્ષણ કરી શકે તેવાં રક્ષો બનાવવાર મદાયુરુપને નજરે નિહાળવો. ઉપરાંત આવા મદાયુરુપ પ્રત્યે તેના દિલમાં ને આદર હતો, તે તેની રજા વ્યક્ત કરવાની પાત્ર તેની ખાસ ઇચ્છા હતી. વળી પોતાને રાજી આવનાર લોકોમાં આર્કિમિડીઝ પણ આવશે તેવી તેની ધારણા હતી. પણ એ જિયાસને શી બજાર કે તે કેવી જતનો માણસ હતો તે તો તેના પ્રિય વિષયમાં એટલે બધો મગ્ન રહેતો કે કદી તે લડાઈનું કેવ જોવા, ધરની બહાર, લડાઈનાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન નીકળ્યો જ નહોતો. અને જલદારના બનારો નીકરી ચલેલો, અને સાથેરફૂજના પતનની તો, તેથી, તેને બજાર જ નહોતી પડી. ઉપરે રાજી આવનાર લોકોમાં આર્કિમિડીઝને ન જોયો. એટલે તેને મજબની ખાસ ઇચ્છાએ જ માર્સેલ્સે, તેની નીચતા એક અધિારીને

હુકમ કર્યો કે, ‘આર્કિમિડીઝ અને મેળવી આપણો ? તેને મળવાની ભારી ઇચ્છા છે.’ આ અધિકારીએ વળી બીજા અધિકારીને તદ્દન લરકરી ભાષામાં હુકમ આપ્યો કે, ‘આર્કિમિડીઝને શોધી કાઢો. સેનાપતિને તેની જરૂર છે.’ પણ તે પૂછ્યું જ શું ! તેણે એક સિપાહીને શોધવા મોકલ્યો. તેણે તેનો એકાદ ઘરમાં પત્તો મેળવ્યો. જુઓ છે તો એક ૭૫ વર્ષનો પુછ્તો, જમીન ઉપર પોતાની આંગળીઓ વડે આકૃતિઓ દોરી રહ્યો છે. સોલ્દારે કહ્યું કે, ‘પુછ્તો, ઊઠ. સેનાપતિ તને બોલાવે છે.’ આર્કિમિડીઝના પેટનું પાણીયે ઢાલ્યું ન હોય તેમ, અને ભણે કે સાંભળ્યું જ ન હોય તેમ, નીચું ધણીને આકૃતિઓ પાડ્યા જ કરી. ફરીથી સિપાહીએ લરકરી ઢબે કહ્યું કે, ‘અરે ઊઠ, સાંભળતો નથી કે ? સેનાપતિ તને બોલાવે છે.’ તેણે તેની સામે જોઈને જવાબ આપ્યો કે, ‘હા ! શું છે વળી ? આશ્ચર્ય ન બોલો. હું હંમણું નવરો નથી.’

સિપાહી એક ડગલું આગળ આવ્યો, કારણ કે તેને તો હુકમ બાબતવાનો જ હતો. વળી લીધા, ચોકડીઓ, ગોળકુંડાળાં વગેરે આકૃતિઓ કંઈ તેને મન કામનાં કહેવાયાં અને સિપાહી કંઈ શોધે પણ ખરો ! તેણે તો તરત જ આર્કિમિડીઝનું કાંડું પકડ્યું. પણ પુછ્તો ક્યાં ભય તેણે હતો. તેણે તો નમ્રતાપૂર્વક કહી લઈને કાંડું ઊઠાવી નાખ્યું અને કહ્યું કે, ‘ત્યાં સુધી મારો દાખલો પૂરો નહિ થાય, ત્યાં સુધી હું કોઈ વાતે તારી સાથે આવું તેમ નથી.’ બસ, તરત જ સિપાહીને યંત્ર કે આ પુછ્તો હજીવાઈથી વર્તે છે. તેણે તો આવવા મારે છેવટની ચેતવણી આપી. પણ આર્કિમિડીઝ તો, ભણે સાંભળતો જ ન હોય તેમ, દાખલો મળવાનું અને આકૃતિઓ પાડવાનું આજી રાખ્યું. રોમન સિપાહીનો મિલજ જ મળ્યો. તેણે તરત જ પુછ્તોની છાતીમાં ખંજર ભેંસી દીધું. તે જ ફાલે આર્કિમિડીઝ પોતે ગળી રહેલા દાખલાની આકૃતિ ઉપર

દળી પડી મરી ગયા, અને જમીન લોહીચોટાણુ થઈ ગઈ. સિપાહીએ જ્યારે આની ભણુ મારોલસને કરી ત્યારે તેના હૃદયમાં કારી ધા વાગ્યો અને તે બહુ જ દિલગીર થયો. તેને એટલું બહુ દુઃખ થયું કે, આર્કિમિડીઝનું ખૂન કરનાર સિપાહીનું મોં પણ ભેવાની ના પાડી. પણ આર્કિમિડીઝના સગાંવડાવાંને બોલાવી આશ્વાસન આપ્યું અને ખાસ રકમ પણ આપી. તેમ જ મહાન પુરુષને છાત્રે તેવી રીતે આર્કિમિડીઝને ફનાવ્યો, અને અગાઉથી તેણે બ્રહ્મ કરેલી ઇચ્છા પ્રમાણે તેની કબર ઉપર નળાની અંદર ગોળાવાળી આકૃતિ પણ કોતરાવી. કારણ કે, તે માનતો હતો કે આ જ તેની મહાન શોધ હતી.

આર્કિમિડીઝને ગણિતશાસ્ત્રનો બહુ જ શોખ હતો. તેથી તેણે તે અંગે અને યંત્રશાસ્ત્ર ઉપર લગભગ ફોર પુસ્તકો લખ્યાં હતાં, જે હજી પણ સચવાઈ રહ્યા છે. એ ઉપરાંત યજ્ઞનું પુસ્તકો લખેલાં તેનો પત્તો કાઢતો નથી. તે જ્યારે જ્યારે નહું પુસ્તક લખતો ત્યારે ત્યારે તે પોતાના સદાશ્યાયી, સેમોસ (Samos) યાપુના રહીશ, કોનન (Conon)ને બતાવ્યા પણ જ પોતે ફિનિયાને બહેર કરતો.

આર્કિમિડીઝ મરાયા પણ સાઈરેમ્યુકની તો દશા જ ગઈ. વેશાનિકમાં તો તેનું નામ અમર થઈ ગયું હતું, પરંતુ સાઈરેમ્યુકની વસ્તી તો તેને બૂલી જ જવા લાગી. તેની કબર ઉપર કાંટા અને મૂળ લાંબી. પરંતુ ૧૩૦ વર્ષ પછી, એટલે લગભગ ઈસ્વી સન પૂર્વે ૭૫ માં સીસરોને એગ્રીએન્સિયન (Agrigentio) દરવાજા પાસે આર્કિમિડીઝની કબર મળી આપી. જો તેણે તે સાક્ષ્ય કરાવીને તેનો પુનરુદ્ધાર ન કર્યો હોત, તો શીસના લોકો તેને કાંબે કરીને વડન બૂલી જ ભંત.

નાશવંતુદાસ સલાવિયા

માણસ જે મેળવે છે તેમાં નહિ, પણ જે મેળવવા તે જાય છે તેમાં તેની સાર્વજનિક સમયેલી છે.

* * *
માનવજીવનનું રહસ્ય સિદ્ધિમાં નહિ, પણ તેની સાધ્યની શક્તિમાં રહેલું છે.

* * *
આપણું મન વાદળો જેવું અને હૃદય પ્રવાહ જેવું છે. આપણામાંના યજ્ઞ (પ્રવાહ જેટ) વહેવાનું નહિ પણ (વાદળ જેટ) ચૂસવાનું પસંદ કરે છે, જે નવાઈ જેવું નથી ?

મહિલ નિશાન

મહોનાં લોપદર્શન વિષે વિશેષ

મહોનાં લોપદર્શન વિષે થોડાક વિચાર આપણે ગયા લેખમાં કર્યો. આ વિષયનું મહત્ત્વ જોતાં તેનો જરા વધારે વિચાર કરી લેવો ઘટે છે.

આ વિષય હિંદુસ્તાન માટે ખાસ મહત્ત્વનો એટલા માટે છે કે, આ વિષયનો વિગતવાર અભ્યાસ અત્યાર સુધી હિંદુસ્તાન સિવાય કોઈ દેશે કર્યો નથી. યુરોપ અમેરિકામાં તો આ વિષયનું ગણિત જ નથી. જૂના ચીન, ઇજિપ્ત, બેબિલોનિયા, વગેરે દેશોમાં આ વિષયનું કંઈ ગણિત હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. આ વિષય પર જે થોડું જાણવાનું આપણને મળે છે તે હિંદુસ્તાનનું જ છે. આ વિષયમાં હિંદુસ્તાનની મૌલિકતા (સ્વતંત્રતા) વિષે કોઈ ઇતિહાસજ્ઞ શંકા લઈ શકે એમ નથી.

અમુક મુદ્દા કે તારો નરી આંખે દેખાતો કષાર બંધ થયો અને કષારે ફરી દેખારો એ જાણવાની ઇચ્છા એટલી સ્વાભાવિક છે કે, યુરોપના પ્રખતિશીલ દેશોમાં એનો અભ્યાસ કેમ થયો નહિ હોય, એ બાબત પ્રથમ દષ્ટિએ નવાઈ જેવી લાગે છે. પણ જરા વધારે વિચાર કરતાં આનું કારણ સમજવું મુશ્કેલ નથી. યુરોપ હિંદુસ્તાન કરતાં વધારે ઉત્તર અક્ષાંશમાં આવેલ છે, તેથી ત્યાંનું આકાશ હિંદુસ્તાન જેટલું સ્વચ્છ રહેતું નથી. વિશેષમાં, ક્ષિતિજ પરનું આકાશ ધુમ્મસ વગેરેને લીધે બાજે જ રમ્ય રહે છે. લોપદર્શન ક્ષિતિજની નજીક જ થાય છે. વાદળો, ધુમ્મસ, વગેરેને લીધે ત્યાં સામાન્ય તારાઓનું નિયમિત દર્શન મુશ્કેલ બને છે, ત્યાં આવા વિષયનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ ન થઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે. વળી યુરોપમાં દરખીનની શોધ પછી તો આ વિષય ખિસકલ મહત્ત્વ વિનાનો બની ગયો. સૂર્યની અત્યંત નજીકના તારા સિવાયના બધા તારા ધોળે દદાડે સારાં દરખીનોમાંથી દેખાય છે, એટલે નરી આંખે ન દેખાતા પદાર્થો દરખીનોમાંથી દેખાય છે. તેથી આ વિષયનું જદું મહત્ત્વ ખગોળવેતાઓને હવે રહ્યું નથી.

હિંદુસ્તાનમાં આ વિષયને જે મહત્ત્વ મળ્યું છે, તેનાં કારણોમાં અહીંના સ્વચ્છ આકાશ અને

દરખીનોના અભાવ ઉપરાંત બીજું એક છે. ત્યારે યુરુ, શુક્ર વગેરેનો અત્યંત હોય, ત્યારે લગ્ન વગેરે કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરી શકાતી નથી. આ માન્યતાને લીધે આ વિષયના અભ્યાસને વેગ મળ્યો છે. અત્યારના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં વૈજ્ઞાનિક ખગોળશાસ્ત્રની વૃદ્ધિમાં ફલજ્યોતિષ કે ધાર્મિક માન્યતાઓ આપણને મળે તેટલી એણે મહત્ત્વની લાગે, તોપણ હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રનો ધણેખરો વિકાસ આ ધાર્મિક અને ફલજ્યોતિષની માન્યતાઓને લીધે જ થયો છે, એ વાતમાં કંઈ શંકા નથી. લોપદર્શનના વિષયમાં પણ એમ જ બન્યું છે. આજે આ માન્યતાઓ અમાકા જેટલી મહત્ત્વની રહી નથી, છતાં લોપદર્શનનો વિષય હિંદુસ્તાન માટે હંમેશાં મહત્ત્વનો રહેશે. આનું એક કારણ હિંદુસ્તાનનું આકાશ વર્ષના મોટા ભાગમાં સ્વચ્છ રહે છે એ તો છે જ; પરંતુ ત્યારે સારાં દરખીનો હિંદુસ્તાનમાં ટેર ટેર મળી શકશે, ત્યારે પણ સાબમાંથી એક માણસ જ તેનો કાયમ ઉપયોગ કરી શકશે, એ બીજું કારણ પણ છે.

આ વિષયમાં વધારે શોધખોળ કરી રીને થઈ શકે તેનો વિચાર કરતા પહેલાં, આ વિષયમાં આપણા જૂના ગ્રંથોમાં આવેલું ગણિત જોઈ જવાથી લાજ થશે. આપણે ગયા લેખમાં જોયું કે, આપણા જૂના ગણિત પ્રમાણે આવતાં અને પ્રત્યક્ષ દેખાતાં લોપદર્શનોમાં ધણે દરક આવે છે. છતાં તેમાંથી આપણને કેટલીક મદદ મળશે.

આપણા જૂના ગણિતમાં ચંદ્ર, મંગળ, શુક્ર, યુરુ, શુક્ર અને ચંદ્ર એ મહોનાં અને અગત્ય તારાનાં લોપદર્શનનો વિચાર કર્યો છે. આ દરેક પદાર્થ સૂર્યથી કેટલા અંશ દૂર હોય ત્યારે તેનાં લોપદર્શન થાય છે તે આપેલું છે. આને જાહેર કરે છે. આપણાં ચાલુ મહાસાપ્તમી પંચાંગોમાં આપેલાં લોપદર્શન આ કાલાંચના દિસાળ પ્રમાણે જ આપેલાં હોય છે. અનુભવે માલુમ પડ્યું છે કે, અમુક એક મહોનાં લોપદર્શન અમુક નિશ્ચિત કાળોંક પ્રમાણે હંમેશાં થતાં નથી. તેથી કાલાંચના આંકડા સુધારવાથી જ આ ગણિત શુદ્ધ થશે નહિ. આ

ઉપરથી શ્રી. દક્ષતરી, ૨૫. કેતકર વગેરે આપણા વિદ્વાનોએ વિચાર્યું કે, આ ગણિત કાલાંશ પ્રમાણે નહિ, પણ ઉત્તરોશ પ્રમાણે થવું જોઈએ. લોપદર્શન સૂચીદ્ય અને સૂચોરતની લગભગમાં જ થાય છે અને આ સમયે ક્ષિતિજ ખૂબ અસ્પષ્ટ હોય છે; તેથી આ સમયે મઠ કે તારો ક્ષિતિજથી ઓછામાં ઓછા અમુક અંશ જોયો હોય, તો જ દેખાય. આ જોવાઈને આ વિદ્વાનો ઉત્તરોશ કહે છે. આ ગણિત પ્રમાણે કાલેલાં લોપદર્શન કાલાંશપદ્ધતિ કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ આવે છે. છતાં એમાં પણ કેટલીક વખત ફીક ફીક ફરક આવે છે; અને આ ફરક માત્ર આકાશની અસ્વચ્છતાને લીધે નથી, પણ ગણિતની કોઈ અપૂર્ણતાને લીધે છે, એમ ચોખ્ખું જણાય છે. આ ઉપરથી ગો. સ. આપ્ટેએ એમ સૂચવ્યું હતું કે, કાલાંશપદ્ધતિમાં સૂર્ય અને મઠની વચ્ચેનું અંતર ક્રાંતિવૃત્ત પર માપવામાં આવે છે, તેને બદલે સીધેસીધું માપવું. પણ મઠો ક્રાંતિવૃત્તથી બહુ દૂર કદી હોતા નથી, તેથી આ સુધારાથી ગણિતમાં કોઈ મહત્વનો ફરક પડતો નથી.

આ વિષય પર મેં કેટલોક વિચાર કર્યો છે, તે ઉપરના બધા વિચારો કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે એમ મને લાગે છે, તેથી તે નીચે આપું છું. કોઈ પણ આકાશીય પદાર્થ ક્ષિતિજની ઉપર હોય છતાં ન દેખાય એ બનાવ નીચેની ચાર બાબતો પર આધાર રાખે છે :

૧. એ પદાર્થનું સૂર્યથી સીધું અંતર,
૨. એ પદાર્થની ક્ષિતિજથી જોવાઈ,
૩. એ પદાર્થની તેજસ્વિતા (મહત્ત્વ),
૪. આકાશની સ્વચ્છતા.

આમાંથી પહેલી ત્રણ બાબતોનું ગણિત અગાઉથી ખગોળશાસ્ત્રથી થઈ ચકે છે. ચોથી બાબત વાયુચક્ર-શાસ્ત્રની છે અને એ શાસ્ત્ર આ બાબતનો અગાઉથી નિષ્ણંદ કરી શકે એટલું આગળ વધેલું નથી, એ આપણે ગયા લેખમાં જોયું. હવે ઉપરની ચાર બાબતોની દૃષ્ટિએ આ વિષયમાં શોધખોળ કેવી રીતે થઈ શકે તે જોઈએ.

ઉપલા આંકડા નક્કી કરવા માટે મઠોનાં ધણાં લોપદર્શનોનાં અવલોકનો કરવાં જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. પણ મઠોનાં લોપદર્શન એક વરસમાં થોડાંક જ

થાય છે, તેથી ધણાં વરસ મુધી અવલોકનો કરવાં જોઈએ એમ લાગે છે, અને ૨૫. દીક્ષિતે પણ એમ જ સૂચવ્યું છે. પણ હું આનો વધારે શીઘ્ર માર્ગ જતાવું છું. આકાશમાં લગભગ દરરોજ સૂર્યની નજીકના કોઈ ને કોઈ તારાનાં લોપદર્શન થયાં જ કરે છે. આ તારાઓમાંથી ધણાની તેજસ્વિતા મઠોની લગભગ બરાબર હોય છે. એટલે આ તારાઓની તેજસ્વિતા અને તેઓનાં લોપદર્શનના સંબંધો નોંધી રાખ્યા હોય, તો તે મઠોને પણ લાગુ પડે એ સ્પષ્ટ છે. આ અને તેની સાથે ખુદ મઠોનાં લોપદર્શનોનાં અવલોકનો એક વરસ સુધી કરવામાં આવે, તો એક વરસમાં આપણને લગભગ ૩૦૦ અવલોકનો મળે, અને તે ઉપલા આંકડા નક્કી કરવા માટે પૂરતાં થઈ રહે. નવાં ક્ષિતિજ સ્પષ્ટ દેખાતું હોય એવા કોઈ જિયા સ્થળે આવાં અવલોકનો કરવાનું કામ તારાઓને ઓળખનાર કોઈ પણ માણસ કરી શકે, અથવા કોઈ સાર્વજનિક સંસ્થા આ કામ થોડાં માણસ પાસે મહેનતાણીથી કરાવી શકે.

આ કામ કરનાર દરેક વેધ (અવલોકન)ની નોંધ નીચે પ્રમાણે ખાનાં પાડીને રાખવી :

૧. તારા કે મઠનું નામ [તારાનું વૈજ્ઞાનિક (લેટિન) અને નવાં મળી શકે ત્યાં સંસ્કૃત નામ].
૨. મહત્ત્વ (તેજસ્વિતા; Magnitude).
૩. લોપ કે દર્શન.
૪. પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં (પૂર્વમાં સવારે હોય અને પશ્ચિમમાં સાંજે હોય).
૫. અંગ્રેજી તારીખ અને ખાસ ચંદ્રની બાબતમાં નિધિ પણ.
૬. સમય (લોપમાં અગાઉની રાત્રે દેખાયાનો સમય).

૭. સૂર્યથી સીધું અંતર, અંશમાં (સીધા કાલાંશ).
 ૮. ક્ષિતિજથી જોવાઈ, અંશમાં (ઉત્તરોશ).
 ૯. આકાશની સ્વચ્છતા આ પ્રમાણે :
 (૧) તદ્દન સ્વચ્છ, (૨) સાધારણ સ્વચ્છ, (૩) સહેજ અસ્વચ્છ, અને (૪) તદ્દન અસ્વચ્છ. બની શકે તો સ્વચ્છતાનાં સેંકડે ટકા (અનુમાનથી). મુંબઈની વાયુચક્રની (Meteorological) વેધશાળા આકાશનો જે દૈનિક હેવાલ રાખે છે, તે આ બાબત નક્કી કરવામાં કદાચ મદદરૂપ થાય.

Audition શ્રવણ
Auditory nerves શ્રવણ-વંદુ
Audible શ્રાવ્ય, Inaudible અશ્રાવ્ય
Average સરેરાશ
Aviation વિમાનવિદ્યા
Aviator વિમાની
Axis ધરી (Axle ધરી)
Axis (of x, y, z) અક્ષ; - of
x કાર્ડઅક્ષ; - of y બુલ્બઅક્ષ; - of
z વેબાક્ષ

Axiom ખંત

B

Balance ઠંડિ,
- spring સ્પ્રિંગ-કમી
- Hydrostatic હાઇડ્રોસ્ટાટિક
Balance-wheel બાલન્સ-વ્હીલ
Balancing સમતોલ
Ball-bearing બોલ-બેરિંગ
Ball & ring ગોળાકાર
Balloon બલૂન
Barometer બેરોમિટર
- siphon સાઈફન બેરોમિટર
- aneroid બિરસા બેરોમિટર
Barograph બેરોગ્રાફ
Baroscope બેરોસ્કોપ
Barrel બુલેટ
Bar magnet ચુંબકપટ્ટી (અપરતી);
ચુંબક-સળી (ગોળ)
Battery બેટરી
- primary પ્રથમ બેટરી (1)
- secondary ગોળ બેટરી (1)
Battery high tension તેલ (1)
low tension નંદ (1)
Bath sand રેવીડું } તપામણું (1)
water પાણી }
Beaker બેકર (ન)
Beam કિરણ; લંબી; પાટડા
Beat ધડકા; phenomena of
beats ધડકા
Bell-jar હાંબી
Bend વળાંક
Bending of a beam વળાંક
Boiler બોઇલર
Boiling point હિતબિંદુ
Bore લીંબ, વેદ [કારણ]
Box (weight) વજનપેડી; weights

Brake બ્રેક
" automatic સ્વયંબ્રેક
Bridge (meter) મિટર બ્રિજ
" suspension સંસ્થાપન બ્રિજ
Brittle બ્રિટલ, બરડ
Brittleness બરડપણું
Brush બ્રશ, બ્રુશ
Bucket & cylinder નળાકાર
Bulb બોલ્બ
Bubble બુબલ
Buffer બફર
Burette બ્યુરેટ
Buoy બોય
Buoyancy બુયન્સિયટી
Buoyant (adj.) તારક
Burner દીવો, બોદિયું

C

Callipers કેલીપર (પૃ)
- inside અંદરનો
- outside બહારનો
- vernier વર્નિયર
- sliding સરકતો
Calorie કેલરી
" British બ્રિટિશ કેલરી
Calorimeter કેલરીમિટર
Camera કેમેરા
" pinhole છિદ્રવાળો કેમેરા
Candle મીલજતી
Capacity (contents) સમાવ
Capacity (ability) ક્ષમતા
Capillarity કેપિલારિટી
Capillary tubes કેપિલારી
Cartesian Diver, (રમકડું) મરકડું
" (માથુક) મરકડો
Cation યુગ્મયન (1)
Cathode કાથોડ (1)
Cell કોષ
Center of Curvature ગોળાકાર કેન્દ્ર
- Inertia અવલંબ કેન્દ્ર
- Gravity, mass, attraction
તેલબિંદુ, ગુરુત્વ કેન્દ્ર
- Pressure દાબ કેન્દ્ર
- Buoyancy તારણ કેન્દ્ર
Centrifugal કેન્દ્રબળી
Centripetal કેન્દ્રગતી
Charge ચાર્જ

- positive યુ-ચાર્જ (1)
- negative નેગેટિવ ચાર્જ (1)
(To) - charge ચાર્જ
Circuit સર્કિટ
Circular વર્તુલ (વ.)
Circular motion વર્તુલ ગતિ
Clockwise સમજી
Coil કોઇલ
Cohesion સંધાન
Cohesive force સંધાનબળ
Communicating vessel સંચારક
Combination of pulley
ચરકોની કમ્બી
Combination of cell
in parallel કોષ સંધાન
- in series કોષ સંધાન
Commutator કોમ્યુટેટર
- (switch) બેચકી
Compass હોમાંચ
Compass needle હોમાંચની ટી
Complimentary colours પૂર
Component ઘટક
Compound colours મિશ્ર
Compression સંઘન
Compression pump સંઘન
Concave અંતગોળ
Condense (Heat) ટંક, ટંક
(elec. light etc.) નાજી, નાજી
Condensor (elec. light etc.)
નાજી
Condensation ઘનન. (solid
etc.) નાજી
Conduction વહન
Conductor વાહક
- (good) સુવાહક
- (bad) કુવાહક
- (non) અવાહક
Conjugate સહ (સમાકર્ષ)
Constant સ્થિતિ
- (universal) વિશ્વ
Contract સંકોચન, સંકોચ
Contractible સંકોચનીય
Contractibility સંકોચનીયતા
Contraction સંકોચન
Convection વહન
Converge એકાગ્ર

Convergence એકઠાણ
 Converging એકઠાણું, એકઠાવણું
 Corpuscle કણ
 Crane ક્રેન
 Crank કેન્ક (ભીનો)
 Crank shaft કેન્કની શાફ્ટ
 Crust ક્રસ્ટ
 Critical point ક્રિટિકલ પોઇન્ટ
 Cross-section વાટ, આડો વાટ
 Curvature ગોળાઈ

D

(To) Deflect વંકાડું
 Deflection વંકાણું
 Degree ડિગ્રી
 Density ઘનતા
 Descent ઉતાર
 Dew ઢોસ
 Dew point ઢોસાંક
 Diaphragm પડદો, પડરો
 Diffusion વ્યાપન
 Diffuse વ્યાપ્યું
 Digester ડીજેસ્ટર
 Dimension પરિમાણ
 Diminish નાનવડું
 Diminished નાડું
 Diminution નાનવણી
 Dip નમન
 Direct કી રી.
 Direct current કી.રી.પ્રવાહ
 Discord વિવાદ
 Discordant વિવાદી
 Distill આસવડું
 Distillation આસવન
 Disillate આસવ
 Diver's dress મરણવનો પોશાક
 Divisibility વિભાજ્યતા
 Ductile તણાઈ
 Ductility તણાઈપણું
 Dynamics ગતિશાસ્ત્ર
 Dynamic friction ચાત્ર ધર્ષણ
 Dynamo ડાયનેમો
 Dyne ડાઇન

E
 Ebonite અબનૈટ
 Eccentric ઉત્કેન્દ્ર
 Echo પડો
 - multiple પડપાડણી
 Eddy currents વમળ
 Efficiency સારવિતા
 Elasticity વિસ્તરણપ્રતિતા
 Element મૂળતત્વ
 Elevation ઊંચાઈ (મકાન ચાદે)રાઈન
 Energy કાર્પસજી
 - potential વિપતિશક્તિ
 - kinetic ગતિશક્તિ
 Equilibrium સમતોલન
 - stable સ્થાયી સમતોલન
 - unstable અસ્થાયી સમતોલન
 - neutral અખંડ સમતોલન
 Equilibrant સમતોલક
 Erg એર્ગ
 Escapement એસ્કાપમેન્ટ
 Ether ઈથર
 Evaporate ઊડી જવું
 Evaporation જાપાપન
 Expansion ફુલાવો
 - lineal લંબાઈનો ફુલાવો
 - areal or superficial ફેલાવો
 ફુલાવો [ફુલાવો
 - cubical or volume કદનો
 - (Co-efficient of) ફુલાવકો
 Expansibility ફુલાવિયતા
 Experiment પ્રયોગ
 Extension તણાવ
 Eye-piece આંખિયું

F

Filament વંદ
 Fixed point અડધું બિંદુ
 Flame જ્યોત
 Flask ફાસ્ક
 Fluid વાહી (વિ.)
 Fly wheel ફ્લાયવ્હીલ
 Focal length નભિર્અંતર
 Focus નભિ

Fog ધુમસ
 Force બળ
 - component of બળવટક
 - resultant પરિણામબળ
 - parallelogram of બળોનો
 સમાંતર ચતુષ્કોણ
 Formula સૂત્ર
 Fractional વિભાગીય
 Free surface ખુલ્લી સપાટી
 Freezing point થીમંક
 Freezing mixtures થીમંચણું
 Freeze થીમડું
 Frequency ફ્રીક્વેન્સી
 Friction ધર્ષણ
 - co-efficient of ધર્ષણકો
 - static પ્રારંભિક ધર્ષણ
 - dynamic ચાત્ર ધર્ષણ
 - sliding પાટ-ધર્ષણ
 - rolling ચાક-ધર્ષણ
 - limiting ધર્ષણ-મર્યાદા
 Frost હિમ
 Fulcrum આધાર
 Fuse ફ્યુઝ

G

Galvanometer પ્રવાહમાપક
 Galvanoscope પ્રવાહદર્શક
 Gas વાયુ
 Gas carbon ગેસ કાર્બન
 Gas engine ગેસ એન્જિન
 Gas jar વાયુપાત્ર
 Gears કાંતાચક્ર
 Glacier હિમનદી, હિમપર્વત
 Glider હવાઈ તરાવો
 Governor ગવર્નર
 Graduated અડધું
 Gramophone ગ્રામોફોન
 Graphite ગ્રેફાઈટ
 Graph આલેખ
 Gravitation ગુરુત્વાર્ષણ

H

Hail કશ
 Hardness કઠણતા
 Hare's apparatus હેરિંગ સાધન

કોણ શ્રેષ્ઠ ?

પિતાના મૃત્યુ બાદ પ્રહલદેવ કુમાર વારાણસીની રાજગાદીએ આવ્યો. તે ધર્મ-પૂર્વક રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તે ઘણો ન્યાયી હતો, તથા નિષ્પક્ષપાતપણે બધા ઝઘડા ચૂકવતો હતો. રાજ્ય ન્યાયી હોય, એટલે તેના પ્રધાનો પણ ન્યાયી થાય જ. આમ થવાથી લોકો ખોટી ફરિયાદો કરતા બંધ થયા, અને પોતાની મેળે ન્યાય-પૂર્વક વર્તવા લાગ્યા. રાજદરબારને આંગણે ફરિયાદ કરવા આવનારાઓની જે ભીડ તથા ધમાલ રહેતી હતી, તે પણ બંધ થઈ ગઈ, અને પ્રધાનોને આખો દિવસ ન્યાયસભામાં કામ વિના જ બેસી રહેવું પડતું.

આ ભેદ પ્રહલદેવે વિચાર્યું કે, ‘હું ધર્મ-પૂર્વક રાજ્ય કરું છું, તેથી હવે કંજિયાનો નિકાલ કરાવવા આવનારા લોકો જ રહ્યા નથી. હવે મારા પોતામાં કંઈ દોષ છે કે નહિ, તે મારે તપાસવું ભેદીએ; અને જો મારામાં કોઈ દોષ જણાય, તો તે દૂર કરી, મારે હવેથી તેને સુધારી લેવો ભેદીએ.’

પછી તેણે પોતાની આસપાસના લોકોને પોતામાં કોઈ દોષ દેખાતો હોય તો દેખાડી આપવા માટે કહેવા માંડ્યું. પરંતુ બધા તેની પ્રશંસા જ કરતા; કોઈ તેનામાં એક પણ દોષ બતાવતું જ નહિ.

આ ભેદ પ્રહલદેવે વિચાર્યું કે, ‘આ લોકો હું શુરો થઈ લઉં એમ માની મારો કોઈ દોષ બતાવશે જ નહિ. માટે મારે તો છુપે વેપે બહાર ભ્રમણ કરવા નીકળવું ભેદીએ, જેથી મારો દોષ કહેનારો કોઈ મળી જાય.’ આમ વિચારી તે રથમાં બેસી, માત્ર સારથિને સાથે લઈ, દેશમાં ભ્રમણ કરવા નીકળ્યો.

સંભ્રમણમાં એવું બન્યું કે, કેસલ દેશનો રાજા મહિલક પણ એ જ પ્રમાણે પોતાનો દોષ બતાવનારને શોધતો, રથમાં

સારથિ સાથે બેસી, દેશમાં ભ્રમણ કરવા નીકળ્યો હતો. તે બંનેના રથ એક સાંકડી તથા ઊંડી ગાડા-વાટમાં સામસામા આવી પહોંચ્યા. તે નેજા એવી નીચી હતી કે, તેની બંને ગાળુની લેખડો ઉપર રથ ચડી શકે તેમ ન હતું. એટલે બેમાંથી એક રથ પાછો વળે, તો જ સામો રથ આગળ ચાલી શકે તેવી સ્થિતિ ઊભી થઈ.

મહિલક રાજાના સારથિએ પ્રહલદેવના સારથિને રથ પાછો વાળવા માટે કહ્યું.

ત્યારે પ્રહલદેવના સારથિએ કહ્યું કે, ‘તું તારો જ રથ પાછો વાળ; કારણ કે આ રથમાં તો વારાણસીના અધિપતિ મહારાજ પ્રહલદેવ બેઠા છે.’

જવાબમાં મહિલક રાજાના સારથિએ કહ્યું કે, ‘આ રથમાં પણ કેસલ દેશના અધિપતિ મહારાજ મહિલક બેઠા છે; માટે તું તારો જ રથ પાછો વાળ.’

પ્રહલદેવના સારથિએ વિચાર્યું કે, સામા રથમાં પણ રાજા જ બેઠેલો છે. હવે શું કરવું? લાવ હું તે રાજાની ઉમર પૂછું. જે રાજા ઉમરમાં નાનો હોય, તેણે મોટી ઉમરના રાજાને માર્ગ આપવો ભેદીએ.

પરંતુ પૂછ્યા બાદ જણાયું કે, બંને રાજા ઉમરમાં સમાન જ છે! પછી પ્રહલદેવના સારથિએ સામા રાજાના રાજ્યનો વિસ્તાર, બળ, ધન, યશ, કુલ વગેરે પૂછ્યું. પરંતુ બંને રાજા બધી બાબતમાં સમાન માત્રમ પડ્યા. પછી તેણે વિચાર્યું કે, જે રાજા શીલમાં ઉત્તમ હોય, તેને શીલમાં બિરતાએ માર્ગ આપવો ભેદીએ. આમ વિચારી તેણે સામા રાજાના સારથિને તેના રાજાના શીલાચાર વર્ણવી બતાવવાને કહ્યું. તેણે જવાબમાં કહ્યું: ‘આ મહિલક રાજા અક્ષડને અક્ષડતાથી, મૂઢને

મૃદુતાથી, સન્નનને સન્નનતાથી, અને હૃદયને હૃદયતાથી જીતે છે; માટે છે સારથિ ! માર્ગ મૂક !' હવે બ્રહ્મદત્તા સારથિએ પોતાના રાજાના ગુણો વર્ણવી બતાવતાં કહ્યું : 'આ બ્રહ્મદત્ત રાજા કોધીને અક્રોધથી, હૃદયને સન્નનતાથી, કંઠને દાનથી, અને જીહ્વાને સત્યથી જીતે છે;

માટે છે સારથિ ! માર્ગ મૂક !' આ સાંભળતાં જ મલિક રાજા અને તેનો સારથિ રથમાંથી ઊતરી પડ્યા, અને અર્થો છોડી નાખી રથ પાછો ફર્યો તથા વારાણસીના રાજાને માર્ગ આપ્યો.

૩૧૦

છ દિશાની પૂજા

એક વખત યુદ્ધ ભગવાન મગધની રાજધાની રાજગૃહના પેલ્લવનમાં રહેતા હતા, તે વખતે સિંગાલ નામનો એક કુલીન તરુણ શહેરમાંથી રાજ ગ્રામરે બહાર આવી, સ્નાન કરી, પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર, ઉપર, અને નીચે એમ છ દિશાઓને નમસ્કાર કરતો હતો.

યુદ્ધ એક વખત ભિક્ષા માટે નગરમાં જતા હતા, તેવામાં પેલા યુવકને જોઈને બોલ્યા : 'હે ગૃહપતિપુત્ર, તેં આ શું માંડ્યું છે ?'

સિંગાલ બોલ્યો : 'હે ભગવંત ! મારા પિતાએ મરતી વખતે છયે દિશાઓની પૂજા કરતા રહેવાનું મને કહ્યું હોવાથી, હું આ દિશાઓને નમસ્કાર કરું છું.'

યુદ્ધે કહ્યું : 'પરંતુ તારો આ નમસ્કાર-વિધિ આર્યોની પદ્ધતિ પ્રમાણે નથી.'

સિંગાલે કહ્યું : 'તો હે ભગવંત ! આપ મને આર્યોની પદ્ધતિ પ્રમાણે દિશાઓને નમસ્કાર કરવાનું શીખવો.'

યુદ્ધ બોલ્યા : 'હે ગૃહપતિપુત્ર, માળાપ એ પૂર્વદિશા છે. તેમની પૂજનાં આ પાંચ અંગો છે : ૧. તેમનું કામ કરવું. ૨. તેમનું પાષણ કરવું. ૩. કુળમાં આવી આવેલાં સત્કાર્યો ચાકુ રાખવાં. ૪. તેમની સંપત્તિના વારસ બનવું. અને ૫. તેઓ જીવતાં ન હોય તો તેમને નામે દાન કરવું.

'માળાપોને જો આ પાંચ અંગ વડે પૂજવામાં આવે, તો તેઓ બાળકને પાપ

કરતાં વારે છે, તેને મુમાર્ગે ચઢાવે છે, તેને કળાકૌશલ્ય શીખવે છે, યોગ્ય સ્ત્રી સાથે તેનું લગ્ન કરી આપે છે, અને યોગ્ય વેળાએ પોતાની ભિક્ષકત તેને સ્વાધીન કરે છે.

'હે ગૃહપતિપુત્ર, યુદ્ધે દક્ષિણ દિશા છે. તેની પૂજના આ પાંચ વિધિ છે : ૧. તે આવે ત્યારે ઊઠીને ઊભા થવું. ૨. તે માંદા થાય ત્યારે તેમની સેવાચાકરી કરવી. ૩. તે જે શિખામણ આપે તે દ્રઢાપૂર્વક સમજી લેવી. ૪. તેમનું જે કાંઈ કામ હોય તે કરવું. ૫. તે જે વિદ્યા આપે તે ઉત્તમ રીતે શ્રદ્ધા કરવી.

'યુદ્ધે જો આ પાંચ પ્રકારે પૂજવામાં આવે, તો તે શિષ્યને સહચાર શીખવે છે, ઉત્તમ રીતે વિદ્યા શીખવે છે, પોતાને આવડતી સર્વ વિદ્યા શિષ્યને આપી દે છે, પોતાનાં સગાં-સંબંધીમાં તેની પ્રશંસા કરે છે, અને કોઈ રથને જતાં તેને ખાધાપીધાની અડચણ ન પડે તેવી વ્યવસ્થા કરે છે.'

'હે ગૃહપતિપુત્ર, પત્ની એ પશ્ચિમ દિશા છે. તેની પૂજનાં આ પાંચ અંગો છે : ૧. તેને માન આપવું. ૨. તેનું અપમાન ન થવા દેવું. ૩. એકપત્નીવ્રત આચરવું. ૪. ઘરનો કારભાર તેને સોંપવો. ૫. અને વસ્ત્રાલંકારની તેને ખોટ ન પડવા દેવી.

'આ પાંચ અંગોથી તેને પ્રસન્ન રાખવામાં આવે, તો તે ઘરમાં ચારી વ્યવસ્થા રાખે છે, નોકર-ચાકરને પ્રેમથી સંભાળે છે, પતિવ્રતા

થાય છે, પતિએ મેળવેલી સંપત્તિનું રક્ષણ કરે છે, ઉકાઉ થતી નથી, અને સર્વ ગૃહકૃત્યોમાં તત્પર રહે છે.’

‘હે ગૃહપતિપુત્ર, મિત્રમંડળ એ ઉત્તર-દિશા છે. તેની પૂજનાં આ પાંચ અંગ છે: ૧. આપવા યોગ્ય વસ્તુ હોય તે તેમને આપવી. ૨. તેમની સાથે પ્રેમથી બોલવું. ૩. તેમને ઉપયોગી થવું. ૪. તેમની સાથે સમાન-ભાવથી વર્તવું. અને ૫. તેમની સાથે નિઃકપટ વર્તન રાખવું.

‘આ પાંચ પ્રકારે મિત્રમંડળની પૂજા કરવામાં આવે, તો તેઓ એકાએક સંકટ આવી પડે ત્યારે એનું રક્ષણ કરે છે, તેની સંપત્તિનું પણ રક્ષણ કરે છે, સંકટમાં ગભરાઈ જવાય ત્યારે ધીરજ આપે છે, વિપત્તિના સમયે તેને એકલો છોડતા નથી, અને તેની પાછળ તેની સંતતિ ઉપર પણ ઉપકાર કરે છે.

‘હે ગૃહપતિપુત્ર, નોકરચાકર એ નીચેની દિશા છે. તેમની પૂજનાં આ પાંચ અંગો છે: ૧. તેમની શક્તિ પ્રમાણે તેમને કામ કહેવું. ૨. તેમને યોગ્ય મહેનતાણું આપવું. ૩. તે માંદા પડે ત્યારે તેમની સારવાર કરવી. ૪. પ્રસંગે હોય ત્યારે તેમને ઉત્તમ ભોજન આપવું. ૫. અને વખતોવખત ઉત્તમ કામ બદલ તેમને બક્ષિસ આપવી.

‘આ પાંચ પ્રકારે તેમની પૂજા કરવામાં આવે, તો તેઓ પણ પોતાના માલિક ઊઠે ત્યાર પહેલાં ઊઠે છે, માલિક સૂએ ત્યાર પછી સૂએ છે, માલિકના માલની ચોરી કરતા નથી, ઉત્તમ રીતે કામ કરે છે, અને માલિકનો યશ ગાય છે.

‘હે ગૃહપતિપુત્ર, સાધુસંત એ ઉપલી દિશા છે. તેમની પૂજનાં આ પાંચ અંગ છે: ૧. કાયાથી તેમને આદર કરવો. ૨. વાચાથી તેમનો આદર કરવો. ૩. મનથી તેમનો આદર કરવો. ૪. તે શિક્ષાએ આવે ત્યારે તેમને તકલીફ પડ્યા દેવી નહિ. અને ૫. તેમને ઉપયોગી વસ્તુઓ આપવી.

‘આ પાંચ પ્રકારે તેમની પૂજા કરવામાં આવે, તો તેઓ પણ પાપમાંથી તેનું નિવારણ કરે છે, તેને કલ્યાણકારક માર્ગ લગાડે છે, પ્રેમપૂર્વક તેના ઉપર દયા કરે છે, તેને ઉત્તમ ધર્મ શીખવે છે, તેની શંકાઓનું સમાધાન કરે છે, અને તેને સ્વર્ગનો માર્ગ દેખાડે છે.’

આ ઉપદેશ સાંભળી સિંગાલ બોલ્યો: ‘ભગવન, આ આપનો ઉપદેશ કેટલો બધો સુંદર છે! કેઈ માણસ હાંકેલી વસ્તુ ઉઘાડી કરી બતાવે, અથવા અધારામાં ભેંસા માટે દીવો ધરે, કે માર્ગમાં ભૂલા પડેલાને માર્ગ બતાવે, તેમ ભગવાને મારે માટે ધર્મનું ઉત્તમ વર્ણન કયું છે.’

ગો.

અંદરઅંદર કડવાસા ભરી કરનારાં અનેક કારણોમાં એક કારણ કેટલાંક રાષ્ટ્રોની બીજાં રાષ્ટ્રોની આગળ પરાય-દંષ્ટિને ભાષ પારણ કરવાની ટવ દોષ છે તે છે. આનાથી આગળ વધીને જ્યારે તેઓ પોતાને માટે, બીજાઓ પાસે કાવદાનું પાલન કરાવવાનું ધર્મકાવ, બોલી લે છે, ત્યારે તો તેઓ માંદોમંદો ને હાંઈ અજુબનાવ દોષ એને દરકરવાનો અને સામા પાસેથી બદોષી લેવા માટે પ્રેરવાનો અશુક્તમ માર્ગ પકડે છે. હરારો એ સારું વાતાવરણ પેદા કરવાનો હોય, તો તેનો આ રસ્તો તો નથી જ, એ કપાઈ છે. એ રસ્તો તો બોલી લાગળીને વધારે બોલી કરવાનો છે.

જેકસ

નવું વાચન

કાંચની શક્તિ લેખક અને પ્રકાશક : શ્રી.
- ચમતારાયણ વિં. પાઠક, અમદાવાદ; દિગ્ગત ૧-૧૨-૦૦

દોઢાક માસ ઉપર આચાર્ય શ્રી મુવતું વિવેચનનું પુસ્તક વાંચ્યા બાદ આ પુસ્તક વાંચ્યું છે, એટલે આચાર્ય એ એ વિવેચનકારોની દૃષ્ટિની તુલના મન પર આવે જ. બેડ લેખકો કાંચમીમાંસા કરે છે, પરંતુ બેડની ચોત્તરોત્તરની મર્યાદા છે અને તે બિન્ન બિન્ન છે. શ્રી. મુવ, આત્માના અનુભવને શબ્દબદ્ધ કરવાની એ કળા, લાખામાં તે અતુલમવનો ફેરો પાડી રત્ન કરવાની કળા, તેને કાચ કહે છે, એમ મારે જો મારા શબ્દોમાં મૂકી બતાવવું હોય તો મૂકું. એટલે તે કળા પદ્ધતિ-વિશેષ જ હોય એમ તે ન કહે; મદ્-લાલ પણ થઈ શકે છે. શ્રી. પાઠક પણ આ વ્યાખ્યામાં સંમત લાગે છે, જોકે એ કહેવાને મૂઠિ તે બિન્ન પરિભાષા વાપરે છે.

હવે જે કોદ અને લાગણી તે જણાવું : આં મુવ આત્માની કળાને પડોડ વાચકના આત્મા પર પડી, તેની સંસ્કારિતાને, તેની અવનશક્તિને, તેના અવનવિક્ષસને, કંઈમાં તેના આંતર અવનમાં કે તેના સમય પીઠમાં શી રીતનો રજૂ કરત્ય કરે છે, એ શું પરિણામ પામશે, એ તરફ ચોતાનાં વિવેચનન્યક્તિને ખાસ એજ છે. કાંચની શક્તિ જો માણસના આંતર અવનને સ્પર્શવામાં, સૌંદર્ય ત્યાં પહોંચી તેમાં સંવાદ ઉત્પન્ન કરી લાવવાને પરિપૂર્ણ કરવામાં રહેલી છે, તો વિવેચકે આ વપાસીને તે તે કાંચને મૂલવવું જોઈએ, અને તે દૃષ્ટિએ કાંચતત્ત્વના વિચાર આં મુવ કરતા લાગે છે. અતલજ કે, વિવેચનમાં કાંચના વસ્તુ કે તત્ત્વ પર તે વધારે ને મુખ્ય નજર રાખે છે; તે વસ્તુને વાચકના આંતર પર પહોંચાડવાને માટે કવિનાં જે સાધનો, જે સુક્તિઓ, તેની તરફ તેમણે ચોતાનાં વિવેચનોમાં મુખ્ય વજણ નથી રાખ્યું.

શ્રી. પાઠકનું આ પુસ્તક વાંચતાં તેમનું મુખ્ય વજણ કવિનાં સાધનોની શક્તિના પ્રયક્ષરણ તરફ વિશેષ લાગ્યું. આ સંપ્રદાને મુખ્ય અને પ્રથમ લેખ 'કાંચની શક્તિ' હોવાથી કદાચ સંપ્રદાનું નામ પાંચ એ 'પડ્યું'. પરંતુ, મનુષ્યહૃદયને કેળવવાની કાંચની જે શક્તિ છે, એ વાતનું નિરૂપણ આમાં મુખ્ય નથી. એ શક્તિ કવિનાં ક્યાં સાધનોથી આવે છે, તેમની સંચોટ લેખિતા રોમાં રહેલી છે, અથવા ફેટામીડીની પરિભાષામાં કહું તો, આપ્યાત્મ અનુભવનો ફેટો પાડવા માટેનું જે આયોજન, તેને તેમણે બહુ જ સમર્થકતાથી નિરૂપ્યું છે. અને આ સંપ્રદા વાંચતાં એમાં ખાસ આનંદ પડે છે. એ નિરૂપણમાં

એક નેચાયિકને છાન્ને એવી છણાવટ જોઈને, આપણી લાખાની શક્તિ એક અધિકારીના હાથમાં કેવી ખડે, એ જોઈને, આપણી લાખાના ધોરવનું એક વિશેષ લાલ વાચ છે. આં કૃષ્ણાની વિદ્યાપીઠમાં હતા ત્યારે કહેવા, ક્રોધેસર પાઠક બોલે ત્યારે તેમની ગુલરાની સાંભળવાં ચાલે નથી ચડતો. આનંદિક વ્યાપારના ઝીણા પ્રયક્ષરણને શ્રી. પાઠક શબ્દોમાં ઉતારી શકે છે, અને તે માટે તેમની પાસે હથોટી છે, વાચકને એ વાંચતાં કિશકતા કે કૃત્રિમતા નથી લાગતી, એ શ્રી. પાઠકના આ સંપ્રદામાંથી જોવા મળે છે. (અહીં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે, લાખા પ્રવાહવાળી છે છતાં સંસ્કૃતપ્રચુર હોઈ જરા ભારે લાગે છે, તે શું સંસ્કૃત કાંચશાસ્ત્રની પરિભાષા વધારેપડતી ધ્યાન પર રહેવાથી હશે ?) ખાસ તો તેમના સંપ્રદાને નામ અપેતા પહેલાં જ લેખમાં.

આ ઉપરાંત શ્રી. પાઠકની વિવેચનશૈલીને જો નામ આપવું હોય, તો તેને અધ્યાપક-શૈલી કહી શકાય; અને તેની તુલનામાં આં મુવની શૈલીને આચાર્ય-શૈલી કહેવામાં વાંધો નથી. આં મુવ અધ્યાપક છે, પરંતુ તેમના શબ્દોનો રજૂકો 'આચાર્ય' ઉપાય' જેવા છે. શ્રી. પાઠકેય અધ્યાપક છે, પણ તેમના શબ્દોનો રજૂકો જુદો છે, એક અધ્યાપક જેમ ચોતાની વાલ કાચવા માગે તેમ તે, સમન્યા ? સમન્યા ? કહેતા આગળ વધતા લાગે છે.

અને એમાં પૂર્વપ્રેરિતે તે નથી લેતા જતા એમ પણ નથી. પરંતુ, તેમને તે તરીકેનું સ્પષ્ટ રચન આપી, તે સામે તકરારી ટળે તે કામ નથી લેતા. ચોતાને કહેવાની વાતમાં પૂર્વપ્રેરિતે વણી લઈને વાલ બદલાવવાની તેમની રીત, એ શ્રી. પાઠકની વિવેચક તરીકેની શૈલીની ખાસિયત અને લાગી. સાક્ષર-જગતમાં પણ એ કદાચ આ જ ટળે કામ લેતા હોય એમ નથી લાગતું ? તેથી જ કદાચ શ્રી. પાઠક વિવેચનમાં વાલબાંધી જેવું જણ નથી કરતા, પરંતુ ચોતાને જે કાંઈ કહેવા જેવું અને જેટલું લાગે છે, તે સીધી લાખામાં તેવું ને તેટલું કહી દે છે. કઈ રીતે વિવેચકે કામ કરવું એ હતામ, તે વિશે તે કહે છે તે આ બાબતમાં બહુવા જેવું છે :—'એટલે અંશે માણસ અદક્ષર ગણિત કરી શકે, અભિમાનમૂઝક મહો છાડી શકે, અને તે સાથે ચેતનને નજરકે રાખી કવિને અનુકૂળ ચોતાનું ચિત્ત કરી શકે, તેટલે અંશે તે કાંચનો બેડાબર અનુગ્રહ લઈ શકે, અને કાંચનાં જોખમી શકે. . . વિવેચક પણ જો આવી રીતે કાંચનો લાખ ઝીલી શકે તો જ કાંચી વિવેચક થઈ શકે, મારે વિવેચન કરવું છે

એટલે સંદેહ પણ કાળના અવલુ સમયે ન જોઈએ. એટલે, વિવેચક એક સરેકારી અને કાળશાસ્ત્રસંપન્ન (?) વાચક છે; પોતાના વાચનથી પડેલા સરેકારને શબ્દ-બદ્ધ કરે છે એટલું જ. કવિ જેમ પોતાના અનુભવને શબ્દબદ્ધ કરી કાળનું સંજ્ઞન કરે છે, તેમ વિવેચક પોતાના વાચનથી મળતા, સામાના અનુભવનો ખ્યાલ પોતાને જે પ્રતીત થાય છે, તે રચ્ય કરે છે. અને તેમાં અમુક સર્જન-વ્યાપાર નથી એમ ન કહેવાય. એમ ન હોય તો વિવેચકો વચ્ચે ભેદ શું કામ પડે છે? વિવેચન એ સર્જન છે કે કેમ, એ પ્રશ્ન વળી લુહો છે. પરંતુ, વિવેચન-વ્યાપારમાં પણ વ્યક્તિત્વની છાયા હોય છે, અને એ જ સર્જનનો શુભ હોય, તો તે અંશ વિવેચન વૈયક્તિક પણ અને છે. જેમ કવિ કોઈ અવનનું તેજ-દર્શન આપણને બતાવે છે, તેમ જ સમય વિવેચક પણ એના સામગ્રીમાંથી એવું જ અવનનું અર્થનિરૂપણ કરે છે તો ખરો. અરુદ.

કાળ-વિવેચનના કૃતક હોવાનો આ સંમત એક સુચારુકરિત મીમાંસા ન અને એ તો રચ્ય જ છે. તેથી સિનેમાનાં ચલચિત્ર જેવી નહિ, પણ નાટ્ય કાળસૂત્રો રિથરેક્ષિતો જેવી છાપ પડે છે. કાળને માટે તે કંઈકે કીક છે, પરંતુ સંમતમાં સંગીત, ચિત્ર અને નૃત્યને પણ સ્થાન મળ્યું છે. કાળ-કલાની સાથે એ કલા-રૂપોને વધુતાં છતાં, બેકની શક્તિમાં જે ભેદ રહેલો છે, તેનું આકૃષ્ટ દર્શન શાસ્ત્રના સુવ્યવસ્થિત નિબંધમાં મળે છે. પછી જે કુટલજ હોવાથી અર્થ આવે છે તે પ્રસંગિક છે એટલું જ નહિ, તેમાંથી ચિત્ર, સંગીત અને નૃત્યનાં વિવેચનવસ્ત્રો પણ પામી શકતાં નથી. સંગીત અને ચિત્રનું તો કીક કે કટલાક લેનાર સાંભળનાર તે વિષે કંઈક સમજતા હશે. પરંતુ નૃત્યદર્શન શહેરોમાં દેખાડેખી વધતું જવા છતાં ને દર્શન બનવા છતાં, તેમાં 'આંધળાના ચોખ્ખાપાર' જેવું જ થયું ચાલ્યું જાય છે. વિવેચકોને પણ એમ જ હશે, કેમ કે તેઓ પણ સામાન્ય દર્શકને તેના આકર્ષનની અંદર બંદી કરી શકતા. આ સંમતમાં નૃત્ય પરના નિબંધો વાંચી તે કલાની અગમ્યતા ખાસ ઓછરી ન લાગી.

ચિત્રકલા વિષે કાંચ આ પ્રકારની અગમ્યતા એમણે છે. છતાં હવે આ સંમતમાં 'ચક્ષુદંખી' ચિત્ર લુહો. બોલ સાધુઓ જે શ્રામો રોવતા તેનું એ ચિત્ર છે, એમ મનને મનાવતાં તકલીફ પડે છે. ક્યાં દાર્શનિકો પર સમાધિ લેવાનાર આદિભિષ્મજી અને ક્યાં આવાં નવનિર્મિત ચિત્રો પર સમાધિ લેવાનારા એવા અનુભો! તે આદિભોધોએ ધર્મ કેવાળો, ન્યારે આ અનુભોએ તે સોખાળો, એ પણ એની જ યથાર્થ ભેદ-પડતા નથી? વિવેચક લખે છે કે, 'કલાએ અજ્ઞાતાના

સંન્યાસના વાતાવરણને અનુકૂળ જ રૂપ લીધું છે...' (પા. ૨૮૮). સૌપ્રથમની નજરેખાનું ધ્યાન ધરવું ક્યા સંન્યાસને અનુકૂળ દુરો એ સમજાતું નથી. કોણ કહી શકે કે આ કલાએ સંન્યાસને લાગ્યો, ને નહિ કે મળ્યો? અને જો જીવન સાથે ઓચિંત્યનો ભેગ એ કલાનું એક લક્ષણ હોય, તો 'ચક્ષુદંખી' એટલે અંશે તો ખરિત-કલા છે અને તે રીતે સુરુચિને લાંબ પણ છે. ચિત્ર, સંગીત, અને ખાસ કરીને નૃત્યનું કલાક્રીય વિવેચન ઓછવતે અંશે છતાં આપણે ત્યાં સાવ શિખાટ અને દેખાડેખી જ છે. એને વધારેપડતું મહાત્મ ન ગણાય તો સાચું.

આ સંમતના ખાજીના હોવા એક રિયર દરિયાઈ વિવેચન છે. કાળના આધ્યાત્મની જે ઓછી ક્ષોડી અને ધૃષ્ટકણ્ય એમાં છે, એ વાંચી મનને કુટીનો આનંદ મળે છે, અને સૂક્ષ્મ નિદાહવાની કસરત થાય છે. અને એ જ અભ્યાસનું લક્ષણ છે. વિવેચનના અભ્યાસીઓએ આ દરિયાએ આ સંમતના નિબંધો ભણવા જોઈએ. પ્રેમાનંદ અને નાનાલાલની કાળ-શક્તિ નિષ્પાતા નિબંધો અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ શીખવામાં મદદરૂપ લાગશે. સામાન્ય વાચકને આ બધું આકૃષ્ટ કામ લાગશે. શામાં કહ્યું 'એમ, શ્રી. પાક અધ્યાપક છે અને અધ્યાપક-શૈલીનો આ સંમત નિબંધો' એને ખાસ મદદરૂપ છે. મ.

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય લે. ૧૦ પૂનઃદેવ; પ્રકાશક: જૂનર મેથરલ કાર્યાલય; પા. ૨૪૪-૨૪૬; કિંમત ૧-૮-૦. શ્રી. આત્માનંદ જ્ઞાનારાત્રિ સ્મારક સમિતિએ 'શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનની અને તેઓશ્રીનાં સમગ્ર પુસ્તકોની આલોચના કરતો ગ્રંથ તૈયાર કરાવી' પ્રસિદ્ધ કરવા વિચારેલું, તેમાં જીવન વિષેનો આ લુહો કામ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થાય છે; પુસ્તકોની આલોચનાવાળો બીજો લેખક લખેલો કામ હવે પછી પ્રસિદ્ધ થવાનો છે.

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યને જીવનકાળમાં ફરી પ્રસ્થાપિત કરવાને એક વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિ થોડા વખત થયાં રહે ચઈ છે. તેના જુદા જુદા ક્ષુભા લુહો લુહો રચ્યે જુદે જુદે રૂપે ફરવા લાગ્યા છે. આ રિથિતમાં શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન વિષે લખવાની બિઝાસુ વાચકોને રવાબરિથિ રૂપિ થાય. થોડા વખત કપર પં. બેચરદાસજીએ લખેલું હેમચંદ્રાચાર્યનું ન્યૂનું સુંદર કલાત્મક જીવનચરિત્ર પ્રથમ થયું હતું ત્યાર બાદ આ બીજું જીવનચરિત્ર રવાબરે સમર્પને પ્રથમ થાય છે.

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનોજીવન જ તેમનું ચરિત્ર ચત્તરકરિથિ ક્યાઓના થર નીચે દલાવાનું રહે ચઈ થયું હતું. એ લાલતામાં અભ્યાસે તેમના જીવન વિષે પ્રામાણિક એવું વધુ કશું મળતું મુશ્કેલ લાગે છે. ને ચોક્કસ મીલિ. કે

ચર્ચાપદ વિગતો ઉપલબ્ધ છે, તેમાંથી ચોતાને ગમે તે વિગતો ઉપર ભાર મૂકી, ભાષા અને દ્રવ્યતાના હુદા બોધ ચરાવી, હુદાં હુદાં અવનચરિત્ત લખવાં હોય તો વળી શકાય. પરંતુ તેથી ખાસ અવન બાબતમાં વિશેષ કશું હાંસલ થઈ નથી.

શ્રી. ધૂમકેતુ કૃત આ પુસ્તક હેમચંદ્રાચાર્યના અવનચરિત્ત કરતાં હેમચંદ્રાચાર્ય ઉપર એક નિબંધ, પ્રસરિત કે સ્તોત્ર રૂપ વધારે છે. હેમચંદ્રાચાર્યના અવનચરિત્ત વિષે ભણવા હચ્છનાર પ્રાથમિક વાચક તો ભાષાની ભક્તવાળા લાંબા લાંબા જટિલ ફકરાઓની વચમાં અટવાયા જ હરે, તો નષ્ટ નહિ. તેવા શરણાત્મક અભ્યાસીએ તો પ'ં બેચરદાસજી કૃત અવનચરિત્ત જ હાથમાં લેવું સાધુ અને સદાગત છે.

મહાપુરુષની મહત્તા જ્યારે તેના મહાન ચારિત્રની વિગતોથી જ (વધુ માહિતીને આધારે) નિરૂપિત થવી શક્ય હોતી નથી, ત્યારે તેની ખોટ 'તે મોટો હતો, તે મોટો હતો' એવા સીધા ઉલ્લેખોમાત્રથી ભરવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં, વાચકના મન ઉપર ભારી અસર થાય છે. એ રીતિમાં તો પ'ં બેચરદાસજીએ રસીકારિયો માર્ગ જ વધુ અસરકારક નીવડવા સંભવ છે—કે, તેમની હયા ને રીતે સમકક્ષીન ગ્રંથોમાં સંધર્ષી છે, તે પ્રમાણે, સરળ ભાષામાં, અમુક આપર્યક વિશુદ્ધિ મળે એવી.

પ્રશ્ન ૨૪ માહિતી ઉપર પંચોતેર ૨૬ પ્રસરિત કે સ્તોત્ર માત્રથી ભરેલા આ ગ્રંથને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું અવનચરિત્ત કહેવાને બદલે નિબંધ કે પ્રસરિત જ મળી જઈએ, તો એનું મૂલ્યાંકન જુદી રીતે કરવું પડે. શ્રી. ધૂમકેતુ પાસે ભાષાની વિશિષ્ટ ભક્ત છે. અને એ કારણે અમિતિએ આ ગ્રંથ લખવાનું કામ તેમને સોંપેલું તે યોગ્ય જ કહ્યું છે. દરમિયાન વિદેશી લેખકોનાં અવતરણો વીંછી વીંછી, તથા જુદાં જુદાં મહાપુરુષો કે જાતિઓનાં અવનચરિત્તમાંથી કાળકાળે અને ઉપમાઓનાં જરૂર હોય તેમની ભાષા રચતી થયે જાય છે; પરંતુ નક્કર વિગતોના યોગ્યપણાને લીધે તે ભક્ત પછી વાર ચોલી જતી જાય છે, અને કેટલીક જગ્યાએ તેમની કસબેલી કવચેથી પણ નીકળતાં અન્યથા વિનાનાં વાક્યો વાચકના હિતમાં કચવાઈને લાગણી ઊભી કરે છે.^૧

૧. જેમ કે: ૧. શોભાપ્રીએ ને માર સેનિકાને દોરી ભણતા હોત, અને એમના હાથીએ માર નર્મદાસનાથી શોભ્યા હોત, તો આને એમની દશા એમના જેવા અનેક નૃપતિઓની માફક ધૂળમાં રમદોળાઈ જવાની હોત. ('ગઈ' નેઈએ)

૨. વનવિનીતા સિંહાસન ઉપર અનેક નૃપતિઓ થયા. લોકકંઠમાં તો વિક્રમ-કોબાને ઝૂંન રહ્યા. દિલ્હીના

એ તો કીક. કેટલીક વખત ભક્તકથાં શબ્દ પાછળ પૂરતી વસ્તુ જ હોતી નથી, આપવા કહાણી જુદી કે વિપરીત જ હોય છે. જેમ કે, "ગીતાનો પ્રથમ શબ્દ 'સમન્ય' " (પા. ૧૩, લી. ૭) જેનું વાક્ય હો. (ગીતામાં 'સમન્ય' શબ્દ ક્યાંય આવે છે?) વળી તે જ પાને દેવચંદ્રનું વર્ણન કરતાં લેખક લખે છે: જેમણે અવનમાં કોઈ વસ્તુમાં રાગ બતાવ્યો નથી, જેમણે અવન પથેત વિદ્યા વિજ્ઞાન અને ધીતિરાગની ઉપાસના કરી છે, તેમની મહેરબા ચોતાની પછી ચોતાને મળે' કોઈ ને કોઈ સાધુ મૂખી જવાની હો. . . (અને આ મહેરબા રાગ ન કહેવાય?)

પા. ૨૦ ઉપર લેખક લખે છે: શુભગૌર ઉપર કુલ્લપકુલ્લ રક્ત પુષ્પો રોમે તેમ, ધંધુકની એ નારી-રમણીના દેહ ઉપર પાશજનું મદમોલું નારીકુંજર રોહી રહ્યું હતું. (આ વાક્યનો શો અર્થ છે?)

કેટલીક વાર વિચારસરણીની વિશ્વમિતિ પણ બહુ ખૂંચે છે.

કુમારપાલ બલિષ્ઠમાં રાત્ર વધારો છે એનું હેમચંદ્રાચાર્ય ચોતાની અસાધારણ જ્યોતિષી સંમિતિથી ભણવા હતા, તેથી તેમણે તેને સંતાડી આશ્રય આપ્યો હતો, એ પારંપરિક વિધાને લેખક પા. ૧૦૪ ઉપર એટલા કારણથી ખોટું કરાવે છે કે, 'એ દંતકથાએ આચાર્યમાં રહેલ સર્વ-આદર્શ-સમભાવને અન્યાય આપ્યો છે, ને સંપ્રદાયિક અધિકારકાંડે એ અન્યાયને વધુ તીવ્ર બતાવ્યો છે.' પરંતુ એ જ લેખક પાછા પા. ૧૧૧ ઉપર લખે છે કે, 'હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા . . . સંયમભૂતિ તપસ્વી અવનને અને પુરવીને ઉત્તરી ગંદના દે એમાં પણ હાંધે અદ્ભુત હોયું નેઈએ. પ્રબંધકારોએ હણું છે કે, ચોતાના મૂલ્યના તિણ્ણિત સમયની એમને ખબર હતી. . . એ વાત કહેવામાં કોઈ એવો અસાધારણ કાલો નથી કે જેને નકામું વિના ન જ સાહે કે જેને દંતકથા કે ગપાણક ગપા સિવાય બીજી કોઈ રીતે ચાવી જ ન બેસે.' અને એ વાતના સમયનમાં પછી તે 'અજનું વિજ્ઞાન' 'અનેક માનસિક ક્રિયાઓને ધોમે ને ધોમે' ને 'વધારે મદત' આપવું જાય છે, તેનો ઉલ્લેખમાત્ર કરી તેનો

સિંદાસન ઉપર અનેક બાદશાહો થયા—જનાઓ તે બે મારને જ ભર્યા. શિવાજી ઉત્તરપતિ ને બાહરાજ સિવાય—બીન' નામ લોકકંઠને ગઈ જતાં નથી. (આ વાક્યમાં શિવાજી ઉત્તરપતિ અને બાહરાજ દિલ્હીના 'સિંદાસનના બાદશાહ' નથી કહેવાઈ જતા?)

૩. એ જગાનામાં ને રહેલા દરો તેમને મારે ધન્યવજનોએ એ સમય હોવા નેઈએ. (પળ અને સમય બેય શા સારું?)

રોકા નોંધાવતા નહય છે; તિબેટમાં વર્ષો આજી આવેલા કોઈ યુરોપીય લેખકે તિબેટના 'મિસ્ટ્રીક' લેખમાં હોલી ક્રેકવાલી હવાઈ સંદેશ મોકલવાની સક્તિના વધુ વિશ્વાસપૂર્ણ અવતરણ આપે છે, અને અંતે પોતાના જ પિતાની મૃત્યુશય્યાના પ્રસંગનો આધાર આપી જણાવે છે કે, હેમચંદ્રાચાર્યે 'મૃત્યુ સમય અગાઉ સૌની રમ્મ લઈ લીધી એવી વાતને શંકાની દૃષ્ટિથી' કે પ્રબંધકારીની રસદેશીના સીતરૂપે મણુવાની નર નથી. એ વસ્તુ શક્ય છે; સમજવામાં મુશ્કેલ હશે.

પોતાને નરર લાગે ત્યાં એક જગાએ અહમુતતાને તરછાડવાની અને બીજી જગાએ તેનું સમર્થન કરવાની લેખકની આ વિચારતિ એક પ્રકારનું આચારતવિષ્ણનું વાતાવરણ બિજા કરે છે. આશ્રય આપી પુસ્તકમાં હેમચંદ્રાચાર્યે બિજા થવાને બદલે લેખકનો તેમના પ્રત્યેનો અહોભાવ જ બિલો થયા કરે છે, અને તે અહોભાવ પણ ન્યાં ત્યાં પ્રકટી વેરલાં સુરત, પ્રકૃત અને અંધેશ અવતરણથી (બધી જગાએ તેમનો અનુવાદ નથી જ આપવામાં આવ્યો) કાઢાળો બની નહય છે. વાચકને એમ લાગ્યા જ કરે છે કે, લેખક અનુક વસ્તુઓ પરાણે તેના મન પર મારી રાખીને હસાવવા માગે છે; અને તેથી તેનું હૃદય લેખકને સાથ આપવાને બદલે કાંઈક વિરોધભાવ ધારણ કરે છે. સાચા કલાવિધાનમાં એ એક ભારે બિજાવ હોવાય.

'અભ્યાસી'

એક સત્યવીરની કથા અથવા કોલેક્ટીસનો બચાવ લેખક: ગાંધીજી: પ્રકાશક: નવલ્પન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; પાન ૩૬, કિંમત ૧ આનો.

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેતા હતા ત્યારે 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન' નામનું એક છાપખાનું અને વર્તમાનપત્ર ચલાવતા હતા. તેની મારફત કેટલાંક નાનાં નાનાં પુસ્તકો પણ પ્રગટ કરવામાં આવતાં હતાં. આ પુસ્તક તેમાંનું એક છે. તે યુનાનના પ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞ પ્લેટોના અંધેશ પુસ્તકનો સાર છે. કોલેક્ટીસ મા મુકેશ

• ખેટા અનવ.

પ્લેટોના ગુરુ હતા. તે સત્યનો મોટો ચોક્ક અને શિક્ષક પણ હતા.

જુવાનો ઉપર તેના ઉપદેશની અસર પડતી હતી અને દેશમાં ચાલતી જરાઈઓનો તેઓ વિરોધ કરવા લાગતા હતા. જોના હાથમાં સજા હતી તેનાથી આ સહન ન થયું. તેઓએ કોલેક્ટીસ ઉપર એ આરોપ મૂક્યો કે, તે જુવાનોને બગાડે છે અને દેશની પ્રાચીન માન્યતાઓ અને પરંપરાઓનું ખંડન કરે છે. તેની સામે શહેરની ધારાસભામાં મુકદ્દમા ચાલ્યો. તે પ્રસંગે તેણે પોતાના બચાવમાં એ લાખણ કહ્યું, તેણે યુરોપના સાહિત્યમાં અમર રચાન પ્રાપ્ત કહ્યું છે. તેનો જ આ પુસ્તકમાં આંધીજીએ ફરેલો અનુવાદ છે. પ્રસંગ અને વિષય અંબાર હોવા છતાં, ગાંધીજીની આ પુસ્તકની ભાષા એટલી સરળ છે કે, કોઈકે સહેલે મણુસ પછુ અને સહેલાઈથી સમજ શકશે. આ પ્રેરણાદાયી પુસ્તક ફરક ગુજરાતીમાં વાંચનું જોઈશે.

કિં. ધં. અં.

સાબાર સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સમાલોચનાને માટે મળ્યાં છે:
બીલકુભારી લેખિકા: પદાવતી દેસાઈ, ૦-૫-૦.
વિદ્યાથી: વાચનમંજી મેણી દશમી: પુસ્તક ૧ થી ૨:
પ્રકાશક: ગુર્ગર મંદારન કાર્યાલય, અમદાવાદ; સંપાદા
'જયશિખર' ગુરુ વ્યાકરણ અને લેખન પુ. ૧ હું
૦-૪-૦; પુ. ૨ હું ૦-૫-૦; પુ. ૩ હું ૦-૫-૦
પ્રકાશક: હરનનાથ નારણદાસ, મુરત; કતા: રણજીભાઈ
દયાળજી દેસાઈ બંધુ અંબુભઈના પત્રો પ્રકાશક:
ગુ. વ્યાયામ મંડળ; કરાળી. ૦-૬-૦; કારત વિદ્યાલય
કેળવણી મંડળ સં. ૧૯૬૧નું વાર્ષિક નિવેદન
પ્રકાશક: મણિભાઈ પટેલ, ભારત વિદ્યાલય, કરાળી. વમુંધરા
અને બીજી વાતા લેખક: ગુલાબદાસ બોઝ; પ્રકાશક: શિક્ષ
સાહિત્ય બંદાર, મુંબઈ. હિમાલય સ્વરૂપ અને બીજા
નાટકો લેખિકા: હંસા મહેતા; પ્રકાશક: શિક્ષ સાહિત્ય
બંદાર, મુંબઈ. કાવ્ય પૂર્ણ લેખક: હરેન્દ્રચ
વાનાલાલ વદોરા, સુભાઈચરનો મ, માંડલી; ૦-૮-૦.

કાલ્યા મણુસો સમજવે, નરર છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવે, તેપણુ વ્યક્તિઓની પેઠે રાખે પોતાનાં મન (અથવા 'હૃદય') પવટમાં નથી. તે પવટી જ ન શકે. આમાં પ્રુજિ અને અંતર્નાદ કરતાં દેવ-બળ કયાંય વધુ પ્રભુલ્યમાં મળજત દોષ છે; પરિણામે, પવટી-કરવાની નરર પરિપટી સ્વીકારવામાં આવતાં હતાં. તેમાંથી પવટી પેદા નથી થતો.

જેકસ

અધેરી (મુંગઈ) માં આવેલા આ ભવનના મંત્રીએ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૦ ના વર્ષ માટેના તેના કામકાજનો અહેવાલ મળ્યો છે. આ ભવનની સ્થાપના નવેમ્બર ૭, ૧૯૩૮ના રોજ થઈ હતી; શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી (મુંગઈ સંસ્કારના ભૂતપૂર્વ ચૂક્રમંત્રી) તેના પ્રમુખ છે. ભવનની સ્થાપનાના હેતુઓ ગણાવતાં મૂળ અહેવાલમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, ભારતીય વિદ્યાની બંધી શાખાઓમાં વ્યવસ્થિત રીતે સંશોધનનું કાર્ય કરવું; સંસ્કૃત, પાલિ, અર્ધભાગધી, અપભ્રંશ, રાજસ્થાની, નવીનત્વી ગુજરાતી, હિંદી વગેરે પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન હિંદુસ્તાની ભાષાઓનું અધ્યયન-અધ્યાપન તેમ જ સંશોધનકાર્ય કરવું; પ્રાચીન ઢબે હિંદુસ્તાનીની જૂની ભાષાઓના અધ્યાપનનું કાર્ય કરતી પાઠશાળાઓ વગેરેની વ્યવસ્થા તેમ જ દોરવણીનું કામ મંજૂર કરેલી શરતોએ હાથમાં લેવું, હિંદી સંસ્કૃતિ અને પ્રતિષ્ઠાસભો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરવો તથા તેને હાલનાં પુસ્તકો બહાર પાડવા; હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યના અનુવાદો ગુજરાતી, હિંદી અને બીજી પ્રાંતિક ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ કરીને તે તે ભાષાઓની સમૃદ્ધિ કરવી, તથા સ્વતંત્ર મૌલિક કૃતિઓ પણ પ્રસિદ્ધ કરવી; આ બધા કામને જરૂરી પુસ્તકાલય સ્થાપવું, અને અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિંદી અને બીજી પ્રાંતિક ભાષાઓમાં સામાજિક વગેરે પ્રસિદ્ધ કરવાં.

આ મહા-કાર્યને પહેાંચી વળવા માનવંત પ્રમુખ ઉપરાંત ન્યાયમૂર્તિ દિવેટિયા, ડી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, આચાર્ય આનંદશંકર મુવ, રા. બ. ચૂનીલાલ ચેતલવડ, ડો. તારાપોરવાલા, પ્રિન્સિંગ કારમીરસિંઘ વગેરે ૨૦ સભ્યોની એક કાર્યવાહક સમિતિ સ્થાપવામાં આવી છે. તથા શ્રેષ્ઠ મૂળાસાલ ગોએન્કાએ આપેલી એક સારી સરખી રકમ, મુંગઈનાં કેટલાંક જાણીતાં દુરદેશોએ આપેલી મદદ, તથા બીજી કેટલીક શ્રીમંત વ્યક્તિઓએ કરેલાં દાનોથી આ ભવન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, હિંદી અને ગુજરાતી ભાષાનાં તેમ જ ભાગવતકર્મ, જૈનધાર્મિક, ભારતીય ઇતિહાસ અને જ્યોતિષ એ વિદ્યાઓનાં ખાસ શિક્ષણીક અભ્યાસ

ચલાવે છે. પોતાના આશ્રય હેઠળ જ્ઞાનવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળાઓ ગોઠવે છે; તથા એક અંગ્રેજીમાં અને એક હિંદી-ગુજરાતીમાં એમ બે સામાજિકો પ્રસિદ્ધ કરે છે. કેટલાંક પુસ્તકોનું સંપાદન તેમ જ અનુવાદન ભવને હાથ ધર્યું છે, તથા પ્રો. ધર્મોદ કોસખી સંપાદિત બૌદ્ધ પુસ્તક ‘વિસુદ્ધિમગ્ગ’ પ્રસિદ્ધ પણ કર્યું છે. સંસ્થાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિમાં એમ. એ. અને પીએચ. ડી. ના વિદ્યાર્થીઓને અધ્યાપકીય તેમ જ આર્થિક મદદ આપવાનું પણ છે.

પોતાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તેમ જ વિદ્યાઓનું અધ્યયન-અધ્યાપન કોઈ પણ પ્રજા માટે અતિ આવશ્યક છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. આપણા દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તેમ જ સાહિત્યના અભ્યાસની શરૂઆત કરવાનું માન યુરોપીય વિદ્વાનોને ભાગ જાય છે. તેમણે અભ્યાસ આગમ્ય એ દિશામાં ઘણું કામ કરી નાખ્યું છે, તથા પ્રાચીન પુસ્તકોનું શુદ્ધ શાસ્ત્રીય સંપાદન કેવી રીતે થાય તેના ઉત્તમ નમૂના તેમણે આપણને પૂરા પાડ્યા છે. પરંતુ પરદેશી તેમ જ મોટે ભાગે આપણા રાજકીય વર્ગના વિદ્વાનોને હાથે થયેલું તે કામ ભાગ્યે જ આપણા પ્રમજ્જવનને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું કહેવાય. તેમની દૃષ્ટિ પણ તેવી ભાગ્યે જ હોય. કાળી પ્રજાઓ તેમ જ મુખ્યત્વે પોતાની ગુલામ પ્રજાઓના સાહિત્ય તેમ જ સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ભાગ્યે જ તેમની દૃષ્ટિ નિર્મળ તેમ જ પૂર્વમુદ્ધ વિનાની હોય. ઉપરાંત, પોતાના કરતાં જુદાં જ જીવનમૂલ્યો અને આદર્શોવાળી પ્રજાઓના જીવનનાં વિવિધ અંગો વચ્ચેનું તારતમ્ય પણ તેઓ ભાગ્યે જ સાચવી શકે. એટલે ઘણી વાર પરદેશીઓને હાથે થતું પ્રાચ્ય સંશોધનનું કાર્ય, મહેનત, ખર્ચ, શ્રીજીવ અને ખર્ચને હિસાબે જેટલું વિરમવારપદ હોય છે, તેટલું ‘ઉપયોગારપદ’ નથી હોતું. એટલે ઘણી વાર તો એવું જ દરય જેવા મળે છે કે, એક બાજુ પ્રાચીન સંસ્કાર-કૃષ્ણ વિના આખી પ્રજા વિનાશ પામતી હોય, ત્યારે બીજી બાજુ પુરાતત્વ સંશોધન પાછળ જીવનનાં ફૂડીજીવ વર્ષો અને તિમેરીના હજારોબધ રૂપિયા ખર્ચાઈને કોઈ વિચિત્ર વિષયો અને મુદ્દાઓ ઉપર જ સાઠ-

ટોનોંધાવતા નય છે; તિબેટમાં વર્ષો ગાળી આવેલા કોઈ યુરોપીય લેખકે તિબેટના 'મિસ્ટીક' લોકોમાં હોની કહેવાની હવાઈ 'સ'દેશ માટે લેવાની શક્તિના વલ્લેલા દાખલાનું અવતરણ આપે છે, અને અંતે પોતાના જ પિતાની મૃત્યુશય્યાના પ્રસંગનો આધાર આપી જણાવે છે કે, હેમચંદ્રાચાર્યે 'મૃત્યુ સમય અગાઉ સીની રમ લઈ લીધી એથી વાતને શકાની દૃષ્ટિથી' કે પ્રબંધકારોની રસોડેલીના સોતરૂપે મણુવાની* જરૂર નથી. એ વસ્તુ શક્ય છે; સમાજવામાં મુશ્કેલ હશે.'

પોતાને જરૂર લાગે ત્યાં એક જગાએ અદ્ભુતતાને તરછાડવાની અને બીજી જગાએ તેનું સમર્થન કરવાની લેખકની આ વિચંગતિ એક પ્રકારનું અવાસ્તવિકતાનું વાતાવરણ બિંદુ* કરે છે. આશ્રય આપી પુસ્તકમાં હેમચંદ્રાચાર્યે જિજ્ઞાસુવાને બદલે લેખકનો તેમના પ્રત્યેનો અહોભાવ જ બિંદુ થયા કરે છે, અને તે અહોભાવ પણ ન્યાં ત્યાં છૂટી વેરેલાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અંગ્રેજી અવતરણોથી (બધી જગાએ તેમનો અનુવાદ નથી જ આપવામાં આવ્યો) કાંઠાળો બની નય છે. વાચકને એમ લાગ્યા જ કરે છે કે, લેખક અધિક વસ્તુઓ પસંદે તેના મન પર ભારી દોષીને દસાવવા માગે છે; અને તેથી તેનું હૃદય લેખકને સાચ આપવાને બદલે કાંઈક વિરોધભાવ ધારણ કરે છે. સાચા કલાવિધાનમાં એ એક ભારે બિંદુપ કહેવાય.

‘અભ્યાસી’

એક સત્યવીરની કથા અથવા સોક્રેટીસનો બચાવ લેખક; ગાંધીજી; પ્રકાશક; નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; પાન ૩૬, કિંમત ૧ આના.

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેતા હતા ત્યારે ‘ઇન્ડિયન એપિનિયન’ નામનું એક છાપખાનું અને વર્તમાનપત્ર ચલાવતા હતા. તેની મારફત કેટલાંક નાનાં નાનાં પુસ્તકો પણ પ્રગટ કરવામાં આવતાં હતાં. આ પુસ્તક તેમાંનું એક છે. તે યુનાનના પ્રસિદ્ધ વત્સવેતા પ્લેટોનો અંગ્રેજી પુસ્તકનો સાર છે. સોક્રેટીસ યા સુક્રાત

* ખોટો અનવય.

પ્લેટોનો ગુરુ હતા. તે સત્યનો મોટો શોધક અને દિગ્ગંધ પણ હતા.

જુવાનો ઉપર તેના ઉપદેશની અસર પડતી હતી અને દેશમાં ચાલતી ખરાઈઓનો તેઓ વિરોધ કરતા લાગતા હતા. એના હાથમાં સત્તા હતી તેનાથી આ સંદર્ભ ન થયું. તેઓએ સોક્રેટીસ ઉપર એ આરોપ મૂક્યો કે, તે જુવાનોને બગાડે છે અને દેશની પ્રાચીન માન્યતાઓ અને પરંપરાઓનું ખંડન કરે છે. તેની સામે શહેરની ધારાસભામાં મુકદ્દમા ચાલ્યો. તે પ્રસંગે તેણે પોતાના બચાવમાં એ બાપણ કહ્યું, તેણે યુરોપના સાહિત્યમાં અમર સ્થાન પ્રાપ્ત કહ્યું છે. તેના જ આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીએ કરેલા અનુવાદ છે. પ્રસંગ અને વિષય અંગીર દોવા છતાં, ગાંધીજીની આ પુસ્તકની ભાષા એટલી સરળ છે કે, યોક્ક કલેલો માણસ પણ અને સહેલાઈથી સમજી શકશે. આ પ્રેરણાદાયી પુસ્તક દરેક ગુજરાતીને વાંચવું જોઈએ.

કિં. ૫૦ મં.

સાક્ષાર સ્ત્રીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સમાયોચનાને માટે મળ્યાં છે :
લીલકુમારી લેખિકા : પદાવતી દેસાઈ, ૦-૫-૦.
વિદ્યાશી* વાચનમાળા એળી દશમી : પુસ્તક ૧ થી ૨૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત મંચરત દર્શાવણ, અમદાવાદ; સંપાદક : ‘નયનિષ્ઠ’ ગુરુ બચાવણ અને લેખન પુ. ૧ જી ૦-૪-૦; પુ. ૨ જી ૦-૫-૦; પુ. ૩ જી ૦-૫-૦; પ્રકાશક : કરમનદાસ નારણદાસ, મુરત; ક્તા : રણછોડજી દયાળજી દેસાઈ. બંધુ અંબુભાઈના પત્ની પ્રકાશક : ગુ. બચાવ મંડળ; કરારી. ૦-૬-૦; બારત વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ સં. ૧૯૬૧નું વાર્ષિક નિવેદન પ્રકાશક : મણિભાઈ પટેલ, બારત વિદ્યાલય, કરારી. વસ્તુધરા અને બીજી વાંતો લેખક : ગુલાબદાસ બોકરા; પ્રકાશક : શિષ સાહિત્ય બંદાર, મુંબઈ. હિમાલય સ્વરૂપ અને બીજાં નાટકો લેખિકા : હંસા મહેતા; પ્રકાશક : શિષ સાહિત્ય બંદાર, મુંબઈ. કાવ્ય પૂર્વા લેખક : હવેન્દ્રાચ નાનાલાલ વકોરા, સવાઈમરના મઠ, ગાંધી; ૦-૮-૦.

હાલ માણસો સમનવે, જરૂર છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવે. તોપણ બચ્ચિઓની પેઠે ચાપ્પો પોતાનાં મન (અથવા ‘હૃદય’) પછટાવે નથી. તે પડતી જ ન શકે. આમાં જુદી અને અંતર્નાદ કરતાં દેખાણ ક્યાંય વધુ પ્રમાણમાં મળત દોષ છે; પરિણામે. પછટા કરવાની જરૂર પૂરેપૂરી સ્ત્રીકારવામાં આવતાં હતાં, તેમાંથી પછટા પેલા નથી થતા.

જેકસ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

પ્રમુખ સ્વ. નિમિત્તોના
શ્રી કાર્તિકેન ગુરુ તત્ત્વે
શ્રીયુત પાલ્યાભાઈ આયુરંદેહ
તરફથી સવિનય સમ્પ્રેમ લે.

વર્ષ ૨-૨૫૬૯]

[જૂન, ૧૯૬૧]

ચાંદીપુર અથવા પૂર્વનું વોરડો

મારી ખાતરી હતી કે, ગયે વખતે ચાંદીપુરમાં જે દરજ્જે મેં જોયું તે મને આ વખતે જોવાને મળવાનું નથી. એટલે બહુ આશા ન રાખવાનું પોતાના મનને સમજાવીને જ આ વખતે અમે ચાંદીપુર જવા ગયા. હતાં ચાંદીપુર તે ચાંદીપુર. એની સામાન્ય શોભા પણ અસામાન્ય ગણાય.

કલકત્તા કટકના રસ્તા ઉપર બાલસોર અથવા વાલેશ્વર કરીને એક કસબો છે. ચાંદીપુર ત્યાંથી આઠ માઈલ પૂર્વે સમુદ્રકિનારા પર આવેલું સ્થાન છે. લગભગ ખાતાએ આ સ્થાનનો સહેજસાજ ઉપયોગ કર્યો છે, પણ તેથી કંઈ એવું મહત્ત્વ વધ્યું નથી. અહીંથી ત્રણ માઈલ ઉપર છુટ્ટી બલંગ નદી જ્યાં સમુદ્રને મળે છે, ત્યાં સરસ બંદર થાય એમ છે. હતા ખાવાનું સરસ સ્થાન એ બની શકે છે, પણ હજી તેમ બન્યું નથી. ચાંદીપુરનું આજનું મહત્ત્વ એની સનાતન પ્રાકૃતિક શોભાને લીધે જ છે. અને તેથી જ મેં એને ઉગમથળા ખોરડીનું નામ આપ્યું છે.

સુમધ્યી ઉત્તરે ધોલગઢ રેશનથી દોઢ માઈલ ઉપર ખોરડી કરીને જે સ્થાન છે ત્યાંનો દરિયો જ્યારે એટલે કારણે પાછો હડે છે, ત્યારે દોઢ માઈલનો પટ ખુલ્લો મુખી દે છે અને પાણી લગભગ સ્થિતિજ સુધી પહોંચી ગય છે. આખો સમુદ્રકિનારો જાણે દેવોનું કે દાનવોનું બીજાએલું ટેનિસકોર્ટ હોય એવો સીવો સપાટ દેખાય છે, અને જ્યારે બરતી સાથે પાણી આવવા માટે છે ત્યારે જોતજોતામાં એ આખો કિનારો પાણીથી બરાબ વર્ષ સરોવરની જેમ છલકાય છે. ધડીકમાં બીનું રણ અને ધડીકમાં છીછડે સરોવર, એવી એ પ્રકૃતિની લીલા જોઈને જે નિરમય પામીને, ને

મેં જ્યારે લખી કાઢ્યું, ત્યારે મને દમમાથે ખ્યાલ નહોતો કે, બરાબર એવું જ એક સ્થાન ઉગમથળી આજુ પૂર્વ કિનારે કુદરતે સરજી રાખ્યું હશે.

રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારને અંગે જ્યારે હું આ પહેલાં કલકત્તામાં આવ્યો હતો, ત્યારે બાલસોરનું કામ પતાવી ચાંદીપુર જોવા આવ્યો હતો. રસ્તામાં ઠેર ઠેર પાણીનાં ખાઓચિથાંમાં નીલ કમલ બગેલાં જોઈ મારા હૃદયને પાર રહ્યો નહિ. કમળ એટલે પ્રસન્નતાનું પ્રતીક. કામળતા, નાચુકતા, તાજગી અને પવિત્રતા જ્યારે એકત્ર આવ્યાં, ત્યારે એમણે કમળનું રૂપ ધારણ કર્યું. કમળ સફેદ હોય છે ત્યારે તપસ્વિની મહાસ્વેતાનું સ્મરણ કરાવે છે. એ જ જ્યારે લાલ હોય છે ત્યારે ગૌરવનગરી પર રાજ્ય કરતી કાદંબરીની શોભા જતાવે છે. પણ નીલ કમળ તો જાણે પ્રત્યક્ષ કુંવરિદારી શ્રીકૃષ્ણનો જ ભાગ ભજવતું હોય એવું લાગે છે. આપણે ત્યાં નીલ કમળ બહુ જોવાને નથી મળતાં, એ પણ કારણ હોય. પણ આ રસ્તે નીલ કમળો જોઈ હું રાહ રાહ ચલે એટલું ખરું.

બાલસોરથી ચાંદીપુરનો રસ્તો લગભગ સીધો સડક છે. એક કાંઠા ઉપર ડાક જંગલોને બારણે વર્ષાએ ત્યાં સુધી સમુદ્રનાં દર્શન થતાં જ નથી, અને જ્યારે થાય છે ત્યારે પોતાની વિશાળતાથી ચિત્ત હરી શે છે. ગયે ફેરે અમે ગયેલા ત્યારે બરતી ધીમે ધીમે વધતી હતી, અને નાચુક મોઝાંઓ સ્થિતિજ સાથે સમાનતર રેખામાં ધીમે ધીમે આવળ વધતાં હતાં. સ્થિતિજથી શરૂ થઈને કિનારા સુધી આવતાં મોઝાંઓ જાણે લાંબી બે ત્રણ માઈલની

એક રસી તાણીને કોઈ આગળ આણતું હોય એવી રીતે સીધાં અને સમાન્તર આવતાં હતાં. મારી સાથે કોઈ વિદ્યાર્થી હોત તો એને હું સમજાવત કે, નોટણકમાં આંકણી લઈને લીટી દોરવી હોય તો આના જેવી સરસ સમાન્તર આવવી જોઈએ. જમીન બધારે બધી રીતે સરખી સપાટ હોય છે ત્યારે અંગ્રેજ સેખકો એને ટેનિસકોર્ટની ઉપમા આપે છે. પણ કયાં ટેનિસકોર્ટ અને કયાં માર્ફેશ સુધી વિસ્તરેલી લાંબી પહોળા સિકતારચલી!

એ આખું દરમિયાન ધરાઈને જોયું. ધરાયા પછી પણ જોયું. સામે જોયું, બાણુએ જોયું. આપણે કેટલા પ્રુવચશાળી છીએ એવી ધન્યતાના બાન સાથે જોયું. અને પછી હવે આગળ શું કરવું એવો વિચાર મનમાં આવ્યો. એને વિશે લખવાનું તો હતું જ. રાગને રત્નો જડે ત્યારે એ પોતાના ખજાનામાં પહોંચાડી દે છે. રમણીઓને કૃષ્ણ હાથ લાગે એટલે અંધોડે ચડાવીને જ જાપે. કુદરતના ઉપાસક સેખકને કોઈ દરમિયાન પાન કરવાને મળે એટલે તે સેખજલ કવિતાજલ કર્યા પછી જ સ્વસ્થ થવાનો, પણ તે તો ઘેર ગયા પછી થઈ શકે. અત્યારે શું કરવું જોઈએ? કુદરતનો વિસ્તાર પહોળો હોય કે ઉતુંગ હોય, એનો આસ્વાદ કેવળ આંખે લેવાનો નથી હોતો. પગને પણ એમની ગરાસ આપે જ છૂટકો.

અગે કાંચાઈએથી હસતી રેતી ચર્મને દોડતા નીચે હોતયાં. ત્યાં તો અમે મોટાં મોટાં માણેક આમ તેમ દોડતાં અને પૃથ્વીના ઉદરમાં અક્ષેપ થતાં જોયાં. કેટલે એમનો લાલ ચળકતો તરલ રાતો રંગ! મખમલમાં જેમ શીકી અને હાડી લાલચ હોય છે, તવી જ હતા પ્રકાશને કારણે માણેકમાં પણ દેખાય છે. એ જ લાવણ્ય અમે આ દોડતાં અને પગાળાં રત્નોમાં જોયું. આ કચ્છલા નેટલા આકર્ષક હતા તેટલા જ ગિહામણા પણ લાગતા. આવીરે કુડશે તો પોતાના નેટલું જ લાલ લોહી કાઢશે, એવી બીક લાગતી. પણ તેઓ તો માણસને જોઈને જટ દર્શને પોતાના હરમાં અક્ષેપ ચના. અમે એમની પાછળ દોડ્યા. અને એમની દોડધામ જોવાનો આનંદ મેળવ્યો.

દોડનાં દોડતાં દાગડાં જેવા નાના મોટા રાખલા અમે જોયા એના ઉપરની બાત જોઈ મારી તો ખાતરી થઈ કે, આનો આકાર જોઈને જ અહીંના

મંદિરના કળશ તૈયાર કરાયા હશે. સોપારી ધાટ કરતાં આ ધાટ. કળાની દૃષ્ટિએ કેટલેયે અચિંતો છે.

ચિ. મદાલસાએ આવા કેટલાયે રાખડાનો વીણ્યા. એમાં આરપાર કાણું હોવાથી એનો દાર જનાવવાની કલ્પના સુઝે એમ હતું.

સુમુદ્રનો પટ, એનાં મોજાંઓ, પેન્ના કચ્છલાઓ અને આ રાખડાઓ ખલાની વાનો કરતાં કરતાં અમે પાળાં કર્યાં. કેટલાંક નીલ કમળોને સાથે લીધાં અને ભારતવર્ષનાં દર્શનમાં એક કીમતી ઉમેરો થવાના સમાધાન સાથે અમે ઘેર આવ્યાં.

હમણાં ત્યારે ફરી બાકાસોર આવ્યા, ત્યારે એ આખા દરમિયાન આગેહૂમ રમણુ થયું, અને એને પોતાની શ્રદ્ધાની અંજલિ અર્પણ કરવાને ફરી ચાંદીપુર જવાનો કાર્યક્રમ અમે ગોઠવ્યો.

આકાશમાં વાદળોં ઘેરાયાં હતાં. છતાં અમે મનમાં આશા સેવેલી કે, ચાંદીપુર પહોંચતાં આપણે પાણીમાંથી નીકળતા સૂર્યનું દર્શન કરીશું. એટલા માટે તણ સાડાત્રણ વાગ્યે જીડી નિલ્લેવિષિ પૂરા કર્યો. ચાર વાગ્યે ડોહટર ભુવનચંદ્રની મોટર મંગાવી અને મોટરરેલે આઠ માર્ફસનું અંતર કાપ્યું. રસ્તામાં ન મળે ખાગેચિયાં અને ન મળે શ્રીકૃષ્ણની આંખોની હરીફાઈ કરતાં નીલ કમળો. મારી ખાતરી હતી કે, એ મોજાંઓ પણ આપણને જોવા મળવાનાં નથી. અદમીનો ચંદ્ર માથે શીકા ચળકતો હતો. એટલે મેં માન્યું હતું, અહીં તો ફક્ત છત્રકાંતુ તે સ્નાત સરોવર જ દેખાશે. અમે અમારા ઝોળખીતા ડાકળંગવાના આંગણમાં આવ્યા અને મેં જોયું કે, પાણી તો ક્યારનાં પાછાં વળી ચૂક્યાં છે. દૂર ડોહણું પાણી રેતીના ઢગલા પડ્યા હોય એના જેવું લાગતું હતું. મોજાં તો સોગમ ખાવા પણ ત્યાં દેખાતું ન હતું. ફક્ત રેતીનો પટ વધુ ને વધુ ઉપાડો પડતો હતો. અમે જો ત્યારે મિનિટ વહેલા પહોંચ્યા હોત, તો સૂરને પાણીમાં પગ રાખતો જોયો હોત. વાદળોં હતાં પણ સૂર પાસેનું ક્ષિતિજ સ્વચ્છ રેખીત દેખાતું હતું. વાદળાના ડાઘા સૂરની પેઠી શોભા વધારતા હતા. સૂરને જોઈને મારો હંમેશનો મ્હોત બોલવાનું પણ મને સૂઝતું નહિ. મેં ફક્ત તાળીઓનું અર્થ અર્પણ કર્યું અને દૂર સમુદ્રમાંથી નીકળેલા સૂર્યનારાયણનું ઉપરચાલ કર્યું. હું મનમાં મનુનો મ્હોત બોલ્યો:

આપો નારા હિત પ્રોક્તા આપો વૈ નરસૂત્રઃ ।

તા ચદસ્ય અંયને જાતમ્ હિતિ નારાયણસ્મૃતઃ ॥

એટલામાં અમૃતલાસે લલકાર્યું —

પ્રથમ પ્રમાત ઉલિત તલ ગળે.

નીચે રેતીના પટમાં પહોંચતાં અમને વાર ન લાગી. ચરમાળ કરચલાઓએ અમારું સ્વાગત પોત-પોતાના દરમાં ઘૂસીને જ કર્યું.

સમુદ્રનાં વળતાં પાણીએ દૂર દૂરથી અમને ઇલાસ-થી પૂછ્યું, અહીં સુધી આવ્યું છે? પાણીના આમંત્રણને ના કેમ પડાય?

અમે ચાલ્યા, વચમાં વચમાં બે ચાર આંગળાં બંધું પાણી નેહીને પગ જમજમાવતા ચાલ્યા. ધડીકમાં સૂરજ નેવાનું મત યાય, ધડીકમાં પાછા વળીને કિનારા નેવાનું. થોડાંક સરુનાં ઝાડો, એક બે મૂંપડીઓ અને જગત ખાતાનો વાવટો ચઢાવવાનો બંચો ચાંભસો, એના કરતાં વધારે આકર્ષક ત્યાં કશું દેખાતું ન હતું. એના કરતાં પગ તળેના પાણીમાં વાડળાં પ્રતિબિંબિત થતાં હતાં, તેની શોભા જ વધારે આનંદ દેતી હતી. પાછા ખસતાં પાણીની મોહિની પાછળ પાછળ અમે કેટલાંયે દૂર ગયા હોત. પણ અમે મૂંઝ્યા ન હતા. અભારી આગળ બીજા કાપકેમ છે. અને વખતના બગેટ બહાર

અહીં મોજ કરાય નહિ. કિનારાથી કેટલે દૂર આવ્યા તેનો દિસાત્ત કાઢ્યા માટે પગલાં ગણતા ગણતા અમે પાછા આવ્યા. બે બે પૂટનાં પગલાં ભરતાં અમે હળદર ગળ્યા અને દોડતા માણિકાની રાત્રીમુખી સુધી પહોંચી ગયા. ઉપર ચડીને નેહીએ છીએ તો અવગળચડાં પાણી ધીરે ધીરે અમારી પાછળ આવતાં હતાં અને પાણીને આવતાં નેહી કેટલાક માછીઆએ રેતીના પટમાં પોતાની બળ ચાંબવાને લાંબી ઊભા કરી હતી.

જૂની વાર્તાઓ પૂરી થાય છે, ખાલું પીધું ને રાજ કર્યું, એ વાક્યથી. અમારાં વર્ણનો મોટે ભાગે પૂરાં થાય છે, પ્રાર્થના કરી અને પછી નારતો કથો, એ ખ્યાનથી. સાથેના એક ભાઈએ કહ્યું કે, આજકાલ અહીં બ્યારે લરકરવાળાઓ તોપો ફાડે છે ત્યારે ધરતીકંપ થયો હોય તેમ આખું ચંદ્રે કંપે છે. તમારે થયેલો માલ બરાબર બીત્યો છે કે, તે તપાસવાનું થાણું અહીં છે. અવાજ ગમે તેટલો મોટો હોય તોયે, શાન્તિ પછી જેમ શાન્તિ રચપાય છે તેમ, આકાશના વિવરમાં તે વિલીન થાય છે અને અંતે નીરવતા જ રહે છે.

શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

કાકા કાલેલકર

સુવાતો ધીમે ધીમે ?

પ્રશ્ન — અરપૂરવત્તાનિવારણ ધીમે ધીમે ન કરાય ?

દરેક સુધારે ધીમે ધીમે કરવો એમાં હું માનતો નથી. રાજકારણમાં મોડરેટ લોકો પણ ધીમે ધીમે જ આગળ વધવાનું કહે છે. અરપૂરવત્તામાં અનાચાર લાગતો હોય તો સમાજનેતાઓએ પોતાના આચરણમાં તો તરત ફેરફાર કરવો જોઈએ. એને માટે તેમને સમાજ તરફથી કંઈ પણ વેહવાં પડશે. સામાન્ય લોકો આજે કુળદેવ હોય તો કબૂલ થયા જોઈએ. દરેક પેઢીને પોતપોતાનું ખાસ કામ કરવાનું હોય છે, એક એક મજલો બાંધવાનો હોય છે. આપણી પેઢીએ કરવાનું મુખ્ય કામ અરપૂરવત્તાનિવારણનું છે. આજ ને આજ સ્વરાજ જોઈવું હોય, તો એની આરે આવડી વસ્તુઓ આજ ને આજ દૂર કરવી જોઈએ. સમાજમાં ફેરફાર કરવા દસવીસ વરસ જ જોઈએ એવું નથી. આરિત-વતસલ લોકો પોતાના આચરણમાં જે ફેરફાર દાખલ કરે, તે સમાજમાં થોડા જ દિવસોમાં સહેજે ફેર થઈ જાય છે. હિંદુ સમાજની એ ખાસિયત છે કે, અચૂક વસ્તુ ધર્મ છે એમ લોકો સમજે એટલે તેની વિરુદ્ધની વસ્તુ છોડતાં તેમને વાર નહિ લાગે. એના સરસ દાખરો માંસાહારના ત્યાગનો છે. સમજાયેલી વસ્તુ આચરણમાં મૂકવી, એ શીલ આપણા રાષ્ટ્રમાં છે.

કાકા કાલેલકર

મનુષ્યની જોજ

[પ. જવાહરલાલના 'Glimpses of World History' — જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન — નામના પુસ્તકના એક પ્રકરણમાંથી]

ક્રમે ક્રમે આપણી દુનિયામાં કેવી રીતે ફેરફારો થયા, તેની પ્રગતિ અને વિકાસ કેવી રીતે થયાં, તથા કેટલીક વાર દેખીતી રીતે જ તેણે કેવી રીતે પીછેહઠ કરી એનો તને ખ્યાલ આવે, તથા પુણ્ય સંસ્કૃતિઓ કેવી હતી અને ભરતીઓટની પેઠે તે કેવી રીતે ચડી તથા ઓસરી ગઈ એની તને કંઈક ઝાંખી થાય, તથા તેનાં વખોળા અને ખાડીઓ સહિત જે ઇતિહાસ-સરિતા યુગયુગાન્તરોથી અરખણિત રીતે નિરંતર વહેતી આવી છે અને હજુ પણ કોઈ અચાત સાગર તરફ વહી રહી છે, એની તને કંઈક પ્રતીતિ થાય, એટલા માટે હું તારી સમક્ષ એક પછી એક જૂતકાળની તાદશ પ્રતિમાઓ રજૂ કરવા આહતો હતો. આરંભકાળમાં મનુષ્ય ત્યારે ભાગ્યે જ માથુસ કઢી શકાય એવી સ્થિતિમાં હતો ત્યારથી માંડીને આજે તે પોતાના મહાન સુધારા માટે કંઈક બેવફૂરી-ભયો અને બચ્સ ધૌરવથી રાએ છે ત્યાં સુધીના સમગ્ર માનવવિકાસનો ક્રમે ક્રમે તને પરિચય કરાવવાની મારી હિમેદ હતી. તને યાદ હશે કે, તું મચ્છરી હતી ત્યારે આપણે એ જ રીતે શરૂઆત કરી હતી. તે વખતે આપણે અગ્નિ તથા ખેતીની શોધ કેવી રીતે થઈ અને શહેરો કેવી રીતે વસ્યાં તે વિષે તથા શ્રમવિભાગ વિષે વાતો કરી હતી. પરંતુ આગળ જતાં ગયાં તેમ તેમ સામ્રાજ્યો તેમ જ બીજી એવી બાબતોમાં આપણે વધારે ને વધારે ગૂંચવતાં ગયાં અને માનવવિકાસનો ક્રમ આપણી નજર આગળથી ખસી ગયો. આપણે તો ઇતિહાસના પટને કેવળ ઉપરઉપરથી નિહાળી ગયાં. મેં તો માત્ર પ્રાચીન ઘટનાઓનું માળખું તારી આગળ રજૂ કર્યું છે. એને સુધિરમાંથી ભરી દઈને તારી સમક્ષ એક જીવંત અને પ્રાણવાન વસ્તુ તરીકે રજૂ કરવાની મારામાં શક્તિ હોત તો કેવું સારું!

પરંતુ મારામાં એ શક્તિ નથી, એટલે ઘટનાઓના એ માળખાને જીવંત બનાવવાનો ચચકાર કરવા માટે તારે તારી કદખાશક્તિ ઉપર જ આધાર

રાખવો રહ્યો. આમ પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે તું બીજાં-ધણું સારાં પુરતકામાંથી લાંબી શહે એમ છે, તો પછી મારે એ વિષે શાને લખવું? આવી ભતતો સંશય મને વારંવાર આવ્યાં કરે છે. છતાંયે મેં લખવાનું જારી રાખ્યું છે અને મને લાગે છે કે હજીયે તે આજુ રાખીશ.

મનુષ્ય પડતો આખડતો અને લયધિયાં ખાતો જંગલમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારથી માંડીને તેના વિકાસની પ્રગતિ વિષે મેં ઉપર લખ્યું છે. તેનો આ વિકાસક્રમ હમ્મરો વાસ લાંબો છે. પરંતુ પૃથ્વીની કથા અને તેના ઉપર મનુષ્યના આગમન પહેલાં વહી ગયેલાં યુગ-યુગાન્તરોને મુકાગમે એ સમય કેટલો બધો ટૂંકો છે! પરંતુ તેના પહેલાં આ પૃથ્વી ઉપર યર્ષગયેલાં બીજાં અનેક મહાકાવ્ય જનાવરો કરતાં સ્વાભાવિક રીતે જ માથુસનું મહત્ત્વ આપણે માટે વિશેષ છે. તેનું મહત્ત્વ વિશેષ હોવાનું કારણ એ છે કે, ધન્ય પ્રાણીઓ પાસે ન હતી એવી એક નવીન વસ્તુ તે પોતાની સાથે લાવ્યો. આ નવી વસ્તુ તે તેનું મન—તેની જિજ્ઞાસા; એટલે કે, નવું નવું શોધવાની તથા શીખવાની ટૃતિ. આ રીતે મનુષ્યની જોજ છેક આરંભથી જ શરૂ થઈ છે. કોઈ નાના બાળકનું નિરીક્ષણ કરી જો. તે તેની આસપાસની નવો અને અદ્ભુત દુનિયાને કેવી રીતે બાળે છે; વસ્તુઓ તથા માણસોને ઓળખતાં શીખવાનો તે કેવી રીતે આરંભ કરે છે; તથા બીજી બધી વસ્તુઓ પણ તે કેવી રીતે શીખવા માંડે છે. કોઈ નાનકડી છોકરીને નિહાળી જો; જો તે તંદુરસ્ત અને ચપળ હશે તો તે કેટલીયે વસ્તુઓ વિષે અનેક સવાલો પૂછશે. ઇતિહાસના પ્રાતઃકાળમાં મનુષ્યની પણ એ જ સ્થિતિ હતી. ત્યારે તે બાદ્યાવરયામાં હતો અને દુનિયા તેને માટે નવી અને ગૂઢ હતી, તથા તેનાથી તે ડરતો હતો. એ વખતે, આસપાસની પ્રકૃતિ નિહાળીને તેના તરફ તે આકર્ષાથી ભેઈ રહ્યો હતો અને તેણે અનેક સવાલો પૂછ્યા હશે. પરંતુ પોતાના

સિવાય તે બીજા કેને સવાલ પૂછી શકે એમ હતું? તેને જવાબ આપનાર બીજું કોઈ હતું જ નહિ. પરંતુ એ વખતે પણ તેની પાસે એક નાનકડી અદ્ભુત ચીજ હતી. એ ચીજ તે તેનું મન અથવા, કહો કે, તેની શુદ્ધિ. એની મદદથી, અનેક કષ્ટો વેડીને, ધીમે ધીમે તે અનુભવ એકઠો કરતો ગયો, અને તેની સહાયથી વધુ ને વધુ શીખતો ગયો. એમ છેક આરંભ-કાળથી માંડીને આજ સુધી મનુષ્યની જોગ ચાલ્યાં જ કરી છે. એમ કરતાં કરતાં તેણે ધણી શોધો કરી છે, પરંતુ હજી તો ઘણુંયે શોધવાનું બાકી છે; અને જેમ જેમ શોધખોળના માર્ગમાં તે આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની સામે શોધખોળના નવા જ પ્રદેશો ખૂલતા જાય છે; અને એ ઉપરથી જોગની આખરી મજલથી — તે તેની આખરી મજલ હોય તો — તે હજી કેટલો અંધો દૂર છે, એની તેને પ્રતીતિ થાય છે.

મનુષ્યની જોગ શી છે અને તે કઈ દિશામાં પ્રવાસ કરી રહ્યો છે? હજારો વરસથી માણસો આ પ્રશ્નોના જવાબો આપવાનો પ્રયાસ કરતા આવ્યા છે. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન તથા વિજ્ઞાને એ જાણતમાં ધણી વિચાર કર્યો છે અને તેના અનેક જવાબો આપ્યા છે. એ જવાબો કહીને તને હું મૂંઝવણમાં નહિ નાખું. વાત એમ છે કે, એવા ધણીખરા જવાબોની તો મને પોતાને પણ મુદ્દલ માહિતી નથી. પરંતુ સુખ્યત્વે કરીને ધર્મે એનો સંપૂર્ણ અને નિશ્ચયાત્મક જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ શુદ્ધિની ઝાંઝી પરવા કર્યા વિના જ તેણે અનેક રીતે પોતાના નિષ્કૃષ્ટાનુ પાલન કરાવવાના પ્રયાસો સામાન્ય રીતે કર્યા છે. વિજ્ઞાન તેનો સારક અને અદ્યત્ત જવાબ આપે છે, કેમ કે વિજ્ઞાનનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, કોઈ પણ બાબતમાં છેવટનો નિર્ણય ન જાણી બેસતાં પ્રયોગો કર્યા કરવા, શુદ્ધિ ચલાવ્યા કરવી, અને મનુષ્યના મન ઉપર વિશ્વાસ રાખવો. તને એ કહેવાની જરૂર નથી કે, મારો પક્ષપાત વિજ્ઞાન તેમ જ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ તરફ છે.

મનુષ્યની જોગના આ પ્રશ્નોના આપણે ખાતરી-

પૂર્વકના જવાબ ન આપી શકીએ એ ખરું, પરંતુ આપણે એટલું તો જોઈ શકીએ છીએ કે, એ જોગ બે દિશામાં વધી છે: માણસે પોતાની બહાર તેમ જ પોતાની અંદર દૃષ્ટિ દોડાવી છે. તેણે પ્રકૃતિને સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમ જ પોતાની જાતને પણ સમજવા પ્રયાસ કર્યો છે. વાસ્તવમાં એ બંને જોગ એક જ છે, કેમ કે મનુષ્ય પણ પ્રકૃતિનું જ એક અંગ છે, હિંદ તેમ જ ગ્રીસના ફિલસૂફો કહી ગયા છે કે, 'તું તારી જાતને જોજાજા.' અને એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રાચીન કાળના આર્યોએ કરેલા અદ્ભુત અને લગાતાર પ્રયાસોનો પુરાવો આપણને ઉપનિષદોમાંથી મળી આવે છે. પ્રકૃતિને વિશે બીજું જ્ઞાન મેળવવું એ વિજ્ઞાનનું ખાસ ક્ષેત્ર છે, અને આધુનિક દુનિયા એમાં અચેત્વી બારે પ્રગતિની સાક્ષી છે. આજે તો વિજ્ઞાન પોતાની પાંખો ઝેંપી પણ આગળ વિસ્તારી રહ્યું છે. તે આ બંને પ્રકારની જોગ પોતાને હરતક હેતું જાય છે અને તેમનો સમન્વય કરી રહ્યું છે. જાણેલા અતિશય દૂર પહેલા તારાનું તે આત્મવિશ્વાસથી નિરીક્ષણ કરી રહ્યું છે, તેમ જ પદાર્થમાત્ર જેના બનેલા છે તે નિરંતર મતિમાન અદ્ભુત મુદ્દમ બીજાણ્યો — 'ઇલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોન' (પું-વીજળી અને ઓ-વીજળી) — વિશે પણ આપણને માહિતી આપે છે.

તેની જોગની સફરમાં માણસને તેની શુદ્ધિ ખૂબ આગળ લઈ ગઈ છે. માણસ પ્રકૃતિને વધારે સમજતાં શીખ્યો તેમ તેમ તે પોતાના લાભને અર્થે તેને વધારે ને વધારે ઉપયોગમાં લેતો ગયો, અને એ રીતે તેણે વધારે શક્તિ પ્રાપ્ત કરી. પરંતુ કમનસીબે તેને આ નવી શક્તિનો હમેશાં સદુપયોગ કરતાં ન આવડ્યું એટલું જ નહિ, પણ ઘણી વાર તો તેણે તેનો દુરુપયોગ પણ કર્યો. આટલી બધી જોગમત ઉઠાવીને તેણે જે સમૃદ્ધતા રચી છે તેનો જ નાશ કરવાને તથા પોતાના જ બાઈબી કતલ કરવાને માટે ભયંકર હથિયારો તૈયાર કરવા ખાતર જ માણસે સુખ્યત્વે કરીને વિજ્ઞાનનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

અનુ० મહિલાઈ દેસાઈ

મનુષ્યની ખોજ

[પં. ૪૧વાહરવાલના 'Glimpses of World History' - ૪૪મીની
ઈતિહાસનું રેખાશર્ણ - તામના પુસ્તકના એક પ્રકરણમાંથી]

કમે કમે આપણી દુનિયામાં કેવી રીતે ફેરફારો થયા, તેની પ્રગતિ અને વિકાસ કેવી રીતે થયાં, તથા કેટલીક વાર દેખીતી રીતે જ તેણે કેવી રીતે ધીછેહફ કરી એનો તને ખ્યાલ આવે, તથા પુરાણી સંસ્કૃતિઓ કેવી હતી અને ભરતીઓટની પેઠે તે કેવી રીતે ચડી તથા ઓસરી ગઈ એની તને કંઈક ઝાંખી થાય, તથા તેનાં વખો અને ખાડીઓ સહિત જે ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિ યુગયુગાન્તરોથી અસ્ખલિત રીતે નિરંતર વહેતી આવી છે અને હજુ પણ કોઈ અચાત સાગર તરફ વહી રહી છે, એની તને કંઈક પ્રતીતિ થાય, એટલા માટે હું તારી સમક્ષ એક પછી એક જૂતકાળની તાદરશ પ્રતિમાઓ રજૂ કરવા ચાહતો હતો. આરંભકાળમાં મનુષ્ય ત્યારે બાથે જ માથુંસ ઢકી શકાય એવી રિયતિમાં હતો ત્યારથી માંડીને આજે તે પોતાના મહાન મુશ્કારા માટે કંઈક બેવફરી-બધા અને વ્યર્થ ગૌરવથી રાથે છે ત્યાં મુશ્કીના સમય માનવવિકાસનો કમે કમે તને પરિચય કરાવવાની મારી હોઈ હતી. તને યાદ હશે કે, તું મસૂરી હતી ત્યારે આપણે એ જ રીતે શરૂઆત કરી હતી. તે વખતે આપણે અગ્નિ તથા ખેતીની શોધ કેવી રીતે થઈ અને શહેરો કેવી રીતે વસ્યાં તે વિષે તથા શ્રમવિભાગ વિષે વાતો કરી હતી. પરંતુ આગળ જતાં ગયાં તેમ તેમ સાક્ષાત્તેયે તેમ જ બીજી એવી બાબતોમાં આપણે વધારે ને વધારે ગૂંચવતાં ગયાં અને માનવવિકાસનો કમ આપણી નજર આગળથી ખસી ગયો. આપણે તો ઇતિહાસના પટને કેવળ ઉપરઉપરથી નિહાળી ગયાં. મેં તો માત્ર પ્રાચીન ઘટનાઓનું માળખું તારી આગળ રજૂ કર્યું છે. એને સુધિરમાંસથી ભરી દઈને તારી સમક્ષ એક જીવંત અને પ્રાણવાન વસ્તુ તરીકે રજૂ કરવાની મારામાં શક્તિ હોત તો કેવું સારું!

પરંતુ મારામાં એ શક્તિ નથી. એટલે ઘટનાઓના એ માળખાને જીવંત બનાવવાનો મહત્કાંડ કરવા માટે તારે તારી કલ્પનાશક્તિ ઉપર જ આધાર

રાખવો રહ્યો. આમ પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે તું બીજાં-ધણું સારાં પુસ્તકોમાંથી વાંચી શકે એમ છે, તો પછી મારે એ વિષે શાને લખવું? આવી ભલતો સંશય મને વારંવાર આવ્યાં કરે છે. છતાંયે મેં લખવાનું જારી રાખ્યું છે અને મને લાગે છે કે હજીયે તે ચાલુ રાખીશ.

મનુષ્ય પડતો આખડતો અને લથડિયાં ખાતો જંગલમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારથી માંડીને તેના વિકાસની પ્રગતિ વિષે મેં ઉપર લખ્યું છે. તેનો આ વિકાસક્રમ હજારો વરસ લાંબો છે. પરંતુ પૃથ્વીની કથા અને તેના ઉપર મનુષ્યના આગમન પહેલાં વધી ગયેલાં યુગ-યુગાન્તરોને મુકાળમે એ સમય કેટલો બધો ટૂંકો છે! પરંતુ તેના પહેલાં આ પૃથ્વી ઉપર યઈગયેલાં બીજાં અનેક મહાકાવ્ય જનાવરો કરતાં સ્વાભાવિક રીતે જ માણસનું મહત્ત્વ આપણે માટે વિશેષ છે. તેનું મહત્ત્વ વિશેષ હોવાનું કારણ એ છે કે, ઇતિહાસ પ્રાણીઓ પાસે ન હતી એવી એક નવીન વસ્તુ તે પોતાની સાથે લાખ્યો. આ નવી વસ્તુ તે તેનું મન—તેની જિજ્ઞાસા; એટલે કે, તનું તનું શોધવાની તથા શોખવાની ટુતિ. આ રીતે મનુષ્યની ખોજ છેક આરંભથી જ શરૂ થઈ છે. કોઈ નાના બાળકનું નિરીક્ષણ કરી જો. તે તેની આસપાસની નવી અને અદ્ભુત દુનિયાને કેવી રીતે બાળે છે; વસ્તુઓ તથા માણસોને ઓળખતાં શોખવાનો તે કેવી રીતે આરંભ કરે છે; તથા બીજી બધી વસ્તુઓ પણ તે કેવી રીતે શોખવા માંડે છે. કોઈ નાનકડી છોકરીને નિહાળી જો; જો તે તંદુરસ્ત અને ચપળ હશે તો તે કેટલીયે વસ્તુઓ વિષે અનેક સવાલો પૂછશે. ઇતિહાસના પ્રાતઃકાળમાં મનુષ્યની પણ એ જ રિયતિ હતી. ત્યારે તે બાધ્યાવરથામાં હતો અને દુનિયા તેને માટે નવી અને ગૂઢ હતી, તથા તેનાથી તે ડરતો હતો. એ વખતે, આસપાસની પ્રાણિ નિહાળીને તેનો તરફ તે આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો હશે અને તેણે અનેક સવાલો પૂછ્યા હશે. પરંતુ પોતાના

સિવાય તે બીજા કેને સવાલ પૂછી શકે એમ હતું? તેને જવાબ આપનાર બીજું કોઈ હતું જ નહિ. પરંતુ એ વખતે પણ તેની પાસે એક નાનકડી અદ્ભુત ચીજ હતી. એ ચીજ તે તેનું મન અથવા, કહો કે, તેની શુદ્ધિ. એની મદદથી, અનેક કષ્ટો વેદીને, ધોમે ધોમે તે અનુભવ એકઠો કરતો ગયો, અને તેની સહાયથી વધુ ને વધુ શીખતો ગયો. એમ છેક આરંભ-કાળથી માંડીને આજ સુધી મનુષ્યની જોગ આત્મા જ કરી છે. એમ કરતાં કરતાં તેણે ધણી શોધો કરી છે. પરંતુ હજી તો ધણેયે શોધવાનું બાકી છે; અને જેમ જેમ શોધખોળના માર્ગમાં તે આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની સામે શોધખોળના નવા જ પ્રદેશો ખૂલતા જાય છે; અને એ ઉપરથી જોજની આખરી મજલથી — જો તેની આખરી મજલ હોય તો — તે હજી કેટલો બધો દૂર છે, એની તેને પ્રતીતિ થાય છે.

મનુષ્યની જોગ શી છે અને તે કઈ દિશામાં પ્રયાસ કરી રહ્યો છે? હલશે વરસથી માણસો આ પ્રશ્નોના જવાબો આપવાનો પ્રયાસ કરતા આવ્યા છે. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન તથા વિજ્ઞાને એ જાણતમાં ધણો વિચાર કર્યો છે અને તેના અનેક જવાબો આપ્યા છે. એ જવાબો કહીને તને હું મૂંઝવણમાં નહિ નાખું. વાત એમ છે કે, એવા ધણાખરા જવાબોની તો મને પોતાને પણ સુદૃઢ માહિતી નથી. પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને ધર્મે એનો સંપૂર્ણ અને નિશ્ચયાત્મક જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ શુદ્ધિની ઝાઝી પરવા કરી વિના જ તેણે અનેક રીતે પોતાના નિષ્કૃષ્ટોનું પાલન કરાવવાના પ્રયાસો સામાન્ય રીતે કર્યા છે. વિજ્ઞાન તેનો સાશક અને અરપટ જવાબ આપે છે. કેમ કે વિજ્ઞાનનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, કોઈ પણ બાબતમાં છેવટેનો નિષ્કર્ષ ન ગાંધી ખેસતાં પ્રયોગો કર્યા કરવા, શુદ્ધિ ચલાવ્યા કરવી, અને મનુષ્યના મન ઉપર વિશ્વાસ રાખવો. તને એ કહેવાની જરૂર નથી કે, મારો પક્ષપાત વિજ્ઞાન તેમ જ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ તરફ છે.

મનુષ્યની જોગના આ પ્રશ્નોના આપણે ખાતરી-

પૂર્વકના જવાબ ન આપી શકીએ એ ખરું, પરંતુ આપણે એટલું તો જોઈ શકીએ છીએ કે, એ જોગ બે દિશામાં વધી છે: માણસે પોતાની બહાર તેમ જ પોતાની અંદર દૃષ્ટિ દોડાવી છે. તેણે પ્રકૃતિને સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમ જ પોતાની જાતને પણ સમજવા પ્રયાસ કર્યો છે. વાસ્તવમાં એ બંને જોગ એક જ છે, કેમ કે મનુષ્ય પણ પ્રકૃતિનું જ એક અંગ છે. હિંદ તેમ જ ગ્રીસના ફિલસૂફો કહી ગયા છે કે, 'તું તારી જાતને જોજાજ,' અને એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રાચીન કાળના આર્યોએ કરેલા અદ્ભુત અને લગાતાર પ્રયાસોનો પુરાવો આપણને ઉપનિષદોમાંથી મળી આવે છે. પ્રકૃતિને વિષે બીજું જ્ઞાન મેળવવું એ વિજ્ઞાનનું ખાસ ક્ષેત્ર છે, અને આધુનિક દુનિયા એમાં યથેલી ભારે પ્રગતિની સાક્ષી છે. આજે તો વિજ્ઞાન પોતાની પાંખો એથી પણ આગળ વિસ્તારી રહ્યું છે. તે આ બંને પ્રકારની જોગ પોતાને હરતક ક્ષેત્ર જાય છે અને તેમનો સમન્વય કરી રહ્યું છે. જાણેલા અતિશય દૂર પડેલા તારાનું તે આત્મવિશ્વાસથી નિરીક્ષણ કરી રહ્યું છે, તેમ જ પદાર્થમાત્ર જોના બનેલા છે તે નિરંતર ગતિમાન અદ્ભુત સૂક્ષ્મ વીજળીઓ — 'ઇલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોન' (પું-વીજળી અને સ્ત્રી-વીજળી) — વિષે પણ આપણને માહિતી આપે છે.

તેની જોજની સફરમાં માણસને તેની શુદ્ધ ખૂબ આગળ લઈ ગઈ છે. માણસ પ્રકૃતિને વધારે સમજતાં શીખ્યો તેમ તેમ તે પોતાના લાભને અર્થે તેને વધારે ને વધારે ઉપયોગમાં લેતો ગયો, અને એ રીતે તેણે વધારે શક્તિ પ્રાપ્ત કરી. પરંતુ કમનસીબે તેને આ નવી શક્તિનો હમેશાં સદુપયોગ કરતાં ન આવડ્યું. એટલું જ નહિ, પણ ધણી વાર તો તેણે તેનો દુરુપયોગ પણ કર્યો. આટલી બધી જલ્દમત ઉઠારીને તેણે જે સમ્મતા રચી છે તેનો જ નાશ કરવાને તથા પોતાના જ ભાઈની કતલ કરવાને માટે ભયંકર હથિયારો તૈયાર કરવા ખાતર જ માણસે મુખ્યત્વે કરીને વિજ્ઞાનનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

અનુ० મચ્છિલાઈ દેસાઈ

લોકશિક્ષણ માળાની ભાષા અને શૈલી

‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ના ગયા અંકમાં લોક-શિક્ષણ માળાની યોજના રજૂ કરતી વખતે મેં સૂચનાઓ માગી હતી અને લેખકોને પોતાની કળા અનુભવવા વિનંતિ કરી હતી.

તેના જવાબમાં આશ્ચર્યથી શ્રી. શંકરભાઈ નારણભાઈ પટેલે એક પત્ર લખી મારી પ્રોટેક્ટો માટેની પુસ્તિકાઓની યાદીમાં ‘શરીરશાસ્ત્ર’નો વિષય ઉમેરવાની સૂચના કરી છે. તેઓ ખરું જ લખે છે કે:

‘વિષયમાં જિંડા જવાની જરૂર નથી, પણ જે શરીર લઈને મનુષ્ય ર્થો કરે છે, તેને વિશે તેને આછો ખ્યાલ તો હોવો જ જોઈએ.’

કહેવાની જરૂર નથી કે, આ સૂચના ધણા જ આભાર સાથે મેં વધાવી લીધી. ત્યાર પછી શ્રી. શંકરભાઈએ પોતાની સૂચનાનો વિશેષ વિસ્તાર કરતો નીચેના પત્ર લખ્યો છે:

‘આપનો પત્ર આજે મળ્યો. વાંચી આનંદ. મારી સૂચના આપે ખ્યાનમાં લીધી અને તેનો સમાવેશ કરશે તે માટે આપનો આભાર.

‘શરીરશાસ્ત્રમાં સાધારણ જ્ઞાન માટે નીચેનાં શીર્ષક હેઠળ લેખો હોય તો ઠીક. જે આપને જરૂર હોય તો, કેવી જાતના તથા કેટલા લાંબા લખવાના છે તે જણાવશે, તો હું આપ વખત આપશે તે પ્રમાણે મોકલી આપીશ.

૧. અસ્થિતંત્ર, ૨. સ્નાયુતંત્ર, ૩. રુધિરાભિ-સરણ, ૪. શ્વસનતંત્ર, ૫. પચનતંત્ર, ૬. મેદુ સંરચા, ૭. ઉત્સર્ગતંત્ર, ૮. અવયવ, ૯. રાનેન્દ્રિયો—વગેરે.’

જવાબમાં નીચેના પત્ર લખી મેં બાપા, શૈલી વગેરે જાખતના મારા ખ્યાલો રજૂ કર્યા છે:

‘તમારું તા. ૧૪મીનું કાડ’ મળ્યું. તમે લોક-શિક્ષણ માળામાં શરીરશાસ્ત્ર ઉપર લેખો લખવા તૈયારી ખતાવો છો તે માટે તમને ધન્યવાદ ધટે છે.

લોકશિક્ષણ માળાની પુસ્તિકાઓમાં વધારેમાં વધારે ૬૦૦થી ૧૦૦૦ શબ્દો સમાવી શકાશે એવી ગણતરી છે. તેથી લાંબું કરવા જઈએ તો નવીન વાંચનારની ધીરજ જળવાય નહિ, તેમ જ કિંમત પણ તેને બારે પડે.

બાપા અને શૈલી વિશે તમે પૂછો છો. તે જાણ,

માંડ માંડ વાંચતા થયેલા માણસો સહેલાઈથી વાંચી શકે અને સમજીને રસ લઈ શકે, તેવાં હોવાં જોઈએ. આ લેખો સંવાદરૂપે લખી શકાય અથવા રજૂરૂપે પણ લખી શકાય. દા. ત., પચન વિશે લખો તેમાં, અત્રીનો કેળિયો મોમાં ગયા પછી પોતાને માથે યું યું જન્યું તેનું વર્ણન તે સંબંધી, એ દબે લખી શકાય.

પણ બધી ચોપડીઓમાં આવી જ શૈલી રાખવી જોઈએ અથવા એકસરખી શૈલી રાખવી જોઈએ એવો મારા કહેવાનો આશય નથી જ. જે કોઈ શૈલી સ્વીકારવામાં આવે તે રસમંદી અને હળવી હોવી જોઈએ. તેમ જ બાપા પણ ખૂબ જ સહેલી હોવી જોઈએ.

સારામાં સારું એ છે કે, લખવા માટે તે પહેલાં આસપાસમાંથી કોઈ અબળ માણસ કે સ્ત્રીને શોધી કાઢો અને તેને તમારા વિષય સમજાવવાનો પ્રયાન કરો. એક વખતમાં તેને સમજાવવું કાવે નહિ તો ફરી વાર નવી દબે સમજાવી જતું, એમ કરતાં લખાણ અને બાપાનું રૂપ પોતાની મેળે સૂઝી આવવાનો સંભવ છે.

આ યોજના હજુ કોઈ પ્રકારે હાથમાં લીધી નથી, એટલે પુસ્તકો ક્યારે છપાશે તે કહી શકતો નથી. પણ મસાલો તૈયાર કરી રાખીએ એમાં કંઈ ખોટું નથી. તમને ઉત્સાહ છે અને તમારા વિષયની સૂઝ પણ છે, તો તમે જરૂર લખો, અને લખાય તેમ તેમ મને મોકલો. લોકશિક્ષણ માળામાં બધ-બેસે તેનું તે થશે, તો ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ તો તે પ્રસિદ્ધ કરી શકશે જ આયારે મુદતનું બંધન મૂકવાની જરૂર નથી. અવકાશ લખતા રહેશો.

યોજનાને પોતાનો ફાળો આપવા તમારા જેવા એક બાઈ પણ નીકળ્યા તેથી મને ધણો સંતોષ થાય છે અને યોજના વિશે આરા બંધાય છે.’

આ બધું એટલા માટે પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલું છું કે, તે જોઈ બીજા વિષયોમાં રસ ધરાવનાર મિત્રોને પણ યોજના ઉપાડી લેવાનો ઉત્સાહ પ્રેરે. લખાણની બાપા તથા શૈલીની કલ્પના પણ વધારે રજૂ કરવાની આ રીતે મેં તક લીધી છે.

જીવનસાગર દવે

સંન્યાસાશ્રમનું ભવિષ્યપુરાણ

[સ્વામી શ્રી. નિષ્કુળાનંદનું નીચેનું પદ તેમના છપાયેલા પદ-સંગ્રહ (નિષ્કુળાનંદ કાવ્ય)માં મળી આવે છે તેમાં કવિએ, પોતાના યુવ સહજનનંદ સ્વામીના મરણ પછી સાધુ કેવા નીવડવાની ધાત્રી લાગતી હતી, તે બતાવ્યું છે. એ પદ એ સંગ્રહાય તેમ જ બધા જ સાધુવેરાની વગેરેને લાગુ પડે તેવું છે.

[નિષ્કુળાનંદનાં સામાન્ય પ્રચલિત પદો સાથે આ પણ ધ્યાન પર લાવવા જેવું માની અહીં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.]

શ્રીશ્રી પધાર્યાં સ્વધામમાં રે, મેલી પોતાના મળેલ;
તે પણ તન ત્યાગશે રે, ત્યારે રમે પડતી જો બેલ.
શ્રીશ્રી

ત્યારે ભક્તિ અને કેમ ભાવશે રે, ધર્મ પર રહેશે જો દેવ;
વાત વૈરાગ્યની નહિ ગમે રે, જ્ઞાનનો નહિ રહે સેવ.
શ્રીશ્રી

જ્ઞાના, દયા ને દીનતા રે, આ સારુ રહેશે સતોષ ?
ત્યાગ તે પણ ટકશે નહિ રે, તે તો જોઈ મૂક્યો છે જોશ.
શ્રીશ્રી

મન માને તેમ મહાલશે રે, ચાલશે ચિત્ત અનુસાર;
માથેથી ખીક મટી ગઈ રે, જેને કેનો ન રહ્યો ભાર.
શ્રીશ્રી

પિંશોરી જોડા તે પહેરશે રે, તેલના ભીન્ના તૈયાર;
ચટકતી ચાલથું ચાલશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

પનાલાં પોતિયાં પહેરશે રે, લાલ કારે લીટી લગાર;
પેચે પાટલિયું પાડશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

અવલ પછેડિયું ઓઢશે રે, તેમાં મર હોય જો તાર;
બની હતીને બેસશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

મન માન્યું માથે બાંધશે રે, રૂકું દિગંબે રંગદાર;
બરોબર ગમતું ગોઠવશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

ગાદી તકિયાં ને ગાદલાં રે, અવલ ઓઢીકાં સાર;
સંન્યા સુંદર સમારશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

ભાવતાં ભોજન જમશે રે, જેવા હશે પોતાને ખાર;
સારાં ત્રવાહુ શોધશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

ગરમ નરમ, ગળ્યાં ચીકણાં રે, સુંદર, વળી સુખ દેનાર;
ખટરસ બોળીને ખાવશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

ચારાં શાક વધારશે રે, મેલી ધણા દીના વધાર;
જૂમને જૂજવું જમશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

પગેપાળા શીદ ચાલશે રે, આવે જેણે અંગે અગર;
ઘોડાગાડિયું રાખશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

મોટાની મોટા દાંકશે રે, નાંખશે પોતાનો ભાર;
વાળના વામદા કરશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

નારી ધનને નિંદશે રે વાતમાં વારંવાર;
અંતર અભાવ તો નહિ કરે રે, જેને
શ્રીશ્રી

કાવતા દેશમાં ફરશે રે, તત્પર ધર્મ તૈયાર.
ગામ ગમતાં તે ગોતરશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

સારાં શહેરને શોધશે રે, જિયાં દુઃખ નોથે લગાર;
મીઠી રસોયુંને માનશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

છોટા છોટા શિષ્ય રાખશે રે, ચાકરી કરવા બેચાર;
મોટાની મહોખત મૂકશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

ત્યાગ હોય ન હોય જો તનમાં રે, તેનો અતિ કરશે ઉચ્ચાર;
દબે કરી દન કાઢશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

વૃત્તિ અંતરે વાળશે નહિ રે, બહુ બહુ વર્તશે બહાર;
લોકમાં લાજ વધારશે રે, જેને
શ્રીશ્રી

સર્વે દગાનાં રથજોખાડિયાર, એવાં બીજાં છેજો અપાર;
તન અભિમાની તે નહિ તળે રે, જેને
શ્રીશ્રી

આ તો ભાળ્યું છે ભવિષ્યનું રે, સૌ સમગ્ર લેજો સાર;
નિષ્કુળાનંદ કહે, એ નહિ ફરે રે, કહ્યું છે મેં કરી વિચાર.
શ્રીશ્રી

વહેવારુ અહિંસા

૧

પ્રસ્તાવના

હિંસા અને અહિંસાનો વાદ હવે કેવળ બૌદ્ધિક ચર્ચાનો 16 વચ્ચે ગળી શકાય નહિ. અત્યાર સુધી તેને નેટલું વહેવારુ મહત્ત્વ હતું, તેના કરતાં હવે તે ધણુ વધી ગયું છે. વળી તેની બાબતમાં હવે ઠંડા બેસી રહે પણ ચાલે એવું નથી.

‘સત્યાગ્રહ’ને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પ્રતિકાર-પદ્ધતિનો ત્યારથી આંધાઈએ પ્રચાર કર્યો છે, ત્યારથી રાજનીતિના ક્ષેત્રમાંયે ‘અહિંસા’ શબ્દ હાબલ થયો છે, અને તે પ્રાચીન શબ્દના અર્થ અને વ્યવહારને એક નવું રૂપ પ્રાપ્ત છે. તીસથી વધુ વર્ષો થયાં હોયો તેમ જ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારો દ્વારા તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે તેઓ ચોવાની શક્તિ અર્જી રહ્યા છે. છતાં, આપણામાંના યજ્ઞાને એવું લાગે છે કે, કાં તો સામાન્ય માણસની બુદ્ધિ માટે એ અતિશય ગ્રીણી વિષય છે, અથવા તેના અમલ કરવા તેની શક્તિ બહારની વાત છે.

બીજા બાજુએ, હિંસાને આપણે શી કોઈ સમજતા લાગીએ છીએ. નવા અધિકારો પ્રાપ્ત કરવા અથવા બહાની રજા કરવા નિર્ણય બુદ્ધિને સૂચતા સર્વે માગે તે હિંસા, એમ દેશમાં કહી શકાય. એવી હિંસાનો આપણે અતિશય ભય-કરૂં થોડામાં તેમ જ સહેને કલ્યાણમાં ન આવે એવાં સૂચન સ્વેચ્છામાં આપણી ચારે બાજુ, દિવસ અને રાત, રોજ રોજ અનુભવ કરીએ છીએ. ક્ષત્રભય જે વર્ષથી તેના પ્રચાર કરે તમે યુરોપ કેવું આશ્ચર્ય છે, તે આપણે નેહીએ છીએ. અને તેને પરિણામે — દુનિયા આખીની ન કહીએ તોયે, — આપણી સ્થિતિ એવી ખંભીર બની છે કે, આપણા છવનની રજાએ પણ હિંસા અને અહિંસા વચ્ચે આપણે કોઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય કરી નાંખવો નેહીએ, અને એક અથવા બીજી રીતે દેશને તૈયાર કરવા નેહીએ.

પણ જ્યાં સુધી હિંસા અને અહિંસાની શક્તિઓ અને મર્યાદાઓનો આપણે સ્પષ્ટ ખ્યાલ જ ન કરી લઈએ, ત્યાં સુધી એકેની બુદ્ધિપૂર્વક પસંદગી પણ શકી રીતે થાય જ માટે મહેનત લઈનેયે બંનેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા ઘટે છે. આ લેખોમાં, મેં મારી ચોવાની બુદ્ધિને સ્પષ્ટ કરવા માટે, એ વિષયનો વિચાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તે બીજને પણ મદદગાર થશે એમ મારી પ્રશ્ન છે, અને તે બીજને પણ મદદગાર થશે એમ મારી પ્રશ્ન છે. આ વિચાર કરવામાં મેં એટલું સ્પષ્ટકારી લીધું છે કે, ત્યારે છવન અને મરહુન સ્વાદ દોષ ત્યારે લાખો લોકો અહિંસાની કેવળ નૈતિક એકતાને મદત

આપી શકશે નહિ. કારણ કે, ત્યારે સામે ભય ઝૂમતો દોષ ત્યારે ઘણાખરા લોકોના નૈતિક સિદ્ધાંતો ડગી પડે છે, અને તેમનાં ધીરજ અને મનોબળ વધી જાય છે.

પણ, દેવધોગે, સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ થી યુરોપમાં જે બનાવો બન્યા છે તેણે જ હિંસાવાદીઓને હિંસા પરથી વિશ્વાસ હાલી રીધો છે. ગયે વર્ષે છાપાં ગ્રેના એક નિવેદનમાં ૫૦, ૦૦૦ હરિશ્ચંદ્ર નેહરુએ કહેલા નીચેના ઉદ્ધારો બધા વિચારી માણસોની મનોદશા પ્રગટ કરે છે :

‘.....આ લડાઈ અને તેની પૂર્વે બનેલા બનાવોએ, હિંસાની વ્યર્થતા વિષે, પહેલાં કહી ન પડેલી એવી છાપ મારા મન પર પાડી છે. અને હિંદુસ્તાનની આજની હાલતમાં હિંસાસહ સાધનોથી જીતતી કોઈ પણ મોટી સત્તા સામે તેમ જ રક્ષક કરવાની આશા સાવ હવાઈ લાગે છે. કમમાં કમ, ચાલ સંભામમાં તો અસરકારક રીતે તેમ કરવું અશક્ય જ છે.....’ (તા. ૨૩ માર્ચ, ૧૯૪૦ ના ‘એપિ ઓનિસ્ટ’માંથી)

માનસશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે, એક શક્તિશાળી વસ્તુ પણ, જો તેના પરથી વિશ્વાસ બેઠી ગયો દોષ, તેના હાથમાં શક્તિશાળી થઈ શકતી નથી. જોન દર મોઢા કહે છે તેમ —

‘શત્રુની સેનાનો નાશ કરવાની બાબત તેટલી મહત્ત્વની નથી નેટલી તેની હિંમતનો નાશ કરવાની બાબત છે. વિરોધીના મન પર એ તમે કરાવી શકો કે તે દારી જ રહ્યો છે, તો તમારી છત નહીં સમજવી.’ (રિચર્ડ. એમના પાવર. બોફ મોન-વાયોલના નામના પુસ્તકમાંથી પા. ૮૭)

સંત દુષ્કારામે એક અભંગમાં કાયર સિપાઈનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે :

(વાલ્મીકિયારે ગુંતલે હે વર !)
 હાલ તરવારે રોક્યા બંને હાથ,
 કહો કેમ બાથ બીડું ચુદે ? 1
 ચેટી, બખતર, ટોપ લોકોમાં આમરણ !
 મક્રી આ મરણ આશું સામે ! ૨
 બેસાડ્યો છે વધી મોટા અથ પદે,
 કહો કઈ ચેરે દોડું-નામું ? 3
 છત્તિ કપાથ માને ને અપાથ,
 બોલે, હાલ હાથ, કેમ કહું ! ૪

વાતર્થ્ય કે, જે સમય પરથી તમારો આત્મ-વિશ્વાસ બેઠી ગયો દોષ, તેનો તમે સમજાવણે સ્પષ્ટ કરી શકો

નહિ. આથી, આપણા ચોખ્ખા સ્વાર્થ ખાતર પણ આપણે અહિંસાના વહેવારુ ભાગેને બરાબર સમજી લેવાની જરૂર છે. શું તે શક્તિનો એવી રીતે વિકાસ કરી શકાય એમ છે, કે એવી આપણાં રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાન, સ્વાતંત્ર્ય અને નાન-માનને ઠીક ઠીક સલામત રાખી આપણે જીવન ચલાવી શકીએ, એવી આપણે સકારણ આસાં બાંધી શકીએ ?

આ લેખમાળામાં આ સવાલો વિચારવાનો ઉદ્દેશ છે.

૨

શુદ્ધ અહિંસા અને વહેવારુ અહિંસા

મેં ઉપર કહ્યું તેમ, હિંસાને આપણે બધા સમજી શકીએ છીએ. જેમ કે, દ્રેષ, વેર, વેરની વચ્ચેલા, હઠાઈ, કૂંટરા, હેવાનિયત, દગો, જુલમ, બળાત્કાર, અત્યાચાર, ઉત્પરિગ્રી, રોષણ, વગેરે સર્વે પ્રકારની વૃત્તિમાં હિંસા રહેલી છે, એમ આપણે કહીશું. વળી હિંસાથી ઝડન ઊભરી જ — અતિભલાઈની વૃત્તિ પણ સમજાવી કંઠક નથી; જેમ કે, પ્રેમ, ક્ષમા, મૈત્રી, સાંતિ, માયા, કથા, સૌજન્ય, નિખાલસતા, સેવા, રક્ષા, દાન, ઉદારતા વગેરે. આ અતિભલાઈની વૃત્તિને શુદ્ધ અહિંસા કહીએ, તે આવી શુદ્ધ અહિંસા પણ ન સમજાય એવી વેરુ નથી. એટલું જ નહિ; પણ આપણે એ પણ સમજી શકીએ કે, માણસ ધારે તે તેને શુદ્ધ અહિંસક — એટલે કે અતિ-ભલા થવું અસાધ્ય નથી. પણ દેખીવું છે કે એવી વૃત્તિ પરાણે ન રાખી શકાય. એ તો માણસ પોતાની રાષ્ટ્ર-પ્રશસ્તિ જ ધરાવી શકે. વળી, અતિભલા માણસ પણ દુષ્ટતા દુષ્ટતા પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવી નહિ શકે. વળી, તે અતિભલા રહે અને સાથેજ પોતાના લૂંટાયેલા હકોનેયે દાવો કરે; એ બન્ને સાથે બની ન શકે.

પણ શાંધીજી જે અહિંસા રમ્બ કરે છે તેમાં, વિરોધીની હિંસા (ખરાઈ) ક્યાં વિના, પોતાના હકો મેળવવા તથા રાખવાની વાત છે. એટલે કે, શુદ્ધ અહિંસા (અથવા અતિભલાઈ) અને હિંસા એ બેની વચ્ચેની તે પદ્ધતિ છે. એને મેં વહેવારુ અહિંસા નામ આપ્યું છે. તેની અને શુદ્ધ અહિંસાની વચ્ચે એક ધ્યાનમાં રાખવો જરૂરી છે. હેરાના રાજનીય અને સામાજિક પ્રશ્નો માટે આ વહેવારુ અહિંસા એટલે શું. તેની શરતો શી, તેની શક્તિ કેટલી, તેની મર્યાદા ક્યાં, તેથી આપણા લૂંટાયેલા અધિકારો પાછા કેમ મેળવી શકાય, તથા ને છે તે કેમ સુરક્ષિત રહે — એ આપણે જાણી શકીએ તો બસ છે.

ક્ષણિકર શુદ્ધ અહિંસાને બદલે અતિભલાઈ અને હિંસાને બદલે આપણે ખરાઈ શબ્દો વાપરીએ. સહેજ વિચાર કરતાં જણાશે કે, માણસ અતિભલાઈ ન હોય અને ખરાઈ ન હોય એવો વચ્ચેનો હોઈ શકે છે. અતિ-ભલાઈમાં પોતે નુકસાન વેઠીનેયે ખીન માટે નિઃસ્વાર્થ

ધસવાનું હોય છે. સંસ્કૃતમાં તેને પર્યાય રહે છે. પણ કોઈ ખુરુષ ધરાર્થ ન કરતો હોય તેથી તે ખરાઈ જ કરે છે એમ હમેશાં ન કહી શકાય. એટલે કે, ખરાઈ વિનાની સ્વાર્થવૃત્તિ હોઈ શકે. દા. ત., હું મારું ખેતર કે લેણી રક્ષમ પાછાં મેળવવાની હઠ્યા ધરાવું, તો હું અતિ-ભલા હોવાનું. એ ન લઈ શકું એ સાચું. પણ તેથી, એ ખાશ. પર કોઈ ખરાઈના આરોપ મૂકે તો તેને હું ધનધાર કરીશ, અને મારી ચીજ પાછી મેળવવાની હઠ્યા કરતાં મારે શરમાવું એટલે એમ કોઈ રહે તો તે વાત હું સ્વીકારીશ નહિ. ઊલટું, જરૂર લાગે હું એમ કહીશ કે મારી એ સ્વાર્થવૃત્તિ ન્યાયી, યોગ્ય છે.

માણસ-માણસ વચ્ચે જે ઝઘડા થાય છે તે એક બાજુ અતિભલાઈ અને બીજી બાજુ ખરાઈ વચ્ચે યતા નથી. પણ એક બાજુએ ન્યાયી અને યોગ્ય સ્વાર્થવૃત્તિ અને બીજી બાજુ ખરાઈ વચ્ચે, અથવા એક બાજુની ખરાઈએ વચ્ચે યાય છે. આ ખરાઈમાં સાબ અન્યાયી અથવા ન્યાયનો વાલો પહેરેલી સ્વાર્થવૃત્તિ હોય છે. એટલે કે, ન્યાયી સ્વાર્થવૃત્તિ અને અન્યાયી કે ન્યાયાભાસી સ્વાર્થવૃત્તિ વચ્ચે ઝઘડો હોય; અથવા બે બાજુની અન્યાયી કે ન્યાયાભાસી સ્વાર્થવૃત્તિએ વચ્ચે ઝઘડો હોય; આપણી રોષાધને વિષય એ છે કે, શી રીતે ખરાઈની રીતોનો અમલ કર્યા વિના, આપણે આપણા ન્યાયી સ્વાર્થને સામા પક્ષના અન્યાયી સ્વાર્થો તથા ખરી રીતોની સામે ટકાવી શકીએ. એવી ને રીત હોય તે જ વહેવારુ અહિંસા ગણાશે.

આ પરથી જણાશે કે, વહેવારુ અહિંસામાં હિંસાત્મક અથવા ખરાઈની રીતો બની ન શકે. પણ શુદ્ધ અહિંસા અથવા ભલાઈની રીતો સાથે એનો વિરોધ નથી. આ રીતે વહેવારુ અહિંસાની વ્યાખ્યા આવી કરી શકાય : વૃદ્ધ વિનાની અને મલાઈના ઝંડોવારી ન્યાયી સ્વાર્થવૃત્તિ, આ આદર્શ અથવા શુદ્ધ અહિંસા નથી. તે તો અતિભલાઈનું જ ખીલું નામ ગણાય. ને માણસને પોતાના અધિકારો માટે તીવ્ર આગ્રહ હોય અને તેને મેળવવા કે સાચવવા ઉત્સુક હોય, તેનાથી અતિભલાઈ દેખાડી નહિ શકાય. પણ વિરોધ દરમિયાન પણ તે ન્યાયી અને અહિંસક રહી શકે, અને વિરોધ રાખ્યા બાદ ભલાઈ પણ દેખાડી શકે. વિરોધ દરમિયાન તેની ભલાઈ કાંઈ ક્ષીણ પામ્યા જેની દેખાય. પણ, ઉપરની વ્યાખ્યા સુજળ, તે હકીકતમાં તો હોય જ.

આવી વહેવારુ અહિંસાનું મોટા પાયા પર સંઘન કરવું અને તેને એક બળવાન શક્તિના રૂપમાં પ્રચારવું શક્ય છે કે કેમ, અને હોય તો તેની મર્યાદાઓ અને પદ્ધતિ શી, તેની આપણે તપાસ કરવાની છે.

૩

કેટલાંક મંતવ્યો — સામાન્ય માણસોની મનોવૃત્તિએ

આ વિષયનો આગળ વિચાર કર્યા પહેલાં કેટલાંક પાયારૂપ મંતવ્યો રજૂ કરવાની જરૂર છે. કારણ કે, જે એ બાબતમાં જ મતભેદ હોય તે બાબતના વિચારે સ્વીકારતાં શંકા રહી જવાનો સંભવ છે. મનુષ્યસ્વભાવને ઓળખનારા ધણાખરા માણસો મારાં મંતવ્યોને કબજ રાખશે એમ માનીને હું મારા વિચારો રજૂ કરું છું.

હું માનું છું કે, મનુષ્યસમાજનો બહુ મોટો ભાગ સાધારણ રીતે દિ'સા અને પૂરાઈ પ્રત્યે અણુગમે ધરાવે છે. અમુક હદ સુધી બહાઈ કરી અને હંમેશાં તે પ્રત્યે આદર તો રાખશે જ — એ તેમને ગમે છે. જે પ્રલભ્યો ખેડીવાડી અને બિનલઘાયક હથોથધ'ધા અને વેપારીમાં શેઠાવેલી છે, તેમનામાં આ સંખ્યા બહુ મોટી હોય છે. જે પ્રલભ્યો બઢકની, લુટાડુ વૃત્તિની અને લઘાયક ધ'ધાઓ તથા શુભોના ઉધોગો પર પોતાનું જીવન ચલાવે છે, તેમનામાં આ સંખ્યા કાંઈક ઓછી હોય છે.

મનુષ્યસમાજનો બહુ મોટો ભાગ દિ'સા પ્રત્યે ધણા ધરાવે છે એમ કહેવામા મારો આશય એ નથી કે, એ લોકો દિ'સક વર્તન કરી શકતા જ નથી, અથવા દિ'સક નેતાની આગેવાની નીચે તેમને દિ'સક કાર્યો માટે સંશ્લિષ્ટ કરી શકતા નથી. તેમ એમ પણ હું કહેવા નથી માગતો કે, તેઓ કદી સ્વેચ્છાથી તો દિ'સા નહિ જ કરે. મારા કહેવાનો આશય એટલો જ છે કે, દિ'સા પ્રત્યે તેમનો સ્વાભાવિક ઝોક એવા નથી હોતો અથવા અદિ'સા પ્રત્યે તેમને એવા અણુગમે નથી હોતો કે, જે હઠતાપૂર્વક તેમને દિ'સાથી દૂર રહેવા સલાહ આપવામાં આવે, તો તેઓ તેમ કરી ન શકે. એટલું જ નહિ, પણ જે મનુષ્યસમાજના બહુ મોટા ભાગને દિ'સા તથા 'પૂરાઈ' અને અદિ'સા તથા બહાઈ વચ્ચે સ્વર્ણ પથ'દસી કરવાનો હોય, તો સામાન્ય સંજોગોમાં તેઓ બીજી વસ્તુ જ પસંદ કરશે.

આ વાત કેવળ દિ'કુસ્ટાનને જ માટે સાચી નથી, પણ સ્થિરપણે વસતી સર્વ દેશોની પ્રલભ્યોને લાગુ પડે છે. સામાન્ય ડુનિયાદારી માણસને એનાં ધર, કુટુંબ, ગિલ્લત અને દેશ તથા દેશવાસીમાં આસક્તિ હોય છે. એ બધાનો તર્ફન ત્યાગ કરવાની એની તૈયારી નથી હોતી તેથી તે માટે લલવાનેય ને તૈયાર હોય છે. એ લઘાઈ કેવી રીતે કરવી તે કારણવાદ કામ એના રાગ કે નેતા કરે છે. એ પોતે બોલો હોય છે અને ને એને યોગ્ય દોરવાની અને તાલીમ ન મળે તો બાળક અને બનવરની જેમ સ્વયંસ્ફુર્તિથી વિચાર્યા વિનાની દિ'સા

કરવા પણ પ્રેરાઈ જાય. પણ પોતાના વિશ્વાસપાત્ર નેતાથી દોરવાવાને તે હંમેશાં તૈયાર હોય છે. અને તેમ કરવામાં તે બાબર, શિવાજી અને દિલ્લેશ જેવા, કે બુદ્ધ અને ગાંધી જેવા, અને પ્રકારના નેતાઓને સરખાં ઉત્સાહ અને વફાદારીથી અનુસરે છે.

પણ દરેક યુગમાં અને દરેક સમાજમાં કેટલાક અસાધારણ માણસો યતા રહે છે. એમનામાં કાં તો અસાધારણ બહાઈ હોય છે અથવા તો અસાધારણ પૂરાઈ હોય છે. બહો માત્ર બહુ બહો જ નથી હોતો પણ અતિભલાઈનો તેને હરક લાગેલો હોય છે. અને તે જ પ્રમાણે પૂરાને પૂરાઈનું વ્યસન વળગેલું હોય છે. અને તે સાથે જ ધણુંખડું એ બંને પ્રકારના માણસોમાં અસાધારણ જુદિ અને પોતાની વાતો લોકોને ગમે ઉતારવાની અતિશય શક્તિ પણ હોય છે. બહાઈનો અવતાર મનુષ્યની સાત્ત્વિક વૃત્તિઓને ઉત્તેજે છે, અને પેલા બીજા તેની સ્વાધી' વૃત્તિઓને હરેરે છે. કેટલાક માણસો સાત્ત્વિકતા તરફ સહેલાઈથી ટમે છે, કેટલાક પૂરાઈ તરફ. પણ ધણાખરા માણસો અધિયમ વૃત્તિના હોય છે અને કોઈક વાર એક તરફ તો કોઈક વાર બીજી તરફ ટપી જાય છે. એવા લોકોને માટે બંને જાતિના વાત્સલિક લહેરો જેવી કહી શકાય. મનુષ્યસ્વભાવ કંપર જેમાંથી એકે કોઈ સ્પૂળ અને કાયમની નિરાશી મૂકી જતી લાગતી નથી. થોડા બખત પછી અતિભલાઈની લહેર પણ અતિપૂરાઈની લહેરની જેમ જ ઓસરી જાય છે. એમાં ફેર માત્ર એટલો હોય છે કે, પૂરાઈ કરતાં બહાઈના યુગની રમૂતિ વધારે અસ્થિમાન અને આદર પૂર્વક તાજ રાખવામાં આવે છે. છતાં, આશ્ચર્યકારક છે ખડું કે, બંને પ્રકારના નેતાઓની રમૂતિ પ્રલ સરખાં જ આદર અને પવિત્રતાથી ભજવતી શાસ્ત્ર પડે છે. પણ બહાઈના કાળ માટે વધારે પ્રેમ અને આદર, અને તેને ફરીથી પામવાની આકાંક્ષા પરથી એમ કહી શકાય કે, સામાન્ય માણસ સાધારણ રીતે દિ'સા અને પૂરાઈ પ્રત્યે અણુગમે ધરાવે છે, અને અદિ'સા અને બહાઈ પ્રત્યે ટમેલો હોય છે.

૪

સામુદાયિક બહાઈ તથા વિ'સાનાં લક્ષણો

દરે એક પત્રનું આગળ વિચારીએ.

મનુષ્યોના બહુ મોટા ભાગ બહાઈ તરફ જુલો હોય છે એટલું જ નહિ, પણ તે લોકનાં કેટલાંક ખાસ લક્ષણો હોય છે. કાળજા તરીકે, જે આગેવાનોએ કૃત્રિમ રીતે લોકભાગણી કરેલી ન હોય, નો ધણુંખડું સામાન્ય જનતા નજીકના શત કરતાં દુરના શત પ્રત્યે વધારે ઉત્સાહ વૃત્તિ રાખે છે. એકે સાચી વાત એ હોય કે, પેલા દુરના વિરાધી તરફથી તેમને વધારે નુકસાન થવું હોય. વળી

વિચિત્ર હોય તોયે, સાધારણ રીતે, લોકશાળી નબળા અને ગુપ્ત દુરભન કરતાં જાણના અને ખુલ્લા શત્રુ પ્રત્યે વધારે ભલાઈવાળી હોય છે. હાદારણ તરીકે, ગમે તેવો બહાદુર લૂંટારો કરી શકે તેના કરતાં નેપોલિયન યુદ્ધાપના અનેક દેશોમાં વધારે ત્રાસ ફેલાવેલો હતો. છતાં જ્યારે તે હારી ગયા ત્યારે તેને હેલાંતલંડ દેવો ભેઈએ, એવી આમ જનતાની શાળા નહોતી. કાલે બ્રિટીને હિટલરની પણ નેપોલિયન જેવી દુર્દશા થાય તો અને લાગે છે કે, તેના પ્રત્યે પણ લોકો એવો જ હારશ્રાવ રાખશે. આ વે પ્રસંગે વિરોધી રાજકીય આગેવાનો પણ કદાચ એવો જ નિર્ણય કરે એમ બને. પણ તેમના નિર્ણય પાછળ તો રાજકીય દૃષ્ટિ હોય. જ્યારે લોકો રાજનીતિની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ બળવાન શત્રુ પ્રત્યેના પ્રામાણિક આદરને લીધે જ એવી શાળા રાખે. પણ તેના તે જ લોકોના હાથમાં જ તેમના આમ પર ધાર પાડનાર કોઈ લૂંટારુ ટોળાનો સરહાર સપાઈ નય, તો તેને કરપીણ રીતે મારી નાખતાં તેઓ અચકારો નહિ. શાન્ત રીતે વિચારીએ તો, તે ધારપાડુએ કરેલું ગુસ્સન કે વર્તવેલો કેર નેપોલિયન કે હિટલરના કેરોના પ્રમાણમાં નહોતો જ ગણાય, પણ લોકસમૂહની ભલાઈ અને હિંસામાં આવા વિરોધી રહેલા હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે, જ્યારે નેપોલિયન જેવા સામે યુદ્ધ ચાલતું હોય ત્યારે પણ લોકદૃષ્ટિએ ધારપાડુ કરતાં તે વધારે દુરને, વધારે જાણના અને વધારે ખુલ્લા શત્રુ લાગે છે; અને તે વાત તેમને માટે આદરપાત્ર બને છે.

આ જ કારણથી લોકશાળી દેશના વિરોધી રાજકીય પક્ષો કરતાં જાણના અને તેના નોકરો તથા મજતયાઓ પ્રત્યે ઓછા દેશવાળી રહે છે. અને વિરોધી પક્ષમાં પણ સ્થાનિક આગેવાનો કરતાં મુખ્ય આગેવાનો તરફ ઓછા દેશની હોય છે. જોકે જુદીથી વિચાર કરે ત્યારે તેઓ સમજી શકે કે, તેમનો મુખ્ય વિરોધ તો જાણના પ્રત્યે કે વિરોધી પક્ષના મુખ્ય નેતાઓ પ્રત્યે હોવા ભેઈએ. પણ નેતા કરતાં સ્થાનિક કાયદાં વધારે નજર છે, અને જાણના કરતાં રાજકીય વિરોધી પક્ષ વધારે નિકટ છે, અને તેથી શાળાના જોશમાં ફેર પડે છે.

વળી, ધણાજા લોકો ખૂન, અત્યાચાર, બળત્કાર, લૂંટ જેવી રૂઝુ ઢિંસાને જેવી સમજી શકે છે તેવી બચસન, વિલાસ અને શોષક રાજનીતિ તથા અર્થનીતિ જેવાં સાધનોથી થતી સૂઝ ઢિંસાને સમજી શકતા નથી. આથી તેઓ ખીન પ્રકારની હિંસા તરફ કામ કે ઉત્કેષણરતિ રાખવા વધારે ટેવાયેલા અને ખુશી હોય છે, પણ પહેલીથી વધારે હરકેરાઈ નય છે. વળી, આ જ કારણથી, એકાદ ખાસ અન્યાય કે અઠગણ સામે તેઓ વિરોધ કરવા

ઠેકા સહેલાઈથી તૈયાર થાય છે, તેટલા સૂઝપણે ચાલતા અન્યાયો કે જુદીપ્રયોગથી જ સમનતા અધિકારો ભૂટે તૈયાર થઈ શકતા નથી. પરદેશી રાજ્યથી થતી હાનિ એટલી ગુપ્ત છે અને એવી લલચાવનારી બાબતો સાથે બળેલી છે કે, તેથી કાર્થિક સાચી, જીવનરૂપણી અને અસહ્ય હાનિ થઈ રહી છે એમ તેઓ સહેજે ઓગળી શકતા નથી. આપણા જેવા દેશમાં આવું વધારે પ્રમાણમાં થઈ શકે છે, કારણ કે આપણા દેશમાં દરેક જાતના રાજ્ય દેશનો પ્રબળન સાથેનો પ્રત્યક્ષ કારભાર દેશના જ માણસો દ્વારા હમેશાં કરેલો છે. રવરાજની હલતને લોકો જુદીથી સમજી શકતા નથી એવું નથી. પણ એ સમજણ એટલી ઝાંખી છે કે, તેથી તેમનામાં રવરાજ માટે તીવ્ર નેશ હતપત્ર થતો નથી. અને તેમાં વળી જનસમૂહમાં રહેલા સ્વાભાવિક અર્ધિંસક વલણને લીધે કેવળ રવદેશી સરકાર કરતાં રિયર અને બંધવરિયત રાજ્યતાન માટે તેમને વધારે ભાવ રહે છે. સારાંશ એ કે, આંતરિક રાજ્યકાંતિ કરવા માટે લોકમત હિંસક કરતાં અર્ધિંસક સાધનોની પૂરેપૂરી તરફણમાં જ રહે છે. આ જ કારણથી, હિંદુસ્તાનમાં લોકોએ ક્યારેક ક્યારેક રાજકીય આત્યાચારી અને કાંતિ-કારીઓની થોડી વાર વાદવાહ કરી હોય તોયે, તેમણે તેમને મહત્વની મદદ કહી કરી નથી. હિંદુસ્તાનની જ આ ખાસિયત છે એમ કહી માનતો નથી. મને લાગે છે કે, એવા જ સંજોગોમાં ખીન દેશોમાંયે એમ જ થાય.

(અપૂર્ણ)

કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા

* આ છપાય છે ત્યાં ઉપદ્રમાં હિટલરના મોટામાં મોટા સાથીઓમાંનો એક ડુરોલ્ફ હેસ રવેચાએ ઉપદ્રોને કેટલી થયાના સમાચાર છે. એનાં ધણાં ઉપકર્મો હોવા છતાં, તેના પ્રત્યે કોઈ પ્રબળ લોકશાળી ફેલાઈ હોય એવું આલમ પડતું નથી.

‘નવજીવન’નાં ઉલ્લાં પુસ્તકો

હિંદુસ્તાન (જાણી આગતિ) લેખક: ખાંધાજી; કિ ૦-૪-૦

જીવનરોધન (બન્ને ભાગ સાથે) લેખક: કિશોરલાલ મશરવાળા; કિંમત ૧-૪-૦

ઈશુ ખ્રિસ્ત લેખક: કિશોરલાલ મશરવાળા; કિંમત ૦-૬-૦

ગામઝોડી લેખક: વિહલદાસ કોઠારી, રાવજીવાઈ નાથાજી પટેલ; કિ. ૦-૬-૦

પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિની શહેરી યોજના

૧

પ્રમુખીય સરકારનાં કેળવણી, દારૂનિષેધ, ગ્રામ-સુધાર વગેરે કામો ન્યારે યોજાતાં જાય છે તે વખતે, તે સરકારના અવશ્ય જોવા લાગતો, પુસ્તકાલય સમિતિનો હેવાલ હમણાં બહાર પડ્યો છે. ૧૯૨૯ના અંત બાગમાં, ન્યારે મહાસભાવાદી સરકાર કામ પર હતી, તે વખતે તેણે એક સમિતિ નીમી હતી, અને ઇલાકાની પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિના વિકાસને અંગે, તેને એ વિચારવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું કે, ઇલાકામાં એક મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય સ્થાપવું તો તે ક્યા પ્રકારનું અને ક્યાં? તથા તે કેટલે ખર્ચે થઈ શકશે? તેના મકાનનું શું? ઉપરાંત મુજબ, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક માટે ત્રણ પ્રાદેશિક કેન્દ્ર પુસ્તકાલયો સ્થાપવાં તો તે નવેસર સ્થાપવાં કે આશુ કાઈ પુસ્તકાલયોને એ કામ સોંપવું? સોંપવું તો કોને? તેનું ખર્ચ કેટલું આવે? તે પુસ્તકાલયોને કોપીરાઈ ખાતે મળતું પુસ્તક આપવું? અને ઇલાકાના મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયની માથે આ ત્રણનો સંબંધ શો રહે?

આ કામને માટે નિમણેશી સમિતિએ ઇલાકામાં ફરીને ઉપરના પ્રશ્નો વિચાર કર્યો છે, અને હવે તેમણે સરકારને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતું નિવેદન આપ્યું છે, જે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ઇલાકાની અક્ષર-પ્રવૃત્તિ તથા પ્રૌદશિકબુની પ્રગતિ ધ્યાનમાં લઈ તથા વધારવા મળનાર સૌએ આ નિવેદનનું મનન કરવું થશે.

સમિતિનું ખાસ કામ મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયો પૂરતું જ હોવાથી કે ચાથી, સમિતિના સભ્યો શહેરી પુસ્તકાલયોથી પરિચિત માણસો જ નીમવામાં આવ્યા હતા. ગામગામી પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિના વિકાસનું કામ કદાચ ઇલાકાની પ્રૌદશિકબુ સમિતિ વિચારતી હશે, એટલે આર પુસ્તકોના મર્યાદિત વિચાર કરવા જ આ સમિતિ સરકારે નીમી હશે, એમ લાગે છે. એકે, સમિતિએ તો આ મર્યાદિત વિચારથી આગળ વધીને ઇલાકાની સમગ્ર પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિની એક સંગ્રહ યોજના વિચારી કાઢી છે, અને પોતાના નિવેદનમાં તે રજૂ કરી છે. અને સરકારે પણ ઉપર મુજબનું મર્યાદિત કામ બધે સોંપ્યું; છતાં તેમનો ઇચ્છો તો

ઇલાકાની વ્યાપક પ્રવૃત્તિના એક દિશા તરીકે જ એ સોંપવાનો હતો. કેમ કે, સમિતિની નિમણૂક કરતું બહેરનામું બહાર પાડ્યું તેમાં સરકારે લખ્યું છે કે, 'આખા ઇલાકાનો બને એટલો બધો પ્રદેશ સારાં પુસ્તકાલયોથી સંગ્રહ જાય, એવા વ્યાપક ઉદ્દેશની પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિ સરકાર જ ઉપાડી શકે; કેમ કે એવડા વ્યાપવાળી પ્રવૃત્તિને એ જ સફળ કરી શકે. પુસ્તકાલયોએ બે પોતાનું કામ બરોબર કરવું હોય, તો ગામડાં, કસબા અને શહેરોમાં બધે જ તે પથરાયેલાં હોવાં જોઈએ. આખા ઇલાકામાં એમની એક સાંકળ બંધાઈ જવી જોઈએ, નાની જગાએ નાનાં પુસ્તકાલયો હોય, એવી નાની જગાએના કેન્દ્રયાનમાં એ બધાને સાંકળતું તેવાથી મોટું પુસ્તકાલય હોય, એવાં કેન્દ્રોને એકત્રિત કરતું એવી મોટું પુસ્તકાલય એ સમૂહના મદત્તના કેન્દ્રમાં હોય. અને આવાં બધાં પુસ્તકાલયો અરસપરસ સંબંધ તથા વહેવાર રાખતાં હોવાં જોઈએ.

'તેથી સરકાર પહેલું કામ, પ્રૌદશિકબુના કામના આવશ્યક ભાગ તરીકે, ગામડાંમાં પુસ્તકાલયો સ્થાપવા તેને મદદ કરવાનું ચાહે છે. એને માટેની આખી યોજના તૈયાર છે, અને આવતે વર્ષે તેને માટેનાં નાણાંની જોગવાઈ થશે એટલે એનો અમલ શરૂ થશે.

'આ ઉપરાંત સરકાર મુંબઈ શહેરમાં એક ઇલાકા મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય અને બાપાવાર ત્રણ પ્રાંતોમાં એક એક પ્રાદેશિક પુસ્તકાલય સ્થાપવા માગે છે.' અને 'એ પ્રશ્નનું મદત્ત જોઈ, તે પ્રશ્નોના વિચાર કરી પોતાનું નિવેદન રજૂ કરવા એક સમિતિ નીમી, એમ સરકાર ઇચ્છે છે.' જે મુજબ, ઉપર જણાવેલી સમિતિ નિમણૂક હતી અને તેણે પોતાનું નિવેદન સરકારને સોંપ્યું છે.

૨

સમિતિએ નેમાં જે બહામણો કરી છે તે હવે જોઈએ:

૧. મુંબઈની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તકાલયને ઇલાકાના મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયનું કામ સોંપવું.

૨. પ્રાદેશિક કેન્દ્ર પુસ્તકાલયો ત્રણ સ્થાપવાં. અમદાવાદની મ્યુનિસિપલ લાયબ્રેરી ગુજરાત માટે અને પૂનાની 'શીટી જનરલ લાયબ્રેરી' મહારાષ્ટ્રને માટે આ કામ કરે. ક્યોટક માટેનું આ કામ 'ક્યોટક વિદ્યાવર્ધક સંઘ'ને સોંપવું.

૩. ઇલાકામાં પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિના કમિક વિકાસને માટે સમિતિએ આ પ્રમાણેની યોજના સૂચવી છે: પહેલું પગથિયું એ હેતુ કે, મધ્યસ્થ અને પ્રાદેશિક કેન્દ્ર પુસ્તકાલયો સ્થાપવાં. બીજું પગથિયે જિલ્લા કેન્દ્ર પુસ્તકાલયો આવે. ત્રીજું પગથિયે તાલુકા કેન્દ્ર પુસ્તકાલયો. ચોથું પગથિયે એ હજારથી પાંચ હજાર વસ્તીનાં ગામો માટે પુસ્તકાલયો. પાંચમું પગથિયે હજારથી એ હજાર વસ્તીનાં ગામો આવે. અને છઠ્ઠું ને છેલ્લું પગથિયે એક હજારની અંદરની વસ્તીનાં બધાં ગામો આવે, આમ પૂરી યોજના કરતાં છેવટે કુલ વાર્ષિક આશુ ખર્ચ લગભગ ૧૩ લાખ રૂપિયા સરકારને પડશે, એમ અંદાજ બતાવવામાં આવ્યો છે.

૪. આ બધી યોજના એકસૂત્ર અને સળંગ શેઠવાઈ બધ અને તેનું બરાબર નિયમન થાય તે માટે ઇલાકાનું એક મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય બોર્ડ હોય; અને તેની નીચે ત્રણ પ્રાદેશિક બોર્ડ પશુ નિભાય. ઉપરાંત ઇલાકામાં બધે પ્રાંતીય પુસ્તકાલય મંડળો પણ સ્થાપાં જોઈએ. એક મધ્યસ્થ મંડળ, ત્રણ પ્રાદેશિક મંડળો, ઉપરાંત જિલ્લાવાર પંદર સ્થાનિક મંડળો હોય. આ બધાં મંડળો મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય બોર્ડ-સંબંધ ધરાવે.

૫. આમ પુસ્તકાલયોને વાર્ષિક મદદ પેટે, નાનામાં નાનાને ૧૦૦૦ રૂ. વાર્ષિક રૂ. ૨૫ (એવાં ૧૭,૭૪૩ છે.); ૧૦૦૦ ઉપરની વસ્તીવાળાને રૂ. ૧૦૦ (એવાં ૨,૬૯૬ છે.); ૨૦૦૦ ઉપરની વસ્તીવાળાને રૂ. ૧૫૦ (એવાં ૬૭૯ છે.); તાલુકા કેન્દ્રને રૂ. ૫૦૦ (એવાં ૧૦૦ છે.); જિલ્લા કેન્દ્રને રૂ. ૬,૦૦૦ (એવાં ૧૫ છે.); દરેક પ્રાદેશિક કેન્દ્રને ૨૦ થી ૨૫ હજાર; મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયને રૂ. ૬૦,૦૦૦ : આ પ્રમાણે મળે.

દરેક પુસ્તકાલયે લગભગ તેટલી રકમ પોતાના બાગમાંથી ઉધરાવી લેવી જોઈએ.

આ ઉપરાંત, મકાનો, ગ્રંથપાલની તાલીમ, હયાત પુસ્તકાલયોનું સંગ્રહન, વગેરે બાબતો પણ નિવેદનમાં ચર્ચા છે, તેની વિગતોમાં અહીં પડવાની

જરૂર નથી. ઉપરની યોજીક બાબતો ઉપરથી સમિતિની મુખ્ય બલામણિનો અને તેના ખર્ચનો ખ્યાલ આપી જશે.

૩

આ નિવેદનને અંગે હાલની નોકરશાહી સરકાર શું કરશે એ સવાલ સહેજે થાય છે. સામાન્ય રીતે બેતાં એમ મનાય કે, આ પ્રકારનાં કામો નોકરશાહી ન ઉપાડી શકે; અને આજના સંજોગોમાં ખર્ચ પણ ન કરે. પ્રમુખીય સરકારે આદેશો કેટલાંય હોદ્દાદારી કામો એક-યા બીજાને આજે જ્યારે અટવાવા લાગ્યાં છે, ત્યારે નવા કામની આશા રાખવી બ્યર્થ જ ગણાય. એટલે, એમ માનવામાં કશો વાંધો નથી કે, આ નિવેદન અત્યારે તો ખોળાંએ પડશે.

નિવેદન જે યોજના ધરી છે તે વિશે પણ સ્વતંત્ર રીતે એક બે વસ્તુઓ વિચારવાની પ્રાપ્ત થાય છે.

સરકાર પોતાના જાહેરનામાં કહે છે કે, આમ પુસ્તકાલયોને અંગેની યોજના પ્રોત્સાહનની સાથે કરેલી છે અને તે અમલમાં મુકાશે. પ્રમુખીય સરકાર જવાની સાથે એ યોજના પણ મૂકી, એમ લાગે છે, પરંતુ એક ખાસ વિચાર કરવા ઇચ્છતી આ-સમિતિ પણ એ યોજના પોતાના વિચારમાં સમાવતી લાગતી નથી. આમ વિસ્તારમાં પહોંચવા માટે તે છેલ્લાં ત્રણ પગથિયાં બતાવે છે; શરૂઆત શહેરોમાં ખર્ચ કરવાથી કરે છે. આ એક અવળી ગંગા જેવું લાગે છે. જો સમિતિએ સમસ્ત પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવો હતો, તો તેના જે બાગ સરકારે અમલી તોર પર તૈયાર કર્યો હતો, તેને ધ્યાનમાં લઈને જ પોતાની યોજના ધડવી જોઈએ, એમ નહિ?

આમ ન કરવામાં એક સામાન્ય દોષ થવા ઉપરાંત એક તાત્વિક દોષ પણ થયો છે. અને તે દોષ સમિતિએ સૂચવેલી આખી યોજનાનો અંતર્ગત દોષ છે; એટલે કે, સમિતિનો જ દિશા-દોષ ગણાય, કોઈ પણ પ્રમુખીય સરકારે આજે ઉપલા યરોનો વિચાર કરી, તેમની પાછળ ખર્ચ કરવામાં, હદની સાચી રિથિતિનો આનાદર રહેશે છે, એ સમજી લેવું પડે. મહાસલાનું તો બિરદા છે કે, તે આમ પ્રબળ

વેચાણ માટે દુકાનો કઢાવવી, અને સરકાર તેને આ જ કામને સારુ, અમુક રકમ મદદ તરીકે આપે. પુક્ત પ્રાંતની સરકારે આ રીત ગયાં થોડાંક વરસમાં અજમાવીને છોડી દીધી છે. અને આ સમિતિએ એવો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે કે, 'ખાનગી દુકાનોને મદદરૂપે પૈસા આપવાની રીતનાં ધાર્યો પરિણામ આપ્યાં નથી એ વિષે કશી શંકા રહી નથી.' આવી યોજના સફળ થવા માટે તેનો અમલ કરનારમાં જે રસ, સાદસ ને હિસાહ જોઈએ તે આ ખાનગી વેપારીઓમાં ન હોતો — અને ન હોય — એ પણ આ યોજનાની નિષ્ફળતાનું એક કારણ હતું.

આમ આ રીતોની ચર્ચા કરીને, તેમાંની એકથી કામ નહિ મૂરે એવો નિષ્કર્ષ બાંધ્યા પછી, આ કારીગરોની કમાણી છેક નજીક કેમ હોય છે એનાં એ કારણો સમિતિએ તપાસ્યાં છે. કેટલાક ઉદ્યોગમાં 'કાચા માલના ભાવ અને તૈયાર માલની કિંમત વચ્ચેનો જે ગાળો છે તેનો ચણો જ મોટો ભાગ વચલા દલાલ કે વેપારી ખાઈ લાય છે,' અને કારીગરને તેની મહેનતના જે દામ મળવા જોઈએ તે મળતા નથી. 'ખીજ કેટલાક ઉદ્યોગમાં કાચા માલની કિંમત અને તૈયાર માલની કિંમત વચ્ચેનો ગાળો જ એટલો નહોતો હોય છે કે, વચલા વેપારીને વાજખી રીતે મળવો જોઈએ એટલો નહીં મળ્યા પછી કારીગરની પાસે એટલા ઓછા પૈસા રહે છે કે તેનું પેટ પણ પૂરું બરાવ નહિ.' આ બેમાંથી પહેલા પ્રકારના ઉદ્યોગમાં જે માલના વેચાણ માટેની વ્યવસ્થા મુશ્કેરે તો કારીગરોને તરત જ લાભ થાય.

અતિ સમિતિએ જે મોટા હાથકોગ — હાથ-વજાટ અને કાંસાપીટગનાં વાસણના — તરત હાથમાં લેવાની બલામણુ કરીને તેને વિષે બહુ જ નાની યોજના સૂચવી છે. તે આ પ્રમાણે છે : (૧) સરખાતમાં ૭ મથકો (દરેક ઉદ્યોગને માટે ત્રણ ત્રણ) પસંદ કરીને ત્યાં સરકારી ઉદ્યોગખાતા તરફથી ખરીદી ને વેચાણનાં કેન્દ્રો ખોલવાં; (૨) દરેક ગિલ્દામાં ગામડી કારીગરોને મદદ કરવાને અને સલાહ સૂચના વડે માર્ગદર્શન કરવાને થોડાક સરકારી નિરીક્ષકો નીમવા. આ કેન્દ્રો કારીગરોને કાચો માલ આપે ને તેમના તૈયાર માલ લઈને બેગો કરે. આ નાની યોજનાનું

ભરિધમાં વિચાગ-રૂપ થાય ને સરકાર એવાં કેન્દ્રો પ્રાંતભરમાં ઠેર ઠેર-ચલાવે ને ગામડી ઉદ્યોગોના માલ વેચી આપવાનું માથે લે, એવી સમિતિની ઇચ્છા નથી. એવી જવાબદારી ઉઠાવવી એ સરકારની શક્તિ બહારની વાત છે ને સરકાર તો આ કેન્દ્રો પ્રારંભિક પ્રયોગરૂપે ચલાવીને આગળ ઉપર ખાનગી વેપારીઓને કે કારીગરોની સહકારી મંડળોએને સોંપી દે, એમ તે ઇચ્છે છે. અને એ જ રીતે જિનસરકારી સંસ્થાઓ આ કામ ઉપાડી લેવા પ્રેરાય તો જ પોતાની યોજના સફળ થઈ ગણાય એમ માને છે. તેને અત્યારે તો ખાતરી છે કે, આ યોજનાનો અમલ થતો લેવા પછી 'આ પ્રાંતના ગામડી કારીગરોને સંગ્રહિત વેચાણની યોજના કેટલી આવશ્યક ને લાભદાયક છે તેની ખાતરી થવા વિના નહિ રહે.' આ સૂચના જે પ્રાંતિક સરકાર સ્વીકારે ને અમલમાં મૂકે, તો પરપ્રાંતના લોકો પણ તેનાં અમલ ને પરિણામ રસપૂર્વક નિહાળશે. પણ અતિ ખરો અવતર તો ગામડાંના કારીગરોએ પોતે જ કરવો પડશે; કેમ કે આજે ગામડાંમાં તેમના માલનું વેચાણ વ્યવસ્થિત રીતે થઈ શકતું નથી તેમાં એક મુખ્ય કારણ તેમનું અજ્ઞાન છે. આમ છેવટે આ આખા પ્રશ્નના ઉકેલનો આધાર કારીગરોની કેળવણી ઉપર રહે છે. તેઓ મંથશક્તિનો લાભ સમજે અને સરકારી તથા પ્રમુદ્રાય સંસ્થાઓની મદદ મળે તે લઈને પોતાના કામની વ્યવસ્થા પોતે બેગ મળીને કરતા થાય, તો તેમની આજની અસહાય દશા મટે, તેઓ શોખણનો ભોગ થતા અટકે, ને તેમના ઉદ્યોગો ઉત્તરોત્તર ખીલતા જાય. આ બાબતમાં શોકસેવકો ધારે તો ફીક ફીક કાળો આપી શકે, તેઓ જે નિ-સ્વાર્થ સેવા વડે કારીગરોના સંપર્કમાં આવી તેમના પર પ્રભાવ પાડે ને તેમનો વિશ્વાસ સંપાદન કરે, તો કારીગરોને સાચે રસ્તે દોરી શકે. વળી શોકસેવકોને ગયાં થોડાં વરસમાં ગામડાંના ઉદ્યોગનું તંત્ર કેમ ચાલે છે, અને તેનાં ઉત્પાદન તથા વેચાણમાં શી શી અડચણો નડે છે, તેનો ફીક-ફીક અનુભવ મળી ચૂકેલો છે. એટલે તેમણે આ પ્રશ્નને અંગે ઝીંજા આ અને ખીજ અનેક સલાહોની ચર્ચા કરીને, તેના ઉકેલ માટે પોતાને સૂત્રની ને ગામડાંમાં ચાલી રહે એવી યોજનાઓ સૂચવવી ધરે છે.

ગૃહઉદ્યોગોના વિકાસ માટે શું કરવું ?

[મુંબઈ સરકારની ઔદ્યોગિક તપાસ સમિતિના અહેવાલ]

મુંબઈ પ્રાંતનું મહાસત્તાવાહી પ્રધાનમંડળ ગામડાંઓ અને ખેડૂતો માટે કેટલીક સુંદર સેટા આપી ચલું છે. તેમાં ખેડૂતોને માટે ઝાણરાહત અને ગણિતના કાયદા, તથા સામયિકાચતનો નવો કાયદો ગણ્યેથી સકાય. તે ન પ્રમાણે તે પ્રધાનમંડળે ગામડાંની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે ને પ્રવૃત્તિ ઉપાદી હતી, તે પણ ગણ્યેથી સકાય. તે બધી પ્રવૃત્તિ આજે તો આદરી અધૂરી રહી છે. પરંતુ બવિષ્યની પ્રભ તેમાંથી જરૂર લાગ ઉઠાવશે. ફરેલી મહેનત કોઈ દિવસ નકામી જતી નથી.

ગ્રામોદ્યોગની દૃષ્ટિએ આહું એક કામ તેને લગતી તપાસનું હવું. તે પ્રધાનમંડળે, આ બાબતની તપાસ કરવા માટે, ૧૯૩૮ના એપ્રિલ માસમાં નળીતા અર્થશાસ્ત્રીઓની એક સમિતિ નીમી હતી. તેમા સર પુરુષોત્તમદાસ જેવા બાહોસ વેપારી અને અર્થશાસ્ત્રી પ્રમુખ હતા અને પ્રો. રાવ જેવા તે વિષયના નિષ્ણાત તે સમિતિના મંત્રી હતા. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના નળીતા અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. સી. એન. વજીવ પણ તેમાં સભ્ય હતા. એવા ઉ નિષ્ણાતોની એક જનનદાર સમિતિને તે કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. પ્રો. રાવને ચોતાના કોલેજના કામમાંથી ખુજા કરીને તે કામ માટે ખાસ ઉ ખાસ માટે રોકવામાં આવ્યા હતા. અને તે કામ નજરીથી ઉ માસમાં પતાવવાનું હતું, પરંતુ તે ધાર્યા પ્રમાણે જલદીથી ન પડ્યું અને લખાઈ, છેવટે તે કામ ૧૯૩૯ના નવેમ્બરમાં પૂરું થયું. જ્યારે સુધીમાં તો યુરોપમાં અને હિંદમાં ઘણા ફેરફારો થઈ ગયા. એટલે તાર્કિક અમલની દૃષ્ટિએ અહેવાલની બહુ ઉપયોગિતા રહી નહિ. પરંતુ ગ્રામોદ્યોગને લગતી ને હકીકત તેમાં ભેગી કરવામાં આવી છે, તે બવિષ્યમાં કામ કરવાને માટે અતિ ઉપયોગી છે. અને ખાસ તો, યંત્રોદ્યોગના આ જમાનામાં નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રીઓ ગ્રામોદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા વિષે કેવી શત્રાગણું ફેર છે, તે પણ નળ્યેવા નેવું છે. આ બંને દૃષ્ટિએ આ સમિતિનો અહેવાલ ઉપયોગી છે.

અહેવાલનું નામ 'મુંબઈ પ્રાંતની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક તપાસ સમિતિના અહેવાલ, ૧૯૩૮-૪૦' એવું છે. પરંતુ સમિતિને આખા પ્રાંતની ગ્યાલી વિશાળ તપાસ કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું નહોતું. પરતી સચવડને અભાવે તે સકય પણ નહોતું. એટલે સમિતિએ જેવી વિશાળ તપાસ કરી નથી; પરંતુ ચોતાની નિમજુક્તા ઉદેશ ધ્યાનમાં રાખીને તેણે ગૃહઉદ્યોગો અને નાના ઉદ્યોગોની તપાસ કરી છે, અને મોટા યંત્રોદ્યોગો

સાથેનો તેમનો સંબંધ તપાસ્યો છે. આ મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખીને સમિતિ ચોતાના અહેવાલને 'નાના ઉદ્યોગોની તપાસના અહેવાલ' કહેવાનું શોગ્ય ધારે છે. પરંતુ તેનું મર્યાદા તો ઉપર નળ્યેવા પ્રમાણે વિશાળ છાપવામાં આવ્યું છે. સમિતિએ નક્કી ફરેલી મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખીને આ અહેવાલ તપાસવામાં આવે તો તેમાં ઘણી ઉપયોગી માહિતી અને સૂચનાઓ ફરેલી છે. સરકાર કરવા ધારે તો તેમાં પ્રનલિતની દૃષ્ટિએ ઘણું કરવાનું પડેલું છે.

સમિતિએ તપાસને માટે, સામાન્ય રીતે બને છે તેમ, સરકારી રિપોર્ટો ઉપરથી ઘણી માહિતી તારવી છે; અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ પાસેથી નિવેદનો મેળવ્યાં છે. એ રીતે ૧૧૧ નિવેદનો તેને મળ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત પ્રાંતના જુદા જુદા વિભાગો માટે પાંચ તપાસકો નીમવામાં આવ્યા હતા. તેમણે જુદે જુદે કોણેથી કરીને ૭૦૦ જેટલાં નિવેદનો બરાવ્યાં હતાં. આ ઉપરાંત તપાસમાં ખાસ ધ્યાન જેથે તેવું એ છે કે, સમિતિએ મુલગી ખાતા માસફતે ગામડાંના ઉદ્યોગોની હકીકત મેળવવા ખાસ પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને એ રીતે આખા પ્રાંતમાંથી ૫૪૬ ગામડાંની હકીકત મેળવી સકયા હતા. તે બધી હકીકત આમ વ્યવસ્થિત રીતે પહેલી જ વાર એકઠી કરવામાં આવી છે. અહેવાલના બીજા ભાગમાં તે બધી છાપવામાં આવી છે; અને સમિતિએ બલામજુ ફરી છે કે, જુદા જુદા નિલ્લાને લગતી હકીકત ત્યાંની રવશાધમાં છપાવીને લોકોને તે પહોંચાડવી.

સમિતિએ ચોતાના નિવેદનમાં પહેલાં ગૃહઉદ્યોગો અને નાના ઉદ્યોગોની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા બાંધી છે :

(૧) ગૃહઉદ્યોગો એટલે એવા ઉદ્યોગો કે જેમાં ભૌતિક શક્તિને ઉપયોગ ન થતો હોય અને ને સામાન્ય રીતે કારીગર ઘેર બેઠાં કરતો હોય, અને બીજા કારીગરો પાસે કામ કરાવે તોપણ તેમની સંખ્યા સ્થી વધુ ન હોય.

(૨) નાના ઉદ્યોગો એટલે એવા ઉદ્યોગો કે જેમાં ભૌતિક શક્તિને ઉપયોગ થતો હોય, પરંતુ કારીગરોની સંખ્યા ૫૦ સુધી હોય અને મૂડી રા. ૩૦,૦૦૦થી વધુ રોકાયેલી ન હોય.

આ જ સમ્બંધની કોઈ જુદી વ્યાખ્યા બાંધીને તે મગધા હેઠળ જુદા ઉદ્યોગો મૂકે એમ બને. પરંતુ સમિતિએ તે વ્યાખ્યા સ્વીકારીને તે મુજબ ઉદ્યોગોની વહેંચણી કરેલી છે. તેમની વ્યાખ્યા મુજબ, ૬ કારી-ગરોને ભેગા કરીને તેમની મલ્દરીને કોઈ મૂડીદાર લાગ ઉઠાવતો હોય, છતાં તે ગૃહઉદ્યોગમાં ગણાય ખરો.

પરંતુ તેમાં દારીદ્ર્યને જમીન ત્યારે સ્વદેશ કામ કરી શકે એવી પરિસ્થિતિ હોય છે. એટલે એવા ઉદ્યોગોને શુદ્ધ-ઉદ્યોગો ગણવા, દરકત નથી. પરંતુ આપણા દેશમાં ૩૦,૦૦૦ ની મૂળીથી કૌતિક શક્તિથી અને ૫૦ મહોદયથી ચાલતા ઉદ્યોગો મોટા ઉદ્યોગો જેવા જ છે અને સામાન્ય રીતે દારીદ્ર્યને બેઠાર પાડવામાં અને શુદ્ધઉદ્યોગોની સાથે દરીદ્રીકરણ કરવામાં તેમનો ફાળો નાનોસૂતો નથી. સાધારણ ફળવા ખાંડવાના સંચાલનો અને તેમની મિલોમાં ૫૦થી વધુ માણસો હોતાં નથી, છતાં તેમણે સામાન્ય લોકોના ધંધાને કાપટની મિલોના જેવું જ વૃદ્ધિ પહોંચાડ્યું છે. એટલે દરીદ્રીકરણ દ્રષ્ટિએ મોટા ઉદ્યોગો અને તેવા નાના ઉદ્યોગોમાં ખાસ ફેર જણાવતો નથી. આ દ્રષ્ટિએ, ઉપર આપેલી વ્યાખ્યાની વિરુદ્ધ કંઈ કહેવાનું નથી. પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ થતું જોઈએ કે, શુદ્ધઉદ્યોગોને જાંબી પાડવામાં અને દબરો હોડાને બેઠાર પાડવામાં તથા જેની ઉપર બોલે વધારવામાં મોટાં કારખાનાંની પેઠે કૌતિક શક્તિથી ચાલતાં નાનાં કારખાનાં પણ ઠીક ઠીક જામ જાય છે.

આ ઉદ્યોગોના પરસ્પર સંબંધ કેવા હોવા જોઈએ એ બાબત સમિતિએ લખ્યું છે કે : 'મોટા યાંત્રિક ઉદ્યોગો અને શુદ્ધઉદ્યોગોની વચ્ચે મૂળભૂત વિરોધ દોવા જોઈએ નહિ. એટલે મોટા ઉદ્યોગો સમૃદ્ધ થાય તે તેથી શુદ્ધઉદ્યોગની પડતી વધી જ જોઈએ તેમ નથી. સરકારના ઔદ્યોગિક ખાતાનું એ કામ છે કે, મોટા ઉદ્યોગોની સાથે દરીદ્રીકરણ ન કરે એવા શુદ્ધઉદ્યોગો સ્થાપવા માટે અને તેમને વધારવા માટે શોધબોજ કરે અને પોતાનાથી બનતું કરે.'

આમ છતાં ન્યાં તીવ્ર દરીદ્રીકરણ જેવું લાગે ત્યાં શુદ્ધઉદ્યોગો અને મોટા ઉદ્યોગોને કેવા માત્ર પેદા કરવા અને તે ક્યાં વેચવા તે સરકાર નહીં દરીદ્રી આપે અને શુદ્ધઉદ્યોગોને આર્થિક ગદદ આપે, એવી સમિતિએ ભલામણ કરી છે. આ રીતે બજાર નહીં કરવામાં બીજા પ્રાન્તો અને દેશો રાજ્યો સાથેના સંબંધો સ્થાવર બનેા થાય છે. બીજા પ્રાન્તોમાં તેમ ન થાય તે એક પ્રાન્ત તે કરી શકે નહિ, એટલે પ્રાન્તો અને દેશો રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની પરિપક્વ ચોટાલોને આધી બાબતો નહીં કરી લેવી, એમ સમિતિએ સૂચવ્યું છે.

નાના યાંત્રિક ઉદ્યોગો અને શુદ્ધઉદ્યોગોના પરસ્પર સંબંધ વિષે સમિતિ લખે છે કે, 'પ્રાન્તની આર્થિક વ્યવસ્થામાં બનેા પ્રકારના ઉદ્યોગોને યોગ્ય સ્થાન છે. અને તેથી નાના યાંત્રિક ઉદ્યોગોને વિકાસ અટકે એવું રાજ્યે હંક નહિ કરતું જોઈએ.'

આમ છતાં, વખાણ અને ફળવા ખાંડવાના નાના યાંત્રિક ઉદ્યોગોને વધવા નહિ દેવા માટે સમિતિએ ખાસ

બંધાગણ કરી છે. તે સંબંધમાં પણ બીજા પ્રાન્તો સાથે મધ્યસ્થ કરીને કામ કરવા સૂચવ્યું છે. આ ઉદ્યોગોને શુદ્ધ-ઉદ્યોગો તરીકે ગણાવવાના સમર્થનમાં સમિતિએ એમ જણાવ્યું છે કે, 'દાયકલામણના ધંધા આજે અતિશય પડતી દરજ્યામાં છે. તે તેને પગપર થવા માટે સમર્થ આપવા હોય તે એ આવશ્યક છે કે, યાંત્રિક માલ સાથેની તેની દરીદ્રીકરણ વધવા દેવી નહિ. અમે માનીએ છીએ કે, દાહના સંજોગોમાં નાની યાંત્રિક કારખાનાં કારખાનાં વધે તેમાં બે દ્રષ્ટિએ ભોજન રહેતું છે. એક તો દાયકલામણના ધંધાનું સંજોગપૂર્ણક પુનર્જન ન થાય; અને બીજી, દાયકલામણના ધંધાનો બહોળો પ્રચાર. પણ ન થાય. . . . ફળવા ખાંડવાના ધંધાને પણ ખાસ કક્ષામાં ગણવાની જરૂર છે. કારણ કે દાયકલામણ અને ચોખામાં ખોરાકની દ્રષ્ટિએ કોચી ભતનાં તરત રહેતાં છે. અને વિશેષમાં તેને લીધે ખેડૂતોને નવરાશના વખતમાં કામ મળે, — ખાસ કરીને તેમની સ્ત્રીઓને કામ મળે અને તેથી ગામડાંની ભેદની કંઈક ઓછી થાય.'

'દાયકલામણને અંગે સમિતિ લખે છે કે, 'આપણું ઉદ્યોગ-વિષયક જ્ઞાન ભેદનાં અને ભેદને મદદનીશ ધંધાની જરૂર છે એવા માણસોની બાદે મોટી સંખ્યા ભેદનાં, હિંદના ભેદોને માટે દાયકલામણ એ જ જરૂરના આદર્શ ધરાયે છે, એમ રહેતું વધારાપડતું નથી. તે ધંધા કરવામાં બહુ જ ઓછી મૂડીની જરૂર પડે છે. તે કામ શોખનું અધરું નથી. પોતાની અનુકૂળતાએ મને ત્યારે તે કામ થઈ શકે છે અને તેની પાછળ સેક્ષઓન્દની પ્રભુલિપ્તિ છે.'

ગાંધીજી ખાદીના સમર્થનમાં લખતા હોય તેવા આ સંબંધો છે, પણ ખરેખર તે નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રીઓના સંબંધો છે. તેમની અને ગાંધીજીની સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થાની દ્રષ્ટનામાં કંઈક ફેર દરે પર્વત દાયકલામણ અને શુદ્ધઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર વિષે તેઓ સદમત છે. નાના મોટા ઉદ્યોગો અને શુદ્ધ-ઉદ્યોગોના સ્થાન વિષે સમિતિએ એક અત્યંત દેશી પસાર કર્યો હતો, તે ઉપરથી સમિતિની તે ઉદ્યોગોના પરસ્પર સંબંધ વિષેની કક્ષના વધારે સ્પષ્ટ થાય છે, અને તે ઉપરથી ગાંધીજીના વિચાર સાથે તેઓ દેડા મળતા છે તે પણ સમજ શકાય છે, સમિતિને તે કારણ નીચે પ્રમાણે છે :

'ખેડૂતો વરસમાં અધિક ખાસ બેઠાર રહે છે તે વ્યાપકમાં છોડીને અને તેમની આવક વધારવાની જરૂર જોઈને સમિતિ એમ માને છે કે, પ્રાંતની સરકારે પોતાની ઔદ્યોગિક નીતિ એવી રીતે રચવી જોઈએ કે જેથી ખેડૂતોને અને ખેતીના મહોદયને નવરાશના વખતમાં કામ મળે. આ દ્રષ્ટિથી સમિતિ એમ માને છે કે, દાયકલામણ, ખાંડવાનું, ટોપણ અને દોરડાં બનાવવાનું, આવાં આવાં

કામોને ઉત્તેજન આપવા માટે સરકારે દરેક રીતે પગલાં લેવાં નેહિંએ. સમિતિ એમ પણ માને છે કે, પ્રાંતના રસ્તા બાંધવાનું અને સમારવાનું કામ એવા સમયે કરવું નેહિંએ કે જેથી નવરાશના વખતમાં ખેડૂતોને કામ મળે. આને માટે બીજા ઉપાય એ છે કે, દોર-ઉછેર, મરવાં-ઉછેર અને મધમાખ-ઉછેર જેવા ખેતીને સહાયક ધંધાને ઉત્તેજન આપવું. આમ છતાં એટલું રપષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે, સમિતિ એમ માને છે કે પ્રાંતના ઉદ્યોગોના બધી રીતે વિકાસ કરવો નેહિંએ અને ગૃહઉદ્યોગો સિવાય બીજી રીતે ઉદ્યોગોના વિકાસ કરવા પણ ઉત્તેજન આપવું નેહિંએ; ખાસ કરીને જે વસ્તુઓ ગામડાંમાં લોકો નવરાશના વખતમાં ન કરી શકે તેવી વસ્તુઓ બીજી રીતે પેદા કરવા ઉત્તેજન આપવું નેહિંએ.

આર્થિક રચના વિશે સમિતિના સભ્યોનું દૃષ્ટિબિંદુ ઉપરના કાવચમાં દ્રઢકામાં મૂકેલું છે અને તે આવકરૂપાત્ત છે. આત્માર સુધી ગાંધીજીના વિચારો અને અર્થશાસ્ત્રીઓના વિચારોને કઈ મિજ નથી એમ કહીને કાગળ, તે જામ આમી દૂર થાય છે. શ્રી. મનુ સુબેદારની પેઠે સર પુરુષોત્તમદાસ અને પ્રો. વજીલ જેવા પણ ઉપરના વિચારોનો પ્રચાર કરે, તો અર્થશાસ્ત્રને નામે કોઈને ગાંધીજીના વિચારોની વિરુદ્ધ ખાસ કહેવાપણું ન રહે.

સમિતિના વિચારોની ખંખડા હપર મુજબ છે તે અનુસાર સમિતિએ જુદા જુદા ઉદ્યોગોની માહિતી આપી છે અને તેનો કેવી રીતે વિકાસ થઈ શકે તેનાં સૂચનો કર્યાં છે. તેની પ્રસ્તાવના તરીકે સરખાતમાં આખા પ્રાંતની વસ્તી, કૃષિવણી, ધંધા અને ઉદ્યોગોની માહિતી, ૧૯૩૧ના વસ્તીગણતરીના રિપોર્ટમાંથી લાવવાને, આપી છે, કયો પાક કેટલો થાય છે, તેમાંથી કેટલો વિકાસ થાય છે, કઈ કઈ વસ્તુઓ આયાત થાય છે, અને તેમાંથી કેટલી અહીં બની શકે તેવી છે, તેની વિગતવાર માહિતી આપી છે. તે બધું ખૂબ ઉપયોગી છે અને દ્રઢકામાં આપવા જેવું છે; પરંતુ તે બીજા કોઈ વખતે કરીશું. આ લેખમાં સમિતિનું દૃષ્ટિબિંદુ અને તેણે કરેલી ભલામણો દ્રઢકામાં લેવાનું રાખ્યું છે. હપર આપણે તેની આધિકૃત દૃષ્ટિ નેહિં ગયા. હવે તેની ભલામણો દ્રઢકામાં નેહિંએ.

તેની મહત્ત્વની ભલામણોનો સાર નીચે મુજબ છે :

૧. સરકારે આર્થિક વિકાસનું ખાટું કાઢવું.
૨. પ્રાંતનાં ખનિજ દ્રવ્યોની ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ વિગતવાર તપાસ કરાવવી.
૩. જામડાની પેદાશના ઔદ્યોગિક ઉપયોગ માટે અને કાંચરનાં ફોતરાં, મગફળીનાં છાંડાં, કેળાં વડ અને અજશીનાં રાડાં જેવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ થઈ શકે તે માટે સંશોધન કરાવવું. તે જ પ્રમાણે પ્રાંતમાં પેદા થતી, દવાઓ માટે ઉપયોગી, વનસ્પતિની તપાસ કરાવવી.

યામડાં પકવવાના અને રંગવાના પદાર્થોની વેપારી દૃષ્ટિએ ઉપયોગ થઈ શકે તે માટે સંશોધન કરાવવું. કુદરતીદિના માથો અને રસ સંધરવાના ઉદ્યોગ માટે તેમજ શલ્ક, કોડી જેવા રસાયણોને માટે પણ સંશોધન જરૂરી છે. તે બધું સરકારે જ કરવું નેહિંએ.

૪. પ્રાંતમાં ચંત્રી બનાવવાનું કારખાનું કાઢવા માટે સરકારે સક્રિય મદદ કરવી નેહિંએ.

૫. દરિયામાં બેંગ્લી માછલીઓ કાઢવા માટેની શક્યતા તપાસવી.

૬. જલદીથી આવજાવરના રસ્તાઓ બાંધવા.

૭. ગામડાંના કારીગરોની નિરક્ષરતા દૂર કરવા માટે એક યોજના કરવી અને તેનો નેરપૂર્વક અગમ કરવા માટે એક અમલદાર નીમવો.

૮. કાપાખાનાંની અલ્પ જલદીથી વિચારવા જેવી છે. તેમાં સરકાર તથા ધનવાન લોકો બંનેએ મદદ કરવી નેહિંએ.

૯. નવરાશના વખતના ગૃહઉદ્યોગો અને મદદનીશ ધંધાઓ માટે એક ખાસ ખાટું કાઢવું અને નિલ્લાવાર લગાડનીશો નીમવા. તેના ઉપરી તરીકે ઔદ્યોગિક ખાતામાં ડેપુટી ડાયરેક્ટરની જગ્યા ભરી કરવી.

૧૦. ટિફના અર્થતંત્રમાં મદદનીશ ધંધાઓનું શું રચના હોવું નેહિંએ તેની ચર્ચા કરવા માટે જુદી જુદી પ્રાંતિક સરકારોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવવી અને આખા દેશ માટે એક નીતિ નક્કી કરવી. મોટા ઉદ્યોગો અને નાના ઉદ્યોગોના નિયમનનો વિચાર પણ આવી આખા દેશની પરિષદમાં કરવો.

૧૧. નાના કારીગરોની માલ વેચવાની અને બીજી કુરેલીઓના ઉકેલ માટે દરેક નિલ્લામાં ઔદ્યોગિક મંડળ રચાવવું. તે નિલ્લાના ઔદ્યોગિક અમલદારની દેખરેખ હેઠળ કામ કરે. મંડળ કારીગરોને કાંચો માલ આપે, તેમનો માલ વેચા આપે, સુધારણાં બોલેલા આપે અને પ્રદર્શનો વગેરે ગોઠવે. તે મંડળમાં નિલ્લામાં રહેનાર અને આજો વખત કામ કરનાર કોઈ પણ કારીગરને દાખલ થવાની છૂટ હોવી નેહિંએ.

૧૨. ગૃહઉદ્યોગોના ઉપરીની દેખરેખ હેઠળ એક સંશોધન મંદિર કાઢવું અને તેમાં ગૃહઉદ્યોગોને લગતા પ્રશ્નોની સોંધખોળ કરવી.

૧૩. સરકારે ગૃહઉદ્યોગોના માલને ઉત્તેજન આપવું. માલ થોડો હલકો હોય અને કિંમત વધુ હોય તોપણ ગૃહઉદ્યોગોના માલ લેવો, અને તે ન મળે તો નાના યોગિક ઉદ્યોગોના માલને પણ એ જ રીતે ઉત્તેજન આપવું. આવા માલને નડતા દાણવેરા, જાંતવેરા દૂર કરવા.

૧૪. દરેક નિલ્દામાં એક નાણું સંપ્રદરશાન રાખવું. તેમાં નિલ્દામાં પેદા થતો હાથો માલ, તેમાંથી બનતી બનાવટો, નિલ્દાની નરિયાતો અને હથેલી નવા માલ બની રહે, તેનું પ્રદર્શન હોય. નિલ્દામાં દર વરસે ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન પણ કરવું.

૧૫. શુદ્ધદોષોગેના કારીગરોને નિલ્દા મંડળ મારફત નાણાંની મદદ કરવી, અથવા તેા શુદ્ધદોષજ ખ્યાતને તે કામ માટે રૂપ લાખ કૃપિયા આપવા. નરના યાંત્રિક ઉદ્યોગોને પણ નાણાંની મદદ આપવા માટે રૂપ લાખ કૃપિયાની મૂકીથી ઔદ્યોગિક બેંક કાઢવી.

૧૬. વેપાર ઉદ્યોગની માહિતી એકઠી કરીને વખતો-વખત પ્રગટ કરવા માટે ઔદ્યોગિક ખાતામાં એક ખાસ અમલદાર નીમવો.

૧૭. નાના યાંત્રિક ઉદ્યોગોને લગતા સંશોધન માટે મુળધર્મમાં એક સરસ પ્રયોગશાળા સ્થાપવી અને સંશોધન માટે ઉદ્યોગવાળાને પણ મદદ આપવી. આ ઉદ્યોગોના માલને તપાસીને પ્રમાણપત્રો આપવાં.

૧૮. દિગંગા સ્થપાયેલી પરદેશી કંપનીઓની દરીકાઈ બાબતમાં શું કરવું તે માટે મધ્યસ્થ સરકાર અને બીજા પ્રાંતોની સરકાર સાથે મસલત કરવી. દેવલે ફો અને નકાલના ફોની મુરોદ્ધી સંબંધમાં પણ પ્રાંતિક સરકારે તેવી ફરિયાદો ચોગ્ય રીતે કાણે રત્ન કરવી અને લાંઠામારીઓ દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો. તે ન પ્રમાણે ચોટા યાંત્રિક ઉદ્યોગોને પણ રાખી અપાવવા માટે પ્રાંતિક સરકારે પ્રયત્ન કરવો.

૧૯. પ્રાંતિક સરકારે અલાર મુદ્દીમાં પ્રાંતના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ધણું ન જોડવું કામ હતું છે. દલે સરકારે ચોક્કસ ઔદ્યોગિક નીતિ નક્કી કરીને તે મુજબ અસરકારક રીતે કામ કરવું જોઈએ.

૨૦. સીઓને શુદ્ધદોષો સીખવવા માટે વર્ગો કાઢવા જોઈએ.

૨૧. વર્ધા શિક્ષણ ચોળના, જેમાં લાયકદોષો દ્વારા નામકામાં શિક્ષણ આપવાની કલ્પના છે, તે લાખ કરવા બહામણું છે.

૨૨. ઔદ્યોગિક શિક્ષણની સરવડ વધારવી જોઈએ અને તેનો લાભ દેવ વિજાગને મળવો જોઈએ.

ઔદ્યોગિક નીતિ નક્કી કરવામાં સમિતિએ એક અત્યંતની બાબત તરફ ધ્યાન ખેંચવું છે કે, 'ઔદ્યોગિક વિકાસની ચોળના એવી દોગી જોઈએ કે તેથી અત્યારે શુદ્ધદોષોમાં કામ કરતા લોકોની વેકારીમાં વધારો ન થવો જોઈએ. અમર તેા તેમની આવકમાં વધારો ન થવો જોઈએ.' હા. વ., મુખીમારના ધંધામાં તેમણે મુખારો કરવા ચત્તવું છે. પરંતુ તે એવી રીતે કે, લાભ ને સાબીમારો તે ધંધામાં રોમાવેલા દોષ તેમને નુકસાન ન

થવું જોઈએ.

આ બધી બહામણો સફલિતિથી અને શુભનિશાથી થવેલી છે. તેમની સફળતાનો આધાર સરકાર ઉપર છે. બધીય બહામણો જોતાં એક વસ્તુ તરી આવે છે કે, જે કરવાનું છે તે સરકારને છે. તેનો ધણી આધાર બીજા પ્રાંતોની સરકાર અને ખાસ કરીને મધ્યસ્થ સરકાર ઉપર છે. તેમાંનું એકે ધાનું આજે સળવું નથી. આ બધું કામ કરવા માટે સરકારી ઔદ્યોગિક ખાતાની મુનરંથના કરવી જોઈએ. તે રીતે તે ખાતું નવેરર રચવામાં આવે તેા, આજે તેની પાછળ લગભગ રૂ. લા લાખ ખર્ચાય છે, તેને બદલે આશરે રૂ. રૂપ લાખ ખર્ચ થાય. ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે આટલું ખર્ચ કરવું તે કંઈ વધારે નથી એમ સમિતિ માને છે અને ચેતવણી આપે છે કે, ગામડાંના લોકોની રિયતિ એવી નિશાળનાંક રિયતિએ આવી પહોંચી છે કે, જે આ બાબત તાત્કાલિક ધ્યાન આપવામાં નહિ આવે તેા રિયતિ વધુ બગડશે અને પછી વધુ પેસા ખર્ચવા છતાં રિયતિ સુધારો નહિ. સમિતિના એ ચાલનાર શબ્દો દંકીને ન આપણે આ સમાચોચના પૂરી કરીશું.

'અમારી સૂચના પ્રમાણે તાત્કાલિક પગલાં લેવામાં નહિ આવે તેા ગામડાંના લોકોની રિયતિ વધુ ને વધુ બગડશે અને જે તે કુદંશા ચાલુ રહેશે તેા પછી એ તેટલા પેસા ખર્ચવા છતાં ગામડાંની પ્રબળી અવજા થતી અટકાવી શકશે નહિ. આજે તેઓ બહુ ન જોડી આવકથી પેતાના ધંધા ચલાવી રહ્યા છે અને ખર્ચમાં બેલદ કાપકૂપ કરીને ટપે છે. આમ જે ચાલુ રહે તેા તેઓ વધુ વખત ટકી શકશે નહિ.'

આ ધીરગંધીર શબ્દોથી સરકારની આંખ કીપડશે? શાની કીપડે? પહેલાં પણ તે આંખ આડી બધ દબી. આજે તેા હલિ બીજે ન છે. ચેટલે કૃપિયા ૩૩,૦૦૦ને ખર્ચે સમિતિએ કરેલી કામની બહામણો આજે તેા અસરાર્થકો થકી રહી છે. ફરી કોઈ પ્રબળીય સરકાર આવશે ત્યારે તેનો લાભ કામચો ફરમિયાન, સમિતિની ચેતવણી પ્રમાણે, નાટ લાખમાંથી ન લય તે જેવું જોઈએ. આજે તેા તે દિશામાં ચાગ્યા તંધ અને અમિતોચ સંધ ને કામ કરી રો તેટલાથી ગામડાંનાં અર્ધભૂખ્યાં વેકારોને નેટલી સલત મળે તેટલી ખરી. ચેટલે લાભ તેા પ્રબળે આવાં કામ માટે સરકાર સામું નેવાને બાલે, પેતાનાથી અને તેકડું. આવાં મંડોળના કામને લેવળન આપવું રહ્યું. તે રિયત બીજે માગે નથી. પ્રબળી લાખમાં સાચી સના આખા પછી બીજા ઉપાયો લેવાશે. તે વખતે સમિતિએ મેકે કીમતી કામ ઉપયોગી થઈ પડશે.

વિકલકાસ કોઠારી

વહેવારુ ખગોળ-૨૧

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રના યુનરુદ્ધાર

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે તે અલ્પાર સુધી આપણે જોયું. તેમાં કઈ કઈ બાબતો આવે છે, તેનો શો અર્થ છે અને તેમાં શી શી ખામીઓ છે, તેની ચર્ચા આપણે કરી. આપણું પંચાંગ, તેમાં આવતી બાબતોની સમજણ, તેની અશુદ્ધિઓ અને તે કેવી રીતે શુદ્ધ થાય, એ પણ આપણે જોયું. પણ પંચાંગ એ કઈ આખું ખગોળ નથી. આપણું પંચાંગ કાલમાપન, ધર્મકૃત્યો અને દલ્લભ્યોતિષ માટે છે. ધર્મકૃત્યો અને દલ્લભ્યોતિષનું મહત્ત્વ હાલના જમાનામાં ઘટી ગયું છે અને ઘટતું જવાનું. કાલ-માપન માટે આપણું પંચાંગ ગમે તેટલું શાસ્ત્રીય હોય તોપણ વહેવારુ સગવડવાળું તો નથી જ. હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા અનેક પ્રકારના સંવત, મહિના અને તિથિઓ, ઝડ ન સમગ્રય તેવાં તિથિ અને માસનાં શુદ્ધિ અને ક્ષય, એ બધા પરથી આપણું પંચાંગ કાલમાપન માટે પણ અનુકૂળ નથી રહ્યું. એને જે ચાલુ રાખવું હશે, તોપણ અંગ્રેજી મહિના અને તારીખોની પેઠે તેને નિયમિત કરવું પડશે.

વળી આપણે જોયું કે, આપણું પંચાંગ નેવું છે તેવું પણ તે ખગોળની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ નથી. તેમાં આપેલી મહેતવી સ્થિતિ આકાશ સાથે મળતી નથી. તેને પણ સુધારવી રહી. આને કેવી રીતે સુધારવી તેની ચર્ચા આપણે કરી છે. મતલબ કે, પંચાંગ-સંશોધનનો વિષય અમુક અંશે આપણે ચર્ચ્યો છે અને તેની વિશેષ ચર્ચા અહીં નહિ કરીએ. શુદ્ધ પંચાંગનું ગણિત કરવા માટેનાં પુસ્તકો પણ લખાયાં છે. આ બાબત વિસ્તારથી અમે અમારા 'ખગોળ-ગણિત' બા. ૧ ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે, તેથી ફરીને તે અહીં લખતા નથી.

અમે અહીં જે વિષે કહેવા-માગીએ છીએ તે જુદું જ છે. પંચાંગસંશોધન તો કરવાનું છે જ, પણ માત્ર તે કરવાથી ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર નહિ થાય.

ખગોળશાસ્ત્રના દરરોજના વહેવારુ ઉપયોગ તરફ ન્યાં સુધી આપણે લક્ષ નહિ આપીએ, ત્યાં સુધી તેમાં શી રીતે પ્રગતિ કરવી તે આપણને નહિ

સમજાય. આ માટે આ લેખમાળા શરૂ કરતાં જ અમે આ બાબત ઉપર ધ્યાન જોવું હતું. આગળોટા અને વિમાનો ચલાવવાં, જૂગોળના નકશા બનાવવા, જમીનો અને પ્રદેશોની માપણી કરવી, ધડિયાળોને નિયમિત રાખવાં, વગેરે રોજિંદી વહેવારુ બાબતોની દૃષ્ટિએ ખગોળશાસ્ત્ર તરફ જોવાની શરૂઆત હવે આપણે કરવી જોઈએ. આપણામાં આ દૃષ્ટિ ખૂબે એટલા માટે આ લેખમાળાની શરૂઆતમાં જ ખગોળની મહત્ત્વની અસાંશ, રેખાંશ, સમય વગેરે કેવી રીતે કાઢી શકાય તે સમજાવ્યું હતું.

પશ્ચિમમાં ખગોળનો અભ્યાસ આ દૃષ્ટિએ થાય છે. આ માર્ગે અભ્યાસ કરવામાં ત્યાં સેંકડો માણસો રોકાયે છે અને તેનો લાભ રોજના વ્યવહાર-માં તેઓ ઉઠાવે છે. આ વ્યાવહારિક લાભ તેઓને એટલો બધો થાય છે કે, તેના બદલામાં લાભો રૂપિયાને ખર્ચે ખગોળની વેશણાઓ ચલાવવી તેઓને ભારે પડતી નથી.

હા, આ મોટા વર્ગની સાથે જ એક ખીલો નાનો વર્ગ પણ આ વેશણાઓમાં કામ કરે છે. તેઓ માત્ર આ વિદ્યાના રસને જ ખાતર તેનો અભ્યાસ કરે છે. તેઓની શોધખોળ હંમેશાં વહેવાર-માં ઉપયોગી પણ થતી નથી. પણ તેઓ વિદ્યાની પ્રગતિ કરે છે અને સીધી રીતે નહિ તો આડકતરી રીતે પણ કઈ ને કઈ ઉપયોગી કાર્ય કરે છે. જે એક મોટો વર્ગ કઈક વ્યાવહારિક કાર્ય કરતો હોય, તો તેની સાથે સાથે આવા એક નાના વર્ગને કોઈ પણ પ્રજા નિભાવી શકે.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી ભણતરની શરૂઆત થઈ અને આપણા લોકો પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન શીખ્યા. આને પરિણામે આપણા ખગોળમાં રહેલી ખામીઓ ધ્યાનમાં આવી અને તેને સુધારવાને આપણે પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. આજથી ૮૦ વર્ષ પર લોક-માન્ય તિલક મહારાજના ગણિતયુગ સ્વ. કેશવપંત છત્રેનાં 'અહસાધનનાં કોષ્ટકો' બહાર પડ્યાં સ્વાસ્થી આ દિશામાં પ્રયત્નની શરૂઆત થઈ, એમ ગણી શકાય. ત્યાર પછી તો સ્વ. કેતકર, સ્વ. પવાર, સ્વ.

ગો. સ. આપ્ટે, શ્રી. દક્ષતરી વગેરેનાં ધણાં પુસ્તકો આ વિષય પર પ્રગટ થયાં છે. આ બધાં પુસ્તકો પ્રત્યક્ષની સાથે મળી રહે એવું પ્રયત્ન ગણિત કરવા વિશે છે. આ ગણિતનો ઉદ્દેશ મુદ્દ પંચાંગ, ધર્મ-કૃત્યો અને ક્ષત્ર્યોત્તિપત્રમાં ઉપયોગી થવાનો છે અને એ ઉદ્દેશ એમણે સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યો છે એમાં કંઈ શંકા નથી.

આ બધું કરવું જરૂરી હતું. આ વિદ્વાનોએ અત્યંત પરિશ્રમ સહ આપણા પર મોટા ઉપકાર કર્યો છે એમાં કંઈ શંકા નથી, અને આ દિશામાં

પંચાંગસંશોધનનું કાર્ય ચાલુ રહે એ પણ જરૂરી છે. પણ હવે અને અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક હિંદુસ્તાનના આ વિષયના વિદ્વાનોને એક નવીન ક્ષેત્રમાં પરિશ્રમ કરવાની વિનંતી કરીએ છીએ. આને બે ભાગમાં ટકવું હશે, તો પ્રત્યેક વિષયમાં અવગોચીન દષ્ટિ કેળવવી જ પડશે અને બીજી પ્રગતિ કરતાં પાછળ પડી રહેવું નહિ જ પાડવે, આ દષ્ટિએ હવે ખગોળ-શાસ્ત્રમાં શું શું સાહિત્ય તૈયાર કરવું જોઈશે, તેની ચર્ચા આવતા સેખથી કરીશું.

હરિહર ભટ્ટ

હાયપગનું જીવનમાં સ્થાન

(એક પત્ર)

પહેલાં તો તમને એ સમજાવવું જોઈએ કે, આપણે ત્યાં બહુતાં બાઈબલનો નામો, ચોરસો વાળવા, કટકા ઘોવા, પાંડ્યાં સાફસુધ કરવા, ભજાં પાડવા, પેશાબખાતું ઘાતું, બાગમાં ખોદવું, પાણી પાતું, છોડવાઓ રોપવા, માટી ખોદી લાવી પૂરી, પાણીનાં માટલાં ભરવાં, ડોપા તથા ખાસા બેટકવા, ગ્રામ્ય સહ ચોક સાફ કરવે, જાહેર રસ્તાઓની સાફસુધી કરવી, વગેરે શા માટે રાખેલું છે? તથા આ બધાં કામોમાં અધ્યાપકો શા માટે તમારી સાથે રહીને કાર્ય કરતા હતા, અને તેમના કાર્યોલક્ષ્યનો ભાગ તેઓ પોને જ શા માટે વાળે છે અને પંચાર્થીઓ પાસે વળાવતા નથી?

બાળક નાનું હોય છે, ત્યારથી પહેલું કામ તે પોતાના હાયપગ દલાવવાનું કરે છે. નાનું બાળક પોંચું પડેલું હોય કે ચતુર્ પડેલું હોય, તોય પોતાના હાયપગ દલાવ્યા કરે છે. ગોરું થતાં ચાલતાં શીખે કે. ફળિયામાં રમવા નીકળી પડે છે. હાયમાં ભઈ કાઈ બીજ પકડી અણગાને તોડી નાખે છે. પારણું ઉઘાડવાસ કરે છે. નાનાં નાનાં વાજાં પનારી વાણિયાની રમત રમે છે. જીવારના ગરમાંથી પાક્કી બનાવે છે. તાડની તોગારીનું મજલું બનાવી તળાવમાં તરવું મુશી આનંદ કરે છે. કુવા ખોદે છે. કાદવ ચૂંચી પાણીના કપાડા બનાવે છે. કાદવના

ગોળા વાળે છે. બાળકને ખોસતાં નથી આવડતું, તેને મળેલી ગાનેન્દ્રિયોનો સત્તાન ઉપયોગ કરતાં શીખ્યું નથી, તે પહેલાં તેની કર્મેન્દ્રિયો કામ કરતી ધઈ જાય છે. પશુઓને, પંખીઓને તથા જીવ-જંતુઓને પગ આપેલા છે, પણ હાય આપેલા નથી. માણસજાતને હાય આપેલા છે, એ તેની એક બાજુ વિશેષતા છે. અને એક બીજી વિશેષતા તેની બુદ્ધિની છે. પશુપંખીઓ વિચાર કરી નિર્ણય કરે તેવી બુદ્ધિ તેમને નથી મળેલી.

માણસને હાયપગની વિશેષતા ન હોત, તો માણસની બુદ્ધિએ કરેલા હનસે ભવ્ય વિચારો અને તેની સામગ્રીઓના પ્રવાહોને મૂર્તિમંત થવાનો અવસર ન આવત. તેની સામગ્રી ને બુદ્ધિ હાયપગ વિના અર્થગ રહ્યાં હોત.

આને માણસે સંસ્કૃતિનો વિકાસ કરેલો દેખાય છે, તેમાં મોટામાં મોટો ફાળો તેના હાયે આપેલો છે. રોજના જીવનમાં સામાન્ય દેખાતાં કાર્યોમાં જ્યાં ને ત્યાં હાયનો જ ઉપયોગ થતો દેખાય છે. પયારી પાંથરવી, કપડાં પહેરવાં, ખાવાનું બનાવવું, વાસણ મોંજવાં, કુકાડાથી સાકડાં ફાડવાં તથા કાપવાં, દુરખન દહોવાં કરે ત્યારે દહિયાર પકડી બચાવ કરવો, આ બધાં કાર્યો હાય જ કરે છે. સસિતકળા અને કારીગરીમાં પણ હાયનો જોગવાવતા પ્રમાણમાં

ઉપયોગ થાય છે. સુધાર, હુદાર, દરજી, મોઝી જેવાના ધંધામાં પણ હાથ કામ કરે છે. ચિત્રકળા, માટીકામ, કે વાજિત્રો જાળવવામાં પણ હાથ જોઈએ. અને છેલ્લે છેલ્લે તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુરતકોને લિપિબદ્ધ કરવાં હોય તો હાથ વિના ચાલી શકે જ નહિ.

આપણને હાથપગ આપેલા છે. એ વાપરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ દરેક માણસમાં સ્વાભાવિક છે. આ શક્તિ અને વૃત્તિ આપણે ટકાવી રાખવાં જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ ઉત્તરોત્તરતેને વિકસાવવાં જોઈએ, અને તેટલા માટે જ આપણા વિદ્યાલયમાં આપણે હાથપગનાં કાર્યોને મહત્વનાં માન્યાં છે અને કાળજી-પૂર્વક કરાવીએ છીએ. પણ જે દિવસે એ વૃત્તિનો વિનાશ થશે, તે દિવસે આપણને ઈશ્વરે આપેલું એક હથિયાર ભાંગી ગયું છે એમ જ આપણે ગણવું પડશે.

કેળવણી માણસના જીવનને ધરાવતો દાવો કરે છે. તો જે જીવનમાં હાથપગને આટલું બધું સ્થાન હોય, તે જીવન ધરાવતો દાવો કરનાર કેળવણી હાથપગને સ્થાન ન આપે, તો તે કેળવણી પોત્તળ કહેવાય. તમે જાણો છો કે, કેળવણીની છેલ્લામાં છેલ્લી પદ્ધતિઓમાં હાથપગના ઉપયોગને સ્થાન મળેલું છે. સ્વતંત્ર દેશોમાં તો ખાસ ધ્યાન આપાય છે. જાપાનમાં જાળકો ત્રણ કલાક ઉઘોગશૃદ્ધમાં કામ કરવા જાય છે. ગાંધીજીએ તો વળી ‘ઉઘોગ દ્વારા કેળવણી આપવી જોઈએ’ એમ કહેલું છે, એમ કહીને તેઓ માનવજાતિના બેઠકડું ચર્ષી ગયેલા હાથપગને નવું જીવન અર્પે છે. જૂના કાળમાં સાંદીપનિ ઋષિને ત્યાં કૃષ્ણ સુદામા રહેલા ત્યારે લાકડાં ફાડવા અને ગાયો ચારવા જતા હતા. આફ્રિકાનો જનરલ રમ્પ્સ પોતાના ખેતરમાં કામ કરે છે. ન્યૂ ઝિલેન્ડનો પડો પ્રધાન મિ. સેવેજ પોતાના ખેતરમાં કામ કરતો હતો.

અમેરિકામાં લાખો પતિના દીકરાઓ હાથપગ વાપરવામાં જરાય નાનમ ગણતા નથી.

આપણા દેશમાં હાથપગ ન વાપરવા અને પાશ્વરની મોટલી જીંચકવા મજૂર કરેલા એ મોટી ફેશન ખૂબ ફેલાયેલી છે. એ મોટી મોટાઈ છે. અને તેનું કારણ અંગ્રેજ કેળવણી ગણાય છે. અંગ્રેજ કેળવણીએ અનેક નુકસાનો કર્યાં છે. પણ મોટામાં મોટું નુકસાન તો એ કર્યું છે કે, જગતમાં જીવાન ભાઈજાહેનાના હાથપગ ભાંગી નાખ્યા છે. તેમનામાં જીવાન ઉમરે જે જોમ અને તાકાતની અપેક્ષા રાખી શકાય, તે હરી લીધાં છે. હજારો વિદ્યાર્થીઓના હાથ નગરે દેખાય છે, પણ તે બધા ભાંગી ગયેલા છે. તેમનાથી કર્યું કામ થતું નથી. ભેંકે આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળ મહાત્માજીએ શરૂ કરી, ત્યારથી વિદ્યાર્થીમાનસનો પ્રવાહ સવળે રસ્તે વળતો જાય છે. પણ એ એટલો બધો ઓછો પરિણામજનક લાગ્યો છે કે દરિયામાં ટીપા જેવો.

આપણી બહેનો હાથપગ વાપરતી નંદનવનની રચના કરે છે. તેમની હાથપગની તાકાત વડે દુનિયાના ૫૬ સુધી પહોંચી જાય છે. આપણે અહીં કપડાંમાં જે સ્વચ્છતા, સુધડતા અને ઊંજળાપણું છે, તેનું બીજું નહીં મળી શકે. એ બધું આપણા હાથ પ્રગટાવી શકે છે. મણુબંધી બોલો લાઈને કમકમ પૃથ્વીને મૂળવીને ચાલી, પતીનો પાડી હકનો રોટલો મેળવો — એ બધું હાથપગના પ્રતાપ છે.

હાથમાં દેવી કરામત રહેલી છે, જે ગમે તેવી મંઘાતી જગાને સાફસૂક કરી છાણથી લીંપી સુધડ બનાવે છે. આ કરામત હાથની છે. એ કરામત આપણી મોટી મિલકત છે. અને આ મિલકત સચવાઈ રહે, તે માટે તો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

મણિભાઈ પટેલ

જીવન એક સરપસ છે. મંદગતિવાળાને લાગે છે કે, તે બહુ જલદી જાય છે; એટલે એ એમાંથી આથો ઊભો રહે છે.

અને દૃઢગતિવાળાને લાગે છે કે, તે બહુ ધીમું જાય છે; એટલે એ પણ એમાંથી આથો ઊભો રહે છે !

અલિલ ગિજ્ઞાન

શબ્દોના વંશ

મહેતા

આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંબંધે આજ માસિકના પ્રથમ વર્ષના આઠમા અંકમાં લખી ગયેા હું. 'મહેતા' શબ્દનો કોટુંબિક દષ્ટિએ વિશેષ સંબંધ 'મહામાત્ર' શબ્દ સાથે છે, એ હકીકત ઉક્ત અંકમાં સ્પષ્ટપણે જણાવેલી છે. 'મહામાત્ર' અને 'મહેતા' વચ્ચે જે પ્રકારની અર્થસમાનતા અને અક્ષરસમાનતા છે, તે જ પ્રકારની અર્થસમાનતા અને અક્ષરસમાનતા 'મહામાત્ય' અને 'મહેતા' વચ્ચે પણ છે. આ જોતાં 'મહામાત્ર', 'મહામાત્ય' અને 'મહેતા' એ ત્રણે શબ્દો સમાન કુટુંબના છે, એ કથન નિરાધાર ન કહેવાય.

સાધારણ રીતે 'ત્ય' ને બદલે 'વ'નું ઉચ્ચારણ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પ્રચલિત છે એ જોતાં તે 'મહામાત્ય'નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ 'મહામત્ય' થાય અને એ 'મહામત્ય' જ 'મહેતા'માં શી રીતે પરિવર્તન પામે, એ એક પ્રશ્ન છે, છતાં 'ત્ય'નું 'વ' ઉચ્ચારણ નિરપવાદ નથી. 'મત્યમ્વા'નું પાસિ ઉચ્ચારણ અત્યંત અને 'દાત્યહ'નું 'દાત્યહો' જેમ થાય છે, તેમ 'મહામાત્ય'ને એવી અપવાદકોટિમાં ગણીએ તો તેનું પણ 'મહામત' નીપજી શકે અને 'મહામાત્ય'ના એ 'મહામત' સાથે 'મહેતા'નો સંબંધ થોડાંક રાકાય. જેમ 'મહામાત્ર'નો 'મહામત' સાથે થોડાંક છે તેમ.

ઉઠા મહેનો, મુંગલ મહેનો, બાહડ મહેનો, રૂદાદિત્ય મહેનો, જાળ મહેનો વગેરે પ્રયોગોમાં વપરાયેલું 'મહેનો' વિશેષણ પોતાના વિશેષ્યનું રાજમંત્રીપણું સૂચવે છે. વર્તમાનમાં 'પ્રધાન' શબ્દ જે બાવને સૂચવે છે, તે જ બાવને ઉક્ત 'મહેનો' શબ્દ બતાવે છે.

અમરકોશકારે તો 'મંત્રી' અને 'પ્રધાન' એ ૫૬ વચ્ચે અર્થનું તારતમ્ય બતાવતાં કહે છે કે. રાજકારણનાં મંત્રણા વગેરે ભુદિપ્રધાન કામોના કર્તા તે 'મંત્રી' અથવા 'મંત્રિચિવ' અથવા 'અમાત્ય' કહેવાય, અને બીજા રાજકારણી ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિ કરનાર તે 'કર્મસચિવ' કહેવાય. તથા રાજ્યનો સદાયક દોષ તે 'પ્રધાન' અથવા 'મહામાત્ર' કહેવાય.

આ પ્રકારનો અર્થબેદ, 'પ્રધાન' અને 'મંત્રી' વચ્ચે પહેલાં દશે, પણ હવે તે ઘસારા ગયેા જણાય છે; અને એમ છે માટે જ અદારમાં સેકાના કલ્પક-કોશ (કેશવકૃત)માં 'મહામાત્ર' અને 'મંત્રી' વચ્ચે જે અર્થતારતમ્ય અમરકોશકારે બતાવેલું છે, તે ટકી રહ્યું જણાતું નથી.

પરંતુતમાં તો મહેતા - મહામાત્ર - મહામાત્ય એ ત્રણે શબ્દો સમાનાર્થક છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

એક મિત્રે સૂચવેલું કે, 'મહત્તર' શબ્દ સાથે 'મહેતા' શબ્દનો સંબંધ વિશેષ ઘટમાન છે. મિત્રનું એ કથન આદેશ કોટિનું ખરું, પરંતુ એમાં મને બે અંતરથેા જણાય છે. પહેલું તો 'મહત્તર'ના 'ર'ને દૂર કરવાની એક પણ યુક્તિ સૂચતી નથી. બીજું 'મહામાત્ય'ના પદ્યાય રૂપે વા તેના અર્થના ઘોતક તરીકે 'મહત્તર' શબ્દનો વ્યવહાર થયો હોય એવું જણાવામાં - વાંચવામાં આવ્યું નથી. તેમ કોઈ પણ કોશકાર 'મહામાત્ય' માટે મહત્તર, મહત્તર કે 'મહતમ' શબ્દના વ્યવહારની સૂચના પણ કરતો નથી.

કેટલાક શિલાલેખોમાં વિશેષનામેની પૂર્વે 'મહં' વસ્તુપાલ જેવા અનેક ઉદ્દેશો મળે છે બરા; પરંતુ તે 'મહં' 'મહામાત્ય'નું સંક્ષિપ્ત રૂપ નથી અને 'મહત્તર'નું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે, એવા નિર્ધારને કોઈ પણ પ્રામાણિક આધાર હોય એવું જણાતું નથી. જિલહું, જ્યાં વિશેષનામેની પૂર્વે 'મહામાત્ય' સૂચક પૂર્ણ વિશેષણનો ઉદ્દેશ મળે છે, ત્યાં બંધે રથળે 'મહામાત્ય' એવું પૂર્ણ વિશેષણ નોંધાયેલું અનેક રથળે ઉપલબ્ધ છે. એથી એમ નિર્ધારી શકાય કે, 'મહં' એ 'મહામાત્ય'નું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે એ હકીકત વધારે ટેકાવાળી છે. આ નીચે એવા થોડાંક ઉદ્દેશો નોંધી બતાવું છું, જેમાં 'મહામાત્ય' વિશેષણ વપરાયેલું છે :

૧. 'શ્રી વિક્રમ સંવત્ર ૧૨૮૯ વર્ષે મચિન વરી ૧૫ સોમે મહામાત્યપ્રીયસ્તુપાદિત માત્રમેયોર્થમ્' (ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ૫૦ ૧૫૪ - ગિરનારનો લેખ. કાર્ત્ત્તસમાની આરતિ)

૨. 'રાજનીતિવિદા રાજા પૂર્વોપકારકર્ત્રે ઉદયનાય
મહામાત્યપદં દત્તમ્'

(ગિનમંડન-ક્રમારપાલપ્રબંધ પૃ. ૩૪)

૩. "જામ્વામિધાનો વળિગ ધીવનરાત્રેન 'મમ
પદ્યમિપેકે લ્લં મહામાત્યો મમી' રિત્પાદિય વિદ્યુઃ"
(પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૧૨, પં. ૨૨)

શ્રી સિંધીપ્રથમાળા)

૪. 'સ જામ્વામિધાનો વળિગ મહામાત્યઃ ચક્રે'
(ઉક્ત પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૩, પં. ૨૧)

૫. 'હદાદિત્યનામ્ના મહામાત્યેન'
(ઉક્ત પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૧, પં. ૧૧
તથા પૃ. ૨૨, પં. ૨૧)

૬. 'સામી મુહતઝ ધીનવદ એ હેહલઝ હુહાફ' તથા
'મુહૂતા હુહાફ' (ઉક્ત પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૨,
પં. ૨૬ તથા પૃ. ૨૩, પં. ૨૩)

(છટ્ટી આધાર શિગતી ચુલરાતી બાપામાં નોંધાયેલો
છે અને તેમાં 'મહામાત્ય હુહાફિય' ને બદલે 'મુહૂતા
હુહાફ' શબ્દ વપરાયેલો છે અને બીજા પદ્યમાં
'મુહતઝ' પદ વપરાયું છે, તે 'મુહતઝ' પદ પણ
રુદાદિયનું જ વિશેષણ છે અને તેની મહામાત્યતા
સૂચવવા માટે જ તે પદ પ્રયોજાયેલું છે. આ બંને
પદો ભેદમાં એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે કે, 'મહામાત્ય'
ને બદલે બાપામાં 'મુહૂતા' કે 'મુહતઝ' પદ વપરાતાં
હતાં, 'મહત્તર' ને બદલે નહીં; અને એ બંને ઉદ્દેશોના
મુહૂતા, મુહતઝ, મિહૂતા, મહેતા કે મેતા વગેરે પદોના
સીધા સંબંધ 'મહામાત્ય' શબ્દ સાથે છે એ હકીકતને
સ્પષ્ટપણે સૂચવે છે.)

૭. 'અથ રોહકમિયાનઃ તન્મહામાત્યઃ'—
(ઉક્ત પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૫, પં. ૧૪)

૮. 'તદનન્તરં મહં-જામ્વાન્વયાય'
(ઉક્ત પ્ર. ચિં. પૃ. ૬૪, પં. ૧૪)

(આગળ જણાવેલા ત્રીજા અને ચોથા આધારમાં
જે 'મહામાત્ય જામ્વ'નો ઉલ્લેખ છે તે જ 'મહા-
માત્ય જામ્વ' અહીં 'મહં-જામ્વ' ઇત્યાદિ શબ્દથી
સૂચવાયેલો છે, એ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે. જેમ શિલા-
લેખોમાં 'મહામાત્ય વસ્તુપાલ'નો ઉલ્લેખ છે અને 'મહં-
વસ્તુપાલ' નો પણ ઉલ્લેખ છે, અર્થાત્ 'વસ્તુપાલ'ને
લાગેલાં 'મહામાત્ય' અને 'મહં' એ બંને વિશેષણો
તેની મહામાત્યતા સૂચવે છે, તેમ અહીં 'જામ્વ' સંબંધે

પણ સમજવાનું છે.)

૯. 'સ્તમ્મતીયં મહં-શ્રીઉદયનપાથે'
(ઉક્ત પ્ર. ચિં. પૃ. ૭૭, પં. ૨૮)

(આગળ જણાવેલા બીજા આધારમાં 'મહા-
માત્ય' તરીકે સૂચવાયેલો ઉદયન જ અહીં 'મહં-
પદ વડે વિશેષિત થયેલો છે.)

૧૦. 'શ્રીવામદેવનામા મહામાત્યધકે'
(ઉક્ત પ્ર. ચિં. પૃ. ૭૯, પં. ૭)

૧૧. 'શ્રીકપર્દિના મહામાત્યેન'
(ઉક્ત પ્ર. ચિં. પૃ. ૮૯, પં. ૧૨)

'મહં-કપર્દિનિ શ્રીકરણમુદ્રાં નિયોજ્ય'
(ઉક્ત પ્ર. ચિં. પૃ. ૮૭, પં. ૮)

૧૨. 'અથ સં. ૧૨૦૦ વર્ષે સત્સ્વતીકપ્પામરણ-લઘુ-
મોજરાજ-મહાકવિ-મહામાત્ય ધીવસ્તુપાલેન'
(ઉક્ત પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૦૦, પં. ૪)

૧૩. 'મવિતાગરામિધાનેન મિયમુહદા મહામાત્યેન'
(ઉક્ત પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૧૨, પં. ૧૧)

૧૪. 'સૂરયઃ તારમ્-જઙ્ઙઃ-મહામાત્ય'।'
(પ્રબંધકોશ પૃ. ૧૧૧, પં. ૧૪ સિંધી-
પ્રથમાળા)

(આ વાક્ય વસ્તુપાળના સંબંધમાં છે.)

૧૫. 'સમગદિય કરિ મંત્રણઝ મહેતા હુહાફ'
(પુરાતન પ્રબંધ સંગ્રહ પૃ. ૧૪, પં. ૨૨
સિંધીપ્રથમાળા)

(વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે જુઓ છટ્ટા આધાર
ઉપરનું લખાણ.)

૧૬. 'મહુસૈયં દય્યા કિત્તિપમહામાત્યં સન્નયધમપ્રેદિત્'
(ઉક્ત પુરા. પ્ર. સં. પૃ. ૨૦, પં. ૫)

૧૭. 'સુઝે રાજ્યં હુહાદિયો મહામાત્યઃ'.
(ઉક્ત પુરા. પ્ર. સં. પૃ. ૧૨૮, પં. ૨૪)

ઉપર જણાવેલા સત્તર આધારોમાં 'મહામાત્ય'
નો લાભ બતાવવા એક પણ સ્થળે 'મહત્તર', 'મહત્તમ'
કે 'મહત્' શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી. તેથી અને અમર-
કોશ વગેરેનાં પ્રમાણોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, 'મંત્રી-
પણા'નો અર્થ બતાવવા 'મહામાત્ય' શબ્દ, કે બાપાનો
મુહૂતા, મહેતા વગેરે શબ્દો વ્યવહારપ્રચલિત છે અને
'મહં' પદ પણ 'મહામાત્ય'નું જ પ્રાક્ષિપ્ત રૂપ છે.
શુદ્ધિપ્રકાશમાં જે મિત્ર 'મહેતા'નો સંબંધ
'મહત્તર' સાથે દોષાથી સૂચના કરે છે, તેમને મારી

तुकारामनी वाणी

४२

हँचि दान देण देवा । तुला विसर न व्हावा ॥ १ ॥
गुण गाईन आम्हां । हँचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥
न लगे मुक्ति धन संपदा । संतसंग देई सदा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे गर्भवासी । सुखे पाळवें आम्हांसी ॥ ४ ॥

४३

न मिळो खावया न वाढो संतान ।
परि हा नारायण कृपा करो ॥ १ ॥
ऐनी माझी वाचा मज उपदेशी ।
आर्णाक लोकांसी हँचि सांगे ॥ २ ॥
विटंबो शरीर होत कां विपत्ती ।
परि राहों चित्ती नारायण ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाशिवंत हे सकळ ।
आढवे गोपाळ तेंचि हित ॥ ४ ॥

४४

पवित्र तें कुळ पावन तो देश ।
जेथे हरिचे दास जन्म घेती ॥ १ ॥
कर्मधर्म त्याचे झाला नारायण ।
ह्यांचेनि पावन तिन्ही लोक ॥ २ ॥
वर्ग अभिमान कोण झाला पावन ।
ऐसें हा सांगून मजपासी ॥ ३ ॥
अन्यजादि सोनि तरण्या हरिभजन ।
तयावीं पुरावे भाट झाली ॥ ४ ॥
वैश्य तुळ्यधार गोरा तो कुंभार ।
धागा हा कांभार रोहिदास ॥ ५ ॥
कवीर मोनीन तत्कि मुसळमान ।
तेजा न्हासी आणि विष्णुदास ॥ ६ ॥
कान्होपात्र सोडु पिजारी तो दादु ।
भजनी अमेदु हरिचे पायी ॥ ७ ॥
चोखामेळा वंश जातीचा महार ।
त्यानी सर्वेश्वर कैय करी ॥ ८ ॥
नामपात्री जनी कोण तिचा भाव ।
जेरी पंढरीपात्र नियेसवे ॥ ९ ॥
मैराज जनक कोण कूळ त्याचें ।
महिमान तयाचें काय सांगे ॥ १० ॥
गातायात्री धर्म नाही विजुदाग ।
निनय हा ऐगा वेदशास्त्री ॥ ११ ॥
गुहा म्हणे तुमरी विचारारे प्रिय ।
सरिते पवित्र नेमां किती ॥ १२ ॥

४२

आज दान आपो, हरि, तने जाडें न वीसरी. १
प्रेमे गार्हस्थ मुख, भाडु जे न सर्वे धन. २
गेळुं मुक्ति धन संपदा, संत संग देणे सदा. ३
तुका कडे, गर्भवासे मने पाळणे तुं सुखे. ४

४३

नहि भयो आवा, न वधो संतान,
पणु नारायण कृपा करे. १
जेनी भारी वाचा छपदेशे मने,
वणी शोक्षनेथे ते न भाषे. २
दिवाजो शरीर गमे ते विपत्ते,
पणु रहे चित्ती नारायण. ३
तुका कडे, नाशवंत आ सकळ,
रमरवा गोपाण ते न दित. ४

४४

पवित्र ते कुण, पावन ते देश,
ज्यां हरिता दास धरे जन्म. १
कर्मधर्म तेनां सर्व नारायण,
तेनाथी पावन तथे शोक्ष. २
वर्गअभिमाने थया ने पावन,
जथ्यावे, मुखुथ, तेनां नाम. ३
अत्यगदि वधो तथी हरिनामे,
गाथो छे पुराणे तेना यश. ४
वैश्य तुळ्यधार, गोरा तो कुंभार,
गोमीडी यभार रोहिदास. ५
कवीर गोमीन, सतीक्ष मुसळमान,
सेना नाथी, मुखु, विष्णुदास. ६
दादु ते पीण्णरी, कानोपात्र, मोद, ७
पात्र्या ते अभेद प्रभुपरे. ८
चोखामेळा, अडी नतिना महार, ९
तेथुं सर्वेश्वर जेकथ करे. १०
नामा तथी जनी, देवा तेना भाव ?
जमे पंढरीराव तेना मेण ! ११
मैराज जन्म, नहि कुण जणुं,
माहात्म्य शुं तेनुं कडेथुं सुखे ? १२
मतिपात्री धर्म वैष्णुपने नदोय,
करो छे निष्णय वेदशास्त्रे. १३
तुकाराम, तमे गोणी खुजो ग्रंथ,
केटला पतित ताथी आज्ञे. १४

१. नष्टभू. २. दलभ. ३. वैश्यदा. ४. नपुंभ. ५. दनो. ६. दे. ७. ८. ९. १०. ११. १२.

किं धं अश्विना

સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય તે આતું નામ

ગુજરાતના લોકસેવક, શ્રી. રવિશંકર મહા-
રાજને સૌ કોઈ ઓળખે છે. જ્યારે જ્યારે સ્ત્રી-
સ્વાતંત્ર્યની વાત નીકળે છે, ત્યારે ત્યારે તેઓ
પોતાના અનુભવનો એક દાખલો અપાટ કહે
છે, તે સૌને કહેવા જેવો છે.

ઘોરસદ તાલુકાના બનેજડા ગામની એ
વાત છે. ત્યાંના ખારિયાને એકની એક છોકરી,
તેને તેણે પાસેના ગામમાં પરણાવી હતી. બેઠ
ગામની સ્ત્રીઓ અડાઅડ જ છે. છોકરી ઉમર
લાયક થઈ, એટલે તેને સાસરે વળાવવાનું
થયું. પરંતુ છોકરીએ સાસરે જવાની ઘસીને
ના પાદી ! સમજશે, જશે જશે કરતાં છોકરીની
ઉમર વીસેક વર્ષની થઈ, છતાં તેનો નન્દેયો
તો ન જ મટયો.

છોકરીનાં સાસરિયાં બળીતાં ચોર ડાકુ
હતાં. તેથી, એ ઘર પર પોલીસની નજર અને
તેની હેડછેડહોયજ. છોકરીને આ નહોતું રુચતું.
છોકરીનું નામ જીવી. એક વાર એના એક
ઓળખીતાએ પૂછ્યું, ‘જીવી, તું મોટી થઈ
ને સાસરે ન જાય, એ તે કેમ ચાલે ?’

જીવી — ચોરડાકુને ઘેર કોણ જાય ? ત્યાં
તો પોલીસની પીડા રોજની થઈ. એ કેમ
વેઠાય ? હું તો એવે ઘેર નહિ જાઉં.

ખારિયા કેમમાં નાતરું થઈ શકે છે. જીવીને
ખીનું ઘર કરવાની સલાહ મળતી, તે પણ તે
નહિ માનતી ! બધી રીતે મુલશણી અને
કામગરી જીવીની આ રીત સૌ કોઈને
વિચારમાં નાંખતી : આવી સારી છોકરી આમ
કેમ કરતી હશે !

જીવીના સાસરા પિયર બેઠને ઓળખનાર
એક પાટીદારે કંઈક રસ્તો કાઢવાનું વિચાર્યું.
તેણે એક વાર જીવીને બોલાવીને પૂછ્યું,
‘બહેન, તું સાસરે નહિ જ જાય ?’

જીવી — ના કોણ કહે છે ? પણ ચોરનું
ઘર તે સાસરું કહેવાય ? ને મારો ધણી ચોરી
ન કરવાના સોગન ખાય, અને ચોરખાપાનું
ઘર છોડી જુદો રહેવા રાજી હોય, તો હું એને
ઘેર જાઉં. મારું ઘર ચોરના સહવાસમાં ન
જોઈએ.

ભલા પાટીદારે જીવીના ધણીને આ વાત
કરી. જીવીની અડગતાની છાપ એના પર પણ
પડી. તેણે કહ્યું, ‘ચોરી ન કરવાના સોગન
તો હમણાં ખાઉં. પણ ખાપથી જુદું રહેવાનું
તો કેમ અને ? તો પછી ખાઉં શું ? રહું
કાને ઘેર ?’

એની વાત સાચી હતી. પેલા પંચાતિયાએ
આવીને આ વાત જીવીને કહી.

જીવી — ઓહો ! એમાં શી મોટી વાત
છે ! ખાતું શું ? પરમેશ્વરે હાથપગ આપ્યા
છે. ખાવાની ને ઘરની ચિંતા મારે માથે,
ચોરી લૂંટ નામે છોડે એટલે બાકીનું બધું તો
હું ફાડી લઈશ.

પતિપત્નીનું સમાધાન થઈ ગયું. જીવી
અને તેનો પતિ પાટીદાર-વાડામાં એક ઘર
લઈને રહેવા લાગ્યાં. દીકરીને સાસરે મોકલતી
વખતે વળાવવામાં માએ જીવીને લેંસ આપી
ને થોડક દાણા. લેંસના ફરજીયામાંથી ઘર નભવા
લાગ્યું. ઉપરાંત, જીવીએ પતિને માટે મંજૂરી
ખોળી કાઢી. રોજ તેને ત્યાં મોકલે અને
બાકીનો બધો વખત પોતાની નજર સામે
રાખે, કે જેથી ચોરીની લતે ખેંચાઈ ન જાય.

પ્રામાણિક મજૂરીમાંથી જીવી પાસે થોડાક
જીવ એકઠો થયો. તેમાંથી હવે એણે એક
બળદ ખરીદ્યો. ગામમાંથી એક બળદ અને
ગાડાવાળાની સ્તંદલ ખોળી કાઢી, અને આખું
ગાડું તૈયાર કર્યું. ગામના વાણિયાનો આવ

વહી લાવવાનું કામ હવે એણે લીધું. રાજ સવારે ગાડું જોડી પતિને સોંપે; તે લઈને પરગામથી સાંજે માલ ભરી પતિ પાછો આવે કે પોતે ગાડાનો કબજો લઈ માલ વાણિયાને ઘેર સોંપી આવે. આમ જીવીને ધંધો તો ધીકતો ચાલવા લાગ્યો. ગામલોક પર એની છાપ પડી. તે તેને હવે જીવી નહિ, પણ માનપૂર્વક જીખા કહેવા લાગ્યા.

જીખા પાસે પૈસા થવા લાગ્યા. હવે તેણે જમીન ખરીદવા માંડી, ને તેમાં ધણીધણિયાણી ખેતી કરવા લાગ્યાં. ઘરકામ કરવું, પતિને લાજવો, અને ધંધોરાજગાર કરવો—બધું કામ જીખા એક હાથે ઉપાડતી થઈ ગઈ. એમાં નથી એને યાક કે નથી એને કશું બંધન લાગતું. પોતાના જીવનું કામકાજ એને મજબૂત ને તે એ આખો દહાડો કરી શકે છે, તેમાં તેને આનંદ છે.

આ રીતે વધતાં જીખાનો સંસાર ૪૦ વીઘાં ઘરની જમીન અને ૧૦-૧૨ દોરઠાંખર જેટલે પહોંચ્યો. પણ એક વાતનું એને હઝા આબું અને તે એ કે, એમની ભેલડી તૂટી છે, એનો પતિ નાથુસંગ ગુજરી ગયો છે. છતાં જીખા ફરી પરણી નથી. હાલ જીખાની ઉંમર

૫૫ વર્ષની છે. પણ એની મહેનતમજૂરી એ જ હશે ચાલુ છે.

જીખા ભણેલી નથી, પણ સંસ્કારી છે. રેલસંકટના દિવસોની વાત છે. તે ભાગમાં રવિશંકર મહારાજ અનાજ વહેંચતા હતા. તે માટે અનાજ ભેઈએ. મહારાજ પહોંચ્યાં જીખા પાસે : 'જીખા, કોઠરા બાવટો ભેઈએ. નહિ તો લોક મરી જશે.'

જીખા—મહારાજ, અમ ગરીબને ઘેર તે ક્યાંથી ?

મહારાજે કહ્યું કે, થોડાક તો આપો. થોડાક જીખા જરૂર આપે. ત્રણ હપતે થઈને ત્રણ મોટી કોઠીઓ એ બાઈએ આપી !

આ ઉપરાંત પણ તેણે ઘાનો ક્યાં છે. એની વિગતો કહેતાં કથા લાંબી થઈ ગય.

શિક્ષિત સમાજને એક પ્રકારનો અંધારો હોય છે. તે ન હોય તો આવાં આવાં નરનારી રત્નો દેશમાં કેટકેટલાં મળી આવે ? જૂની સંસ્કૃતિ પર અવિચારીપણે તૂટી પડનારાઓએ આ જીખાના ઠાપલા પરથી ખમવા જેવું છે. કેમ કે, જીખાની કેળવણી જૂના હિંદુ સંસ્કારોની પરંપરા જ છે. એ બાઈની મહત્તા એ કે, તેણે એ સંસ્કારો, નામ પ્રમાણે, જીવી ખતાવ્યા. મં

બે કેદીઓ

શ્રી. વામન મલ્હાર જોશી કરીને મહારાષ્ટ્રના એક પ્રખ્યાત વિદ્વાન અધ્યાપક તથા લેખક છે. ઈ. સ. ૧૯૦૭-૮ ના બંગલગંગા-આંદોલનના જમાનામાં તેમને જેલ મળી હતી. તે જેલ-વાસ દરમિયાનનું પોતાનું એક મીડું સ્મરણ હમણાં તેમણે એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું. શ્રી. દાદા ધર્માધિકારીએ તે સિદ્ધી 'સવેદિય'માં ઉતાર્યું છે, ત્યાંથી એ અહીં લીધું છે.

શ્રી. વામનરાવને સખત સખત થઈ હતી. તેમનો વોર્ડર એક પડાણ હતો. તેનો દેખાવ,

તેનું વર્તન, તેની રહેણીકરણી, બધું જ બીક લાગે એવું હતું. તેના સંસ્કારો પણ એવા જ સામાન્ય હતા. સંસ્કારી અને વિદ્વાન વામનરાવને આવા માણસ જોડે પાતાં પડ્યાં હતાં.

બે જણ એકબીજાની ભાષા પણ સમજતા નહોતા. પણ જોડે રહેવું, પછી કશાય પ્રકારની ભાષા વગર કેમ ચાલે ? સામસામે બે છેડાની પ્રકૃતિ તથા કેળવણીવાળા એ બે જણે પોતાની કામચલાઉ સંકેત-ભાષા ઉપજાવી કાઢી. નિશાનીઓ અને હાવભાવની બનેલી એ

‘રાષ્ટ્રભાષા’માં આ બે જણ ધર્મ અને શાસ્ત્રની પણ ચર્ચા કરતા, એટલી ખીસવેલી એ સંકેત-ભાષા બની હતી !

ધર્મચર્ચામાં પેલો પડાણ કટુર જનૂનીપણ બતાવતો. તેમાં તે હિંદુ લોક અને તેમના ધર્મને ગાળો પણ દેતો. વામનરાવ બુદ્ધિવાદી રહ્યા. ગાળ-યુદ્ધમાં એ હાર માની ન લે તો ખીનું શું કરે ?

આ બે જેલવાસીઓના જીવનને એક બીજા બાજુ પણ હતી. વામનરાવને સખત સબ હતી, એટલે તેમને કામ સોંપવામાં આવતું; તે ચક્ષી ખીસવાનું હતું. જિયારા વામનરાવનું એ કરવાનું શું ગળું ? એ કામ કરતાં કરતાં એમનો દમ નીકળી જતો અને ધાકીને પોતે પણ લોટ થઈ જતા. પેલા પડાણથી આ બેયું જતું નહોતું. તેથી, આ જનૂની ધર્મવાદીને પણ સાચો સાથી-ધર્મ સૂઝ્યો. વામનરાવનું પેલું કડું કામ આ પડાણ

કરી આપવા લાગ્યો. ચક્ષી પરથી તે વામનરાવને ઉઠાડી પોતે બેસે અને કામ કરી નાંખે.

રમજન માસમાં એ પડાણ રોજ કરતો હતો. રોજવાળાને જેલની સામાન્ય બાજરી જીવારની રોટીને બદલે ઘઉંની રોટી આપવામાં આવે છે. વામનરાવને તો સામાન્ય જીવાર બાજરીના બઠા રોટલા જ મળતા. પેલો વિકરાળ પડાણ પોતાની કેમળ રોટી પરાણે વામનરાવને આપતો અને એમના બઠા રોટલા પોતે ખાતો. આ પ્રમાણે વર્તવામાં પડાણને ન તેનું જનૂન, ન તેની ભયંકરતા, ન તેનો મગ્ગણ વચ્ચે આવતાં હતાં. મનુષ્યના હૃદયમાં કુદરતી રીતે રહેલો હૃદયધર્મ અને પરપરાથી મનાતો સંપ્રદાયધર્મ જુદા જ છે. પહેલો ધર્મ ખરેખર ધર્મ છે અને તેને દેશકાળની કે કોમ પંથની મર્યાદા નથી. બીજો ધર્મ એ મર્યાદાવાળો તો છે જ, પણ ટેટલીક વાર ધર્મ નામને પાત્ર પણ નથી રહેતો. મ.

વગર મોતે મરણ

ખલીફોના જમાનાના અરબસ્તાનની આ વાત છે. જાટોની એક વણજરનો નાયક બગદાદ શહેર બહાર જતો હતો. થોડે દૂર રસ્તામાં એને મહામારીના હ્રત મળ્યો. નાયકે પૂછ્યું, ‘કેમ લલા, અત્યારે કઈ બાબત ?’

રોગહ્રત — શહેરમાં પાંચ હજારને મારા અપ્પરમાં લેવાના છે, એટલે તે કામ બાંધે છે.

આ વાત ધયા પછી બેઠે જણ છૂટા પડ્યા.

સંજેગ એવો કે, વણજરનો નાયક અને રોગહ્રત ફરી પાછા મળ્યા. રોગહ્રત એનું

કામ કરીને પાછો જતો હતો; નાયક એની વણજર લઈ શહેરમાં પાછો જતો હતો.

નાયક — કેમ ? કામ પરવાર્યો ?

રોગહ્રત — હા, હવે પાછો બાંધે છે.

નાયક — પણ સાંભળ્યું કે, શહેરમાં તો પાંચ નહિ પચાસ હજાર મર્યા, તેનું શું ? તું તો કહેતો હતો કે, પાંચ હજારને મારવા છે.

રોગહ્રત — હા, અને મેં તો એકે વત્તો કે એકે ઝોછો નથી માર્યો. વધારાના જે મર્યા તે તો મહામારીના લયના માર્યા મરી ગયા, તેમાં મારો શો વાંક ?

મરણ કરતાં મરણનો બચ વધારે કારમો હોય છે.

નવું વાચન

હાઈસ્કૂલ માટે ગુજરાતી-પાઠ્યપુસ્તકો

સાહિત્ય પદ્ધતિ ભાગ ૧ પાન ૨૨૫ ડિ. ૦-૧૧-૦
સાહિત્ય પદ્ધતિ ભાગ ૨ પાન ૨૪૮ ડિ. ૦-૧૪-૦
સાહિત્ય પદ્ધતિ ભાગ ૩ પાન ૨૭૬ ડિ. ૧-૪-૦

સંપાદકો: ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ઉમાસંકર જેવી,
પ્રકાશક: વદોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ

વિનયમંદિરા-હાઈસ્કૂલના ગ્રામા, પાંચમા અને છઠ્ઠા
ધોરણ માટે પરિશ્રમપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવેલા આ
ત્રણ ભાગોને આવકાર આપતાં આનંદ ધાય છે. નવજીવન
મુદ્રણાલયની સુંદર છપાઈ ત્રણે પુસ્તકોને એ સુધારતા
બદ્ધ છે, તે વાત બાળકોએ રાખીએ તોપણ, સંપ્રદમાંના
દરેક ધરૂને જરૂરી કોરા અને ઉપોદ્યાતથી સત્વવચમાં
એ મદદનત સંપાદકોએ કરીધી છે, તે તરત ધ્યાન ખેંચે
છે, અત્યાર આગમ્ય આ પ્રમાણે ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી
શાળાપંથોની ભાગો ચૂંટીને અનેક 'દોહડો', 'કુબે',
'લહરીઓ', 'રત્નો', 'આવશીઓ', 'સુમનો', 'પાકા-
વશીઓ', 'સંપ્રદો', 'સંચયો', છંદ બદાર પાઠવામાં
આવ્યા છે; એ પરથી આપણી હાઈસ્કૂલોનાં આ વર્ષોનાં
ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો વિશે એક બે મૌલિક વાતો
ચર્ચવા જેવી લાગી.

માધ્યમિક શાળાઓમાં ગ્રંથાવલતાં ત્રણ વર્ષોમાં
સામાન્ય રીતે એક યા બીજી વાચનમાળાનું પાંચમું,
છઠ્ઠું તથા સાતમું પુસ્તક ચલાવવામાં આવે છે. પરંતુ
ત્યાર પછીનાં ધોરણો માટે ખાસ પ્રયોજ્યતાને આશરે
પુસ્તકો બહુ ઓછાં કે નહિ જેવા જ છે. છેક છેલ્લા
એટલે સાતમા ધોરણ માટે વરસોવરસ યુનિવર્સિટી થોતા
તરફથી ત્રણે સંપ્રદ ખાસ બદાર પાઠે છે, એટલે યુનિ-
વર્સિટી માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરની બધી શાળાઓને
તો ને સંપ્રદ 'ગલાવી' ને જ કૃતકતંત્ર ચલાવું હોય છે.
યુનિવર્સિટી ને સંપ્રદ હઈ 'દહિ' ખ્યાલમાં રાખીને
તૈયાર કરે છે, તેની ચર્ચામાં અને ન હોતરીએ. તોપણ
એટલું જરૂર હતી કમ્પર્સ, કે એલેમેન્ટરી આગળ વિદ્યાર્થી-
ઓને ને રીતે ને કાઈ જામવાનું હોય છે, તેને માટે
તેમને તૈયાર કરવાનો ખ્યાલ જ તેમાં મુખ્ય હોય છે.
(બધે પછી માધ્યમિક શાળાઓ અવધાસ પૂરો કરીને તે
વિદ્યાર્થીઓમાંથી લગભગ એકી ટકા કેપર વિદ્યાર્થીઓ

૧. સાહિત્ય રંગ સાથે એકે તથા કુસંગત રીતે
લગાડી મુખ્ય તેવા બધા રંગો લગાડી લગાડીને અનેક
પ્રકારના સંપ્રદો બદાર પડી મૂક્યા છે, તેની સાબિતી
આ લેહા સંપ્રદનું નામ થોતે જ તો નહીં તો ગુજરાતી
સાહિત્યમાંથી તૂટેલા ભાગોને ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી
રસને કૂટેલા નવા પદ્ધતિ તરીકે ગી રીને ઓળખાવતી
માગ્ય ?

કોલેજમાં બહુવા ન જ જવાના હોય ? પરંતુ પસંદગી
કરનારા તો પ્રોફેસર જ હોય, પછી શું થાય ?) એટલે
બધે છે એમ કે, માધ્યમિક શાળા માટે પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર
કરનાસભો કોલેજના અધ્યાસક્રમને નજર સામે રાખીને
જ બધાં પુસ્તકો તૈયાર કરે છે. એ વસ્તુ આપણી પરિ-
સ્થિતિમાં (અને કોઈ પણ દેશની કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં
પણ) ચોખ્ખી નુકસાનકારક તથા સમય અને શક્તિના
દુર્ભયકર્ષ નીવડે છે. આપણી માધ્યમિક શાળાને કોલેજ
માટે 'રંગરૂ'ની બરની કરવાનું રેયળ (recruitment
ground) માનવાનું બીડીને, દેશના નવજીવનોને જીવન-
તાલીમ આપવાનું રેવલંત કેન્દ્ર ગણવું જોઈએ. અને એ
રીતે તેનાં પાઠ્યપુસ્તકો અને અવધાસક્રમોની રચના થવી
જોઈએ.

એ વાત ગુજરાતી ભાષાને અવધાસક્રમ કે પાઠ્ય-
પુસ્તક તૈયાર કરની વખતે તો ખાસ લક્ષમાં રાખવા
જેવી છે. પરંતુ આજે, કેપર જણાવ્યું તેમ, કોશ
ભામની — લગભગ એકાદ બે આપવાદ સિવાય ગુજરાતમાં
તો બધી જ — શાળાઓ માટે એ લગભગ અસંભવ વાત
છે. તેમણે તો કોલેજોના અવધાસક્રમને લક્ષમાં રાખીને
જ પગલાં ભરવાં રહ્યાં. અને તેથી આજકાલ માધ્યમિક
શાળાનાં ચાર-પાંચ અને છ ધોરણો માટે પણ, યુનિવર્સિટી
તરફથી સાતમા ધોરણ માટે ને સંપ્રદ વરસોવરસ
બદાર પાઠવામાં આવે છે, તે નમૂના કેપર જ સાહિત્ય-
સંપ્રદો તૈયાર થવા લાગ્યા છે અને થશે જાય છે.

પ્રસ્તુત સંપ્રદનાં ત્રણે પુસ્તકોની અનુક્રમણિકાઓ-
વાળું પાન ઉપાડતાં જ પ્રશ્ન થાય છે કે, આ સંપ્રદ
પણ તે જ દબે તૈયાર થઈ કરવામાં આવ્યો શું ? નહીં
તો માધ્યમિક શાળાના ગ્રામા ધોરણના વિદ્યાર્થીને
ફિન્-વાર કે લેખક-વાર પાઠો આપવાના હોય ? તે
ધોરણે આજકાલ આવી પડેલો વિદ્યાર્થીને 'સાહિત્ય'
જેવી વસ્તુનો કેટલો ખ્યાલ હોય ? અને તે 'સાહિત્ય'ના
સિતારાઓ અથવા તારાઓ (stars!) સાથે પરિચય
જેવાની લેવાની કેવી મરજ હોય ? એટલે કેપર હતી
ખેલો વિદ્યાર્થીને પણ ખેડેજા એ દરિયો એ રીતે
સાહિત્યનો અવધાસ કરવાનો ખ્યાલ ભાગ્યે જ આવતો
હોય. એ કમરે લેખક કે શૈલીનો ભેદ પ્રમાણમાં વિના
તેના ઝેનતા કે રૂઢિંગત મતા જીવને અનુરૂપ કે આવરવક
'ખાલ' આપવાનો ખ્યાલ જ પ્રધાન રહેતો જોઈએ.
તેને બદલે ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય લેખકોની ચારી
તૈયાર કરીને, પછી દરેક લેખકમાંથી ગ્રામા ધોરણના
વિદ્યાર્થી માટે 'લાલક' એવું લખાણ શોધવા જોઈએ, તો
અને નથી લાગતું કે, ને રીતે વિદ્યાર્થીને કપોચો એવું

સાક્ષીમાં સાડું લખાણ મળ્યા આવે. કારણ કે, દરેક લેખક જ્યારે લખે છે ત્યારે સાળાનાં ધોરણોને હપથેથી થઈ પડે તે કામમાં લખાણ નથી કરતો. તે તો ચિત્તાથી લખી શકાય તેવું આશમાં સાડું—કેવળમાં ઉત્તમ લખાણ કરે છે. તેમાંથી બાળકને કામમાં આવે એવું તારવવા નહીંએ, તો લેખકનું 'દબકું' (દબકી કોટિનું) લખાણ જ બાજ આવે. તેથી, જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થીને વર્ષના કામ પ્રમાણે સામગ્રી પીરસવાની જરૂર હાયમ રહે, ત્યાં સુધી પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કરનારે તેને માટે જરૂરી વિષય નહીં કરી, મોલ્ડ સાહિત્યમાંથી યોગ્ય મળ્યા આવે તે લેવા કપરાંત, નહું લખાણ કરવું કે કરાવવું જોઈએ.

એટલે છેક ચોથા ધોરણ સુધી લેખક-વાર સામગ્રી પીરસવાની આ સંમતની રીત આવકારવા લાયક છે કે કેમ તે વિચારવા જેવું છે. નર્મદાશંકર વિશે વિદ્યાર્થીને માહિતી જરૂર હોવી જોઈએ; પરંતુ તેથી કરીને વિદ્યાર્થીને ભાષા શીખવા-શીખવવાની દોષ કે છવન માટે બાધું બંધાવવાનું હોય, ત્યારે તેના પાઠ્યપુસ્તકમાં નર્મદના યોગ્ય પાઠો લેવા જ જોઈએ, એવી આવશ્યકતા શા માટે રેખીકારાય ? નર્મદમાંથી એ ભવની સામગ્રી ન પામી શકે. અને મણે તોપણ આજે બાળકે જ આપણે એ વસ્તુ એ શૈલીમાં કે એ શૈલીમાં રમ્મ કરીએ કે રમ્મ કરવા હજીએ. આ વિધાન એક કાળકાલીન જ મૂક્યું છે. આપણા ભૂતકાલે કે નવા લેખકોમાંથી આપણી સાળાના કામિક ધોરણો માટે ઉપયોગી કરું જ મળી શકે તેમ નથી, એમ કહેવાના આશય નથી. પરંતુ આ ધોરણો માટે 'લેખક' કરતાં વસ્તુની દૃષ્ટિએ સામગ્રી પીરસાય એ જરૂરનું છે એટલું કહેવાનો જ આશય છે.

ગામના રીતે એવું મનાય છે કે, જુદા જુદા લેખકોમાંથી સામગ્રી તારવી દોષ, તો જુદી જુદી શૈલી વિદ્યાર્થીને ભણવાની મળે. એટલે, સરસ્વતના વિદ્યાર્થીને જુદી જુદી શૈલી શીખવવાને બદલે શુદ્ધ લખતાં શીખવવાનું વધુ જરૂરી હોય છે; ઉપરાંત શૈલી કરતાં પરચ અને પુષ્ટિકારક 'વસ્તુ'ની વધુ જરૂર હોય છે; જેથી તેના છવનના વિશ્લેષનાં સરસ્વતનાં ઉપયોગી અને અજાણનાં વર્ષો દરમિયાન શૈલીની મારામારીમાં તેને ઉપયોગી વસ્તુના અભાવે બૂખમરો વધવા ન પડે. મોટાપણે જ્યારે તેની પાસે કહેના જેવું કાંઈક બેઠું વધુ દબે, ત્યારે તેને મેટ્રીને અભાવે 'રેકાર્ડ રેકાર્ડ' નહીં પડે; પરંતુ મર્યાદામાં જ્યારે તેણે નવું મેળવવાનું—અને કામવાનું દોષ, તે વખતે તેને મેટ્રીની પાછળ જ લાગી જાય છે. તેમાં બારે નુકસાન હાય છે. એ બાળકનાં સર્મને પછી એવાં જ કામજાર-નિર્માણ નીચે છે. તેમાં એટલી કાચી કામના વિદ્યાર્થી આજળ જુદી જુદી શૈલીઓ અને સર્મને રમ્મ કરી તેમનું મૂલ્યોત્ક્રાંતિ કરવાના, એવા

જેવું નવું લખાણના પ્રયત્ન કરાવાય છે (કે જેવું આ સંમતના સ્વપ્નામાંથી ડેર ડેર કરાવવામાં આવ્યું છે) ત્યારે એમ લાગે છે કે, આ વસ્તુનું ચાંચીય કાર્મના લક્ષમાં છે કે નહીં. ચિત્ત પૂરેપૂરું વિસ્તર્યું ન હોય ત્યાં સુધી તેની પાસે 'સ્વતંત્ર ચચાઓ' રાવવી એ કાંઈ પછને દ્વિતકારક નથી. સરસ્વતમાં તેણે કોપી-લક્ષમાં રમ્મ કરવાં બીજાને પૂરવાનો જ શ્રમ લેવો જોઈએ. એ બીજાની આકૃતિ જ સારી કે સાચી છે, અને હું એ લખું છું તે કેમ નહિ—એવો પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીના મનમાં મર્યાદામાં કામવાની પરિસ્થિતિ જ બીજી થવા દેવી ન જોઈએ. યોગ્ય પુષ્ટિ અને વિશ્લેષ પામેલું ચિત્ત યોગ્ય સમયે આપોઆપ સાચા નિર્ણયો કરવા લાગશે, અને તેમને ભાષામાં જ નહીં પણ હાઈમાંય પરિણત કરવા લાગી જશે.

આ સંમતોની બીજી એક વસ્તુના તરત ધ્યાન જેવું. દરેક આજ પહેલેથી-છેવટ સુધી સર્ગ્ય વાચી જતા તરત લાગી આવે છે કે, તેમને પદ્યભાગ જેવો વિવિધ તથા વિસ્તૃત છે, તેવો મધ્યમાન નથી. વર્ષાકરમ્મ કીએ તો પણ જાણાય છે કે, પદ્યના બાજમાં કવિતાના લેખકો રફ છે, અને પાઠો ૪૪ છે. જ્યારે મધ્યલેખકો ૧૬ છે અને પાઠો ૨૧ છે. બીજા બાજમાં તે સંખ્યા અત્યંત ૩૩-૬૪ તથા ૧૬-૨૪ છે; અને ત્રીજા બાજમાં પણ ૩૫-૩૮ અને ૧૫-૧૮ છે. અલબત્ત, મધ્યમાં એક પાઠ શૈલીમાંની સંખ્યામાં પદ્યના ચાર કે પાંચ પાઠો જેટલો હાય; પરંતુ વસ્તુ કે નિરૂપણની સંપૂર્ણતાની દૃષ્ટિએ તો પદ્યનો એક પાઠ મર્યાદા એક પાઠ જેટલો જ હોય છે. મધ્યના લેખકોની પસંદગી પણ કાંઈક અપૂરી લાગી. શુભચીતી સાહિત્યમાં શ્રી. નરદરિશાઈ અને શ્રી. મદારેવશાઈને મળે એવો નથી. ઉપરાંત મળેપથમાં સાહિત્યની બાળકમાં માહિતીની દૃષ્ટિએ શ્રી. નરદરિશાઈના અને શૈલીની દૃષ્ટિએ શ્રી. મદારેવશાઈનાં લખાણોને રાઈ સ્કેન્ડેરો હોય જાય નથી. તેમ છતાં એ એ લેખકો આ સંમતમાં છેક જ પડના પ્રકારના છે, તે બદલથી ? પદ્યના સંમતમાં નવા કવિઓ કરતા જુદા કવિઓને વધારે રંગાન આપી રવાની વાત સંવાદો કરે છે તેમાં તેમને કાંઈ દોષ દઈ શકે તેમ નથી. નવા કવિઓ મરીયાની દવા ખાવાની 'નવી વસ્તુ'ની બાળક સિવાય બીજ કાંઈ રીતે સફળ નીવડી શક્યા નથી. જુદા કવિઓની કવિતાઓ કરતા નવા કવિઓની કવિતાઓની સરસ્વતમાં સંવાદોને ને બીજા—મદારેવશાઈ પ્રેરણાવાચી મૂકવી પડી છે, તે ઉપરાંત જાણાય છે કે, નવા કવિની કવિતામાં કાંઈ સાડું દોષ છે તોપણ તે એટલું બધું અનુભવ હોય છે કે, મૂળ મળ્યો શૈલીઓ કરતાં વધુ કે ચાર મળી શીડીઓ બરીને લખાણ કરવામાં આવે, ત્યારે જ નેના બાજનું કે 'નું' 'વિસ્તાર' કે 'ઉદ્ગ્રાહ' હાય છે ! એમ કે,

શ્રી. બળવંતરાયની ૧૪ લીટીની એક કવિતા માટે ૩૬ લીટીનું ત્રીજા યાદીનું લખાણ; કે મુંદરમની ૪૭ લીટીની કવિતા માટે ૧૧ લીટીની છેક ત્રીજા હસોહસ ભરેલા અક્ષરની પ્રસ્તાવના; કે હમાશંકરની ૭ આખી લીટી માટે ૩૧ લીટીની તેવી જ હસોહસ ભરેલી પ્રસ્તાવના. અને એ પ્રસ્તાવનાઓ પણ એવી છે કે જે કોલેજની કક્ષાના વિદ્યાર્થીને પણ વાંચવી ગમે કે કેમ તે શંકા છે. અને એટલા રહસ્યોદ્ઘાટન પછી પણ મોટા ભાગની કવિતાઓમાં જેવા જઈએ તો 'હીરા-માલેક-ચોતી કે સુવણ' નહીં, પણ માત્ર ભાંગેલાં સ્વપ્નના ખડખડ થઈ ચૂકેલા ઢુકકા કે 'યુગયુગના અંધકાર' જ નજરે પડે છે; એટલા પરિશ્રમ પછી પીઠ ઉભરના વાચકને પણ ખરેખર એમ જ લાગે કે આ તો 'કુંગર ચડીને આજ ભૂતયાં ભેવી' હસરત થઈ; બીયારા વિદ્યાર્થીને તો આ બધા પછી, સંપાદકો હમ્મે છે તેમ, 'આપણા સાહિત્ય માટે પ્રેમ અને ભક્તિ વલ્લભ' થશે કે કેમ; તે તો શંકા છે. ન્હીની કવિતાઓમાં પણ જે ભારો વિદ્યાર્થી આજ સમયની રચક કરવા અસકય હોય તે કાં તો કાપી લેવા નેહીએ, અથવા તે આખી કવિતા જતી કરવી નેહીએ એમ કે, કોઈ જાના 'મુખડાના મકરંદ' લેવાની વાત, વનમાં એકત્રી અડધી નારને ઘેરવાની વાત, કે મુશ્કામાં મોહિની નાર મળી એટલે મોક્ષ કેમ ભાવે એવા યોજના, કે 'પ્રખુલ શતા કામિનીએ' એવું કવન, કે 'અમે કમર કોટિ કુસુમ સેવ', 'મરલી સાંભળીને અંબર સુરનારીનાં ઘટે અતિ વિહ્વલ દેવ', 'કીડા કામે આકે નમે સીમાં તદાકાર', 'વિપવરોધન કરે ને જલ' ધરે નવ વરસની નારી' એવી ધક્કિઓ. નવા કવિઓનાં કાવ્યો પણ એવા ભાગ પડતા મૂકવા નેહીએ. એમ કે, રસદર્શિને કૌશલને કોઈ મદાન આદર્શનો અવાજ જોવાર છે તે વખતે પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ ઓડવાનું કુઞ્જ વર્ણવતાં હશે કે : 'ને પેલી ત્યાં પુણ્યવર્ણીએ કાગલાંની રૂપાળી; તેની હપારે ત્રીચીસ ફરી તે ચોહની દિનગ્ધ લાલી.' વાતમાં પણ એક મિત્ર બીલ મિત્રની દાનવીમાં પોતાની સીને એમ હશે કે, 'એ (મિત્ર) તારાં વખાણ કરે છે અને મોટે જીવ જીતી નવ છે'—એવા ભાગ કે એવી વાર્તા ન રાખવાં નેહીએ. ન્હીની પ્રસંસા કરવામાં પણ જરા લગામ નિયંત્રણમાં રાખવી નેહીએ. એમ કે બાબુએ કાઠજરીનું ગુજરાતમાં બાપાંતર ક્યું' તે ઉપરાંતી એકદમ એમ કહેવા વાતપર ન થવું નેહીએ કે, 'દુનિયાની કોઈ ભાષામાં કાઠજરીનું પદમાં બાપાંતર થયું' નથી અને ગુજરાતમાં આદતી સમગ્રતાથી થયું છે એ અપાખી ભાષા માટે જોરબ લેવા નેવી યતના છે.' (નલ્લે દુનિયાની બધી ભાષાનામાં કાઠજરીનું બાપાંતર થયું જ નેહીએ!) ન્હીની કવિઓની ન્હીની જગ્યાને કટોકટી કેમકે એમ કહીને બાકી છે કે, 'ભાષા ન્હીની ગુજરાતી

દની તેમાં સહેજસાજ ફેરફાર થશે' એવા 'વાહમાં ભાષા મળતી ન્હીની રાખી નથી', અને તેમ છતાં નર્મદા, શંકરના ગદ્ય લખાણમાં જ 'ધારીએ', 'કાંઠા', 'જેએ' કે વિશ્વનાથ ભૂતના કાવ્યમાં 'કુશભાઈ, કુંજરી, માઇય', સુનાની, લે, લખીસી' એવા પ્રયોગો રાખ્યા છે. ન્હીની કવિઓની કે લેખકોની ન્હીની ભાષા ચોથા-પાંચમા-છઠ્ઠા ધોરણના વિદ્યાર્થીના પાઠ્યપુસ્તકમાં રાખવાની કંઈ જરૂર નથી. આજે રોકસપિયરનું ક્યું નાટક તેના ન્હીની રૂપમાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પણ શીખે છે?

ત્રણે સંમંદોમાં 'હાદર્શન' ને સંપાદકોએ એક મદત્તનું અંગ લેખ્યું છે; તથા તે વસ્તુને પાઠ્યપુસ્તકમાં કેટલું સ્થાન, એ પ્રશ્ન પણ એક ભાગની પ્રસ્તાવનામાં ચર્ચો છે. એ ભાગતમાં ગયા 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'માં 'કાવ્યની શક્તિ'ના વિદ્વાન વિવેચકે જે વિધાનો ક્યાં છે, તેમાંથી એક આદી ઉદાહરણ જરૂરી માનીએ છીએ. 'મિત્ર, સંજીત અને ખાસ કરીને નૃત્યનું હાલકીય વિવેચન એજવતે અંરો છતાં આપણે ત્યાં સાવ શિખાઈ અને કેમકેથી જ છે. એને વધારેપડતું મદત્ત ન અપાય તો સાડું.'

આ બધી બાબતો ચર્ચા છતાં ઉઘટે એટલું હોય નેહીએ કે, આ સંમંદો તેધાર કરવામાં તેમના વિદ્વાન સંપાદકોએ સાચે જ પૂરતી મહેનત લીધી છે, તથા પોતાના કામ માટે નેહીની નિષ્ઠા કાખવી છે, અને પરિણામે આવી નવના સંમંદોમાં તોખી-કાત પાડી છે. પરંતુ વિદ્વાન સંપાદકો પ્રસ્તાવનામાં પોતાને 'શિક્ષક' ઠરાવવા ગમે તેટલાં વિધાન વારંવાર કરે છે, તેમ છતાં તેમની દષ્ટિ ઉઘટે અધ્યાપકની જ રતી છે; અને તેઓએ મદાવિદ્યાલયના અધ્યાપકપદેથી નીચે જતયાં વિના જ પોતાનું કામ ક્યું' છે; એ વિદ્યાર્થીઓનું કાંઈક દુર્ભાગ્ય છે. એકે, બાદલામાં વિદ્યાર્થીઓને અધ્યાપકની વિરૂદ્ધ દષ્ટિ અને ત્રીણી છણાવડેના પણ લાભ મળ્યા જ છે. બાકી, રાજ્યના પાઠ્યપુસ્તકની લાયકાત જેવા નહોતો, તો આ સંમંદોની પહેલો ભાગ પાંચમા ધોરણમાં ચાલી શકે, બીજો ભાગ છઠ્ઠા ધોરણમાં, અને ત્રીજો ભાગ સાતમા ધોરણમાં.

'અભ્યાસી'

નફાકારક હુકમો : ભાગ રમે -- પ્રકાશક : મળત કાનલ્યાવડા, સિનુમરા-અંબર-કચ્છ; હિમત રૂપિયા.

પુસ્તકના આ ભાગમાં ખાસ અનુભવીઓ અને નિપુણતાના જ પ્રયોગો લીધા હોય, એમ જણાય છે.

ચોડા ખર્ચે એ કોઈ ભાઈને આપવિદ્યા મેળવવા માટે પ્રયત્નો કરવા હોય, તો આ પુસ્તક નેહી જવા નેહું છે. ખાસ કરીને જાણવાની, રહેઠપની અને પેનની શીટ, ફિનાઈટ, સાણ, વાનિસ, અત્તર, સૂકી એટરી અને ત્રિલેક કરવાની રીતો જેવા નેવી છે. આને અંગે વપરાતાં કામો

દ્રવ્યો કપાંથી, કઈ કિંમતે મળે, અને મોટા પાયા ઉપર મંગાવવા માટે ચાલુ બજારનાં રથોળાની માલિની આ પુસ્તકમાં આપી હોત, તે સામાન્ય જનતાને બહુ ઉપયોગી થઈ પડત. અને ખ્યાલ છે કે, હુજરકલોનનાં ધણીખરાં પુસ્તકોમાં કાચાં દ્રવ્યોનાં અંશો નામો મોટે ભાગે તેમનાં તેમ જ રહેવા દે છે. પરંતુ જો તેમનાં દેશી નામો પ્રચલિત હોય, અને માંધીની દુકાનેથી બહુ જ સરતા ભાવે મળી શકે તેમ હોય, તે તેથી માલિની જણાવવી જરૂરી છે. આની માલિનીના અભાવે ધણી લોકો યોગ્ય લાભ ઉઠાવી શકતા નથી, તેમ જ દવા વેચનારાને ત્યાંથી, શુદ્ધ નામ નહિ જોઈ શકવાને કારણે, જોઈતી વસ્તુઓ મેળવી શકતા નથી, જેવી પ્રયોગ કરવાનું જ ઊંડી દેવું પડે છે.

આ પુસ્તકમાં કેટલાક લેખકોએ તો જેમ અને તેમ દેશનાં નામો આપવાનો પ્રયત્ન તો કરેલો જ છે, પણ ઉપર જણાવેલી બીજી વધુ માલિની યોગ્ય સાધનો દ્વારા એકી કરીને પ્રકાશક પૂરી પાડી હોત, તો આ પુસ્તક હજી વધારે ઉપયોગી થાત.

ઉપર જણાવેલા ઉદ્યોગો આજે મોટા પાયા ઉપર દેશમાં તો ચાલે જ છે, છતાંય ધરમથુ ઉદ્યોગ શરૂ કરનારાઓએ હરીફાઈથી ગમતરાવની જરૂર નથી. તે હિંકોને તો બહેરખખર વજોની પાછળ મોટા ખર્ચા કરવા પડે છે. જ્યારે શુદ્ધકલોગ કરનારાઓને આવી ભોંજગડમાં પડવાની જરૂર રહેતી નથી. ખેતીપ્રધાન દેશમાં આવા ધરમથુ ઉદ્યોગોને ધણી અવકાશ છે, કારણકે, એાળી ખૂંટીએ ભતમહેનત કરીને પેસેા કમાઈ શકાય છે. ના. સ.

સૌ વર્ષ જીવવાની કલા: ડૉ. ડૉ. જ્યારેકે નાન્ડી; પ્રકાશક: ભારતી સાહિત્ય સંઘ; પૃ. ૨૫૦, મૂલ્ય ૧-૮-૦.

નિયમિત જીવન અને સાદા મિતાદારથી મનુષ્ય સૌ વર્ષથી પણ વધારે આયુષ્ય ભોગવી શકે છે, એમ સિદ્ધ કરવાનો લેખકનો પ્રયાસ સારો છે.

લાંડુ આયુષ્ય એ શ્રાવ હલખનાનો વિષય નથી, પણ દરેક સામાન્ય માણસને સહેજે મળી શકે એમ છે, જે વસ્તુ સિદ્ધ કરવા, લેખકે વેદકાળથી માંડીને આજ સુધીના પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમના સાહિત્યનાં અવતરણોનો ઘટ્ટથી ઉપયોગ કર્યો છે. લેખકે વધારામાં સૌ વર્ષથી વધારે આયુષ્ય ભોગવનારનાં નામ, રામ તેમ જ તેમનાં ચારિત્ર્ય અને અનુભવો સંખ્યાથી નોંધ આપી છે.

અવતરણો આદ કરતાં લેખકે વસ્તુ કહ્યું છે તે નક્કી કરવું અપરંકુ છે.

પુસ્તક સુચાન્ય તો નથી જ. લખાણનો વિષય શાસ્ત્રીય હોવા છતાં તેની હજીવટ નથી થઈ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, કે ન તો કલાની દૃષ્ટિએ.

આયુષ્યની ચિંતા કરી અઘ્યા થઈ જનારને આ પુસ્તક વાંચવા મલામલ છે. બ. બાં.

વિદ્યાર્થી વાચનમાળા ટ્રેબ્લી ૧૦ મી: સંપાદક: જયભિષ્ણુ પ્રકાશક: ચૂનરે મંથરન કાર્યાલય, અમદાવાદ. આ ટ્રેબ્લીની કુલ ૨૦ પુસ્તિકાઓમાંથી ૧૪ મીથી ૨૦મી સુધીની નીચેની ભૂગોળની સાત વાંચી :

નામ	લેખક	કિંમત	પાન
આણુ	ધીરજલાલ શાહ	૦-૧-૬	૨૪
શાંતનુ	નાગકુમાર મહાતી		૨૮
ગોમતેશ્વર	"	૦-૧-૬	૨૪
અમદાવાદ	બાલાભાઈ દેસાઈ	૦-૨-૬	૩૨
લખનૌ	રમણલાલ સોની	૦-૧-૬	૨૪
વડોદરા	નાગકુમાર મહાતી	૦-૧-૬	૨૪
ગીરનાં જંગલો	ડૉ. રઘુનાથ હડમ	૦-૨-૬	૨૮

ટ્રેબ્લીની બાકીની ૧૩ પુસ્તિકાઓ જીવનચરિત્રની છે, તે વિષે આગળ ઉપર, ટ્રેબ્લીની કલ્પના વિદ્યાર્થીને સામાન્ય જ્ઞાન આપવાને માટે સારી ગણાય. તેમાં પ્રખ્યાત જો નવતાં અંગ વિચારાયાં લાગે છે—જીવનચરિત્ર અને ભૂગોળ. જીવનચરિત્ર માટે પુરાણોથી માંડીને, આજના નહેરુજીવન સુધી પસંદગીનું ફેર શબ્દ છે. આથી વેચિય તો આવે જ; પરંતુ કઈ કલ્પના તરી આવતી નથી. ભૂગોળમાં તીર્થયાત્રા, લઘાધામો, તથા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ નગરીઓ પસંદ કરી છે. અને આ બધું દિલ્લુતાન પૂરતું માર્ગદિશ લાગે છે. આ ઉપરાંત બીજા વિષયોમાં પણ પસંદગી ગણાય.

પુસ્તકોના સંપાદનમાં તેનું બહિરંગ એકધાનું નેવામાં આવે છે. એટલે કે, બધામાં બીજા બાદોબિત મોટાં છે. સામાન્યપણે ચિત્રો નથી, સિવાય કે મિલેકમાં પૂઠા પર ને એકમાં અંદર ચિત્ર છે. ભૂગોળનાં વસ્તુનાં ચિત્રની યાદ વિદ્યાર્થીને તો લાગે જ. સંપાદનનું અંતરંગ ખાસ કાંઈ સંભાળેલું નેવા મળતું નથી. ભાષા સામાન્ય પ્રોઠ વાચક માટે પણ વધારે રૂપક ને અજ્ઞાનવાળા લાગે એવી કેટલીક છે. શબ્દોની પસંદગીમાં અને વસ્તુની રજૂઆતમાં પણ વિદ્યાર્થી પ્ધાનમાં રખાશે લાગતો નથી. આ ઉપરાંત ને વસ્તુ પીરસાઈ છે, તેમાં પણ આ જ પ્રકારનો અભાવ લાગે છે. આ દૃષ્ટિએ આ ઉપયોગી માળામાં મુકરિશ થઈ શકે, અથવા આગળની ટ્રેબ્લી ને નીકળવાની હોય તો તેમાં તે ધ્યાન અપાય, તો આ માળા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય એવી છે. અને તેમાં સામાન્યજ્ઞાનના અનેક ને બીજા વિષયો છે તે પણ ઉમેરવાનું જોઈએ. જેમ કે, વિજ્ઞાન. ભૂગોળનાં આ પુસ્તકોમાં કાંઈક કલા ને ઇતિહાસ બાબતે એક દેખાય છે. આપણા આખા સાહિત્યમાં હજી વિજ્ઞાનના જ્ઞાને એાછા જ પ્રવેશ કર્યો છે, તેથી પણ એ તરફ વિશેષ ધ્યાન દેવા જોઈ છે. મોટરશોખો આ વોપડીઓ વાંચે તો તેમનેય એમાંથી જણવાનું મળશે.

ગણાય, તો કેવું સારું ? પ્રવાસી શોકોએ આ દષ્ટિએ ગુજરાતના કૃમિક પ્રવાસોના નકશા, માહિતી, તથા યોજનાઓ ઘડી આપવી જોઈએ, તો શાળાના સંચાલકોને ઘણી મદદ થાય. આ પ્રવાસક્રમ ગોઠવવામાં બાળકની ઉંમર, તેનો રસ જિજ્ઞાસા વગેરે ખ્યાલમાં રાખવાં ઘટે. જુદા જુદા નિહવાને માટે શરૂઆતનો પ્રવાસક્રમ નજીકથી શરૂ થાય એમ મનાય, તો તે રીતની યોજના હોય. '

ગ્રીષ્મવર્ગોની યોજનાઓ પણ શરૂ થઈ છે. ગુજરાત વ્યાયામ મંડળનો ગ્રીષ્મવર્ગ આ બ્રાહ્મતમાં આગેવાની-પદ મેળવે છે. એ વર્ગ વર્ષોથી ચાલે છે, અને ક્રમે ક્રમે તેણે સારો પ્રચાર સાધ્યો છે. આ વર્ષે સુપામાં તે વર્ગ ચાલે છે. સરદાર પૃથ્વીસિંહે મલાડમાં મોટા ધોરણ ઉપર તેવો વર્ગ યોજ્યો છે, તે આ વર્ષની નવી શરૂઆત છે.

ઉપરની બે પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યત્વે રમતમાં વધુ શિક્ષણ મેળવવાની ગણાય. પરંતુ માંધીજીના આ સેવાયુગમાં સેવા દ્વારા શિક્ષણનો મંત્ર જપાતો ગયો, તેની સાથે આ ગ્રીષ્મવર્ગોમાં સેવાનો ઉદ્દેશ ઉમેર્યો છે. અને એ એક સ્તુતિપાત્ર યોજ બની છે. કેળવણી એ જીવનની તૈયારી છે, તો સેવાનું શિક્ષણ — લોક-સેવાનું સેવા દ્વારા નિરીક્ષણ એનો આવશ્યક ભાગ છે. આથી જ કેટલાક રચેલે હવે એવો વિચાર આવ્યો છે કે, યુનિવર્સિટીની મૅટ્રિક બી.એ. પરીક્ષા

આ વર્ષે પહેલવારકો થોડા શકયા છે. તે વર્ગના આયોજનમાં પ્રથમ પ્રયત્નની પ્રાયમિકતા હોવા છતાં, તેમાં જમાનાની આપોઆપ ગ્રીહી પડે એવી કેટલીક ખાસિયતો સહેજે ઊતરી છે. આ વર્ગમાં ગામના સાર્કેક મોટા વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા છે. વર્ગ-સંચાલક ગામના નેતા વર્ગનો સહકાર મેળવી શક્યા છે. ગામના જ વિદ્યાર્થીઓ હોવાથી રસોઈપાણીની પંચાલ કે ખર્ચ કરવાનું માથે નથી આવ્યું. ગામની હાઈસ્કૂલનું મકાન ઉપયોગને માટે મળી શક્યું છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓ આ બ્રાહ્મતમાં કશા ખર્ચમાં પડ્યા વગર પોતાનું કામ ચલાવે છે.

વર્ગની મુદત એક માસની રાખી છે. વર્ગમાં ચાર વિભાગ રાખ્યા છે : ૧. પ્રૌદીને અક્ષરજ્ઞાન આપવાના શિક્ષણનો વિભાગ, ૨. કાંતણ શિક્ષણ વિભાગ, ૩. 'ઔદિક' વિભાગ : તેમાં નવા નવા વિષયો પર વ્યાખ્યાનો ને ચર્ચાઓ થશે એમ ગોઠવણ છે. ૪. વ્યાયામ અને રમતગમત વિભાગ. વર્ગમાં જોડાનાર વિદ્યાર્થી કેઈ એક થા અનેક વિભાગમાં જોડાઈ શકે એવી તત્કલીન રાખવામાં આવી છે.

ઉમરેક્ષો વર્ગ જરા જુદા ધોરણ પરનો હતો. આઠ દિવસ, પોતાને મનપસંદ ગામડામાં જઈને, ત્યાં સ્વચ્છતા, પ્રૌદશિક્ષણ આદિ કામ કરવા હજીનારા મોટા વિદ્યાર્થીઓને તેમાં નોતરવામાં આવ્યા હતા. તેમની ધાવણી ઉમરેક્ષમાં મંતરામ મહારાજના મંદિરના

છાવણીમાં રહે તે દરમિયાન, વર્ગનો ઉદ્દેશ, તેરવિધ રચનાત્મક કાર્યનો હેતુ તથા સ્વરૂપ, તથા હિંદના પ્રચલિત અનેકવિધ પ્રશ્નો, વગેરે વિષે ચર્ચા વ્યાખ્યાનાદિ ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. કાંતણ, સફાઈ તથા અન્યોઅન્ય પરિચય કરવામાં પણ કેટલોક સમય અપાતો હતો.

આ વર્ગમાં આવનારાઓ પરથી આજના જુવાન માનસ વિષે પણ કીક જાણવા મળી શકતું હતું. કેટલાક સમાજવાદ તરફ દબળા પિછાંપીઓ ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ તથા વિચારસૃષ્ટિ સમજવાને માટે આવ્યા હતા. કેટલાક એવા હતા કે જેઓ સ્પષ્ટરૂપે સેવા કરવાની તાલીમ લેવા આહવાન હતા. કેટલાક એવા પણ હતા કે જેઓ એક નવી અનુભવ મેળાવવા માંગી પ્રવૃત્તિઓ આવ્યા હતા. થોડાક એવા પણ હતા કે જે આવા સંમેલન દ્વારા પોતાનો આગળનો માર્ગ વધારે સમજાવવા વિચારતા માટે ભાઈ બરવાની આજ્ઞાવાળા હતા. હું માનું છું કે, આ પ્રકારના વર્ગથી, તેને સંગઠનાર સોક્કસેવકો પણ પોતાના સેવ્ય વર્ગનું માનસ વધારે સમજ્યા હશે અને તેમને પોતાને એમાંથી ધણું શીખવાનું મળ્યું હશે.

વર્ગ આખા જિલ્લાને માટે હતો, પરંતુ ૭-૧૦ ગામમાંથી જ વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા હતા. આ અગાઉ બે વર્ષ પર આ પ્રકારનો વર્ગ ગોઠવાયો હતો. દર વર્ષે બે આ વર્ગ ગોઠવાતો જાય અને અનુભવ મુજબ એમાં રંગ પુરાતા જાય ને તે સમૃદ્ધ થતો જાય, તો આ પ્રવૃત્તિ જોમ પડે, અને આખા જિલ્લાના જુવાન માનસ પર જ્યારે જ છટ અને કાચગી છાપ પાડ્યા વગર ને ન રહે. બીજા જિલ્લાઓએ પણ આ પ્રકારની યોજનાથી આપવા નેત્રી છે.

એક જ ઉપાય

થોડાક દિવસ ઉપર અચાનક ગાડીમાં બાળ-પણના મારા બે મુસલમાન સહાધ્યાયીઓ મળ્યા. સ્વાભાવિક રીતે જૂનાં સંસ્મરણો તરફ અમારી વાતચીત વળી. એક કહે, ક્યાં ૩૦ વર્ષ પહેલાંનો આપણો મેળ અને પ્રેમ, તથા પડોશબાઈ અને ક્યાં આજનાં બીંચાં દિલ, વહેમ અને અંદેશ-શુદ્ધિ ! અને વાત કરતાં કરતાં, તે હિ નો દિવસાઃ ગતાઃ — એ પ્રકારનું કુઃખ વ્યક્ત કર્યું.

આમ શાથી થયું છે ? પેલામાંથી એક મિત્રે કહ્યું, બ્યારથી આ રાજકારણ આવ્યું ત્યારથી આ થયું છે. અને કાકતાલીયન્યાયે એ મિત્ર એમ સૂચવતો લાગ્યો કે, ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ એને માટે જવાબદાર છે.

આ જ બાબતનો વિચાર એક જુદા અને ઇતિહાસ-શુદ્ધ દૃષ્ટિએ, મે મામના 'મોડર્ન રિવ્યુ'માં રામાનંદ બાણ રજૂ કરે છે.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર પ્રો. સીલીએ આગળથી પચાસેક વર્ષ પર કહ્યું હતું કે, સ્વરાજ વગર પ્રજાઓ પડતી જાય છે ને સડતી જાય છે. કેમકે એકતાની બાબતમાં હાલ કેવી ખરાબી થઈ છે, તે બતાવવા શ્રી. રામાનંદ બાણ એક ઉતારો ટાંકે છે, તે ઈ. સ. ૧૮૩૬માં ડો. ટેલર કરીને એક જાણીતા પુસ્તકમાંથી ('ટોપોગ્રાફી ઓફ ડાકા') છે એ વખતે બંગાળમાં મુસ્લિમ સત્તા સાથે નાખફ નહોતી થઈ; તેનો ફોરદમામ ચાલુ હતો. છતાં ડાકાની હિંદુ મુસલમાન કોમોના સંબંધ વિષે ડો. ટેલર લખે છે :

'હિંદુ કુસલમાન વચ્ચે ધર્મ બાબતના અડચણો નવલે ન થાય છે. બે કોમો પણ શાંતિ અને મેળબી રહે છે; અને બેક વસ્તીના મોટા ભાગે, એક ન ફક્ત પીંચા નેટલે મુઠી, પોતાના પૂર્વજોને જાણ્યા છે.'

ત્યાર પછીનાં વરસોમાં હિંદુ મુસલમાન એક સરખા મુલામ અન્યા. એટલે, કિલ્લી શાંતિ — બંને તે સ્મશાનની હોશ, છતાં — વધવી નેઈ એ. તેને બદલે કેમ ઝલડા થાય છે ? કારણ એ છે કે, પર-રાજમાં સમ્પત્તી પ્રજાનું માનસ અનેક રીતે કુદ બનતું જાય છે, એમ ઇતિહાસજ્ઞ શ્રી કહે છે. તે પ્રજામાં નાના મોટા ને ખરા મોટા સ્વાઈ ગિર્બા કરી, માંડોમાંડે લગાવી મારવાનું સહેલું અને છે. પરસતાને કારણે, પ્રજાકીય અદિમતા પોતાનો કુદરતી ખોરાક નથી મેળવી શકતી, તેથી કૂચળી પડતી જાય છે, અને તરેહવાર ભલતી વસ્તુઓ પર, પ્રજામાં અંદર અંદર નાફગની તડાતડી જાય છે. અને પછી, પેલા મારા મિત્ર સૂચવતા હતા તેમ, ૧૯૨૧ર હોવા-શોપણ કરી એવેરે બીમાં કરવા સુધી જનું રહેવાય છે. આનો ઉપાય એક જ છે — સ્વાતંત્ર્ય-સંસાધણ.

ગુજરાત વિનય મંદિર

અમદાવાદ

ગુજરાત વિનય મંદિરનું નવું સત્ર તા. ૧૬મી જૂન, ૧૯૪૧ને સોમવારે શરૂ થયે. વિદ્યાપીઠના 'વિનીત' (મેટ્રિક) ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ આ વિનય મંદિરમાં કરી શકાય છે. પ્રાથમિક શાળાનાં ચાર ધોરણ જેટલો અભ્યાસ જેણે પૂરો કર્યો હોય, તે એમાં દાખલ થઈ શકે છે. 'વિનીત' થવા માટે વિનય મંદિરમાં સાત વર્ષનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે. છેવટે 'વિનીત'ની પરીક્ષા પસાર કરનારને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી 'વિનીત' પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે. ...

વિનય મંદિરમાં, ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં ધારાધોરણ મુજબ, સ્વતંત્ર ધોરણે, રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવામાં આવે છે. શબ્દને યોગ્ય એવા ઉદ્યોગોને અક્ષરજ્ઞાન જેટલું જ મહત્ત્વ અપાય છે. કાંતણ, પીંજણ, વણાટ, મુતારી, સીવણકામ, માટીકામ, તથા પુસ્તક-ગાંધણીના ઉદ્યોગોનું જ્ઞાન હાલમાં અપાય છે.

ચિત્રકળા, સંગીત, તથા વ્યાયામ અને ક્ષવાયતને ખીલા વિષયો પેઠે ફરજિયાત શીખવાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ કામો તથા સેવા કરવાની તાલીમ આપવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એને માટે છાત્રાલય મંડળ, ગામડાંમાં પર્યટન, ઉત્સવોની ઉજવણી, ચર્ચાપરિષદ, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ, શિક્ષકોની દેખરેખ હેઠળ, વિદ્યાર્થીઓ ચલાવે છે.

વિનય મંદિરની સાથે છાત્રાલયની વ્યવસ્થા પણ શરૂ થઈ છે. અમદાવાદ શહેર બહાર, નદીની પેલી બાજુ સ્વચ્છ અને ખુલ્લા ભાગમાં આવેલા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મકાનમાં તે છે. વિદ્યાપીઠના બધા સેવકોના સહવાસમાં છાત્રો રહે છે. નિત્ય-જીવનમાં જાતમહેનત, સુઘડતા, સ્વચ્છતા વગેરેની તાલીમ આપવામાં આવે છે.

છાત્રાલયનું માસિક ખર્ચ રૂ. ૧૧)ના આશરે આવે છે.

આથી વિશેષ માહિતી જોઈએ તો એક આનાની ટપાલની ટિકિટ બીડી નીચેને સરનામે લખશો.

જેમને જૂન ૧૬મીથી શરૂ થતા નવા વરસે વિનય મંદિરમાં દાખલ થવું હોય, તેમણે અરજીનું છાપેલું ફોર્મ મંગાવી, ૧૦મી જૂન સુધીમાં તે ભરીને મોકલી આપવું. તેની સાથે, પોતાની છેલ્લી શાળાનું સર્ટિફિકેટ પણ બીડવું જોઈશે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૨-અંક ૧૦]

[જુલાઈ, ૧૯૪૧]

કોમી ઐક્યનો ઉત્તમ વિદ્યાર્તા-શિક્ષક

[કોમી અર્થાતિને અંગે અમદાવાદના પોતાના વસવાટ દરમિયાન શ્રી. મહારેવસાઈએ શિક્ષકો આગળ એ ભાષણ આપ્યું હતું, એક ભાષણ વલસાડના શિક્ષકો સમક્ષ પણ આપ્યું હતું અહીં ત્રણે ભાષણોનો એકત્રિત સાર આપવામાં આવે છે. સંપાદક, શિ. ૦ આ. ૦]

શિક્ષકનો ધર્મ

તોફે હું શિક્ષક નથી, છતાં શિક્ષકનો ધર્મ માટે મને પદપાત છે, કારણ હું શિક્ષકનો પુત્ર છું. મારા પિતા ૩૦-૩૫ વર્ષ શિક્ષક હતા, અને તેમને પોતાના ધર્મને માટે અભિમાન હતું. તમે જ્યાં તમારા ધર્મને વરેલા છો કે નહીં એ તો હું બાણતો નથી, પણ ધણા વરેલા છો એમ માની લઉં છું. તમે ખીલે કોઈ ધર્મ કરત તો ન કમાઈ શકત એવું થોડું જ છે? અને પૈસા કમાવાને માટે આ ધર્મ તમે પસંદ કર્યો હોય એમ હું માનતો નથી, કારણ કોઈ શિક્ષક સહાધિપતિ થયો એ બંધો નથી. એટલે તમારા ધર્મને મહત્વનો મણીને તમારા માંના ધણા શિક્ષક બન્યાં છે એમ માનીને હું ચાલું છું. પણ એ ધર્મ મહત્વનો જ નહીં પણ પવિત્ર કેમ મણાવો તેઈએ, એવું થોડુંક જુથકરણ કરીશ.

ધર્મો અનેક છે. મજૂરીનો ધર્મ ઉત્તમ છે; માણસ પોતાનો પક્ષનો પાડીને પ્રામાણિક રીતે કમાય છે-જે કરવાની દરેક મનુષ્યની ફરજ છે. વહીવટના ધર્મને કોઈએ ઉત્તમ કહ્યો હોય એમ હું બાણતો નથી, કારણ એ તો કલ્પિત સમાવવાનો નહીં પણ કલ્પિત વધારવાનો ધર્મો જની ગયો છે. વેદકનો ધર્મો એવો છે ખરો કે જેથી અનેક પીડિત અને ગરીબોની સેવા કરી શકાય, પણ કોઈ વિરલા જ એ ધર્મને સેવાર્થે ચલાવે છે. ખીજા પણ અનેક ધર્મો છે, જેમાં પ્રામાણિક રીતે મળતી હોય તો તેના વિરોધમાં કશું કહેવાનું ન હોય. પણ શિક્ષકનો જ ધર્મો માત્ર એવો છે કે જેની જવાબદારી ખીજા કોઈ પણ ધર્મ કરતાં વધારે મોટી છે. માળાપતની જવાબદારી બાળકોને માટે ધણી મોટી છે, - અને

કોઈ જ માળાપ એ જવાબદારીનું પૂરું બાન સમજનારો હોય છે; પણ બાળકના પ્રવર્તનની જવાબદારી શિક્ષકના જેટલી માળાપની પણ કદાચ નહીં હોય, કારણ બાળકોની સાથે શિક્ષક માળાપના કરતાં પણ ધણા વધારે કલાક ગાળે છે. બાળકો શિક્ષકની પાસે અસરમાન કે અજ્ઞાન તો મેળવે છે જ, પણ શિક્ષકની પાસેથી ખીજું પણ ધણું સાનું નરસું મેળવે છે. બાળપણમાં શિક્ષકની પાસે મેળવેલા સંસ્કાર સહેજે જતા નથી, જલ્દી એ સંસ્કારો વધારે રીઠા થાય છે. શિક્ષકની આખી દિનચર્ચા, બેઠકનું, ચાલનું, હસનું, મનન કરવી, આગસ મરડનું, એનાં ઇગિત અને હાવભાવ, શિક્ષકને ખગર ન પડે તેવી રીતે, સ્વશ્રુતિથી બાળક નિહાય છે, અને અનુકરણ પણ કરે છે. એક નાના છોડના થડ ઉપર આપણે કાપ મૂકીશું તો, એ યક્ષ થશે ત્યારે પેલો કાપ વૃક્ષની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં મોટો ચરેલો દેખાશે. એ જ દશા બાળકના મનની છે; અને તમે એના મનની ઉપર જે સંસ્કારો પાડશો તે સંસ્કારો લાંબા કાળ સુધી કાયમ રહેશે એટલું જ નહીં, પણ વધારે પ્રમથ ૩૫માં કાયમ રહેશે. તમારાં વાગાણોના ધા ફણિક નથી રહેવાનાં, પણ તેનું જેર બાળકના હવનમાં ફેલાશે, વધારે ઝાડની ઉપર કરેલો ધા તો કેવળ તેની છાત્ર ઉપર જ રહેશે. જે બાળકને અવિધના નાગરિક બનવાનું છે તેમના ઘડતરમાં આટલો મોટો ભાગ હેસનું બાળ્ય કોઈ જેવું તેવું નથી. એ બાળ્ય છે તેમ જ મોટી જવાબદારી છે, અને એ જવાબદારીને તમે સરખી રીતે આદા કરો તો તમારો ધર્મો ખીજા કોઈ પણ ધર્મ કરતાં વધારે પવિત્ર જનવાનો છે.

શિક્ષકોમાં પણ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની

જવાબદારી સોંપી મોટી છે. માધ્યમિક શાળાનાં બાળકો કાર્મિક મોટી વયે શાળામાં પહોંચે છે, કૌશલ્યના વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીનીઓ તો પ્રૌદ્ધસરોના શિક્ષણ અને સંસ્કારથી અરૂઢ રહેવાના પ્રયત્ન કરે છે, અથવા રહે છે. પણ પ્રાથમિક શાળાનો શિક્ષક જ પોતાનાં બાળકો ઉપર વધારેમાં વધારે સંસ્કારો નાંખે છે.

સાંપ્રદાયિક ન બને

એ સંસ્કારો સુસંસ્કારો હો, અને કદી કુસંસ્કારો ન હો, એમ હું ઇચ્છું છું. ખરી રીતે તો આ વાત નથી, અને તમને ખાસ કહેવાની હોય નહિ. પણ આજે દેશમાં જે વાતાવરણ વ્યાપ્યું છે તે જોતાં, ખાસ ન કહેવાની વાત પણ ખાસ કહેવા જેવી બને છે. આજે દેશમાં જ્યાં ત્યાં યોગી ઝેર વ્યાપેલું છે, રમખાણોની હોળી સળગેલી છે, ત્યાં તમારાં ચિત્ત પણ ચક્રોળે ચડે, તમારા મનમાં પણ વિષ વ્યાપે, એ સંભવિત છે. પણ શ્રદ્ધાની કસોટી આવે પ્રસંગે યાચ છે. આવા આકરા પ્રસંગો આવે જ નહિ તો શ્રદ્ધાની કસોટી યાચ નહિ. તમે એ સાંપ્રદાયિક બને તો તમારા ધંધાની પવિત્રતાને તમે કલુષિત કરશો, એ હું તમને કહેવા આવ્યો છું. બીજા ધંધાદારીઓને સાંપ્રદાયિક બનવું બસે પોસાય, તમને તો સાંપ્રદાયિક બનવું ન જ પોસાય. તમે શિક્ષણ આપતાં છું એમ વિચાર કરશો કે, ફક્ત પિદ્યાર્થી દિલ્લે છે કે ફક્ત બુદ્ધિમુક્તિ છે, ફક્ત બુદ્ધિમુક્તિ વધારે આપવું જોઈએ ને ફક્ત બુદ્ધિમુક્તિ આપવું જોઈએ, ફક્ત બુદ્ધિમુક્તિ ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ અને ફક્ત બુદ્ધિમુક્તિ અવગણના કરવી જોઈએ? કેટલાક કુશળ શિક્ષકો મને વિદ્યાર્થીઓ ઉપર વધારે ધ્યાન આપતા જણાયા છે; પણ વિદ્યાર્થીની યોગ્યતા વિચાર કરનારા તો શિક્ષક નહિ હશે, વિદ્યાર્થીના કુરમન દશે. અને સાંપ્રદાયિકતાનો અંત ક્યાં આવશે એનો તમને ખ્યાલ છે? સાંપ્રદાયિક બન્યા એટલે પછી દિલ્લે હશે તો બાહ્ય, સ્વચ્છ, નિષ્ઠા, શ્રદ્ધા, દરિયન એ વિભાગો પણ તમારું મન ધરવું થઈ જશે, અને તમારું આખું શિક્ષક-વન યોગ્ય ઝેરથી દૂષિત બનશે.

દિલ્લે અને મુનસુબાન એ વિરોધીઓ છે કે મન છે એ બાવના તમે બૂધથી પણ મેરી દેવા, તો નિષાંગતિ આપવાનો શિક્ષક તરીકે તમારો

ધર્મ છે. બેદ તો મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે છે જ. કહેવાય છે કે એ માણસના અંગૂઠાની છાપ કદી સરખી હોતી નથી, અને એ પાંદડાંના રેસાં સરખા હોતા નથી. પણ એ દરકીલ્તના ઉપર આપણે બાર મુઠ્ઠીએ તો તો આપણે પ્રત્યક્ષકાળે પાસે આણીએ. બેદ છતાં પ્રાણીમાત્ર આપણે એક પિતાનો પરિવાર છીએ એ વસ્તુ તમારું છે છીએ, અને એ ભાવના આપણને એક અભેદમાં સાંધે છે. એ અભેદમાવનાને જાળકના મનમાં દડાવવી એ તમારું પવિત્ર કર્તવ્ય છે, અને એ તમે કરી શકશો તો તમે દેશનું એકાધ, દેશની કેમી શાંતિ અને સ્વરાજ માટે મોટો ફાળો આપો મળ્યો. બેદભાવ દડાવશો તો તો તમારી શાળાઓ શિક્ષામંદિર મદી મલકુસ્તીના અખાડા બનશે.

અધિક સમાજની કલ્પના

આટલું દલીલે હવે એક બીજો વિચાર તમારી આગળ રજૂ કરવા માગું છું. તમને ખજર ન હોય કે, હિંસાવાદમાં માનનારા પણ અધિક સમાજનાં સ્વમાં જુએ છે. માર્ક્સ અને લેનીન, જેમણે હિંસાનો ધનકાર નહોતો કર્યો, તેઓ પણ ભારી સામાજ એ અધિક સમાજ હશે, એમ કહી ગયા છે. પણ તેમણે એટલું ન વિચાર્યું કે, આવળનાં બીજા રોષી આંખા ઉગાડી શકાય નહીં. માદામ મોરેસોરી, જેમનું નામ શિક્ષકસમાજમાં જડુ ગવાય છે—અને યોગ્ય રીતે જ ગવાય છે—તેમણે આ વસ્તુને જડુ રૂપ રીતે રજૂ કરી છે. તમારે જાણવું જોઈએ કે તેઓ તો હિંસાને પૂજનારા દેશ—ઈટલી—માંથી આવે છે. ઈટલીમાં જાળકને વ્યાધામની તાલીમ સરસ અપાય છે એ મને કબૂલ છે. ત્યાંની શાળાઓ અને ત્યાંનાં જાળકો જે શિષ્ટ અને નિયમબદ્ધતા શીખે છે તે એ આંખે જોઈ છે. પણ તે જાળકને બંદક અને પિસ્તોલની તાલીમ અપાય છે તે જોઈને મારું હૃદય કંપેલું. માદામ મોરેસોરી તે તાલીમનો વિરોધ તો નથી કરી શક્યાં, અને ન કરી શક્યાં માટે પોતાની ઉત્તરાવરણા અદી જાળકો આવ્યાં છે કે કેમ તે હું જાણતો નથી, પણ જાળકોની ઉપર નાંખવાના સંસ્કાર વિષેના તેમના ઉદ્ગારો અમૂલ્ય છે અને તે હું તમને આજે સંભળાવવા માગું છું. પેરીસમાં બરાયેલી મુદ્ધવિરોધી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદને એકમર ૧૯૨૬ માં તેમણે આ સંદેશો મોકલ્યા હતા :

“અશ્વશસ્ત્રોના બહિષ્કાર માટે કામ કરવું, લડાઈમાં બાગ શેવાની જ સાથ ના પાડવી — એ આપણા ઉદ્દેશને માટે સૌથી શીઘ્ર સાધન છે એ વિષે શંકા નથી. આ રીતે તમે માનવસમાજના હબરો માણસોને વીર જનાવશો. પણ રાજ્યની આસાની સામા યવું એ સાધારણ વાત નથી. એને માટે અસાધારણ બળ જોઈએ, અનાદિ કાળથી રવીકારાયેલા વિચારોનો વિરોધ કરવાનું બળ જોઈએ, શોકમનનો વિરોધ કરવાનું બળ જોઈએ, દેશના ત્યાગ કરવાનું, ગાદમિલકત ફના કરવાનું, અરે છેવટે પ્રાણપાપણ કરવાનું સામર્થ્ય જોઈએ. આ પ્રકારની સાદાનૃતિક વીરતાની હાકલને જવાબ આપનારા તો વિરલા જ હોય.

“તમારા એ આદર્શનો વિસ્તૃત પ્રચાર કરવો માટે તમારે તો, માનવસમાજના જે બાગનો આજે સામાન્ય રીતે બહુ વિચાર નથી થતો, એ બાગનો વિચાર કરવો પડશે. તમે જે વીરતા માગો છો એ સ્વાભાવિક રીતે બહુ જૂજ માણસોમાં જ હોય છે, અને જેમનામાં ન હોય તેમનામાં આણી આણી નથી શકાતી. આ આદર્શને માટે લાંબા કાળની નૈતિક તાલીમની જરૂર રહે છે — શક્તિને માટેના ક્ષિણની આવશ્યકતા રહે છે, કે જેથી વ્યક્તિમાં નૈતિક, આધ્યાત્મિક, સામાજિક તત્ત્વોનું સિચન થાય, કે જેના પર તેને માનવતાનું ‘મિશન’ — અહિંસક સમાજ — બાંધવાની તૈયારી મળે.

“એટલે હું કહું છું કે, જો તમે આરંભમાં જ યાળાકને હાથમાં લેશો, અને તેનામાં જે બાવી નાગરિક જનતાનો સામાન છે તે સામાનને તમે ધડવાનું સર કરી દેશો, તો કદાચ તમે એવો માનવી ઉત્પન્ન કરશો કે જેને અશ્વશસ્ત્રના બહિષ્કારનો, યુદ્ધવિરોધનો ઉપદેશ આપવાની કે સમજવવાની જરૂર જ ન રહે; કારણ તેનો સ્વભાવ જ એવો થઈ જશે કે યુદ્ધમાં બાગ શેવાને માટે જે અધમતા અને દુષ્ટતા જોઈએ છે તેની સામે તેનું રોમેશોમ બળવો કરી જીતશે.”

આજે આથી ઊલટી ગંગા વહી રહી છે એ વાત સાચી છે. આજે તો હિટલર અને સ્ટેલિન અને મુસોલિનીની શાળાઓમાં ઇતિહાસ અને જૂગોળ શીખવાય છે તે એ શોકોનાં દૂષિત રાજપ્રકરણથી રંગાયેલાં છે. અરે વિજ્ઞાન અને ગણિત સુધ્ધાં એ રંગે રંગાયેલાં છે. પણ એમાં આશ્ચર્ય નથી. એ શોકોને હિંસક સમાજ ધડવો છે, અહિંસક નથી

ધડવો. અને હિંસા અને સત્યને સો જોગતનું છેડું છે, એટલે એમના શિક્ષણમાં પણ અસત્ય છે. આપણે તો આજથી જ અહિંસક સમાજને માટે તાલીમ આપવી છે, એટલે આપણું શિક્ષણ પણ ‘સત્યપૂત’ અને અહિંસા-સંસ્કૃત હશે.

પણ તમે કહેશો કે હું આ કહ્યું કાળમાં કેવી સ્વપ્રદર્શી વાતો કરી રહ્યો છું ! અનેક પ્રકારના અત્યાચારો ચાલતા હોય ત્યાં કાળમાં કેકાણે રાખીને કેમ એસી શકાય ? હું તમને કહેવા છું છું કે, આના કરતાં વધારે કહ્યું કાળમાંથી પાશ્ચાત્ય દેશોના શોકો પસાર થઈ રહ્યા છે, છતાં ત્યાં ‘business as usual’ (‘વ્યાપાર’ નો સૂત્ર પ્રમાણે કામ ચાલી રહ્યું છે. મારા ઉપર વિલાયતથી આવતા અનેક કામચોખ્ખાં આ જ વસ્તુ ફરી ફરીને જણાવવામાં આવે છે કે, શોકોને પોતાની માત્રમિલકત વિષે બહુ મમતા નથી રહી; એ આજે છે અને કાલે નથી એમ એ શોકો જાણે છે, એટલે પોતાની પોઝામાં પડતા પોતાના કામચોખ્ખાં હમેશની જેમ મરાગ્રહ છે. એમ ન કહેશો કે, ત્યાં તો પારકા દેશનો દુશ્મન આવીને કચ્ચરધાણ વાલે છે, અને પ્રજા તો એકત્ર રીતે તેનો સામનો કરી રહી છે, એટલે ત્યાં અને અહીં વચ્ચે કશું સામ્ય નથી. જરાક વિચાર કરીને જોશો તો સમજાશે કે, યુદ્ધમાત્ર ‘સિવિલ યોર’ (યાદવી) છે. જીવનનાં મળ અને સાચત તત્ત્વોનો વિચાર કરીયું તો, જર્મન શુ, રશિયન શુ કે અંગ્રેજ શુ, બધા કાળા માથાના માનવી છે, બધા એક પિતાનો પરિવાર છે; એટલે જર્મની અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેનું યુદ્ધ પણ આપણા જેવી યાદવી જ છે. એ વસ્તુ પણ શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને જગતનો ઇતિહાસ લઈને સમજાવવાની છે. અને અહિંસક સમાજ તરફ લક્ષ્ય રાખીને કામ કરનાર શિક્ષકે તો એ પણ બતાવવું રહ્યું છે કે, જેમ દરેક યુદ્ધ એ યાદવી અથવા કુટુંબ-કલક છે, તેમ દરેક પૂન એ આપધાત છે. પૂન કરનાર માણસ જેનું પૂન કરે છે તેનું તો બહુ નથી બગાડતો, પણ પોતાનું અને પોતાનાંઓનું વધારે બગાડે છે.

માનવ બનાવે

અને એ શીખવતાં તમારે યાળાકને એ શીખવવું પડશે કે, તેમણે મનુષ્યમાંથી દેવ બનવાનું છે, પણ

“અસ્પૃશ્યતાના બહિષ્કાર માટે કામ કરવું, લઘુમતી બાગ સેવાની જ સાથ ના પાડવી — એ આપણા ઉદ્દેશને માટે સૌથી સીધું સાધન છે એ વિષે શંકા નથી. આ રીતે તમે માનવસમાજના હજારો માણસોને વીર બનાવશે, પણ રાજ્યની આગામી સામા થયું એ સાધારણ વાત નથી. એને માટે અસાધારણ બળ જોઈએ, અનાદિ કાળથી સ્વીકારાયેલા વિચારોનો વિરોધ કરવાનું બળ જોઈએ, શોકમત્તો વિરોધ કરવાનું બળ જોઈએ, દેશનો ત્યાગ કરવાનું, માલમિલકત ફના કરવાનું, અરે છેવટે પ્રાણાપણ કરવાનું સામર્થ્ય જોઈએ. આ પ્રકારની સાહજિક વીરતાની હાકલને જવાબ આપનારા તો વિદ્વાજ હોય.

“તમારા એ આદર્શનો વિસ્તૃત પ્રચાર કરવાને માટે તમારે તો, માનવસમાજના જે બાગનો આજે સામાન્ય રીતે બહુ વિચાર નથી થતો, એ બાગનો વિચાર કરવો પડશે. તમે જે વીરતા માગો છો એ સ્વાભાવિક રીતે બહુ જૂજ માણસોમાં જ હોય છે, અને જેમનામાં ન હોય તેમનામાં આણી આણી નથી શકાતી. આ આદર્શને માટે લાંબા કાળની નૈતિક તાલીમની જરૂર રહે છે — જાતિને માટેના ક્ષિણિકની આવશ્યકતા રહે છે, કે જેથી વ્યક્તિમાં નૈતિક, આધ્યાત્મિક, સામાજિક તરવોનું સિંચન થાય, કે જેના વડે તેને માનવતાનું ‘મિશન’ — અહિંસક સમાજ — બાંધવાની તેમની મળે.

“એટલે હું કહું છું કે, જે તમે આરંભમાં જ બાળકને હાથમાં લેશો, અને તેનામાં જે બાવી નાગરિક બનવાની સામાન છે તે સામાનને તમે ધણવું શરૂ કરી દેશો, તો કદાચ તમે એવા માનવી ઉત્પન્ન કરશો કે જેને અસ્પૃશ્યતાના બહિષ્કારનો, બુદ્ધિવિરોધનો ઉપદેશ આપવાની કે સમજાવવાની જરૂર જ ન રહે; કારણ તેનો સ્વભાવ જ એવો થઈ જશે કે બુદ્ધિમાં બાગ સેવાને માટે જે અધમતા અને દુષ્ટતા જોઈએ છે તેની સામે તેનું રોગરોગ બળવો કરી બેસશે.”

આજે આથી બેસડી ગંગા વહી રહી છે એ વાત સાચી છે. આજે તો હિટલર અને રેસલિન અને મુસોલિનીની શાળાઓમાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ શીખવાય છે તે એ શેકિનાં દ્વિપત રાજપ્રકરણથી રંગાયેલાં છે. અરે વિજ્ઞાન અને ગણિત સુધ્ધાં એ રંગે રંગાયેલાં છે. પણ એમાં આશ્ચર્ય નથી. એ શેકિને હિંસક સમાજ ધડવો છે, અહિંસક નથી

ધડવો. અને વિદ્યા અને સત્યને સો જોગવનું છંદુ છે, એટલે એમના શિક્ષણમાં પણ અસ્પૃશ્ય છે. આપણે તો જાગૃતી જ અહિંસક સમાજને માટે તાલીમ આપવી છે, એટલે આપણું શિક્ષણ પણ ‘સત્યપૂત’ અને અહિંસા-સંસ્કૃત હશે.

પણ તમે કહેશો કે હું આ કદબુ કાળમાં કેવી સ્વમર્દ્યાં વાતો કરી રહ્યો છું! અનેક પ્રકારના અત્યાચારો ચાલતા હોય ત્યાં કાળમાં ઠેકાણે રાખીને કેમ બેસી શકાય? હું તમને કહેવા છું કે, આના કરતાં વધારે કદબુ કાળમાંથી પાકાત્ય દેશોના શેકિ પસાર થઈ રહ્યા છે, છતાં ત્યાં ‘business as usual’ (વ્યાપારમ) ના મૂત્ર પ્રમાણે કામ ચાલી રહ્યું છે. મારા ઉપર વિલાયતથી આવતા અનેક કામજોમાં આ જ વસ્તુ ફરી ફરીને જણાવવામાં આવે છે કે, શેકિને પોતાની માલમિલકત વિશે બહુ મમતા નથી રહી; એ આજે છે અને કાલે નથી એમ એ શેકિ જણે છે, એટલે પોતાની પકોશમાં પડતા બોમ્બથી પણ ગભરાયા કે અકાળામાં બિના એ શેકિ પોતાના કામધંધામાં હમેશાની જેમ મશગૂલ છે. એમ ન કહેશો કે, ત્યાં તો પારકા દેશનો દુશ્મન આવીને કુચ્છરધાણ વાળે છે, અને પ્રજા તો એકત્ર રીતે તેનો સામનો કરી રહી છે, એટલે ત્યાં અને અહીં વચ્ચે કર્યું સામ્ય નથી. જરાક વિચાર કરીને જોશો તો સમજાશે કે, બુદ્ધિમાન ‘સિવિલ વોર’ (યાદવી) છે. ઇવનનાં મૂળ અને રાખત તરવોનો વિચાર કરીશું તો, જર્મન શું, રશિયન શું કે અંગ્રેજ શું, બધા કાળા માથાના માનવી છે, બધા એક પિતાનો પરિવાર છે; એટલે જર્મની અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચેનું બુદ્ધિ પણ આપણા જેવી યાદવી જ છે. એ વસ્તુ પણ શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને જગતનો ઇતિહાસ લઈને સમજાવવાની છે. અને અહિંસક સમાજ તરફ લક્ષ્ય રાખીને કામ કરનાર શિક્ષકે તો એ પણ જતાવવું રહ્યું છે કે, જેમ દરેક બુદ્ધિ એ યાદવી અથવા કુટુંબ-કલહ છે, તેમ દરેક ખૂન એ આપધાત છે. ખૂન કરનાર માણસ જેનું ખૂન કરે છે તેનું તો બહુ નથી બચાડતો, પણ પોતાનું અને પોતાનાંઓનું વધારે બચાડે છે.

માનવ બનાવો

અને એ શીખવતાં તમારે બાળકોને એ શીખવવું પડશે કે, તેમણે ચતુષ્પાંથી દેવ બનવાનું છે, પણ

શા સારુ આપણે ધર્મના પ્રયત્ન કરીએ? શા કારણે આપણે એક ધર્મને બીજાથી અલગ કે એકાં ગણીએ? ધર્મના સ્થાપકો મહા સાધકો હતા, મહા પુરુષો હતા, પણ પૂર્ણ પુરુષો ન હતા. આખરે તેઓ પણ હતા માનવી. એટલે તેમની કૃતિ, બંધને ક્ષેત્રની પ્રેરણાથી થયેલી હતી તોયે, અપૂર્ણ તો હતી જ. કેઈમાં એક અપૂર્ણતા તો કેઈમાં બીજી, પણ બધીમાં કેઈ ને કેઈ અપૂર્ણતા પણ ભરી જ છે. ધર્મનાં ક્ષેત્રો જુદાં છે: કેઈ સુંદર દરે, કેઈ કુરૂપ દરે; કેઈ પુષ્ટ દરે, કેઈ પાતળું દરે; પણ સૌમાં એક હૃદય અને આત્મા જગદણી રહ્યો છે. શા સારુ આપણે એકબીજાને વિષે સંપૂર્ણ આદર ન રાખીએ?

થોડી સૂચના

મેં મૂળતરોની વાત કરી લીધી. તમારા વિચારો જુદી દિશામાં વહેતા હોય તોપણ મેં કહ્યું છે તેના ઉપર વિચાર કરજો, એવી મારી વિનંતી છે. હવે થોડી સૂચનાઓ કરું. હિંદુઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે, તમે હિંદુ શિક્ષકોને તમારે ત્યાં નોતરો છો, આ પીવા બોલાવો છો, ખાતા બોલાવો છો; કેઈ મુસ્લિમ શિક્ષકોને બોલાવો છો? એમની સાથે સંપર્ક સાધો, એમની પાસેથી એમના ધર્મની વાતો શીઓ, આપણા ધર્મની વાતો એમને સંભળાવો. વિદ્યાર્થીઓની સાથે કેટલો સંપર્ક સાધો છો? અમારા સમયમાં શિક્ષકો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને મક્કત શીખવાં ઘેર બોલાવતા. દીવાન મારતર સાહેબને ત્યાં ધણી વિદ્યાર્થીઓ એમ જતા એ હું જાણું છું, કારણ તેઓ મારા શિક્ષક હતા. હું તમને પૂછું છું, તમે મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓને આવી રીતે નોતરો છો ખરા? શા માટે

મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓને મક્કત શીખવાં માટે ઘેર ન બોલાવો? એમના ઉપર નેટલું પહાલ કરશો તેમજ જિગી નીકળશે.

છેલ્લી સૂચના: વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસનાં છનામ મળે છે. આપણે પ્રોગ્રેન્સિવ ભગતને નિરોરિકા ફેસ મળ્યાનું દમણાં જ વાંચ્યું. ૪૮ કલાક મુખી એણે બારે દિવસ અને બદાકુરી અને સંઘટ સદન કરવાની અસાધારણ શક્તિ બતાવી. એવા મુદ્દા આપણે અભ્યાસના ક્ષેત્રમાં બતાવી શકીએ છીએ. એને માટે લઘુકાળમાં જવાની જરૂર નથી. કેસેગિયાન્કા લઘુકાળમાં નહોતો ગયો. કેસેગિયાન્કાના જેવી દિવસ, વક્ષાદારી બતાવનારને માટે તમારે છનામો રાખવાં જોઈએ - તો કેસેગિયાન્કા તો છનામ લેવાને જન્મે નહોતો, પણ એનું નામ અમર રહી ગયું છે. આપણાં જાળકોને ચારિત્રને માટે, હિંદુમુસ્લિમ-મિત્રતા સાધવાને માટે, પ્રયત્ન કરવા બદલ, કેઈ અનાથની કે પીડિતની અમા-ધારણ સેવા કર્યા બદલ છનામો રાખવાં જોઈએ.

છેવટે શાંતિ સેવક સંઘ વિષે બેશબ્દો. એ સંઘનો ઉદ્દેશ મર્યાદિત છે અને એની શરતો બહુ સહેલી છે. એમાં શિક્ષકો સહ્યો નહિ થશે તો કેણુ થશે?

શિક્ષકોના ધંધો પવિત્ર ધંધો છે, અને આજના કાળુ કાળમાં એમની આગળ મોટું કર્તવ્ય આવી પડ્યું છે, એ કર્તવ્ય જુલો નેમ્મો પણ યાત્રુ પ્રવાહમાં વહેશે તો તેઓ પોતાના ધંધાને લગવડશે. 'દરિયામેં લગી આગ જુગા કોન મંદંગે?' સજરસ જ પોતાની સજરસતા તજરશે તો નંનં સજરસ કેણુ બનાવી દશે? મહાદેવ દેસાઈ

અહિંસક સંસ્કૃતિ

[અહિંસાને માર્ગ જ જનતાની સેવા અને સમાજનું હિત સાધવા હઝનતાસચોનાં ધ્યેયો, સિદ્ધાંતો અને આચારો કેવાં હોવાં જોઈએ, તેની પૂજ્ય આંધીછએ પર્સદ કરેલી આ રૂપરખા અહિંમાના સંસ્કૃતિના માર્ગદર્શન માટે પ્રસિદ્ધ કથામાં આવે છે.

— [કે. ધ. મ.]

૧
અહિંસક સંસ્કૃતિનાં ધ્યેયો અને સિદ્ધાંતો

૧. જીવનનો સાચો આધાર અથવા પાયો અહિંમા
ક, દિવસ નહિ.

૨. 'હું' અને 'મારું'ની ટુંકી મર્યાદામાંથી

દિવસ ઉદ્ભવે છે. એ મર્યાદા સતત વધારા કરેલી
તે અહિંસાની સાધના.

૩. જીવમાત્ર સમાન છે. ('ત્રિ'કૃ' તપામીએ તો
એક જ આત્મા છે.) પછી મનુષ્યમાત્ર સમાન છે
એમ કહેવાપણું રહેતું નથી. પણ અહિંસાની

જીવનને જીવનની અનુકૂળતા પહોંચાડવામાં પ્રગટ થવું જોઈએ. આ ધ્યેયને ખ્યાલમાં રાખી કેન્દ્રીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણ, તથા 'શક્તિ'યંત્રો અને 'શરીર'યંત્રો વચ્ચે જે જે સમયે જેવી યોગ્ય હોય તેવી મર્યાદાઓને શોધી પસંદગી કરવી જોઈએ.

૧૮. અહિંસાની સાધના સમુદાયના સહયોગ પર જ આધાર રાખતી નથી. એના પ્રયોગ દરેક વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં સ્વતંત્રપણે જ કરવાનો છે, અને મુખ્યત્વે પોતાના દાખલાથી સમુદાયને ખેંચવાનો છે. પણ, આનો અર્થ એ નથી કે, અહિંસાના સાધકે સમુદાયના સહયોગની ઉપેક્ષા કરવાની છે અને તેનું મદદરૂપ સમજવાનું જ નથી.

૧૯. અહિંસા પરમધર્મ જ નહિ, પણ સત્યાગ્રહીને માટે તો સ્વધર્મ જ છે એમ સમજી, તેને આચરનાં સુખકૃંપ, લાભહાનિ, યશઅપયશ, કે મરણ પણ આવે તોયે તેનું જ પાલન કરવું જોઈએ. ઈશ્વર, આત્મા કે જગતનાં તરફ વિશેષી જે સમજણ; અભય, સેવાદૃષ્ટિ, આત્મસન્માન વગેરે જે શુભો; તથા પ્રાર્થના, યમ, નિયમ, શ્રમ વગેરે જે જે જીવનચર્યા, એવી નિષ્ઠા ઉત્પન્ન કરે, તે ઈશ્વરોપાસના તથા શ્રદ્ધા છે.

૨૦. એવી ઈશ્વરોપાસના તથા શ્રદ્ધા વિના અહિંસાની સાધનામાં છેલ્લે સુધી નમવું કઠણ છે.

૨

અહિંસક આચાર

૧. ઉપર જણાવેલાં ધ્યેયો અને સિદ્ધાન્તોની સિદ્ધિ માટે પોતાના જીવનમાં જે કાંઈ ફેરફાર કરવાની જગ્યાએ જરૂર જણાય, તથા તે માટે જે કાંઈ લાગ કરવો પડે, તે કરવાની સેવકની તૈયારી હોવી જોઈએ.

૨. અહિંસાના વ્યવહારનો આરંભ પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાંથી જ પહેલો કરવાનો હોવાથી, પોતાના કુટુંબીજન, સાથી, પાડોશી અને નિકટના સમાજમાં તેનું વર્તન અહિંસામય જ હોવું જોઈએ, ને સૌની સાથે તેનો વ્યવહાર પ્રેમમયો જ હોવો જોઈએ. અને તેની સાથે કાંઈ મતભેદ હોયો યાય, અથવા તેમના તરફથી અન્યાય કે અપકર્મ પણ યાય, તો તેના ઉકેલ માટે અહિંસાનો જ માર્ગ લેવો જોઈએ. પણ પોતાનાં શરીર, સંપત્તિ કે આપણના રક્ષણ માટે કે પોતાને થયેલા અન્યાયને દૂર કરાવવા માટે કોઈ મેલક દીવાની કે ફોજદારી કચેરી કે પોલીસની મદદ ન લે.

તે પોતાનાં કે સમાજનાં જીવન, મિલકત કે આગરના રક્ષણ માટે કે કોઈ ટોરિસિસદ જગતી દેવા માટે હિંસક ઉપાયો. યોગ્યવાનો વિચાર નહિ સેવે. પરંતુ, અહિંસાથી જ તેનો માર્ગ ખોળશે અને, જરૂર પડે તો, તેમ કરતાં કરતાં મંજૂ કે બીજા આપતિનું જોખમ વહોરી દેશે.

૪. ખાનગી જીવનમાં તેમ જ સમાજમાં થતી અને સંભવનીય લાગતી દરેક હિંસાનું મૂળ કારણ શોધવા તે મથશે, અને તેમાં હિંસાનો આશ્રય લેનાર કે લેવા છુટ્છનારના પક્ષમાં જે વાગબીપણું હોય તેનો જાતે સ્વીકાર કરશે અને સમાજને સ્વીકાર કરવા અને તેની ફરિયાદ દૂર કરવા સમજાવશે. જેમ સમજાવવામાં તે ન ફાવે તો તે હિંસાને આશ્રય લેવા છુટ્છનારને અહિંસક ઉપાયો લેવા પીનવશે. તેમણે ન ફાવે તો જાને પક્ષો સામે યોગ્ય પ્રમાણ સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ શોધશે.

૫. પ્રજાનાં સંકટ સમયે તે જાતને જોખમે પણ સંકટપ્રસ્તોતી મદદે પહોંચશે.

૬. પોતે આ જાણુ સમજે છે તેવી જાણ નિશાનીરૂપે તે નીચેના નિયમોનું પાલન કરતો હોવો જોઈએ :—

ક. એણે અદ્વૈતચર્યા, ઔચત્યચર્યા, તથા પંક્તિભેદનો તદ્દન ત્યાગ કર્યો હોવો જોઈએ.

ચ. એ સર્વ પ્રકારના સંકુચિત ક્રોધ, પ્રાંતીય, સાંપ્રદાયિક, બાપાવગેરેના દુરભિમાનથી મુક્ત હોવો જોઈએ.

ગ. તેનામાં સર્વધર્મસમભાવ સહજપણે હોવો જોઈએ.

ઘ. સ્વોપુરુષ-વ્યવહાર તથા ધનની જાળમાં નેતુ ચરિત શુદ્ધ હોવું જોઈએ.

ચ. તે નિયમિત કાંતનાર, ખાદીમય તથા ગ્રામોલોચોને ઉત્તેજન આપનારો હોવો જોઈએ.

છ. તે સાવજનિક સેવાનાં (ખાસ કરી રચનાત્મક) કામોમાં જનને ધસારો લેતી નિયમિત રીતે બાગ લેનારો હોવો જોઈએ.

જ. તેને સાવજનિક સંસ્થાઓમાં અધિકાર મેળવવાની લાલસા ન હોવી જોઈએ, ચંડાલ-ચંડાલી અથવા વિનયશીલ કરી એને મેળવવાનો કદી પ્રયત્ન ન કરે, અને કતવ્ય સમજનાં એ તેનાં મદદરૂપનાં સ્થાનનોયે ત્યાગ કરવા તૈયાર હોય.

કરસિયાંગ

‘દાર્જિલિંગ’ જેવી જ જગતરહસ્ય સમોપદ્રિયણ નગરી વીસ માઈલની અંદર ગ્રેબી ન હોત તો કરસિયાંગ જ આ પ્રદેશની પ્રમુખ પહાડી નગરી થઈ હોત. હવા, પાણી અને શોખાની દૃષ્ટિએ કરસિયાંગ ઘણું અનુકૂળ સ્થાન છે.

અમે કરસિયાંગ, દાર્જિલિંગ અને કાલિમ્પોંગ એ ત્રણ સ્થાનની મુલાકાતે આવ્યા છીએ. રાત્રે કલકત્તાથી નીકળ્યા અને આખી રાત ઉત્તરની મુસાફરી કરી, સતારે સિલીયુરી આવી પહોંચ્યા. પાર્વતીપુર રાત્રે કપારે ગયું એની ખબર પણ ન પડી. કલકત્તાથી સિલીયુરીની મુસાફરી ગમે તે યત્નમાં આઠસાંદાદાયજ જ હોય છે. લીલાં લીલાં ખેતરો, એની વચ્ચે માથું ઊંચું કરનાર ઝાડો, આરમ્પહાણ જેવાં વાદળાંઓનું પ્રતિબિંબ પાડતાં જળાશયો, અને એમની વચ્ચે પોતાની શવકાર્મથી શોભતી ઝૂંપડીઓ, બધું જ જોનારને પ્રસન્ન કરે છે. આ બીના મુલકમાં રહેનારને કેટલું મુખ યાય છે તે તેઓ જાણે. પણ જોનારને તો એ બધું આંખોની ઉમળાણી જેવું લાગે છે.

સિલીયુરીથી દાર્જિલિંગ ‘હિમાલયન લાઈટ રેલવે’માં બેસીને અમે પહાડ ચઢવા લાગ્યા. ડોઈ પણ ડાહ્યો માણસ રેલવેની મુસાફરી પસંદ નથી કરતો. ધુમાડો કાઢતી અને ઘરાડા પાડતી તથા તુચ્છ જેવી લાગતી ટ્રેનમાં બેસી લયક લયક ત્રણ કલાકની મુસાફરી કાણ કરે? એ જ પ્રદેશ સામાન્ય મોટર એક કલાકમાં વટાવી જાય છે. અમે દાર્જિલિંગની ટિકિટ સીધી લીધી હોવાથી અને રેલવેને પૂરતા પૈસા આપેલા હોવાથી રેલવે રસ્તે જ ચાલ્યા. મારા મનમાં એ સમાધાન હતું જ કે, પહાડનો રૂપાળો પ્રદેશ એક કલાકની ઉતાવળે જેમ તેમ જોવા મરતાં ત્રણ કલાક સુધી જોતા જવું અને વાગોળતા જવું એમાં લાભ જ છે. કંટાળો આવે એવો એકેય ભૂમિભાગ અહીં છે જ નહિ.

સિલીયુરીથી સૂકના સુધી લગભગ સપાટ જમીન જ હતી, જોડે જને જાણ્યું જોતાં આનંદ તો આવતો જ. સૂકના પછી અમે એકદમ તરાઈના જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો. (પહાડની તળેટીએ જે જંગલો

ખામેશાં હોય છે તેને તરાઈ કહે છે. તરાઈઓમાં હાથીઓનાં ઝુંડ પણ રહે છે.) ઊંચાં ઊંચાં ઝાડોનાં અરણ્યો જોતાંવેંત મારા મનમાં એક વિચાર હમેશાં આવે છે. મનુષ્યની વસ્તી કરતાં ઝાડોની વસ્તી અસંખ્ય ગણી વધારે છે. છતાં આ ઝાડો આ પૃથ્વી ઉપર માણુસગત નેટલો ઉત્પાત મચાવતાં નથી એ કેટલું આશ્ચર્ય? ઝાડો સ્થાવર છે એટલે જ સાત્ત્વિક છે. સમૃદ્ધિ, સેવા અને સંતાપ એ એમનો સ્વભાવ દેખાય છે. પશુ, પક્ષી, માછલાં અને માણુસો જંગમ છે, એટલે જ ત્યાં ત્યાં તેઓ ઉત્પાત મચાવે છે.

પણ જ્યારે મેં વિચાર કર્યો કે, આ સ્થાવર ઝાડો પણ તક મળ્યે મોટી મોટી સંસ્કૃતિઓ હોઈશું કરતાં ચૂકનાં નથી અને ગ્રેબર્ડ જેવા તુચ્છ પ્રાણી કે જેમના સરીરમાં નથી લોહી કે નથી હાડકાં તેઓ પણ એટલો ઉત્પાત નથી મચાવતા, ત્યારે ખાતરી થઈ કે કુદરત બધે સરખી જ છે. ઉત્પાત બધે જ ચાલે છે. કુનિવામાં ઉત્પાત ન હોત તો નવા નવા ખેલ માટે નવું મંડાણ ન જ મળત.

કુદરતનો એકાદ જનાર જોઈ જીવનની આખી ફિલસૂફી વિચારવા બેસવું એ તો જંગલમાં પ્રવેશ કરી આશુ અરણ્ય જેવું હરી એની કલ્પના કરવા જેવું છે. જંગલ જોતાંવેંત માણુસને અંદર ધૂસવાનું મન યાય છે. અને ધરાઈને રખડવા પછી કપારે બહાર નીકળીશ એમ પણ એને યાય છે. અમે જંગલમાંથી બહાર નીકળ્યા અને પહાડની કેડ ઉપર ચઢવા માંડ્યું.

ખંડાળાપાટનો અનુભવ છે કે, રેલવેને રસ્તે નેટલી બખ્ખતા છે અને જોવાની તૃપ્તિ છે તેટલી મોટરને રસ્તે નથી, એટલે મોટરને રસ્તે જનારને પરતાવાનું જ રહે છે. અહીં એવું નથી. માથાની વેણીની સટા એકબીજામાં ગૂંથાતી જાય છે તેવી જ રીતે મોટરનો રસ્તો અને રેલવેનો રસ્તો ફાણે ફાણે એકબીજાને કાપતા જાણે દાર્ઝિલિંગ રમે છે. વચમાં રસ્તો એક આશુ વર્તુળ પૂરું કરી પુલની મદદથી ઉપર ચડે છે. એવી માંડો અમે કંઈ નહિ નો જખ ચડ્યા હોઈશું. ડોક ડોક ટેકાણે ચડવાને રસ્તો ન

જરૂર એટલે ટ્રેન ખંડાળાધાટના કે કાસારાધાટના જૂના reversing જેવા બે reversing લઈને ઊંચે ઊંઠે છે અને આગળ જાય છે. આવા ડબ્બા reversing ને અહીં 'Z' 'ઝેડ' કહેવામાં આવે છે. આવા ઝેડ પણ અમે ત્રણ વાર ચડ્યા. એન્જિન દોડતું જાય અને રસ્તો બંધ થયેલો જોઈ એ જ પગે પાછું ફરે, પણ નીચે જિતરવાને બદલે નવી તકે ઉપર જ ચડે છે. પાછા હડતાં પણ ચડવાની કળા માણસે શીખવા જેવી છે ખરી. પૂરતું પાછા હડ્યા કે ફરી આગળ. ત્યાં પણ ચડવાનું તો ખરું જ.

રસ્તામાં ઠેકઠેકાણે બગીચાઓ દેખાતા, મનુષ્યની વસ્તી દેખાતી અને હસતાં બાળકો તેમ જ ફૂલો ઠેર ઠેર જડતાં. ટ્રેનના મુસાફરોમાં મોટે ભાગે નેપાળીઓ જ હતા. એમના ચહેરા જોઈને ખજાર નથી પડતી કે હસવાની તૈયારી છે કે રોવાની. પણ તૈયારી રૂપટ દેખાય છે. ખીડી પીરામાં પુરુષ, સ્ત્રી કે બાળક એવો ભેદ એમનામાં હોતો જ નથી. આપણે જેમ બાળકને જન્મ મતાવેત મધ ચખાડીએ છીએ, તેમ આ શ્રેષ્ઠ બાળકને મોટે ખીડી આપતા હોય તો આશ્ચર્ય નથી.

રસ્તામાં યુવમત્રી અને તીનધારિયા રોસનોએ વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું.

અમે જેમ જેમ ઉપર ચડ્યા તેમ તેમ વાદળોં અમારી ઊંચાઈએથી નીચે દેખાવા લાગ્યાં. ફરી ફરી દૂર દૂર વિસ્તીર્ણ મેદાન દેખાય અને દષ્ટિ ફેરવીને આ બાજુ જોઈએ એટલે વિરાળ પહાડ દેખાય. આ બે ભવ્યતા વચ્ચે અમારી નાનકડી ટ્રેન તો સાવ હલવા જેવી લાગતી, અને છતાં એની મદદથી જ મેદાન અને પહાડનો સંયોગ આપણે સાધીએ છીએ એ કૃતજ્ઞતા મનમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી.

જ્યારે અમે પૂરતા જિંચા આવ્યા ત્યારે દૂર મેદાન ઉપર એક લાંબી નદી અંગગરની પેટ ફેલાયેલી દેખાઈ. એ નદીનું નામ કેઈ પણ મુસાફર પાસેથી પૂં મેળવી ન શક્યો, પણ અનુમાન તો કયું જ કે એ તિરના દેસી જોઈએ. હજી થોડાકે ઊંચે ચડ્યા એટલે તિરના દૂર ગઈ અને મદાનદીનો પટ વધારે રૂપટતાથી દેખાવા લાગ્યો.

દર્શનસમૃદ્ધ અને અનુભવ-પરિપક્વ મન ડબ્બે ને પગથે તપના કરવાનું જ. અમે ઉટાકામંડો મથા

દના સારે પણ આવી જ પહાડી હળવી ટ્રેનમાં થોડા હતા. ત્યાંનું ચડાણ વધારે આકર્ષક હોવાથી બે પાટા વચ્ચે એક હાંતાળા પેડાને માટે પગથિયાં ક્યાં હતાં એ રીતે ટ્રેન નીચે ધપતી ન જાય એવી ચોકસાઈ કરી હતી. દાર્જિલિંગની રેલવેમાં એવું કયું કરવું નથી પડ્યું. ઉટાકામંડોને રસ્તે જેમ કુન્નર છે તેમ દાર્જિલિંગને રસ્તે કરસિયાંગ છે. ઉટાકામંડોને રસ્તો વધારે રૂપાળો કે દાર્જિલિંગનો, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેમ કે જૂના સરકારો જે ફોરાક્રાફિક તાજગી રાખતા હોય તો જ તુલના કરી શકાય. સીમલા, શિશોંગ, ગ્રીડી અને દાર્જિલિંગ, આ ચાર પહાડી રેલવે રસ્તાઓ એકસામટા નજર આગળ આણી ચકાતા હોય તો ફેવું સારું! અમૃતલાલનું માનવું છે કે, શિશોંગનો રસ્તો દાર્જિલિંગના રસ્તા કરતાં અનેક રીતે સુગ્રીવાનો છે. કેવળ જિંચાર્હમાં નહિ પણ શોભાની વિનિધતામાં, મને રમરણ છે તે પ્રમાણે, સીમલાના ચડાણ કરતાં ગ્રીડીનું ચડાણ વધારે આકર્ષક છે. એટલે હવે ગ્રીડી અને શિશોંગ વચ્ચે જ નિર્ણય આપવાનું-રહે છે.

પહાડ ચડતી વખતે વાદળોંની શોભા કંઈ અનેરી હોય છે. બાળકો જેમ કણ્ણમાં રૂટ થાય છે અને કણ્ણમાં તુટ, તેમ આ વાદળોંઓ પોતાની વૃત્તિ કણ્ણે કણ્ણે ફેરવે છે. કેટલાંક વાદળોં આગમ્ય ચર્મને એકાદ ખીણમાં ભરાઈ જાય છે, અને ઘઉંનાં દોરો જેમ માંડ આગળ વધે છે તેમ, ખીણમાંથી ઉપર ઝિપસનાં ઝિપસનાં અને આંખો મોળતાં મોળતાં નિસાણે જાય છે. આપણે જ્યારે મેધખંડથી ઊંચે ચડીએ છીએ ત્યારે કે પાંચયું હોય એવી રીતે એ વાદળોં આપણા પગ તલે દૂર દૂર મુકી ફેલાયેલાં દેખાય છે. તડકામાં ગાદનાં પાંચયું હોય એટલે બાળકોને જેમ એના પર આજોડવાનું મન થાય છે, તેમ આપણને પણ અહીં એમ ધર્ષ આવે છે કે પહાડની જિંચાર્હએથી જો પડતું મૂકીએ તો આ વાદળોંનાં ગાદનાં પર આપણે આભોટી શકીએ ખરા!

આ ધર્ષ પાકાં વાદળોંની વાન. કેટલાંક કાચાં વાદળોં પીંચેલાં રૂની પેટ આપણી આસપાસ ફેરા ધારે છે અને આપણને ખીડી રીતે મૂંઝવાવે છે. અમે આપણે જરૂર પડીએ એટલે નરન રડતાં માટે છે. રડીને ડાખા કેમ થયું એ તો વાદળોં જ

મળે. જોતજોતામાં હવા સાફ થઈ જાય છે. બીનાં પાંદડાં ચળકવા માંડે છે અને કુદરત પ્રમંત્રતાથી હસવા માંડે છે.

અંતે અમે કરસિયાંગ પહોંચ્યા. બપોર થયે હતો. મારા મેજબાન શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણ અગ્રવાલ અમારી રાહ જોઈ જોઈને યાકચા હતા. એમની અતિથિ-શીલતા વિશે પ્રશ્નથી જ સાંભળ્યું હતું. ત્રીજે પ્રહરે સવા ચર્ધ બાઈ લક્ષ્મીનારાયણે પુરુષાર્થ ન કર્યો હોત તો આટલાં થોડા વખતમાં આટલા બધા લોકો એના ન યમા હોત. ઓતસમુદાયમાં નેપાળીઓ પણ હતા અને બંગાળીઓ પણ હતા, જે પારસી પણ હતા. જણ માર જેરુમ્પટ મિશનરીઓ પણ હતા, જે ગોરા અને જે દેશી. એમાંના જ એક વિદ્વાન બાઈએ અમ્મણપદ લીધું. એ મૂળે બેલ્ગિયમના છે. ભારતીય તરવડાન અને હિંદી સાહિત્યનો એમણે સારો અભ્યાસ કર્યો છે. મુખાના પ્રારંભમાં તેમ જ અંતમાં તેઓ હિંદીમાં જ બોલ્યા. મેં બંગાળીઓને કહ્યું કે, બંગાળી રાષ્ટ્રબાપા કેમ ન જાને એવો સવાલ ઉઠાવવાને બદલે, જે રાષ્ટ્રબાપા ચર્ધ ચૂકી છે તેના પ્રચારનું કામ પોતાના હાથમાં લે અને એના ઉપર બંગાળી બાપાની અસર પાડે. નેપાળી બાઈએને મેં કહ્યું કે, તમારી બાપાનો વિકાસ કરવાના પ્રયત્નમાં હિંદીથી દૂર દૂર જવાનો પ્રયત્ન ન કરતા, પણ તમારી બાપા ઉપર હિંદીની વધારેમાં વધારે અસર પડવા દેજો.

બંગાળી અને હિંદી વચ્ચે સહયોગ જનમે એ હેતુથી મેં આખા સમુદાયને કહ્યું કે, એક અમારી રાષ્ટ્રબાપા છે જ્યારે બીજા અમારા રાષ્ટ્રગીતની બાપા છે. અને પ્રત્યે અમારા મનમાં પ્રેમાદર છે. જાનેનો વિકાસ અને પ્રચાર અમે ધ્રુવ્યએ છીએ. જાનેએ મા વિશ્વિવાદેની દીક્ષા લેવી જોઈએ.

સભા પૂરી કરી અમે પાસેની એક બિચી ટેકરી પર ગયા. રસ્તામાં જરહાનના મહારાજનો બંગલો જોયો. કેટલાંક પારસી બાળકો રસ્તામાં બિનાં રહી આસપાસની શોભા જોતાં હતાં અને કાલી કાલી ગુજરાતી બોલતાં હતાં એ સાંભળીને અમે તરત થોભ્યા. ગુજરાતીના બોલ કાને પડતાં જ હપોંડુક થવાય છે. એના માનમાં અમે જરા થોભ્યા અને ચાના ઠીંગણા છોડી વચ્ચે થઈને ટેકરીને માથે

પહોંચ્યા. અદોથી આખું કરસિયાંગ સુંદર રીતે દેખાતું હતું. પહાડી શહેરોની શોભા નાટકના પડાઓ આડાઅવળા ગાઢવાણ હોય એના જેવી લાગે છે. રૂપાળા બંગલાઓ ઝાડીમાંથી મથું જીંચું કરે છે. લાલ, પોળા, લીલા રંગથી રંગાયેલા ઘરોનો ભરવાળો મન ઉપર એક વિશેષ અસર પાડે છે. અમરી સાથે રસ્તા બતાવવા બે જુવાનો આગળ હતા. સરકારી અને શરમાળ હોવાથી ઝાડું બોલના ન હતા, પણ પૂછીએ તેના જવાબ પ્રમંત્રતાથી આપતા.

ટેકરીને માથે પહોંચ્યા. ત્યાં સામે એક નીચી ટેકરીની ધાર દૂર સુધી ગઈ હતી. ટેકરીની ધારને માથે એક જ રસ્તા જાય એમ હતું. એક બાજુ નીચે જેલ ઝાડો વચ્ચેથી માથું ઊંચું કાઢતી હતી. બંગાલના પ્રધાન કુલ્લુલ હકનો બંગલો અમે પણ કોઈક છીએ એમ કહેતો હતો. અને એચ. ડી. એલ. નો બંગલો ટેકરીને છંડે બઈ પ્રતિધાની અસ્પૃશ્યતા માણતો હતો.

બીજા એક ટેકરીને માથે એક બંગાળીએ લાખ બે લાખ રૂપિયા ખરચી ક્ષયરોગીઓ માટે એક સુંદર આરોગ્યબવન બાંધ્યું છે. એને પોતાની પ્રજા નથી એટલે આ દર્દીઓને જ પોતાની પ્રજા માને છે અને જાતે હાડમારી વેડીને બેઠા કરેલા પૈસા માંદાઓની માવજતમાં ખરચે છે. પાછળની બિચી ટેકરી પર જેરુમ્પટ લોકોની કોલેજ છે. પ્રતિધામાં એ જ સૌથી વિશેષ આકર્ષક લાગી. અમારી સાથેના મદનલાલે કહ્યું કે, 'પેલી પાર બિચી ટેકરી દેખાય છે અને માથે ધૂમ છે અને એથી જરાક નીચે બિતરીએ એટલે દાર્જિલિંગ દેખાય છે. એની પાછળ જે વાદળો થેરામાં ન હોય તો કાંચનજંગલનો બન્ધ પહાડ આપણે જોઈ શકત.''

અમે જે ટેકરી પર બેઠા હતા ત્યાં કોઈ જૂદિયાની કબર ચણેલી છે. કબરના આકાર પરથી ખાતરી થતી હતી કે જૂદિયા અંતિમાં કોઈ ભારેમાં ભારે પ્રતિષ્ઠિત માણસ અહીં સૂતો હોવો જોઈએ. સામે પશ્ચિમની બાજુએ જિંચા પહાડ ઉપર આકાશમાં કેટલાંક વાદળો ઝમ્મમતાં હતાં અને સૂર્યનારાયણને સંતાડતાં હતાં. વાદળો પાછળથી સૂર્યનારાયણ નીચેની ખીણમાં સર્વેલાઈટના મધૂખો ફેંકતા હતા. એ મધૂખોના પંખો હવામાં એટલો બધો શોભતો હતો

કે, સામેના પહાડ અને પગ તથાની ખીણ અક્ષરણઃ સુવર્ણભૂમિ થયાં હતાં.

સવાળેના વખત હશે. સાંજની પ્રાર્થનાનો સમય થયો ન હતો. છતાં મનમાં થયું કે, આટલું દૈવી દૃશ્ય છાંડીને ઘેર જઈ આંખો મીંચીને પ્રાર્થના કરવામાં લાભ શે? પ્રત્યક્ષ ભગવાન ને ક્ષણે દર્શન દે છે તે જ વખત પ્રાર્થના માટે સુમુહૂર્ત ગણાય. અમે પાસમાં બેસી ગયા અને ઉઘાડી આંખે દિશાલયનું પાવન દૃશ્ય આંખોમાં ભરી શ્રેનાં પ્રાર્થના શરૂ કરી: દ્વાવત્સ્યમિદં સર્વમ્ ! ખરેખર, સામેના પહાડ, એને માથે દેખાતું ચળકતું આકાશ, એના ઉપરનાં સોનાનાં વાદળો, અને અમે બેઠા હતા એ ટેકરીનું શિખર, બધું જ ઈશ્વરના સાન્નિધ્યથી વાસિત થઈ ગયું; અને એ વાતાવરણમાં આખી પ્રાર્થના ચાલી. ત્યાં ત્યાં સોનું રેડાતું હતું, પણ એ ધનનો લેભ કોણ કરી શકે?

સૂર્યનારાયણ વાદળોમાંથી નીચે ઊતર્યો. આંખો એકદમ અનર્ધ ગઈ. સામેની પહાડની ધાર સળગી જીડી અને લીલાં ઝાડો સિદ્ધરવણી થઈ ગયાં. ડાહ્યા આંખોએ જમણી બાજુએ જોયું. ત્યાં ખમ્બારી આસપાસના, દૂરના અને નજીકના પહાડો કેપરના બંધલાઓના કાચનાં બારણાં ચળકવા શરૂયાં. અસંખ્ય heliograph (સૂર્યનો ફોટો લેવાનાં યંત્ર) કામ કરવાની તૈયારીમાં જિમાં હોય બેવી રીતે ટેકરીઓ ચળકવા માંડી. આ બધા ધોરાઓ છે કે તારાઓ છે એવી શંકા મનમાં આવતી હતી. પ્રાર્થના પૂરી થવા આવી. એટલામાં સૂર્ય સામેના કુંગર પાછળ આયબી ગયો અને તરત, જે મધ્યે ખીણમાંથી જીડીને અમારા ઉપર પ્રકાશનો મારો કરતા હતા, તે બધા ગિર્વંબાદ થઈને આકાશને સળગાવવા લાગ્યા.

આ દૃશ્ય થોડાક જ સમય ટકયું. એકપિપ્પાએ રક્ષિતઓનો સમૂહ કયો. અને અમે ત્યાંથી જીડીને સંધ્યાપ્રકાશમાં ચાનાં ખેતરો પટારી ઘેર આવવાની તૈયારી કરી. ફરી ફરી પશ્ચિમના ઝલલાતા રંગો તરફ જોના હતા અને ફરી ફરી આખા કરમિયાંગનો વિસ્તાર અજમાવતા હતા.

એકાએક મારા મનમાં વિચાર આવ્યો, અમારી પાછળના રત્ન કે રત્ન તલે ક્યારમાં સુતેલા પ્રાચીન બુદ્ધિઓ અમારી પ્રાર્થના સાંભળી હશે ખરી!

અહીં સુતેલા માણસ બુદ્ધિયા નતિનો કોઈ સમ ને આગેવાન હશે કે કોઈ 'સંત પિયારા' હશે. જંગલી શોકોના ધર્મમાં શક્તિસાહિતા અને સાધુતા વચ્ચે વિરોધ નથી હોતો. શક્તિના ઉપાસકો ત્યાં ત્યાં સામર્થ્યનું પ્રાકટ્ય જુએ ત્યાં ત્યાં દૈવી શક્તિનું આરોપણ કરે જ. એટલે અહીં સુતેલા માણસ કોઈ સંત સત્પુરુષ હશે તો એની પાસે એની કામની આગેવાની આવેલી હશે જ, અને જે એ શક્તિમાં કોઈ ઇન્દ્ર સમેા રામ હશે તો લોકોએ એની પૂજા શરૂ કરી હશે જ.

આજે આ બુદ્ધિયા શોકોનું રાત્ર્ય ક્યાંય રહ્યું નથી. વિચારો ત્યાં ત્યાં જોળે જોતકવાનું જ કામ કરે છે. જે ટેકરીઓ ઉપર તેઓ સિંદની પેઠે રાજ્ય કરતા હતા અને અનિરુદ્ધપણે વિચરતા હતા, તે ટેકરીઓ હવે તેમની રહી નથી. દેશી લકમી-પુત્રો અને પરદેશી રાજ્યકર્તાઓ એ બુદ્ધિયાના માથા ઉપર દરેક જાતનો માલ લાવીને અહીં લઈ આવ્યા અને એમણે અહીં ગંધર્વનગરીની રથાપના કરી. એનું જૂનું નામ ખરસાન પણ બદલાઈને કરમિયાંગ થઈ ગયું. કચ્છરતાનનો પેશો રત્ન હવા, પાણી અને તડકાની અસરથી નદ યાય નહિ ત્યાં સુધી જ આ બુદ્ધિયાના જૂના જમાનાની રમ્મિત પણ રહેવાની. પછી બધું એવું તો સુધરી જવાનું કે, એ વાતાવરણમાં આખી બુદ્ધિયા જાતિ ગૂંચળાઈ જવાની. આજે જ તેઓ શરાખના અને જાત જાતનાં વ્યસનના ભોગ થઈ પાયા છે. પરદેશી વસ્તુઓ ખરીદીને તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ ખોઈ બેસે છે. શક્તિ, નીતિ, મંપતિ અને પ્રગતિ બધું જ ખોઈને તેઓ વર્તમાનકાળ પૂરો કરે છે. તેમનામાં નથી રહી જૂતકાળની રમ્મિત, નથી રહી વર્તમાનકાળની ટેક, કે નથી દેખાતી ભવિષ્યકાળની આશા. આધુનિક સંસ્કૃતિ અહીં બધે ફેલાઈ છે, પણ એના પાયામાં બુદ્ધિયા જાતિનું બિંદાન અપાયું છે, એ આપણે બૂલી શકતા નથી.

બધે અંધારું થાય તે પહેલાં અમારે ઘેર જઈને પેટની પૂજા કરવી હતી. એટલે બુદ્ધિયા જાતિનું દેવું શ્રાદ્ધ ત્યાં ને ત્યાં જ પટારી અમે ઘેર ગયા અને અનેક રીતે ખોસનાં ફૂલોમાં અને ધરનાં દસનાં બાજોની વાનેમાં બાંધી બધું જુલી મથા.

તા. ૨૮-૫-૪૧

કાકા વાલેલકર

યંત્રાલોગી બનો અને મરો

હેલા કેટલાક મહિનામાં, ઉલોગ અને વેપાર-રોજગારમાં રસ લેનાં અનેક મંડળો પરિવર્તોબરીને એ વિચાર કરવા લાગ્યાં છે કે, લડાઈ પહેલાં આપણા દેશનો જે કાચો માલ બહાર મોકલાતો, તે હવે વધુવધારે અહીં પડી રહે છે, તેને કેવી રીતે ઉપયોગી વસ્તુ બનાવવામાં વાપરી કાઢવે. એને અંગેની અનેક નાની મોટી વાતોના કોલાહલમાં એક સર્વસામાન્ય મુવપદ એ લાગે છે કે, 'યંત્રાલોગી બનો અથવા મરો.' આ મુવપદથી તેઓ એમ કહેવા માગે છે કે, ઉત્પત્તિનું જે કામ આજ સગી પરદેશીઓ કરતાં દતા, તે આપણે ઉપાડી લેવાને સારું કેન્દ્રીય યંત્રાલોગો શરૂ કરવા જોઈએ. પણ આના નેતાઓ એક વાત જૂઠી બાંધે છે કે, જ્યાં સુધી દેશની નાણાંનીતિ પ્રત્યક્ષ કાળમાં ન હોય, ત્યાં સુધી ઉત્પત્તિની નીતિ સતત સંભાળી શકાશે એની ખાતરી ન રાખી શકાય. આ સંજોગોમાં નવાં સાહસોનું બીડું ઝડપવું એ અતિ જોખમ-કારક છે. જૂતકાળમાં, ૩ અને ખાંડ જેવા થોડા ઉલોગો, અહીં જડ ધાત્રી મેટેલા સ્વાયંચાળી પરદેશી સરકારે તેમને નબત્તા દીધાં, તો તે ખીલ્યા છે એ ખરું; પરંતુ આપણું બવિવ્ય આપણા કાળમાં રાખવાની સ્થિતિમાં ન હોઈએ ત્યાં સુધી કશી મોટા પાયા પર ચોજના બની શકે એમ નથી.

અને ધારો કે આપણી નીતિ આપણે નકકી કરી શકીએ છીએ, તોપણ યંત્રાલોગ આપણાં દુષ્ખોનો છલાંગ છે શું? ધણા યંત્રાલોગપતિઓ પોતાને માટે ધનના ઢગ મારી લેવા ઇચ્છતા હોય, તો તેમને અસારે સારો લાગે છે, કેમ કે એમના (પરદેશી) હરીફો આજે બીજાં કામોમાં રોકાયેલા પડ્યા છે. પરંતુ એવા રેતાળ પાયા-ઉપર રાષ્ટ્રની નીતિ ન ચાલી શકાય. આપણા વિચારવંત માણસો સમજવા લાગ્યા છે કે, યંત્રાલોગ અને રાષ્ટ્રાસ્ત્ર-સંસ્કૃતિ મરીબાઈ અને પરદેશી ચાલસત્તા સામે ઉપાય નથી.

યંત્રાલોગો સ્થાપના માટે જરૂરી મૂડી અને જૂજ મજૂરી જોઈએ. આપણા દેશમાં એથી બિલકી જ દશા પ્રવર્તે છે: મૂડી આપણી પાસે જૂજ છે

પણ મજૂરી અપાર પડી છે. આ સિદ્ધ કરી બતાવવા માટે લાંબી દલીલની જરૂર ન હોવી જોઈએ. કમનસીબની વાત છે કે, આપણા પોતાના વતનની શી દશા છે તે આપણે જુદી ગયા છીએ, અને એને અંગેની આવી સાવ મૂલમૂલ દલીલો પણ સિદ્ધ કરવી પડે છે.

આપણી માથા દીઠ વાર્ષિક આવક કેટલી છે તે ચોધીને, આપણે કેવા ગરીબ છીએ, તે બતાવવાના અનેક પ્રયત્નો થયા છે. આવા પ્રયત્નોને અમે વ્યર્થ ગણીએ છીએ. એક રાષ્ટ્ર જેવા મિશ્ર સમૂહમાં, સરાસરીનો જો કશો અર્થ હોય તો એટલો જ કે, એ કાઢવામાંથી મહત્વાકાંક્ષી વિધાર્થીઓને માનસિક કસરતનું સાધન મળી રહે. બાકી એમાં કશો અર્થ નથી. હાથી, ડાડી અને માખીની ગણતરી કરી કહીએ કે, હિંદમાં દર ચોરસ માઈલે આટલા છવ વસે છે; અને જે સમૂહમાં મહિને લાખોના આવરાથી માંડીને બિલકા અવળા થતા હોય એટલે સુધીના, આવકની અંદર બેઠો છે, ત્યાં માથા દીઠ આવક ગણવી:—આ એ વાત સરખી છે. એક અમુક ગામના ચમારો કે કુંબારો જેવા એકસમાન નાના સમૂહમાં, બરોબર મર્યાદિત કરેલી કક્ષામાં રહીને, જો આવી ગણતરી કરવામાં આવે, તો તે કાંઈક બતાવી શકે અને ઉપયોગી થાય. પરંતુ એક રાષ્ટ્ર જેવડા વ્યાપ ઉપર તે કરવામાં આવે, તો તેવી ગણતરીનો કશો અર્થ રહેતો નથી. એક ગામના કુંબારોમાં ત્રણ કુટુંબો માસિક રૂ. ૪૦ લગભગ કમાય અને પાંચ કુટુંબો લગભગ રૂ. ૨૫ કમાય, અને (કુટુંબમાં પાંચ માણસ ગણતાં) જો માથાદીઠ માસિક આવક રૂ. ૬ છે એમ કહાય, તો એની ઉપર કાંઈક લેખાં માંડી શકાય.

વળી, માત્ર ધન એટલે જ આવક નહિ; આવકની એવી ઘણી ચીજો છે કે જે રૂ. આ. પા. થી ન મૂલવી શકાય. વાઈસરોયની આવક શી છે? માસિક ૨૦ હજાર માત્ર નહિ. તેને રહેવાને મહેલ મળે છે; જાહેર ખર્ચે બનાવેલા અતિ ખર્ચાળ રસ્તાની મજા તે માણે છે; ત્યારે અનેક ગ્રામવાસીને નસીબે જાનનું મૂંઝવું અને રસ્તા તરીકે કાંટાળી કેડીઓ જ

માત્ર હોય છે. મારો પક્ષ સાધવા હું આ કેસ આડી દલીલ કરતો નથી. સામાન્ય રીતે શહેરીઓ જાહેર દીવાળતી, દવાદાર, શિક્ષણ, તારટપાલ વગેરેની અનેક એવી સામાજિક સુખસગવડોનો લાભ મેળવે છે, કે જે અધી ગ્રામપ્રદેશમાં નથી મળતી, અને છતાં રથૂળ સંપત્તિનું તો તે એક સંગીન અંગ હોય છે. આ અધી ઉપરાંત સુદૃઢ માનસિક આવક પણ હોય છે. જેમ કે ચિત્રસંગ્રહ વેચવા મળેલા અને એને નાણાંમાં મૂલ્યવાન તો બને જ નહિ. છતાં ધારો કે આપણે એ અધી આવકને નાણાંમાં મૂલ્યની રૂક્યા; તોપણ ૫૦ વર્ષ ઉપર કાલેસા આંકડા સાથે એને સરખાવવા મથ્યું એ પણ વ્યર્થ છે, કારણ કે નાણાંની ખરીદ-શક્તિ બદલાઈ છે. ભાસ્તાલનાં ધોરણ દર્શાવતા આંકડા એમાં કરી સૂઝ નહિ પાડે; કેમ કે એ આંકડા કેટલીક ચીજોની જ કિંમતને આધારે કાલેસા હોય છે; બીજી ચીજો કે જેમાં ગ્રામવાસીઓને સાચી લેવાઈવા છે તેમના ભાવફેરની સાથે એ આંકડાને એકસરખો સંબંધ નહિ હોય. આથી, અધી તરફથી આપણને એ જ દેખાય છે કે, ઉપર ચર્ચેલી ગણતરીઓમાં આપણે વિશ્વાસ ખેસી ન શકે.

આંકડા બહુ થોડા લોક સમજે છે; છતાં આંકડા માગવાની ફેશન ચર્ચા ગઈ છે. થોડા જ વખત ઉપર, એક પ્રાંતિક સરકારના નાણાંનો સલાહકાર બનવા બદલો હતો કે, ગ્રામવાસીઓ બૂબે મરે છે તે આંકડા મારફતે આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ? અને એ સિંચિલિયન છે, સર છે, અને આ દેશમાં પા રોકા પર રહી ચૂક્યા છે! તેવા લોક છતી આંખે જોતા નથી તેવા અવળ-નાણી લોકને માટે, રસ્તા પર ચાલતાં દાડપિંજરો સિવાય બીજી કરી સાગિતી નહિ હોય.

પણ લોક આંકડા માગશે; તો એની પંડિતાર્જુ તાજેતરનું પગાંક પ્રો. રાવે કહ્યું છે તે આપણે લઈએ. પ્રો. રાવને માટે એટલું કહેવું જોઈએ કે, આ પ્રકારના સંશોધનને જે મોટી મોટી મર્યાદાઓ હોય છે, તે તેમણે પ્રત્યક્ષ જોઈ છે. તેમની ગણતરી માથા દીઠ વાર્ષિક આવક રૂ. ૬૦-૭૦ ની આવે છે. એટલે કે, વાર્ષિકરોયને મદિને રૂ. ૫ મળે છે! આ કહેવું કેવું બેદુક છે? પરંતુ, એક અર્ધનમ્ ડોસી,

પેટનો ખાડો પૂરવા નહિ, પણ તેનાં બે પડ ચોટી ન જાય એટલા સારુ, સોજ પડને લાડી કરીને પીતા મળે તેને માટે, ધારનાં બીજ એકાં કરે છે, — તે કોસીને મદિને રૂ. ૫૫ ની રાજવી આવક છે, એમ કહેવું તે તો તેના કરતાંય દારવારપદ છે. છતાં આ કથા સાચી માનીએ, તોપણ રાજ્યવાપી ધોરણે યંત્રોદ્યોગો ચલાવવાને માટે જોઈતી મૂડી આ આવક માંથી ક્યાંથી આવવાની?

આ યોગી આવક મૂડીની અછત ઉપરાંત એકાં ધધોરિજગત સૂચવે છે. એટલે, મૂડી નથી અને થોડાગંધ મનૂરી મળી શકે એમ છે—આ માન્યતા ઉપર લોકની ઉત્પન્ન-શક્તિ સંગઠિત કરવામાં ઉભાય રહેલા છે. ગણતર અક્ષિતઓ યંત્રોદ્યોગો ધડવાના જે મનોરથો કાંપે છે, તે ગણતરને જ આજ્ઞાદ કરશે, અને બીજા અધા તો મરશે.

ગોત એ જ માત્ર માણસની આખર હોય તો તો આપણે શુદ્ધ બૌતિક ખ્યાલ માત્રથી અટકીએ. પરંતુ જીવન તો ખરાખરીનો ખેલ છે; એટલે મનુષ્યની આર્થિક ક્રિયાઓ સાથે કામ પાડતી વેળાએ, આપણે તેમાંથી ફળતી માત્ર બૌતિક કિંમતો જ નહિ, પરંતુ તેનાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ફળો પણ નજર રાગે રાખવાં જોઈએ. કેનીય યંત્રોદ્યોગો દ્વારા પાર્શિવદદિ ઉદ્યોગપતિઓ પોતાના આત્માને શુભાવે છતાં આણું જગત મેળવે; પરંતુ આમનના નો એ સોદામાં આત્મા જ નહિ પણ જગત પણ ખુએ. પણ જે આપણે એક એવી રાજ્યવાપી યોજના ઘડીએ કે જેમાં દરેકને પોતપોતાનું કામ કરવામાં વમાનવામાં આવે, તો આપણે મનુષ્ય પાયે કામ કરી શકીએ.

યુરોપના લુદ્ધમાં આપણે જોઈએ છીએ કે, બારે યંત્રોદ્યોગી પ્રગતઓ પાનખરનાં પાનની પેઠે ખરવા લાગી છે. યંત્રોદ્યોગ-રચાપનાથી નેમનો ઉદાર નથી થયો; બિલકો વિનાશના પંથ લાખો છે. આ ઉધાડા વિધિના લેખ આગળ આપણે આંખ બંધ કરી શકીશું? વેળાસર મળેલી આ સાવચેતી પાખી જર્મને સત્તાનાસની ખાઈમાં જતા રોકાઈશું?

જે. સી. કુમારપપા
(અપ્રિથ 'જાની અંચેટ 'ગ્રામકલોચ પવિત્ર' ૧૧મી)

પશ્ચિમના વિચારકો શું કહે છે?

યંત્રોત્તી ગુલામી

આપણા દેશમાં મોટા યંત્રોત્તોગો વિશાળ પ્રમાણમાં ઘાખલ કરવા ને વધારવા એ હિતકારક છે કે કેમ, એની ચર્ચામાં યંત્રોત્તના પક્ષપાતીઓ ધનુષી પાર જુલી ન્યય છે કે, સામા પક્ષનો વિરોધ યંત્રો પ્રત્યે નથી પણ તેના બહેલા—સાંપ્રતિક ઉપયોગની સામે છે. અને તે વિરોધનું પણ મુખ્ય કારણ એ છે કે, એવી રીતે યંત્રોત્તો ઉપયોગ થવાથી હાથકીલોગોમાં શેકાયેલાં લાખો માણસો એકત્ર ને ભૂખે મરતાં ધર્મ ન્યય છે, ને સંપત્તિની વહેંચણી સમાનતાના પ્રમાણ પર થવાને બદલે તે શેકાક ધનિકોના હાથમાં જ બેગી થાય છે, ને સમાજમાં ધનિક અને રંક વચ્ચેની વિપરતા વધે છે, તથા માણસોની ભોગવિલાસની વાસના હંદપારની વધી ન્યય છે, ને ધન અને બોગેશ્વર્ય એની જ પૂજા સર્વત્ર થાશે છે, અને છતાં માણસોને તુષિ તેા થતી જ નથી. વળી આને જગતમાં ને ભોખણ સંહાર ચાલી રહેશે છે, તેના મૂળમાં પણ ધણે અંશે યંત્રોત્તો અવિચારી ઉપયોગ જ રહેશે છે. એ વિપરતા ને આ સંહારથી સંતપ્ત ધર્મ પશ્ચિમના કેટલાક વિચારકો દ્વાર હલ્કે યંત્રોત્તો વિશાળ ઉપયોગની સામે પોકાર કરવા લાગ્યા છે. એ પોકાર આને બસે અરધપરુદન જેવો હોય, પણ જગત આત્રા સંહારથી કાયર ધર્મ, યાત્રી હારીને શાણપણ શીખશે ત્યારે એ પોકાર શ્રંગળાયા વિના નહિ રહે.

અમેરિકાના શિકાગો શહેરમાંથી નીકળતા માસિક પત્ર 'યુનિટી' ના સંપાદક ડો. જોન હેનીસ હોમ્સ એવા એક ક્રાંતદર્શી વિચારક છે. તેઓ 'યુનિટી' ના એપ્રિલ માસના અંકમાં લખે છે:

“ન્યૂ રિપબ્લિક’ પત્રમાં બ્રુસ જીવને ‘વિજ્ઞાન નથી દુનિયા સરને છે’ એ મથાળાવાળો એક ક્રમકાર લેખ લખ્યો છે. તેમાં તેણે આટલો કરી છે કે, ‘યોરો ન્યારે વોલ્ડન તથાવ આગળ રહેતા હતા ત્યારે તેની પાસે વીસ ચોરો હતી, ને તેટલીને જ તે આવરથક મોનતો; પણ આને સામાન્ય અમેરિકન કુટુંબની પાસે નવ હબર મોને હોય છે.’ અને હાથે છે નવ હબરનો આ આંકડો એમો છે. આને નવ હબર નહીં પણ તેથી નવ ગણી વાંત્રિક કશામનો ને શર્ધિય વરતુઓ એવી છે, તેના વિના આજના જગતમાં કોઈ પણ માણસ

પોતાને સુખી માની શકતો નથી. અને આ જ આપણા જગતનો એકમાત્ર વ્યાધિ—અથવા કહો કે અનેકમાંનો એક મુખ્ય વ્યાધિ—નથી? આર્થિક ને ભૌતિક ધન-સંપત્તિ માટેની આ આસુરી લોહપતા, આપણાં રાજસી યંત્રોએ વેદા કરી છે એવી લક્ષ્યાવધિ મોને વિષેની વેવશી કંખના, રેડિયો, મોટોર, સિગરેટ સળગાવવાની બત્તીઓ, વીજળીના દીવાની નીલ નીલની કરામતો, શરીરશૂંચારનો અનેકવિધ સાધનો, હેટા અને પહેરવેશો, એંડાપેનો ને બોંબ વરસાવનારાં હવાઈ જહાજો, સળમરીનો, એસની સામે રક્ષણ માટે પહેરવાના બરખા, અને બોંબથી બચવા માટે ભરદો એસવાનાં બોંબરાં—એ બધાની મોદની માણસને નરકની સમીપમાં સમીપ લઈ જવા સિવાય બીજું શું કરે છે? યોરો એ અંતરદષ્ટિ કરી અંતરમાં વિશજ્ઞતા આત્માની સમૃદ્ધિ નિહાળી ચિરંતન તુષિ મેળવનાર મુશરફત માણસ નહીં તેા બીજું શું કહેતો? આજના જમાનાનો સામાન્ય માણસ એ, કાચના મણકા ને ટુકડાઓ નીરખી નીરખીને રાજ યનાર જમણી માણસની પેઠે, આપણા યંત્રયુગે વેદા કહેલી લક્ષ્યાવધિ મોને જેટો ખેલીને રાજ યનાર વનેચર નહીં તેા બીજું શું છે? માનવજીવનના મહાનાવિકા—જીવ, જીવ, સંત ક્રાન્સિસ, ટોલેસ્ટોય, યોરો, અને હવે માંધી—સદ્ એકે અથાને પોકારીને કહે છે કે, માણસે દુન્યવી ભોગ-વિલાસની ચોળેની તૃષ્ણા ને સુહામીમાંથી મુક્તિ મેળવવી પડે છે. અને છતાં આપણે તેા એવા સમાજમાં પડ્યા છીએ, તેના પર નર્પા જડવાદની પૂજા કરનારા વિજ્ઞાનની સત્તા ચાલે છે, ને આપણને ધનસંપત્તિના પાશમાં વધારે ને વધારે જકડવા માગે છે, અને જે માને છે કે, માણસની તૃષ્ણાઓની સંખ્યા અને તીવ્રતા જેટલી વધારે હોય તેટલો તે વધારે સુખી છે. બ્રુસ જીવનેનો લેખ વાંચીને મને આવે શરીરે કંપારી છૂટી. ન્યૂ યોર્કમાં વ્હા ‘ઈટન યુસી’માં હું ‘નરકમાર’ જેવા ગ્રંથો ત્યાર પછી આવેા ત્રાસ મને આવ જમી કહી છૂટયા નથી. આપણે આ દશાએ પદોંચી રહ્યા છીએ શું? પણ કદાચ એ દશા ન આવે. કુદરતની પાસે પોતાનું રક્ષણ કરવાનો રસ્તા પડેલો છે. આ બધા ભૌતિક, જડવાદી વિજ્ઞાને ને તેના યાંત્રિક વ્યવસ્થાએ, ઉવેટ ઇતિહાસમાં બીજામાં બીજા પાશમાં કરતાના સુદ્ધ સિવાય બીજું શું વેદા કહ્યું છે? આપણે કદાચ આ યંત્રોત્તો બાંધીને ભૂલ કરીશું—એટલા માટે નહીં કે એમ જાંચીને ભૂલ કરવાને આપણે ઇચ્છીએ છીએ, પણ એટલા માટે કે એ યંત્રો પોતે જ પોતાના જાંચીને ભૂલ કરે એવું બાવિ દેવે નિર્મેલું છે એવું જનશે ત્યારે એમ્બુઅસ બટલરે તેના પુસ્તક ‘એરલ્ડોન’માં આલેખેલું કેવું સાચું પડશે. અને અંતે માણસનો છૂટકારો થશે.”

‘ચક્ષીનો હજોઈદાર કરો’

છત્તીસગાં અત્યારે ચાલી રહેલા વિનાશ વખતે પણ સુદ્ધ દરમ્યાન તેમ જ તે પછીની પુનર્ધટના વિષે વિચારો. થાય છે, અને પુનર્ધટનાનું એક સરકારી ખાતું રખાયું છે ને એ ખાતાનો એક પ્રધાન નિમણેશો છે. લડાઈનાં નેખમોને લીધે લડન છોડીને ગામડાંમાં જનાર સ્ત્રી પુરુષ બાળકોની સંખ્યા પણ ત્યાં અત્યારે કીક મોટી થઈ છે, ને તેને અંગે પણ અનેક નવા પ્રશ્નો ઊભા થયેલા છે. ત્યાં પણ સદ્બાન્યે એવા— બસે જુલૂ પણ—દરદેશી માણસો છે જેઓ પોતાની પ્રજાને કહે છે કે, ‘રોડક નાણા કરતાં માલમતાની ઉપયોગિતા વધારે છે, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની અટ-પડી ઝૂંચે કરતાં ગ્રામજીવનની સાદાઈ વધારે પસંદ કરવા લાયક છે, અને આજનાં જંગી કારખાનાં કારીગરી અને કારીગર બનેલો ધાણ વાળી રહ્યાં છે.’ લડનથી ‘વીકલી રિસ્ક’ નામનું એક સાપ્તાહિક પત્ર નીકળે છે તેમાં આ જાતના વિચારો અવારનવાર આવે છે. ગઈ તા. ૧૪ મી નવેમ્બરના અંકમાં પુનર્ધટનાના આ પ્રશ્ન વિષે લખતાં તે કહે છે :

‘આવી દિલચામની સફળતા માટે એક વસ્તુ અતિ આવશ્યક છે, ને તે એ કે, જેઓ લડન છોડી ગામડાંમાં આવેલાં છે, તેમના મનમાં પોતાની અગાઉની રહેણી છોડી નવી રહેણી સ્વીકારવાની કષ્ટા હોવી જોઈએ. સૌથી પ્રથમ આવશ્યક વસ્તુ તો એ છે કે, ગ્રામજીવનમાંથી અને જમીન પર કામ કરનાર જમ-જીવીઓની જિંદગીમાંથી મોટા ધંત્રોગોગોએ જે રિયરતા, સ્વાશ્રય ને સુખ તતોપ દરી લીધાં છે તે તેમને પાછાં આપવાં; જેમ જેમ ગામડાંનું જીવન વધારે સુખમય બનતું જશે, અને શહેરોનું જીવન ઓછું સુખમય બનતું જશે (કેમ કે, તેનો ઝોક એ તરફ છે ખરો), તેમતેમ કુદરતી નિયમોને સમાજમાં પ્રચલિત કરવા માટે પાલીમેન્ટના કાયદાની મદદની જરૂર નહીં પડે.’

તે પછી, ધડે દળવાની ગામડી ચક્ષીઓનો હજોઈદાર કરવાની આવશ્યકતા વિષે લખે છે :

‘આપણા દેશને જરૂરનો બધો આટો દળાવવાનું કામ ચાર ધનિક કંપનીઓની પડે જ રાખવું અને આપણી જે કંઈ ‘ધનસ્વ’પત્તિ છે તે ચાર જ છાળડાંમાં ભરી રાખવી એ આદર્શ પરિસ્થિતિ નથી, એમ આપણા અધિકારીઓ સમજવા લાગ્યા હોય એવાં ચિંતો અખરે

દેખાય છે. આઠાની આ જંગી મિલો પર બેંખને વરસાદ પડે છે અને તેને લીધે રાષ્ટ્રને આવશ્યક ખોરાકની સીમને ગંભીર હાનિ થવાનું નેખમ રહે છે, એટલું જ નહીં પણ એ વ્યવસ્થા એવી ભાગી પડી છે કે, ધરદેશથી અગાઉ હાણી આવતો તેને બદલે હવે આટો મંચાવતો પડે છે, ને પરિણામે આપણને અતિશય કપાયોગી ને પોષિક એટલે ધડેનું ભૂરું પણ મળવું જામ થયું છે; અને તેથી ટોરને માટેનો જરૂરી ખોરાક વધુ ઓછો થઈ ગયો છે, અને આપણને માણસોને સારી રોડી મળવી બધું થઈ જશે એ તો જુદું.’

તે પછીના અંકમાં આ જ વિષય પર ફરી એક નોંધ લખી છે તેમાં કહે છે :

‘અમે અગાઉ લખ્યું’ છે તેમ, એ ખરેખર ચક્ષીનો હજોઈદાર થવાનો હોય તો તે એક સુખદ પદના કહેવાય; પણ તેને સાતુ તેવારીની જરૂર રહેશે. પવનચક્ષીઓ અને જળચક્ષીઓનાં સંચાલન, સમારકામ અને સામાન્ય વહીવટની કળા એટલા લાંબા વખતથી જોળાયે પડી છે કે, એ દેશે એ કામ ફરી કપાડી દેવું હોય તો, તેને માટે સખત પરિક્ષમની અને કારીગરીના શિક્ષણની ને મદદાવશની જરૂર રહેશે. જે લોકો શહેરો છોડીને ગામડાંમાં જઈ વસ્યા છે, તેમને તો ગામડી જીવનમાં જરૂરી એવી ક્રિયાઓ વિષે ફરી મતામમ હોતી નથી. એવાઓને બિઝે ફરીએ તો ગામડાંમાં રવાયી રહેનારી પ્રભુ પણ અત્યારે સંખ્યામાં એટલી ફીજી થઈ ગયેલી છે કે, ઉદ્યોગને માટે પૂરતા મનુદેશ મળવા મુશ્કેલ છે. એટલે આપણે વધારે પ્રયત્નોની (તેમ જ સીમોની) જરૂર પડશે, તેમ જ એ લોકોને તાત્કાલ આપીને તેવાર કરે એવા જુદા કારીગરો પણ લીલી લીલીને જરૂર એટલા મેળવવા પડશે. પણ આપણી ગામડી ચક્ષીઓ એક વાર ચાલવી થાય તો ખીલ અનેક ક્ષણો સાથે સાથે ખોલવા લાગે એવા સંભવ છે. ગામડાંમાં રાજ થતી કંઈક નવી અથવા જુદી, પણ હવે વધુ વિકાસ પામેલી, પ્રશસ્તિને લીધે આપણાં ધીચ વસ્તીવાળાં શહેરોમાંથી કંઈક ને કંઈક વસ્તી ગામડાંમાં એવાઈ આવશે; એટલું જ નહીં પણ આપણા શાસ્ત્રકર્તાઓને પસાણે સમજવું પડશે (જે તેમણે અગાઉ સમજવું નેહીવું હતું) કે, ‘રાષ્ટ્રનું માન-બિનું જ્યાં માલ વેશ થાય છે ત્યાં રહેવું છે. માત્ર ખરીદાય ને વેચાય છે ત્યાં નહીં.’

મોટા સંચા ને વિશાળ ઉદ્યોગોના મગજગાટથી અંજલિ ગયેલા આપણને પશ્ચિમથી આવતી આવી દક્ષીણો ને આપા ઉદ્યોગોમાંથી વિચાર કરવાની પુષ્કળ સામગ્રી મળી રહે છે.

અંદર અંક પ્રાણસંકર શુક્લ

માત્ર શિક્ષણ

‘કેમ બાઈ! તમે ક્યું કામ સરસ રીતે કરી શકો એમ તમને લાગે છે?’ એક દેશસેવેચ્છુને કોડે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘મને લાગે છે કે હું માત્ર શિક્ષણનું કામ કરી શકીશ, અને મને તેની જ ઢોંશ છે.’ મજબૂર યુવકે જવાબ આપ્યો.

‘એ તો બરાબર જ છે. કારણ ઘણી વખત જે આવડતું હોય છે તેની હોંશ હોવા વિના ખીલતે ઉપાય જ નથી હોતો. પણ ખીલું કંઈ કામ તમે કરી શકશો કે નહિ?’

‘ના છ, હું ખીલું કોઈ પણ કામ કરી શકીશ નહિ. હું માત્ર બહાવવાનું કામ કરી શકીશ. અને માત્ર એ જ કામ હું સરસ રીતે કરી શકીશ એવો મને વિશ્વાસ છે.’

‘અરે બાઈ! તમે સાદું શીખવી શકશો એ તો સમજ્યો, પણ સાદું ‘યું’ શીખવી શકશો? કાંતવાનું, પીંજવાનું, વણવાનું સાદું શીખવી શકશો?’

‘ના છ, એ નહિ શીખવી શકું.’

‘તો ધંધી સીવણકામ, રંગકામ, મુશરી શીખવી શકો?’

‘ના, એમાંનું કશું જ નહિ.’

‘સ્પોર્ટ કરવાનું, ફળવાનું, યગેરે ધરતું કોઈ કામ શીખવી શકો?’

‘ના, કોઈ પણ જાતનું કામ એવું મેં આજ લગી કરી ક્યું જ નથી. હું ફક્ત શિક્ષણનું.....’

‘અરે બાઈ! જે જે પૂછું તેની તો ના પાડો છો. અને ‘માત્ર’ શિક્ષણનું કામ કરી શકીશ એમ કહે છો. એનો અર્થ શો? ખાગકામ શીખવી શકશો?’

‘આ યું પૂછો છો? મેં પહેલેથી જ તમને કહી દીધું ને કે હું ખીલું કોઈ પણ કામ કરી શકીશ નહિ. હું મરાઠી સાદિસ શીખવી શકીશ; દેશસેવેચ્છુએ જરા ચિડાઈને જવાબ આપ્યો.’

‘આ તમે શિક્ષક ક્યું. આનાથી કંઈકે સમજાવ્યું પડી. રાનેશ્વરી જેવા પ્રથમ કેમ લખવો તે શીખવી શકશો?’ પૂછકે વિનોદમાં પૂછ્યું.

હવે માત્ર દેશસેવેચ્છુ ખૂબ જ ચિડાયેલાજણાયા,

અને મિત્રજન ગુમાવીને કાંઈકે બોલવા જતા હતા એટલામાં પૂછક મહાશય વચ્ચે જ બોલ્યા:

‘શાંતિ, હામા, નિનિક્ષા કેમ રાખવી તે શીખવશો?’

પસ. બળતામાં થી હોમાયું. તેથી સંવાદનો મોટો ભડકો થવાનો હતો, પણ પૂછકે તરત જ પાણી રેડી તે હોલવી દીધો: ‘તમારું શ્રદ્ધે હું સમજ્યો. તમે લખતાં વાંચતાં યગેરે શીખવી શકશો; અને નેનો પણ જીવનમાં થોડા ઘણા ઉપયોગ છે; નથી એમ ન કહેવાય. પણ વણાટકામ શીખવવાની તૈયારી છે તમારી?’

‘હવે નવીન કશું શીખવાની હોંશ થતી નથી. તેમાંય પણ વણાટકામ તો મને નહિ જ આવડે. કારણ આજ લગી હાથને એનું કામ કરવાની ટેવ નથી.’

‘હા ખરું, તેથી શીખનાં થોડીક વાર લાગશે. પણ નહિ આવડે એમ કેમ બને?’

‘મને તો લાગે છે નહિ જ આવડે. પણ માની ભા કે ઘણો પ્રયાસ કર્યો પછી કદાચ આવડી જાય, તોય તેનો મને કંટાળો છે. તેથી તે મારાથી નહિ બની શકે એમ જ તમે માની લો.’

‘વારુ. ત્યારે લખનાં શીખવવાનું કામ કરી શકશો; તેમ જ પ્રત્યક્ષ લખવાનું કામ પણ કરી શકશો?’

‘હા કરી શકીશ ખરો, પણ એકલું લખ્યા જ કરવાનું આવે તો તે પણ કંટાળો ઉપજાવનારું જ થઈ પડે. તોપણ તે કરવાને કશો વાંધો નથી.’

આ સંવાદ અહીં જ અટક્યો. પછી એની ફલશ્રુતિ શી થઈ તે જ્ઞેવાની આપણને જરૂર નથી. શિક્ષકનું માનસશાસ્ત્ર કેવું બન્યું છે એની કમ્પના ઉપલા સંવાદ ઉપરથી આવે એવી છે.

શિક્ષક એટલે,—

કોઈ પણ જાતની જીવનોપયોગી કાર્યશક્તિ જેની પાસે નથી એવો,

નવીન કાર્યશક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્વભાવથી જ અસમર્થ,

કોઈ પણ જાનના કામથી સદાય દંડાયેલો,
'માત્ર શિક્ષણ'નો ધર્મ રાખનારો,
પુસ્તકોમાં દટાયેલો,
આજસુ પ્રાણી; એવો અર્થ થયો.
'માત્ર શિક્ષણ' એટલે જીવનમાંથી કાપીને 'જુદું'
કાઢેલું મુઠકાલ શિક્ષણ. અને શિક્ષક એટલે 'મૃત-
જીવી' માણસ !

'મૃત-જીવી'ને જ કેટલાક કાંકો 'જુદિ-જીવી'
કહે છે. પણ એમાં પાણીનો અભિચાર છે. 'જુદિ-
જીવી' કોને કહેવાય? કોઈ એકાદ ગૌતમ જુદ, કોઈ
સોક્રેટીસ, રાંક્રાચાર્ય અથવા રાગેશ્વર જુદિજીવનની
જ્યોત પ્રગટાવી આપે છે. જુદિજીવન જીવન એટલે
અતીન્દ્રિય જીવન એવો ગીતામાં અર્થ કલો છે. જે-
ઈન્દ્રિયોનો શુભામ છે, જે ઈન્દ્રિયાસક્તિથી હણાયેલો
છે, પામર બન્યો છે, તે જુદિજીવી ન કહેવાય. જુદિનો
પતિ આત્મા. તેને છોડીને જે જુદિ દેહના ધરની
બાંદી બની છે તે અભિચારિણી જુદિ છે. આવી
અભિચારિણી જુદિવાળું જીવન એટલે જ મરણ અને
એણું જીવન જીવનારો તે મૃત-જીવી કહેવાય. આ
'માત્ર શિક્ષણ' ઉપર જીવનારાઓને મનુએ 'મૃતકા-
ધ્યાપક' ઉદે 'પગારદાર શિક્ષક' એણું નામ આપ્યું
છે અને શ્રાદ્ધના કામમાં તેમનો નિર્વેશ કલો છે.
અને એ વાજળી જ છે. શ્રાદ્ધમાં મૃત પૂર્વજોની
રમૃતિ નમત કરવાની હોય છે. જેમણે પ્રત્યક્ષ જીવન
જ મૃત કરી બતાવ્યું તેમનો એ કામમાં શો ઉપયોગ ?
શિક્ષકને અગાઉ 'આચાર્ય' કહેતા. આચાર્ય

એટલે આચારવાન. પોતે આદર્શ જીવન જીવીને રાષ્ટ્ર
પાસે તેનું આચરણ કરાવનાર તે આચાર્ય. આવા
આચાર્યોના પુરુષાર્થને લીધે જ રાષ્ટ્રો નિર્માણ થયાં
— ધર્મમાં છે. આજે હિન્દુસ્તાનની નવેસર રચના
કરવાની છે. રાષ્ટ્રધ્વજનું કાર્ય આજે આપણી
આર્ગળ છે. આચારવાન શિક્ષકો વિના તે ચર્ચ
શકવાનું નથી.

તેથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રથમ આજે સૌથી વધારે
મદદરતો છે. તેની આપણા અને વ્યાપ્તિ આપણે
બરાબર પાનમાં રાખવી જોઈએ. રાષ્ટ્રમાંનો મુશ્કિલ
વર્ગ નિર્મૂલિ અને નિષ્ક્રિય બનતો જાય છે. એને
માટે ઉપાય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો. અમિ પ્રગટાવેલો
એ જ છે.

પણ તે અમિ કોવો જોઈએ. અમિની જે
શક્તિઓ માનેલી છે. એક 'સ્વાદા' અને બીજી
'સ્વધા'. આ જે શક્તિઓ ત્યાં હોય ત્યાં અમિ છે.
'સ્વાદા' એટલે આત્માનુતિ આપવાની, આત્મસાગતી
શક્તિ; અને 'સ્વધા' એટલે આત્મધારણી શક્તિ.
આ બન્ને શક્તિઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં જમત હોવી
જોઈએ. આ શક્તિઓ જમત હોય તો જ તે રાષ્ટ્રીય
શિક્ષણ કદી શકાય. બાકીનું બધું હંકું દિમ જેવું—
માત્ર-શિક્ષણ.

અહાર મુખી આપણા રાષ્ટ્રીય શિક્ષકોએ સારી
પેટે આદ્યમત્યાગ કર્યો છે એમ ઉપર ઉપરથી દેખાય
છે. પણ તેમાં જોઈએ તેટલું વજન નથી. સાધારણ
સ્વાર્થભાગ અથવા તો ગર્ભિત ત્યાગ એ કંઈ
આત્મભાગ ન કહેવાય. તેની કમોડી પણ છે. ત્યાં
આત્મભાગની શક્તિ હોય ત્યાં આત્મ-ધારણાની
શક્તિનો જ જે અભાવ હોય, તો ત્યાગ કોણે રાનો
કરવાનો? જે આત્મા પોતે દટાર જાઓ જ નથી રહી
સકતો, તે કૂદકો થી રીતે મારવાનો હતો તેથી
આત્મભાગની શક્તિમાં આત્મધારણ માની જ લીધેલું
હોય છે. આ આત્મધારણાની શક્તિ—'સ્વધા'—
રાષ્ટ્રીય શિક્ષકોએ હજી પ્રાપ્ત કરી નથી. તેથી જે
આત્મભાગ કર્યોનું બાસ્તું તે મોટે ભાગે ભાસ જ હતો.
પ્રથમ સ્વધા હોય તો પછી સ્વાદા આવે.
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણે, એટલે કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષકોએ, દરે
'સ્વધા' પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારી કરવી જોઈએ.

શિક્ષકોએ 'માત્ર-શિક્ષણ'ની જાગ્રત કંપનાએ
છોડી કંઈ સ્વતંત્ર જીવનની જવાબદારી — જેવી
એડવન્ટેજ શિરે હોય છે તેવી — માથે લેવી જોઈએ.
અને વિદ્યાર્થીઓને પણ તેમાં જ જવાબદારીનો
ભાગ આપીને તેમની આસપાસ શિક્ષણની રચના
કરવી જોઈએ, અથવા કુદરતી રીતે થવા દેવી જોઈએ.
'ગુરોઃ કર્મતિરોચણ' — ગુરુનું કામ સમાપ્ત કરીને
વેલગપાસ કરવો, એ વાક્યનો આવો જ અર્થ હતો.
પટે. નદિ તો ગુરુની વ્યક્તિગત રોવા એટલે જ
જે 'ગુરોઃ કર્મ' તો અર્થ લઈએ, તો ગુરુની મેવા
તે વચ્ચે દોષ દોષને કેટલી દોષાની હતી? અને તેને
માટે કેટલા છોડવાને આદરેલો બધો વખત કામ કર્યું
પડવાનું હતું? તેથી 'ગુરોઃ કર્મ' કર્યું એટલે ગુરુના
જીવનમાં જવાબદારીપૂર્વક ભાગ લેવો એવો જ અર્થ

યર્ષ શકે. એવી રીતે જ્ઞાનપદ્ધતીઓમાં આમ કદ્દને તેમાં જ ને શંકાઓ વગેરે કિંટ તે યુરુએ પૂછવી, અને યુરુએ પણ પોતાના જીવનની જ્ઞાનપદ્ધતી સંભાળીને અને તેનું જ એક અંગ માનીને તે શંકાઓનું યથાશક્તિ નિરાકરણ કરતા રહેવું. આ થયું શિક્ષણનું સ્વરૂપ. એમાં જ થોડો સ્વતંત્ર સમય પ્રાર્થનાના સ્વરૂપના વેદાભ્યાસ માટે જુદો રાખવો. હરેકાં કામ ધર્મરની ઉપાસનાનું જ કરવું, પણ તેમ કરીને પણ સવારે તથા સાંજે થોડા વખત ઉપાસના માટે આપવો પડે. એ જ ન્યાય વેદાભ્યાસને અથવા શિક્ષણને લાગુ કરીએ તો જીવનની જ્ઞાનપદ્ધતીવાળાં કામો જ દિવસના મુખ્ય ભાગમાં કરવાં અને તે જ્યાં શિક્ષણનાં જ કામો સમજાતાં; પણ રોજ એકાદ એ સમય સ્વતંત્ર 'શિક્ષણ માટે' કરીને રાખવા.

રાષ્ટ્રીય જીવન કેવું હોય એનો આદર્શ પોતાના જીવનમાં ઉતારવો એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. આ કર્તવ્ય પાર પાડતો હોય તે વખતે તેના જીવનમાંથી કુદરતી રીતે જ તેની આસપાસ શિક્ષણનાં કિરણ ફેલાશે. અને એ કિરણોના પ્રકાશ વડે આસપાસના વાતાવરણનું કામ આપોઆપ થઈ જશે.

આવી જાનનો શિક્ષક એ સ્વતંત્રસિદ્ધ સ્વયંજી શિક્ષણકેન્દ્ર છે અને તેની પાસે રહેવું એ જ શિક્ષણ મેળવવા સમાન છે.

માલુમે પવિત્ર જીવન જીવવાની કાળજી લેવી જોઈએ. એ જીવન જ પછી શિક્ષણનું જાણું સંભાળી શકે. તેને માટે 'માન-શિક્ષણ'ની પાછળ પડવાની જરૂર નથી.

વિનોબા બાવે

વહેવારુ

અહિંસા

એ પાયાઈપ સંસ્કૃતિઓ

શોકસમૂહના અર્થિક વલણ વિશે હું ને કહી ગયો તે મને લાગે છે કે સમગ્ર માનવજાતિ માટે સાચું છે. તે કોઈ ખાસ દેશ, જાતિ કે ધર્મની વિરોધતા નથી. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે રાજ્યધર્મ અને મતુઓ તથા યુનેશ્વરની બાબતમાં ને વલણ બીજા ધર્મો અને રાષ્ટ્રો સાથે છે, તેથી વૈદિક ધર્મનું શિક્ષણ કે સાધારણ હિંદુનું વલણ કોઈ ખાસ જુદી જાતનું નથી. બીજા ધર્મોની જેમ જ હિંદુ રાજ્યતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ હંડ (એટલે પ્રવચિત વ્યાપારમાં કદીએ તો, લાકી) જ રાજ્યસાનું ચિહ્ન છે. મહાભારત અને રામાયણ વાંચતાં મારા પર ને સંસ્કૃતિ પડ્યા છે, તેમાં બૂધ ન થઈ હોય તો, ધર્મરાજ્ય અથવા રાજ્યરાજ્યમાં પણ, હડકપણે રાજ્યહંડ ફેરવવાની (એટલે કે વર્તમાન આધારમાં મૂકીએ તો, કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાની) રાજ્યની ખાસ જ્ઞાનપદ્ધતી છે. મને નથી લાગતું કે આ બાબતમાં યદુવી - ખિરેલી કે હરેકામના શિક્ષણ કરતા હિંદુધર્મનું શિક્ષણ જુદા પ્રકારનું છે.

પણ આ વિચારોની સાથે સાથે જ દરેક ધર્મ એક બીજા પ્રકારની સંસ્કૃતિનો પણ વિહાર કર્યો છે. તેને હું સંત-સંસ્કૃતિ કહું છું, અને પહેલીને, તેનાથી જુદી યોગબાવવા, બદ્ધ સંસ્કૃતિ કહું છું. બદ્ધ સંસ્કૃતિ કુદ, રોતાનિયત બરેલી અને હિંસાપુત્ર જ છે એમ રહેવાનો

મારો આશય નથી. જીવંત, હુનિયાની થોડી થોડી પ્રલભ્યોની ને જીવંતી કારકિર્દીઓ છે તે તેને લીધે છે એમ પણ રેલીકારનું જોઈએ. બદ્ધ સંસ્કૃતિઓએ અનેક મોટાં કાર્યો અને પરાક્રમે કર્યાં છે, બંધ સમારોહ જાતાં કર્યાં છે, અમર સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું છે અને વિજ્ઞાન અને કળાને ખીલવ્યાં છે. મનુષ્યમાં રહેલી નિર્માણ કરવાની અને વ્યક્ત કરવાની અપાર અને અદ્ભુત શક્તિઓને સારા તેમ જ નહારા માર્ગોએ ખીલવામાં તેમણે ખૂબ મદદ કરી છે. પણ ન્યાય જુઓ ત્યાં બદ્ધ સંસ્કૃતિ હંમેશાં કુદ, જાતિ, ધર્મ, સત્તા, વિદ્યા, ધર્મ વગેરેના અભિમાનો કપર જ રચાયેલી હોય છે, અને તેની સાથે 'અમે એક લોક છીએ' એવો મદ સદા પોષાયેલો હોય છે. હિંદુ ધર્મમાં કે બીજા કોઈ ધર્મમાં તેણે હિંદુ સત્તા સંપૂર્ણ નિષેધ કર્યો નથી. હિંસા અને ખરાઈનો નિષેધ કરવાનું કામ તો દરેક દેશની સંત સંસ્કૃતિએ જ કર્યું છે. અને દરેક દેશની એ સંત-સંસ્કૃતિના રચાયેલા ધર્મ-ખડુ સામાન્ય પ્રલભ્યોની નીકળે છે. બદ્ધ વર્તમાં તેઓ જન્મ્યા હોય તેથી, સામાન્ય જનતા સાથે તેઓ એકંદર બનેલા જણાશે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે કાંઈ નીચના. દરજ્જાઓ અચળ છે અને રહેવા જોઈએ, એમ બદ્ધ સંસ્કૃતિનો સિદ્ધાન્ત છે; અને એ બધા ટળી જવા જોઈએ એવો સંત-સંસ્કૃતિનો સિદ્ધાન્ત છે. અને તે યાજ્ઞવાલ્યે તે હિંસા કે જળજળરતી નદી, પણ અર્ધિંસા કે બહાઈનાં સાધનોનો જ ઉપયોગ અને ઉપદેશ કરે છે

દરેક પ્રલભમાં આ એ સંસ્કૃતિઓ સાથે સાથે જ પ્રવર્તતી માલુમ પડે છે. સામાન્ય જનસમાજ એક બાબુથી બદ્ધ-સંસ્કૃતિને વશ થઈને રહે છે અને તેને મૂંઝે મોઢે અનુસરે છે, અને સાથે સાથે જ સંત-સંસ્કૃતિને પૂજે છે, તથા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાના જીવનમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક તે ઉતારવા પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે જ્યારે પણ સંતોના વિરોધ કે અંત કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે તે હંમેશાં બદ્ધ-સંસ્કૃતિના દિમાગનીઓ તરફથી જ થયો છે. પણ કાળાનંતરે બદ્ધ-સંસ્કૃતિના પાપકો એટલે સુધી નરમ પડે છે ખરા, કે તેઓ સંતોની ખાલત: પૂજા કરવામાં જનતાની સાથે બળી ન્ય છે.

આ બધામાંથી પણ એ જ સાર નીકળે છે કે, સામાન્ય જનસમૂહ સાધારણ રીતે હિંસા અને ખરાઈ પ્રત્યે અણુમૂંઝા ધરાવે છે અને બહાઈ પ્રત્યે ઢળેલો હોય છે, તથા બદ્ધ-સંસ્કૃતિની પાસે સંત-સંસ્કૃતિ સામે બળ સિવાય બીજી કોઈ દલીલ નથી.

૬

હિંદુસ્તાનની ખાસ પરિસ્થિતિ

કપરનાં સામાન્ય ચિંતનથીમાં હિંદુસ્તાનની કેટલીક ખાસ હકીકતો ઉમેરવી જોઈએ.

૧. હિંદુ ધર્મની બદ્ધ-સંસ્કૃતિમાં પણ હિંસા અને હાઈનો તદ્દન નિરોધ નથી એ ખરું. પણ હિંદુ સમાજની ૧૨ મોટા વર્ગોમાં વહેંચણી એ એક ખાસ હકીકત છે. તેને ઘીધે હિંસા અને હાઈ હિંદુ સમાજના એક ધણા નાનકડા ભાગનો વંશપરંપરાનો ધર્મો બન્યો. જે રીતે અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનની આ સ્થિતિ કરી છે તેવી જ રીતે એ ધટના હિંદુસમાજમાં બની હોત તેા એમ કહી શકાય કે, અનેક શેકાં પર હિંદુસમાજના સાસનકર્તાઓએ સિપાહીઓને એક જ વર્ણનો પરંપરાનત ધર્મો બનાવીને હિંદુઓના મોટા ભાગને નિઃશસ્ત્ર બનાવી દીધો. જોકે એ રીતે એમ બન્યું નથી, છતાં બન્યુંનું પ્રક્રિયાય તે એકસરખું જ આવ્યું છે. વર્ણવ્યવસ્થાએ જે કામ અંશતઃ અને હાથી રીતે કર્યું તે અંગ્રેજ સરકારે પૂરું અને પ્રાણી રીતે કર્યું: બધી જ પ્રલભ તેણે નિઃશસ્ત્ર કરી.

નિઃશસ્ત્રીકરણ પ્રત્યેના આ વલણને હિંદુ ધર્મની સંત-સંસ્કૃતિએ મૂંઝા મૂંઝો પણ આવકાર જ આપ્યો એમ કહેવાય. બીજા, ત્રેતન, વૈષ્ણવ, શિવાયત અને બીજા એ અનેક સંતોના રથાવેલા સ પ્રણયો હિંદુ સમાજમાં પેદા થયા. તેમાંના કેટલાક નિઃશોષ પામ્યા છે અને કેટલાક હનુ થાય છે. તે બધાનું ધ્યેય પોતપોતાની શક્તિ અને બુદ્ધિ પ્રમાણે, સમાનતા, અહિંસા અને ન્યાયના સિદ્ધાંતો પર રચાયેલી સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવાનું રહ્યું છે તેમના કપરેથી માત્ર હાઈ પ્રત્યે જ નહિ, પણ બીજાં પ્રાણીઓની

હિંસા અને માંસાહાર પ્રત્યેય ધૂણાનો સંસ્કાર પેદા કર્યો છે. હિંદુસ્તાન જ એક એવો દેશ છે કે જેમાં હાથો લોકોએ માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો છે, અને એકદમ બાબુઓ સાપનેયે મારશે નહિ.

મતલબ કે, હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે: સમાજવ્યવસ્થાએ હિંદુ સમાજના ધણા મોટા ભાગને અનેક શેકાંઓથી નિઃશસ્ત્ર કર્યો છે. સંતસંસ્કૃતિએ હાઈ નતિઓનાયે ધણા લોકો પાસે ઇમાનપૂર્વક શસ્ત્રત્યાગ કરાવ્યો છે. તેઓ એક પ્રકારના યુદ્ધવિરોધી જનતા. આ પરિવર્તન પણ કેટલાંક શેકાંઓથી ચાલતું આવ્યું છે. રાજ્યવ્યવસ્થાએ — હિંદુ કે અહિંદુ — આખી પ્રલભ એક એ વર્ષથી લગભગ નિઃશસ્ત્ર કરી મૂકી છે. અને દેશની આર્થિક વ્યવસ્થાએ એથીયે મોટા ભાગની — કહો ને કે, સમગ્ર વસ્તીના ધણા મોટા ભાગની — એવી દશા કરી છે કે તેમને શસ્ત્રોની કશી જરૂર જ રહી નથી; કારણ કે, રાજ કે શંકારુઓથી સુરક્ષિત રહેવાની ચિંતા લાગે એટલી એમની પાસે અંગત માલમતા જ રહી નથી, અને ગરીબોને કારણે સ્ત્રીનીયે ઇનજનની ઈર્ષ્યામિત્ર રહ્યા કરવા જેટલી કિંમત આંકવાનું તેમને પાલતી શક્યું નથી. એટલે કે, તે બાળકોએ જેમને લાગણીઓને જડ કરીને જ જે શાખી સકાય તે ધોરણ રાખ્યું પડે છે.

૨. હિંદુસ્તાનની બીજી ખાસ હકીકત એ છે કે આપણે દેશ બહુ જ મોટો છે. યુરોપમાંથી રશિયા લાઈ કરીને બાફી રહે તેવડા. પ્રાચીન કાળમાં તેને યુરોપની જેમ, દેશ નાહ, પણ ખંડ જ હતો. ભરતખંડ, આર્યાવર્ત વગેરે નામે ખંડ-સ્વયંક છે. જેને આજકાલ આપણે પ્રાચીન કાલીમીએ તેમની જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રો અને દેશોમાં વહેંચી દીધી. પણ કાળાનંતરે (અને તેનેયે હવે દબારો વર્ષ થયાં) એ જ પ્રકારની સંસ્કૃતિના પ્રચારથી તે ખંડ મટી એક જ દેશ બન્યો, અને તેમાં વસતા સર્વ લોકોની એકમાત્ર માનુષ્યમિત્ર રૂપે વિચારવા લાગ્યો. જેમાં બંધે અંદર અંદરની હાઈઓ ચાલતી હોય; બંધે જુદા જુદા ભાષાની ચટની પડતીના રંગો બદલાયા કરે; બંધે નતિ, ધર્મ,

• આપણા જૈન, વૈષ્ણવ વગેરે અહિંસાધર્મીઓને એ ઇમાનપૂર્વક “એક પ્રકારના” યુદ્ધવિરોધી કહા છે. તેમની અહિંસા નતે પ્રાણ ન લેવા અથવા જીવ બચાવવા પૂરતી જ મર્યાદિત છે. જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોને તે ન્યાયની નથી. હાઈને કપરોગી વેપાર ધંધાઓમાં ભાગ ન લેવો કે અપ્રત્યક્ષ રીતે પણ હાઈને ગાદ ન કરવી એટલી હદ સુધી તે વેધોથી નથી એકદમ સત્ત્વિય ક્રોધોને રોકેલાથી અને વિચારપૂર્વક શક્તિનો ત્યાગ કરી, અહિંસક ક્રોધાગ્રંધાઓને રવીદાયા, તે અલગ યુદ્ધ વિરોધની દિશામાં મોટી ગતલ કરી કહેવાય.

બાપા વગેરેની યુગ્મો ઊભી થતી રહે; છતાં તે અનેક દેશોના સમૃદ્ધ નથી, પણ એક જ અખંડ ભૌગોલિક પ્રદેશ છે, એવા સરકાર દેશી તેમ જ પરદેશી સર્વનાં મન ઉપર દઢ થયો. એટલું જ નહિ, આ ઊભી રીતે પણ દઢ બન્યું. એટલે કે, વિદેશી વિજેતાઓએ પણ એક વાર હિંદુસ્તાનમાં આવીને વખેવા પછી, થોડા વખત પછી હદ પારના પ્રદેશો પર ચોતાનો કાખ કરવા કે રાખી મૂકવા લાગ્યા વખત સુધી ઉત્સુકતા દેખાડી નહિ. વધારેમાં વધારે આધુનિકતાના સુધી હિંદુસ્તાનની હદ બહુવામાં આપતી. હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય રજાપવાની અભિલાષા કરનારાઓની લોકની મર્યાદા આથી આગળ જાય છે જ નહિ.

૩. ત્રીજી હકીકત હિંદુસ્તાનની લોકસંખ્યા છે. આપણે દેશ ધીવ વસ્તીવાળી ભૂમિ છે. સામાન્યલોકો દેશો આપણા દેશ પર રાજ્ય જમાવી આપણા દેશમાં તેમના લોકોને વસાવશે એવા સંભવ નથી. દેશ પર કાયમનો કાખ રાખવાની તેમની આકાંક્ષા પાછળ આપણા દેશની સાધનસામગ્રી અને આપણી પ્રવૃત્તિ મહેનતને ખૂસથી એ જ તેમને હેતુ હોઈ શકે છે.

૪. ચોથી વાત એ કે, હિંદુસ્તાન યુદ્ધવાદી ધાય તેવો બાહ્ય સંપ્રદાય દર્શાવતો તેને આસરકારક રીતે રાજ-સંસ્કાર થવું અશક્ય છે; ભવિષ્યમાંયે તે વિદેશી ધન અને નિષ્ણાતોની મદદથી જ થવાની આશા કરી શકે અને એવી મદદ મેળવવાની શરતો એટલી આકરી હોવાનો સંભવ છે કે તેના બાળ તથા હિંદુસ્તાન ચળકાઈ નય, અને તેની 'પૂર્ણ સ્વતંત્રતા' માત્ર નામની જ રહે. હિંદુસ્તાનને મદદ કરનાર તેને પૈસાથી ખરીદી લેવાની કાનત રાખશે.

સાર

આ બધી હકીકતો પરથી નીચેના સાર નીકળે છે:

(૧) ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ નિઃશસ્ત્રીકરણની દિશામાં આપણે એટલા બધા આગળ નબેલા છીએ કે, હવે તો આપણે આપણી આ પતિરિપતિમાંથી જ આપણા જીવન અને સમૃદ્ધિને માર્ગ શોધવો જોઈએ. દુનિયા પાસેથી આપણે જે (સશસ્ત્રીકરણ) નીતિનો ત્યાગ કરાવવા ઇચ્છીએ છીએ, તે જ માર્ગે આપણે જવાનો પ્રયત્ન કરવામાં કરી અર્થ નથી. આપણી આટલી વિરાગતા અને ધીરતા છતાં, જે રાજ્યો ભરપૂર થયા વિના આપણી સ્વતંત્રતાને સક્ષાત્ત રાખવાની આશા આપણે ન રોપી શકીએ, તો નિષ્વાસપણે કપૂર કરવું જોઈએ કે નિઃશસ્ત્રીકરણનો આદર્શ મૂખ અને જોખમમયો છે.

(૨) વળી, ઉપરની જ હકીકતો દેખાડે છે કે, આપણા ચોતાના દેશી સિપાઈઓની સારી થેડે

મદદ વિના કોઈ પણ ચડાઈ કરનાર આપણા દેશના વિરોધ ભાગ પર કાયમનો કબજો કરી શકે નહિ.

(૩) તેમ જ, કોઈ પણ વિદેશી સત્તા રોજના કારભારમાં સામાન્ય પ્રવૃત્તિના નિત્ય સહકાર વિના એક પણ દિવસ રાજ્ય ચલાવી શકે નહિ.

(૪) વળી, કોઈ પણ વિદેશી સત્તા, તે ગમે તેટલું ચંત્રીકરણ કરે તેવો, આપણા દેશની મનસ્વીની મદદ વિના આપણી સાધનસામગ્રીઓને ઉપયોગ કરી શકે નહિ.

(૫) આથી, જે હિંદુસ્તાન સંપૂર્ણ અસહયોગને અમલમાં લાવી શકે, તે ચોતાની રજા માટે તે આંતરજાતીયે હિંસા ન કરે તેવો, કોઈ વિદેશી સત્તા તેને કબજામાં રાખી શકે નહિ.

આ કેટલે અંશે શક્ય છે તેનો આગળ વિચાર કરવામાં આવશે. અહીં તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે, જે આપણે પૂરતી અને સંતોષકારક રીતે અર્ધિસક તંત્ર ન ગોઠવી શકીએ, તે એ પણ ચાલ રાખવું કે, આપણે હિંસાનું તંત્ર પણ અતિશય નબળું અને આપણને જ ભયકારક નીવડશે. કારણ કે અતિશય મજબૂત આંતરિક સંઘર્ષનથી અર્ધિસક તંત્ર કરતાંયે હિંસક તંત્રમાં વધારે જરૂર છે. એવા સંઘર્ષ વિનાનું લશ્કરી તંત્ર દેશને સ્વતંત્ર કરવા કે રાખવા કરતાં, અંદર અંદરની લડાઈઓ અને અભ્યવરથ તથા બહારનાં રાજ્યો સાથે ધ્રુવી અને સ્વાર્થી મસલતો ઊભી કરવામાં મશગૂલ રહેશે. આ આપણો છેલ્લો દબરથી વધુ વરેતો અનુભવ છે. ચીનનેયે આવે જ અનુભવ છે. આથી જ, મને યાદ છે ત્યાં સુધી, સ્વતંત્ર ચીનના પિતા ડો. સુન-યાત-સેનનું કહેવું હતું કે, અંગ્રેજ રાજ્યને લીધે ચીન કરતાં હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ એક રીતે સારી છે કારણ કે હિંદને માત્ર એક જ વિદેશી સત્તા સાથે યદ્યદવાનું છે. જ્યારે (એના વખતમાં) ચીન નામનું તો સ્વતંત્ર રાજ્ય ત્રણાવ હતું, પણ હકીકતે અનેક વિદેશી ભાલિકાના કબજામાં હતું.

૭

અહાઈ અને અધાધૂધી

વિદેશી સત્તાને હાથે હિંદુસ્તાનની કાયમની છત અટકાવી શકાય તો તે માત્ર અર્ધિસક સંઘર્ષનથી જ થઈ શકે, જેમ જે અલાર સુધીમાં બતાવ્યું. જે અર્ધિસા તેમ ન કરી શકે તો હિંસાથી તેમ કરવાની તેથીયે ઓછી આશા છે.

પણ અહીં એક સવાલ પછી શકાય. મદદમદ ગરની, અહમદશાહ અબદાલી કે બાબરે હિંદુસ્તાન પર નેવાં આક્રમણ કરેલાં, તેનું ભવિષ્યમાં થવું અર્ધિસાથી અટકાવી

રાકાય ખરું કે? તેમ જ શિવાલયે જેની સુરતની કે નાદિરશાહે દિલ્હીની લૂંટ કરેલી, તેવી રીતે કોઈ અડાઈ કરનારને મુંબઈ, કલકત્તા કે દિલ્હી જેવા શહેરોના ચોરા દિવસ કબજે લઈ તેની બેંકા, બંદારો અને કોઠારોને અને તેના લક્ષાધિપતિઓને લૂંટતો અદિ'સાધી અટકાવી શકાય ખરો?

આના જવાબમાં હું કહી શકું કે, સિદ્ધાંત દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ અથવા આદર્શ અદિ'સાધી તેવી શકિત છે એમ માન્યે જ દૂરકે. પણ આપણે એની આદર્શ નહીં પણ વહેવારુ અદિ'સાધી જ વિચાર કરીએ છીએ, એટલે માટે કમ્પ્રો કરવું જોઈએ કે, તેવી અદિ'સાધી આવાં આક્રમણ સંપૂર્ણ-પણે અટકાવવાની શક્યતા હોય તેથી તે દૂરની જ બાબત. પણ એટલું કહી શકાય ખરું કે, જો આપણે સુવ્યવસ્થિત, નિષ્ઠાવાન અને ધરતામરી વહેવારુ અદિ'સાધી સંચાલન કરી શકીએ તો એની ચડાઈને અંગે જે કતેલી, જીલ્લો, મિલકતોના છોટાક નાશ અને ખીલ લરકરી ઉપદ્રવો સામાન્ય રીતે થાય છે તે, પ્રમાણમાં તેમ જ પ્રકારમાં, છોટાં થવાનો સારો સંભવ છે. વળી એ પણ વહુ સંભવનીય છે કે, આની અદિ'સાધી પરિણામે ચડાઈ કરનારાઓમાંથી કેટલાકના હૃદયમાં પશ્ચાત્તપ અને શરમની લાગણી પેદા થાય. અને એટલું તો નક્કી જ કહી શકાય કે, આની અદિ'સક બઢાદુરી ઇતિહાસમાં અમર કીર્તિ મૂકી નથ નિષ્ફળ હિંસક પ્રતિકારમાંથી આ સિવાય વધારે દિશાસો મળતો નથી હિંસામાં કાઈક આક્રમકીક નુકસાન થાય છે જ. અદિ'સક બઢાદુરીમાં તેણું યશ નથી પણ જે એમ કહેા કે કોઈ પણ પ્રકારનું ભૌતિક નુકસાન ન થવાની ખાતરી આપે તો જ અદિ'સાધી માફક સાચી, તો મારે કહેવું જોઈએ કે હિંસક પ્રતિકારમાંથી એવી ખાતરી કોઈ આપી શકત નથી. અને તેથી અદિ'સાધી પર એવી સારત મૂકવી એ બરાબર નથી કીક ખાતરીથી તો એટલું જ કહી શકાય કે, નિષ્ફળ હિંસક પ્રતિકારથી થનારા નુનમાલના નુકસાન કરતાં અદિ'સક પ્રતિકારથી થનારું નુકસાન કપારેય ઓછું જ થવાનું.

વિદેશીની ચડાઈ કે સવારીની સામે જ રીતે અદિ'સક પ્રતિકાર કસાય તે જ રીતે કોઈ પાડોશના દેશી રાજ કે કાકપાટું સામે પણ કસાય. પણ સાંભળતાં વિપરીત લાગે છતાં, આ કામ પહેલાં કરતાં જરા વધારે કમ્પ્લ છે. કારણ કે, દેશી રાજ કે લૂંટારુની ચડાઈ લડતી દબની હોય તેથી તે વાસ્તવિક રીતે આપણી અંદર અંદરની લડાઈઓ અથવા ગુનાનાં કામો જ છે. એવા આક્રમણો ક્યે દિવસે અને ક્યે માર્ગે આવશે તે નક્કી નથી હોય તેના પહેલાં જોતવળી મને જ એમ ન કહેવાય. તેમાં જામ લેનારા માણસો આપણા જ દેશજનો હોય છે આનો અર્થ એટલો જ કે, આપણું પર અંદરથી ફૂટવું છે અને

આપણા સમાજ-સંસ્કારીમાં કાઈક રાગ પોકેલો છે, એવું પ્રમથ થાય છે એ રાગ નિરંકુશ સ્વાયંચલિતો હોય અથવા અત્યંત દરિદ્રતાનો હોય કે કોઈક અન્યાયને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી વેરવૃત્તિનો હોય. પણ એ અંદરનો રાગ છે, કપરનો આચાત નથી.

આને જે આપણી પરિસ્થિતિ છે તે જોતાં દેશી રાજ્યોનાં આક્રમણોની ચર્ચા કરવી નહીની છે. એટલું કહેવું બસ થશે કે, એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય જ તો વિદેશીઓની સામે જે અદિ'સાધક કપાયો થવાન્ય તે બધાનો તેમ જ દેશી રાજ્યોની પ્રત્યેકોએ પોતાના રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યવાંત પ્રાપ્ત કરવાને માટે જે કપાયો થવાના પડે તેનો પણ કપયોન કરવો પડે.

સુંઢા, લૂંટારુ, અને કાકપાટુંઓના સવારનો ઉકેલ ખીજ રીતે કરવાનો છે. સામાન્ય રીતે તો એમ કહેવાય કે તે માટે વધારે પોલીસની વ્યવસ્થા રાખવી પડે સામાન્ય ચોરીઓ અટકાવવાને માટે તેઓ પૂરતા મણુય, પણ મોટી રાજધારી ટાળીઓ સામે તેમના ધર્મો કપયોન થાય નહિ. વહેવારુ અદિ'સાધી સામાન્ય પોલીસને તથા તેમની પાસે રહેતાં સામાન્ય લગિધારોને રડેવા દેવામાં નહિ આવે એમ માન્યું નથી. પણ પોલીસના કામને એક ખીલ પ્રકારના કામની પૂર્તિ હોની જોઈશે. પોલીસનું ખરું કાર્ય શુનાઓને થતાં જ અટકાવવાનું હોવું જોઈશે. પણ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં પોલીસ શુના અટકાવી શકતી નથી પણ માત્ર શુનેમરો પર તબ્બર રાખવો પ્રયત્ન કરે છે, અને શુને થઈ ગયા છઈ, શુનેમારને રોધવા, ગિરફતાર કરવા અને ફંડવા પ્રયત્ન કરે છે શુના અટકાવવા માટે તો શુનાનાં કાર્યોને અવગણ સથે જોઈએ, અને તે દૂર થવાં જોઈએ. શું બૂખમરો કે કોઈ ખીજ તંત્રી છે? અથવા શું કાયદેસર માર્ગે પોતાનો પુરુષાર્થ બતાવવાની તકતો આપ છે? વેર છે? સાચા કે કાકપાટીક અન્યાયને દૂર કરાવવામાં અધિક નિષ્ફળતાને લીધે થયેલી નિરાશા છે? અધિક જન છે? કુલ કે ભતિની કોઈ લડાઈ છે? આનું બધું રોધવું જોઈએ પણ સામાન્ય પોલીસના કાર્યક્રમમાં આ વિષયોને રથાન હોવું નથી. એ તો રચનાત્મક કાર્યક્રમની બાબતો છે. આ બાબત પર રાજ્યવાંત કે ખાનની સંસ્થાઓએ અત્યાર સુધી પૂરતું ધ્યાન આપેલું ન હોવાથી અધાપૂર્યાના સમયમાં એનો કંઈક ફંડ નો બોમબને પડશે જ સીમંત લોકો પોતાની માલમિલકતની રક્ષા માટે 'પકાળો' અને 'બેથામી'ને રોકવાને બાકે રચનાત્મક કાર્યક્રમને ઉદારતાથી મદદ આપે, અને પોતાના આસાળી, ખેડૂત, મનુષ્ય, નોકરી અને પ્રતીલ લોકો સામે ઉદારતાથી વ્યવહાર રાખે, અને તેમનાં ઇવનમાં વધારે સમજાવપૂર્વક રચ લેતા થાય, તો તે ફંડ તેટલે અશે

આજો યશે. બલાઈની બદલો તુરત જ બલાઈના રૂપમાં નથે દેખાય. ખાસ કરીને જ્યારે બલાઈ લાખદર્શિનીની ઝણતરીમાંથી કે લયથી કરવામાં આવતી દોષ, ત્યારે તેનું વત્કાલ પરિણામ આપને લાંઠ બનાવનારુંથે થાય; પણ એવું કાંઈ વખત ઠકે નહિ. અંતે તો ન્યાય

વહેવારને પ્રરિણામે પ્રેમમયા સંબંધો જ નિર્માણ થાય અને વહેવારુ આદિસામ્યે પોતાના લોકો તેમ જ સુખ અને સ્થાયે ન્યાયી તથા કદાર વ્યવહારની અપેક્ષા તો રહે છે જ.

(અખૂલ)

કિશોરલાલ ધ. મરાઠવાળા

‘યુરોપિયન સંસ્કૃતિ’નું સરવૈયું

[કષકતાથી પ્રસિદ્ધ થતા અંગ્રેજી માસિક ‘ધ મોડર્ન રિવ્યુ’ના વયોવૃદ્ધ વિદ્વાન તંત્રી, શ્રી. રામાનંદ યાજુ, નૂતન માસના અંકમાં એક આખા જમતે શ્વાન દેવા જેવો વિચાર રાખે છે, તે નીચે ગ્રન્થાગીમાં લખાયો છે.]

ખરા હૃદયથી અમે ઇંગ્લીએ છીએ કે, આ યુદ્ધને અને જિંદગીને જોઈ આજે છે તેવી એક સ્વતંત્ર પ્રગ્ન રહે; જેકે અમે મુદ્દલ નથી ઇચ્છતા કે, હિંદ આજે કે યુદ્ધને અને એની સત્તા તથે રહે. હિંદ સાથે જિંદગીને જીતકાળમાં જેવો વર્તીવ રાખ્યો છે કે આજે રાખે છે તેની વાત જવા દઈને, અમે ઇંગ્લીએ છીએ કે, જિંદગી પ્રગ્ન પોતાની આઝાદી અને આખાદી ખુશીથી ભોગવ્યા કરે. અમને એવી વેરમુદ્દિ નથી કે જેથી એમ મનમાં થાય કે, કોઈ પરરાજ્યની એડી તથે આવવાથી રાષ્ટ્રને જે તેજોવધ અને દુઃખનો કડવો છૂટકો પીવે પડે છે તે જિંદગી સાથે.

અને એકલી જિંદગી પ્રગ્નનું જ અમે મુખ ઇચ્છીએ છીએ એમ નથી. યુરોપની બધી પ્રગ્નઓ જે આજ નાઝીઓની એડી તથે આવી છે તે બધી પાછી આઝાદ થાય, એવી અમારી આશા ને ઇચ્છા છે. મુઠાક્ષી અને જર્મની પણ સ્વતંત્ર પ્રગ્નઓ રહે, એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ; પણ એ શરતે કે, બીજા લોકોને કનડવા, ચૂસવા કે ગુલામ જવાવવાની સત્તા કે ઇચ્છા વગર.

પરંતુ વિધાતાએ યુરોપને માટે શું ધાણું છે તે તો તે જાણે. અમારી ઇચ્છાએ ત્યાં આગળ કોડીની છે, એમ અને કે લડનાર પક્ષોની સામસામેની વિનાશ-લીલા બેઠનું સરખું સંતાનાય વાળે. એમ થાય તો, જેને ‘યુરોપની સંસ્કૃતિ’ કહેવામાં આવે છે, તેની અંત-ધરી ગણાય. પરંતુ એ શું એવી આશત છે કે જેમાંથી ઉગારો જ નથી? એ-યુરોપિયન શોકની નગરે આ બાગત આપણે વિચારીએ.

બુદ્ધ, ઉપનિષદના ઋષિઓ, કૌન્ડિલિપત્ર, લાઓત્સે અને જિસસના જમાનામાં, તેમની કે તેમના શિષ્યો યા દેશજંદુઓની પાસે સંસ્કૃતિની અર્વાચીન માધન-સામગ્રીમાંનું કશું નહોતું, આજતા મનુષ્યની પાસે મુખસવલત અને શોખ મારુ જે મવડો છે એ તો જવા દો; પરંતુ આપણે આજે જેને જીવનની જરૂરિયાતો મળીએ છીએ એમાંની ઘણી વસ્તુઓ પણ એમની પાસે નહોતી, તેથી શું એ મહાત્માઓ અસંસ્કારી હતા? કોઈ વિચારી માણસ એમ નહિ કહે કે, તેઓ જંગલી કે બાર્બરિક હતા. ના, તેઓ તો બારે સંસ્કૃતિવાળા હતા. શાથી? કારણ કે, તેઓ સત્ય, ન્યાય, શીલ અને માનવતાના આદર્શો શીખવતા હતા અને એમને માટે અપાર આદર ધરાવતા હતા.

યુરોપની પ્રગ્નઓનો અને એમના ‘સિવિલિઝેશન’નો આંક, એ-યુરોપિયન શોકો તેમનાં પહેરવેશ અને અર્વાચીન જીવનની સાધનસામગ્રી પરથી નહિ કાઢે; પરંતુ તેમને સત્ય, ન્યાય, શીલ અને માનવતાના આદર્શો માટે કેવો આદર છે, તે પરથી કાઢે.

અમેરિકાના આદિ-વતનીઓને જીતીને તે ખંડના જુદા જુદા ભાગોમાં યુરોપીય પ્રગ્નઓ વસી, ને એ કમનસીખ આદિ જ્ઞતોને લગભગ ખલાસ કરીને. અને એ ખલાસ કરવાની રીતો અને સાધનોની તો વાત જ કરવા જેવી નથી, કેમ કે કોઈ પ્રકારની કસોટીમાંથી તે પાર ન થાય એવાં છે.

‘યુરોપિયન સંસ્કૃતિ’એ ઓરોરેશિયામાં પણ એવો જ ભાગ ભજવ્યો છે. એક મેમોરી જ્ઞત મિવાણી ત્યાંની લગભગ બધી જ આદિવાસી જ્ઞતો

જૂતલમાંથી નાખ્યું ઘર્ષ છે; અને મેક્સીકોમાં પણ સંખ્યામાં ઘણાં જોવા યોગ્ય છે.

આફ્રિકાનો કાળો સીદો સાવ કે લગભગ નામ-શેષ નથી થયો, છતાં તેની સંખ્યા તો ઘણી ઘટી છે; તેની જમીન લઈ લેવામાં આવી છે; અને લાઇબેરિયાનું નાનું પ્રજનસત્તાક રાજ્ય બાદ કરો તો, ગોરા આફ્રિકાવાસીઓને સમાન દરજ્જાને સીદોને ક્યાંય નથી. 'યુરોપિયન સંસ્કૃતિ'ના હિમાયતીઓ એક બારેમાં બારે ધૂણાપાત્ર અને જુગ-જૂતા યુનાને માટે જવાબદાર છે, તે એ કે, દયણી ઓ પુરુષો અને બાળકોને તેમનાં ઘરોમાંથી બળાટકારે પકડી લઈને, ડાખમાં માછલી પેક કરી લઈ ત્રણ તેમ, વહાણોમાં એમને ભરીને, અમેરિકા લઈ જવામાં આવ્યાં, ત્યાં ગુલામ તરીકે વેચવામાં આવ્યાં, અને દોર કરતાં નપાટ રીતે તેમની જીંડે વર્તીવ રખાયો. આ ગુલામી નાખ્યું કરવા અમેરિકાને એક ભયંકર આંતર યુદ્ધ ખેડવું પડ્યું.

એશિયામાં અનેક યુરોપીય પ્રજાઓએ કબજો રેક્ષા મુક્યો છે, પણ તે મુક્યો કે તેના કોઈ માગની પ્રજાને તેઓ નાખ્યું કરી રાખ્યા નથી. પરંતુ જુદા જુદા દેશોનો કબજો કરી તેમના ઉપર રાજ કરતી યુરોપીય પ્રજાઓએ જે રાજનીતિ અપભ્રમ કરી છે, તેમાં ન્યાય કે માનવતાનો આદર ક્યાંનું નક્કી નથી.

અમે એવું કહેવા કે સુચવવા નથી ક્ષમતા કે, અમેરિકા, આસ્ટ્રેલેસિયા, આફ્રિકા અને એશિયામાં કોઈ દેશ એવો નથી કે જ્યાં એકે યુરોપિયને, તેના વતનીઓ સાથેના વર્તનમાં કે તેમના પ્રત્યેની પોતાની દૃષ્ટિમાં, પોતે સરકારી હુદ્દયનો છે અને સત્, ન્યાય, શીલ અને માનવતાની પરવા કરનાર છે, એવું જાતાવું નથી. ના; આ ગંધા ખંડોમાં એવી યુરોપિયન વ્યક્તિઓ ઘર્ષ છે, કે જેઓ ખરેખર સરકારી મનુષ્યને છાતળું વર્તન વર્તી છે. અને અમે એમ પણ કહેવા કે સુચવવા નથી માગતા કે, યુરોપના

અમુક કે તમુક દેશે યુરોપ બહારના પોતાના કબજાના મુલકમાં, ખરેખર સુધરેલી સરકારને છાતે એવો કોઈ કાયદો કે કશું કામ જ નથી ક્યું. ના; એવા ઘણા કાયદા ને કામો થયાં છે. તેમણે પર-રાજ્યની જુરેરીની કનડગત અને માસને જોઈ ક્યાં છે; અને એની પાછળ એ ગણતરી હતી કે, તેમનાથી એ પરરાજ્યો કાચગી નહિ તોય ચિરંજીવી તો બનશે જ. પરંતુ, ઈશુના ગિરિ-પ્રવચનનો ખંગ કરીને મેળવેલા યુરોપ-બહારના દેશોમાં યુરોપીય સરકારોએ જે નીતિ ચલાવી, તેનું મૂળ સ્વરૂપ કોઈ પણ પ્રકારના સાચા મુધરેક્ષા આદર્શથી વિરુદ્ધ, અને જોબ તથા આક્રમણનાં લક્ષણોવાળું રહેલું છે.

યુરોપિયનોના કબજાના એ અથા યુરોપ-બહારના દેશોમાં, ત્યાંની પરદેશી સરકારોએ આદેશી મસ્કરી નીતિને લઈને તે દેશોની પ્રજાઓ નિર્બીધ જની છે; અને રવીન્ડનાથ ટાગોર એમના 'સુષ્રતા (સંસ્કૃતિ) પર સંકટ' નામના લેખમાં (આ લેખ આવતે મહિને આ સામિકમાં આપવા વિચાર છે.) કહે છે તેમ, આ યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદીઓએ તે ગેર-યુરોપીય પ્રજાઓ ઉપર, જે યંત્રશક્તિની સાધના દ્વારા પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવ્યું છે, તે સાધનાનો ખંગ આ મુલામ પ્રજાઓથી લગભગ શૂન રાખવામાં આવ્યો છે. અને તેઓને ઘણે બાજે અબજુ પણ રાખ્યા છે.

આ અર્થ કારણોને લઈને, જે 'યુરોપિયન સંસ્કૃતિ'નાં આપણુ ગેર-યુરોપીય લોકોએ ફળ આપ્યું છે, તેના નાશની વાતથી આપણને ચડી આવતી નથી. એ જો નેરનનાખૂદ થાય, તો જુદ, ઉપનિષદના ઋષિઓ, કોન્ફુશિયસ, અને ક્રિસ્ટસ જે સંસ્કૃતિને સન્માને, તેવી સાચી સંસ્કૃતિ એ નાશની ભરખમાંથી જન્મે. માનવસ્વભાવ 'યુરોપિયન સંસ્કૃતિ'ના સ્વભાવ કરતાં મહાન છે. 'યુરોપિયન સંસ્કૃતિ' જવાથી સાચા માનવસ્વભાવને દેવાળું કાલવું નહિ પડે.

(અગ્રજી ઉપરથી)

રામાનંદ ચટ્ટોપાધ્યાય

ઉદ્ધ લોકમાં મોટામાં મોટા લાખનો ગુજ કદાચ પરવાકમાં
નાનામાં નાનો દોષ

અદિત્ય ત્રિપાઠી

સંસ્થાઓની મુલાકાતે

અઈ ઉનાળાની રત્નઓમાં મૂળરાત વિનય મંદિરના છ બાઈઓ ફેટશીક સંસ્થાઓએવા યથા હતા. ઉનાળામાં સામાન્ય રીતે ઘણી સંસ્થાઓ બંધ હોય છે એટલે જ સંસ્થાઓનું કામ ચાલુ હતું તે જ એવા જ્યાં સંસ્થાનું કામ હતું.

યામજી

સરસ્વતી યામજીની યામજીઓની હતી હતી ત્યાં ૧૯૩૮ ના સપ્ટેમ્બરથી વર્ષા શિક્ષણને પ્રથમ તારી છે એટલે ત્યાં જવા માટે ખાસ આકર્ષણ હતું. યામજીના સંસ્થાઓએ વાર્ષિક પરીક્ષા અને ઉનાળાની રત્નઓ વચ્ચેનો સમય બગડતો બચાવવા માટે રત્નઓ પહેલી ધારી હતી, એટલે અમે યથા ત્યારે યામજીનું નવું વર્ષ શરૂ થઈ ગયું હતું. અમે ખીને જ દિવસે ગયેલા હોવાથી વર્ગો ખરાબર ચાલુ થયા નહોતા. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનું કેટલુંક કામ અમે જોઈ શક્યા હતા અને શિક્ષક સાથે વાતો કરી હતી.

આ યામજી મૂળ હોલ્સ બોર્ડ તરફથી ચલતી હતી. અને કુપલા વર્ગોમાં અંગ્રેજી શીખવાઈ હતું. વર્ષા શિક્ષણને પ્રથમ કરવા માટે યામજી દેરાએ યામજી કરવાથી ત્યાંની યામજીમાં તે પ્રથમ કરવામાં આવેલા. શરૂઆતમાં પહેલાં બે ધોરણમાં વર્ષા યોજના પ્રમાણે શિક્ષણ શરૂ થયું. હાલ પા મા ધોરણ સુધી તે ધોરણે શિક્ષણ આપાય છે. બાકીના વર્ગો ત્યાં અભ્યાસ પ્રમાણે ચાલે છે. તેમાં પણ થોડા સમય ઉછોડ માટે રાખેલા છે; તે વર્ગોમાં અક્ષરજ્ઞાન અને ઉચોગત શિક્ષણને અનુબંધ કરવામાં નથી આવતા.

નવે ધોરણે શિક્ષણ શરૂ થવા પછી યામજીના ખાદરે યામજીઓએ સરકારની મદદથી યામજીનું મકાન બાંધ્યું છે. તેમાં હવે યામજી બેસે છે. લગભગ શ. ૨૦,૦૦૦ ના મકાનમાં અદ્યો દિવસે યામજીઓએ અને અદ્યો દિવસે સરકારે આપેલા છે. યામજીના ઘરામાં મુંદર જગ્યાએ મકાનો બાંધ્યાં છે. યામજીના સાથે ખેતીની જમીન પણ છે. તેમાં સગવડ થયેથી વિદ્યાર્થીઓને ખેતીકામ શીખવવામાં આવશે. હાલ યામજીના પહેલાં જુદી જુદી તે હવે આ યામજી સાથે જોડી દેવામાં આવે છે. લગભગ ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ૭૦ જેટલી હાલ યામજી છે.

ફરેક વર્ગ-શિક્ષક પોતાપોતાના વર્ગનું ઉચોગશિક્ષણ સંભાળે છે. કાંતવામાં વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિ વર્ષા યોજનાની કક્ષના પ્રમાણે થઈ શકી નથી, પરંતુ એકંદરે યામજીનાં વાતાવરણ વર્ષા યોજના પ્રમાણે છે. યામજીના કોઈ પણ કામ માટે એક પણ નોકર રાખવામાં આવેલા નથી અને

સફાઈકામ વગેરે બધા પોતાપોતાની મેળે કરી લે છે. નવા વરસના પહેલા દિવસે વિદ્યાર્થીઓએ આખું યોજના વાળુટુડીને સાફ કરી લીધું હતું. વિશેષતા એ હતી કે તે કામ વિદ્યાર્થીઓ દેશી દેશી કરતા હતા. શ્રી. બળદશાઈની પ્રેરણા અને યોગસાધન બધાં કામમાં હોય છે.

યામજીમાં એક નાનકડું કામનું સંસ્કરણ રાખવામાં આવ્યું છે તે ખાસ ધ્યાન મેળે તેવું છે. બધી યામજીએ તેનું અનુકરણ કરવા નેહું છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓના ચિત્રકામના અને ઉચોગતના નમૂના અને પ્રવાસ-પોથીઓ ઉપરાંત ખેડા જિલ્લાની વસ્તી, યામજી, દેશ, અને એટીવિષયક માહિતી તારવીને ચૂકવામાં આવી છે આથી પોતાના જિલ્લાની સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓને સારો ખ્યાલ આવે છે. સામાન્યજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાંથી આવી માહિતી વિદ્યાર્થીઓને તેમના મજબૂત નથી; ફરેક યામજીના શિક્ષક પોતાપોતાના વિષયની માહિતી મેળવીને આવી રીતે આપે તે જ વિદ્યાર્થીઓને તેની ખબર પડે. એ દૃષ્ટિએ સંસ્કરણનાને તે વિભાગ ખાસ આકર્ષક છે. આંદોલનોને મિત્રોના રૂપમાં દર્શાવી શકાય તે વિદ્યાર્થીઓ વધારે સહેલાઈથી પકડી શકે.

બોચાસણ

બોચાસણના વસ્ત્રલ વિદ્યાલયનો વાર્ષિક ઉત્સવ ખીને જ દિવસે શ્રી. બુચરામજીની પ્રમુખપદે હતો, એટલે યામજીથી અને બોચાસણ યથા. બોચાસણ વિદ્યાલયનો સન યોજે શ્રી. શિવાકાઈને માથે છે વિદ્યાર્થીઓના વર્ગો, ખાદીકામ, ખેતી, યોગસા, ફરેકમાં તેમને લેવું પડે છે. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ કુલ ૧૪ છે. પરંતુ કામની વિવિધતા અને અગત્ય એવાં તેમની જોડે તેમની કાર્યના કોઈ સહાયકની જરૂર છે ખરી

ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ જા કલાક ઉદ્યોગ કરે છે, અને ૩ કલાક બેઠન-વાચન કરે છે. તે ઉપરાંત રસોડાનું અને સફાઈનું કામ પોતાની મેળે કરી લે છે પરિણામે બારેલા જેવી કામના વિદ્યાર્થીઓ વરસ બે વરસ વિદ્યાલયમાં રહ્યા પછી હાલકોના હરામ નથી થતા, પરંતુ પોતાના ધરના કે બીજા મનુદીના કામમાં સહેલે જોડવાઈ બધ છે. હાલ ત્યાંના શિક્ષણનું ક્ષેત્ર ખાદી-નિષ્ણતા તેમના કક્ષાનું છે. તેને મધ્યવર્તી રાખીને વિદ્યાબક્ષિતાવનું જ્ઞાન અને બીજું સામાન્યજ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે

યામજે સીમાડે આવી પ્રજ્ઞિત ચાલતી હોવા છતાં સંસ્કરણમાં યામજી દોહોની અવરજવર બહુ નહોતી

રાતે સંવાદોનો જલસો ભેલા કેટલાક આગ્રહ દર્શાવે. પરંતુ બીજા કાર્યક્રમોમાં ગામલોકોની હાજરી નહોતી. ગામલોકો પહેલાં બામ લેવા. વચ્ચે અજાણ્યા થઈ ગયા. ફરી પાછા ધીમે ધીમે આ કામનું મદદર સમજવા લાગ્યા છે એમ સાંભળ્યું.

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ ખાલીકામ વિષે બે શબ્દો કહેલા તે ધ્યાન ખેંચે તેવા હતા વિદ્યાર્થીય મારફત વરસે ૭-૮ દબારની ખાલી કલમ થાય છે તેટલી જ ખાલીની ઉપયોગિતા નથી, પરંતુ તે મારફત ગામલોકોની સાથે કેવા સંબંધ બંધાય છે અને ગામડાંમાં કેળવણી સાથે બીજા કામે કેટલાં થઈ શકે છે તે ખાસ મદદરનું છે. આ દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીયો મામપ્રવેશ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે.

બાદરણુ

ગોવાસણુથી ગંબીરા નતાં રસ્તામાં ઘોડા વખત બાદરણુ આયામ શાળામાં રોકાયા હતા ત્યાંના પ્રવૃત્તિ મંડળ તરફથી અધ્યાસગૃહ, ખાલીકામ, ઉદ્યોગશ્રવણે વગેરે વિવિધ નવતરી પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે બાદરણુમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ જે કંઈ ચેતન દેખાય છે તે બે મંડળને લીધે છે. તેના સંચાલક શ્રી યુરુપાનમભાઈ સત્યામદને અંગે જેઠામાં ગયેલા હોવા છતાં તેમના સાથીઓ બધી પ્રવૃત્તિઓ સંભાળી રહ્યા છે વ્યાયામશાળાની બાજુનો ચિત્રસંમદ અને તેનું રંગકામ મનોદર અને આકર્ષક છે.

ગંબીરા

બાદરણુથી ગંબીરા ૮ માઈલ છે ત્યાં યોક્ષ બોડની શાળાઓ ઠોક્ષાઓ અને કન્યાઓ માટે છે તે ઉપરાંત શ્રી. ભગનભાઈ પટેલના પ્રયાસથી ૧૪૩ની સાલથી નૂતન માગ વિદ્યાર્થીય ચાલે છે તેમાં બાળવર્ષથી પૂર્ણ કુમાર મંદિર સુધીના વર્ગો છે. શાળાનાં મકાનો સાદા અને સુધક છે. તેને અડીને જ પુસ્તકાલયનું સુદર મકાન છે. શાળાનું વાતાવરણ કળાપ્રિય, ઉષ્ણ અને ચેતનવાળું છે. તેમાં વર્ષા યોગના પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાનું દંતુ ગોઠવાયું નથી, પરંતુ આખી દિલ અને વાતાવરણ તેને અનુકૂળ છે. તેની સરખામણીમાં આગતી બીજી શાળાઓ ભેલાથી આ શાળાના વાતાવરણને વધારે સચોટ ખ્યાલ મળી રહે છે. ઉદ્યોગના વાતાવરણની દૃષ્ટિએ શામણા અને વિદ્યાપીઠની સાળા કરતાં પણ ત્યાંનું વાતાવરણ વધારે અનુકૂળ લાગ્યું. ત્યાં વિદ્યાર્થીના કામની સરેરાશ વધુ આવે છે. વિદ્યાર્થી દીઠ માંત્રની મન્દી વાર્ષિક રૂ. ૫ થી ૬ આવે છે. ત્યારે વિદ્યાર્થીમાં લગભગ રૂ. ૨ થી ૩ આવે છે અને યામણમાં પણ વાર્ષિક રૂ. ૨ ની આસપાસ આવે છે. આ સંરેખાઓને અરસપરસ મળીને આનાં કારણો શોધી કાઢવાં જોઈએ.

બકુથ

ગંબીરાથી વચ્ચે એક રાત વાવડી રોકાઈ બકુથ સેલાશ્રમમાં પહોંચ્યા. ત્યાં બધાં મકાનોનો ઉપયોગ દવાખાના માટે થાય છે, એટલે મહેમાનોને ઊતરવા માટે ખાસ વ્યવસ્થા રહી નથી. પણ અમારી ત્યાં ઊતરવાની વ્યવસ્થા થઈ, અને શહેરમાં તથા નદી ઉપર ફર્યા. ત્યાંથી કંપીરવડ જોઈને સાંજે ગરેલી પહોંચ્યા. કંપીરવડ હવે પહેલાંની નામના ઉપર જ છવે છે. વડની પગારેલી ધરા વહી નથી અંકર પીંચળો, આસોપાલવ વગેરે બીજાં અનેક હાડો હોય્યાં છે અને એકંદર વિસ્તાર પણ એટલો થઈ ગયો છે. છતાં કંપીરવડ ત્યાં સં. ૧૪૧૫ માં આવેલા અને ત્યાં વડ વાવેલો એ લાખના અને તેની ખ્યાતિ પણ યાત્રીઓને ત્યાં આકર્ષે છે.

મરોલી

મરોલીના આશ્રમની સ્થાપના ૧૬૩૦ પછી થયેલી. શ્રીમતી મીહુબહેન મૂળથી તેના પ્રાણુ સમાન રહ્યાં છે. તેઓ કાયમનાં ત્યાં રહે છે અને ફરેક કામ સંભાળે છે. શ્રી. કન્યાણુલભાઈનો પણ આશ્રમની વ્યવસ્થામાં એટલો ફાળો નથી. પહેલાં તે આશ્રમ કરતુરળા વજાટ શાળાને નામે ચાલતો, હવે તેનું નામ કરતુરળા સેલાશ્રમ સમજાવા આવ્યું છે. ત્યાં ૪ સાળો ચાલે છે. સાડું અને નકશીવાણું વજાટ સાડું થાય છે. રાત્રી પરજ કન્યાઓને પણ ત્યાં રાખવામાં આવે છે. પહેલાં તેમને માટે વિદ્યાર્થીય ચલાવતા હાલ કુજ ડાંગર થાય છે અને કન્યાઓ આશ્રમની શાળામાં બહુવા નબ છે.

આશ્રમની સાથે દવાખાનાની પ્રવૃત્તિ ખાસ ચાલે છે. હવે દવાખાના માટે જુદા મકાનની વ્યવસ્થા થઈ છે અને એક દાકતરને તેને માટે રોકેલા છે. આજુબાજુના લોકોને માટે આ દવાખાનામાં દવાની અને રહેવાની સારી સગવડ મળે છે.

આશ્રમનો બગીચો શ્રી. મીહુબહેનના ઉત્સાહથી ઝુંદર રીતે ખોલેલો અને વિવિધતાવાળો છે. અને નવતરનાં દેશી વરદેશી ફળફૂલો—ચેરી, દુરાનદા, ફાલક, બીરદ, ગુલશરી, લીલી, પીચી વગેરે અનેક નવતા ઠોઠા તથા શક—ત્યાં જોવા મળે છે. એ નવતરી ખેતીનો અધ્યાસ કરવા માટે એના જેવા બગીચો ગુજરાતમાં અને પહેલવહેલો જોયો, તેથી બધે ઉત્સાહથી ફર્યા અને રસપૂર્વક બધું જોયું બધાય વિદ્યાર્થીઓને એ બગીચો ખતાવવા જેવા લાગ્યો.

નવસારી

આવતાં નતા નવસારી થઈને અમારે પસાર થવાનું હતું પરંતુ ત્યાં રોકાવાનું ન હતું. દરિજન આશ્રમમાં રત્નબી હોવાથી અમારે ત્યાં જવાનું નહોતું. ભજ પારીકાર આશ્રમમાં પણ રત્નબી હતી, એટલે શ્રીમતી

જ્યાં માટે અમે સતે પીઝુવુરની કપાસિયાના તેલની મિલમાં રહ્યા. અમારો તે મિલ તેવાને જ્યાં નહેતા. પરંતુ ત્યાં રોડમાં એટલે મિલ એટલે તે તેમાં પછી લાગ્યું કે તે લામ આનાયારે મળ્યા ને હીક થયું અમદાવાદમાં અમે તેલની મિલો લેએલી તે તે આની સરખામણીમાં બહુ નાની લાગી. કપાસિયાના તેલની મિલો હિંદમાં ફક્ત બે જ છે. આ સિવાય બીજી મિલ સિંધ દેશમાં આગળ છે. પણ તે વરસમાં ૪ માસ ચાલે છે. આ મિલ બારે માસ ચાલે છે અને રોજના ૩૦૦ થી ૪૦૦ મણ કપાસિયા પીચે છે. કપાસિયાના એકેએક ભાગનો ત્યાં ઉપયોગ થાય છે અને એકે વસ્તુ તકાલી નથી. કપાસિયા ઉપરના નકામા રેસાનું બહુ સ્વતર કંતાય છે તે આક્રિમ જાય છે અને તેમાંથી ઢલકી નતના ધાબળા તૈયાર થાય છે તેલના કચરામાંથી સાબુ બને છે. તેની કિંચાઓમાં ઉત્તરેત્તર સુધારા કરીને બિલકલ વાસ વિનાનું તેજ તૈયાર કરવાનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. થંત્રોના પછાખરા માગ રથાનિક તૈયાર કરી લેવામાં આવ્યા છે. કપાસિયાનો બરડો અને ખોર ઢોળને આપવાથી દૂધની ગાદક કેટલી વધે છે તે તેવા માટે તેના માલિક તરફથી પ્રયત્ન થાય છે. લોકોને કચરા વિનાના બરડેલા કપાસિયા બતરસાવે આપવામાં આવે છે.

આ નતનું કપાસિયા પીલવાનું કામ હાલપાણીથી થઈ શકે તેમ નથી, તેથી આ કામ મિલો કરે તેમાં કઈ વાલો લેવા નહોતું કે કેમ, તે મામોઘોમની રજિએ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. આવી મિલો વધવાથી ખેડૂતોને લાભ થાય કે નુકસાન ?

કરાડી

આ મિલથી કરાડી છ માર્દ હર છે. ત્યાં અસહકારના વખતથી એક રાષ્ટ્રીય શાળા ચાલે છે હાલ લોકલ બોર્ડ તેને મદદ આપે છે. શાળામાં અરુણાચલની સાથે રોજ ૧૫ કલાક ઉઘોળ માટે સજ્જે છે. વ્યાયામ માટે ત્યાં સારો ઉત્સાહ છે.

આ વિદ્યાલયથી અલગ પણ ગામની શોભાશ્રમ શ્રી દિવ્યુશ્વરની પ્રશંસિ છે. તેમણે ત્યાં ખાદી-ન્દુ લગાવ્યું છે. તેઓ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને પોતાની પાસે રાખે છે અને ખાદીકામદાર શિક્ષણ આપે છે. સવાર સાંજની પ્રાર્થના, વાચન અને વોલો એ તેમનાં શિક્ષણનાં સાધનો છે. ખીલું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યક્ષ કામ દ્વારા મેળવે છે તેઓ જ ત્યાંની અને આજુબાજુનાં ગામડાંની ખાદી-પ્રશંસિ થાય છે. ૧૯૪૦ ની સાલમાં લગભગ ર. ૧૫,૦૦૦ ની ખાદી તૈયાર કરાવી હતી. આજુબાજુનાં તં ગામોમાં સ્થાવરબી તથા ધંધાદારી લગભગ ૭૦૦ રોડિયા ચાલે છે. સરક કપાસ મેળવીને તે સાદું કરાવીને બદાર

મેકલવાનું કામ પણ સારા પાયા પર ચાલે છે.

દિવ્યુશ્વરની રહેવાની જગ્યા માંધીકુરિને નામે ઓળખાય છે. કાંડીકૃષ્ણ પછી માંધીકૃષ્ણ ને જૂંપડીમાં કરાડીમાં રહેલા, તે જગ્યા આ કુટિરની પાસે જ છે. મુજ જૂંપડી કાંઈએ બાળી નાખેલી. ને પછી બીજી કરી, તે પણ બાળી નાખી. હાલ ત્યાં એક લાકડાનો નાનો ઘરો રમારક તરીકે ગણા છે.

કાંડી

અમારા પ્રવાસમાં આજુબાજુનો પ્રદેશ અને કેટલાંક રમણો જોવાની પણ અમારી હવ્થા હતી. એટલે કરાડીથી અમે કાંડીના દરિયાકાંઠે ગયા. બરની આવેલી હોવાથી વરવે કાલવ થઈ ગયો હતો, પણ મીઠાના સત્યામઘની પુનિત જગ્યા જેવા માટે અમે કાલવ ખૂંદીને ત્યાં ગયા. સત્યામઘની જગ્યા પાસેનો પુરાણો જંગલો તે આજે પણ નિર્જન છે. શ્રી. દિવ્યુશ્વરની પ્રયાસથી ગામમાં થોડા રોડિયા ચાલે છે અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના કાનજ સમયમાં કાંતોને માસિક રૂપિયા બે રૂપિયા કમાય છે. કાંડીકર જ મુસલમાનોનો એક રોલ છે. ત્યાં મોદરમના દિવસોમાં મુસલમાનોનો ભેલો કરાય છે. અવારનવાર પણ યાત્રીઓ કાલવ ખૂંદીને આવતા જતા હોય છે. તે રથાન ૫૦૦ વરસ બહુ છે. હજુ કરીને પાછાં વળતાં વહાણ રૂબવાથી અવસાન પામેલાં એક મા દોકાની ત્યાં હબો છે, તે અલગી બીબીના રથાનક તરીકે ઓળખાય છે.

આ બાજુ પગથાળા ફરતાં કાંડાના લોકો જેવા મળ્યા. ઊમળાં દુધ જેવાં કપડાં પહેરીને ફરતા યુવાનો અને ધગધમ ચાલી સ્ત્રીઓ જેવા મળ્યા. ગામડાં ધણાં સાદું મ લગ્ન પડ્યાં. ખેતીનો ધધો ઓછો એટલે ઢોર બહુ ગોર્ધા જેવા મળ્યાં. ને જેમાં ને તાના કદનાં યુવાનો ધણાં પરદેશ ખેડે છે. અને ગામડાં પછાંખરા બદારના પૈસાથી ઊમળાં દેખાય છે.

ઉત્તર ગુજરાતમાંથી સુરત નિહામાં પહેલવહેલા ફરવાને એક નતનો શ્રમ કલ્પન થાય છે કે, આ બાજુ આટલી બધી દક્ષિણી સ્ત્રીઓ કયાંથી ? ત્યાંથી બાધામાં ફેર પડે છે અને સ્ત્રીઓ દક્ષિણી હોયે સાડીઓ પહેરે છે. તેઓ પ્રુટથી હરે છે ફરે છે. ફેર એટલે કે માયું કપાડું રાખી નથી

ઉત્તર ગુજરાત કરતાં સામાન્ય લોકો કંઈ વધારે સુખી નથી. ગરીબ લોકો બધે જ છે. છતાં આ બાજુ ચોરીનો કચ ઓછો છે. ખાવાના નેમને સાંસા દોય તેવા લોકોને પણ પારમની ચીજ ઉપાડવાનો કે ધર ફેડવાનો વિચાર સહેલો નહિ આવે. ખેતરોમાં પણ ઉત્તર ગુજરાતની માફક વાડોનું રક્ષણ નથી દોતું. લોકોમાં વહારતા સ્વાભાવિક દેખાય છે. બધા બડા ફુકાગમાં પણ આ

નિઢામાં પહેલા દુઢા જેવી સ્થિતિ નથી હોતી, તે બ્યાલમાં લેવા જેવું છે.

અમલસાદ

કાશીથી અમે અમલસાદ ગયા. ત્યાંની આનુબાન્ધુ આંબા, જમરણ, ફૂલસ, અનનસ અને ચીકની સુંદર વાડીઓ છે. ત્યાંથી ગણદેવી સુધીનો પ્રદેશ આવા ફળગાડના બગીચાથી ભરપૂર છે.

ધરાસણા

ધરાસણા તો 'ડોના સત્યામહત્તી નામીની જગ્યા. કુંગરી રેલવેનાથી બે માઈલ પર તેના અગરો છે. રિચો ત્યાંથી થોડો દૂર છે, પરંતુ તેની જમરણીનું પાણી અગરોમાં આવે છે અને તેમાંથી ખીકું થાય છે. અગરો ૩ માઈલના વિસ્તારમાં પથરાયેલા છે અને લગભગ ૫૦૦ અગરોના વરસે તણ લાખ મણ ખીકું પડે છે. ખારાધારના ખીકા કરતાં ત્યાંનું ખીકું ઝાંખું અને નાના કાંકરાનું લાગ્યું.

ઉનાઈ

બિકીમીસાથી કાળાઆંબા રેલવેમાં અમે ઉનાઈ જિતયાં. ત્યાંના અમ પાણીના કુંડ ભેરા. લસુન્દ્રા કરતા આ કુંડ મધ્યા મોટા અને પાણી પણ ઘણું ગરમ. વાંસદાની અને ગાયકવાડી રાખની દહ હોવાથી કુંડના બે લાચ કરેલા છે. કુદરતના પાણીમાં પણ ત્યાં સ્પૃશ્ય-અસ્પૃશ્યનો ભેદ છે. ટેકું બંગી માટે જુદા કુંડની વ્યવસ્થા છે.

વાંસદા

ઉનાઈથી વાંસદા ૩ માઈલ પાછી રાહ છે. આખો રસ્તો જાડીમાં થઈને છે. વાંસદાથી ૩ માઈલ દૂર સીવાપુર અગરો મુકામ કરવાનો હતો. એટલે બપોરે વાંસદા ફક્ત બેતણુ કઢાક કોઢાયા. રાખનું શહેર એટલે ત્યાં સારા સારાં મકાનો, પોલીસ ઝોણી વગેરે હોય જ દાઈરૂલ અને ઉદ્યોગશાળા પણ છે. તેમાં મહત્ત શિક્ષણ અપાય છે. આ રાખ જંગલોથી ભરપૂર છે. મોટા મોટા વાંસ છે. અસ્પૃશ્ય સાગ્રનાં અને મહુડાનાં જાડ છે. તેમાંથી રાખને મોટી આવક છે. મૂળ વસ્તી બીજ લોકોની છે. બહારનાં ખેડોતને વસાવવા માટે રાખે ખાસ યોજના કરી છે અને તે રીતે બહારનાં કેટલાક ખેડોતને વસાવ્યા છે. તેમને જમીન તોડીને ખેડવા માટે મહત્ત આપે છે, રહેવા માટે મકાનો બાધી આપે છે, અને દૂધર રાખ તરફથી બાંડે આપે છે. આવા એક ખેડોતને ત્યાં સીવાપુરમાં અગરો મુકામ હતો. તેઓ જંગલોની જમીન તોડીને ત્યાં વસ્યા છે. એક જમીન સાફ કરવામાં સરેરાશ રૂ. ૪૦ ખર્ચ આવે છે. જમીનમાં ફરી સાચનાં જાડ ભેગે તે તેના ઉપર રાખનો દહ ચણાય છે. લાકડાંને ત્યાં તોટો નથી. કેટલાય લાકડાંના દમ નકામ પડેલા જણાયા તેની શહેરોમાં કેટલીય કિંમત

થાય, પણ શહેરોમાં પહોંચાડતાં યાદ કરતાં વડામજૂ વધી નય, એટલે કોઈ તે લાકડાંને ઉપયોગ કરતું નથી. જમીન સાફ કરવા માટે દમણું જ ૬૦૦ જેટલાં મહુડાનાં જાડ લોકોને લેતાં સગમતી દેવામાં આવ્યાં હતા.

ત્યાં વરસાદ વરસે લગભગ ૧૦૦ ઇંચ પડે છે. જંગલો કપાયા પછી પ્રમાણ કંઈક ઘટ્યું છે. પહેલાં ખેડોતો ખાત અને નાચલી લાવતા નવા ખેડોતો દરે કપાસ પણ કરે છે.

તે દિવસે રાતે અમે તે રાખના બીલ એક ગામ ખરબઈ ગયા હતાં. રસ્તામાં જંગલની જાડી દતી. તે ગામમાં એક બ્રાહ્મ પાડવાનું નાનકડું થંખ જોયું તે પ્થલ ખેંચે તેવું હતું. રૂ. ૫૦૦-૭૦૦ની કિંમતનું થંખ ૮ મહુડોની મદદથી અઢધા કલાકમાં મોડું જાડ જંગલોનો કતી નાખે. તેમાં એખમ એટલું કે મુજિયાં થારાં ન જખડે તે જાડ ફરી ભેગે, અને કામ કરનાં કરતાં લોકાનું રોરકું જુટે તો કોઈનો છવ લઈ નાખે.

વેડછી

ખરબઈથી ૩ માઈલ ચાલના પાછા અમે ઉનાઈ આંબા અને ત્યાંથી વેડછી પહોંચ્યા. વેડછી આગમ તે જુગતરામભાઈની ફીત. ત્યાંની બધી વ્યવસ્થા બાપુલના આદર્શ પ્રમાણે હોય. રસોઈકામ, સફાઈકામ, ગોપાલન વગેરે બધું કામ વિદ્યાર્થીઓ કરી લે છે, અને સામાન્ય જ્ઞાન હપરાંત ખાદીકામની તાલીમ મેળવે છે. આનુ-બાનુનાં ગામડાંના ખાદીકામનું તે કેન્દ્ર છે, અને વરસે આશરે રૂ. ૧૮ લાખની ખાદી તેવાર કરે છે.

વિદ્યાર્થીઓ રાત્રી દતી, પરંતુ જુગતરામભાઈએ રાત્રી માટે એવી યોજના કરી દતી કે, પંદર દિવસ વિદ્યાર્થીઓ ચેરનલ અને પંદર દિવસ ગામડાંમાં રચનાત્મક કામ કરે. અમે ગયા ત્યારે તેઓ વિદ્યાર્થીઓને લઈને જાનુના અંજાય ગામમાં પડાવ નાખીને પડયા દતો. સવારે પ્રાર્થના, પછી સફાઈકામ, બપોરે કંતણ, રૂંપડાંની મુગાકાત, અને રાતે બજનો, વગેરેનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. સાથે ખાદીનું નાનકડું પ્રદર્શન ગોડલું દર્દ આખો દિવસ જાડ તથે મુકામ અને રાતે પૂર્ણ નદીના બેઠમાં રાખનો કાર્યક્રમ દતો. તણ વગેરેની સાદેખાઈ ખરબઈ કંઈ નદિ આક્રમ નજીક દતો. એટલે વિદ્યાર્થીઓની એક કુકડી રસોઈકામ માટે આશ્રમમાં રહેલી, અને ત્યાંથી સવાર સાંજનું બોજન લાવવામાં આવતું. ગામમાં અસ્પૃશ્ય ગણાતા કોટવાળિયા લોકોની વચ્ચે જ તેમણે પોતાનો મુકામ રાખ્યો દતો. તે લોકોને ૩ દિવસમાં કેટલું કામ ક્યું, કેટલા કલાક કામ ક્યું અને શું કપાયા, તથા વિદ્યાર્થીઓ રોજ ૨ કલાક કાંતીને કેટલું કપાયા, તેનો દિવાળ રાખવામાં આવતો દતો. રકાકોટની

બાલણીઓ નાખીને નકામું ખર્ચ કરવાને બદલે આવી બાલણીઓ શી બોલી ? ખર્ચ કેટલું એટલું અને લાભ કેટલો વધારે !

અમે મથા તે દિવસે રાત્રે રાત્રી પરજ બાઈઓનો નાચ ગોઠવાયો હતો. તેમનું વાદ્ય ડોબરું એવાં વિચિત્ર સાગે છે. બધું કર સાગે છે. તેનો સૂર પણ નાનાં છોકરાંને બિલકાવે તેવો છે. તેના વડે સૂર આપીને તેઓ કલાકોના કલાકો સુધી નાચે રહે છે અને મજા કરે છે. તેમની બધું કર મરીબાઈમાં તેઓ આવે આનંદ લેતી રાત્રે છે.

હિંદમાં ગુજરાત પ્રમાણમાં સુખી મણાય છે. અને ગુજરાતમાં સુરત જિલ્લા સુખી મણાય છે તેમાં પણ એવા મરીબ લોકો વસે છે કે જેમની બધી યર-વખરીની કિંમત ૩. ૧૦ થી વધુ ન હોય. તેઓ જમીન ઉપર પડી રહે છે અને ફાટ્યાંફાટ્યાં કપડાં પહેરીને પોતાની જાત રાંકે છે. આના લોકો ગુજરાતના દરેક જિલ્લામાં છે. આલેશાન મકાનોના થોડા માઈલના અંતરમાં જ તેવા લોકો વસે છે, અને બધેય કેવો અન્યાય ચાલી રહ્યો છે તેની સાક્ષી પૂરે છે.

સરભોણ

વેડલીથી અમરે સુધા જવાનું હતું. રસ્તામાં બજારે સરભોણ રોકાયા હતા. ત્યાં ૩ સામે ચાલે છે અને આજુબાજુ ૧૦૦ રેડિયા ચાલે છે. બારડોલી તાલુકાની પ્રવૃત્તિનું સરભોણ એ જાણ મથક છે. ૨૫૦ ડો. ત્રિભોવનદાસ ત્યાં દવાખાનું ચલાવતા. ઓ. નરહરિભાઈ એ ત્યાં રહીને કામ કરેલું. બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે પણ તે મહત્વનું યાજુ હતું. હાલ ત્યાં શ્રી. છાત્રાઈ મોખાળજી રહે છે સાથે એક નાનકડું દવાખાનું ચાલે છે.

સપા

સરભોણથી મુખા છ માઈલ પર નવસારીને રસ્તે પણ્લી નદીને કાંઠે છે. ગુરુકુળની વિશાળ જગ્યા અને મકાનોમાં ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ તરફથી વ્યાયામવર્ગ ચાલતો હતો તે જોવાને અમરે હરાહો હતો. વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાર્થીઓ તે વર્ગમાં હતા. સાંજને વખતે અમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે દૂર દૂરથી વ્યાયામની સીટીઓ સંભળાવી હતી. ૨૫૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓની જુદી જુદી ટુકડીઓ જુદી જુદી રમતો રમી હતી. દરેકના કપડા કપર પોતાનો નંબર ચોટાડેલો હતો. રમત પૂરી થયાનું બ્યૂચલ વાગતાં જ બધા હોજ પર નાહવા ચાલી ગયા અને પછી જોજન થયું. જોજન સાદું છતાં સાત્ત્વિક અને પોષિક હતું. દરેક પોતપોતાનાં વસ્ત્રો સાફ કરી લીધાં હતાં. એ જ પ્રમાણે સવારનો કાર્યક્રમ જાણ વાગ્યાથી શરૂ થયો હતો. આ રીતે આખા દિવસના કાર્યક્રમથી વણા વિદ્યાર્થીઓ દેવાવેલા નહિ હોવાથી સાંજે બધા યાત્રીને

લોખપોષ થઈ જતા હતા અને કેટલાક મોંઘા પણ પડી જતા હતા.

રંગાની શિસ્ત અને વ્યવસ્થા સરસ હતી. પરંતુ બજાર પેશાબ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા નહોતી. ગુરુકુળમાં પણ સામાન્ય રીતે ૨૦૦ જેટલા નાના મોટા વિદ્યાર્થીઓ રહે છે. તેમને માટે પણ એમ જ ચાલે છે, તે સંસ્થાને આશ્ચર્ય થયું. આવરી મોટી સંસ્થા, આઠ-આઠલા મકાનો, છતાં એકે બજાર કે પેશાબખાનું નહિ. આજુબાજુ વસતી નથી; વિશાળ નદીકાંઠો અને ખેતરો છે; છતાં સમીપની દક્ષિણે તે યાત્રી જ છે સંસ્થાઓમાં તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા હોવી જ જોઈએ. પણ દેવચતાના આ પશ્ચાદ્ધાનથી જ્યેષ્ઠાજીવ કરતાં છે એટલે આવી સંસ્થાઓને તેમાં હોય નથી. મોટી મોટી ધર્મીય સરકારી શાળાઓ અને કન્યાશાળાઓમાં પણ પેશાબખાણી માટે ક્યાં વ્યવસ્થા હોય છે ? તે જ ધોરણે અહીં પણ તેની ઊણપ છે સંવાદકોએ તે ઊણપ દૂર કરવા વિચાર કરેલા છે. પણ આ વ્યાયામવર્ગને તો તે ઊણપ નહી જ. ૨૫૦-૩૦૦ જેટલા માણસોને વહેલી સવારના ૫-૦ વાગ્યે આજુબાજુનાં ખેતરોમાં જ જવું પડ્યું. વ્યાયામવર્ગની વ્યવસ્થા અને સંચાલનમાં આવી બાબતોનો અગાધથી વિચાર થાય તે જરૂરી છે. વ્યાયામવર્ગોને પણ જીવનની કેટલીક તાલીમ વ્યાયામની સાથે જ આપી દેવી જોઈએ. જેમ પ્રાર્થના થાય છે, બાપજો થાય છે, તેમ દેવચતા અને સુખડતાનું બાધું પણ વ્યાયામની સાથે બંધાવવું જોઈએ.

વ્યાયામ એ કોઈકાં કેળવણી નથી પણ સર્વોચ્ચ કેળવણી છે એ વ્યાયામવર્ગના કામ ઉપરથી ફક્ત થતું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ આ વખતે એક વાર માન-સમર્થનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવેલો હતો એ યોગ્ય હતું.

ગુરુકુળ ૧૯૪૪ની સાલથી ચાલે છે અને ગુજરાતના ધણા અગ્રગણ્ય માણસોએ તેને પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા છે. ત્યાં તદ્દન રાજ્યાત્મકી લગભગ મૈત્રિક સુધીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. માસિક અર્થ નીચલી કેળણીમાં માસિક રૂ. ૧૪ અને ઉપરી કેળણીમાં રૂ. ૧૮ આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને કપડાં, પયારી, સાણ વગેરે બધું કુપરની કીમાંથી આપવામાં આવે છે. શિક્ષણનું માધ્યમ હિંદી છે અહીં પસાર થયા પછી વિદ્યાર્થીઓ કાંગડી ગુરુકુળમાં આગળ જાયલા જઈ શકે છે.

હોટેલ

અમરે ઉછો સુકામ હોટલ હતો. સાયણ રહેશનથી તે ૪ માઈલ દૂર છે. મોટરો અને રાંગાની સગવડ છે. પરંતુ અમે અમારા રાંગાથી જ ત્યાં ગયા. ત્યાં શ્રી. મકનજીભાઈ ખાદીકાર્યવિય જમીનીને બેઠા છે. અધિવાસી રોકનું વિશાળ મકાન ખાદીકામ માટે વાપરવા મળ્યું છે.

આખા ગામમાં ગલિયારા રોકની કદાર સખાવતો જણઈ આવે છે. હાઈરફલ, ઇત્રાલય, પાણીના નળ, પુસ્તકાલય વગેરે માટે તેમણે લગભગ એક લાખ રૂપિયા આપેલા છે. ખાદીકાર્યાલય મારફત ૨૫૦ રૂપિયા આપે છે. તેમાંથી ૩૫ સુસલમાનોમાં આપે છે. ૬ સાથ આપે છે. કાઠિયાવાડમાંથી ૬ વર્ણકર વસાવેલા છે. તેમને બંધ કાઈ જગ્યા કરતાં અહીં રહેવા કરવાની સારી સગવડ છે.

આ ગામ તાપી નદીને કાંઠે છે, અને આજુબાજુ કામરેજ, બોલવણ જેવાં મોટાં ગામો આવેલાં છે. નદી કપરથી અવરજવર મટે હમણાં ત્યાં ગાયકવાડ સરકાર તરફથી રૂ. ૪ લાખના ખર્ચેથી ૭૫ ફૂટ કાંચો પુલ બંધાય છે. નદીમાં નાહવાની મન પડે તેણું છે. હરિપુરા આગળ પહોંચ્યા ત્યાં નદી છે, પહોંચ્યાનાં જેણું જોડું પાણી નહિ, તેમ છીછરું પહોંચી નહિ. તરતાં શીખવા માટે સારી સગવડ મળી રહે.

અમરજાડ અને ગણદેવીની પોંઠે અહીં પહોંચી પાણીમાં છે. શરૂઆતમાં જ્યારે ફળજાડની ખેતી યુગરાતમાં જોઈ હતી ત્યારે અહીં તેની વાડી થઈ હતી, અને પરવળ, દાકુ, પાન, થીકુ વગેરેની ખેતી સારા પ્રમાણમાં થતી હતી. દાકુ અને પાનની ખેતી સફળ થઈ નહિ અને પરવળની ખેતી બીલગો પહોંચી કાઠિયા, એટલે અહીં હવે પિલોરી, પપૈયા, કેળો, આંબા જેવાં સામાન્ય ફળજાડની ખેતી વિશેષ પાય છે.

એક વાડીમાં નાનકડી ફૂંઠમાં ૬ ફૂટ જોડું પાણી છે, છતાં તેમાંથી ૪૦ થી ૫૦ તીપાંની વાડીને પાણી

પહોંચે છે. તેની સાથે જ હાડકાં ફળવાની વાડી સમિતી છે. આજુબાજુના બાગોમાંથી હાડકાં ભેગાં કરાવીને એક સાદા ચંત્રથી બૂકો કરે છે અને તે બદાર નામ પોડેલે છે. યુગરાતમાં આવું બીજું કારખાનું નરિયાદ પામે કામજાનું છે.

આ વાડીના માલિકે ગામના ભજનના મળનું ખાવર કરવાની પણ વ્યવસ્થા કરી છે. એટલે અમર જોમો એવી રીત કરે છે કે આખા ગામનું પાપ માથે લીધું 'અરે, ગામનું પાપ માથે લીધું કે ગામનું ધન વધારવાનું પુણ્ય માથે લીધું ?

કોઠરથી અમારો પ્રવાસ પૂરો થયો. રેલ્વે રસ્તે અમદાવાદથી હુગરી સુધી અમે ૧૭૬ માઈલ જઈ આવ્યા વચ્ચે ભાંદરણ અને જાંણસર તરફ રૂર્થા તે વધારાનું. અમારો એકંદર પ્રવાસ ૩૮૬ માઈલ રેલ્વેથી, ૪૨ માઈલ ચોટરથી અને ૧૪૫ માઈલ પગપાળા થયો. કુલ ૨૦ દિવસ રૂર્થા અને જાંણ દીક ખર્ચ રૂ. ૧૦-૪-૦ આવ્યું. સંસ્થાઓમાં કે સંબંધીઓને ત્યાં જવાનું દોગપી કોમન ખર્ચ તો નહિ જેણું આવ્યું. એટલું, અતિ મહેમાનગીરીથી થોડા હોરાન થયા ખરા. સરેરાશ રોજના ૭ માઈલ ચાલતા હોવા છતાં, એક બે વખત અતિ આદારનું ફળ ચાખવું પડેલું. રસ્તામાં ગરમી મળી લાગતી હતી. પહોંચી ખરેખર ગરમી ફેટકી પડે છે, તે તો સુરત નિરોધો છાડીને રેલ્વે રસ્તે જોડા નિહામાં હાખવ થયા, ત્યારે જ ખખર પડી. એવડે અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યારે તો અમી ભારે લાગી.—સૂર્યદેવ અને શુંડાઓ બન્યા.

વિકલક્ષણ દોઢારી

જીવન વ્યાપાર

જ્ઞાન અને કર્મ:—કર્મથી જ જ્ઞાન તીર્થવનર થાય છે. કર્મની કસરત વિના જ્ઞાનનો પિનરંસ થોડા થઈ શકે નહિ.

ભરૂતિ:—માણસને મોટામાં મોટા રોગ એ છે કે એ પોતાનો અનુભવ ફરીફરીને બૂલે છે. માણસ બલ કરે છે, સહન કરે છે, પરત્તાય છે; પણ ફરી પાછો તેને પ્રશ્ન આવે એટલે જ્ઞાનો અનુભવ જ્ઞાનીને ફરી એ જ કામ કરે છે. આવે પ્રશ્નને જ્ઞાનો અનુભવનો માનસિક આસારકાર થાય—એટલે કે રમજણ થાય એ ભરૂતિ એ રમજણ-ભરૂતિ-જ્ઞાનથી થાય.

સકામ કર્મમાં રમજણ દોષ છે myself against all એ ભાવ દોષ છે. નિષકામ કર્મ કરનાર સાવંતીએ આગળની કામ કરે છે. એથી વિપરીત પરિજ્ઞાન આગળ એ વિચલિત થતો નથી.

જન્મતમાં તપસ્યા એટલે સામાયવસ્થા બગડે જ. એ સામાયવસ્થા ફરી આજુબાને થત કરવાની જરૂર.

બે ભાઈઓ

[આ કથા શ્રી. મહાદેવ દેસાઈએ કામી એકતાને અંગેના પોતાના એક ભહેર નિવેદનમાં લખેલી, ત્યાંથી ઉતારી છે.]

આ એક ક્રેન્ચ વાતાં છે. બે ભાઈ સાથે રહેતા હતા, ખેતી કરતા હતા, જમીનમાં જે પાકે તેનો ભાગ વહેંચી લેતા હતા. એક ભાઈ હતો કુંવારો, બીજો હતો મોટો કુટુંબ-કપીલાવાળો. એક વાર બંને ખેતીનો પાક ખજામાં લાવીને વહેંચવા લાગ્યા. સરખી વહેંચણી કરીને બંને સૂઈ ગયા. રાત્રે બંનેને વિચાર આવ્યો કે, હું મારા ભાઈને શી રીતે મદદ કરી શકું ?

કુંવારા ભાઈને મનમાં થયું, ‘મારો ભાઈ ખચરવાળ છે, એને કુટુંબનો મોટો ભોજ છે. શા સારુ મારે મારો પૂરો અર્ધો હિસ્સો લેવો ? મને તો કશી જવાબદારી નથી, હું થોડાથી ચલાવી લઈ શકું એમ છું.’ આમ વિચાર કરી તેણે રાત્રે બીટીને પોતાના ભાગમાંથી સો પૂજા લઈને પોતાના ભાઈના ભાગમાં મૂક્યા.

પેલા ખચરવાળને વિચાર આવ્યો: ‘મારો ભાઈ કુંવારો છે. એણે દુનિયાનાં દુઃખ જોયાં નથી, કેવા માઠા વખત આવે છે તેનું એને જ્ઞાન નથી, એટલે એ આવે તેટલું ઉડાવે છે અને કશો સંગ્રહ નથી કરતો. હું તો કરકસર જાણું છું, એટલે મારા મોટા કુટુંબ છતાં ઠાંઈક ખચારું છું. શા સારુ મારે મારો પૂરો અર્ધો હિસ્સો લેવો ?’ આમ વિચાર કરીને એ બેઠકો, અને પોતાના ભાગમાંથી સો પૂજા લઈને પોતાના ભાઈના ભાગમાં મૂકી આવ્યો.

સવારે બંને બીટીને જુએ છે તો બંનેના હિસ્સા સરખા હતા. બંને એકબીજાની સાથે

બોલ્યા વિના વિક્રમયમાં ગરકાવ રહ્યા.

બીજી રાત્રે પણ બંનેને એના એ જ વિચાર આવ્યા, અને બંનેએ આગલી રાતની જેમ કયું. સવારે બીટીને જુએ છે તો બંનેના હિસ્સા સરખા. આમ દશ પંદર રાત અને દિવસ ચાલ્યું.

એક રાત્રે બંને ભાઈ સાથે બીટીને સામ-સામા ભટકાયા, ત્યારે બંનેને ખબર પડી કે શો ખેલ ચાલી રહ્યો છે ! લોકોને આ વાતની ખબર પડી અને જે સ્થાને પંદર દિવસ અને રાત સુધી એકનો એક પવિત્ર વિચાર બે હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયા જ કીધો, તે સ્થાન ઉપર મંદિર રચવાનો લોકોએ વિચાર કર્યો અને મંદિર બનાવ્યું.

આ સાચી કથા છે. એમાંથી આપણને ઘણું શીખવાનું મળે છે. આપણે તો એક મહાન મંદિર બનાવવાનું છે—સ્વાજ મંદિર. એ મંદિર બનાવવાને માટે બે ભાઈઓને નહિ, પણ અગણિત ભાઈબહેનોને, પંદર દિવસ નહિ પણ મહિનાના મહિના સુધી, પવિત્ર વિચાર આવવો જોઈએ, અને તેનો અમલ કરવો જોઈએ. જેમ ખચરવાળ ભાઈએ કુંવારા ભાઈના હિતનો વિચાર કર્યો, તેમ આપણે ગરીબ તવંગર, હિંદુ મુસલમાન, નખળા ને સળળા, સૌ એકબીજાના હિતનો વિચાર કરતા થઈ જઈશું અને તેવો અમલ કરતા થઈ જઈશું, તો જ આપણે સ્વાજમંદિરની રચના કરી શકીશું.

મહાદેવ દેસાઈ

અફવાના પથરા

હું અમદાવાદમાં જેટલા દિવસથી છું તેટલા દિવસમાં ભાગ્યે જ કોઈ સાંજ એવી ગઈ હશે કે જ્યારે કોઈ નહિ તો કોઈ અફવા નહિ આવી હોય. તરત જ એને વિષે તપાસ કરતાં એ અફવા કાં તો સાવ ઉટપટાંગ માલૂમ પડી છે અથવા તો એમાં રજતું ગજ થયાનું માલૂમ પડ્યું છે.

આ અફવાઓ કેવી હોય છે એનો થોડો વિચાર કરીએ. પેલે દિવસે હું જિલ્લા લોકલ બોર્ડના સભ્યોને મળ્યો હતો. તેમની સાથે વાતચીત થયા પછી સભ્યોમાંના એક બુજરગ મુસલમાન સત્જનન મારી ખાસે આવીને ધોળકાની વાતો કરવા લાગ્યા. ધોળકામાં હિંદુ મુસ્લિમ વાતાવરણ વિષે તેમનો શો અભિપ્રાય છે એ પૂછતાં તેમણે અફવાઓ, ગપગોળા અને પથરા કેવો ભાગ ભજવે છે, એનું બહુ અસરકારક વર્ણન આપ્યું હતું.

ધોળકામાં જેટલાક દિવસો થયાં પથરા પડતા હતા,—અફવાના પથરા નહિ, પણ સાચા પથરા પડતા હતા,—અને તેને વિષે દ્રિયાદ આપ્યા જ કરતી હતી. આ દ્રિયાદની તપાસ કરવાને મુખ્ય નાગરિકો ગયા. તપાસ કરી, બીજે દિવસે બધા ભેગા મળી શાંતિ સમિતિ સ્થાપવાની વાતો કરતા હતા, ત્યાં જૂમ આવી, ‘જે મુસ્લિમોનાં જૂન થયાં છે.’ લોકોનાં ટોળાં કહેવાતા જૂનની જગ્યાએ ધસવા લાગ્યાં, અને જૂન થયાં હોય કે ન થયાં હોય, બીજાં નવાં જૂનની તો પૂરતી તૈયારી થઈ પણ ગઈ.

આવે ટાણે ત્રણ ચાર સત્જનનો એવા હતા કે જેમણે પોતાનું ભેળું ડેકાણે રાખ્યું. જેમણે

મને આ વર્ણન આપ્યું તે મુસ્લિમ સત્જનન એક હિંદુ અમલદાર અને બીજા બે ત્રણ મિત્રોની સાથે પેલી જગ્યાએ પહોંચી ગયા, અને મુસ્લિમ ટોળાંને ઉદ્દેશીને બોલ્યા: ‘શાંત થાઓ, હું તમારી મદદે આવ્યો છું. જે જૂન થયાં હશે તો આપણે જૂનીઓને ફેલે પહોંચાડવા છે. તમારે બદલો લેવો હશે તો હું તમારી સાથે તેમાં પણ લગીશ. પણ એક વાત જોઈએ. મને તમે લાશે તો બતાવો, કાંઈ લોહી રેડાયું હોય તો લોહીથી ખરડાયેલી જગ્યા તો બતાવો. ખરેખર જૂન ન થયાં હોય અને માણસો માત્ર ધાયલ થયા હોય, તો ધાયલ થયેલા તો બતાવો! એટલું તમે ન કરો, અને કેવળ અહીં’ હિંદુઓ મુસલમાન સામે અને મુસલમાનો હિંદુઓ સામે ઘાંટા પાડ્યા કરે, તો કશું નથી વળવાનું. હું માશું છું એટલો પુરાવો મને આપો.’

લોકો શાંત થયા. મરેલા માણસોની લાશ તો હતી જ નહિ, ધાયલો પણ ન હતા. એટલે શું બતાવે? સૌ માત્ર અફવાના શૂતથી બડકીને ત્યાં ભેગા થયા હતા; સૌને અફવાના પથરા વાગ્યા હતા, એથી ધાયલ થઈને ત્યાં દોડી આવ્યા હતા. બાકી ત્યાં કશું હતું નહિ. કોઈએ કોઈને ઈન્ક કરી ન હતી. વા પણ વાચો ન હતો અને નળિયું પણ નહોતું ખરડું. લોકોની દોડધામને લીધે કઠાચ દૂતરાં ભસ્માં હશે ખરાં. પણ પરિણામ એ આવ્યું કે, ઘોડા ધીરજવાળા માણસો ત્યાં ન હોત તો કઠાચ આ એકઠા થયેલા લોકો એકબીજાની સાથે તોફાન કરીને થોડાનાં માથાં બાંગત ખરા.

મદાદિવ રેસાઈ

આ પણું શરીર

શરીર આપણું છે, પણ એને વિષે કેટલું જાણું. જ્ઞાન આપણને છે ? સૌ કોઈ જાણે છે કે, 'પહેલું મુખ તે જાતે નથી.' પણ જાતે નથી રહેલું શી રીતે, એ જાણવા કોઈ પરવા કરે છે ? સૌ દાક્તર ન થઈ શકે, પરંતુ દરેકને એટલી તો ખબર હોવી જોઈએ કે, શરીર કેવી રીતે જીવતું રહે છે; તેનાં મુખ્ય અંગો કયાં; તે અંગો શું કામ કરે છે; શરીરમાં જઈ ખોરકનું શું થાય છે; વગેરે.

આ જાણવાથી આપણે દાક્તર નહિ થઈએ. પણ શરીર સાચવવાની થોડીક સજ્જતા પડી શકે. કંઈ નહિ તો, આ અદ્ભુત શરીરમાં ઈશ્વરે જે યંત્ર ગોઠવ્યું છે, તે સમજવાનો તો રસ મળશે જ. દરેક માણસને એટલી શરીરવિદ્યા તો આવડવી જ જોઈએ.

પહેલાં ત્યારે શરીરનાં મુખ્ય અંગોને જાણીએ. સામાન્ય ભાષામાં આપણે શરીરના બે મોટા ભાગ પાડીએ છીએ—ધડ અને માથું. ખભા પર ગોઠવાઈને રહેતું તે માથું; અને ગળેથી તેને અલગ કરી દો તો જેનાથી તે જુદું પડે તે, ખડું ધડ. જેલ લેમાં રહે તો જ શરીર જીવતું રહે. એ એમાં અપવાદ છે; એક રાહું—તે ધડ વગર જીવે છે, અને બીજી કળંધ—તે માથા વગર!

માથું શરીરને માથે જ રહેવાને લાયક છે. તેમાં શરીરના અવયવોના રાજા મગજ રહે છે. તે છે તો માત્ર ધોળાશ-પડતા માંસનો દોચો જ; પરંતુ ઈંદ્રિયોનું જાણું કામ તે અવયવ ભારકત થાય છે.

ત્યારે એને સાચવ્યો છે પણ એ જ પ્રમાણે. હાડકાંની મજબૂત પેટીમાં એ લોચાને

મૂક્યો છે. એ પેટીને આપણે ગોપરી કહીએ છીએ. ઝાંખ, કાન, નાક, મોઢું (ને તેમાં જીભ) એમાં ખારીઓ જેવાં ગોઠવેલાં છે. તે વાટે મગજ બહાર જીવે છે. ખાકી કયાંય તે પેટીને ઉપર કે આસપાસ ખાકું નથી. એનું ખાકું ગળા લણી નીચે છે. ધડના ઘાથ અવયવો એ જાકોશ વાટે મગજ જોડે અંબંધ રાખે છે.

ધડમાં હાથપગ આપણને તરત ચાલ આવે છે, કેમ કે આપણા શરીરના તે હાથપગ જ છે. તે વગર આપણે પૂરેપૂરું અંબંધ બની જઈએ; આપણે કશું કામ ન કરી શકીએ—માત્ર મગજ જ ચાલ્યા કરે, પણ તેનાથી મજૂરી ન થઈ શકે.

હતાં, હાથપગ વગર માણસનું શરીર જીવી શકે છે. તેથી જ તો આજની મુધરેલી દુનિયામાં બેઠાડુ લોકો નભી શકે છે. સિપાઈના હાથપગ લડાઈમાં કપાઈ જાય તોય તે જીવી શકે; પણ માથું કૂટી જાય કે હૃદય વીંધાઈ જાય તો તે ન જીવી શકે. એટલે સમાજમાં જીવવા સારું માણસને ભલે હાથપગ જરૂરના હોય, પણ શરીરને જીવતું રહેવા માટે તેમ નથી. તેથી એ અંગો શરીરનાં માર્મિક અંગ નથી ગણાતાં.

તેવાં માર્મિક અંગ ધડના ખાકીના ભાગમાં છે. તે અંગો શરીરને પોષવા માટેની ક્રિયાઓ કરે છે. તેમની તાંદુરસ્તી ઉપર શરીર આખાની તાંદુરસ્તીના મોટા આધાર છે. તે વિષે હવે પછીના લેખમાં.

નવું વાચન

ગુજરાતી વ્યાકરણ અને લેખન પુ. ૧ : ક્લા :
રણછાડદાદા દયાળદાદા દેસાઈ એમ.એ., બી.ટી.; જયંતીલાલ
કેતમરામ મહેતા બી.એ., બી.ટી. પ્રકાશક : કરસનદાસ
નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ, સુરત. કિં. ૦-૪-૦;
પા. ૭૦.

ક્રમિક ત્રણ પુસ્તકોની માળાનું આ પહેલું છે. તેનો
ઉપયોગ જે ધોરણમાં વ્યાકરણની શરૂઆત દર્શાય છે તે-
એટલે કે ગુજરાતી ચોથા ધોરણને શરૂ કરવાનો છે. ત્યાર
પછીનાં બે પુસ્તક પછીનાં બે વર્ષોની માટે છે. વિષયની
ચર્ચાની ક્રમિકતા કઈ દબે વિચારી છે તે જોવા ત્રણે
ધોરણનાં પાન ઉપસાવી ગયો; અને પહેલા પુસ્તકને
ઝીણવટથી જોયું, એટલે અચારે જોના કે જોના ઉપરથી
જોના બે ચાર મુદ્દા અહીં ચર્ચાનાં બાકીનાં બે પુસ્તકો
દેવે પછી.

અત્યાર સુધી આપણે ત્યાં વ્યાકરણ વા તો સંસ્કૃત
વ્યાકરણની દબે અથવા અંગ્રેજી બહુવાના લાગતાં અંગ્રેજી
વ્યાકરણની દબે રચનામાં આવે છે. એમાં બેકતું સંમિશ્રણ
કરાયું જોવામાં આવે છે. પરંતુ ખાસ ગુજરાતીની
ખાસિયત વિચારીને રવત્ર વ્યાકરણ દબે બેકતું થયું
નથી. આ પુસ્તક મુખ્યત્વે અંગ્રેજી દબે અનુસરવું લાગે
છે. અંગ્રેજીમાં આઠ પદ-પ્રકાર છે : આ લેખકો એ આઠ
પ્રકાર ગુજરાતીમાં પણ ઘટાવે છે. અંગ્રેજી વ્યાકરણમાં
'અભ્યય' પરિભાષા છે જ નહિ; અભ્યયના ચાર પ્રકારમાં
સાધારણ રહેતો અભ્યયતાનો ગુણ અંગ્રેજી વ્યાકરણ-
જ્ઞાને પદ્ધતિ કે દેખાડ્યો નથી. સંસ્કૃત અને તેની
પુનઃશોધમાં એ પરિભાષા બદલ છે. છતાં આ લેખકોએ
'અભ્યય'નો ખ્યાલ જ આપ્યો નથી, તે અંગ્રેજી વ્યાકરણ-
ની ગેરવાજગતી રીતમાં તણાવાથી માનવું જોઈએ.

બીજા બાબતી 'શબ્દસમૂહ' અને 'પ્રયત્ન'ની
પરિભાષા આપણે અંગ્રેજીમાંથી લીધી છે, તે સારા ઉમેરો
નહાય. તેમ જ, નામ, સર્વનામ, વિશેષણાદિના પ્રકારોની
ઝીણવટનું પણ નહાય. આ બધું કોઈ પ્રખર વૈદ્યાકરણીએ
જાણી કાઢીને વ્યવસ્થિત કરી આપવા જેવું લાગે છે. તેવું
જ વિશ્વજિ અને કારક વિચારમાં પણ લાગે છે. પરંતુ
આ સામાન્ય જરૂરને બાબતે મૂળી. પ્રસ્તુત પુસ્તક-વ્યવ
પર આવતીએ.

પુસ્તકની માળોપયોગિતા તપાસવાને માટે તુલના
કરવા એ દાહમાં ઘણી જગ્યાએ ચાલતુ શ્રી. સાકરલાલ
અમૃતલાલ દેવે કૃત 'વ્યાકરણના સંદેશા યાદો' - બા. ૧
પુસ્તક આની સાથે જોયું. બેઠ વ્યાકરણકારો પોતપોતાની

પ્રવાદવામાં કંઈ છે કે, વ્યાકરણ શિશુ આપની
શાળાએમાં જોઈએ તેવું થવું નથી. અને તેનાં કારણમાં
શિશુપદ્ધતિનો દાખ એક છે એમ જણાવે છે. તેથી
'શિશુપદ્ધતિ અને બાલમાનસ સિદ્ધાંતોને અનુસરીને'
આ ચોપડી ચોટ છે, એમ નિવેદનમાં લેખકોએ જણાવ્યું
છે તે અનુચાર, 'ઉદાહરણ ઉપરથી સામાન્ય નિયમ
ઉપર જવાનો જાણીતો સિદ્ધાંત' સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.
શ્રી. સાકરલાલ પણ એમ જ કહે છે; અને તુલના કરતાં
લાગે છે કે, આ લેખકો કરતાં તે તેઓ વધારે માન્યા
છે. એમની પદ્ધતિમાં જે અનુભવસિદ્ધ રવાભવિતા
છે, તે આ લેખકોમાં નથી દેખાતી; બલકે લાપાપ્રવાદ
અંગ્રેજીની છાયાવાળો અને દુર દેખાયો છે.

ઉદાહરણ ઉપરથી સામાન્ય નિયમ પર જવામાં એક
બધ એ હોય છે કે, ઉદાહરણ તો જાણે યશમાં રાંધકમાં
આવે; પણ જેમ તેમ કાઢીને નિયમ પર પહોંચવાનું છે,
એટલે જ આવ નિરૂપણ કરવામાં રહે; એટલે સીધા નિયમ
દ્વારા વ્યાકરણ નિરૂપણ-પદ્ધતિમાં અને આ નવી પદ્ધતિ-
માં ઉદાહરણોનો આદિમાં એક કૃત્રિમ ઉમેરો જ થઈ
રહે. આ બધ સામે સ્ત્રાળી તેમાંથી બધી જગ્યામાં
જ ઉપરની શિશુપદ્ધતિની સંજોગવા અને સંજોગ
રહેલી છે. નહિ તો સીધા નિયમ-કથન-પદ્ધતિ જ કાઢી,
કેમ કે ઉપર તે જ તર્કશુદ્ધ છે, અને તે જ ચિણ્ણનો
અસરો વિષય છે. તેને સમજાવવાને માટે ઉદાહરણ
જોઈએ તે આપી શકાય. પરંતુ ઉદાહરણો ઉપરથી
બાબતને વ્યાકરણ પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણે, એવી નિમગ્ન-
પદ્ધતિ જે અંગ્રીકાર કરવામાં આવે, તો તે પાઠ્યપુસ્તકનો
વિષય નથી, પરંતુ સરળ શિશુનું તે કામ છે. તે
સંજોગમાં પાઠ્યપુસ્તક બદલે તો એક આધાર જેવું કે
વિદ્યાર્થીને જેર અજવાર કરવા માટેના સાધન જેવું રહે
તો બધે. આથી જ કદાચ શ્રી. કાકાસાહેબ આ પુસ્તકના
આમુખમાં સ્પષ્ટ જણાવે છે, 'શિશુપદ્ધતિને વ્યવ-
કરી આપી ચોપડીઓ વિદ્યાર્થીઓને માટે અમુક અરો

* જાણીતી વચ્ચેને અહીં આમજ રવ. કાળાશંકર
કૃત તપ્ય વ્યાકરણ બા. ૧ જેવા ગુણનું મું. તુલનામાં
લીધેલાં બેઠ વ્યાકરણનો સાચામાં એ જ સમર્થ વૈદ્યા-
કરણીને આધારે લાગે છે. અને આ લેખકોએ, જેને નવી
પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે, તે ચોટા તરફથી ઉમેરી છે.
પરંતુ વસ્તુતઃ ખાસ કરી નવીનતા નથી સંધાતી. કેમ કે
કાળાશંકરની પદ્ધતિ પણ ઉદાહરણ રહિત નથી જ.

શિક્ષકોની સરજ સારે છે. પણ આવી ચોપડીઓનો વિશેષ ઉપયોગ શિક્ષકો માટે છે. નો સામાન્ય શિક્ષકો આવી ચોપડીઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચે, એની અંદર રહેલી શિક્ષણ-કળાની ખૂબીઓ પારખી લે, તો વિષય સહેલો કરવો એટલે શું. એનો તેમને ખ્યાલ આવશે.

વ્યાકરણની ચોપડીમાં ચિત્રો આપવાનો ઉપક્રમ જોઈ કંઈક થયું, ને જોઈ કે, તે દ્વારા કરી વિશદતા કે સરળતા સાધી શકાઈ છે ખરી? તેણે કાઈ ન લાગ્યું. બદલે તે બિનજરૂરી લેવાં; એનો ખર્ચ ખચાચી શકાત. શ્રી. દાકરાહોળે, આપુખની મર્યાદામાં રહ્યા છતાં, આ તરફ ધ્યાન તો ખેંચ્યું જ છે: 'ચિત્રો તો પાઠ્ય-પુસ્તકોમાં, માસિકોમાં, અને બહુ બહુ તો કોષત્રયોમાં જ વપરાય, એ ભતતની માન્યતા તોડી કાઢીએ વ્યાકરણ મંથમાં પણ તેમનો ઉપયોગ કર્યો છે.'

શિક્ષણમાં સરળતા સંભાળવાને માટે બીજા એક વસ્તુ તે વિષય-વિકાસની કમિકતા સંભાળવી તે છે. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો, વ્યાકરણમાં આપણે (૧) પૃથક્કરણ, (૨) પદચ્છેદ અને (૩) વાક્યરચના કે નિર્માણ શીખવીએ બીજો. આ પહેલાં પુસ્તકમાં પ્રથમ બે વિભાગની શરૂઆત થાય છે; અને લેખકોએ એમાં નિબંધ થા લેખનનું એક અંગ ઉમેર્યું છે, જોકે તેને પૂરે ન્યાય આપવા એટલી જગ્યા તેને નથી મળતી. મને લાગે છે કે, પહેલા પુસ્તકમાં વર્ણ, શબ્દ, પદ, વાક્ય, શબ્દસમૂહ (કે ખરેખર ભેતાં તેને 'પદસમૂહ' કહેવો ન જોઈએ?) અને હોદ્દય, વિશેષ પૂરવું પૃથક્કરણ બસ થાય. અને પદચ્છેદમાં રચ્ય પદ-પરિચય ઉપરાંત ઝીણવટમાં ન જવાય તો સારું. અને આ બધાનું નિરૂપણ કમસરક વધું જોઈએ. પ્રસ્તુત પુસ્તકના ક્રમમાં વાક્ય પછી ક્રિયાપદ અને કર્તા કર્મ આવે છે, અને શબ્દસમૂહ છેક છેટે નય છે, એ સરળ નથી લાગતું. કર્તા કર્મનો ખ્યાલ આ પુસ્તકમાંથી છોડવો સારો; તેને બદલે ઉદેશ્ય, વિધેયના વિભાગ બતાવવા વધારે સરળ અને સ્વાભાવિક. અને ક્રિયાપદના પ્રકારોમાં આ કક્ષાએ ન પડીએ તો સારું નહિ? તેમાંય 'ક્રિયા-પૂરક'નો વિષય તો ન લેવો સારો. માત્ર પદ-પરિચય અને વાક્ય તથા પદની કે પદસમૂહની સમજ બરાબર પાડી કરવાથી સરળતા સાથે વ્યાકરણનો પાથો પણ બરાબર નાંખી શકાશે. આ વિષે શિક્ષકબંધુઓ વિચાર કરે એવી નમ્ર વિનંતી છે

અને પદ-પરિચયમાં કેટલી ભત માનવી? અંગ્રેજી આઠ ભત તો નહિ જ નામ, સર્વનામ; ક્રિયાપદ, કૃદંત; વિશેષણ અને અભ્યય — આ છ જ મૂળ નથી? વળી વિશેષણ, વિશેષણનું વિશેષણ, અને ક્રિયાવિશેષણનો જોદ એવો આપડો છે કે આ કક્ષાએ તેને રચાત ન જ હોય.

શ્રી દાકરાહોળનું તથા આ બેક વ્યાકરણ લેવા છતાં, હું કબલ કુંડું હું કે, તેઓ મને તે એક રપદ ફરી શક્યા નથી. એટલે કે, એ એટલો વિશેષણના ત્રણ બેટો છે કે ત્રણ સ્વતંત્ર પેટો છે? અને વિશેષ્ય તરીકે નામ ઉપરાંત વિશેષણ અને ક્રિયાપદ પણ લાગે તો માનવું જોઈએ ને? પરંતુ આ ચર્ચા તો સ્વતંત્રપણે રહી દરવી કીડ-અટી' કહેવાનું એટલું જ કે, રચ્ય પદ-પરિચય ઉપરાંત ઝીણવટમાં જવાથી અને વધારે પડતા પૃથક્કરણના ખ્યાલને તેમાં સંકેતવાથી આ ચોપડીની કમિકતા બચી છે. મેં ઉપર જણાવી એટલી જ મર્યાદાથી પ્રથમ પુસ્તક કે વ્યાકરણનો શિક્ષણક્રમ રાઝ થવો જોઈએ. એ વિષે પણ શિક્ષકો વિચાર કરે એવી વિનંતી છે.

વ્યાકરણનું શિક્ષણ બગડે કે શિથિત થાય તેને હું એક પ્રબળીય આપતિ સમાન માનું છું. એટલે દરજ્જે, બિરજ પ્રબળીય માનસ પોતું જ પડે. વ્યાકરણ જેમ જ ગણિતની પણ દશા બેટી છે, એ ખરાબ નિગ્રાની છે. ધડાતા મનને ક્વાયત આપનારા એકમાત્ર આ સાધનને (એક વિષયની કેળવણીશક્તિનો સૂક્ષ્મ ભાગ જુઓ તો એક જ છે.) ઠીકું કરવામાં નવી પેઢીના મનને ઠીકું કરવાપણું રહેતું છે. નવી કેળવણીના આદર્શોનું અર્થદર્શક કે અભ્યુત્તર મંદળ અને આકર્શન પણ આની પાછળ છે કે શું, એ પણ વિચારવા જોવો સુધાં છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખકોએ કહ્યું છે તે સાવ સાચું છે કે, વ્યાકરણના અભ્યાસમાં બુદ્ધિને પૃથક્કરણ કરવાની ટેવ પાડવાનું કામ રહેતું છે. વિજ્ઞાન કે જ્ઞાન મેળવવાની ખરી પદ્ધતિ એમાં સંતાયેલી છે. ઉદાહરણ દ્વારા પ્રશ્નો ઉપરિચત કરીને બાળકની બુદ્ધિને ભગ્નત કરી તેમાંથી ભાષાનું શાસર લેવા તરફ તેને વાળવી, એ આ પદ્ધતિ થઈ. એમાં લેખકો બહુ કાંચા નથી એમ કહેવું જોઈએ. વ્યાકરણ સારી રીતે શીખવાની એમની કાળજી, મેં ઉપર કહ્યું એમ, પ્રબળીય આપતિમાંથી ઉગારનાર હોઈ, વધાવી લેવા જેવી ગણાય. તે કાળજીને અનુભવ અને અને શાસ્ત્રથી આપ આપી આ ચોપડીને વધુ કાચું કરે બનાવવી જોઈએ.

તા. ૬ આ બખ્ખા પછી આ ચોપડીનું પુનર્મુદ્રણ મળ્યું. તેમાં કેટલીક નોંધણીની બચો સુધારી છે, તે સારું થયું છે.

વિદ્યાથી' વાચનમાળા ટ્રેણી ૧૦મી : સપાદક : 'જયશિખર'; પ્રકાશક : જુનિયરમથલન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

આ ટ્રેણીની કુલ ૨૦ પુસ્તકોમાંની બજોળને લગની સાત ગમે મહિને આ માસિકમાં અવલોકી ગયા પછી બાકીની નીચેની છવનચરિતવિષયક તેર વાંચી ગયા :

નામ	લેખક	કિંમત	પાન
શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્ત	ભોગીલાલ માંધી	૦-૨-૦	૩૨
સંતકવિ પદિયાર	ભાભાભાઈ દેસાઈ	૦-૧-૬	૨૪
ચિત્રકાર રવિવર્મા	"	"	૨૪
શ્રી. મોતીલાઈ અમીન	"	"	૨૮
શ્રી. શરદાબાળુ	"	૦-૨-૦	૩૨
વિજયાલક્ષ્મી પંડિત ફૂલચંદ હોશી	૦-૧-૬	૨૪	
સોરઠના બહારવટિયા મનુભાઈ જોષાભી	"	"	૨૪
ડૉ. અન્સારી	રોમાભાઈ પટેલ	"	૨૪
હજરત મહંમદ પેગંબર	"	"	૨૪
અયો બરથુખ્ત	"	"	૨૪
શ્રી. એકનાથ	જાણસાલ સોની	"	૨૪
અહલ્યાબાઈ	"	"	૨૪
શ્રી. ફાલ્ગુભૂતિ	"	"	૨૮

ગયા અંકમાંની સાત પુસ્તિકાઓ ભેઈને એ લખ્યું હતું તે વિશેષે આ ૧૩ પુસ્તિકાઓ વાંચ્યા પછી લાગ્યું અને હવે આ આખી શ્રેણી વિશે કહી શકાય કે, તેને 'વિદ્યાધી' માટે કહેવામા હશે ખાસ અર્થ નથી. બહુ વિદ્યાર્થી-ઉપયોગિતાને કોઈ પણ ખાસ જ્ઞાણ રાખશે હોય, તે તે મારી નજરમાં આવશે નહિ. સિવાય કે તેનાં મોટાં બીલા, જે હું અગતના અંકમાં કહી આવ્યો છું.

અવનવચિત્તની આ ૧૩ ચોપડીઓ ભેઈ વિશેષ ફરિયાદ એ કરવાની લાગી કે, હજીકતોની પસંદગી, રમ્મઆત, શેલી તથા બાપા વગેરેની બાબતમાં કશું જ ધોરણ, કે કમિસ્તા નથી. રમ્મઆતમાં અતિ નાટકીયણુ આવી ગયું છે, — અથવા કહો કે, તે સાકુને બાલકપ્રિય ધરે માનીને, કદાચ ગણતરીબેર અર્થવાર્માં આવ્યું હોય આ કરવા જતાં અનિચોડિ અને કાલકંમદોષ યઈ જતાં પણ જોવાં.

લગભગ દરેક ચોપડીને પ્રારંભ ક્યાનાયકના અવનમાં એકાદ અદ્યુત માનેલા પ્રસંગથી કરવામા આવે છે. એ પૃષ્ઠો સાથે અને પછેથી '૧૪-૨૫ પાનના પતાકડા' જેવડી નાની કથાને માટે આમ જોવાનું પાનાં આપવાથી નાને માથે મોટો પાપડો મૂક્યા જેવું ન લાગે ?

ક્યાનાયકના અવનમાંથી જે હજીકતો પસંદ કરીને વિદ્યાર્થીને આપવામાં આવી છે, તેમાં પણ કસો દંચ ધડો નથી જેમાં વિદ્યાર્થીના માનસને, જ્ઞાના વિદ્યાસને, અને ક્યાંકે તે એની મુડુચિને પણ વિચાર બાજુએ રાખી ગયો છે.

એટલું જ નહિ, આ બધી દષ્ટાનેા યઈને કેટલીક પુસ્તિકાઓ તેા નાયકનું મુદેખ ચિત્ર પણ નથી રમ્મ

કની. એ રીતે જોઈએ તેા થોડી જ ચોપડીઓ સુપડ છે.

અરિતનાયકોની પસંદગીમાં પણ એ જ પ્રકારની ફરિયાદ રહે છે. ફાલ્ગુભૂતિ વિશે શું કહેવાને માટે ધ્રિરતા છે ? જેમને વિશે લેખક પોતે પણ કહાયને માત્ર અહાભક્તિથી વધુ કશું જ બતાવી શકતા નથી, તેમને વિશે બાળકોને શું કહેવાનું ? ડૉ. અન્સારી કે અં. સોં વિજયાલક્ષ્મી પંડિત વિશેની ચોપડીઓ, સામાન્ય છાપામાં મળતી હજીકતોના માત્રખામાં છૂટે દાથે અહોભાવ ભેળવીને કરેલી હોઈ, સારી નથી લાગતી. સોરઠી બહારવટિયા પણ વિદ્યાર્થીઓની વાચનમાળામાં સ્થાન પામ્યા છે !

બાપા અને નેડાણીનું તેા અત્યાર જ કહેવાય. વિદ્યાર્થીઓને માટે ચોપડીઓ છે એમ જણીને બાપાનું અત્યાર જ કહું છું.

આ બધા ઉપરથી હું ગયા અંકમાં કહી ગયો તે ફરી કહેવા જેવું માનું છું કે, આ શ્રેણીનું સંપાદન નામનું જ લાગે છે, યા તેમાં તેતો નથી અભાવ છે, કેમ કે ૨૦ પુસ્તિકાઓને કોઈ એક ટળે તૈયાર કરવા પ્રયત્ન થોં હોય એણું રેખાડું જ નથી.

મામાના સંપાદકને હાલમાં ખુંબની 'આસાઈ' યુનિવર્સિટી પ્રેસે અંગ્રેજીમાં બહાર પાડેલી વાચનમાળા ['લીડર' (અને) વીમેન ઓફ રોડન' હરિયા'] જેવા અમારી બલામખુ છે. બાબાની કંચાર પ્રમાણે તેમાં પાંચ કક્ષાઓ પાડી છે. અરિતને નાદકનું લખાવવા પ્રયત્ન કર્યા વગર, સીધી છાપામાં અને ભમનું નાટકીયણું વડોયાં વગર, લેખકે મનેદાર ક્યા કહી છે. છાપાને, બાપામાં ને શેલીમાં કમિસ્તા પણ સ્થાનની છે. એટલું જ નહિ, અરિતકથનમાં બાકાપયો ની વિવરણુ ડુગિર દમે કયું છે. વિદ્યાર્થીવાચનમાળાના સંપાદક આ રીતે ચોત્તની માગાને ધરમજથી સુધારી લે તેા જ તે નામ પ્રમાણે સાર્થક થાય. છે એ ઉપમાં તેા બહુ ગુનુભરી નથી લાગતી.

મં

‘નવઅવન’નાં ઉદ્દેશાં પુરતકે

અહિંસા (બીજા આવૃત્તિ): માંધીજી; ડિ. ૦-૮-૦.
‘નિતિનાશને મરજે’ (બીજા આવૃત્તિ): માંધીજી
ડિ. ૦-૪-૦.

દિમાલયનો ખવાસ (દ્વિતીય સાથેની આવૃત્તિ):
કાશ કાલેલકડ; ડિ. ૧-૦-૦.

સેક ટકા સ્વચેરી: માંધીજી; ડિ. ૧-૪-૦.

(તા. ૧૫મી જુલાઈએ બહાર પડે.)

માસિક વિવેચન

શાળાઓ ઊઘડી

ઉનાળાની રમત પૂરી થયે બધે શાળાઓ દબે ઊઘડી ગઈ છે. અમદાવાદની શાળાઓ જરા વિશેષ અર્થમાં ઊઘડી ગણાય. એપ્રિલના ઉત્તર પક્ષમાં હુલ્લડ આપ્યું ને ઝટપટ તે અંધ ચર્મ તે હવે, હુલ્લડ શમ્યે, અંકિત સમયે પાછી ઊઘડી શકી છે.

અમદાવાદના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ કોમના બેદર વગર સંગઠિત ચર્મ હુલ્લડમાં શાંતિ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યોના ખચરો જાણી આનંદ થયો. પરંતુ એટલું બસ નથી. અમદાવાદની વિદ્યાર્થી-આલમ એમ કહી શકે ખરી કે, અમે તો જિલકુલ કોમી માનસ ધરાવતા નથી; અમારું રાષ્ટ્ર એક જ છે અને અમે તેના ભારી માસિક છીએ?

અને એમના શિક્ષકો પણ કહી શકે ખરા કે, શિક્ષણ-જગતમાં કોમ નથી, અને હોય તો તે એક જ — અમારા પ્રિય વિદ્યાર્થીરૂપે રાષ્ટ્રના ભાવિ નાગરિકો અને એમના ઉદારદષ્ટિ ધરવેશ તરીકે અમે? અમદાવાદના માધ્યમિક શિક્ષક સંઘમાં શ્રી. મહાદેવભાઈએ કહ્યું તેમ, મનુષ્યપ્રેમ, એકતા અને અદ્વિત્ત એ શિક્ષકનું ગિરદ છે. એ ગિરદના સપથ આપણે લઈ શકીએ, તો જ શિક્ષણ-શિક્ષણ નામને યોગ્ય છે. અમદાવાદના શિક્ષણ-જગતને માથે આ જવાબદારી ખાસ રૂપે આવે છે. ધારે તો તેઓ પણ અમદાવાદની કોમી સકલ ફેરવી નાંખી શકે. પરંતુ તેમણે એવો નિરંકાર કરવો જોઈએ, અને તેને માટે તદ્દન આવશ્યક એવી બેચાર વસ્તુઓની ગાંઠ વાળવી જોઈએ. એ વસ્તુઓ તે કઈ, તે હુલ્લડના આ દિવસોમાં અનેક રીતે કહેવાઈ ગયા છતાં, તે ફરી ફરી યાદ કરવા જેવી છે. એ વસ્તુઓ નંબી નથી, પરંતુ મનુષ્ય અને માનવ-ધર્મ જેટલી જૂની છે.

૧. માણસને જોઈને, સાચા મનુષ્યહૃદયમાં જાતભાઈ મળ્યાનો આનંદ થયો જોઈએ. રામ-રહીમનાં આપણે અર્ધાં બાળકો છીએ એનો અર્થ આ જ છે.

૨. અમુક કોમ કે તમુક કોમમાં જન્મવાથી માણસના હક અને ધર્મ જતા નથી રહેતા. કોમ તરીકેના ધર્મ તે ઉપરાંત ઉમેરાય છે; અને એ ઉમેરો આપણી મૂળ આદર્મિયતને ઇન્કારનાર કે વિરોધી ન હોઈ શકે. આપણી મૂળ આદર્મિયત તે કલમ ૧માં કહી તે — મનુષ્ય મનુષ્યને જોઈને હરખે; કોમ કે મનુષ્યમાત્ર જાતભાઈ છે.

૩. રાસક્ષો અને રવજનરાક્ષાનો પવિત્ર ધર્મ કદી ન લુપ્ત થયે કે કોઈને બાંહે ન આપી શકાય. એ જો તજજવામાં આવે તો માણસની માણસાઈ લાગે એટલું જ નહિ, નગરજીવન આપણે બેખમમાં આવી પડે, જેનું કે અમદાવાદમાં આપણે પ્રલક્ષ જોયું.

૪. સાચો ક્ષત્રિયધર્મ અને વીરધર્મ એ છે કે, સામે જોડે આવનારને પડકાર કરી શકાય. પીઠ પાછળનો ધા તે પડકાર નથી, અને તેમાં કોઈનું શ્રેય તો હોઈ જ ન શકે.

૫. મનુષ્યમાત્ર અવધ્ય છે. પરંતુ નિર્દોષ માણસ, સ્ત્રી અને બાળક તથા વૃદ્ધજન અને અપંગ તો હરકોઈ મને અવધ્ય છે. કોઈ મતે તેમને કનડગત સરખીય ન કરી શકાય. બધે વીરતા ધર્મ એ છે કે, એની વીરતા એમના રક્ષણને માટે છે, અને એમાં એની શોભા અને રસુવિ છે.

૬. ધર્મની રક્ષા ધર્મપાલનથી જ થઈ શકે છે. કોઈ પણ કાર્ય, જેને ધર્મ કરવા યોગ્ય ન માને, તે કદી ધર્મને આગળ ધપાવી ન શકે. કુકર્મથી જે આગળ વધે છે તે ધર્મ નથી. પણ અધર્મ, અનામરિકતા તથા ગેર-માણસાઈ છે. ધર્મો રક્ષિત રક્ષિત, એ સૂત્ર ધર્મવાક્ય જ નહિ, પણ ઉત્તમ નીતિ અને હુકિતનું સૂત્ર છે.

આવાં અનેક વધારે સૂત્રો યોગ્ય શકાય. ઉપર આપેલાં તેના નમૂનારૂપ ગણ્યાં.

વિદ્યાર્થી કે નવજીવાનોને

તા. ૨૩-૫-૪૧ ને રોજ ગાંધીજીએ વર્ધામાં એક નવજીવાનોની તાલીમ-ઝાવણીને હુલ્લડેજાના ધર્મની જામતમાં બાવણ આપેલું, તેનો સત્તાવાર હેવાલ 'સર્વોદય'માં પ્રસિદ્ધ થયો છે, તે પણ શાળા

મહાશાયીના વિદ્યાર્થીઓએ સમજાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

‘આજકાલ સેવાશ્રમ છોડવાની ઇચ્છા મને થઈ જ શકતી નથી. જે સેવાશ્રમ છોડું’ તો દેહલીય જગતનાં મોતરાં આવે છે, પરંતુ સેવાશ્રમમાં મારી પાસે એટલાં કામો પડ્યાં છે કે તેમને પૂરાં પણ દરી શકતો નથી. તેથી બીજા વાતોમાં રમ લેવો એ મારે માટે શક્ય પણ રહ્યું નથી.

‘હતાં જે’ વિચાર કર્યો કે, આટલાટલા છોકરાઓ (વધમાં) આવશે રહે અને હું (તેમની સાથે) ખેતુ-કાંડ કે વિનોદ ન કરું, એ મને સાડું ન લાગ્યું. તેથી જે’ બંને જ કહ્યું’ કે હું આવીશ.

‘આજે તો મારા મનમાં એક જ વસ્તુ ભરેલી છે. અમદાવાદ, દાકા, બિહાર અને મુંબઈમાં જે કાંઈ થયું, તેનાથી હું કંસોદસ બનેલો છું. અમદાવાદમાં ફરી ૩૫૬૪ શરૂ થઈ ગયા; મુંબઈમાં જરબડ છે.

‘આજે સમયે નવજુવાનોનું રયાન ક્યા છે, એ હું પૂછું છું. દરેક દિવસનીએ આ સવાલ પોતે પોતાની બાંને પૂછે એટલે.

‘આ વિકટ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાના એ રસ્તા છે: એક તો મારને બચે મારનો જનતનો પુરાણ રસ્તો. પ્રતિકારનો એક બીજો રસ્તો પણ છે—સાંતિથી માર માઈને બદલે ન લેવાની રીત. પહેલો રસ્તો સાંપવિક માનવામાં આવે છે. જેખમ કે અયથી કાનડું એ માણસનું કામ નથી. મારવામાં આવે ત્યારે મૂર્ખાં જનવર લાખવા જાય છે. આપણે એમના જેવું જનવું ન બેઠીએ. આપણે તો મરદની પેઠે બચનો સામનો કરતાં કરતાં, મોઝો આવે તો: જન હઈ દેવો, એ જ શોધાપ્રદ છે.

‘કોન્ગ્રેસે, દેશ આગળ, દિલ્હાને સામનો કરવાનો અર્થસક ગામો મૂક્યો છે. તે અચૂક મારું છે. પરંતુ જે તમે એ રસ્તો ન પકડી શકો, તો આક્રમણ કરવાની સાથે સથેષ્ઠ હડી લેવું’ એ તમારું કર્તવ્ય છે. પરંતુ ચાંદ સામે કે, માન આક્રમણ કરવાર સામે જ તમારે સૂચવાનું છે. નિર્દોષ માણસો પર નેર કાઢવું’ એ અમાણી અને નામરહસ્યું લશણ છે.

‘હું કહ્યું છું કે, અર્ધસક રીતે અને બદાહુરીથી મરી જવાનો નવો અને વધારે સારો રસ્તો અખતાવવાની લાચકાત તમે મેળવો. ન તમારે મારનો બદલો મારથી લેવો જોઈએ, કે ન પોતાના જનને મારે લાખવું’ જન જોઈએ. ઉલ્લાં ૨૦ વર્ષથી આપણે આ ક્રેષ્ઠ કળા શીખીએ. બીએ અને એનો અકયાસ કરીએ બીએ. આજની પરિસ્થિતિ આપણા પુરુષાનને અને અર્ધસક પ્રતિધરની નથી કળામાં આપણી શર્યાને પડકારી રહી છે. હું અગ્ર

સજી હું કે, સંકટના પ્રસંગો પર આ કળાનો પ્રયોગ કરવાનું તમને શિખવાડવામાં આવ્યું’ છે.

‘આજેની પરિસ્થિતિ હરેક મહાસત્તાવાદીને બહુ સખત કસોટી પર કસી રહી છે. જે એ કસોટીમાંથી મહાસત્તા પાર ન ચેતરી, તો રાષ્ટ્રીય સરકાર તરીકે જનની સેવાનો એને કોઈ અધિકાર નહિ રહે. સૌથી મોટી વાત એ છે કે આપણે આપણી જાતને સાચા રાખીએ.’

કેસર

બહુ જ થોડા યુરોપિયનોનાં નામ દિંદને ગામઠે ગામઠે જાણીતાં દશે. એવાં થોડાંક નામોમાં જર્મનીના કેસરનું એક ગણાય. એના જ દેશવાસી દિલ્હરની પેઠે, એ પુરુષ આજની ૨૫ વર્ષ ૩૫૨ મામઠે ગામઠે મવાનો દત્તો. કારણ ઉપાડું: છે: દિલ્હરની પેઠે એણે પણ આજની એક પેઠી ઉપર યુરોપને અને જગતને પુલની આંધીએ મગાવ્યું હતું.

૧૯૧૮ ના અંતમાગમાં દેશ છોડીને તે દોલેન્ડ નાડો ત્યારથી, એનું મયે મદિને મૂલ્ય થયું ત્યાં મુખી, એ દેશના ડૂર્ન ગામમાં એકાંતમાં એ રહ્યો. ખરેખર, એ એકાંત હતું. જગતમાં અને પોતાના દેશમાં પણ જે સત્તવ નવામૂની થયા જ કરતી હતી, તે ક્યા વિષે તેણે મનદેરમાં એકે ઉદ્ગાર:—દાંતો કે શોકનો, આશ્ચર્યનો કે કોપનો, ચિંતાનો કે દુઃખનો —કાઢ્યો નથી. ગિલ્દગીખર કામ કામ ને કામ— અને કેવી ઉમંગામરી રીતે તથા ઉત્સાહ અને ઉજાળાભેર! — કરનાર માણસે આ એક પેઠી સુધી, છપ જાડીને મેલવું, — અને જગતના કનિદાસની એક અનિ બારે દેરાકડીની પળે, — એ એક તપ જ કહેવાય. આ તપ કરનાર કેસર તેના પૂર્વના જનનથી જુદો જ તરી આવે છે.

૧૯૧૮માં ડૂર્ન તે દોડી મયે ત્યારે દોલેન્ડનો વડો પ્રધાન એના પર કેસ ચલાવી શિક્ષા કરવાનું ચલાવે દત્તો. એને માથે યુરોપનું મદાયુદ પેટાપાનાં આસેપ હતો. જે જર્મનીને ૧૯૧૪ ની જાન્યુઆરી દશાએ એ લાવેલો, તે આ વખતે પરાસ્ત અને પાચમાય દશામાં હતું. છતાં, એક રીતે કેસર બાઅસાની કહેવાય કે, બંધી કોરની આ આજન-દશામાંથી ઉગ્યો. જોઈને આ જગતમાંથી તે મયો, દોલેન્ડ દેશે એને આશરો આપ્યો. અને પુલનો એના પરનો આસેપ તો આજ કનિદાસે ધોઈ કાઢ્યો છે. મહાસનું

‘હિંદુ’ પત્ર એના ૬-૬-૪૧ના અગ્રણેષમાં કહે છે તેમ, ‘હવે બધા જ ઇતિહાસકારો સ્વીકારે છે કે, ગયું મહાયુદ્ધ મહાન રાજ્યોની હરીફાઈમાંથી નીપજ્યું હતું. ૧૮૭૦ ની સાલમાં જર્મનીએ પોતાની એકતા સાધી ક્રાન્સને હરાવ્યું, ત્યારે એ જીવન અને જોમજ્યું હતું; તેના ઔદ્યોગિક વિકાસથી વધતી અને વધતારી પ્રજા દરિયા પારનાં સંસ્થાનોમાં અહાર નીકળવાનું બાંકું શોધતી હતી. ક્રાન્સ વેર શેવા આફ્રિકામાં પોતાનો પથારો વધારવા તરસતું હતું. રશિયા જૂમધ્યમાં જવાને માટે (ડોનસ્સની) સામુદ્રીનીને કળજે શોધતું હતું. બ્રિટન, આ બધી મહત્વાકાંક્ષાઓમાં પોતાની ગોઠવાયેલી સ્થિતિને ધમકી રહેલી છે, એમ જોતું હતું. જેમાંથી છેવટે લડાઈ સળગી એ જે સામસામેની બધી પક્ષ-ગોઠવણી અને યુદ્ધ સંતલસો, તેની પૂર્વભૂમિકા ઉપર વણવેલી આ ગ્રિતિ હતી.’

અને જર્મનીની ઈ. સ. ૧૯૧૬ ની પામખાલ દશા પણ ગયેલી જોઈને કેસર ગયો. પણ એમાં એક કેવી ફરે કરેલુતા પણ રહી છે! એની જેમ જ આ હિટલરનું થાય, તે પણ એને નહિ સાલતું હોય? હિટલરને મે બોલ બોધના કહેવાનું પણ કેસરને નહિ ફરતું હોય? પરંતુ એણે જર્મની કે હિટલર થા એનાં કામો અને નીતિરિતિ વિષે એક અક્ષર મોંમાંથી કાઢ્યો નથી! એક જમાનામાં મહાન યુદ્ધ જેવા મોટા નાટકના મુખ્ય પાત્રે તેવા જ આજના નાટક વિષે કાંઈ જ ન બોલ્યું, એ મોનમાં પણ બારે તિતિક્ષા રહેલી છે. એ પણ સાંકું જ દેવ ગણાય કે, આ યુદ્ધનો અંત જેવા તે ન રહ્યો અને વેળાસર અહીંથી પરવારી ગયો. છાપાં જણાવે છે કે, નિષ્ટરનાં સંગવહાલાં વચ્ચે શાંતિથી તેણે ઇવ મૂક્યો. યુદ્ધનો મોઝો એ આજ ન હોત, તો આ માણસનું મરણ જગજગતીથી પર વધારે પ્રમાણમાં ચડત, જે એકાંત-જીવન તે ગુજારતો હતો, તેને અનુરૂપ જ મરણ તેને લાખું. મને લાગે છે કે, ૨૫ વર્ષના ગાળામાં એ યુરૂપ પ્રત્યે જગતની કૃપા-દષ્ટિ બગી છે, તે એને જ લીધે. જોકે મનુષ્યનાં મરણ બાદ એનું જૂડું ન વિચારતું, એ સારમાણસારનું સૂચ પણ છે.

પરિભાષાની સહજતા

એક વિજ્ઞાનના અધ્યાપકે, યુજ્જાતીમાં વિજ્ઞાનની પરિભાષા વિષે વાત ચાલતી હતી, તેમાં કહ્યું, ‘જો આપણું રાષ્ટ્રાભિમાન ઘોડુંક મોડુંક જાયું હોત

અને તે દરમિયાન આપણે પૂરેપૂરા અંગ્રેજી થઈ ગયા હોત, તો પરિભાષા સીધી ને સીધી લઈ લેવામાં જે ખટકા લાગે છે તે ન લાગત!’ સીધેસીધી પરભાષા લઈ લેવાને પણ એક સહજ મપાઈતો તો રહેલી જ છે; એટલે ઉપરના વાક્યમાં માનેલી સરળતા તો ન જ મળત. છતાં અંગ્રેજીમાંથી આજે પરિભાષા ઘડવાની એક મુશ્કેલી તો ૨૫૪ જણાય છે: અંગ્રેજી મારફતે વિજ્ઞાન બહેલા સ્વભાષા મળ્યા હોતા નથી. વિજ્ઞાનના બાવે સ્વભાષામાં સરળતાથી વ્યક્ત કરતાં તેમને નથી ફાવતું. અને એમ પણ બને છે કે, જે પદોથી વિચારાય તેમને મહાવરો ન હોવાથી તે કાનને અને ડુચિને ઝટ મમતા નથી; તેને માટે જરા જમ કે અભ્યાસ કરવો પડે છે. અને આ મુશ્કેલી કાંઈ નાનીસૂની નથી.

અને એ મુશ્કેલી પાર કર્યા પછીય એ કામ તો બીજું રહે છે કે, તે પરિભાષાએ સ્થિર થવા માત્ર એકદશે એકધારી વપરાતું જોઈએ. તે વખતે પણ દરેક શેષક કે શિક્ષકના નાના મોટા આગ્રહોને છોડવાનો સવાલ હોય છે. આથી કરીને જોડણીની જેમ જ અહીં પણ સર્વમાન્યતા મેળવવા મથવાનું રહે છે.

આ સર્વમાન્યતા કયે ધોરણે કામ કરવાથી વધારે શક્ય બને? એવું પણ બનવા સંભવ છે કે, પરિભાષા માત્ર વિજ્ઞાન જાણનાર સમજે એટલે થયું, એમ માનીને ચલાય; વિજ્ઞાનના ખમાણે ધીમે ધીમે સૌને શીખવાંતો છે અને સમજવાંતો છે, એ જૂલો જવાબ. પરિણામે પરિભાષા કિલ્લ, તરજીમિયા કે ઝટ અર્થ ન સૂચવે કે સુત્રાંતે એવીય બની ગય.

બીજું એક જોવાનું પણ રહે છે. આપણે અંગ્રેજીમાંથી આપણી પરિભાષા ઉતારીએ છીએ — ઉતારવી પડે છે. અંગ્રેજી પરિભાષા વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાંથી સહજ કમે બિપજ છે. તેથી વિચાર, વરતુ કે ક્રિયાને માટે સહેજે જે કાપદાઓથી કે કળા-ચક્રિતઓથી બાપા કે શબ્દ રુકે છે, તે તેને માટે શક્ય જનું છે. આપણે એ સદ્ભાગ્યની આશા આજે ન રાખી શકીએ. એટલે, તેટલે અંશે આપણે ભાષાંતર જ કરવાના. છતાં નથી ભાષાંતરમાંથી જમ્યું જોઈએ અને આપણી ભાષાની સહજરૂતિને અને એટલે અવકાશ આપી, આપણી પરિભાષા

નિષ્ક્રમવત્તા મધ્યું જોઈએ. આથી કયાંક કયાંક બાષ્પાંતરને અદ્યે તે તે વાયકનો નવો જ બાષ્પ પડી આપણે તેનો વાયક મૂકીએ, તે તેનો વધી નહિ રાખવો જોઈએ દા. ત. Double decomposition માં એ પદાર્થનું decomposition — વિગટન જ નથી, પરંતુ વિગટન ધર્મ નવ-ગટન થાય છે, અથવા મૂળ એ સમાસોમાંથી નવ-સમાસો (નવાં compounds) બને છે. હવે આ ક્રિયા મારેના અંગ્રેજી શબ્દ પ્રથમ ક્રિયા જે વિગટનનો દ્વિબોધ તેને મદત્ત આપું. આપણે તેના કારણે નવ-સમાસ કે નવ-ગટન ઉપર જઈ શકીએ અને તે ક્રિયાને તે નામે ઓળખી શકીએ.

વિજ્ઞાનની પરિભાષાનો પ્રથમ અપાને ઉદ્યોગો કહેવાય છે. એન્સાઇક્લોપીડિયામાં આ વિષે થોડાક મત્તેદાર રચનાઓના દાખલા આપ્યા છે તે નીચે ઉતારી આ તોષ પૂરી કરું છું.

બેંગ્લી શબ્દ	જાણતી
Lightning	'લેન'
Exhalation	'શી'
Electricity	'રેનજી'
Telegram	'રેમજી' ('ટે' = ખબર)
Electric light	'રેનજી' ('ટે' = દીવા)
Negative Electricity	'ઇન્ટેનજી' ('ઇન' = નકાર-સિદ્ધાંત)
Positive Electricity	'પોઝિટીવ' ('પો' = દસાર-સિદ્ધાંત)
Thermo Electricity	'થેર્મોરેનજી' ('થેર્મ' = તરમ)
Dynamic Electricity	'ડાયનેમિક' ('ડાય' = પ્રવાહી)
Telephone	'ટેલેફોન' ('ટેલ' = વાતવિત)

(જાણતી શબ્દોને લેટિન લિપિમાંથી લીધા છે. તેમના ઉચ્ચાર મેં દર્શાવ્યા છે.) આ રીતે સમાસ જનાવવાતી, જાણતી બાષ્પમાં ધારી સ્વરૂપ છે: — આપણી બાષ્પમાંય છે. ને બાષ્પમાં ધણી એકાદની શબ્દોને આ રીતે સમાસમાં ગોઠવી નવા બાષ્પો દર્શાવી શકાય છે. આથી કરીને એમણે દરેક જાન-વિજ્ઞાનની શાખાને માટે શબ્દો રચ્યા છે. પરંતુ તેમાં એમણે જે પોતાપણું આપ્યું છે, એ એમની પરિભાષાને હવે જાણવું છે. જેમ કે,

Lightning + Exhalation = Electricity
વિજુલ + નિઃશ્વાસ = 'ઇલેક્ટ્રિસિટી' આ જ પોતા-પણું અર્ધવાની દયોદી એ પરિભાષારચનાનો આશય છે. એ જેટલે અંશે આપણે અહીં શકીએ તેટલે

અંશે તેમાં સરળતા અને સદગતતા આવે. અને રાષ્ટ્રાભિમાન એને વિદ્ય નહિ પણ મદદ કરનાર છે. જાણના પાછે એ તો મનસક હતું. ઉપરાંત ને સ્વતંત્ર હોવાથી તેના શિક્ષણમાં સ્વભાષા હતી, પરમાણવી ગુલામી નહોતી. આપણે ત્યાં આ લાભ નથી, તેથી આપણું કામ જરા અધરું બને છે એટલું જ.

સ્વામીનારાયણ સાહેબ

અમદાવાદની રોડ લા. દ. કોલેજના ગણિતના અધ્યાપક, શ્રી. જેઠાલાલ સ્વીમનલાલ સ્વામીનારાયણ, અચાતક હૃદય અર્ધ પડતાં, ના. ૨૪-૬-૧૯૧૧ રોડે ગુજરી ગયા. ગુજરાતના એ પ્રખર ગણિતી લા. દ. કોલેજમાં તે હમણાં અધ્યાપક થયા. તે અગાઉ તેઓશ્રી ગુજરાત કોલેજમાં આગતા અને ગુજરાતીઓના અધ્યાપક હતા.

ગણિત તો એમનો સદાજ વિષય હતો. પણ એમનું દેશાભિમાન અને રાષ્ટ્રપ્રેમ એમને મામાજ અધ્યાપકોથી નોખા પાડનારાં હતાં. તે કહેતા, ૧૯૦૪-૬ના ટિંક મહારાજના જન્મનાથી રાજનામું તો હું ખિસ્સામાં જ રાખતો. ૧૯૨૦માં અસહકારની જાતોના આંદોલનોએ એને એમણે સરકારને યોષું અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા. ૧૯૨૪-૫ના જાતોના સ્વરાજ દારી જતી; તેઓ તેમાં પડ્યા તે મુંઝવે ધારાસભામાં પડ્યાં.

તે આર્થ સંસ્કૃતિના અભિમાની હતા. પોતાના સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની એક નવી-શાખામાં હંધાં થોડાં વર્ગોથી તે અત્યંત દસ લેતા હતા. મદિત્વમાં પણ તેમણે હાથ અગમ્યાં છે. અને મરેજન, રોલેકો ને ગુજરાતી બજારના પજુ તે લખતા હતાં. આમ અનેકવિધ શક્તિ તે ધરાવતા હતા. તેમની જાવિસ સરળતા તો તેમની જ હતી. અને એમની ગણિત-અક્તિ અને ને મારેતી સદાજ એકાદનાએ તેમને એક એસિયા જતાતી દીધા હતા. ગુદામ દેશના એ ન દોન યા આપણે. સ્વતંત્ર દોન, તો સ્વામીનારાયણ મદેશ ગણિતમાં જ ઓશાય હું શકન અને તેની મેવા અને શોધો દાગ પોતાનું ને પોતાની માનુષ્યમિનું નામ કાઢવ. એમની નિઃશ્વાસ મરવના અને વિદ્યાપ્રેમ એમના વિદ્યાર્થીઓ દમેશ યાદ કરશે. પ્રમુ એમને શાંતિ આપો.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૨-અંક ૧૧]

[ઓગસ્ટ, ૧૯૪૧]

સંકટગ્રસ્ત સંસ્કૃતિ

૧

આજે અને ૮૦ વર્ષ પૂરાં થયાં. મારા એ વિસ્મૃત જીવન-પટને, શરૂઆતથી માંડીને મારી નગર સંયુક્ત ફેલાવીને, બીજે છોડી આજે અનાસક્તપણે જોઈ છું, તો મને નજીબ છે કે, મારા જીવનનો તેમ જ સમગ્ર દેશની મનોહરિતો પ્રવાહ સદંતર પલટાઈ ગયો છે; અને એ પલટાની અંદર ગંભીર દુઃખનું કારણ રહેલું છે.

બહારના બૃહત્ માનવ-જગત સાથે આપણા પરિચયનો આરંભ સમકાલીન અંગ્રેજ જાતિના કૃતિ-હાસ સાથે સંકળાયેલો છે. હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થનારા એ નવા પરદેશીઓના ચારિત્ર વિષેનો ખ્યાલ આપણે મુખ્યત્વે તેમના મહાન સાહિત્ય ઉપરથી ઓળખ્યો. તે વખતે આપણને જે કેળવણી અપાતી, તેની સામગ્રી વિવિધ કે પુષ્ટળ ન હતી; તેમ જ આજે કેળવણી આપણને જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ મારફત વિશ્વપ્રકૃતિના જે પરિચય કરાવે છે, તેમ જ તેની શક્તિઓનું જે રહસ્ય નહું નહું કરીને બતાવે છે, તેનો મોટો ભાગ તે વખતે અજાણ્ય હતો. પ્રકૃતિ-જ્ઞાનના નિષ્ણતાની સંખ્યા જ બહુ નાની હતી. આમ વિદ્યતાનું ક્ષેત્ર અતિ મર્યાદિત હોવાને લીધે, અંગ્રેજ ભાષા મારફત અંગ્રેજ સાહિત્યને બાળ્યું અને તેનો ઉપયોગ કર્યો, એ જ તે કાળના ભણેલા ગણેશાઓને માટે યાદી રહેલું. પરિણામે, જર્કના વક્તૃત્વ વડે, અને લાંબાં લાંબાં વાસોની તરંગ-પરંપરાવાળા મેકેથેના ભાષાપ્રવાહ વડે, તેમનાં રાત તેમ જ દિવસ ગાળ રહેતાં. તેઓની ચર્ચાનો વિષય પણ શેક્સપિયરનાં નાટકો, આયરનની કવિતાઓ, અને ખાસ કરીને તે (૧૬ થી સદીના)

જમાનાની ઇંગ્લંડની ઉદાર-ચિંતિત રાજનીતિ જ હતો.

આટલુંચિંતી સ્વતંત્રતા માટે સાધનાનો આરંભ તે સમયે થયો હતો; પરંતુ દિશમાં જોડે જોડે અમને સોને અંગ્રેજ જાતિના ઔદાર્ય ઉપર વિશ્વાસ હતો. એ વિશ્વાસ એટલો જોડો હતો કે, દેશના આગેવાનોની એવી ધારણા જ બંધાઈ ગઈ હતી કે, વિજેતા અંગ્રેજો જ પોતાની ઉદારતાથી પરાજિત ભારતની સ્વતંત્રતાનો માર્ગ મોકળો કરી આપશે. એ માન્યતા બંધાવાનું કારણ એ હતું કે, તે વખતે ઇંગ્લંડ સૌ અત્યાચાર-પણિત પ્રભુઓનું આશ્રયસ્થાન જ હતું; તથા જે ને સ્વદેશાભિમાની વીરોએ પોતાની પ્રાપ્ત સ્વમાન બચાવવા પ્રાણ દેડ્યાં મૂક્યા હતા, તે બંધાને ઇંગ્લંડે પુરસ્કે હાથે આપકાષી હતા. આવી વિશુદ્ધ માનવચેતીનું દર્શન મને અંગ્રેજોના ચારિત્રમાં ચલાયી, આંતરિક શ્રદ્ધા વડે પ્રેરાઈને મેં અંગ્રેજોને મારા હૃદયમાં ઉચ્ચ આસને સ્થાપિત કર્યા હતા. તે વખતે સામ્રાજ્યના મહત્ત્વ અંગ્રેજોના સ્વભાવનું ઔદાર્ય કલ્પિત થયું નહોતું.

હું નાની ઉંમરમાં ઇંગ્લંડ ગયો હતો; તે વખતે પાલામેંટમાં તેમ જ તેની બહાર કોઈ કોઈ સભામાં જ્યેન પાર્ટીનાં બાણો સાંભળવાની મને તક મળી હતી. તે બાણોમાં રાષ્ટ્રીય સંકુચિતતાની સીમાઓ ઓળંગી જતા હૃદયની વ્યાપક ભાવનાનો જે પ્રભાવ ફેલાયો, તેની છાપ આજ સુધી મારા મનમાં મોજૂદ છે; અને આજે જ્યારે અંગ્રેજો બાળતનું માનું પહેલાંનું સુંદર સ્વપ્ન વેરાઈ ગયું છે, ત્યારે પણ મારી પૂર્વસ્મૃતિને તે કાવચ રાખે છે.

અજાગ, રાજકર્તાઓના ઔદાર્ય ઉપર આધાર

રાખવાની એ મનોદશા અમારે માટે રોબાસ્પદ વસ્તુ નહોતી. પરંતુ એમાં પણ એક વાત વખાણવા લાયક જરૂર હતી; અને તે એ કે, મનુષ્યત્વનું જે મહાન રૂપ અમે તે સમયે નિહાળ્યું હતું, તે પરદેશીઓ દ્વારા પ્રગટ થયું હોવા છતાં, તેને શ્રદ્ધાંજલિ-અર્પવાની શક્તિ અમારામાં હતી, અને અમને તેમ કરતાં. જરાય સંકેય થતો નહોતો. કારણ, મનુષ્યની અંદર જે કોઈ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે, તે સંકુચિતપણે કોઈ અમુક નતિની અંદર પુરાઈ રહી શકતી નથી; તે કોઈ જમીનમાં દાટલા કંબૂના બંડારમાંની સંપત્તિ નથી. તેથી કરીને અંગ્રેજોના જે સાહિત્ય દ્વારા અમારાં મને પોપણ પ્રાપ્ત કહ્યું હતું, તેના વિચલન વિનિ આજ સુધી અમારાં મનમાં યુગિત થયા કરે છે.

‘સિવિલાઇઝેશન’ શબ્દ કે જેનો તરજુગો આપણે ‘સંસ્કૃતિ’ અથવા ‘સુધારો’ શબ્દથી કરીએ છીએ, તેનો બાવ પદાર્થ વ્યક્ત કરે તેવો શબ્દ આપણી ભાષામાં મળવો મુશ્કેલ છે. એ સંસ્કૃતિનું જે સ્વરૂપ આપણા દેશમાં પ્રચલિત હતું તેને મનુ ‘સદાચાર’ એવું નામ આપે છે. અર્થાત્ તે અમુક સામાજિક નિયમોના બંધનરૂપ હતી. સરસ્વતી અને દશરૂવતી નદીની મધ્યમાં આવેલો દેશ જે ‘સહ્યાવર્ત’ નામે પ્રસિદ્ધ હતો, તે દેશમાં જે આચારો પરંપરાક્રમે ચાલ્યા આવતા હતા, તેમને જ સદાચાર કહેવામાં આવતા હતા. અર્થાત્ એ આચારોનો પાયો પ્રથમ ઉપર મંડાયેલો હતો; બસે પછી તેમાં ગમે તેટલી નિષ્કુરતા કે અવિચાર જ હોય. એ કારણે પ્રચલિત સંસ્કારે આપણા આચાર-વ્યવહારને જ પ્રાધાન્ય આપી ચિત્તની સ્વાધીનતાને વગર વિચાર્યો દરી લીધી હતી. સદાચારના જે આદર્શને એક વખત મનુએ સહ્યાવર્તમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલો દેખ્યો હતો, તે કમચઃ સોદાચારમાં પરિચુત થયો હતો.

જે ભારે જીવનની શરૂઆત કરી, ત્યારે અંગ્રેજ કેળવણીના પ્રભાવથી દેશના કેળવણેલા લોકોમાં આ બાલ આચારની તિરુદ બળવો વ્યાપી ગયો હતો. રાજનારાયણબાણે કહેલું તે સમયના સિસિલ લોખના વ્યવહારનું વર્ણન વાંચી જતાં એ વાત સ્પષ્ટ સમર્પક જશે. એ ‘સદાચારો’ને જાહેર અમે ‘સુધારા’ના

આદર્શને અંગ્રેજ નતિના આચારવ્યવહાર માથે મેળવીને ગ્રહણ કર્યો હતો. અમારા કુટુંબમાં એ પરિવર્તન તકે સંગત માનીને, — ધર્મની બાળનામાં શું કે આચારની જાગૃતમાં શું, — તેને પૂર્ણપણે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું હતું. મારો જન્મ એ જનના વાતાવરણમાં થયો હતો, અને તેમાં મારા સ્વાધારિક સાહિત્યપ્રેરો બળીને અંગ્રેજોને જાદુ જીવે સ્થાને યકાની લીધા હતા. આમ જીવનનો પ્રથમ ભાગ વ્યતીત થયો.

૨

ત્યાર બાદ તેમાં મારે વેદના સાથે પડ઼ો શરૂ થયો. રોજ હું જેવા લાગ્યો કે, સંસ્કૃતિ અને સુધારામાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી પ્રજાઓ પોતાના દેશ સિવાયની ધીજ પ્રજાઓ સાથેના વ્યવહારમાં કેટલી સહેલાઈથી સંસ્કૃતિની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરી શકે છે.

એકાંતમાં સાહિત્યરસનો સંભોગ કરી કરવાની સામગ્રીના આવરણમાં હું દટાઈ રહી હતો, તેમાંથી એક દિવસ મારે બહાર આવવું પડ્યું. તે દિવસે ભારતવર્ષની આમજનતાનું જે દારુણ દારિદ્ર્ય મારી સંમુખ પ્રગટ થયું, તે હૃદય-વિદારક હતું. અજ, વસ્ત્ર, પાણી, કેળવણી, આરોગ્ય વગેરે જે જે વસ્તુઓ મનુષ્યનાં શરીર અને મનને માટે અતિ આવશ્યક ગણાય, તેનો આવો અત્યંત અભાવ, કોઈ અર્વાચીન રાજ્યતંત્રમાં આખી પૃથ્વી ખૂંદતાં કદાચ ક્યાંય નહીં મળે. અને તેમ છતાં આ દેશ જ અંગ્રેજોને લાંબા સમયથી તેમનું ઐશ્વર્ય તેમ જ સંપત્તિ પૂરાં પાડતો આવ્યો છે! ત્યારે સુધારામાં આગળ વધેલા જગતના મહિમાનું પ્લાન દું એકચિત્તે કરતો હતો, ત્યારે કોઈ દિવસ મારી કષ્ટનામાં પણ નહોતું આવ્યું કે, ‘સુધારો’ અને ‘સંસ્કૃતિ’ ને નામે જોળખાતા માનવ-આદર્શનું રૂપ આટલું જાદુ દારુણ અને નિઃશ દશે. પરંતુ કરોડો ભારતવાસીઓ પ્રત્યે એક ગુપ્તરેલી પ્રજાએ દાખવેલું અવગાપણ ઓદારીય એ વિશ્વ રૂપની આજે મને પ્રતીતિ કરતી રહ્યું છે.

જે યંત્રશક્તિની મદદથી અંગ્રેજો પોતાનું વિષ-સામાન્ય જાતું કરતા આવ્યા છે, તેના યથોચિત

ઉપયોગથી આ નિઃસહાય દેશને વ્યથિત રાખવામાં આવ્યો છે. અને છતાં આપણા બધાની નજર સામે જાપાન દેશ યથોચ્છોગ પડે જોતજોતામાં સર્વ પ્રકારે કેવો સંપત્તિમાન દેશ બની ગયો છે? જાપાનની એ સમૃદ્ધિ હું નવરોનજર જોઈ આવ્યો છું; પોતાના દેશમાં તે કાંકો જે સુધરેલું રાજ્યત્રે ચલાવે છે તે પણ મેં જોયું છે. રશિયાની મોસ્કો નગરીમાં, આમ-જનતામાં કેળવણી અને આરોગ્યનો ફેલાવો કરવા, છૂટે હાથે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, તે પણ મેં જોયા છે. એ પ્રયત્નોને પરિણામે એ મહાન સામ્રાજ્યમાંથી સૂર્યતા, ગરીબાઈ અને પોતાની જાત માટેનો હલકો ખ્યાલ દૂર થઈ ગયાં છે. એ દેશની સંસ્કૃતિ પોતાની પ્રજાનાં જાતિ-કોમ-ધર્મ-કેવળનો ખ્યાલ કરતી નથી, પરંતુ વિશુદ્ધ માનવસંજ્ઞાનો પ્રભાવ સર્વત્ર ફેલાવે છે. તે દેશમાં યથેક્ષો અડધી તેમ જ આશ્ચર્યચકિત કરે તેવો સુધારો દેખી મને એકીવખતે ઈર્ષ્યા તેમ જ આનંદનો અનુભવ થયો.

મોસ્કો શહેરમાં રશિયાના રાજ્યતંત્રની એક વિશેષતાએ માડું ખાસ ધ્યાન યોગ્ય. ત્યાં મેં જોયું કે, ત્યાંના મુસલમાનો સાથે રાજકીય હક્કોની વહેંચણી બાબત બિનમુસલમાનોને કાંઈ અડધો ન હતો. જુદી જુદી કામોનાં સંમિલિત હિતોને નિષ્પક્ષ રીતે જળવવામાં જ કોઈ પણ સુધરેલા રાજ્યતંત્રનું સુધરેલા-પણું રહેલું છે. આને દુનિયામાં મોટી સંખ્યાની પરબ્રજાઓ ઉપર જેમની રાજસત્તા ચાલતી હોય તેવી બે જાતિઓ છે: એક અંગ્રેજ અને બીજી સોવિયેટ રશિયા. અંગ્રેજોએ તો એ પરબ્રજાઓનું પૌરુષ હણી નાખી તેમને સદાને માટે નિર્જીવ કરી મૂક્યા છે. પરંતુ સોવિયેટ રશિયા સાથે જેમને રાજકીય સંબંધ છે તેવી કેટલીક જંગલી મુસલમાન જાતિઓને બધી રીતે શકિતશાળી તથા સંગઠિત કરવા માટે રશિયનો સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેની સાક્ષી હું જાતે પૂરી શકું તેમ છું. બધી બાજોમાં તે પ્રજાઓને પોતાની સમાન કક્ષાની બતાવવા માટે સોવિયેટ સરકાર તમનોડ પ્રયત્નો કરી રહી છે, તેનાં પ્રમાણ મેં નજરે નિહાળ્યાં છે, તેમ જ તે સંબંધે થોડુંકણું વાંચ્યું પણ છે. આ જાતની રાજસત્તાની અસર કોઈ પણ રીતે પ્રજાને તેજેવધ કરનારી નીવડતી નથી, તેમ જ તેથી મનુષ્યવત્તી હાનિ થતી

નથી. રશિયાની રાજસત્તા એ કોઈ પરદેશી સત્તાની બીજાણ ચક્કીનું શાસન નથી.

ઈરાન દેશની રિયાત પણ હું નજરે જોઈ આવ્યો છું. એક દિવસ તે દેશ બે સુરોપીય જાતિઓની એડી નીચે ચમકાઈ રહ્યો હતો. પરંતુ સુરોપીયોના બીજા જગ્યામાંથી પોતાનો છુટકારો કરી, હાલમાં નવજીવન પામેલી એ પ્રજા સ્વવિકાસની પૃથ્વીતા સિદ્ધ કરવામાં લાગી ગઈ છે. એક સમયે ત્યાંના જરથોસ્ત્રીઓ સાથે ત્યાંના મુસલમાનોનો જે મારણાંતિક વિરોધ હતો, તે આજના નવા રાજ્યતંત્ર હેઠળ પૂરેપૂરો શાંત પડી ગયો છે. એ પ્રજાના આ સુભાગ્યનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, સુરોપીય જાતિઓના કૂટ પાશોમાંથી તે મુક્ત થઈ શકી છે. મારા સમગ્ર અંતઃકરણથી હું ઈરાન દેશનું કલ્યાણ ઇચ્છું છું.

આપણા પડોશી અફઘાનિસ્તાન દેશમાં કેળવણી તેમ જ સમાજનીતિનો તેવો સાર્વજનિક ઉત્સર્ગ હજી સુધી સિદ્ધ થયો નથી; પરંતુ તે બહુ દૂર પણ નથી. તેનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે, સુધારોનો ગર્વ કરતી કોઈ સુરોપીય જાતિની એડી હેઠળ એ દેશ સપડાયો નથી. એ દેશ પણ જોત-જોતામાં ચોતરફ ઉજાતિને માંગે—મુક્તિને માંગે આગળ વધવા માંડ્યો છે.

પરંતુ હિંદુસ્તાન! હિંદુસ્તાનને તો અંગ્રેજોના 'સુધરેલા' રાજ્યતંત્રનું ધંડીનું પરિચું છાતીએ બાંધી નિરુપાય નિશ્ચલતાની અંદર તળિયે ફગાઈ રહેલું પડે છે. તેવો જ એક બીજો સુધારામાં આગળ વધેલો મહાન પ્રાચીન દેશ ચીન, તેની જે વલે હાલમાં બેઠી છે, તેની જવાબદારીમાંથી પણ અંગ્રેજોને મુક્ત થઈ શકે તેમ નથી. પ્રથમ તેઓએ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા સારુ ચીનની પ્રજાને બળાતકારે અશીષ્ણ અવરાવીને જર્જરિત કરી નાખી, અને ઉપરથી તે દેશનો એક ટુકડો પડાવી લીધો. એ ભૂતકાળની વાત થીએ થીએ બુલાવા લાંબી હતી, તેવામાં તેમણે હાલમાં તે પ્રજા પ્રત્યે લાખવેલી ઉદ્ધત લાપરવાઈએ સાને ચોંકાવી મૂક્યા છે. જાપાને શાંતિથી ઉત્તર-ચીનને મળવા માંડ્યું, ત્યારે અંગ્રેજ રાજનીતિજ્ઞોએ એ આપ્તા પ્રસંગને એક 'સામાન્ય બતાવ' ગણી કાઢીને પોતાની ટચલી આંખો સુધીં હલાવી નહીં, બાદમાં રચેનની

પ્રગતંત્રવાદી સરકારના નાનકા તળિયામાં ઇચ્છા કેવી જનની કુશળતાથી કાણું પાડ્યા કર્યો તે પણ આપણે દૂર રહ્યાં રહ્યાં જોઈએ. જોકે, એ સમયે એ પણ જોઈએ કે, કેટલીક છૂટક છૂટક અંગ્રેજ વ્યક્તિઓએ દુષ્કર્તા રૂપેને જાણવવા પોતાના જન પણ અપણ કર્યાં. અંગ્રેજોની એ ઉદારતા જીન જેવી પૂર્વ તરફની કાળી પ્રજા ઉપર આવેલા સંકટ વખતે યથોચિત જનપ્રત ન થઈ; તોપણ એક યુરોપીય પ્રજાની સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરવા માટે જ્યારે તેમાંના કેટલાક લોકોને મેં પ્રાણત્યાગ કરતા જોયા, ત્યારે ફરી એક વાર મને યાદ આવ્યું કે, તે અંગ્રેજોને એક વખત હું સી મનુષ્યોના હિતૈષી રૂપે જોતો હતો, તથા કેવા વિશ્વાસ સાથે તેમની ભક્તિ કરતો હતો! યુરોપીય પ્રજાઓના સ્વભાવગત સુધરેલાપણામાંથી મારો વિશ્વાસ ધીમે ધીમે કેમ કરીને ઓછો થઈ ગયો, તેનો આ શોભનીય ઇતિહાસ છે.

‘સુધરેલા’ રાજ્યતંત્ર હેઠળ ચપેલી ભારતવર્ષની દુર્ગતિની સૌ કરતાં વધુ મોટી ખીના એ નથી કે, તેમાં અજ્ઞ, વસ્ત્ર, કેળવણી તેમ જ આરોગ્યનો શોકપ્રદ અભાવ છે. પરંતુ સૌથી મોટી દુર્ગતિ તો ભારતવાસીઓમાં પોતામાં પાડવામાં આવેલો વિચ્છેદ છે. ભારતવર્ષની ગહાર સ્વરાજ્ય યોગ્યતા મુસલમાન દેશોમાં તેના જોડાની કોઈ વસ્તુ મેં ક્યાંય જોઈ નહિ. પરંતુ એ દુર્ગતિ કે જેનું રૂપ રાજ ને રાજ વધુ ને વધુ ઉગ્ર બનતું જાય છે, તેને ભારતીય રાજ્યતંત્રના ઉપલા માળના કોઈ શ્રમ કેન્દ્રમાંથી મળતા સદાચાર દ્વારા પોપણ મળતું ન હોત, તો ભારતીય ઇતિહાસનું આટલું બધું અપમાનર સંસ્કૃતિહીન પરિણામ - કે જેનો નમૂનો ખીજે ક્યાંય મળી શકે તેમ નથી - કદી આવત નહીં.

ભારતવાસીઓ શુદ્ધિચક્તિની બાબતમાં કોઈ પણ અંશે જાણનારો કરતાં બેરત છે, એ વાત માનવા જેવી નથી. પૂર્વના આ બે દેશોમાં મોટામાં મોટો કોઈ ભેદ હોય નો એટલો જ છે કે, હિંદુસ્તાન અંગ્રેજ રાજ્યતંત્ર દ્વારા સર્વ પ્રકારે કચરાબેઠું તથા દગાબેઠું છે; જ્યારે જાપાન એ પ્રમાણે કોઈ પણ પાશ્ચાત્ય પ્રજાની હાયાના આચરણમાંથી મુક્ત છે. એ પરદેશી સંસ્કૃતિએ - એ તેને સંસ્કૃતિ કહી શકાતી હોય તો - આપણે શું શું ફરી લીધું છે, તે આપણે જાણીએ

છીએ. જદલામાં તેણે લાડી દ્વારા આપણને કાયદો અને સુસેદ રચાવી આપ્યાં છે. પરંતુ એ કાયદો અને સુસેદ ઉપરથી લાદવામાં આવેલાં હોવાથી માત્ર પોલીસરાજ જ છે. પાશ્ચાત્ય મોટી પ્રજાના સુધરેલાપણા પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવી હવે અશક્ય બની ગયું છે. તેણે તેનું રાક્ષિતક આપણને દાખવ્યું છે; પરંતુ પોતાનું સુક્ષિતક તે દેખાડી શકી નથી. અર્થાત્ માણસ માણસમાં જે સંબંધ સૌ કરતાં વધુ ધીમતી છે, તથા જેને યથાર્થ રીતે સંસ્કૃતિ કહી શકાય, તે બાબતની કૃષણતાને કારણે, ભારતવાસીઓની ઉત્પત્તિના માર્ગ સંપૂર્ણ બંધ થઈ ગયો છે. અજ્ઞતા, વચ્ચે વચ્ચે કોઈ ઉદારચરિત અંગ્રેજોનો પરિચય કરતાનું અને વૈયક્તિક સૌહાર્દ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. એ જાનનું સૌજન્ય અને અન્ય કોઈ દેશની કોઈ પ્રજામાં જોવા મળ્યું નથી. એ કેટલાક દાખલાઓથી જ અંગ્રેજ જાતિ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા આજે પણ મારામાં કાયમ રહી છે. દાખલા તરીકે એન્ડ્રૂઝ. તેમનામાં સાચા અંગ્રેજનું, સાચા ખ્રિસ્તીનું, સાચા મનુષ્યનું દર્શન જાણુભાવે અત્યંત નિકટપણે કરવાનું મહાભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. આજે જીવનની આડમાં રહીને તેમને જોતાં તેમની સ્વાર્થના લેણ વિનાની, નિર્ભીક મહાનુભાવતા વળી વધારે તેજસ્વીપણે જળદળી બેઠે છે. તેમના પ્રાણે કૃતજ્ઞભાવ ધારણ કરવાનાં અને તેમ જ આખી ભારત પ્રજાને ધણાં કારણે છે; પરંતુ વૈયક્તિક રીતે એક કારણે હું તેમનો ખાસ કૃતજ્ઞ છું. તરુણ વયે અંગ્રેજ માહિત્યના આસ્વાદ દ્વારા અંગ્રેજ જાતિ તરફ જે મારો નિર્ભલ શ્રદ્ધાભાવ મેં સમગ્ર આંતરજાતીય નિવેદિત ર્યો હતો, તેને છેક જ છુપ થઈ જતો અટકાવવામાં તેમણે મને મદદ કરી છે. તેમની સ્મૃતિની સાથે અંગ્રેજ જાતિની આંતરિક મદદતાનો ખ્યાલ મારા મનમાં સ્થિર રહેશે. એન્ડ્રૂઝને મેં મારા નિકટના અંધુ માન્યા હતા; તેથી જ રીતે તેમને સમગ્ર માનવજાતિના પણ જાંધુ માનું છું. તેમનો પરિચય મારા જીવનમાં એક અમૂલ્ય લાભ તરીકે સંચિત રહેશે. મને લાગે છે કે, એવા અંગ્રેજો જ અંગ્રેજોના નામને હમેશાને માટે જદલામ થતું અટકાવશે. તેમને જે મેં ન જોયા હોત કે ન જાણ્યા હોત, તો પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ સંખ્યા મોટી નિરાશાને ક્યાં આરો ન મ્હેત.

૩

દરમ્યાન સમગ્ર યુરોપમાં જંગલીપણું પોતાના દાંત તથા નખ ખુદ્દા કરી ચોતરફ બચકર પ્રલય મચાવવા તત્પર થયું છે. આ માનવહિંસાનો જીવાળ, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ભીતરમાંથી નીકળત ધર્મ, આને એક છેટેથી બીજા છેડા સુધી માનવ આત્માના અપમાન વડે આખા વાતાવરણને કચુપિત કરી રહ્યો છે.

ભાગ્યચક્રના પરિવર્તન દ્વારા એક દિવસ - તો અગ્નિજ્વળે આ ભારત-સામ્રાજ્ય છોડવું જ પડશે. પૂરતું તેઓ પોતાની પાછળ કેવું કંગાળ ભારતવર્ષ મૂકતા જશે? સૈકાંઓથી ચાલતો આવેલો તેમના રાજ્યતંત્રનો પ્રવાહ ભ્યારે અટકશે, ત્યારે તે પોતાની પાછળ તીવ્ર નિષ્ફળતા અને ભીષણ દીનતાનો કેવો અક્ષત ડીઝ મૂકતા જશે! જીવનના પ્રારંભકાળમાં મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો કે યુરોપના અંતરમાંથી સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ ચોતરફ ફેલાશે. આજ ભ્યારે મારે વિદાય લેવાનો વખત આવ્યો છે, ત્યારે મારો તે વિશ્વાસ બિલકુલ જીડી ગયો છે. આને મને એમ લાગે છે કે, વિશ્વના રક્ષણકર્તાનો જન્મ અમારી આ ભાંગી-તૂટી ઝૂંપડીમાં જ થવાનો છે; સંસ્કૃતિની દિવ્ય વાણી તે જરૂર લઈને આવશે; મનુષ્યના અંતિમ આશ્વાસનની કથા તે પૂર્વ દિશામાંથી જ આવીને સંભળાવશે. હું હવે સામા દિનારનો મુસાફર છું. આ બાજુને જોવારે પાછળ હું શું જોતો આવ્યો છું, શું મૂકતો

આવ્યો છું? એક બાગી પડતી અભિમાની સંસ્કૃતિનાં ચોતરફ વેરાતાં ખડેર! પરંતુ માણસમાં વિશ્વાસ યુગ્મથી બેસવું એ પાપ છે. એ વિશ્વાસ છેવટ સુધી હું કામચંપી રાખીશ. હું એવી આશા રાખીશ કે, મહાપ્રલય બાદ વૈરાગ્યતા મેઘમુક્ત આકાશમાં ધીરેધીરે ધીરે નિર્મળ આવિષ્કાર ફાટી શકે. અને તે આ પૂર્વાચલની સૂર્યોદયની દિશામાંથી. હજી એક દિવસ અપરાગિત મનુષ્ય પોતાની મહત્તા ફરી પ્રાપ્ત કરવાને માર્ગે આરંભેલા વિજયમાતાના પ્રયાણમાં બંધી મુસ્કેલીઓ એળંગીને આગળ વધશે, મનુષ્યત્વનો આજનો પરાજય અંતકીન, ઉપાચલિત છે, એમ સ્વીકારી લેવું એને હું અપરાધ માનું છું.

આને હું એ વાત કહેનો બાઈ છું કે, ગમે તેટલા પ્રગળ પ્રતાપશાહીનું પણ સામર્થ્ય, મહમત્તા કે આત્મભરિતા નિર્વિધ રહેવાનાં નથી. તે પુરવાર થવાનો દિવસ આને તો સામે આવીને ઊભો છે. અને એ સત્ય જરૂર સાબિત થવાનું છે કે,

મધર્મેયેષતે તાપત્ત્વ તતો મદ્રાણિ પચ્યતિ ।

તતઃ સપત્તાન્ જયતિ સમૂલ્લુત્ત વિનશ્યતિ ॥

‘અધર્મથી માણસ સંપતિમાન થાય છે, સુખો ભોગવે છે, અને હરીફો ઉપર વિજય મેળવે છે, પરંતુ પછી સમૂળથી નાશ પામે છે.’

(જંગાળ ‘પ્રવાસી’કપરથી) રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

આર્થિક પ્રાણીનો સમાજ

મનુષ્યનો સ્વભાવ કેવો છે અને સમાજમાં તેનું સ્થાન તથા કાર્ય શું છે એ વિષેની માન્યતા કે કલ્પના શી કરાય છે, તે ઉપર દરેક સુસંગઠિત સમાજ સ્થાય છે. મનુષ્ય સ્વભાવની ફેરફારો કલ્પના વસ્તુતઃ જોડી દો કે ખરી દો; પરંતુ તેને પ્રદક્ષ કરીને અપનાવનારા સમાજનું, તે કલ્પના સાચું ચિત્ર બતાવે છે. મનુષ્યસ્વભાવના અમુક ક્ષેત્રને પોતે સમાજરહિયે સર્વોત્તમ અને નિર્ણયક ગણે છે તેમ બતાવીને, એ કલ્પના સમાજની મૂળભૂત માન્યતાઓ તથા શ્રદ્ધાઓને પ્રત્યક્ષ થટે છે. માણસ ‘આર્થિક પ્રાણી’ છે એ કલ્પના બદલ લોકના મૂલ્યાંકન અથવા માકસના સમાજવાદી સમાજની સૂચક નિશાની છે. માણસ શ્રદ્ધથી પોતાનો આર્થિક વહેવાર ચલાવે તો તે વડે, પોતે કલ્પેલા હેતુઓ સધાશે; એમ તેમને લાગે છે. તેથી આર્થિક સંતોષો જ સમાજરહિયે મહત્વના અને દરકાર-પાત્ર છે, એમ લાગે છે; એટલે, આર્થિક દરજ્જા, આર્થિક હક-પરવાતા મેળવવા માટે માણસ ગમે છે; તેમને સારુ તે યુદ્ધ ખેડે છે, અને મરવા તૈયાર થાય છે. બીજું બધું એને માત્ર દંભ, દુદ્ધ વરણી, કે રમ્ય હાથલું જ લાગે છે.

મણિપુર છે તો એક દેશી રાજ્ય, પણ ડિમાપુર રોશનથી ઇન્ફ્લુઅન્સ મુધીનો, ૧૭૪ માહિતીના અદ્યુન રમ્ય રસ્તો બ્રિટિશ સરકારે પોતાના તાગામાં જ રાખ્યો છે, અને પોતાના પબ્લિક વર્ક્સ ખાતા મારફતે એને સારી રિયતિમાં રાખે છે. સિલચરથી ઇન્ફ્લુઅન્સ મુધીનો બીજો રસ્તો મોટરના કામનો નથી, પણ લસકરની દૃષ્ટિએ એટલો જ મહત્વનો છે.

ડિમાપુર અને સિલચર મુધી રેલવે પહોંચાડ્યા પછી હવે મણિપુરના શોકોની કશી જ બીક રહી

નથી.

હું માતું છું કે, હિંદુસ્તાનની પૂર્વ સરહદ તો બ્રહ્મદેશની મોટામાં મોટી નદી ચિંદિન મુધી ગચ્છી જોઈએ. અને કોઈ દિવસે ત્યાં મુધી રેલવે લાઈન જવાની છે જ

હશે. આપણે તો અહીં લસકરની દૃષ્ટિએ નહિ અને વેપારની પણ દૃષ્ટિએ નહિ, પણ કેવળ વનશીનો આનંદ માણવાની દૃષ્ટિએ જ એનો વિચાર કરવાના.

કાકા વાલેલ્લકર

વહેવારું અહિં સા

૮

અહિંસક સંગઠનની રાકયતા તથા મુશ્કેલીઓ
હવે અહિંસક સંગઠનની રાકયતા તથા મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરીશું.

આ બાબતમાં આપણા પક્ષમાં એક મોટી અનુકૂળતા એ છે કે જુગત્તની આફતથી અસહયોગનું સંગઠન કરવાની આપણામાં લગભગ જન્મસિદ્ધ કુશળતા બેઠી આવેલી છે. અસહકારનો વિચાર કરવો હોય ત્યારે, એ નહિ નીવડેલ શક્તિ હોય એમ આપણને આત્મવિશ્વાસ હોય છે. તલવાર તેમ જ ટાલ બંને તરીકે, અને વેર વૃત્તિથી તેમ જ સત્યાગ્રહ વૃત્તિથી, આપણે અસહયોગના હથિયારોનો ઘણી વાર ઉપયોગ કરેલો છે. બહિષ્કારની કાણુમાં કાણુ રીતથી હરિજનોને આપણે કેવા ક્ષયી નાંખ્યા છે, તેનું ઉદાહરણ તો આપણી આંખ આગળ ઢળું બેઠેલું જ છે. તે અસહયોગનું જ એક કોર ૩૫ છે. હરિજનોની સામે તેનો ઉપયોગ ક્યેં એટલાં શેકા યદિ ગયાં છે કે, ક્યા જુનાની સત્યરૂપે તેમની સામે એ રક્ત ચલાવવામાં આવેલું ત્યે આપણે હવે નહિ જાણીએ. સંભવ છે કે, મૂળમાં તેમનો કોઈ કારણસર સખત બાદેશ્વર કરવામાં આવ્યો હશે, અને તેને પરિણામે તેમને પોતાના હાલના નીચ મનાયેલા ધર્માએ જ પોતાનો સદંતર વિનાશ થતો અટકાવવાના ઉપાય રૂપે લાગ્યા હશે. અસ્પૃશ્યતા તો એ બહિષ્કારનું ઢગવામાં ઢળું ૩૫ ગણાય. ઇલાનોયે રૂપડું ન થાય અને નજર સામેયે ન અવાય એટલે મુધી તે ક્યાંક ક્યાંક પહોંચ્યો. એમ ન્યાતોની રૂઢિઓના ઉલ્લંઘન માટે કપારિક ક્યારેક બ્યક્તિ કે કુટુંબોને ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવે છે તેમ, ને તે બહિષ્કાર અહિંસક વૃત્તિથી થયો હોત તો, જરૂરિયાત ટળી ગયા બાદ તે એમાં લેવામાં આવ્યો

હોત. આપણી અનેક ન્યાતો, પેદા ન્યાતો, વચેરે અસહયોગના રક્ષતા જ ન્યાતો કે અન્યાતો ઉપયોગમાંથી બેપથ છે.

મુશ્કેલીઓ આ દેશમાં વિજેતા અને વલ્લભવાણ તરીકે આવ્યા છતાં, તેમનેયે હિંદુઓની અસહયોગ જમાવવાની શક્તિ વસમી ધઈ પડી. તલવારની ક્ષેત્ર કે લાબની લાલચને જો હિંદુ વશ થયો, તેને પોતાને માર્ગે હિંદુ સમાજે જવા દીધો, પણ તેની સાથેનો ફરક પ્રકારનો સામાજિક સંબંધ તોડી નાંખવામાં આવ્યો. પ્રત્યક્ષ હિંસા વિનાની અસહયોગની થર્પાઈમાં રહી જેટલે અંશે ધઈ રાજે તેટલે અંશે, ખુદ વિજેતા ભતિયોને પણ સમાજબાહ્ય રાખવામાં આવી. રાણા પ્રતાપસિંહનો માનસિંહ સાથેનો કમનસીબ ઝઘડો, જેને પરિણામે અક્બર સાથે વર્ષો મુધી લડાઈ મચી, — એ ઇતિહાસ એક બાજુ પર વિધર્મી વિજેતાનો સંખલ બહિષ્કાર કરવાની વૃત્તિ અને બીજી બાજુ પર તેની સાથે મેળ કરવાની વૃત્તિ — એ બે વચ્ચેના કલહનું ઉદાહરણ છે. માનસિંહે અક્બર સાથે વિવાદસંબંધ બાંધ્યો, તેટલા જ કારણસર જયપુર રાજ્ય સામે લડાઈ બંદોર કરવાની પ્રતાપની ઇચ્છા નહોતી. પણ તેનો બહિષ્કાર કરી તેના એ કામનો નિષેધ કરવાનો તેને અધિકાર હતો, અને તે અધિકાર જનવવાનો તેણે આગ્રહ બતાવ્યો. આજની ભૂષામાં એમ કહી મકાચ કે, એમ કરવું ફરક નાગરિકતા અધિકારની વાત છે. પણ રાજ્યના કોઈ નાગરિક નથી હોતા, અને ન્યારે એક અધિકારનો એક બળિયાતો બેડુ સામે અમલ કરવામાં આવે, ત્યારે અર્થાત ઉત્પત્ત વાર જ. વળી રાણા પ્રતાપ હાઈ અહિંસાને વરેલો નહોતો, પણ લડાઈને ક્ષાત્રધર્મનું અંગ સમજતો હતો. અધી એમાંથી ખુનખાર જ નહોતો એમાં આશ્ચર્ય નથી.

પણ ત્યાં અસહકારનું હથિયાર સામાન્ય નામરિકોએ વાપર્યું, ત્યાં ત્રત્યક્ષ ખૂનરેણીથી મુક્ત રહે એટલી મર્યાદામાં તે વપરાયું. મુસલમાનો તથા હરિજનોનો એક જાળ જુદાં મતદારમંડળોની તથા પાર્સિયાનોની એ નવી માગણી કરી રહ્યો છે, તે બારે નામીપાસીને પરિણામે છે. ખુનામરથી ક્યાં વિના સફળ અસહકાર જમાવવાની હિંદુઓમાં જે સહજશક્તિ રહેલી છે, તેની ધારતીનું એ પરિણામ છે. એકબીજાથી અરપૂર્ય જનીને રહે એવી સમાજરચનાની જરૂર હવે રહી નથી. હવે તો એકઠા થવાની જરૂર છે. પણ ત્યાં આભિમાન, અજ્ઞાનતા અને સાંકડી વૃત્તિઓ હજી જતાં નથી, અને તેથી એકબીજા સાથે થોડા સંબંધોમાં ગોઠવાવાનો માર્ગ શોધવામાં અંતરાયો બેસા યાય છે. પણ આ વિષયનાંતર યરો.

અહીં એ પણ કહી દેવું જોઈએ કે, અસહકારની આ શ્રદ્ધિ ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી કે શીખ વગેરે ધર્મોમાં દાખલ થવાથી પ્રભાવે ઓછું નથી. હરિજનોમાં તો એ બરપૂર છે. બેલકુડ, એમ પણ કહી શકાય કે, પાર્સિયાન, આફઘાનિસ્તાન વગેરેની ગણવળો હિંદુસમાજની 'વાદાવૃત્તિ'ને પથાભ્યાસું ચિદન છે. જો હિંદુપણાનું એ જ આવશ્યકલક્ષણ હોય તો તેઓ હવે પૂરેપૂરા હિંદુ બની ગયા કહેવાય.

નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કરવા માટે એ સમને નવી રીતે સમજવું ને થોડાં પડશે એ ખરું છે. અહિંસાના વધારે મુધરેલા સિદ્ધાંતોને અનુસરી તેને શુદ્ધ પણ કરવું પડશે. અહીં મારો કહેવાનો આશય એટલો જ છે કે, આ સમ આપણને પરિચિત છે, અને એને યોજવાની આપણમાં લગજ જન્મસિદ્ધ આવડત છે. આથી, માત્ર એ નીતિશાસ્ત્રના મુધરેલા સિદ્ધાંતો રખા કરવા, અને એના વિધિનિયેષો બતાવવા એટલું જ આવશ્યક છે એ સમજઈ નય તો હોયો. થોડાની રમાનિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એને યોજવાની ઝીણી વીગતો થોડાની મેળે ગોઠવી લેશે.

આપણને અનુકૂળ એક બીજી હકીકત એ છે કે, આપણો દેશ કોઈ એક નેશન પટ્ટીખંડ નથી. પરદેશીની મદદ વિના આપણને જીવવું અશકય થાય એમ નથી. વીસમી સદીના છેલ્લામાં છેલ્લી દબના મોટા શહેરની સમજવડી અને મોજમલએ ન મોજવા શકાય તોયે, સામાન્ય સગવડથી રહેવું આપણે માટે અશકય તોયે, યુરોપ-અમેરિકાના વેગ અને ભમકાથી ન વધી શકીએ, તોયે સ્થિર રંગલે આગળ વધતા રહેવા માટે આપણા દેશમાં પરનાં કુદરતી સાધનો, મનુરો અને હુકિયળ છે. એટલું જ નહિ, પણ જૂતકાળમાં આપણે કરતા હતા તેમ, જે સમાનશાય અને મિત્રભાવથી માગણી કરવામાં આવે તો, હજીયે બીજા પ્રભાવોને થોડાના દેશને મર્યાદિત વેગે આગળ વધવામાં આપણે મદદ પણ કરી શકીએ. કેષપણનો ગર્વ દેખાડતા કે હિંસાની ધમકી આપતા તેમનાથી ન

માગણી કરાય; એક પ્રભ બીજા પ્રભનો ખનનના લાભાર્થે સહકાર રોધે એવો સરખો સંબંધ હોવો જોઈએ. અહિંસાત્મક અસહકારનો અર્થ એવો નથી કે, બીજા પ્રભ-ઓથી વેગળ જ રહેવું; પણ બીજાઓ સાથે સ્વાકિમાન-પૂર્વક જ સંબંધ પ્રાપ્તિનો એમાં અવશ્ય આગ્રહ છે. હાર રવીકરી લઈ, વિજેતામાં નિરુપાયે લીન થઈ જવાનો એ ઇન્કાર કરે છે. સ્વયંપૂર્ણતાને કાર્યક્રમ જડ અને અફર નથી. તે સદાયે બંધ ખ્યાલવાળો દિલ્લો નથી; પણ તેના દરવાજા જરૂર મુજબ ઉઘાડ-બંધ કરી શકાય છે.

સાધારણ રીતે બળદ કે થોડાના વાહનમાં મુસાફરી થાય, સગડી કે ચૂલા પર પાણી ગરમ કરી સાધારણ આંતરો રાખી નાહવા મળે, અને દંદાડામાં એક વાર છાપું મળે — એટલાથી જ આપણે સંતોષ પકડીએ, તો કેવળ આપણી ભતમહેનતથી આપણે દેશની પુનરંચના કરવાની ખાતરી રાખી શકીએ પણ 'વૈજ્ઞાનિક મુદ્ધારાઓ-વાળા જીવન'ને વેગ સાથે દાખલ કરવાની આપણી નેમ હોય, તો બધીયે નતના મૂંઝવનારા કોયડાઓ આપણી સામે આવવાના જ. સેકાંઓની મદામહેનતે ધીમે ધીમે રથાયેલો અહિંસાપ્રધાન સંસ્કૃતિવાળો સમાજ જતો જ અહિંસક રીતે એવી વેગથી પુનરંચના કરવામાં એક મોટો મૂંઝવનારો કોયડો બનશે.

મારા મુજબથી કોઈ ગેરસમજ ન કરે. માટું કહેવું એમ નથી કે, આધુનિક વિજ્ઞાન સામે અને તેની મદદથી શક્ય થનારું ઉત્પત્તિ, ભોગ તથા કુદરતી સાધનોના ઉપયોગ સાથે આપણે ખારણાં જ વાસી દેવાં જોઈએ. માટું કહેવું એટલું જ છે કે, કુદરતના તથા યંત્રવિજ્ઞાના જ્ઞાનથી જે જે કોઈ યાંત્રિક શોધ કે મનુર પડ્યાંડનાર યુક્તિઓ સૂઝે, તે સર્વેને વેગથી દાખલ કરવાની પેલછા આપણે છોડવી જોઈએ. એક નવીનતા દાખલ કરવાનું સમાજ પર શું પરિણામ આવે છે તે તપાસીએ; એથી લાજ જ થયો છે એવી ખાતરી કરી લઈએ; એથી ઉત્પન્ન થયેલી પરિસ્થિતિને ઘટતા ફેરફાર કરી પહોંચી વળીએ; અને પછી બીજા નવીનતાને વિચારીએ. પશ્ચિમના દેશો વિજ્ઞાનમાં એવા આંધળિયા વેગે પડયા છે કે લશ્ય પર પહોંચ્યા પહેલાં જ ભડકાયા છે. અને એમ કરવામાં તેઓ એક બીજા સાથે એવા ચુંચાઈ ગયા છે કે, કોના પર કોનું નિયંત્રણ છે તે કાવવું પણ મુશ્કેલ છે. એ અટપટા યંત્રમાં આપણે ચુંચાઈ જવાની જરૂર નથી. 'સુધરેલી દુનિયા' વિષેના તેમના ખ્યાલો બદલાય નહિ ત્યાં સુધી આપણે બને તેટલા દૂર રહેવામાં જ હિત છે. ૧૯મી કે ૨૦મીયે સદીમાં આપણે પડયા રહેલા મજાઈએ તોયે સંતોષ રાખીએ. વિજ્ઞાનની છેલ્લી શોધવાળું, સિનેમાના ચિત્રને વેગે બદલાવું, મોગમય, પણ ચુંચવાયેલું અને હિંસક જીવન માળવા કરતાં, પૂરતાં ખોરાક, કપડાં અને

રહેલાં સાથે આપણે સાદું પણ નીરોગી અને ખરડતલ
દીર્ઘાયુષ્ય લેવાની શક્તિએ, તે તેમાં આપણું વધારે કંઈ છે.

મુશ્કેલીઓ.

ઉપરી અનુકળતાઓની સાથે કેટલીક પ્રવિક્ષણ
પરિશિષ્ટિઓ પણ છે, તેનોય વિચાર કરવો જોઈએ.

ખડુ મોટી જનસંખ્યા ભલે જ કેટલીક અવગણ લેણી
કરે છે. છાપાંઓ પરથી આપણે તપાસીએ છીએ કે, દિલ્લે
જે નાની નાની અને ખૂબ સુધરેલી પ્રજાઓ પર છત
મેળવી, તે પણ દેશદ્રોહી લોકોથી યુક્ત નહોતી. કોઈને
જાગરો કે નીચેની રિયતિના અને ખેતર લોકો જ દેશદ્રોહી
થતા હશે, પણ કમનસીબે તે ઘણી વાર અજાણ મનાતા
લોકોનોય દુર્ગુણ હોય છે. આપણા જેવા વિશાળ દેશમાં
તે જુદા જુદા વિચાર અને આદર્શો ધરાવનારા કેટલાયે
પક્ષો છે, અને પરસ્પર અવિશ્વાસ તથા સત્તા અને
નોકરીઓ માટે લોક રક્ષા છે. ત્યાં અહિંસક સંજ્ઞન
કરવાનું કામ નિર્વિઘ્ન તો ક્યાંથી હોઈ શકે? પણ એ
પક્ષો તથા વર્ગો તો હિંસામાં માનવાવાળા હોઈ, અહિંસક
ચલના કરનારાઓના પ્રયત્નોને તેઓ હરાવવા હમ્મ
માં નવાઈ ન લાગતી જોઈએ; એમની તો પહેલેથી
ખાતરી કરી જ લીધી હોય, પણ એમનાથીયે થોડું
વેધ એ લોકો તરફથી થાય છે, જેઓ ભલે સત્તા હાથે
હિં, છતાં પોતાના ખાનગી કે પક્ષના લાભ સાડુ
હેંસાવાદીઓ સાથે સહકાર કરે છે, અને અહિંસાની
રત્નોત્તું પાલન કરતા નથી. તે જ પ્રમાણે અહિંસામાં
માનવાવાળા છતાં અત્યંત પડપા કરવાની હિંસાવાળા
લોકો પણ મળે છે. એમની અસહકારની અને
વર્તન વિચાર કરવાની હિંસા એવી અતિ દીવ હોય છે
, પોતાના જેવા ઉદેશ ધરાવનારા લોકો સાથે પણ તેઓ
શિ સહકાર કરી શકતા નથી. પણ જેમ હિંસક સમાજ
માટે, તેમ જ અહિંસક સમાજ માટેય જરૂરી છે કે, એક
જ બાબતના લોકોએ એક જ અવાજ કાઢવો જોઈએ, અને
એક દિવસથી જ કામ કરવું જોઈએ. બુદ્ધિ તો થાય; પણ
હિંસાએ થોડું વધારે કષ્ટ અને સફળતામાં થોડી ઠીલ.
જો કોઈ, ખટખટ, બુદ્ધિદેહ, હમરા વગેરે તો સફળતાને
પરાક્રમ જ કહી શકે છે, અને ક્યારેક તો છત્તનેય હારમાં
રતી દે છે.

દેશના આપણે જે બાજ સમજીએ: હિંસાના
પાયા પર દેશનું સંજ્ઞન કરવા હમ્મનારા; અને સિદ્ધાંત
એ અમલ અભિવાય સંયોગ સમજીને અહિંસાને
રત્નીકારી, તેના પાયા પર દેશનું સંજ્ઞન કરવા હમ્મનારા.
બન્નેને પોતપોતાના ખાસ નિયમો, નિષ્ઠા અને કાર્યક્રમ
હોવાના તેના અમલ કરવામાં જરૂરી ક્યારા રહેશે
તેટલે અંશે મુક્તિઓ અને હારનો સંભવ વધારે થશે
અજાણ વિરોધીઓ સાથેના કરવા માટે ભયારે કોઈ

સંજ્ઞન કરતા હોઈએ, ત્યારે કોઈક કંઠજ ફરત બળવવાનું,
કંઈક ત્યાજ કરવાનું, કોઈક અંત અભિપ્રાય ઝીલુ
કરવાનું, કે કોઈક સ્વતંત્રતા જતી કરવાનું રહેશે જ.
હિંસક સંજ્ઞનમાં આવી બાબતોમાં ફરિયાદો આજ્ઞા-
પાલન કરાવી લેવા માટે બળાકાર (દંડ, યાજ) કરવાનો
અધિકાર પણ આપવામાં આવે છે. અહિંસામાં વધારેમાં
વધારે દંડ એટલો જ કરી શકાય કે, આજ્ઞા તોડનારને
સંસ્થામાંથી કાઢી મૂકવો. પણ કાઢી મૂકવાથી કોઈ
મુશ્કેલીનો અંત આવતો નથી. કોંગ્રેસે ભ્યાં ભ્યાં એ
પગલું લીધું ત્યાં જ થયું તે પરથી એમ પણ કહી શકાય
કે એથી મુશ્કેલી વધે પણ ખરી. એટલે કે, એ માર્ગ
લેવો પડે તોયે યાદ રાખવું જોઈએ કે, એ પોતાના જ
સરીરના એક અવયવને કાપ્યા બરાબર છે, અને તેટલે
અંશે તે સંસ્થાને તે એક આપત્તિનો જ પ્રયત્ન છે.
આથી આજ્ઞા તોડનારની બુદ્ધિ અને હૃદય બાબતને
અમત કરવાના સર્વે પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડે અને તેની
અવગણના કરવામાં એકમ દોષ, ત્યારે જ એ ઉપાય
લેવો જોઈએ. આથી, જેઓ અહિંસાનાંક પ્રતિધારને
સફળ કરવા હમ્મના હોય તેમણે બધી મદદગારી શક્ય
બાબતોમાં પોતાના પસંદ કરેલા એક નાનકડા અગ્રેવાન
મંડળની આજ્ઞાઓને સ્વીકારવા કબજ થવું જોઈએ. એક
જ વસ્તુની લોકોએ પુરેપૂરી ખાતરી કરી લેવી; તે એ કે,
અગ્રેવાનો વ્યવહારકુશળ, ચારિત્રવાન અને પ્રામાણિક
છે, અને તેમની દેશભક્તિ પર શંકા લેવાય એવું નથી.

આની આજ્ઞાધીનતા આવશ્યક જ છે, પણ એ પ્રાપ્ત
કરવી બહુ મુશ્કેલ થાય એવો સંભવ છે, આપણમાં
સ્વભાવથી વસતી અસહયોગહિંસા પરિણામે બુદ્ધિ
આજ્ઞાભંજન કરતાંયે, આદર્શો વિપ્રોત્તર્યપ કરવાનાંયે
માર્ગો લઈ શકાય. તેમની આજ્ઞા સાથે અવાજ ન
હાથવામાં આવે, આજ્ઞા પાલવાનો ઇનકાર ન કરવામાં
આવે, અહિંસાના અગ્રેવાનો કે અનુયાયીઓની કોઈ
રિતે કનડગત પણ ન કરવામાં આવે, પણ તેમની મદદ
તથા સુચનાઓ પર ધ્યાન જ ન આવે એટલે થયું.
‘તુમ બલ્લા દે, હમ મુનતા દે.’ આવા સદેશ
અસહયોગથી અપણા લોકો કારી પેડે વાકેશકાર છે.
સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓ અને સ્વનામીક કાર્ય
કરનારાઓને લોકોના આવા કિયાતીન અસહકારનો પુષ્પ
અનુભવ મળે છે. એમ કેવળ અજ્ઞાન, નિરક્ષરતા કે
અજાણને લીધે થયું નથી; પણ દરદારાપૂર્વક થાય છે બંદેર
સંસ્થાનાં કાર્યો પ્રત્યે નાપસંદગી બતાવવાની એક પ્રકારની
એ મુક્તિ રીત છે. તીવ્રજીને રબરના પટામાંથી પસાર
થવું કઠણ છે, પણ તેથીયે વધારે કઠણ લોકોને આનો
અગદયોગ દોષ તો અહિંસક સંજ્ઞન કરવાનું કામ છે.
પણ આ મુશ્કેલીઓનેય સામનો કરવો જ રમ્યાં.

૯

હિંસક તથા અહિંસક લડતનાં સમાન અંગો

હિંસક તથા અહિંસક લડતમાં કેટલાંક અંગો સરખાં જ હોય છે. દા. ત.—

લડતની તીવ્રતા અને ક્ષેત્રના વિસ્તારના પ્રમાણમાં આંતરવર્તે અંગે બંનેમાં સમાનતા નિત્ય જીવનમાં અન્યવરૂપ, અગવડ, ટંચાઈ (અજાત), સર્ગાસંબંધીઓનો વિયોગ, વધારે ખર્ચ, ઔદ્યોગિક નુકસાન, નફોના પટાંગ, રાષ્ટ્રપ્રીતિના કે કાયદેસર લાગા, જનમાલતું ભેખમ, કામનો વધુ બેભાન, ટૂંક ન હોય તેવી ફરજોની જાનવણી વગેરે વગેરે સહન કરનાં પડે.

વળી, મરણ, રિજામણી, મૃત્યુવાન સંપત્તિના નાશ કે હરણ અને, સ્ત્રીઓને અત્યાચાર—આમાં ભેખમ પણ હિંસક તેમ જ અહિંસક બંને લડાઈઓમાં ઉદ્ભવનાં પડે.

પણ, જરા વિચારતાં જ સમજી શકો છો કે, બંને બાજુ હિંસા જ હોય તે કરતાં એક જ બાજુ હિંસા અને બીજી બાજુ અહિંસક પ્રતીકાર હોય, તે આ બધા ભેખમોનું પ્રમાણ બંને બાજુ પર બોલું થાય. જ્યારે હુમલો કરનાર એમ જાણે છે કે વિરોધી પાસે લડવા માટે બંધકાઈ નથી, તે તેણે વધારેમાં વધારે એટલા જ રણચારો, લડાઈનાં વિમાન, આરમાર, બોંબ વગેરે બનાવવા કે લાવવાની જરૂર રહે, એટલાં અહિંસક પ્રત્યેક પર દહેશત બેસાડવાની ગણતરીથી વાપરવાની એને જરૂર બાસે. હિંસાનાં સાધનોથી અરક્ષિત પ્રજાનો એ સમૂહજો સંહાર કરવા છદ્મ, અને તે સંહાર પોતાની આંખે જોવાની અકળામણ ન બોજવવી પડે તે માટે, પોતાના શિક્ષકની સામે સામે તે આવવા ન માગતા હોય, તેણે એટલા પ્રમાણમાં એને આજે ધાર્મિક સેના વાપરવી પડે છે તેટલી નહિ વાપરવી પડે. હિંદુસ્તાનની તથા અમેરિકાની રાની પ્રજાઓની જેવી રીતિ થઈ છે, તેવી તે આખી અહિંસક પ્રજાની દરી મટે, એણે ડરલાગવા સંભવ છે. પણ નિષ્કૃષ્ટ હિંસક વિરોધ કરતાં અહિંસક વિરોધથી શું આ વધારે પ્રમાણમાં થઈ શકે કે? હિંસાથી વિરોધ મેળવવા હોય તે સજી કરે તે કરતાં આપણે વધારે બચકર હિંસા કરવી જોઈએ. અધકચરી કે અસર વિનાની હિંસાથી કંઈ વળી શકે નહિ. અહિંસા, એ સફળ થાય તો, માનવપરિવારની એક બીજી શાખા સામે તમારા શાંતિ તથા પ્રેમનો સંબંધ રચાય; એ તે અસરકારક ન થાય અને અર્થે રહેતે જ્યાં પછી તમારી હિંમત બાંગી પડે, તેણે ૧૯૧૮માં જર્મનીને કે ૧૯૪૦માં ફાસ્ટને જે નામોશી બોજવવી પડી, તેથી વધારે જરા ઘાવ થાય નહિ.

એટલે કે, અહિંસક લડતને પણ હિંસક લડત જેવાં

જ ભેખમો તે ઉદાહરણ પડે. હિંસામાં સામાને હરાવવા કર બહાદુરીની જરૂર પડે છે; અહિંસામાં સામે હાથ ઉઘામ્યા વિના ભેખમનો સામનો કરવાની કંડી બહાદુરી જોઈએ છે. રાષ્ટ્રધારી સિપાઈની કર બહાદુરીની પાછળ લડતનાં ભેખમોથી બને તે બધી જવાની જતિ રહે છે. એ કેવળ મારક જતિ નથી હોતી. પણ મારક અને આત્મરક્ષક (નત બચાવવી) બંને જતની હોય છે. કંડી બહાદુરીમાં ભેખમથી છટકવાનો તે પ્રયત્ન જ ન હોય, અને તેથી અચવાની જતિનો સવાલ જ ન હોય. અને મારકજતિ તે અર્થાત જ ન હોઈ શકે. મધ્યયુગમાં પોતાની નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવા માટે જેવી દિવ્ય કસોટીઓ (સોદાનો તથા ગોળા ઉપાડવો કયાદી) લેવામાં આવતી, તેની બેઠે એ પ્રસંગ સરખાવી શકાય.

વળી, લડતની તૈયારી રૂપે તેમ જ લડત દરમ્યાન, હિંસા તેમ જ અહિંસા બંનેમાં વેગભર્યા રચનાત્મક કાર્યક્રમની પણ સરખી જ જરૂરિયાત પડે છે, વિનિબાળ એ એક ભેખમાં કલા પ્રમાણે—

“યુરોપની લડાઈ હિંસક સાધનોથી હિંસક ધ્યેયાની સિદ્ધિ માટે છે. આપણી લડાઈ અહિંસક સાધનોથી અહિંસક ધ્યેયાની સિદ્ધિ માટે છે. આમ બંનેમાં ધણી ફરક છે. છતાં યુરોપની લડાઈમાંથી આપણે પણ શીખવા જેવું છે. લડાઈ લડવાનાં સાધનો ગમે તે હોય, પણ આધુનિક લડાઈ એટલે પ્રજાના સામુદાયિક અને સર્વાંગી સહયોગનો કોઈ ને કોઈ એક પ્રયત્ન પ્રયત્ન હોય છે એમ કહી શકાય. એ પ્રયત્નનું પરિણામ સંહાર કરવાનું અને, માની લઈએ કે, ધ્યેય પણ તેવું જ હોવા છતાં, તે પ્રયત્ન નતે લગભગ સંપૂર્ણપણે રચનાત્મક જ હોય છે. કહેવાય છે કે જર્મનીએ લગભગ ૭૦ લાખનું સૈન્ય લડાઈમાં જતાવું છે. આઠ ફોરડની જરોતોમાંથી આઠ મોટું લરકર જીત્યું કરવું, તેને પરિણામકારક બનાવવા તેટલા જ મોટા પાયા પર દક્ષિણ, દક્ષિણ, તથા સાધન-આસરી તૈયાર કરનાં, દેશના મુદ્દાઓને લાચરમાં લાચર આલસોને લરકરમાં બરી લીધા બાદ, બાકીના બાગની મદદથી દેશનો નિરંતર કારભાર ચલાવ્યા કરનાં; વળી ધનની નદીનો પ્રવાહ અટકાવે રહે તે માટે દેશના ઉદ્યોગ-ધંધા પણ બંને તેટલા ચાલતા રાખવા, કોલેજે બંધ કરી નાંખવી, તથા રાષ્ટ્રના સુખ ઉદ્યોગોને રાષ્ટ્રીય માલકીના બનાવી દેવા,—આ બધું, જેમ વિશ્વકપટકર્મમાં વિરાટને અનેક આંખ, કાન, મોં, હાથ, પગ વગેરે અવયવો હેજાડવામાં આવે છે, પણ હાલ તો એક જ ચીતરવામાં આવે છે તેમ, એક એવો વિશાળ અને સર્વવ્યાપી રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે કે એની પાછળ સંહાર રહ્યો હોવા છતાં, તેમાંથી આપણને ધણી શીખવાનું મળે છે.” (આદિ)

કિં ધન મશરૂવાળા

નવી દુનિયા અને ધર્મ

જોઈ શકનારા તો ઈ. સ. ૧૯૧૮-૧૯ના ભેતો દતા કે, ચાલુ દુનિયાનું ગાદું લાંબું નહિ નબે. બીજા યુદ્ધે આવીને આખા યુરોપની આંખ ઉઘાડી દીધી છે. આંધળાનાં પણ પડળ ખૂલી જાય, એવો જ્વલંન ઝગઝગારો નાશને પ્રત્યક્ષ કરાવી રહ્યો છે. એટલે નવી દુનિયાના નુસખા પણ વિચારવા લાગ્યા છે.

૧૯૧૪-૧૮ ના મહાયુદ્ધ વેળા પણ નવી દુનિયા રચવાના ખોરાકો નહોતા સેવાયા એમ નથી. પરંતુ, જેમ અવતારો ઉપર અવતારો અને પેગંબરો ઉપર પેગંબરો આવી ગયા છતાં, દુનિયા લગભગ ચરમા વગર રચવાને રહી ચાલ્યા કરે છે, તેમ જ નવી દુનિયા રચનારાઓ છતાં, દુનિયા ફરી ફરી યુદ્ધમાં જ રહીને ઝંપલાવે છે.

એટલે દિલ્માં દુકાળની પેઠે યુરોપમાં ને જગતમાં |દુની દશા યઈ છે. તેથી જૂખ અને શરૂથી ધતો |ાનવસંહાર, કેઈને ન ગમવા છતાં, પોતે પોતાની |િએ ચાલ્યા કરે છે.

નવી દુનિયાને રચવા માટેના વિચારાતા યુરોપીય નુસખામાંનો એક હમણાં વાંચ્યો. તે મુચવતાર એક શદ્દી* છે. આ યુરોપીય નુસખાઓનું એક લક્ષણ ર્વસામાન્ય હોય એમ લાગે છે. તે એ કે. એમની માપા અને વિચારસૂટિમાં દુનિયા એટલે યુરોપ! યુરોપની નવરચના એટલે દુનિયાની નવરચના, એમ જ એ લોકને લાગે છે. આજકાલ અમેરિકાને કાંઈક યજ્ઞના લાગ્યા છે; બાકી તેમને મન એ નવી દુનિયા હતી. અને નવી દુનિયા જૂની દુનિયા એટલે કે યુરોપથી આગળ તો કેમ જ નહીં રહે? પણ હવે જૂની દુનિયામાં ભારે નવાજૂની થવા લાગી છે, એટલે નવી દુનિયા-અમેરિકાના ભાવ તેજ થયા છે. પરંતુ અમેરિકા દૂર છે, તેથી ને આ યુરોપીય નુસખાની અંદર પણ દૂર રહે છે. પરંતુ એસિયા આફ્રિકા પણ એમની દુનિયામાં હોખામાં નથી, એ એક સામાન્ય લક્ષણ છે. અથવા, હોખામાં નથી એમ

કેમ કહેવાય? એથે-સના મુલામો શું તે નગરનાજમાં હોખામાં નહોતા? એમના પરસેવા પર તો એ રાજ નબતું હતું. એસિયા આફ્રિકાના બધા કાળા, ઘઉંવર્ણી કે પીળા લોકના ખડો પણ એવી કદર તો આ નવરચનામાં પામે જ છે.

અને આ પ્રકારે રાજપુરો અને મુસદ્દીઓ જ વિચારે છે, એમ નથી. આ બધા બિશપ પણ એમની ચોપડીમાં એમ જ વર્તે છે. અરે, એ તો હાલના એમ લખે છે કે, ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયો અનેક છે એ સાતું નથી, એનું એક કારણ તો એ છે કે, નવા પ્રદેશો (એટલે કે દિલ્, ચીન અને આફ્રિકા) સાથે જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મસંધો સ્પર્ધામાં આવે ત્યારે તેમણે એકતાની છાપ પાડવી જોઈએ; એ સંધોને તેઓ ને માંડોમંદિ ખદખદતા જુએ, તો તેની અમર સારી ન પડે!

પરંતુ, આ બિશપ સાહેબે આ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે સંધોના એ ખદખદાટના પ્રતીક ૧ પાયા રૂપ અથવા સ્વતંત્ર ખદખદાટ તરીકે, યુરોપ માંડોમંદિ ને યાદવી જમાવે છે, એની અસર તો પૂર્વ પર પડે જ છે. અને પૂર્વ એ ઉપરથી એ પણ સમજ લે છે કે, આ ખ્રિસ્તી સંધોનું એ યાદવી આગળ કરું ચાલતું નથી. અને બિશપ સાહેબ એ જ આ ચોપડીમાં કહે છે. તે કહે છે કે, યુરોપની નવરચના ખ્રિસ્તી ધર્મની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા વગર શક્ય નથી. એ સાહેબ, સાચી ધર્મભાવના વગર રાંધ નથી, એમ કહેત તો જગતના મણા વિચારવંત માણસો એમને સદમન ચાત. પરંતુ એ તો રપટ

૧. જેમ કે. ચાંધીજના એક હોખામાં હમણાં નીચે મુજબ વાંચ્યું:—

‘આખી કાલની દુનિયામાં હું ગરીબાઈ નથી ભેતો, યુધ નથી ભેતો. કાંતિ નથી ભેતો, ખુનરેલ નથી ભેતો તે દુનિયામાં, બતકાળમાં કતી દની તેના કલાં, રપારે ચોરી અને કોઈ દુષ્કરમ્મલ દરો. એક વિશાળ અર્ધમાં, જગતની દરેકી જ ધર્મ ઉપર છે. તેને ઉજેડવાના બધા પ્રયત્નો બચાઈ જશે.’

પરંતુ આ ધર્મ તે ખ્રિસ્તી કે તેવા ખાસ હોખદ-વાળો નહિ.

●Christianity & World Order—ખ્રિસ્તી ધર્મ અને નવી દુનિયા—શ્રે. વિચેરરજના બિટપ.

કહે છે કે, ધર્મભાવના એટલે ખ્રિસ્તી ધર્મભાવના, કે ઈશુ જેના આદિપુત્ર છે, જેમનો જન્મ દિવ્ય છે, જેમનું ધોરમાંથી પુનઃજનન થયું છે, જેમનો ધર્મસંધ ઈશ્વરી છે.

અને આટલે જ અટકતા નથી. તે બોળા બિશપ લખે છે કે, આ ધર્મભાવના સાર્વભૌમ છે અથવા યર્ષ શકે. અને જણાવે છે કે, એ ભાવના સાર્વભૌમ કરવી જોઈએ. એને* સારુ સમગ્ર મિશનરી પ્રવૃત્તિ સંગઠિત થવી જોઈએ. એટલું જ નહિ, પુસ્તકના આંતના એક પ્રકરણમાં મિશનરી પ્રવૃત્તિના આંકડા ગણે છે, ત્યારે તો એમ જ લાગે છે કે, આ વેપારી યુરોપના શોક ધર્મનો પાક પણ ફેપિયા પેકે જ મૂલવતા લાગે છે! સાચે જ, યુરોપ પર અર્થશાસ્ત્રનો પ્રભાવ ધણે ઊંડો પહોંચ્યો છે.

પણ એ રસ્તે યુદ્ધનો કે દુનિયાના દરનો ઉકેલ નથી, એ આજ કાણ કેને સમજવે? કારણ કે, જેમ આ બોળા બિશપ પોતાના ધર્મને માટે દાવો કરીને કહે છે, તેમ જ બીજા સૌ ધર્મીઓ પણ કહી શકે. એટલે, એમની આ ચોપડીમાં ખ્રિસ્તી ધર્મને બદલે બીજો કોઈ પણ મિશનરી ધર્મ મૂકી દઈએ, અને આખું વાંચીએ, તોપણ તે લખાણ જોડું ન પડે; કારણ કે, ધર્મભાવની મૂળ વસ્તુ જો આખું જગત ગ્રીએ, તો કનિયો પતે. પણ એ દિન કહો? અરે, મિશનરી ધર્મો એ પણ હજી શીખતા નથી કે, ધર્મોત્તર કરવા મથવું એ આજના જગતમાં અધાર્મિક વત્ ધર્મ પડે છે. પરંતુ સેમેટિક ધર્મો ધર્મોત્તરને પોતાનું એક અવિલાન્ય અંગ ગણે છે. અને એ

જ પરંપરામાં ઊછરેલા પશ્ચિમના દેશોમાં આજે જે અનેક વાદોને નામે નવા નવા મિશનરી એજેન્ડા પાશ્વિક ધર્મો જ નીપજ્યા છે, તેઓ પણ આખી દુનિયાને પોતપોતાના ધર્મમાં વટાળવા માગે છે, અને જરૂર હોય તો ધસુભળ વાપરીને. રસિયા એનો વાદ જગમાં વ્યાપે એમ તાકે; જર્મની, જપાન ને ઇટાલી એનો વાદ વ્યપાડવા તાકે; ઇંગ્લંડ એનો વાદ વ્યાપે એમ કહે છે. એ વાદોએ જે જે વાડી-વજ્રજા જગતમાં રચ્યા છે — જેને સામ્રાજ્ય કહેવામાં આવે છે — તે પોતાના અદાત રહે, અને લાગ હોય તો ફાલે ફેલે, એમ પણ સૌ તાકે છે. તેમાંથી યુદ્ધો જમે છે, અને આપણે જોઈએ છીએ કે, એ યુદ્ધોની આસપાસ જૂના ધર્મયુદ્ધો જેવું વાતાવરણ જમાવવા એસનેર પ્રચાર કરવામાં આવે છે. ચિચેસ્ટરના બિશપ સાહેબ આ એતા નથી. નહિ તો તે ખ્રિસ્તી ધર્મને નામે ઝુલ્મિશ ઉપાડી નવી દુનિયા રચવા ન તાકત.

નવાઈ છે કે, એમના જેવા વિદ્વાન અને જેને ‘ઉદાર સિદ્ધાંત’ કહેવામાં આવે છે એવું પામેલા સત્જનન, સામેનો માણસ એ વિષે શું ધારશે તે સમજતા નથી, કદાચી શકતા નથી, અરે એ વિષે કદપવા જરૂર સરખી જોતા નથી! નહિ તો એમને હિંદ શું કહે છે તે ખ્યાલમાં આવત. અરે, માંધીજીએ આજ અનેક વર્ષોથી એમના આખા ધર્મને અને ધાર્મિકતાને જે પડકાર કર્યો છે, એ પણ એમને કાને જ ગણે પડ્યો નથી! કે પછી આંખ આડા કાન કરવામાં જ ઉડાપણ માન્યું હોય તો જુદી વાત. માંધીજીએ કહ્યું કે, ધર્મોત્તર કરાવનારાં ધંધાદારી મિસનો ન હોય; સેવાનાં મિશનો હોય; કેમ કે ધર્મ એ આત્માનો આવિર્ભાવ છે; તેમાં મુલ્લક અને અભિમાની કાળા માથાનો માનવી શું કરી શકે? ફક્તની સુવાસની જેમ તે પોતાના જીવનની સુવાસથી જ ને કરે તે કરે; અને તે ખરો ધર્મિષ્ઠ હોય તો તેણે તેમ જ વર્તવું જોઈએ. નવી દુનિયા જે રચાપરી હોય તો ધર્મપ્રચાર — કોઈ પણ પ્રકારના આદર્શનો પ્રચાર, કોઈ પણ વિચારનો પ્રચાર કરવા માટે, માંધીજીની આ વસ્તુ પહેલી યાદ રાખવી જોઈશે. આ બિશપ સાહેબ તો ઊલટી જ વાત બમણા જરૂરી કહે છે!

* આ પુસ્તકમાં તે લખે છે: ‘ખ્રિસ્તી ધર્મ’ આખા જગતમાં પ્રસારે એ માનવજાતના ભવિષ્યને માટે અતિ જરૂરી છે. સામ્યવાદ, સંહિતવાદ, અને અનેક પ્રકારના પાશ્વિક વાદોની નવી હિલચાલો જે શરૂ થઈ છે, તે બધી ધર્માભાસ છે; માનવ-જીવનમાં રહેલા હૃતમેાત્તમ આધ્યાત્મિક ગુણોનો નાશ કરવાનો ભય તેમના તરફથી રહે છે. એવાના પાયા ઉપર સાચી નવી દુનિયા ન રચી શકાય. તે ઉજ્જરને ઇન્કારે છે. માનવવ્યક્તિત્વની સર્વોચ્ચ કીમતી ચીજોને તે છેદ કઢાડી દે છે. સંસ્કૃતિના તે ધાવક છે. આજ ખ્રિસ્તી ધર્મ જ માણસને તેની સાચી ગતિ બતાવે છે અને જીવનની સાચી પૂર્ણતા માણવા શક્તિમળ કરે છે.’

અમુક સરતે હિંદુ યુદ્ધમાં ભાગ લેનારો ખ્રિસ્તી ધર્મને વાંધો નથી, એમ એ જણાવે છે; અને યુદ્ધ અને ઇશ્તિના ધર્મને વિરોધ જ છે, એ એક પક્ષ જ છે એમ એ ગણાવે છે. પોતે એ પક્ષના નથી.

ખ્રિસ્તપ્ર સાહેબની નવી રચનામાં આ ઉપરાંત ખીજી વાતો છે તે એમની ખાસ નથી, એટલે અહીં છોડીએ. એમની ખાસ વાત તો એ છે કે, ખ્રિસ્તી ધર્મના પાયા ઉપર જ નવી રચના શક્ય છે ને તો જ હિંગારો છે; આજનો યુગ ઈશ્વરહીન નારિતક થયો છે; ધર્મને ત્યજી તેણે પાર્થિવ મુખવાદને તેને રચાને એકાધી દીધા છે. આ દૂર થવું જોઈએ, તો જ યુરોપમાં સુખ છે. તે અર્થે જ્યાં ખ્રિસ્તી સંધો કમર કરે, સંઘર્ષિત થાય, અને આગળ ધસે, એમ એમની દાવડ છે.

એમાં સર્વધર્મસમભાવી માણસ એટલું જ કહે, આ ધર્મ તે ખ્રિસ્તી નહિ, પણ માનવમાત્રને સર્વસાધારણ એવો સાચો માનવ હૃદયધર્મ છે, કે જેનાં મૂળભૂત સત્ય સૌ ધર્મોમાંથી મળે એમ છે. દુઃખ જ એટલું છે કે, જગત ધર્મ પાળતું નથી, અથવા પાળે છે તો એક જ અને તે લોભનો, સ્વાર્થનો, દ્રેષનો. એમાં ફેરફાર શી રીતે થાય? ઈશ્વરના જગતમાં એના એ ભાગ દેખાય છે: સમજ-ભેર સુધરી જવાનો માનવ ભાગ, અથવા પછી, અસત્ય અને અસમજનાં દુઃખો અને મંત્રવૈજ્ઞાની

ખુવારી દ્વારા શીખવાનો શેતાની ભાગ. પ્રેમમક્તિ અને દ્રેષભક્તિની જેમ ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં મુદારાના પણ આવા બે ભાગો દરો? આજે યુરોપી જગત ખીજા ભાગે ચડેલું લાગે છે, બધા ખ્રિસ્તપનો ઇયારો પડેલો ભાગે વાળવાનો છે, આ ચોપડીમાં બારોબાર ભરેલાં તેમનાં યુરોપ-મર્યાદિત સંકુચિત દષ્ટિ અને સુદ ધર્મોભિમાન જાદ કરીએ, તો તે આજના જગતને માટે દુઃખનું એક સાદું નિદાન કહે છે કે, આપણે ધર્મને — આપણા સાચા માનવાત્માને કોઈ દીધો છે: તેમાંથી મુક્ત થયા વગર નવી દુનિયા, જેવી સ્વસ્થ, શાંત અને સુવ્યવસ્થિત તથા સુખી ચાહીએ છીએ, તેવી નથી જન્મવાની, તો મળવાની તો ક્યાંથી જ? ઇંગ્લેન્ડના એક વિદ્વાન પાદરીની આજની કાળે કેવી મનોદશા છે તે સમજવા હજી તેણે આ અંગ્રેજ ચોપડી જેવા જેવી છે.

મગનભાઈ દેસાઈ

૧. તે લખે છે: ‘યુરોપને આજે જે હુમ્મુ દશ લાધી છે તે આખરે જેનાં, ઈશ્વરનો ઇન્કાર કરવાને લઈને છે.’ અને ત્યારે શું કરવું જોઈએ? — એના ઉત્તરમાં કહે છે: ‘જીવનપલટો કરો, ખ્રિસ્તી જલદીક્ષા લો,’ એમને મન, ‘ખ્રિસ્તી ધર્મ’ અને નીતિધર્મોમાં ફેરફાર પડેલાં એક છે, એમ નથી, એ તો સર્વમાં ઉપની એવો નિરપેક્ષ ધર્મ છે.’ યુરોપમાં જે હજી ખાસ નડવું દેખે તો આ પ્રકારનું તેમનું અભિમાન છે, જે જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં વ્યાપ્યું છે — માત્ર ધર્મમાં નહિ. દુઃખ એ છે કે, આ પાદરી સાહેબ પણ તેનાથી મુક્ત નથી.

આધુનિક (જગતના) પ્રશ્નની જગીરતા એ બાબતમાં રહેલી છે કે, અર્વાચીન જગતમાં આર્થિક બળોને દોરવાનું અને તેમના ઉપર કાબુ રાખવાનું શું શકવાથી સમાજના જીવનનું સંજોગ વધારે ને વધારે કરી શકાય છે; અને એની જ સાચોસાચ એમ બને છે કે, મનુષ્ય જાતના વિચારો અને જીવન વધુ ને વધુ આ લોકનાં પાર્થિવ યત્નો બંધ છે.

ડૉ. ઓરટેમ

આં કૃપાલાનીજીનું 'તાજેતરનું ઘેલું'

પાસાની કેળવણી અથવા વધો શિક્ષણને 'તાજેતરનું ઘેલું' એવું મળતી છતાં આકર્ષક નામ આપીને, આચાર્ય કૃપાલાનીએ તે શિક્ષણના સિદ્ધાંતો સમજાવતી એક નાની ચોપડી અંગ્રેજીમાં લખી છે. તેને પ્રસિદ્ધ થયે આજ એ વર્ષ થાય છે ગુજરાતી વાચકોના લાભ માટે એ દુકડે દુકડે આ માસિકમાં ઉતારવાનો વિચાર છે. આ તેનો પહેલો હપ્તો છે.

આ લેખમાળામાં તે આખી ચોપડીનું અક્ષરસઃ ભાષાંતર કરવાની કારણ નથી; પરંતુ તેના મુખ્ય વસ્તુને કહેવા સારુ, જરૂર લાગશે ત્યાં, ટૂંકાવી લેવાની પણ છૂટ લેવામાં વાંધો નહિ મનાય.

૧

ગાંધીજીએ આ ચોપડીનું આદિવચન લખ્યું છે. તે ઉપરથી વાચક આ ચોપડીની જરૂરિયાત અને કિંમત સમજી શકશે :

‘આ ચોપડી હું અથેતિ ભેઈ ગયો છું. અનુભવમાં આજતી એક ઊલુપ તેનાથી પુરાશે. જેને માંડું ‘તાજેતરનું ઘેલું’ કહેવામાં આવ્યું છે,— તે તેજ વળા કેળવણીના ક્ષેત્રમાં!— તે વિષે નિસાસુ એને જે અનેક શંકાઓ પળવે છે, તે બધીનો જવાબ આપવાનો આ ચોપડીમાં પ્રયત્ન છે. આં કૃપાલાનીએ ધણું વરસ કેળવણીકાર તરીકે કાઢયાં છે; એમણે આ પાનાંમાં એ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે, આ ‘ઘેલા’નું તળિયું બરાબર સાજીત છે.’

કૃપાલાનીજીની એક બીજી ચોપડીના આયુષ્યમાં ગાંધીજીએ એમની શૈલી વિષે લખ્યું છે, તે પણ અહીં યાદ દેવા જેવું છે :

‘આં કૃપાલાનીની વિચારશૈલીમાં અને એમની કલમમાં કંઈક નોખાપણ છે, એ તુરત કળાઈ જાય છે. એને જાણુનાર તુરત કહી દેશે કે, અમુક લખાણ એમનું જ છે.’

આ શૈલીનો પરિચય વાચકને આ ચોપડીમાં પણ ભારોભાર મળશે. દેશના શિક્ષિત મુજાજમાં કૃપાલાનીજી ગાંધી-દિલ્લસીના એક પ્રખર મીમાંસક

અને અર્થકાર ગણાય છે. સમાજવાદી મંડળો તો, એક રીતે કહીએ તો, એમનાથી ડરે છે, કેમ કે એમની જ પરિભાષામાં એમની તત્ત્વોનું ખંડન અને ગાંધી-તત્ત્વોનું મંડન તે કરી આપે છે. અને કેળવણી તો એમનો ધધો રહ્યો. તેના પ્રતીકરૂપ ‘આચાર્ય’ વિશેષણ દેશે તેથી જ એમને હંમેશાં બેઠી આપ્યું છે. આ પુસ્તક આચાર્યજીની એ બેવડી હેસિયતથી લખાયેલું છે. પરંતુ તે વિષે તે પોતે પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે એ જ ભેઈએ.

૨

‘હિન્દુસ્તાની તાલીમી મંથના માસિક માટે મારે એક લેખ લખવો પડેલો, તેમાંથી આ ચોપડીની ઉત્પત્તિ છે. માસિક-સમિતિનાં મંત્રી શ્રી. આશાદેવીએ મારી પાસે લેખ માગ્યો; અને મારો નવેયો તે સ્વીકારે જ નહીં. મારે કામ છે એ દલીલ તો બાળુએ જ કરવામાં આવી. હું લેખક નથી એ દલીલની પણ કાંઈ અસર ન થઈ. જે કામને માટે જરૂરી શક્તિ ન હોય તે માથે લેવું પડે, એના કરતાં કશી વધારે નાગમતી બીજી ચીજ મને, અંગત પ્રહ્લો તો, લાગતી નથી. કુટેવોમાં લેખનની કુરવ મને પડી નથી. મને એની હથોટી નથી. ચિત્ર, સંગીત ને કાવ્યની ધોરે લેખન એક લલિત કળા છે, એમ હું માનનારો છું. કળાકાર જે સામગ્રી વાપરે છે તેમાં શબ્દો સૌથી વધારે કીમતી છે. આ સુંદર સામગ્રી વાપરી જાણુવાની જેનામાં શક્તિ નથી, તેણે તેને ના અડવું ભેઈએ. હું એમ માનું છું કે, બીજી કળાઓની જેમ ઉત્તમ લેખનકાર્ય પણ, જેમને તેને માટેની કાંઈક સ્વાભાવિક શક્તિ હોય, તેઓ કરી શકે. એ એવું કામ નથી કે જે માત્ર તાલીમ કે શિક્ષણ લીધે શીખી શકાય. મારી પાસે તો નથી કુદરતી શક્તિ કે નથી તે મેળવેલી.

‘એક બીજી મુશ્કેલી પણ મને છે: મારા પોતાના પ્રાંત-ગઢાર થયેલા હું મારા વસતીના પ્રાંતની ભાષા નથી કીખ્યો. તેથી, જે પરદેશી ભાષા મારફતે ચપટીક હું બપ્પેલો છું, તેમાં મારે લખવું પડે છે. હું સાહિત્યનો વિદ્યાર્થી નહોતો, કે નથી મેં અંગ્રેજીનો

અભ્યાસ એની વતન-ભૂમિમાં કરેલો. તેથી મારા કામની સામગ્રી પર કાણ રાખવાનું હોય તે જાણ્યું હતું.

‘વળી એક મુશ્કેલી છે: મારા પોતાના વિચારો મારે લખવાના નથી. મારે ગાંધીજીના વિચારોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો છે. ખીજાના વિચારોનો અર્થ કરી બતાવવાનું કામ હમેશા અધરું હોય છે. તેમાં જો તે માણસ જીવતો હોય તો તો ખાસ. અને જો તે વિચારક વસવાન અને પ્રગતિશીલ વ્યક્તિત્વ ધરાવતો હોય, તો તો વધારે અધરું કામ અને છે. વિચારો આપી શકાય તેમના બાજુ રૂપ રંગ દારા જ. તેથી જો માધ્યમમાંથી તે બહાર પડે છે તેને લીધે તેમની મુક્ત ધાયાઓ ધબી વાર હણાય છે. તોપણ, મને લાગે છે કે, જો કુદરતે આપણને મૌલિક વિચારક નથી બનાવ્યા તોય, તેથી બીજાની સારી વાત એ છે કે, આપણે ખીજાના મૂલ્યના વિચારોની કદર કરી જાણીએ. આ બેમાંની એકે શક્તિ ન હોય તો બેનકુ જ કમનસીબ થાય. મારામાં ખીજી શક્તિ છે એમ હું માનું છું, અને એક અનુભવી ને અર્થકાર માત્ર યવામાં મને શરૂ નથી લાગતી. અને તેથી જ, અનેક વિક્ષો છતાં, હું શ્રી. આસાદેવીના આગ્રહ અને વિનવણીને વશ થયો.’

‘ત્યારથી આ યોજના બહાર પડી છે ત્યારથી આપણી યુનિવર્સિટીઓના વિદ્વાન કુલનાયકવર્ગમાંથી કેટલાકે તેને પોતાના ખાસ શરૂઆતનું હક્ક બનાવી છે. તેમની દીકરી ઉત્તર આપવાનો મેં કશો પ્રયત્ન કર્યો નથી, જે જાણનાના તેઓ છે, તેણે કેટલાક વિચિત્ર નમૂનાઓ તો પાછળ મૂક્યા છે ખરા; જાકી તો તે કચારનો પીતી ગયો છે, એમ હું માનું છું. આ નેક નામદારો પેલી વાતમાંના રિપ વાન રિક્ક છે; આપણી લોકપ્રિય મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાના જન્મનામાં તેઓ પોતાની માનસનિદામાં પડ્યા. દવે એ નિદામાંથી એમને આપણા આગળ ક્રાંતિકારી જન્મનામાં ગાંડા વેગવાળાં આદેશોએ ધડ દર્દને દટાવ્યોને જાણડા છે; તે વખતે તેઓ પલટાપેલા સંજોગોમાં ગોઠનાઈ જવા અશકત છે ને તેથી ગુસ્સે થાય છે. જુલકાળના કાટરડામાંથી એમનાં આનસ-

શરીરોને પાછાં ખેદી કાઢી ચૂંથી બતાવવાં એ માનું કામ નથી. એટલે, ત્યાં ત્યાં મેં કાંઈકે રીડા કરી છે ત્યાં ગંધે મેં આગળ જીવંત વિચારોની મર્યાદામાં રહીને કરી છે.’

‘પરંતુ, મારે કહેવું જોઈએ કે, ગાંધીજીએ, ઉચ્ચ શિક્ષણનો શોષ નેમણે માણ્યો હોય તેમજ તેનું ખર્ચ ભોગવવું જોઈએ, નહિ કે મુશ્કેલી કરતી અધભૂખી આમજનતા ઉપર તેનું શિક્ષ તેઓએ ઝોસવું જોઈએ, — એટલું કહેવા ઉપરાંત, પોતાના ઉચ્ચ શિક્ષણ બાબતના વિચારો દલ દેશ આગળ મૂક્યા નથી. તેમણે માત્ર સાર્વત્રિક કેળવણીની પોતાની દરખા વિસ્તારથી મૂકી છે. તો પછી આપણી સરકારી વિદ્યાપીઠોના કુલનાયકો શું કામ ચડાડે છે! યુનિવર્સિટી-શિક્ષણની દિશામાં જે કિંમત દો તે દો; એમના એ કિલ્લા પર તો દરજો નથી થયો! ગાંધીજીએ દેશ કે પરદેશી એકે યુનિવર્સિટીનો જીમરો ઝાળ્યો નથી; અને કુલનાયકો એ ધંધાના તોદ્દો ગણાય. એને અંચે જ્યારે દેશને સલાહ આપવાની પૃથ્થતા ગાંધીજી કરે, ત્યારે કુલનાયકો મુખે એમનો દાથ દેખાડે; અત્યારે શું છે?

‘ગાંધીજીની યોજના ચર્ચામાં હું માત્ર કેળવણીની જ મર્યાદામાં નથી રહ્યો. ગાંધીજીની સમગ્ર ફિલસૂફીની ભૂમિકામાં મેં એની ચર્ચા કરી છે. કાંઈ પણ શિક્ષણ-પદ્ધતિની પૂરેપૂરી કદર અને કિંમત કરવી હોય, તો તે જે વિચારો તથા આદર્શોની પ્રતિનિધિ હોય, તે બધાની સાથે તે પદ્ધતિને અભ્યાસ કર્યો વગર ન થઈ શકે. દાખલા તરીકે, સોવિયેટ પદ્ધતિની કેળવણી શરોજી સમજવા સારું, સોવિયેટ ક્રાંતિ અને સોવિયેટ સમાજવ્યવસ્થાની ભૂમિકામાં મેં તો અભ્યાસ કર્યો જરૂરી છે. એમ જ, ગાંધીજીની કેળવણીપદ્ધતિ અને તેની કિંમત ઉત્તરોત્તર ત્યારે જ સમજાય કે જ્યારે એમના બાકીના વિચારો અને ફિલસૂફીની યોગ્ય ભૂમિકામાં તે નિદાજવામાં આવે તેથી, પુનઃક્રીયા હેતુ પ્રકરણમાં મેં ગાંધીજીના સામાજિક રાજકીય વિચારો ચર્ચ્યા છે અને તે સંબંધપૂર્વક, તે દરમિયાન કરતાં મારે મારે વિનંતી કરવાની નથી.’

(ક્રમગઃ)

સ્વાધ્યાય

હિંદુ ધર્મની વ્યાખ્યા કરવી કઠણ છે. છતાં એ ધર્મે ખીલવેલા એ શબ્દો જો ધ્યાનમાં લઈએ તો કદાચ તેના વ્યાપક સ્વરૂપ પ્રમાણે જ તેની એક વ્યાપક વ્યાખ્યા પણ આપણને મળી રહે. આ એ શબ્દો તે 'મોક્ષ' અને 'યોગ'. આ એ શબ્દોની સરસાર્થ કરી શકે એવો ખીલો એક વ્યાપક શબ્દ હોય તો તે 'ધર્મ' શબ્દ છે. 'મોક્ષ' એ હિંદુ ધર્મે જીવનમાત્રના અનિશ્ચય અને જીડામાં જીડા સાક્ષ્ય માટે થોળેલું વાયક છે અનેક રૂપે એને એ ધર્મમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. અમરત્વ, અમૃતત્વ, જ્ઞાન, નિર્વાણ, કેવલ્ય, જન્મમરણમાથી મુક્તિ, આત્મસાક્ષાત્કાર, ઈશ્વરદર્શન એવા એવા અનેક પદોથી આપણા ધર્મસાહિત્યમાં આ એકમાત્ર જીવનસાધ્ય માટે યોગ્યતા છે. પરંતુ એ જાણના રહસ્યમાં એક જ વાચ્ય વસ્તુ રહેલી છે તે એ કે, મનુષ્યની જીડામાં જીડી ને ત્રાસી અભિલાષા મુમુક્ષા છે, આત્મતિક સનાતન મુખશોષ છે. હિંદુ ધર્મે તેના વિશાળ ચિકિત્સાવાદ દરમ્યાન આ અભિલાષાનાં બૌતિક, આધિભૌતિક, વગેરે રૂપો બતાવ્યાં છે અને અંશતઃ માન્યાં છે. પરંતુ તે બધી મધ્યમણને અતે તેમાંથી એક અગાધિત અને આખરી નિચોટ કાઢ્યો છે તે એ છે કે, જીવની ખરેખરી ને આંતર અભિલાષાનું સ્વરૂપ મોક્ષ છે. જે ત્રીણવટથી અને જીડાણમાં જઈને હિંદુ ધર્મે આ પામત છાણી છે અને તેની રાસ્ત્રીય ધોમાંસા કરી છે, તેવી બાગે જ બીજા ધર્મોમાં મળે છે. સ્વર્ગ, ઈશ્વરનું રામ્ય, એવા દૈતવાદી શબ્દો બીજા ધર્મોમાં યોગ્યતા છે. પરંતુ એનું વસ્તુ શું છે તેનું સૂક્ષ્મ નિદાન હિંદુ ધર્મે આપ્યું છે. અને તેની બધી જ શાખા ઉપશાખાઓ, તેઓ વેદપ્રામાણ્યમાં માને કે ન માને તોય, મોક્ષને જ જીવનપ્રાપ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. ગ્રામ્ય શું કે કપીરપથી શું, જનન શું કે બૌદ્ધ શું. તાંત્રિક શું કે રાક્ષસ શું, સૌ પ્રતિમોક્ષ, જ્ઞાન, મોક્ષ, નિર્વાણ, કેવલ્ય, કેવલી જ્ઞાન વગેરે વાચકવાળા એક પદાર્થને ધ્યેય માને છે. એટલે, મારી દૃષ્ટિએ, હિંદુ ધર્મની એક સચોટ વ્યાખ્યા આપવી હોય તો,

મોક્ષ જેનું પ્રાપ્ય છે તે કહી શકાય. ટિળક મહારાજે ધર્મની વ્યાખ્યા આપતાં, સામાન્યતઃ સમગતી 'પ્રમાણ્યવુદ્ધિર્વેદિ' (વેદોમાં પ્રામાણ્ય-બુદ્ધિ) — એ લક્ષણ આપ્યું છે. અને આગળ કહ્યું છે, 'સાધના-નામનેક્તા', (સાધનાઓ અનેક જેમાં હોઈ શકે છે) તથા 'ઉપાસ્યાનામનિયનઃ' (જેમાં ઉપાસ્ય — છટ્ટદેવ ગમે તે હોઈ શકે છે — તે વિષે કોઈ અમુકનું જ નિયમ-જંઘન જેમાં નથી). આ ત્રિવિધ વ્યાખ્યાનાં છેદાં એ અંગ સાથે, તેમની ઉદારતામાં બરાબર બંધમેસે એવું લક્ષણ જો કહેવું હોય તો 'વેદમાં પ્રામાણ્ય-બુદ્ધિ'ના રહસ્યરૂપ એવું 'મોક્ષમાં ધ્યેયબુદ્ધિ' એવું લક્ષણ મૂકવું જોઈએ. તો ધર્મની વ્યાખ્યા, ટૂંકમાં મોક્ષમાં ધ્યેય-બુદ્ધિ ને સાધનાની અનેક્તા; ઉપાસ્યે કાયદો કો ના, ધર્મનું એ જ લક્ષણ.

એ પ્રમાણે થાય.

અને મોક્ષ જેમ આદર્શ છે તેમ યોગ એ આદર્શને સાધનાનાં સાધનમાત્રનું રહસ્ય છે. હિંદુ માનસ તેની તાત્ત્વિક ત્રીણવટ માટે જગતભરમાં નામીયું છે. તેણે અનેક સાધનાઓ અને ઉપાયો (એટલે કે, દેવદેવી આદિ) સ્વીકાર્યાં તો છે. પરંતુ તેની રાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ તે બધામાં પણ એકતા નેચા બોળ્યા વગર રહી નથી. આ બધી સાધનાઓ ગમે તે છટ્ટદેવને માલીને ચાલે, ગમે તેવા ક્રિયાકાંડો યોગે, છતાં ને જધાંની શક્તિ શાથી છે! અનેકત્વમાં એકત્વ જોનારી આર્થ દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્ન પણ વિચાર્યો છે, અને તેનો જવાબ એ આપ્યો છે કે, સાધના-માત્રની શક્તિ 'યોગ' છે. જેટલે અંશે કોઈ પણ સાધના-પ્રકાર યોગના રહસ્યને પોષે છે, પ્રગટ કરે છે, તેટલે અંશે જ તે સાધનામાં શક્તિ છે, — તેને 'સાધના' એવું નામ આપી શકાય. અથવા, એમ જ કહો કે, યોગ એટલે કોઈ પણ સાધનાની અંદર રહેલી તેની સાચી સાધનશક્તિ. સાધનામાત્રનો આત્મા યોગ-રહસ્યમાં રહેલો છે. અને યોગનો વ્યાપકમાં વ્યાપક અર્થ પણ એ જ છે: કોઈ પણ મિદિ — પછી ને ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક ન હોય તોપણ — જે સાધન દ્વારા મધાય છે તે યોગ છે.

યોગનો શબ્દાર્થ જુઓ તો 'સાધન' 'નિમિત્ત' એવો પણ થાય છે. *

પણ તત્ત્વચિંતકોએ યોગનો આટલો અર્થ જ આપીને નિરાંત નથી વાળી. તેમણે સાધનાના આત્મરૂપ યોગ-રહસ્યની વસ્તુનું પણ પૃથક્કરણ કર્યું છે; અનેક ક્રિયાકાંડો તથા ઉપાસનાના પ્રકારોને ઇણી ઇણીને તેનું મૂળતત્ત્વ વિચાર્યું છે; અને એ બધાને એકમૂલ કરે એવી યોગની વ્યાખ્યાઓ યોગવા મળ્યા છે. એક ગીતા જ સર્વેએ તો તેમાં કેટલી વ્યાખ્યાઓ મળે છે? અને યોગ શબ્દનો ઉપયોગ તો અનેક વાર ને અનેક અર્થોમાં તેમાં કરેલો છે. જોદ, જૈન અને શાકત શેક પણ યોગને માનનારા હતા. તેમણે પણ પોતપોતાની વ્યાખ્યાઓ કરી છે કેઈ પણ અતિ વ્યાપક વસ્તુને નસીબે આવી જ બિચરતા મોટીથી હોય છે. આ બધી વિભિન્ન વ્યાખ્યાઓમાંથી શાસ્ત્ર ઉપગમવાનું એમ પતંગસિને ધરે છે. તેમણે 'યોગ'ને નામે જે અનેક પ્રકારની અ-

* જુઓ રિંગ મહારાજનું ગીતાસરૂપ (મરાઠી). ત્યાં અમરકોશમાંથી અર્થ રાંક્યો છે:

'યોગ: સંહનનોપાયપ્યાનસંગતિયુક્તિયુ.''

મયિત ને છૂટીછવાયી વાતો, વસ્તુઓ, માન્યતાઓ. ક્રિયાઓ તથા અનુભવો આદિ પડ્યાં હતાં, તેમાંથી એક સળંગમૂલ શાસ્ત્ર નિપજાવ્યું, અને હિંદુ ધર્મની અનેકવિધ સાધનાઓનું એકચિત શાસ્ત્ર તથા ક્ષિત્રમશી ઘડ્યાં.

આમ 'મોક્ષ' અને 'યોગ' એ જો વાચ્યો દ્વારા હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય જોઈ શકાય છે. શ્રી, દેવીદેવીઓ, ચતુષ્પાદ, પૂજાપાદ અને અર્ચનો વગેરે એટલે દરજ્જે યોગ-શક્તિ પ્રગટાવે, તેટલે દરજ્જે ગ્રાણ છે. તે બધાં સાધનો છે, અને સાધનો જેને જેવાં રાવે તેવાં વાપરે, એ જ એનો કામદો છે.

અને એ યોગ-શક્તિ પણ તારક કે મારક હોઈ શકે. હું સિદ્ધિઓ પણ સધાય અને અસલ સાધ્ય મોક્ષ પણ એનાથી સારી શકાય યોગશક્તિ એમ બેધારી તત્ત્વવાર છે. મોક્ષ એ તત્ત્વવારનો સાચો ઉપયોગ મુશ્કેલ છે.

એટલે ત્યારે હિંદુધર્મ એટલે—

'મોક્ષમાં ધ્યેય-શુદ્ધિ ને સાધને યોગનિષ્ઠતા, ઉપારથે કામદો કે ના, ધર્મનું એ જ વસણ.'

મં

તુકારામની વાણી

૬૫

હાલતરુવારે મુંઠલે હે શર ।
મ્હને ની હુશાર કેજા કુંજો ॥ ૧ ॥
દેરી વડદલે ચિલે ટોપ કોજો,
હે તો જાલેં હુજે મરળમુલ ॥ ૨ ॥
વૈભવિલે મલા વેળે અધારી ।
ખાંડે પડે તરી પૈતા માતાં ॥ ૩ ॥
અસીનિ ઉપાય મ્હને હે અગાય ।
મ્હન હાય હાય કાય કલે ॥ ૪ ॥
તુકા મ્હને હા તોં સયે પરમ્મલ ।
મૂલે નેળે વને મેનવરળ ॥ ૫ ॥

૬૫

હાલ-તત્ત્વવારે રોડયા બને હાય,
કદો કેમ બાચ બીડું પુદે ? ૧
પેરી, અખતર, રોપ ભોડાનાં આબરમ્ ।
નક્કી આ મરણ આખું સામે ૨
મેસાડયો છે વળી મોટા અથ પરે,
કદો કર્ક પેરે હોડું-નાશું ? ૩
જતાયે ઉપાય માને તે અપાય,
બોલે, હાય હાય, કેમ કરું ? ૪
તુકારામ પોને રવમ પરમ્મલ,
મૂળે લહે નાદિ મર્મ સંતપરે ૫

કિં ૬૦ મરાઠીવાળા

૧. સંતપરે રદી મર્મ પ્રાપ્ત કરીને નથી, એવો અર્થ
દા. વિષ્ણુ નરસિંહ એમ કરે છે.

હિંદની ગરીબાઈનો ઇતિહાસ

[હિંદની ગરીબાઈનો ઇતિહાસ સીધીને જગત આગળ રજૂ કરનાર હતા, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં ૧૬ મા સૌમાર્માં આ વિષયોએ તે રજૂ કર્યો. ગુજરાતી વાચકને છેલ્લા બેના લખેલા ઇતિહાસનો સાર પુસ્તકરૂપે મળી જાય છે. કતના ઇતિહાસના બે ગ્રંથોનો સાર નથી મળ્યો. આજ આટલે કાંઈ પણ આપણે માટે એ ઇતિહાસ લખવા જેવો છે. વળી, સામાન્ય શિક્ષણમાં અંગ્રેજી રાખવું આ પ્રકારે જવલ્લે જ શીખવાય છે. તેથી પણ તે કહેવાની જરૂર છે.]

પહેલો ગ્રંથ કંપની સરકારની આર્થિક નીતિનો છે. તેમાં સાર શા કરતા પહેલાં, તે ગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખતમ બધી જ ગુજરાતીમાં અહીં ઉતારી છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં એ લખેલી હોવા છતાં, આપણને તાજ ન લાગે છે. કારણ એમાં કંઈકેઈ દશા વસ્તુઓ હજી રૂચી નથી.

હવે બીજા એ ગ્રંથનો સાર રૂકડે રૂકડે આપવામાં આવશે

સં., 'સિંઝ સાં ૭']

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોએ પોતાની રાજસત્તા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી, તથા જામાની, તેનો ઇતિહાસ કેટલાય મુખ્યસિદ્ધિ ઇતિહાસકારોને હાથે લખાયો છે. પરંતુ અંગ્રેજ રાજ્યમાં હિંદુસ્તાનના લોકોની, તેમના વેપાર-વ્યવસાયની, તેમની ખેતીની તેમ જ તેમની ધનસંપત્તિની શી દશા છે, તેનો કોઈ ઇતિહાસ હજી સુધી લખવામાં આવ્યો નથી.

હાલમાં ઉપરાષ્ટ્રપત્રી પહેલા બીપલુ દુકળોને કારણે આ અગત્યના વિષય તરફ બધાનું ધ્યાન ખેંચાયું છે, અને સૌ કોઈ હિંદુસ્તાનના લોકોની દશા — તેમની આવકનાં સાધનો શાં છે, તથા તેમની આ ગરીબાઈનાં કારણો શાં છે — તે સમજવા માગે છે.

અંગ્રેજી હિંદુસ્તાનમાં ચોતે કરેલી કેટલીય વસ્તુઓ માટે વાર્તાવિક અભિમાન લઈ શકે છે; પરંતુ તેમના રાજ્યમાં હિંદુસ્તાનના લોકોની આર્થિક રિયતિ કેવી થઈ છે, તેનો વિચાર કોઈ સહાય અંગ્રેજ સંતોષ કે શાંતિ સાથે નહીં કરી શકે. હિંદુસ્તાનની આજની ગરીબાઈનો નોંટો કોઈ મુખ્યદેશ કહેવાતા દેશમાં મળતો અશક્ય છે. ૧૯મી સદીની છેલ્લી પચીસીમાં પહેલા દુકળોની સરખામણી, વિસ્તાર તેમ જ વીરતાની બાબતમાં, અર્વાચીન કે પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાં કોઈની સાથે થઈ શકે તેમ નથી. છેક જ હજીવી ગણતરી કરીએ તો પણ ૧૮૭૭ અને ૧૮૮૭, ૧૮૮૯ અને ૧૮૯૨, તથા ૧૮૯૭ અને ૧૯૦૦ના દુકળોમાં દોઢ કરોડ માણસો બુખે રિખાઈને મૃત્યુમાં છે. પચીસ વર્ષમાં તો પુરોપના કહી ઠીક કરવા એક આખા દેશની વસ્તી નેટલી સંખ્યા હિંદુસ્તાનમાંથી નાબૂદ થઈ ગઈ છે. ઇંગ્લેન્ડની કુલ વસ્તીના અર્ધાંશમાં બાક નેટલી સંખ્યા તો, યુષ્ક ઝંઝરનાં કહી સમય તેનાં સ્ત્રી-પુરુષોની નાણાં જ નાશ પામી છે.

કરવામાં આવે છે; પરંતુ સહેજ જોડા ઊતરીને જોતાં તે બધાં જોડાં માલુમ પડે છે. કહે છે કે, હિંદુસ્તાનની વસ્તી અતિશય ઝડપથી વધતી જાય છે; અને તેને કારણે દુકળો પડે છે. પરંતુ એ જ વસ્તી દરમ્યાન ઇંગ્લેન્ડની વસ્તી તો તેથીય કેટલાય ગણા વેગે વધતી ચાલી છે; પરંતુ ત્યાં તો ગરીબાઈ વધવાને બદલે ઊલટી સમૃદ્ધિ વધી છે. એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે, હિંદુસ્તાનનો ખેડૂત હિંસાળી તથા કરકસરિયા નથી. તેથી પાંચે પેસા હોય ત્યારે તે જોડાં ખેતીમાં તેમને હડાવી દે છે, અને પછી સહેજ વર્ષ નખણું આવે છે ત્યારે પુનઃ મધતો થઈ જાય છે. પરંતુ જેઓને હિંદુસ્તાનના ખેડૂતવર્ગનો સાચો પરિચય છે, તે જાણે છે કે, તેના જેવો મહેનતુ, સાદો અને કરકસરિયા વર્ગ દુનિયામાં ક્યાંય મળતો મુશ્કેલ છે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે, હિંદુસ્તાનના બધા કમનસીબનું મૂળ તેના લોહીપૂસ સાહુકાર છે; તે હરામખોર જ બિચારા ખેડૂતનું હોર નિચોવી નિચોવીને તેને કાવમનો દેવાદાર રાખ્યા કરે છે. પરંતુ છેક છેલ્લા દુકળ-કમિશનની તપાસમાં માલુમ પડ્યું છે કે, સરકારની અલ્પ મહેસૂલ-પદ્ધતિથી જ ખેડૂતને બિચારાને સાહુકારના પંનમાં સપડાવું પડે છે. વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે, જે દેશના લોકો નરી ખેતીની પેદાશ ઉપર જ આધાર રાખે, તે દેશમાં વરસ ખરાબ આવવા જ તેમના હાલદવાલ થઈ જાય, એમાં નવાઈ જેવું નથી. પરંતુ સામાન્ય રીતે આખા દેશમાં એકા-સાથે પાક નિષ્ફળ થશે હોય એવું બાજે કોઈ વરસે બન્યું છે. દરેક વર્ષે આખા દેશમાં થઈને આખી વસ્તીને માટે પૂરતું પાકનું જ હોય છે. એટલે, દેશના જો બાકમાં પાક થશે ન હોય તે વાગમાં દુકળ જ પડે, અને ત્યાંના લોકો દેશના બીજા ભાગમાંથી ચોતાને ખેડૂત ધાન ખરીદવાને અશક્તિમાન હોવાથી બુખે રિખાઈને નાશ જ પામે, તો તેનું કારણ કોઈક જુદું જ હોવું જોઈએ, એ સમજાય એવું છે.

હિંદુસ્તાનની આ દારુણ ગરીબાઈ અને તેમાં વારંવાર પડતા દુકળોનું કારણ શું છે? એ પ્રશ્નના જવાબમાં ઉપરચોટિયાં એવાં કેટલાંય કારણો એક પછી એક રજૂ

એટલે આ બધાં ઉપચારોમાં કારણોને જતાં કરી, હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ અને હિંદુસ્તાનના દુકાળોનાં સાચાં કારણો મેળવવા માટે આપણે ખૂબ ઢોંડે ઊતરીને તપાસ કરવાની જરૂર છે. કારણ કે, દુનિયાના બીજા દેશોમાં જે આર્થિક કાયદાઓનો અમલ ચાલે છે, તે જ કાયદાઓનો અમલ હિંદુસ્તાનમાં પણ ચાલે છે. બીજા દેશોમાં જે કારણોથી સમૃદ્ધિ વધે, તે જ કારણોથી હિંદુસ્તાનમાં પણ વધવી જ નહોતી; અને જે કારણોથી બીજા દેશોમાં ગરીબાઈ આવે, તે કારણોથી હિંદુસ્તાનમાં પણ આવવી જોઈએ. એટલે બીજા દેશોની સમૃદ્ધિ કે ગરીબાઈનાં કારણ તપાસવી વખતે જે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે, તે જ પ્રશ્નો હિંદુસ્તાનની બાબતમાં પણ પૂછવા જોઈએ : જેમ કે, દેશની ખેતી ઉત્પાદન સમૃદ્ધ થતી બન્યું છે? દેશના ઉદ્યોગો અને દુકાને આબાદ દશામાં છે? દેશની નાણાંબંધરૂઝા એવી રીતે મોઢવવામાં આવી છે કે જેથી લોકો જે કસેરા ભરે તેનું યોગ્ય વળતર લોકોને ખાતે રૂપે મળી રહે? તેમ જ દેશની સરકાર દેશની સમૃદ્ધિનાં ઢાંર વધારે ને વધારે મોઢવાં કરતા જવાનું ધ્યાન રાખ્યા હોય છે? દુનિયાના કોઈ પણ દેશની આર્થિક તપાસ કરવા ઇચ્છનાર સામાન્ય માણસ આ પ્રશ્નો જ સીધી પહેલા પૂછે; અને હિંદુસ્તાનની રીતિ વિષે જાણવા ઇચ્છનારે પણ એ જ પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ.

જે પ્રશ્નોના જવાબ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરનાર કોઈ પણ નિષ્પક્ષ માણસ કબલ કરશે કે, અંગ્રેજી રાજ્ય કોણ રાષ્ટ્રીય આબોધીનાં ઢાંર અનેક રીતે બંધ થતાં ગયાં છે. આદારમાં લોકોમાં હિંદુસ્તાન એક મોટો ઉદ્યોગ-પ્રધાન તેમ જ ખેતીપ્રધાન દેશ હતો, અને હિંદુસ્તાનની સાબોની બનાવટો અંશિયા તેમ જ યુરોપનાં બનરોની માંગ પૂરી પાડતી. પરંતુ દુભાગે અંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆતના કાળમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ તેમ જ અંગ્રેજ રાજસભાએ ઇંગ્લંડના ઊગતા ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવા ખાતર હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગોને દબાવી દીધા. બદારમાં લોકોના છેલ્લા હસકાઓમાં અને અંધશ્રીસમી સહીના શરૂઆતના હસકાઓમાં તેમની નિમિત્ત નીતિ જ એ હતી કે, હિંદુસ્તાનને ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગોનું ખેતર કે બનર જ બનાવી મૂકે; અર્થાત્ હિંદુસ્તાનના લોકોને ઇંગ્લંડની સાબો અને કારખાના માટે કાચો માલ કલ્પત કરનાર બેઠો, નેમ જ નેમો પાકો માલ ખરીદનાર પારો બનાવી મૂકવા. આ નીતિ રહેજ પલ્લુ ટીલ મૂક્યા વિના પૂરી કહકાઈથી સતત અનુસરવામાં આવી છે અને તેનું પરિણામ પણ કારખું આજું છે. લાખો હિંદી કારીબેતોની કમાણી અડધી છે, અને હિંદુસ્તાનની આવકનું એક મોટું સાધન બંધ થઈ ગયું છે. હિંદુસ્તાનના અંગ્રેજ

રાજ્યનું એ મહા દુઃખદ પ્રકરણ છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનના લોકોની અત્યારની આર્થિક રીતિ, નેમ જ માત્ર ખેતી ઉપર જ અસહાયપણે આધાર રાખવાની તેમની આજની અવસ્થા સમજવા ઇચ્છનારને એ વાત કહેશે જ જોઈએ. યુરોપની યાંત્રિક-સાબોની શોધે તે હિંદુસ્તાનના નષ્ટ થવા આવેલા ઉદ્યોગોને છેલ્લા ફરો કલાઓ. થોડાં વર્ષ ઉપર હિંદુસ્તાનમાં ન્યારે યાંત્રિક સાબો રાખવા કરવામાં આવી, ત્યારે ઇંગ્લંડ એક વાર ફરી હિંદુસ્તાન પ્રત્યે અન્યાયી અદેખાઈ દાખરી : હિંદુસ્તાનમાં બનતા સુતરાક માલ ઉપર મુલકી જમાન નાખવામાં આવી, જેથી હિંદુસ્તાનનો ઉદ્યોગ બપોલ અને ચીનના ઉદ્યોગ સાથે હરીફાઈ કરી ચૂકતો નથી, તથા આગળ વધતો અટકે છે.

એટલે આજે તે હિંદુસ્તાનની વસ્તીના લગભગ ચાર-પંચમાં એટલા મોટા બાળને એકલા ખેતીના ઉદ્યોગ ઉપર જ નભવું પડે છે. પરંતુ તે ઉદ્યોગ ઉપર પણ અંગ્રેજ સરકાર નાખેલી મહેસૂલોના દર એટલા બધાં ભારે છે, તેમ જ — તેથી પણ વધારે ખરાબ તો — રેલવાય પ્રતિભામાં એટલા બધાં અનિયમિત તથા વારંવાર બદલાતો રહે છે કે, તે ઉદ્યોગ પણ સમૃદ્ધ થઈ શકતો નથી. એ વાત સાચી છે કે, મહેસૂલોના દર ઠરાવવામાં અંગ્રેજ સરકાર અગાઉ થઈ ગયેલા મુસલમાન બાદશાહોને જ અનુસરી છે. પરંતુ તેમાં ફેર એ છે કે, મુસલમાન બાદશાહો વેરો ટરાવવામાં જ સખતાઈ રાખતા; પરંતુ તેની વસ્તુલાત ફરી પૂરેપૂરી થતી જ નહિ. પરંતુ અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓ તે કસેવેલી રકમની વસ્તુલાતમાં પણ એટલા જ સખત રહે છે. બંગાળના છેલ્લા મુસલમાન બાદશાહે પોતાની કારકિર્દીના છેલ્લા વર્ષમાં (૧૬૫૪) ૮૧૬,૫૫૩ પાઉંડની મહેસૂલ ઉપરાંતી હતી. ૩૦ વર્ષમાં તે અંગ્રેજોએ તે જ પ્રદેશમાં ૨,૬૦૦,૦૦૦ પાઉંડ જેટલી મોટી રકમ ઉપરાંતવા માંડી. ઈ. સ. ૧૮૦૨માં અંગ્રીયામાંના નવાબે અદલાબાદ તથા બીજા કેટલાક કુળદ્રુપ જિલ્લાઓ અંગ્રેજ સરકારને આપી દીધા. નવાબે હાસેલી તે જિલ્લાઓની મહેસૂલની રકમ ૧,૩૫૨,૩૫૩ પાઉંડ જેટલી હતી. પરંતુ ત્રણ જ વર્ષમાં અંગ્રેજોએ તે રકમ ૧,૬૮૨,૩૦૧ પાઉંડ જેટલી વધારી દીધી. મહાસમાં તે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મહેસૂલોના દર જ ઊપજના અર્ધ-અર્ધ બાક જેટલા કરાવ્યા હતાં! મુંબઈમાં મરાઠાઓ પારોથી અનેલા પ્રદેશમાં ૧૮૧૭માં મહેસૂલની રકમ ૮૦૦,૦૦૦ પાઉંડ હતી અંગ્રેજોના હાથમાં તે મુલક આવ્યા બાદ થોડાં જ વર્ષમાં તે રકમ વધારીને ૧,૫૦૦,૦૦૦ પાઉંડ જેટલી કરવામાં આવી; અને ત્યાર બાદ તેને સતત વધારવામાં જ આવી છે. જિલ્લ પલ્લે આજા હિંદુસ્તાનમાં ક્યાં બાદ તથા અંગ્રેજ તેમ જ દેશી

સત્તા હેઠળના પ્રદેશો ભેળેને ૧૮૨૬માં લખ્યું છે કે, 'કોઈ દેશી રાત્ન આપણે એટલું મહેસૂલ ઉધરાવતીએ બીએ તેટલું ઉધરાવતો નથી.' કનલ બિએરે ૧૮૩૦માં લખ્યું છે, 'આચારે હિંદુસ્તાનમાં મહેસૂલનો એ દર છે, તે યુરોપ કે એશિયામાં કોઈ રાજ્યમાં કરી ઉધરાવવામાં આવ્યા નથી.'

હિંદુસ્તાનમાં મહેસૂલનો દર બારે તેમ જ અનિશ્ચિત છે એટલું જ નહીં, પણ એ સિદ્ધાંત અનુસાર તે ઉધરાવવામાં આવે છે, તે સિદ્ધાંત જ દુનિયામાં બીન્દ સુધરેલાં રાજ્યતંત્રોમાં રતીકારાવા સિદ્ધાંત કરતાં છેક જ વિપરીત છે. બીન્દ દેશોમાં તો સરકાર દેશની સમૃદ્ધિ વધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પ્રલને તેનાં ખિરચામાં વધારે પૈસા બચામાં મદદ કરે છે; પ્રલ સમૃદ્ધ તથા વાસેવત અને એ જોવાની ઇચ્છા રાખે છે; અને ત્યાર બાદ રાજ્યતંત્રના અર્થ માટે પ્રલની કમાણીમાંથી થોડાક હિસ્સો માગે છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં તો સરકાર વસ્તુતાએ જમીનમાંથી પ્રાપ્ત થતી સંપત્તિ વચ્ચેથી જ પડાવી લેતી છે; એટલું જ નહીં, પણ વારંવાર આવતી દરેક જમાણાંથી વખતે મહેસૂલ માટેની પોતાની માર્ગણી વધારતી જ લેતી છે; અને આમ જોડતને કાંચમનો ત્રિપાત્રી જ રાખે છે. ઈન્ડિયન, જમીની, અગેરિકા, કાન્સ એવા બીન્દ દેશોમાં સરકાર પોતાની પ્રલની આવકના માર્ગો વિસ્તૃત કરે છે, તેને જોડતા બમરો વધારી આવે છે, સંપત્તિનાં નવાં દ્વાર ઉઘાડી આવે છે, પોતાને પ્રલ સાથે તદ્દપ જનાવી દે છે, અને પછી પ્રલની સમૃદ્ધિની સાથે સાથે જ નતે પણ સમૃદ્ધ થાય છે. જ્યારે, હિંદુસ્તાનમાં નો સરકારે કોઈ નવો ઉઘોગ ચાલ્યો નથી, કે કોઈ નવો ઉદ્યોગ સંસ્થાન કરી આપ્યો નથી; બેલકું, દરેક જમાણાંથી વખતે ઇલાકાપૂર્વક જમીનની બેપાનમાંથી મોટો ને મોટો બાગ પડાવી જમાની હાનત રાખી છે. મુંબઈ અને મટાસમાં નવી જમાણાંથીના દરેક વરસે હોટો તથા સરકાર વચ્ચે રસાકસી જ લગે છે: સરકાર વધારેમાં વધારે ખેંચી જવા માગે છે, અને ખેડૂતો તેમ કરતાં તેને કોઠાનો ખતો નિશ્ચિત મર્યાદા દેતી જ નથી. પરિણામે મહેસૂલની અમલદારનો અવિગ્રામ જ અંતિમ નિર્ણાયક બને છે. અને તેની ઉપર કોઈ ન્યાયાધીશ અગ્રણ કે કોર્ટ અગ્રણ ફરિયાદ હોઈ શકતી નથી, એટલે મહેસૂલ વધે જ છે, અને હોટો ખાલી પડતો જાય છે.

એક દિંદી ક્ષિએ કહ્યું છે કે, રાત્ન એ કરવેરા પ્રલ પાસેથી ઉધરાવે તેની તુલના સુધે જમીનમાંથી ચૂસેલા બેન સાથે થતી જોઈએ. અર્થાત્, વરસાદના રૂપમાં જમીનને તે પાછો વાળવા માટે જ તેને તેમ

કરવું જોઈએ. પરંતુ હિંદુસ્તાનની ધરતીમાંથી ચૂસેલું અમી તો પરદેશમાં પરદેશી બુમિને ફળદ્રુપ તથા સમૃદ્ધ કરવા ચાકું લેતી છે, હિંદુસ્તાનને નહીં. દરેક દેશમાંથી ઉધરાવવામાં આવેલા કરવેરા સુખ્યત્વે તે દેશ માટે તે દેશમાં જ ખરચાવા જોઈએ, એમ કોર્ટ પણ બુદ્ધિશાળી માણસ કહે. યદોલાના ખરાબમાં ખરાબ રાત્નચોના અમલ હેઠળ પણ હિંદુસ્તાનમાં એમ જ બનતું. અધ્યાપન અને મોગલ બાદશાહો ને મોટી રકમો પોતાનાં લરકો પાછળ ખર્ચતા તે ઉપર દેશના હલ્લો એનિક અને તેમનાં કુટુંબોને જ પોપણ આપતી. તે બાદશાહો ને મોટી મોટી કબ્જા ઇમારતો બનાવતા તેમજ બાંદ બપાક પાછળ ને મોટા ખર્ચ કરતા, તેનાથી ઉપર હિંદુસ્તાનના કારીગરો અને તેમના કુટુંબોને જ કનેગન મળતું. બાદશાહનું જ અલકરણ જુદા જુદા ચુલાઓ, અમીરો, સેનાપતિઓ, કીવાનો, કાઝીઓ અને તેવા બીન્દ રોકોટો અમલદારો જુદા જુદા ત્રિકાઓમાં કે પ્રતિમાં પણ કરતા; અને મોટી મોટી મસીદા, મંદિરો, રસ્તાઓ, નહેરો, અને વજાઓ, તે હોટોની બહોળી ઉધારતા—અરે કો, તેમના ત્રિપાત્રિમાન—ની સાબિતી રૂપે આજ પણ મોલ્દ છે. મૂર્ખ કે રાખૂ દરેક રાજ્યકર્તાના અમલ હેઠળ ઉધરાવવા કરનાં નાણાં હોટોને જ એક યા બીન્દ માર્ગ પાછાં મળતાં, અને તેમના લેપાર કે ઉધોગોને પુષ કરતાં.

પરંતુ દરર ઇન્ડિયા કંપનીનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં આવતા જ આખી વસ્તુરિયતિ પલટાઈ ગઈ. અંગેને તો હિંદુસ્તાનને પોતાની એક મોટી ભગીર જ માનતા, કે નેની બેપાન ત્યાંથી ખેંચીને યુરોપમાં પોતાને ઘેર જ મોકલવાની હતી. તેઓ હિંદુસ્તાનના રાજ્યતંત્રમાં સોયી વધુ પચારવાળી નોકરીઓ પોતાના ભતભાઈઓ માટે જ અનામત રાખતા. તેઓ હિંદુસ્તાનની મહેસૂલમાંથી જ માલ ખરીદતા અને પોતાના નફા માટે યુરોપમાં વેચતા. એક યા બીન્દ રૂપે બાર કરવેરા મારફત ને કોઈ ઉધરાવવામાં અગ્રણ, તે મોટું પણ ખર્ચ બાદ કરતાં યુરોપ વરજ જ રવાના થત.

સને ૧૮૫૮માં જ્યારે કંપનીને નાજદ કરવામાં આવી, ત્યારે તેની મૂડી હિંદુસ્તાનને માગે કરજ તરીકે નાખીને અરપાઈ કરવામાં આવી. તેનું આજ દબ્બુ હિંદુસ્તાનની મહેસૂલમાંથી ભરવામાં આવે છે. કંપની પાસેથી તેનું સાધામ્બ બિટિશ સરકારે ખરીદી લીધું, પણ તેની વેચાણક્રિમત હિંદુસ્તાનના કોશને અરપાઈ કરવી પડી. પરિણામે ૧૮૫૮માં હિંદુસ્તાનનું કરજ ૫,૧૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનું હતું તે વધીને ૧૮૬૨માં ૬,૫૦,૦૦,૦૦૦ નેટલું થયું. પછીનાં ચાળીસ વરસના સાબિલા જમાનામાં પણ તે દેવું સતત વધતું જ ચલ્યું છે,

અને આજે (૧૯૦૧માં) તે તે ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ જેટલું થયું છે. હિંદુસ્તાનની તિબેટીમાંથી 'દોમ આર્નિસ' તરીકે ને રકમ વરસોવરસ ઇંગ્લેંડ મોકલવામાં આવે છે, તે વધીને ૧૬,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ જેટલી થઈ છે. મોટી મોટી સૌ નોકરીઓને ઇન્કને કરી બેઠેલા અંગ્રેજ અમલદારોના પગારની રકમ વરસે ૧૦,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ જેટલી થાય છે. ફ્રાંકમાં, હિંદુસ્તાનની કુલ મહેસુલની રકમ, કે જે અત્યારે ૪૪,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ જેટલી છે, તેનો અર્ધઅર્ધ ભાગ દર વર્ષે દેશની બહાર આવેલો જાય છે. સાથે જ, હિંદુસ્તાનની ધરતીને બેજ પરદેશની ધરતીને જ ફળદ્રુપ તેમ જ સમૃદ્ધ કરે છે !

જેણે પોતે પોતાની જિંદગીનાં સારમાં સારાં તથા સુખીમાં સુખી વર્ષો હિંદુસ્તાનના સમ્પત્તિઓની જ નોકરી કરવામાં ગાળ્યાં છે, તેણે પોતે તે સમ્પત્તિઓની તેમ જ હિંદી સરકારની નાણાંકીય તેમ જ આર્થિક નીતિની તબજો બાજુ કિંમતી પાડવાનું કામ કરતું જો ખરેખર અનુભવે તેમ જ દુઃખદ છે. પરંતુ જો આ કામ કરતો જણીને માથે લીધું છે, તેનું કારણ એ જ છે કે, હિંદુસ્તાનના અંગ્રેજ સમ્પત્તિ આર્થિક ઇતિહાસ આજે બધાને લીધે, હિંદુસ્તાનના લોકોની મરીબાઈનાં બાંહેધરો કરાવેલાં પ્રકારે કરવાં જ નેહઈએ, એમ હું માનું છું. હિંદુસ્તાનની રિયલિમાં બીન કોઈ પણ દેશને મૂકી જુઓ : તેના કલોગે ગંગાવાળી નાખવામાં આવે, તેની ખેતી કપર બારે તેમ જ અનિશ્ચિત મહેસુલનો ભોગ લાઠવામાં આવે, તથા તેની નાણાંકીય વ્યવસ્થા એવી મોઢવામાં આવે કે જેથી કુલ મહેસુલનો અર્ધઅર્ધ ભાગ દર વર્ષે કાયમનો પરદેશ મોકલાઈ જાય; તો ચોટાં જ વરસમાં ધરતી કપરનો કોઈ પણ બારેમાં બારે સમૃદ્ધ દેશ પણ દુકાળના ઠાડુલું પાંખમાં કાયમને માટે સપડાઈ જાય. 'દેશની આવકનાં સાધનો વધતાં જાય,

તેમ જ તેની મહેસુલનો બધો ભાગ દેશમાં દેશના લોકો માટે જ ખર્ચવામાં આવે, તો જ તે દેશ સમૃદ્ધ થાય; તેથી જિલ્લો' દેશની આવકનાં સાધનો બોળાં કરી નાખવામાં આવે, તેમ જ તેની મહેસુલનો મોટો ભાગ પરદેશ મોકલી જવામાં આવે, તો તે દેશ જરૂર ગરીબ થતો જાય, — આ આર્થિક કાયદાઓ સાદા તેમ જ સ્પષ્ટ છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ બીજે બધે જેમ થાય છે તેમ એ જ કાયદાઓનો અમલ છે, અને હોવા નેહઈએ. તેથી જ્યાં મુશ્કેલી હિંદુસ્તાનના ઉર્ણોગોને ફરી સ્થપન કરવામાં ન આવે, તેના મહેસુલવેરાને નિશ્ચિત કરી તેના કપર કોઈ ન્યાયી મર્યાદા નાખવામાં ન આવે, તેમ જ તે રકમ વધારે પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાનમાં જ ખર્ચવામાં ન આવે, ત્યાં મુશ્કેલી હિંદુસ્તાનની ગરીબી દર થઈ શકે નહિ, કે લીપણતામાં તેમ જ સંજામાં વધતા જતા દુકાળોનો ઇલાજ થઈ શકે નહિ.

આજે નવા રાજાની રાજઆતમાં હિંદુસ્તાન વળી વધુ દુઃખદારિદ્ર્ય તેમ જ અશાંતિના વગળમાં ફેરવેલું છે. અત્યાર અગાઉ કદી ન પડેલા તેવા લીપણ તેમ જ વ્યાપક દુકાળે આખા દેશને વેરાન કરી મૂક્યો છે. જે ભાગોમાં દુકાળની અસર પડેલી નથી, તે ભાગોમાં પણ લોકોનાં હાડપિંજર જેવાં શરિરો તેમની અર્ધ ભૂખમરની રિયલિ બતાવી આપે છે. કેટલાંય માણસોને પેટપરતું ખાવાનું મળતું નથી; તેમ જ નીચલા કાળ વર્ગના લોકો તો જિંદગીભર ભૂખ વેલી વેલીને પૂરતી પોષણ માટે નેહઈએ તે કરતાં ઓછા ખોરાકથી જીવવાને રવાઈ ગયા છે. આવી વિગતો તમને સામે પડી દોય, ત્યારે સિટિસ સામાન્યના કોઈ પણ વફાદાર અમલદારે — પણ તે હિંદી દોય કે અંગ્રેજ — હિંદી સામાન્ય કપર જગતી રહેલી આ જગતમાં જગતે આપત દર કરવા માટે તેનાં કારણો તથા તેના કપાણીની મર્યાદા કરવાની પોતાની કરજ સમજતી નેહઈએ.

લંડન

ડિસેમ્બર, ૧૯૦૧

સ્વ૦ રમેશચંદ્ર દત્ત

૧. હિંદુસ્તાનમાં નોકરી કરી ગયેલા અમલદારોનાં પેન્શનો વગેરે માટે ઇંગ્લેંડ બરવામાં આવતી રકમ.

આપણે સત્વ અંશ અવાક છે; કપરનો બોટો વાચાજ છે.

*

*

*

ગાંધીનાં મોખં આપણા પર ચડાતા લહેરે છે; પરંતુ આપણા બીતરનું જીંદગી તો દમેશ નિરાશ દોય છે.

*

*

*

જાનાળી અરેબાઈ જન વિનાના — મુજબે જ આવે છે.

ખલિલ નિઝાન

સર સી. વા. ચ. ચિંતામણિ

જન્મે આંધ્રના વતની, પણ પોતાની બધી પ્રુપ્ત ઉંમર અઢાણાદમાં ગાળનાર, આપણા દેશના એક આગળ પડતા પત્રકાર, સર સી. વા. ચ. ચિંતામણિ ૬૦ વર્ષની વયે હમણાં અઢાણાદમાં યુગ્મરી ગયા. છેલ્લાં બેએક વર્ષથી તે પધારીવદ્ધ હતા, અને છેવટે હૃદય બંધ પડતાં ૧-૭-૪૧ ના રોજ દેવલોક પામ્યા. ૧૮૯૮ ની માસમાં, એટલે કે પોતાની ૧૮ વર્ષની વયે તે છાપાના કામમાં પડ્યા, અને મરણ પર્વન્ત તેમાં જ મુખ્યત્વે રહ્યા. છાપામાંથી જાણવા મળે છે કે, મૂલ્ય અચાલિ બેચાર દહાડા પર જ તેમણે પોતાના 'લીડર' પત્રમાં શ્રેષ્ઠ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

'લીડર' પત્ર અંગ્રેજીમાં છે. આપણા પ્રાંતમાં અંગ્રેજી છાપામાં મુંબઈનું એંગ્લો-ઈન્ડિયન પત્ર 'ટાઈમ્સ' આગેવાન છે; તે પત્ર અંગ્રેજી કંપનીને હાથ છે. પરંતુ મદાસ, બંગાળ, યુ.પી. વગેરેમાં એ દશા નથી. સાં દેશી લોકો અંગ્રેજી છાપામાં પણ આગેવાની ભોગવે છે. યુ.પી.માં શ્રી. ચિંતામણિનું 'લીડર' હોતું આગેવાન પત્ર મણાય છે. તેની હરી-ફાઈમાં ત્યાંનું એંગ્લો-ઈન્ડિયન પત્ર ન નથી શક્ય, તે શ્રી. ચિંતામણિના ચક્રિયાળી પત્રકારિત્વને આભારી મનાય.

આ પત્ર ચલાવવાનું કામ તેમણે લગભગ તેના પ્રારંભથી જ કર્યું અને આજની તેની ચડતીએ આપ્યું. એટલે લગભગ એક પેઢી નેટલું તેઓ યુ.પી. માં રહ્યા. પરંતુ દિંદી ઉર્દૂમાં તે પાવરધા ન થયા એમ છાપામાંથી જાણવા મળે છે. એનું કારણ કદાચ એ હોય કે, જે જાતના રાજકારણના એ પ્રેમી હતા, એનું માધ્યમ અંગ્રેજી જ હતું, અને એને માટે પોતાની આસપાસના આમ-સોકની બાબતી જરૂર નથી. બાકી તે કેવા શકિતસંપન્ન હતા તે તો એક બે હકીકતો પરથી પણ જાણી શકાય છે. તે ધારતે તો પોતાના વસવાટના પ્રાંતની બાધા હાથ કરી લેત એટલું જ નહિ, તેમાં પત્ર પણ ચલાવી શકત.

એ યુનિવર્સિટીની પદવી પામ્યા નથી. કોલેજનું એકાદ વર્ષ એમણે એનું હતું. કામ કામને ઝીંખવે એ ન્યાયે વર્તતાં જ તે દેશના એક આગવી હરોણના પત્રકાર બન્યા. એમની રમરણશક્તિનાં બારે ગ્રાણ્યાન

યામ છે. પોતાના અનુભવનાં અનેક નાનાં નાનાં કથાનકો, વિગતો, અને વ્યક્તિઓ વિશેના જ્ઞાન વગેરેનો એ ભંડાર હતા, તે કોઈ બતાવતો દિવસ તારીખ ને વખત પણ કહી શકે, એવી શક્તિ તેમની હતી. આ કુદરતી ગણિતથી ને ધારે તે બાપા અને વિદ્યા મેળવી શકે એમ હતું. પરંતુ વિનીત રાજકારણમાં શેઠાબાપાનું કામ બહુ પડતું નથી, અને શ્રી. ચિંતામણિ એ દળના એક આગેવાન હતા. નામં ગોખલેને તે પોતાના રાજકીય શુરુ મનાવતા. એમ તો ગાંધીજી પણ પોતાને ગોખલેજીના જ નમ્ર શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે પરંતુ ગોખલેના અન્ય અનેક વિનીત શિષ્યોની જેમ, શ્રી ચિંતામણિને ગાંધીજીનું રાજકારણ જરાય મમતું નહિ, તે તો એમ જ માનતા અને કહેતા કે, ગાંધીજીના કામથી દેશનાં વીસ વર્ષ લગભગ એજે થયાં છે; જો વિનીત નીતિથી આ વર્ષો દેશે વાપર્યાં હોત, તો રવરાજપથે ધણું સાધી શકત. કદાચ આમાં ગાંધીજીની અને ચિંતામણિની રવરાજની કલ્પનામાં જ ભેદ હોવા લણે સંભવ છે, પરંતુ સદ્ગતના જીવનની એ વાત અત્યારે અપ્રસ્તુત મણી છાડવી નોઈએ, અને જે લગની તથા અનન્યતાથી એ પોતાની માન્યતાનું રાજકારણ આગળ વધારવા મથતા, તેનો જ પાઠ આપણે એમના વારસેએ પ્રદણ કરવો ધો.

૧૯૧૯ માં વિનીત દળના નેતાઓ મદાસબાપી જુદા પડ્યા, તેમ શ્રી. ચિંતામણિ પણ જુદા થયા. તે અચાકે, બીજા બધા પોતાના વિનીત સાથીઓની પેઠે, તે પણ મદાસબાપીમાં હતા, અને એની સેવા કરી જે ચક્રિયા ઈ. સ. ૧૯૧૮ સુધીમાં મદાસબા ધરાવતી ધર્મ હતી, તે ઘડવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો હતો. ૧૯૧૯ પછી વિનીતોએ પોતાનું નવું મંડળ કાઢ્યું, તેમાં એ બેઠાયા અને એના એ પ્રમુખ પણ બન્યા હતા; તથા ૧૯૧૯ ના કાયદાની ધારાસભામાં જઈ તે યુ. પી. ના એક પ્રધાન પણ બન્યા હતા. એટલું જ નહિ, પોતાના પ્રિય સિદ્ધિતાથી વિરુદ્ધ જઈ કોઈ કામ કરવાનું આવતાં, પ્રધાનપદનો ત્યાગ કરી તે પાછા પોતાના પત્રના કામે પડેડાંમા દતા. આવી નિષ્ઠા, આદો પ્રેમ, અને

આવી દેશભક્તિ અનુકરણીય છે. શ્રી ચિંતામણિ ને વારસો મૂકીને ગયા છે. તે જે મતના રાજ-કારણને ચર્ચા દના, તે બધે આજ નિષ્ફળ કે જોર વગરનું આપણને લાગે. પરંતુ કોઈ વસ્તુ સત્ય લાગતાં તેમાં નિષ્ઠાથી પડવું એ માનવજીવનનું નર છે. માન્યતા અને શ્રદ્ધાના એકો તો માનવ મૃદ્ધિમાં સનાતન હોવાના. પોતાની માન્યતા કે શ્રદ્ધા પ્રમાણે વર્તવું, અને ખીનને વર્તવા દેવું, એ જ પછી મુદ્દા

કે સંસ્કારી માનવ વ્યવહારનો કાયદો અને છે. અને એ જ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહનું ખીન છે. શ્રી ચિંતામણિ આ વસ્તુ તો સ્વીકારતા, કેમ કે વિનીત રાજકારણમાં એ વસ્તુ તો કદાચ મૂળભૂત છે. સત્યાગ્રહમાં એથી ઉપરાંત રહેલી વસ્તુઓના બધે ત્યાં અસ્વીકાર હોય.

શ્રી. ચિંતામણિના મવાથી હિંદે એક ઉમદા પત્રકાર અને પીર દેશપ્રેમી શુભાશ્ચે છે.

૩૦

મુંબઈ ઇલાકાની કેળવણી

૧

મુંબઈ ઇલાકામાં ૧૯૪૦ના માસ માસની આખરે જુદા જુદા પ્રકારની કેળવણીની સ્થિતિ કેવી હતી તેનો સરકારી અહેવાલ એક માસ પર હાથમાં આવ્યો. હાલ ૧૯૪૧ થાય છે, એટલે તે અહેવાલની દરજ્જા લગભગ ૧૬ માસ નવી ગણાય. પરંતુ સરકારી સારણ પ્રમાણે દરજ્જા તેવાર થઈને બહાર પડતાં ૮-૯ માસ ચાલ્યા બધ, ત્યાર પછી થીમે થીમે તે પ્રવલના હાથમાં પહોંચે. એટલે, ખરી રીતે જોતાં હોટેલ ૫૫ મેડિા હોવા છતાં, આ અહેવાલ ઇલાકામાં હોલો છે. તેમાંથી કેટલીક

બજવા જેવી દરજ્જા નીચે તારવી છે:—

મુંબઈ ઇલાકા

ક્રમક્રમ	૭૬ હબર ડા. માર્ચ
વસ્તી (૧૯૩૧)	૧૮૦ લાખ
ગામડાં અને શહેરા	૨૧ હાલ
ગાળા, મહાગાળાઓ	૨૨ "
કેટલાં ગામડાં કે શહેરામાં છે ?	૧૩ "
કેટલાં ગામડાંમાં નથી ?	૮ "
એકંદર વિદ્યાર્થીઓ	૧૮ લાખ
વસ્તીના કેટલા ટકા બાળે છે ?	૧૦

બ્રિટિશ ગુજરાત

અમદાવાદ	એડા	પં. મ.	બજવા	ચુરત	કુલ બ્રિટિશ ગુજરાત
ક્રમક્રમ (ડા. મા.)	૩,૮૪૬	૧,૬૨૦	૧,૧૦૮	૧,૪૧૮	૧૦,૧૩૩
વસ્તી (૧૯૩૧) (હબરમાં)	૬૨૪	૭૪૨	૪૫૫	૩૮૪	૬૬૩
ગામડાં અને શહેરા	૮૮૧	૫૮૦	૬૫૩	૪૦૮	૭૮૪
ગાળા મહાગાળા (માનવ + અમાનવ)	૧,૦૮૨	૬૫૩	૪૬૮	૫૧૦	૬૬૩
કેટલાં ગામડાંમાં છે ?	૫૧૬	૪૫૧	૩૪૩	૩૨૬	૬૧૨
કેટલાં ગામડાંમાં નથી ?	૩૬૨	૧૨૨	૩૧૦	૮૨	૧૭૩
કુલ વિદ્યાર્થીઓ (હબરમાં)	૧૧૬	૮૦	૩૭	૬૬	૧૦૫
વસ્તીના કેટલા ટકા બાળે છે ?	૧૨.૫	૧૦.૭	૭	૧૧.૬	૧૫

ઉપરને દિશાએ મુંબઈ ઇલાકામાં ૩૮ ટકા ગામડાંમાં નિશાળો નથી અને ગુજરાતમાં ૩૨ ટકા ગામડાંમાં નથી. એટલે લગભગ ત્રીજ ભાગનાં ગામડાં હજી નિશાળ વિનાનાં છે. મુંબઈ ઇલાકામાં જે ગામડાં નિશાળ વિનાનાં છે તે ગામડાં કેટલી વસ્તીવાળાં છે તેનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે :

નિશાળ વિનાનાં ગામડાંની સંખ્યા

૧૦૦૦ અને ઉપરની વસ્તીવાળાં	૩૩
૬૦૦ થી ૧૦૦૦ મુખીના	૬૪
૮૦૦ થી ૬૦૦ "	૪૬

આ ગાળા વિનાનાં ગામડાં પોતાની નજીકનાં ગામડાંમાં ગાળા દોષ તે તેનો લાભ લઈ શકે છે. પરંતુ અમર-જવરની મુશ્કેલી, આગામી મુશ્કેલી, અને માણાવની

૮,૩૧૦

મરીબાઈ અને છેલ્લેને બહુવવાની અનિચ્છાને લીધે તે લાખ બહુ લેવાતો નથી. એટલે શાળા વિનાનાં ગામડાંનાં બાળકો માટે બાગે અબજી રહે છે. હાલની વસ્તીવાળાં ૩૩ મોટાં ગામોમાંથી એક પણ બાગ હવે શાળા વિનાનું ન રહે એવી યોજના થઈ છે, એમ રિપોર્ટ જણાવે છે.

સંસ્થાઓ અને ખર્ચ

જે ૧૮ લાખ બાળકો કેળવણી લે છે તે જુદી જુદી કેળવણીની સંસ્થાઓમાં કેવી રીતે વહેંચાયેલાં છે, અને તેમાં ખર્ચ કયા પ્રમાણમાં થાય છે, તે જુઓ :—

સંસ્થા	વિદ્યાર્થીઓ	ખર્ચના સંખ્યાના ટકા	ટકા
કોલેજ	૩૬	૧.૦	૪.૬
માધ્યમિક શાળાઓ	૮૫૨	૧૦.૦	૧૦.૫
પ્રાથમિક શાળાઓ	૧૯,૧૧૫	૮૪.૦	૬૨.૦
ખાસ શાળાઓ	૨,૨૬૬	૫.૦	૬.૮
	૨૨,૩૬૯	૧૦૦.૦	
વ્યવસ્થા, મકાનો વગેરે			૧૫.૮
			૧૦૦.૦

ઉપરના આંકડા બતાવે છે કે, શાળા અને મહા-શાળાઓમાં ખર્ચ અપ્રમાણસર વહેંચાયેલું છે. તેમાં વિદ્યાર્થી દીઠ કેટલું ખર્ચ થાય છે તે જોવાથી ઉપરના આંકડા વધારે દેખાય છે :—

વિદ્યાર્થી દીઠ ખર્ચ રૂ	
યુનિવર્સિટી	૫૧૨
કોલેજ	૨૧૨
હાઈ સ્કૂલ	૬૦
માધ્યમિક શાળા	૩૭
પ્રાથમિક શાળા	૧૩
ખાસ શાળા	૪૦

પળીય પ્રાથમિક શાળાઓ અરાખ મકાનોમાં જોડે છે; મકાનો કે સાધનોની પૂરતી સજવડ હોતી નથી. અરે, પેશાબખાનું સરખુંય હોતું નથી. એક શિક્ષકને બબ્બે ત્રણત્રણ ધોરણ સંભાળવાં પડે છે. ધીન બાળકો ગામડાંમાં નિરાળો નથી. ત્યારે શહેરના બાળકો માટે અને હવે કેળવણી માટે હુદ્દે હાથે ખર્ચ થાય છે. વળી સરકાર મોકલેલા ભારે પગારોમાં અને સ્વસ્થાખર્ચમાં લાખોનું પાછી કરે છે. ગામડાં ગાળા વિનાનાં રહે છે ત્યારે શહેર માટે અને પોતાને માટે સરકાર લાખો પાછીને ખર્ચ કરે છે. જે થોડા ધણા પૈસા ખર્ચાય છે તેમાંનું ધણું ખર્ચ એક જ નય છે. જેઓ ગાળામાં હાજર થાય છે તેમાંના કેટલા ટકા-ટકા સુધી પહેંચે છે અથવા તે

માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કરે છે તે નીચેના આંકડા ઉપરથી જોવા મળે છે :

પ્રાથમિક શાળા	છાત્રોઓ	છાત્રીઓ
બાળવર્ગ	૪,૦૮,૦૮૬	૧,૮૩,૦૮૩
ધો. ૧	૨,૦૨,૦૧૩	૭૨,૫૭૮
ધો. ૪	૧,૦૬,૨૩૫	૨૬,૧૩૫

માધ્યમિક શાળા		
ધો. ૧	૭૬,૧૬૩	૧૬,૪૭૦
ધો. ૭	૧૧,૨૫૫	૧,૭૮૩

કોલેજ		
વર્ષ ૧	૪,૦૮૦	૭૬૦
વર્ષ ૪	૧,૪૦૧	૨૩૬

ઉપરના આંકડા બતાવે છે કે, પ્રાથમિક શાળામાં હાજર થનાર છાત્રોમાંથી અડધી સંખ્યા પહેલા ધોરણમાં રહે છે અને તેના અડધા પ્રાથમિક શાળાનાં ૪ ધોરણ પૂર્ણ કરે છે. એટલે પ્રાથમિક શાળામાં હાજર થનાર દર ૪ બાળકોમાંથી ૧ બાળક પ્રાથમિક ચાર વર્ષનું શિક્ષણ પૂરું કરે છે.

જેઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરવા અભ્યસાળી થાય છે તેમાંથી પોણા બાગના આગળ બચે છે અને તેના ૧૪ ટકા મૅટ્રિક સુધી પહોંચે છે. એટલે માધ્યમિક શિક્ષણ સર કરનાર દર ૭ બાળકોમાંથી ૧ બાળક તે શિક્ષણ પૂરું કરી શકે છે. મૅટ્રિક થનારમાંથી અઢધી આઠા આગળ જવાનો પ્રયાસ કરે છે; પણ તેમાંથી ત્રીજા બાગના હવે શિક્ષણ પૂરું કરી શકે છે.

માધ્યમિક શિક્ષણ સર કરનાર કન્યાઓમાંથી ફક્ત ૯ ટકા એટલે ૧૧માંથી ૧ મૅટ્રિક સુધી નય છે, અને તેમાંથી ૪૪ ટકા કોલેજમાં હાજર થાય છે, અને કોલેજમાં હાજર થનારમાંથી ૩૦ ટકા ટેક સુધી ટકે છે.

આપણે ત્યાં માધ્યમિક શિક્ષણ અને મૅટ્રિકની પરીખા એવી રીતે રચાયેલી છે કે, નજીક માધ્યમિક શિક્ષણ લેનાર દરેક બાળક કોલેજમાં બહુવિધો હોય. ઉપરના આંકડા બતાવે છે કે, એ ખ્યાલ ખોટો છે અને કેળવણીને અવરોધે રહેતું દોરવનારો છે. તેથી બાળકોની નકમી ગતિ બગડે છે, અને જરૂરી શિક્ષણ મળતું નથી. માધ્યમિક શાળાના ૪૫ વર્ષને દિશાએ જોઈએ તોપણ તે ધોરણમાં બહુનારમાંથી ફક્ત ૨૨ ટકા કોલેજમાં હાજર થાય છે. તે બાકીના ૭૮ ટકા માટે કોલેજની તૈયારીએ માધ્યમિક શિક્ષણ આપવાની શી જરૂર છે જે થોડા બાળકો બાળકો માધ્યમિક શિક્ષણ લઈને જીવનનોડા ખેડવા માટે છે, તેમજ જીવનમાં ઉપયોગી થાય તેવું શિક્ષણ આપવાની કેટલી જરૂર છે, તે ઉપરના આંકડા બતાવે છે. આ બાબત કઈ નથી નથી પણ જેને માથે એ બાબતનો વિચાર કરવાની જવાબદારી છે, તેઓ તે લક્ષ્યમાં લઈને

તેને અનુરૂપ ફેરફારો કરે તો કઈ નહીં થાય ખરું. આ દિશામાં શુભ સરચાત મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળે કરી હતી, અને તેને પરિણામે ૮૮ પ્રાથમિક શાળાઓમાં વર્ધનશિક્ષણ પ્રમાણે ફેળવણી આપવાનું હાખલ ક્યું હતું અને પાંચ સરકારી હાઈસ્કૂલને મેટ્રિકને ધોરણે શિક્ષણ આપતી બંધ કરીને તેમાં ઉચ્ચશિક્ષણ હાખલ ક્યું હતું. પણ તે અખતરમાં આને છવ કયાં છે ? પ્રાથમિક શાળાઓ તો ૧૬,૧૧૫ છે, અને માધ્યમિક શાળાઓ ૭૬૦ છે, તેમાં ઉપરની નાની સંખ્યાનો હિસાબ ચો ? ને ખરખર સુધારો કરવો હોય તો આમ ઓછા-ચાલની ગતિએ દિલ્લી પહેંચાય નહિ. પણ આને તો ઓછાચાલની ગતિ પણ કયાં છે ?

૨

કન્યા ફેળવણી

૧૯૩૬-૪૦ના વરસમાં સરકારી રિપોર્ટ પ્રમાણે મુંબઈ પ્રદેશમાં કન્યા ફેળવણીની રિયલિટી કેવી હતી તેની દર્શકત નીચે પ્રમાણે છે :

	પ્રાથમિક શાળા	માધ્યમિક શાળા	કોલેજ	કુલ (ખાસ જીલ્લા સરકારી સાથે)
કન્યા શાળાઓ	૧,૯૧૮	૧૨૩	—	૨૦૪૧
તેમાં બહુલી				
કન્યાઓ	૨,૦૮,૨૪૬	૨૫,૧૪૮	—	૨,૩૪,૩૯૪
છાત્રાની				
શાળામાં બહુલી	૧,૮૬,૭૨૨	૧૧,૧૧૧	૨,૨૪૦	૨,૦૭,૬૩૮
કુલ બહુલી				
કન્યાઓ	૩,૬૪,૬૯૮	૩૬,૨૫૬	૨,૨૪૦	૪,૫૩,૦૯૦
સ્ત્રીઓની કુલ	૮૬,૨૪,૩૮૮	નીચેનામાંથી	૫.૨૫	
૮૬ બહે છે, ત્યારે પુરુષોમાંથી ૧૪.૩ ટકા બહે છે.				
કોલેજોમાં ને સ્ત્રીઓ બહે છે તેનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે :				
બી. એ. માટે			૧,૬૮૧	
શિક્ષણશાસ્ત્ર			૬૦	
વેપાર			૧૨	
કાયદો			૧૧	
ફાલ્ગરી			૧૬૬	
હનનેરી			૧	
બેની			૧	

કુલ ૨,૨૪૦

આ સંખ્યામાંથી કઈ કઈ કોમની સ્ત્રીઓ કોલેજોમાં બહે છે અને કઈ કઈ કોમની ફેલ્લા ટકા કન્યાઓ એકઠે બહે છે તે જુઓ :—

	કોલેજોમાં	સ્ત્રી-વરનીના ફેલ્લા ટકા	સ્ત્રીઓ બહે છે
ખ્રિસ્તી	૨૨૬	૧૫.૫	
હિંદુ ઇસ્લામ વર્ગ	૧,૪૦૭	૨૧.૬	

„ મધ્યમ „	૮૦	૩.૩
„ પછાત „	૧૦	૨.૧
મુસ્લિમ	૫૩	૬.૦
પારસી	૩૧૧	૨૦.૩
અન્ય	૮૭	૧૦.૫

કુલ ૨,૨૪૦

૧૯૩૮-૩૯માં સ્ત્રી-વરનીના ૪.૪૮ ટકા કન્યાઓ કે સ્ત્રીઓ બહુલી હતી તેને બદલે આ વરસમાં ૫.૨૫ ટકા બહુલી થઈ છે. સ્ત્રી-શિક્ષણમાં પ્રમાણમાં ફેરફારો આવે છે તે નીચેના આંકડા બતાવે છે :

	સ્ત્રીઓ	કોલેજની તાલીમ લીધેલી	તાલીમ વિનાની	કોલેજની તાલીમ લીધેલી	તાલીમ વિનાની
પ્રાથમિક શાળા	૩,૩૨૮	૩,૩૪૪	૧૪,૮૩૨	૨૨,૩૬૬	
માધ્યમિક શાળા	૧૩૬	૧૮૨	૧૭૧	૧,૨૮૨	
હાઈસ્કૂલ	૫૩૨	૮૫૬	૧,૫૦૬	૪,૨૬૦	

કુલ ૪,૦૧૩ ૪,૪૩૨ ૧૬,૫૧૨ ૨૭,૯૧૧

માધ્યમિક શાળા માટે સ્ત્રી-શિક્ષણને તાલીમ આપવા માટે જુદી કોલેજ નથી. અભ્યાસક્રમ એકસરખો હોય તો જુદી તાલીમ આપવાની જરૂર પણ ન હોય. પણ પ્રશ્ન એ છે કે, સ્ત્રીઓને અનુકૂળ હદ સુધી સામાન્ય શિક્ષણ આપવા પછી તેમને જુદા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે કે કેમ ? ને હોય તો તેમને માટે શાળાઓમાં જુદા અભ્યાસક્રમની અને તેમને તાલીમ આપનાર શિક્ષકોને જુદી તાલીમ આપવાની જરૂર છે. અને છે એમ કે, છાત્રાઓની માફક છાત્રીઓને પણ મેટ્રિક થઈને કોલેજમાં જવાની દૃષ્ટિથી જ તેવા કરવામાં આવે છે. બધે એક જ દૃષ્ટિકોણ હોય છે. તેમાં મૂળભૂત ફેરફાર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ સુધારો થવાનો નથી. એવો સુધારો ન્યાં થોડો પડેલો થયો છે ત્યાં ફેળવણીમાં કઈ વાંધો નથી જાણ્યો, એમ કન્યાશાળાઓમાં નિરીક્ષક સાક્ષી પૂરે છે. તેઓ જણે છે : ' જ્યાં સીધામાં કરેલા આ સુધારાથી બીન વિષવાના શિક્ષણ ઉપર ખરાબ અસર થઈ નથી. ઊલટું, એમાં મેટ્રિક થાય તેમને અને એમાં મેટ્રિક ન થાય તેમને બન્નેને નવી પદ્ધતિમાં વિશેષ જ્ઞાન અને કુશળતા મળવાથી લાભ થાય છે. '

કોલેજની દૃષ્ટિ છાત્રીને ફેલ્લા જીવનની તાલીમનો ખાસ ગ્રાખીને પ્રાથમિક અને માધ્યમિક બન્ને પ્રકારની ફેળવણીમાં મૂળભૂત ફેરફાર કરવામાં આવે, તો છાત્રા, છાત્રીઓ બધાને લાભ થવા વગર રહે નહિ. તે વસ્તુ આપણી ફેળવણીના મદનારાઓને હવે ક્યારે સમજવી ?

વિકલેશ દાસ કોઠારી

ગયા ક્ષેત્રમાં આપણે જોયું કે, દ્વે આપણા ખગોળશાસ્ત્રને એવી રીતિ પર લાવવાની જરૂર છે કે તે આપણને આપણા દરેકજાના કામકાજમાં ઉપયોગી થાય. હું સું કહેવા માગું છું એ વિષે ગેર-સમજણ ન થાય એટલા માટે આ વિષે થોડી સ્પષ્ટતા કરી લઉં. અત્યાર મુઠ્ઠામાં આપણા ખગોળશાસ્ત્રના પુનરુદ્ધાર માટે જે જે પ્રયત્નો થયા તે આપણા પંચાંગને શુદ્ધ કરવા માટે, એટલે ધર્મકૃત્યો અને ફલશ્રોતિપત્ર ઉપયોગી થાય એવું શાસ્ત્રીય ગણિત પૂરું પાડવા માટે થયા. આની જરૂર હતી જ, એટલે આ પ્રયત્નો થયા એ સારું જ થયું. ખગોળના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ માટે તીવ્ર બુદ્ધિની જરૂર પડે છે, તેથી આ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી બોદિક વિકાસ થાય છે. વળી આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી મન અનન્યતામાં નિમગ્ન થઈ આધ્યાત્મિક વિકાસ પણ સાધે છે. આ બધા લાભો જેવા તેવા નથી. છતાં અત્યારે તો એ બધી બાબતોને એક બાબત પર મૂકી આ શાસ્ત્રની માત્ર વ્યાવહારિક બાબત આપણે તપાસવી છે, અને આ શાસ્ત્ર આપણને દૈનિક વ્યવહારમાં જે રીતે ઉપયોગી થાય તે રીતે તેનો વિકાસ કેમ થાય તે આપણે જોવું છે.

એક વખત આપણે જોઈ ગયા કે ખગોળના વ્યાવહારિક ઉપયોગો અત્યારે આટલા થાય છે:— આગબોટો ચલાવવી, વિમાનો ચલાવવાં, ધડિવાળો નિયમિત રાખવી, પૃથ્વીના, દેશોના અને પ્રદેશોના નકશા બનાવવા, દેશોની અને પ્રદેશોની માપણી કરવી, વગેરે. આ તદ્દન વહેવારુ બાબતો ગણાવી. આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખીલ્લ શાસ્ત્રોના અભ્યાસને જે મદદ કરે છે તે અહીં આપણે છોડી દઈએ છીએ (જેમ કે, પ્રકાશની ગતિનું માપ, સાપેક્ષતાના સિદ્ધાન્તની સાબિતી, સૂર્યકિરણોનો વેગમાં ઉપયોગ, વગેરે.) આ વહેવારુ બાબતો માટે ખગોળના કયા કયા વિષયોની જરૂર પડશે તે હવે જોઈએ.

ઉપરની વહેવારુ બાબતો માટે આપણને આટલાં સાધનોની જરૂર પડે છે:— (૧) સૂક્ષ્મ વખત બતાવતું ઘડિયાળ, (૨) પસંદ કરેલી જગાના સૂક્ષ્મ અક્ષાંશ અને રેખાંશ (૩) ઇષ્ટ (પસંદ કરેલ) સમયે અને ઇષ્ટ (પસંદ કરેલ) રમણે આકાશનો કોઈ પણ પદાર્થ

(તારો, મહ, ઉપગ્રહ કે સૂર્ય) આકાશમાં જે રમણ હોય તે સ્થાનનું સૂક્ષ્મ શાસ્ત્રીય માપ.

(૧) અત્યારના જમાનામાં કોઈ પણ વખતે સમય (ઘડિયાળના વખત)ને સૂક્ષ્મ રીતે બતાવવામાં મુશ્કેલી પડવાની નથી. સાધારણ સામો સમય ભેંકે તાર ઓહિસ, રેડિયો કે રેલવે સ્ટેશનમાંથી બહારી બે છે. દરેક તાર ઓહિસમાં દરેકજા સાંજના ચાર વાગ્યે ઘડિયાળ મેળવાય છે. લંડનના ઘડિયાળના વેપારી 'ગ્રિગ બેન કંપની', બ્રીનિયની વેદશાળા સાથે તાર અને રેલિફેશનથી સતત સંપર્કમાં રહી પોતાના ઘડિયાળનો સમય બ્રીનિય પ્રમાણે બહુ સૂક્ષ્મતાથી રાખે છે અને ફુનિયાના ઘણા દેશોને તાર અને રેડિયો દ્વારા સૂક્ષ્મ સમય પૂરો પાડે છે. આ કંપની સાથે કલકત્તાની મુખ્ય તાર ઓહિસે ગોઠવણ કરી છે. આ કંપની સાંજના ચાર વાગ્યામાં પાંચ મિનિટ બોલી હોય તે વખતે તારથી કલકત્તાની ઓહિસમાં ઘંટડી વગાડવી શરૂ કરે છે. એટલે તરત જ કલકત્તાની ઓહિસ હિંદુસ્તાનની મુખ્ય ઓહિસોમાં અને તેઓ પોતાની શાખાઓમાં ઘંટડી વગાડવા માંડે છે. આ રીતે ચાર વાગ્યામાં બે મિનિટ બોલી હોય તે વખતે હિંદુસ્તાનની નાની મોટી બધી તાર ઓહિસોમાં ઘંટડી વાગવી શરૂ થઈ જાય છે. બરાબર ચાર વાગ્યે 'ગ્રિગ બેન કંપની'ની ઘંટડી બંધ થાય છે કે તરત જ કલકત્તાની ઘંટડી બંધ થાય છે. એટલે તરત જ મુખ્ય ઓહિસોની ઘંટડી બંધ થવાથી બધી ઓહિસોની ઘંટડી બંધ થાય છે. આ છેલ્લી ક્રિયામાં એટલે ઘંટડીઓ બંધ થવામાં દસેક સેકન્ડ ચાલી જાય છે, તેટલો જ દરક બરાબર ચાર વાગ્યે તાર ઓહિસોની ઘડિયાળમાં રહે છે. દરેક તાર ઓહિસની ઘડિયાળ દરેકજા કેટલી આગળ કે પાછળ ગઈ તેની દૈનિક નોંધ દરેક તાર ઓહિસમાં રાખવામાં આવે છે. તેથી કોઈ પણ વખતે તાર ઓહિસમાંથી બહુ સૂક્ષ્મ સમય બહારી શકાય છે. સૌથી સારો વખત સાંજના ચાર વાગ્યા પછી તરતનો છે.

હિંદુસ્તાનના મધ્યસ્થ રેડિયો મચકને 'ગ્રિગ બેન કંપની' હિંદુસ્તાનના સ્ટેન્ડર્ડ ટાઈમ પ્રમાણે રાતના નવ વાગ્યાનો સમય પૂરો પાડે છે, તેથી

આપણને કેઈ પણ રેડિયોમાંથી રાતના સ્ટેન્ડ ના વાગ્યે બરાબર વખત મળે છે.

આપણાં દેશને રેડિયોનાં ધરિયાઓમાં ઘણી વાર થોડો ફરક હોય છે, પણ કેટલો ફરક છે તેની બરાબર ખબર રેડિયન માસ્ટર સાખી પડે છે, તેથી નેને પૂછવાથી બરાબર વખત મળશે.

(૨) અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનની માપણી કરવા માટે ઈ. સ. ૧૭૬૭માં કલકત્તામાં 'સરવે ઓફ ઇન્ડિયા' એ નામના ખાતાની સ્થાપના કરી, પણ ઈ. સ. ૧૮૦૨માં હોમરને મદ્રાસમાં આધાર-રેખા (base-line) ની માપણી કરી, ત્યારથી જ આ કામની શાસ્ત્રીય શરૂઆત થઈ ગઈ. આ કામ ૧૮૮૩માં પૂરું થયું. દરમ્યાન જેમ જેમ પ્રદેશો મળતા ગયા, તેમ તેમ તેના નકશા આ ખાતા તરફથી હાતા ગયા. હવે પણ આ ખાતું કલકત્તામાં છે, પણ હવે માપણીનું કામ કંઈ ખાસ નહિ હોવાથી હવે તે માત્ર નકશાઓ બનાવવાનું, છપાવવાનું અને વેચવાનું કામ કરે છે. અક્ષાંશની તેમ જ રેખાંશની ડાહ્યા કલા × ડાહ્યા કલા (એટલે લંબાઈ તેમ જ પહોળાઈમાં ૧ અંશના ૧૬મા ભાગ) ના નકશા ૨૪ ઇંચ × ૧૬ ઇંચના કદમાં તેણે તૈયાર કર્યા છે, એટલે તે ઉપરથી કેઈ પણ જગાના અક્ષાંશરેખાંશ બહુ સૂક્ષ્મતાથી જાણી શકાય છે, કારણ કે એક માઈલના અંતર માટે નકશામાં લગભગ ૫ ઇંચની જગા મળે છે. આ ખાતાએ અનેક પ્રકારના ઉપયોગી નકશા બહાર પાડ્યા છે. તેનું સમિપત્ર લગભગ ૧ રૂપિયાની કિંમતે મળે છે; કેટલાંક મેપ રેકર્ડ્સ એન્ડ ઇન્ડેક્સ ઓફિસ, ૧૩ પૂડ રેડીટ, કલકત્તા.

'મ્યપ્પિંગ ઓફિસ ઓફ ઇન્ડિયા' એ મરકારે પ્રકાશિત કરેલું બહુ પ્રસિદ્ધ પુસ્તક છે. તેમાં હિંદુસ્તાનનાં ઘણાં ખરાં રથજોની માહિતી તેના અક્ષાંશરેખાંશ સાથે અંગ્રેજી વર્ણનોએ આપેલી છે. તેના ઘણા ભાગ છે, આમાં આપેલા અક્ષાંશરેખાંશના આંકડા ઉપર જણાવેલ સરવે ઓફ ઇન્ડિયા ખાતાએ જ પૂરા પાડ્યા છે. આમાં છટ રથજો આપેલું ન હોય, તો છટ રથજોની સોથી નજીકનું રથજો તેમાંથી માંની કાઢવું અને તે રથજોથી છટ રથજો કેટલું ઉતર-ઉપર અને પૂર્વ-પશ્ચિમ આવેલું છે તે નક્કી કરી નીચેના દિસામ પ્રમાણે છટ રથજોના અક્ષાંશરેખાંશ નક્કી

કરવા. ઉતર-ઉપર અંતર એટલે અક્ષાંશ માટે ૧ અંશમાં ૬૯ માઈલ એ દિસામે અક્ષાંશ નક્કી કરવા, પડી એ અક્ષાંશ પરથી નીચેના કોષ્ટક પ્રમાણે રેખાંશ નક્કી કરવા :

અક્ષાંશ	રેખાંશના	અક્ષાંશ	રેખાંશના
૧ અંશમાં	માઈલ	૧ અંશમાં	માઈલ
૦	૬૯	૧૦	૬૮
૨૦	૬૫	૩૦	૬૦
૪૦	૫૩	૫૦	૪૫
૬૦	૩૫	૭૦	૨૪
૮૦	૧૨	૯૦	૦

ઉદાહરણ. અમદાવાદના બંદના ટાવરના અક્ષાંશ ઉ. ૨૩° ૨' અને રેખાંશ ૭૨° ૩૦' છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ત્યાંથી ૧ માઈલ પશ્ચિમે અને ૨ માઈલ ઉત્તરે છે. તો ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના અક્ષાંશ અને રેખાંશ કોટા.

અહીં એક બે માઈલના જ દિસામ કરવા છે અને આપણે અક્ષાંશરેખાંશમાં કળા સુધીની જ સૂક્ષ્મતા લાવી શકીએ એમ છીએ (તેના કરતાં વધારે સૂક્ષ્મતાની જરૂર પણ નથી), તેથી અક્ષાંશમાં ૧ અંશમાં ૬૯ માઈલને દિસામે ૨ માઈલ માટે ૨ કળા આવે. આ અંતર ઉત્તરે હોવાથી અક્ષાંશ ઉ. ૨૩° ૨' + ૨' = ઉ. ૨૩° ૪' આવ્યા. હવે ઉપરના કોષ્ટકમાંથી ૨૦° અક્ષાંશ માટે રેખાંશના ૧ અંશમાં ૬૫ માઈલ અને ૩૦° અક્ષાંશ માટે રેખાંશના ૬ અંશમાં ૬૦ માઈલ છે. એ દિસામે ૨૩° અક્ષાંશ માટે રેખાંશના ૧ અંશમાં ૬૩મા માઈલ આવે તે પરથી ૧ માઈલ માટે ૧ કળા આવે. આ અંતર પશ્ચિમે હોવાથી રેખાંશ ૭૨° ૩૦' - ૧' = ૭૨° ૨૯' આવ્યો.

આમ અંગ્રેજોના વહેવાર ઉપયોગ માટે જરૂરી ત્રણ વસ્તુઓમાંથી પહેલી બે (છટ સમય અને છટ રથજોનું સૂક્ષ્મ માપ) ઉપર મુગ્ધ સંદેશાઈથી આપણને મળી રહે છે અને તે માટે કંઈ ખાસ પ્રયત્ન કરવાનો રહેતો નથી. હવે ત્રીજી વસ્તુ એટલે છટ સમયે અને છટ રથજો કેઈ પણ આકાશીય પદાર્થનું આકાશમાં સૂક્ષ્મ સ્થાન નક્કી કરવાનું કામ રહે છે. તે માટે શું કરવું નોંધ એ તેના વિચાર આવતા મેખમાં કરીશું.

૨૧૦ જીવરામભાઈ કોઠારી

શ્રી. જીવરામભાઈ કલ્યાણજી કોઠારીને મુજબતામાં એણે બાઈબેલનો ગળે છે. પરંતુ તેથી શું? માનવ-જીવનની મદત માટે જાહેરાતથી નીપજતી નથી અને તેનાથી તેમાં ઉમેરો નો તલમાત્ર પણ થઈ શકતો નથી. જાહેરાતથી બહુ તો કોઈક તેને વિશે ગળે છે એટલું જ; અને કીર્તિશોભી જીવ હોય તો કદાચ તેનાથી રાગે, પણ કોઈક તે મદતને ભોજે. શ્રી. જીવરામભાઈનો વિચાર કરનાં પ્રિયનું પેલું વાક્ય યાદ આવે છે — ‘દાન કરો, પણ ડાબો હાથ ન બાણે તેમ.’

મને યાદ છે તે મુજબ, ઈ. સ. ૧૯૨૫-૧ માં થાણું કરીને જીવરામભાઈ સત્યાગ્રહાગ્રમ, સાગરમતીમાં આવ્યા આવ્યા તે લાખોનો વેપાર છોડીને. અનેક કચ્છી બાઈબેલોની જેમ, નામનું નિયાળી શિક્ષણ પામેલા જીવરામભાઈ ધરેકારે એક સમગ્રન અને કાર્યમાં એક કુશળ વેપારી હતા. આગ્રમમાં આવ્યા તેને બીજે વરસે પૂ. ગાંધીજી એક વર્ષ ક્ષેત્રસંન્યાસ લઈને આગ્રમમાં જ રહ્યા હતા. જીવરામભાઈની સેવાદીક્ષામાં કોઈ બાકી હોય તો તે પૂરું કરી પાકું કરવાને માટે આ એક વર્ષનો ખાણુજનો આગ્રમનો સહવાસ, તે વર્ષના બીજ અનેક આગ્રમવાસીઓની જેમ, વિરક્ત સહભાગ ગણાય.

તે અરસામાં ગાંધીજી ઓરીસાની અનહદ ગરીબાઈની હૃદયગ્રાસ્ત વાતો કહેતા, અને જાણીવતા કે, દુનિયામાં દિંદ નેવો ગરીબ દેશ નથી અને દિંદમાં ઓરીસા નેવો ગરીબ પ્રાંત નથી; એની સેવા અતિ ભારે. સેવાનું કામ છે. અને એટલે સુધી જાણીવતા કે, હું તો છેવટે મારું મનુષ્ય પણ ત્યાં યાય તે છત્તું, જેથી દેશનું ધ્યાન એથી પણ એ અતિ સેવાપાત્ર પ્રાંત તરફ જાય. જીવરામભાઈએ આ ભાવ ઉપાડી લીધા. આ જ અરસામાં એ વારંવાર રેલગરત પ્રાંતમાં રેલ આવી. જીવરામભાઈ તે વખતે કામ કરવા ગયા, અને મારું સુધી તે જ પ્રાંતની સેવામાં પછી રચ્યાપચ્યા રહ્યા.

એમનું ત્યાંનું કામ ગાંધી સેવા સંઘના આચાર તજે ચાલતું હતું. એટલે સંઘના મંત્રી શ્રી ધીરે આ વખતે એમના કામથી સુપરિચિત ગણાય.

દિંદી ‘સર્વોદય’ માં સદ્ગતને ગ્રહાંજલિ અર્પતાં તે કહે છે :

‘જીવરામભાઈ કચ્છના એક અતિ ધનિક વેપારી કુટુંબના હતા. . . યુવાવસ્થામાં એમણે લાખો રૂપિયાનો વેપાર કર્યો હતો. પણ એમના દિલમાં એક એવી હચ્છા હતી કે જે માત્ર ધનથી પૂરી થઈ શકતી નહોતી. ગાંધીજી આદિકાથી હિંદ પાછા આવ્યા ત્યારથી તેમની તરફ જીવરામભાઈ આકર્ષાયા હતા. . . . પહેલું તો ગાંધીજીના કામમાં યતની મદદ કરતા રહ્યા. પરંતુ આખરે એમની ગાંધીજી પરની અદ્વાભક્તિ એટલી વધી કે, તન, મન, ધન તથે ગાંધીજીના કામમાં અર્પણ કરવાનો એમણે સંકલ્પ કર્યો. પોતાના ભાગની કૌટુંબિક મિલકત લઈને તે અલગ થયા અને તે બધી દાનમાં આપી દઈ અપરિમલો બની ગયા. ગાંધી સેવા સંઘની પાસે ‘જીવરામ કોઠારી નિધિ’ નામે ઉત્કલની સેવાને માટે જે અર્કિત રકમ છે, તે એમની જ આપેલી રકમ છે.’

‘ચોદ વર્ષ’ ઉપર ઓરીસામાં જે મોટી રેલ આવેલી, તેના રાહતમથક માટે, ગાંધીજીની પ્રેરણાથી, તે ત્યાં ગયા અને.....બાકીનું જીવન તે પ્રાંતની સેવામાં જ માલવાનો સંકલ્પ કર્યો.’

ઓરીસામાં દસ વર્ષ પર એમને કોડનો રોગ લાગુ પડ્યો. પણ સેવાના કામમાં તે લાગ્યા રહ્યા હતા. બાઈ ધીરે લખે છે,

‘ગાંધીજી તથા કિશોરલાલભાઈએ કેટલીય વાર એમને સમજાવ્યા કે, તમિયતને મારું જમાએ જઈ પોતે બાકીનું જીવન માળે. પરંતુ ઉત્કલના કદમ જીવનમાં તેમને જે માનસિક શાંતિ લાગતી હતી, તે બીજે ક્યાંય નહોતી લાગતી.....એમને કદબીએ એમના માટે હબરો રૂપિયા ખર્ચ કરવા તેવાર હતા. લાખોના માલિક, પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે, ગરીબ રહે નાનીસી ઓરીસામાં રહીને ગરીબ રહે જ મરવાનું (તા ૨૩-૧-૪૧) પસંદ કર્યું.’

દેશના એ એક અદના સેવકને અંગે અર્પતાં ગાંધીજીએ ‘સર્વોદય’ માં લખ્યું છે, એ જીવરામભાઈના જીવનનો પરિચય આપવા માટે થોડા પૃષ્ઠોડીત છે :

“જીવરામભાઈ ગયા. મારી દૃષ્ટિએ તે સાચા બ્રહ્મ હતા. અને બ્રહ્મ તો મરીને વધારે જીવે છે. તે મરી ગયા છે એમ કહેવા માટે મારે આત્મા સાફ ના પાડે છે. એમનો રોગો દેહ અવશ્ય ગયો — રાખ થઈ ગયો. એમનો ઉત્તમવલ આત્મા અમર છે, અને ઓરીસા પ્રાંતની રજઝખમાં ચોતપ્રોત છે.

“જીવરામભાઈ ધનિક હતા. મારી વ્યાખ્યાના આદર્શ દ્રશ્ય બન્યા. પોતાના પૈસા ઓરીસનાં ગરીબોમાં દેશિયા-પ્રચારને માટે આપ્યા. તેઓ પોતે પણ ઓરીસામાં ગરીબ બનીને રહ્યા. અને ઓનીય કલાનું એમનું ચિંતન ઓરીસાના લોકોનું કંઠમાં જ હતું.”

“શ્રી. ઇશ્વરદાસે (એમના ત્યાંના આશી) આ ભક્તના અતિમ જીવનનું આ પ્રમાણે વર્ણન આપ્યું છે:— ‘લગભગ ત્રણ માસથી એમને ઝાડની બિમારી હતી. ૧૮-૧-૪૧થી હવા બંધ કરી દીધી. હંમેશા લાગ્યા : ‘આજ ત્રણ માસથી હવા કરાઈ છે, પણ કશો ફરક પડતો નથી, તો હવે પ્રભુદયા.’” પાણી અને માટીનો પાટો રખાવતા હતા. ખાવાનું તો

હાડી દીધું. મોસંબીનો રસ લેતા હતા, તે પણ બંધ કરી દીધો. તા. ૨૩ની સવારથી પાણી પણ ના પીધું. મૃત્યુ સુધાય ત્યારે કોમળા ખૂબ કરતા હતા. મેં કહ્યું, ‘થોડું પાણી પીઓને.’ તેમણે કહ્યું, ‘હવે પ્રાણ ૧૨૫ નય છે તે નથી નેતા ?’ સવારમાં આમ કહ્યું અને ત્રણમાં ૧૦ મિનિટ બાપી દની ત્યાં સુધી તે પૂરા ભાગમાં હતા. હંમેશા મિનિટમાં એકએક બેકોરા થઈ ગયા અને એકદમ સીધા શૂંઈ રહ્યા. ત્યાં પણ દાઢપાદ વગર, ધીરેથી શ્વાસ બંધ થઈ ગયા.’

“આપણે સૌ એવા ધર્મી એવું બબ્બ મૃત્યુ આપણ સૌને મળે.”

૨૦

આ પછું શરીર

૨. છાતીના માળો

હવે આપણે ધડની રચના સમજીએ. ધડમાં બે મોટા વિભાગ છે—૧. છાતીનો માળો, અને ૨. તેની નીચેનો પેટ-પેડુનો ખાડો કે બજોલ. આ બે ભાગમાં ધર્મને શરીરનું એન્જિન આવી જાય છે. એક ભાગને છૂટા પાડનારો વચ્ચે એક પડદો કે અંતરપટ છે. તેને તે નામે આપણે ઓળખી શકીએ.

તે પડદા કે અંતરપટનું કામ જોઈ તેને ધમણ કહીએ તોય જોઈ નથી. આ પડદો ખાલી નિહાવ પડદો કે પડ જ નથી; તે શરીરમાં બરોબર ધમણનું કામ કરે છે. ધમણ દબાય છે અને ફૂલે છે, તેથી કરીને હવા ફેંકાય છે અને ખેંચાય છે. ધમણની પેઠે આ પડદો પણ સતત જીઓનીચો ધર્મ ફટકયા જ કરે છે. જ્યારે તે પેટ તરફ નીચો જાય છે; ત્યારે છાતીના ભાગમાં તેટલું પોલાણ થાય છે. તે જાંભી કાઢવા તરત નાક વાટે હવા છાતીમાં ઘૂસે છે, ને તેમાં રહેલાં ફેફસાં ફૂલે છે. થોડી વારે પડદો પાછો છાતી તરફ જીઓ આવે છે, એટલે ફેફસાંની હવા દબાઈને બહાર નીકળે છે. આ પ્રમાણે પડદો શરીરના જીવનભર પોતાની મેળે ફટકયા જ કરે છે.

તેથી તો આપણા પ્રાણ ચાલ્યા કરે છે. એટલે આ પડદો આપણા પ્રાણની ધમણ છે—પેટ અને છાતી વચ્ચેનો ખાલી અંતરપટ—પડદો જ નથી, પરંતુ પોતાની મેળે ફટકયા કરનારો એક અગત્યનો માંસનો પડદો છે.

છાતીના આપણે માળો કહીએ છીએ. બે રીતે તેનો અર્થ સમજી શકાય. આપણી ૨૪ પાંસળીઓ ગોઠવાઈને તેમનો એક માળો કે પાંજડું જ બને છે, એ તો ઉઘાડું છે. પરંતુ પક્ષીના માળા પેઠે, આપણા પ્રાણ-પંજેરનો પણ તે માળો જ છે; બરેબર, તેને રહેવાનું તે પાંજડું જ છે. છાતીમાં શરીરનાં બે માર્મિક અંગ સમાયેલાં છે: હૃદય અને ફેફસાં. જો તેમનો આકાર જોઈએ, તો ફેફસાંકી બે પાંખો પસારીને જોઈશું હૃદયકી પાંખી તે ન હોય, એમ લાગે છે.

ધમણની પેઠે હૃદય પણ સતત પોતાની મેળે ધબકયા જ કરે છે. તેથી આખા શરીરમાં લોહી ફરે છે. તે આપણા શરીરનો મોટો પંપ છે. તે છે તો એક માંસનો લોહી જ. પણ કેટલો નરસવર છે? તંદુરસ્ત શરીરમાં એક મિનિટમાં ૭૨ વાર તે ધબકે છે. અને એમ આખી જિંદગી વગર ધાક્યે ધબકયા જ કરે છે.

પરંતુ હૃદય વિષે આપણે આગળ ઉપર અલગ સમજવાનું છે, એટલે અહીં આટલે અટકીશું.

ફલાવરનું શાક તો સૌએ જોયું હશે. એની બે પાંખડી ભેગી હો, તો ફેફસાં કેવાં છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ તમને આવે. ફલાવરની દાણાદાર રચના જેવી જ ફેફસાંની રચના છે. નાની નાની અસંખ્ય ગોળ કોષળીઓ કે બુલ્બો એકઠાં ગૂંથ્યાં ન હોય! આ કોષળીઓમાં હવા ભરાય છે ને ઠલવાય છે. એ હવાથી આપણું શરીર જીવતું રહે છે. હવા અંદર જઈને શું કરે છે, તે વળી સ્વતંત્ર વાત સમજવાની થઈ; તે આગળ ઉપર.

ફેફસાંને જોડતી હવાનળી ગળામાં થઈ મોઢા અને નાક જોડે સંધાય છે. હવા તે વાટે ફેફસાંમાં જાય છે. પરંતુ મોઢા વાટે તો ખોરાક અને પાણીય પેટમાં જાય છે. હા; પણ તેને માટે ખોરાકનળી જુદી છે, અને તે ગળામાં થઈ ધમણને ભેદીને પેટમાં જાય છે. એમ હવાનળી અને ખોરાકનળી જુદી જુદી છે.

જેઠ નળી નાક મોઢા વાટે સંધાયેલી છે, તો કોઈ વાર એક નળીમાં જવાને ગઢલે ખીજી નળીમાં જતું ન રહે? બની શકે. હવા પેટમાં જાય તેનો તો વાંધો નહિ. પણ ખોરાક કે પાણી હવાનળીમાં ધૂસવાં ન જોઈએ. કોઈ વાર ઉતાવળે કે ગફલતમાં ખાતાંપીતાં એમ થઈ જાય છે, ત્યારે અસાંતરે ગયું એમ આપણે કહીએ છીએ, અને ખાંસીને તે તરત પાછું કાઢીએ છીએ. આમ ન યાય તે સારુ મોઢાની અંદર જિડે એક મજેદાર રચના કરવામાં આવી છે.

કશું તમે ગજો છો ત્યારે ગળું જિંચું યાય છે એ તમે નિહાળ્યું હશે. તેમ ગળું જિંચું ન યાય તો ગળી ન શકાય. ગળું જિંચું

યાય છે એટલે આપોઆપ હવાનળી ઉપર તેટલી વાર દાટો વાગી જાય છે. ગળામાં એવો દાટો પરમેશ્વરે બનાવેલો છે. આ દાટો એવી ખૂબીભરે બનાવેલો છે કે, તે હવાનળીનું મુખ બંધ કરે છે તેની સાથે ખોરાક પાણીને તેની નળીમાં સહેલાઈથી સંકોરી આપવાને માટે, પાણી કે પ્રવાહીને ઢળી પડવા બાંહે ઘાટ પડતો ટાળાવ જ ન હોય, તેમ બની જાય છે. ગળું નીચું યાય એટલે તે દાટો આપોઆપ ઊંચો રહી જાય છે અને હવાનળીનું મોં જિધલી જાય છે, એટલે હવા પાછી ફરવા લાગે છે. આ દાટને આપણે પડછલ કહીશું.

છાતીના માળાની રચનાની પણ ખૂબી છે. મગજ પેટે જો તેને કોટ કયો હોત તો? તો છાતીએથી આપણે નમી કે વળી જ ન શકત. આજે તો છાતી હપ્પથી કે હિંમતથી ફૂલે છે તે ન ફૂલત. અરે, હૃદય ને ફેફસાં જ એના અચ્છક હાડી કોટમાં ગૂંથાઈ જ બાત! તે હાલત જ કે ફૂલત જ કેવી રીતે? મગજ તો સ્થિર છે—તે ફૂલતું કે કફડતું નથી. કોઈ વાર તેમાં હવા ભરાય, પણ તે જુદા પ્રકારની. એટલે જોપરીનો ડબ્બો ત્યાં ચાલી શકે. છાતીને માટે તો, હવાની આવજા કરવા કે અને અંદરના પંખેજને ફેફડવા ફૂલવા દે, એવી સવડનો પાંસળીઓનો નરમ માળો જ જોઈએ.

આ પાંસળીઓ પીઠ પાછળ કરોડના મણકા જોડે સંધિલી છે, અને આગળ છાતીનું જિણું હાડકું છે તેની જોડે સંધાઈ છે. આમ છાતીના માળાને જોઈએ તેવો મજબૂત અને સધ્ધર બનાવી, તેમાં આપણું પ્રાણપંખેજું પરમેશ્વરે મૂક્યું છે.

પેટ-પેડુના ખાડાની વાંત હવે પછી.

સરકાર-મત કેળવવો જોઈએ

‘લોકમત કેળવો’ એ પોદાર પ્રગટાવ રાજકારણના આ વખતનામાં બહુ સંબંધાય છે; પરંતુ સરકાર-મત પણ એક વસ્તુ છે અને તેને પણ કેળવવાની ધણી જરૂર છે, એ દિલ્લી રાજકારણ પરથી તો સ્પષ્ટ કહી શકાય. હમણાં મૈસૂર રાજ્યની ધારાસભામાં મહાસભાવાદી મત ઠીક નિરદાર છે. તેમણે જન્ટલ-ચર્ચોને મિત્ર બે હાથ આપ્યા—મંદિરપ્રવેશનો અને દારૂપીનો. એક પ્રશ્નો વિષે લોકમત કેળવવામાં કંઈ બાધી રહ્યું નથી. જો કોઈ બાધી હોય તો સરકાર-મત જ કેળવવો બાધી છે. અને તેના પુરાવો મૈસૂર સરકારે આ ચર્ચો દરમ્યાન જે જવાબો આપ્યા તે જ છે. સરકારી પ્રધાનોએ કહ્યું કે, આ બેક મુદ્દાઓ વિષે આ અગાઉ અનેક વાર કહેવામાં આવ્યું છે; (એટલે કે, લોકમત તો તૈયાર છે ને સરકાર-મતની મદદ ચાહે છે, એમ એનો અર્થ થયો.) તે મુદ્દાઓ વિષે સરકારને પૂરી સહાનુભૂતિ છે; અને લોકને માટે તે બહુ સારી વસ્તુઓ છે; પરંતુ ને સાધવામાં મુશ્કેલીઓ છે, એટલે લોકમત હજી કેળવો. એનો જ અર્થ કે, તે પ્રમાણે વર્તવા સરકાર-મત હજી તૈયાર નથી, ત્યાં સુધી હજી તમે લોકમાં જઈ અજવાહ કર્યો કરો; અમને સાંભળવા સમય નથી. પરંતુ એવું તો કહેવાય નહિ. એટલે મૈસૂર સરકારે જે બે વાતો કહી, તે નવી તો નથી જ, છતાં જોવા જેવી છે હરિજનોનો મંદિરપ્રવેશ.

આ જાગત લોકપક્ષે એમ મુલવેલું કે, મુનરાઈ (૧) મંદિરોને સરકાર જે મદદ આપે છે તે બંધ કરવી ધરે, કેમ કે તેમાં હરિજનોને પ્રવેશ નથી; જોઈએ તો આ બાબત લોકમત ગણવા સરકાર સમિતિ નીમે.

સરકારને જે સહાનુભૂતિ હતી તો મદદની રકમ બંધ કરવામાં વાંધો ન હોય. પણ તેણે તો આડી વાત કરી. તે કહે કે, ધાર્મિક જાગતોમાં વચ્ચે પડવાથી જઘડા ઝીંખા યાય છે. જે લોકમત તૈયાર હોય તો ચાલી ઝીંખા યાય? મૂળ વાત એમાં એ જ કે, જૂનવાણી અને માફદાર લોકની નજીવી સંખ્યાને ન ગમે તે સરકારને પાકવે નહિ, કેમ કે સરકારો આજ એવા લોકોના ઉપર નમતી હોઈને, એમનાં જ દિત ને પ્રગલ્ભિત અને એમની જ મન ને પ્રભાવન, એમ ગણી લઈને ચાલે છે. સરકારે એટલે સુધી કહ્યું કે, મદદની રકમ એટલી જુજ

છે કે, ને બંધ થવાથી મંદિરોને કોઈ લાભે લેવ નથી. તો પછી બંધ કરવાની જે સારી મામલું છે તેમાં વિચ્છે ક્યાં રહ્યું? પરંતુ વાત છે સરકાર સહાયક લોક કે વર્ગોને પાપાજાની. આથી જ સરકાર-મત કેળવવાની જરૂર છે. મૈસૂર ધારાસભાએ તો આ હાથ, સરકાર-વિરોધ છતાં, પસાર કર્યો. જે પણ નોંધવું જોઈએ કે, આ હાથ મૂકનાર શ્રી યશોધરા દસાપા નામનાં એક અર્ધન હતો.

દારૂનિષેધ

દારૂનિષેધની બીજી જાગતમાં પણ એવા જ લોકો બચાવ મૈસૂર સરકારે કર્યો. પ્રધાને કહ્યું કે, આવના કારણે સરકાર આમાં સંમત નથી થતી, એ જોવા નથી; જોકે એ પણ એક કારણ ગણતરીમાં નો લેવું જ પડે. પણ સરકાર તો એમ પૂછે છે કે, ધારૂ કે દારૂપીનો કાયદો કર્યો, તો તેથી શું દારૂ પિવાનો બંધ થશે? અહીં સામે એમ પૂછી શકાય કે, ત્યારે શું કાયદો ન કરવાથી પિવાનો બંધ થશે એમ? દારૂ પીવા સરકાર સવા નહિ કરી આપે તો તેથી શું સરકાર તૂટી પડશે? અને તેથી શું દારૂ પિવાનો બંધ થશે?—એમ સરકાર માને છે? ચોરીનો, લૂંટનો અને બીજા એવા અનેક કાયદા કરતી વખતે સરકારને આવો પ્રશ્ન નથી ઊઠતો. શું ચોરીનો કાયદો કરવાથી ચોરી બંધ થઈ છે? છતાં કાયદો શું કામ કર્યો છે? ચોરીને માટે કબજા આપી તેને કાજમાં લેવા કેમ નથી વિચારાતું? વાત એમ છે કે, સરકારને મન લોક દારૂ પીએ તે ચોરી નથી રોકવા પાત્ર કુટેવ નથી. આ અવગણી મતિ થવાનું કારણ દારૂની આવક છે. આથી શું કાયદો કરવાથી દારૂ પીનારમાંથી કેઈ જ નહિ રોકાય? અને કેટલાક ખાનગી દારૂ ગાળશે. તો આનું પણ ક્યાં નથી ગણતો? તેને સારુ સરકાર શું કરે છે? તે જ ચાક રાખવામાં શો વાંધો છે? ખરી વાત એમ છે કે, દારૂ પીનારા લોક પીએ જ છે તો આપણે તેમાંથી આવક કેમ જમા ન કરવી? એટલે કે, દારૂ બંધ કરવામાં તે માનતી નથી અને પોતાનો રવાબ માધવા તારે છે; અને તેની દેવ પ્રમાણે, રોપતો રોપતો પ્રજા ઉપર ચડાવે છે. ખરેખર, આ બાબત પણ સરકાર-મત જ કેળવવો બાધી છે. દારૂના વેપારીઓ ને ગોટા ગણના જૂજ પીનારા લોક પણ સરકારોનું ચરમાવે, તો તેણે તેમનું માનવું ધરે, કેમ કે નેમના ઉપર આજ સરકારોને આધાર રાખવો પડતો નથી શું!

પરંતુ હૃદય વિષે આપણે આગળ ઉપર અલગ સમજવાનું છે, એટલે અહીં આટલે અટકીશું.

ફ્લાવરનું શાક તો સોએ ભેયું હશે. એની એ પાંખડી ભેગી લેા, તો ફેફસાં કેવાં છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ તમને આવે. ફ્લાવરની દાણાદાર રચના જેવી જ ફેફસાંની રચના છે. નાની નાની અસંખ્ય ગોળ કોથળીઓ કે છુંદો એકઠાં ગૂંથ્યાં ન હોય! આ કોથળીઓમાં હવા ભરાય છે ને ઠંડવાય છે. એ હવાથી આપણું શરીર જીવતું રહે છે. હવા અંદર જઈને શું કરે છે, તે વળી સ્વતંત્ર વાત સમજવાની યદ્યપિ તે આગળ ઉપર.

ફેફસાંને ભેડતી હવા-નળી ગળામાં યદ્યપિ મોઢા અને નાક ભેડે સંધાય છે. હવા તે વાટે ફેફસાંમાં જાય છે. પરંતુ મોઢા વાટે તો ખોરાક અને પાણીય પેટમાં જાય છે. હા; પણ તેને માટે ખોરાક-નળી જુદી છે, અને તે ગળામાં યદ્યપિ ધમધમને ભેડીને પેટમાં જાય છે. એમ હવા-નળી અને ખોરાક-નળી જુદી જુદી છે.

ઊંઘ નળી નાક મોઢા વાટે સંધાયેલી છે, તો કોઈ વાર એક નળીમાં જવાને જાહેર બીજી નળીમાં જતું ન રહે? જની શકે. હવા પેટમાં જાય તેનો તો વાંધો નહિ. પણ ખોરાક કે પાણી હવા-નળીમાં ઘૂસવાં ન ભેઈએ. કોઈ વાર ઉતાવળે કે ગફલતમાં ખાતાં પીતાં એમ યદ્યપિ જાય છે, ત્યારે અસાંતરે ગયું એમ આપણે કહીએ છીએ, અને ખાંસીને તે તરત પાછું કાઢીએ છીએ. આમ ન થાય તે સારું મોઢાની અંદર જાડે એક મજેદાર રચના કરવામાં આવી છે.

કશું તમે ગજો છો ત્યારે ગળું જિંચું થાય છે એ તમે નિહાળ્યું હશે. તેમ ગળું જિંચું ન થાય તો ગળી ન શકાય. ગળું જિંચું

થાય છે એટલે આપોઆપ હવા-નળી ઉપર તેટલી વાર દાટો વાગી જાય છે. ગળામાં એવો દાટો પરમેશ્વરે બનાવેલો છે. આ દાટો એવી ખૂણીસેર બનાવેલો છે કે, તે હવા-નળીનું સુખ બાંધ કરે છે તેની સાથે ખોરાક પાણીને તેની નળીમાં સહિલાઈથી સંકેરી આપવાને માટે, પાણી કે પ્રવાહીને ઢળી પડવા બાંધે ઘાટ પડતો ટોળાવ જ ન હોય, તેમ જની જાય છે. ગળું નીચું થાય એટલે તે દાટો આપોઆપ ઊંચો રહી જાય છે અને હવા-નળીનું મોં ઊઘડી જાય છે, એટલે હવા પાછી ફરવા લાગે છે. આ દાટાને આપણે પડછબ કહીશું.

છાતીના માળાની રચનાની પણ ખૂણી છે. મગજ પેઠે જો તેને કોટ કયો હોત તો? તો છાતીએથી આપણે નગી કે વળી જ ન શકત. આજે તો છાતી હર્ષથી કે હિંમતથી ફૂલે છે તે ન ફૂલત. અરે, હૃદય ને ફેફસાં જ એના અછડ હાડી કોટમાં ગૂંથાઈ જ ભત! તે હાલત જ કે ફૂલત જ કેવી રીતે? મગજ તો સ્થિર છે—તે ફૂલતું કે ફેફસું નથી. કોઈ વાર તેમાં હવા ભરાય, પણ તે જુદા પ્રકારની. એટલે ખોપરીનો ડબ્બો ત્યાં ચાલી શકે. છાતીને માટે તો, હવાની આવજા કરવા કે અને અંદરના પંખેરને ફેફસાં ફૂલવા દે, એવી સવડનો ખાંસળીઓનો નરમ માળો જ ભેઈએ.

આ ખાંસળીઓ પીઠ પાછળ કરોડના મણકા ભેડે સંધેલી છે, અને આગળ છાતીનું ઊંચું હાડકું છે તેની ભેડે સંધાયું છે. આમ છાતીના માળાને ભેઈએ તેવો મજબૂત અને સઘર્ષ બનાવી, તેમાં આપણું પ્રાણપંખેરું પરમેશ્વરે મૂક્યું છે.

પેટ-પેડુના ખાડાની વાંત હવે પછી.

“જીવરામભાઈ ધનિક હતા. મારી બાપ્તિસમા આદર્શ ટ્રસ્ટી બન્યા. પોતાના પૈસા ઓરીસાનાં મરીઓમાં ફેંદિયા-પ્રચારને માટે આપ્યા. તેઓ પોતે પણ ઓરીસામાં ગરીબ બનીને રહ્યા. અને ઓવીસ ક્લાકનું એમનું ચિંતન ઓરીસાના લોકોનું હૃદયોમાં જ હતું.

“શ્રી. ઈશ્વરલાલે (એમના ત્યાંના સાથી) આ બકાના અતિમ જીવનનું આ પ્રમાણે વર્ણન આપ્યું છે:— ‘લગભગ ત્રણ માસથી એમને ઝાડાની બિમારી હતી. ૧૮-૧-૪૧થી દવા બંધ કરી દીધી. કહેવા લાગ્યા: ‘આજ ત્રણ માસથી દવા કરાવું છું, પણ કશો ફરક પડતો નથી, તો હવે પ્રભુશ્રદ્ધા’ પામી અને મારીનો પાટો રખાવતા હતા. ખાવાનું તો

છાડી દીધું. મોસળીનો રસ લેતા હતા, તે પણ બંધ કરી દીધો. તો ૨૩ની સવારથી પાણી પણ ના પીધું. ત્રણ મુકાવ ત્યારે કોગળા ખૂબ કરતા હતા. મેં કહ્યું, ‘ચોડું પામી પીઓને.’ તેમણે કહ્યું, ‘દરે પ્રાણુ પૂટતા નય છે તે નથી જોતા?’ સવારમાં આમ કહ્યું અને ત્રણમાં ૧૦ મિનિટ બાકી હતી ત્યાં મુકી તે પૈસા બાનમાં હતા. ફક્ત મિનિટમાં એકએક મેલોગ થઈ ગયા અને એકદમ સીધા સૂઈ રહ્યા. જરા પણ દાલચાદ વગર, ધીરથી શ્વાસ બંધ થઈ ગયા.’

“આપણે ઓ એવા યદ્યપિ એનું બધું પ્રત્યુ આપણ સોને મળે.”

મઃ

આ પછું શરીર

૨. છાતીના માળો

હવે આપણે ધડની રચના સમજીએ. ધડમાં બે મોટા વિભાગ છે—૧. છાતીનો માળો, અને ૨. તેની નીચેનો પેટ-પેડુનો ખાંડો કે બજોલ. આ બે ભાગમાં યદ્યપિ શરીરનું એન્જિન આવી જાય છે. જે ઉભાગને જુદા પાડનારો વચ્ચે એક પડદો કે અંતરપટ છે. તેને તે નામે આપણે ઓળખી શકીએ.

તે પડદો કે અંતરપટનું કામ જોઈ તેને ધમણ કહીએ તોય જોડું નથી. આ પડદો ખાલી નિર્જીવ પડદો કે પડ જ નથી; તે શરીરમાં બરોબર ધમણનું કામ કરે છે. ધમણ દળાય છે અને ફૂલે છે, તેથી કરીને હવા ફેંકાય છે અને જેંચાય છે. ધમણની પેઠે આ પડદો પણ સતત ઊંચો નીચો યદ્યપિ ફટકયા જ કરે છે. જ્યારે તે પેટ તરફ નીચો જાય છે; ત્યારે છાતીના ભાગમાં તેટલું પોલાણ થાય છે. તે બરી કાઢવા તરત નાક વાટે હવા છાતીમાં ધૂસે છે, ને તેમાં રહેલાં ફેફસાં ફૂલે છે. થોડી વારે પડદો પાછો છાતી તરફ ઊંચો આવે છે, એટલે ફેફસાંની હવા દળાઈને બહાર નીકળે છે. આ પ્રમાણે પડદો શરીરના જીવનબર પોતાની મેળે ફટકયા જ કરે છે.

તેથી તો આપણા પ્રાણ ચાલ્યા કરે છે. એટલે આ પડદો આપણા પ્રાણની ધમણ છે—પેટ અને છાતી વચ્ચેનો ખાલી અંતરપટ—પડદો જ નથી, પરંતુ પોતાની મેળે ફટકયા કરનારો એક અગત્યનો માંસનો પડદો છે.

છાતીનો આપણે માળો કહીએ છીએ. બે રીતે તેનો અર્થ સમજી શકાય. આપણી ૨૪ પાંસળીઓ ગોઠવાઈને તેમનો એક માળો કે પાંજડું જ બને છે, એ તો ઉઘાડું છે. પરંતુ પક્ષીના માળા પેઠે, આપણા પ્રાણ પંખેરનો પણ તે માળો જ છે; ખરેખર, તેને રહેવાનું તે પાંજડું જ છે. છાતીમાં શરીરનાં બે માર્મિક અંગ સમાયેલાં છે: હૃદય અને ફેફસાં. જો તેમનો આકાર જોઈએ, તો ફેફસાંની બે પાંખો પસારીને બેઠેલું હૃદયની પાંખી તે ન હોય, એમ લાગે છે.

ધમણની પેઠે હૃદય પણ સતત પોતાની મેળે ધબકયા જ કરે છે. તેથી આખા શરીરમાં લોહી ફરે છે. તે આપણા શરીરનો મોટો પાંપ છે. તે છે તો એક માંસનો લોહી જ. પણ કેટલો જોશવર છે! તંદુરસ્ત શરીરમાં એક મિનિટમાં ૭૨ વાર તે ધબકે છે. અને એમ આખી નિંદ્રાગી વગર યાકયે ધબકયા જ કરે છે.

હાજવા તરીકે, આવા કોઈ પણ લેખકનું એક પુસ્તક આપણાં પુસ્તકાલયોમાં નવરંગેઅનવરૂં પૂરી ભય અને તેની કિંમત ઓછામાં ઓછી ૧ રૂ. કે ૧૫ રૂ. ગણીએ તો, વધારે નહિ તો બે ચાર હજાર રૂપિયા સમાજના નિરર્થક જ ભય અને સમાજમાં એક આ રીતે છવનારો નિરુપયોગી કાચમી બેઠાડું વર્ગ દત્તપત્ર થાય તે જુદું. અને એ જ ચાર હજાર રૂપિયાનું એક સારા સાહિત્યકાર કે સાક્ષરને ઉત્તેજન હોય તો કેવું સાડું ?

હવે પુસ્તકવેચાણ બાબતમાં. પુસ્તકો અપોગમ ખપી ભય એટલી જ બાબત તે પુસ્તક કે લેખકની સંસ્કૃતા આંદવા વારતે ખસ નથી. પ્રકાશકો, છુસેવરો વગેરે પુસ્તકવિકેતાઓ તો, સાહજિક છે કે, પુસ્તક જલદી ખપી ભય એ તરફ જ દષ્ટિ રાખે છે. પણ કેટલાંક પુસ્તકો વેચાણની બાબતમાં પૌર સાધુ ભેવાં હોય છે, અને કેટલાંક ૧ રૂ. ના આઠ રોર સાધુ ભેવાં હોય છે. ભેખ કે, એક ડઝન પૌર સાધુ વેચતાં હદાય એક બે આના નફો મળે છે, પરંતુ મેલા રૂપિયાના આઠ રોરમાંના એક ડઝન સાધુ વેચતાં હદાય મૂળ બંડોળ ભાદ ભતાં ઉપજ નફો પણ રહે. મતલબ કે, સાડું કમિશન અને સારો નફો રહે એ જ પુસ્તકવિકેતાની દષ્ટિ હોય છે પણ એ રિયલિટી વારતે સાહિત્યકારો જવાબદાર છે એ પણ ખૂબવા ભેનું નથી.

સમાજને યુક્તિર સાહિત્ય જલદી ખપી ભય એ વાત કપ્પક કરવા ભેવી છે. પરંતુ સુચિ ઉત્પત્ત કરવી અને એ યુક્તિને વિદ્વત ન થવા જેવી એ પણ સાચા સાહિત્યકારનું કામ છે. સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના બન્ધ તંબૂમાં માનવોની વિદ્વત યુક્તિનું બેંટ રેસી ત્યુ' તો સમાજને છિત્ત સિત્ત કરી બહેકામી વિનાશને થયે લઈ જશે, અગર સમાજને વેપરો, વેંતિયો અને એકાંગી બનાવી કે તો નવાઈ નથી.

મગતલાલ નાગરજ મહેતા

‘હેલિયોગ્રાફ’ અથવા સૂર્યસંદેશ

જ્યાં અંકમાં થી. કાઠા કાલેક્ટરનો ‘કાસિયાં’-વાળો લેખ પ્રસિદ્ધ કરેલો, તેમાં ‘હેલિયોગ્રાફ’ અંગ્રેજી સજ્જ હતો; તેનો અર્થ ક્રીસમાં ‘(સૂર્યનો ફોટો લેવાનું યંત્ર)’ એવા ઉમેરવામાં આવ્યો. અંગ્રેજી કાઠા મુજબ તે સજ્જનો એક અર્થ એ છે. પણ થી કાઠાસહેળને એ અર્થ વિવશિત નહોતો. તેમણે પોતે ચઢાતા અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ લખી મોકલ્યું છે તે નીચે મુજબ છે. તેમાંથી વિદ્વાનની આ રોષાધનો પરિચય પણ વાચકોને મજરો:

“હેલિયોગ્રાફ આજકાલ દુનિયાનાં બધાં જ લોકરોમાં વાપરવાની વસ્તુ છે. ઘણાં લોકો હેલિયોગ્રાફ શું છે એ જાણે છે. આ બિલકુલ માફું અને

સહેલું યંત્ર પહોડામાં તેમ જ મેદાનોમાં, સૂર્યનાં કિરણ દાસ દર દર સૂધી સદેશો પહોંચાડવાનું કામ કરે છે. આની રચના બહુ જ સહેલી હોય છે. પારાથી કે ચાંદીના રસથી બનાવેલો એક ગોળ અરીસો, ફોટોના કેમેરાની જેમ ત્રણ-પચી ઉપર બેસાડેલો હોય છે. એ અરીસાના મધ્યમાં એક નાનકડું કાણું રાખી (કાચમાં કાણું નથી પાડતું પડતું, પણ એક મોઝા જેટલા ભાગમાં પારો કાઢી નાખી) આરપાર ભેવાની સગવડ કરેલી હોય છે. આની સામે બંદૂકની માખી જેવા એક કોરો બિભો કરેલો હોય છે. બધાં સદેશો મોકલવો હોય, ત્યાં ચાલતા કાણામાંથી સામેના કાંઠા યજ્ઞને ભેવાય છે અને સૂર્યનો પ્રકાશ અરીસા પર લઈને બરાબર એ ઠેકાણે ફેંકવામાં આવે છે.

“હવે આ અરીસાની પાછળ એક બટન રાખી, તારે ઓફિસમાં ચાલે છે તેવી રીતે ‘કહ કહ કહ કહ’ની બાધમાં દબાવીએ તો સામેને રથને સૂર્યપ્રકાશ બિન્દુ અને લીટીના રૂપમાં લઘુ, ગુસ્તી ત્રિવિ ફેંકે છે.

“જો અરીસો હલાવવો ન હોય તો અરીસા પતરાં સામે બે પતરાં રાખવામાં આવે છે. બટન દબાવો કે જીપડે છે, છોડો એટલે બંધ થાય છે. આ રીતે પણ ‘કહકહ’ મોકલી શકાય છે સામેને ઠેકાણે આવે જ એક રશ્મિવાદક રાખવામાં આવે છે, જે સદેશો મળ્યાનો એકરાર સજ્જે સજ્જે મોકલે છે.

“નિશાળના છોકરાઓ પણ ક્રીડાંગણ ઉપર સામસામા દર બિભા રહી, નાનકડા અરીસા લઈ આ રમત રમી શકે છે. આ સદેશવાદક રશ્મિયંત્ર સર હેત્રી રી. મેન્સે શીર્ષી કાઢતું હતું.

“મારા નાનપણમાં મેં આનો ઉપયોગ પણ કર્યો હતો. એટલે મેં માન્યું કે, અધા આને ચિપે ધોડું’ વળું જખતા હશે. તેથી જ અંગ્રેજી સજ્જનો યુગ્ગતાતી અર્થ મેં નહોતો આખ્યો. રાત્રે ભ્યારે સૂર્યનાં કિરણો નથી મળતાં, ત્યારે ‘લાઈટ લાઈટ’ કે કાર્યાઈડના ફાનસ આગળ પતરાં રાખી આ જ સગવડ સાધવામાં આવે છે.”

નવું વાચન

બાળાવિજ્ઞાન પ્રવેશિકા : (શ્રી સયાજી સાહિત્ય-માળા, વડોદરા; પ્રુપ્ ૧૬૨મું) કિ. ૧-૨-૬; પૃષ્ઠ ૧૭૫; લેખક : બચુભાઈ શુક્લ; પ્રકાશ : અંબાલાલ વિઠ્ઠલભાઈ કક્કર.

કોઈ નવા કે ઓછા પરિચિત વિષયના પુસ્તકની રચનાત પોતાની ભાષાના બીજા લેખકને, કે પોતાના સિવાયના બીજા વિષયના વિદ્વાનોને આપતી - અસંભવ ગણે. આથી આ પુસ્તકની પેઠે નહીં થઈ શકે. પોતે જે કોઈ નવીન કે અનવીન છું તે કહી બતાવવા માટે બીજાને વખાણવાની આ લેખકના જેની સાથે જ જરૂર પડતી હશે? લેખક કહેવા માગે છે કે, (પોતા સિવાયના) ગુજરાતી લેખકો, લેખિકાઓ, લેખકસંઘો, સાહિત્યમંડળો, પ્રકાશકો, વગેરે 'ભિત્તારી ગુજરાતી ભાષાને' તો જાણી જ ગયાં છે, 'એ નિરાધાર તરુણીનો મર્મનિઃશ્વાસ' કોઈને કાને અડધાથી નથી. લેખક આદેશ કરે છે કે, પ્રેમાનંદે અસ્તિત્વમાં આણંદી, અને નર્મદનંદનવલ્લભ-ગોવર્ધનરામ-રમણભાઈ-દેશવલાલ-નરસિંહરાવ-કાન્ત અને નાનાલાલ વગેરેએ સૌરાષ્ટ્રમાં ઉછરેલી ગુજરાતી ભાષા રૂપી 'અનાથ તરુણી'નું 'સ્વાસ્થ્ય' સાચવવાની રક્ષાર કપાં વિના, અત્યારે સૌ કોઈ તેનો જોર કાઢે તેમ, 'ઉપયોગ' કરે છે. તે ભાષા-તરુણીનો મર્મનિઃશ્વાસ તંત્રિયનારા સાર-શક્તિથી ઉપરાંત અવશ્યકનકારો, તંત્રીઓ અને વેચાકરણો ઉપર પણ લેખક સંપાદો લગાવે છે. લેખકની મુખ્ય દુરિયાદ વેચાકરણો સામે છે. તે કહે છે : 'આપણી ભાષા પાણિનિના સમયની ભાષા નથી રહી, અને છતાંય ભાષાનું વ્યાકરણ પાણિનિને અનુસરીને જ રાખવાય છે. વિદ્વાનનું આનું દેવાણું, ભાષાનો આવો અનાદર જગતની કોઈ સંસ્કારી પ્રભુ સદન કરે? ભાષાવિજ્ઞાન અને વ્યાકરણવિજ્ઞાનમાં બીજા દેશોએ કરેલી પ્રગતિને આપણને ખ્યાલ પણ છે, તે.....જે ભાષાને ભાષા બનાવે છે, તે વ્યાકરણનો વિચાર કરી ગુજરાતમાં એક પણ પુસ્તક નથી દેખી લખાયું નથી.....આ પુસ્તકમાં ગુજરાતી ભાષાનો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ થયો છે એવો દાવો છે.'

આટલો કારણ સંપાદો શરૂઆતમાં પાનામાં જ સદન કરી લઈ પુસ્તકમાં આગળ વધવાનું શરૂ કરીએ, તો તત્સમ, તદ્ભવ કે તળપદા સૌ પ્રકારના શબ્દોની ઓછી ઓછીવાણું અને શબ્દોનાં વિગતિરે છેક જ અનાસક્ત લખાણ આપણી સામે રજૂ થાય છે. શરૂઆતમાં શબ્દ-વિજ્ઞાન અથવા ઉચ્ચારવિજ્ઞાન વિષે પ્રકરણ આવે છે; અને તેને અંગે 'ઉચ્ચારતાપાદક શરીરવર્તન'ની કાંઈક વિગતવાર કીક કીક સીધી ગયાં લેખક કરે છે. પછીના પ્રકરણમાં ઉચ્ચાર-પરિવર્તનનાં કારણોની છણણી કરીને લેખક કહે છે કે, 'ઉચ્ચારવર્તનના બિન બિન અભ્યવેશોની

હરીફાઈ કે આગસ વાહ-સાધના પરિવર્તનનું મુખ્ય કારણ છે....વળી મોટા ભાગે માનસિક રીતિવ્યવે પરિણામે ઉચ્ચારશીલ્ય જન્મે છે.'

બીજા ભાગમાં લેખક 'ભાષા' વિષય ઉપર આવે છે. તે કહે છે કે, "ભાષા એ મનુષ્યની વિચાર-ક્રિયાનું વિશિષ્ટ રૂપ છે.....બિન બિન વ્યક્તિઓ વચ્ચે વિચારો વિનિમય કરાવવા તે ભાષાનું કાર્ય છે.....આમ છતાં સામાજિક સંસ્કાર કે વિસ્મરને લીધે ભાષાવિવિધ નીપજે છે.....પણ આ જિન્નતવામાંથી વળી એક પ્રાપ્ત થઈ શકે. કારણ, સામાજિક વર્ગોને એક બીજાથી છેક જ તરફ રહેવું અશક્ય છે.....ભાષાને વૈવિધ્ય તરફ દોરી જતી અને વળી એક તરફ ધસતી લાવતી આ બેધારાઓથી ભાષાવિકાસ સંધાય છે. ભાષામાં નૈવિધ્ય આપવા મધ્યી અસ્તરોથી ભાષા 'બોલી'ઓમાં વહેવાય." આની બોલી-ઓને લેખક 'પ્રાકૃતો' (પ્રાકૃત-જનનકૃત) કહે છે. "પણ આની પ્રાકૃતોને એક બીજાથી અગ્રણ્ય ધવાપણું નથી જ હોતું. જનસમાજના દરેક વર્ગને બીજા વર્ગ સાથે વ્યવહાર રાખવા પડે. એટલે, ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, વળી ભાષામાં એક આપણા મધ્યી અસ્તરો પોતાનું કાર્ય કરવા લાગે. આમ પ્રાકૃતોમાં એક લાવવા મધ્યી એક ભાષા સરળ. એ ભાષા તે જ સંસ્કૃતિ પ્રચાર કરેલી ભાષા, એટલે કે 'સંસ્કૃત ભાષા.' અને 'જે ભાષાપ્રજનન વ્યક્તિવિશે કે સમુદાયવિશેથી થાય છે તે 'અપભ્રંશ' આ પ્રમાણે પોતાની પરિસ્થિતિ થોડાં લઈ, લેખક આજની ગુજરાતી પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ બોલીઓ અને શિષ્ટ ગણના 'સંસ્કૃત' - ગુજરાતીના આગે વિરતાર બોલી નહીં તપાસી લે છે; અને કહે છે, 'સામાન્ય ભાષાના અભ્યાસ કરતી વખતે એવી બોલીઓમાં બિન સ્વરોને છૂટાં પાડવાં, અને તે ભાષાનો એક ભાષા તરીકે વિકાસ સમજવો, એટલું જ ભાષાવિજ્ઞાનનું કાર્ય છે.....અને એક જ ભાષામાંથી જતરી આવેલી બધી ભાષાઓનો સંબંધ સાધવો તે તુલનાત્મક વ્યાકરણનો પ્રયત્ન છે'

ત્રીજા ભાગમાં લેખક 'વ્યાકરણ વિજ્ઞાન' ચર્ચે છે. આ વિભાગમાં પ્રથમ તે અત્યારની બોલતી ભાષા, અને અત્યાર સુધી અનુસરતા આવેલા વ્યાકરણની ભાષા વચ્ચેના વિચારવાં નામ, ક્રિયાપદ, નામવાક્ય, ક્રિયાવાક્ય, પ્રત્યય, જતિ, વચન, કાળ, ભેદ તથા સકર્મક અને અકર્મક વગેરે વિભાગો દોઢા દાખલા-દલીલો રજૂ કરીને બતાવે છે. આ વિભાગ એ રીતે રસિક છે, તથા માહિતીવાળો છે.

પછીના પ્રકરણમાં, બોલતી ભાષાનું વ્યાકરણ પરિવર્તનશીલ સાથી દોષ છે, તેનાં કારણો લેખક દર્શાવે છે. તે મુજબને બે કારણો રજૂ કરે છે : એક નો વ્યાકરણ-

સંજ્ઞાઓમાં એક ચ રચાવવાની ઇચ્છા — (અર્થાત્ એક જ પ્રકારના બધા બ્યારણપ્રયોગોને એક હારમાં લાવવાની તીવ્ર ઇચ્છા, (એમ કે, 'ખાંડ', 'પીંડ', 'નાં', 'ખાધુ', 'પાધુ' એ રૂપો થાય, તેમ જ 'હલેહુ' નું 'શીધુ' કરવાની ઇચ્છા,) અને પીંડુ, બ્યારણપ્રયોગોના ઉપર વપરાશથી પડતા ધસારાને લીધે જ્યારે તે ધસાયેલાં રૂપોમાં બ્યારણ-નિર્દેશ કરવાની શક્તિ ઓછી થઈ નાંચ ત્યારે, બ્યારણને વળી પાધુ દર્શાવવા — ભાવનિર્દેશની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા — નવાં રૂપો બાધામાં આપવાં તે. (એમ કે મૂળ સંસ્કૃત વિભક્તિપ્રત્યયો આજની ભાષાઓમાંથી હુસારાયા થતાં તો—ની—નું—થી—યછી જેવા અર્ધપ્રત્યયો વાપરવામાં આવ્યા છે, અથવા નવાં સંસ્કૃત વા ફારસી અભ્યયોના ઉપયોગ શરૂ થયો છે. 'નસીમ્ શમચ્છત્' એ ભાવ બતાવવા આપણે આપણી આજની શુભરાતીમાં બીજી વિભક્તિને પ્રત્યય ન હોવાથી 'તરફ' કે 'બહી' વાપરીએ છીએ.) લેખક કહે છે: "અભ્યયોના વિદ્વાસ એ ભાષાપરિવર્તનને એક વિશિષ્ટ પ્રકાર સૂચવે છે. મૂળ શબ્દોને ખરે અર્થ છોડી દઈ શબ્દ પહેલાં 'અભ્યય' બને છે; અને પછી એક પ્રત્યયરૂપે એનું પરિવર્તન થવું કેટલું સ્વાભાવિક છે તે સમજશે." 'ધીમેથી ઊતરને' ને બદલે 'ધીમે રહી ઊતરને' એમ જ્યારે કહીએ, ત્યારે રહી અભ્યયોના ભાગ ભાગ્યે છે એ દેખાઈ જ છે. 'ધ્યાન દર્શ સાંભળને' એ બોલે દાખલો છે. ઓથી વિભક્તિ માટે વપરાતો 'સારુ', ત્રીજી માટે વપરાતા 'વડે' અને 'વતી', વગેરે શબ્દો પણ મૂળ શબ્દો ધસાઈને પછી 'અભ્યય' અથવા નિર્ણવ બ્યારણસંજ્ઞાઓ થઈ જવાના નમૂના છે. તેમ જ, 'રાહ તોઈને યેસી રહી છુ', એમાં રહેલું ક્રિયાપદોના મૂળ અર્થ નથી રહ્યો; તે તો માત્ર એક વિશિષ્ટ સમય-સંજ્ઞા છે. 'અમરી', 'સાદાઈથી' જેવાં ક્રિયાવિશેષણોની સાદાઈ છોડી, 'અમરૂવંક', 'સારી રીતે' જેવાં ક્રિયાવિશેષણો ભાષામાં ભાવદર્શનનું વૈવિધ્ય લાવવાના આશ્રદ્ધમાંથી જન્મે છે.

મૂળ શબ્દોના અર્થ બીડી ભડી પ્રત્યય તરીકે વપરાતા શબ્દોમાં કે નિર્ણવતા આવી નાંચ છે એને લઈને જ આપણે એમને સંજ્ઞાશબ્દો કલા છે. તે શબ્દો મૂળમાં પણ અર્થરહિત હોય છે એમ નથી. આવા સંજ્ઞાશબ્દોની વિશિષ્ટતા જ એ હોય છે કે, એની વ્યાખ્યા કરવી કે અર્થ આપવો અતિ કઠિન હોય છે. 'કે' શુભરાતી ભાષાને સંજ્ઞા-શબ્દ છે. શુભરાતીમાં એણે શોડાં જ વધે પહેલાં પ્રવેશ કર્યો છે. તે મૂળ ફારસીમાંથી શુભરાતીએ એક બ્યારણસંજ્ઞા તરીકે ઉઠાવી લીધી છે. પણ ફારસીમાં એ 'કે'નો અર્થ શુભરાતી 'કે' જેવો નથી.. એ 'કે' જેવા સાદા શબ્દની વ્યાખ્યા આપવી કેટલું અપહુ છે ?

ઓથા ભાગમાં લેખક શબ્દવિજ્ઞાન અને લેખનવિદ્યાનો વિષય ઉઘાડે છે. પ્રથમ શબ્દકોષ નામના પ્રકરણમાં શબ્દના ઉચ્ચારમાં તેમ જ મૂળ અર્થ અને પ્રચલિત અર્થ વચ્ચે પડી જતા અદ્યુષ્ટ ફેરફારની વાત લેખક કરે છે. ઉચ્ચાર-સામ્ય હોવા છતાં તે જ શબ્દના જુદા જુદા અર્થ પણ ભાષામાં હોય છે. વળી, શબ્દ અને એના અર્થમાં હંમેશાં સરખી જ ભાવવાહિતા હોય છે એવું નથી હોતું. દરેક શબ્દમાં ભાવવાહિતા આશોઆપ જ પ્રકટ થાય છે,—કોઈ વાર ધ્વનિથી તો કોઈ વાર વિચારસંસર્ગથી. વળી એક જ વસ્તુને નિર્દેશ કરતા અનેક શબ્દો ધીરે ધીરે ભાષામાં દાખલ થાય છે, તેમ જ નકામા પણ બનતા નાંચ છે. શબ્દોના અર્થ પણ ચિર-રચાયે નથી. માણસનું જીવન એમ એમ બદલાય તેમ તેમ તેનો શબ્દજાર પણ બદલાવો. જુદી જુદી સામાજિક રિથિતિના માણસો તે જ શબ્દો નથી વાપરતા હોતા.

શબ્દાર્થ-પરિવર્તનના પ્રકરણમાં લેખક તેનાં કારણો ચર્ચે છે. તે કહે છે: આપણા માનસમાં શબ્દોને રવતંત્ર રચાન નથી જ હોતું. શબ્દના અવલગ્ન ઊપજતા વિચાર-સંસર્ગથી શબ્દને ઘૂટો પાડી શકાય જ નહીં. એટલે ઘણી વાર એવું બને છે કે ઓછાસાથે ઘણા શબ્દો પોતાના અર્થ ફેરવી લે છે 'વાટ' અને 'રાહ' બંને શબ્દોના અર્થ એક હોવાથી 'વાટ લેવી' અને 'રાહ લેવી' બંનેના અર્થ એક અને છે. વળી રોઈ ધાતુ ઉપરથી બનેલો શબ્દ એના સહોદરથી ઘૂટો પડે અને એના મૂળાર્થને બતાવનારા બીજા શબ્દો ભાષામાં ન હોય તો એના અર્થમાં તરત જ પરિવર્તન પડે છે એક ભાષામાંથી બીજી ભાષાએ ઉઠાવી લીધેલા શબ્દોનું ઘણી વાર આમ બને છે. આપણી ભાષામાં આવેને ઘણા ફારસી શબ્દોએ પોતાના મૂળાર્થ ગુમાવ્યા છે એવું કારણ એ જ છે કે, મૂળાર્થની સ્પષ્ટતા બળવવામાં મદદરૂપ બીજા શબ્દો આપણી ભાષામાં નથી હોતા 'મૂળ' શબ્દ શુભરાતીમાં જુદા જ અર્થમાં વપરાયો છે. મૂળ ફારસી શબ્દોના અર્થ 'ધણું' નહીં, પણ 'શુદર' થાય છે.

બોધાના શબ્દો ઉપર અનેક પ્રકારોના ધસારો થયા કરે છે. વિશિષ્ટમાંથી બ્યારણ અર્થ અને વ્યાપકમાંથી વિશિષ્ટ થવો, તે ભાષાને કમ છે. શબ્દોના અર્થ પર પડતા આવા ધસારાથી ભાષામાં એવા શબ્દોની જગ્યા ખાલી પડે. આવી રીતે ખાલી પડતી જગ્યા અથવા નવા વિચારોને દર્શાવવાની જરૂરિયાતને અંગે ભાષાને નવા શબ્દોની જરૂર પડે. આવા શબ્દો ઉપજતી કાઢવા પડે. ભાષાના મૂળ પ્રાદુરશબ્દો ઉપરથી ઉપજતા શબ્દો, તેમ જ વર્તમાન શબ્દોના જોડાણથી ઉપજતા શબ્દોથી સાધારણ રીતે આ ગરજ સંદે છે. પોતાની જ ભાષામાંથી એછી શબ્દો ન મળે, અથવા ન ઉપજતી શકાય, ત્યારે

સંબંધોનું અપદ્ધરણ આવશ્યક અને.....સાધાને સંબંધો મેળવવાનાં અને ઉપલબ્ધી કાંઈવાનાં એટલાં બધાં રચાન હોય છે કે, કોઈ સંપૂર્ણ નવો વાક્યસંદ્ધ ઉપલબ્ધી એમાં અપરિપક્વ કંઈવાનું જવલ્લે જ અને, બાપા સંસ્કૃત એટલે બાપામાં કોઈક દલન નવું જ ઉમેરવું એ પ્રાયઃ અસંભવ છે. બાપામાં રહેલાં નિગૂઢ તત્ત્વોનો વિકાસ એટલું જ આપણે માટે તો શક્ય છે એટલે કે, બાપા તે સંસ્કૃતનાત્મક કૃતિ નથી પણ વિકાસશીલ શક્તિ છે. બાપાને મનુષ્ય બનવતો નથી. પણ બાપા મનુષ્યને દોરે છે, અને અપોઆપ વિકસે છે. બાપાનું શાસ્ત્ર શક્ય છે તે તેથી જ.

હેબનવિદ્યાના પ્રકરણમાં લેખક જણાવે છે કે, લખાણ અને વાણી બાપાના બે ભિન્ન પ્રકાર છે, આપણે બોલીએ તેવું જ લખવાને ગમે તેટલું મથીએ તો પણ એ નહીં અને. બોલવામાં જે બધી ઉચ્ચારની ખાસિયતો આવે તે લખાણ ન જ નજવી ગમે. દરેક વ્યક્તિ અન્યલ્પાયે સમજે છે કે, લખાણની બાપા તે વ્યક્તિની ઉચ્ચારિત બાપા નથી; પણ સમગ્ર જનતાએ માન્ય રાખેલી કૃતિમ બાપા છે. લખવા બેસતાંની સાથે જ બીજા લખે તેમ લખવાની તીવ્ર હચ્છા થઈ આવેરી.

લખાણ અને વાણીમાં ફેર પડે છે એનું મોટામાં મોટું પ્રમાણ જોડણી છે. જોડણી અને ઉચ્ચારનું અસામાન્ય દરેક બાપામાં રહેવાનું જ. લખાણની બાપા બોલાવી શકાયને પગલે ચાલી રહે જ નહિ. બાપા બોલાય તેમ લખવાનો પ્રયાસ કરવો નિષ્ફળ છે જ બાપાના પ્રત્યેક ઉચ્ચાર માટે એક એક જુદી સંજ્ઞા સોંપી કાઢે, પણ બાપા શીખતી વખતે તે બાપાના ઉચ્ચારો કાને સાંભળ્યા પહેલાં કરવા શક્ય અને જ નહીં ત્યારે આની અનેક વિધિ ઉચ્ચાર-સંજ્ઞાઓનો શો ખપ જ બોલાવી બાપાને પહેલાં વળવાનો માર્ગ એક જ છે : એને બોલાવી સાંભળવી. જોડણીના કૃત્રિમ નિયમો લખાણ માટે જ છે; ઉચ્ચાર માટે નથી ખરી વાત તો એ છે કે, દરેક સંબંધને જુદો ઉચ્ચાર દોતો જ નથી. દરેક બાપામાં વાક્ય-સંબંધની સ્વતંત્ર ઉચ્ચારવદ્ધિ જ હોય છે. કોઈ પણ મરણી બોલનારને મુજરાતી વાંચતાં શીખવો, માટે પછી તેને ગમે તેવા જોડણીના કૃત્રિમ ઉપાયો કરી લેવો, અને પછી જુદો કે એના વાચનમાં અને મુજરાતી બાળકના વાચનમાં

૧. આનો નિષ્ફળ અને ફોફા પ્રયાસ કરવાનો હારાદો મુજરાત વિદ્યાપીઠ રાખે છે એવું વિધાન કરી, લેખક તેને ફિટારતા જવાની તક સાધી લે છે. પરંતુ મુજરાત વિદ્યાપીઠ ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણીને ફાવો ક્યારેય થઈ છે ખરી જાણે, એવા આશંકા રાખનારા કો. બજાવતરાય દારોરને મુજરાત વિદ્યાપીઠના મદામાન શ્રી. મનન-ભાઈ દેસાઈએ વાળેલા જવાબ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' ૫૫ ૨. એક ૨ પા. ૭૭માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

કેટલા ફેર પડે છે. બાપા બોલાવી સાંભળ્યા વિના ઉચ્ચાર કરી શકાય જ નહીં. ઉચ્ચાર અને જોડણીની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત બાપાનો નવજાતની બાપાઓમાં પહેલો આવે છે. છતાંયે ભારતવાસીઓમાં જ પ્રતિ પ્રતિ તેના ઉચ્ચારમાં બેદ જણાયો.

આ ઉપરાંત વળી બીજા એક વાત બહુવી ન જોઈએ ઉચ્ચારપદ્ધતિ પણે પણ બદલાતી ચાલે છે. અતે જોડણીને એની સાથે સાથે બદલાવું પડે, તે બાબતી લખેલી બાપા કાલે બદલવી પડે. લખાતી બાપામાં કોઈ જગણ તો કૃત્રિમતાની ઝાણ માંતવી જ પડે. જ્યારે બોલાવી બાપાનો ધારાપ્રવાહ ખાળવો અશક્ય છે.

જોડણી-સુધારણાવાળા પ્રકરણમાં લેખક, મુજરાતી લિપિએ બાપા દિલ્હીનો સામાન્ય લિપિ બનવાનો 'સાદો એવા અધિકાર' પ્રાપ્ત થયો છે, તે વાત ચર્ચા છે; તથા એ અધિકાર અપાવવા મૂળ દેવનાગરીથી વધારે પડતા ફેર નીકળી ગયેલા એવા કેટલાક મુજરાતી અક્ષરોને વળી અચ્છાને એની પાસે લાવવાના યત્ન પ્રયત્નોને જબોરી, પણ પ્રતિ અને મોનો વચ્ચેની ઢરીફાઈ ફર કરવા દોમન લિપિ કાબલ કરવાનો આશંક રાખતા દિલ્હી બિંદુ ચિત્રક અભિપ્રાય આપતાં તે જણાવે છે કે, લિપિ એકથનો આશંક જ બોલે છે. શીતાની લિપિમાં નવાં કેટલીક પ્રત્યયોને (તુર્ણ), શીત વગેરે દેશોની) અચ્છા જણાઈ, ત્યાં તેઓએ લિપિ બદલી છે. પણ ભારતવર્ષમાં લિપિ-સુધારણા પાછળ તેવો કારો હોરશ નથી. શપ્તકેથ માટે બાપાએથ અને બાપાએક માટે લિપિએક — એવું કોઈ કાણુ હો તો હો. પરંતુ બાપાએક માટે લિપિએક આવશ્યક જ હોય એવું લેખક માનતા નથી લિપિ આવડતી હોય તો બાપા શીખવા માણસ પ્રેરાય એ મુદ્દા પડતો વાત છે. પણ નવી બાપા શીખવા બેસાને એક નવી લિપિ શીખી લેવી બારે ન પડે, એક કદી લેખક જણાવે છે કે, લિપિસુધારણા કરવાની હોય તો તે બાપાના ઉચ્ચારો બતાવવાની લિપિની ખાખી ફર કરવા માટે હોય; પરદેશીઓ એ બાપા શીખે કે ન શીખે એ કાણુ નહીં. અને જો આ ખાખીની વાત કરીએ તો આને દુનિયામાં ભાગે જ એવી કોઈ બાપા મળશે જેના લિપિ-અક્ષરો ઉચ્ચારને બરાબર પ્રદર્શિત કરતા હોય. તેમ છતાં મુજરાતી બાપામાંના કેટલાક ઉચ્ચારો માટે સંજ્ઞાઓની જ ખાખી છે, તે ફર કરવા બાપારાજીઓએ ભેસવું જોઈએ અને 'શીખનારને ઉચ્ચારની દૃષ્ટિએ, લખનારને લખવાની દૃષ્ટિએ, અને લખનારને લખવાની દૃષ્ટિએ કેવી સરળતા આપી શકાય' તે જોઈને બધું નહીં કરવાનું' તે યોગ્ય માને છે; અને જણાવે છે, 'એ સિવાયનાં બધાં કારણોને બાપારાજીને એવારેવા નથી.'

'અનુચારી'

પુરાણ દક્ષિણ ગુજરાત : લેખક તથા પ્રકાશક :
મણિભાઈ દિવેદી, નવસારી : પૃ. ૨૧૬+૧૬, ડિ. ૧-૪-૦.

દક્ષિણ ગુજરાતનો આ સર્ગળ ઇતિહાસ નથી, પણ લેખક જણાવે છે તેમ, એ ભૂમિના 'નૂના ઇતિહાસ પર છૂટક છૂટક પ્રકાર પાડતા લેખોનો સંગ્રહમાત્ર છે.' આખા 'છૂટક લેખોનો સંગ્રહ થાય તોપણ દક્ષિણ ગુજરાતની પુરાણી અરિમતાના આછા પરિચય થઈ શકે, એ દૃષ્ટિથી' આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવા લેખક પ્રેરાયા છે.

દક્ષિણ ગુજરાતની અરિમતા લેખકમાં બહુ ભારે છે, એની ના પડાય તેમ નથી. એક લેખમાં તો લેખક તેના ઇતિહાસને પ્રાચ્ય-ઐતિહાસિક કાળની પણ પાર લઈ જવામાં પચચિયાં માંડે છે. દક્ષિણ ગુજરાતને મોટા પૌરાણિક 'પરશુરામકેન્દ્ર'ના એક મુખ્ય વિભાગરૂપ માની લીધા બાદ, તેના ઇતિહાસને આદરમી સહીના પ્રારંભથી માંડી, ઈસુની સહીનો પાસપાસે લઈ જતી ખીતાઓમા થઈ, ગુપ્તા અને મૌર્ય સમ્રાટોના સૂબાઓની હકૂમત સુધી સહેલાઈથી લઈ જવાનું લેખકને ફાવે છે. અને ત્યાર બાદ તો કંઈપણ અને અનુમાનની પાંખો ઉપર ચડી, ઈસવી સન પૂર્વે ત્રણ ચાર હજાર વર્ષો અને તેની પણ અલગ પાર પ્રાચ્ય-ઐતિહાસિક કાળ તથા ભરતરણ સુધી તે પહોંચી નય છે. તેમની હલીયો પણ રસિક હોઈ જવા જેવી છે.

ભાટમાંથી ગચ્છી પ્રભાએ મકરાને કાંઠે જઈ પોતાની મૂળ ભૂમિના નામ ઉપરથી 'વારિતાલ' (વારિતાન) કેમ ન વસાવ્યું હોય ? આજનું નવસારી ઈસુની સહીની રાજ્યાતમાં નરસિંખા નામથી એજળાવું હતું એવો ઉલ્લેખ મેળવી શકતો હોય, તો પણ સિંધુની ખીણનું હરપ્પા, મોહાવરીની ખીણનું કહપ્પા, અને તંજાવદ્રોને વિષ્યાત જળધાષ ગેરસપ્પા, એ બધાના નામોને સમકાલીન તેમ જ એક જ ભવિષ્ય પોતાના પરિભ્રમણ-કાળમાં યોજાયાં હોય એમ કેમ ન બને ? તો પણ સિંધુની ખીણની મોહન-જે-દરો અને હરપ્પાની સંસ્કૃતિ જેટલી જ તાપીની ખીણની સંસ્કૃતિ પણ ભૂરી કેમ ન ગણવી ? વળી બૌદ્ધ કાળમા સુપ્રસિદ્ધ એવું ગુજરાતનું શુપારિક બંદર તિર્તીસ યુદ્ધેરીસના જળપ્રલય પહેલાંના સુમેરિયન પ્રભાના 'શુરુપક' નગરના નામનું મૂળ હોય તથા એ નગર બાંધનારે ભવિષ્યો ગુજરાતને શુપારિક બંદરેથી ગઈ હોય, અને તે સાથે પોતાના આપોલી નિવાસ-સ્થાનનું નામ લેતી ગઈ કેમ ન હોય ? (અને આમ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦ જેટલે સહેજે પહોંચી વળા.) ઇબ્નિસમાં પણ પુરાણા રાજવંશ ચિન્સના ધણા કાળ અગ્રાક લ્યાં 'બદરયલ્' સંસ્કૃતિ હતી; એ નામ તો ભારતનું પ્રસિદ્ધ બાદરાયલ્ નામ જ છે; અને પહેલાંના વખતમાં પશ્ચિમના દેશોમાં જવાનું બાકું ગુજરાતને કિનારો અને ખાસ કરીને તાપી-નર્મદાના મુખે જ હતાં; — તો પણ તાપીવાળાઓએ જ ઇબ્નિસને

પણ સંસ્કૃતિ કેમ ન આપી હોય ? પણ પશ્ચિમના દેશોને જ શા સાડુ ? શાંત મહાસાગરને કિનારે મેક્સિકોમાં 'મય' સંસ્કૃતિ વ્યાપેલી હતી. અને મય તો મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ નામ છે; એ મયાસુરની પ્રભા સરસ્વતીના સાગર-સંગમના ગુજરાતના બારેથી અગર તો નર્મદા તાપીને તટથી મધ્ય અમેરિકાને કાંઠે સંધરી હોય તેવું અનુમાન કેમ ન કરાય ?

આ પ્રકારનાં અનુમાનોમાં પડવું કાઈ રીતે હિતકર નથી; બાકી, લેખક કહે છે તેમ, 'જે ભૂમિમાં આપણે જીવ્યું છે, મર્યું છે, એ ભૂમિની મહત્તા નજીકથી તેના પ્રત્યે માન અને ભક્તિ કેળવી શકીએ; — એ વાત સાચી છે. જહાંગીરનું દિલ જીતનારું અત્તર નવસારીના શુભાભિગદેવતા બગીચાઓમાંથી આવતું હતું, નવસારીની જગન્નાથી જગતને દાંડવા વેપારી વહાણોમાં જતી, મોટોળાને કાંઠે પથ્થર ફેંદી લોખંડ મળાણ, નવસારીને વણાટ-ઉછેર એવા પરદેશી મુસાફરો 'અનેક' શ્રમ લઈ આવતા, નવસારીના જ ડાહ્યા દીપચંદની પૈઠીએ ગાયકવાડ સરકારની પ્રાંતની તિલ્લેરીના નાણાં જમા થતા, આદમની એલાદ પથ્થરના હથિયાર પોતાનું રક્ષણ અને શેઠલો મેળવતી તે જમાનાનાં હથિયાર પણ આ વાહકને કાંઠે મળ્યાં છે, તાપી-ખૂણ-અંબિકાના તટોએ પ્રભાત્રવાદી સાગરચૂરી નાગભલિઓનાં મંડળો થયાં છે, મહાભારતકાલીન અરમક ભવિષ્યોનાં પદાપણ આ ભૂમિ ઉપર થયાં હતાં. . . વગેરે વાતો સાથે જ 'પ્રેરક' નીવડે એમાં ના નથી.

અને એ શાવનાથી લેખકે દક્ષિણ ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગોની મળી શકતી પ્રાચીન-અર્વાચીન ઐતિહાસિક ખીનાએને સંગ્રહ કરવા કરેલો પ્રયત્ન આવકારવા લાયક છે. જેમ કે, તેમણે તે પ્રદેશની અલ્પ જાણવારી જેવી અંગ્રેજોને અણીને વખતે પેસા ધીરી પગબર કરનારી વ્યક્તિઓના ઇતિહાસ આપ્યો છે; મળી આવેલાં કેટલાંક રાજશાહી ફરમાનો, આજ્ઞાપત્રો, તામ્રપત્રો, શિલાલેખો, લેખાલંબનો, ફરતાલેખો, મુદ્રાઓ, ખડિત વાસણોનાં હકાકાઓ વગેરેની માહિતી એકઠી કરી છે; તે તે અવરોધો ઉપર મળી આવેલી આકૃતિઓની ખીંચે કયાંક મળી આવેલી આકૃતિઓ સાથે સરખામણી કરી, તેમના કાળ વિષે અનુમાન બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; તે પ્રદેશમાં થયેલા નાનાભૂતન રસાયણશાસ્ત્રી જેવાની દૃતકથા નોંધી છે; ગ્રેમિકી જેવા પરદેશી મુસાફરોની પ્રવાસનોંધ સંધરી છે; લોકકથા દોહરા આદિમાં જીવતા ઇતિહાસ તારવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને અતે પ્રાચીન તામ્રપત્ર, દાનપત્ર, શિલાલેખ વગેરેમાં મળતાં ગામોનાં નામોને આજનાં નામો સાથે મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આમ પોતે મેળવેલી કે પોતાને મળેલી 'નિવૃત્તિ'ના લેખકે સાચા સરખો ઉપયોગ કર્યો કહેવાય. ૭૧૦

માસિક વિવેચન

પહેલી ઓગસ્ટ

લોકમાન્યની પુણ્ય સ્મૃતિને પવિત્ર દિવસે આ અંક વાચકોના હાથમાં પહોંચશે. એ દિવસની યાદ આપવા પૂરતીય નોંધ લખવી નેત્રે એ, એમની મદદતા હવે કશી નોંધે કે મુલવણી ઉપર નથી અવલંબતી; બલકે એમને યાદ કરીને આપણે શેઠીએ છીએ.

અને આજના વિપમ કાળમાં એ આપણને શો માર્ગ સૂચવે, એનાં લાંબાં ટૂંકાં અનુમાનોના થોડા હોડાડવા પણ વ્યર્થ છે. આજના જમાનાના આપણા નેતાઓએ પણ નહિ કંપેસા, એવા પ્રશ્નો અને એવી આંતરદૃષ્ટીઓ દિલના નેમ જ જગતના આ વિપમ કાળે ઉપરિચિત થઈ છે, અને જતે દેહાડે તેમાં વધારો જ થતો જાય છે. લોકમાન્યને ગુજર્યો ૨૨ વર્ષ થયાં. તે આ પરિસ્થિતિમાં શુ વિચારે, એ આકાશના અહો ગણનારા નેત્રી કરતાંય અધ્ધરિયું થાય.

પરંતુ, એક જાગતમાં તેમના સ્થિર ઉપદેશ છે અને તે આપણને અચૂક માર્ગ સૂચી છે. સ્વરાજ હજુ મળ્યું નથી, — આપણે જન્મસિદ્ધ હક હોવા છતાં, જે કાંઈ કરીએ તે એ જન્મસિદ્ધ હકને અર્થે કરીએ. આં આજને પુણ્યપર્વે યાદ કરીએ કે, સ્વરાજ હેતું છે; પણ તેનું માટે આપણે, આપણી પરિસ્થિતિ સમજીને, જે કરવું યોગ્ય છે તે કરીએ છીએ? પ્રામાણિકપણે અને હિંદુ માણની આજાદી યાદ રાખીને વર્તાએ એ જ આજે લોકમાન્યનું તાચું તર્જણ હોઈ શકે.

દાદાભાઈનું જન્મસ્થાન

વિદ્યાપીઠ વાયનમગાવાની ૭મી ચોપડીના પ્રકાશક તરફથી નીચેની વિગત પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે મળી છે.

“૭મી ચોપડીને પાક ૧૨મી ૨૨. દાદાભાઈ વિવે છે. તેમાં (પાન ૩૬, લીટી ૩ જુઓ) એમ જણાવ્યું છે કે, દાદાભાઈને જન્મ નવસારીમાં થયો હતો. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કુલન્યાયક શ્રી. મસાણીજી દાદા-ચરિતમાં તે જાણવતા નીમીનું વાંચવામાં આવ્યું:

“નવસારીના પળા રહેવાસીઓ એવો દાદા દેવ છે કે, આમકું જામ દાદાભાઈનું જન્મસ્થાન છે. પરંતુ એને માટે કશો પુરાવો નથી.”

અને તેઓથી જણાવે છે કે, દાદાભાઈને જન્મ મુંબઈમાં માંડવીમાં થયો હતો. તે કાલે માંડવી (તે કાળનું નામ ‘મંડાવી’ = માંડવ) એક નાનું માણ-જામ હતું. આજ ત્યાં આરિયા, વાણિયા, બ્રાહ્મણ, વડોદરા

અને એમણે તેની ઝોચ વસેલીમાં રહે છે; પારસી રહેતા નથી તેવામાં આવતાં. ૧૦૦ વર્ષ દરમિયાન એમ નહોતાં; ત્યારે કેટલાક પારસીઓ એ લગામાં રહેતા હતા. એમાં એક, દાદાભાઈના પિતા શ્રી. નવરોજ પાલજી દોરડી હતા.

“આ કપરથી, જે શિક્ષકો ૭મી ચોપડી રીખવતા હોય તેમને મજદૂર પાકમાં નવસારી ખસીને મુંબઈ જન્મસ્થાન હતું, એમ કરવા વિનંતી છે. હવે પછીની આવૃત્તિમાં આ ફેરફાર કરી લેવામાં આવશે.”

શિક્ષણની એક મોટી ઊણપ

મોડો આવ્યો એનાં ખંગ વાળવા જણે ન હોય! — વરસાદે તો એકસામોડે એવો ખપોડો માર્યો છે કે, ગુજરાતમાં ધણીપરી જગ્યાએ લગભગ મોસમનાં પાણી પૂરાં થઈ જવા આવ્યાં છે. કેટલાક ભાગોમાં તો રેલસંકટ પણ આપી લાવ્યું છે. એટલે સુધી કે, સુરત વસસાડ તરફના બારમાં અત્યંત જગ્યાએ રેલવે ધોવાઈ જવાથી કેટલોક વખત ખપરો જ મળી શકી નહોતી.

પૂર્વે બંગાળ એરીસા જેવા જાદુનટીક દેશોમાં રેલની તરવાર તો ઝૂમતી જ હોય છે. ત્યાંના શ્રેષ્ઠ તરવાની, કામચલાઉ હોડી ચલાવવાની, જરૂરી આવડતો સામાન્યપણે મેળવી શકે છે. આપણે ત્યાં તેમ નથી.

ધણા વિદ્યાર્થીઓ તરવાનું નથી જાણતા. હોડી ચલાવવાની તો વાન જ શી? આ બારે શિક્ષકદોષ છે. તરવાની અને હોડી ચલાવવાની દરીદારીઓ આપણે ત્યાં થવી જોઈએ. વ્યાયામ પ્રચાર મંડળે આ વિચારવા જેવું છે. અમદાવાદ જેવા પત્રિકા ગામે સાળરમતીમાં હોડી ફરી શકે તેટલા મદિના એક હોડી-મંડળ ચલાવવું જોઈએ. નહીંતો તજુના સોહોની રક્ષાનું કામ પણ આનું મંડળ કરી શકે.

દેશની નવ-ચુવાન શક્તિએ આવાં કામો દ્વારા પોતાને ફળવરી થયે તેમાં તેમના સાદસપ્રિય છત્રને રુચ્યું કામ અને નાગરિકતાને મારેતી યોગ્ય નૈવાસીની તાલીમ પણ મળી રહેશે. પાણીમાં ફરવાના — નોકાનવનના આપણા સંસ્કારો ૧૭મા શ્રેણી જે દુર્માર્ગ ગયા છે, તે હવે જમવવા જોઈએ. નોકા-વિદ્યા વગરના દોવાથી ગોરા પેપારીઓ આ દેશમાં ફાંસ્યા એ પણ આપણે જૂલડું ન જોઈએ. સિધિયા કંપનીએ વડાણે બાંધવાનું કામ ચરૂ કરીને એ બારે રાષ્ટ્રીય ઊણપ દૂર કરવાનું પમણું બધું છે.

એમાં જરા પૂરવો હોય તો પ્રગ્નએ હવે વેળાસર વહાણવટાનું માનસ ધડવા લાગ્યું નેહ્રુએ.

અમેરિકાનો સ્વાતંત્ર્યદિન

જે સમયે હિંદમાં અંગ્રેજોએ આપણી જાણ કરી હતી, ત્યારે (૧૮ સુ સુ) અમેરિકા અંગ્રેજોની હકૂમતમાં હતું. તેમાંથી તેમની જોડે લડીને સ્વતંત્ર થઈ આજની એની દશાએ પહોંચ્યું છે. અને આજે અંગ્રેજોને જ એમની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવામાં મદદ કરે છે, એ કાલની બલિહારી છે!

અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યની આ લડતનો પ્રારંભ, ઈ. સ. ૧૭૭૬ ના જુલાઈની ચોથી તારીખે, જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનની અધ્યક્ષતા નીચે, આઝાદીનું પોતાનું જાહેરનામું પ્રગટ કરીને, અમેરિકન પ્રગ્નએ કર્યો હતો. ત્યારથી તેઓ આ દિવસ ઉત્સાહથી જિજ્ઞે, એ સ્વાભાવિક છે. આ વર્ષે એ દિવસ વિલાયતમાં પણ જિજ્ઞેવાયો, અને એના વિગતવાર હવાસ રોઈટર કંપનીએ હિંદમાં મોકલી આપ્યો. એનું કારણ તો હવાડું છે.

અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડ જગતને આધારે એમ મનાવવાની માયાફૂટ કરતાં લાગે છે કે, યુરોપના લોકોનું આ યુદ્ધ પ્રગ્નસત્તાક રાજપદતિની રક્ષાને અર્થે છે. આ ધોષણનો પડ્યો હિંદી હૃદયમાંથી બોદ્યો બોલે છે, અને તેથી તેને જોર આપવા કે શા માટે, એ ધોષણ વારંવાર અહીં કહેવામાં આવે છે. હમણું જ વિલાયતના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન, મિ. એન્થની ઈડને કહ્યું કે, પ્રગ્નઓ શાંતિથી પોતપોતાનું યુગ સાધી શકે તેવી રિયતિ રચાવવાની નેમવાળું આ યુદ્ધ છે. પોતાને માટે પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય ચલાવતાં છતાં, હિંદી હૃદયમાં એની પતીજ પડતી નથી. બાકી અમેરિકાએ જે સ્વાતંત્ર્ય-ધોષણ કરી તેમાં તો હિંદ એકે અવાજે સૂર પૂરે છે, અને અમેરિકાનું એ પ્રેરક કાર્ય અને તેની આઝાદી અખંડ રહેશે, એમ ખરા હૃદયથી ઇચ્છે છે.

કરુણાવલની હાસ્યકથા

‘મધ્યપ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓમાં ખજબજાટ’ એ મથાળાથી નાગપુરનો ખગરપત્રી ‘હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ’ પત્રમાં નીચેની ખખર આપે છે:

‘જ્યા ફેબ્રુઆરીમાં, તમે નામનો...કોલેજનો એક ડાક્ટર કોલેજની પરીક્ષામાં ચારી કરતા પકડાયો. કોલેજના આચાર્ય તેને કોલેજ કાઉન્સિલ આગળ બોલાવી, આ દોષને માટે કપરો આપ્યો તમેએ

બીજે દિવસે અગ્રીજી પાઠ્ય આપધાત કર્યો. અમરાવતીના વિદ્યાર્થીઓએ સભા બરી અને તમેનું કોલેજ કાઉન્સિલ સામે અપમાન કરવા બદલ કોલેજના આચાર્યનો દોષ કઢયો. આ મામલાની જાણ નાગપુર યુનિવર્સિટીને કરવામાં આવી. તેણે, ઉપરની ચળવળમાં આગેવાનીભર્યો જાન લેવા માટે જવાબદાર મનાયેલા વિદ્યાર્થીઓને માફી માગવા કહ્યું. તેમણે તેમ કહ્યું નહિ એટલે તેમની પરીક્ષાનાં પરિણામો રાષ્ટ્રી રાખવામાં આવ્યાં છે.

‘બધી જાતના લોકમત ધરાવતા આગેવાન નાગરિકોએ અમરાવતીમાં સભા બરીને, યુનિવર્સિટીએ મજબૂર વિદ્યાર્થીઓની ઘાત સાંભળ્યા વગર બાંહેધાર ફેંસલે આપવા બદલ, તેના આ કામને વખોડી કઢયું. આગેવાન શહેરીઓની સહીઆથી, યુનિવર્સિટીના નામનાં સંસ્કરને એક વિનંતીપત્ર મોકલવામાં આવ્યું છે.’

એમ ‘ડેમોક્રસી’ અને હક-રક્ષા જોસભેર સ્વચાર્મ છે, અને વિદ્યાર્થી મંડળો આ પ્રસંગનો લાભ લઈ પોતાની હયાતી સિદ્ધ કરવાની કામગીરી કરી રહ્યાં છે.

શું વિચારીને તમેએ આપધાત કર્યો દર્શો ? એનું તે કહ્યું અપમાન પ્રિન્સિપાલે કરી દીધું કે તેણે આપધાત કર્યો ? ને ચોરી કરવાનું જે ‘માનનીય’ કામ એની રક્ષા સારુ વિદ્યાર્થીઓ રજુજંગમાં ફૂટી પડ્યા ? તોજેના મરજીથી સહેજે ઉદ્ભવે તેવી દયાની બાવનાથી ત્યાંના શહેરીઓ પણ આ ‘ડેમોક્રસી’ના નાટકમાં સંડોવાયા છે.

કોલેજના આચાર્ય મહાશયનું માન વિદ્યાર્થી-સભાએ હપ્તું, એટલે તેમણે પોતા તરફથી યુનિવર્સિટીની વહાર આણી. મારતરનું જોર પરીક્ષા — એ ન્યાયે, તેણે બાધાર્મ કરી રજનું મજબૂત કર્યું.

કાણ કેને દોષ દે ? તોજેના મરજી અર્થે, વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની જમાત તરફથી કાર્મિક કરવું જોઈએ, એમ કદાચ તેમને લાગ્યું. વિદ્યાર્થીઓ આમ કેમ કરે, એ બિચારા શિસ્તથીલા આચાર્યને લાગ્યું. અને જમાનો સમગ્ર વિનોદથી તેને હસી કાઢવાને બદલે, તે અને યુનિવર્સિટી રજી ચડ્યાં. વિદ્યાર્થીઓએ હવે એમનાં ‘અખિલ ભારતીય’ તંત્રોનાં ચક્રી ગતિમાન કર્યો છે. બિચારા આચાર્ય ! બિચારો તમે ! બિચારો ‘ડેમોક્રસી’.

કોલેજ વિદ્યાર્થી અને તેના શિક્ષકો તથા યુનિવર્સિટીએ મળીને જે કારખાનું રચ્યું છે, તેના આ કળને માટે તેઓ જ જવાબદાર છે. એક વિદ્યાર્થીનો આ પ્રકરણે ભાગ ન લીધો હોત, તો નર્મો હારવને માટે આ કિસ્સો સાહિત્યમાં ઉતારી શકાત.

સરકાર-મત કેળવવો જોઈશે

‘લોકમત કેળવો’ એ પોકાર પ્રગટાવ્ય રાજકારણના આ જગનામાં બહુ સંજગાય છે; પરંતુ સરકાર-મત પણ એક વસ્તુ છે અને તેને પણ કેળવવાની ઘણી જરૂર છે, એ હિંદી રાજકારણ પરથી તો સ્પષ્ટ કદી ચકાવ. હમણાં મૈસૂર રાજ્યની ધારાસભામાં મહાસભાવાદી મત ફીક જોરદાર છે. તેમણે બનેલ-ચલોને મિત્રે બે દરાવ આપ્યા—મંદિરપ્રવેશનો અને દારૂબંધીનો. એક પ્રશ્નો વિષે લોકમત કેળવવામાં કશું બાકી રહ્યું નથી. જો કોઈ બાકી હોય તો સરકાર-મત જ કેળવવો બાકી છે અને તેનો પુરાવો મૈસૂર સરકારે આ અર્થો દરખાત જે બતાવે આપ્યા છે જ છે. સરકારી પ્રધાનોએ કહ્યું કે, આ જેલ મુદ્દાઓ વિષે આ અગાઉ અનેક વાર કહેવામાં આવ્યું છે; (એટલે કે, લોકમત નો તૈયાર છે ન સરકાર-મતની મદદ આપે છે, એમ એનો અર્થ થયો.) તે મુદ્દાઓ વિષે સરકારને પરી સહાનુભૂતિ છે; અને લોકને માટે તે બહુ શારી વસ્તુઓ છે; પરંતુ તે સાધવામાં મુશ્કેલીઓ છે, એટલે લોકમત હજી કેળવો. એનો જ અર્થ કે, તે પ્રમાણે વર્તવા સરકાર-મત હજી તૈયાર નથી, ત્યાં સુધી હજી તમે લોકોમાં જઈ જકવાદ કરી કરો; અમને સાંભળવા સમય નથી. પરંતુ એકું તો કહેવાય નહિ. એટલે મૈસૂર સરકારે જે બે પાતો કદી, તે નરી તો નથી જ, છતાં લેવા લેતી છે. હરિજનોનો મંદિરપ્રવેશ

આ બાબત લોકપક્ષે એમ મુચવેલું કે, ‘મુજરાઈ’ (૧) મંદિરોને સરકાર જે મદદ આપે છે તે બંધ કરવી ધરે, કેમ કે તેમાં હરિજનોને પ્રવેશ નથી; જોઈએ તો આ બાબત લોકમત ગળણા સરકાર સમિતિ બીજો. સરકારને જો સહાનુભૂતિ હતી તો મદદની રકમ બંધ કરવામાં વાંધો ન હોય. પણ તેણે તો આટલી વાત કરી. તે કહે કે, ધાર્મિક બાબતોમાં વચ્ચે પડવાથી કપડા ઊભા યાય છે. જો લોકમત તૈયાર હોય તો શાપી ડોભા યાય! મૂળ વાત એમાં એ જ કે, જૂનવાણી અને માલદાર લોકની નજીવી નખાને ન ગમે તે સરકારને પાસે નહિ, કેમ કે સરકારો આજ એવા ભેદિયા ઉપર નબળી દોઈને, એમાં જ દિન તે પ્રગટિત અને એમનો જ મત તે પ્રગટન, એમ ગળી સર્પને ચાલે છે. સરકારે એટલે સુધી કહ્યું કે, મદદની રકમ એટલી જુજ

છે કે, તે બંધ થવાથી મંદિરોને કોઈ લાગે તેમ નથી. તો પછી બંધ કરવાની જે સાદી માગણી છે તેમાં વિશ્વ ક્યાં રહ્યું? પરંતુ વાત છે સરકારના સહાયક લોક કે વગોને પંપાળવાની. આથી જ સરકાર-મત કેળવવાની જરૂર છે. મૈસૂર ધારાસભાએ તો આ દરાવ, સરકાર-વિરોધ છતાં, પસાર કર્યો. એ પણ તોંધું જોઈએ કે, આ દરાવ મુન્નાર થી. મરોધવા દસાપ્પા નામનાં એક બહેન હતો.

દારૂનિષેધ

દારૂનિષેધની બીજી બાબતમાં પણ એવો જ વલો બચાવ મૈસૂર સરકારે કર્યો. પ્રધાને કહ્યું કે, આવકના કારણે સરકાર આમાં સંમત નથી થતી, એ બરોજર નથી; જો કે એ પણ એક કારણ ગણતરીમાં તો લેવું જ પડે. પણ સરકારનો એમ પૂછે છે કે, ધારો કે દારૂબંધીનો કાયદો કર્યો, તો તેથી શું દારૂ પિવાનો બંધ થશે? આની સામે એમ પૂછી ચકાવ કે, ત્યારે શું કાયદો ન કરવાથી પિવાતો બંધ થશે એમ? દારૂ પીવા સરકાર સવક નહિ કરી આપે તો તેથી શું સરકાર તૂટી પડશે? અને તેથી શું દારૂ પિવાતો બંધ થશે?—એમ સરકાર માને છે? ચોરીનો, લૂંટનો અને બીજા એવા અનેક કાયદા કરતી વખતે સરકારને આવો પ્રશ્ન નથી ઊઠતો. શું ચોરીનો કાયદો કરવાથી ચોરી બંધ થઈ છે? છતાં કાયદો શું કામ કર્યો છે? ચોરીને માટે કળાસ આપી તેને કાળમાં લેવા કેમ નથી વિચારાતું? વાત એમ છે કે, સરકારને મન લોક દારૂ પીએ તે ચોરી નેતી રોકવા પાત કહેવ નથી. આ અવળી મત થવાનું કારણ દારૂની આવક છે. બાકી શું કાયદો કરવાથી દારૂ પીનારમાંથી કોઈ જ નહિ રોકાય? અને કેટલાક પાનગી દારૂ ગાળશે, તો આનું પણ ક્યાં નથી ગમતો? તેને સારું સરકાર શું કરે છે? તે જ બાબત ગળવામાં જો વાંધો છે? ખરી વાત એમ છે કે, દારૂ પીનારા લોક પીએ જ છે તો આપણે તેમાંથી આવક કેમ જમા ન કરવી? એટલે કે, દારૂ બંધ કરવામાં તે માનતી નથી અને પોતાનો રવાર્ આધવા તરિ છે; અને તેની ટેવ પ્રમાણે, રોપનો રોપજો પ્રગ્ન ઉપર ચડાવે છે. ખરેખર, આ બાબત પણ સરકાર-મત જ કેળવવો બાકી છે. દારૂના વેપારીઓ તે મોટા ગણના જુજ પીનારા લોક પણ સરકારને શરમાવે, તો તેણે તેમનું આવડું ધરે, કેમ કે નેમના ઉપર આજ સરકારને આધાર રાખવો પડતો નથી શું?

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૨-અંક ૧૨]

[સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૧]

શ્રી રવીન્દ્રનાથનાં બે કાવ્યો.

પ્રારંભ

જિત જેથા મયશન્ય, ઉચ્ચ જેથા શિર,
જ્ઞાન જેથા મુક્ત, જેથા મુદ્દેર પ્રાચીર
આપન પ્રાંતલે દિવસ શવેરી
વસુધારે રાણે નાદ લેહ છુદ કરિ',
જેથા નાશ્ય હૃદયેર ઉત્સમુલ્લ હૃતે
અર્ધસિયા યવે, જેથા ગિર્વિરિત છોતે
દેશે દેશે દિશે દિશે કર્મધારા ધાય
અગ્રસ સહસ્રવિષ - ચરિતાપેતાય,
જેથા તુચ્છ આચારેર મુલાલુરાણિ
વિચારેર સોતાપ્ય ફેલે નાદ પ્રાપ્તિ'
નોંદવેરે કરેનિ શતધા, નિત્ય જેથા
બ્રમ્મિ સર્વે કર્મે ચિંતા આનંદેર નેતા,
નિજ હસ્તે નિર્દય આપાત કરિ' પિતઃ
મારતેરે સેદ્દ સ્વર્ગે કરી જાગરિત ॥

— ‘નિવેદ્ય’

મુક્તિ

વૈરાગ્ય સાધને મુક્તિ, સે આમાર નય ॥
અર્પણ્ય વંધન માસે મહાનંદમય
લભિવ મુક્તિર સ્વાદ ॥ એ વસુધાર
મુક્તિકાર પાવ્રજાનિ ભરિ' વારંવાર
તોમાર અમૃત હાલિ' દિવે અવિરત
નના વર્ણગંધમય ॥ પ્રવીર મતો
સમસ્ત સંતાર મોર લક્ષ મત્તિકામ્ય
જ્વાલયે તુલિવે આલો તોમારિ શિલાય
તોમાર મંદિર માયો ॥

હૃદયેર દ્વાર
રુદ્ધ કરિ' યોગસન સે નહે આમાર ॥
જે કિહુ આનંદ આછે હૃદયે રીધે ગાને
તોમાર આનંદ ર'ધે તાર સાસણાને ॥
મોહ મોર મુક્તિ રૂપે લટિવે જલિયા,
પ્રેમ મોર મુક્તિરૂપે રહિવે ફલિયા ॥

— ‘નિવેદ્ય’

જિત જ્યાં ભયશન્ય છે, શિર જ્યાં ઉગત રહે
છે, ગાન જ્યાં મુક્ત છે, ધરધરના વાડાઓએ જ્યાં
રાત દિવસ વસુધાને કુદ ખંડ ખંડ કરી નાખી નથી,
પાશ્વ જ્યાં હૃદયના અરણ્યમાંથી સીધું પહે છે,
કર્મના પ્રસાદ જ્યાં અનિવાર રીતે દેશે દેશે અને
દિશાએ દિશાએ અજસ્રપણે ગ્રહસંવિધ સર્જતા પ્રતિ
ધસે છે, તુચ્છ આચારની મરુની રેતી જ્યાં વિચારના
અરણ્યને ઝસી શેતી નથી — પૌરુષને શતધા છિન્નભિન્ન
કરી નાખતી નથી, હમેશાં તું જ્યાં સદૃશ કર્મ,
વિચાર અને આનંદનો નેતા છે, ત્યાં, — તે સ્વાતંત્ર્ય-
સ્વર્ગમાં, તારે પોતાને હાથે નિર્દય આધાત કરીને,
હે પિતા, ભારતને જગાડ.

— ‘નિવેદ્ય’

વૈરાગ્યની સામના દારા મળતી મુક્તિ મારે મારે
નથી

અસંખ્ય જંધનોમાં જ હું તો મહાનંદમય
મુક્તિનો સ્વાદ પ્રાપ્ત કરીશ આ વસુધાના માટીના
પાત્રમાં નાના વર્ણગંધમય તારું અમૃત અનિરત
રેડિને તું એને બરી દેશે. પ્રદીપની પેઠે મારે
સમસ્ત સંસાર લાખ્યા વાટોએ તારી શિખા વડે
તારા મંદિરમાં દીવા પેટાવી દેશે.

કન્દિવેનાં દાર રૂધિને યોગસન જમાવતું એ
તારું કામ નથી. દશ્યમાં, ગંધમાં, ગીતમાં ને કંઈ
આનંદ છે, તેમાં તારો આનંદ વ્યાપી રહેશે.

મારો મોહ મુક્તિ રૂપે સળગી બેઠો, મારો
પ્રેમ મુક્તિરૂપે ફલિત થશે.

— ‘નિવેદ્ય’

દેવી શક્તિ વિ. આસુરી શક્તિ

[તા. ૧ ઓગસ્ટ ૧૯૪૧ ને રોજ સવારે સાડા ૭ વાગ્યે સેવામાગમાં ખાદીવિલાસવના કક્ષાટન પ્રસંગે ગાંધીજીએ આપેલા ભાષણમાંથી]

હવે મુદ્દાની વાત પર આવું છું. 'કાંતલુ શી વરતુ છે તે તમને અહીં શીખવવામાં આવશે. કાંતલુ પદેલાંની તથા તે પછીની ક્ષિપ્રો પલ્લુ શીખવવાની અહીં' કો.શય કરવામાં આવશે. શીખવવાની બે રીત હોય છે: એક તો સામાન્ય સુધારને શીખવવામાં આવે છે તે, એટલે કે કેવળ કામ કરવાનું વ્યવહાર જ્ઞાન. તે કામ કરી શકે છે, પણ તેનું શાસ્ત્ર નથી જાણતો. એની પાસે બીજાને શીખવવા હાયક કંઈ જ્ઞાન નથી હોતું. મારો એવો મત છે કે, આપણા શોકમાં શાસ્ત્રી-યના ન હોવાને કારણે આપણે પરદીન અને શુભાન જન્યા છીએ. આપણે આપણા હાયની કળા ખોઈ બેઠા છીએ, એમાં જ હું શુભાનીનું જ્ઞાન જોઉં છું.

જેને હાથે આપણું માણસને માણસ કહી શકીએ છીએ તે વરતુ તો તેના હાથ છે. ઈશ્વરે હાથ માણસજાતને આપ્યા છે, પશુને નથી આપ્યા, માણસ અને પશુ વચ્ચે આ જ ભેદ છે. પગ તો પશુને પણ આપ્યા છે. પશુને શુદ્ધિ નથી હોતી એમ કહેવાય છે. પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે, એક ખિસાડી બીજી ખિસાડી કરતાં વધારે ચતુર હોય છે. કૃતરાં અને ટોરમાં કેટલી શુદ્ધિ હોય છે તે પણ તેમને વિશે જાણનારા કહે છે. પરંતુ તેમને હાથ નથી અને મનુષ્યને જ છે.

માણસના હાથમાં જે શક્તિ રહેલી છે તે બીજી કોઈ દ્રવિષમાં નથી. મનુષ્યે જે મોટી મોટી વસ્તુઓ સરજ છે તે કેવળ શુદ્ધિથી નહિ પણ હાથથી સરજ છે. શુદ્ધિ માથે હાથ ન હોય તો શુદ્ધિનો બરોજર ઉપયોગ નથી થતો. આપણે લોકોએ હાથને નકામા જમાવી દીધા છે, આપણા કાપડોમાં ઘર્ષ ગયા તેમને વિશે હું વધારે નથી જાણતો. પરંતુ આજકાલના ઈર્ષાદાસ પરથી એ વેતવામાં આવ્યું છે કે, મોટા મોટા શુદ્ધિમાન પંડિતો હાથનો ઉપયોગ ખોઈ બેઠા અને કેવળ મોંથી જ્ઞાનની વાતો કરતા રહ્યા. યતિ વેદનું, મુક્તિનું ક્રાન્તનું અને પાદરીઓ જાગૃતિનું પાયાપણ કરાવે છે.

હાલ છે કે, રાજાશી કામની પ્રવૃત્તિઓ પણ આપણે નથી કરી. રાજાશી જગતો વિકાસ પશ્ચિમમાં થયો છે. એ જગતી તપશ્ચર્યા જેમણે કરી છે તેઓમાંથી

હિટલર પેદા થયો છે. એનો મુકાબલો કરવો મુશ્કેલ છે. એ કોનો અને કેટલો સંહાર કરશે એનો ખ્યાલ પણ નથી આવતો. એની સાથે લડનારા એ જ શક્તિની સાધના કરી રહ્યા છે. આ બધી વસ્તુઓ હિટલર એમની જ પાસેથી શીખ્યો અને એમનાથી એ એટલો આગળ વધી ગયો કે, એ શું નહિ કરે એ તો એક ઈશ્વર જ જાણે; આપણને તો એ વિશે કશી જ ગમ પડતી નથી.

આપણે ન રાક્ષસ જન્યા અને ન એને મારે તપશ્ચર્યા કરી, અને ન તો હાથે કામ પણ કયું. આપણે તો શુદ્ધ શાસ્ત્ર જ યોચતા રહ્યા. એમાં શાસ્ત્રીયતા નહોતી તેથી આપણે શુભાન જન્યા. આ મેં ૧૯૦૮-માં જોઈ લીધું હતું. પરંતુ તેનો અમલ ૧૯૨૭માં કર્યો. મારે તો હાથ નહોતા, પણ મગનલાલ મારો હાથ હતા. તેમણે તપ કયું અને રેડિયાનું શાસ્ત્ર શીખ્યું. અને તપ કરતા કરતા એ મરી ગયા. એમની તપશ્ચર્યાનું કળ મીઠું આવ્યું, રાક્ષસી નહિ; કારણ કે એ દેવી અને સાત્વિક તપશ્ચર્યાનું કળ હતું.

આજની આપણી પ્રાર્થનામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, 'અસત્યો માંહીયી પ્રભુ પરમ સત્યે તું હર્ષ જ.' એ વસ્તુ રાક્ષસી તપમાં ન હોઈ શકે. એમાં સત્ય અસત્યનો વિવેક નથી હોતો. એનો પાયો જ અસત્ય પર છે. આપણે અસત્યને જોઈ શકીએ છીએ. આપણે અસત્યને છોડવાની શિશા કરવાની છે. એટલા મારે આપણી તપશ્ચર્યા દૈવી, સત્ય અને અદ્વિતક હોવી જોઈએ. પણ એ તપશ્ચર્યા સદેલી નથી. એમાં હાથનો ઉપયોગ છે ખરો, પણ મર્યાદિત છે.

યુરોપ પણ હાથનો ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ એમાંથી મિત્રો બની શક્યા છે. એાઝામાં એાણું જળ વાપરીને વધારેમાં વધારે પેદા કરવું, એ એમનું પ્થેન છે. આપણે આપણી મદેનતથી નેટલું કરી શકીએ તેટલું જ કરવું છે. યત્રોતો ઉપયોગ આપણે પણ કરીશું, પણ તે એાઝામાં એાજો. આ વસ્તુ આપણે શાસ્ત્રીય રીતે સમજતા હોત તો આપણી રિમિન આવે છે તેની ન હોત.

ચંન્નરાજનો આપણે મુકાબલો કરવો છે. એ મજરાવનારી વસ્તુ છે. પણ મને મજરાટ નથી થતો.

હું વિચારું છું કે, મારામાં જેટલી શક્તિ છે તેટલીની હું સારી રીતે ઉપયોગ કરું. પ્રાણીનું પ્રભુને બોલાવું છે. આ વિચારથી મારો ગભરાટ દૂર થાય છે. ફળની મને શી પડી છે? જે ફળ આવે તે ઈશ્વરને અર્પણ કરી દઈએ. આથી મને હિંમત આવી જાય છે અને મારી શ્રદ્ધા પણ વધી જાય છે. હું ઈશ્વરને સાક્ષી રાખીને કામ કરું છું. આ જ વસ્તુ સારિત્વ અને દેવી છે.

બીજા આપણામાં શાસ્ત્રીયતા આવશે ત્યારે, અમુક વસ્તુ આપણે શા માટે કરીએ છીએ, તે આપણને ક્યાં લઈ જશે, અમુક ચીજ કેમ નથી કરતા, અમુક કેમ કરીએ છીએ, એ બધું સમજવા માંડશે.

ખેડત હળ તો ચલાવે છે, પણ આપણે તેને પૂછીએ કે, આ જ હળ કેમ ચલાવે છે, બીજી ખતનું કેમ નહિ, આ જ રીતે કેમ ચલાવે છે, તો તે જખાળ નહિ આપી શકે જમીનનું શાસ્ત્ર પણ તે નથી જાણતો. તે કેવળ એટલું જ કહેશે કે, અમારા બાપદાદાથી આ જ રીત ચાલી આવી છે. આપણે તો વિચાર કરવો પડશે કે આવી જ તકલી શા માટે? હોદ્દાની શા માટે? લાકડાની કે પીતળની કેમ નહિ? આ બધા પ્રશ્નો પૂછવા પડશે અને વિચારવા પડશે. દરેક હમેશાં વિદ્યાર્થી રહેવું પડશે. શાસ્ત્રીય મનને માટે કોઈ મર્યાદા નથી.

હતાં આપણે એક મર્યાદા રાખી છે કે, ક્યાં ધ્યેયથી આ બધું આપણે કરી રહ્યા છીએ. તમારી પ્રાર્થનામાં પણ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, ચાહો આપણે સૌ મળીને બધી જગતની સેવા કરીએ. એમાં એમ નથી કહેવામાં આવ્યું કે, આપણે ભોજો પ્રાપ્ત કરીએ અને સામ્રાજ્ય રચાવીએ. અને એક દેશની સેવા પણ એમાં નથી લીધી. બધાં પ્રાણીઓની, પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવાની ઇચ્છા એમાં છે. આમ, કેવળ હિન્દુ, મુસલમાન કે હિન્દુસ્તાન સુધી જ આપણી મર્યાદા નથી. એનો અર્થ એ નથી કે પ્રચાર માટે આપણે હિન્દુસ્તાનની બહાર ચાલ્યા જઈએ. પરંતુ આપણી પ્રવૃત્તિ એવા પ્રકારની હશે, જે જગતની સેવા પણ ચર્ચ શકે.

પણ આ આપણે કેવી રીતે કરીશું તે આપણે નથી જાણતા, એક ઈશ્વર જ જાણે છે. હિન્દુસ્તાન કેવળ એક ભૌગોલિક પ્રદેશ છે. એની સેવા કરીએ, કોઈને લાગીએ નહિ, દુઆવીએ નહિ, તો એ લાભદાયક સેવા

યશે. આ જ મર્યાદામાં રહીને આપણું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપણે વધારતા રહીએ. આ તપશ્ચર્યા આપણે સિદ્ધ કરીએ તો આ વિદ્યાલયની રચાવના સાર્યક થશે.

કોઈ પણ વસ્તુ તપશ્ચર્યા વગર નથી થતી. તપશ્ચર્યાનો અર્થ ઉપવાસ કરવા કે એકાદશીનું મત કરવું એ નથી; સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પરિશ્રમ હોયવો એ છે. શાળાઓમાં પણ વિદ્યાર્થીઓ ધણે પરિશ્રમ કરે છે. આપણે તો એથી પણ વધારે પરિશ્રમ કરવો જોઈએ. શાળાઓમાં જે પરિશ્રમ કરવામાં આવે છે તે વ્યર્થ જાય છે વળી તેમાં ધન કમાવાની વૃત્તિ રહેલી હોય છે. અહીંના પરિશ્રમમાં સેવાની ભાવના છે; એમાં ધનિક બનવાની તો આશા જ નથી; રોડીની આશા તો છે, પણ તે પણ લૂપીસૂપી મળી શકે; ભોગ ભોગવવાનું નહિ મળી શકે. આપ-ભોગ અને તપશ્ચર્યાથી જ આ જ્ઞાન મળવાનું છે.

આની સાથે સાથે ચારિત્ર્યશુદ્ધિ તો જોઈએ જ. તેના વગર આ તપશ્ચર્યા પણ શુદ્ધ નહિ થાય. શાસ્ત્રી તપમાં ચારિત્ર્યશુદ્ધિનું મહત્ત્વ નથી. તમારાં આંખ કાન બધાં પવિત્ર રહેવાં જોઈએ કારણ કે અંતે તમે ગામડામાં જશો, ત્યાંની જનતા અજ્ઞાનમાં પડેલી છે. તેમની વચ્ચે જઈને તમે દગાબાજ અને વ્યભિચારી બનશો તો બધા કામનો અંત આવી જશે. એટલે શાસ્ત્રીયતાની સાથે સાથે અંતઃશુદ્ધિ હશે તો જ સફળતા મળવાની છે. એટલે કે, તમે જેવા અંદર છો તેવા જ બહાર દેખાવા જોઈએ. અંદર ને બહારમાં મેળ હશે તો જ આ મહાન કાર્યમાં તમે ઉત્તીર્ણ થશો.

અધ્યાપકો પણ પોતાને વિદ્યાર્થી જ સમજે. 'ખાદી-જગત' માં 'મે' જે નાનકડો શેખ આપો છે એમાં કહ્યું છે કે, એક મોટા પુલ બાંધવા માટે મોટા ઇજનેરની જરૂર હોય છે. પણ ઇજનેરમાં જે જ્ઞાન અને શક્તિ હોય છે તેથીયે અધિક કુશળતા આપણમાં હોવી જોઈએ, એ સમજવાની જરૂર છે. તકલીમાં જે અપાર શક્તિ રહેલી છે તેનું જ્ઞાન મને એક અજ્ઞેને આપ્યું તેમનું નામ ગિન્સ છે. તે એક મોટા ખગોળશાસ્ત્રી હતા અને તેમણે ધણું પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમણે 'યુનિવર્સ ઇન ધી એટમ' (પરમાણુમાં વિશ્વ) નામનું એક પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં 'મે' 'ચ્યા વિન્ડે તથા વ્રાજ્ઞે'નું વૈજ્ઞાનિક વર્ણન

વાંચ્યું ત્યારે હું આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. આપણે માટે તકલી એક 'એટમ' છે. તેની જ અંદર મિલ બરેલી છે; અને જે વસ્તુ મિલ શીખવી શકે તે તકલી પણ શીખવી શકે. હું એ ન શોધી શક્યો. પરંતુ મગનલાલે તેની શોધ કરી. પહેલાં અમે મિલની પૂણી વાપરતા. એ મગનલાલે કહ્યું કે આપણે હાથની પૂણી જોઈએ. મગનલાલે બહુ બારે પગાર આપીને એક પીંજરો રાખ્યો. અને એક જ મહિનામાં એમાંથી બારેકોટી પીંજરો પેદા કરી. પીંજરોનો તો હવે કેટલો વિકાસ થયો છે ! છતાં એ વિકાસ સાપેક્ષ છે. આપણે તો એથી ઘણું આગળ વધવાનું છે. મગનલાલનું નામ એટલા જ માટે દર્જાં છું કે, જે રીતે તેમણે એ શક્તિની સાધના કરી હતી તે જ રીતે તમારે કરવી જોઈએ. આ બધું હું પોતે તમને નહિ શીખાવું; કેવળ પ્રેરણા આપીશ.

એ જ રીતે કહું છું કે, ગંગા ઉપર પુલ બાંધવાને માટે જે જ્ઞાન જોઈએ તેથી ઘણું વધારે જ્ઞાન તમારે આ કામ માટે જોઈએ. જેમની આંખોમાં તેજ નથી, એવા હિંદુસ્તાનના કરોડોની કમાવાની શક્તિ વધારવાની છે. એમને જ્ઞાન આપીને નિભાવવાના નથી. એમને અવશ્ય આપવાનાં છે; આવશ્યક હોય તેટલાં દૂધ, ઘી, સાકર આપવાનાં છે; વેઇ કે દાકર જે વસ્તુઓ અત્યાવશ્યક કહે છે તે વસ્તુઓ તમને એજથી આપવાની છે. આ થઈ શકે ત્યારે જ

આપણે શાન્તિથી બેસી શકીએ અને કહી શકીએ કે, આપણે આપણી વિદ્યા સંપાદન કરી.

મારી જતાવેલી મર્યાદામાં તમારે આ તપ અને શક્તિ વધારવાનાં છે. તમારી આસપાસ ચરખા મંધ, તાલીમી સંઘ અને ઉદ્યોગ સંઘ છે. ચરખા સંધ જ એમાં સુખ્ય છે. જે તમારું કામ સારું નહિ થાય તો બાકીના સંઘ બેસી જશે. જો તમારું કાર્ય સુશોભિત થશે તો તેમનું કાર્ય પણ શોભશે. કારણકે રેલિયો જ આ બંધી પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર છે. એની ગુલના એ સૂર્યમંડળ સાથે કરી છે. જેમ આપણે માટે સૂર્ય જ કેન્દ્રમાં છે અને બધા ગ્રહો એની આસપાસ છે, તે જ રીતે બધી વસ્તુઓ રેલિયાની આસપાસ છે. જેમ સૂર્ય ન હોય તો બધા ગ્રહોનો નાશ થઈ જાય, તે જ રીતે રેલિયો નહિ હોય તો બીજા અને સંધો નહિ રહે.

આ ઉપરથી તમે સમજશો કે તમારી પાસે શી શી આશાઓ રાખવામાં આવે છે. અમીના ભોગો તરફ ધ્યાન ન આપશો. એમના પ્રત્યે દેવ પણ ન રાખશો. એમને જુલુશો તો તમે જગતને ઘણું આપવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકશો. મને આશા છે કે એવી પ્રવૃત્તિ હાથે તમે આવ્યા છો. એ પ્રવૃત્તિ જ નહિ હોય તો એ શક્તિ પણ પ્રાપ્ત નહિ થાય. ઉશ્કરે તે પ્રાર્થના કરું છું કે, આ વિદ્યાલયમાંથી એવી જુલુશ શક્તિ પેદા થાઓ, જેથી હિંદુસ્તાન અને આખી દુનિયાની આપણે સેવા કરી શકીએ.

હિંદી 'સર્વોદય'માંથી

તુકારામની વાણી

૪૬

કાં હો ચંધે કાઠ માલા મામ્હાં માઝ ।
નુન્હાંપારી નાઝ કરાવયા ॥ ૧ ॥
કાં હો વિચારાને પઢિલે તોફાન ।
કાય બેસે કોઈ ઉપજલે ॥ ૨ ॥
કાં હો ઉપજેના પાત્રી બેસી બેસી ।
કાય દૈત પોટી પઢિલે દેવા ॥ ૩ ॥
પાપ કિંમત કારમાલાલી દુર્લભ ।
માળીલ તેં થલ નાહી માત્રાં ॥ ૪ ॥
કાય માલે દેને નિપાલેં દિવાલેં ।
કિં ભીપલમિ થલેં જલેં પાયો ॥ ૫ ॥
નુકા મ્હને કાં રે બેસી કેની મોતી ।
નુમી માત્રો ટેવી નિવરમિયા ॥ ૬ ॥

૪૬

કે ચું અલો કાળ આવ્યો મારે આડે,
બેઠ વચ્ચે પાડે વિરોધી તે ? ૧
કે ચું પડી મોરી વિચારોની ગૂંચ,
જાપને સંકેત એવો પ્રજા ? ૨
કે નહિ થાય એટલાની શક્તિ,
એની દૈતશુદ્ધિ ધરી દિલે ? ૩
પાપ મારું વૃથું કે ગત્યો તું દુર્ગંજ,
પૂરું તે બળ રહ્યું નહિ ? ૪
કે અતિ મળે મોડું સંતાડીને રાખો !
કે અંધને ચું નાંખ્યો ભેળુદારે ? ૫
તુકારામ જાને વાળે છે તું ગોરો ?
કર હજુ છૂટો તારો મારો ! ૬

કિં ધન મરાઠાજી

આગામી રેંટિયા ખારશ

[શ્રી. નારણદાસ આંધીએ (સમીચશાળા, રાજકોટ) આગામી રેંટિયા ખારશ નિમિત્તે જે યોજના પ્રસિદ્ધ કરી છે તેને વિષે આંધીએ નીચેના સંદેશો મોકલ્યા છે. તે દિલ્હી 'આદી-જગત'માંથી અહીં કઢાયો છે.]

દર વરસે શ્રી. નારણદાસને જેમ જેમ વધારે સફળતા મળતી જાય છે તેમ તેમ તેમના ક્ષેત્ર અને ઉત્પાદક પણ વધતો જાય છે. શ્રદ્ધાળુનાં આ જ લક્ષણ હોય છે. ખાદીનો વિસ્તાર હિંદુસ્તાનની સીમા જેટલો તો છે જ. પ્રથમ મચાવનારું આ બીજું યુદ્ધ કદાચ સાબિત કરશે કે ખાદી, એટલે કે પોતાના પરિશ્રમથી પોતાની આવરણકતાઓ પૂરી પાડવાના મંત્ર, સર્વવ્યાપક છે. એ ગમે તેમ હોય; હિંદુસ્તાન માટે તો પોતાની કૌમણિયત અને બેકારી એકાંતમાં દૂર કરવાનું મુખ્ય સાધન રેંટિયો છે. એટલે મને ઉમેદ છે કે, નારણદાસનો મનોરથ કાઠિયાવાડીઓ

પૂરેપૂરી રીતે સફળ કરશે. કાઠિયાવાડમાં ખાદીનો ઉપયોગ વધતો જાય છે એ વસ્તુ યાદ રાખવી જોઈએ. કાઠિયાવાડે પોતાના ઉપયોગ માટેની ખાદી કાઠિયાવાડમાં જ પેદા કરવી જોઈએ. એને માટે ધનની જરૂર પડશે જ. આ જ વિચારથી એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે કે આ વખતે જે કંઈ મળશે તે ખાદી-ઉત્પત્તિના કામમાં જ વાપરવામાં આવશે. આવતા ૭૨ દિવસમાં નારણદાસે ઓછામાં ઓછા એક લાખ રૂપિયા ભેગા કરવાની આશા રાખી છે. એ આશા સફળ થાશે.

સેવાગ્રામ, ૧-૭-૪૧

મો ૬૦ આંધી

વહેવાર અહિંસા

૧૦

અહિંસાની શરતો જનતા માટે

હવે અહિંસક સંઘનની શરતોના વિચાર કરીએ. આનો વિચાર કરતાં, સાધારણ માણસમાં જેટલી અહિંસા કે હૃદયની ઉદારતા હોય છે તેના કરતાં વધારેની મેં અપેક્ષા કરી નથી. પાછળ બ્યાખ્યામાં જણાવ્યા મુજબ, વહેવારુ અહિંસામાં હિંસાના અભાવપૂર્વક ઉદારતા તરફ એક અથવા વળણ હોય છે. એમાં સ્વાર્થવૃત્તિને સંપૂર્ણ અસાવ નથી, પણ ત્યાંથી સ્વાર્થવૃત્તિ છે.

આનો અર્થ એ કે, પ્રત્યેકે નીચેની બાબતો સારી પેઠે સમજી રાખવી જોઈએ :—

૧. કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં—શરતો માટે ગમે તેટલું કારણ હત્યમ થાય કે જેમમ વિના હિંસા કરી નાંખવાની અનુકૂળતા મળે તોયે—તેમનાથી હિંસા કરી સકાય જ નહિ.

૨. વિરોધીએ ગમે તેવું અમાનુષી વર્તન ક્યું હોય, તોયે વેર લેવાની કે વેર વાળવામાં આવશે એવી અપેક્ષા ન રાખી સકાય. તેમની પોતાની ઉદારતા બતાવવાની તૈયારી હોવી જોઈએ, અને યુષીઓ હમેશાં ઉદારતા દેખાડવાના જ એમ સમજી રાખવું જોઈએ.

૩. સફળતા ગળે ત્યારે પણ કોઈ ભતના ગેરવાજબી લાભો મેળવવાની આશા ન રાખવી જોઈએ.

૪. પોતે વિરોધી સાથેના કે અંદર અંદર પ્રભાવ જુદા જુદા વર્ગોના વ્યવહારમાં જે કોઈ ગેરવાજબી લાભો કે હક્કો મેળવતા હોય તે છોડી દેવા તૈયાર થવું જોઈએ.

૫. ભાગ્યવાન હોય તેમણે પોતાની સંપત્તિ ભાગ્યહીનો સાથે ભાગવવી જોઈએ. દીન, દલિત, બેકાર પ્રભાના લાભની સર્વે પ્રશ્નિઓને તેમણે ઉદાર હાથે પોષવી જોઈએ.

૬. જે પ્રકારનો અસહયોગ જમાનાઓથી અપણા દેશમાં ચાલતો આવ્યો છે, તેમાં અને જેવો અહિંસાત્મક અસહયોગ હવે રબ્દ કરવામાં આવે છે, તે બે વચ્ચેનો ફરક પણ હોડાંએ ખરાખર સમજી લેવો જોઈએ. રૂઢ અસહયોગમાં શરીરને પ્રત્યક્ષ ઈત ક્યાં વિના વિરોધીની જેટલી હિંસા કરી સકાય તેટલી કરવામાં આવતી. તેમાં વિરોધી પ્રત્યે પ્રેમ, કહુંજી, ઉદારતા જેવી ભાવના નહોતી. સખત કંઈ ક્યાં સિવાય અથવા અપમાનભરી રીતે તેને નમાસા સિવાય, તેની સામેનો અસહયોગ ઉઠાવવામાં આવતો નહિ. પ્રતિપક્ષી જોઈ માર્ગે ગયેલા અપણા ભાઈ છે અને તેને ફરીથી આપણે સુધારી લેવો જોઈએ, એ ભાવના એમાં નહોતી. પણ તે દુસ્મન છે અને તેને ફંચી નાંખવો જોઈએ, એવી ભાવના એમાં રહેતી. અહિંસાત્મક અસહયોગમાં પ્રતિપક્ષી તરફ આથી જુદા પ્રકારની વૃત્તિથી એવાનું છે' કરી ભૂલવું નહિ કે, આમાં હારતું ક્ષેત્ર પ્રતિપક્ષીને સખત દ્વાર આપવાનું

કે તેના પર યોગ્ય સેા ઠકા દેખીતો વિચર મેળવવાનું નથી, પણ બનનેનું માન જળવાય એવી ભતતી બનને વચ્ચે કાયમની મુલેદ સ્થાપવાનું છે. જેડી ફર જેડી ભતતી આવે એવી, સેાંએ મુધી ચાલતી અદાવત બાંધવાની આમાં વૃત્તિ નથી. પણ યોગ્ય પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતાં તે અસહ્યોગને અંત આણવાની નેમ છે. અસહ્યોગની માત્રા પણ પરિસ્થિતિની જરૂરિયાત પ્રમાણે વધારવા ધટાડવાની છે.

૭. પાછળ કહી ગયા તેમ, લોકોએ અહિંસાત્મક પ્રતિકારમાં રહેલી સલામતીની બાબતમાં વધારે પડતી કલ્પનાઓ બાંધી દેવી ન જોઈએ. યુદ્ધમાં સર્વે જોખમો એમાં છે, પણ કોઈ રીતે અલ્લો વાળવાની બટાઈ મારવાનો એમાં લઘુલ્લ મળે તેમ નથી. બંધીર ધીરજ અને દંડતાથી અવિનયરૂપી આપવાની લોકોના મનની તેધારી થવી જોઈએ.

૮. લોકોને પોતાના નાયકો પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. તે પસંદ કરે નહિ તેવું કોઈ પણ સમાપ્તન તેમણે સ્વીકારવું ન જોઈએ, અને કોઈ બીજાની સલાહથી તેમણે સ્વયંવેદા કાયંકમમાં ઢીલારાકે ફેરફાર કાબલ કરવા ન જોઈએ. તેમને નાયકો પર એવા વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે, ન તેા તેઓ દેશને વેચી મારશે, અતે ન પ્રભતે જરૂર કરતાં વધારે ઢાડમારી કે જોખમમાં ઉતારશે.

સંચાલકો માટે

આટલું તો સામાન્ય જલતા વિષે. પણ ન્યારે દેશ-ન્યાયી સંચાલન કરવાનું હોય ત્યારે પ્રાનીય અને સ્થાનિક નેતાઓ અને કાયંક્તાઓનું પણ એક મોટું નય જોઈએ જ. દેશના નાયકોએ નિશ્ચિત કરેલી રાષ્ટ્રની નીતિ અને લટલના સિદ્ધાંતો તેમને પૂરેપૂરાં સમજાયાં અને પચ્યાં હોવાં જોઈએ એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમણે લોકોને પણ તે બરાબર સમજાવવાં જોઈએ, અને સ્થાનિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તેને લાગુ પાડવામાં સુસજ્જિત પણ હેખાડતી જોઈએ. ગાંધીજીનું 'બજવાનની અદિસા'નું સૂત્ર વિશેષે કરીને તેમને લાગુ પડે છે. મારી સમજ પ્રમાણે નેના ગજ' છે કે, જેમના મનમાં એવું વરું દેય કે આપણી પાસે હથિયાર અને સાધનોનો અભાવ હોવાથી જ આપણને અહિંસાને ઉપાય ચોળવો પડે છે, તેવાઓએ આ અજવજને સમજાવવા, દોરવા, સંમહિત કરવા કે તેનું નિયંત્રણ કરવાનો જોગે કોઈકે ન જોઈએ. આ અજવજનું સંચાલન એવા રાજમોની મારફતે જ યવું જોઈએ. કે જેમને એવો વિશ્વાસ હોય કે, નૈતિક દષ્ટિએ દિસા કરતાં અદિંસા એક છે એટલું જ નહિ, પણ બચવદાર-દષ્ટિએ પણ તે દ્રેષ છે: માત્ર આપણે માટે જ નહિ, પણ જે

દેશો મળા મુધી ઉલ્લામાં ઉલ્લી જલતાં સંજોધી સત્તજ દોષ તેમને મારેંય. હિંસા કેવળ નફર સ્વાયં-લુધ્ધિ અને વિકારોધી જ નથી થતી. નબળાઈ, આત્મવિશ્વાસનો અભાવ અને લાચારીની વૃત્તિમાંથીયે અદિંસા નહિ પણ હિંસા જ પ્રગટે છે. સાંમજતાં વિચિત્ર હાથે તોયે ખરી વાત એ છે કે, બચવદાર માણસ હમેશાં શરણે જ નય એવું નથી; પણ જનની પણ વાચ. બચ્ચાનો કે પોતાનો જીવ જોખમમાં છે એવો દર લાયતાં જિલાડીમાં ફેવું જનન આવે છે તે આપણે જાનીએ છીએ. વળી, કેવળ કાયંક્તા જ શરણે નય છે એમ પણ નથી. વીરોને પણ શરણે જવાના પ્રસંગ આવે છે. લડાઈની શરૂઆતમાં તો દંદક પ્રલ એમ કહે છે કે, 'અમરો એક પણ માણસ જીવે છે, ત્યાં મુધી અમે લડીશું; અમે મરીશું પણ નમીશું નહિ.' પણ રાજન્યાલના ઇતિહાસના થોડા દાખલા છોડી દઈએ, તો દુનિયામાં અશરણ: આલું બનવાના કેટલા દાખલા મળશે તે શોધવા જેવું છે. અલખત, દંદક દેશ અને લુકમાં મૂડીભર એવા વીરો હોવાના જ કે જે નામોરૂપી જીવવાનું કરી પસંદ કરતા નથી, પણ સમજ જોના કે પ્રભતે નામે એવી વીરના સામાન્યવર્ણ હેખાડવામાં આવતી નથી. રોનાપતિઓ અને સિપાઈઓ સ્વાતિમાન મટ લે છે ખરા; તે માટે કેટલોક કાળ પોતાનું બધું તન-મન-ધન જોખમમાં મૂકે છે; અને તેને બંચાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં છતાં તે બધું હોમાઈ નય એમ પણ બને છે. પણ બધી આશા બાંધી પડે તે પછીયે સ્વાતિમાન માટે જીવ આપનારા લોકોની:સંખ્યા બધુ મોટી હોય છે એમ સમજવાનું નથી મણાખરા લોકોમાં સ્વાતિમાન કરતાં જીવવાની તૃષ્ણા વધારે બજવાન હોય છે, અને બહાદુરી માટે પંકાયેલા લડાક વૃત્તિના ધણા લોકો પણ, સ્વાતિમાન વિના જીવવાનું નાપસંદ જ કરે છે, એમ હમેશાં જણાવું નથી. - 'જીવતો નર બદા પામે' એ કહેવત પર મણાખરા માણસોનો વિશ્વાસ હોય છે, અને તેથી ખંડખર મરી જવા કરતાં નામોરૂપી અને હાડમારી લેડીયે આવરદા લેવાની હોવાનું તેઓ પસંદ કરે છે. સારારા કે, જાણી જોઈ નિશ્ચય રહી મરવાનો નિશ્ચય હોવા વીર કરતાં શરૂધારી માણસનો તેઓ નિશ્ચય વધારે બજવાન દરો એમ માનવાને કરો આધાર નથી. પણ જેમને આ બાબતમાં રાંધા હોય તેમણે અદિસા લટલને મોખરે રહેવું ન જોઈએ. બહાર સલામત અંતરે રહી, તેઓ ઉદારતાથી બીજા મારફ પહોંચાડતા રહે, તો તેઓ લટલની તેમ જ પ્રનનીય વધારે સેવા કરી મે.

બીજું, જે સ્થાનિક નેતાઓ અને કાયંક્તાઓ લોકપ્રિય અને પ્રતિષ્ઠાવાન ન હોય, તો આવી લટલ

પણ લોકપ્રિય ન થઈ શકે, જે કારણથી તેઓ અપ્રિય કે પ્રતિષ્ઠાહીન થઈ શકે : (૧) તેઓ નિઃસ્વાર્થી, સાચા દિલના અને ફોદી ન શકાય એવા છે, એવા તેમને વિશે લોકોને વિશ્વાસ ન બેસે તેથી; આપવા (૨) સરકારી અધિકારીઓ અથવા સંસ્થાસીઓની જેમ તેઓ લોકો સાથે બળીને ન રહેતા હોય તેથી. આ બન્ને કારણોથી પ્રબલ અને તેમની વચ્ચે મોટું અંતર પડી જાય છે અને, ભલે, દરેક પોતાપોતાની જુદી જુદી ડુનિયામાં વિચરતા હોય એવું બને છે. કાર્યકર્તાઓ પ્રબલોની નજાબતોને ભજવતા હોય છે ખરા, પણ તેમની ભંજનો, દોશો અને લાગણીઓની તેઓ દહર કરી શકતા નથી. રાષ્ટ્રીય અળવળ પ્રત્યે પ્રબલના મૂળા અસહકારનું કારણ થઈને વાર કાર્યકર્તા અને પ્રબલ વચ્ચે પડેલું આવું અંતર હોય છે. કેમકે છે કે, પહેલાં વિશ્વાસ ન ધરાવનારો વચ્ચે દૂર ન થાય અને બીજે આવશ્ય રહેનારો વચ્ચે પોતાના પર્તનમાં ધરતો મુખારો કરી પ્રબલના હૃદયની નિકટ ન આવે, ત્યાં સુધી અધિસાનું સત્તાપ્રકારક સંગઠન થઈ ન શકે.

ત્રીજું, વહેવારુ અધિસા તથા અધિસાત્મક લટકા જેથી મુંઝે તે બરાબર સમજાઈ જાય, નો કંમિસની સ્વનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને પાઠા પાયા પર મૂકવાનું અને વેગથી ચલાવવાનું મદત્ત સમજતાં મુશ્કેલી આપશે નહિ. પ્રબલમાં સ્વાવલંબનનો આગ્રહ, આત્મવિશ્વાસનું બળ, અને રાષ્ટ્રમાં રહેલી સ્વચ્છિન્નિત બાન ભક્ત કરવાનું છે. જુદી જુદી કોમોમાં એવા પ્રકારની એકતા નિર્માણ કરવાની છે કે જેથી તેઓ એક જ સરિરનાં જુદાં જુદાં અવયવોની જેમ પરસ્પર ભેદાચેષાં રહે. સમાનતા, ન્યાય અને હૈત્ય-પ્રીતના પાયા પર તેમના પરસ્પર સંબંધો ગોઠવવાના છે. કયાંયે બેઆપણોને કે નીચાપણોને ખ્યાલ રહેવા દેવાને નથી. ન કુંડા-મીરીનો દર, ન કોઈ આગળ સ્વાભિમાનશય આજી, ન કોઈને નચાવવાની વૃત્તિ, ન અપમાનને લાગણીથી સહી લેવાપણું, ન દંભ, ન ડાંગ, કે ન કુસામ્ય પ્રબલમાં રહેલાં જોઈએ—અને આ બધું જળરસથી કર્યા વિના, નીકળી જવું જોઈએ. લોકોમાં—માત્ર દ્વિલમાં નહિ પણ સર્વે પ્રકારના અધિકાર ધરાવનારાઓની સાથેના વ્યવહારોમાં—છાત્રી કાઢીને જતા રહેવાની કિંમત લાવવાની છે—અને છતાં, પોતાની સમ્મતતા છોડ્યા વિના. દ્વિલિત, બજ્યા, લલચેલા—અને કુમારોં બેલાઓનું પણ—ખંધુત્વ કરવાનું છે. ધનવાનોને સમાજના દિલ માટે પોતાની કામગીરી કદાચતાથી બોલતાં સીધાવવાનું છે. આ બધું તો જ બની શકે, જો સ્વનાત્મક કાર્યક્રમને વેગ આપવામાં આવે, અને સાધનરૂપ નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓ ભલે ત્યામ, સારાઈ અને કદાચ દાસી દાન કરવાના દાખલા બેસાડે.

દ્વિતિયો ચલાવવો એ તો સ્વનાત્મક કાર્યક્રમને વેગ આપવાની કાર્યકર્તાની ધમશની એક નાનકડી નિશાની માત્ર છે. નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓની બાબતમાં તો તે સ્વરાજ માટે ચૂકવવાની કિંમતનો તેમના બાગનો પૂરો ફોલો છે એમ નહિ, પણ બાનું માત્ર છે. સ્વનાત્મક કાર્યક્રમની જુદી જુદી વીગતોનો પ્રચાર તથા મુખારો કરતા રહી તેમણે બાકીની કિંમત ચૂકવવાની છે. સ્વચ્છિન્નિત અર્થ કેવળ પરદેશી સત્તા સાથેના આપણાં અગ્રહોને અંત આણવો એટલો જ નથી. પણ દેશનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો, પ્રતિ, કોમો, તથા સંસ્કૃતિ, બાષા, સમાજસ્વભાવ, આર્થિક હિતોથી જુદા જુદાં વર્ગોમાં વહેંચાયેલા લોકો સાથેના આપણો અને પરસ્પરનો બલદાર શુદ્ધ કરવો એ સ્વરાજ છે આટલું છતાંયે જેઓ સ્વરાજ અને સ્વનાત્મક કાર્યક્રમનો સંબંધ ન સમજી શકતા હોય, તેમણે, હમમાં હમ, એવું સ્થાન સ્વીકારવું કે જેથી તેઓ પ્રગતિની દોડ (જેક) જેવા થઈ ન પડે.

૬૬

સર્વોપરી મંડળ

હવે પ્રબલના સર્વોપરી મંડળના સ્વરૂપ અને કાર્યો વિશે થોડો વિચાર કરું છું.

જો હિંદુસ્તાનને એક સ્વરાજ ભોળવતો અને પોતાની અધિસાત્મક શામ્ય અને સમાજસ્વભાવો જગતને પકાઈ-પાક આપતો દેશ બનાવવો હોય, તો આપણે એવી સ્થિતિએ પહોંચવું જોઈએ કે જેમાં પ્રબલિતની એકેએક બાબતમાં તેહની દોરણી આપવાનો અધિકાર કોઈ એક જ સર્વોપરી સત્તાને યોગ્ય હોય. એવું સ્થાન મળે, મૂળા કે મંદમંદ જેવું જાણાય. એ સર્વોપરી સત્તા પ્રબલના સર્વમાન્ય નેતા બનેલી કોઈ એક જ વ્યક્તિ ભાગવે છે કે સંખ્યા સદકારથી કામ કરનાર કોઈ નાનકડું મંડળ, જે બધું મંદત્તનું નથી. એ નેતા કે નેતામંડળ અધિસાને વહેંચાં છે, અને લોકોના પ્રેમ અને આદર પર જ એમની સત્તાની દોરીઓ લટકી રહેલી છે, એટલું જ નહીં જોડીને લોકોનું અધિત કરતાં તેમને અટકાવવા માટે પૂરું છે.

એ અમેસર વરદ્ધી કાર્ય કરવાની જ કોઈ સૂચના નીચે તેનો લોકોએ વિશ્વાસ અને હત્યાદથી, ફેરફાર કર્યા વિના, અમલ કરવો જોઈએ. હરકરી તંત્રમાં 'આમ કેમ ?' એવી શંકા કાઢવાનોય અધિકાર નથી હોતો. અધિસા વંત્રમાં એક દહ સુધી 'આમ કેમ ?' એમ પછી કાંઈ ખરું. પણ જ્યારે અમેસર વિનંતી કરે કે, 'મહેરબાની કરી હવે પ્રતો કરવા બસ કરો', ત્યારે તો તે ખંધ કરવા જ જોઈએ, અને અમલ કરવા મંડુલું જોઈએ. અધિસા અમેસર જળરીધી કરું કરાવી શકે

એમ ન દોવાથી, પોતાની સૂચનાઓની પાછળ રહેવાં હારણે અને તેટલી સ્પષ્ટતાથી સમજાવવાનો સાધારણ રીતે તે પ્રયત્ન કરશે નહીં.

મને એમ લાગે છે કે, કોઈ વ્યક્તિ કે મંડળ સમાજ આખી પ્રવૃત્તિ સર્વેપરી પદે ત્યારે જ આવી શકે, જ્યારે બધી મદદત્વની કામો, ભવિષ્ય અને વર્તમાન બોલકાણું મંડળોની બહુ બારે બહુમતીને તેમજ વિશ્વાસ સંપાદન થયો હશે. એમ બને કે એક બોલકાણી સંસ્થા જે ભવિષ્ય કે વર્તમાન બોલવાનો હાથે કરતી હોય, તેનાથી મોટા ભાગનાં સાચાં હિતોને સાચે-સાચ ન સાચવી હોય. છતાં પોતાના માણસોમાં તેમ જ તીરાદિત—વચ્ચે—લોકોમાં, વહેમ, ગેરસમજ, બુદ્ધિભેદ અને અસ્પષ્ટ વિચાર સર્જાયા પેદા કરવા જેટલું બળ તેઓ કેળવી શકે છે. આથી, હાં તો પ્રામાણિક વિદ્યાર્થીની સાથે સમાધાન કરવાની બધી કોશિશ કરવી જોઈએ, અથવા એ મંડળની અપ્રામાણિકતા એટલી ખુલ્લી પડી જતી જોઈએ કે જેથી તીરાદિત તેમ જ તેમની ભવિષ્ય લોકોમાંથી તેમની શાખ રહે નહિ.

૬૨

સંઘર્ષની જરૂર

સંઘર્ષિત પ્રયત્નોની જરૂર માટે વિસ્તારથી સમજાવવાની આવશ્યકતા ન દોવી જોઈએ. પણ કેટલાકને એવો ખ્યાલ છે કે, અર્થિક સંઘર્ષની બહુ લાભ થતો નથી; ખાસ કરીને, જ્યારે તેનો હેતુ હિંસાનો વિરોધ કરવાનો હોય ત્યારે; કારણ કે, બહાડુરી એ બિસ્મિલે શુષ્ક છે અને તે, એકલા હોય કે નહીં, તેને પ્રગટ કર્યા વિના રહેવાનો નહિ. પણ જો દરેક વ્યક્તિ નબળા હોય, તો નબળાઈ એ જ્યાંસ દોવાથી, યજ્ઞ નબળા માણસો એકા કરીને બતાવેલા રોજામાં સરવાળો વધારે જ્યાંસનો જ આવશે. આથી, સંઘર્ષિત કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવાથી જ અર્થિક સાધારણ સાચું સંઘર્ષ ન થાય છે. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે, સંઘર્ષને કેન્દ્રીકરણના સિદ્ધાન્તને બળ આપે છે; અને કેન્દ્રીકરણ હિંસા પ્રત્યે જ શ્રેષ્ઠ છે. આથી, સંઘર્ષના હિંસાને જ અનુકૂળ છે, અને અસંઘર્ષના જ અર્થિક સાધારણ.

મારા નજર મન પ્રમાણે, આ બધા વિધાનો વાજબી કરતાં વધારે વ્યાપક બાપામાં રહેવાયાં છે. બહાડુરી તેમ જ કાચરતા, બળ તેમ જ નબળાઈ એથી છે. ધીરુ અને ધીરુ બંને એકાદ એકબીજા એકલા બિતરવાની હિંમત ન અનુભવે એમ બને. અને બંને પોતાપોતાના કરીને જ પોટલી લઈ લેખમને પ્રશ્નને એકા થાય, અને પોતાના સાધારણ કાંઈક સાદાગરિત હોય તેને જોઈ કરવામાં જ તેનો સ્વયંપદ રહે, નો એ એના સંઘર્ષની પેદા થતી કાચરતા તેમની પ્રવૃત્તિની કાચરતા કરતાં વધી

તથા એમ બનશે. પણ જો દરેકનો હેતુ એકબીજા સાથે થવામાં એક બીજા પાનેથી બળ મેળવવાનો હોય, તો તેમના સંઘર્ષની નબળાઈ જોઈ શકે અને બળ વધશે. એટલે કે, યોગ્ય સ્થિતિથી અને સારી રીતે જામવિશા સંઘર્ષનાં દરેક સભ્યની વ્યક્તિગત શક્તિઓના સરવાળા કરતાં વધારે શક્તિ પેદા થતી જોઈએ.

વળી કેન્દ્રીકરણ કે વિકેન્દ્રીકરણમાંથી એકબે સિદ્ધાન્તિક વસ્તુ બનાવી લેવામાં ભલે થાય છે. દરેકમાં કાંઈક લાભ છે અને કાંઈક ગેરલાભ. કેન્દ્રીકરણની ભવ્યતાથી આપણે અંબદ ન જાતું જોઈએ, અને વિકેન્દ્રીકરણની સાદાઈ પર પણ મોટી પરજી ન જોઈએ. કેન્દ્રીકરણ તેમ જ વિકેન્દ્રીકરણના અંતિમ છેડાઓ છોડી, જે પરિવિધિતિના સામનો કરવાનો હોય તેમાં પ્રવેશ માટે વધારેમાં વધારે હિતકર શું થશે તે દર્શાવે, જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં અને દરેક ગમ્યે એ જ વચ્ચેનો યોગ્ય મેળ કર્યા કરશે તે શોધતું જોઈએ, અને તેમાં પરતા ફેરફાર કર્યા કરવા જોઈએ. જેમ વહેવારુ અર્થિક સાધારણ સંઘર્ષિતોના સંપૂર્ણ અભાવ નથી, પણ તે અન્યાયી નથી એટલું જ; અને, તેથી, તે શુદ્ધ અર્થિક સાધારણ અતિસલાહના નામને લાયક નથી, પણ તે તરફ શ્રેષ્ઠ છે એટલું જ;—તેમ સંઘર્ષના કે સંસ્થા વિષે પણ કહી શકાય. કેન્દ્રીકરણ તથા વિકેન્દ્રીકરણના અંતિમ છેડાઓનો મેળ એકસાવાળો તેમાં પ્રયત્ન ચાલ્યા કરવાનો. એ મેળ જુદે જુદે રથો અને જુદે જુદે સમયે બુદ્ધિ જુદા થવાનો. પણ જ્યારે કોઈક ક્ષેત્રને સિદ્ધ કરવાને માટે એક જોરદાર પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય, ત્યારે સંઘર્ષના વિના થાશે જ નહિ. કેટલીક બાબતોમાં તેનું સંચાલન અને નિયંત્રણ કેન્દ્રમાંથી કરવું પડે, કેટલીક બાબતોમાં દરેક માણસના માગો સ્વતંત્ર હોય.

નાનામાં નાનું સંઘર્ષ

આ ઉપરથી, હિંદુસ્તાનમાં નાનામાં નાના અર્થિક સંઘર્ષના સ્વરૂપ અને કાર્યક્રમના વિચાર, ઉપર આવું છે. આ બાબત હું કે કિચકો અહીં કહી શકું છું. તે મારા છેલ્લા અને પાકા વિચારો છે એમ કોઈ ન માને. આ પછીથી મને જે વિચારો સૂઝે છે તે જ દર્શાવું છું. નેમાં કેટલાં થવાનો પડેા સંબંધ છે.

ધણું કારણેસર મારે એવો મત બંધાતો તથા છે કે, સામાન્ય રીતે એક એક ગામડાને સંઘર્ષના અથવા જંઝાલતું નાનામાં નાનું મેળ (મેળ) કરવું યોગ્ય નથી. એક કસબો (આમને દરેક દલરની વસ્તીને) અને તેની આનુબાંધુનાં ગામડાંઓને નાનામાં નાનું મંડળ કે મદાજ દસવવામાં મને દરકત લાગતી નથી. કસબો કમ ૧૦ થી ૧૫-દલર કરતાં બિંબી થતી એક મામમંડળ કે મદાજમાં ન દોય, અને તેટલી વળી

જેટલા આમમંડળના સમૂહનું એક જ હેતુ હોય, એ અને જરૂરનું લાગે છે. તે જ પ્રમાણે મોટાં મહેરા અને તેની આજુબાજુનાં પરાંઓને એક જ મંડળ ગણવું જોઈએ.

દરેક આમમંડળમાં કાયંક્તોઓના એક જ તંત્રે સેવા કરવી જોઈએ, અને તે બધાએ એજી જવાબદારીથી કામ કરવું જોઈએ. અલબત્ત, તેમની પ્રવૃત્તિઓનાં તેઓ જુદાં જુદાં ખાતાં પાડી શકે જ, અને દરેક ખાતાની જુદી જુદી સમિતિઓ પણ પાડી શકે; તેમ જ આમમંડળના પરસ્પર સંજ્ઞાપેશા પેટાવિભાગો પણ પાડી શકે.

એ તંત્રની રચના માટે રીતસર ચૂંટણી થવી જ જોઈએ એ જરૂરનું નથી. તે પોતે પોતાની મેળે જ નિમાય તેમાં હસ્ત નથી. કારણ કે એક વાત નહીં છે કે, જે આમમંડળની ઉપર પ્રભાવના સર્વે મહત્વના પક્ષોના વિચાર સહિ હોય, અને ધણાખરા યુવકોને તે આકર્ષી શકવું નહિ હોય, તે બહુ કામ કરી શકશે જ નહિ. લોકો તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં સહકાર આપે તે જ તેમની રીતસર ચૂંટણી થવાની નિશાની છે.

જિલ્લા, પ્રાંતીય, મધ્યસ્થ જેવી ઉપરી સંસ્થાએ તેને માન્ય કરવાની બાબતમાં, એ ધોરણ સખી રાકાય કે, એ એક જ આમમંડળમાં કામ કરતાં છતાં માન્યતા મેળવવા માટે ધણાં તંત્રો ત્યાં દરીફાઈ કરતાં હોય, તો એકને માન્યતા આપવી નહિ, દરેકને એમ જણાવવું કે, કાં તો માન્યતા વિના દરેક કામ કરે, અથવા બધાં ભેગાં થઈને કામ કરવાનો રસ્તો કાઢે. તંત્રની અંદરના અધ્યક્ષો તેમણે પોતાની મેળે જ પતાવવા જોઈએ. ઉપરી સંસ્થાએ તેમાં ફાજલ કરવાની ના જ પાડવી, અને જ્યાં સુધી તેઓ પોતાના અધિક પતાવે નહિ ત્યાં સુધી એકે તંત્રને માન્ય કરવું નહિ.

દરેક તંત્રને પોતાનાં બંધારણો અને નિયમો ધરી લેવાં પડશે જ. આગેઈશન મટિ લોડા નમૂનાઓ સૂચવી મકાય; પણ તેમાં પોતાની સુનસૂરી સુજળ ફેરકાર કરવાની દરેકને સ્વતંત્રતા હોય. અલબત્ત, જેટલાક પાલાનાં સિદ્ધાંતો બધાને સંમત હશે જ.

તંત્રની પ્રવૃત્તિઓમાં નીચેનાં કેટલીકને તો પ્રમાણેશ હશે જ:—

૧. સુસ્તપણે અહિંસક રહેનારા સેવકોનું દળ બનાવવું, —જે જરૂર પડે ત્યારે ચોરી પહેરા કરે, અને લૂંટફાટ, આક્રમણ, હુલોડ, આગ, રેલ કે બીજા આક્રમક સમયે સેવા આપેલું કરે.

૨. આમમંડળનું આર્થિક સંગઠન —એટલે કે, તેની નીપજ અને આવક તબક્કની ઉત્પત્તિ, વહેંચણી, નેચણ. રસા વગેરેનું નિયમન કરવું.

૩. આમમંડળના ખાત્રી તથા બીજા ઉદ્યોગોનું સંગઠન કરવું.

૪. બેકારી-નિવારણનાં કામે કાઢવાં.

૫. ધરડાં, માંદાં, અપંગ, અતિદરિદ્રી વગેરે માટે રાહતનાં કામ કે દાન કાઢવાં.

૬. ઝુંડા, કાંડિયા, બદચાલ વગેરે લોકોને સુધારવાનાં કામે કાઢવાં.

૭. હરિજન તથા બીજા લોકોની ઉત્પત્તિનાં કામે કરવાં, અને તેમની સામાજિક તથા બીજા હાડમારીઓ દૂર કરવી.

૮. (સાક્ષરતા-પ્રચાર ઉપરાંત) લોકોનું સામાન્ય જ્ઞાન વધારવું.

૯. (સરકારી કે ખાસ સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓની પુરવણી રૂપે) સ્ત્રી-શિક્ષણ.

૧૦. (એ જ રીતે પુરવણી રૂપે) પાયાની કેળવણી તથા સાક્ષરતા-પ્રચાર.

૧૧. (એ જ રીતે પુરવણી રૂપે) ક્ષા અને આરોગ્યનાં કામે.

૧૨. પ્રબંધ નીતિમાં ચડાવવી.

૧૩. આમમંડળમાં વસતી જુદી જુદી કામે, ન્યાતો અને પક્ષો વચ્ચેના સંબંધો સુધારવા.

૧૪. પ્રાણીકથા.

૧૫. લોકપ્રિય, બિનખર્ચાળ અને નૈતિક કૃતિઓ લિટરે હોય એવાં મનોરંજન, રમતરમત, ઉત્સવ, ક્ષા, કીર્તન, માયન, બજન, મેળા, પ્રદર્શન વગેરેના કાયંક્તો ગોઠવવા.

૧૬. રસ્તા, નાળાં, પુલ વગેરે સમારથા —જેવાં લોકોપયોગી કામે જાતમહેનતથી કરવાં, (અર્થાત્, સરકારી કામે ઉપરાંત અથવા તેમની મદદ લઈનેયે તે થાય).

૧૭. પારાજનાં આમમંડળો સાથે સહકાર કરવો.

૧૮. ઉપરી અને મધ્યસ્થ સંસ્થાઓ સાથે નિકટ સંબંધમાં રહેવું.

અલબત્ત, આ સાથે (પેસાના રૂપમાં કે વસ્તુના રૂપમાં) ફંડ મેળું કરવાનું એક મહત્વનું કામ દરેક તંત્ર પર રહેશે; અને તેને લીધે બરાબર હિસાબરિહાસ અને નોંધો રાખવાનુંયે કામ એક પ્રવૃત્તિરૂપ ગણાય.

દરેક તંત્રે આવી એકેએક વિગત ઉપાડી જ લેવી જોઈએ એ જરૂરનું નથી. જે કોઈ આમમંડળમાં એમાંનું કોઈક કામ કરવા માટે નિપુણ થયેલી સ્ત્રીઓકાર સ્વતંત્ર સંસ્થા હોય, તો તે કાયંક્તે તે પોતાની વાદીમાંથી બાંધું કરી શકે.

ઉપસંહાર

પરચકના મોઈ પ્રાચીન કાળમાં હિંદુઓના પૂર્વજોએ — વર્ણવ્યવસ્થાથી રમળી, પણ તેના અનુકરણમાં — મર્મિતવ્યવસ્થા ફેલાવી. તેની રચના કેવળ પ્રધા પર નહિ પણ અનેક બેદરશી નિમિત્તો પર થઈ; દા. ત. જાતિ

(race), વતન, ધર્મ, ધર્મ, ભાષા વગેરે. કેટલોક વખત સુધી તે વ્યવસ્થા લાડકા જેવી જ નહિ, પણ રજાર જેવી લગીલી હતી. તેથી, પરદેશીઓને આપણામાં સમાવી લઈ તથા દરેકને સમાજમાં યોગ્ય રીતે ગણી, બધી જાનતા એક જ મહાન પ્રભુ તરીકે ઓળખાય એમ કરવું શક્ય થયું. આવી રીતે બનેલી પ્રભુનું પ્રાચીન 'આર્ય' નામ જરૂર રહ્યું અને જ્ઞાતિઓની એકબીજાથી દાંડેક અંશે તદ્દન અલગ રહેવાની ખાસિયત છતાં, સમગ્ર પ્રભુ 'હિંદુ' નામમાં એકત્રિત થાવી. આગળ જતાં, બધાં સજીવ શરીરો અને તંત્રોમાં બને છે તેમ, તે વ્યવસ્થામાં વૃદ્ધાવસ્થાના દોષો કલ્પત થયા. એટલે કે તે છૂટું અને ફીણ થઈ, લાડકા જેવી કાણુ થઈ, અને પાછળથી આપનારા વિદેશીઓને યોગ્ય રીતે મોતામાં મેળવી લેવાની કે જ્ઞાતિવ્યવસ્થાની બદાર રહેલા કે બદિષ્ટત કહેલા સમુદાયને મોતામાં સમાવી લેવાની સંજિત જોઈ મેલી, આથી હવે સુધારેલા પાયા પર ઢિલી પ્રભુની એક નવી વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવાનું આવશ્યક થયું છે.

વર્ણવ્યવસ્થા અને જ્ઞાતિવ્યવસ્થાની કલ્પનામાં અહિંસાનું બીજું દર્શન બહુ. પણ તે જરા એટલું જ, સમાજના નબળા કે દૌષપાય થયેલા લોકોનું રોધણુ કરવું, સ્વાભિમાન ઢલવું, કે તેમને દોર-દશા પમાડવી, ઇત્યાદિ જાતની સૂક્ષ્મ હિંસાને તેમાં નિષેધ નહોતો. વળી બધી જ્ઞાતિઓની સામાજિક સમાનતા, તથા પ્રભુના દરેક માણસના રાજકીય અને પ્રભુકીય (નાજરિક) અધિકારોની સમાનતા તેમાં સ્વીકારેલી નહોતી.

છતાં, અહિંસાના પાયા પર સમાજરચના કરવાને તે પ્રયત્ન હતો, અને તે વડે નિઃશસ્ત્ર લોકોએ અસરકારક રીતે મોતાનું બળ દેખાડવાની શક્તિ મેળવી હતી. પણ તેલોં સુધી તે વ્યવસ્થા કપયોગી નીવડી હતી.

તે કાળમાં અવસ્થાવરતાં અને સંદેશા મોકલવાનાં સાધનોની ઊણપોના વિચાર કરીએ તો, એક બાજુએ આ જ્ઞાતિવ્યવસ્થાનાં અખિલ ભારતીય સ્વરૂપનું અને બીજી બાજુએ તે વ્યવસ્થાએ કેટલાકે કલ્પત કરેલાં રૂપોની વિવિધતાનું આપણને આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહેવું નથી. એના અર્થ એ કે, દરેક પ્રભુના મનમાં એક નવા વિચાર મૂકી રીધો, અને પછી લોકોએ તે વિચારને સ્વયંપ્રેરણા અને સ્વજીવિથી વ્યવહારમાં વિદ્યાઓ. એ જ વિચાર નવા અને વિશેષ શુદ્ધ રૂપમાં પ્રભુમાં ફરીથી વાવવો જોઈએ, અને વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે લોકો તેને સમજી જશે અને ઉછેરશે.

મોતામાં કદમું છે કે, દરેક જાણે મોતાની પ્રકૃતિથી નિશ્ચિત થયેલા કર્મમાંને પામિક રીતે અનુસરવો; તે જ એનો સ્વધર્મ કહેવાય. અને સ્વધર્મ આવરતાં મુશ્કેલી આવે તે સાધું જાણવું. પણ પરધર્મને બંધકર સમજવો. પ્રકૃતિના નિયમોને અનુસરીને જ આ વિચાર છે.

દરેક પ્રાણી અને યોનિમાં એક અંતઃશક્તિ રહેલી છે. તે વડે તે મોતાના શરીરના અવયવોમાં અને મોતાના છવનની નિર્વાહપદ્ધતિ, રહેણીવ્યવસ્થા વગેરેમાં એવા ફેરફારો કરી શકે છે અને ખાસ ઘાટો કબજા કરી શકે છે કે જેથી આનુભૂતિની પરિસ્થિતિમાં તે નબળો રહેવા શક્તિમાન થાય છે એટલું જ નહિ, પણ ફેરફાર અંશે, મોતાના શત્રુઓ સામે ટકી રહેવાની અને તેનો પ્રતિકાર કરવાનીયે તાકાત મેળવે છે. તેમ કરવામાં તે પ્રાણી કે યોનિ મોતાને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓનું અનુકરણ નથી કરતો, પણ અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓમાંથી જ મોઘ લે છે. તે શત્રુનાં આક્રમણો અને રીતોને મદદ નથી કરતો, પણ તદ્દન જ નથી, અને કદીક શત્રુ કરતાં ભેદશ જ પ્રકારની યુક્તિઓ શોધે છે. દા. ત. ધાસનો ઘોડો જે જાતનાં પાંદડાઓમાં તે વસનો દોષ તેના જેવાંજ રૂપ-રંગને ધારણુ કરે છે, સાંપ અને નેણિયા વચ્ચે જે સનાતન ઘેર જ છે, તેા દરેક મોતાની ખાસ પદ્ધતિઓ અને યુક્તિઓ ખીલવી છે, જેને લીધે જેમાંથી એકે યોનિના સાથ નારા થઈ શકતો નથી. માણસ માણસ વચ્ચે એવા યોનિએકે તેા નથી. પણ જ્યારે એક માનવ જાતિ સંસ્કૃતિની પસંદગીથી કે બાહ્ય પરિસ્થિતિને વશ થઈ બાકીની માનવજાતિ કરતાં તદ્દન જુદી જ પરિસ્થિતિ અને સંજોગોમાં મુકાઈ અર્થ દોષ, ત્યારે એમ કહી શકાય કે, એ જાતિ માટે જુદા પ્રકારની નિયતિ (ભાગ્ય), અથવા એક જુદું જ સ્વભાવ (મિશન) નિર્માણ થયું છે. આથી, તેણે આક્રમણ કરનાર જાતિઓ સામે સંજોગપૂર્વક ટકવા માટે મોતાના છવન નિર્વાહની અને સમાજવ્યવસ્થાની ખાસ તરેફ વિદ્યાઓ વધી જોઈએ. દારણુ કે, આ દૃષ્ટિએ, તે એક જુદી જ યોનિના પ્રાણી જેવી પરિસ્થિતિમાં છે. તેમના જ અનુકરણથી આપણે બળ નહિ મેળવી શકીએ. ખાસ કરીને, જ્યારે આપણને એમ પણ લાગતું દોષ કે, સમગ્ર માનવ જાતિના હિતમાં આપણને મોંપાયેલું વિશેષ સ્વભાવ (મિશન) અથવા આપણે માટે નિયત થયેલી સંસ્કૃતિ જ વધારે યોગ્ય છે. એવી વિરોધતા પ્રગટ કરવાની અંતઃશક્તિ આપણામાં રહેલી જ છે; પ્રકૃતિના નિયમથી દોષી જ જોઈએ. પણ જે આપણે નેને પ્રતિકૂળ માર્ગે લઈ જનારી લાલચો છતાં હૃતાથી વળગી રહીએ તો જ તે વધી શકે.

જે આપણને આપણી વિશેષ નિયતિ કે મિશનમાં અજ્ઞા દોષ, તેા આપણે ખાતરીથી આશા રાખી શકીએ કે, જગતમાંથી દિંસા તદ્દન નાબૂદ કરવી શક્ય ન દોષ તોયે, તેનો સફળ મુકાબલો કરી શકે તેટલી બળવાનનેા અહિંસાની શક્તિ છે જ.

(સંપૂર્ણ)

કિશોરલાલ ધન અશરવાળા

શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

[૮૦ વર્ષના બહુવિધ વિસ્તાર-પટનું આલેખન એક જ રીતે દુઃકામાં શક્ય છે, અને તે કાલક્રમિક ઘટનાઓની હકીકતથી. મુખ્યતઃ 'હિંદુસ્તાન ઇમ્પ્રિસ'માં આવેલી એવી હકીકતોને આધાર આ લેખ તૈયાર કર્યો છે. તેથી કવિ-જીવન-ચિત્રની સળંગચત્ર રેખા મળશે, જેમ માનું છું.

બાકી એ વિસ્તાર-પટની રહસ્ય-કથા તો, તેઓએ પોતે જ, એમની અનુપમ શૈલીમાં, ઘોડા જ માસ ઉપર આપણને કહી છે, જે ગદ્યા અંકમાં ('સંકટકરિત સંસ્કૃતિ') આપી હતી. એ રહસ્ય-કથા માત્ર તેમના આર્થ-જીવનની જ વાત નથી; ભારતમાં અંગ્રેજ રાજ તથા જગતમાં યુરોપીય સંસ્કૃતિની પણ કથા તેમાં ગુરુદેવે ભેગી જ વળી આપી છે. આ લખી હકીકતો સાથે એને વાચક જરૂર વાંચે એ ભલામણપૂર્વક, આ દુઃકી જીવન-રેખા આપવામાં આવે છે

ત'ત્રી, ૨૧-૦-૧૯૦૧]

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો જન્મ કલકત્તાના તેમના બાપીકા ધરમાં ઈ. સ. ૧૮૬૧ના મેની ૭મી તારીખે થયો હતો. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર અને શ્રી. સરલાદેવીના તે ૧૪મા સંતાન હતા. ૧૮૬૮માં તેમને 'ઓરિયેન્ટલ સેમીનરી' નામની શાળામાં ભણવા મૂક્યા; પરંતુ યોડા જ માસમાં તે છોડીને 'કલકત્તા નોર્મલ સ્કૂલ'માં તે જોડાયા. ત્યાં ભણતા ત્યારે તે કુસ્તી અને કસરતમાં ખૂબ રસ લેતા. આ શાળાના વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે જ એમણે પ્રથમ કવિતા કરેલી. ૧૦ વર્ષના થયા ત્યારે 'બંગાલ એકેડેમી' નામની એન્ગ્લો-ઇન્ડિયન શાળામાં તેમને મૂકવામાં આવ્યા. પણ તરત જ તેમને આ શાળા પર અણગમો આવ્યો. વર્ગના સહાધ્યાયીઓમાં તે વખતે આવ્યાદ ગૌણિયા-ખોર તરીકે તેમની નામના હતી. ૧૨ વર્ષે ઉપનયન થયું. ત્યાર પછી થોડે જ વખતે તે શાંતિનિકેતનની જગ્યા ઉપર ગયા. બોલપુર પાસે આવેલી છ એકરની આ-જગ્યા તેમના પિતાએ થોડાંક વર્ષ પર ખરીદેલી, અને ત્યાં આશ્રમ સ્થાપવાનો એમનો ઇરાદો હતો. 'પૃથ્વીરાજ-પરાજય' નામની પોતાની વ્યવસ્થિત પહેલી કૃતિ કવિશ્રીએ આ વર્ષે રચી, જેની હરતપ્રત આજ મળતી નથી.

પછી તે પિતાજી જેઠે ઉત્તર હિંદને પ્રવાસે જાવડા. આ પ્રવાસ દરમિયાન અને ત્યાર બાદ કેટલોક વખત તેમના પિતાએ એમને સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ખગોળવિદ્યા ભણાવ્યાં. ૧૮૭૪માં પ્રવાસમાંથી કલકત્તા પાછા આવી તે સંતે એવિયર સ્કૂલમાં દાખલ થયા, અને ખાનગી શિક્ષકો પાસેનો અભ્યાસ

તો ચાલુ જ હતો. આ અરસામાં એમણે 'મેકમેથ' નાટકનો જાંગળા અનુવાદ કર્યો.

૧૮૭૫માં કવિશ્રીનાં માતા સરલાદેવી ગુજરી ગયાં. ત્યારથી નિયમિત રૂપે તે જાંગળા માસિકામાં લખતા થયા. ૧૮૭૬માં 'હિંદુ મેળો'ને પ્રસંગે પોતાનું એક કાવ્ય તેમણે ગાધું. તે વર્ષે દેશમાં સખત હુકાળ પડેલો; તેવે કવખતે લોર્ડ લીટને દિલ્હીમાં દરબાર ભયો; એના પર એ કાવ્યમાં કટાક્ષ કયું હતું. આ કાળે તેઓ 'બાલુસિદ દાદર'ના ઉપનામથી લખતા હતા.

૧૭ વર્ષની ઉંમરે તે તેમના મોટાભાઈ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર જેઠે અમદાવાદ રહેવા આવ્યા. સત્યેન્દ્રનાથ પહેલાં દિદો આર્થ. સી. એસ. હતા, ને તે વખતે અમદાવાદમાં નોકરી પર હતા. અમદાવાદથી તે ભાઈ જેઠે યુરોપ ગયા. ત્યાં તેમના ભાઈના કુટુંબ જેઠે રહે અને જ્ઞાતિનની એક શાળામાં નવ, એમ ગોઠવાયું. પછી તે લંડન યુનિવર્સિટી કોલેજમાં જોડાયા; પ્રો. મોરલીની પાસે ત્યાં અંગ્રેજી સહિત્ય ભણ્યા. તેઓ આમની સમામાં પણ જતા; એકસરખા ને જ્ઞાતિનાં વ્યાખ્યાનો ત્યાં સાંભળતા; બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં તો વારંવાર જતા; અને અનંક જાંગળાં-માસિકો મારે લેખો તો લખ્યા જ કરતા. આ કાળનાં લખાણોમાં મુખ્ય છે—'યુરોપના પ્રવાસના પત્રો', ભગ્નહૃદય અને ધીન્ન' કાવ્યો.

૧૮૮૦માં તે પાછા સ્વદેશ આવ્યા, ત્યારે કાઈ ખાસ અખ્યાસ તો પૂરો કર્યો ન હતો. પરંતુ એમના પ્રતિભાશાળી મન પર એ કાળના અનુભવો તથા અભ્યાસાદિની બારે વ્યાપક છાપ પડી. તેમાંથી એક

‘ખાદી-જગત’

‘ખાદી જગત’ની આજની મર્યાદા અખિલ ભારત ચરખા સંઘની મર્યાદા છે. પરંતુ અખિલ ભારત ચરખા સંઘ કલ્પનામાં અમર્યાદિત છે. આજે તો એમાં ૨,૨૪,૪૨૧ કાંતનારીઓ છે, જેમાં ૧,૬૭,૯૯૬ હિન્દુ અને ૫૬,૪૨૫ મુસલમાન છે, અને તેમને માટે ૨૦,૬૪૪ લોદનારા, પીંલડા, રંગરેજ, વણકર, ધોળી વગેરે છે. ચરખા સંઘ એમનો અને ખાદી પહેરનારાઓનો પ્રતિનિધિ છે. આ સંખ્યા તો હિન્દુસ્તાનની સમુદાયમાં ખિન્દુ સમાન છે; પણ એ આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાયેલી છે. અખિલ ભારત ચરખા સંઘ સંપૂર્ણપણે પારમાર્થિક સંસ્થા છે. અને આઠવી મોટી પારમાર્થિક સંસ્થા દુનિયામાં બાકે જ ખીચ કાઢે હશે. જો આ કલ્પના સફળ થઈ તો અખિલ ભારત ચરખા સંઘ કરોડો હિન્દુ, મુસલમાન, ઈસાઈ, પારસી ઇત્યાદિનો પ્રતિનિધિ બનશે, અને ત્યારે એમ યશો ત્યારે તે આખા જગતનો પ્રતિનિધિ બનશે. કારણ કે, ત્યારે આખું જગત આપોઆપ હિન્દુસ્તાનનું અનુકરણ કરશે. આ ખૂતી યુદ્ધ ઝણ્ણતી રહ્યું છે કે, ‘યંત્રવાદથી તો આખરે જગતનો નાશ જ થશે; હાથ-કારીગરીથી જ જગતનું પોષણ થઈ શકે; આ ભવિષ્યની વાત થઈ અને ભવિષ્ય ઈશ્વર જ બાંધે છે.

છતા પુરુષાર્થ જેવી વસ્તુ તો જગતમાં રહે જ છે. અને અખિલ ભારત ચરખા સંઘનો પુરુષાર્થ તેની મારફત આખું હિન્દુસ્તાન ખાદીમય અને તેમાં રહેલો છે. ત્યારે જ હિન્દુસ્તાનની કંઠાસિયત દૂર થઈ શકે. અહીં ખાદીનો વ્યાપક અર્થ સેવાની વજર છે. આના પ્રચંડ કાર્યને માટે સંઘમાં વધારે સેવકો જોઈએ. હાલ જે સેવકો છે તેઓમાં વધારે આપ-બોગ, વધારે અધ્યયન, વધારે જ્ઞાન, વધારે ઉચ્ચ અને વધારે જાગૃતિ હોવી જોઈએ. આ પ્રયત્નનું કેન્દ્ર રેડિયો છે, કારણ કે કરોડોનો ઉલોગ અને ધન તો રેડિયો જ ફાંફી શકે. રેડિયોમાં તકલી તો આવી જ બન્યું છે. રેડિયો કેવળ વિધવાનું જ ઓળખ નથી. રેડિયો હિન્દુસ્તાનની આર્થિક હિજાત, રક્ષાતંત્ર અને કોમી એકતાની નિશાની છે. તેથી એનું શાસ્ત્ર શોધું છે. આ શાસ્ત્રનો વિશાસ કરનારાં કેટલાયે વિચારદોની સખિનું સંગમન થયું જોઈશે. વિચારદોમાં

અર્થશાસ્ત્રી તો હોવા જ જોઈએ; સાથે સાથે કેટલાક શાસ્ત્રજ્ઞ પણ હોવા જોઈએ. એ રાષ્ટ્રી નાનકડું ઘર બાંધી આપશે. મોટી ઇમારત કે પુત્ર તો મોટા ઇજનેર જ બાંધી શકે. રેડિયોમાં સુધારા કરવા માટે મંગાનો પુલ બનાવનારના કરતાં અધિક જ્ઞાન અને શોધકશુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. એવા લોકોને આપણા ત્યાગ અને શ્રમથી ત્યારે આપણી તરફ ખેંચીશું ત્યારે આપણે બહુ આગળ વધી શકીશું.

આ દષ્ટિએ જોઈએ તો ‘ખાદી-જગત’ નાનું સાદસ નથી; ‘ખાદી-જગત’ પ્રસિદ્ધ કરવાના કરાવને આ જ દષ્ટિએ મેં અનુમોદન આપ્યું હતું. અને આશા છે કે, ‘ખાદી-જગત’ માં જે લેખો આવશે તે બધા જ્ઞાતી બંદેલા દશે, જેથી સંઘના કાર્યકર્તાઓ અને જનતાને લાભ થાય.

સંઘની પ્રવૃત્તિ માટે સેવકો જોઈએ અને ધન પણ જોઈએ. તે બંને મળવાનો આધાર આજના સેવકો પર છે. ‘ખાદી-જગત’ના પ્રારંભમાં સંઘના પ્રમુખ તરીકે હું એક દોષ-પીવણ કરી લઉં એ કીક છે, મારી અને મારા જ સાથીની ગણનથી કંઠા કે અતિ વિશ્વાસથી કંઠા, સંઘને બે લાખ કરતાં વધારે રૂપિયાનું નુકસાન થયું છે. બાર્ડ સંકલ્પાત ઝંકરે એક જાણને બસો માનીને સંઘમાં રાખ્યો અને તેને જોખમનું કામ સોંપ્યું. અતિ વિશ્વાસ કરીને એના કામની દેખરેખ એકાદી રાખી. પોતાની તમિષત ખરાબ હોવાને કારણે તેઓ પૂરી દેખરેખ ન રાખી શક્યા. હિસાબ-નિરીક્ષણ વગેરે તો થતું રહ્યું. પરંતુ એ બાર્ડ બહુ આસાપથી છેતરપિંડી કરીને થોડા થોડા કરીને બે લાખથી વધારે રૂપિયા બાર્ડ ગમે. કાર્યક્ષેત્રનું કામ બાર્ડ જાગ્રુકતા હાથમાં આવતાં આ ચોરીની ખબર પડી. ચોરે ચોરી કબૂલ તો કરી છે, પણ પૈસા અમારા હાથમાં નથી આવ્યા. પૈસા મેળવવાના બધા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. બંને લાં ગુપ્તી કોરો મામતો નહિ જવા દેવાની નીતિ પર સંઘ કાયમ છે. પરંતુ જરૂર પડતાં કોરો જવામાં જરા પણ સંકેપ નહિ થાય. અહીં આ વસ્તુ જ્યારે કરવાનો અર્થ એટલો જ છે કે, સંઘના સદાશ્રી અમારી ગણન નહિ અને બની શકે તો હાથા કરે.

હું તો એટલું જ કહી શકું કે, અમે જ્યાં જમત થયા છીએ, અને આવી ગમ્મત કરી થયા ન પામે તેને માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. આ દેશ-સ્વીકારમાં એ પણ આશા છે કે, સંઘના સર્વ કાર્યકર્તા જમત થઈ જશે અને પોતાની શુદ્ધિ કરશે. અને જે બાઈએ ચોરી કરી છે તે પણ આ વાંચીને સાવધાન થઈ જશે તો થાણું સારું થશે. કંઈ નહિ તો બાઈ સુંકરલાલ બેકર, જેમણે ભોળપણમાં આટલો વિશ્વાસ રાખ્યો, તેમને કંઈક આશ્વાસન મળશે.

એક બીજી વાત: અગરની પરવા ન કરતાં કાંત-નારીઓની મજૂરી એકદમ વધારવાનું સાહસ અમે કર્યું છે. એ હમેશાં ઉગ્ગત્તણ સાહસ મનાશે. ખાદી-પ્રેમીઓએ આ પુરુષાર્થમાં બહુ મદદ કરી છે. ખાદીના બાવ તો વધે જ. ખાદીપ્રેમીઓએ એ બાવ પ્રુત્તીથી આપ્યા છે. હવે કાર્યકર્તાઓનેા મર્મ બેવડો થઈ પડે છે: એક તો એ કે, કાંતનારીઓને દરાવ પ્રમાણે પૂરા બાવ આપવામાં આવે; અને બીજે એ કે, ખાદીના કાઠકો પાસે દિસાએ જેટલો બાવ

શેવો એઈએ તેટલો જ રો. ખચત કરવા માટે નહેા કરવાની કોશિશ કરવામાં ન આવે. કાઈ કારણે નહેા થઈ જ જાય તો મુંબની મંજૂરી હઈને ખાદીના બાવ ઓછા કરવામાં તે વાપરવો બોઈએ. ખાદીની ઉત્પત્તિનેા આધાર અગરની નરમી ગરમી થયા પર નથી, બલકે આપણા શુદ્ધ બ્યવહાર પર જ છે. આપણા શુદ્ધ બ્યવહારથી તથા પરિણામેા અવશ્ય આવશે:—

(૧) કાંતનારીઓ વગેરે કારીગરો આકાંક્ષે.

(૨) ખાદીધારીઓ વધશે અને ઇચ્છિત પાન મળશે.

(૩) વધારે કાર્યકર્તાઓ મળશે.

આ મારો પથ વરમનો અનુભવ છે. 'ખાદી-જમત'નો પ્રયત્ન આ તથા ઉદ્દેશો પૂરા કરવાનો રહેશે; અર્થાત્ મુંબના અત્યારના કાર્યકર્તાઓની શુદ્ધિ, શુદ્ધિ અને કાર્યશક્તિમાં દિનપ્રતિદિન પ્રદિ કરવાનો રહેશે.

તા ૧૫-૫-૪૧
હિન્દી 'સાહી-જગત' મંથી

મોઁ ૬૦ માંધી

બાળકોની કેળવણી

આત્મકથામાં માંધીજીએ કેળવણીનેા પ્રથમ શ્વાસુત્તની દૃષ્ટિએ કીક કીક ચર્ચેશો છે. એમની આત્મકથા જેમણે વાંચી છે તેમને ખ્યાલ આવશે કે, એમણે હરિલાલ પછીના પોતાના ત્રણ પુત્રોનું શિક્ષણ તતે જ આપવાનેા આગ્રહ રાખેશો. એમના એ પ્રયોગની ચર્ચા કરતાં તેઓ લખે છે:

'એટલું સમજવો હતો કે આદર્શ સ્થિતિમાં પરી કેળવણી તો માયાપની નીચે જ હોય. આદર્શ સ્થિતિમાં આજ મદદ ઓછામાં ઓછી હોય.'

દિંદમાં અથવા અન્ય દેશોમાં કોઈ પણ કાળે આવી આદર્શ સ્થિતિ હતી કે નહિ તેની વિગતો હજી મળતી નથી. હકીકત તો એવી છે કે, લગભગ જો જ સામા-વિદ્યાલય જેવી સંસ્થાઓ કેળવણીનું કાર્ય ઉપારી શકે છે. માયાપ એમનાં બાળકોને આવી સંસ્થાઓમાં મોકલી આપી સુતાપ માને છે કે પોને બાળકોની કેળવણી પ્રતિનું કર્તવ્ય અગતી લીધું. મોરેસોરીની શિક્ષણ-પ્રવૃત્તિથી તો હવે

બાળમંદિરોનું માહાત્મ્ય વધતું જાય છે અને ૩-૪ વર્ષની ઉંમર થતાં બાળકો માયાપની હાંકે છોડી બાલમંદિરોમાં પહોંચી જાય છે. બાલમંદિરોમાં સાચી કેળવણીનાં જેટલાં નસેા સચવાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં બાળકોના સાચા શિક્ષણમાં એ મંદિરો જરૂર જાડુ મહત્ત્વનેા ફાળો આપી રહ્યાં છે. પરંતુ એ શિક્ષણ-દૃષ્ટિનેા છોડી દઈએ તોયે, આજે આ જ્યાં બાલમંદિરો માયાપોને માટે તો બારે આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યાં છે: 'ખટખટ' કરતું અને માયાપને, ભાઈજીનેને કે કાકા મામાને મૂંઝવતું અને પગવતું બાળક બાલમંદિરમાં મોકલી દઈ એનાં માયાપ અને વડીલો ખૂબ જ નિરાંત અને 'હાથ' અનુભવે છે. એ નિરાંત અને હાથની શાંતિમાં માયાપો અને વડીલો પણ બાળકની ચોગ્ય અને સાચી કેળવણી વિષે જાડુ જ ઓઝાં - અતિશય ઓઝાં જમત અને સાવધ રહે છે. પુરત-પેન્સિલ-ખરીદી, જાખ-મંદિરનેા આપવાની ફી, કે માસિક પ્રગતિ-

પત્રકનું ઉપલક્ષ્યું અવલોકન, એ ત્રણમાં જ ધણું અનુ
 બાળકોને મળી રહેલી કેળવણીની તપાસ માળાપ
 અને વડીલો પતાવી દે છે. આજનાં બાલમંદિરો
 અને શાળાઓના સંચાલકો અને શિક્ષકો પણ બહુ
 હેશિયાર હોય છે અને ઉત્સવોનાં નાટકોમાં બાળકોનું
 પ્રદર્શન કરી 'બહુ બરાબર ચાલે છે' એવું પ્રમાણ-
 પત્ર માળાપો અને વડીલો પાસે મેળવી લેવા તેઓ
 ખાસ કાળજી રાખે છે. ઉત્સવો પ્રસંગે કોઈક વધુ
 સાચા શિક્ષકો માળાપસંમેલનો ગોઠવે છે. પરંતુ
 આવે પ્રમંગે પણ નાટકિયા ઉત્સવોની મનોરંજક
 ધમાલો નીચે માળાપસંમેલનોની વિચારપ્રેરક
 ગંભીરતા ગૂંચળાઈ જ નય છે.

સ્વાનુભવમાંથી વિચારેલા બાળકેળવણીના
 ગાંધીજીના આદર્શની આ બધામાં કરુણ ઉપેક્ષા
 થઈ રહી છે. માતૃપ્રેમ અને કુટુંબવાત્સલ્યના
 રાવનકારી અને વિકાસસાધક વાતાવરણમાંથી
 બાળકો વિપ્લૂટાં - અળગાં પડતાં નય છે. એમની
 કેળવણી 'જીવનવિમુખ અને આત્મવિકાસને
 નાધક થઈ રહી છે. મોનોસોરીની ઢબે ચાલતાં
 બાલમંદિરોમાં સ્વયંવિકાસ અને સ્વાતંત્ર્યનાં તત્ત્વોનો
 આશ્રય રહે છે, પરંતુ આજે જે ઢબે અને જે
 વાતાવરણમાં એ મંદિરો ચાલી રહ્યાં છે તેમાં સ્વયં-
 વિકાસ આત્મવિકાસમાં જ પરિણમે છે કે નહિ
 એ બહુ જ શંકાસ્પદ પ્રશ્ન છે.

હું એમ માનું છું કે, રાજા માળાપની બેદરકારી
 અને કર્તવ્યવિમુખતામાંથી પ્રગટેલી એક ઉપાધિ
 જ છે; માળાપ પોતાનાં બાળકો પ્રતિનું કર્તવ્ય
 જૂલવા સાચાં એટલે એમને 'બાળકો' ઉપાધિરૂપ
 લાગ્યાં; એમની ખટખટ બીજને સોંપી દેવા માટે
 શાળાઓ એમણે શોધી કાઢી, અથવા એમની એ
 ખટખટનો બોલને સંભાળી લેવા શાળાઓ તૈયાર
 થઈ; કૌટુંબિક ધર્મની વિધિવિધ જવાબદારીઓ પ્રતિની
 માળાપની વધતી જતી બેદરકારીમાંથી જેમ નોકર,
 આચાર્ય, રસોડાઓ, ધોળી, વગેરે પ્રગટ્યાં, તેમ
 બાળકોની કેળવણીનો પોતાનો ધર્મ માળાપોએ
 ઊંડો અને શિક્ષણસંચાલકોની સહિ વધવા માંડી.

શાળાઓનો આ શાપ સદેરની પ્રજાને તેમ જ
 શિક્ષિત માળાપને વધુ વળગી રહ્યો છે. માત્ર પ્રજાના
 કૌટુંબિક જીવન અને એમનાં બાળકોના શિક્ષણનો

સાગી રીતે અભ્યાસ કરીશું તો લાંબુ હશે - એ
 બહુ અણધાર રીતે - બાળકોને કંઈ ને કંઈ અને
 કેટલેક હેઠાણે ધણું જ સારિવક, જીવનદામી અને
 તેજસ્વી શિક્ષણ મળતું જ રહે છે. સદેર અને
 મામડામાં રહેલી બાળશિક્ષણને અંગેની પરિસ્થિતિનો
 આ બેઠ સાચે જ નવાઈ પમાડનારો છે. સદેરની
 બહેલી સુશિક્ષિત અને પદવીધારી બહેનો બાળકોના
 શિક્ષણની પોતાની જવાબદારીમાંથી વધારે ને વધારે
 સ્થૂત થતી જાય છે. મામડાની નિરક્ષર અને 'અમણ
 કહેવાતી' બહેનો બાળકોને શિક્ષણ આપવાની
 પોતાની જવાબદારી હજી વધારે સમજતી હોય છે.

આ હકીકત છે અને મને તો અનુભવે એ
 વધારે સ્પષ્ટ લાગતી જાય છે. છતાં હું બાણું છું કે,
 સદેરના બહેલા સમાજનો આ કથન બહુ જ બેઠું
 લાગશે. 'અમણ બહેનો તે વળી બાળકોના
 શિક્ષણમાં શું સમજતી હશે?' એવા કટાક્ષ કરી,
 કેળવણીનો સમાજ આ હકીકતને સદેજ વિચારવા ચોંચ
 પણ નહિ ગણે. બાળકેળવણીનું આ અતિશય
 કરુણ પ્રકરણ છે અને જો આ પ્રશ્નનો વધુ ઊંડો
 અભ્યાસ કરીશું તો જણાશે કે એમાં સાચા શિક્ષણ
 વિષેનો મહાન દષ્ટિબેદ જ માલુમ પડશે.

બાળશિક્ષણનું સાચું સ્વરૂપ ધર અને કુટુંબ છે,
 એના સાચા શિક્ષકો માળાપ અને વડીલો છે, એમ
 માંથીજ માને છે, કારણ કે કેળવણી વિષેની ગાંધીજીની
 દષ્ટિ તદ્દન જીવી છે. આજની આખીયે કેળવણીની
 પદ્ધતિ સામે એમની મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ છે
 કે, અથથી ઇતિ સુધી એ કેળવણીમાં જીવનની સાચી
 યાત્રાનો વ્યવસ્થિત રીતે ધ્યાસ થઈ રહ્યો છે. જીવનને
 સ્પર્શ કરનારી બંધી જ વસ્તુઓની એમાં અવગણના
 થઈ રહી છે. આપણું જીવન ક્રિયામય છે, અને
 આપણને મળતી આજની કેળવણી પોથીપથી ધોઈ
 જીવનની ક્રિયાઓથી તે વિમુખ રહે છે. બાળકમાં
 રહેલી અખૂટ સક્રિયતા એના જીવનની વિધિવિધ
 ક્રિયાઓમાં પ્રગટ થવા માટે મથી રહી છે. પોતાનાં
 માળાપ અને બાઈબહેનોના જીવનનાં નાનાં મોટાં
 કાર્યમાં હોંડળખે સહકાર આપવા બાળકો તો
 તલસી રહ્યાં હોય છે. પરંતુ આપણે જ એમના એ
 સ્વયંવિકાસનાં મંથનોમાં આપણી કહેવાતી કેળવણીના
 અંતરાયો ગિબા કરીએ છીએ. જીવનથી વિમુખ

એવી નિષ્ક્રિય પુસ્તકિયા કેળવણીની આંદોલનમાં એ સ્વયંવિકાસને આપણે ગોંધી રાખીએ છીએ. આજની કેળવણીના આ મોટામાં મોટો શાપ છે. એ શાપમાંથી બાળકોને અને વિદ્યાર્થીઓને ઉગારી લેવા માટે જ ગાંધીજીએ કેળવણીના તદ્દન બુદ્ધિ જ દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો છે. એ સાચી કેળવણીનાં સાધનો બાપા નથી, પુસ્તકો નથી, અભ્યાસક્રમો નથી, પરીક્ષાઓ નથી. એ કેળવણી તો મૂક છે. જીવનનાં નાનાં મોટાં કાર્યો અને પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શાંત રીતે એ કેળવણી વિદ્યાર્થીઓના વિકાસની સાધના કરી રહી છે. જીવનની ક્રિયાઓમાં પડેલી આ અખૂટ શિક્ષણસામગ્રીની શોધ કરી ગાંધીજીએ કેળવણીમાં મહાન ક્રાંતિ યશ્ કરી છે. ક્રિયાત્મક કેળવણીની એ અનોખી દૃષ્ટિને પરિણામે જ એમણે સ્વાનુભવથી વિચાર્યું છે કે સાચી કેળવણી ઘરમાં માયાપની નીચે જ હોય.

જીવનની ક્રિયાઓ અને એની આસપાસનું વાતાવરણ એમાં જ એ સર્વોત્તમ શિક્ષણની અખૂટ સામગ્રી પડેલી છે, તો બાળકોના શિક્ષણની સૌથી વધારે સગવડ ઘરમાં અને માયાપની પાસે જ હોઈ શકે છે. બાળક જન્મે છે ત્યાર પછીથી એનો જે શાંત અને અદૃષ્ટ વિકાસ થયા કરે છે તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીશું તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાશે કે, જીવનની ક્રિયાઓ જ એનો એ અદ્ભુત વિકાસ સાધે છે. એની અંદર જે વિષયવિષ શક્તિઓ પડી છે તેમને ખીલવાના પ્રસંગો એના જીવનમાંથી એને આપેલા આપ મળતા રહે છે. બાળકની જે વિષયવિષ જાતની ભૂખો છે, એની આસપાસ જે કંઈ પડેલું છે, તે વિષે એનો જે સંબંધ છે, એ બધું સમજવાની અંતરે એ બધું મેળવવાની સમજણ એને ક્યાંથી આવતી જાય છે? એને અનેક વસ્તુઓની એળખ ડોલુ કરાવે છે? એની આસપાસ પડેલી અસંખ્ય વસ્તુઓનાં નામનિશાન એ કંઈ રીતે શીખે છે? જીવનની વિષયવિષ ક્રિયાઓ, એના અનુભવો, આસપાસ જે ચાલી રહ્યું છે તેનાં અવલોકનો, એ બધામાં જ બાળકની સાચી કેળવણી નિર્માણ થઈ રહી હોય છે. ઘરમાં, કુટુંબમાં,

માયાપના સાન્નિધ્યમાં, પડોશમાં, જ્યાં એક એ ત્યાં આ જાતની અખૂટ શિક્ષણસામગ્રી પડેલી છે. કોઈ એને દોરનાર ન હોય તોયે, બાળક પોતાની ખીલતી સમજણ પ્રમાણે, એમાંથી પોતાની અંતરગત શક્તિઓના સ્વયંવિકાસની ભૂખ સંતોષવા મથે છે. એમાંથી એ પોતાની વિષયવિષ દૃષ્ટિઓના વિકાસ પણ કરે છે. માયાપ, વડીલો, ભાઈબહેનો અને પડોશીઓ સમગ્ર હોય, બાળકોના જીવનનાં રસિયાં હોય, તો તેઓ બાળકને એના આ સ્વયંપ્રેરિત, સ્વયંસંચાલિત વિકાસમાં પાર વિનાની મદદ કરી શકે છે. એ મદદ કેવા પ્રકારની હોઈ શકે? બાળકોની ભૂખો અને સ્વયંવિકાસનાં એનાં મથનને પૂરી રીતે સંતોષે એવું વાતાવરણ નિર્માણ કરવું અને એ અંગે તડતા અંતરાયો દૂર કરવા, એ જ પ્રકારની મદદ માયાપો અને વડીલોએ કરવી જોઈએ.

બાળશિક્ષણ અને બાળવિકાસનો આ રીતે આપણે વિચાર કરીશું તો કુટુંબ અને ઘરના વાતાવરણમાં બાળકો કેવા ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવી શકશે એનો ફિક ફિક ખ્યાલ આવશે. પરંતુ આ વસ્તુ સમજવામાં મોટી મુશ્કેલી આવે એ નહીં છે કે, જીવનની ક્રિયાઓ અને ઘર તેમ જ કુટુંબના વાતાવરણમાં પડેલી શિક્ષણસામગ્રીને કોઈને ખ્યાલ જ હોતો નથી. બધા એને ધરકામ અને જીવનના વ્યવહારો જ ગણે છે. એમાં વળી કેળવણી અને બાળવિકાસની સામગ્રી શી હોઈ શકે, એ જ કોઈને સમજતું નથી. આ અણસમજ અને અજ્ઞાનનું કારણ આપણને મળતી આજની મોટી વિષયગામી પુસ્તકિયા કેળવણી જ છે. જેને શિક્ષિત વર્ગ જ્ઞાન કહે છે તે ખરી રીતે અજ્ઞાનનો વમળો જ છે. સાચી કેળવણી એમાં અવટાર્ક ગઈ છે, બોવાર્ક ગઈ છે, ધોવાર્ક ગઈ છે.

કહેવાતા જીવિકાસના માત્ર પટ્ટોટા જ એ વમળોમાંથી પ્રગટે છે, જે જીવનવ્યવહારોના સ્પર્શ થતાં જ ફૂટી જાય છે અને નિષ્ફળતા અને નિરાશામાં જ આજનો બહેલો વર્ગ ઢળ જાય છે.

પાટણના ડો. પંડયા અભ્યાસગૃહના મુખ્ય સંચાલક, શ્રી. મણિલાલ માધવલાલ દવેનું તા. ૯મી ઓગસ્ટને રોજ અચાનક અવસાન થયું. આગલી રાત મુખી તો તેઓ પોતાની પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ હતા. ઘેર ગયા પછી અચાનક તબિયત ખરાબ થઈ અને હૃદય બંધ પડી જવાથી જીવ છૂટી ગયો.

તેઓ પાટણની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં ગણિતના શિક્ષક હતા. પરંતુ શાળા બંધારનો પોતાનો બધો સમય તેઓ ડો. પંડયા અભ્યાસગૃહમાં સેવાભાવે આપતા હતા.

૨૧. ડો. પંડયા પણ તેમની માફક શિક્ષક હતા; ત્યાંની ટ્રેનિંગ કોલેજના તે પ્રિન્સિપાલ હતા. તેઓ પણ પોતાનો ફાલતુ સમય સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં ગાળતા ઇન્ડસ્ટ્રીએન્સ અને પ્લેગ જેવા રોગો ફાટી નીકળતાં, પોતાના શરીરની દરકાર ન કરતાં, ઘેર ઘેર ફરી પીડિતોની તેઓ સેવા કરતા. તેમ કરતાં તેઓ પોતે મરડીના ભોગ થઈ પડ્યા અને ભર યુવાન વયે અકાલ અવસાન પામ્યા. દવે માસ્તર તેમને પોતાના ગુરુ જેવા માનતા. પોતાના ગુરુની સેવાપરાયણતાનો અમર વારસો તેમણે આખી જિંદગી સાચવ્યો અને મૂંગે મોઢે સેવા કરતાં કરતાં તેમણે દેહ છોડ્યો.

ડો. પંડયાના સ્મારક તરીકે પાટણમાં એક અભ્યાસગૃહની સ્થાપના કરી, એમાં શાળા બંધારના સમયમાં યુવાનોને સંસ્કાર અને તાલીમ આપવાની યોજના કરવામાં આવી. આ કામ દવે માસ્તરે ઉપાધી લીધું અને તેને જીવનના અંત મુખી—લગભગ ૨૫ વરસ મુખી સંભાળ્યું. સેવાભાવી સજ્જનોના સ્મારક તરીકે આવાં કામો તો ઘણાંય શરૂ થાય છે. પણ શોચ્ય કાર્યકર્તાઓને અભાવે તે ભેઈંજે તેવાં ચાલતાં નથી. ડો. પંડયા-સ્મારકના આ અભ્યાસગૃહને દવે માસ્તર જેવા હોંશીસા કાર્યકર્તા મળી ગયા એટલે તેનું કામ ચાલ્યું

એટલું જ નહિ, પણ તેમની ભાગવણીમાં ફેરવ્યું ફાલ્યું. હાલ ત્યાં અભ્યાસગૃહ ઉપરાંત છાત્રાલય ચાલે છે. તેમાં બંતમહેનત કરીને થોડા ખર્ચમાં રહેનાર ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ વ્યવસ્થા છે. તે ઉપરાંત બાલમંદિર, હાઈસ્કૂલ, વ્યાયામશાળા અને ખાદીબંડાર ચાલે છે. પાટણની જૂની ઐતિહાસિક કારીગરીનું નાનકડું સંગ્રહસ્થાન પણ એકડું કરવામાં આવ્યું છે. અવારનવાર તહેવારોની ઉજવણી અને યુવકમંડળ તથા વિદ્યાર્થી-મંડળની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આ અભ્યાસગૃહ પાટણની જ નહિ, પરંતુ ઉત્તર ગુજરાતની એક જીવંત બગીચી સંસ્થા થઈ પડ્યું છે. તેની મુલાસાથી ઉત્તર ગુજરાતમાં કેઈ અબરુ નથી. તેને લીધે જ, તે પ્રવૃત્તિના પ્રાણ સમાન દવે માસ્તર ચાલ્યા જતાં ત્યાં ઘણાને આઘાત લાગ્યો. પાટણમાં તો હિંદુ મુસલમાન સૌ શોકમાં રૂળી ગયા હતા.

આલું સુંદર કામ પોતાના વતનમાં રહી તેમણે કરી બતાવ્યું, તે એમના કામની ખીજ એક વિશેષતા છે. સામાન્ય રીતે ઘણા માણસોને પોતાના વતનમાં કામ કરવાનું ફાવતું નથી. દવે માસ્તરે સર્વના પ્રીતિ-પાત્ર બનીને તે કામ કરી બતાવ્યું. પાટણે તેમના કામની કદર કરી છે અને કરશે. તેમના પ્રાણ સમાન અભ્યાસગૃહની દરેક પ્રવૃત્તિને પગભર કરવી અને વિકસાવવી, તે કરતાં દવે માસ્તરનું વધારે સાચું સ્મારક શું હોઈ શકે? પાટણ-વાસીઓ, તેમના વિદ્યાર્થીઓ અને મિત્રો તેમના કામને દીવાળીને સદ્ગતને સાચી અંજલિ આપશે એવી આશા છે. પ્રભુ સદ્ગતના આત્માને શાંતિ આપો! જીવનભર લોકહિતનું કામ કરીને જનારને પ્રભુના દરગાજમાં વજર માગી શાંતિ મળે જ છે; પણ તેમના આત્માને સાચી શાંતિ તો તેમનું કામ અમર રહે અને ફૂલેફાલે તો જ મળે.

ગયા લેખમાં આપણે જોયું કે, ખગોળના વહેવારુ ઉપયોગ માટે ત્રણ વસ્તુ જાણવાની જરૂર છે: (૧) વખતનું સૂક્ષ્મ માપ, (૨) રચનાના સૂક્ષ્મ અણાંશ-રેખાંશ, અને (૩) અમુક સમયે અમુક રચને અમુક આકારીય પદાર્થ આકારમાં કયે સ્થાને હશે તે અગાઉથી જાણવું. આમાંથી પહેલી બે વસ્તુ વિષે ગયા લેખમાં વિચાર કર્યો. ત્રીજી વસ્તુ વિષે આ લેખમાં વિચાર કરીયું.

આકારમાં કોઈ પણ પદાર્થનું સ્થાન નક્કી કરવાની મુખ્ય ત્રણ ચાર રીતો છે. તેમાંથી એકાદ બે વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. આકારનાં વિપુલરૂપ અને ક્રાંતિવૃત્ત યું એ આપણે જોઈ ગયા. એ બે જ્યાં એકબીજાને કાપે તે વસંતસંપાત અને શરતસંપાત એ પણ જોયું. કોઈ પદાર્થ પૃથ્વી વિપુલરૂપ પર દોરેલા લંબ (કાટખૂણા કરતી લીટી) વિપુલરૂપને ક આગળ મળે અને વસંતસંપાતને વ કહીએ, તો વક્ર અંતર તે પદાર્થનાં વિપુલાંશ અને વક્ર અંતર તે પદાર્થની ક્રાંતિ કહેવાય છે. પદાર્થ વિપુલરૂપથી ઉત્તરે કે દક્ષિણે હોય તે પ્રમાણે ક્રાંતિ અનુક્રમે ઉત્તર કે દક્ષિણ કહેવાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો, વિપુલાંશ અને ક્રાંતિ તે પૃથ્વી પરના અનુક્રમે રેખાંશ અને અણાંશને બદલે જ મળતાં છે. ફરક એ કે, સ્વયં રેખાંશવાળું ક્રાંતિય પૃથ્વીના વિપુલરૂપ પર નથી, પણ સ્વયં વિપુલાંશવાળો વસંતસંપાત આકારના વિપુલરૂપ પર છે. બીજે ફરક એ કે, રેખાંશ પૂર્વ અને પશ્ચિમ અને તરફ ૧૮૦ અંશ સુધી મપાય છે, ત્યારે વિપુલાંશ માત્ર પૂર્વ તરફ ૩૬૦ અંશ સુધી મપાય છે, એટલે વિપુલાંશ '૧૦ અંશ પશ્ચિમે' એમ નહિ, પણ '૩૫૦ અંશ' એમ જ બોલાય છે.

જે પ્રમાણે આકારના વિપુલરૂપ પર વિપુલાંશ અને ક્રાંતિ મપાય છે, તે જ પ્રમાણે ક્રાંતિવૃત્ત પર અનુક્રમે મોળ અને શર મપાય છે. અહીં એ યાદ રાખવું કે સંપાત ક્રાંતિવૃત્ત પર પણ છે. બોગ વસંતસંપાતથી માખ્યા હોય, તો તેને સાક્ષ્ય કહે છે, અને ક્રાંતિવૃત્તના બીજા કોઈ સ્થિર બિંદુથી માખ્યા હોય, તો તેને નિરચન કહે છે.

આપણા પંચાંગમાં મહેના જે આંકડા આપવામાં આવે છે તેને આપણે 'નિરચન બોગ' કહીયું; જોકે તેને 'નિરચન' કહેવા એ પણ બરાબર નથી, કારણ કે તેઓ વિપુલરૂપાતથી લગભગ ૨૩ અંશ દૂર આવેલા એક અસ્થિર બિંદુથી માપવામાં આવે છે. આ અસ્થિર બિંદુ દર વરસે ૮૧ વિકલા પૂર્વ તરફ ખસે જાય છે એ આપણે જોયું. આ આંકડા વળી પ્રત્યક્ષ આકાર સાથે મળી રહેતા નથી એ વાત તો જુદી જ રહી. આ આંકડાને ઉપયોગ આપણાં મર્મકૃત્યો અને ફલજ્યોતિપના નિર્ણય માટે થાય છે. આવા જુલમરેલા આંકડા આ વિષયોમાં કેમ ઉપયોગી થઈ શકે અને આ વિષયોમાં શ્રદ્ધાવાળા કોડો આ જાણતરમાં કેમ નિશ્ચિન્ત રહી શકે છે, એ જ અમને તો કદી સમજાનું નથી. વિષયાંતર હોવાથી એ વાત અહીં જ છોડી દઈએ છીએ.

કોઈ પણ આકારીય પદાર્થનો કોઈ પણ વખતે વહેવારુ ઉપયોગ કરવો હોય, તો તેનાં તે વખતનાં વિપુલાંશ અને ક્રાંતિ જગવા વિના ચાલે નહિ, અને એ જાણાય તો બીજા કસાની જરૂર પણ નહિ. હવે આકારીય પદાર્થો એટલે સમર્પિ વગેરે સ્થિર તારાઓ, સૂર્ય (જે પણ એક સ્થિર તારો જ છે), મંગળ વગેરે ગ્રહો અને ચંદ્ર વગેરે ઉપગ્રહો.

આમાંથી પહેલાં સ્થિર તારાઓ લઈએ. દર વરસે બહાર પડતા અગ્રેષ્ઠ કે ફેબ 'નોટિકલ આત્માનાક' માં નરી આંબે દેખાતા બધા તારાઓનાં વિપુલાંશ, ક્રાંતિ અને તેમાં દર વરસે પડતો ફરક આપ્યાં હોય છે. આ વાર્ષિક ફરક ઘણાં વરસો સુધી લગભગ એકસરખો રહે છે, તેથી હાલના કોઈ પણ વર્ષનું 'નોટિકલ' તારાઓનાં વિપુલાંશ અને ક્રાંતિની જાણતરમાં વર્ષો સુધી આપણને ઉપયોગી થશે. પૃથ્વીની ધરી આકારમાં એક જ દિશામાં રહેતી નથી, તેથી સ્થિર તારાઓનાં વિપુલાંશ અને ક્રાંતિમાં હંમેશાં થોડો ફરક પડ્યા કરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો, પાછળ આપણે સંપાતના પરાવર્તન વિષે કહી ગયા છીએ તેને લીધે જ આ ફરક પડે છે. આમ તારાઓની જાણતરમાં આપણે કશું કરવાનું રહેતું નથી.

હવે રહ્યા સૂર્ય, ચંદ્ર અને ગ્રહો. સૂર્ય સ્થિર છે, પણ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરતી હોવાથી સૂર્ય તારાઓમાં ફરતો ભાગ્ય પડે છે. બીજા ગ્રહો પણ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે અને ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે. આથી આ પદાર્થો કેઈ પણ સમયે કયાં હશે તે શોધી કાઢવાનું ગણિત લાંબું થાય છે. આ ગણિતને હવેથી ટૂંકમાં 'ગ્રહગણિત' કહીશું. યુરોપ અમેરિકામાં ગ્રહગણિતને સરળ બનાવવા માટે ઘણાં કોષ્ટકો બનાવવામાં આયાં છે, અને તેની મદદથી દરેક ગ્રહનાં વિધુવાંશ અને ક્રાંતિ દરેકજાનાં દરેક કલાકનાં ગણીને દર વરસે તેનું પુસ્તક એક બે વરસ અગાઉ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આનો ઉપયોગ મોટે ભાગે આગળોટ ચલાવવામાં થતો હોવાથી આ પુસ્તકને 'નોટિકલ આલ્માનાક' એટલે 'નાવિક પંચાંગ' કહે છે. તે ખગોળ-શાસ્ત્રીઓને પણ ખૂબ ઉપયોગી થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં નરીન મુધારેલાં પંચાંગો 'નોટિકલ'ને આધારે બનાવવામાં આવે છે. આ આપણે માટે મોટી સગવડ ગણાય બીજી બાજુએ એના ઉપર પરાધીન રહેવામાં કેટલીક વાર બહુ અગવડ પડે છે; જેમ કે હું દર વરસે ગ્રીનિય અને પારિસથી 'નોટિકલ' મંગાવું છું, પણ ૧૯૪૧નું ગ્રીનિયનું અને ૧૯૪૨નું પારિસનું 'નોટિકલ' હજુ મને મળ્યાં નથી. કદાચ લગભગને લીધે તે તૈયાર ન થઈ શક્યાં નહિ હોય. સામાન્ય રીતે તે એક બે વરસ અગાઉ મળતાં હતાં.

આ પરાધીનતા ટાળવા માટે બે વાત થવી જોઈએ: એક તો ગ્રહગણિતનાં કોષ્ટકો આપણે બનાવવાં જોઈએ, અને બીજું દર વરસે અગાઉથી દૈનિક મહેના આંકડાનું પુસ્તક બહાર પાડવું જોઈએ.

ગ્રહગણિતનાં જે કોષ્ટકો યુરોપ અમેરિકામાં બહાર પડ્યાં છે તે બહુ સ્વદેશ ગણિત માટે છે. આપણને તેટલી સુદક્ષતાની જરૂર નથી અને તેથી ઓછી મહેનતે ઓછી સક્ષમતા આવે એવાં કોષ્ટકો બનાવવાની જરૂર છે. આમાં કોષ્ટકો સ્વ. છત્રે, સ્વ. કેતકર, સ્વ. પના' અને શ્રી. દક્ષતરીએ પોતાનાં પુસ્તકોમાં આપ્યાં છે. પણ તેનાં ઉપરરોજી (Argu-

ments) વધારે ટૂંકે ગાળે લઈને અને બીજી કેટલીક સગવડો વધારીને, તે પરથી ગણિત વધારે સરળ અને એવાં બીજાં નવાં કોષ્ટકો બનાવવાની જરૂર છે. આ કોષ્ટકો વિધુવાંશ ક્રાંતિ તેમ જ ભોગ શરૂ થતેનાં ગણિત માટે બનાવવાં જોઈએ, અને એ બંનેના દૈનિક આંકડા સૂર્ય, ચંદ્ર અને દરેક ગ્રહ માટેનાં તૈયાર કરીને ઓછામાં ઓછા એક વર્ષ અગાઉથી બહાર પાડવા જોઈએ.

ગ્રહગણિતનાં પુસ્તકો બનાવવાં વગેરે જે કામ અત્યાર સુધી થયું છે તે એક જ માણસને હસ્તક થયું છે. તેથી તેના કર્તા દરેક કોષ્ટક પર બહુ મહેનત લઈ શક્યો નથી, અને ગણિત સરળ બનાવવા માટે કોષ્ટકોને જોડેસો વિસ્તાર કરવો જોઈએ તેટલો તે કરી શક્યો નથી. વળી પ્રકાશિત કરવાનું પણ કતિને જ શિર હોવાથી બહુ વિસ્તારવાળાં કોષ્ટકો લખાવવાનું ખર્ચ પણ તે ન વેડી શકે. એક જ માણસના પ્રયત્ન જોતાં દરેક માણસનું કામ પ્રશસ્ત ગણાય, છતાં એકંદરે આપણું કામ જોઈએ તેવું થઈ શક્યું નથી. બીજા દેશોમાં આવાં કોષ્ટકો બનાવવાનું, તે પરથી દૈનિક મહેનાનું ગણિત કરવાનું, અને તે પ્રકાશિત કરવાનું કામ તે દેશની સરકાર કરે છે. પણ આપણી સરકાર પાસેથી આ આશા આપણે રાખી શકીએ નહિ; તેથી આપણે પોતે જ એક સંસ્થા સ્થાપીને આ કામ કરવું જોઈએ. વળી ગણિત પ્રમાણે ગ્રહ આકાશમાં દેખાય છે કે નહિ. તેની આપણને તેમ જ લોકોને ખાતરી થાય તે માટે એક વેધશાળા (અવલોકનશાળા)ની પણ જરૂર છે. આ દેશમાં આને માટે પૈસા આપી શકે એવા ધનિકો અને આ કાર્ય કરી શકે એવા વિદ્વાનો છે. આ કાર્યની જરૂર વિશે છેલ્લાં પોણેસો વર્ષથી આપણા દેશના પ્રથમ પંક્તિના વિદ્વાનો આપણને કહેતા આવ્યા છે. દરેક જ્યોતિષમંથનમાં આને માટે દરાવ પણ થાય છે. છતાં આ દિશામાં કંઈ કાર્ય હજુ થયું નથી. હજુ પણ આ કાર્ય માટે વિશેષ પ્રયત્નો થશે અને તેની નાની એવી પણ શરૂઆત થશે એવી આશા આપણે રાખીએ.

હરિહર બક્ષ

‘તીરે-ઝીભા’નો પ્રશ્ન

શ્રી. તંત્રીજી,

‘ઊર્મિ’ માસિકના છેલ્લા બે અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રી. ત્રિભુવનદાસ લુહારના, ‘મહાત્માઓમાં મતભેદ’ મથાળાના બે લાંબા લેખો વાંચી આ પત્ર લખવા પ્રેરાયો છું. તે આપ પ્રસિદ્ધ કરશે એવી વિનંતી છે.

એ લેખોની ચર્ચા સમજવા માટે ‘સર્વોદય’માંથી શ્રી. કિં. ને. મૂળ લેખ વાંચી ગયો. પહેલી જ છાપ એ પડી કે, શ્રી. કિશોરલાલભાઈ એમની અહિંસક નીતિ મુજબ વર્તીને, તે લેખમાં શ્રી. અરવિંદને વિષે કથું ખાસ ધસાતું નથી લખતા. ઉપરાંત, શ્રી. લુહાર જણાવે છે તેમ, લેખકને તેઓ અમ્ય અર્પે છે કે, ‘કોઈ તમારી નિંદા કરશે તો હું તમારે પડમે સ્વીકાર.’

સાવ ઊંચું જ શ્રી. લુહારની ચર્ચામાં જોયું. એમાં ‘હિંસક’ (તેના વ્યાપક અર્થમાં કહ્યું છું.) ચર્ચા બહુ જોઈ: તેમણે જાણ્યેઅજાણ્યે ગાંધીજીને, મૂળ લેખકને, અને ક્યાંક તો મહાસભા અને બીજા અનેકને નાહકના સડોતી, અતુદાર અને ક્યાંક તો ગેરસમજ બરેલી ટીકાઓ કરી છે. વધારે દુઃખ તો એ જોઈને થાય છે કે, ચર્ચાને અંગે એ બધું અપ્રસ્તુત લાગે છે. અરજી. મારે એ બધા વિષે અહીં કહેવાનું નથી. એ વિષે, ઠીક માને તો, મૂળ લેખક શ્રી. કિં. પોતાની સ્પષ્ટતા કરી શકે છે. હું તો એક ‘તીરે-ઝીભા’ જિજ્ઞાસુ તરીકે બે ‘મહાત્માઓમાં મતભેદ’નું સ્વરૂપ સમજવા ચાહું છું, અને તે પૂરતો આ મારો પત્ર એ સંજોગથી લખી મોકલું છું.

૧

૧. ‘ઊર્મિ’ના પા. ૧૦૯ ઉપર, ‘મહાસભા ગવર્નરને ફાળો મોકલતાં જ પત્ર (શ્રી. અરવિંદ) લખેલો, તે જ તેમના આ યુદ્ધને સહાય કરવાનાં તેમનાં પ્રત્યક્ષ કારણો છે’—એમ કહીને શ્રી. લુહાર યુગસાથીમાં તે પત્ર ઉતાર્યો છે. આ પત્ર કોઈ આધ્યાત્મિક મુદ્દો ઉઠાવે છે એમ ન જણાય. પા. ૧૦૬ ઉપર એમણે ટીકેલા શ્રી. રામભાઈ પટેલના અને શ્રી. રાધાકૃષ્ણનના મતની નીતનો જ એ મુદ્દો છે. શ્રી. અરવિંદ એમાં કોઈ ખાસ અધ્યાત્મશાસ્ત્રને લગતી વાત નથી કરતા; પણ તે તો એમ જણાવે છે કે, ‘આ લડાઈ એટલે સંસ્કારિતાના સંરક્ષણ

માટેની લડાઈ છે, અત્યાર સુધી માનવ જાતિએ જે સામાજિક, સાંસ્કારિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો જીવનમાં વિકસાવ્યાં છે, તે સધળાંનો બચાવ આ યુદ્ધ ઉપર આધાર રાખે છે.’

૨. આ મત નવો નથી. બ્રિટિશ પ્રચાર-ખાતું ખાઈખપૂટીને આ જ બાબત સીનાં બોળાં મગજને પર દસાવવા મથે છે. એ મતનું પરીક્ષણ કરવા કોઈ અધ્યાત્મ-ચર્ચા નહિ, પણ ઇતિહાસ અને અંગ્રેજોની તેમાં વ્યક્ત થતી નેક ચા ગેર-નેક દાનત જ તથાસવાનો પ્રશ્ન છે. એમાં હિંસા-અહિંસાનો પણ પ્રશ્ન નથી, કેમ કે એમાં મૂઢીત લેવાયું છે કે, ન્યાય ક્યાં છે એ નક્કી કરી તેની રક્ષાને માટે લડવું, અને જરૂર પડે તો—અને યતુને દસાવવા જરૂર તો પડે એ ઉઘાડું છે,—સવાયા ધર્મને લડવું.

૩. અને એ અંગ્રેજ દાનતનો વિચાર કરીને જ મહાસભા વર્તી છે. શ્રી. કિશોરલાલભાઈ એ એ ચર્ચા એમના લેખમાં નથી ઉઠારી. એમણે તો—એક આધ્યાત્મિક સાધક લડાઈને પ્રમાણે અને બીજા સાધક ન પ્રમાણે. ત્યારે સામાન્ય મતિ મૂંઝાય, તેવે કાળે તેણે શું કર્યું?—એનો ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એથી તે જગતના ઇતિહાસની આ કટોકટીને ‘હિંસા વિનં અહિંસા,’ અથવા ‘હિંસા વિનં ગાંધી’ એવું ચિત્રમય સ્વરૂપ આપી વાત કરે છે.

૪. જો શ્રી. અરવિંદ એમ કહ્યું હોત કે, હિંસા મનુષ્ય-જીવનમાં ગ્રાહ્ય ધર્મ શકે છે, તો આ ચર્ચા જુદી બનત. ને તો માત્ર સામાન્ય બ્રિટિશ-પક્ષનો, જે ખૂબ ગવાય છે તે મુદ્દો રજૂ કરે છે. હિંસાથી સાંસ્કારિક અને આધ્યાત્મિક કે ક્યાં ગ્રાહ્ય એવાં માનવ મૂલ્યો ન વિકસી શકે એમ ગાંધીજી માને છે. તેથી જ બ્રિટિશ-પક્ષનું સાષેક્ષ ન્યાયીપણું સ્વીકારતાં છતાં, તેમને અહિંસક સામનો કરવા કહે છે; અને બ્યારે ચિનચરતી મદદ હિંદ આપે એમ તેમણે કહ્યું હતું ત્યારે, તે મદદ અહિંસાને ધોરણે જ હોય, એમ ફોડ પાડેલો, શ્રી. લુહાર તેમની ચર્ચામાં આ મુદ્દો ઘટતી સ્પષ્ટતાથી નથી મૂકતા; પરંતુ કાળવાદક સમિતિ, મીલાના આગ્રાદ ધંધાદિના મતો અંદર લાવીને કદાચ ગાંધીજીના

મા સિદ્ધ વિવેચન

શુરુદેવ ગયા

ગયે મહિને 'સંકટપ્રસ્ત સંસ્કૃતિ' એ શ્રી. શુરુદેવનું, પોતાનાં ૮૦ વર્ષની પૃષ્ઠાદૃશિતિનું નિવેદન પ્રસિદ્ધ કર્યું, ત્યારે ક્રમવાચે નહોતી કે, આવતે મહિને જ તે આ જગત છોડી જશે. શુરુદેવ જેવા મહાપુરુષ સમાધિ લે, તેના શોક ન હોય. આપણે તો કથિરના ધન્યવાદ ગાઈએ કે, તેણે આટલાં વર્ષ સુધી શુરુદેવની પ્રસાદી આપણને આપી અને તેમની દ્વારા પોતાનો પેગામ પહોંચાડયો.

જગત-દરજારમાં શુરુદેવ યુક્તિમય દિલ્લી મુખકાંતિ હતા. એમની શોભાએ દિલ્લે દેશપરદેશમાં — કાન્ય, કળ્યા અને દર્શન તથા સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના જગત-દરજારમાં — દરબને પામ્યો. દિલ્લે-આકાશમાં યુક્તિમય, ગરીબાર્થ અને અપમાન અવસ્થાનાં વાદળો આવો અને જાઓ; એના અખંડ આત્માનું તેજ તો વ્યાપ્ત, પૂર્વનું જેવું હતું તેવું ને તેવું જ જળદળે છે, પતિત પૂર્વે હજી શુરુપદે જ છે, — આ પ્રતીતિ જગતને તેમણે કરાવી.

એ રાજવી હતા. પણ દિલ્લા દુઝે દુઝી યયા; તેના અપમાનમાં પોતાનું અપમાન જોયું; અને આર્થ દૃષ્ટિથી જગતને સંબોધ્યું કે, દુઝા અને અપમાન આપનારની આંતર અધમતા વધારે ભયાનક છે, કેમ કે એમાં માણસાઈનો દાસ છે, પ્રભુની પ્રસાદીરૂપ માનવજીવનનું અપમાન છે. ૧૯૧૯-માં દિલ્લે અમૃતસરનો ધા કરનાર સરકારે કનિષ્ઠદમન ધા કર્યો તેનું એને બાન નહોતું. તેથી જ 'સર'ના ખિતાબ પાછો મેળા તેને સરખ આવી : જગત આગળ સરકારને ઉઘાડી પાડવામાં એ કાર્ય મોટા કાજો આપ્યો છે.

૧૮૫૭ના કાળ પછી દિલ્લે-સરકારની સાધના વ્યાપક બની છે અગાઉ તે માત્ર સરકારી હતી એ મરી સંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક બની. ફરજિયાત નિઃશસ્ત્ર અનેલા દિલ્લે પોતાનાં સંસ્કૃતિ-જગત, પ્રજા-શક્તિ, અને સાંત સમનબળે કરીને અંગ્રેજોના સરકારી કબજાને દીન અને અશક્ત દર્શાવી રહ કરશે જોઈએ. એવી સાધનાને સારુ ધર્મ, સાહિત્ય, સંગીત, કળા, અને માનવતાનું વધારા સંપ્રદેશનું અખંડ દર્શન જોઈએ. રાજદારી બોલો એ ગદ્યાને એરે જ મતિ અને શક્તિ

પામે. આ જે પ્રયંસ સાંતિ-વિજયની સાધના, તેના એક અંખે સેનાની રવીન્દ્રનાથ હતા. એમનું સુદક્ષેપ માનવહૃદય હતું; અને જગતભરનાં માનવહૃદયોમાં એ મૂકયા.

આવા જગોનાં સ્વૃક્ષ દર્શન ન હોય; એમને દિલ્લે દારણુતા પણ ન હોય. એના વિજયો અગાત અને સર્વતોભદ હોય. એમાંથી વેરઝેર કે હતાશાની અધીરતા ન પડવાય; એમાં છતનાર અને હારનાર સરખા જ વિજયમત બને. આવા વિજયો સામાન્ય તવારીખમાં પણ નથી ચડી શકતા; યુગહૃદય પર તે અક્રિત હોય છે. રવીન્દ્રનાથ એના આંકનાર હતા. દિલ્લેનાં કેટલેકાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરી રહેલા કર્મ-વીરોનાં હૃદયસિંચન એમણે પોતાના ગાન, કવન, લેખન, ભાષણ અને નવલકથનથી કર્યું હશે, એનું વસ્તીપત્રક છે? આજે એ ગયા છે ત્યારે એ આપોઆપ દેખાય છે — દિલ્લેમાં અને પરદેશોમાં સીને એમની ખોટ જણાય છે.

પણ એ ખોટ કરતાં તો એમણે જે આપ્યું એની પૂજા ચરે છે. એને માટે પ્રભુને ધન્યવાદ આપીએ, અને નહિ કે એમની અપૂર ખોટ માટે રડીને આપણું પાણપણું જતાવીએ.

એ વર્ષ પૂરાં થયાં

આ અંક વાચકોને પહોંચતાં, 'શિં.સાં.' એ વર્ષ પૂરાં કરી ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશે છે. 'શિં.સાં.' ના ત્રીજા વર્ષના કામનું મરવેયું આ અંકમાં કાઢી જનારું છે. વાચકો અને વિદ્વાનો તથા શિક્ષકો અને દેશસેવકો અમને ધંતવી મૂકના આપે, તો અમારા આગળનાં કામમાં મદદ થશે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

'શિં.સાં.' જોડે જ યુદ્ધ પણ ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશે છે. અને હજી તો તેના છોડે ક્યાંય દેખાતો નથી. ને વિગે દિલ્લે શો વિચાર મરાવે છે તે વ્યક્ત કરવાની છૂટ મારેનું પાત્રક યુદ્ધ પણ ચાલુ જ છે, અને ચાલશે. શરમાઈને મોઢું સંતાડ્યા જેવું હોય તો, ને તો પેલા છવલેણ યુદ્ધ છે; જીવનદાષી મત્યાગ્રહે નહિ. પરંતુ એ યુદ્ધ તો દાવાનગરી પેરે વધવાના જ ચાળા કરતું લાગે છે.

દરમિયાન, ચર્ચિત અને રૂઝવેદો બરહરિયે યુક્તતાથી મળીને, બુદ્ધના ઇરાદા વિચારી કાઢી જમ-જાહેર કર્યા છે. તે જોતાં હિંદી બીતિ સાત માસી કરી જણાય છે. દરેક દેશને સ્વનિર્ણય કરવાની છૂટ રહેશે; બુદ્ધ આયત્તે પોતાપોતાનું ઘર કેમ ચલાવતું, તેના નિર્ણય દરેક દેશ જાતે કરી શકશે; — આમ બુદ્ધનો એક લાંબો પહોળો ઇરાદો આ બે મુત્સદ્દીઓએ કાવકાઈભેર કહ્યો છે.

હિંદને માટે એ જાહેરાત ૧૯૧૪-૧૯ના બુદ્ધ જોડલી જુની છે. તે બુદ્ધે સ્વનિર્ણયના સ્વાતંત્ર્યનું હતું. પછી કયો નિર્ણય થયો તે સ્વાતંત્ર્ય બલે કેવાં રાજામાં, એ હવે તો ઇતિહાસપાને પહેલી વાતો છે. હવે હિંદની આંખોમાં ધૂળ નહિ નાંખી શકાય. જાહેરાતની ભાષા જોતાં પણ કેભાય છે કે, સ્વનિર્ણય હિંદને માટે નથી; તેમાં હિંદનો હક્કેષ જ નથી. હિંદ કયાં દેશ જ છે, અને તે કયાં બુદ્ધાપનાં આપ્યો છે, કે તેને એ જાહેરાત લાગુ પડે? હિંદ તો અંગ્રેજોની જાગીર છે; અને પદ્મમાં આવેલાને તેઓ કદી રેવેચાએ હોડતા નથી. હિંદ એ સમજે છે. માટે જ નાના મોટા સુધારાને નામે નંખાતી બાજીમાં કસાવા ના પાડે છે. અને એક પૂર્ણ રચનાને જ નામે પોતાનું બને તેવું અને તેટલું કામ કરવા ચાહે છે.

કન્યાને શીખવશો શું?

જહા-ઉલ્લા કરીને એક ધર્મસુધારક ઇરાનમાં ૧૯ માં સેકામાં થઈ ગયા. જન્મે તે મુસલમાન હતા; પરંતુ પોતાની આસપાસની ધર્મરિચિતિ અને શેકરિચિતિ જોઈ તેમના વિચાર બદલાયા. સરકારે તેમને જેલમાં પૂર્ણ, કેમ કે ત્યાંના ધર્મચુરત ઇસ્લામીઓ એમનો સુધારો પચાવી શકે એમ નહોતા. અને આખું આયુષ્ય તે જેલમાં જ રહ્યા ને ત્યાં રુજરી ગયા.

એમનો કોઈ મંદ્રાદ્ય હોય એમ લાગતું નથી. એક પ્રકારની વિચારસૃષ્ટિ એમણે આપી છે; એ માનનારાઓનું જગતમાં એક 'ચિંપોસાથી' જેવું મંડળ જીતું થયું લાગે છે. તેઓના કોઈ ધર્મવિધિ કે ગોરપુરોહિતો નથી હોતા, એમ જાણવામાં આવે છે.

આ મંડળનાં ઉપગ્રમ્ય શ્રીમતી શિરીન ફાઝલાર કરીને એક મુંબઈનાં ઇરાની ગૃહને છે. તે અષ્ટ

મહિને અમદાવાદ આવ્યાં હતાં. તેમના એક વ્યાખ્યાનમાં તેમણે એક એવો વિચાર રમ્ય કર્યો કે, જહા-ઉલ્લા, સ્ત્રીઓને કેળવણી પહેલી આપો, એમ કહેતા, કેમ કે સ્ત્રી કેળવાય તો આખું કુટુંબ કેળવાય એટલું જ નહિ, દરેક બાળકનાં પહેલાં પાંચ વર્ષની જે અમૂલ્ય કેળવણી તે સધાય. ગયે વર્ષે મજૂર મહાજનના વાર્ષિકોત્સવ ઉપર શ્રી. ફિશોરલાલભાઈએ આ જ જાતનો વિચાર રમ્ય કરીને ફેટલાકને ચમકાવ્યા હતા. શ્રી. શિરીન ગૃહનેના પ્રરુપ શ્રીતાએમને પણ આવી જ ચમક લાગી હશે.

અને એ જ ચમક કદાચ મદાસ બાગુ પણ નીપજ લાગે છે. મદાસ સરકારના વિદ્યાધિકારીએ હમણાં એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું કે, 'કન્યાઓ કેળવાય તો તેમાંથી બધાં કુટુંબો કેળવાય અને બહુદાં યાય;' એટલે સરકાર એમની કેળવણી ઉપર હવે ખાર મૂકશે; 'હવે અમે તો લાગ મૂકીને એટલે સુધી જવા તૈયાર થયા છીએ કે, જે કન્યાઓ રાજામાં નહિ જાય તો હોકરાઓ માટેની સમગ્ર લઈ લઈશું.'

કમાનાર છોકરો છે; છોકરી તો, બ્યવસ્થિત ઘર હોય તો, વડીલો અને મા પાસેથી આપોઆપ કેળવાય છે, અને તેને કમાવાનું નથી. આપણા સામાન્ય સમાજની આવી સમજ હોવાથી ઉપરની સાચી વાત શરૂમાં તો ચમકાવે એ ઉધાડું છે. બાકી કન્યા કેળવણીનું મહત્ત્વ તો, અચૂક કે તમુક કારણે, સૌને સમજતું જાય છે. મુસ્લેલી મોડી એ છે કે, એમને કેળવણીમાં આપશો શું? કન્યાને બહુવિધ બહુવિધ એવા બાકી છુપાદાથી વળે એમ નથી. જે આજની આજ કેળવણી છોકરાઓ માટેય નિષ્પ્રાપ્ત અને નિર્મોલ્ય નીવડી છે, તો તેનાથી કન્યાઓના પણ બોમ લાગશે, એ બીતિ હવે સ્પષ્ટ થતી જાય છે, અને તેમની કેળવણી સારે પ્રાપ્ત પૂર્વગદ બિંબો કરવા લાગી છે. એટલે આજે તો જરૂર એ છે કે, કન્યાઓને બહુવિધ શું તે પહેલું વિચારવામાં આવે. પછી એમને પહેલી બહુવિધમાં પણ વાંધો નથી, કેમ કે તેઓ પણ રાજાનાં જ બાળકો છે, ને કોઈ પણ બાળક અલગ ન રહેવું જોઈએ, એ આપણી નેમ છે. છોકરાઓ તો રાજામાં જાય છે; છોકરીઓને જતી કરવાથી તેઓ કાંઈ જતા બંધ

યવાના નથી. એટલે તેમના જવાના મહત્વસૂચક ભાર-વાચક કથનનો પક્ષપાત તો સૌને પ્રિય છે; કેઈ તેની સામે ચલાવું નથી. પ્રશ્ન તો બીજો છે: અપ્રત્યક્ષે અભ્યાસવા માગે છે, પણ ક્યાંએની શીખવશે શું?

એક અપ્રસ્તુત દીકા

બાળક રૂપરંગ — અરે, વૈગમ્ય જાહેર કરતાં બગવાં પણ — અરેઅર કેઈ આંતર સિદ્ધિનાં સૂચક હોય જ એમ નથી. છતાં તે વસ્તુ આમ લોકમાનસમાં એવી તો પેસી ગઈ છે કે, બુદ્ધિવાદીઓ પણ તેમાંથી મુકા નથી રહી શકતાં.

શ્રી, શારદાબહેન મહેતાએ તા. ૬-૮-૪૧ ના 'ન્યોર્થવર્ક' માં 'ખાદી દરિદ્રતાશયણની સેવાનું પ્રતીક છે?' એવું પ્રશ્નવાચક મથાળું કરી, એક ખાદીધારી 'યુવક યુવતીના યુગલ'ની વાત લખી છે. એ યુગલ ખસમાં બેઠું હતું. 'એટલામાં એક બીચારો મજૂર ફાટેલ-તુટેલ મેલાં કપડાં સાદિત એની નજીક આવીને બેઠો.' અને 'કેટલીક દુધવાળીઓ પછી આવી. પેલું યુગલ જરા વધારે પડતું ચોખલિયું હતો. તેને આ લોકનાં મંદા કપડાંની સૂચ ચડી; પેલી સ્ત્રી ના 'જાણે એના મોંમાં ગતીવાણે (?) ચેપ લાગી જતો હોય એમ ધૂંક્યા કરે!' — એમ લેખિકા બહેન કહે છે. અને પછી નીચે પ્રમાણે, આ વાતને અપ્રસ્તુત ખાદી દીકા પર ચડી જાય છે, તે તર્કશૂઢ નથી લાગતું. તે કહે છે:

'દરિદ્રતાશયણની સેવા કરવાને ખાદી ધારણ કરીએ તે એ કંગાલ દરિદ્ર હોઈને સહવાસ એક દરા મિત્ર પાત્ર સહન કરી શકાય નહિ, તો એ સેવા કેવી રીતે હશે! ખાદી પહેરે કે રેડિયા હાંતો, બધાં સુધી ધનના સદ (પેલું યુગલ ધની હશે?) છે. ખરે જલ્પશબ્દ પ્રમદ નથી, ત્યાં સુધી બાળ વસ્તુ હૃદયપલટો કરી મક્કવાની નથી...' (પેલા યુગલનો એવો દાવો હશે શું?)

ખાદી તો રૂંક, રાય, ધની કે નમ્મની, સાધુ કે અસાધુ, સનાતની કે નુધારક, રોગી કે નીરોગી, દિવંતા બધા જ લોકને માટે આપણે કાપી છે. જેઓ તેમાં સેવા-સંકલ્પથી પડે તેમને માટે તેમાં સેવા છે. તે તેમને કદાચ ઉપરની દલીલ સાથે પડે. પેલું યુગલ સેવાત્રતી હતું? તેના અતિસુગાળપણ કે ચોખલિયા-વેશ પરથી તેને ધન-મદ ચોપાટની દેવો, અને તે ખાદીધારી છે માટે અમુક-ત્રતી છે એમ માની લેવું, એ બધું વિચારશૈલિય ગણાય.

પરંતુ આવા વિચારશૈલિયથી ખાદીને વિષે એક ખોટો ખ્યાલ પણ બોલો યાય, તો તેની પ્રગતિ પણ ન રોકાય? એક જમાનામાં ખાદી અમુક રાજકારણનું સૂચક મનાઈ; તેથી રાજકીય કારણે તેનો ત્યાગ થયો, ને હજુ તે વસ્તુ ગઈ છે એમ નથી. તેને અરુપર્યતા અને ધન-વિરોધી કે એવું બીજા કશાનું ચિહ્ન ગણાય, તો સનાતની અને ધની વગેરે વર્ગો તેને ન અપનાવી શકે. અને એ તો બરોબર નથી. ખાદી ને ખાદી છે; તેથી દેશને લાભ છે; તેને અપનાવન રને પણ લાભ છે; — એટલી સર્વવ્યાપક સિદ્ધાંત એને માટે સાચી અને પૂરતી છે. તેથી ઉપરાંત આરોપણ કરવામાં વિચારશૈલિય તો છે; પરંતુ સર્વને માટેના ખાદી-અચારને પણ તે મારક બને. બાકી શ્રી, શારદાબહેન પેલા યુગલના અતિસુગાળપણને જરૂર નિંદી શકે છે. તેને અને ખાદીધારતાને બેમાં સંડોવવામાં ક્યાંક જૂલ ધાય છે, એટલું જ.

રોમન લિપિના હિમાયતીઓને

એ ત્રણેક મહિના ઉપર, લંડન 'ટાઈમ્સ' માં, બળીતા નાટ્યકાર ન્યોર્થ બનાર્ડ શોએ લેટિન લિપિ અંગ્રેજ ભાષા સાડુ પણ કેવી અધકિત છે તે વિષે પોતાના વિચારો પ્રસિદ્ધ કરેલા, તે મહાસના 'હિંદુ' પત્રે ઉતારેલા બોલા. અંગ્રેજીને તો લેટિન બોડે કોઈક સંબંધ છે. આપણા દેશની ભાષાઓને તો તેય નથી. છતાં આપણા દેશના તેના હિમાયતીઓને જરા વિચારમાં પ્રેરે એવા હોઈ, તે વિચારો નીચે ઉતારું છું. લિપિ-સુધારને અંગેની ચર્ચાને ઉદ્દેશીને તેણે આ ચર્ચોપત્ર મોકલ્યું હતું. તે કહે છે,

'અંગ્રેજ કહો છે નહિ, એટલે અંગ્રેજ ભાષાની બેરબી ન બની શકે. એટલે આપણે લેટિન કક્ષાથી આટું અણગમીએ છીએ અને એમાં પાંચ જ સ્વરો છે આપણે જ સ્વરો વાપરીએ છીએ તે મોટે ભાગે સંયુક્ત છે અને અસંખ્ય છે. આપણા શાપુઓના કેઈ બે રહેવાસી એક સરખા સ્વરો નથી વાપરતા. પરંતુ જે જ્યોતિ તેઓ કાઢે છે તે પારખતાં તે બધા એટલા સરખા છે કે ૧૮ અક્ષરોથી તેમને જોતારી શકાય. બ્યંજનોના ઉચ્ચારમાં ધણે ઓછા તફાવત છે; તે જોતારવાને ૨૪ અક્ષરોની જરૂર છે.

'૨૬ અક્ષરના પંચદેશી કક્ષાથી ૨૨ અક્ષરનું કામ લેવાના આપણા પ્રયત્નો દયાપાત્ર છે. એક જ સ્વર એવડા ક્ષણને આપણે પાંચ વધારે સ્વરો સાધીએ છીએ.

મે જુદા રવેરો આપણે લેવા કરીએ છીએ, અથવા ત્રણ પછી લેવા કરીએ છીએ. એમ કરીને વિવિધ જોડકાં કરવાથી ૧૮ કરતાં વધારે રવેરોની જોડણીનું કામ આપણે મેળવીએ છીએ. વળી આપણે બ્વન્જોના પછણખલ કરીએ છીએ (એક કે table, dabbie); અથવા બે બ્વન્જો લેવા કરી, 'three' 'she' ના જેવા સાદા શ્વનિઓ સૂચવીએ છીએ, કે જેમને માટે લેટિન કક્ષામાં અક્ષર નથી મળેતા.

‘જો જોડણીમાં આ યુક્તિઓ એકધારી રીતે આપણે વાપરીએ, તો કામચલાઉ આપણે કહો પરંતુ વર્ણવાદી થાય; પરંતુ એકધારી એ આપણે વાપરતા નથી એટલે અંગ્રેજી લખાણ કે છપાણ પરથી એક લીટી કોઈ જગ્યાની શકે નહિ. છતાં, એમ કહેવાય કે, આપણે કરવાનું પછી એટલું જ રહે છે કે, જોડણીના વાપર એકધારી કરવે, એટલે પ્રથમ પતી ગયા.’

આમ કહીને તે કહે છે કે, છતાં એક અક્ષરથી કામ સેરે, ત્યાં બે વાપરવા પડે, એ કેટલો રાષ્ટ્રીય શક્તિનો વ્યય છે! અને ‘Times’ ના એ અંક જ લઈને તેની ગણતરી કરી બતાવે છે. અને કહે છે કે આખા રાષ્ટ્રનો હિસાબ કરો તો કેટલીય શક્તિ બચે. તે લખે છે,

‘તમારા અગ્રદેશમાં ૨૭૬૧ અક્ષર છે. આ અક્ષરો ૨૩૧૧ શ્વનિ જ સૂચવે છે, એટલે ૪૫૦ નકામા અક્ષરો થયા, જે બચાવી શકત, જો આપણે કહો જિરિશ હોલ...શાલને ઠીક ઠીક વખત સતીએ કરવામાં આપેલા પડે છે. હાંસિય જંગલમાં જોવાતા અંગ્રેજીમાં એમા ત્રણ શ્વનિ છે, એટલે ત્રણ અક્ષરોની જોડણી હોવી જોઈએ, ત્યારે લખવા પડે છે ૬. (એટલે ૧૦૦ ટકા સમયની બચાવો!)...મારી અટકમાં બે શ્વનિ છે, પછી લખવા પડે છે ૪ અક્ષર! લગભગ ૧૦૦ ટકા સમયની બચાવો.

‘અત્યારે આપણે મનુષ્ય-જાની ભારે ભીડમાં છીએ. એટલી બધી કે, સૌજિને તેમના જીવન ઉત્પન્ન કરવાના ખાસ કુદરતી કામમાંથી તેનો તારા કરવાના ઉદ્યોગમાં બદલી કરીએ છીએ. અત્યારે count અને should શબ્દો ૧૧ અક્ષરોથી લખવાને બદલે ૬ અક્ષરોથી લખાય, તો સાક્ષરી કામમાંથી યુદ્ધ-કામ માટે કેટલા માણસો નવરા કરી શકાય, એ ગણતરી કોઈ સૈન્યશાસ્ત્રી કેમ નથી કરી દેખાડતી, એ મને નવાઈ લાગે છે....

.....વરસો પૂર્વે લેટિન સંખ્યાલેખન બદલી આરબી લીધું, તે ફેરફારથી અસાધ્ય લાભ થયો લેટિન બદલી લેટિન કક્ષા કરાય તો તેટલો જ અમાપ લાભ થાય એમ છે....’

અને આ પ્રમાણે એ હાર્ય કટાક્ષનો ખાં અનેક ટુચકા કહી બચે છે, જે અહીં લખાવવા જરૂર નથી.

ધડો લેવા લાયક

તા. ૨૭-૭-૪૧ના ‘હિંદુ’ના અગ્રણેષક તેમાં નીચેની ધડો લેવા જેવી વાત લખે છે :

‘રિંધ ખંડાર બહુ થોડાએ મોતિયારી ગામનું નામ સાંભળ્યું હશે. પરંતુ ત્યાંના રહેવાસીઓએ કોમી ક્ષાત્ર-જાતની બાળકમાં ધડો બેસાડ્યો છે, જેનું અનુસરણ મેઠાં રહેસોના નિવાસીઓ કરે તો લાભ થાય. ગામનું મંદિર અને મસ્જીદ જોડાતોડ જ છે; ઢગીકતે ભેલો, બે વચ્ચે આડમાં માત્ર ભીંત જ છે. શ્રી. સિંધા એ ગામ હમણાં જઈ આવ્યા. તેમણે મોતિયારીમાં કોમ કોમ વચ્ચે પ્રવર્તતા સંપૂર્ણ મેળની ભવ-ખાવરી આપી. મુસ્લિમો નથી આરતીના વાંધા કાઢતા કે હિંદુઓ નથી આજ્ઞાનતા વાંધા કાઢતા. અને આમ ધાર્મિક બાળકોમાં જ જેઠ કોમો અરસપરસ સમજને ચાલે છે એવું નથી. રિંધના ગયા પ્રધાનમંડળે મ્યુનિસિપલ મોર્ડની હિંદુ જગતો આપી કરી. એમ દેખાય છે કે, મોતિયારીની મુસ્લિમ કોમને પૂછ્યા વગર પ્રધાનમંડળે આ પગલું બધું’ હવું. સત્તાવાળાઓના આ પગલા સામે ચળવળ શરૂ કરવામાં આવી; તેમાં હિંદુ વરતી જોડે મુસલમાનોય બચ્યા. ઢગીકત એવી છે કે, મુસલમાનોનું એક પ્રતિનિધિ-મંડળ સત્તાવાળાઓને મળ્યું ને કહ્યું કે, પ્રસ્તુત હુકમ રદ કરો જોઈએ’

પરિભાષા

‘જીવદેશ જીવન’માં વપરાયેલી પરિભાષા વિષે શ્રી. મહાદેવપ્રસાદ ઢરિસાઈ દેસાઈ બી. એમ., (કાટકરાશ્ત્રી) બરમાથી નીચેની મતલબની સૂચનાઓ મોકલે છે, તેની આભાર સાથે મોંઘ લડ’ છું :

૧. Entomology ને માટે જીવશાસ્ત્રને બદલે કીટક-શાસ્ત્ર કહેવું ઠીક થશે. જીવ-bacteria, કીટક=insect, વટપદ. ૧૯૨૬માં કીટકશાસ્ત્ર નામે એક શાળોપયોગી પુસ્તક બહાર પડ્યું છે.

૨. Hymenoptera ને માટે ચોપાંખાં શબ્દ બરાબર નથી. કારણ કે બધાં જ કીટકો ચોપાંખાં હોય છે પણ બધાં કીટકોની પાંખો ત્વચામય નથી હોતી. એટલે આ શબ્દ માટે શાસ્ત્રીય નામ ત્વકપક્ષ, ચામ (ચર્મ) પાંખાં ચોગ્ય ગણાય.

૩. Isoptera-સમખાંખાં શબ્દ જોડે નથી. પણ બંચુરપક્ષ, બંચુરપાંખાં વધારે ચોગ્ય થશે. કપરના પુસ્તકમાં બંચુરપક્ષ વપરાયો છે.

૪. Nympb માટે ‘નીમ’ ધણે મનને શબ્દ થોભાયો છે. પણ કોરોલને નીમ ગણાવ્યું છે તે ભૂલ કહેવાય. પૂર્ણ અને અપૂર્ણ નિદોષરૂપ (metamorphosis) વચ્ચેના બેદ પર લેખકનું ધ્યાન ગણવું લાગતું નથી. નહિ તો કોરોલને નીમ કહેવામાં ન આવત. કિં ૬૦ મં

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૨૦૧૭

ઈ. સ. ૧૯૪૦-૪૧

વાર્ષિક અનુક્રમણિકા

લેખમૂલ્ય

અનવરણ વિદન - ૮ મહિનાઈ બં ૮૨૫૬ ૯	અત્યારની લોકશાસીઓની આંતરિક સ્થિતિ	સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તા ૯૩
અવ્યયનની નોંધો	કાકા કાલેલકર ૪૬	
અનાદિ પ્રર્થો	" ૩૪	
અક્ષરના પથરા	મદાદેવ દેસાઈ ૩૬૨	
અખરી ઈળ	કાકા કાલેલકર ૩૪૭	
અર્થશાસ્ત્ર કે છવનશાસ્ત્ર ?	" ૨૮૪	
અસ્વીકતાનું આરંભરથાન કિશોરલાલ ૫૦ મરાઠવાળા ૧૬૭		
અરપૂરચતા	મં ૧૮૯	
અર્ધિસાની સંસ્કૃતિ	કિશોરલાલ ૫૦ મરાઠવાળા ૩૬૬	
અમૃત કૃપાલાની છત્રું 'લાલેતરનું પેત્રું'	૪૧૫	
આચારી દેવિયાનારશ	મો ૬૦ ગ્રાંધી	
આધુનિક શિક્ષણની નિષ્ફળતા	દુર્ગરસી સંપદ ૨૯૮	
આપણા શિક્ષકો 'પ્રાથમિક શાળાનો શિક્ષક' ૧૦૪		
આપણી પૂર્વ સરદાર	કાકા કાલેલકર ૪૦૬	
આપણી પ્રાથમિક કેળવણીનો ભગવાદ ૧-૩ પા. ૯૭, ૨૪૭		
	રિલપુરા શ્રીવાનજી	
આપણી ભાષા	નર્મીનદાસ પારેખ ૨૫૩	
આપણી ભાષાનું પેટીનામું	મો ૨૮૭	
આપણું શરીર	મં ૩૬૩, ૪૩૦, ૪૩૭	
આર્થિક પ્રાણીનો સમાજ	પીટર ટુર ૪૦૫	
આગરનું ઓરડ કેટલું થયું ?	વિં ૧૭૨	
ઇસ્લામનો સુવર્ણયુગ	ચૂનીલાલ પું ૭૨૬ ૨૬૦	
ઉત્કલનો આદિ ભેલ-સુધાર	મં ૧૦૦	
ઉદ્ધર્ધનો સમાજ	૧૦૮	
જ. લ. ના કચ્ચાર	કિં ૫૦૦ ૬૪	
એક અગર ત્રિપુરી	મં ૨૨૧	
એક ગીતામંત્રના પ્રર્થો	કિં ૫૦ મરાઠવાળા ૪૫	
એશિયા શોધનાર યુરોપિયન	મં ૨૧૫	

કરશિયાં

કરોડો યુવકોને કેળવણી કેમ પહોંચાડવી ?	કાકા કાલેલકર ૩૬૬
કાર્યોજ - પૂર્વદેશ	લુપ્તવશમ દને ૧૭૦
કિસા મોતની	ચંદ્રશંકર શુક્લ ૧૭૪
'કે' નિરામ	મો ૧૧૨
"	મળનભાઈ દેસાઈ ૨૪
"	કિં ૫૦૦ ૫૨
કેળવણી	એક શિક્ષક ૬૬
કેળવણી અને આદ્યશિક્ષણ	મં ૧૦૦ ભાગવત ૮
કેળવણી-તંત્રની આસિયત	કાકા કાલેલકર ૭
કોણ છત્રું ?	મો ૧૮૮
કોણ શ્રેષ્ઠ ?	મો ૩૧૦
કોનો વાંક ?	કાકા કાલેલકર ૩૨૦
કોમી એકપનો ઉત્તમ વિધાતા - શિક્ષક	
	મદાદેવ દેસાઈ ૩૬૧
કોષકાર રાવરે	મો કાલેલકર ૧૧૫
ખાતી-નમત	મોંધીજી ૪૫૬
ખાતું કે જોતું ?	નિશામુ ૩૨
ખાતું કે જોતું ?	મં ૧૫
મરીબાઈ વધારવાનો ધંધો :	વિં ૨૩૨
મામડાનું બાલમંદિર	લુપ્તવશમ દને ૮૩
ગીતાધર્મ વિષે બે પ્રશ્નો	એક ગીતામંત્ર ૨૭
ગુન્સે યનાર આદ્યજાન	મો ૨૭૫
ગુજરાત વિનય મંદિર	નિલકંઠા કોશી ૩૧૦
ગુડફ્રાઇડના વિધાસ માટે શું કરવું ?	
	નિલકંઠા કોશી ૩૩૭
ગોસેવાની સંસ્થાઓ માટે કાર્યક્રમ રવાના આનંદ ૧૨૫	
ગામડાવાંત્રના માલનું વેચાણ	
	ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ ૩૩૪
અગાળ કોણ ?	મો ૫૦ ૩૪
ગાંધીપુર અથવા પૂર્વનું ભારતી	કાકા કાલેલકર ૩૨૧
૭ વિદ્યાની પૂલ	મો ૩૧૬

ભાષાનનો કદવ	મં ૧૭૧	મુખ્યની જોશ	મં ૩૨૪
જવન વ્યાપાર	મં ૩૨૦	મંચરની જવનવિમુતિ	મં ૩૨૧
નંદી મામળાવાયતોનું ૨૫૩૫	નંદરિ કાં ૫૪૫	માતાની શિખામણ	મં ૧૭૩
કેન્દ્રાકની લોકશાળાઓ	વિદ્યદાસ કોઠારી ૨૧૨	માત્ર શિક્ષણ	વિનાયા બાને ૩૭૭
કોશિકાનો આગિ	જીવનરામ દવે ૧૫૩	મિતાદાર અને શુભાદાર	મં ૨૧૩
'તરિ-જીમા'નો પ્રશ્ન	'તરિ-જીમા' ૪૬૩	મુંઝવે ઇલાકાની કેળવણી	વિદ્યદાસ કોઠારી ૪૨૪
તુકારામની વાણી	કિં ૫૦ મશરૂવાળા	મુંઝવે ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ	મં ૨૧૩
૨૦, ૫૦, ૧૨૮, ૨૬૩, ૩૪૮, ૪૧૮, ૪૪૪		મંચરનાઈ ૩૦ દેસાઈ ૯૫	
તેલ	અવેરભાઈ પટેલ ૨૧૭	મુંચરનાઈ ૩૦ દેસાઈ ૨૬૨	
ત્રીજી વર્ગની વિદ્યાર્થી	મં ૧૫૨	મે' તેને નેઈ	હજીમ'તરાવ થી. કોન્સની ૨૧૮
કુનિયાના વેપારી - કુનિયાનો	વંદરાઈકર શુક્લ ૧૩૧	યંત્રનો ઉપયોગ અને માનવશક્તિ	
દેવપાડાની ધાર્મિક કળા	મં ૩૨૦	કિશોરનાથ ૫૦ મશરૂવાળા ૩	
દેવી શક્તિ વિં આસુની શક્તિ	આંધીજી ૪૪૨	યંત્રોમાંની બેઠા અને મેડા	મે' ૨૧૦ કુપારાવાળા ૩૭૩
ધર્મ' વિરુદ્ધ ધાર્મિકતા	મં ૩૨૦	'યુરેકા, યુરેકા'	નારાયણદાસ સત્તારિયા ૩૦૦
ધાર્મિક શિક્ષણ	કિશોરનાથ ૫૦ મશરૂવાળા ૨૪૪	'યુરેકા'ના સંસ્કૃતિ'નું સરવેશ	રામાનંદ મટાપાધ્યાય ૩૮૩
નવલકથાકારિને પડકાર	૧૪૨	યેમ અને ધાર્મિક	મંદરાઈકર શુક્લ ૨૫૫
નવી અને નવી કેળવણી	જવાલ શુભામ સેવદેન ૪૧	લેડર ૫૦ લેડર ૧	મં ૧૧૩
નવી કુનિયા અને ધર્મ	મંચરનાઈ દેસાઈ ૪૧૨	લોકશાસનની વ્યાપક ઉપયોગિતા મળિયાઈ મંદરાઈ ૫૪	
નિશાળનું વાતાવરણ	મં ૩૨૦	લોકશિક્ષણમાળા	જીવનરામ દવે ૨૮૫
નવન રોના	રેનેદરાઈ ૧૧૪	લોકશિક્ષણમાળાની બાધા અને શૈલી	મં ૩૨૬
પદાર્થવિજ્ઞાનની પરિભાષા	૨૦૬	વગર મેલે મરણ	મં ૩૫૧
પરિકાષા-રેખા કિશોરનાથ ૫૦ મશરૂવાળા ૧૬૨, ૨૦૫		વડી સાકારની વધારે ધોળા શક્તિ	મં ૨૫૬
પરિભાષા નિચારક શુ કલે છે ?	મંદરાઈકર શુક્લ ૩૭૫	વંદરે	મં ૩૨૦
પાષાણ-કલ્પ	મં ૩૨૦	વધારામાંની નવીનતા	મંચરનાઈ દેસાઈ ૨૧
પુસ્તકાલય-અટાચની કહેલી યોજના	મં ૩૩૨	વધારામાં નિહા	મં ૩૨૦
પ્રમુ જાગત હે દુસોવત હે	મં ૩૨૦	વધારામાં અધિકાર	કિશોરનાથ ૫૦ મશરૂવાળા
'પ્રોફેસર'ના પદાર્થપાઠ	મં ૨૬૧	વધારામાં અધિકાર	૩૨૮, ૩૩૬, ૪૦૮, ૪૪૫
કુરસનું શાસ્ત્ર અને કળા	મં ૧૦૦ ૧૫	વધારામાં અધિકાર	૩૨૮, ૩૩૬, ૪૦૮, ૪૪૫
જાપની વારસો	મં ૩૨૦	વધારામાં અધિકાર	૩૨૮, ૩૩૬, ૪૦૮, ૪૪૫
જાપની કાકરી વાપસ	મે. મંચરનાઈ ત્રિવેદી	(૧) ૨૬; (૨) ૫૬; (૩) ૧૪૦; (૪) ૧૮૦;	
(૧) ૨૬; (૨) ૫૬; (૩) ૧૪૦; (૪) ૧૮૦		(૫) ૨૬; (૬) ૨૧૦; (૭) ૨૬૫; (૮) ૩૦૦;	
જાળક વિં સમાજ ?	મંચરનાઈ દેસાઈ ૧૦૩	(૯) ૩૪૧; (૧૦) ૪૨૦; (૧૧) ૪૬૧	
જાળકોની કેળવણી	વિજયરામ દીવાળજી ૪૫૭	વાચનમાળા કેવી જોઈએ ?	૨૫૦ નવલરામ ૨૧૮
જીવનની દૈનિક	કિશોરનાથ ૫૦ મશરૂવાળા ૮૧	વિજ્ઞાનની શુભાગતી પરિભાષા	મં ૧૩૪
મે કેટલીએ	મં ૩૫૦	વિજ્ઞાનના પ્રશ્નો	કિં ૫૦૦ મં ૪૮
મે કાઈએ	મં ૩૫૦	વિજ્ઞાનની ગતિ	નરસિંહભાઈ પટેલ ૪૬૮
ભારત-શક્તિ	મં ૩૨૦	શબ્દોના વંશ	મં ૩૨૦
ભાષા શાળા વધારા ?	મં ૨૭૩	શબ્દોના વંશ	૫૨; ૧૩૬; ૨૧૬; ૩૪૪
બોલિંગ પ્રદેશમાં	પ્રવાસી ૧૩૮	શિક્ષક-મંચરનાઈ દેસાઈ	મંચરનાથ નાગરજી મહેતા ૪૩૨
મધ્યકાલીન કલ્પ	અનુ ૦ મળિયાઈ દેસાઈ ૨૦૬	'શિક્ષક' માટે શાળા કે શાળા માટે શિક્ષક ?	એક મુખ્ય શિક્ષક ૨૭૦

શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૪૫૧	ચાર કોલેજિયનો	કિંબંધન	૧૬૪
શ્રી. રવીન્દ્રનાથનાં બે કાવ્યો	૧૦ ૪૪૧	"અવનનો આનંદ" બેઈન	'નિર્નરિતુ'	૭૫
સદાચારી શ્રેષ્ઠ છે	ગ્રાં ૨૦૨	ગ્રાંખાં ફિરજી	બંંગાં	૪૭૧
સમ્યક્ધિયોગનું ક્રેત્ર	કેદારનાથ ૪૨	'ધ દૂષ એન્ડાઈટ ગાંધી'	કિંબંધન	૨૭૬
સર સી. વાય. ચિન્તામણી	મં ૪૨૩	નકાકરક દુનરો	નાંસં	૩૪૪
સદ્ગુણનું વાતાવરણ	કાકા કાલેલકર ૨૦૧	નૂતન વાચનમાળા	મં	૧૬૪
સંકટમરત સંસ્કૃતિ	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ૪૦૧	પગદંડી	પાં	૨૭૬
સંકલ્પસિદ્ધિનો નિયમ	કાકા કાલેલકર ૨૪૩	પુરાતન કાલિયુ ગુજરાત	ગ્રાં	૪૩૭
સંન્યાસાશ્રમનું અવિચ્છેદ્યપુરાણ	૩૨૭	બળવાબોર પિતાની તસવીર	ગ્રાં	૩૭
સંસ્કૃતિનો ખાસનો લઘાંગ : કેળવણી	ગ્રાં ૨૨૪	બાલકુન્જના પાંડો	મં	૧૫૫
સંસ્થાઓની મુલાકાતે	વિદ્યલક્ષ કાકા ૨૮૫	બાલ-અન્નનાવહિ	મં	૧૬૫
સાક્ષર કે સાધાર્ણ ?	વિનોબા બાવે ૨૧૬	બાળાવિજ્ઞાન પ્રવેશિકા	'અભ્યાસી'	૪૩૪
સાચી કમાણીનો પેસો	ગ્રાં ૫૦ ૩૩	માલુસ	મં	૧૧૬
સાચું જ્ઞાન	ગ્રાં ૫૦ ૭૧	વસુંધરા અને બીજા વાતો	મં	૧૬૬
સામાજિક જવાબદારી	૨૩૧	વિદ્યાર્થી વચનમાળા	મં	૩૫૫
સાહિત્ય અને જીવન	અનું ૧૨૪૨લાલ દવે ૫૮		મં	૩૬૫
સાંભરેના કામળ	પુરાતન જ્ય ૧૦૨	વિનંધનની કન્યાકા કિવા પ્રિયદર્શના	ગ્રાં	૩૫
સિંધુ પછી ગંગા	કાકા કાલેલકર ૨૮૧	શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય	'અભ્યાસી'	૩૧૪
મુધરો ધીમે ધીમે ?	" ૩૨૩	સદ્ગુરુની શોધમાં	પાં	૧૧૫
સુભાષિતની ઢરીશાઈ	ગ્રાં ૧૮૬	સારી રીતમાત	મં	૧૧૫
સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય તે આનું નામ	મં ૩૪૬	સાહિત્ય અને પ્રગતિ	'અભ્યાસી'	૧૬૨
સ્વં જીવનમાંથી કાઢી	મં ૪૨૬	સાહિત્ય પાઠમાળા પું ૧-૨-૩	"	૨૩૪
સ્વં દેવે મારેતર	વિં ૪૬૦	સુંદર લેખન ભા. ૧ થી ૫	મં	૨૩૭
સ્વાધ્યાય	મં ૪૧૭	સો વર્ષ જીવવાની કળા	બંંગાં	૩૫૫
		દાહરેક માટે ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો	'અભ્યાસી'	૩૫૨

ઉજ્જવલ અક્ષી	ચૂનીલાલ પું બારોટ ૧૮૧
ઉજ્જવલ મહામહા પેત્રાં	ગ્રાં ૨૨૩
હાથપગનું જીવનમા રેયાન	મણિલાલ પટેલ ૩૪૨
હાલ કવિ કેમ નથી પાડતો ?	વિનોબા બાવે ૧૨૬
હિન્દની ગરીબાઈનો ઇતિહાસ સ્વં રમેશચંદ્ર દાસ	૪૧૬
હૃદયની એકતા	કાકા કાલેલકર ૧૩૩
'દેશિયાત્રા' અથવા સૂર્યસંદેશ	૪૩૩

નવું વાચન

આપણી મદાસભા	મં ૩૭
એક સાચવીરની કથા અથવા કોલેજીયનો	
જગ્યાવ	કિંબંધન ૩૧૬
કાંચતત્વ વિચાર	મં ૭૩
કાવ્યની શક્તિ	મં ૩૧૩
કાંત્યુ પ્રવેશિકા	વિં ૪૭૧
ગાંધી-સાહિત્યની સૃષ્ટિ	મં ૧૬૫
ગુજરાતી વ્યાકરણ અને લેખન	મં ૩૬૪
ગ્રામજીવનનો કાવરો	વિં ૧૦૬
ગ્રામપંચાયત	મં ૧૫૫

માસિક વિવેચન

['મં'ની મેષિ સિવાયની એ છે તેમના લેખની જ સંજ્ઞા જવાબ છે; એટલે નહિ સંજ્ઞાઓ મેષા મંની સમજવી.]

અમદાવાદ પુસ્તકાલય સંમેલન ૧૯૭; અમેરિકાનો રવાનંધન ૪૩૬

કુપરોની સૂચન ૨૪૦

એક અપ્રેરણા પ્રીક ૪૭૪; એક જ કાવ્ય ૩૫૬; એક નવો પ્રયોગ ૧૧૭; એક પાયા વચરની પ્રીક ૭૭; એક વિચારવા એક વહેલુ ૨૩૬; એક વિદ્યાર્થી મુજબ ૩૧૬; એક સાચી ફરિયાદ ૩૨૦; એક એક પ્રીકની વિદ્યાર્થીઓને માટે ૧૫૮

ઝારિયાની આગેવાની ૩૧૬

કન્યાને રીખવશે મું ૧૭૩; મુખાવલની દારવ-કથા ૪૩૬; કવિતાની એકની ૭૭; કાવ્યમાં ખેડારનું ચિહ્ન ૭૮; કેટલાક પારિશાપિક ૨૦૬; ૨૮૦; કેવો ઇતિહાસ બેઈએ ૩૬; કેસર ૩૬૮; કાઈ માને એક નથી ૨૩૬

ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રભાષાપ્રચાર ૧૫૮; ગુરુદેવ જયા ૭૨; ગુરુ નાનક જયંતી ૧૧૮; ૨૦ વર્ષ સોનું વાર્ષિક આબ્યાન ૭૬; ગૃહસ્થાશ્રમની સુવાસ ૩૫૬

‘ધ-ધ’થી ગોદાગો ૩૧૯

ચાર નિવેદનો ૧૫૬; ૧૯૮

બ્લુ કવિની જોડણી ફેરવાય ? ૧૬૧; બ્લુ દેહમાં નવી લિપિ ૮૦

‘દયારામ મંદિર’ ૧૧૬; દયારામ સાહિત્ય ૧૧૬; દંતમાં મંત્ર ૧૫૭; દાદાભાઈનું જન્મસ્થાન ૪૩૮; દાંતનિષેધ ૪૪૦

ધરો લેવા લાયક જગ્યા

નવા ગ્રંથો ૧૧૬; નહું વધે ૩૮

પરિભાષા કિંબંધન ૪૭૫; પરિભાષાની સદબંધન ૩૬૬; પહેલી ઓગસ્ટ ૪૩૮; પુસ્તક પર વેચાણ-વેરો ? ૧૧૭

ફોટોથી મારી ન નાખો ૩૮

બાલસાહિત્ય સામે ફરિયાદ ૨૭૮; ‘બાલસાહિત્ય સામે ફરિયાદ’ ૩૫૧; બીજી વર્ષાગિરણ પરિષદ ૩૧૮; બે શ્રીધરજી ૩૫૮; બે વર્ષ પરાં ચર્ચા ૪૭૨; બોલો તેણે લખ્યા ? ૭૭; બાલચારી વારી દરેકને પરિચય ૭૮ બારનીય વિદ્યાભવન શાળા ૩૧૭

રતની પ્રવૃત્તિઓ ૩૫૭; રોમન લિપિના

દિશાપતિઓને ૪૭૪

લોકશિક્ષણની રીતો ૨૩૮

વિકાર કે સંસ્કાર ? ૨૭૮; વિજ્ઞાનની પરિભાષા ૧૫૬; વિદ્યાર્થી અને એમના આચાર્યો ૧૧૮; વિદ્યા અને ઉદ્યોગ ૧૧૭; વિદ્યાર્થીઓના વાર્ષિકો માટે ૧૧૬; વિદ્યાર્થીઓને માટે ૧૫૭; વિદ્યાર્થી કે નવજીવાનને ૩૬૭

‘શાસ્ત્રશાલી’ ? ૧૬૧; શાળાઓ બેઠક ૩૬૭;

શિક્ષણની એક મોટી બેઠક ૪૩૮

સરકાર-ગત ફેળવેલો જોડેથી ૪૪૦; સર જ્યોત્સના પ્રિયસન ૪૭૪; સર્વ વિદ્યાલય ફેળવણી મંડળ, કટી ૧૬૭; સામા પક્ષની કદર ૧૫૮; સાવધાની ૨૮૦; સિંધની ગુજરાતી શાળાઓ ૪૦; સ્વામીનારાયણ સાહેબ ૪૦૦

દલિતોનો મંદિરપ્રવેશ ૪૪૦

લેખકમૂલ્ય

‘અભ્યાસી’ — આપાવિજ્ઞાન પ્રવેશિકા ૪૩૪; શ્રી. દેવચંદ્રાચાર્ય ૩૧૪; સાહિત્ય અને પ્રવૃત્તિ ૧૬૨; સાહિત્ય પાઠશાળા પુ. ૧-૨-૩ ૨૩૪; હાઈસ્કૂલ માટે ગુજરાતી પાઠ્ય પુસ્તકો ૩૫૨

આનંદ, રામી — ગોસેવાની સંસ્થાઓ માટે કાર્યક્રમ ૧૨૫

એક ગીતાબદ્ધ — ગીતાધર્મ વિષે બે પ્રશ્નો ૨૭

એક મુખ્ય શિક્ષક — ‘શિક્ષક માટે શાળા કે શાળા માટે શિક્ષક ?’ ૨૭૦

એક શિક્ષક — ફેળવણી ૬૮

કૌલેશ્વર, કાકા — અધ્યયનની મોઢી ૪૬; અનાદિ ધર્મો ૩૪; અળતરી દિન ૩૫૭; અર્થશાસ્ત્ર કે જીવનશાસ્ત્ર ? ૨૮૪; આપણી પૂર્વ સંસ્કૃતિ ૪૦૧; રસમિયાં ૩૬૬; ફેળવણી-તંત્રની આસિયત ૭; કોનો વાંક ? ૩૨૦; કોષકાર રાતરે ૧૬૫; ચાંદીપુર અથવા પૂર્વનું ચોરસ ૩૨૧; જીવન બાપાર ૩૬૦; દેવનારાની ખામિશ ૬૫૧; ૪૧ નિરુદ્ધ ધાર્મિકતા ૧૮૦; નિરાળનું વાતાવરણ ૧૬; પાપાનુ-હૃદય ૨૪૬; પ્રયુ જાગ્યું છે તો સોવતું છે ૪૬; બાપનો વારસો ૨૬૨; ભારત-ગાંધી ૧૨૪; મંચરની જીવનવિશ્વિત ૨૪૧; માતાની ગિરિમુખ ૧૭૩; વરં કૃદિ ૧૨૭; વસંતનો દિવસો ૧૨૧; સદજીવનનું વાતાવરણ ૨૦૧; સંસ્કૃતિસંદિગ્ધ નિયમ ૨૪૩; સિંધુ પછી ગંગા ૨૮૧; સુધારો શીમે ધીમે ? ૩૨૩; હૃદયની એકતા ૧૩૩

કિંબંધન — એક સત્યવીરની કથા અથવા નોટિસનો અભ્યાસ ૩૧૧; જી. ટું ના કચ્ચાર ૧૪; ‘કે-વિરામ પગ’ ચાર કોલેન્સિયો ૧૬૪; ‘ધ ટૂથ ઓબાઉટ ગાંધી’ ૨૭૬; પરિભાષા ૪૭૫; મૂર્તિપૂજન ૨૬૨; વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો ૪૮

કુમારખા, એ. સી. — ધંત્રોગોની બને અને મંદી ૩૭૩ કદાવર — સમગ્રદિશાનું મેટ ૪૨

કાદારી, વિઠ્ઠલદાસ — ગુજરાત વિનય મંદિર ૩૬૦; ગૃહ-ઉદ્યોગના વિકાસ માટે શું કરવું ? ૩૭૭; રેન્માઈની લોકશાળાઓ ૨૧૨; મુંબઈ હાલમાં ફેળવણી ૪૨૪; મંચાઓની મુશ્કાલી ૩૮૫

કોનવળી, હર્ષમંત્રણ શ્રી — મે’ તેને જોઈ ૨૧૮

ગાંધીજી — દેવી શક્તિ વિં આસુરી શક્તિ ૪૪૨; ખાદી-જગત ૪૫૧; આપણી દેશવાસી ૪૪૫

ગાં — આપણી બાપાનું પેટીનાનું ૨૮૭; કિસા ગેતમી ૧૧૨; કોણુ જીવું ? ૧૮૮; કોણુ જીવે ? ૩૧૦; ગૃહેસે ધનાર બારદાસ ૨૭૫; છ ફિરગી પાન ૩૧૧; પુરાતન ફિરગી ગુજરાત ૪૩૭; બારનીય વિદ્યાભવન ૩૧૭; વિધ્યવતની કન્થક દિવા પ્રિયદર્શના ૩૫; સદાચારી જીવે છે ૨૭૨; સંસ્કૃતિના પાપાનો ઉલ્લેખ : ફેળવણી ૨૬૪; સુભાષિતની દરીકાઈ ૧૮૬; હજારવ મદમદે વર્ષભર ૨૨૩

ગોબંધ — ચંદાળ કોણુ ? ૩૨; કુરસદનું શાસ્ત્ર અને કળા ૧૫; સાચી કમાણીનો પેસો ૩૩; સાચું દાન ૭૧ ચાંદોપાચાર્ય, રામચંદ — ‘ગૃહે પિયન સંસ્કૃતિ’નું સરવેયું ૩૮૩

ચૂં—બળવાબેર પિતાની તસવીર ૩૭

વિશ્વાશુ — ખાનું કે ખોનું ? ૩૨

દાનાર, રવીન્દ્રનાથ — સંકટમરત સંસ્કૃતિ ૪૦૧

ડુકર, પીટર — આર્થિક પ્રાણીનો સમ્બંધ ૪૦૫

‘લીલે-લિભો’ — ‘લીલે-લિભો’નો પ્રથમ ૪૬૩

નિવેદી, ડૉ. અનુભાઈ — બાદેલની કાકાની તપાસ ૨૮૩

૬૬; ૧૪૬; ૧૮૭

દત્ત, રમેશચંદ્ર — દિનંદની મરીબાઈનો ઇતિહાસ ૪૨૬

દવે, વલ્લભરામ — કોટા યુવકોને કેળવણી કેમ

પૂરેવિદની ? ૧૭૦; ‘આમડાનું બાલમંદિર ૮૩;

રોશીમાનો આવી’ ૧૫૩; શોકશિક્ષણમાળા ૨૮૫;

શોકશિક્ષણમાળાની બાપા અને કૌટી ૩૨૬

કવે, રામચંદ્રજી (અનુ.) — સાહિત્ય અને કવિત્વ ૪૮

કાસચુંબા, સતીશચંદ્ર — અવારની શોકાગ્રીઓની

આંતરિક વાણી ૬૩

કીર્તીચંદ્ર, દિલ્લુજી — ‘આપણી પ્રાથમિક કેળવણીનો

બગાડ’ ૫૧, ૬૭, ૨૪૭; બાળકોની ફેલવણી ૪૫૭

કેસાઈ, મનભાઈ — ‘કે’ વિગ્રહ ૨૪; નવી ડુનિયા

અને ધર્મ ૪૧૨; બાળક વિ. સમ્બંધ ૧૦૩; યુનિ

કલામાં માધ્યમિક શિક્ષક પરિપદ ૬૫; વધારાની

નવીનતા ૨૧

કેસાઈ, મંજીશાઈ — અભવશ્યુ સિંકન ૬; (અનુ.) સંધ્ય

કાશીન દિંદ ૨૦૬; (અનુ.) મનુષ્યની આત્મા ૩૨૬;

શોકશિક્ષણની વ્યાપક કૃપાવિતા ૫૪

કેસાઈ, મદદદેવશાઈ — અંદાવાના પથરા ૩૮૨; કોમી

ઐક્યનો કામ વિધાતા શિક્ષક ૩૬૧; બે બાઈઓ

૩૬૧

કોમી, પં. ભેરરાજસ — ગળદોના વંશ ૬૨, ૧૩૬, ૨૧૬,

૩૪૪

નં. — શ્રી. રવીન્દ્રનાથનાં બે કાવ્યો ૪૪૧

નરસિંહરામ — વાચનમાળા ફેબ્રુઆરી ૨૧૮

નાનસાં — નાનસાંને કુલદે ૩૫૪

‘નિનદિયુ’ — ‘જીવનનો આનંદ’’, જેઈને જીવ

પટેલ, પ્રવેશભાઈ — તેજ ૨૬૭

પટેલ, નરસિંહભાઈ — બાદરણી વર્ષા ૪૧૮

પટેલ, મંજીશાઈ — દાધાપરનું જીવનમાં ગ્વાન ૩૪૨

પરીખ, નરદિવ કા. — ભૂતી શામળાસદેવનું મૃત્યુ ૮૯

પાદેખ, નરસિંહરાજ — આપણી બાપા ૨૫૩

પાં. — પદ્યકૌટી ૨૭૬; સદ્યસરીની શોધમાં ૧૧૫

‘પ્રવાસી’ — બીજાના પ્રવેશમાં ૧૩૮

‘પ્રાથમિક ગળદોના શિક્ષક’ — આપણું શિક્ષકો ૧૦૪

જા. નાં. — જાંબાં નિરખ ૪૩૧; બે વર્ષ જીવવાની

ગા ૩૫૫

જા. રોડ, ચૂનીશાહ યુ. — હરિદાસનો મુલકપુત્ર ૨૬

હાલના અંગ્રી ૧૮૧

જા. પુસ્તક — સાંભળેલા કાવ્ય ૧૦૨

બાં. હરિદાસ — વહેવાર, ખુલ્લો ૨૬, ૫૬, ૧૦૧, ૧૪૮,

૧૮૪, ૨૧૮, ૨૬૪, ૩૦૪, ૩૪૧, ૪૨૭, ૪૬૧

બાં. બલ. ૨૦૦૦ — ફેલવણી અને આકાશકાંઠા ૮

બાં. વિનોબા — ખાત્રીશીખ ૩૭૭; આશીર કે સાધક

૨૧૬; દાંત કેવે કેમ નથી પાકેતો ? ૧૨૬

મ. — અરુણચલા ૧૮૧; આપણું સ્તરી ૩૪૩; ૪૩૦;

૪૬૭; કવચનો આદિ ભેદ-મુદાર ૧૦૦; બે અમર

નિપુટી ૨૨૧; કૌશિકી શોધનાર યુદ્ધપિયત ૨૬૫;

ખાનું કે ખોનું ? ૬૬; નંપાનનો કવચ ૧૭૬; વીન

વર્ગની વિદ્યા ૧૪૭; મુગ્ધાવસ્થા ૧૪૭; કૌટી

કોમી ૩૩૨; ‘કોમી’નો પદ્યપાઠ ૧૨૧; બે

કૌટી ૩૫૦; મિત્રદાર અને મુદ્ધાદાર ૨૬૩; ભંડે

૪ જેઈએ ? ૧૧૩; વગર મેતિ મળ્યું કાંઈ; વગી

સરકારની વર્ષા-શોધના સંકલિત ૨૫૬; વિજ્ઞાનની

ગુણશતી પરિમાણ ૧૩૪; નં. સી. વા. ચિન્તામણિ

૪૨૩; સ્ત્રી-વાતવ્ય જે આનું નામ ૩૪૧; ૬૫.

જીવનમાર્ગ કોટાની ૪૨૬; સ્વામી ૪૧૭

જુલો ‘માસિક વિવેચન’ તથા ‘નં. વાચન’

બે જેલ-સુધાના ખંડો ૫૫૫

મણિવાળા, ફિરોજલાહ પં. — અંશીકતાનું આરંભકાળ

૧૬૭; અંશીકતાની સંસ્કૃતિ ૩૬૬; એ નીલાબજા

પ્રત્યે ૪૫; કુશાસની વાળી ૨૦, ૫૦, ૧૨૮, ૨૬૩,

૩૪૮, ૪૧૮, ૪૪૪; પ્રાથમિક શિક્ષણ ૨૪૪; પરિભાષા

૨૨૫ ૧૬૧; ૨૦૫; બીજાની દિલ્લે ૮૧; વર્ષનો

કવચેત્ર અને માનવદિન ૩; વહેવાર અંશીક ૩૨૮,

૩૭૬, ૪૦૮, ૪૪૫

મહો. મનદલાહ નામરજી — શિક્ષક-સંવાદની દિલ્લે

૪૩૨

વિ. — આશચર્ય એ સુદ ફેલું થયું ? ૧૭૬; કાંત

પ્રવેશિકા ૪૭૧; મરીબાઈ વધારવાનો ધર્મો ૨૩૨;

મામળાસવનો કાલદો ૧૫૬; બાપ ગાળી વધારો

૨૭૩; ૨૭૦ ફેલે માતેર ૪૬૦

ચુ. — વાંદરાંદર — કાર્યો — પવન ૧૭૪; મામ

કવચેત્રના માલનું વેચાણ ૩૩૪; દુનિયાના નેપાટી-

ફિનીગિષનો ૩૩૩; પદ્યમના નિગારો છું ફેલે ૩૧

૩૩૪; વાંચ અને કાર્યો ૨૫૫

સત્તાવિવા, નાશાવજાસ — ‘કુરુક્ષેત્ર, કુરુક્ષેત્ર’ ૩૦૦

સંપદ, ‘કુરુક્ષેત્ર’ — આપણું શિક્ષણની નિપજા ૨૬૮

સંપદેત્ર, અંગત મુદ્દામાં — નવી અને ભૂતી કેળવણી ૪૧

મેદાવિગ — નૂતન મેના ૧૧૪